અમદાવાદ-રાયખડમાં 'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય' માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

નાશવંત ધન ખર્ચીને ધર્મરૂપી સાચું ધન કમાવા જેટલી અક્કલવાળા

बुद्धिमान सज्जनोने खास तक

જેના વાંચન–શ્રવણથી માણસના હૃદયમાં ધર્મ, નીતિ અને સદાચારના સંસ્કારો વધે, એવા શુભ ગ્રંથો દાનતરીકે, ભેટતરીકે અને લહાણીતરીકે અપાય, એના જેવું ડહાપણભરેલું દાન, બુદ્ધિપૂર્વકનો સજ્જનોનો સત્કાર અને સગાંવહાલાં, મિત્ર–પડોશી તથા જ્ઞાતિબંધુઓની મહત્ત્વની સેવા બીજી નથી.

આ વાત લખીને ધનવાનો પાસે આ સંસ્થા દાન કે સહાય માગતી નથી; પણ પુણ્યાત્મા-ઓએ પ્રેરેલી સૂચના પહોંચાડે છે. આશા છે કે આ સૂચના નકામી નહિ જાય. અને આ સંસ્થાનાં અથવા બીજાં જે પણ પુસ્તકો જેમને વધારે ગમી જાય; તેઓ તે પુસ્તકો તેના યોગ્ય અધિ-કારીઓમાં, સગાંવહાલાંઓમાં અને મિત્ર-પડોશીઓ તથા જ્ઞાતિબંધુઓ વગેરેમાં છૂટથી વહેંચશે; તથા જેઓ તેની કિંમત ખાસ આપવા ઈચ્છે, અથવા તેમની પાસે કાંઈ પણ કિંમત લેવા જેવી લાગે; તો તે જેને પણ અપાય તેઓ તે પુસ્તકને એક વાર કે એથી વધુ વાર પૂરી કાળજીથી વાંચે કે સાંભળે એટલી કબૂલતરૂપી કિંમત લેવી, એ તો બહુજ સારી વાત છે.

બે શ્રાવણ માસને યોગે ચાલુ ચાતુર્માસના પવિત્ર દિવસોમાં (દિવાળીસુધી) આ સંસ્થાના પ્રત્યેક પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. તે પણ સોનું ને સુગંધ જેવી વાત છે. વળી ઘટાડેલી કિંમતમાંથી પણ જેઓ એક સાથે ૧૦૦) નાં પુસ્તકો લે તેમને માટે વટાવ પણ ૬। ટકા કપાશે.

શ્રીમદ્ભાગવતનું મૂલ્ય તો રૂ. ૫) ને બદલે માત્ર ૪) કરી દેવામાં આવ્યું છે; અને **"મુસ્લીમ મહાત્માઓ"**વાળું સર્વોપયોગી અને અતિમહત્ત્વનું પુસ્તક તો રૂ ૧।।। ને બદલે માત્ર રૂ ૧) માંજ આપવાનું ઠરાવ્યું છે, કે જેમાં વહીવટને લગતો ખર્ચ નહિ સમાવા ઉપરાંત છપાઈ, બંધાઇ, પૂંઠાં અને કાગળ ઈ૦ જોગું પણ એ મૂલ્ય પાકા પૂંઠાવાળા મોટા ૬૦૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકનું સમજવાનું નથી.

सारामाठा प्रसंगे ज्ञाननुं दान-भेट-लहाणी

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઇકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોપદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઇ બીજાઓને આપી શકે.

કોઇ કોઇ ઉદારાત્માઓ આ રીતે પણ પોતાના ધનનો થોડોઘણો સદુપયોગ કરે છેજ; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ થઈ એક ઉમદા સામાજિક રૂઢિરૂપે બનવો જોઇએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે થોડુંક ઘી ઓછું વાપરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને ભેટ અપાય, તો તે તેમને માટે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં ઘણાંજ વધારે ઉપકારક થાય, એ ખુલ્લું છે.

ઇચ્છા હોય તો " અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણનિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ " કે એવું કાંઇ મુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, કે રબરસ્ટાંપથી છાપીને અથવા હાથવડે લખીને તેવી ભેટ આપવાથી તે પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ સરી રહે છે.

સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા બીજાં જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે તે લોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાન જેવી સર્વોપરી વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજુ મનુષ્યે મેળવવું ઉચિત છે.

છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સજ્જન ધારે તો કોઇ એક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને પણ વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઇએક ઉત્તમ પુસ્તકની સામટી પ્રત ખરીદીને તેની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ પણ આપી શકાય. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયાજ આ રસ્તે ખર્ચવા હોય તોપણ ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઇ સારી બસો-ચારસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય; છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવો હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મગ્રંથોમાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપત્ર સુખેથી વહેંચી શકાય.

અગત્યની સૂચનાઓ

૧–દિવાળી સુધી આ સંસ્થાના દરેક પુસ્તકમાં ખાસ કિફાયત–ચાલુ ૧૯૮૪ના વર્ષમાં પુરુષોત્તમ માસ સહિત બે શ્રાવણ માસ આવતા હોવાથી એ નિમિત્તે જેઓ જ્ઞાનચારિત્રપ્રેરક ગ્રંથો વાંચવા-વંચાવવા કે ભેટ અથવા લહાણીતરીકે આપવા ઇચ્છે, તેમને આ સંસ્થાનાં બધાં પુસ્તકો ચોમાસાની આખરસુધી ખાસ ઓછા મૂલ્યે આપવાની વિગત આની આગલા પુસ્તક(મુસ્લીમ મહાત્માઓ)માં અપાઇ ચૂકી છે. છતાં એ વાત ભૂલમાં ન જાય તેટલા સારૂ એ વિષયનું છુટું ચોપાનિયું પણ આ પુસ્તક સાથે મોકલી અપાશે. આશા છે કે, જેમને એનો ઉપયોગ ન હોય તેઓ તે ફેંકી નહિ દેતાં અન્ય સજ્જનને આપશે.

૨–"મુસ્લીમ મહાત્માઓ"–આ પુસ્તક દિવાળી સુધી રૂ. ૧।।।ને બદલે માત્ર રૂ. ૧) માં આપવાની ગોઠવણ રાખી છે. આ પુસ્તક વાંચનાર જે સજ્જનને એની મહત્તા સમજાઇ હોય, તે એને માટે બીજાઓને પણ ખાસ ભલામણ કરશે એવી આશા છે.

૩–મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ, દેવી ભાગવત, તુલસીકૃત રામાયણ, શાંતિપર્વ, વાલ્મીકિ રામાયણ, ચિત્રાવલીઓ ઇ૦ ની કિફાયત પણ ઉપલા નિમિત્તે લંબાઇ છે.

૪–શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા–સરલાર્થ સહિત–આ પુસ્તકની સાતમી આવૃત્તિ સંશોધનપૂર્વક છપાવા માંડી છે; અને તે પહેલા શ્રાવણમાં ચારેક આનામાં બહાર પડી જશે.

૫–શુભસંગ્રહનો આ ત્રીજો ભાગ પ્રથમ મૂલ્ય મોકલીને મંગાવનારને દિવાળી સુધી પોસ્ટેજ માફ.

૬–હરકોઇ પુસ્તકની પેઠે આ પુસ્તક પણ પ્રથમ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારીનેજ વાંચવું જોઇએ.

૭–આ લેખસંગ્રહમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સંપાદકને સંમત સમજવાનો નથી.

૮–આ સેંકડો પડવાળી પત્રાવાળીમાં જે જે વાનીઓ સમાયલી છે, તેમાં જે કાંઇ હિતાવહતા હોય તેનો યશ તેને તૈયાર કરનારા સજ્જનોને અપાવો જોઇએ. અત્ર તરફથી તો તેમની તૈયાર કરેલી વિવિધ વાનીઓમાંથી યથામતિ બની તે તે પીરસવાનુંજ કામ બજાવાયું છે. એમાંની કયી ચીજ કોને ઠીક અને કોને અઠીક લાગશે એનો આધાર દરેક જમનારની સ્થિતિ ઉપર પણ છે.

૯–પસંદગી કરાયા પછી તેનાં પ્રૂફ જોવાનું હજી પણ જોઇતા પ્રમાણમાં સંપાદકથી બનતું નથી; માટે આ સંગ્રહમાં જેમને પણ અગત્યની ભૂલચૂક જણાય, તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલીને આ પછીના અંકમાં તે સુધારણા સૂચવવાની સુગમતા આપે એવી વિનતિ છે.

૧૦–આ પ્રકારના શુભ સંગ્રહો માટે જે કોઇ સજ્જનો પોતાના લેખ આ સંસ્થાપર મોકલવા ઇચ્છે, તેમને વિનતિ કે, અત્ર તરફથી એ પ્રકારે પહોંચી વળાય તેમ નથી; અને એ પણ વર્તમાનપત્રો અને માસિકો વગેરેમાં છપાઇ ચુકેલા લેખોમાંથી પસંદગી કરવાનું એક ખાસ કારણ છે.

૧૧–વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ જલદી નીકળશે.

સંવત ૧૯૮૩ના શરૂના ચાર અંકોતરીકે "મુસ્લીમ મહાત્માઓ" વાળું પુસ્તક ચાલુ ૧૯૮૪ના જેઠમાં રવાના થઈ ચૂકયું છે. એ પછી ૧૯૭ થી ૧૯૯ સુધીના અંકોતરીકે આ ગ્રંથ પહેલા શ્રાવણમાં રવાના થશે. એ પછી એક પુસ્તક "છોટમની વાણી–ભાગ બીજો" બનતાં સુધી બીજા શ્રાવણમાં રવાના થશે અને તે પછીનું છેલ્લું પુસ્તક "ભારતના વીરપુરુષો" ભાદ્રપદ કે આસો માસમાં વી. પી. થી મોકલાઈ ૧૯૮૪ નું વાર્ષિક મૂલ્ય મંગાવી લેવાશે.

वंदे विभु वरम्

(वंदे मातरम्-એ લય.)

वंदे विभु वरम्
सुखकरम्, भयहरम्, प्रियकरम्
अनुग्रह-वत्सलम्,........तारकम्; वंदे०
अधम-उद्धारणम् भवभय-हारणम्,
दुरित-दल-विनाशनम्....प्रशासनम्; वंदे०
विश्वरक्षकम्, कार्यदक्षकम्,
सुखदायकम्........सहायकम्; वंदे०
असुरखलभाजनम्, भक्त-शिर-साजनम्,
अभयकर-राजनम्, शिशु-दुःख-दाझनम्; वंदे०
सुमधुर हास्यनम्, सूर्यसम भासनम्,
ललित विलासनम् कमलामुखआस्यनम्; वंदे०

ભાવાર્થ:-વરદાન આપવા યોગ્ય વિભુ! આપને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ! ભક્તજનોના ઇપ્સિત વરોને આપવાવાળા આપ એકજ વિભુ છો. ઇપ્સિતાર્થને આપવાની સાચી સિદ્ધિ હે નાથ! આપનામાં છે; તેથી અમે ફરી ફરીને આપને પ્રણામ-નમસ્કાર કરીએ છીએ.

પરમાત્મન્! તમેજ સંસારના જીવોને સુખ કરવાવાળા છો; ભય હરવાવાળા છો અને પ્રિય કરવાવાળા છો. આપનું સ્મરણ અમે ઘડી ઘડીમાં વ્યવહારની જાળોમાં ગુંચાઇને નથી કરતા, ત્યારે પણ આપનો અનુગ્રહવત્સલ સ્વભાવ તેનો તેજ કાયમ રહે છે. ભક્તને આપ તારો છો.

હે અનાથના નાથ! અધમોનો ઉદ્ધાર કરવો એ તો આપનો સ્વભાવજ છે. આ ભવભયને હરવાવાળા આપજ છો. અમારા દુરિતો-પાપકર્મોના દળો-ઢગલાને વિનાશ કરવાવાળા તથા પાપીઓને તેના પાપકર્મના બદલાની શિક્ષા આપવાવાળા આપજ છો. આપને અમે વંદન કરીએ છીએ.

વિશ્વના સાચા રક્ષક આપ છો. આપના કોપને પાત્ર થયેલ કોઈ પણ માનવ, દેવ કે રાક્ષસ એક ક્ષણભર પણ દુનિયામાં જીવી નજ શકે. હે નાથ! આપ ખરેખરા કાર્યદક્ષ પણ છો. આ સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા ચલાવો છો, પણ તેમાં જરાયે આપની કાર્યદક્ષતામાં ભૂલ કોઇને પણ જણાતી નથી. હે સુખદાયક નાથ! અમને સહાય કરો, સહાય કરો; અમે આપને શરણ છીએ.

જે અસુરો છે, લુચ્ચા અને પાપીઓ છે તે સર્વને આપ ભાજન કરો છો. અર્થાત્ તેના બળને ભાગી નાખો છો; અને જે આપના સાચા ભક્તો છે તેના શિર ઉપર સાજનરૂપે-છત્રરૂપે આપ વિરાજો છો. આપના જેવા અભયસ્વરૂપ પરમાત્મા અમારા શિર ઉપર રાજતા હોવાથી અમે જે આપના શિશુઓ-બાળકો છીએ, તેનાં દુઃખોથી આપ દાઝો એમાં કાંઇ નવાઈ નથી. ભક્તને જે દુઃખ પડે તે આપનેજ પડે છે, એમ આપ ગણો છો.

હે પરમાત્મન્! તમારૂં સુખ અમારા ધ્યાનકાળે અમારાપ્રતિ મધુર મધુર હસતું, સૂર્યના સમું પ્રકાશ આપતું, જીવનમાં અનેક લલિત વિલાસોને ભરતું અમે જોઇએ છીએ.

હે નાથ! કમલા કહેતાં આપની વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી આપના એ મનહર મુખને વારંવાર આસ્ય કરે-જોયા કરે છે. એવો ભાવ આ હૃદયનો પણ સદૈવ રાખજો. હે વિભુ! આપને પ્રણામ છે.

("વિશ્વજ્યોતિ"ના એક અંકમાંથી)

संतना साद

गुरु लोभी शिष्य लालची, दोनुं खेले दाव ।
दोनुं बूडे बापडे, चडे पथरकी नाव ॥
पूरा सद्गुरु ना मिला, रहा अधूरा शिष्य ।
स्वांग जतिका पहेरके, घरघर मागे भीख ॥
तिमिर गया रवि देखते, कुबुध गइ गुरुज्ञान ।
संपत गइ अति लोभसें, भक्ति गइ अभिमान ॥
कामी क्रोधी लालची, तासों भक्ति न होय ।
भक्ति करे कोइ शूर नर, जात बरन कुल खोय ॥
जीन घर नौबत बाजती, होते छतीस राग ।
ओ मंदिर खाली पडे, बैठन लागे काग ॥
एक दिन ऐसा आयगा, सबतें पडे बिछोह ।
राजा रानी छत्रपति, क्यों सावध नहीं होत ॥
कबीर मंदिर लाखका, जडीया हीरा लाल ।
दिवस चार का देखना, बिखर जायगा काल ॥
कबीर शेरी सांकडी, चंचल मनुवा चोर ।
गुन गावे लैलीन होय, मनमें है कछु ओर ॥
संगत भइ तो क्या भया, हिरदा भया कठोर ।
नव नेजा पानी चढे, पथर न भीजे कोर ॥

भारतके आधुनिक समर्थ जीव*

समरथ लोग आज भारतके, सच्चे वही कहाते हैं।
देश जाति गौरव निजका तज, परको जो अपनाते हैं॥
रीति नीति निज भाषा छोडी, वेष पराय बनाते हैं।
सुन अपनेको 'भारतवासी' अतिशय वे सकुचाते हैं॥
घृणा द्वेष थू छी छी कर, निज भाईको ठुकराते हैं।
गौरप्रभू को लखकर मानो, इष्टदेव मिल जाते हैं॥
नख सिख धारे वस्त्र पश्चिमी, खद्दर सुन कुढ जाते हैं।
देश जातिकी सेवा-पथसे, शुभ विचार मुड जाते हैं॥
हिन्दू हिन्दी बेद शास्त्र सुन, क्रोधानल वर्षाते हैं।
नास्तिक भाव भरी गप-गीता, सुनकर अति हर्षाते हैं॥
राम कृष्ण शिव शिवा नाम सुन, अचरजमय अठलाते हैं।
लॉर्ड देव मिस देवीके ये, परम भक्त कहलाते हैं॥
सर्व भावसे परको ये, भारतवासी अनुसरते हैं।
पुच्छविषाणहीन पशु ऐसे, प्रायः इहां विचरते हैं॥

---

* "विश्वमित्र" ना एक अंकमां लेखकः-श्री. शंकरलाल शर्मा 'विशारद'

अनुक्रमणिका

शुद्धिपत्र

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૭	સમથ	સમર્થ
૪૦	૩૯	ખચે	ખર્ચે
૪૪	૩૫	કરાવાસના	કારાવાસના
૬૨	૨૯	સસ્તામ	સસ્તામાં
૬૬	૨૪	છૂટછાટો	છૂટછાટો
૬૯	૯	ચંન	ચીન
૮૮	૩૩	લિયે બાધિત	બાધિત
૧૦૫	૨૮	ધમ-	ધર્મ-
૧૦૫	૩૬	મલાઓ	મામલાઓ
૧૦૫	૪૦	જ સંતતિ	સંતતિ
૧૦૬	૩૬	બીજાનો	બીજોનો
૧૧૪	૮	વિદ્યાથી	વિદ્યાર્થી
૧૧૪	૧૨	દેવતાઓની	દેખતાઓની
૧૧૫	૧૮	૩	૩–૨
૧૨૯	૩૪	વાચકાને	વાચકોને
૧૩૪	૧૩	પોતના	પોતાના
૧૬૬	૪૧	કઠોમાં	કઠોરમાં
૧૮૮	૮	મહષ્રિવર	મહર્ષિવર
૧૯૬	૨	ચિત્તાષિક	ચિત્તાકર્ષ
૨૦૧	૨૮	ક્રોષ	કોષ
૨૦૫	૪	પ્રીતિ	પ્રતિ
૨૧૮	૩૩	સુખખદાયિની	સુખદાયિની
૨૨૭	૧૯	૧—ખર૦	ખરબૂજા
૨૨૭	૨૦	૨—કટ૦	કટહલજી
૨૩૭	૩૫	હામ	કામ
૨૭૯	૨૨	હ	હૈ
૨૮૨	૨૭	हृद्ये	हृदये
૩૦૨	૧૦	મટડનારી	મટાડનારી
૩૦૬	૩૪	"આય પ્રકાશ"	"આર્ય પ્રકાશ"
૩૧૭	૪૧	એટલે છે	છે એટલે
૩૨૭	૨૫	ઔરઉ સકા	ઔર ઉસકા
૩૩૩	૧૮	દક્ષ	યજ્ઞ
૩૪૧	૪	ભારત	ભરત
૩૪૪	૪૨	યથાથ	યથાર્થ
૩૪૮	૪૧	લોઇય	લેઇય
૩૫૧	૨૪	ધાપહિં	થાપહિં
”	”	વેદુ;	સેતુ;
૩૭૩	’	કડ છાલ	કડાછાલ

શુભ સંગ્રહનો બીજો ભાગ આગળ નીકળ્યો છે, તેમાં નીચે મુજબ સુધારવાનું શ્રીયુત મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી લખી મોકલે છે. તે તરફ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

પૃષ્ઠ ૩૨૩ની ૩૫મી લીટીમાં 'એક' લખ્યું છે ત્યાં 'એક લાખ' જોઇએ.

પૃષ્ઠ ૩૬૪માં જે લેખ છે તેમાં "એપેન્ડીસિટસ" ને બદલે ગુજરાતીમાં "સારણગાંઠ" લખ્યું છે તે ખોટું છે. એ અંગ્રેજી શબ્દનો ગુજરાતીમાં અર્થ નથી મળતો.

શુભસંગ્રહ-ભાગ ત્રીજો

૧—પ્રાર્થનાનું સામર્થ્ય

હે રસસાગર પ્રભુ ! તારા સ્વરૂપનો પાર પામવા મનુષ્યબુદ્ધિ અસંખ્ય વર્ષો થયાં મહાભારત પ્રયત્ન કરી રહી છે, પરંતુ અદ્યાપિપર્યંત તારો પાર પામી શકી નથી. તારા સ્વરૂપપરત્વે જગતના મહાન તત્ત્વચિંતકોએ જુજવા મત પ્રવર્તાવ્યા છે, પરંતુ તે સઘળાં તેમનો સમય પૂરો થતાં વિરામ પામ્યાં છે અને તારો નહિ જેવો પ્રકાશજ પ્રાપ્ત કરી શકયાં છે. અમારા પામર મનુષ્યના અલ્પ વિચારો તારા અનંત તેજોમય અમૃતમય સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા સમથ નથી. હે દયાસિંધુ ! તું વાણી, મન અને ઇંદ્રિયોથી પર હોવાને લીધે અમારી બુદ્ધિ તારૂં ગ્રહણ કરી શકતી નથી એ ખરૂં; પણ જે સામર્થ્ય અમારી બુદ્ધિમાં નથી, તે તારી કૃપાવડે તારાપ્રત્યે પ્રેમથી છલોછલ ઉભરાતા અમારા હૃદયમાં છે. અમારા હૃદયમાં સ્થિર થયેલી પરમ શ્રદ્ધાથકી અમે આ વિશ્વમાં તેમજ અમારા અંતરાત્મામાં તારૂં દર્શન કરી શકીએ તેમ છીએ. હે સર્વજ્ઞ પ્રભુ ! જ્ઞાન એ પણ વસ્તુતઃ તારૂંજ સ્વરૂપ છે. અમારી બુદ્ધિનો ઉત્પાદક અને પ્રેરક તુંજ છે. અજ્ઞાનતિમિરમાં જ્ઞાનરૂપી તેજોમય કિરણો વેરનાર શક્તિ પણ તુંજ છે. આ વિશ્વમાં જ્ઞાન યથેચ્છ વૃદ્ધિ પામો, પરંતુ જ્ઞાનના વિકાસની સાથે અમારા હૃદયમાં ત્હારાપ્રતિ પરમ શ્રદ્ધા અને આદર ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામો, કે જેથી હે સંગીતનાયક ! બુદ્ધિ અને હૃદયના સૂરની સૂરાવટમાંથી અપૂર્વ અને ભવ્ય સંગીત ઉત્પન્ન થાય.

× × ×

સાધુજીવન એ કૃપાણની ધાર છે, સત્પુરુષની પ્રભુ કઠણમાં કઠણ કસોટી કરે છે—એને પૂરેપૂરો તાવે છે; પરંતુ અનેક દુઃસહ પ્રસંગોમાં પણ એ સન્નિષ્ઠામાંથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. ચંદનના લાકડાને અધિક ઘસવાથી જેમ અધિક સુવાસ પ્રસરે છે, તેમ સંકટના સમયમાં સત્પુરુષનો આત્મા અલૌકિક સુગંધ પ્રકટ કરે છે. સંકટો આવ્યા છતાં ભક્તજનની પ્રભુમાં સ્થિર થયેલી શ્રદ્ધા લેશ પણ ડગતી નથી—બલ્કે દુઃખમાં દ્વિગુણ ભક્તિભાવથી ભક્ત પ્રભુ તરફ આકર્ષાય છે. જેમ માતા બાળકને ધમકાવે છે અને રોવરાવે છે, તોપણ બાળક માતાનેજ વળગતું જાય છે અને તેના ખોળામાજ સૂઇ જાય છે; તેમ સંસારનાં દુઃખો માથે આવે, તોપણ ભક્ત પ્રભુને વળગતો જાય છે અને પ્રભુમાં ચિત્ત લગાડી તેમાંજ લીન બને છે. પ્રભુ ઉપર આવી પરમ શ્રદ્ધાને લીધેજ કુંતા વારંવાર કહે છે કે '**विपदः सन्तु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो**' હે જગદ્ગુરો શ્રીકૃષ્ણ ! અમને વિપત્તિઓ પડજો, કારણ કે તેમાંજ તારો વાસ છે. નરસિંહ મહેતા પણ કહે છે કે 'સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીઆં.' સાંસારિક દુઃખની સ્વાભાવિકતા અને અનિવાર્યતાને અનુલક્ષીને ભક્તજનોએ આવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે.

પરંતુ તીવ્ર દુઃખો અનુભવતાં છતાં મનુષ્યસ્વભાવસુલભ નિર્બળતાની ક્ષણો સત્પુરુષના જીવનમાં કદાપિ નહિ આવતી હોય ? એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે. આનો ઉત્તર એ કે, વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પ્રત્યેક સંસારી જીવના જીવનમાં એવી ક્ષણો જરૂર આવે છે. પ્રભુનો પંથ અતિવિકટ છે. મહાન પ્રયત્ન અને અથાગ આંતર્યથાદ્વારા એ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકાય તેમ છે. આવા દારુણ મંથનકાળમાં મનુષ્યનો 'ડગમગતો પગ' સ્થિર રાખનારી અમોઘ શક્તિ કયી છે ? એ શક્તિ હૃદયના સાચા ભાવપૂર્વક પ્રભુનું સ્મરણ અને તજ્જન્ય વાચિક ઉદ્ગાર ! શબ્દાંતરમાં કહીએ તો પ્રભુની પ્રાર્થના છે. પ્રાર્થનાદ્વારા મનુષ્યહૃદયની ઉંડામાં ઉંડી ખીણોમાંથી ચૈતન્યનો અખૂટ ઝરો પરમાત્માભિમુખ વહે છે. પ્રાર્થના એ મનુષ્યઆત્માની સર્વોત્તમ વાસના છે, મનુષ્યઆત્માને પરમાત્મા સાથે જોડનાર એ અંકોડો છે. સંકટના સમયમાં સંસારી જીવનું એ પરમ આશ્વાસન છે,

ખળભળેલા મહાસાગરનાં મોજાં જેવી હૃદયની વૃત્તિઓને કોઇક લોકોત્તર શાંતિ આપનાર એ અદ્‌ભુત સંયમવૃત્તિ છે. શોક, દુઃખ અને નિરાશાથી ભરેલા મનુષ્યજીવનમાં 'ખારા સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી'ની પેઠે કાંઇક વિલક્ષણ મીઠાશ આપનાર એ સુધારસ છે. આમ અનેક અકલ્પ્ય સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ પ્રાર્થનાવડે થાય છે.

અત્રે એક શંકા થશે કે, પરમાત્મા 'દૂરદૂર સુદૂર' કોઈ દિવ્ય ધામમાં વિરાજે છે, તેથી એક માનવબાળની પ્રાર્થના સાંભળે ખરો ? વળી એ સાંભળે તોપણ જેના એક એક રોમના અગ્રમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ વસેલાં છે અને જેના નિર્મેલા પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં અસંખ્ય જંતુઓ રહેલાં છે× એવા અખિલ વિશ્વનાયકને એક મનુષ્યના ભાગ્યાતૂટયા ઉદ્‌ગારની શી ગણત્રી ? પરંતુ પ્રભુના સત્યસ્વરૂપની સમજણ આગળ પૂર્વોક્ત શંકાની નિરર્થકતા જણાઈ આવે છે. પ્રભુ દૂર છતાં પણ સમીપ છે; તેથીજ ઉપનિષદ્‌ કહે છે કે **'तद्दूरे चान्तिकेऽपि तत्** (એટ વન્સ ફાર ઑફ એન્ડ નિયર) અર્થાત્‌ 'દૂર અને નજીક' એવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. પ્રભુ જગતથી પર છે એ સાચું, પણ તે જગત અને જીવનો અંતર્યામી પણ છે. પ્રત્યેક ભૌતિક પરમાણુના અંતરમાં તેમજ પ્રત્યેક જીવાત્માના અંતરમાં આત્મતત્ત્વસ્વરૂપે એ વાસ કરીને રહેલો છે. ટેનિસન નીચલા ભાવનું યોગ્યજ કહે છે કે:—

"મનુષ્યહૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે. પ્રાર્થનાદ્વારા જીવાત્મા અને પરમાત્માનો યોગ થાય છે, કારણ કે ઉચ્છ્‌વાસ અને શરીરના અવયવો કરતાં પ્રભુ વધારે નજીક છે. તેથી મનુષ્ય એના દુઃખના સમયમાં-એની અનાથતામાં—એના અંતરમાં વિરાજતા અંતર્યામી સિવાય કોની સહાયતા માગે ? ઘોર સંકટમાં ઘેરાયેલ ગજેન્દ્ર, દ્રૌપદી આદિ આર્ત ભક્તોના હૃદયના ઉંડાણની ચીસ પ્રભુએ સાંભળી અને તેમની વ્હારે ધાયા."

હવે એક બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, પ્રભુ મનુષ્યની પ્રાર્થના સાંભળે તોપણ તે સહાય કરી શકે ખરો ? આ સમસ્ત વિશ્વ કાર્ય-કારણના અચલ નિયમથી સંકલિત છે. આ સાર્વત્રિક નિયમનો ભંગ કરીને પરમાત્મા દુઃખી ભક્તહૃદયને સાંત્વન અને સહાયતા કેમ આપી શકે ? આ શંકા પણ અસ્થાને છે. જે નિયમ સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ પ્રવર્તાવેલો છે, તે એને બાંધી શકતો નથી. ટેનીસન કહે છે કે, નિયમરૂપી લોઢાની સાંકળથી જડેલા જગતની પાર ભક્તહૃદયની પ્રાર્થના પહોંચી શકે છે અને એ નિયમના પ્રવર્તાવનાર પ્રભુને ભેટે છે. વસ્તુતઃ આ વિશ્વ કાર્ય-કારણરૂપી નિયમની શૃંખલાથી બંધાયેલું નથી, પરંતુ પરમાત્માથી વસાયેલું છે.* એ નિયમ પણ ચૈતન્યની ઝલકનોજ આવિર્ભાવ છે. આમ વિશ્વમાં પ્રવર્તી રહેલા અનેક નિયમોદ્વારા પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે અને ભક્તનું કલ્યાણ કરે છે.

પ્રાર્થના એ બુદ્ધિનો વિલાસ નથી કે હૃદયનો ક્ષણિક ઉભરો નથી કે અર્થહીન ક્રિયા નથી, પરંતુ જીવાત્માની પરમાત્મામાટે સ્વાભાવિક વ્યાકુળતા છે; કારણ કે જીવાત્મા એ પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રાર્થનામાં કૃત્રિમતાને લેશ પણ અવકાશ નથી. ખરા હૃદયની પ્રાર્થનામાં મનુષ્યનો સકલ આત્મા-બુદ્ધિ, હૃદય અને પ્રકૃતિ-પરમાત્માભિમુખ થવા માટે તલ્પે છે. પ્રાર્થનાદ્વારા અંતઃકરણ નમ્ર અને નિર્મળ બને છે અને નિર્મળ અંતઃકરણદ્વારાજ ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે.

અંતમાં 'ભારતના ભાગ્યવિધાતાએ' તો ભારતવર્ષના અદૃષ્ટનું નિર્માણ કર્યુંજ હશે. વર્તમાન સંક્ષુબ્ધ વાતાવરણમાં તો વીર નર્મદની પ્રાર્થનામાં ભળીને એ અદૃષ્ટ નિર્માતાને અંતઃકરણપૂર્વક એટલુંજ વિનવીએ કે:—

"હિંદ દેશને થાપે, હરિ ! તું નિજ કરીને થાપે !"

('ચિત્રમય જગત'ના નવેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાં લેખક-**રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી.**)

× 'તહ્રે રોમ-અગ્રે બ્રહ્માંડ અનંત, એકેક બ્રહ્માંડે વસે બહુ જંત.'
(પ્રેમાનંદકૃત ભાગવત દશમસ્કંધ.)

* **'ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किं च जगत्यां जगत्'**

૨—પધારો મૈયા કમલા!

પધારો માતા! પધારો; પરંતુ મા! અમે તમને શે મુખે બોલાવીએ? શી બહાદુરી ઉપર તમને બોલાવીએ? શા વડે તમારૂં સ્વાગત કરીએ? તમે નરપુંગવો ઉપરજ દયા કરો છો; પુરાણ પુરુષના હૃદયકમળમાં તમારો વાસ છે; વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનાં તમે પ્રિયતમા છો; તમે અમ દરિદ્ર ભારતવાસીઓની ઝુંપડીઓમાં ક્યાંથી પધારો? અમે એવું તે શું પુણ્ય કર્યું છે કે અમે તમને અમારે ત્યાં લાવી શકીએ? તમારા કૃપાકટાક્ષને લાયક થવા જેટલો પુરુષાર્થ અમારી પાસે ક્યાં છે? તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા! આપનું આવાહન કરતાં અમારી જીહ્વા સંકોચાય છે, અમારાં દુષ્કૃત્યોનું સ્મરણ કરતાં હૃદય ધ્રૂજી ઉઠે છે—આપને બોલાવવાની પણ હિંમત થતી નથી.

યોગ્યજ છે, માતા! તમે અમારે ત્યાં શા સારૂ આવો? જે દેશના લોકો તમારૂં અપમાન કરે છે, તમારી વિભૂતિઓનો—ધનવૈભવનો—અનેક રીતે દુરૂપયોગ કરે છે, તેઓ તમારી કૃપા શી રીતે મેળવી શકે? જે દેશના લોકો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી પોતાની માતાઓ અને બહેનો તરફ કુદષ્ટિ કરે છે અને પોતાની આંખો સામે તેમને નિરાધાર, દુઃખી અને પતિત દશામાં જુએ છે—જોવા છતાંયે જડતાભર્યું મૌન સેવે છે અને પોતાના એ મૌનનેજ હિમાચળ જેવી ગંભીરતા માનીને ફૂલીને ફાળકા થઇ ફરે છે; તે દેશના લોકો ઉપર તમે આપની કૃપાદષ્ટિ શી રીતે ફેંકી શકો? તેથીજ કહીએ છીએ કે, ઓ મા! ઓ ચૈતન્યસ્વરૂપિણિ! આજ તમને બોલાવતાં પણ શરમના શેરડા પડે છે, કંઠ રૂંધાઈ જાય છે!

જે દેશના લોકો તમારી વિભૂતિસ્વરૂપિણી, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગસમી કામદુઘા ગાય માતાઓના કલ્યાણનો વિચાર કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ તેમને સ્વહસ્તે કસાઇઓને ત્યાં વેચતાં પણ શરમાતા નથી, ત્યાં તમે આવીને પણ શું કરશો? જે દેશના રાજાઓના રાજમહેલોથી તે સામાન્ય પ્રજાજનોનાં ઝુંપડાં સુધીમાં એક દિવસ દૂધ—દહીંની નદીઓ વહેતી હતી, તેજ દેશના લોકોએ પોતાનાં ઘોરાતિઘોર પાપાચરણોથી પોતાની એવી શોચનીય દુર્દશા કરી મૂકી છે, કે તેમને ચોખ્ખાં ઘી—દૂધ મળવાની તો વાત દૂર રહી, પણ પરદેશથી આવતાં 'કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક' (ઘટ્ટ કરેલું દૂધ) અને વનસ્પતિનું ઘી ખાઇને જીવન નિભાવવું પડે છે. તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા! તમને શે મુખે બોલાવીએ? તમે કદાચ આવશો, તોપણ હે કમલા મૈયા! અમે તમારાં ચરણકમળોમાં અર્ઘ્યપાદ્ય દેવાને લોટી ભરીને ગાયનું દૂધ પણ ક્યાંથી લાવીશું?

માતા કમલા! અમે તમારૂં ખૂબ અપમાન કર્યું છે, ઘોરાતિઘોર પાપ કર્યાં છે અને તે અનેક વાર કર્યાં છે—હજુ પણ કરી રહ્યા છીએ. હે વસુંધરે! હે લક્ષ્મીસ્વરૂપિણિ! અમે તમારૂં સ્તનપાન કરીને, તમારી ગોદમાં ઉછરીને, તમારાજ પવિત્ર કલેવરને કેટલીયે વાર અમારા ભાઇઓના લોહીથી ખરડ્યું છે, તેનો કંઇ પારજ નથી! વળી એટલુંજ નહિ પણ વિધર્મી—વિદેશીઓને બોલાવીને પણ તમારૂં અને તમારાં સંતાનોનું—અમારા પોતાના ભાઇઓનું અપમાન કરાવ્યું છે! તો પછી ઓ કમલવનવાસિનિ! તમે આ પતિત ભારતભૂમિ ઉપર શી રીતે રહી શકો? તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા! વિશ્વરમે! તમને બોલાવતાં પણ હૃદયદ્વાર બંધ થઇ જાય છે. ઓ જગજ્જનનિ! અમારાં પાપોને અને અમારી કલંક—કથાઓને ક્યાંસુધી સંભળાવીએ—ક્યાંસુધી ગણાવીએ? હે સર્વાન્તર્યામિનિ! તમે અમારી ક્ષણેક્ષણની કરણી જાણો છો, તમારાથી અમારૂં કયું પાપ અજાણ્યું છે? તમે સર્વ કાંઈ જાણો છો, પણ અમારાં પૂર્વકૃત પાપોમાટે અમારે આ નરકયાતના, પરાધીનતાની આ યમ—વેદનાઓ ક્યાંસુધી સહેવી પડશે? આ રીતે ક્યાંસુધી અમ ભારતવાસીઓની—હિંદુઓની—નાલાયક સંતાનોમાં ગણના થયા કરશે? અમે અમારા પગો ઉપર ક્યારે ઉભા રહીશું? અમારાં પાપો અને તેનાં પરિણામોનું ક્યારે મૃત્યુ થશે?

ઓ જગદંબા! દિવાળીના દિવસોમાં અમે તમારી પૂજાના માત્ર થોડાક દીવાઓજ ક્યાંસુધી સળગાવ્યા કરીશું? આ દીવાઓથી તો મા! તમારા સ્વાગતની અમારી ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થતી નથી. એ તો તમારા સ્વાગતનું માત્ર બાહ્યચિહ્નજ છે. માત્ર પ્રથા પ્રમાણેજ અમે તો ચાલીએ છીએ. હે જગદ્ધાત્રિ! તમારૂં ચિરકાળના ક્રીડાભુવનસમું આ ભારતવર્ષ ક્યાંસુધી આવી મૃતઃપ્રાય

દશામાં પડયું રહેશે ? ભારતવર્ષમાં ઘેરેઘેર તમારી પૂજા કોડીઆંના દીવાઓને બદલે મણિમય દીપકોથી કયારે થશે ? તમારી આપેલી વિભૂતિઓ કે જેને તે પોતાની દુર્બળતા અને મૂર્ખતાથી ગુમાવી બેઠો છે, તે પુનઃ કયારે પ્રાપ્ત કરી શકશે ?

તેની આ શોચનીય દરિદ્રતા શું ચિરકાળસુધી ચાલ્યા કરશે? તેની આ પરાધીનતા શું દીર્ઘકાળપર્યંત ટકી રહેશે? તેના ભાગ્યમાં જો એવુંજ લખાયું હોય, તો તો હે ભાગ્યવિધાત્રિ! હે સાગરિકે ! તેનો એકે સપાટે નિકાલ કરી દેવા માટે શું તમારો હિંદી મહાસાગર પૂરતો નથી? આમ રીબાઈ રીબાઇને મરવા કરતાં તો મા ! ભારતવર્ષ હિંદી મહાસાગરમાં ડૂબી મરે એજ લાખ્ખો દરજ્જે સારૂં છે !

પરંતુ ના, માતા ! અમે સેંકડો અને હજારો અપરાધ કરીએ, તોપણ તમારે અમને ક્ષમા કરવી ઘટે; કેમકે તમે માતા છો અને અમે પુત્ર છીએ. માતા પોતાનાં સંતાનોનો વિનાશ થતો નજ જોઈ શકે. અમે નથી ઇચ્છતા કે, અમે કંઈપણ કરીએ નહિ અને તમે અમારેમાટે સર્વ કાંઈ કરી આપીને અમારાં માટીનાં ઘર સોનાનાં બનાવી દો.

ઓ કમલા મૈયા! અમે ઇચ્છીએ છીએ તે એજ કે, તમે વજ્રહૃદયનાં થઇને એક વાર-માત્ર એક-જ વાર-અમારી દરિદ્ર ઝુંપડીઓમાં પધારો અને આપના બુલંદ અવાજે અમારા ચિરકાલબધિર કાનોમાં એવા મંત્રની ઘોષણા કરો કે જેથી અમે અનંતકાળ સુધી જાગ્રત રહીએ; અને ઓ માતા ! અમારાં અંધ ચક્ષુઓમાં એવી અંજનશલાકા ફેરવો કે જેથી અમે આ બેભાન અવસ્થામાં અમારા કેટલાક દીપકોના આછા પ્રકાશમાં પણ તમારાં દર્શન કરી શકીએ-તમારા સાચા સ્વ-રૂપને ઓળખી શકીએ અને તમારી યોગ્ય ઉપાસના કરવા સમર્થ થઇએ.

માતા ! તમે એમ ન ધારશો કે, અમે તમારી ઉપાસના કરવા નથી ઇચ્છતા. આજ અમારી દરિદ્રાવસ્થામાં પણ અમે જે દીપકો પ્રગટાવીએ છીએ, તે માત્ર કોડીઆંનાજ નહિ પણ અમારાં હૃદયપાત્રના બનેલા છે અને જે ઘી-તેલ બળે છે, તેને અમારા હૃદયનું ઉકળતું લોહી જાણજો. ઓ મા ! આથી તમે અનુમાન કરી શકશો કે, અમે તમારી ઉપાસના કરવાને કેટલા આતુર છીએ; પણ અમે માર્ગ ભૂલેલા છીએ. ઓ વિશ્વરૂપિણિ ! તમે અમને માર્ગ દર્શાવો એજ અમારી એકમાત્ર યાચના છે.

('હિંદુપંચ'ના ૧૯૮૩ના દીપાવલી અંકમાંના પહેલા લેખ ઉપરથી અનૂદિત)

૩-ચેતજો !

મકાનનું આયુષ્ય તેના દૃઢ પાયા ઉપર છે, એ સામાન્ય સમજણ છે; છતાં છેલ્લે મજલેથી નીચે ચણતાં ચણતાં આખરે પાયો મજબૂત કરવાનું વૈચિત્ર્ય કેવળ કલ્પનામાંજ છે, એમ કોઇ ન ધારે; એ પણ એક વાસ્તવિકતા છે, અને તે કેળવણીની દુનિયામાં !

આજે આપણું લક્ષ્ય હવેલીના છેલ્લા મજલાની સુંદરતા વધારવા તરફ છે અને તેથીજ આપણી કૉલેજો ભવ્ય છતાં ભયંકર જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનોથી ભરેલી છે. મહાલયો જેવાં એનાં શિક્ષણસ્થાનો છે, જ્યારે એનો પાયો લૂણાવાળી જમીનમાં છે; એનું ચણતર ગારાનું છે; એના ચણનારાઓ કંગાલ, અજ્ઞાન અને નિષ્પ્રાણ જેવા છે.

દુનિયાનો સીધો અને સાદો નિયમ કોઇ રીતે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ક્યારે પ્રવર્તે ? જ્યાંસુધી આ પાયો નબળો છે, ત્યાંસુધી ઉપલા મજલા ડોલતા છે, ત્યાંસુધી ઉપલી શોભા જોખમભરેલી છે અને ત્યાંસુધી ઉપલો દમામ પિત્તળપાનના જેવો છે.

આપણે આજે સૌ એકજ કામ કરીએ અને તે આજની કેળવણીની ઇમારત તોડી પાડવાનું અને નવેસરથી ઉંડા અને કાળમીંઢ પથ્થર ભરેલા પાયાથી તેને ચણવાનું. એમ નહિ કરીએ તો કુદરત પ્રલય આણીને કે આગ કરીને આપણી સ્થૂલ ઇમારતો તોડી પાડે છે; તેમ કુદરતનો આપણા ઉપર કોપ થશે અને આપણે તેનું અચાનક ફળ ભોગવવું પડશે.

ચેતીએ !! ('દક્ષિણામૂર્તિ' ત્રૈમાસિકમાંથી)

૪—મહાભક્ત મીરાંબાઈ

(૧)

મેડતા એ ઐતિહાસિક ગ્રામ છે અને રાજસ્થાનમાં આવેલું છે. મેડતાનો રાઠોડ સરદાર વિષ્ણુભક્ત છે. એના મહાલયમાં ગોવિંદજીની મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન છે.

વસંતઋતુ ચાલતી હતી, પ્રભાતનો સમય હતો. ગોવિંદજીના આંગણામાં એક કુમારિકા પોતાની સાહેલીઓ સાથે નીચેનું ભજન ગાતી હતીઃ—

બસો મેરે નયનમેં નંદલાલ
મોહિની મૂરતી સાંવરી સૂરતી નૈના બને વિશાલ
અધર સુધારસ મુરલી રાજીત ઉર વૈજન્તી માલ
છુદ્ર ઘંટિકા કટિતટિ સોભિત નૂપુર શબ્દ રસાલ
'મીરાં' પ્રભુ સંતન સુખદાઈ ભક્ત વછલ ગોપાલ.

જેણે જેણે આ ભજન સાંભળ્યું, તે તે મોહિત થઇ ગયા; તેમનાં ભાવવિવશ નેત્રોમાંથી અશ્રુ સરવા લાગ્યાં.

કુમારિકા એક અનુપમ સુંદરી હતી. આખા રાજસ્થાનમાં એના જેવી સ્વરૂપવતી રમણી કોઇએ જોઈ નહિ હોય. એના સુંદર મુખ ઉપર ભક્તિની જ્યોતિ ઝધારા મારી રહી હતી. એ સુંદરીના સુંદર કંઠની તુલના કોઇની સાથે થઈ શકે એમ નથી, એના કંઠસ્વરમાં પ્રાણોની વ્યાકુળતા મૂર્તિમંત બની રહી હતી. સ્થાન, કામ, ગાનારીનું રૂપ અને એનો વેદનાભર્યો સ્વર, એ સર્વેએ એકત્ર મળીને અપૂર્વ ભાવનો સંચાર જગાવી દીધો હતો. સાંભળનારાઓ એ સ્વરમાં લીન થઇ ગયા હતા, ભાવના આવેશમાં સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા, તન્મય બની ગયા હતા.

કુમારિકા મેડતાના રાઠોડસરદારની પુત્રી મીરાં રોજ ગોવિંદજીને પોતાનાં ભજન સંભળાવ્યા કરતી હતી. આજે પણ એણે એજ વ્યવસાય માંડયો હતો. ભજન પૂરૂં થયું, મંત્રમુગ્ધ જેવા બનેલા સાંભળનારાઓમાં ચેતના આવી, મંદિરમાંથી સર્વ ચાલ્યા ગયા; પરંતુ એક યુવક ત્યાંથી જરાએ ખસ્યો નહિ, હતો ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ગાનારીને નીરખતાં એનાં તૃષાતુર નયનો જરાએ ધરાતાં નહોતાં.

મીરાં ગોવિંદજીની મૂર્તિ સામું જોઇને એતું એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન ધરી રહી હતી, પોતાના હૃદયની વાતો ગોવિંદજીને નિવેદન કરી રહી હતી. ભજનમાં એ એવી એકતાર થઇ રહી હતી કે એની આસપાસ શું બને છે, એનું ભજન કોણ સાંભળે છે, કોણ કયાં ઉભું છે, તેનું એને કશું ભાન હતું નહિ. મીરાં અત્યારે માનવસૃષ્ટિમાં નહોતી, ગોવિંદજીની સાથે કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાં વિચરી રહી હતી. મંદિરમાં અત્યારે મીરાંને મન ગોવિંદ અને મીરાંજ હતાં, બીજું કોઇ નહોતું.

ભજન પૂરૂં થયું અને મીરાંનું ધ્યાન છૂટયું. એ મૃત્યુલોકમાં પાછી આવી. લજ્જા, ભય, ક્રોધ, વિરાગ વગેરે એના ભૂલાઇ ગયેલા દેહધર્મો પાછા એના દેહમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. ભજન કરતી મીરાં દેવી હતી. ભજન પૂરૂં થયે એ પાછી માનવકોટિમાં આવી, હતી તેવી ને તેવી એ મેડતાની રાજકન્યકા થઇ રહી.

મીરાંએ આમ મોં ફેરવ્યું. એક યુવક અનિમેષ નેત્રે એના મુખસૌંદર્યનું પાન કરી રહ્યો હતો. યુવક કામદેવના અવતારસમો હતો. એનું ગૌર સ્વરૂપ, તેજસ્વી લલાટ અને એનાં પ્રતાપી નયનો ઓર પ્રતાપ પાડી રહ્યાં હતાં. યુવકને જોઇને મીરાં મનમાં ને મનમાં વિધાતાની કારીગરીની પ્રશંસા કરવા લાગી. લજ્જાનાં માર્યાં એનાં નેત્રો નીચે ઢળ્યાં. એણે તરતજ યુવક તરફથી પોતાની દૃષ્ટિ પાછી વાળી લીધી. યુવક સામું બીજીવાર એ ન જોઇ શકી.

ગોવિંદજીના મંદિરમાં અતિથિ આવે તેનો સત્કારભાર મીરાંને માથે હતો. અતિથિ અને સાધુસંતને રહેવા આવવા વગેરેનો પ્રબંધ એ પોતાની જાતિદેખરેખ નીચે કરાવતી અને પોતે જાતે તેમનું સ્વાગત કરતી હતી; પરંતુ આ યુવકનો સત્કાર કરતાં—અરે એના સામું જોતાં પણ એનું મન લજ્જાથી વિવશ બની ગયું.

મીરાંએ પોતાની એક સખીને કહ્યું કે "અલી, જા પેલા યુવકને કહે કે, અમારૂં આતિથ્ય સ્વીકારશો તો અમે કૃતાર્થ થઇશું. એ યુવક કોઇ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, રાજપુત્ર જેવા જણાય છે. છુપા વેશે અહીં આવેલા છે."

સખીએ કહ્યું:-ભલે, એ રાજપુત્ર હોય કે ભિખારી હોય. આપણી દૃષ્ટિમાં તો સર્વ સમાન છે, સર્વ નારાયણરૂપ છે. આજે તમારામાં આવી ભેદબુદ્ધિ શાથી થઇ? એ યુવક કોણ છે?

મીરાં:—તે તો હું નથી જાણતી.

સખી:—તો પછી તમે એમનાથી શરમાવ છો કેમ?

મીરા:—તે નથી કહી શકતી; એમના સામું જોતાં મને કોણ જાણે કેમ શરમ આવે છે!

મીરાંની સખી પેલા યુવક પાસે જઇને બોલી-શ્રીમાન્! અમારી રાજકુમારી આપનું સ્વાગત કરે છે. એમનું આતિથ્ય સ્વીકારવાની કૃપા કરશો તો એ પોતાને ધન્ય માનશે.

યુવકે કહ્યું:—ભદ્રે! રાજકુમારી મારો સત્કાર કરવો હોય તો એ પોતે મને એમના શ્રીમુખથી કેમ કશું કહેતાં નથી? મારે તો એ વચન એમના મુખથી શ્રવણ કરવાં છે.

હવે બોલ્યા સિવાય મીરાંને છુટકો નહોતો. લજ્જાથી રતુમડા થઈ ગયેલા મુખે મીરાંએ યુવકને પોતાનું આતિથ્ય સ્વીકારવાની પ્રાર્થના કરી.

યુવકને તો એજ જોઇતું હતું. મીરાંના કંઠનું ભજન સાંભળવાને છદ્મવેષે એ ઘણા દૂર દેશથી આવ્યો હતો. એક વારના ભજનથી એને તૃપ્તિ નહોતી થઇ. એને તો મીરાંનું ભજન વારંવાર સાંભળવાની રસવૃત્તિ થઇ આવી હતી. ભજન સાંભળતાં સાંભળતાં મીરાંના રૂપે એને મોહિત કરી દીધો હતો. યુવકે મીરાંની પ્રાર્થના સ્વીકારી.

સાંજે ગોવિંદજીની આરતી થઇ. આરતી ઉતરી રહ્યા પછી મીરાં ગોવિંદજીની સામે બેસીને પાછી ગાવા લાગી.

> તાતલ સૈકત વારિ બિંદુ સમ, સુત મિત રમણી સમાની;
> તોહિ બિસરિ મનવાહિ સમર્પલું, અબ મોર હોય કૌન કાની.
> આધ જનમ હમ સોય ગવાયલું, શિશુ જરા કેતિ દિન ગેલા;
> જૌબન મોહ ફંસી રસરંગી માતૂલું, તોહિ ભજઉં કૌન વેલા.

આ ભજન સાંભળીને વૃદ્ધો તો રડવાજ લાગ્યા. યુવક સ્તબ્ધ બની ગયો.

મૂર્ખ માનવીને આ દુર્લભ જીવન મળ્યું છે, છતાં પોતાનું અર્ધું જીવન તો એ ઉંઘમાં ગુમાવી દે છે. બાકીનું અડધું રહ્યું તેમાંથી બાલ્યાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાનો કાળ નકામો જાય છે. અવચવા પામે છે યૌવનકાળ. એ કાળમાં ભગવાનનું ભજન ધાર્યું હોય તો ઘણી સારી રીતે થઇ શકે છે; પરંતુ યૌવનકાળમાં મનુષ્ય ક્ષુદ્ર આનંદ અને વિષયભોગમાં ડૂબ્યો રહે છે. હાય મનુષ્ય! તારૂં કેવું દુર્ભાગ્ય છે! એ યૌવનકાળ તું પ્રભુને નથી સમર્પણ કરી શકતો.

મીરાંની આંખમાંથી પણ ખર ખર ખર કરતાં આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

યુવક મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો. આનું ભજન સાંભળતાં હું ધરાતોજ નથી; આનાવિના મારૂં જીવન નિષ્ફળ છે.

ભજન પૂરૂં થયું, સર્વ ચાલ્યા ગયા. રાજકુમારી પણ જતી હતી, ત્યાં તો પેલો યુવક એની સામેજ આવીને ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો કે 'રાજકુમારી! તમારી પ્રાર્થનાનો મેં સ્વીકાર કર્યો તો મારી પ્રાર્થનાનો તમે સ્વીકાર નહિ કરો?' એમ કહીને યુવકે પોતાની આંગળીમાંની વિંટી કાઢીને રાજકુમારીના હાથમાં મૂકી તથા કહ્યું કે 'આપ આ વિંટી સ્વીકારો. એ મારી ક્ષુદ્ર ભેટ છે અને હું એક દિવસ તમારો અતિથિ હતો, તેનું સ્મરણ તમને નિત્ય રહે તેવા હેતુથી હું તમને આ સ્મરણચિહ્ન તરીકે આપું છું. આપ એનો અંગીકાર કરશો તો હું મને પોતાને અહોભાગ્યશાળી માનીશ. આજે રાત્રે હું અહીંથી પ્રયાણ કરવાનો છું. આપની મુલાકાત થવાનો હવે સંભવ નથી. મારી આ ધૃષ્ટતા માટે હું આપની ક્ષમા માગું છું.'

એક પળવાર મીરાં યુવક સામું જોઇ રહી, બોલવાની તો ઘણી ઇચ્છા હતી; પણ એના હોઠ ન ઉઘડયા, યુવક ચાલ્યો ગયો.

મેડતાના રાઠોડ સરદારની કન્યા મીરાંને આખું રાજસ્થાન ઓળખતું હતું. એના રૂપની પ્રશંસા રજપૂતાનામાં ઘેરેઘેર થતી હતી. મેવાડની રાજધાની ચિતોડમાં તો મીરાંનું રૂપ એક ચર્ચાસ્પદ વિષય થઇ પડયો હતો. સવાર–સાંજ, દિવસે અને રાત્રે ચિતોડની ગલીએ ગલીએ લોકો ગાતા હતા કેઃ—

મીરાં કહે બિન પ્રેમકે, નાહિ મિલત નંદલાલા.

એ સમયમાં ચિતોડના ભાગ્યવિધાતા મહારાણા કુંભ હતા. કુંભ કુંવારા હતા. વીરરસ ઝળકાવવામાં અને કવિતા કરવામાં એ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. એમના મનના અભિલાષ એવા હતા કે જેના હૃદયમાં પ્રીતિનાં ઝરણાં ઝરતાં હોય, જે પુષ્પસમી પવિત્ર હોય, સ્ફટિકશી નિર્મળ હોય તેવી સુંદરાંગીનેજ હું મારી રાજરાણી બનાવીશ. એક દિવસ એમણે કોઇને ગાતાં સાંભળ્યું કેઃ—

મીરા કહે બિન પ્રેમકે, નાહિ મિલત નંદલાલા.

વળી એમને વિશેષ બાતમી મળી કે, આ પ્રેમનો મહિમા ગાનારી એક અકલંકિત મહા-સ્વરૂપવતી કુમારિકા છે. એનો જોટો આખા રજપૂતાનામાં નથી. મીરાંને જોવા કુંભ ઉત્સુક થઇ ગયો.

મીરાંને શી રીતે મળવું ? કયાં મેડતાનો નાનો રાઠોડ સરદાર અને કયાં મેવાડનો ધણી ! મેવાડનો મહારાણો મેડતાના એક નાના સરદારને ત્યાં જાય, તે પણ એક કુમારિકાને જોવા–માત્ર એનું ભજન સાંભળવા; એ તો મેવાડની પ્રતિષ્ઠા નમાવવા જેવું પગલું ! લોકો શું કહેશે ? આવા આવા વિચારે કુંભને પોતાની બલવતી ઇચ્છાને રોકી રાખવી પડી હતી; પણ એનું મન કયાં માને એવું હતું ? ઠેર ઠેર 'મીરાં કહે' 'મીરાં કહે'નો ધ્વનિ એના ચિત્તને ઉદ્વિગ્ન કરી મૂકતો હતો. મીરાંની વાતો તો એના પ્રાણની ભીતરમાં પેસી ચૂકી હતી. એ મીરાંને જોયાવિના હવે કેમ સહ્યું જાય ? પ્રતિષ્ઠા અને લોકવાયકાના ભયના પડદાને મહારાણાએ ચીરી નાખ્યો. છુપે વેશે એ મેડતા ગયો, મીરાંનું ભજન સાંભળ્યું, મીરાંને પોતાની વિંટી અર્પી, વિંટીની સાથે મીરાંને પોતાનું હૃદય પણ સમર્પી દીધું. હૃદયવિહોણો દેહ લઇનેજ એ ચિતોડ પાછો ફર્યો.

પ્રભાતમાં પક્ષી ગાતાં હોય ત્યારે મહારાણાને મન મીરાં ભજન કરી રહી હોય; સરોવરમાં પદ્મો ખીલી ઉઠતાં હોય ત્યારે મહારાણાને મન મીરાં હસી રહી હોય; પવનથી વૃક્ષની લતાઓ હાલતી હોય ત્યારે મહારાણા માને કે મીરાં મને હાથના ઇસારે બોલાવી રહી છે.

મહારાણા હવે સિંહાસન ઉપર નથી બેસતા, દરબારમાં પણ નથી જતા. જ્યાં જ્યાં "મીરાં કહે" નો ધ્વનિ સંભળાય, ત્યાં ત્યાં એમના કાન ઠરવા લાગ્યા; મનની વાત હવે ગુપ્ત ન રહી શકી. મંત્રી અને રાજમાતા મહારાણાનું મન પરખી ગયાં.

રાજમાતાએ મીરાંને ચિતોડના રાણાની અધિષ્ઠાત્રી બનાવવાને માગાં મોકલ્યાં.

મેડતાનો રાઠોડ સરદાર પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો. ગોવિંદજીના મંદિરમાં મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો. લગ્નનું મુહૂર્ત નક્કી કરીને ચિતોડ કહાવી મોકલ્યું.

(૨)

પરંતુ જેનું લગ્ન થવાનું હતું એને આનંદ નહોતો, આ સમાચારથી એને પ્રફુલ્લતા નહોતી.

મીરાં પેલી વિંટીનો ભેદ સમજી ગઇ. એ યુવક કોણ હતો, તે એ ઓળખી ગઇ. એની સખીઓ પણ જાણી ગઇ. મીરાં તો એ વિંટી પાછી મોકલવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

સંધ્યાકાળે મીરાં ગોવિંદજીના મંદિરમાં બેઠી. એનાં લગ્ન થવાનાં હતાં એટલે સાહેલીઓ હસી હસીને એની ઠેકડી કરતી હતી. એકે કહ્યુંઃ–'હું તો તે વખતેજ જાણી ગઇ હતી.'

મીરાંઃ—શું ?

સખીઃ—તે દિવસે પેલા યુવકને જોઇને તમે કેવાં શરમાઇ ગયાં હતાં ?

મીરાંઃ—કોણ જાણે કેમ મને તે વખતે શરમ આવી ગઇ; પરંતુ હું સત્ય કહું છું સખી ! ચિતોડની મહારાણી થવામાં નથી મને આનંદ કે નથી મોહ. મને તો પરણવુંજ ગમતું નથી, તો પછી મહા-રાણીપદની શી વાત !

સખીઃ—કેમ, ક્ષત્રિયકન્યા આથી કયા વિશેષ સૌભાગ્યની કામના કરી શકે?

મીરાંઃ—હું એ સૌભાગ્યને નથી ઈચ્છતી.

સખીઃ—કેમ?

મીરાંઃ—મહારાણા મને પરણીને સુખી નહિ થઇ શકે. હું મારૂં મન તો ગોવિંદજીને અર્પણ કરી ચૂકી છું, મહારાણા એકલા મારા શરીરને લઇને શું કરશે?

સખીઃ—તમે એવું શું બોલો છો? મહારાણા તો તમારા ઉપર ઘણોજ અનુરાગ ધરાવે છે. દિવસ અને રાત એમના મુખમાંથી તો 'મીરાં કહે' એજ શબ્દો નીકળ્યા કરે છે.

મીરાંઃ—એમને મારા ઉપર અનુરાગ નથી, પણ મોહ છે. મારા રૂપનો, મારા કંઠનો એમને મોહ લાગ્યો છે. હા, એટલું ખરૂં કે, આ મોહને અંતે અનુરાગ પ્રગટે; પણ—

સખીઃ–પણ શું?

મીરાંઃ—મોહ હોય કે અનુરાગ હોય; પરંતુ મહારાણા સુખી નહિ થઇ શકે. મહારાણાને કાને આ વાત જવી જોઇએ કે, મારૂં મન મારૂં રહ્યું નથી. એ મન હું ગોવિંદજીને અર્પણ કરી ચૂકી છું. એક વાર મને જો એ ફરી મળ્યા હોત તો સારૂં થાત, હું જાતે એમને આ વાત કહેત.

(૩)

એ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. લગ્નનું મુહૂર્ત દૂર હતું. કુંભને મીરાંનાં દર્શનની તાલાવેલી લાગી રહી હતી. એ છુપે વેશે મેડતા આવ્યા. મીરાં એમને ઓળખી ગઇ. એણે દાસીને મોકલીને કહાવ્યું કે, મીરાં તમને એકાંતમાં મળવા ઈચ્છે છે.

ગોવિંદજીની આરતી ઉતરી રહી,ભજન પૂરૂં થયું, બધાં વેરાઇ ગયાં. એક વૃક્ષ નીચે એકાંતમાં મીરાં રાણાને મળી. એની જોડે એની વિશ્વાસુ સખી હતી.

આજે મીરાં ન શરમાઈ. એના પ્રાણની તંત્રી કોઇ ઉચ્ચ ગ્રામથી બંધાઇ ગઈ હતી. એણે કહ્યું કે 'મહારાણા! આ દાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરશો. કોઈ પણ ક્ષત્રિયકન્યાને ચિતોડની મહારાણી થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તો એને મન ઇંદ્રાણીનું પદ પણ તુચ્છ છે; પરંતુ મને સ્વીકારીને આપ સુખી નહિ થઇ શકો.'

રાણોઃ—મીરાં! આવી નિષ્ઠુર વાણી કેમ ઉચ્ચારે છે? તારા સહવાસમાં તો હું ચિતોડને સ્વર્ગ બનાવી દેવાની કલ્પનાઓ ઘડી રહ્યો છું, તું ચિતોડની રાજરાણી થતાં ચિતોડને અમરાપુરી બનવાનાં હું સ્વપ્નાં જોઇ રહ્યો છું.

મીરાંઃ—આ દેખાતું મન મારૂં નથી રહ્યું, એ ગોવિંદજીને અર્પણ થઈ ચૂકેલું છે. હવે એને પાછું લાવવાનો કોઇ ઉપાય નથી. મનવિહોણા એકલા દેહથી પતિસેવા નથી થઇ શકતી. હું અપરાધિની થઇશ.

રાણોઃ—મીરાં! મીરાં! તું આ શું કહે છે? જે દિવસે તું ચિતોડના સિંહાસનને અલંકૃત કરીશ, તે દિવસ જગતના ઇતિહાસપટે સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. તારા જેવું રૂપ આખા રજપૂતાનામાં નથી, તારા જેવા ગુણ આખા ભારતમાં નથી. તને રૂપ અને ગુણની મહારાણી બનાવીને વિધાતાએ ધરાતલમાં મોકલી છે.

મીરાંઃ—મહારાણા! આ તુચ્છ દેહનાં વખાણ શાં? હું હતભાગિનીને વળી રાણીનાં પદ શાં? ગોવિંદજીની સેવાસિવાય કોઈ સ્થળે મારા પ્રાણ ઠરતા નથી.

રાણોઃ—મીરાં! મને તારાં દર્શનમાં સુખ છે, તારાં ભજન સાંભળવામાં સુખ છે. એથી વિશેષ મારે તારી પાસે કાંઈ જોઇતું નથી.

મહારાણા ચિતોડ ગયા, મીરાંની અદૃષ્ટ લિપિ વંચાવા માંડી.

(૪)

મીરાં ચિતોડની રાજ–મહિષી બની. ચિતોડમાં જૂદી પરિસ્થિતિ હતી. રાજકુટુંબ એકલિંગજીનું અને ભવાનીનું ઉપાસક હતું. મીરાં વૈષ્ણવ હતી,મીરાંનો પંથ રાજકુટુંબમાં રુચિકર ન થયો.

મીરાંના મનની પ્રફુલ્લતા ધીરે ધીરે ઓછી થવા લાગી; એના મુખકમળની શોભા ક્ષીણ થવા લાગી. સુખની આશાએ કુંભા રાણાએ આ લતાનું પોતાની વાટિકામાં રોપણ કર્યું, પરંતુ એ લતા

ફરમાવા લાગી. રાણાનું ઐશ્વર્ય, આડંબર, ભોગવિલાસ અને મીરાંનું મનરંજન કરવાના એના સર્વ પ્રયાસો નિરર્થક નીવડવા લાગ્યા. મીરાંને કોઇ વાતે આનંદ મળતો નહોતો. રાણાને ક્ષોભ થવા લાગ્યો. કોઇ કોઇવાર એ વિચાર કરતો હતો કે, આ વનની પંખિણીને મેં પાંજરામાં પૂરી તે ઠીક ન કર્યું. મીરાં કર્તવ્યવશ બનીને પતિની સેવા કરતી હતી, પરંતુ એ આકાંક્ષારહિત હતી. એના મુખમાંથી શૃંગાર–રસભર્યાં મધુર વાકયો નહોતાં નીકળતાં, એનામાં ઉલ્લાસ નહોતો, એના મુખ ઉપર હાસ્ય નહોતું, એ રાણાની આજ્ઞાને માન આપીને ગાતી હતી; પરંતુ હવે એના ગાનમાં પૂર્વનો રસ નહોતો. હાય! જે સુખમાટે કુંભો રાણો મીરાંને લાવ્યો તે સુખ કયાં છે ?

રાણાને આ સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડી. 'મીરાં! આ રાજ્ય, આ વૈભવ તને કશુંએ સુખ આપી શકતાં નથી ? કહે. તને શી વાતનું દુઃખ છે? તારૂં ચિત્ત શાથી પ્રસન્ન થાય? મને કહે તે વસ્તુ ગમે તેવી દુર્લભ હશે, તોયે હું તને લાવી આપીશ.'

મીરાં:––સ્વામિન્! રાજ્ય અને વૈભવની મને આકાંક્ષા નથી, એમાં મને કાંઇ સુખ જણાતું નથી. એ રાજ્ય અને એ વૈભવ મને ન મળ્યાં હોત તો તેનું મને દુઃખ નહોતું. મારા પિતાને ઘેર ગોવિંદજીના મંદિરમાં બેસીને ભજન કરવામાં મને અત્યંત આનંદ હતો, આજે પણ હૃદય એજ આનંદ ઝંખે છે. ઇચ્છા તો એવી થાય છે કે, તેવુંજ ભજન અહીં કરીને હું મારૂં જીવન વ્યતીત કરૂં.

રાણો:––મીરાં! ભજન ગાવાનું તો હું નિત્ય કહું છું અને તું ગાય છે પણ ખરી, છતાં તને આનંદ નથી મળતો ?

મીરાં:––મહારાજ! એ ભજન પતિના મનોરંજનમાટે થાય છે, એ રાજાના–પતિના આદેશનું પાલનમાત્ર છે. એમાં પ્રાણ કયાં રેડાયલો છે સ્વામિન્!

રાણો ગંભીર બની ગયો.કેટલીક વારે બોલ્યો કે ' મીરાં! હું તને દુઃખી જોવા નથી ઇચ્છતો. મારી રાજધાનીમાં ગોવિંદજીનું મંદિર બંધાવીશ, એમાં ગોવિંદજીની મૂર્તિ પધરાવીશ. પછી મેડતામાં તું જેવું ભજનકીર્તન કર્યા કરતી હતી તેવું ભજનકીર્તન અહીં કર્યા કરજે; એ સાંભળીને હું સુખી થઇશ.'

(૫)

ચિતોડના રાજમહેલની અંદર ગોવિંદજીની સ્થાપના થઇ ગઇ. મીરાંનું પૂર્વસમયનું ભજન હવે ચાલુ થયું.

શિવભક્ત રાજાના રાજમહેલમાં ગોવિંદજીની સ્થાપના થવાથી સર્વ કહેવા લાગ્યા કે, હવે ચિતોડનું અશુભ થવાનું છે. રાણો મહાસંકટમાં પડી ગયો. એક તરફ મીરાંપ્રતિનો પ્રેમ અને બીજી તરફ રાજકુળનો ધર્મ! આ બેમાંથી રાણો કોની રક્ષા કરે? આ ધર્મસંકટના નિવારણાર્થે રાણાએ એકલિંગજીના મંદિરમાં આસન લગાવી શિવજીની આરાધના કરવી શરૂ કરી દીધી.

મધ્યરાત્રિએ રાણા કુંભને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં એણે શું જોયું ? એકલિંગજીનું એ અનાદિલિંગ રૂપાંતર પામી ગયું! એને બદલે એક શુભ્રવર્ણ પુરુષ જણાયો; એના લલાટમાં ઉજ્જવલ ચંદ્ર લખલખી રહ્યો હતો, શિર ઉપર જટા હતી, એનો કંઠ નીલ હતો, જોતજોતામાં એ પુરુષનું અર્ધું અંગ શ્યામ થઇ ગયું. એ પુરુષના મસ્તકના અર્ધા ભાગ ઉપર મયૂરપિચ્છનો કલાપ હતો અને છાતીના અર્ધભાગ ઉપર શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. એ પુરુષે હસતાં હસતાં કુંભા રાણાને કહ્યું કે 'રાણા! અમે–હરિ અને હર એકજ છીએ. બન્ને જૂદા છીએ, એ તારો ભ્રમ છે.'

રાણાનું સ્વપ્ન પૂરૂં થયું, એ જાગી ઉઠ્યો. ભક્તિપૂર્વક એકલિંગજીને પ્રણામ કરીને એ પોતાના મહેલમાં પાછો ગયો. એ વખતે મીરાં ગોવિંદજીના મંદિરમાં ભજન કરી રહી હતી. કુંભ રાણો ત્યાં ગયો. મીરાંની સાથે એકજ આસન ઉપર બેસીને એ પણ ભજન કરવા લાગ્યો. ભજન પૂરૂં થયા પછી મીરાંએ કહ્યું કે 'સ્વામિન્! આજે મીરાંનું ભજન સાર્થક થયું; પરંતુ આપ તો એકલિંગજીના ભક્ત છો અને આજે ગોવિંદજીની સામે બેસીને કેમ ભજન કર્યું ? બધાં શું કહેશે ?'

રાણો:–મીરાં! જેને જે કહેવું હોય તે કહે. ભગવાન એકલિંગજીએજ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. હરિ અને હર એક છે. મીરાં! આજે હું તને આનંદમાં ડોલતી જોઉં છું. બોલ, તારી શી વાંચ્છના છે? હું તે પૂર્ણ કરીશ.

મીરાં:—આપના મુખમાંથી ગોવિંદજીનું નામ સાંભળીને હું કૃતાર્થ થઇ, મારૂં અભીષ્ટ મને મળી ગયું. ગોવિંદજીની સામે બેસીને ભજન કરવાની આપે મને રજા આપી, એટલે મને સર્વ

મળી ગયું. હવે શું માગવાનું રહ્યું ? હવે જો વૈષ્ણવોને પણ વિનાહરકતે અહીં આવવા દેવામાં આવે તો વળી અધિક આનંદ થાય !

રાણોઃ--તારી વિનતિ મારે માન્ય છે. કાલથી વૈષ્ણવો વિનાહરકતે અહીં આવી શકશે.

(૬)

ગોવિંદજીના મંદિરમાં હવે વૈષ્ણવોની ભીડ જામવા લાગી. મીરાંનો આનંદ સમાયો સમાતો નહોતો. હવે એ આનંદના પૂરબહારમાં આવી ગઈ.

રાણો પોતે કવિ હતો. પ્રસંગાનુસાર મીરાંની સાથે તે ગોવિંદનાં પદ ગાતો હતો, તેમજ નવાં ભજન બનાવીને એ મીરાંના ચિત્તને વિનોદ કરાવતો હતો.

પરંતુ આ સુખ ઝાઝા દિવસ ન પહોંચ્યું. એક દિવસ રાણાએ ગોવિંદજીના મંદિરમાં જઇને જોયું તો દેશ દેશના વૈષ્ણવો ભેગા મળ્યા હતા. મીરાં વૈષ્ણવોની મંડળીમાં ગોવિંદજીની સામે બેસીને ભજન કરી રહી હતી. વૈષ્ણવો અનિમેષ નેત્રે એના સામું જોઇ રહ્યા હતા.

રાણાને નખથી શિખપર્યંત ઝાળ લાગી ગઇ. ચિતોડની મહારાણી કે જેને ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ દેખવા પામતા નથી, તે આજે ભરસભામાં બેસીને એક સાધારણ ગણિકાની માફક ગાય અને લોકો એના સામે જોયા કરે. 'એ કલંકિનિ મીરાં ! મોહમાં ફસીને મેં બાપ્પા રાવળના કુળને બટ્ટો લગાડયો.' આમ વિચાર કરતો રાણો આવ્યો અને તરતજ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. શયનખંડમાં આવીને એણે દાસીને કહ્યું કે 'જા, હમણાં ને હમણાં રાણીને બોલાવ.'

'એ તો ગોવિંદજીના મંદિરમાં ભજન કરે છે.'

દાસીનું કહેવું સાંભળી રાણાની આંખો ક્રોધથી લાલ લાલ થઇ ગઇ. દાસી સમજી ગઈ કે, આજનો રંગ જૂદો છે. એ તરતજ મીરાંને બોલાવવા ગઇ. મંદિરમાં જઇને એણે મીરાંને રાણાની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. મીરાંએ ભજન ગાવું અડધેથી પડતું મૂકયું. ગોવિંદજીને પ્રણામ કરીને એ શયનખંડમાં ચાલી ગઇ.

રાણાએ કહ્યું:--'મીરાં!' રાણાના સ્વરમાં ક્રોધ અને કઠોરતા હતાં.

મીરાંએ વ્યાકુળ બનીને ઉત્તર આપ્યો:--'કેમ સ્વામિન્!'

રાણોઃ-તમે ચિતોડનાં મહારાણી છો, બાપ્પારાવળની કુળવધૂ છો.

મીરાંઃ--દાસી આપની આજ્ઞાને આધીન છે.

"જે ચિતોડની મહારાણીને ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ જોવા પામતા નથી, તે મહારાણી દેશદેશના માણસોની વચમાં બેસીને ગાય તે શું એને છાજે છે ? હાય, કયાં છે આજે એ મહારાણીપદનું ગૌરવ ? આજે એનું... ..."

ક્રોધથી ઉશ્કેરાઇ ગયેલો રાણો આગળ ન બોલી શકયો. કેટલીક વારે એના મનનો આવેગ ઓછો થયો, ત્યારે એ બોલ્યો કે 'મીરાં! મેં તને કોઇક સમયે જોયેલી. તારૂં ભજન સાંભળીને મેં તારી સાથે લગ્ન કર્યું. તેં બાપ્પારાવળના કુળને કલંક લગાડયું.'

મીરાંઃ—એ મારૂં અદષ્ટ.

રાણોઃ—એમજ છે. હું ભ્રમમાં પડી ગયો હતો. હવે એ ભ્રમમાંથી મારે મુક્ત થવું જોઇએ; નહિ તો કુંભા રાણાનું નામ વગોવાશે. લોકો કહેશે કે, એક ગણિકાના મોહમાં ફસીને કુંભાએ ચિતોડની ગાદીને કલંક લગાડયું.

મીરાં ઉપર જો વજ્ર ફેંકયું હોત તોએ એને આટલી બધી પીડા ન થાત. વ્યાકુળ થતી એ બોલી કે સ્વામીન્! મીરાં તો મીરાંજ છે. એ નથી મહારાણી કે નથી ગણિકા. મીરાં કોણ છે તે માત્ર ગોવિંદજીજ જાણે છે; અને બીજું કોઇ જાણતું હોય તો મારા સ્વામી કુંભારાણા. મીરાં દેહથી પતિની અને મનથી સેવા કરવાની ઇચ્છા રાખતી હતી, પરંતુ દેહ અને મનને એકત્ર કરીને એ પતિ અને ગોવિંદજી બન્નેની સેવા ન કરી શકી. મીરાં સાધનભ્રષ્ટ છે; એના જેવી હતભાગિની બીજી કોણ છે ? પત્નીતરીકે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરી શકી, તેથી મીરાં અપરાધિની છે. મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. કાલે પ્રાતઃકાળથી ચીતોડનો કોઈ પણ મનુષ્ય આ મુખ નહિ જોઈ શકે. મીરાં કયાં ગઇ તે પણ કોઇ નહિ જાણી શકે. તમારા કુળને કલંક લગાડીને મીરાં જીવવા નથી ઇચ્છતી." એમ બોલતી બોલતી મીરાં પતિના ચરણોને પ્રણામ કરીને રાજમહેલની બહાર ચાલી ગઇ.

'મીરાં ન જા' એમ કહેવાનું રાણાને મન તો થયું, પણ મોઢામાંથી શબ્દ ન નીકળી શક્યો.

ઘોર અંધારી રાત્રિ હતી, ચિતોડમાં બધાં ભરનિદ્રામાં હતાં, સર્વ સ્થળે શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ સમયે ચિતોડનો પરિત્યાગ કરીને મીરાં ચાલી ગઈ.

ક્યાં જવું તેનો એણે કશો નિશ્ચય કર્યો ન હતો. જ્યાં પગ લઇ જાય, ત્યાં એ ચાલી જતી હતી. એનું મન ચિંતાગ્રસ્ત હતું. ઘડીમાં એને ગોવિંદજી સાંભરતા તો ઘડીમાં એને રાણાના મુખનું સ્મરણ થતું. મીરાં પળવાર ઉભી રહી, એણે પાછળ દૃષ્ટિ કરી. સર્વત્ર અંધારૂં હતું. એ અંધારામાં કશું જણાતું નહોતું. વળી એ આગળ ચાલવા લાગી.

ચાલતાં ચાલતાં એ નદીકિનારે આવી પહોંચી. અહીં આવીને એ વિચાર કરવા લાગી કે "ક્યાં જાઉં? હવે જીવીને શું કરૂં? મારા જીવવાથી કુળમાં કલંક લાગશે? ના, ના, એવું નહિ થવા દઉં. આ જીવન હવે હું નહિ ટકવા દઉં. રાણા ભ્રમમાં પડ્યા, પણ હું ભ્રમમાં નહિ પડું. ગોવિંદજી! તમને મેં મારૂં મન અર્પણ કર્યું છે એટલે તે તમે લઇ લ્યો. રાણા! તમને મેં મારો દેહ અર્પણ કર્યો છે. એ દેહ તમારો છે; તમે એ દેહની ઉપેક્ષા કરી તો પછી એને ટકાવી રાખવાનું પ્રયોજન શું? પંચભૂતનું બનેલું આ ખોળિયું પંચભૂતમાં ભલે મળી જાય." એમ બોલીને એણે નદીમાં ઝંપલાવી દીધું. પાણીનો વેગ જબરો હતો. મીરાં તણાવા લાગી, એની શુદ્ધિ જતી હતી.

(૭)

જ્યારે એ શુદ્ધિમાં આવી, ત્યારે સૂર્યોદય થયો હતો. નદીના તટ ઉપર એક વૃદ્ધ મહિલા મીરાંનું માથું પોતાના ખોળામાં મૂકીને બેઠી હતી. મીરાંની આંખો ધીમે ધીમે ઉઘડી એટલે વૃદ્ધા પ્રસન્ન થઈ. એણે મીરાંને ભીનું વસ્ત્ર બદલાવીને સૂકું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું અને પોતાની ઝોળીમાંથી ઔષધ કાઢીને એને ખવડાવ્યું! મીરાંમાં કાંઇક શક્તિ આવી એટલે એ બેઠી થઇ.

વૃદ્ધાએ પૂછ્યુંઃ--બેટા! તું નદીમાં શી રીતે પડી ગઇ?

મીરાંઃ--મરવાને માટે હું મારી સ્વેચ્છાથી નદીમાં પડી હતી, તમે મને શું કામ બચાવી?

વૃદ્ધઃ--બેટા! તારે એવું કેમ કરવું પડ્યું? તારૂં રૂપ જો, તારૂં વય જો, એનોએ તેં વિચાર ન કર્યો? આત્મહત્યા મહાપાપ છે તે તું નથી જાણતી?

મીરાંઃ--જાણું છું. જેને મેં એ શરીર અર્પણ કર્યું હતું તે હવે એ શરીરને નથી ચાહતા, એટલે જેને મેં મારૂં મન અર્પ્યું છે તેનું સ્મરણ કરીને હું નદીમાં કૂદી પડી.

"બેટા! શરીર અને મન એ બન્નેને બે પૃથક્ પૃથક્ માણસને દીધાં હતાં? એકજ વ્યક્તિને એ બન્ને તું કેમ ન અર્પી શકી? બેટા! તું ભ્રમમાં પડેલી છું."

'માજી! મારા અદૃષ્ટે આવી ભૂલ કરાવી છે.'

વૃદ્ધા થોડી વાર મીરાં સામું જોઇ રહી. પછી વિચાર કરીને બોલી કે 'તારા હાથમાં ચક્રનું ચિહ્ન છે, તું રાજરાણી હોવી જોઇએ, તારૂં નામ શું?'

'આ અભાગિનીને લોકો મીરાં કહે છે.'

'કોણ, મીરાંબાઇ! રાણા કુંભની રાણી, ગોવિંદજીની ભક્ત, તું શા દુઃખે આત્મહત્યા કરતી હતી?'

'માજી! મેં મન અર્પણ કર્યું હતું ગોવિંદજીને અને દેહ અર્પણ કર્યો હતો રાણાને. એટલે હું ન થઇ શકી રાણી કે ન થઇ શકી ગોવિંદજીની. મારી બેયે બગડી.'

'બેટા! તું મહાભાગ્યશાળી છે. તારૂં કશુંયે બગડ્યું નથી.'

'માજી! મારાં બન્ને બગડ્યાં.'

'જો બેટા! તું પતિ અને ગોવિંદ બન્નેની ભક્તિ કરી શકતી હતી. પતિનેજ ગોવિંદ માનીને તેં એમની ભક્તિ કરી હોત તો તારાં બન્ને સચવાત. દેહ અને મન એકને હાથેજ રહેત.'

"બરોબર છે માજી! આ વાત અત્યારસુધી મારા લક્ષમાંજ નહોતી. હું તો એમ માનતી હતી કે ગોવિંદજી જુદા અને પતિ જુદા; તેથી મન ગોવિંદજીને અને દેહ પતિને અર્પ્યો હતો. મનથી ગોવિંદજીની અને દેહથી પતિની સેવા કરવા ઇચ્છતી હતી. દેહની સેવાથી હું પતિને સંતોષ ન આપી શકી. મેં વિચાર કર્યો કે મારે એની રક્ષા કરવાનું શું પ્રયોજન? તેથી એ દેહને મેં પાણીમાં ફેંકી દીધો હતો; તમે મને શું કામ ઉગારી? હવે આ દેહથી શું બનવાનું છે?"

"બેટા ! એ તારી ભૂલ છે. આ દેહ મહાન તપશ્ચર્યા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એની આવી રીતે અવહેલના કરવાની નથી. જે દેહ તું મનુષ્યના ભોગવિલાસમાટે ગણે છે, તે દેહ પ્રભુના ભોગવિલાસ માટે છે, એમ તું માન. પતિ અને ગોવિંદમાંથી તું એકેની સેવા ન કરી શકી, હવે તું તારા પતિરૂપી ગોવિંદની સેવા કર, તેની ભક્તિ કર. પતિને ગોવિંદરૂપ માન, ગોવિંદને પતિરૂપ માન. પતિમાં ગોવિંદનાં દર્શન કર, ગોવિંદમાં પતિનાં દર્શન કર."

'માજી, તમે કોણ છો ?'

'બેટા! હું એક સંન્યાસિની છું, મારે નામ નથી, ગોત્ર નથી, ગૃહ નથી. આ સંસારમાં મારૂં કોઇ નથી. હું વૃંદાવનમાં દેહ પાડવા જાઉં છું, તુંયે મારી સાથે ચાલ. એ પ્રેમક્ષેત્રમાં દેહ અને મનથી તું ગોવિંદ પતિની સેવા કર્યા કરજે, તને ગોવિંદજીએ મળશે અને પતિ પણ મળશે.'

'જેવી માજીની આજ્ઞા.'

મીરાં ઉભી થઇ ગઇ, એના કંઠમાં એક બહુમૂલ્ય હાર હતો. તે કાઢી નાખીને એ નદીમાં ફેંકી દેવા તત્પર થઇ. વૃદ્ધાએ કહ્યું કે 'બેટા ! એ શું કરે છે?'

'આ હારને પાણીમાં ફેંકી દઉં છું.'

'કેમ ?'

'હવે એનું શું કામ છે ?'

'બેટા! એનુંએ કામ પડશે. તારા દેહની રક્ષાને માટે ભોજન અને વસ્ત્રવગર ચાલવાનું છે? અને જો દેહ તારે ન ટકાવી રાખવો હોય તો પછી ગોવિંદજીનું ભજન શી રીતે થશે? પતિની સેવા શી રીતે બનશે ?'

'વૃંદાવનમાં હું ભિક્ષા માગીશ.'

"તારાથી ભિક્ષા નહિ માગી શકાય, તારૂં રૂપ આડે આવશે. વળી તું રાજરાણી છે, તેં કોઇ દિવસ ભિક્ષા માગેલી નથી, તને તેમ કરવું વિષમ અને ક્લેશકર થઇ પડશે. દુઃખી શરીરે કૃષ્ણભજન નથી થઇ શકતું. એ હાર તને બાધક ન થતાં સહાયકજ થશે. એ હાર વેચીને વૃંદાવનમાં તું મંદિર બંધાવજે અને રાણીની માફક રહીને ગોવિંદરાજાની સેવા કરજે."

(૮)

મીરાં વૃંદાવન ગઇ. એણે ત્યાં મંદિર બંધાવ્યું, એમાં શ્રીમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ મૂર્તિનું નામ એણે રાણા–ગોવિંદ રાખ્યું.

મીરાં ગોવિંદજીના કંઠમાં માળા પહેરાવતી તે વખતે એવી ભાવના કરતી કે, હું રાણા કુંભાના કંઠમાં આ માળા પહેરાવું છું. રાણા કુંભનું નામ દઇને ગોવિંદજીને એ નૈવેદ્ય ધરાવતી. શ્રીમૂર્તિનાં દર્શન કરતાં એક વાર એ શ્રીમૂર્તિને રાણા કહીને બોલાવતી અને એક વાર ગોવિંદજી કહીને બોલાવતી. મીરાંને મન હવે રાણો અને ગોવિંદ એક થઇ ગયા–પતિ અને પરમેશ્વર એક બની ગયા !

મીરાંનો ભાર હવે હલકો થઇ ગયો, એના રોમેરોમમાં હવે હર્ષ ઉછાળા મારી રહ્યો અને રાણા–ગોવિંદની સન્મુખ બેસીને એ અહોનિશ મધુર સ્વરે આત્મનિવેદન કર્યા કરતી હતી. એના મધુર સંગીતમય ભજનથી આખું વૃંદાવન હર્ષથી પુલકિત બની ઉઠ્યું, એને જોઇને સર્વ કોઈ અભિભૂત થઇ જતા; એને લોકો રાધાજીનો અવતાર માનવા લાગ્યા.

એ સમયે વૃંદાવન અરણ્ય હતું. આ લુપ્ત તીર્થનો ઉદ્ધાર થાય તથા ભક્તિશાસ્ત્રનો પ્રચાર થાય તેવા ઉદ્દેશથી કેટલાક વિરક્ત બંગાળી વૈષ્ણવો તથા સાધકો આ અરણ્યમાં આવીને તપશ્ચર્યા કરતા હતા. એ વૈષ્ણવોમાં રૂપગોસ્વામી મુખ્ય હતા. રૂપજી મહાસમર્થ વિદ્વાન હતા. કેટલાક સમયસુધી એ ગૌડના બાદશાહના મંત્રી હતા; પરંતુ એમને વિષયભોગ ઠીક ન લાગ્યો, મંત્રીપદ છોડી દીધું અને પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવને શરણે ગયા. ચૈતન્યદેવના આદેશથી કંથા અને કૌપીન ધરીને એ વૃંદાવનમાં આવી રહ્યા હતા. એમના વૈરાગ્યની તુલના થઇ શકે તેમ નહોતું. હાથમાં કમંડળ અને શરીરે કંથા એ વેષે રૂપજી એક એક વૃક્ષની તળે એક એક રાત કાઢતા. આમ કરવાનું કારણ એ કે, એમને એવો ભય લાગતો હતો કે, એક વૃક્ષ નીચે એકથી વધારે રાત રહેવાય તો કદાચ એ સ્થાનમાં મોહ થઇ આવે.

આવા વિરક્ત સંન્યાસીને એક વાર જોવાની મીરાંને ઇચ્છા થઇ આવી, મીરાંએ રૂપજીને પોતાને ઘેર ભિક્ષા લેવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. મીરાંની દાસી નિમંત્રણ કરવા ગઇ તે વખતે રૂપજી એક વૃક્ષની નીચે ફાટીતૂટી ગોદડી ઉપર બેસીને કાંઇક લખતા હતા. એમનું સ્નિગ્ધ ગંભીર મુખ જોઇને દાસીના દિલમાં ઉંડી છાપ પડી ગઇ. બે હાથ જોડીને એ બોલી કે 'મહારાજ! મીરાંબાઈ સાહેબે એમને ત્યાં આપને ભિક્ષા કરવાનું નિમંત્રણ આપવા મને મોકલી છે.'

રૂપજીએ ઉંચું જોયાવિનાજ પૂછ્યું:–'તારાં બાઇસાહેબ કોણ છે?'

'મીરાંબાઇ.'

"તો એમને કહેજે કે, કાષ્ટની અથવા તો મૃત્તિકાની સ્ત્રીમૂર્તિને પણ જોવાથી સાધુ પુરુષોનું પતન થાય છે. હું વિરાગી છું, કોઇ પણ સ્ત્રીને ઘેર જવું અથવા કોઇ પણ સ્ત્રીનાં દર્શન કરવાં એ મને વર્જિત છે."

દાસીએ મીરાંને રૂપજીનો સંદેશ કહી સંભાળાવ્યો. મીરાંએ હસીને કહ્યું:–'તું ફરીથી જા, ગુસાંઇજીને કહે કે, આ દેહમાં જે વસી રહ્યો છે તે કોણ છે? સ્ત્રી છે કે પુરુષ? વળી મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે, વૃંદાવનમાં તો શ્રીકૃષ્ણ એકલાજ પુરુષ છે, બીજી બધીએ પ્રકૃતિ છે. જો તમે પુરુષ હો તો વૃંદાવનમાં રહેવું તમને ઉચિત નથી.'

દાસીએ જઇને રૂપજીને મીરાંબાઇએ કહાવેલ અક્ષરે અક્ષર કહી સંભળાવ્યો. ગોસ્વામી તો ચકિત થઇ ગયા. ઘોર અંધકારમાં વિજળીનો ચમકાર થાય તેવો એમના હૃદયમાં સાનનો ચમકારો થયો. એમણે વિચાર કર્યો કે "હાય! મેં શું કર્યું? મારો દેહાત્મભાવ હજુએ ન ગયો તો હું કેવો વૈરાગ્ય સાધું છું? હું તો દેહનેજ 'હું' કહું છું; નહિ તો હું મને પુરુષ અને મીરાંબાઇને સ્ત્રી કહેવાની ધૃષ્ટતા કેમ કરત?"

હવે રૂપજીએ ઉંચું જોયું. એ બોલ્યા કે 'મારો અપરાધ થયો છે. તારાં બાઇસાહેબે મારા અજ્ઞાનનું અંધારૂં દૂર કર્યું છે. એમને કહેજે કે, એ મારાં ગુરુ છે; હું ભિક્ષા લેવા આવીશ.'

(૯)

મીરાંએ ચિતોડ છોડયા પછી રાણાએ શોચવા માંડયું કે "અરે, મેં શું કર્યું? સાચેજ શું મીરાં ચાલી ગઇ? મેં એને કેમ અટકાવી નહિ? મેં એને શું કરવા એવું કહ્યું? એનો અપરાધ શો હતો? એ પહેલાં હતી તેવીજ હાલ છે. લગ્ન થતાં પહેલાંજ એણે મને કહ્યું હતું કે 'હું તમને દેહ આપીશ, મન નહિ આપી શકું; મન તો હું ગોવિંદજીને અર્પી ચૂકી છું.' તે વખતે હું એનું કહેવું ન સમજી શકયો. રૂપના મોહમાં, સ્વરના મોહમાં તથા ભોગ ભોગવવાના લોભમાં હું ભૂલ્યો. મેં વનમાં વિહરતી પંખિણીને પાંજરામાં પૂરી રાખવાની ઇચ્છા કરી. પાંજરૂ તોડીને એ પંખિણી ઉડી ગઇ. હવે પાછી આવવાની છે? ના, નહિજ આવે. આટલી અંધારી રાત્રે એ કયાં જશે?"

રાણો કાન માંડીને બેસી રહ્યો. વૃક્ષનું પાન હાલતું તો રાણો સમજતો કે, મીરાં આવી; સનસનાટ પવન ફુંકાતો તો રાણો માનતો કે, મીરાં આવી; પરંતુ મીરાં તો નજ આવી. રાણાએ આખી રાત બેઠાં બેઠાં કાઢી, ઉજાગરાથી એની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ.

સવાર પડતાંજ ચારે બાજુએ મીરાંની શોધમાટે માણસો મોકલી દીધા; પરંતુ બધાએ નિરાશ થઇને પાછા આવ્યા. મહારાણીનો પત્તો ન લાગ્યો, રાણાનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું. એની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી–'હાય મીરાં! તું કયાં છે?'

રાણો ગોવિંદજીના મંદિરમાં ગયો. મીરાં જ્યાં આગળ બેસતી હતી તે આસન સુનું પડી રહ્યું હતું. ગોવિંદજીની મૂર્તિ જેવી ને તેવી છે, મંદિર પણ તેજ છે; પરંતુ મંદિરમાં જે સ્વરલહરિ નાચી રહેતી હતી તે આજે નથી. આજે મંદિર શાંત હતું, મીરાંવિનાના એ મંદિરમાં રાણાથી ન ટકી શકાયું. એ શયનખંડમાં ગયો, અહીં હંસના જેવી ડોક હલાવતી જે પ્રતિમા ઉભી રહેતી હતી તે પ્રતિમા કયાં છે? રાણાથી શયનખંડમાં પણ ન રહેવાયું. ત્યાંથી એ રાજભવનમાં આવ્યો. અહીં પણ એને ઠીક ન લાગ્યું. બાગમાં ગયો, છોડવે છોડવે પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં હતાં. એ પુષ્પોમાં રાણાને મીરાંની મૂર્તિ દેખાઇ. કોયલને બોલતી સાંભળી 'મીરાં બોલે છે' એવી કલ્પના કરી. રાણાથી અહીં પણ ન રહી શકાયું. હાય મીરાં! તું કયાં છું? આવ, એક વાર આવ.

મીરાં ન આવી, તેમ એનો પત્તો પણ ન મળ્યો. દિવસ આથમ્યો, રાત્રિ આવી. મંદિરમાં

સંધ્યાકાળની આરતીનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. રાણો મંદિરમાં આવ્યો. કદાચ મીરાં આવી હોય. એ ગોવિંદજીનું ભજન ગાતી હશે. આરતી પૂરી થઇ ગઇ. મીરાં તો ન જણાઇ, મંદિરમાં સર્વત્ર સુનસાન હતું. આજે કોણ ગાય ? ગાનારી તો હતી નહિ; કઠણ હૈયે રાણો પાછો શયનખંડમાં ગયો.

આઘે કોઇ ગાતું હતું "મીરાં કહે" રાણાએ કાન માંડીને એ ગીત સાંભળવા માંડ્યું. મીરાંની ગેરહાજરીમાં આજે એ ગીત એને ઘણું મીઠું લાગ્યું. રાણાએ મનમાંજ કહ્યું કે 'હાય! આવી મીઠી વાણીવાળીને હું ન પીછાણી શક્યો, મેં એને ન કહેવાનાં વચનો કહ્યાં, દુઃખી થઇને એ ચાલી ગઇ.'

એ રાત્રે રાણાને સ્વપ્નું આવ્યું, મીરાં વૈકુંઠના દ્વાર આગળ ઉભી રહી છે, રાણાને બોલાવી રહી છે. એના મુખ ઉપર મૃદુ હાસ્ય ફરકી રહ્યું છેઃ–'આવો સ્વામિન્! તમેજ મારા ગોવિંદજી છો–તમને મેં મારો દેહ દીધો, મન ન દઇ શકી–આજે ગોવિંદજીને કહીને મારૂં મન હું પાછું લાવી છું–લ્યો.' મીરાંએ હાથ લાંબો કરીને કાંઇક આપ્યું. રાણો લેવા જતો હતો એટલામાં એની આંખ ઉઘડી ગઇ.

વળી પાછો એ સ્વપ્નમાં પડ્યો, દશભુજા ભવાની એની આગળ પ્રકટ થઇ. એ બોલી કે 'રાણા! તેં શું કર્યું ? આખા રાજપૂતાનાની રાજલક્ષ્મી તારે ઘેર આવી હતી તેને તેં કાઢી મૂકી !' રાણો પાછો ઝબકીને જાગી ઉઠ્યો.

આ પ્રમાણે દિવસ અને મહિનાઓ વીતવા લાગ્યા. મીરાં ન આવી, એની ભાળ પણ ન મળી. ચિતોડવાસીઓએ ધાર્યું કે, મીરાં મરી ગઇ હશે કે એણે આત્મહત્યા કરી હશે.

(૧૦)

ચિતોડવાસીઓને મન મીરાં મરી; પણ એની સ્મૃતિ ન મરી. એનું સંગીત ન મર્યું. ઘરમાં, મંદિરમાં, માર્ગમાં–ઠેર ઠેર લોકો રાત ને દિવસ "મીરાં કહે" ગાવા લાગ્યા. જીવતી મીરાં એકજ સ્થાનમાં હતી, મરીને એ સર્વવ્યાપી થઈ ગઈ.

રાણાને હવે મીરાંની સ્મૃતિ મીઠી લાગવા માંડી, એનાં ભજન પ્રિય લાગવા માંડ્યાં. ભજનનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. રાણાએ આજ્ઞાપત્ર કાઢ્યું કે, ગોવિંદજીના મંદિરમાં મીરાંનાં ભજન ગાવા.

મંદિરમાં મીરાં નથી, પણ એનાં ભજન છે. એ ભજન સાંભળવા રાણો નિત્ય મંદિરમાં જવા લાગ્યો. મંદિરમાં મીરાં નથી, પણ મીરાંએ નિમંત્રિત કરેલા સાધુ વૈષ્ણવોની સેવા ચાલુ હતી. રાણો જાતે એમની પરિચર્યા કરતો હતો. શયનખંડમાં મીરાં નહોતી, પણ એની પ્રતિકૃતિ હતી. એ પ્રતિકૃતિ ઉપર રાણો રોજ આંસુ સારતો હતો.

ચિતોડ છોડ્યા પછી મીરાં ચિતોડેશ્વરી બની ગઈ. મંદિરે મંદિરે મીરાંનાં ગાન થતાં હતાં, માર્ગમાં, ક્ષેત્રોમાં મીરાંના પ્રસંગ નીકળતા હતા. ઘેરઘેર મીરાંનાં ભજન ગવાતાં હતાં, આખા ચિતોડમાં "મીરાં કહે, મીરાં કહે"નો ધ્વનિ ગાજ્યા કરતો.

(૧૧)

એક દિવસ ચિતોડના રાજમાર્ગ ઉપર એક ભીખારી ગાતો હતો કે "જીવન મન તું હું શ્યામ" રાણાએ એ સાંભળ્યું. એ ગીતના છેલ્લા ચરણમાં 'મીરાં કહે' હતું, પરંતુ એ ગીત નવું લાગ્યું. આ ગીત રાણાએ કદી સાંભળ્યું નહોતું, ચિતોડમાં કોઇએ પણ સાંભળ્યું નહોતું.

રાણાએ ભીખારીને બોલાવ્યો, એ ગીત એની પાસે એણે ફરીથી ગવડાવ્યું. રાણાએ પૂછ્યું કે 'સાધુજી ! આ ગીત તમે ક્યાંથી શીખી લાવ્યા ?'

ભીખારીઃ—મહારાણા ! આ ગીત હું વૃંદાવનમાં શીખ્યો, ત્યાં રાધા પ્યારી પ્રકટ થયાં છે. એ રોજ નવાં નવાં ગીત રચીને ગોવિંદજીની સેવા કરે છે.

રાણાઃ—એમને ત્યાં લોકો કયા નામથી ઓળખે છે ?

ભીખારીઃ—કોઇ એમને બાઇજી કહે છે, કોઇ એમને રાણીજી કહે છે, એ પોતે પોતાને મીરાં કહે છે. જુઓ, દરેક ભજનના છેલ્લા ચરણમાં 'મીરાં કહે' એવું આવે છે ને ?

રાણાઃ—ઠીક, સમજ્યો.

રાણાએ ભીખારીને મનમાનતી ભિક્ષા આપી. રાણાને ભીખારીના કહેવાથી ખબર પડી ગઇ

કે, મીરાં જીવતી છે અને વૃંદાવનમાં છે. ત્યાં ગોવિંદજીનું મંદિર બંધાવી એની સેવા કરે છે. એણે મૂર્તિનું નામ "રાણા-ગોવિંદ" રાખ્યું છે. એણે એ નામ કોઇ દિવસે સંભળ્યું નહોતું. રાણો એજ દિવસે ગુપ્ત વેષે વૃંદાવન જવા નીકળ્યો.

વૃંદાવનમાં બાઇજીનો કુંજ છે. મંદિરમાં મોહનમૂર્તિ રાણા-ગોવિંદ બિરાજે છે. બાઇજી રાણા-ગોવિંદજીની સામે બેસીને પોતાનું બનાવેલું ભજન ગાઇ રહી છે.

સંધ્યાકાળનો વખત હતો. બે અતિથિ મંદિરના આંગણામાં બેસીને એનું ભજન સાંભળી રહ્યા હતા. ભજન સાંભળીને એક અતિથિને અશ્રુપાત થઇ રહ્યો હતો.

જેની આંખમાંથી અશ્રુપાત થઇ રહ્યો હતો, એ રાણો કુંભ હતો બીજો એમનો સાથી હતો. રાણો વૈષ્ણવના વેશમાં હતો, એટલે એકદમ એ ઓળખાઈ જાય તેમ નહોતું.

ભજન પૂરૂં થયું. બાઇજી ઠાકોરજી સામે જોઇને બે હાથ જોડીને કહેવા લાગી:-"હે ઠાકુરજી! તમેજ મારા ગોવિંદ છો, તમેજ મારા રાણા છો, મારો સમય હવે ભરાઇ ચાલ્યો. હે પ્રભો! આ સમયે એક વાર જો મને રાણાના રૂપે દર્શન દો તો મીરાંનો જન્મ કૃતકૃત્ય થઇ જાય. પ્રભો! મારો નારીયોનિમાં જન્મ થયો છે, મારો જન્મ સાર્થક કરો-તમે મારા ગોવિંદ છો. એક વાર રાણા-રૂપે પ્રકટ થાઓ."

પેલા બે અતિથિઓએ પણ આ પ્રાર્થના સાંભળી. રાણાનું હૃદય કંપવા લાગ્યું.

ઠાકોરજીને પ્રણામ કરીને બાઇજી મંદિરની બહારની કોટડીમાં આવી. ગુપ્ત વેશે આવેલ મહા-રાણો કુંભ એની પાસે ગયો. તેણે કહ્યું કે 'રાણીજી! કાંઇ ભિક્ષા મળશે?'

મીરાં:-આપને શી ભિક્ષા જોઇએ? કહો, હું રાણીજી નથી; પરંતુ એક ભિખારિણી છું.

રાણા:-તમારૂં કહેવું હું માની લઉં છું; પરંતુ હું જે માગું છું તે તમારી પાસે છે.

મીરાં:-આજ્ઞા કરો.

રાણાએ ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહ્યું:-'ક્ષમા!'

બહાર વિજળીનો ચમકારો થયો. એના પ્રકાશમાં મીરાંએ રાણાને પૂરેપૂરો ઓળખી લીધો, મીરાંના હૃદયમાં પણ વિજળીનો ચમકાર થઇ રહ્યો.

'સ્વામિન્! આટલે દિવસે તમારી દયાનાં દાન મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થઇ!' એમ કહીને મીરાં કુંભના ચરણોમાં ઢળી પડી.

રાણાએ મીરાંનો હાથ પકડી એને ઉઠાડી વ્યાકુળ થતો એ બોલ્યો કે 'મીરાં! મારી મી-રાં!' રાણો આગળ ન બોલી શક્યો, એનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો.

કેટલીક વારસુધી બન્ને શાંત રહ્યાં. આખરે મીરાં બોલી કે 'આપ પધાર્યા છો? આ દાસીનો જન્મ સાર્થક કરવા પધાર્યા છો? પધારો.' એટલું બોલીને કુંભનો હાથ પકડી મીરાં એને મંદિરમાં લઇ ગઇ. પોતે રાણા-ગોવિંદ સાથે જે આસન ઉપર બેસતી હતી, તે આસન ઉપર કુંભા રાણાને બેસાડયો. પછી એક વાર ગોવિંદજીની મૂર્તિ તરફ અને એક વાર રાણાને જોતી જોતી મીરાં ઓચિંતી સંજ્ઞારહિત બનીને એની વચ્ચે ઢળી પડી.

કુંભારાણાએ બૂમ પાડી 'મીરાં, મારી મીરાં!' પણ કોણ ઉત્તર આપે? જન્મનું સાર્થક કરીને મીરાંએ રાણા અને ગોવિંદજીની સમક્ષ દેહ છોડી દીધો.*

('સંદેશ' ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-**રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ**)

---

* રસિકચંદ્ર બસુ વિદ્યાવિનોદના લેખ ઉપરથી

૫–એક કુતરાની વફાદારી અને વણજારાનો પશ્ચાત્તાપ

કુતરો ઘણું ઉપયોગી પ્રાણી છે. જંગલમાં રહેનારા એની કિંમત બરાબર સમજે છે. 'કુતરાઓની વફાદારી'ની વાર્તાઓ ઘણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ એક વાર્તા તેમાં ખાસ ઉમેરવા જેવી છે.

જુના વખતમાં પોઠી વણજારાઓની શાખ સારી હતી. તેઓ દેશ-દેશાંતર હજારો રૂપિયાનો માલ લઇ જતા ને લાવતા. એવા એક પોઠી વણજારાને ખોટ આવવાથી દેવું થયું. લેણદાર શેઠ તેની પાસે વારંવાર ઉઘરાણી કરે ને વણજારાને શરમાવું પડે. તેની પાસે રોકડ નાણું કંઇજ ન હતું. તેની પાસે જો કાંઈ પણ મિલ્કત હોય તો તે તેનો વફાદાર એક કુતરોજ હતો. એ કુતરાને તે કદી પોતાનાથી વિખૂટો કરતો ન હતો, કુતરો એ તેનો પ્રાણ હતો. લેણદારની ઉઘરાણીથી કંટાળીને છેવટે તે પોઠી વણજારાએ શેઠને પોતાનો કુતરો એવી શરતે લખી આપ્યો કે, દેવું વાળ્યા પછી તે પાછો પોઠીને સોંપવો. લેણદાર શેઠ કુતરાને લઈ ઘેર ગયો.

એવું બન્યું કે, થોડાજ દિવસ પછી આ શેઠને ઘેર ખાતર પડયું, પાંચથી દશ હજારનો માલ ચોરાયો. શેઠ તો રડવા લાગ્યા. ગામની પોલીસ ને માણસો મળી ચોરનાં પગલાંની શોધ કરવા લાગ્યા; પણ કંઇ પત્તો લાગે નહિ. પેલો કુતરો છેટે ઉભો રહી આ બધી ધાંધલ જોયા કરતો હતો. માણસો જ્યારે વીખરાઈ ગયા, ત્યારે તે પોતાના માલીક પાસે આવ્યો ને તેમના ધોતીઆનો છેડો પકડી ખેંચવા લાગ્યો. શેઠે માન્યું કે, આ કુતરો કવખતે ગેલ કરે છે, તેથી બે ત્રણ વાર તો તેને કાઢી મૂકયો.

પરંતુ કુતરાએ તો વારંવાર એમ કરવા માંડયું; ત્યારે કેટલાક માણસોને શંકા થઇ અને તેમણે શેઠને કહ્યું કે, કુતરો વણજારાનો છે, પગપારખુ છે; તો જુઓ તો ખરા કે, એ ખેંચીને કયાં લઇ જાય છે અગર શું કરે છે?

પછી શેઠ અને કેટલાક માણસો કુતરાની પાછળ પાછળ ગયા. જંગલમાં બેએક ગાઉ દૂર ગયા, ત્યાં એક વડના ઝાડ તળે કુતરો નખથી જમીન ખણવા લાગ્યો; એટલે શેઠના નોકરોએ તે જગાએ ઉંડું ખોદ્યું આશ્ચર્યની સાથે તે જગાએથી ચોરોએ દાટેલો શેઠનો બધો માલ નીકળી આવ્યો. બન્યું એમ હતું કે, કુતરો ચોરોની પાછળ છાનો છાનો રાત્રે ગયેલો અને તેઓ આ માલ કયાં દાટે છે, તેની તપાસ તેણે બરાબર રાખેલી! સૌ કુતરાની હોશિયારી અને વફાદારીની તારીફ કરવા લાગ્યા.

વણજારાના કુતરાએ ઘર રાખ્યું, તેથી શેઠ તેનાપર ઘણા ખુશ થઇ ગયા. તેમણે વણજારાનું લેણું પતી ગયું એમ માની કુતરાને તેના મૂળ માલીક પાસે જવા છુટો કર્યો. તેમણે આ બધી બાબત એક ચિઠ્ઠીમાં લખી તે ચિઠ્ઠી કુતરાને ગળે બાંધી, ઘણા આનંદ સાથે તેને વિદાય કર્યો. કુતરો પણ બહુ હર્ષમાં આવી જઇ પોતાના સ્વામીને મળવા આતુર થઇ ચાલ્યો.

આ સમયે પેલા પોઠી વણજારાનો મુકામ ઇડર સ્ટેટના વડાલી ગામથી એકાદ ગાઉ છેટે હતો. સવારના પહોરમાં વણજારો તાપતો હતો, ત્યાં તો તેણે દૂરથી પોતાના કુતરાને આવતો દીઠો. તેણે ધાર્યું કે, કુતરો શેઠને ઘેરથી નાસી આવ્યો ને મારૂં નામ બોળ્યું. તેનું હૃદય ઉકળી આવ્યું. આવા બેઇમાનને હવે જીવતો ન મેલવો, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. અવિચારી વણજારાએ પૂરી તપાસ ન કરી.

કુતરો નજીક આવ્યો એટલે વણજારાએ ડાંગ લઇ તેના માથામાં મારી. કડામે વાગવાથી કુતરો મરી ગયો. જરા ટાઢો પડ્યા પછી કુતરાને ગળે બાંધેલી ચિઠ્ઠી તેણે જોઇ. તે વાંચીને તેને મૂર્છા આવી ગઇ. ભાનમાં આવતાં તે ખૂબ રડયો. તેને જીવતર અકારૂં લાગ્યું. તેણે પોતાની પાસે જે કંઇ મિલ્કત હતી તેનાથી કુતરાનું નામ અમર કરવા નિશ્ચય કર્યો. જે જગાએ કુતરાને તેણે મારી નાખ્યો ત્યાં તેણે એક વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું. હજીયે તે તળાવ 'નખીરા તળાવ' નામથી ઓળખાય છે અને વડાલીથી એક ગાઉને છેટે છે.

('સંદેશ'ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખકઃ—મૂળશંકર કે. અધ્યાપક)

૬—હિંદુઓને હાકલ

ભારતના ભાગ્યાકાશમાં આજે અજબ વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું છે. એક વખતનું પરસ્તાન-સમાન મનાતું-ગણાતું હિંદુસ્તાન આજે કોમી ઝઘડાનું રણમયદાન થઇ પડયું છે. હિંદી જનો! આજે ચારે તરફ શું બની રહ્યું છે, તે ધ્યાનપૂર્વક અવલોકો! ઉન્નતિના શિખરે પહોંચેલું આર્યત્વ-હિંદુત્વ આજે અવનત થતું અવલોકાય છે. તમારા પૂર્વજો તમારી કંગાલ-દીન અને નિર્માલ્ય હાલતપર આજે સ્વર્ગમાંથી અશ્રુ વહાવી રહ્યા છે.

શ્રીરામ-કૃષ્ણ-પ્રતાપ-શિવાજીનાં સંતાનો! તમારી આસપાસનું દૃશ્ય અવલોકો-વિચારો. આજે હિંદુધર્મની કેવી દુર્દશા થઇ રહી છે? અનેક પંથો, અનેક જ્ઞાતિઓ અનેક ધર્મો-અંધ-શ્રદ્ધા અને કુરૂઢિઓના પરિણામે હિંદુત્વ જમીનદોસ્ત થતું અવલોકાય છે. હિંદુઓ! તમારા પ્રમાદથી, તમારા સ્વાર્થની રાક્ષસી તૃષ્ણાથી અને પરોપકારના પુણ્યકારક ધર્મકર્મ પ્રત્યે બેદરકાર બનવાથી દિનપ્રતિદિન તમારા બંધુઓ તમારો પવિત્ર ધર્મ ત્યાગી અન્ય ધર્માવલંબી બનતા જાય છે. હિંદુધર્મને મીટાવવા-ફના કરવા અન્ય ધર્મોઘો તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. હિંદુઓને માર પડે છે; હિંદુઓની બાળાઓ-બ્હેનો-માતાઓનાં હરણ થાય છે; હિંદુઓ ઉપર અનેક અત્યાચારો ગુજરે છે; છતાં દુર્ભાગ્યની વાત છે કે, હિંદુઓ જાગ્રત નહિ થતાં નામર્દ-બીકણની માફક શાંતિથી સઘળું સહન કરી રહ્યા છે. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે. આ જગતમાં નિર્બળ-નિર્માલ્યને જીવવાનો અધિકાર નથી. ભગવાનની પુણ્યભૂમિમાં આજે આ શું પરિવર્તન? "જો ધર્મનું યથાર્થ રક્ષણ કરવામાં આવે છે તો ધર્મ તેના રક્ષકનું રક્ષણ કરે છે."

જયારથી હિંદુસ્થાન પોતાનો સાચો-સત્ય ધર્મ ભૂલ્યું, ત્યારથીજ દુઃખના દાવાનળમાં સપડાયું છે. સાચો ધર્મ ભૂલવાથી ધર્મના અનેક ફાંટા પડયા છે અને તેના પરિણામે પરસ્પરમાં કલેશ-કુસંપનાં બીજ રોપાયાં છે. આજે હિંદુઓ કહેવાતા હિંદુઓ બન્યા છે. કલેશ-કુસંપના પરિણામે ઓશિયાળા અને નિર્માલ્ય બની ગુલામી જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. દુનિયાના ઉદ્ધારક મનાતા-પૂજાતા સાચા સંન્યાસીઓ-સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો આજે કયાં અદૃશ્ય થયા છે? સાધુ-સંન્યાસીઓનો ધર્મ પોતાનું અને જગતનું કલ્યાણ કરવા-ઇચ્છવાનો છે; પણ તે કેવી રીતે થઇ શકે? શું તે એકાંત સ્થળમાં ભરાઇ બેસી રામ-નામ જપવાથી? શું લોકોનાં વિવિધ મિષ્ટાન્ન આરોગવાથી? ગાંજા-ભાંગમાં મશગુલ બનવાથી? શું મોટાં મંદિરોના મહંત-આચાર્યો બનવાથી? પવિત્ર મનાતા મહાત્માઓ જવાબ આપો! તમારા અંતરનો સાચો ધર્મ બતાવો! આજે તમારૂં સ્થાન કયાં છે? એ વિચારો. બ્રાહ્મણો! તમે ભૂદેવો ગણાઓ છો. આજે તમારૂં બ્રહ્મતેજ કયાં છે? આજે તમારી ગણના ભીખારીમાં ગણાય છે. ભૂદેવો! સાચો ધર્મ ભૂલવાથી આજે તમે સ્થાનભ્રષ્ટ બન્યા છો. જયારે ધર્મની અવનતિ થાય, ન્યાય-નીતિનું ખૂન થાય, પોતાના ધર્મપર અત્યાચાર થાય, ત્યારે સાચા સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણોએ યથાર્થ ધર્મ-સત્યનું સ્થાપન કરવા એકદમ મેદાનમાં આવવું જોઇએ; પણ અફસોસ! આજે આવું કોણ સમજે છે? આજે હિંદુત્વ હણાય છે; આજે હિંદુધર્મ હસવારૂપે મનાય છે; આજે હિ ર્મની મશ્કરીઓ થાય છે; આજે હિંદુ ગણાતાં મનુષ્યો તેમના હિંદુભાઇઓની બેદરકારી-પ્રમાદીપણાથી ગુંગળાઇ ગુલામદશા-પશુદશાથી કંટાળી અન્ય ધર્મ સ્વીકારી આનંદ માને છે. આજના હિંદુઓ તેમના અનેક બંધુઓ કે જેઓ હિંદુનો પવિત્ર ધર્મ પાળે છે, તેઓને અંત્યજ-પશુ-ગુલામ માની તેઓને અડકવામાં મહાપાપ માને છે. પશુથી પણ અધમ મનાતા તે હિંદુઓ હિંદુ મટી જયારે અન્યધર્મી બને છે, ત્યારે એ શુદ્ધ હિંદુઓ--પોતાને મનાવતા હિંદુઓ તે નવા ધર્મીઓને પ્રેમથી ભેટે છે. ઓ શુદ્ધ હિંદુધર્મીનો ફાંટો ધરાવનારાઓ! આ શું? તમારા ધર્મનું અધઃપતન નથી સમજાતું? તમે શું તમારા સ્વહસ્તેજ તમારા ધર્મબંધુઓને અન્ય ધર્માનુયાયી બનાવી તમારા ધર્મનું નિકંદન કાઢવા ઇચ્છો છો? સમજજો કે, આનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવશે. તમારા ધર્મનો ધ્વંસ કરવા, તમારા ધર્મમાંથીજ ઉભા થયેલા તમારા ભાઇઓ તમારા પ્રબળ શત્રુ બનશે.

હિંદુઓ! જાગૃત થાઓ, સાવધ થાઓ! ચારે તરફ પ્રચંડ જ્વાળામુખી સળગી રહ્યો છે. અહંકાર, અભિમાન અને જડતાથી આજે હિંદુત્વ હણાય છે. હિંદના હીરાઓ! ચેતો. "યુગ

બદલાતાં ધર્મની માન્યતામાં પણ ફેરફાર કરવો ઘટે છે." જેને તમે અસ્પૃશ્ય માનો છો, તેઓ અંતરથી કેવા વિશુદ્ધ અને ધર્મપ્રેમી છે, એ તો અનુભવીજ સમજી શકે છે. અનેક ઉજળા અને ઉપરથી ધર્મી મનાતા હિંદુઓ અંદરથી કેવા મલિન અને અધમ વિચારોના હોય છે, કે જેનો વિચાર કરતાં હૃદય કંપી ઉઠે છે.

હિંદુસમાજ-ન્યાતો-કોમો પણ આવી બાબતોપ્રત્યે બેદરકાર છે, ખાનગી-છુપાં ગમે એવાં પાપકર્મ કરો, પણ જાહેર ન કરો. હિંદુસમાજની ન્યાતો આ માન્યતાને પોષતી જણાય છે. હિંદુઓ મેળામાં-આગગાડીમાં, ખેતરોમાં-સ્વાર્થસમયે અંત્યજોથી અભડાતા નથી. દાક્તરો મુડદાં ચીરી લોહી-માંસ ફેંદે છે, મીલોમાં શાળો ચલાવતા હિંદુઓ-મનાતા બ્રાહ્મણો અસ્પૃશ્ય મનાતી કોમના ચૂસેલા કાંઠલા ચૂસે છે; હિંદુઓ દવા-દારૂ-ચરબીવાળા પદાર્થો ખુશીથી વાપરે છે; હિંદુઓ હૉટેલમાં જાતિ-જ્ઞાતિભેદ તોડી ભક્ષ્યાભક્ષ્ય કરી સુધારાનો વિજયોત્સવ કરે છે; છતાં સમાજ, જ્ઞાતિ કે ચુસ્ત હિંદુધર્મી તરફથી આ બાબતોવિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારાતો નથી. હિંદુઓ! આ શું ઓછું અધઃપતન?

અનેક બાળવિધવાઓ તેમનીપર ગુજરતા જુલ્મ-અત્યાચારોથી આજે આક્રંદ-કલ્પાંત કરી રહી છે. હિંદુસમાજ! એ અબળાઓનાં અશ્રુઓ નિહાળી તારૂં હૃદય પીગળશે કે?

જુલ્મી-જાલીમોની લાલચોથી ભાનભૂલતી એ કમનશીબ મનાતી અબળાઓ ખાનગી-છુપી રીતે ગર્ભપાત કરે-કરાવે, બીજાં અનેક કુકર્મો કરે; છતાં તેની પરવા-દરકાર કોઇ સમાજ કે જ્ઞાતિને નથી; પણ ભોગજોગે અકળાયેલી અબળા એવાં પાપકર્મથી જાહેરમાં આવતાં સમાજ-જ્ઞાતિ તેનાપર જુલ્મ અને ધિક્કારનો વરસાદ વરસાવે છે. આના પરિણામે ધર્મ-કર્મ ભૂલેલી ભ્રષ્ટ ભામિનીને અન્ય ધર્મનો આશરો શોધવો પડે છે કે કાં તો દેહાંત કરવો પડે છે. હિંદુઓ! આવી બાબતોપ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય રાખવું યા બેદરકાર બનવું તે યોગ્ય નથી.

જ્ઞાતિઓના અનેક વાડાઓના પરિણામે બાળાઓ અને યુવાનોના ભવ બગડે છે, સંસાર ક્લેશમય બને છે, બાળલગ્ન-વૃદ્ધલગ્ન-કન્યાવિક્રય-વરવિક્રયના પરિણામે સંસાર શ્મશાનસમાન બને છે. એ વિચારશીલ મનુષ્ય તો તરત સમજી શકશે. હિંદુઓ! આવી અનિષ્ટ બાબતોને ક્યાં સુધી પોષતા રહેશો? "જ્યાં બાળલગ્ન-વૃદ્ધલગ્ન-વિધુરલગ્ન-કન્યાવિક્રય-વરવિક્રય થાય છે, ત્યાં વિધવાનાં પુનર્લગ્નની આવશ્યક્તા છે." આપણાં ધર્મસ્થાનો-તીર્થસ્થાનોમાં કેવી લીલાઓ ચાલી રહી છે, તે જાણવાની-વિચારવાની હિંદુધર્મીઓને કંઇ દરકાર છે? કુરૂઢિઓ-અંધશ્રદ્ધા અને ખોટી માન્યતાના કારણે હિંદુજાતિના વિનાશનાં રોપાયેલાં બીજ આજે વૃક્ષરૂપે ફાલ્યાં છે.

હિંદુધર્મપર ચારે તરફથી હલ્લો થવા માંડ્યો છે. હિંદુધર્મનો વિનાશ કરવા પ્રચંડ જ્વાળામુખી સળગે છે. હિંદુઓ! હજી સમય છે. ચેતો, વિનાશવૃક્ષનાં કડવાં ફળ જરૂર ચાખવાં પડશે. હિંદુ યુવાનો અને યુવતીઓ! તમે શ્રીરામ-કૃષ્ણ-પ્રતાપ-શિવાજી-સીતા-સાવિત્રી વગેરે પવિત્ર દેવદેવીઓનાં સંતાનો છો. તમારા શરીરમાં-તમારી રગેરગમાં અંતે પુણ્ય-પવિત્ર દેવોનું રક્ત વહન કરી રહ્યું છે. તમે આજથી-અરે અત્યારથીજ તમારા ધર્મની રક્ષાને માટે દીક્ષા લ્યો. તમારાં સાચા-સત્ય-ધર્મની કીર્તિ ભૂમંડળમાં ફેલાવવા પ્રતિજ્ઞા લ્યો. તમે ચારિત્ર્યવાન-અંતરના અવાજ પ્રમાણે વર્તનારાં બનો અને અન્યને બનાવો. તમારા ધર્મની અંધશ્રદ્ધા-જડતા તોડવા મયદાને પડો. તમારા સાધુ-સંન્યાસી બ્રાહ્મણોને યથાર્થ જ્ઞાનમાર્ગે વાળવા ગુરુ ગોરખનાથના જેવા શિષ્ય બનો. તમારી જ્ઞાતિઓના ખોટા રિવાજો-રૂઢિઓ નાબુદ કરો. તમે પવિત્ર છો, તમે કોઇનાથી અપવિત્ર બનતા નથી, તમારા પૂર્વજ અગસ્ત્યઋષિએ સમુદ્રને તેમના જઠરમાં સમાવ્યો હતો. તમારાં હૃદય વિશાળ બનાવો અને તમારા ધર્મથી સજાયેલાં, તિરસ્કારાયેલાં અને અન્ય ધર્મમાં જવા ઇચ્છતાં તમારાં દેશભાંડુઓને અપનાવો. તમારી વિધવા બહેનોને સુસંસ્કારી-ચારિત્ર્યવાન બનાવી સુખી કરો. તમારા ધર્મની-તમારી આબરૂની-તમારી માતા-પુત્રી-બહેનોની રક્ષામાં પ્રાણનું બલિદાન દેવાને પણ તત્પર થાઓ. હિંદુધર્મનો-હિંદુજાતિનો આધાર તમારી ઉપર છે, સાચા ધર્મના ઉદ્ધારની સાથે દેશનો પણ ઉદ્ધાર છે. પ્રભુ હિંદુધર્મની રક્ષા કરો!

("સંદેશ"ના સં. ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખકઃ-સત્યેન્દ્રપ્રસાદ મહેતા.)

૭–નિર્માલ્ય હિંદુઓનો મોક્ષદાયક મહામંત્ર

(તેમાં આપણે શું ?–આત્મરક્ષાનું દુર્જય હથિયાર !)

તેમાં આપણે શું ? કેવો સુંદર શબ્દસમૂહ ! અક્ષર તો માત્ર અડધો ડઝન, પણ તેમાં બળ કેટલું ! જગતમાં કોઇ ચિંતાનાશક દવા હોય તો તે એજ. કોઈ નિઃસ્વાર્થતાના પાઠ શીખવનાર શિક્ષક હોય તો તે પણ એજ. એનાથી સેંકડો દર્દીઓનાં દર્દ નાસે છે, હજારો માનવીઓ આ સંસારસાગર તરીને પેલે પાર ઉતરી જાય છે. એવો એ અદ્ભુત મહામંત્ર ! એનો જાપ જપ્યાથી જન્મમરણનો ફેરો ટળવા સિવાય બીજા એકેએક દુઃખનો નાશ થાય છે. એવા એ પરમસુખદાયક સકળદુઃખભંજક મંત્રને કોટિ કોટિ વાર અભિનંદન હો.

× × ×

તેમાં આપણે શું ? ગઈ કાલે ગોધામણીઆની પોળને નાકે થઇને આવતા એક માણસને ચિંથરેહાલ દશામાં જોયો. શરીરપર લાજ ઢાંકવા જેટલાં પણ કપડાં ન મળે, પણ તેમાં આપણે શું કરીએ ? આપણે તો આડું મોં કરીને આગળ ચાલ્યા. દુનિયામાં તો એવાં હજારો માણસ હશે. તેમાં આપણે શું ?

× × ×

વળી થોડા દહાડાપર એક ગાડાવાળો ભૈયો ગાડું હાંકતો હતો. એક બાઇને રસ્તે ચાલતાં તેની અડફટ વાગી. બાઇએ ગુસ્સે થઇને કહ્યું:-કેમ અલ્યા ! જોઇને હંકાતું નથી ? પેલા બદમાસ ગાડાવાળાએ સામી મા–બ્હેનસંબંધી ગાળો ચોપડવા માંડી, અને વધારામાં તે બાઇના પ્રત્યે જોઇને નિર્લજ્જ બેશરમ ચાળા કરવા લાગ્યો. આસપાસ ઉભેલા સેંકડો માણસોએ તે નજરેનજર જોયું; પણ કોઇ કશું બોલ્યું નહિ. સૌએ મનમાં એમજ વિચાર્યું કે, એમાં આપણે શું ? એ બાઇ એવીજ હશે. એમ બબડતા બબડતા સૌ કામદારના કકડા પોતપોતાને રસ્તે ચાલ્યા ગયા—તો કેવા સુખીઆ થયા !

× × ×

અરે, તે દિવસે સવારે નાનપરાની ખાડીમાં એક મુડદું પડેલું. માથે ને છાતીમાં છરાના ઘા થયેલા ને લોહીનો રેલો ધડધડાટ વહી જતો હતો. આપણે બંદાએ તે પહેલવહેલું જોયું; કેવો કમકમાટી ભરેલો દેખાવ ! વિચાર કરતાં કંઇક ઓળખાણ પણ પડી; પણ આપણે તો જાણે કંઈ જોયુંજ નથી, એમ ગણીને નીચી મૂઠી કરીને હેંડયાજ ગયા. મૂઓ તો તેના મોતે મૂઓ, તેમાં આપણે શું ? એનાં સગાંવહાલાંને ખબર પડશે, એટલે તેઓ તેમની ગરજે આવશે; તેમાં આપણે શું ? પોલિસને તપાસ કરવી હશે તો આપોઆપ કરશે, તેમાં આપણે શું ?

× × ×

અરે એ તો બધું ઠીક છે, પણ તે દિવસે પેલો કમબખ્ત ગાડીવાળો મારતે ઘોડે આવ્યો. સાત વરસની ચમારની છોકરીને પાડી નાખી. ગાડીનું પૈડું છોકરીના પગપરથી ફરી ગયું અને તેના નળાનું હાડકું કડાક કરતું ભાંગીને બહાર નીકળ્યું. સૌએ બૂમ પાડવા માંડી કે, ગાડીવાળાને પકડો, ગાડીવાળાને પકડો; પણ કોઇએ પકડવાને માટે દોટ મૂકી નહિ. આખરે રસ્તામાં ગાડું ઉભું હોવાથી ગાડી આપોઆપ અટકી ને હાંકનારને એક જણે પકડ્યો; ત્યારે કોઇ બંદા સાક્ષી માટે તૈયાર ન થયા. સૌ કોઇએ ઉપરોક્ત મહામંત્રનેજ સંભાર્યો—"છોકરીનું હાડકું ભાંગ્યું તેમાં આપણે શું?"

× × ×

વળી એક પરદેશી માણસ સુરતમાં આવીને રસ્તે ચાલતાં અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી મરણ પામ્યો. કોઈ પરગજુ ડૉકટરે વગર ફીએ આવીને અભિપ્રાય આપ્યો કે, હવે એમાં કંઇ નથી. છાતી બંધ પડવાથી મરી ગયો છે. ચાલો, એને ઠામ પાડવાને પૈસા તેમજ માણસ જોઇએ છે. એક વાણીઆ મહાજન ત્યાંથી દૂર ખસીને ચાલ્યા જતાં કહે છે કે, કપાળમાં ટીલું છે છતાં એ વાણીઓ નહિ હોય. આજકાલ તો એવા ઘણા લોકો ટીલાં કરતા થઈ ગયા છે. તે બધા આમ મરી જાય તેમાં આપણે શું ? બ્રાહ્મણભાઈ કહે છે કે, ગળામાં જનોઇ છે, છતાં એ કાંઇ બ્રાહ્મણ

તો નહિજ હોય. આજકાલ તો સૌ કોઈ જનોઇ નાખતા થઇ ગયા છે. તો પછી આપણે શું? આ પ્રમાણે જે જે 'આપણે શું?' મંત્રનો આશ્રય લે છે તે સઘળા બચી જાય છે અને પોતપોતાને ઘેર જઇને નિરાંતે ગોળ ને રોટલી ખાવા બેસી શકે છે.

× × ×

ફલાણે ઠેકાણે હુલ્લડ થયું. હિંદુ અને મુસલમાનો લડયા ને એકબીજાનાં માથાં ભાંગ્યાં. તેમાં જાણીતા મીસ્ટર ક જેમણે આજસુધીમાં શહેરની તથા કોમની અનેક પ્રકારે સેવા બજાવેલી તે મરાયા. તેમનાં બૈરી-છોકરાં રખડતાં થયાં, ભૂખે મરવા લાગ્યાં; પણ તેમાં આપણે શું કરીએ? ભાઇ શ્રી ક ને કોણે કહ્યું હતું કે, તમે સેવા કરજો ને લડવા જજો. ડહાપણ કરીને ગયા તો ખરડાયા. હવે તેમનાં બૈરીછોકરાં ભૂખે મરે તેમાં અમે શું કરીએ? તેમનું નશીબ! કરમના ભોગ!! ગયે જન્મે ઘણાં પાપ કર્યા હશે; તે એટલીજ લહેણાદેણી લખાવીને લાવ્યાં. તેમાં આપણે શું?

× × ×

શહેરમાં અખાડા કાઢવાને અને રમતગમત ખીલવવાને માટે એક કમીટું નીમાયું; તેણે તેની યોજના તો ઘડી; પણ ફંડ ભેગું કરવા માટે નીકળવાનું તે સૌને કડવું લાગે. દરેક જણ કહેવા લાગ્યું કે, કોઇને ન પડી હોય તો પછી આપણે શું? શહેરમાં અખાડા નીકળે યા ન નીકળે તેમાં આપણે શું?

× × ×

આ પ્રમાણે તો મનુષ્યજીવનની દરેકે દરેક શાખામાં 'આપણે શું?'નો મહામંત્ર સૌ કોઇને આંધળાની લાકડી પેઠે સહાયભૂત થઇ પડે છે. જ્યાં માર પડતો હોય, ત્યાંથી સલામત-હાડકે ને વળી બહાદૂરીથી પાછા હઠવાનો માર્ગ છે. જ્યાં પૈસા ભરવાના હોય ત્યાંથી નાણાંકોથળી જેવી ને તેવી રાખી નાસી છૂટવાની બારી છે. જ્યાં વખતનો ભોગ આપવાનો હોય ત્યાં અત્યંત કામગરાપણું પૂરવાર કરવાની ચાવી છે. અનેક રીતે એ ઉપયોગી છે. બોલો, આપણે શું? આપણે શું? આપણે શું? મંત્રાય નમોનમઃ!

("ગાંડિવ"ના તા. ૩૦-૧૦-૧૯૨૭ ના અંકમાં વાપરનાર **રા. નિરંજન નિરાકાર.**)

૮—એક નમુનેદાર ગામડું

કલકત્તાના ફોરવર્ડ પત્રમાં નીચેની રસભરી વિગત પ્રકટ થઇ છેઃ-

આસનસોલ શહેરથી લગભગ બે માઇલ અંતરે ગ્રાંડ ટ્રંક રોડ ઉપર બીશપ ફીશર નામના અમેરિકન મેથોડીસ્ટ મીશનના એક પાદરીની એક મિલ્કત આવેલી છે. આ મિલ્કતને એક નમુનેદાર ગામડામાં ફેરવી નાખવામાં આવેલી છે અને તેને ઉપાગામ નામ આપવામાં આવેલું છે. એક અમેરિકન ગૃહસ્થ મી૦ કોલી જે ખેતીવાડીનો યુનિવર્સીટિનો ગ્રેજ્યુએટ છે, તેની દેખરેખ નીચે આ ગામડાની પ્રગતિ સાધવામાં આવે છે. હાલ તેમાં ૧૦ નાનાં મકાનો છે અને ૫૦ માણસોની વસ્તી છે. દરેક મકાન પાસે શાક અને ફૂલ ઉગાડવાનો બાગ અને ઢોરઢાંખર બાંધવાનો એકેક વાડો છે. એક સહકારી ભંડાર, એક સેવીંગ બેંક અને એક હૉસ્પીટલ તે ગામડાના લોકો પોતેજ ચલાવે છે. એક અંગ્રેજી મીડલ સ્કુલ પણ છે, કે જેમાં સુથારકામ અને લુહારકામ પણ શીખવાય છે. દરેક કુટુંબનું એકેક ખેતર એ ગામડામાં છે, જેમાં તેઓ ખેતીનાં સસ્તાં અને સુધારેલાં ઓજારોથી ડાંગરની વાવણી કરે છે. એક ગામપંચાયત પણ છે, જેમાં દરેક કુટુંબ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલે છે. પંચાયત પોતાનો પ્રમુખ ચુંટે છે અને ગામની સ્વચ્છતા, દીવાબત્તી વગેરેપર લક્ષ આપે છે. બંગાળાના ઘણા જાણીતા માણસોએ આ ગામડાની મુલાકાત લીધી છે.

("ખેડા વર્તમાન" તા. ૨૮-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)

૯—હીરારત્નોથી પણ વધારે કિંમતી આદેશ

ઘણા પ્રાચીનકાળમાં, ખ્રિસ્તની પૂર્વે સદીઓ પહેલાં, હિંદના આર્ય લોકો ધર્મ, માનસ-શાસ્ત્ર, અધ્યાત્મવિદ્યા, વિજ્ઞાનકળા, સંગીત અને વૈદકશાસ્ત્રમાં એટલા બધા આગળ વધેલા અને નિષ્ણાત હતા કે કોઇ પણ પ્રજા જ્ઞાનના આટલા વિશાળ પ્રદેશમાં તેમની બરોબરી કરી શકી નથી.

મેકસમૂલર લખે છે કે:—"પ્રકૃતિદેવીનો સંપૂર્ણ કૃપાપાત્ર અને તજ્જન્ય ઐશ્વર્ય, સત્તા અને સૌંદર્યયુક્ત હોઇ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ—પૃથ્વીપરનું સ્વર્ગ—મારે શોધવાનું હોય તો હું હિંદુસ્તાનનેજ પ્રથમ પદ આપું. મને જો એમ પૂછવામાં આવે કે, વિશ્વમાંના કયા પ્રદેશના રહેવાસીઓએ ઈશ્વરદત્ત બક્ષીસોનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરેલો છે તથા મનુષ્યજીવનના અતિ ગૂઢ વિષયોપર અદ્વિતીય મનન કરેલું છે અને તેમાંના કેટલાક પ્રશ્નોના એવા તો સયુક્તિક અને સપ્રમાણ ઉત્તરો આપ્યા છે, કે જે પ્લેટો અને કેન્ટના અભ્યાસકોને પણ વિચારવા લાયક છે? તો હું જવાબ આપું કે, હિંદુસ્તાને."

"વળી મને એમ પણ પૂછવામાં આવે કે, રોમન, ગ્રીક અને યાહુદી લોકોનાજ વિચાર અને સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કેળવાયેલા યૂરોપવાસીઓ પોતાની ખોટ કયા સાહિત્યમાંથી પૂરી પાડી પોતાનું આંતર્જીવન વધારે સંપૂર્ણ, વિસ્તૃત, વિશ્વવ્યાપી અને ખરેખરી રીતે માનુષિક બનાવી અનંત જીવન—મોક્ષ—પ્રાપ્ત કરી શકે? તોપણ મારો જવાબ એજ છે."

સહસ્રાવધિ વર્ષો પૂર્વે આર્યાવર્તના મહર્ષિઓને અવિનાશી વેદોની બ્રહ્મા પાસેથી પ્રાપ્તિ થઇ અને તેમણે પોતાના વંશજોને વેદોનો ઉપદેશ કર્યો. વેદકાલીન આર્યસાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં વેદોથી બીજા નંબરે ઉપનિષદો અને અરણ્યકો આવે છે; પૌર્વાત્ય વિચારપુષ્પોની તેઓ માળા છે અને આ માળા ધારણ કરનારાઓને તે આશીર્વાદરૂપ બની અસીમ શાંતિ અને આનંદનો સુખાનુભવ કરાવે છે.

× × ×

ઋગ્વેદ કહે છે કે:—સૂર્ય તારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે અને તેને પ્રવર્તાવે છે; શાંતિ અને આનંદના અધિષ્ઠાતા! તારી કીર્તિ મહાન અને સંપૂર્ણ છે. પ્રકાશની માફક તું તદ્દન પવિત્ર છે. મનુષ્યોનો પ્રિય એવો તુંજ પૂજ્યની પ્રતિમારૂપ છે.

બધાએ ભેગા મળી આપણે આપણું કરવું જોઇએ અને જમવું પણ બધાએ સાથેજ જોઇએ. આપણે એકબીજાને ધિક્કારવા જોઇએ નહિ.

યજ્ઞ આ સૃષ્ટિનો આધાર છે.

કદી પણ જુગાર રમો નહિ; ખેતી કરો અને જે તમને મળ્યું છે તે પૂરતું માની આનંદમાં રહો.

કરેલાં અને ન કરેલાં પાપોમાંથી અમને બચાવો. દરેક પાપમાંથી અમારૂં રક્ષણ કરો કે જેથી અમને આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

તમારો બધાનો એકજ નિશ્ચય હો, અને તમારાં સર્વનાં મિત્ર સંમત રહો; તમારા બધાના વિચાર પણ એવા મળતા રહો કે બધા તેમને કબૂલ રાખી શકે.

ઉદારાત્મા શોક કે મૃત્યુ પામતો નથી; સંસારનાં દુઃખ કે ચિંતા તેને ક્ષોભ પમાડી શકતાં નથી. આખું વિશ્વ, તેનાં સુખો અને સ્વર્ગનો આનંદ પણ તેનોજ છે.

ખાવાનું માગવા આવનાર ગરીબો તરફ સ્વાર્થવૃત્તિથી પથ્થર જેવું હૃદય રાખનાર શ્રીમંતને પોતાને પણ આપત્કાળમાં દિલાસો દેનારૂં કોઇ પણ નહિ રહે.

શક્તિ હોય ત્યાંસુધી ગરીબોનાં દુઃખ નિવારો; અનંત ભવિષ્યપર નજર રાખી તેના ભેદોને ઉકેલવા યત્ન કરો; કદાચ તમારી લક્ષ્મી તુરતમાંજ ચાલી જશે.

જે મનુષ્યના વૈભવનો લાભ તેના મિત્રોને મળતો નથી, તે પોતાનો નાશ પોતેજ કરે છે; પોતાનો વૈભવ એકલા પોતેજ ભોગવનારને પોતાનું પાપ પણ પોતાને એકલાનેજ ભોગવવું પડશે.

યજુર્વેદ કહે છે કે:—જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવાની અને અજ્ઞાનપણે કર્મો કરવાની અસર જૂદીજ થાય છે, એમ કહેવાય છે.

હું તમને સંપ, હૃદયોનું ઐકય અને કોઇનો પણ તિરસ્કાર ન કરવાની વૃત્તિ આપું છું. વાછરડાંના જન્મથી જેમ ગૌમાતા હર્ષ પામે છે, તેમ બીજાનામાં આનંદપૂર્વક રસ લો.

અથર્વવેદ કહે છે કે:-આનંદી સ્વભાવ, માન, શાંતિ અને શક્તિ, સત્તા અને દૃઢતા તથા પ્રેમ અને ભક્તિથી ઉદ્ભવતા સર્વે ઉચ્ચ સદ્ગુણો અમર પરમાત્મામાંજ પૂર્ણપણે વ્યક્ત હોય છે.

ઉપનિષદો કહે છે કે:-નમ્ર મનુષ્ય કરતાં કોઇ વધારે શક્તિવાન નથી; કારણકે નમ્ર મનુષ્ય આત્માને ભૂલી જઈ પરમાત્મામાં ભળી જાય છે.

તમારા પોતાના તેમજ બીજાના સદ્વિચારોને વખાણો. તમારા જીવનનું ખરૂં તત્ત્વ શોધી પ્રાપ્ત કરવામાં સદ્વિચાર જેવું બીજું તમારૂં સહાધ્યાયી નહિ થાય.

તમારૂં ધારેલું કાર્ય પાર પાડવું હોય તો તમારા વિચારોપર કાબુ મેળવો. ગુસ્સાઓથી મુક્ત એવા શુદ્ધ તેજપર તમારા આત્માને એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાનસ્થ કરો.

તમને જે વસ્તુ દુષ્ટ કે પાપમય લાગતી હોય, તેનો વિચાર સરખો પણ ન કરવા કોશીશ કરો. દુષ્ટ વિચારોજ દુષ્ટ કર્મો તરફ મનુષ્યને ઘસડી જાય છે.

જે બધાં પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવાજ જાણે છે અને પોતાના આત્માને બીજાં પ્રાણીઓના જેવોજ ગણે છે, તે કોઇને ધિક્કારતો નથી.

ડાહ્યા મનુષ્યે ઇંદ્રિયોનો ચિત્તમાં લય કરવો, ચિત્તનો બુદ્ધમાં અને બુદ્ધિનો બ્રહ્મરૂપ પરમાત્મામાં લય કરવો.

ભક્તિ, આત્મસંયમ અને કર્મ-આ સત્યનાં શિખરો છે.

સત્યજ જય પામે છે, અસત્ય કદી વિજયી થતું નથી.

સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવાન અને તત્ત્વને પામવાની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓને જવાના દેવયાનો સત્યથીજ વિસ્તૃત બને છે અને સત્યથીજ પરમાત્માનાં તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ઉઠો, જાગૃત થાઓ અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય બેસો નહિ.

મનુષ્યોને બંધન કે મોક્ષનું કારણ તેનું મનજ છે.

શાંત અને સ્થિર ચિત્તથીજ અખૂટ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

મનની સર્વ ઇચ્છાઓ લય પામે ત્યારેજ મનુષ્ય અમર થઈ આ જીવનમાંજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ('સુવર્ણમાળા' ના એક અંકમાંથી.)

૧૦-"દીપમાલિકે"!

હાય! કૈસે દીપક ભવન જલાઉં!
ગૃહ સૂના હૈ લૂટા અન્ન-ધન, ક્યા વીતી બતલાઉં;
જલા રહી હૈ હૃદય-અગ્નિ હા! જલેકો કૈસે જલાઉં.
બસનહીન તન અન્નબિના કસ, જીવનચક્ર ચલાઉં;
પાહન સમ હૈ કઠિન હૃદય ક્યોં આર્ત્તનાદ સુનાઉં.
પરબશ, દુઃખી, હીન કાયર હૈં, ક્યોંકર બદન દિખાઉં;
લાજ બચાવનહાર તિમિર કો, ક્યોંકર હાય ભગાઉં.
નિકલ ગયા હૈ, હાય! દિવાલા, કૈસે સાખ જમાઉં;
પરબન્ધનસે હોં 'સ્વતંત્ર' કરું જીવન-જ્યોતિ જગાઉં.
હે મોહન! માધવ!! મધુસૂદન!!! કૈસે તુઝે રિઝાઉં;
ભક્તિ-ભાવ નહીં, ભગ્નહૃદય હૈ કૈસે દિવાલી મનાઉં.

("વિશ્વમિત્ર" ના એક અંકમાં લેખક:-મધુસૂદન ઓઝા "સ્વતંત્ર".)

૧૧–ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयोर्भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

મહાભારતના યુદ્ધના આત્મા અને પોતાના ચક્રવડે પાંડવોનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિના રક્ષક અને ઉદ્ધારક છે; અને યુદ્ધપૂર્વે તેમનો સંદેશ એ "શ્રીમદ્ ગીતા" છે, જેનું રહસ્ય આ છેઃ–"ઉઠ, પરંતપ ! તારી ફરજ બજાવ." આ સંદેશ આખી દુનિયાને પણ લાગુ પડે છે. "ગીતા" જાતિકૃત બંધનોથી પર છે; સર્વવ્યાપી પરમાત્મા એનો વિષય છે. પાંચ પાંડવો રણભૂમિમાં અતિ મહાન શત્રુ સામે લડવા ઉભા હતા એવા અદ્‌ભુત પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રમાં આ ગીતા ગાઈ. "શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા" નામથી ઓળખાતો ગ્રંથ માત્ર એ ગાનનો એક ભાગ છે, પરંતુ તેમાં પણ કેટલું ડહાપણ, દીર્ઘદર્શિતા અને ઉચ્ચ ગૂઢ બોધ સમાયલાં છે ! શ્રીકૃષ્ણ અમુક જાતિનાજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત મનુષ્યસૃષ્ટિના ઉદ્ધારક હતા, એ વાત સાબીત કરવાને "ગીતા"જ બસ છે.

આ ગીતાનો અભ્યાસ–શ્રીકૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ–અતિશય મનોરંજક છે. શ્રીકૃષ્ણ બાલ્યાવસ્થામાં માખણ ચોરતા અને ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરતા; પછી ગોવાળતરીકે ઘણીજ સંભાળથી એમણે પ્રેમપૂર્વક ગાયો ચારી; કુશળ રાજનીતિજ્ઞતરીકે લોકેચ્છાને સમજનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હતા. એજ કૃષ્ણ એક આદર્શ નૃપેન્દ્રતરીકે, પ્રજાના સેવકતરીકે, દરેક રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ તેનું જ્વલંત ઉદાહરણ થયા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ એક મહાન તત્ત્વવિદ્યાવિશારદ અને આપ્ત પુરુષ હતા. ઉપર કહેલાં દરેકે દરેક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ઘણું વિચારવાનું મળે છે; પરંતુ અહીંઆં તો આપણે શ્રીકૃષ્ણનો એક આદર્શ નેતાતરીકેજ વિચાર કરીશું. સંસ્કૃતમાં 'નેતા'ને 'માર્ગદર્શક'–રસ્તો બતાવનાર કહ્યો છે; તેણે સાચો રસ્તોજ બતાવવો જોઇએ; તેણે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ અને તેણે સત્યજ બોલવું જોઇએ. લોકસેવા એ લોકપ્રિયતાનો રસ્તો નથી. મનુષ્યોનો નેતા એક આદર્શ સેવક હોવો જોઇએ.

"કુંતીપુત્ર ! જાગૃત થા, ઉભો થા !" આ શબ્દોમાંજ કૃષ્ણ નેતાએ આપણનેજ અર્વાચીન ભારતવર્ષના પુત્રોને તે પોતાનો સંદેશ કહી દીધો છે ! "જાગૃત થાઓ !" હિંદમાં શાની ખામી છે ? આપણે હજુ જાગ્યા નથી ! કોઇ કોઈ વાર આપણી આંખો ઉઘડે છે, પરંતુ સત્વરજ પાછી મિંચાઈ જાય છે. એટલા માટેજ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જાગો જાગો, અને આંખ ઉઘાડી જુઓ ! તમારી દુર્દશા તરફ નજર કરો ! તમારી સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો વિચાર કરો ! અસંખ્ય લોકોની છાતી કંપાવનારી ગરીબાઇ નિહાળો ! જાગો અને જુઓ કે, એક વખતનું સર્વશ્રેષ્ઠ હિંદ આજે પૃથ્વીપરનો ગરીબમાં ગરીબ દેશ છે ! જાગો અને દેશની નબળાઇનું મુખ્ય કારણ તમારો કુસંપ–જાતિભેદ–પેટાજાતિઓ છે, એ સમજો.

"જાગો અને ઉભા થાઓ ! હે કુંતીપુત્ર !" "ઉભા થાઓ." શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, "તૈયાર થાઓ"–શા માટે ? મારામારી કરવા માટે ? નહિ. હિંસામાટે ? નહિ. પરંતુ તમારૂં નૈતિક બળ વાપરવા તૈયાર થાઓ. ભારતની–સમગ્ર મનુષ્યજાતિની–પૂજા કરવા તૈયાર થાઓ અને યાદ રાખો કે, પૂજાનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ સેવા છે. ન્યાય અને સત્વમાટે, નવા મનુષ્યસ્વાતંત્ર્યમાં તમારી આ વિમળ શ્રદ્ધા સાબીત કરવા માટે બહાર પડી એ રસ્તે હિંદ અને મનુષ્યજાતિની સેવા કરો.

કુંતીપુત્ર ! માત્ર જાગ અને ઉભો થા ! તારા હાથ તે શ્રીપરમાત્માના હાથ છે; તારો આત્મા એ વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માનો અંશ છે. તારૂં સામર્થ્ય તે તેનું છે અને શ્રીકૃષ્ણના નેતૃત્વ નીચે તૈયાર થયેલાને કદી પરાજય થાયજ નહિ.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयोर्भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

("સુવર્ણમાળા"ના એક અંકમાંથી.)

૧૨–મહાન પેગંબર જરથોસ્તનો સંદેશ

જરથોસ્ત પરમ અદ્વૈતમતવાદી હતા. એ એમ માને છે કે, સઘળા ઉચ્ચતમ સદ્‌ગુણોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન વિશ્વવ્યાપી આત્મા–પરમેશ્વરજ છે. જરસ્થોસ્તના ગ્રંથોમાં આવા ૭ દેવતાઈ ગુણોનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. આ સદ્‌ગુણો નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) મન સારૂં હોવાનો, (૨) ન્યાય અને સત્યનો, (૩) પવિત્ર રાજસત્તાનો, (૪) લોકોપકારક દયાનો, (૫) સંપૂર્ણ આરોગ્યતાનો અને (૬) અમર હોવાનો.

મહાન ઉપદેશકો ધર્મના મશાલચીઓ છે અને હમેશાં તેમના આદર્શોમાંજ મગ્ન હોય છે. પવિત્રતા અને તેજનો આદર્શ ઈરાનદેશના જરથોસ્ત શીખવે છે. જરથોસ્ત ખરેખરા ઉપદેશક છે, કારણ કે એમનો ઉપદેશ અમુક કાળ કે પ્રજામાટે નહિ, કિંતુ હમેશમાટે અને સર્વને માટે છે.

જરસ્થોસ્તનું જન્મસ્થાન અને તિથિ અંધકારમાં છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે, તે ઇરાનના પશ્ચિમભાગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષપૂર્વે થઇ ગયા હોવા જોઇએ. જરથોસ્તના મરણને સદીઓ થઇ ગઇ છે, પરંતુ આ વિશ્વમાં જ્યાંસુધી સત્ય રહેશે, ત્યાંસુધી જરથોસ્ત જીવંત રહેશે.

મનુષ્યો ! જ્યારે તમારી પાપી વાસનાઓ, અને સ્વાર્થવૃત્તિનો સદંતર નાશ થશે, જ્યારે સદાને માટે તમારામાંથી પાપ દૂર થશે, ત્યારેજ તમને મહાન કાર્યનો આશીર્વાદરૂપ બદલો મળશે. જો તમે આ નહિ કરી શકો તો તમારે છેવટે શોકોદ્‌ગાર કાઢવાનોજ વખત આવશે.

હે મઝદ અહુર ! શંકા થાય ત્યારે, તથા હે સર્વશ્રેષ્ઠ ! દુઃખ અને કંકાસના સમયમાં અને દુષ્ટોની વૈરવૃત્તિને લઇ આપત્તિના સમયમાં પણ અમે તો પવિત્ર અગ્નિના દીપ્ત પ્રકાશમાં આપેલા તમારા સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપદેશનું મનન કરીશું.

હે મઝદ ! એક જાણકારતરીકે, જેમને જાણવાની ઇચ્છા હશે તેમનામાટે તારાવતી હું કહું છું કેઃ–

"પાપ દુષ્ટજનોને તેમની દુષ્ટતાનો બદલો છે; પરંતુ સર્વોત્તમ સ્થિતિ–મોક્ષ–તો સત્યના નિયમ પાળનારનેજ મળે છે." અને તારો આ સંદેશો જાહેર કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

જો તમારે સજ્જનોનો સંગ જોઈતો હોય, સત્યની મૈત્રીની જરૂર હોય અને પવિત્ર ધર્મને ટકાવી રાખવો હોય, તો ક્રોધ અને હિંસા પરહરો, ઈર્ષ્યા અને કંકાસનો ત્યાગ કરો. હે મઝદ ! આવાં પરોપકારી મનુષ્યોનેજ હું સ્તુતિમંદિરમાં દાખલ કરીશ.

("સુવર્ણમાળા"ના એક અંકમાંથી.)

૧૩–દિલ્હીનાં મંદિરોમાં અંત્યજ ભાઈઓને દાખલ કરે છે.

૨૧ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૭ ને રોજ ગોસ્વામી ગંગાપ્રસાદજીના મંદિર–કટરાનીલ–માં અસ્પૃશ્ય કહેવાતી જાતિઓને દર્શન કરવા દાખલ કર્યા હતા. સૌ લોકો યમુનાસ્નાન કરીને અને તિલક ધારણ કરીને એક જબરદસ્ત સરઘસ સાથે સાંજના ૭ વાગે મંદિરમાં દાખલ થયા અને હિંદુઓએ તેમાં ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ભાગ લઇને તેમને પ્રસાદ વહેંચ્યો. દિલ્હીમાં આ પહેલો અવસર છે, કે જ્યારે શ્રીગોસ્વામી મહારાજે અસ્પૃશ્ય ભાઇઓને દર્શન કરાવીને હિંદુઓ સમક્ષ એક આદર્શ રજુ કર્યો છે. અમને સંપૂર્ણ આશા છે કે, દિલ્હીનાં બીજાં બધાં મંદિરોના અધિકારીઓ આનું અનુકરણ કરી યશભાગી બનશે. સભા શ્રીગોસ્વામીજી મહારાજને ધન્યવાદ આપે છે કે, તેમણે સેંકડો વર્ષોના તૃષિત આત્માઓને અમૃતપાન કરાવી હિંદુઓના વિશાળ હૃદયનો પરિચય કરાવ્યો છે.

("અર્જુન"ના એક અંકમાંથી અનૂદિત.)

૧૪-ભગવાન બુદ્ધનો સંદેશ

બુદ્ધ જગદુદ્ધારક હતા. તેમનું ક્ષેત્ર કે દષ્ટિમર્યાદા અમુક દેશ કે પ્રજામાંજ સમાઈ જતાં ન હતાં. સંપૂર્ણ પ્રકાશ અને કીર્તિ ઝળકાવી રહેલા અંતઃસંપન્ન એ જીવંત પ્રતિમારૂપ હતા. પારકાનું કંઈપણ દબાવવાની તેમને જરા પણ ઇચ્છા નહોતી. કીર્તિ, ધન, ઐશ્વર્ય, સત્તા, રાજ્ય કે સ્ત્રી તેમને આકર્ષી શકતાં નહિ. બુદ્ધ ભગવાન ચાંડાલો, દુષ્ટો, વેશ્યાઓ અને પાપીઓ તથા ગરીબો પ્રત્યે સંપૂર્ણ દયા અને દિલાસોજી દાખવતા; પરંતુ શ્રીમાનો તથા જુલ્મી સત્તાધીશોના અભિમાનની તેમને દરકાર ન હતી. શારીરિક પીડા, નિંદા અને જુલ્મ તેમણે ધીરજ અને નમ્રતાથી સહન કર્યાં. સત્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં તેઓ નિડર અને કોઈની પણ દરકાર ન રાખનાર હતા અને જીવનની વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓનો પણ સત્યને માટે ભોગ આપતા. તે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યના ચુસ્ત હિમાયતી હતા. મનુષ્યજીવનના પ્રશ્નોપર એમણે નવું અજવાળું પાડ્યું. મનુષ્ય ઈશ્વરનો અંશ છે એ સત્ય તેઓ ખરા દિલથી માનતા ને ફેલાવતા. મહાન સામ્રાજ્યો વિનાશ પામ્યાં છે, પરંતુ બુદ્ધે કરેલો સત્ય ઉપદેશ જીવંત છે અને અનંતકાળસુધી તેવોજ રહેશે.

એક વખત પૂર્ણ નામના સાધુને બુદ્ધે એમ બોલતાં સાંભળ્યો કે, તેને હિંસાપ્રિય લોકોના દેશમાં રહેવાની ઇચ્છા છે. પછી ગુરુશિષ્ય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો:-

"એ લોકો તને ગાળો આપશે કે મારશે તો તું શું કરીશ ?"

"હું એમ ધારીશ કે, આ લોકો ભલા છે; કારણ કે તેઓ ફક્ત મને ગાળોજ આપે છે, પરંતુ મને મારતા નથી કે મારાપર પથરા ફેંકતા નથી."

"પણ એ લોકો પથરા ફેંકશે અગર મારશે તો ?"

"તો હું ધારીશ કે, એ લોકો ભલા છે; કારણ કે તેઓ ફક્ત મારાપર પથરાજ ફેંકે છે, પરંતુ લાકડી કે તરવારથી મને મારતા નથી."

"પરંતુ જો એ લોકો લાકડી કે તરવારથી તને મારશે તો ?"

"તો હું એમ ધારીશ કે, હજુ તે ભલા છે કે મને સદંતર મારી નાખતા નથી."

" પણ જો તને મારી નાંખશે તો ?"

"તો તો હું ધારીશ કે, એ બહુ ભલા છે; કેમકે આ દુઃખપૂર્ણ સંસારની ઉપાધિમાંથી મને તેમણે મુક્ત કર્યો."

આ સાંભળી બુદ્ધે કહ્યું:-"પૂર્ણ ! તેં બરાબર કહ્યું. જા, અને તેં પોતે મુક્તિ મેળવી છે, તેમ બીજાને મોક્ષ અપાવ. તું પોતે સામેપાર તરી ગયો છે તો બીજાને તાર. તું પોતે આનંદમય છે તો બીજાને આનંદાનુભવ કરાવ. તને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું છે તો તે બીજાને સુલભ બનાવ."

દ્વેષનો નાશ દ્વેષથી નહિ પણ પ્રેમથીજ થાય છે. દયાજ વૈરનો ઉત્તમ બદલો છે. હે સાધુઓ ! બહારવટીઆ અને ખુની લોકો તમારાં શરીર કરવતથી વહેરી નાખે, ત્યારે પણ જો તમે ક્રોધ કરશો તો મારી આજ્ઞા નથી પાળી એમ હું માનીશ.

કોઈની સામે ક્રોધપૂર્વક બોલો નહિ, કેમકે તે માણસો પણ સામો ક્રોધથીજ પ્રત્યુત્તર આપશે. ક્રોધપૂર્વક બોલાયલા શબ્દો દુઃખજનક થાય છે; અને ઘાની સામે ઘા કરવાથી તમનેજ નુકસાન છે.

સત્ય, ન્યાય, દઢતા અને ઉદારતા-આ ચાર મુખ્ય ગુણો છે. બધા ઉપદેશકોનો ઉપદેશ આ છે કે પાપ ન કરવું; પરોપકાર કરવો અને ચિત્ત શુદ્ધ રાખવું.

આ ઉક્તિ સાચી છે કે, "સત્ય એ એક અમર વાણી છે." સત્ય બોલવામાં, સાધુતા દાખવવામાં અને ન્યાયનું સમર્થન કરવામાં ન્યાયી સજ્જનો દઢ રહે છે.

પોતે પોતાને જીતે એ સઘળા લોકપરની જીત કરતાં અધિક છે. જેણે પોતાને જીત્યો છે અને જે હમેશાં સંયમ પાળે છે એવા મનુષ્યના વિજયને બ્રાહ્મણ, ગંધર્વ કે દેવ પણ પરાજયમાં ફેરવી શકતો નથી.

આ સૃષ્ટિમાં ઈર્ષ્યારહિત સ્વતંત્રતા અને સઘળાં જીવંત પ્રાણીઓ તરફનો સંયમ સુખી નિવડે છે. કામાસક્તિરહિતપણું, ઇચ્છાઓપર કાબુ અને નિરાભિમાન એ ઉચ્ચતમ સુખનાં સાધન છે.

"ધમ્મપદ"

("સુવર્ણમાળા"ના એક અંકમાંથી.)

૨૫-જીંદગીસુધી નિર્ધનવ્રત પાળનાર ચીનનો એક મહાપુરુષ

ચીનનો જુવાનવર્ગ જેના ચરણમાં ઝુકી પડતો અને જેનો શબ્દ પડતાં જીવનની આહુતિ માતાને ચરણે ધરી દેવા તલસતો તે ચીન-પ્રજાસત્તાકના સ્થાપક ડૉ. સુન-યાટ-સેનના મૃત્યુ પછી, તેમના ભવ્ય જીવનના કેટલાક અદ્‌ભુત પ્રસંગો પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

× × ×

ડૉ. સુન-યાટ-સેને એક વ્રત લીધેલું-જીંદગીસુધી ગરીબ રહેવાનું. તે તેમણે બરાબર પાળ્યું. ચીનના પ્રજાસત્તાકના સ્થાપકતરીકે ચીનના દૌલત-ભંડાર તેમના ચરણમાં રજોટાતા હતા; મોટા મોટા પગારની અનેક જગ્યાઓ ઉપર તેમણે અનેક માણસોને ગોઠવેલા; પણ પોતે તો ગરીબજ રહ્યા. એ ગરીબીને પ્રતાપેજ તે ચીનાઓમાં ભક્તિભાવ જગાડતા અને તેમની પાસે ગમે તેવાં જોખમકારક કામો કરાવી શકતા. પ્રજાસત્તાકનો ધ્વજ ચીનના આકાશમાં ઉડવા લાગ્યો, ત્યારે કેટલાયે માણસો, તેમનો ભવ્ય આદર્શ અને તેમની એથીયે ભવ્ય ભાવનાસૃષ્ટિ ભૂલીને, લક્ષ્મીના મોહમાં તણાયા; પણ ચીંથરામાં વિંટાયેલા ચીનના આ વિધાતાએ તો ગરીબીનેજ વહાલી ગણી. તેનું વસિયતનામું બહાર પડયું છે, તેમાં જાહેર થયું છે કે, તેને કશીજ દૌલત નથી; જે નાનકડું ઘર, કપડાં અને ચોપડીઓની મત્તા છે, તે તેની સ્ત્રીને વારસામાં જશે; અને તેનાં સંતાનો ઉંમરલાયક થયાં હોવાથી તેમને વારસાની જરૂર નથી. આટલો આત્મત્યાગ માનવીને નરપુંગવજ બનાવે ને ? અને એને પ્રભાવે પ્રગટતું એ પ્રબળ વ્યક્તિત્વજ ચીન જેવા દેશનું ભાગ્ય ઘડી શકે ને ?

* * *

ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓના નેતાતરીકે ઉઘાડા પડી જવાથી ડૉ. સુન-યાટ-સેન નાસીને એક ગામડાની ઝુંપડીમાં છુપાઇને રહેતા હતા. જીવતા પકડી લાવે કે માથું લઇ આવે તેમને મોટું ઇનામ આપવાનાં જાહેરનામાં ચીનમાં ચોઢાયાં હતાં. જો કે મનાય છે કે, ચીનની સરકાર તો તેમને જીવતા પકડવાનેજ આતુર હતી, કે જેથી તેમને ખૂબ રીબાવી રીબાવીને મારી શકાય. અચાનક બે લશ્કરી અમલદારો અને બાર સિપાઈની ટુકડીને તેમની ઝુંપડી જડી આવી, તેઓ અંદર પેઠા. સુન-યાટ-સેન જરાયે ક્ષુબ્ધ થયાવિના જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેસી રહ્યા. સિપાઇઓ અંદર આવી ઉભા રહ્યા, એટલે પોતે ઉઠ્યા અને પાસેના ખૂણામાંથી 'રાજધર્મ' નામનું પુસ્તક ઉપાડી, ધીરે સૂરે વાંચવા મંડ્યા. સિપાઇઓ તો સ્તબ્ધ બનીને તે સાંભળવા લાગ્યા. તેમના ઉપર ધીમે ધીમે સુન-યાટ-સેનનું જાદુ ઉતરવા માંડયું. તેઓ રસપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. ચર્ચા ચાલી અને અંતે તેઓ ભ ત બનીને, સુન-યાટ-સેનના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને પાછા ફર્યા. એ ટુકડી એમ પાછી ન ફ હોત, અને નવચીનના ચણનારા આ વીરનું મસ્તક લઇ ગઇ હોત, તો કદાચ ચીન આજે પ્રજા ાક ન બન્યું હોત !

× × ×

ડૉ. સુન-યાટ-સેનની સાધનાઓ અને તેની સિદ્ધિઓ સદા બીજાને લાભદાયી નીવડી છે, પણ એથી તેને પોતાને તો મુશ્કેલીઓનો પારજ રહ્યો નથી. તેણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો નવો પ્રકાશ ચીનમાં ઉતાર્યો; પણ પશ્ચિમની સત્તાનો અને તેના શાસનનો વિરોધ પણ તેણેજ આદર્યો તથા જીવનભર લડીને ચીનને તેમાંથી તારવાને ઝુંબેશ ચલાવી.

× × ×

પૂર્વના જરાગ્રસ્ત ખોળીઆમાં નવા પ્રાણ પૂરવાનો, પૂર્વની પુરાતન પ્રજાઓની નાડમાં નવું જોસ મૂકવાનો જશ ત્રણ નરવીરોને નામે ઇતિહાસમાં જમા થાય છે. એક આ ડૉ. સુન-યાટ-સેન; બીજા મોહનદાસ ગાંધી અને ત્રીજા તુર્કીના મુસ્તફા કમાલ પાશા. એ ત્રણેમાં પહેલા ડૉ. સુન-યાટ-સેન. તેમણે બીજા બેનું કામ સરળ બનાવ્યું છે.

× × ×

ડૉ. સુન–યાટ–સેનનું નામ જગતની તવારીખમાં તો આજથી વર્ષો પહેલાં નોંધાયું છે. તે મેકાવોમાં હતા, ત્યાં તેમને થોડા જુવાનીઆઓ મળ્યા. એ જુવાનોના અંતરમાં, ચીનના વિદેશી વિજેતા શહેનશાહોની સામે, તેમના નિર્બળ, સડેલા અને તોયે અત્યાચારી અમલ સામે, અસંતોષની હોળી સળગતી હતી. આ જુવાનો એ અમલમાં સુધારણા કરાવવાની બુદ્ધિથી–ક્રાંતિ કરવાની નેમથી નહિ–શાંત કાર્ય કરતા હતા. ડૉ. સુન–યાટ–સેને તેમને વિપ્લવનો સંદેશ આપ્યો, અને 'તરુણ ચીન' નામનો પક્ષ સ્થાપ્યો. તે દિવસથી તેમણે વિપ્લવમાટે ભેખ લીધો, કે જે તેમણે જીવનાંતસુધી ન ઉતાર્યો.

× × ×

ડૉ. સેનના આ નવા પક્ષમાં પ્રથમ અઢાર બહાદૂર ચીના યુવકો જોડાયા; પણ તેમાંથી પહેલા વર્ષની આખરે એકલા સેનજ બાકી રહ્યા. બીજા કયાં ગયા? સેનને છોડી ગયા? ના, એ બધા પકડાઇ, ફાંસીને લાકડે લટકી, ચીન–માતાનું નામ જપતા જપતા સ્વર્ગને માર્ગે સંચર્યા હતા. તે વખતે ડૉ. સેનના પક્ષમાં ભળવું કે વિપ્લવની પ્રવૃત્તિ કરવી, એ એટલું ભયંકર હતું. અરજીઓ અને યાચનાઓનો યુગ આથમીને સેનના ઉદયની સાથે, વિપ્લવ–યુગનો ચીનમાં ઉદય થયો; અને ચીની તરુણો એમાં હસતે મુખે હોમાવા લાગ્યા. ડૉ. સેન પોતાના તરુણ સાથીઓનો વિજોગ સહતો, પ્રજાસત્તાકનું પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાની અમર આશાએ, વિપ્લવનું કાર્ય જોસભેર આગળ ધપાવવા લાગ્યો. ચીનમાં એ આગ ધીમે ધીમે ફેલાવા લાગી.

× × × ×

૧૮૯૪–૯૫ માં જાપાન સાથેના યુદ્ધમાં ચીન હાર્યું. પરાજયનું કારણ ચીનના લશ્કરમાં પ્રસરેલું લાંચરૂશ્વતનું વાતાવરણ હતું. એ પરાજયે મંચુ શહેનશાહ સામે પ્રજામાં પ્રબળ અણગમો પ્રસાર્યો. ડૉ. સેને અવસર ઓળખ્યો. તક સાધવાના વિચારથી આક્રમણની યોજના તૈયાર થઇ. કેંટોન, દક્ષિણનું સમૃદ્ધિશાળી પ્રાંતિક પાટનગર કબજે કરી, પ્રજાસત્તાક જાહેર કરવાનું ઠર્યું. શસ્ત્ર અને દારૂગોળો સંઘરાયો. પ્રજાસત્તાકને નામે લડનારા લડવૈયાઓ ઉભા થયા. બળવો જાહેર કરવાનો વખત નક્કી થયો; પણ છેલ્લી પળે, જ્યારે બળવાખોરોની ટુકડીઓ યુદ્ધદુંદુભિ ગજાવતી મેદાને નીકળી ચૂકી હતી ત્યારે, એક બદમાશ દેશદ્રોહીએ આખી યોજનાની વિગતો પ્રાંતિક સુબાને આપી દઇ, આખું કાવતરૂં ખુલ્લું પાડી દીધું. જે જે ન નાસી છુટયા, તે બધા પકડાયા; બેહદ સીતમોના ભોગ બની, જેલમાં ખૂબ રીબાયા અને છેવટે, દાખલો બેસાડવાને, પાટનગરના ચોકમાં તેમનાં માથાં ઉડાવી દેવામાં આવ્યાં.

જે જે નાસી છુટયા, તેમની સાથે વેશ બદલીને, ડૉ. સેન પણ છટકી ગયા. તેમને શોધતા સિપાઇઓની વચ્ચે થઇને તે શહેરના ગઢ ઉપર ચઢી, રાતોરાત ગામડામાં નાસી ગયા. ખેડુતોનાં ઝુંપડાંઓમાં, માછીમારોનાં હોડકામાં અને જંગલોમાં છુપાતા લપાતા તે મેકાવો પહોંચ્યા. ત્યાંથી થોડા દિવસ પછી તે ઇંગ્લાંડમાં દેખાયા. એ રીતે તેમનો પંદર વર્ષનો દેશવટો શરૂ થયો; પણ એ સમય, સેનના અપ્રતિમ સાહસ અને અતુલ શૌર્ય તેમજ અખંડ વીરતા અને અદ્‌ભુત દેશભક્તિથી ચીનના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયો છે. વિપ્લવની તૈયારીઓમાં તે આખી પૃથ્વી ઘૂમી વળ્યા. એક દિવસ ચીનના આ થાણામાં તો બીજે દિવસ તે થાણામાં, એમ સૌને આશ્ચર્યચકિત કરતા તે ચીની તરુણોની શોધમાં ભટકતા. દેશવટો ભોગવતા દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં રહેતા ચીનભક્તો અને ચીન–માતાની વચ્ચે તે એક સાંકળસમા હતા. તેમણે તેમને બધાને સાંકળી રાખ્યા, અને એક જબરદસ્ત, આખી દુનિયામાં પથરાયેલું ચીના વિપ્લવવાદીઓનું લશ્કર બનાવ્યું. તેમાંથી બહાર ભટકતા માણસોનું કામ ફાળો એકઠું કરવાનું, ચીનમાં રહેલાઓનું કામ વિપ્લવનો આતશ પ્રગટાવવાનું અને જુવાનોનાં મંડળ સ્થાપવાનું, એમ યોજના ઘડી આખરી લડાઇ લડી લેવાના નિશ્ચયથી જોસભેર કામ ચાલ્યું.

પોતાના માથા ઉપર, કેટલીયે વખત, લાખોનું ઇનામ લટકતું લઇને, અને જાસુસો તથા બાતમીદારોની કરડી નજર ચૂકાવીને ડૉ. સેન મજુરના, માછીમારના કે અભણ ખેડુતના લેબાસમાં એકાએક ચીનમાં દેખા દેતા અને ગામે ગામ તથા ગામડે ગામડે વિપ્લવનો સંદેશ પહોં-

ચાડતા, નવાં નવાં વિપ્લવમંડળો સ્થાપતા અને તેને માટે પૈસા ઉઘરાવતા.

× × ×

ઘણી વખત, રાત્રિના ભયાનક અંધારામાં ગામથી દૂર દૂરના કોઇ દેવાલયમાં કોણ જાણે કેમ, કયારે અને કોની મારફત પહોંચેલા સરદારના હુકમને તાબે થઇને જુવાનોની ટોળી જમા થતી. મધ્યરાત્રિએ એક માણસ કોણ જાણે કયાંથી એ દેવાલયમાં આવીને હાજર થતો. અર્ધો દેખાય અને અર્ધો ન દેખાય એવી રીતે રહી, ત્રણ-ચાર કલાક સુધી, વશ કરી લે એવે સૂરે કંઇક ઉપદેશ આપતો અને પાછો અદશ્ય થઇ જતો. વર્ષો સુધી વિપ્લવ-મંડળોનું કામ એ રીતે ચાલ્યું. પકડાય તો ભયંકરમાં ભયંકર રીબામણીઓ સહીને મરવું પડે, એવું જોખમ નિરંતર માથે ઝઝુમતું; છતાં અસંખ્ય યુવાનો સેનની આજ્ઞાએ, તે જયાં કહે ત્યાં હાજર થતા; અને સેન પણ જાણે મૃત્યુને હથેળીમાં લઇને ખેલતો હોય તેમ માથામાટે લાખ્ખોનાં ઇનામ બોલાતાં હોય તોયે, એમ ચોરના માથાની જેમ રાતની રાત ભમતો.

૧૮૯૬માં કેંટોનમાંથી પહેલી વખત નાસ્યા પછી, ડૉ. સેન લંડનમાં પકડાયા. સેન અમેરિકાથી લંડનમાં આવ્યા છે, એવી જાસુસોને ખબર પડતાંજ તેમણે ચીનના એલચીને તરતજ એ ખબર પહોંચાડયા અને તેણે બે ચીનાઓને ડૉ. સેનને પકડવા મોકલ્યા. સેન પકડાઇ ગયા. તેમને એક કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા અને તેમના ઉપર સખ્ત જાપ્તો મૂકવામાં આવ્યો.

તેમની ગિરફતારી ખાનગી રાખવામાં આવી. ડૉ. સેન કોઇને પણ મળી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા મૂકાઇ. ચૂપચાપ સેનને ચીન જતી સ્ટીમર ઉપર ચઢાવી દેવા અને ચીન પહોંચાડી સરકારને સોંપી દેવા, એટલે સરકાર મરજી પ્રમાણે શિક્ષા કરે એવી ચીનના એલચીની ધારણા હતી.

મૃત્યુના જડબામાં ઉભા રહીને સેને છૂટવાના મરણીઆ પ્રયત્નો કરવા માંડયા. મિત્રોને પોતાના પકડાયાના સમાચારનો એકજ શબ્દ પહોંચાડવાને તેમણે આકાશ અને અવની એક કર્યાં. તેણે તેના ઉપર પહેરો ભરતા પહેરેગીરો મારફત મિત્રોને ચિઠ્ઠી પહોંચાડવા પ્રયાસ કર્યો; પણ પહેરેગીરે તે એલચીને આપી દીધી. આથી જાપ્તો સખ્ત થયો.

તેણે સિક્કાઓ સાથે બાંધીને, તેમની કોટડીની સળિયાવાળી બારીઓમાંથી બહાર ચિઠ્ઠીઓ ફેંકવા માંડી; પણ તે મકાનના ચોગાનમાં પડતી. છેવટે તેમણે એક નોકરને ફોડયો અને તેની મારફત, પોતાના એક વખતના શિક્ષક અને પછીના દિલોજાન દોસ્ત ડૉ. જેમ્સને આ ખબર પહોંચાડી.

ડૉ. જેમ્સે, સેનને છોડાવવાની તૈયારીઓ એકદમ આદરી. ચીન જનારૂં જહાજ બારામાં આવી ગયું હતું અને થોડા દિવસમાં ઉપડવાનું હતું; એટલે દરેક પળની તેને કિંમત હતી. તે છાપાંઓની ઑફિસે દોડયો, પરદેશ ખાતાના પ્રધાનને મળ્યો; પણ વાત એટલી વિચિત્ર હતી કે, પ્રથમ તો સૌ કોઈ તે માનવાનેજ તૈયાર થતું નહિ. છેવટે તપાસ શરૂ થઇ. પ્રથમ તો ચીનના એલચીએ સેનનાં સંબંધમાં સાવ અજ્ઞાન બતાવ્યું; પણ જ્યારે તે ન ચાલ્યું, ત્યારે 'સેન સાવ પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક આવેલા અને તે ચીનમાંથી રાજદ્રોહનો ગુન્હો કરી નાસી ગયા હોવાથી પકડવામાં આવ્યા છે' એમ કહેવા માંડયું; પણ પરદેશ ખાતાએ તે સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી. લંડનનાં પત્રોએ જબરો શોર કરી મૂક્યો અને ડૉ. સેન બાર દિવસનો કારાવાસ ભોગવી છૂટા થયા.

× × ×

આવી રીતે છૂટકારો મેળવ્યાના અનેક પ્રસંગો ડૉ. સેનના જીવનમાં બન્યા છે. એક વખત તે નાની હોડીમાં છુપાઇને રહેતા હતા, ત્યારે પાંચહજાર ડોલરનું ઇનામ લેવા એક માણસ તેમને પકડવા આવ્યો. ડૉ. સેને તેની સાથે મીઠાશથી વાત કરી. પેલો માણસ તેમના ચરણમાં પડયો.

આવા પરાક્રમશીલ અને પ્રતાપી પુરુષે એશિયાના પ્રથમ પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી. આજે અને યુગોસુધી એ વીરના ભવ્ય જીવનમાંથી એશિયાના યુવકો દેશભક્તિની પ્રેરણા પામી, ડૉ. સેનને પગલે ચાલી, માતૃસેવાની ધૂન મચાવો અને એશિયાને ઉજ્જવળ બનાવો.

('સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૨૩-૫-૨૫ તથા ૩૦-૫-૨૫ ના અંકમાંથી.)

૧૬—એક મહાન જાપાનીસની જીવનરેખા

ટોકિયોમાં રેઇનાઝકામાં એક સાદા ઘરમાં તે જબરદસ્ત બહાદુર અને જુની શૈલીનો માણસ રહે છે. તેના મોઢા ઉપર સફેદ દાઢી ઉગી ગઇ છે અને માથાના ઝુલતા લાંબા વાળોમાંથી તેની કાળી આંખો તગતગે છે. તેનું નામ મીટેસુરૂ ટોયામા છે. ઘણા પરદેશીઓ તેનાથી અજાણ છે; કારણ કે તે પોતાને પ્રકાશમાં લાવવાની દરકાર કરતો નથી. તે નિર્જન સ્થાનમાં રહે છે અને જાહેરમાં તો ક્વચિતજ આવે છે; છતાં પણ દરેક જાપાનીસ ઘરમાં તેનું નામ જાણીતું છે. તેના પ્રભાવનો પડછો સાધારણ મજુરથી તે મોટા અધિકારી ઉપર પડે છે.

આ મીટેસુરૂ ટોયામાને આધુનિક રોબીન હુડ કહીએ તો કંઇ ખોટું નહિ; કારણ કે તેના તાબામાં બહાદૂર નરોનું એક મોટું લશ્કર છે. જાપાનીસ પરિભાષામાં તે લોકોના ટોળાને જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે, તેઓ બહાદૂર, માયાળુ અને ઇન્સાફને ચાહનારા છે. આ ટોળી હમેશાં હિંસાનોજ માર્ગ ઉપદેશે છે અને પોતાને એમ લાગે કે, દયા અને ન્યાયની વિરુદ્ધ રાજ્યના અમુક અમુક કાયદાઓ છે તો તે કાયદાઓને પગ તળે છુંદી નાખતાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નથી. ટોયામા તેનો સરદાર છે અને તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પડયો કે તેનો અમલ કરતાં તેના સાથીઓ ગમે તેવી મુસ્કેલીઓ હોય છતાં ડરતા નથી. જાપાનીસ પ્રજા તેનાથી જેટલી બ્હીએ છે તેટલી કોઇ બીજાથી બીતી નથી, તેનું કારણ એ નથી કે તે બળવાન છે. જો કે તેને ૭૦ વર્ષ થયાં છે, પરંતુ તેના સાત્વિક વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ એટલો બધો જાપાનીસ જનસમાજ ઉપર છે તેથી એ જ્યારે બોલે છે ત્યારે તેના સાંભળનારાઓ ઉપર રાજ્યપ્રત્યે અને દેશપ્રત્યે એક અજબ જાતની છાપ પડે છે અને તે દેશપ્રેમની.

તેનો જન્મ

ટોયામાનો જન્મ ફુકુઓકામાં ક્યુસ્યુમાં થયો છે અને તેને બધા જેનયોશા કલબના—અર્થાત્ ઉપર કહેલી ટોળીના સરદારતરીકે ઓળખે છે. આ ટોળી પ્રથમ જાહેરમાં એવી રીતે આવી કે, માર્કિવસ ઓકુમાના એક કૃત્યથી આ ટોળીના એક સભ્યને ગુસ્સો ચઢયો અને તેથી તેણે તે માર્કિવસ ઉપર બૉમ્બથી હુમલો કર્યો. ટોયામાની સરદારી નીચે આ ટોળીનો દરેકે દરેક સભ્ય કોઇ અજબ દેશદાઝની લાગણીથી ઉશ્કેરાયેલો હોય છે અને ટોયામાનો હુકમ થયો કે દેશને માટે આ કૃત્ય કરવું વ્યાજબી છે તો પછી ખૂન, લૂંટ અને ગમે તેવા કાયદાઓનો પણ ભંગ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. ઘણો વખત થયાં ટોયામા આ ટોળીનો પ્રેસિડંટ હતો અને હમણાંજ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેણે તે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું છે અને પોતાની જગ્યાએ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને નીમેલો છે; છતાં હજી કોઈ પણ કાર્ય તેના હુકમવગર થઇ શકતું નથી.

ટોયામાની જીંદગીનું વૃત્તાંત એટલે બહાદુરીનાં કાર્યોની એક લાંબી હારમાળા. એ હમેશાં નિર્બળ અને ગરીબનો બેલી થાય; અને દેશનાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષની રાજકારણની જબરી ઉથલ-પાથલોમાં પણ મુખ્ય હાથ તેનો હોયજ. બીજા દેશોના દેશપાર કરેલા દેશભકતોને તેનું રહેઠાણ હમેશાં આશ્રય આપતું. ડૉક્ટર સુન–યાટ–સેન એક વખતે તેનો મહેમાન થયેલો અને ચાઇનામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શરૂઆત પહેલાં ચાઇનીસ વિપ્લવવાદીઓ તેનાજ ઘરમાં મન્ચુ રાજ્યને ઉથલાવી પાડવાની બધી પેરવીઓ કરતા. હિંદના વિપ્લવવાદીઓ જેઓ સંસ્થાનો સામે કંઇ કાવત્રાં કરી રહ્યા હતા અને જ્યારે જાપાનીસ તથા હિંદી સરકાર બન્ને તેમને પકડવાની કોશીશો કરતી હતી, ત્યારે પણ તેમને ટોયામાના રહેઠાણમાં આશ્રય મળ્યો હતો.

'તમે રાજીનામું આપો.'

દશ વર્ષ ઉપર જ્યારે 'યામો મોટો' કેબીનેટ હસ્તીમાં આવી, ત્યારે તે સરકાર અમુક દરિયાઇ લશ્કરના ગોટાળામાં ફસાઈ ગઇ હતી. જાહેરપ્રજા અનેક વાર વડા પ્રધાનને રાજીનામું આપવા કહી ચૂકી; પરંતુ વડા પ્રધાને સાફ 'ના' પાડી. મોટા મોટા દરિયાઇ અમલદારોએ લાંચ લીધાનાં ભોપાળાં બહાર આવ્યાં અને તેમને રૂખસદ મળી તથા મોટી સજાઓ થઇ. આમ છતાં વડા પ્રધાન

તો અડગજ રહ્યો અને એવો કટોકટીનો વખત આવી પહોંચ્યો કે આખા જાપાનમાં બળવો ફાટી નીકળવાની ધાસ્તી ઉભી થઇ; પણ વડા પ્રધાનને કોઇ તેના નિશ્ચયમાંથી ડગાવી શક્યું નહિ.

ટોયામા જે વખતે જે માટે રાહ જોઇ રહ્યો હતો તે આવી પહોંચ્યો. પોતાને ઘેરથી નીકળી તે સીધો વડા પ્રધાનને ઘેર ગયો અને તેને કહ્યું "મેં કદી એવું ધાર્યુંજ નથી કે, તમે ગુન્હેગાર છો; છતાં નામદાર શહેનશાહની શાંતિમાટે તથા લોકોની લાગણી હદ ઉપરાંત ઉશ્કેરાઇ ગઇ છે તે માટે અને દેશની શાંતિમાટે હું ઇચ્છું છું કે, તમે રાજીનામું આપો."

બસ, આટલું પૂરતું હતું. બીજેજ દિવસે પોતાનું નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું.

હિંદી વિપ્લવવાદીઓ

૧૯૧૬ માં થાકુર અને ગુપ્તા નામના બે હિંદી વિપ્લવવાદીઓ સંસ્થાનો સામે કંઇ કાવત્રાં કરવા જાપાન ગયા. આગળ તેઓને હાર મળેલી, પણ તેઓએ ધાર્યું કે, જો તેઓ જાપાન જશે તો કંઇ પણ વિઘ્નોવગર તેઓ તે કામ કરી શકશે; પણ તેઓની તે ધારણા ભૂલભરેલી હતી; કારણકે તે વખતે યૂરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું, જાપાન તે વખતે જર્મની સામે મિત્રરાજ્યોને મદદ કરી રહ્યું હતું. જાપાનીસ પોલીસે આ બંને હિંદીઓને ઓળખી કાઢ્યા અને તેમને તાકીદ કરી કે, તે લોકોએ તરતજ બીજી સ્ટીમરમાં શંગાઇ જવું, જ્યાં બ્રિટિશ પોલીસ તેમને તરતજ પકડી શકે. આ હિંદીઓએ તે પોલીસ અમલદારને વિનવણી કરી કે, અમને થોડા દિવસ મહેરબાની કરી રહેવા દો અને અમે બીજી કોઇ સ્ટીમરમાં અમેરિકા જઇશું, પણ જાપાનીસ પોલીસે તેમની આ વિનવણી ગણકારી નહિ.

ટોયામાએ આ વાત સાંભળી અને આ બંને હિંદીઓને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા. તેણે આ બંનેને પૂછ્યું કે, તેઓને જર્મનીની આમાં કંઈ ખાનગી મદદ હતી કે કેમ ? આ બંને જણે સાફ 'ના' પાડી; અને કહ્યું કે, અમને પરાણે હિંદ છોડવાની ફરજ પડી છે અને અમે તો વિપ્લવવાદીઓ છીએ તથા અમારો ઇરાદો મિત્રરાજ્યોને કંઈ પણ નુકસાન કરવાનો નથી. આથી ટોયામાને સંતોષ થયો અને તેમને પોતાને ઘેર ઉતારો આપ્યો. બીજેજ દિવસે ડીટેક્ટીવો ટોયામાને ઘેર આવ્યા અને ગુસ્સામાં ટોયામાને આ બંને હિંદીઓને સોંપી દેવા કહ્યું. ટોયામાએ કહ્યું "તેઓ ગઈ રાત્રે પાછા ચાલ્યા ગયા છે. તમારે જોઇએ તેટલો વખત લઇને મારૂં આખું ઘર તપાસી લ્યો." ટોયામાનું કથન સાચું માનીને પોલીસ ત્યાંથી ચાલી ગઇ, અને આજ દિવસસુધી કોઈ નથી જાણતું કે, તે બંને હિંદીઓનું પછી શું થયું ?

થોડાં વર્ષ ઉપર પાટવી કુંવરનું વેશવાળ નાગાકો નામની રાજકન્યાની સાથે થયાનું જાહેર થયું હતું; પણ એવી વાતો સંભળાતી હતી કે, કોઇ એક મોટો સભ્ય આથી નારાજ છે અને આથી મામલો ગંભીર થાય એવી આગાહી થતી હતી. એક દિવસ જ્યારે જાહેર લાગણી બહુજ ઉશ્કેરાયલી હતી, ત્યારે એક જાપાનીસ અમલદાર ટોયામાને ઘેર ગયો અને મદદમાટે માગણી કરી. ટોયામા આથી તે સભ્યને ઘેર ગયો અને કહ્યું કે, આ તમારી હિલચાલ ગેરવ્યાજબી છે અને હું કહું છું તે છતાં તમે હઠ કરશો તો તમારો જાન જોખમમાં છે, એમ ખચિત માનવું. બીજેજ દિવસથી બધું શાંત પડી ગયું. જાપાનમાં સૌ કોઇ આ વાત જાણે છે; પણ થોડાજ જાણે છે કે, ટોયામાએ આમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ટોયામાની ઉદારતા તેમજ પોતાની જાત પાછળ તે કેટલો બધો બેદરકાર છે, તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાશે. થોડાં વર્ષો ઉપર તેની માલીકીની એક કોલસાની ખાણ તેણે એક લાખ પાઉંડ લઇને વેચી નાખી અને તેના પૈસા-દરેક દશ-યેનની નોટોનું બંડલ-તેણે ઘેર લાવી સાધારણ પેટીના ખાનામાં મૂક્યું અને તેને ચાવી દેવાની પણ દરકાર કરી નહિ. જ્યારે કોઇક ગરીબ કે મુશ્કેલીમાં આવી પડેલ માણસ તેની પાસે મદદ માગવા આવે, ત્યારે ટોયામા તેને પૂછે કે "કેટલું જાડું ?" પછી પેલો આ પ્રશ્ન ન સમજ્યો હોય એટલે હસીને તેને સમજાવે કે, એક કવરમાં દસ-યેનની નોટો મૂકીને તે કવર કેટલું જાડું થાય તેવું તમારે જોઇએ છે ? એક દિવસ તેના એક અનુયાયીને ફીકર પડી કે, આ રીતે ટોયામા ઉદારતા દેખાડ્યા કરશે તો તેની તીજોરીનું તળિયું વહેલું આવશે. તેથી તેણે ટોયામાને પૂછ્યું કે, પેલા એક લાખમાંથી હવે કેટલા બાકી છે ? ટોયામાએ જવાબ આપ્યો કે "મને કંઇ ખબર નથી. તમે પોતેજ પેલા ખાનામાં જોઇ લ્યો." પેલાએ પેટીમાં જોયું તો લગભગ બધું ખલાસ થઇ ગયું હતું.

વીરત્વની વાત

તેના અસાધારણ વીરત્વની એક વાત છે. જ્યારે તે સાવ જુવાન હતો, ત્યારે તેણે પોતાના સાથીની એક વખત કંઇ મશ્કરી કરી અને પેલો ચીઢાયો. બધાએએ એકઠા થઇ વિચાર કર્યો કે, ટોયામાને ખૂબ માર મારવો અને જો ટોયામા સામો થાય તો વખત આવ્યે પૂરો પણ કરવો. આવો વિચાર કરી તે બધા જમૈયાઓ અને લાકડીઓ લઇ રાતના ટોયામા સૂતો હતો ત્યાં છાનામાના દાખલ થયા. ટોયામાને આ કાવત્રાની ખબર પડી ગયેલી, તેથી તે સાવ નવસ્ત્રો થઇને એ ખુલ્લી તરવારો સાથે લડવાને તૈયાર થઇ રહેલો. ટોયામાએ આ લોકોના આવવાની રાહ ઘણી જોઇ, પણ તે લોકો ત્યાંસુધી આવેલા નહિ એટલે થોડો આરામ લેવા ખાતર તે જમીન ઉપર લાંબો થઇને સૂતો અને થોડી વારમાં ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયો. જ્યારે પેલા લોકો આવ્યા અને પોતાના સરદારને આવી હાલતમાં જોયો, ત્યારે તેઓ તેની હિંમતમાટે વાહ વાહ કરીને જે રીતે આવ્યા હતા તે રીતેજ તેને ઉઠાડયા વગરજ પાછા ચાલ્યા ગયા.

આ ટોયામા અત્યારે જાપાનીસ ઇતિહાસમાં એક બહુજ અસાધારણ વ્યક્તિ છે. તેનો પ્રભાવ એવો છે કે, તેને જે જે ઓળખે છે તેનાથી તેને ચહાયાવગર રહેવાતું નથી; અને ટોકિયોમાં એવો કોઇ જુવાન નહિ હોય કે જે ટોયામાની ટોળીનો સભ્ય નહિ હોય.

("હિંદુસ્થાન" તા. ૧૯-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં અનુવાદકઃ—**અમુલખરાય પ. સરૈયા.**)

૧૭—સંદેશનો સંદેશો

(રાગ-આટલો સંદેશો મ્હારા સદ્‌ગુરુને કહેજો.)

આટલો સંદેશો ગરવા ગુજરાતને કહેજો, નવલા વહાંણે તો નર થઈ રહેજો—આટલો સંદેશો૦
ધર્મ આચાર નીતિ નેવે છે મૂક્યાં, ભૂલ્યા પ્રભુને તે પંથે વહેજો. ,, સંદેશો૦
ફૅશનમાં ફૂલ્યા ડૂલી વિદેશીના વાયરે, જગ્યા જરી પ્રાચીનતાને દેજો. ,, સંદેશો૦
ગૌહર,બીજલી,મુન્નીને સાંભળી રાચ્યા, મીરાં(નરસિંહ)ભજનના લ્હાવ લેજો. ,, સંદેશો૦
યૂરપ પેરિસ લંડન પ્રવાસે ધરાયા ? તીર્થભૂમિની ભાળ લેજો. ,, સંદેશો૦
કર્મયોગ સાધના ને તત્ત્વજ્ઞાન ચૂક્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા સાધી લેજો. ,, સંદેશો૦
પૃથુ ને પ્રતાપ જતાં સ્વાતંત્ર્ય સળગ્યાં, શિવાજીનાં સૉણાં સમરી લેજો. ,, સંદેશો૦
કારીગરી કળા ને ઉદ્યોગ ચાલ્યાં, કૃષિ બાઈ છે તે સાચવી લેજો. ,, સંદેશો૦
આખડી ભેંસોના દૂધે ગોરસ જામેલાં, સંચા હૉટલથી છેટા રહેજો. ,, સંદેશો૦
રૅનૉલ્ડઝ મીલ્ટન વાંચ્યા, ગીતા—યોગ ભૂલ્યા છો, કાલિદાસ માઘનેયે જોજો. ,, સંદેશો૦
લક્ષ્મીને લાડી વાડી સર્વસ્વ માનો, ગરીબોને દાદ જરા દેજો. ,, સંદેશો૦
મિષ્ટાન્ન ખાતાં ને હીરચીર ધારો તો—ભૂખ્યો નગ્ન ભાંડુ હૃદયે રહેજો. ,, સંદેશો૦
મોટરે મ્હાલો ટાઈ કૉલરે મઢાઈ, અપંગ થથરતાં યાદી લેજો. ,, સંદેશો૦
ગાન તાન ગુલ્તાને—પત્નીના પ્રેમ માંહે, વિધવાની હાય કાને દેજો. ,, સંદેશો૦
મીલના માલેક મોટા મજુરો ન ભૂલશોજી, ગરીબોય માનવ છે તે જોજો. ,, સંદેશો૦
ત્યાગી સાચાઓ જાગો—ધર્મ લૂંટાય છેજી, સાધુઓ તીર્થ ડૂલે છે જો. ,, સંદેશો૦
લીલુડી કુંજર વાડી ગુર્જરી ભેલાણી, એના રસમાળી બની લેજો. ,, સંદેશો૦
ગુર્જર વીરોના વંશજ પામર પાક્યા, પાછા નરવીર બની રહેજો ,, સંદેશો૦
અમે ગુજરાતી કહેતાં છાતી ફુલાતી, 'ભાંડુ ગુજરાતી'—કહે નવ સહેશો. ,, સંદેશો૦
રામાવતાર જતાં જ્યોર્જાવતાર ઉગ્યો, એની મોજોએ ચાખી લેજો. ,, સંદેશો૦
કસરત સંયમ સ્થાને દવાઓ જીવાડે, એને ત્યાગી વીરતામાં વહેજો. ,, સંદેશો૦
નવલ પ્રભાતે ઝીલો આટલો સંદેશડો આ, હતું તે ગુજરાત કરી દેજો. ,, સંદેશો૦
શ્રી શારદા ને શાંતિ સંપ સૌભાગ્ય વરસો, મણિમય સંદેશ અક્ષય રહેજો. ,, સંદેશો૦

("સંદેશ' ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખકઃ—"પાદરાકર")

૧૮-વિષમ જ્વર ઉપર એક સર્વોપયોગી ઉકાળો

ગઇ સાલે અતિવૃષ્ટિથી ઘણાં ઘરો પડી જઇ જનસમાજની પાયમાલી થઇ છે. ચાલુ સાલમાં પણ વળી રોગચાળાને લીધે ગુજરાતનાં નાનાં-મોટાં ગામોમાં મેલેરીઆ તાવ-(આયુર્વેદમાં જેને વિષમ જ્વરો કહે છે તેના)થી લોકો ઘણાજ પીડાય છે. લોકોમાં દવાનું સાધન દરેકને મળી શકતું નથી. આવા સંયોગોમાં જૂની પદ્ધતિનું ઔષધ ક્વાથ (ઉકાળો) નીચે પ્રમાણેનો જનસમાજને વાપરવા અમારી ભલામણ છે ને નાનાં નાનાં ગામડાંમાં તો કોઈ કોઇને પાણી પાનારા પણ નથી તેવી સ્થિતિ ચાલુ છે; તો આશા છે કે, ગામોના આગેવાનો પોતાનાં ગામોની પ્રજામાટે નીચે બતાવેલ ઉકાળો બનાવી દરેક મોટા માણસને દિવસમાં ત્રણ વાર થઇ ૧ ઔંસ ને નાનાં બચ્ચાંને ꠲ ઔંસ ત્રણવાર થઇ આપશે. દવા ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં લેવાથી કાંઇ વિરુદ્ધ પરિણામ આવશેજ નહિ ને સરળતા સાથે સસ્તાપણાનો લાભ પ્રજા લેશે.

ક્વાથ-(ઉકાળો) નીચે પ્રમાણે છેઃ-

દરેક નાનાં ગામમાં લીમડાનો છોડ તો હોય છે. તેવા લીમડાની અંતરછાલ શેર ૧, કરીઆતું શેર ૧, ઈંદ્રજવ શેર ૧, જેઠીમધ શેર ૧, ભારંગમૂળ શેર ૧; ઉપર પ્રમાણે ૫ શેર વસ્તુઓ લઇ, ૧ મણ પાણી મૂકી બરાબર ꠲ મણ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી જાડું કપડું બેવડું કરી તે ઉકાળો ગાળી લેવો ને બાટલા કે બરણીઓમાં ભરી રાખવો તથા દરેક દરદીને છૂટથી વિનામૂલ્યે આપવો.

આ ઉકાળાથી તાવ સાથે થોડાઘણા પ્રમાણમાં ખાંસી હશે તે પણ મટશે ને જનસમાજને વૈદ્યો-ડૉક્ટરોનાં મોટાં બીલોથી બચવામાં આ ક્વાથ સંપૂર્ણ મદદગાર થશે.

("ગુજરાતી" તા. ૨૦-૧૧-૧૯૨૭ના અંકમાં લેખકઃ-વૈદ્ય ચુનીલાલ રેવાશંકર વડોદરા.)

૧૯-ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો!

(એક કાઠિયાવાડી લોકગીત)

[કાઠિયાવાડનાં લોકગીતોના સાહિત્યમાં રઘુવીરને અરજ કરતું એક લોકગીત ગ્રામ્ય સુંદરીઓ મીઠા હલકથી ગાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોએ પોતપોતાનાં સાધનો આ યુગમાં ગુમાવ્યાં છે, એ સર્વને લગતી ભાવના સાદી લોકભાષામાં પણ આકર્ષક ઢાળથી જ્યારે ગવાય છે, ત્યારે સાંભળનાર એ ઘડી થંભી જાય છે.]

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો.

તારા બ્રાહ્મણ જોશીડા ભાગી ગયા રે, એનાં ટીપણાં તણાયાં જાય રેઃ
રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !
તારા રજપૂત બાપુ સૌ ભાગી ગયા રે, એનાં ખાંડાં તણાતાં જાય રેઃ
રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !
તારા વાણીયા વેપારી ભાગી ગયા રે, એનાં લેખાં તણાતાં જાય રેઃ
રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !
તારા ઢેડું વણકરીયા ભાગી ગયા રે, એની સાળું તણાતી જાય રેઃ
રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !
તારા કણબી લાબેણા ભાગી ગયા રે, એની ધોંસરી તણાતી જાય રેઃ
રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !
તારા આયર ખીમાણંદ ભાગી ગયા રે, એની ધાબળી તણાતી જાય રેઃ
રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

("મુંબઈ સમાચાર" સં.૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં સંપાદક-ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા.)

૨૦—નેતાઓં કે સંદેશ

એમ૦ કે૦ ગાંધી—ભારતવાસી બિનાતપસ્યા કે હી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરને કી કલ્પના કરતે હૈં; પરંતુ સ્વરાજ્ય સભી સાંસારિક વસ્તુઓં સે મહંગી ચીજ હૈ. ઉસકે લિયે હમેં એક બાર અપના સર્વસ્વ બલિદાન કર દેના હોગા. વિદેશી કપડે કા વ્યાપાર ભારતવાસિયોં કે જર્જર શરીર કા રક્ત શોષણ કર રહા હૈ. ઉસસે છુટકારા પાને કે લિયે હમેં સૂત કાતના ઔર ખદ્દર ધારણ કરના હોગા.

મદનમોહન માલવીય—હમેં માલૂમ નહીં હો રહા હૈ, પરંતુ શીઘ્ર હી હમ ઇસ બાત કો અનુભવ કરેંગે કિ હિંદુજાતિ ક્રાંતિ કે પથ પર આરૂઢ હૈ. હિંદુસમાજ મેં ક્રાંતિ હોને સે હી એક બાર સમસ્ત દેશ મેં ક્રાંતિ હોગી. એક હજાર બરસ સે પડી સોતી હુઇ હિંદુજાતિ અબ ઔર અધિક દિન તક નહીં સો સકતી. પ્રભાતકાલીન સૂર્યોદય હો રહા હૈ, ઉસીકે પ્રકાશ મેં હમ ભારત કી વિજયલક્ષ્મી કે દર્શન કરેંગે.

મોતીલાલ નેહરૂ—નવયુવક દેશ કે ધન હૈં. ભારતમાતા કા આશા-ભરોસા ભી ઉન્હીંપર હૈં. ભારત મેં ભી અબ વહ સમય આ ગયા હૈ, જબ કિ ભારતમાતા કે સપૂતોં કો અપની જનની જન્મભૂમિ કે ઉદ્ધાર કે લિયે માતૃભૂમિ કી વિજયપતાકા હાથ મેં લે કર આગે બઢના હોગા. નવયુવકો! દેખતે કયા હો? આગે બઢો.

લાજપતરાય—મૈં અભી યોરોપ સે ફિર લૌટા હૂં. મેરી ઇસસે પહલી યાત્રા મેં મૈં દેખતા થા કિ વિદેશી લોગ ભારત કી સ્વાધીનતાપ્રાપ્તિ કે આંદોલન કી બાતેં જાનને કે લિયે ઉત્સુક દિખાઇ દેતે થે; પરંતુ હમારે ગૃહ-કલહ ને હમેં ફિર 'પુનર્મૂષિકો ભવ' બના દિયા હૈ. સંસાર આજ ફિર હમસે ઉદાસીન હૈ. હિંદુસ્થાન કે અધિક પ્રિય પુત્ર હિંદુ હૈ. અપની માતૃભૂમિ કે ઉદ્ધાર કા ભાર ભી ઉન્હી પર હૈ. હિંદુઓં કો હી સબ વિઘ્નબાધાઓં કો હટાકર ચાહે જીસ તરહ સે હો જન્મભૂમિ કે લિયે આત્મોત્સર્ગ કરના હોગા.

એસ૦ સકલાતવાલા—મુઝે સંસાર કી બર્તમાન રાજનીતિ કા જો કુછ થોડા બહુત અનુભવ હૈ, ઉસીકે આધાર પર મૈં કહતા હૂં કિ ભારતવાસી જબ તક મજૂરોં ઔર કિસાનોં કા સંગઠન ન કરેંગે, તબ તક ભારત કા કલ્યાણ નહીં હો સકતા. ઇગ્લૈંડ કી કોઇ પાર્ટી ભી બિનાયોગ્યતા દિખાયે સ્વરાજ્ય નહીં દેગી. દેશ કે જો નવયુવક માતૃભૂમિ કે પારતંત્ર્યદુઃખ કો અનુભવ કરતે હૈં, વે પૈસે ઔર વિલાસિતા કા મોહ છોડ કર કિસાનોં ઔર મજૂરોં મેં જા મિલ ઔર અપને ત્યાગ તથા સચ્ચરિત્રતા એવં દેશપ્રેમ પર ઉનકો મોહિત કર કે ક્રાંતિ કે લિયે તૈયાર કરેં, તભી મેરી માતૃભૂમિ સ્વાધીન હો સકતી હૈ. બિનાતૈયારી કે યદિ સ્વરાજ્ય મિલ ભી જાય તો ભારતવાસી ઉસકી રક્ષા ન કર સકેંગે.

સરોજિની નાયડુ—હમ અપની દેવભૂમિ કે સમાન માતૃભૂમિ કો અપની ઇન ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાઓં સે નરકભૂમિ બનાને લગ રહે હૈં. હમારા ધાર્મિક ઉન્માદ, હમારી યહ અસહિષ્ણુતા, હમેં પીછે ઢકેલ રહી હૈ. હમ ધર્મ કી રક્ષા કે બહાને એક-દૂસરે કો કત્લ કર રહે હૈં ઔર માતૃભૂમિ કી પરતંત્રતા કી બેડિયોં કો ઔર ભી મજબૂત કર રહે હૈં. હમારા પાગલપન સીમા કા ઉલ્લંઘન કરતા જા રહા હૈ. હરએક દેશહિતૈષી કો ઇસે દૂર કરને કી યથાસાધ્ય ચેષ્ટા કરની ચાહિયે.

હકિમ-હસન નિઝામી—હરએક કૌમ કે અખબારાત અપને અખબાર કી બિક્રી ઔર શુહરત કે લિયે ઐસે મજામીન લિખતે હૈં જીનસે એક કૌમ કો દૂસરી કૌમ કે ખિલાફ જોશ પૈદા હોતા હૈ. મગર યહ અખબારોં કે એડીટરોં કી નાકાબલિયત હૈ. અગર યે યોગ્ય હોં તો ઝગડા બઢાને કે મજામીન કે અલાવા ભી અચ્છા મજામીન કે જરિયે અપને અખબારાતકો તરક્કી દે સકતે હૈં. જાહિરા મેં હિંદુમુસલમાનોં કે ઝગડે, શુદ્ધિ ઔર તબ્લીગ કી બજાસે હૈં. મગર દરહકીકત મેં તાલીમયાફ્તા લીડરોં કા ઝગડા હૈ, જો અપની અપની કૌમ મેં અપના રસૂખ બઢાને કે લિયે ઝગડે કરાતે હૈં. મેરે ખ્યાલ મેં યે ઝગડે બરાબર હોતે રહેંગે, જબતક હિંદુ-મુસલમાન પબ્લિક મેં ઐસે આદમી

પૈદા ન હોં જો ઝગડે કરાનેવાલે લીડરોં કા બાયકાટ કર દેં. બસ, ઇતના હી મૈં આપકે દિવાલી નમ્બર કે લિયે લિખ સકતા હૂં.

વિનાયક સાવરકર—વહ યુગ ચલા ગયા, જબ ભૂલ યા ભ્રમ સે કોઇ હિંદુ-મુસલમાન કે હાથ કા જલપાનમાત્ર કર લેને સે સદા કે લિયે હિંદુજાતિ સે બહિષ્કૃત હો જાતા થા. સમય ને હમકો વિવશ કિયા હૈ કિ હમ અપની ભ્રાન્ત ધારણાઓં કો નમસ્કાર કર દેં. હિંદુ-ધર્મ ઇતના ઉદાર ઔર મહાન હૈ કિ ઉસ પર કિસી તરહ કી છુઆછૂત નહીં લગ સકતી. યદિ કોઇ વિકાર ઉત્પન્ન હો ભી જાય, તો **હમારે પાસ તો અમોઘમંત્રરૂપી તુલસીપત્ર ઔર ગંગાજલ તથા રામનામ હૈ, જિસ કે પ્રભાવ સે હમ સાત કુલોં તક કો શુદ્ધ પરમ પવિત્ર બના સકતે હૈં.**

જે૦ એમ૦ સેનગુપ્ત—લોગ કહતે હૈં-અસહયોગ ને દેશ કો પીછે હટા દિયા. બ્રિટિશ-ગવર્નમેંટ ઇતની શક્તિશાલી હૈ, કિ બિના સહયોગ ઔર અનુનય-વિનય કે હમ ઉસસે કુછ ભી પ્રાપ્ત નહીં કર સકતે. યહ સુખ-લોલુપોં કા સ્વપ્ન હૈ, ઇતિહાસાનભિજ્ઞ લોગોં કી કલ્પના હૈ, પાગલોં કા પ્રલાપ હૈ. અમેરિકા, આયર્લેંડ, મિશ્ર, અફગાનિસ્થાન ઔર ચીન ઇસ બાત કે સાક્ષી હૈં, કિ બિના અપને આત્મ-બલિદાન-આત્મોત્સર્ગ કે સ્વાધીનતા જૈસી વસ્તુ નહીં મિલ સકતી. અસહયોગ કે મહામંત્ર ને જનની ભારતમાતા કી સ્વર્ગીય મૂર્તિ કો સ્થાપિત કિયા હૈ, કેવલ પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા કી જરૂરત હૈ; ફિર દેખો અંગ્રેજો કે યે ભીષણ-દમનાસ્ત્ર ભી હમારા કુછ ન કર સકેંગે.

સુભાષચંદ્ર બોઝ—ભારતવાસી કરોડોં રૂપયા પ્રમાદ ઔર વિલાસિતા મેં પ્રતિવર્ષ ખર્ચ કરતે હૈં. ધર્મ કે નામ પર ભી કરોડોં રૂપયા વિનાવિવેક કે બરબાદ કિયા જાતા હૈ. ઇસ લૂટતે હુએ અસંખ્ય ધન કો લોગોં કો કુછ ભી પરવા નહીં. પરવા હૈ; અસહયોગ કે સમય એકત્ર હુએ એક કરોડ રૂપયે કી. લોગ પૂછતે હૈં કિ " કોંગ્રેસવાલોં ને વહ કરોડ રૂપયા બરબાદ કર દિયા-ઔર સ્વરાજ્ય ભી નહીં ખરીદ દિયા. " સ્વરાજ્ય કી કિંમત એક કરોડ સે બહુત અધિક હૈ. અપને સુખ-સ્વપ્નોં કો જલાંજલિ દે કર તથા અપને સર્વસ્વ કો માતૃભૂમિ કે ચરણોં મેં રખ કર જિસ દિન હમ ભારતવાસી માતા કી પૂજા કરેંગે ઉસી દિન હમકો સ્વાધીનતા મિલેગી. ઉસકે લિયે હમકો મોહ-મમતા છોડકર અપના સર્વસ્વ બલિદાન કરના હોગા. એક કરોડ રૂપયા તો તુચ્છ હૈ.

એન૦ સી૦ કેલકર—હિંદુ-મુસ્લીમ હી ક્યોં ભારત કી સમસ્ત જાતિયોં કા મેલ આવશ્યક હૈ. ઉસ એકતા સે હી હમારે દેશ કી સુખ-સમૃદ્ધિ બઢેગી; પર ઇસકા યહ ભી મતલબ નહીં હૈ કિ મુસલમાન ઔર ઇસાઇ યદિ હમસે મેલ ન કરેં તો હમ કુછ કર હી નહીં સકતે. કરના તો સબ કુછ હમકો હી હૈ, વે તો હમારે સહાયક હૈં, વે મિલેં તો હમ ઉનકા સ્વાગત કરેંગે; લેકિન હમ ઉનકે લિયે અપના પ્રસ્થાન મુલતવી નહીં રખ સકતે.

શૌકતઅલી—લક્ષણોં સે જાન પડતા હૈ કિ હોનેવાલી લડાઇ-નજદીક આ રહી હૈ. ઇસ બાર કી લડાઇ મેં ઇસ દેશ કો ભી ક્રિયાત્મક રૂપ સે ભાગ લેને કે લિયે વિવશ હોના પડેગા. ગોરોં કે લિયે અબ હમ એશિયાવાસિયોં ઔર હમ મજહબોં પર ગોલી ચલાને કી મૂર્ખતા ન કરેંગે. હિંદુ ઔર મુસલમાન જો મુર્ગે-મુર્ગિયોં કી તરહ સે અકારણ લડ રહે હૈં, ઉન્હેં ઇસ લડાઇ કો બંદ કર દેના ચાહિયે. ઇસિ દેશ કે હિંદુ ઔર મુસલમાન દોનોં ગુલામ હૈં, ગુલામોં કા કોઈ ધર્મ નહીં હોતા. વિદેશી રાજ્ય કી છાયા મેં રહ કર હમ અપને ધર્મ કી રક્ષા નહીં કર સકતે. એક બાર હમેં ઇસ વિદેશી જૂવે કો ઉતારને કી ચેષ્ટા કરની ચાહિયે. યહ ઘર કી લડાઈ તો ફુરસત કા કામ હૈ, ચાહે જબ નિપટ લેંગે.

અબ્દુલ કલામ આઝાદ—ભારતવાસિયોં પર મૂર્ખતા સવાર હૈ. પાખંડી ઔર સૈતાન લોગ ધર્મ કા નામ લે કર ભારત કી દો બડી જાતિયોં કો લડા રહે હૈં. ઇન ભટિયારિયોં કી લડાઇ કો દેખ કર માદર-હિંદ કી અંતરાત્મા ક્ષુબ્ધ હૈ; પરંતુ યહ બિમારી અસાધ્ય નહીં હૈ. યહ ધર્મોન્માદ-કી હવા યેરોપ મેં ભી ફૈલ ચૂકી હૈ. ઇસને બડે બડે અત્યાચાર કિયે હૈં, નૃશંસ યાતનાયેં દેશવાસિયોં કો સહની પડી હૈં; પરંતુ યેરોપ મેં વહ ઉન્મત્તતા અબ કહાં હૈ? ભારત મેં ભી એક દિન રાત્રિ કે બાદ પ્રભાત હોગા. ('વિશ્વમિત્ર' સં. ૧૯૮૩ ના દીપાવલિ અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

૨૧-મિસરનો તારણહાર-ઝઘલુલ પાશા

ગયા ઑગસ્ટની તા. ૨૪ મીના દિવસે મિસરની પ્રજાપર એક જબરદસ્ત વજ્રપાત થયો. સમસ્ત પ્રજાજનોપર એક ભયંકર વિપત્તિનું વાદળ તૂટી પડયું. એ કારમા દિવસે ક્રૂર વિધાતાએ મિસરના પ્રજાજનો વચ્ચેથી તેઓના હૃદયેશ્વર સૈયદ ઝઘલુલ પાશાને ઉપાડી લીધો. માતૃભૂમિને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી તેની સ્વતંત્રતાને માટે સદૈવ ઝુઝનાર, ત્રણ ત્રણ વખત દેશવટો વેઠવા છતાં પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહેનાર અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓ તરફથી ડગલે ને પગલે વિટંબનાઓ આવી પડવા છતાં સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો નમવા નહિ દેનાર વીરકેસરી અને સમર્થ યોદ્ધા ઝઘલુલ પાશાના અવસાનથી આખા મિસરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, દેશને ખૂણેખૂણે શોક અને વિષાદની છાયા પથરાઇ ગઇ અને અસંખ્ય મિસરવાસીઓની આંખો અશ્રુથી ભીંજાઇ ગઇ.

લોકમાન્ય તિલક હિંદીઓના હૃદયમાં અને ડૉ૦ સુન-યાટ-સેન માટે ચીનાઓના હૃદયમાં જે જાતનાં માન અને પ્રેમ છે, તેજ જાતનાં માન અને પ્રેમ, મિસરવાસીઓ ઝઘલુલ પાશામાટે ધરાવે છે. અંગ્રેજોની રાજ્યલોભી નીતિ ઉઘાડી પાડી, મિસરની આઝાદીમાટે પ્રજાને સતત યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા કરનાર પહેલવહેલો પુરુષ ઝઘલુલ પાશાજ હતો. રાજદ્વારી ચળવળનો તે ધુરંધર હતો, રાષ્ટ્રીયત્વનો ઝંડાધારી હતો, બ્રિટનની જાલીમ રાજ્યનીતિનો કટ્ટો વિરોધી હતો, મિસરની આઝાદીનો પયગમ્બર હતો, માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતામાટેના યુદ્ધનો જબરદસ્ત લડવૈયો હતો, યુવકોના હૃદયમાં પ્રેરણા તથા ઉત્તેજનોનો સંચાર કરનારો વીરકેસરી હતો, દેશાભિમાનની જીવંત ધગધગતી જ્વાળાસમાન હતો; ટુંકમાં તે પ્રજાનો હૃદયનાથ હતો અને મિસરનો તારણહાર હતો.

ઝઘલુલની કારકીર્દિ

ઝઘલુલ પાશા ઇ.સ. ૧૮૬૦ માં ઇબીઆના જીલ્લામાં એક ઉમરાવ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. ગામઠી શાળામાં ભણતરની શરૂઆત કરી, તેણે પોતાનું બાકીનું શિક્ષણ કેરોની મશહૂર-અલ-અઝાર યુનિવર્સિટીમાં પૂરૂં કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં તે સરકારી નોકરીમાં જોડાયો અને 'ઑફિશિયલ જર્નલ' નો અધિપતિ નીમાયો; પણ એ પદવી છોડીને તે ગીઝા પ્રાંતનો અમલદાર બન્યો. ઇ.સ. ૧૮૮૨ માં બ્રિટિશ સૈન્યે મિસરનો કબજો લીધો તે પ્રસંગે આરબ વિપ્લવમાં સંડોવાયેલા જે ઉમરાવોને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંનો એક ઝઘલુલ પાશા હતો. કેદમાંથી મુક્તિ મળી ત્યારે તે તેની પદવીપર રહ્યો ન હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ટ્રીબ્યુનલો નીમાઇ અને તેણે વકીલાત કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં તે અપીલ કોર્ટનો ધારાશાસ્ત્રી નીમાયો. ફ્રેંચભાષા અને ધારાશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં પ્રવીણતા મેળવીને તેણે ધારાશાસ્ત્રીતરીકે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં તે શિક્ષણમંત્રી નીમાયો. અભ્યાસ છોડયા પછીની પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી હતી. અત્યારસુધીમાં તે જે જે પદવીપર નીમાયો હતો, તેને લગતી પોતાની ફરજો બજાવવામાં તેણે પોતાનું પાણી બતાવી આપ્યું હતું. કેળવણી ખાતાના પ્રધાન-તરીકે તેને પોતાના આદર્શોનો અમલ કરવાની સારી તક મળી અને તેણે મિસરની પ્રજામાં ત્વરિત ગતિથી શિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો; પરંતુ આ પદવીપર પણ તે લાંબો વખત ટકયો નહિ. તેના નસીબમાં આગળજ વધવાનું હતું, એટલે તે એકાદ નાની પદવી સ્વીકારી સંતોષ પકડી બેસી રહે તેમ ન હતું. કેરો એજન્સીની લૉર્ડ કીચનરની કારકીર્દિ દરમિયાન પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયો અને ઝઘલુલ પાશાના હાથમાંથી શિક્ષણખાતાની લગામ જતી રહી; પરંતુ તે વડી ધારાસભાનો ઉપપ્રમુખ નીમાયો. વડી ધારાસભાના કામકાજમાં તે ઘણોજ રસ લેતો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં યૂરોપમાં મહાન વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો, મિસરના દરજ્જામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને વડી ધારાસભાની બેઠકો મોકુફ રાખવામાં આવી.

યૂરોપની યાદવાસ્થળી

યૂરોપની યાદવાસ્થળી દરમિયાન મિસરપર બ્રિટિશ શાસનકર્તાઓની કરડી નજર થઇ અને ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે પરદેશ ખાતાના બ્રિટિશ પ્રધાને નોટીસ બહાર

પાડી કે "તુર્કીનાં પગલાંથી ઉભી થયેલી ભયાયક પરિસ્થિતિ જોતાં, મિસરને ના. શહેનશાહના રક્ષણ નીચે મૂકવામાં આવે છે અને હવેથી તે બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળનો પ્રદેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ) ગણાશે. આમ મિસરપરના તુર્કીના શાસનનો અંત આવે છે અને મિસરના રક્ષણમાટે જરૂર પડતાં બધાં પગલાં ના. શહેનશાહની સરકાર લેશે તેમજ તેનાં હિતોનું તથા રહેવાસીઓનું રક્ષણ કરશે." હજુ આ નોટીસના ભણકારા લોકોના કાનમાં ચાલુજ હતા, એવામાં બીજેજ દિવસે બીજો ઢંઢેરો બહાર પડ્યો, જેમાં કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં વસતા ખેદીવ અબ્બાસ હીલ્મીને ના. શહેનશાહના શત્રુઓના પક્ષમાં જવામાટે પદભ્રષ્ટ કર્યાનું તથા કાકા હુસેન કમાલને ગાદીવારસતરીકે સ્વીકાર્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. આ ઘોષણાની રૂએ શાહજાદા હુસેન કમાલે મિસરના સુલતાનની પદવી ધારણ કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બરમાં સુલતાન હુસેનની બગડતી જતી તબિયત વધારે ગંભીર બની. આથી તેના વારસાના સવાલનો નિર્ણય કરવાની જરૂર જણાઈ. તેના એકના એક પુત્ર શાહજાદા કમાલેદીને ગાદીવારસ થવાની ના પાડી, એટલે ખેદીવ ઇસ્માઇલના છઠ્ઠા પુત્ર શાહજાદા આહમદ ફુઆદને આ પદવી આપવામાં આવી. યુરોપીય વિગ્રહની સંધિ થઈ, ત્યારે ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે, પૂર્વના જે દેશોમાં તુર્કોનું રાજ્ય હતું, તે બધા મુલકોની પ્રજાને મિત્રરાજ્યો સંપૂર્ણ મતાધિકાર આપશે. આ અરસામાં મિસરમાંની વડી ધારાસભાના ભવિષ્યના વહિવટનો વિચાર કરવાને એક કમિશન નીમાયું. બરાબર આજ સમયે ઝઘલુલ પાશા પાછો મેદાને પડ્યો. તેના પ્રમુખપણા નીચે એક પ્રજાકીય સમિતિ નીમાઈ. ઝઘલુલે વડા કમિશ્નરની મુલાકાત લીધી અને મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો કાર્યક્રમ રજુ કરવા માટે તેણે લંડન જવાની માગણી કરી. આ વાજબી માગણીનો બ્રિટિશ અમલદારે અનાદર કર્યો. આજ વખતે ના. સુલતાનની સંમતિથી વડા પ્રધાને મિસરની પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચા કરવા માટે પોતે લંડન જવાની દરખાસ્ત કરી; પણ તેને સુદ્ધાં લંડનની મુલાકાત મોકુફ રાખવાનું જણાવવામાં આવ્યું. આથી રશદી પાશા તથા અદલી પાશાએ રાજીનામાં આપ્યાં.

ઝઘલુલને દેશવટો

હવે મામલો રસ પર આવ્યો. મિસરની આઝાદીની લડત વધારે ઉગ્ર બની. પોતાના માર્ગમાં ગમે તેટલાં વિઘ્નો આવતા છતાં ઝઘલુલ પાશા અડગ રહ્યો. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ તેની લડતમાં અનેક અંતરાયો નાખતા હતા, છતાં તે જરાયે પાછો ન હઠ્યો. માતૃભૂમિને સ્વાધીન બનાવવાના પવિત્ર યુદ્ધમાં ઝઘલુલની સરદારીએ અસંખ્ય વીર યુવકોને તેના તરફ આકર્ષ્યા. આવા દેશભક્તોએ તેના પ્રમુખપણા નીચે બાર સભાસદોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ સ્થાપ્યું, જેને બ્રિટિશ દેશો-સમક્ષ મિસરના જન્મસિદ્ધ મનોરથો રજુ કરવાનું કામ સોંપાયું. આ પ્રતિનિધિ મંડળે મુલતાન-
... મોકલી આપ્યું, જેમાં તેણે મિસર બ્રિટિશોનો રક્ષિત દેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ)

બીજી વાર દેશનિકાલ

દેખીતી રીતે ઝઘલુલ પાશાની લડત વ્યર્થ જતી હોય તેવું ભાસતું હતું, છતાં તેની અસર થયાવગર રહેતી ન હતી. કોઇપણ શુભ કાર્ય વ્યર્થ જતું નથી, તો પછી પોતાની માતૃભૂમિને માટે મરી ફીટનાર વીર દેશભક્તના પ્રયાસો કેમજ વ્યર્થ જાય? ઝઘલુલની સતત ચળવળને પરિણામે બ્રિટિશ સરકારે મિસરની અશાંતિનાં કારણો તપાસવા માટે તથા પ્રોટેક્ટોરેટ નીચે કયી જાતનું રાજબંધારણ સુલેહ-શાંતિ સ્થાપનારૂં થઇ પડે, એ વિષે હેવાલ રજુ કરવા માટે લૉર્ડ મિલ્નરના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશનની તપાસની શરતો રાષ્ટ્રીય પક્ષને માન્ય ન હતી; અને ઝઘલુલ પાશાના નેતૃત્વ હેઠળ મિસરવાસીઓએ મિલ્નર કમિશનનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. આમ છતાં ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બરની ૭ મી તારીખે કમિશન મિસર આવી પહોંચ્યું, પણ પ્રજાએ આ કમિશન સામે પોતાનો સખ્ત વિરોધ બતાવ્યો. તેના બહિષ્કારના ચિહ્નરૂપે લોકોએ હડતાળો પાડી અને મહોલ્લાઓમાં વિરોધ દર્શાવનારા દેખાવો કર્યા. પ્રજાએ એવી સબળ ચળવળ શરૂ કરી કે કોઇક જાણીતો મિસરવાસી કમિશન સમક્ષ જુબાની આપવા જઇ શક્યો નહિ. આવા જોસભર્યા પ્રયાસો અંતે વિજયશાળી નીવડયા. બ્રિટને ઝઘલુલની માગણી સ્વીકારી અને મિસરની સ્વતંત્રતાવિષે તપાસ ચલાવવાનો કમિશનને હુકમ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ આ તપાસનું પરિણામ ઝઘલુલની ધારણા પ્રમાણે ન આવ્યું. પોતાનો ઉદ્દેશ પાર ન પડે ત્યાંસુધી વીર યોદ્ધાઓ જંપીને બેસતા નથી. જ્યાંસુધી મિસર આઝાદ ન બને ત્યાંસુધી ઝઘલુલ કેવી રીતે જંપીને બેસે? તેણે પોતાની લડત અગાઉ કરતાં બમણા વેગથી આગળ ધપાવી. બ્રિટનને આ વાત ન રૂચી અને એણે ઝઘલુલને દાબી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઝઘલુલે આવી જોહુકમીને જરાયે નમતું આપ્યું નહિ. તેણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. અંતે બ્રિટન ગભરાયું અને ઝઘલુલને ઇ.સ. ૧૯૨૧ ની આખેરીએ પાછો પકડી દેશનિકાલ કર્યો. પ્રથમ તેને સિલોન અને તે પછી સીસીલીસ દેશપાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૨૨ ના માર્ચમાં બ્રિટને મિસરપરતું પોતાનું રક્ષણ-રાજ્ય (પ્રોટેક્ટોરેટ) જાહેર કર્યું અને એપ્રીલ મહીનામાં શાહજાદા ફુઆદને મિસરના સ્વતંત્ર રાજાતરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો; પરંતુ સુએઝની નહેરના રક્ષણમાટે ત્યાં બ્રિટિશ સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓને સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે મિસરને મળેલી સ્વતંત્રતા માત્ર નામનીજ હતી. ઝઘલુલના દેશવટાદરમિયાન પ્રજા તેના વીર-સંદેશને ભૂલી નહોતી. દોઢ વર્ષનો દેશવટો ભોગવીને ૧૯૨૩ ની વસંતઋતુમાં વીરકેસરી ઝઘલુલ પાછો માતૃભૂમિમાં આવ્યો. આ ઘટનાએ પ્રજાશરીરની રગેરગમાં પાછું અદ્દભુત ચૈતન્ય ફેલાવી દીધું. ૧૯૨૩ ની શરદ્ઋતુમાં થયેલી ચુંટણીમાં ઝઘલુલનો પક્ષ સંપૂર્ણ વિજયશાળી નીવડયો; એટલે તેણે નવા રાજ્યબંધારણથી મળતા અધિકારોનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની તક જતી કરી નહિ. ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરીમાં તેણે પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. આમ કરવામાં તેની અંતરેચ્છા બ્રિટન પાસેથી વધુ હક્કો મેળવવાની હતી. પોતાના ઉદ્દામ સહકારીઓનો વિશ્વાસ જાળવી રાખીને પ્રજાવિરોધી સરકાર સાથે સહકાર કરવાનું કામ અતિદુર્ઘટ હતું, બીજો કોઇ નેતા હોત તો આવી સ્થિતિમાં ક્યારનોય પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોઇ બેઠો હોત; પરંતુ ઝઘલુલનાં બુદ્ધિ, ચાતુર્ય અને મુત્સદ્દીગીરીથી પ્રજા એટલી મુગ્ધ બની ગઇ હતી કે પ્રજાને તેના પ્રત્યેક કાર્યપર વિશ્વાસ હતો. આ વખતે બ્રિટનમાં કામદાર સરકારનું શાસન ચાલતું હતું. ઝઘલુલને કામદાર પક્ષપર થોડોઘણો વિશ્વાસ હતો, એટલે ઉનાળામાં તેણે લંડનની મુલાકાત લીધી અને તે સમયના વડાપ્રધાન મી૦ રામ્સે મેકડોનાલ્ડને તે મળ્યો. મી૦ મેકડોનાલ્ડ સાથેની વાતચીત પૂરી થતાંજ ઝઘલુલનો બ્રિટિશ કામદાર પક્ષપરનો વિશ્વાસ ડગી ગયો, તેની મસલત વ્યર્થ ગઈ. ઝઘલુલની વાજબી માગણી વડાપ્રધાનને ગળે ઉતરી નહિ. આથી ઝઘલુલે સઘળું બ્રિટિશ સૈન્ય, નાણાંપ્રકરણી અને ન્યાયપ્રકરણી સલાહકારો તથા ઘણી જાતનો બ્રિટિશ કાબુ મિસરમાંથી ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. વળી ઝઘલુલે સુએઝની નહેરપરથી પણ બ્રિટિશ સૈન્ય ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. મી૦ મેકડોનાલ્ડે જવાબ આપ્યો કે "કોઇપણ કારણે

પાડી કે "તુર્કીનાં પગલાંથી ઉભી થયેલી ભયાવહ પરિસ્થિતિ જોતાં, મિસરને ના. શહેનશાહના રક્ષણ નીચે મૂકવામાં આવે છે અને હવેથી તે બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળનો પ્રદેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ) ગણાશે. આમ મિસરપરના તુર્કીના શાસનનો અંત આવે છે અને મિસરના રક્ષણમાટે જરૂર પડતાં બધાં પગલાં ના. શહેનશાહની સરકાર લેશે તેમજ તેનાં હિતોનું તથા રહેવાસીઓનું રક્ષણ કરશે." હજી આ નોટીસના ભણકારા લોકોના કાનમાં ચાલુજ હતા, એવામાં બીજેજ દિવસે બીજો ઢંઢેરો બહાર પડ્યો, જેમાં કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં વસતા ખેદીવ અબ્બાસ હીલ્મીને ના. શહેનશાહના શત્રુઓના પક્ષમાં જવામાટે પદભ્રષ્ટ કર્યાનું તથા કાકા હુસેન કમાલને ગાદીવારસતરીકે સ્વીકાર્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. આ ઘોષણાની રૂએ શાહજાદા હુસેન કમાલે મિસરના સુલ્તાનની પદવી ધારણ કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બરમાં સુલ્તાન હુસેનની બગડતી જતી તબિયત વધારે ગંભીર બની. આથી તેના વારસાના સવાલનો નિર્ણય કરવાની જરૂર જણાઇ. તેના એકના એક પુત્ર શાહજાદા કમાલુદ્દીને ગાદીવારસ થવાની ના પાડી, એટલે ખેદીવ ઇસ્માઇલના ત્રીજા પુત્ર શાહજાદા આહમદ ફુઆદને આ પદવી આપવામાં આવી. યુરોપીય વિગ્રહની સંધિ થઇ, ત્યારે ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે, પૂર્વના જે દેશોમાં તુર્કોનું રાજ્ય હતું, તે બધા મુલકોની પ્રજાને મિત્રરાજ્યો સંપૂર્ણ મતાધિકાર આપશે. આ અરસા-માં મિસરમાંની વડી ધારાસભાના ભવિષ્યના વહિવટનો વિચાર કરવાને એક કમિશન નીમાયું. બરાબર આજ સમયે ઝગલુલ પાશા પાછો મેદાને પડ્યો. તેના પ્રમુખપણા નીચે એક પ્રજાકીય સમિતિ નીમાઈ. ઝગલુલે વડા કમિશ્નરની મુલાકાત લીધી અને મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો કાર્યક્રમ રજુ કરવા માટે તેણે લંડન જવાની માગણી કરી. આ વાજબી માગણીનો બ્રિટિશ અમલદારે અનાદર કર્યો. આજ વખતે ના. સુલ્તાનની સંમતિથી વડા પ્રધાને મિસરની પરિસ્થિતિ-વિષે ચર્ચા કરવા માટે પોતે લંડન જવાની દરખાસ્ત કરી; પણ તેને હમણાં લંડનની મુલાકાત મોકૂફ રાખવાનું જણાવવામાં આવ્યું. આથી રશદી પાશા તથા અદલી પાશાએ રાજીનામાં આપ્યાં.

ઝગલુલને દેશવટો

હવે મામલો રસ પર આવ્યો. મિસરની આઝાદીની લડત વધારે ઉગ્ર બની. પોતાના માર્ગમાં ગમે તેટલાં વિઘ્નો આવવા છતાં ઝગલુલ પાશા અડગ રહ્યો. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ તેની લડતમાં અનેક અંતરાયો નાખતા હતા, છતાં તે જરાયે પાછો ન હઠ્યો. માતૃભૂમિને સ્વાધીન બનાવવાના પવિત્ર યુદ્ધમાં ઝગલુલની સરદારીએ અસંખ્ય વીર યુવકોને તેના તરફ આકર્ષ્યા. આના દેશબન્ધુઓએ તેના પ્રમુખપણા નીચે બાર સભાસદોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ સ્થાપ્યું, જેને બીજા દેશો-સમક્ષ મિસરના જન્મસિદ્ધ મનોરથો રજુ કરવાનું કામ સોંપાયું. આ પ્રતિનિધિ મંડળે સુલ્તાન-પર એક નિવેદનપત્ર મોકલી આપ્યું, જેમાં તેણે મિસર બ્રિટિશોનો રક્ષિત દેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ) હોવાનો ઈનકાર કર્યો હતો. હાથમાં આવેલી સોનાની મરઘી ઉડી જાય એ કોને ગમે ? રાજ્યલોભી બ્રિટિશ સત્તાધીશોને ઝગલુલની આ પ્રવૃત્તિ તો ક્યાંથીજ ગમે ! તેઓ આ નવી પ્રવૃત્તિથી બહુજ ઉશ્કેરાયા. તેઓને જણાયું કે, જો આ પ્રવૃત્તિને આગળ વધવા દેવામાં આવશે તો મિસરમાંથી તેઓની સત્તાને જરૂર ધક્કો પહોંચશે; એટલે તેઓએ માર્ચની ૮ મી તારીખે ઝગલુલ પાશા અને તેના ત્રણ મુખ્ય અનુયાયીઓને ગીરફતાર કર્યા તથા બીજેજ દિવસે તેઓને દેશવટો આપી માલ્ટામાં નજરકેદ કર્યા; પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રના આવા દમન ઝગલુલ અને તેના સાથીઓની [illegible] નહિ. હવે ઝગલુલ મિસરની પ્રજાનો પ્રિય નરવીર બન્યો હતો અને પ્રજાને તેઓપ્રત્યે એટલાં બધાં માન અને પ્રેમ હતાં કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

બીજી વાર દેશનિકાલ

દેખીતી રીતે ઝઘલુલ પાશાની લડત વ્યર્થ જતી હોય તેવું ભાસતું હતું, છતાં તેની અસર થયાવગર રહેતી ન હતી. કોઇપણ શુભ કાર્ય વ્યર્થ જતું નથી, તો પછી પોતાની માતૃભૂમિને માટે મરી ફીટનાર વીર દેશભક્તના પ્રયાસો કેમજ વ્યર્થ જાય? ઝઘલુલની સતત ચળવળને પરિણામે બ્રિટિશ સરકારે મિસરની અશાંતિનાં કારણો તપાસવા માટે તથા પ્રોટેક્ટોરેટ નીચે કયી જાતનું રાજબંધારણ સુલેહ–શાંતિ સ્થાપનારૂં થઇ પડે, એ વિષે હેવાલ રજુ કરવા માટે લૉર્ડ મિલ્નરના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશનની તપાસની શરતો રાષ્ટ્રીય પક્ષને માન્ય ન હતી; અને ઝઘલુલ પાશાના નેતૃત્વ હેઠળ મિસરવાસીઓએ મિલ્નર કમિશનનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. આમ છતાં ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બરની ૭ મી તારીખે કમિશન મિસર આવી પહોંચ્યું, પણ પ્રજાએ આ કમિશન સામે પોતાનો સખ્ત વિરોધ બતાવ્યો. તેના બહિષ્કારના ચિહ્નરૂપે લોકોએ હડતાળો પાડી અને મહોલ્લાઓમાં વિરોધ દર્શાવનારા દેખાવો કર્યા. પ્રજાએ એવી સબળ ચળવળ શરૂ કરી કે કોઇક જાણીતો મિસરવાસી કમિશન સમક્ષ જુબાની આપવા જઇ શક્યો નહિ. આવા જોસભર્યા પ્રયાસો અંતે વિજયશાળી નીવડયા. બ્રિટને ઝઘલુલની માગણી સ્વીકારી અને મિસરની સ્વતંત્રતાવિષે તપાસ ચલાવવાનો કમિશનને હુકમ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ આ તપાસનું પરિણામ ઝઘલુલની ધારણા પ્રમાણે ન આવ્યું. પોતાનો ઉદ્દેશ પાર ન પડે ત્યાંસુધી વીર યોદ્ધાઓ જંપીને બેસતા નથી. જ્યાંસુધી મિસર આઝાદ ન બને ત્યાંસુધી ઝઘલુલ કેવી રીતે જંપીને બેસે? તેણે પોતાની લડત અગાઉ કરતાં બમણા વેગથી આગળ ધપાવી. બ્રિટનને આ વાત ન રૂચી અને એણે ઝઘલુલને દાબી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઝઘલુલે આવી જોહુકમીને જરાયે નમતું આપ્યું નહિ. તેણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. અંતે બ્રિટન ગભરાયું અને ઝઘલુલને ઇ.સ. ૧૯૨૧ ની આખેરીએ પાછો પકડી દેશનિકાલ કર્યો. પ્રથમ તેને સિલોન અને તે પછી સીસીલીસ દેશપાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૨૨ ના માર્ચમાં બ્રિટને મિસરપરનું પોતાનું રક્ષણ–રાજ્ય (પ્રોટેક્ટોરેટ) જાહેર કર્યું અને એપ્રીલ મહીનામાં શાહજાદા ફુઆદને મિસરના સ્વતંત્ર રાજાતરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો; પરંતુ સુએઝની નહેરના રક્ષણમાટે ત્યાં બ્રિટિશ સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓને સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે મિસરને મળેલી સ્વતંત્રતા માત્ર નામનીજ હતી. ઝઘલુલના દેશવટાદરમિયાન પ્રજા તેના વીર–સંદેશને ભૂલી નહોતી. દોઢ વર્ષનો દેશવટો ભોગવીને ૧૯૨૩ ની વસંતઋતુમાં વીરકેસરી ઝઘલુલ પાછો માતૃભૂમિમાં આવ્યો. આ ઘટનાએ પ્રજાશરીરની રગેરગમાં પાછું અદ્દ્ભુત ચૈતન્ય ફેલાવી દીધું. ૧૯૨૩ ની શરદઋતુમાં થયેલી ચુંટ-ણીમાં ઝઘલુલનો પક્ષ સંપૂર્ણ વિજયશાળી નીવડયો; એટલે તેણે નવા રાજ્યબંધારણથી મળતા અધિકારોનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની તક જતી કરી નહિ. ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરીમાં તેણે પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. આમ કરવામાં તેની અંતરેચ્છા બ્રિટન પાસેથી વધુ હક્કો મેળવવા-ની હતી. પોતાના ઉદ્દામ સહકારીઓનો વિશ્વાસ જાળવી રાખીને પ્રજાવિરોધી સરકાર સાથે સહકાર કરવાનું કામ અતિદુર્ઘટ હતું, બીજો કોઇ નેતા હોત તો આવી સ્થિતિમાં ક્યારનોય પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોઇ બેઠો હોત; પરંતુ ઝઘલુલનાં બુદ્ધિ, ચાતુર્ય અને મુત્સદ્દીગીરીથી પ્રજા એટલી મુગ્ધ બની ગઇ હતી કે પ્રજાને તેના પ્રત્યેક કાર્યપર વિશ્વાસ હતો. આ વખતે બ્રિટનમાં કામદાર સરકારનું શાસન ચાલતું હતું. ઝઘલુલને કામદાર પક્ષપર થોડોઘણો વિશ્વાસ હતો, એટલે ઉનાળામાં તેણે લંડનની મુલાકાત લીધી અને તે સમયના વડાપ્રધાન મી૦ રામ્સે મેકડોનાલ્ડને તે મળ્યો. મી૦ મેકડોનાલ્ડ સાથેની વાતચીત પૂરી થતાંજ ઝઘલુલનો બ્રિટિશ કામદાર પક્ષપરનો વિશ્વાસ ડગી ગયો, તેની મસલત વ્યર્થ ગઇ. ઝઘલુલની વાજબી માગણી વડાપ્રધાનને ગળે ઉતરી નહિ. આથી ઝઘલુલે સઘળું બ્રિટિશ સૈન્ય, નાણાંપ્રકરણી અને ન્યાયપ્રકરણી સલાહકારો તથા ઘણી જાતનો બ્રિટિશ કાબુ મિસરમાંથી ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. વળી ઝઘલુલે સુએઝની નહેરપરથી પણ બ્રિટિશ સૈન્ય ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. મી૦ મેકડોનાલ્ડે જવાબ આપ્યો કે "કોઇપણ કારણે

બ્રિટિશ સરકાર સુએઝની નહેરનું રક્ષણ કરવાનું કામ છોડી દેશે નહિ; કારણ કે એ નહેર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અખંડિતપણું જાળવી રાખવા માટે જરૂરી છે." વડા પ્રધાને એટલી ખાત્રી આપી કે "સુએઝપરનું બ્રિટિશ સૈન્ય મિસરની રાજસત્તાના કામમાં દખલ કરશે નહિ. સુદાનમાં વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાનો બ્રિટને નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે ત્યાં જે કાર્ય કર્યું છે તેનાપર તે પાણી ફરવા દેશે નહિ અને ત્યાંનું કાર્ય પૂરૂં થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રિટન સુદાન છોડી જશે નહિ." આ વચનો હતાં કહેવાતી સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કામદાર સરકારના વડા પ્રધાનનાં !

ઝઘલુલની આવી જાતની સલુકારની નીતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓના મનમાં તેનાવિષે શંકા પેદા થઈ. આથી ૧૯૨૪ ના જુલાઈની ૧૨ મી તારીખે કેરોના એક વિદ્યાર્થીએ તેનું ખૂન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, જેને પરિણામે ઝઘલુલના ખભાપર સહેજ ઇજા થઈ. આમ માતૃભૂમિના એ સાચા સૈનિકને કુદરતે બચાવી લીધો; કારણ કે હજી તેને મિસરની ઘણી સેવાઓ બજાવવાની હતી.

ઝઘલુલની મુત્સદ્દીગીરી

નવેમ્બર માસની ૧૬ મી તારીખે તેને રાજા ફુઆદ જોડે મતભેદ પડ્યો અને તેણે રાજીનામું આપ્યું. આમ છતાં ચુંટણીઓમાં રાષ્ટ્રવાદીઓની જબરદસ્ત ફતેહ થઇ અને ઝઘલુલની મદદ વગર સરકાર ચલાવી શકાય તેમજ ન હતું; પરંતુ સુદાનમાં ત્રાસ અને સીતમ ગુજારનાર સરદાર લી સ્ટેકના તા. ૧૯ મી નવેમ્બરે થએલા ખૂનથી આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. દેશભરમાં ખળભળાટ જાગ્યો અને મિસરમાં ફરી લશ્કરી કાયદાનો કોરડો ફરી વળ્યો. મુત્સદ્દીગીરીમાં અતિનિષ્ણાત બનેલા બ્રિટને આ ઘટનાનો બરાબર લાભ લીધો. મિસરની સ્વતંત્રતાની લડતને દાબી દેવા માટે આવા જેવો બીજો પ્રસંગ ફરીથી નહિ મળે, એ તેણે બરાબર જોયું; અને સરદારના ખૂનના બદલામાં તેણે અતિશય આકરી અને કચરી નાખનારી શરતો મૂકી. બ્રિટિશ વડા કમિશ્નર લૉર્ડ એલનબીએ જાતે કાઉન્સીલમાં જઈ અલ્ટીમેટમ આપ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે, મિસરે પ્રથમ તો માફી માગવી, ગુન્હેગારોને સજા કરવી, બધી જાતનાં રાજદ્વારી સરઘસો અટકાવવાં અને બ્રિટનને ૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડનો દંડ ભરવો. આ ઉપરાંત સુદાનમાંથી સઘળું મિસરી લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાની પણ માગણી કરવામાં આવી. મિસરની સરકારે સુદાનને લગતી શરતો સિવાયની બધી શરતો માન્ય કરી અને મોટો ભારે દંડ ચોવીસ કલાકમાં ભરી દીધો. રોમનો નિર્દય બાદશાહ નીરો નિત્ય નવી નવી સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ખાતો હતો, છતાં તેને સંતોષ થતો ન હતો; તેજ પ્રમાણે મિસરે આટલી બધી શરતો સ્વીકારી છતાં લૉર્ડ એલનબીને સંતોષ થયો નહિ અને પોતાની માગણીઓનો તે જબરદસ્તીથી અમલ કરશે, એવી તેણે ધમકી આપી; એટલુંજ નહિ પણ એ ધમકીનો તેણે અમલ શરૂ કર્યો. તેણે [illegible] બ્રિટિશ મનવારો મિસર મોકલી. આથી ઝઘલુલે રાજીનામું આપ્યું; કારણ કે [illegible]

[illegible]

[illegible]

થી લંબાવવામાં આવ્યો. આ આખી કાર્યપદ્ધતિને ગેરબંધારણસરની જાહેર કરી ઝઘલુલે તે સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો. નવેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે તેણે અને તેના સાથીઓએ પાર્લામેંટની બેઠક ભરી, જેને સરકારે બિલકુલ દખલ કરી નહિ. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય પક્ષે સરવત પાશાને પ્રધાનમંડળ રચવા દીધું અને ઝઘલુલ ચેમ્બરનો પ્રમુખ બન્યો; પણ સરકારને આ વાત રૂચી નહિ. એટલે તેણે પાર્લામેંટ ઉઘડી તેજ દિવસે વિસર્જન કરી. બાકીના આખા વર્ષમાટે મિસર પાર્લામેંટવગરનું રહ્યું.

આમ મિસર અશાંત વાતાવરણથી વિંટળાયેલું હતું અને તેની આઝાદીની લડત વિકટ અને ખરબચડે માર્ગે ધીમે પણ મક્કમપણે આગળ ધપી રહી હતી. એવામાં ઝઘલુલે પાકટ ઉંમરે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. હાલ તુરંત તો મિસરનું ભાવિ એણે પેદા કરેલા તરુણ મિસરનો હાથમાં આવ્યું.

મિસરનો તારણહાર

રાષ્ટ્રના આ લડાયક વીર ઝઘલુલ પાશામાં દયાભાવ ઓછો નહોતો. તેણે પોતાના દેશબાંધવો જોડે એટલી એકવાક્યતા સાધી હતી કે, દરેક કાર્ય દેશનું હિત જોયા પછીજ તે કરતો. તેનું ઘર સુદ્ધાં બેટ–એલ–વતન (માતૃભૂમિનું મકાન) હતું. તેની ભાષા પ્રભાવશાળી હોવા છતાં દરેક મિસરવાસીને સમજાય તેવી સહેલી હતી. પ્રજામાં તેનાં આટલાં માન અને પ્રતિષ્ઠા હતાં, છતાં તેનામાં ઘણીજ નમ્રતા હતી. કેરોના વિદ્યાર્થીએ તેનાપર ગોળી છોડી અને તેને ખભાપર ઇજા થઇ ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યોઃ–

" ખુદાને હું અરજ કરતો રહ્યો છું કે, આ મોટી મેદની મને માન આપવાને આવી છે તે જોઇને મને ઉપજતા અભિમાનનું તે ખંડન કરે " અને ગોળી વાગતાં તે ભોંયપર પટકાઈ પડયો. એ વખતે તે હસતાં હસતાં બોલ્યો કે " અલ્લાહે મારી બંદગી મંજૂર રાખી છે. " આવી તેની ખુદાપરસ્તી (ઇશ્વરભક્તિ) હતી.

ઝઘલુલના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ નહોતો, છતાં તેનામાં અદ્ભુત ચૈતન્ય હતું. તેનાં અડગ ઉત્સાહ અને માનસિક સાવધાની, તેના શારીરિક બળની ખોટ જણાવા દેતાં ન હતાં. તેનું વ્યક્તિત્વ ઘણુંજ આકર્ષક હતું અને તેના દેશબાંધવો તો તેની પાછળ ગાંડાજ થઇ ગયા હતા. સ્વભાવે તે ઇટલીને મુક્તિ અપાવનારી પેલી પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ–મેઝિની, ગેરિબાલ્ડી અને કાવુર–માંના એક કાવુરના જેવો હતો. તેની ઇચ્છાશક્તિ મેરુપર્વત જેવી અચળ હતી. તેને લાંબા વખતસુધી દેશવટાનાં સંકટો વેઠવાં પડવા છતાં તેની ઇચ્છાશક્તિ ડગી ન હતી. તેણે બ્રિટિશ સરકારની નામોશીભરી શરતો કદી સ્વીકારી ન હતી. દેશવટો મળવા પહેલાં મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાવિષે તેના જે વિચારો હતા તેજ તેના દેશવટા પછી ટકી રહ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ ૬૭ વર્ષની વયે તેણે પ્રાણ છોડયા ત્યાંસુધી એ વિચારોને તે વળગી રહ્યો હતો.

ઘણું જીવો ઝઘલુલ ! મહાન પુરુષો કદી મરણ પામતા નથી. જ્યાંસુધી સામ્રાજ્યવાદ જગતના લાખ્ખો પાંગળા મનુષ્યોનું લોહી ચૂસી રહ્યો છે, ત્યાંસુધી તેઓ શાશ્વત આરામ લઇ શકવાના નથી. ચીનની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સુન–યાટ–સેન હજી જીવંતજ છે; હિંદની આઝાદીની લડતમાં લોકમાન્ય તિલક પણ સજીવન છે; તેજ રીતે મિસરનો તારણહાર ઝઘલુલ મિસરની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં જીવંતજ રહેશે.

મિસરનું ભાવિ

મિસરના ભાવિનો આધાર હવે ઝઘલુલ પાશાના અનુયાયીઓ વફદ (રાષ્ટ્રીય) પક્ષપર છે. મિસરની ચેમ્બરમાં હમણાં તેઓની બહુમતિ છે, છતાં સરકારનું તંત્ર લિબરલ પક્ષનો વડો પ્રધાન ચલાવે છે. વળી ઇંગ્લૅંડ અને મિસર વચ્ચેની કડવાશ હજી જેવી ને તેવી તીવ્ર છે અને થોડા વખતપરજ મિસરના યુદ્ધમંત્રીએ મિસરી લશ્કરપરથી બ્રિટિશ કાબુ કાઢી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્યારે બ્રિટન ગુસ્સાથી ખળભળી ઉઠ્યું હતું. આ ઉપરાંત સુદાનનો પ્રશ્ન તો ઉભોજ છે. બ્રિટિશો

બ્રિટિશ સરકાર સુએઝની નહેરનું રક્ષણ કરવાનું કામ છોડી દેશે નહિ; કારણ કે એ નહેર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અખંડિતપણું જાળવી રાખવા માટે જરૂરી છે." વડા પ્રધાને એટલી ખાત્રી આપી કે "સુએઝપરનું બ્રિટિશ સૈન્ય મિસરની રાજસત્તાના કામમાં દખલ કરશે નહિ. સુદાનમાં વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાનો બ્રિટને નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે ત્યાં જે કાર્ય કર્યું છે તેનાપર તે પાણી ફરવા દેશે નહિ અને ત્યાંનું કાર્ય પૂરું થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રિટન સુદાન છોડી જશે નહિ." આ વચનો હતાં કહેવાતી સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કામદાર સરકારના વડા પ્રધાનનાં!

ઝઘલુલની આવી જાતની સહકારની નીતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓના મનમાં તેનાવિષે શંકા પેદા થઇ. આથી ૧૯૨૪ ના જુલાઇની ૧૨ મી તારીખે કેરોના એક વિદ્યાર્થીએ તેનું ખૂન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, જેને પરિણામે ઝઘલુલના ખભાપર સહેજ ઇજા થઈ. આમ માતૃભૂમિના એ સાચા સૈનિકને કુદરતે બચાવી લીધો; કારણ કે હજી તેને મિસરની ઘણી સેવાઓ બજાવવાની હતી.

ઝઘલુલની મુત્સદ્દીગીરી

નવેમ્બર માસની ૧૬ મી તારીખે તેને રાજા ફુઆદ જોડે મતભેદ પડયો અને તેણે રાજીનામું આપ્યું. આમ છતાં ચુંટણીઓમાં રાષ્ટ્રવાદીઓની જબરદસ્ત ફતેહ થઇ અને ઝઘલુલની મહેરબાની વગર સરકાર સ્થાપી શકાય તેમજ ન હતું; પરંતુ સુદાનમાં ત્રાસ અને સીતમ ગુજારનાર સરદાર લી સ્ટેકના તા. ૧૯ મી નવેમ્બરે થયેલા ખૂનથી આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઇ. દેશભરમાં ખળભળાટ જાગ્યો અને મિસરમાં ફરી લશ્કરી કાયદાનો કોરડો ફરી વળ્યો. મુત્સદ્દીગીરીમાં અતિનિષ્ણાત બનેલા બ્રિટને આ ઘટનાનો બરાબર લાભ લીધો. મિસરની સ્વતંત્રતાની લડતને દાબી દેવા માટે આના જેવો બીજો પ્રસંગ ફરીથી નહિ મળે, એ તેણે બરાબર જોયું; અને સરદારના ખૂનના બદલામાં તેણે અતિશય આકરી અને કચડી નાખનારી શરતો મૂકી. બ્રિટીશ વડા કમિશ્નર લૉર્ડ એલનબીએ જાતે કાઉન્સીલમાં જઇ અલ્ટીમેટમ આપ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે, મિસરે પ્રથમ તો માફી માગવી, ગુન્હેગારોને સજા કરવી, બધી જાતનાં રાજદ્વારી આંદોલનો અટકાવવાં અને બ્રિટનને ૫૦૦,૦૦૦ પૌંડનો દંડ ભરવો. આ ઉપરાંત સુદાનમાંથી સઘળું મિસરી લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાની પણ માગણી કરવામાં આવી. મિસરની સરકારે સુદાનને લગતી શરતો સિવાયની બધી શરતો માન્ય કરી અને એવો મોટો ભારે દંડ ચોવીસ કલાકમાં ભરી દીધો. રોમનો નિર્દય પાદશાહ નીરો નિત્ય નવી નવી સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ખાતો હતો, છતાં તેને સંતોષ થતો ન હતો; તેજ પ્રમાણે મિસરે આટલી બધી શરતો સ્વીકારી છતાં લૉર્ડ એલનબીને સંતોષ થયો નહિ અને પોતાની માગણીઓનો તે જબરદસ્તીથી અમલ કરશે, એવી તેણે ધમકી આપી; એટલુંજ નહિ પણ એ ધમકીનો તેણે અમલ સુદ્ધાં કર્યો. તેણે તાબડતોબ બ્રિટિશ મનવાર મિસર બોલાવી. આથી ઝઘલુલે રાજીનામું આપ્યું; કારણ કે એ વીર દેશભક્ત બ્રિટિશ શસ્ત્રોને એમ નમતું આપે તેવો ન હતો. ૧૯૨૫ ની વસંતઋતુમાં ચુંટણી થયા પછી ઝીવર પાશાએ પોતાની બહુમતિ થયેલી ધારીને પ્રધાનમંડળ રચ્યું; પણ ઝીવરની ધારણા ખોટી પડી. ઝઘલુલે આ પ્રસંગે ખરી મુત્સદ્દીગીરી બતાવી અને મોડરેટોની જોડે સહકાર સાધીને તેણે મિસરનું નાવ તોફાની વાતાવરણમાં હંકારવા માંડયું. તેની અડગ અને હિમ્મતભરી સરદારી હેઠળ મિસર જાતજાતનાં વિઘ્નો સામે એકસરખી રીતે ટકી રહ્યું. આવા વિકટ સંજોગોમાં એક દેશનેતાતરીકે ઝઘલુલનું કાર્ય સહેલું ન હતું. તેણે પ્રજાને હિંમતથી દોરી અને ગમે તેવા સંજોગોમાં પ્રજા તેના વાવટાને વફાદાર રહી. એક મુત્સદ્દીતરીકે ઝઘલુલ પાશામાં ઘણી દીર્ઘદષ્ટિ હતી. દેશભક્તિની ધગધગતી ધગશ સાથે તેનામાં વ્યાવહારિકતા અને મધ્યમપણું પણ હતાં. ઝઘલુલે આ વખતે પોતાની મુત્સદ્દીગીરીનો લોકોને ખરો પરિચય કરાવ્યો. ઝીવરની ધારણા નિષ્ફળ નીવડી અને ચુંટણીમાં ઝઘલુલ પાશાનો વિજય થયો.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ ના માર્ચની ૨૩ મી તારીખે મિસરની નવી પાર્લામેન્ટ મળી અને તેણે ઝઘલુલને પોતાના પ્રમુખતરીકે ચૂંટયો. આથી ઝીવર પાશાની સરકારે તાબડતોબ પાર્લામેંટ વિસર્જન કરી અને નવી ચૂંટણીમાટે તા. ૨૩ મી મેનો દિવસ ઠરાવ્યો; પરંતુ આ દિવસ પણ પાછળ-

થી લંબાવવામાં આવ્યો. આ આખી કાર્યપદ્ધતિને ગેરબંધારણસરની જાહેર કરી ઝઘલુલે તે સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો. નવેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે તેણે અને તેના સાથીઓએ પાર્લામેંટની બેઠક ભરી, જેને સરકારે બિલકુલ દખલ કરી નહિ. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય પક્ષે સરવત પાશાને પ્રધાનમંડળ રચવા દીધું અને ઝઘલુલ ચેમ્બરનો પ્રમુખ બન્યો; પણ સરકારને આ વાત રૂચી નહિ. એટલે તેણે પાર્લામેંટ ઉઘડી તેજ દિવસે વિસર્જન કરી. બાકીના આખા વર્ષમાટે મિસર પાર્લામેંટવગરનું રહ્યું.

આમ મિસર અશાંત વાતાવરણથી વિંટળાયેલું હતું અને તેની આઝાદીની લડત વિકટ અને ખરબચડે માર્ગે ધીમે પણ મક્કમપણે આગળ ધપી રહી હતી. એવામાં ઝઘલુલે પાકટ ઉંમરે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. હાલ તુરત તો મિસરનું ભાવિ એણે પેદા કરેલા તરુણ મિસરના હાથમાં આવ્યું.

મિસરનો તારણહાર

રાષ્ટ્રના આ લડાયક વીર ઝઘલુલ પાશામાં દયાભાવ ઓછો નહોતો. તેણે પોતાના દેશબાંધવો જોડે એટલી એકવાક્યતા સાધી હતી કે, દરેક કાર્ય દેશનું હિત જોયા પછીજ તે કરતો. તેનું ઘર સુદ્ધાં બેટ-એલ-વતન (માતૃભૂમિનું મકાન) હતું. તેની ભાષા પ્રભાવશાળી હોવા છતાં દરેક મિસરવાસીને સમજાય તેવી સહેલી હતી. પ્રજામાં તેનાં આટલાં માન અને પ્રતિષ્ઠા હતાં, છતાં તેનામાં ઘણીજ નમ્રતા હતી. કેરોના વિદ્યાર્થીએ તેનાપર ગોળી છોડી અને તેને ખભાપર ઇજા થઇ ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યોઃ-

"ખુદાને હું અરજ કરતો રહ્યો છું કે, આ મોટી મેદની મને માન આપવાને આવી છે તે જોઇને મને ઉપજતા અભિમાનનું તે ખંડન કરે" અને ગોળી વાગતાં તે ભોંયપર પટકાઈ પડ્યો. એ વખતે તે હસતાં હસતાં બોલ્યો કે "અલ્લાહે મારી બંદગી મંજૂર રાખી છે." આવી તેની ખુદાપરસ્તી (ઈશ્વરભક્તિ) હતી.

ઝઘલુલના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ નહોતો, છતાં તેનામાં અદ્ભુત ચૈતન્ય હતું. તેનાં અડગ ઉત્સાહ અને માનસિક સાવધાની, તેના શારીરિક બળની ખોટ જણાવા દેતાં ન હતાં. તેનું વ્યક્તિત્વ ઘણુંજ આકર્ષક હતું અને તેના દેશબાંધવો તો તેની પાછળ ગાંડાજ થઇ ગયા હતા. સ્વભાવે તે ઇટલીને મુક્તિ અપાવનારી પેલી પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ-મેઝિની, ગેરિબાલ્ડી અને કાવુર-માંના એક કાવુરના જેવો હતો. તેની ઇચ્છાશક્તિ મેરુપર્વત જેવી અચળ હતી. તેને લાંબા વખતસુધી દેશવટાનાં સંકટો વેઠવાં પડવા છતાં તેની ઇચ્છાશક્તિ ડગી ન હતી. તેણે બ્રિટિશ સરકારની નામોશીભરી શરતો કદી સ્વીકારી ન હતી. દેશવટો મળવા પહેલાં મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાવિષે તેના જે વિચારો હતા તેજ તેના દેશવટા પછી ટકી રહ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ ૬૭ વર્ષની વયે તેણે પ્રાણ છોડ્યા ત્યાંસુધી એ વિચારોને તે વળગી રહ્યો હતો.

ઘણું જીવો ઝઘલુલ ! મહાન પુરુષો કદી મરણ પામતા નથી. જ્યાંસુધી સામ્રાજ્યવાદ જગતના લાખ્ખો પાંગળા મનુષ્યોનું લોહી ચૂસી રહ્યો છે, ત્યાંસુધી તેઓ શાશ્વત આરામ લઇ શકવાના નથી. ચીનની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સુન-યાટ-સેન હજી જીવંતજ છે; હિંદની આઝાદીની લડતમાં લોકમાન્ય તિલક પણ સજીવન છે; તેજ રીતે મિસરનો તારણહાર ઝઘલુલ મિસરની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં જીવંતજ રહેશે.

મિસરનું ભાવિ

મિસરના ભાવિનો આધાર હવે ઝઘલુલ પાશાના અનુયાયીઓ વફદ (રાષ્ટ્રીય) પક્ષપર છે. મિસરની ચેમ્બરમાં હમણાં તેઓની બહુમતિ છે, છતાં સરકારનું તંત્ર લિબરલ પક્ષનો વડો પ્રધાન ચલાવે છે. વળી ઇંગ્લૅંડ અને મિસર વચ્ચેની કડવાશ હજી જેવી ને તેવી તીવ્ર છે અને થોડા વખતપરજ મિસરના યુદ્ધમંત્રીએ મિસરી લશ્કરપરથી બ્રિટિશ કાબુ કાઢી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્યારે બ્રિટન ગુસ્સાથી ખળભળી ઉઠ્યું હતું. આ ઉપરાંત સુદાનનો પ્રશ્ન તો ઉભોજ છે. બ્રિટિશો

સુદાનને પોતાના હાથમાંથી છોડવાને નારાજ છે. આ બધા સિવાય મિસરની સંપૂર્ણ આઝાદીનો પ્રશ્ન પણ હજી અણઉકેલ્યો પડેલો છે.

ઝઘલુલે આદરેલું યુદ્ધ પૂરૂં કરવાનું કામ વફ્દ પક્ષનું છે. તેણે ઝઘલુલનાં ધૈર્ય અને હિંમત, અડગ સેવા અને અમર આશાથી લડતમાં ઝુઝવાનું છે. આ રીતેજ મિસર પોતાના પ્રિય અને માનીતા સરદારપ્રત્યેનું ઋણ ચૂકવી શકશે. પ્રભુ મિસરની પ્રજાને એ ઋણ અદા કરવાની શક્તિ આપે અને ઝઘલુલના આત્માને અખૂટ શાંતિ આપે ! અસ્તુ.

('મુંબઇ સમાચાર'ના સં. ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-રા. યોગેશ)

૨૨–ઈસાઈ બનાને કા અનુપમ સાધન

દેહલી કે સમીપ જમના નહર કે તટપર એક છોટા સા ગ્રામ હૈ. ઉસ ગ્રામ મેં આજકલ દો ઇટલી પ્રદેશ કી (નન્સ) પ્રચારિકા નિવાસ કર રહી હૈં. યહ બતલાને કી આવશ્યકતા નહીં કિ વહ કિસ મિશન કી ઓર સે ઔર કબ સે કામ કર રહી હૈં. કેવલ ઇતના હી બતલાના પર્યાપ્ત હોગા કિ વહ ઇસાઇ મત કા પ્રચાર કર રહી હૈં. દોનોં ને દરિદ્રતા, પવિત્રતા ઔર પ્રચાર કરને કી પ્રતિજ્ઞા લી હુઇ હૈ. વહ એક કચ્ચે ગ્રામ કે મકાન મેં નિવાસ કરતી હૈં. કમરે મેં કોઇ ફર્નીચર નહીં હૈ, દો ખાટેં પડી હુઇ હૈં. એક ચટાઇ પર બૈઠ કર વહ દસ્તકારી કા કામ કરતી હૈં, દાલ-રોટી ખાતી હૈં ઔર અપને હાથ સે હી ભોજન બનાતી હૈં, ખુદ મસાલા પીસતી હૈં. કુએં સે પાની લાતી હૈં, ઘર કા સારા કામ કરતી હૈં ઔર બચે હુયે સમય મેં પ્રચાર કરતી હૈં. ઉનકા પ્રચાર ભી ક્રિયાત્મક હૈ. ઉનકે પાસ 'મેડીસીન ચેસ્ટ' હૈ. રોગિયોં કો ઔષધિપ્રદાન કરતી હૈં ઔર બિમારોં કે પાસ જાકર સેવા કરતી હૈં.

શનૈઃ શનૈઃ ગ્રામ મેં લોગોં કી ઉન દોનોં પર અનન્ય ભક્તિ હો રહી હૈ. ઉન્હોંને ગ્રામ કે દો બાલક લે રખ્ખે હૈં. ઉન્હેં વે પાલ રહી હૈં. યહ દોનોં બાલક ઇટલી ભાષા બોલતે હૈં. ઇનમેં સે એક દેવી હિંદી, અંગ્રેજી ઔર ઇટલી કી ભાષા બોલતી હૈ; દૂસરી હિંદુસ્તાની ભાષા ઔર ઇટલી કી ભાષા બોલતી હૈ, અંગ્રેજી નહીં જાનતી. ઇસ કાર્યપ્રણાલી કા યહ ફલ હૈ કિ પ્રાયઃ સારા કા સારા ગાંવ ઇસાઇ બન ગયા હૈ. બાહ્ય આડંબર કા એક ભી સાધન ઉનકે પાસ નહીં. સ્કૂલ કે ન હોતે હુયે ભી વહાં પઢાઇ હો રહી હૈ. ગિરજે કે ન રખતે હુએ ભી વહાં પ્રભુ-પ્રાર્થના ઔર ઉપદેશ દિયે જા રહે હૈં. નિર્ધનતા કા વ્રત ધારણા કિયે ઇન દોનોં દેવિયોં ને સ્વલ્પ કાલ મેં વહાં વહ પ્રચાર કર દિખાયા, જો સાધારણસંપન્ન વ્યક્તિ ચિરકાલ મેં ભી નહીં કર સકતે.

જો આર્ય નર-નારી ઇસ સમાચાર કો અધિક જાનને કી લાલસા રખતે હો ઔર જો સજ્જન ઉનકી કાર્યપ્રણાલી કો અવલોકન કરના ચાહેંગે ઉન્હેં ઉસ સ્થાન પર પહુંચને કો સુવિધાયેં પહુંચા દે જાવેગી. વૈદિક ધર્મ મેં શ્રદ્ધા રખનેવાલે ગ્રામોં મેં જાકર સાધારણ જનતા કે ઉત્થાન કે લિયે કાર્ય કરના શુરૂ કર દેં. જો સુગમતાયેં હમારે લિયે સુલભ હૈ, વિદેશિયોં કે લિયે વહી દુર્લભ હૈં; પરંતુ ઉદ્યમશીલ વિદેશી હમ સે કિતના અધિક કામ કર રહે હૈં, ઇસકા પરિમાણ કરના ભી કઠિન હૈ.×

('સાર્વદેશિક'ના એક અંકમાંથી)

× કમનસીબે ભારતવાસીઓને હજી માત્ર એવાજ બડેખાં મળી શકે છે કે જેઓ માત્ર ખાદી અને અંગ્રેજોને મળતા થોડાકોને અપાતા શિક્ષણ પાછળ લાખો બરબાદ કરવામાંજ મોક્ષનો માર્ગ અને પોતાનું બધું મહત્ત્વ આવી રહેલું જોઇ શકે છે! ઇસાઇઓ વગેરે હજી પણ આ ભાગ્યાતૂટયા ભારતના પાયા ભલે જડમૂળમાંથી ઉડાવ્યે જાય, તેનું તેમને જરાય સ્નાન-સૂતક શામાટે હોય ! પોતે માત્ર ભોળી પ્રજાને વાણીકૌશલ્યમાં આંજેલી રાખે, અને તેના ખર્ચે પોતાને પરમેશ્વરમાં ખપાવ્યા કરે તથા તેમની પેઠે ઝટ મોટાભા બની બેસવાનું શીખે એવાઓનાં ટોળાં જમાવે, એ પણ કાંઇ જેવી તેવી દેશ સેવા છે !

અમો સામાન્ય માનવોની કમનસીબી હોય અને ખ્રિસ્તીઓનો દહાડો હજી પણ ચઢિયાતો હોય તેથી કરીને પણ અમારા અગ્રેસરોમાં વધુ અક્કલ ન આવે તો તેમાં એમનો પણ શો દોષ !

લિ. ખરાબ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

૨૩—ભૂખ અને ભોજનવિષે ખાસ સૂચના

એવી રીતે ભોજન ખાવાની ટેવ રાખજો કે, બીજી વારનું ખાણું લીધા પહેલાં હોજરી પહેલી વારના ખાણાનો નીકાલ કરી નાખવા શક્તિમાન થઇ હોય. ભોજન જરપત થવા પછી થોડા વખતની આશાએશ તંદુરસ્તીને ઘણી લાભકારક થઇ પડે છે. જેમ હોજરીના તેમ હાથના સ્નાયુઓને ચપળ કામ બજાવ્યા પછી આરામની ઘણી જરૂર છે. જઠર રસનો એક સારો જથો ફરીથી ભરવામાટે પિંડોને વખતની જરૂર છે. ભોજન વચ્ચે ઓછામાં ઓછા પાંચ કલાકનો ગાળો પસાર થવો જોઇએ છે. એક વખતનું ભોજન લેવામાં આવ્યા પછી બીજી વારનું ભોજન લેવામાં આવે તે વખત દરમિયાન ખોરાકના રૂપમાં કાંઇ પણ ચીજ હોઠથી પસાર થવી જોઇતી નથી.

દરરોજ ત્રણ વખતના ભોજનથી વધુ ખોરાક લેવો નહિ, રાતનું ભોજન હલકું અને એવા ખોરાકોનું બનેલું હોવું જોઇએ, કે જે સહેલાઇથી જરપત થઈ શકે. નામાંકિત તબીબોનું એવું કહેવું છે કે, એક ઠેકાણે બેસી કામ કરનારાઓ અને જેઓને ભેજાંનો વધુ ઉપયોગ કરવો પડતો હોય, તેઓએ દિવસમાં ત્રણ વખત ભોજન લેવાને બદલે બે વખત લેવું, એ તેમની તંદુરસ્તીને ઘણુંજ લાભકારક થઇ પડશે; કેમકે તેઓને એવી રીતે કામ કરવું પડે છે, કે જેને લીધે તેઓએ ખાધેલો ખોરાક ઘણી સારી રીતે જરપત થવાની જરૂર છે. આથી દિવસમાં એક ભોજન ઓછું લેવાથી તેમની હોજરીને આશાએશ મળે છે અને આવી રીતે ખોરાક જરપત કરવાને હોજરીને આશાએશ મળવાથી ખોરાક ઘણી બહેતર રીતે જરપત થઇ શકે છે. યૂરોપ અને અમેરિકાના મહાન તબીબોનું એવું કહેવું છે કે, ત્રણ વખતના ભોજનથી જેટલો લાભ ઉધરભાવને થાય છે, તેટલોજ લાભ બે વખતના ભોજનથી થઇ શકે છે; પણ બે વખતના ભોજનનો જે લાભ મળે છે, તે એ છે કે, હોજરીમાં ઉભાણુ થવાની કે હોજરી નબળી પડી જવાનો ભય રહેતો નથી. આ ભય અનેક દરદોને જન્મ આપનાર માતાનો ભાગ ભજવે છે.

રાતનું ભોજન બિછાને જવાની આગમચ ઓછામાં ઓછા ત્રણ–ચાર કલાક પહેલાં લેવાની ખાસ સંભાળ લેવી જોઇએ છે. એ વખતે ખોરાક લેવાની સહેજ પણ રુચિ ઓછી હોય તો હોજરીની એ લાગણીનો અર્થ તેને જોઈતી આશાએશનો થાય છે. એ વખતે ઠંડા પાણીનું એક ગ્લાસ કે બહુ તો ફ્રૂટનો રસ કે એક નારંગી બહુજ લાભકારક થઇ પડશે. સવાર પડતાં તમોને પોતાને ખુલ્લું માલમ પડી આવશે કે, હોજરીને ગઇ રાત્રે ખોરાકની નહિ પણ આશાએશની જરૂર હતી. ઘણું ઠંડું અને ઘણું ગરમ ખાણું કે પીણું કદી પણ લેવું નહિ. તે તંદુરસ્તીમાં મોટી ઉથલપાથલ કરી મૂકે છે. ગરમ ખોરાક અને ગરમ પીણું ગળા અને હોજરીને કમજોર બનાવી દે છે. ગળાના સોજાનું મૂળ ઘણીક વાર ગરમ સુપ, ગરમ પીણું અને ગરમ ગરમ તરકારી છે. ઘણાકોને કાંઈ એવોજ ખયાલ ઠસી ગયો છે કે, ગરમ પાણી છૂટથી પીવાથી તંદુરસ્તીને ફાયદો થાય છે, પણ એ મોટી ભૂલ છે; કેમકે ગરમ પાણીના પીણાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાથી બદહજમિયતનું દરદ લાગુ પડે છે.

ભોજન કયારે લેવું નહિ, એ સવાલ ઘણો અગત્યનો છે; અને એ માટે ખોરાકના એક્સપર્ટ તબીબોએ ઘણી ગંભીર ચેતવણી આપી છે. જે વખતે તમો થાકીને આવ્યા હો, તે વખતે કદી પણ ભોજન લેવાની ભૂલ કરતા નહિ. એ વખતે ખોરાક લેતાં પાચનશક્તિ મોટા ભયમાં આવી પડે છે; એટલા માટે થાકેલાંઓએ જમણ લેવા પહેલાં કાંઇ નહિ તો ઓછામાં ઓછી દશ પંદર મિનિટ આશાએશ લેવી જોઇએ છે. એમ કરવું એ તંદુરસ્તીને બહુજ લાભકારક થઇ પડે છે.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૨૪–હિંદી માતાઓને ખાસ શીખવા જેવી બાબતો

અંગ્રેજ બાળકો હિંદી બાળકો કરતાં વધારે તંદુરસ્ત, હિંમતવાન અને ચાલાક હોય છે. કેમકે:—

(૧) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાના દરેક બાળકના જન્મ પહેલાં 'એન્ટી–નેટલ કલીનીક'માં હાજરી આપે છે.

(૨) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોનો જન્મ ખાસ સુવાવડખાનામાં આપે છે; અને જેઓ ઘેર જન્મ આપે છે, તેઓ કુશળ દાયણોની માવજત હેઠળ હોય છે.

(૩) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને દર પંદર દિવસે ઈન્ફન્ટ વેલફેર સેન્ટરની મુલાકાતે લઇ જાય છે અને એક કુશળ માતા બનવાનું જ્ઞાન હાંસલ કરે છે.

(૩) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને દિવસના વખતે ઘડિયાળના નિયમિતપણાની પેઠે પોતે મુકરર વખતેજ ધાવણ આપે છે અને રાત્રે કદી પણ ધવરાવતી નથી.

(૫) અંગ્રેજ માતાઓ બાળકોને ધાવણથી છોડવવા પછી દરરોજ એક પેન્ટ દૂધ આપે છે, કદી પણ બાળકોને ચ્હા તો પાતીજ નથી. એનો બદલો છૂટથી પાણી પાઇને વાળી આપે છે.

(૬) અંગ્રેજ માતાઓ બાળકોનો ખોરાક માખીઓથી બચાવી રાખે છે.

(૭) અંગ્રેજ માતાઓ દરરોજ સાદું અને તંદુરસ્તીને માફક આવે એવું ભોજન તૈયાર કરે છે, જે મોટા ભાગે તાજાં ફ્રૂટ અને શાકભાજીનું બનેલું હોય છે.

(૮) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને દરરોજ નવરાવી સાફ અને સુઘડ રાખે છે.

(૯) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને રાત્રે ૭ વાગે સુવાડી દે છે.

(૧૦) ઓરડાની દરેક બારી દિવસ અને રાત્રે ઉઘાડી રાખવામાં આવે છે, જેથી હવા આવ–જાવ કરી શકે છે.

(૧૧) અંગ્રેજ મરદો પોતાની સ્ત્રીઓનું દરરોજનું કામકાજ ઘણેક દરજ્જે સહેલ અને આસાન બનાવે છે.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૨૫–ગળાંની ટોનસીલ કઢાવવાથી થતા લાભો

વૉશિંગ્ટન ખાતે મળેલી તબીબોની સભામાં રોચેસ્ટરવાળા ડૉ૦ કયસરે પોતે મેળવેલા લાંબા અનુભવ ઉપરથી એવો પ્રકાશ નાખ્યો છે કે, જે બાળકોનાં ગળાંનાં ટોનસીલો કાઢવામાં આવતાં નથી તે બાળકો કરતાં, જેઓના ટોનસીલો કાઢવામાં આવે છે, તેઓમાં હૃદયરોગ સાધારણ રીતે ઘણો ઓછો જોવામાં આવે છે. ડૉ૦ કયસરે આ અનુભવ સ્કૂલોમાં જતાં પચાસ હજાર બાળકોની કરેલી બારીક તપાસ ઉપરથી મેળવ્યો છે.

ગળાંનાં ટોનસીલો કઢાવવાથી જે બીજો લાભ થાય છે તે એ છે કે, આવાં બાળકોને સંધિવા અને 'સ્કાર્લેટ ફીવર' નામનો તાવ લાગુ પડવાનો ઘણો ઓછો સંભવ છે. 'સ્કાર્લેટ ફીવર'નાં વિશેષ લક્ષણ ગળામાં સોજો આવવા સાથે શરીર ઉપર ફિક્કા રાતા રંગનાં ચાઠાં દેખાવા માંડે છે. આ પછી તે ઘેરા લાલ ચટક રંગ પકડે છે અને છઠ્ઠે કે સાતમે દિવસે ચામડી ઉપરથી ઝીણી ઝીણી પોપડીઓ પડી ચાઠાં નાબુદ થવા સાથે તાવ પણ ઉતરી જાય છે. આ તાવને સાધારણ રીતે "લાલ તાવ"તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૨૬–ઈટાલીનો એક મહાવીર–મુસોલીની

લુહારની કોઢમાંથી સરમુખત્યારીના સિંહાસને!

ઇટાલીના પ્રેડેપીઓ નામના એક નાનકડા ગામમાં એક પીઢ લુહાર પોતાની કોઢમાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેની સામે ઉભો ઉભો તેનો હજુ તો યૌવનને ઉંબરે પગ મૂકતો પુત્ર એરણ ઉપર હથોડો ઠોકી રહ્યો હતો. તે વખતે એ પિતાને કે એના એ પુત્રને સ્વપ્નેયે કયાંથી ખ્યાલ હશે કે લોખંડનાં ઘડતર ઘડનાર એ માણસ ઇટાલીના ભાવિનું ઘડતર ઘડવા સરજાયો છે કે એના હાથમાંના હથોડા જેવાજ લોખંડી હથોડાવડે એને દેશોદ્ધારનાં ઘડતર ઘડવાનું રહેશે. એમને ભલે એ કલ્પના ન હોય, પરંતુ સર્જનહારે તો એ નિર્માણ નક્કી કરી રાખ્યુંજ હતું. લુહારનો એ બાળક ઇટાલીનો ઉદ્ધારક બનવાજ સરજાયો હતો.

જન્મ–કુટુંબ–સંસ્કાર

એ બાળકનું નામ બેનીટો મુસોલીની. એનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૩ના જુલાઇ માસની તા. ૨૯ મી અને રવિવારે બપોરે બે વાગે થયો હતો. તેના પિતાનું નામ સીનોર એલેકઝાન્ડ્રો મુસોલીની અને માતાનું નામ સીનોરા રોઝા. એ કુટુંબના પૂર્વજો મોસુલના મસ્લીનનો વેપાર કરતા હતા, તેથી કુટુંબનું નામ મુસોલીની પડયું હતું. ઇટાલીના એ ભાગ્યવિધાતાને બુદ્ધિ, શક્તિ, શૌર્ય અને સાહસના સંસ્કારો માતાપિતા પાસેથી વારસામાં મળ્યા હતા. એલેકઝાન્ડ્રો ભલે એક નિરક્ષર લુહાર હતો, પરંતુ તેની વકતૃત્વશક્તિ મુગ્ધ કરે તેવી હતી. પિતાની એ શક્તિ પુત્રમાં પૂરેપૂરી ઉતરી હતી. એલેકઝાન્ડ્રો ઇટાલીની સામ્યવાદની (સોશિયાલીઝમ) ચળવળનો આગેવાન હતો અને એ લડતને માટે એણે ત્રણ ત્રણ વર્ષના આકરા બંદીવાસ વેઠયા હતા. બેનીટોની માતા રોઝા પ્રેડેપીઓની દેવી મનાતી. પતિ પોતાની કોઢમાં ધમણ ફુંકતો અને લોખંડ ટીપતો, ત્યારે પત્ની માળ ઉપર એક નાનકડી નિશાળમાં ઇટાલીનાં સંતાનોનાં દિલમાં સ્વતંત્રતાનો મંત્ર ફુંકતી હતી. ગામના લોકો તેને સાક્ષાત્ દેવી માફક પૂજતા. પુત્રનો નામકરણસંસ્કાર પણ એટલોજ વિચિત્ર હતો. એનું નામ એક મેક્સિકન બળવાખોરના નામે પાડવામાં આવ્યું હતું. બેનીટો બાળપણથીજ અટકચાળો અને મસ્તીખોર હતો. માતાની નિશાળના બાંકડા નીચે ભરાઇ જઇ તે વિદ્યાર્થીઓને પગે ચુંટીઓ ખણતો અને પજવતો. એક નાનકડી છોકરીની તો એ પાછળજ લાગ્યો હતો. નિશાળ છૂટે કે બેનીટો એ છોકરીની પાછળ પડે, તેને જતી રોકી રાખે, તેના બાલની લટો પકડી ઘોડાની રમત રમે અને કદી કદી તો એ છોકરીને નિર્દોષ ચુંબનોથી નવરાવી નાખે. રોજ બહારથી રમીને આવે, ત્યારે માથું ફોડીનેજ આવે; છતાંયે કોઇનું અપમાન તો કદીયે સહન ન કરે. જેવો તે તોફાની હતો, તેવોજ બહાદૂર પણ હતો. એક વખત મુસોલીનીની ટોળકી જામફળ ખાવા નીકળી. એક છોકરો ઝાડપર ચઢયો, બગીચાનો માળી જોઈ ગયો. તેણે ગુસ્સાના આવેશમાં પેલા ઝાડપરના છોકરાને બંદુક મારી. બધા છોકરા ગભરાઇને મૂઠીઓ વાળીને નાઠા; પરંતુ મુસોલીની અડગ ઉભો રહ્યો. તેણે પેલા ઝાડપરના છોકરાને નીચે ઉતાર્યો. તેના પગમાં ગોળી વાગી હતી ત્યાં પાટો બાંધ્યો, તેને ઘેર પહોંચાડયો અને પછીજ પોતે ઘેર ગયો.

શિક્ષણ

તેને શિક્ષણ ઘણુંખરૂં ઘરેજ અપાયું હતું, તેની માતાજ તેની ગુરુ બની હતી. માતાએ બાળકમાં અક્ષરજ્ઞાન સાથે હૃદયસંસ્કારો પણ રેડયા હતા. આથી બેનીટોનું દિલ એટલું પ્રેમાળ બન્યું હતું કે જ્યારે સોળ વર્ષની વયે તેને પોતાના ગામથી દૂરના શહેરમાં કૉલેજમાં દાખલ થવા માટે જવું પડયું, ત્યારે તેને ખૂબ દુઃખ થયું અને તે રડી પડયો હતો.

વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી જીવનની શરૂઆત તેણે શિક્ષકતરીકે કરી. રેગીઓ એમીલિયા જીલ્લાના ગ્વાલ્ટીરી ગામમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકતરીકે તેને જગ્યા મળી. તેના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે તે થોડાજ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય થઇ પડયો. અહીં તેને જાહેર જીવનમાં ઝંપલાવવાનો એક પ્રસંગ મળી ગયો. ગ્વાલ્ટીરીમાં ઇટાલીના વીર યોદ્ધા ગેરીબાલ્ડીનું પૂતળું

ખુલ્લું મૂકવાનું હતું. શહેરના મધ્ય ચોગાનમાં પ્રચંડ મેદની જામી હતી. સભાનો સમય થયો, પરંતુ તે દિવસનો વક્તા આવી શકયો નહિ. ગ્વાલ્ટીરીનો મેયર મુંઝાયો. બેનીટો આગળ આવ્યો અને પોતાને ભાષણ કરવા દેવા મેયરને પૂછ્યું. મૂછનો દોરો પણ નહોતો ફુટયો એવો અઢાર વર્ષનો જુવાન અને આવી પ્રચંડ મેદની ! મેયરને ફજેતી થવાનો ભય લાગ્યો; પરંતુ બહુ વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. બેનીટોએ સભા ગજાવી મૂકી. તેના બાગે-બુલંદ અવાજ, વકતૃત્વશક્તિ અને જ્ઞાનથી સભાજનો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, મેયરના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

મોંઘી પડેલી કીર્તિ

પરંતુ એ કીર્તિ બેનીટોને મોંઘી પડી. ત્યાર પછી મેયરની સાથે તેને વારંવાર પ્રસંગ પડવા માંડયો; અને સ્પષ્ટવક્તા બેનીટોને મેયર સાથે ઝગડો થતાં શાળા છોડવી પડી. સ્વભાવે મોજીલો હોવાથી કાંઇ પૈસા બચાવ્યા નહોતા. સાહસવૃત્તિ ઘેર પાછા જવા ના પાડતી હતી. તેણે ઘેરથી પૈસા મંગાવ્યા. પિતા કાંઈક કામે બહારગામ ગયા હતા, એટલે માતાએ પોતાની પાસેથી ૪૫ લીરા તારથી મોકલ્યા. એ લઇને બેનીટો સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સફરે ઉપડયો. ઓરબે સુધી પહોંચતામાં તો પૈસા ખલાસ થયા. નોકરી શોધવા માંડી, પણ અજાણ્યા પરદેશીને એકાએક નોકર કોણ રાખે ? છેવટે તેણે મજુરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક કડીઆને ત્યાં ઇંટો અને ચૂના-સીમેંટનાં તગારાં ઉંચકવાનો ધંધો કરવા માંડયો. આવી કદી નહિ કરેલી મજુરીથી બેનીટો થાકી ગયો. તેનું અંગે-અંગ દુઃખવા આવ્યું. બીજે દિવસે કામે ચઢવાનો વિચાર આવતાં તેને કંપારી આવી; પરંતુ પેટનો ખાડો પૂરવા બીજો કોઇ રસ્તો નહોતો. પરાણે કામે લાગ્યો, પરંતુ તેના કામની ગતિ ધીમી પડેલી જોઇ કડીઆએ તેને ધમકાવ્યો કે "તું તો કોઇ લહેરી લાલો લાગે છે!" મુસોલીનીનું મગજ ભમી આવ્યું. આટલી મજુરી કરવા છતાં આવું અપમાન! કડીઆનું માથું ફોડી નાખવાનું કે તેનું ગળું દાબી દેવાનું તેને દિલ થઈ આવ્યું; પરંતુ શરીરની વેદના, પેટનો ખાડો અને ઉઘાડા પગ-એ બધાએ એને લાચાર બનાવ્યો. ધુંધવાતા દિલે તેણે મજુરીના પૈસા લઇ ચાલવા માંડયું.

જીવનસંગ્રામની વાટે

ત્યારપછી તો તેને અનેક વિટંબણાઓ વેઠવી પડી અને કડવા અનુભવો મેળવવા પડયા. લોસેનમાં એક વખત તેને એક ઇટાલિયન પાસે ભીખ માગવી પડી હતી. રાત્રિઓ તો તેને હમેશાં ખુલ્લામાંજ ગાળવી પડતી. લોસેનમાં એક વખત એવું બન્યું કે, રાતના વરસાદ પડતો હતો. કયાં સૂઇ જવું તેનો એ વિચાર કરતો હતો; એટલામાં તેની નજર એક છાપખાનાની ઉઘાડી રહી ગયેલી બારીપર પડી. તેણે અંદર કૂદકો માર્યો અને આરામથી સૂઇ ગયો. આખા દિવસની રખડપટ્ટીના થાક અને મગજની ચિંતાઓના પરિશ્રમને લીધે તેને ધસઘસાટ ઉંઘ આવી ગઇ. સવાર થયું તેનુંયે ભાન ન રહ્યું. સવારમાં છાપખાનાનાં માણસોએ તેને અંદર સૂતેલો જોયો. તેઓએ તરતજ તેને પોલીસને હવાલે કર્યો અને જીવનની ભાવિ લડતમાં સહન કરવા નિર્માયેલા કારાવાસોનું મંગળાચરણ થયું. સદ્‌ભાગ્યે તેની સામે ચોરીના કશા આરોપ પૂરવાર નહિ થવાથી તેને થોડા દિવસમાં છોડી મૂકવામાં આવ્યો. ત્યારપછી તે જર્મની અને છેક રશિયા સુધી ભટકી આવ્યો અને ત્રણ ત્રણ વર્ષના રઝળાટ પછી ફરી પાછો ટોલમેઝો જીલ્લામાં કેનેવાલમાં શિક્ષકને ધંધે વળગ્યો. એ રઝળાટ અને વારંવારના કારાવાસના પરિણામે તેની આંખમાંથી આગના તણખા ખરવા માંડયા, તેનું દિલ કઠોર થઇ ગયું, તેની સખ્તાઇને લીધે વિદ્યાર્થીઓ તેને "જુલમગાર"ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. તે કોઇની સાથે ભળતો નહિ, ફાજલ સમયનો ગ્રીક અને લેટીનનો અભ્યાસ કરવામાં ઉપયોગ કરતો. અહીં પણ તેને ગ્વાલ્ટીરી જેવો પ્રસંગ મળ્યો. એક જંગી સભામાં તે ભાષણ સાંભળવા ગયો હતો, વક્તા ભાષણ કરતાં અચકાવા લાગ્યો. તરતજ મુસોલીનીને આમંત્રણ મળ્યું. તેણે એવું તો જુસ્સાદાર ભાષણ કર્યું કે લોકો હજુ પણ તે ભાષણ યાદ કરે છે; પરંતુ કદાચ એજ કારણને લીધે તે શિક્ષકની જગ્યાપર કાયમ થઇ ન શકયો. તે કેનેવાથી ઓનેગ્લિયા ગયો અને ત્યાં કોલેજીયો પુલીસ કાલવીમાં ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રોફેસરતરીકે તેને જગ્યા મળી; પરંતુ પંતુજીના ધંધામાં તેને રસ પડતો નહોતો. રાજ્યદ્વારી વિષયનો તેનો અભ્યાસ ચાલુજ હતો. રજાના દિવસોમાં તે પોતાને વતન ગયો, ત્યાંના

મજુરપક્ષની લડતમાં તેણે ભાગ લેવા માંડયો; અને મજુરોની હડતાળમાં આગેવાની લીધી. તે અને તેના ગોઠીઆઓને ઇટાલીની સરકારે કેદ કર્યા, તેમની સામે કામ ચાલ્યું અને દશ દિવસની કેદની સજા થઇ. મુસોલીનીએ પરદેશના કારાવાસોનો ઠીક અનુભવ મેળવ્યો હતો, પરંતુ ઇટાલીમાં તો આ તેનો પહેલોજ કારાવાસ હતો.

વિપ્લવવાદનો અભિનય

કૉલેજ કૉલેજને ઠેકાણે રહી. કેદખાનામાંથી છુટયો ત્યાં તેને ટ્રેન્ટના કામદાર મંડળનું આમંત્રણ મળ્યું અને તે ટ્રેન્ટના કામદાર મંડળનો મંત્રી બન્યો તથા એ મંડળના પત્ર "એવેનીર" નું તંત્રીપદ હાથમાં લીધું. એ પત્રની વલણ ઓસ્ટ્રિયાની તરફેણની હતી. મુસોલીનીને એ વાત ન રૂચી. તે ત્યાંથી છુટો થયો અને "પોપોલો" (પ્રજા) નામના પત્રમાં જોડાયો; પરંતુ અહીં પણ તે બહુ ટકી શકયો નહિ. "પોપોલો" નાં તેનાં લખાણોથી ઓસ્ટ્રિયન સરકારનાં સિંહાસનો ડોલવા લાગ્યાં. પચીસ વર્ષનો એ નવયુવાન ઓસ્ટ્રિયાની નોકરશાહીને કોઇ ભયંકર રાક્ષસ લાગ્યો. તેણે મુસોલીનીને ઓસ્ટ્રિયામાંથી હદપારીનો હુકમ સંભળાવ્યો. મુસોલીની ઘેર આવ્યો. આ અરસામાં ઇટાલીમાં સામ્યવાદનો સારો પ્રચાર થઇ ચૂકયો હતો. અનેક યુવાનોએ તેને ખાતર ભોગ આપ્યા હતા અને જીત મેળવી હતી. મુસોલીની એ મંડળમાં જોડાયો અને તેનો મંત્રી બન્યો. તરતજ તેણે "લોટા-ડી-કલાસ" નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. ૧૯૧૦ ના જાન્યુઆરીમાં તેનો પહેલો અંક બહાર પડયો. તેનાં લખાણો એટલાં વજનદાર ગણાતાં કે સામ્યવાદીઓનું મુખપત્ર "અવાન્ટી" પણ મુસોલીનીના પત્રમાંથી ઉતારા ટાંકતું. એજ વર્ષમાં મીલાનમાં સામ્યવાદી મહાસભા મળી. મુસોલીનીએ તેમાં પાર્લામેન્ટ સામે સખ્ત મૂંઝારો ચલાવ્યો અને પાર્લામેન્ટની બેઠકમાટે આપસઆપસમાં લડવા માટે ટોળકીઓ રચવાની વૃત્તિને તેણે સખ્ત શબ્દોમાં ધિક્કારી કાઢી.

સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ

આજસુધી મુસોલીનીએ માત્ર આકરાં ભાષણો કર્યાં હતાં અને તીખાં લખાણો લખ્યાં હતાં, પરંતુ હવે તેને એવાં કાર્ય કરવાનો પણ પ્રસંગ મળ્યો. ૧૯૧૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં ઇટાલિયન સરકારે ટ્રીપોલીનો કબજો લેવા આક્રમણ કર્યું. સામ્યવાદી પક્ષ અને "અવાન્ટી" પત્રે તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તા૦ ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરની જાહેરસભામાં મુસોલીનીએ સરકાર સામે સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ જાહેર કર્યો. તેણે સરકારી અમલદારોના કામમાં વિઘ્ન નાખવા, લશ્કરી સ્વયંસેવકો અને અમલદારોપર હુમલા કરવા, કારખાનાંઓ બંધ કરવા, ટ્રામ અને વાહનો અટકાવવા, તાર અને ટેલીફોનો તોડી પાડવા, રેલ્વે અટકાવવા અને પાટાઓ ઉખેડી નાખવા વગેરેની હિમાયત કરી; એટલુંજ નહિ પણ એ બધાં તોફાનોમાં જાતે ભાગ લીધો. એ બધાં રમખાણો મચાવી પોતે કશી પણ તકલીફવિના છટકી શકશે એવું તેણે કદી માન્યું નહોતું. અદાલતમાં તેણે એ બધું કબૂલ કરતાં જણાવ્યું કે "મેં દરેક પ્રકારનો વહેવાર અટકાવી આર્થિક સંકડામણ ઉભી કરી હતી. કોઇની પર મેં અત્યાચાર ગુજાર્યો નથી." છેવટમાં તેણે જ્યુરીને કહ્યું કે "તમે નિર્દોષ ઠરાવશો તો મને આનંદ થશે કે હું પાછો મારા કામે લાગી શકીશ; પરંતુ તમે મને સજા કરશો તો હું તેને મારૂં માન ગણીશ." અદાલતે તેને પાંચ મહીનાની કેદની સજા ફરમાવી; પરંતુ મુસોલીનીને મન કેદ એ નજીવી વસ્તુ હતી.

૧૯૧૨ માં તે કેદમાંથી છુટયો. એ અરસામાં રેગીઓ એમીલિયામાં સામ્યવાદી મહાસભાની બેઠક મળી. આ બેઠક વખતે તેણે નરમ વિચારના આગેવાનોને ખસેડી, એ પક્ષનો અને તેના પત્ર "અવાન્ટી"નો કબજો લીધો. સત્તા સામેનાં તેનાં આક્રમણો હવે વધુ ને વધુ આકરાં બનવા લાગ્યાં. એજ સાલમાં ફ્લોરન્સમાં દૂધ ખૂબ મોંઘું થતું ચાલ્યું. ગરીબોને તો દૂધ મળી પણ શકતું નહિ. શું માર્ગ લેવો, તેનો વિચાર કરવા શહેરીઓની જાહેર સભા મળી. નિયમ મુજબ જુસ્સાદાર ભાષણો થયાં, પરંતુ મુસોલીનીએ તો એકજ વાત કરી કે "દૂધ માંદાંઓ, બાળકો અને વૃદ્ધોમાટે અતિ આવશ્યક છે અને તે દરેકને મળવુંજ જોઇએ, બીજી વાત નહિ. કાં તો મેયર અને મુખી એ માટે પગલાં લે, નહિ તો તેમને ઉપાડીને ફેંકી દો! ચાલો, મારી સાથે!" અર્થશાસ્ત્રની બધી ચર્ચાઓ ઉડી ગઈ અને દૂધના ભાવ ઉતરી ગયા.

અત્યારે તો સંયમનની જરૂર છે.” આવા આવા લેખો પ્રતિદિન લખવા ચાલુ રાખીને તેણે પ્રજાને અને સરકારને લડાઇમાટે સજ્જ રાખી.

ઘરમાં હોળી

૧૯૧૮ના ઑક્ટોબરમાં યુદ્ધ વિરામ પામ્યું, વિજયના ઉત્સવો ઉજવાયા. વિજયી રાજ્યો લૂંટના ભાગ વહેંચવા બેઠાં. ઇટાલીએ પણ ફ્યુમ અને ડાલમાશિયા પોતાના હિસ્સાતરીકે માગ્યા. ત્યાં તો ઘરમાં હોળી સળગી. ડાલમાશિયાના સંબંધમાં મતભેદ પડ્યો. બીજી બાજુ લડાઇમાંથી પાછા ફરેલા સૈનિકોમાટે કશી વ્યવસ્થા ન હોવાથી અસંતોષ ફેલાવા લાગ્યો. સૌ કોઇ “પોપોલો”ની ઑફીસે ફરિયાદ કરતા આવવા લાગ્યા. રસ્તાઓપર ચાલવાની પણ જગ્યા ન રહે. મુસોલીનીએ સૌને આશ્વાસન આપ્યું, સૌને મદદ કરવા માંડી; પણ “પોપોલો”ના પૈસા ક્યાંસુધી પહોંચે ? આખરે તેણે અવાજ કાઢ્યો કે ‘ઇટાલીમાં બોલ્શેવિઝમ નહિ ચાલે ! કદી નહિ, કદી નહિ!”

ફ્યુમનો કબજો

આ બાજુ ૧૯૧૯ના ફેબ્રુઆરીમાં મીલાનમાં બોલ્શેવિક તોફાનો થયાં. મુસોલીનીએ તરતજ બોલ્શેવિઝમની સામે કમ્મર કસી. તા૦ ૨૩ મી માર્ચે “ફેસીસ્ટો”ની પહેલી સભા મળી. ત્યારે તો માત્ર પિસ્તાળીસજ સભ્યો, પરંતુ કોઇ ચમત્કારની માફક સભ્યો વધવા માંડ્યા. “પોપોલો”ને સામ્યવાદી દૈનિકને બદલે ‘સૈનિકો અને મજુરોના પત્ર’ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું. ઉશ્કેરાયલા ફેસિસ્ટોએ એપ્રીલની તા૦ ૧૫ મીએ સામ્યવાદી પક્ષના પત્ર “અવાન્ટી”ની ઑફીસ આગથી તારાજ કરી અને એ રાખ ઉપર “ફેસિઝમ”નાં મંડાણ મંડાયાં. સામ્યવાદીઓએ પણ છેલ્લા પ્રાણ સાથે બાથ ભીડવા માંડી. હડતાળો તો કાયમની થઇ પડી. જરા જરા વાતમાં કામદારો કામે ચઢવા ના પાડે. અમલદારો અને સૈનિકોપર લોકો થુંકવા લાગ્યા. ઘાયલ સૈનિકોના પાટા ફાડી નાખી, તેમના ચાંદો પગનીચે કચડવા માંડ્યા. પાર્લામેંટનું ગાડું થંભી ગયું. ફ્યુમનો ઝગડો તો ઉભોજ હતો. સામ્યવાદીઓ છેલ્લી હદે પહોંચી ગયા હતા; પરંતુ મુસોલીની એવી આફતોથી ગાંજ્યો જાય તેમ નહોતો. તેના જોડીદાર ગેબ્રીલ દ એનનઝીઓએ ફ્યુમનો કબજો લીધો. “પોપોલો”એ એ સાહસની પ્રશંસા કરી ફ્યુમમાટે ફંડ ઉભું કર્યું.

વિજય

આમ બે પક્ષ સામસામી બાથ ભીડી રહ્યા હતા, ત્યારે સરકારને નવા પક્ષ સામે પગલાં લેવાનું સહેલું જણાયું. ફેસિસ્ટોની ધરપકડો ચાલુ થઇ. આગેવાનોનાં મકાનોની ઝડતી લેવામાં આવી. મુસોલીનીપર પણ એ વાદળ ઝઝુમી રહ્યું હતું. મિત્રોએ તેને નાસી છૂટવા ચેતવ્યો; પરંતુ મુસોલીનીને એમાં બાયલાપણું લાગ્યું. તેણે સાફ ના પાડી. બે દિવસ પછી તે પકડાયો. એ ખબર આપતાં “પોપોલો”એ બીજે દિવસે મોટાં મથાળાં કર્યાં કે “ઇટાલીને બચાવવાના ગુન્હા બદલ બેનીટો મુસોલીનીને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો છે.” સરકાર તેની સામે વધુ પગલાં લઇ ન શકી. તેને છોડી મૂકવો પડ્યો, પરંતુ સામ્યવાદીઓનું જોર હજુ પૂરેપૂરૂં નહોતું શમ્યું. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓએ કારખાનાં કબજે કર્યાં. માલેકો, ઇજનેરો અને કારીગરોને હાંકી કાઢ્યા. કેટલાએક માલેકોનાં કુટુંબને કેદ કરવામાં આવ્યાં. ટ્યુરીનમાં બે ફેસિસ્ટોને રિવોલ્વરથી ઠાર કરવામાં આવ્યા. લશ્કરમાં પણ બળવો જાગ્યો. તેઓએ પોતાના સરદારોને કેદ કર્યા. બોલોનામાં એક ફેસિસ્ટ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સીલરને પથરાઓ મારી મરણશરણ કરવામાં આવ્યો. ફરેરામાં પણ સામ્યવાદીઓએ રમખાણ મચાવ્યું, જેમાં સાત–આઠ ફેસીસ્ટોએ પ્રાણ ખોયા. નાતાલના દિવસો આવતામાં તો એનનઝીઓએ મેળવેલું ફ્યુમ ખાલી કરવું પડયું. નવા વર્ષના શિયાળામાં સામ્યવાદીઓએ કાવત્રું રચ્યું અને ડિયાનાની નાટકશાળામાં ગોળીબાર કર્યા. સત્તર જણાઓ વિંધાઇ ગયા. મુસોલીનીએ ફરી પાછાં શસ્ત્ર સજ્યાં. સામ્યવાદ સામે ખુલ્લું યુદ્ધ જાહેર કર્યું, સામ્યવાદીઓને મુસોલીનીના પ્રચંડ બળ આગળ નમવું પડયું; પરંતુ થોડાજ દિવસોમાં સામ્યવાદીઓએ સુલેહની શરતોનો ભંગ કરવા માંડ્યો. ૧૯૨૨ના ઉનાળામાં આખા ઇટાલીમાં રેલ્વે હડતાળ પડી. મીલાનમાં સામ્યવાદીઓએ પાણીના નળ કાપી નાખ્યા. ઝાડુવાળાઓએ વધારે પગાર માગી હડતાળ

પાડી. આ વખતે ફેસિસ્ટો હથિયાર ઉઠાવવાને બદલે હડતાળની જગ્યાએ પોતે જાતે કામે લાગી ગયા; અને નાના-મોટા સૌ દશ દશ બાર બાર કલાકસુધી કામ કરવા લાગ્યા. મુસોલીનીએ જોયું કે, દેશમાં બે પક્ષનો અમલ રહે ત્યાંસુધી ઝઘડા થયાજ કરવાના. તેણે તા૦ ૨૪ મી ઑક્ટોબરના "પોપોલો" માં જણાવી દીધું કે "સરકારે બધો કારભાર અમને સોંપી દેવો જોઇએ; નહિ તો અમે તે કબજે કરીશું." એ શબ્દો લખીને તે કાંઈ બેસી ન રહ્યો. તેણે પોતાની સ્વયંસેવક ફોજને રોમ તરફ કૂચ કરવાનો હુકમ આપ્યો. પ્રજામાં ગભરાટ ન ફેલાય તે માટે તેણે "પોપોલો" મારફત ખેડુતો, મજુરો અને પ્રજાને આશ્વાસન આપ્યું અને જણાવ્યું કે "અમે આ તલવાર તમારા વિનાશમાટે નથી ઉપાડી, તમારાં બંધનો તોડવા માટે ઉપાડી છે." વડા પ્રધાન સીનોર ફાકટાએ સામે થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે ઇટાલી દુશ્મનોથી ઘેરાયેલું જાહેર કરવાનો ઢંઢેરો તૈયાર કર્યો અને રાજા પાસે રજુ કર્યો. રાજાએ તેને જણાવી દીધું કે, હવે એ ફાંફાં મારવાં મિથ્યા છે. સેનાપતિએ પણ તે ઢંઢેરાપર સહી કરવા ના પાડી. મુસોલીનીએ ધસારો આગળ ચલાવ્યો. લોહીનું એક પણ ટીપું પાડ્યાવિના તેના લશ્કરે રોમમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો.

ઈટાલીનો ખરો રાજા

મુસોલીનીનો વિજયવાવટો ફરકવા માંડ્યો. ઇટાલીની સરકારે સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું. મુસોલીનીએ જણાવ્યું કે "મને રાજા તરફથી સંદેશો નહિ મળે ત્યાંસુધી હું નહિ આવું." તા૦ ૨૯ મી ઑક્ટોબરની બપોરે શહેનશાહના એ-ડી-કાંનો ટેલીફોન આવ્યો. મુસોલીનીએ ઉપકાર માન્યો, પરંતુ પોતાને તાર ન મળે ત્યાંસુધી આવવા ના પાડી. અડધાજ કલાકમાં તેના હાથમાં શહેનશાહના આમંત્રણનો તાર આવ્યો. મુસોલીની મીલાનથી રોમ જવા ઉપડ્યો. આખે રસ્તે લોકોએ તેને હર્ષનાદથી વધાવ્યો. તા. ૩૦ મીએ બપોરના મંત્રણા ચાલી. મુસોલીની પ્રધાનો, મંત્રીઓ વગેરેની યાદી તૈયાર રાખીનેજ ગયો હતો. શહેનશાહે સઘળી નિમણુંકો મંજુર રાખી. ત્રણ વાગે વિજયના ડંકા વાગ્યા, તોપોની ગર્જના થઈ, વાવટા ફરકવા લાગ્યા. મુસોલીનીની સ્વારી નીકળી. રાજા, નામનોજ રાજા રહ્યો. ઇટાલીનો ખરો રાજા મુસોલીની બન્યો. રાજ્યની કુલ લગામ તેના હાથમાં આવી. એક લાકડીએ તેણે રાજ્યવહીવટની ગાડી હાંકવા માંડી, કલમની એકજ લીટીએ તેણે કાયદા ઘડવા માંડ્યા. ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ મુજબ ઇટાલીની તેણે પુનર્રચના માંડી.

ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ

આજે આખું યૂરોપ ઇટાલીપર નજર માંડી રહ્યું છે. ઇતિહાસકારો અને લેખકો મુસોલીનીના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યમાં રસ લઇ રહ્યા છે. ઘણાઓ તેને "આપખુદ" "જુલમી" "ઘમંડી" વગેરે અનેક વિશેષણો આપે છે. "ફેસીઝમ"વિષે પણ અનેક ગેરસમજો ફેલાઇ રહી છે. ઘણાઓ તેને "બોલ્શેવિઝમ" ની વિરોધી ચળવળ માને છે; પરંતુ જગતમાં એવી કયી વસ્તુ છે, કે જેની કોઇએ નિંદા નજ કરી હોય? જે વસ્તુ એકને બિનઉપયોગી અને નુકસાનકારક હોય, તે બીજાને કદાચ ઉપયોગી અને ઉપકારક પણ હોય. કેવળ લોખંડ અને કોલસાની પેદાશવાળા ઇંગ્લાંડને યાંત્રિક ઉદ્યોગવાદ ભલે જરૂરી હોય; કેમકે તેના લોખંડ અને કોલસાના વેચાણમાંથી તેને અનાજ અને કાપડ જેવી જરૂરિયાતો ખરીદવાની રહી. પરંતુ હિંદુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન અને કાચી વસ્તુના ભંડારસમા દેશને એ વાદ ઉપયોગી ન હોય. તેને તો તેની ખાદીજ ઉપયોગી અને ઉપકારક હોય. અમેરિકા જેવા અઢળક દ્રવ્યમાં આળોટતા દેશને સામ્યવાદની જરાયે જરૂર ન હોય; પરંતુ રશિયા જેવા ગરીબ અને ખેડુતોના દેશનો એ માર્ગેજ ઉદ્ધાર હોય. તેમ ઇટાલીને અત્યારે એકહથ્થુ સત્તાની અને શાસનની જરૂર હોય. જ્યાંસુધી ઇટાલીની પ્રજાને તે સામે કશી ફરિયાદ ન હોય, ત્યાંસુધી બીજાઓએ શામાટે મિથ્યા કકળાટ કરવો જોઇએ? વળી મુસોલીનીએ પોતાનો ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ જગજાહેર કર્યો છે કેઃ-

૧-મજુરીના આઠ કલાક રાખવાનો કાયદો કરવો.

૨-ઓછામાં ઓછી અમુક મજુરી તો આપવીજ, એવો નિયમ ઘડવો.

૩-ઔદ્યોગિક કારખાનાંના વહીવટમાં મજુરોને ભાગ લેવાનો હક્ક આપવો.

૪–બાહોશ પ્રજાકીય મંડળોને જાહેર ખાતાંઓની વ્યવસ્થા સોંપવી.

૫–વ્યવહારનાં બધાં સાધનો સુવ્યવસ્થિત કરવાં.

૬–માંદાં, વૃદ્ધો વગેરેના પોષણમાટે જરૂરી કાયદા ઘડવા.

અને આ કાર્યક્રમ કેવળ ઉપર ઉપરનો નથી. મુસોલીનીના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી એણે એ દિશામાં પગલાં માંડયાં પણ છે. અલબત્ત, ફેસીઝમ જૂની સંસ્થાઓ જાળવી રાખવામાં અને તેના પુનરુદ્ધારમાં માને છે. ફેસીઝમ મુડીને દેશના વિકાસમાટે જરૂરી ગણે છે અને તેથી મુડીવાળાઓના નાશમાં ફેસીઝમને શ્રદ્ધા નથી. આવી એક હીલચાલને બીજાઓ ગમે તેટલી કાળી ચીતરે, પરંતુ જ્યાંસુધી એ હિલચાલમાં પ્રજાકલ્યાણની ભાવના છે, ત્યાંસુધી તેનો નાશ શકય નથી.

કેવળ પ્રવૃત્તિમય જીવન

મુસોલીની પોતાના આસનપર બેસે છે, ત્યારે તેનો દેખાવ કરડો અને બનાવટી દેખાય છે; પરંતુ તેની સરળતા તે જ્યારે પોતાની પાળેલી સિંહણ સાથે ખેલતો હોય છે ત્યારે નજરે પડે છે. આળસનો એ કટ્ટો શત્રુ છે. "પોપોલો" પત્રની નવી ઑફીસમાં તેણે આરામખુરશી જોઇ, ત્યારે તે બરાડી ઉઠયો કે "આરામખુરશી! આરામખુરશી!! આરામખુરશી તો માણસનું સત્યાનાશ વાળે છે." તે લખતાં થાકે તો વાંચવા બેસે, વાંચતાં થાકે તો ચર્ચા કરવા બેસે અને તેમાંથી કંટાળે એટલે મોટર હાંકવા નીકળી પડે. આમ તેને તદ્દન કામવગર બેસી રહેવું તો કદી ગમતું નથી. પ્રવૃત્તિ એજ એનો ખોરાક છે–એજ એનું જીવન છે. કોઇ એમ પણ માનતું હશે કે, તેને કીર્તિની ભૂખ છે, પરંતુ તેના દિલના ઉદ્દગારો એ વાતનો ઇન્કાર કરે છે. તેણે એક સ્ત્રી આગળ પોતાનું દિલ ખોલતાં કહ્યું હતું કે "સીનોરા! મેં શું કર્યું છે? કંઇજ નહિ. હું એક પત્રકાર છું અને બહુ તો થોડા કાળમાટે વડો પ્રધાન છું; પરંતુ ઘણાયે પત્રકારો અને વડા પ્રધાનો બને છે. મારી ઇચ્છા ઇટાલીની પ્રજામાં વ્યવસ્થા સ્થપાય એટલીજ છે. એટલું થાય એટલે હું મારૂં કાર્ય પૂરૂં થયું સમજીશ. મરતી વખતે 'મેં દેશમાટે કંઇક કર્યું છે' એટલો હું આત્મસંતોષ લઇ શકું એટલીજ મારી ઇચ્છા છે." મુસોલીનીના રાજદ્વારી વિચારોમાટે ગમે તેટલો મતભેદ હોય, પરંતુ તે એક વીર પુરુષ છે, તેના દિલમાં દેશની દાઝ છે, દેશકલ્યાણની તેના જીગરમાં ઝંખના છે, દેશોદ્ધારની ખાતર તેણે પોતાના પ્રાણ પાથર્યા છે, એ વાતનો તો કોઇ ઇન્કાર નહિ કરી શકે. એવા વીરને વીરપૂજકોનાં વંદન છે!

("મુંબઇસમાચાર" ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક રા. 'જીવન')

૨૭–સાધુ અને નિંદાખોરવિષે સમજુત

સારા માણસની, સાચા માણસની નિંદા કરનારની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. અંધકાર પ્રકાશની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ અંધકાર. અસત્ સતની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ અસત્. મૃત્યુ અમરત્વની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ મૃત્યુ. દાનવ દેવની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ દાનવ. એ રીતે નિંદા કરનાર પોતાના દરજ્જાનું સમાજને ભાન કરાવે છે. સારા માણસોએ એવા નિંદકોથી જરાય બીવું નહિ, ગુસ્સે થવું નહિ. એની સામે દયાની દૃષ્ટિ નાખવી કે એ એની હાલની દુઃખદ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થઇ સાચી મુક્તિ મેળવે. વિંછીનો સ્વભાવ કરડવાનો છે, સાધુનો સ્વભાવ એને માફ કરવાનો છે. સાચો માણસ એ સાધુસમાન છે. જ્યારે નિંદા કરનાર એ વિષભરેલ વિંછી જેવો છે એને મુક્તિ મળે એવી દૃષ્ટિએ એના તરફ જોવું એ સત્પુરુષોનું લક્ષણ છે. નિંદાખોરોનું પણ કલ્યાણ થાય એવી ભાવના સેવવી, એ સત્પુરુષોના જીવનની પ્રતીતિ છે.

("લોહાણા હિતેચ્છુ" ના તા. ૧૭–૧૧–૨૭ ના અંકમાંથી)

૨૮—પ્રભુને આંગણે અથવા પ્રભુ પાસે જવાના માર્ગ

આ સંસાર દુ:ખોરૂપી ઉધઇના રાફડાઓથી ભરેલો છે. આ પૃથ્વી સંકટો, વિપત્તિઓ, ચિંતાઓ, પીડાકારીઓ તથા મોતના ભયના ભયાનક વિસ્તારથી લંબાયેલી હોવાથી કંટાળેલા મનુષ્યો પ્રભુને આંગણે વહેલા જવા ઇચ્છે છે; પરંતુ પ્રભુને પહોંચવાને કયા પંથે જવું અને કયો માર્ગ કાર્યસાધક થઇ પડશે, પ્રભુની પ્રસન્નતા શી રીતે થઇ શકશે, તેની મનુષ્યને ગમ પડતી નથી. માનવીને માથે જો પ્રભુનું છત્ર ન હોય તો મુશ્કેલીઓ અને મુશીબતોથી ઘેરાયલો મનુષ્ય આપઘાતસિવાય બીજો આરો કે ચારો ધરાવી શકે નહિ. જ્યાંસુધી પ્રાણી પોતાના પરમેશ્વરને પૂરેપૂરો પિછાની શકતો નથી, ત્યાંસુધી તેને કશી સૂઝ પડતી નથી; એટલા માટે તે મહાન પિતાને ઓળખવાના ચઢ–ઉતર ત્રણ ધોરી માર્ગો સદ્‌ગુરુઓએ બતાવેલા છે. પહેલો કર્મમાર્ગ; બીજો ભક્તિમાર્ગ અને ત્રીજો જ્ઞાનમાર્ગ. એ ત્રણેમાં ભક્તિમાર્ગ સરળ છે, જેથી તેના ૯ પેટામાર્ગો બતાવેલા છે. તે નવ માર્ગો પૈકી પહેલા ૩ માર્ગો આમવર્ગ માટે, બીજા ત્રણ માર્ગો ખાસ લોકો માટે અને ત્રીજા ત્રણ માર્ગો ઉચ્ચ કોટિના સંત પુરુષોમાટે ઠરાવેલા છે. જ્ઞાનમાર્ગ પકડવાની શક્તિ કાંઇ સર્વ મનુષ્યોમાં હોતી નથી. ભક્તિથી ભાવ અને ભાવથી જ્ઞાન આવે છે, જેથી ઉત્તમ માર્ગ ભક્તિનો છે. ભક્તિ કરતે કરતે જ્ઞાન પણ સંપાદન થાય છે. તે એવી રીતે કે, જે વસ્તુનો અહોનિશ ભાવ, પ્રેમ, આસક્તિ રાખવાથી જેમ તે વસ્તુનું જ્ઞાન થઇ જાય છે, તેમ પ્રભુનું હરહમેશ ધ્યાન અને ધકના રાખવાથી પ્રભુમય થઇ જવાય છે. ઝાડ ઉપરથી આણેલા લીલા કીટ(કીડા)ને ભમરી માટીના એક ઘરમાં પૂરે છે અને વારંવાર તે કીટને આવી આવીને ડંશ મારે છે, ત્યારે તે ભમરીની ચાલુ ને ચાલુ ધગશમાં રહેલો કીડો છેવટે ભમરીજ બની જાય છે; તે ન્યાયે કરીને મનુષ્ય પણ પ્રભુની ચાલુ ને ચાલુ ધકનામાં પ્રભુમય થઇ જાય છે. એ ભાવ–ભક્તિના શાસ્ત્રકારોએ જૂદા જૂદા નવ પેટામાર્ગો ઠરાવ્યા છે.

૧ લો માર્ગ—શ્રવણભક્તિ

શ્રવણેન્દ્રિય મારફતે જ્યાં પણ અને જ્યારે પણ ઈશ્વરચર્ચા થતી હોય ત્યાં અને ત્યારે ઉંચા કાન કરી કરીને ઈશ્વરની વાતો સાંભળતાજ રહેવાનો ચડસ રાખવો, એ પણ એક પ્રકારની ભક્તિજ છે, જે 'પ્રેઅર ઇન ઓડીશન' કહેવાય છે. શ્રીરંગ નામનો એક સાહુકાર, જે શ્રાવકનો જૈનધર્મ પાળતો હતો, તેને તેના નોકરે શ્રવણભક્તિનો રંગ લગાડયાથી તે ઈશ્વરચર્ચા સાંભળવા લાગ્યો અને આમ કરતે કરતેજ તેને પરમાત્માવિષે જ્ઞાન થયું હતું. વેલિંગ્ટને કહ્યું હતું કે, પ્રભુને ભજવાની આ રીતિમાં ધર્મ અને નીતિનાં બધાં તત્ત્વો સમાઈ જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં મુંબઇમાં મરણ પામેલા શ્રી ધાકૂ ઉર્ફે રામબૂવા રત્નાગિરિથી મુંબઈ આવી મુકાદમનો ધંધો કરતા હતા. તેમની અતિસુંદર સ્ત્રી અને ધનનું હરણ થયાથી તેમને એવી ચોટ લાગી ગઈ, કે સંસારનો ત્યાગ કરીને જ્યાં પણ હરિકથા ચાલતી હોય, જ્યાં પણ હરિકીર્તન થતાં હોય, ત્યાં જરૂર હાજરી આપી કથાકીર્તન સાંભળવા બેસવું. આમ કરતે કરતે તેઓને પરમાત્માનું જ્ઞાન આ ભવમાંજ થઇ જવા પામ્યું હતું. 'સંસાર તરવાને કાજ નામ–નાવ છે મોટું ઝાજ.' પ્રભુનું માત્ર નામ સાંભળતાં સાંભળતાં તો કાનમાં પ્રભુજ ધમધમી રહે છે અને કાનવાટે એ નામની છાપ મન ઉપર સજ્જડ ચોંટી જાય છે. પછી સ્વપ્નાં પણ તેનાં ને તેનાંજ આવવા માંડે છે. આ પ્રકારનો પ્રભુ–પરિચય પરીક્ષિત રાજાને પણ થયો હતો. સો કામ પડતાં મૂકીને પરીક્ષિતરાજા હરિકીર્તન સાંભળવાને જ્યાં હોય ત્યાં દોડી જતો. રામનામનો મહિમાજ મોટો સમજવો. જ્ઞાન થવા લાયક જેમની મનઃશક્તિ કે મગજશક્તિ જોરાવર ન હોય, તેમણે તો જ્યાં અહુરમઝદવિષે વાયજી થતી હોય, પ્રભુની પ્રભુતાવિષે જ્યાં ઉપદેશ અપાતા હોય, ખુદાની યાદમાં જ્યાં બાંગ પોકારવામાં આવતી હોય, ત્યાં ખાસ ખાસ દોડી જવું.

रामनामाध्यं कृत्वा जलोपरि शिलाऽतरत् । शैलोऽपि तत्प्रभावात्तत्पत्रतुल्यांगतः ॥

રામના માત્ર નામના આધારે પાણીના ઉપર પથ્થરો તરી શક્યા હતા; અને પ્રભુના માત્ર નામશ્રવણથી તો પહાડો પણ ઝાડનાં પાંદડાંની પેઠે હલકા થઇ જઇને જળ ઉપર તરી શક્યા છે; એટલા માટે કર્મ કરવાને જેઓ અસમર્થ હોય, જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને જેઓ અશક્ત હોય કિંવા બંદગી-માં જેમનું એકાગ્ર ચિત્ત ચોંટતું ન હોય, તેમણે પ્રભુની જ્યાં ભક્તિ થતી હોય, જશન કે યજ્ઞમાં, અથવા કથા કે વાયજીમાં ઈશ્વરનું જ્યાં નામ ચર્ચાતું હોય ત્યાં માત્ર સાંભળવાને ખાતર જઇ બેસવાની પણ વૃત્તિ થઈ આવે ત્યારે જિજ્ઞાસુએ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું પહેલું ડગલું ભર્યું, એમ સમજવું.

૨ જો માર્ગ—કીર્તનભક્તિ

પરમાત્માનાં કીર્તનો હરદમ કર્યા કરવાં, ગાયનો અને ગીતો પણ તેનાંજ ગાયા કરવાં અને તેનાજ રંગરાગમાં ગુલ્તાન બની જવું, એ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો માર્ગ છે. તુકારામ બુવા "વિઠ્ઠલ–વિઠ્ઠલ" શબ્દો રાગ કાઢીને તાનથી ગાયા કરતે કરતે વિઠ્ઠલનાં ભજનો ગાવા લાગતાં, વેપાર–રોજગાર ભાંગી પડયો. વઢકણી વહુ મેણાં મારે, પાડોશમાં મરણ થયું હોય, તો પણ રાગ કાઢીને બસ ભજનોજ ગાતા રહેવાથી ફળિયાના લોકો બહુ હીણે. આથી પણ તેમણે કીર્તન–ભક્તિ નહિ છોડવાથી અંતે સરસ્વતી દેવી તેમની જીહ્વા ઉપર આવીને બેઠાં અને તેમણે પોતાનીજ બુદ્ધિથી જ્ઞાન સંપાદન કરીને ચાર કોટિ અભંગો જોડી કાઢી પોતાની નવીજ ગાથા પણ બનાવી હતી. કીર્તન–ભક્તિમાં નારદમુનિ, તુકારામ બુવા, નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈનું નામ અમર રહેવા પામ્યું છે. નેપોલિયને એક વાર કહ્યું હતું કે "સાચેસાચા બુલંદ તત્ત્વને તમારે જોવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રભુનાં ગાયનો ગાયા કરો. અહુરા નામની ગાથા ગાઓ કિંવા વિષ્ણુ નામનાં ભજનો કરો અગર ઈશ્વરના ગમે એ નામના ખ્યાલો ગાઓ, તોપણ તે ઈશ્વર પ્રસન્નતા-નોજ ભાવ ભજવે છે અને ઈશ્વરને આંગણેજ લઇ જાય છે.

आकाशात्पतितं तोयं यथागच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥

ગમે તે જગ્યાએ આકાશમાંથી ઉતરી આવેલું પાણી છેવટે તો સમુદ્રમાંજ જવાનું છે, તે પ્રમાણે પ્રભુને ગમે તે પ્રકારે ભજવાથી અને ગમે તે દેવનાં ગાન ગાવાથી તે સર્વ પરમાત્માને-જ પહોંચે છે; કેમકે આખી સૃષ્ટિમાં જૂદે જૂદે રૂપે સર્વત્ર પરમાત્માજ વ્યાપી રહેલા છે. સાવંત-વાડીવાળા શ્રી સોહિરોબા પોતાનું કુલકર્ણીનું દફતર લખતાં લખતાં પણ ઈશ્વરનાં ભજનો ગાતા હતા. આમ કરતાં કરતાં તેમને આત્મજ્ઞાન થયું; વેદાંતના અનેક ગ્રંથો રચ્યા; જેમાં ૧–અક્ષય બોધ, ૨–મહદનુ–ભવેશ્વરી, ૩–પૂર્ણાક્ષરી, ૪–અદ્વયાનંદ, ૫–સિદ્ધાંતસંહિતા તથા ૬–ચિત્સુખાનંદ, એ મુખ્ય છે; જેનાં ૪૦૦૦ પદ તો હજી પ્રસિદ્ધ થવાનાં બાકી છે. પાક નબી જરથુસ્ત્રને કીર્તન (ગાથા)–ભક્ત ચિતારી **उत्तउक्तर** એટલે ઉત્તમ ગાયનો ગાનાર પણ કહેવામાં આવ્યા છે. સુંદર હલકે અહુરમઝદનાં ભજનો કરી લોકોને આકર્ષનારતરીકે તે પેગમ્બરને વર્ણવેલા છે. જે ઘરોમાં યજ્ઞ-યાગ, જશન કે ભણતર પણ થતાં ન હોય પરંતુ સવાર પડતાંજ જો ખુદાઇ ગાયનો ગવાતાં હોય; નાટકી રસિયાં, રંગીલાં, ચુલબુલ્યાં, છબઅળ્યાં ગાયનોને બદલે ભગવદ્‌ભજનો કે અહુરાની યાદીનાં ગાયનો ગવાતાં હોય; તો તે પણ ઉત્તમ ભક્તિ અને ઉમદા બંદગી હોઇ, જિજ્ઞાસુની વૃત્તિ છેવટે બ્રહ્મજ્ઞાન તરફજ તે ગાનારને ખેંચી જશે; જેમ સુરદાસ, સુંદરદાસ વગેરે કીર્તનકારોના સબંધ-માં બનવા પામ્યું હતું. એને 'ચેન્ટીંગ પ્સામ્સ' કહે છે.

૩ જો માર્ગ—સ્મરણભક્તિ

જેનાથી પ્રભુને શ્રવણભક્તિ અથવા કીર્તનભક્તિથી પણ પ્રસન્ન કરવાનું ન બની શકે, તેને માટે સ્મરણભક્તિ બહુ ઉત્તમ છે. અહોનિશ કામકાજે, હાલતાં–ચાલતાં વખતોવખત પ્રભુની ચાલુ યાદ મનમાં કરતા રહેવાથી પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવી શકાય છે. કર્તાહર્તા પરમેશ્વરને કાંઈ જોઈતું નથી. તે તો પ્રેમનો ભૂખ્યો છે; તે તો ભાવ માગે છે; તે તો દિલદારી અને જાન-ફેશાનીનો તરસ્યો રસિયો છે. ઉત્તાનપાદ નામે ચક્રવર્તી રાજાના પુત્ર ધ્રુવજી પાંચ વર્ષના બાળક હતા, ત્યારથીજ તેમણે સ્મરણભક્તિનું સેવન એટલેસુધી કર્યું હતું, કે ઘણાં વર્ષ રાજ્યવૈભવ

ભોગવતે છતે પરમાત્માની ચાલુ યાદ, સ્મરણબહાર નહોતી રાખી; જેથી વિષ્ણુપદની તેમને પ્રાપ્તિ થઇ. આ અચળ પદ ધ્રુવના અચળ તારાની જોડે પૃથ્વીમાં આજે પણ કાયમ રહ્યું છે. રામદાસ સ્વામી, હરિશ્ચંદ્ર રાજા, ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ અને પ્રહ્લાદ સ્મરણભક્તિ ચાલુ રાખવાથી ભવપાર તરી શકયા હતા. એ ભક્તિને 'મેન્ટલ રેસીટેશન' કહે છે. જરથોસ્તીઓમાં મનથી યાદ કરવાના જે કલામો હોરમઝદ યશ્તમાં કહ્યા છે, તે આ સ્મરણભક્તિવિષે છે: "ઉષિ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઇદે, દરેથ્રાઇ માંથ્રહે સ્પેન્તહે; ખ્રતૂમ્ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઇદે, મરેથ્રાઇ માંથ્રહે સ્પેન્તહે; હિઝવાંમ્ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઇદે ફ્રવાકાઇ માંથ્રહે સ્પેન્તહે"–માથ્ર સ્પેન્તને સ્મરણમાં રાખવાને માટે અહુરમઝદની હુશિયારીની અમે સ્તુતિ ગાઇએ છીએ; માથ્ર સ્પેન્તની ચાલુ યાદ મનમાં રાખીને અમો હોરમઝદની બુદ્ધિવિષે ભક્તિ કરીએ છીએ; માથ્ર સ્પેન્તનું સર્વદા સ્મરણ મનથી કરવાનું ચાલુ રાખીને અહુરાના ધ્વનિનાં અમો નિત્ય વખાણ ગાઇએ છીએ. મોબેદ શરોશને માટે કહે છે કે, દાદારનું સ્મરણ તે પળેપળ ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં રાખતો હોવાથી, તે શું ખાણું ખાતો હતો, તેનું પણ ભાન તેને રહેતું ન હતું. નવસારીમાં મીનોચેર હોમજી ટોળામાં "દસ્તુર રૂસ્તમદારૂ" નામના છેલ્લા સૈકામાં (સો વરસના અરસામાં) થઈ ગયેલા એક મોબેદાન મોબેદ ચાલતાં ચાલતાં પણ ખુદાની યાદ ચાલુ રાખતા હોવાથી બેધ્યાન જણાતા. કહે છે કે, વરસાદ પડતો હોય અને તેઓ ચાલતા હોય તો તેમના શરીર ઉપર પાણીનો એક છાંટો સરખોએ પડતો ન હતો! આ વાત આજના તાર્કિક 'રેશનલીસ્ટ્સ' વિદ્યાર્થીઓને કથા જેવી જણાશે, અને માનવામાં આવી શકશે નહિ; પરંતુ ચાલુ વખતપર સુદ્ધાં અવધૂત સ્વામી જેવા ઇશ્વિરમય સંતોના સંબંધમાં એવા બનાવો બનેલા સાધારણ લેખાય છે. આ સ્વામીશ્રી નવસારી નજીકના જલાલપોર મુકામે જ્યારે ઉઘાડા ખેતરમાં પોતાનો પડાવ નાખીને રહ્યા હતા, તે વેળાએ ધોધમાર વરસાદ પડયા છતાં તેમના શરીર ઉપર એક ટીપું સરખુંએ પાણી પડતું નહોતું! આ બનાવ નજરે જોનારા ગૃહસ્થો આજે પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આવા સત્પુરુષોવિષે કહ્યું છે કેઃ–

प्रारब्धाधीन देहोऽयं गतेच्छोऽटति सर्वतः। कदापीच्छान जायेत स्वरूपेलीन एवच ॥

આ દેહ તો પ્રારબ્ધને આધીન છે, એવું સમજીને જે સત્પુરુષો જીવન્મુક્ત થઇ સર્વથા ફરતા ફરે છે, તેઓને કદીએ કોઇ પ્રકારની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓ તો પોતાના ઇશ્વિરમય સ્વરૂપવિષેજ તલ્લીન ને તરબોળ થઇને એવી રીતે ઘૂમે છે, કે તેમને કશાએ લેપ લાગતોજ નથી; માટે સ્મરણભક્તિ ઉત્તમ છે, એમ સમજી સર્વ મનુષ્યે તેનું સેવન કરવુંજ રહ્યું.

૪ થો માર્ગ–પાદસેવન–ભક્તિ

પરમેશ્વરનોજ પગ પકડી રાખવો, તેનાજ ચરણની સેવા–પૂજા કરવી અને તેનેજ સર્વ કાળ નમન કરતા રહેવું, મનમાં તેનીજ મૂર્તિ ઉભી કરવી, મનમાં તેનાજ ચરણનો સંકલ્પ કરવો અને સદા તેનેજ નમતા રહેવું. એક કવિએ દ્વિઅર્થી કવિતા કહી છે કેઃ–

પાપ કરે સો પાપ કર, પાપ કરે પુન હોય;
પાપ કરે સોહી તરે, પાપ કરો સબ કોય.

સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે, હે બંદા! તું પાપ કરતો હોય તો પાપો કર્યેજ જા, પાપ કરવાથીજ પુણ્ય હાંસલ થાય છે. જે કોઇ પાપ કરે છે તે આ ભવસાગર તરી જાય છે; માટે સૌ કોઇ બસ પાપોજ કર્યા કરો! પરંતુ બાતેની અર્થ કરવાને સારૂ પા ને પકરે સાથે જોડી દઇને જો કવિતા બોલીએ તો—

પા પકરે સો પા પકર, પા પકરે પુન હોય;
પા પકરે સોહી તરે, પા પકરો સબ કોય.

એવી કવિતા બની જાય છે; જેનો ગુહ્યાર્થ એવો ઉપજાઇ જાય છે કે, હે બંદે! તેં જો પ્રભુનો પગ પકડયો, તો નિત્ય તેનોજ પગ પકડી રાખી પાદસેવન–ભક્તિ કરતો રહે, પાદસેવનથી પુણ્ય સંપાદન થશે. જેઓ તેનો પગ પકડી રાખીને પાદસેવન–ભક્તિને સેવે છે, તેઓ ભવસાગર તરી જાય છે; માટે સૌ કોઇ પાદસેવન–ભક્તિ કરો–અર્થાત્ નમો નારાયણ! નમસ્તે અહુરમઝદ!

પ્રભુપ્રસન્નતાવિષે જરથોસ્તી શાસ્ત્રમાં દરેક ભણતરની શરૂઆતમાં ભણવામાં આવે છે કે:—"ક્ષન-ઓથ્રૂ અહુરહે મઝદાઓ!" અર્થાત્—હોરમઝદની ખુશનુદી થાઓ! પરમાત્મા પ્રસન્ન રહો! પ્રભુના નામથી નમન કરતાં રહેવાથી મનના રોગ તો શું પણ તનના રોગ પણ મટી જાય છે; એટલા માટે મુખ્ય પાક માથ્રો ભણતી વખતે ત્રણ ત્રણ વાર ભણવામાં આવે છે કે:—"અહુનેમ્ વહરીમ્ તનુમ્ પાઇતિ" અર્થાત્—અહુનવર તમારાં શરીરનું રક્ષણ કરે છે! આ નમન પ્રભુને પસંદ છે. એને "ફીટ ફ્રેમ્પ્રેશન વર્શીપ" કહી છે. મહાલક્ષ્મીજી આ પાદસેવન–ભક્તિમાટે સર્વથી પહેલી પ્રતમાં અંકાયાં છે. ભરત પાદસેવન–ભક્તિના મહા ઉપાસક ગણાયા છે. વિક્રમાદિત્ય, સુદામા અને બાસવ પાદ-સેવન–ભક્તિથી ભવપાર કરી ગયા છે.

અર્થાત્—અજ્ઞાન મનુષ્યોમાટે ક્રિયાકર્મો કરીને પ્રભુને પ્રસન્ન રાખવાનો માર્ગ ખુલ્લો છે, પણ જરા આગળ વધેલા મધ્યમ કોટિના જીવોએ તો પ્રભુના અનેક ગુણોનો મનમાં સંકલ્પ કરી, સ્મરણ કરીને ભક્તિભાવથીજ હરિને પ્રસન્ન કરવાના રહ્યા; પરંતુ ભક્તિ કરતે કરતે જેમને પરમેશ્વર-વિષે જ્ઞાન થયું હોય એવા જ્ઞાનીને તો જ્ઞાનસાધનાવડેજ પરમેશ્વરને પોતાના રૂપે ઓળખવાના રહ્યા.

૫ મો માર્ગ–અર્ચનભક્તિ

પ્રભુપદ પામેલા એવા, પ્રભુમય બની ચૂકેલા એવા, પ્રભુરૂપ સાધુ–સંત–સત્પુરુષ–કિંવા સદ્-ગુરુનેજ પરમેશ્વર લેખી લઈને તેમનાપ્રતે અખંડ ભાવભક્તિ રાખીને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા, એ પણ પ્રભુભક્તિવિષે ઉત્તમ રસ્તો છે. ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति। અર્થાત્–બ્રહ્મને જાણનારા બ્રાહ્મણ તે બ્રહ્મરૂપજ છે. પ્રભુને જોવા હોય તો પ્રભુરૂપ થયેલા સંતનાંજ દર્શન કરો.

" તાતા થૈ થૈ રાસ–સદનમાં, નાદ લહેર મહાભારી;
રૂમઝુમ નુપુર ક્વે રસ ઉરમાં, બ્રહ્મલગ્ન ધૂની જાગી. "

રાસમંડળમાં થૈ થૈકાર થઈ રહ્યો હોય, જ્યાં સર્વત્ર બ્રહ્મનાદ ઘૂમી રહ્યો હોય, આત્મજ્ઞાની-ઓના રૂમઝુમ કરતા નાદ તેની સાથે ધૂન મચાવી રહ્યા હોય, જે સર્વબ્રહ્મસ્વરૂપમાં એકતાન અને એકતાર લાગી ગયા હોય, તે પ્રભુપદ પામેલા સંતોને સંતોષવા, એ પ્રભુનેજ સંતોષવા બરા-બર છે. અહો, પરિક્રમાર, પાક સદ્ગુરુની કરેલી બંદગી તથા ભક્તિ ખુદાનેજ પહોંચે છે; માટે જે ભક્તો પ્રભુનાં મૂર્તિરૂપ દર્શન કરવાની લાલસા રાખતા હોય, તેમણે બલિરાજાની પેઠે, હરિશ્ચંદ્ર રાજાની પેઠે, કર્ણરાજાની પેઠે સતી સુભદ્રાની પેઠે, સતી દ્રૌપદીની પેઠે, અર્ચનભક્તિના માર્ગે સાધુસંતોનું સેવન કરીને, સેવા–અર્ચા કરીને પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવી. એ 'સેઇન્ટ વર્શીપ' કહેવાય છે. મનાય છે [illegible] નામે એક ભાવિક ભક્તને માટે કહ્યું છે કે, જગન્નાથજીનાં દર્શને જે કેટલા સાધુસંતો આવતા તેમને જગન્નાથનું પદ પામેલા માનીને તે સર્વ સત્પુરુષોની દિલોજાન-થી સેવાચાકરી કરતા હતા. પોતાનું સઘળું આપવું પડે તો તે પણ સંતના ચરણે ધરતા. એ [illegible] સત્પુરુષોની સેવાભક્તિથી ખુદ જગન્નાથજી પ્રતાપરુદ્ર ઉપર પ્રસન્ન થયા છે. એવી બાબતથી તેઓ એટલા તો વિરક્ત દશામાં રહેતા હતા, કે તેમનો આખો આનંદ ત્યાગ અને આત્મ ભક્તિ-[illegible] પણ જગન્નાથજીની મૂર્તિ [illegible] હતા. "[illegible]" [illegible] એમના પ્રસંગે [illegible]. [illegible] મૂર્તિએ પોતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને [illegible] ભક્તને પોતાની છાતી સરસા [illegible] આલિંગન કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે.

नानागुरुसेवानां [illegible] । [illegible] ॥

[illegible]

૬ ઠ્ઠો માર્ગ–વંદનભક્તિ

પ્રભુને હરદમ નમસ્કાર કરવા, સંતમહાત્માઓને નમન કરતા રહેવું, સદ્‌ગુરુને પ્રણામ કરવા, પિતૃઓની ભકિત કરવી, યઝદો–અમશાસ્પંદો–ફિરેસ્તાઓ–અશો ફ્રોહરો પ્રત્યે વંદનથી પૂજ્યભાવ દાખવવો, ઠાકોરજી વગેરેની જે તે ધર્મપંથવાળાઓએ, મૂર્તિની પૂજા–અર્ચા કરવી, અશો દસ્તુરને પાયે લાગવું, ગુરુના ચરણે માથું મૂકવું, સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા, અષ્ટાંગપાત કરવો, પરમેશ્વરના નામગુણોવડે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા. જેને "આબેસન્સ" કહે છે, તે સર્વ પ્રકારનાં નમન એ વંદનભક્તિના વર્ગમાં આવે છે. જેમનાથી ઉપર જણાવેલા પાંચે માર્ગે પ્રભુને પ્રસન્ન કરી શકાતું ન હોય, તેમને માટે આ સહેલામાં સહેલો માર્ગ શાસ્ત્રકારોએ શોધી કાઢેલો છે.

मुक्तिस्तु त्रिपदी प्रोक्ता विदा भक्त्या च कर्मणा। सोपानानि विनाऽऽरोहेम्रियन्तेऽज्ञानिनो वृथा॥
भक्तिर्मूर्द्धनिवर्वर्ति समाधानं भवेद्यतः। यद्गातयास्फूरेज्ज्ञानं पलायनो च संशयः॥

માણસો દુઃખોથી કંટાળીને જે મુક્તિ માગે છે, તે મુક્તિ મેળવવાનાં ત્રણ પગથીઆં છે. ૧ લું કર્મમાર્ગનું; ૨ જું ભકિતમાર્ગનું અને ૩ જું જ્ઞાનમાર્ગનું. એ પગથીએ પગથીએ જે કોઇ ક્રમે ક્રમે ચઢવાતું ન કરતાં એકદમજ ઉપર ચઢવાતું કરે, તે મૂર્ખ માણસ મિથ્યા મરણને શરણે જાય છે; પરંતુ એ ત્રણ પગથીઆંમાં સુરક્ષિત, સહેલું, સરળ અને વળી ઉત્તમ પગથીઉં તે ભકિતનુંજ છે; કારણકે ચિત્તની એકાગ્રતા ભક્તિ અને બંદગી કરવાના અભ્યાસવડેજ થાય છે. છેવટે જ્યારે ભક્તિ કરતે કરતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારેજ સર્વ સંશયો અને શંકાઓ નાશ પામવાથી ઝટ મુક્તિ મળે છે અને છેવટે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની ભક્તિ દિલીપ રાજાએ, શ્રવણે, ગોરક્ષનાથે, ઓધવજીએ, સતી મંદોદરીએ, સતી સાવિત્રી અને બીજી સર્વ મહાસતીઓએ તેમજ અકરૂલ અને હિમાભકતે કરવાથી તેમને આત્મજ્ઞાનની લહાણી મળી હતી. આ પ્રેમભકિતવડે એક ભકતથી સર્વ નાના મોટાને વંદનજ થઈ જાય છે. પરમેશ્વરની પેદા કરેલી પેદાયશોને નમન કર્યાથી અને સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે પ્રેમભાવ બતાવવાની ટેવ પડવાથી તે પ્રેમી ભકત ઉપર પ્રભુના આશીર્વાદોના વરસાદજ વરસી રહે છે. કેમકે—

દાસ્યભક્તિ–પ્રભુના દાસ થઇને રહેવું, પરમેશ્વરની નોકરીમાં દાસતરીકે આસન માંડીને બેસવું, સખા નહિ પણ સેવક થઇને પરમાત્માના ચરણ હેઠળ સેવા કરવી, એ દાસાસન ભકિત છે. નારદમુનિને એક વાર શંકરે ગુરુપદ આપવા માગ્યું, ત્યારે નારદે એવું વરદાન માગવાની બબ્બે હાથે ના પાડીને જણાવ્યું હતું કે "હે મહાદેવ! મને તો તમારો દાસજ રહેવાનું ગમે છે. દાસાસનમાં જેવો પરમ આનંદ મળે છે, એવો ગુરુ આસનમાં મળવાનો નથી; ગુરુને માથે તો ઘણી જવાબદારી, જંજાળ અને જોખમદારી પોતાના સેવકો અને જગતને વિષે રહેલી હોય છે; માટે મને તો તમારો દાસજ રહેવા દો!"

૭ મો માર્ગ–દાસ્યભક્તિ

જૈસે ફીરતે રહત હૈ, બિવાહ કાજ નર નાર;
તૈસે ફીરે હરિભક્તિ મેં, સંગ ફીરે કીરતાર.

વિવાહના વરઘોડામાં જે પ્રમાણે ભરપૂર આનંદમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અહીંથી તહીં અને ત્યાંથી ત્યાં એમ દોડધામ કરતાં ફરતાં ફરે છે, તેવાજ ઉલ્લાસ અને ઉમંગથી હરિના દાસો જે હરિની ભક્તિમાં ને ભક્તિમાં સંપૂર્ણ આનંદથી ફરતાં ફરે છે, તો કરીમો રહીમ કીરતાર તેમની પૂંઠે પૂંઠે ફરતાજ રહી પોતાના દાસને વશ થઇને રહે છે. એ દાસાસન ભક્તિને તથા સેવાના આ પ્રકારને 'ઑફિસ ઑફ ડીવોશન' કહે છે. સેંટ પૅાલ, સેંટ લુક, સેંટ જૅાન અને સેંટ પીટર પ્રભુ ક્રાઇસ્ટની દાસાસન ભક્તિ કરવાથી ઉચ્ચ પદને પામ્યા હતા. અલી, અબુબકર, ઉમ્મર અને ઉસ્માન મોહમ્મદ હઝરતની દાસ્યભક્તિ કીધાથી સાખ્ય ભક્તો થઈ અમર નામ મૂકી ગયા. આઆરોન, જેથરો અને ગેરસોહોમ દાસાસન ભક્તિવડે મુસા પેગંબર જોડે ઉન્નતને પામ્યા. ગુસ્તાસ્પ, અસ્ફંદિયાર, જામાસ્પ અને પેશોતન દાસભક્તિ કરી પેગંબર જરથુસ્ત્રની પ્રસન્નતા પામ્યાથી ખુદાની ખુશનીદી મેળવી, તેની ચમત્કારિક કુદરતોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેતા પામ્યા. કબીર-

જી, તુલસીદાસ, રામાનંદ અને રામાનુજ એજ દાસત્વથી કૈવલ્યને પામી ગયા; માટે દરેક જીવાત્માએ ગરુડ અને હનુમાનજીએ શ્રીવિષ્ણુ અને રામચંદ્રજીની કરી હતી, તેમ દાસ્યભક્તિ કરવી.

૮ મો માર્ગ—સખ્યભક્તિ

સખી અથવા સખા એ સંસ્કૃતમાં મિત્રના, દોસ્તના, સ્નેહી અને સહીમિત્તિના અર્થમાં વપરાય છે. જેમ આપણા ઇષ્ટમિત્રપ્રત્યે આપણો પ્રેમ દર્શાવીએ, તેવી રીતે પ્રભુ આપણો પ્યારો દોસ્ત હોય નહિ શું, એવા ઉમળકાથી સખ્યભાવે તે માલિકને સંબોધીને તેની પ્રાર્થના કરવાની પણ એક રીત છે. જ્યાંસુધી એક ભક્ત પહેલા પગથીઆ ઉપર નવોસવો અને કાચો હોય છે, ત્યાંસુધી તે જ્યારે પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે પ્રભુને ત્રીજા પુરુષમાં સંબોધીને **तस्यैवाहं**=હું તેનો છું, એમ બોલે છે. જ્યારે તે ભક્તિમાર્ગે લાગે છે, ત્યારે પ્રભુને બીજા પુરુષથી સંબોધીને **तवैवाहं**=હું તારો છું; એવો ઉચ્ચાર કરવાને અધિકારી થાય છે; અને જ્યારે કેટલાક જન્માંતરે તે મુમુક્ષુ, ઇશ્વરને પિછાનવાને લાયક જિજ્ઞાસુપદ ઉપરથી ઉંચે ચઢે છે, ત્યારે તે તું-તું પોકારતો બંધ પડીને **तमेवाहं**=હું પણ તુંજ છું, આમ પોકારવાને અધિકારી બને છે. આ તેની ભક્તિ સખાભક્તિના વર્ગમાં આવે છે. પાદશાહ જમશેદ "મનમ યઝદી" એટલે "હું ખુદા છું" પોકારવાને અધિકારી થયો હતો. મનસુર પણ "અન-અલ-હક્ક" એટલે હું હક્કતાલાજ છું, એવો ઉચ્ચાર કરવાને લાયક થયો હતો. અશો જરાથુસ્ત્ર દાદાર અહુરમઝદ સાથે મિત્રભાવે પુરશેશો પાસુખ યાને સવાલજવાબો કરવાને અધિકારી થઇ યઝદનો ઇલ્કાબ મેળવવાને અધિકારી થયા હતા. પરમહંસ દીક્ષા મેળવવા પામેલા સઘળા હિંદુ સદ્‌ગુરુઓ **तत्त्वमसि-अहं ब्रह्मास्मि** અર્થાત્-તું તેજ છે, હુંજ બ્રહ્મ છું, એવા ઉદ્‌ગારો કાઢવાને લાયક અધિકારીઓ થયા છે.

"મી તૂં બનલો, તૂં મી બનલી; તૂં આત્મા, મી કાયા બનલી.
યેવો ન અસા કાલ કદા હી; મી, મી, તૂં તૂં હોઉનિ રાહી."

મરાઠીમાં જે પ્રમાણે સખ્યભક્તિનું ગૌરવ ઉપર મુજબ કહ્યું છે, તે મુજબ ફારસીમાં પણ કહ્યું છે કેઃ—

મન તુ શુદમ તુ મન શુદી, મન તન શુદમ તુ જાં શુદી;
તા કસ ન ગુઇયદ બાદ અઝાં, મન દીગરમ તુ દીગરી.

હે પ્રિય સખિ! હું તું બની, તું હું બની; હું કાયા થઈ ને તું આત્મા બન્યો; એવો પ્રસંગ, હે સખિ! કદિયે ન આવજો, કે તું જૂદો અને હું જૂદી કહેવાઉં. એ પ્રકાર "ફ્રેન્ડ વરશીપ" નો કહેવાય છે.

૯ મો માર્ગ—આત્મનિવેદન-ભક્તિ

આ ભક્તિ છેવટની છે. આત્મજ્ઞાન તે આ પ્રકારની ભક્તિજ છે. પરમાત્માના સત્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આત્મતત્ત્વવિષે ભાવમાં ને ભાવમાં લીન રહી, તેનાજ સ્મરણવિષે ગરક થઇ જવું, એ આત્મનિવેદન-ભક્તિ કહેવાય. એકનાથ, તુકારામ, હરિદાસ, રોહીદાસ વગેરે અનેક આત્મ-ભક્તો થઇ ગયા. શ્રીકૃષ્ણ, શ્રી મયૂરધ્વજ, શ્રી સગર, શ્રી જનક ઇત્યાદિ રાજાઓ આ ભક્તિમાં પૂર્ણતાને પામી ગયા. ચાલુ જમાનામાં શ્રી સાંઇનાથ, શ્રી ઉપાસની મહારાજ, શ્રી મેહેરબાબા, શ્રી હરનાથ પાગલ, શ્રી વાસુદેવ આનંદ, શ્રી નારાયણ મહારાજ (કેડગાંવકર), શ્રી તાજુદ્દીન ઓલિયા, શ્રી બાબાજાન (પુણા), શ્રી સુંદરનાથ વગેરે ઘણા થઇ ગયા; અને હાલ ઘણાક અસ્તિત્વમાં છે. આ વર્ષમાં, જ્યારે તાજુદ્દીન ઓલિયાએ દેહ છોડયો ત્યારે પેપરે પેપરે પ્રસિદ્ધ થયું છે કે, નાગપુરનાં બધાં દેવળોમાંની મૂર્તિઓની આંખોમાંથી નવધાર આંસુઓ નીકળતાં, જોવામાં આવ્યાં હતાં! મહાન જર્મન યુદ્ધની વ્યૂહરચના ગોઠવનાર સાંઇબાબા કહેવાય છે. તેમણે યુદ્ધની શરૂઆત અને સમાપ્તિ કરેલી કહેવાય છે. યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ જેવી થઇ કે તુરત તેમણે પોતાનો દેહ છોડયો હતો. યોગીઓના કદીમથના રાજા શ્રી સુંદરનાથ પરમાત્મા-નિવેદનભક્તિમાં કેવા ચકચૂર હતા, તેનો તાજો બનેલો દાખલો આપી આપણે સમાપ્તિ કરીશું. હિમાલય ઉપર તિહારી નામક ઘોર અરણ્યમાં યોગસાધનામાં તેઓ

ગરક થઇ બેઠેલા હતા (તેમના શિષ્ટ શિષ્ય તહલનાથના જણાવ્યા પ્રમાણે). એવામાં તેઓશ્રી એક યૂરોપીયન શિકારીના દેખવામાં આવતાંજ નજીક જઇને પૂછવા લાગ્યો " તું કોણ છે રે? શા સારૂ અહીં બેઠો છે?" આ યોગી પૂર્ણ સમાધિમાં ગરક થઇ ગયેલા હોવાથી કાંઇજ ઉત્તર દઇ શક્યા નહિ. આથી કરીને તે શિકારીએ ક્રોધાવેશમાં આવી જઇ, આ યોગી સન્મુખ ધગધગ બળતી ધૂણીમાંથી અગ્નિના અંગારા લઇ યોગીના અંગ ઉપર આગનો વરસાદ વરસાવી ચાલતી પકડી. બીજે દિવસે તે શિકારીએ ત્યાં આવીને જોયું તો યોગીનું શરીર બળી ગયું હતું અને પ્રાણ નીકળી ગયો હતો! આ યોગીની મોટી છબી મુંબઇના બાબુલનાથના મંદિરમાં ટાંગેલી જોવાથી જણાઈ આવે છે કે, આત્મનિવેદન-ભક્તિ કેવી કડક હોય છે. આ સાયુજ્ય મુક્તિ કહેવાય. આ જાતની ભક્તિની નિમગ્નતા એ છેલ્લામાં છેલ્લી ભક્તિ છે. ભક્તિનાં જે નવ અંગો કહેવાય છે, તે યાદ રાખવાને સારૂ એક શ્લોકમાં તે ગુંથી લેવામાં આવે છેઃ—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोस्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

આ ઉપરથી જણાશે કે, પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવા સારૂ ભક્તિ જૂદા જૂદા ૯ માર્ગોમાં છે. તેમાંના કેટલાક સરળ અને સહેલા માર્ગો પણ આપણ મનુષ્યોને દેખાડેલા છે, જેથી કોઇ પણ એક અનુકૂળ પડતો ભક્તિમાર્ગ અખત્યાર કરીને આપણા પ્રભુ, આપણા અલ્લા, આપણા લૉર્ડ, આપણા અહુરમઝદ ખુદાને આપણે દરરોજ, દર વખત અને દર પળે યાદ કરવાની ફરજમાં આપણ સર્વ પ્રાણીઓ મૂકાયલાં છીએ. પ્રભુને ભજવાથી અને તેની બંદગી કર્યાથી આપણે પોતે આપણી લાયકાત વધારી લાયક થઈ શકીએ છીએ અને પ્રભુ પ્રસન્ન થઇ આપણને સુખજ આપે છે; આપણા પ્રત્યેક કાર્ય ઉપર તે સાહેબ આશીર્વાદોજ ઉતારે છે. તથાસ્તુ!

('મુંબઇ સમાચાર'ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક સોરાબજી મંચેરજી દેસાઇ.)

૨૯—બાળકોપર સૂરજનાં કિરણોની અસર

ડૉ૦ વૉરીનજર અને યૂરોપ અમેરિકાના નામાંકિત તબીબો એવો મત ધરાવે છે કે, બાળકોને તેમના જન્મ પછી થોડાક દિવસોથીજ સૂરજનાં કિરણોનો લાભ આપવામાં આવે તો તેઓ નિરોગી અને તંદુરસ્ત રહે. સૂરજનાં કિરણો બાળકો કે મોટી વયનાં માણસોના શરીરપર પડવાથી તેઓની તબિયત સુધરે છે; એટલુંજ નહિ પણ ચોક્કસ રોગોથી તેઓ મુક્ત રહે છે. અલ્ત્રા-વાયોલેટ અને સૂરજનાં કિરણોથી બાળકો પોતાને સાધારણ રીતે લાગુ પડતી તાણ, ખેંચ અને આંકડીની બિમારીથી મુક્ત રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમના લોહીની ખનીજતત્ત્વરચનામાં ઘણો સારો ફેરફાર થવા પામે છે. જે બાળકને રીકેટનો રોગ લાગુ પડવાથી હાડપિંજર જેવાં બની ગયેલાં હોય છે, તેઓ સૂરજનાં કિરણોથી તંદુરસ્ત બનવાના દાખલાઓ જાણીતા તબીબોએ વખતોવખત રજુ કર્યા છે.

બાળકોને રીકેટ, ખેંચ વગેરે લાગુ પડતા રોગ દક્ષિણોત્તરાયણ સીમા એટલે ઉષ્ણકટીબંધ દેશોમાં જવલ્લેજ માલુમ પડે છે; જ્યારે ઉત્તર તરફ આ રોગો સાધારણ છે. વળી આ રોગો ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં સાધારણ છે; તેમજ વળી શહેરોનો જે ભાગ ઘણોજ ઘીચ હોય છે, તે ભાગોનાં બાળકોને આ રોગો વધુ મોટા પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે; કેમકે આવા ઠેકાણે સર્વથી ઓછો તડકો દેખાવ દે છે, પણ આ રોગોવાળા દરદીઓને તડકામાં રાખવામાં આવે તો તેઓ સહેલાઈથી આ રોગોથી મુક્ત રહી શકે છે.

(દૈનિક 'હિંદુસ્થાન'ના એક અંકમાંથી)

૩૦—મહાન દેશભક્ત જૉન હેનરિચ પેસ્ટૉલોજી

પેસ્ટૉલોજી એક એવો માણસ હતો કે જે પોતાના સમસ્ત જીવનપર્યંત અસફળતાઓ સાથે યુદ્ધ કરતો કરતો આખર સુધી દઢ રહ્યો હતો. તેની ખાત્રી હતી કે, તેના વિચારો માનવજાતિને માટે ઘણાજ હિતકારી છે: પોતાના વિચારોને તેણે કેટલીયે વાર શબ્દોદ્વારા તેમજ કાર્યદ્વારા વ્યાવહારિક રૂપમાં પણ પ્રકટ કર્યાં હતા. તેની જગાએ બીજો કોઇ હોત તો તેણે અસફળતાઓને તાબે થઇ ક્યારનાયે પોતાના વિચારો છોડી દીધા હોત. તેનું જીવન એ એક ગરીબાઇનો જીવંત ઇતિહાસ છે. જીવ્યો ત્યાંસુધી તો તેને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ; પરંતુ તેના દેહાન્ત પછી આજે છેક સો વર્ષે આ દિવાની દુનિયા જોઇ શકી છે કે, તેના વિચારો કેટલા ગંભીર હતા. તેના અધુરા અનુભવો પણ આજે પ્રમાણભૂત દૃષ્ટાંતતરીકે ગણાય છે; અને જ્યાં શિક્ષણની જરા પણ ચર્ચા થાય છે, ત્યાં તેનું નામ આદરપૂર્વક સંભારવામાં આવે છે.

પેસ્ટૉલોજીનો જન્મ સને ૧૭૪૬ ની ૧૨ મી જાન્યુઆરીને દિવસે જ્યુરિચમાં થયો હતો. તેના પિતા જેઓ એક વૈદ્ય હતા તેઓ તેને પાંચ વર્ષનો મૂકી મૃત્યુ પામ્યા. પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ પોતાનાં ત્રણ સંતાનોનું (પેસ્ટૉલોજીનો એક ભાઇ તથા બહેન) પાલનપોષણ એક નોકરની મદદથી બહુ ઉત્તમ રીતે કર્યું. કૌટુંબિક જીવનના અનુભવોથી પેસ્ટૉલોજીને ચાર બાબતોમાં દઢ વિશ્વાસ બંધાયો હતો કે, શિક્ષકોમાં માતાનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે; શિક્ષકે શિષ્યપ્રત્યે પિતૃભાવથી વર્તવું જોઇએ; કૌટુંબિક સુખજ સર્વોચ્ચ સંસારી સુખ છે અને વિશ્વપ્રેમજ શિક્ષણની પૂર્ણતાને દર્શાવી આપનાર છે.

પોતાના ધર્મપ્રચારક પિતામહના વિચારો ધ્યાનમાં રાખીને પેસ્ટૉલોજીએ પણ પ્રચારક થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તેથી જ્યૂરિચ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થતાંજ તેણે અધ્યાત્મવિદ્યા શીખવાનું શરૂ કર્યું. જે વિભાગમાં પેસ્ટૉલોજી રહેલો હતો તે વિભાગના લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ વિચારોના હતા. તેમણે પોતાનાજ પ્રબંધથી એક માસિકપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું અને તેનું મુખ્ય તંત્રીપદ પેસ્ટૉલોજીને આપવામાં આવ્યું. વીસમી સદીના વિચારો સાથે સરખાવીએ તો તો તે એક સાધારણ કામ ગણાય. પત્રમાં રાજનીતિને સ્થાન મળતું ન હતું; પણ તે સમયે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રકટ કરવા તે પણ ભયંકર અપરાધ ગણાતો. એટલે આ પત્ર ઉપર પણ સરકારની નજર ચોંટી અને બળવાખોર ચળવળનું પૂર્વરૂપ ગણીને તેને તરતજ જપ્ત કરવામાં આવ્યું તથા તેના યુવક સંપાદક પેસ્ટૉલોજીને માત્ર ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે તેના કેટલાક સહાધ્યાયીઓ કે જેઓ તે પત્રમાં લેખો લખતા હતા તેમની સાથે કેદ કર્યો.

જેલમાંથી છૂટયા પછી તેણે રાજપ્રકરણમાં ઝુકાવ્યું અને ખેડુતોનું અત્યાચારોથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું. તેજ વખતમાં રૂસોનું "શુદ્ધ સ્વાભાવિક જીવનની પ્રશંસાઓ" નામનું પુસ્તક વાંચીને તેને સામાજિક જીવનનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખેડુતનું જીવન ગાળવાનું મન થયું. એક બાજુ એક ઉચ્ચ કુટુંબની કન્યા સાથે તેના વિવાહની ચર્ચા પણ થવા લાગી. એક વર્ષ સુધી ખેતીનું કામ શીખીને તેણે થોડી જમીન ખરીદી અને ખેતી શરૂ કરી દીધી. જે સ્ત્રી સાથે તેનાં લગ્ન થયાં તેની ઉપર લગ્ન પહેલાં લખેલા પત્રો વાંચતાં તો એક વાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે. પોતે કેવા વિચારનો માણસ છે તે તેને સ્પષ્ટ કહી દેવાનું તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો; તેથી તેણે લખ્યું હતું કે, હું નમ્ર સાથે ઘણોજ નમ્ર થઇ શકું છું, પણ એની સાથે મારામાં 'શિષ્ટાચાર'નો પણ અભાવ છે અને હું દેશપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો પ્રથમ બજાવીશ અને તે પછીજ સ્ત્રીપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બજાવી શકીશ. તેની સ્ત્રીએ આ શરતો સ્વીકારી તે પછીજ તેણે તેની સાથે લગ્ન કર્યાં તથા તે એવી તો ઉત્તમ પતિભક્ત નીવડી કે તેના જેવી સ્ત્રીઓ સંસારમાં બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

જો કે તે સ્ત્રી તેને સદાયે પૈસાની મદદ આપ્યા કરતી, છતાંયે તે ખેતીમાં નિષ્ફળ નીવડયો. એજ

અરસામાં તેને ત્યાં એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. તેના વિચાર હવે શિક્ષણ તરફ વળ્યા; અને તેણે પોતાના ચાલુ કર્તવ્યની સાથે ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાની પણ એક યોજના તૈયાર કરી અને પોતાને ઘેરજ એક શાળા ખોલી. એ શાળામાં ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા. પોતાના ખેતરમાં તેમનાદ્વારા કામ લેવાની સાથેસાથે તેમને યોગ્ય શિક્ષણ પણ આપવા માંડયું. તેમની સાથે કોઇ પણ એવી વાત તે નહોતો કરતો કે જે વાતમાંથી તેમને કંઇપણ શીખવાનું ન મળે. તરતજ તેણે પોતાના પ્રયત્નથી વિદ્યાર્થીઓનીસંખ્યા પચાસસુધી વધારી, પરંતુ આ વખતે પણ તે નિષ્ફળ થયો; અને તેની સ્ત્રીનું ઘણું ખરૂં ધન તેમાંજ ખર્ચાઇ ગયું. પેસ્ટૉલોજી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ ભોજન, વસ્ત્ર તથા અમૂલ્ય શિક્ષણ પણ આપતો હતો; છતાં પણ એ વિદ્યાર્થીઓનાં માતપિતા તો એમજ માનવા લાગ્યાં કે, એને ત્યાં તો અમારાં છોકરાં ઉલટાં બગડીજ જાય છે. આવા વિચારથી તેમણે પોતાનાં બાળકોને તેની સ્કૂલમાંથી ઉઠાડી લીધાં. ગરીબ પેસ્ટૉલોજી સાચેજ (ઘરનું ગોપીચંદન ખર્ચવા છતાં એટલે કે પૈસો અને મહેનત પુષ્કળ ખર્ચવા છતાં—જેમના ભલામાટે તે અસામાન્ય ભોગ આપી રહ્યો હતો, તેમના તરફથી આ પ્રમાણે અપયશ અને નિષ્ફળતાજ પામવાવાળો) અભાગીઓ મજુર હતો.×

આ પછીનાં અઢાર વર્ષો સુધી ખરૂં જોતાં પેસ્ટૉલોજીના આવા માઠા દિવસો રહ્યા કર્યા હતા કે, તે એવા સંયોગોમાં જીવતોજ શી રીતે રહ્યો, એજ એક આશ્ચર્યની વાત છે. એ સમયદરમિયાન તેને પૈસાના બહુજ સાંસા પડયા. મહીનામાં ઘણીખરી રાત્રિઓ તેને માત્ર પાણી પીનેજ ગાળવી પડતી હતી. કેટલીક વાર તો તેને કપડાંની સુદ્ધાં એટલી બધી તંગી આવી પડતી કે તેને લીધે તે સભ્ય સમાજમાં બેસી પણ શકે નહિ. આટઆટલું વીતવા છતાં પણ લોકશિક્ષણના સિદ્ધાંતોનો જેટલો વિચાર તેણે તે દિવસોમાં કર્યો હતો તેટલો કોઇ દિવસ કર્યો નહોતો.

હવે તે વધારે પ્રખ્યાત કેવી રીતે થતો ગયો તે પણ જાણવા જેવું છે. ખેતીનું કામ બંધ કર્યા પછી તેણે "લિયોનર્ડ અને ગરટ્રૂડ" નામની એક ચોપડી લખી અને તેનું ખૂબ વેચાણ થયું. જ્યાં જ્યાં જર્મન ભાષાનો પ્રચાર હતો, ત્યાં ત્યાં તેનો ખૂબ પ્રચાર થયો. એ એક નવલકથાનું પુસ્તક હતું. તેની નાયિકા 'ગરટ્રૂડ' નામે એક ગામડીઅણ હતી, કે જેણે પોતાના દિવ્ય ગુણોથી પતિને પણ સુધાર્યો, સંતાનોને પણ સુશિક્ષણ આપ્યું તથા પોતાના ગામડા ગામને પણ સ્વર્ગ જેવું બનાવ્યું હતું ! પેસ્ટૉલોજીનો આ પ્રથમજ ગ્રંથ તેના જીવનનું અણમોલ રત્ન હતો, પણ પાછળથી તેમાં બીજો વધારો કરવાથી તેની મહત્તા અનેક રીતે ઓછી થઇ ગઇ. આ પુસ્તકથી સ્વીટ્ઝરલેંડની સરકાર એટલી ખુશ થઇ ગઇ કે તેના લેખકને તેણે એક સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો, પણ આ સમયે પણ પેસ્ટૉલોજીના એવા વસમા દિવસો વીતતા કે રોટીને ખાતર તેને આ સુવર્ણચંદ્રક પણ વેચવો પડયો. આ વખતે તેણે ફરીથી એક વર્તમાનપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું, પણ તેય ન ચાલ્યું. પુસ્તકો લખવા માંડયાં, પણ એ ખાતે પણ નિરાશા મળી. તેની આવી સ્થિતિ પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધી રહી. ત્યાર પછીજ તેને પુનઃ એક એવો અવસર પ્રાપ્ત થયો કે જયારે પોતાના શિક્ષણ-સંબંધી વિચારોને વ્યવહારમાં ઉતારી શકયો. પૈસાની પણ હવે તેને પૂર્ણ સહાયતા મળી.

સને ૧૭૯૮માં ફ્રાંસની પ્રજાકીય સેનાએ સ્વીટ્ઝરલેંડ ઉપર ચઢાઇ કરી વિજય મેળવ્યો. તે સમયે લુસર્ની ઝીલુની આજુબાજુ સ્વીટ્ઝરલેંડનાં અનેક બાળકો અનાથ થઇ પડયાં હતાં. તેઓ તદ્દન અસહાય હતાં, તેમને ખાવાનું કે પહેરવા—ઓઢવાનું કંઇપણ ઠેકાણું ન હતું. તે વખતે ફ્રેન્ચ સરકારને પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાઇ ચૂકયું હતું. તેથી તે સમયના ફ્રેન્ચ અમલદારો(જેઓ તે સમયે સ્વીટ્ઝરલેંડનું રાજ્ય ચલાવતા હતા)એ સ્ટેંજના અનાથાશ્રમમાં આ બાળકોનું પાલન-પોષણ કરવાનો અને શિક્ષણનો પણ સઘળો કારભાર પેસ્ટૉલોજીના હાથમાં સુપ્રત કર્યો. ખર્ચ તો સરકાર પોતેજ આપતી હતી.તે ઉત્સાહી શિક્ષક અહીં પાંચ છ મહીનાથી વધારે ન રહી શકયો. તેને બીજા

× અહીં કૌંસમાં માત્ર આટલુંજ લખીને અટકવું પડે છે અને આવા દિવ્ય માનવના આ કડવા અનુભવની સ્વાભાવિક્તા ઈત્યાદિવિષે જે કાંઈ લખવું જરૂરી લાગે છે, તે અનવકાશને લીધે અને મંદ પ્રકૃતિને લીધે આ સેવક અત્યારે લખી શકતો નથી. ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

કોઇની મદદ ન હતી. તેના દેશબંધુઓ પણ તે "પ્રૉટેસ્ટંટ" પંથનો હોવાનો સંદેહ રાખ્યા કરતા હતા; પરંતુ પેસ્ટૉલોજીએ પોતાનું કાર્ય અજબ ખુબીથી ચલાવ્યું. આ વખતે તેનો ઉદ્યોગ સર્વાંશે સફળ થયો, અને તે એટલે સુધી કે અધિકારીઓએ પણ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું કે, બાળકોની સાધારણ કરતાં પણ વધારે ઉન્નતિ થઇ છે. તેના જીવનમાં અમુક અંશે આ સૌથી ભારે વિજય હતો. આ કાર્યમાં તેણે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરી ન હતી, પણ અંતે તેને તેમાંથી પણ દૂર થવું પડ્યું. ફ્રાન્સના અધિકારીઓને ઘાયલોને રાખવામાટે આ અનાથાલયની જરૂર પડી, એટલે પેસ્ટૉલોજી અને પેલાં બાળકોને ત્યાંથી વિદાય કર્યાં; પણ આ વખતે તેને પૂર્ણ અનુભવ થઇ ચૂક્યો હતો. તેને વિશ્વાસ હતો કે પોતે બાળકોને પૂર્ણ શિક્ષિત બનાવી શકે તેમ છે. એ પણ સાચી વાત કે, તે કોઇ બાહ્ય પંડિતાઇને ભણી ચૂકેલો બાહ્ય નીતિરીતિવાળો પંડિત ન હતો. તેના આચાર-વિચાર જૂના કાળના (પ્રાતઃસ્મરણીય જિજ્ઞાસુ અને મુક્તાત્માઓના જેવા) હતા. શરીર ઉપરનાં કપડાંની ટાપટીપને લગતી બહુ ઓછી પરવા તેને રહેતી હતી. તેનું એવું બાહ્ય રૂપ જોઇને તો કોઇ પણ તેને શિક્ષક બનાવે તેમ ન હતું; પરંતુ તેનો ઉત્સાહ પણ અજબ હતો. વર્ગડૂર્ફમાં તેને એક શિક્ષકતરીકે જગા મળી અને ત્યાં તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૯ થી ૧૮૦૪ સુધી કામ કર્યું.

તેજ અરસામાં તેણે 'ગરટ્રૂડે પોતાનાં સંતાનને કેવી રીતે શિક્ષણ આપ્યું ?' એ નામની એક બીજી ચોપડી લખી. પુસ્તકનું આવું નામ તેણે એજ વિચારથી રાખ્યું હતું કે આ પુસ્તકનો સંબંધ પણ પેલા સુવિખ્યાત પુસ્તક સાથે ગણાય. તેનાથી પણ તેની કંઇક ખ્યાતિ થઇ. હવે તેનું વ્યક્તિત્વ સમજાવા લાગ્યું. સન ૧૮૦૨માં પેરિસની સરકારે તેને કેટલીક બાબતો ઉપર વિચાર કરવા માટે ડેપ્યુટી બનાવીને સ્વીટ્ઝર્લેંડથી પેરિસ બોલાવ્યો; પણ તેને રાજ્યપ્રકરણ કરતાં શિક્ષણ તરફ વિશેષ પ્રેમ હતો. તેણે નેપોલિયનને મળીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર વિચાર કરવા ઇચ્છ્યું; પણ નેપોલિયને તેને જોતાંવેંતજ તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે હું કાંઇ એ. બી. સી. ના ઝગડામાં પડવા નથી માગતો.

તેની શિક્ષણપદ્ધતિ જોવામાટે અનેક સ્થળોથી વર્ગડૂર્ફની શાળામાં શિક્ષકો આવવા લાગ્યા. સન ૧૮૦૫માં તે ત્યાંથી ન્યૂચૈટેલઝીલ ઉપર યવર્ડનમાં ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં તે વીસ વર્ષસુધી રહ્યો. પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ શિક્ષકો તેની શિક્ષણપદ્ધતિ જોવા-શીખવા ત્યાં આવતા હતા; પણ ધીમે ધીમે આ સંસ્થાના અધિકારીઓમાં પણ વિખવાદ થયો અને એ સ્કૂલ પણ બંધ થઈ ગઈ. પેસ્ટૉલોજી નોહફ ગયો અને ત્યાં તેણે બાકીનું જીવન પોતાના જૂના ખેતીવાડીનાજ કાર્યમાં ગાળ્યું. વગમાં સન ૧૮૨૭માં તે મૃત્યુ પામ્યો.

પેસ્ટૉલોજીની આખા જીવનપર્યંત એજ ઇચ્છા રહ્યા કરી હતી કે, તે પોતાના શિક્ષણવિષયક વિચારો જગત સમક્ષ મૂકી જાય. તેની સમજમાં **ચારિત્રવર્ધક શિક્ષણ આપવું એજ એક મહાન શક્તિ આપવા બરાબર હતું.** મનુષ્યની મહત્તા તેના ગુણોનેજ લીધે હોય છે. તે સમયમાં જે શિક્ષણપદ્ધતિ ચાલુ હતી, તેમાં તેને અનેક દોષ દેખાતા હતા. વિદ્યાર્થીઓનાં મગજમાં બીનજરૂરી બાબતો જબરદસ્તીથી ઘુસાડવામાં આવતી હતી. તેમને માત્ર શબ્દજ્ઞાનજ આપવામાં આવતું; પણ તેણે વિચાર્યું કે, ગોખણપટ્ટી કરતાં વિચારશક્તિ ખીલવવાથી બાળકોને વધારે શિક્ષણ મળે છે. શિક્ષકનો એજ આદર્શ હોવો જોઇએ કે, તે પોતાના શિષ્યોનાં હૃદયોમાં સ્વાભાવિક શિક્ષણના અંકુર પેદા કરે. બાળકોના સ્વાભાવિક વિચારોને ઉત્તમ કામો તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી બાળકો જેટલું શીખે છે, તેટલું માત્ર પુસ્તકો ગોખી મારવાથી મળતું નથી. ખરૂં જોતાં પેસ્ટૉલોજીનો એજ ઉદ્દેશ હતો કે, બાળકોના માનસનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી તેમના માનસિક જ્ઞાનનો વિકાસ કરવો. તે સમજતો હતો કે, જ્યાંસુધી શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ નથી, ત્યાંસુધી તેમનાં મગજમાં કોઇપણ બાબત જોઇએ તેવી પ્રવેશ કરી શકતી નથી; તેમજ તેમનો સ્વાભાવિક વિકાસ પણ થતો નથી. આથી પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યા પછીજ તે તેમના મગજમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો હતો.

વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો,' એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો.

(શ્રી. નર્મદેશ્વર શર્મા વિદ્યાર્થીના 'વિશ્વમિત્ર'માંના લેખપરથી સ્વતંત્રાનૂવાદ)

(અમારા હાલના પોતાને દેશભક્તો અને મહાન શિક્ષકોમાં ખપાવનારા તેમજ ખપાવવામથી રહેલા સજ્જનોને આ ચરિત્રમાંથી કેટલું બધું સમજવા-આચરવા જેવું છે! ફ્રાન્સને તો પાછું નેપોલિયનદ્વારા બાહ્ય વિજય મેળવીને પણ છેવટે લૌકિક મોજશોખનાજ ખાડામાં જઇ ડૂબવું હતું, એટલે તે આવા સાચા મહાપુરુષની અવગણના ન કરે તો બીજું કરે પણ શું? પરંતુ શું હિંદવાસીઓને પણ એવાજ બનવું છે? જોજો કે, હવે દશકા દરમિયાનજ એવા લૌકિક શોખ-સ્વાર્થમાં ડૂબી રહેલા માનવીઓની કેવી દુર્ગતિ થાય છે! લિ૦ અવગુણસાગર ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.

૩૧—ચીનનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ

"ચીનમાં રાજસત્તાવાદ પુનઃ જન્મે તે પહેલાં પર્વતો જમીનદોસ્ત થશે અને સમુદ્રનાં નીર સૂકાઈ જશે."

હિંદમાં અસહકારની પ્રચંડ જ્વાળાઓ પ્રકટી અને સ્વરાજ્યગર્જનાથી દેશ ગાજી ઉઠ્યો તે પહેલાં સ્વ૦ તિલક મહારાજે જેમ 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે" એ મહામંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો અને એ ભાવનાનાં બીજ રોપ્યાં હતાં, તેમ ચીનમાં વિજયી વિપ્લવ પહેલાં લિયાંગ-ચી-ચાઉએ ઉપરનો મહામંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો; અને લોકોમાં પ્રજાસત્તાવાદની ભાવનાના પ્રથમ ગુરુની એ આત્મશ્રદ્ધા અસ્થાને નહોતી. કેમકે એ પોતાની પ્રજાને બરાબર પીછાણતા હતા. ચીની પ્રજાના બળની તુલના એણે બરાબર કરી હતી. તેમની એ ગણત્રી ખોટી નહોતી, એ આજથી માત્ર પા સદી પહેલાંનાજ અફીણીઆ, ટુંકપગા અને લાંબા ચોટલાવાળા ચીનાએ પોતાના વતનમાં પેઠેલા પરદેશીઓને ગાંસડાંપોટલાં બાંધવાની ફરજ પાડીને પૂરવાર કર્યું છે.

જગતમાં જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સત્તાધીશો સીતમગારો બને છે, પ્રજાને પોતાની એડી નીચે પીલે છે, ભૂખે મરતી પ્રજાનાં લોહી ચૂસી વિલાસોમાં રાચે છે, પ્રજાના પ્રાણ સાથે ખેલ માંડે છે અને એ બધા અમાનુષી જુલ્મો અને અત્યાચારો સામે પ્રજા જ્યારે "ત્રાહિ-ત્રાહિ" પોકારી "ભૂખે મરવા કે ભાલે મરવા"ની પરિસીમાએ પહોંચે છે, ત્યારે ગમે તેવી નિર્માલ્ય પ્રજા પણ "ભાલે મરવાનું" પસંદ કરે છે અને જીવપર આવી કેસરિયાં કરે છે. પ્રજાકોપનાં એ પ્રચંડ મોજાંઓ સામે કોઇ સલ્તનત ટકી શકી નથી, કોઇ સામ્રાજ્ય ઉભું રહી શક્યું નથી.

આજથી કેવળ અડધી સદી પહેલાં ચીનમાં એવીજ પરિસ્થિતિ ઉભી થઇ હતી. ચીની શહેનશાહતમાં સર્વત્ર અંધેર ચાલતું હતું; પ્રાંતના સુબાઓ આપખુદીથી અમલ ચલાવી રહ્યા હતા; કાયદા કે બંધારણ જેવું કશું હતું નહિ. સુબાનો શબ્દ એ કાયદો! તેના હુકમ સામે કશી દાદ-ફરિયાદજ ન હોય. પોતાના વિલાસોમાટે તે પ્રજાને ચૂસતો; સુબાનો સાગરીત ગમે તેને રંજાડી શકતો; પોતાના નિર્દોષ વિરોધીને તે પકડી શકતો અને ફાવે તે આરોપ તેની સામે મૂકી શકતો. ત્રણ ત્રણ દિવસસુધી અસહ્ય યાતનાઓ આપી ન કર્યા ગુન્હાનો એકરાર કરાવવામાં આવતો અને એમ છતાંયે ગુન્હો કબૂલ ન રાખે તેને પણ તેના શિકારીની લાગવગના પ્રમાણમાં સજા તો થતીજ.

ચીનનો તારણહાર

સારાયે ચીનમાં આવા જુલ્મોનું સામ્રાજ્ય પથરાયું હતું. પ્રજાની સહનશક્તિ ખૂટી હતી, ભૂખમરો અને અસંતોષ વધતાં જતાં હતાં. જીવન-મરણની સંકડામણમાં આવેલું જનાવર પણ જીવપર આવી સામે થાય છે તો આ તો હતા મનુષ્યો; અને ચીન એટલે તો પૃથ્વીની સપાટીપરની

વસતીનો ચોથો ભાગ. કરોડો માણસના નિઃશ્વાસ અને પ્રકોપ ગમે તેવી સલ્તનત, ગમે તેવા સામ્રાજ્ય, ગમે તેવી સત્તાનો સર્વનાશ કરવા માટે બસ છે. આખું ચીન એ આગથી ધુંધવાઇ રહ્યું હતું. જરૂર માત્ર તેને ફુંક મારી સર્વસંહારક હોળીની પ્રચંડ આગ પ્રગટનારની હતી; અને એ તો સૃષ્ટિનો ક્રમ છે કે, કોઈ પણ પ્રજાનું અધઃપતન થાય છે, તે આત્મભાન ભૂલે છે અને તેનું નામનિશાન પણ જાણે પૃથ્વીની સપાટીપરથી ભૂંસાઇ જશે, એવી અણીની ઘડી આવી પહોંચે છે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરનાર એક મહાવિભૂતિ જાગે છે. ચીનની એ મહાવિભૂતિ તે સ્વર્ગસ્થ ડૉ૦ સુન-યાટ-સેન. સારૂંયે ચીન આજે એ મહાપુરૂષને પોતાના તારણહારતરીકે પૂજે છે. આજે ચીનમાં એક પણ એવું જાહેર મકાન, ઘર કે ઝુંપડું નહિ હોયે કે જ્યાં ડૉ૦ સુન-યાટ-સેનની છબી ન હોય. દરેક સોમવારે દરેક ઑફીસોમાં, શાળાઓમાં, એ તારણહારના માનમાં પ્રાર્થના થાય છે. રાષ્ટ્રગીત ગવાઇ રહ્યા પછી સૌ એ આત્માને ત્રણ ત્રણવાર શિર ઝુકાવીને વંદન કરે છે.

આજે ચીનમાં જે જાગૃતિ છે તે ડૉ૦ સુન-યાટ-સેનને આભારી છે. આજે દેહરૂપે તેઓ હયાત નથી, પરંતુ તેમના આત્માનો તો ચીનની પ્રજા વચ્ચે અમર વાસ છે. પ્રજાની નસોમાં તેમણે રેડેલું નવચેતન દિવસે દિવસે ઉલટું ખીલતું જાય છે. તેમણે પ્રગટાવેલી સ્વતંત્રતાની આગ પ્રજાનાં બંધનો બાળી રહી છે. તેમણે આપેલો આઝાદીનો મંત્ર પ્રજાના હૃદયમાં કોતરાઇ રહ્યો છે. તેમનું નામમાત્ર પ્રજાને આજેયે પ્રેરણા આપી રહ્યું છે. એ નામનો ચીનની પ્રજાપર જાદુ કંઇ ઓરજ છે. એ જનહિત જાદુગરની જીવનલીલા વાંચનારના દિલમાં પણ સ્વતંત્રતાની ધગશ જગાડે એવી હોઇ તેની આછી રૂપરેખા અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

સ્વ. ડૉ૦ સુન-યાટ-સેનની બાલ્યાવસ્થા

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વર્તાય એ કહેવત પ્રમાણે ચીનના એ ભાવિ ઉદ્ધારક બાળપણથીજ સુધારક હતા. બાળકોને વેચવાના, બાળકોને ટુંપી નાખવાના, રખાતો રાખવાના, પગ સાંકડા કરવાના, મૂર્તિપૂજાના અને એવા અનેક જૂના કુરિવાજો સામે એ બાળમગજ કંપી ઉઠ્યું હતું અને તેની સામે માથું ઉઠાવ્યું હતું. મોટાભાઇ ડા-કો સાથે હોનોલુલુ રહેવાનો પ્રસંગ મળતાં પાશ્ચાત્ય વિચારોનો એમને પટ લાગ્યો. મોટાભાઇ ભડકી ઉઠ્યા અને તેમણે એ બાળકને ચીન ભેગો કર્યો; પરંતુ એ થોડા કાળમાંયે એ બાળમગજને સ્વતંત્રતાનો ચેપ લાગી ચૂક્યો હતો. ચીનમાં પગ મૂકતાંની સાથે ત્યાંની ગુલામી દશાથી તેમનું યુવાન લોહી ઉકળી ઉઠ્યું. તેમણે પોતાના વતનમાં છડેચોક ગર્જના કરવા માંડી કે "તમારાં નાણાં ક્યાં જાય છે? પેલા સ્વર્ગના પુત્રને! એ 'સ્વર્ગનો પુત્ર' તમારે માટે શું કરે છે? કશુંજ નહિ. એની રાજ્યપદ્ધતિ એટલી સડેલી છે કે તેની સાથે તમારે કશી લેવાદેવા નથી. તમે તમારા રસ્તાઓ અને પૂલો સસ્તામ બાંધી શકો છો, તમારી શાળાઓ સસ્તામાં નભાવી શકો છો; છતાં તમને ચૂસવામાં આવે છે." તેમણે ડિંડીમ બજાવીને પ્રજાને અને સત્તાધારીઓને સુણાવી દીધું કે "ટીન મીંગ વુ ચાંગ." (દૈવી હક્કના અમરપટા ન હોય.) આપખુદી સત્તાધારીઓનાં સિંહાસનો કેમ જાણે ડોલવા લાગ્યાં! તેમનાથી એ બાળકનો તાપ પણ ન જીરવાયો. તેઓએ સુન-યાટ-સેનને દેશપાર કર્યા અને હોંગકોંગ ધકેલ્યા; પરંતુ ઈશ્વર એમની પડખે હતો. હોંગકોંગમાં તેમને અનેક મિત્રો મળી ગયા. તેમણે એક ગુપ્ત મંડળ સ્થાપ્યું અને કેન્ટન કબજે કરવાનું કાવત્રું રચ્યું. જોકે એ કાવત્રું નિષ્ફળ ગયું, તોપણ વિપ્લવના ગણેશ તો ત્યારથીજ મંડાયા. એ કાવત્રાની કથા એમના પોતાના શબ્દોમાંજ રજુ કરીશુંઃ—

કેન્ટનનું કાવત્રું

"કેન્ટન કબજે કરવાનું અમારૂં કાવત્રું જો કે નિષ્ફળ ગયું હતું, તોપણ અમે તેને ક્ષણિક આઘાતજ ગણ્યો હતો. અમારો ઉત્સાહ જરાએ હણાયો નહોતો. અમારી સામે અનેક મુસ્કેલીઓ હતી એનું અમને ભાન હતું; પરંતુ તેની પાર ઉતરવા અમારો દૃઢ નિશ્ચય હતો. અમે ગુપ્તમંડળ સ્થાપ્યું હતું અને તેમાં પ્રજાકીય ધોરણે ચુંટણી કરી આગેવાનો અને એક નાયકની પસંદગી કરી હતી. દરેક પ્રાંતમાં અમારા ગુપ્તમંડળની શાખાઓ હતી. અમારાં મસલતસ્થાનો અમે બદલ્યાજ

કરતા હતા. દરેક જીલ્લામાં ત્રીસથી ચાલીસ મથકો એવાં મુકરર કર્યાં હતાં કે જ્યાં ઇસારો થતાંની સાથે ઓછામાં ઓછા એક હજાર માણસોસહિત બધો વહીવટ હાથમાં લેવા અમુક સભ્યો ખડે પગે તૈયાર હતા. બધા જીલ્લાઓ વચ્ચેનો વહેવાર દૂતોમારફત ચલાવતા. અમે કાંઈ લખી મોકલતા નહિ, પરંતુ મોઢેથીજ સંદેશો પાઠવતા. કોઇપણ વ્યક્તિને કનડવાનો અમારો લેશમાત્ર ઇરાદો નહોતો. અમારા ચુંટી કાઢેલા અનુયાયીઓને અમે બંધારણપૂર્વક વહીવટ કરવાની તાલીમ આપી હતી. સૈનિકો અમારી સાથે જોડાવા તૈયાર હતા, પરંતુ ત્યાંજ અમારી મુશ્કેલી હતી. બળવો જગાડવો સહેલો હતો, પરંતુ એટલી મોટી ફોજને કાબુમાં રાખવી એ મુશ્કેલ હતું. કાયદા કે વ્યવસ્થાનું તેમને ભાન નહોતું. તેઓ ઉશ્કેરાય તો પ્રજાના જાનમાલ જોખમમાં આવી પડે. રખેને તેઓ લૂંટફાટ ચલાવે એવો ભય રહ્યા કરતો. આખરે ખૂબ મસલત પછી અમે ત્રીસ આગેવાનોએ સો સો ચુનંદા અંગરક્ષકો તૈયાર કર્યા. ત્રણ હજાર એ અને બીજા પ્રાંતના ત્રણ હજાર મળી છ હજાર સૈનિકો વ્યવસ્થા જાળવવા તૈયાર કર્યા. બળવામાટે ઑક્ટોબરનો એક દિવસ મુકરર કર્યો. હોંગકોંગનો અમારો એજંટ સઘળી તૈયારીની ખબર આપે; તેમજ ત્રણ હજાર સૈનિકો, દારૂગોળો અને સાતસો મજુરો મોકલે કે તરતજ અમારે બધાં મથકોએ દૂતો મોકલી, અમારી જુદી જુદી ટુકડીઓ પાડી દઈ, એકસાથે બધે બળવો જગાડવાની ગોઠવણ હતી. હોંગકોંગથી તૈયારીનો સંદેશો આવ્યો, દૂતો રવાના થયા. થોડી વાર પછી ત્રણ હજાર સૈનિકોને બદલે સદેશો આવ્યો કે 'ગડબડ થઈ છે, સૈનિકો નહિ આવી શકે.' હવે શું થાય? દૂતોને પાછા બોલાવવાનું અશક્ય હતું. મેં મજુરો ન મોકલવા તાર કર્યો, પરંતુ કંઇક સમજફેર થઇ અને મજુરો આવી પહોંચ્યા. હવે તેમનો કોણ ધણી! તેઓ રખડતા થઇ પડયા, અમારો ભેદ ફૂટી ગયો."

કેદ

"પછી તો સરકારના કોપની વાત શી? અમે આગેવાનો તો ચેતી ગયા હતા, એટલે સપડાઈએ તેમ નહોતું; પરંતુ સરકારે કેટલાયે નિર્દોષ મજુરોને ફાંસીને માંચડે ચઢાવી દીધા. સોળ માણસોને, તેઓ આગેવાન છે એમ ધારીને, સરકારે ગરદન માર્યા. અમે ખરા આગેવાન તો આબાદ છટકી ગયા. હું મારી સ્ટીમલૉન્ચમાં હોંગકોંગ ગયો. સરકારી જાસુસો મારી પાછળ છૂટયા હતા. હું ઘણી વખત તેમની પાસેથી પસાર થતો, પરંતુ કોઇ મને ઓળખી શકતું નહિ. ત્યાં અઠવાડીઉં રોકાઇ મારૂં કુટુંબ, પત્ની, બાળકો અને માતા મારી પાછળ આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી હું મારી પાછળ ભમતા મૂર્ખાઓની નજર સામે સ્ટીમરપર ચઢી ગયો. એક વર્ષ સુધી ભટકતો ભટકતો હું લંડન પહોંચ્યો. જાસુસો મારી પાછળ ભમતાજ હતા. આખરે લંડનમાં ચીની એલચી ખાતાની હદમાં હું ફસાયો. મને મારા અંગ્રેજ મિત્રોએ ચેતવ્યો હતો, પરંતુ હું એક વખત ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યાં બે માણસોએ મને બોલાવ્યો. ચીની એલચી ખાતાની હદ હું ભૂલી ગયો હતો. પેલાઓએ મને બળવાવિષે ચર્ચા કરવા પોતાને ત્યાં આમંત્રણ કર્યું. મેં આનાકાની તો કરી, પરંતુ તેઓએ મને જબરદસ્તીથી પકડી એક મકાનમાં કેદ કર્યો. મારી આસપાસ મજબૂત ચોકી-પહેરો ગોઠવાયો. મેં છટકવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ લાગ ન ફાવ્યો. આખરે ચીની એલચી ખાતાના એક અંગ્રેજ નોકરને ફોડીને મેં મારા અંગ્રેજ મિત્રોને મારી હાલતના સમાચાર પહોંચાડયા અને તેઓની મદદથી હું છુટયો."

બળવાનો પ્રચાર

લંડનમાંથી છુટી તેમણે જાપાનનો માર્ગ લીધો. જાપાનમાં ચીની વિદ્યાર્થીઓએ તેમનું ઉત્સાહપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. ત્યાં પણ તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અને થોડાજ દિવસોમાં "ટુંગ-મીંગ-હુઇ" નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળનો હેતુ ચીનને જાગ્રત કરવાનો, પ્રજાને પરાધીનતાનું ભાન કરાવવાનો અને આઝાદીના યુદ્ધમાટે કટિબદ્ધ કરવાનો હતો. એ હેતુથી "પીપલ" (પ્રજા) નામનું અઠવાડિક પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તેમાં મંચુરિયાની સરકારના સડા, જુલ્મો અને નિર્માલ્યતાના બનાવો છતા કરવા માંડયા. તે ઉપરાંત ભૂતકાળમાં પણ રાજસત્તાએ કરેલા અમાનુષી અત્યાચારો અને અન્યાયો પણ પ્રગટ કરવા માંડયા. "પ્રજાએ પોતાના પૂર્વજોપર ગુજ-

રેલા ગજખોનું વેર કાં ન લેવું ?" એવી ખુલ્લી ઉશ્કેરણી ચાલુ કરવામાં આવી. જોતજોતામાં આખાયે ચીનમાં અને બીજે જ્યાં જ્યાં ચીનાઓ વસતા હતા ત્યાં 'પીપલ'નો પોકાર પહોંચી ગયો. મંચુરિયાની સરકારનાં ગાત્ર ઢીલાં પડવા માંડ્યાં. તેણે પણ પોતાની ખરી પડતી ઇમારતો અને ડોલતાં સિંહાસનો બચાવવાના પ્રયત્નો આદર્યા. જાપાનની સરકારને તેણે વિનવી, ચીની રાજસત્તા સાથે મૈત્રી ઇચ્છતા જાપાને "પીપલ" બંધ કરાવ્યું. ચીની રાજસત્તાના એ મિથ્યા પ્રયાસો હતા. ખુલ્લી ચળવળ દબાવી દેવામાં આવતાં સુન-યાટ-સેને ગુપ્ત મંડળો સ્થાપવાં શરૂ કર્યાં. તેમણે "કુંગ-ચીંગ" (એકસંપે આગળ ધસો) નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળનો હેતુ સૈનિકો અને વિદ્યાર્થીઓને સરકારની સામે બળવો ઉઠાવવા માટે ઉશ્કેરવા સારૂ પ્રાંતેપ્રાંતમાં પ્રચારકો મોકલવાનો અને બળવામાટે ફંડ એકઠું કરવાનો હતો. જેમને સૈનિક અમલદારો અને વિદ્યાર્થીઓમાં ઓળખાણ કે મૈત્રી હોય, તેવા ઉત્સાહી પ્રચારકોને શોધી શોધીને મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે પોતાનું કામ પૂર વેગે ચલાવવા માંડ્યું. અલબત્ત એમાં જીંદગીનું જોખમ હતું, પરંતુ આઝાદીનાં મૂલ તો એવાં મોંઘાંજ હોય ! સઘળી વાતો ગુપ્ત રાખવામાં આવતી. મસલતનાં સ્થળો કોઇને વહેમ ન પડે એવાં મુકરર કરવામાં આવતાં; ખાનગી સભાઓ ભરવામાં આવતી. જેઓ બળવામાં સામેલ થવા આનાકાની કરતા, તેમને બૉમ્બથી ઉડાવી દેવાની ધમકીઓનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવતો.

બૉમ્બ ફૂટ્યો.

આમ એક બાજુ પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુ હેંકાઉમાં બૉમ્બ બનાવવાનું કામ પણ એટલાજ વેગથી ચાલુ હતું. સુન-વુ અને લિયુ-ફીંગ નામના બે યુવાનો એ કાર્યમાં કુશળ હતા. ક્યાં ક્યાં કેટકેટલો ખજાનો હતો, તેની પણ બાતમી મેળવી રાખવામાં આવી હતી. છેવટે ૧૯૧૧ નો ડિસેમ્બર મહીનો વિપ્લવના મહાયજ્ઞના મુહૂર્તમાટે મુકરર કરવામાં આવ્યો. વાઇસરૉયપર બૉમ્બ ફેંકવો અને એ ધડાકાની સાથે આખા ચીનમાં બળવાનો પ્રચંડ ધડાકો કરવો, એવી વ્યૂહરચના રચવામાં આવી. લિયુ-ફીંગની બળવાખોર પત્નીએ ફેરીવાળીનો વેષ લઇ વાઇસરૉયપર બૉમ્બ ફેંકવાનું બીડું ઝડપ્યું.

આ પ્રસંગે પણ એક કમનસીબ બનાવ બનવા પામ્યો અને અકાળે આગ સળગી ઉઠી. ૧૯૧૧ ના ઑક્ટોબરની તા૦ ૯ મીએ સાંજે ચાર વાગે બૉમ્બ બનાવતાં સુન-વુના હાથે કંઇક ગફલત થવાથી એક જબ્બર ધડાકો થયો. બાજુમાંજ હેંકાઉનું રશિયન મથક હતું. રશિયન પોલીસ દોડી આવી. બૉમ્બનું કારખાનું, બૉમ્બ બનાવવાની સઘળી વસ્તુઓ, બળવા પછીના ઢંઢેરાની છાપેલી નકલો, ખાનગી પત્રો, બળવાખોરોનાં નામોની યાદી અને બળવાખોર સૈનિકોના નિશાનની પટ્ટીઓ વગેરે સઘળું પકડાઇ ગયું. સુન-વુનો ચહેરો બૉમ્બે છેદી નાખ્યો, એમ છતાં પણ તેને તો પોલીસની પધરામણી થતાં પહેલાં છુપી રીતે સારવારમાટે મોકલી દેવામાં આવ્યો. લિયુ-ફીંગ પણ નાસી છૂટ્યો. તેના ભાઇ અને પત્નીને સરકારે કેદ કર્યાં, બીજા સંખ્યાબંધ માણસોને પણ બેડીઓનાં બંધન પડ્યાં. બીજેજ દિવસે સવારે ચાર જણાઓને ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા. લિયુ-ફીંગના ભાઇને હજુ ફાંસી દેવામાં નહોતી આવી, કેમકે તેનાપર અત્યાચારો ગુજારી તેનો ભાઈ ક્યાં છે, તે તેની પાસેથી કઢાવવાની સત્તાધીશોની ધારણા હતી. તેમની એ ધારણા પાર ન પડી અને લિયુ-ફીંગ તેમના હાથમાં નજ આવ્યો.

બળવો

તા૦ ૯ મીની રાત્રે બૉમ્બના કારખાના પાસે રશિયન પહેરેગીરોસિવાય કોઇ નહોતું. સર્વત્ર સ્મશાન જેવું શૂન્યકાર હતું. હેંકાઉના એક ખૂણામાં લિયુ-ફીંગ વિચાર કરતો બેઠો હતો. બળવાની આખી યોજના તેના હાથમાં હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે, બળવાની વાત ફૂટી ગઈ છે, એટલે હવે તો હમણાંજ ઘા કરી લેવો; નહિ તો સરકાર આખી બાજી ચુંથી નાખશે. તેણે બળવામાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા લશ્કરને ખબર પહોંચાડી કે, બળવાખોરોની યાદી અને યોજના સરકારને હાથ ગઇ છે, એટલે તે તેમને ગરદન માર્યાવિના નહિજ રહે, તો પછી શામાટે બહાદૂરીથી લડતાં

ન મરવું ? લશ્કરને એ વાત ગળે ઉતરી. એજ રાત્રે દશ વાગે કાર્યનો આરંભ કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી; પરંતુ બળવાખોરો ઉત્સાહમાં અધીરા બન્યા હતા. તેમણે તો સાત વાગ્યામાં મોરચા માંડયા; તોપોના ધડાકા થવા લાગ્યા; ગોળીઓ સનસનાટ છૂટવા લાગી. આ એકાએક આક્રમણથી સરકારી સેનાપતિ ચાંગ-પીઆઓ પોતાનાં મુઠ્ઠીભર માણસો સાથે પલાયન કરી ગયો. વાઇસરૉય પણ જીવ લઇને નાઠો. ધારવા કરતાં વહેલી શરૂઆત થઈ હતી, પરંતુ હવે તેવિષે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. લિયુએ રાતોરાત પોતાના ગોઠીઆઓની સભા ભરી. સેનાપતિ કોને નીમવો તેની ચર્ચા ચાલી. લિયુની નજરે કર્નલ લી-યુયાન-હંગ ચઢયો. તેણે તેને સેનાપતિ બનવાની સૂચના કરી. તે સેનાપતિનું માન સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો; કેમકે એ માનનું મૂળ માથું છે, એ તે સમજતો હતો. તેણે કોઇ વધારે બાહોશ અને અનુભવી માણસની નિમણુંક કરવા વિનતિ કરી. આ ભાંજગડ કે વાટાઘાટ કરવાનો વખત નહોતો. ૭ નાગી તલવારો તેની ગરદન-પર ઝૂકી રહી. એકજ મિનિટ અને તે વધુ આનાકાની કરે તો તેનું માથું ધૂળમાં રગદોળાતું થાય! તેણે વખત વર્તી લીધો અને કિસ્મતનું પાસું તેની તરફેણમાં બદલાયું—ચીનને સાંકળોનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ અપાવનારા વિજયી વિપ્લવના સેનાપતિની કીર્તિને એ વર્યો.

પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના

આમ મુકરર કરેલા મુહૂર્ત પહેલાં પણ કાળના કોઈ શુભ ચોઘડીએ વિપ્લવના મહાયજ્ઞના મંડપ રોપાઇ ગયા. પછી તો સીનેમાની ફીલ્મની માફક એક પછી એક બનાવોની પરંપરા ચાલી. તા૦ ૧૩ મીએ ચીનના સામ્રાજ્યનો દારૂગોળાનો મોટામાં મોટો હાનયાંગનો ભંડાર બળવાખોરો-એ કબજે કર્યો અને સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞની જોઇતી સામગ્રીઓ સહેજે પ્રાપ્ત થઇ. તે પછીના થોડાજ દિવસોમાં વુચાંગ, હાનયાંગ અને હેંકાઉ તેમના હાથમાં આવ્યાં; સરકારી બેંકો તેમણે કબજે કરી અને તેના ભર્યા ભંડાર પણ મળી ગયા. આમ એક પછી એક વિજય મેળવતા બળવાખોર લશ્કરે આગળ ધપ્યેજ રાખ્યું. ઠેકઠેકાણે પ્રજાસત્તાક અને રાજ્યપક્ષ વચ્ચે દોઢ મહિનાસુધી નાની-મોટી ઝપાઝપીઓ ચાલી અને હારજિતની વારાફેરી પછી દક્ષિણચીનમાં તો પ્રજાસત્તાકની સ્થાપનાનો પરદેશી રાજ્યોએ પણ સ્વીકાર કર્યો. ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે પ્રજાસત્તાક જાહેર કરવામાં આવ્યું અને ડૉ૦ સુન-યાટ-સેન તેના પ્રમુખ ચુંટાયા. તેમણે પોતાના "ટુંગ-મીંગ-હુઈ" નામના મંડળને "કુ-મીંગ-ટંગ" (કુ=રાષ્ટ્ર; મીંગ=પ્રજા; ટંગ=મંડળ) એટલે રાષ્ટ્રીય પ્રજામંડળમાં ફેરવી નાખ્યું.

રાજગાદીનો ત્યાગ

૧૯૧૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩ મી તારીખે ચીનની રાજમાતાએ રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યો અને તે માટેનો આજ્ઞાપત્ર બહાર પાડયો. તેમાં રાજસત્તાએ કબૂલ કર્યું હતું કે "વુચાંગના બળવા પછી પ્રજાએ અમને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી છે, તેથી અમે સઘળી સત્તા પ્રધાનોને સોંપી દઇએ છીએ. રાજકુટુંબ હવેથી રાજકાજમાં માથું નહિ મારે. વડા પ્રધાનનું સ્થાન પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ લેશે અને તેમની ચુંટણી પ્રજાજ કરી શકશે. સઘળી રાજ્યદ્વારી સત્તા પ્રમુખના હાથમાં રહેશે. રાજ્યપરિવર્તન દરમિયાન અંધાધુંધી ન વર્તે તે માટે પ્રજાસત્તાક અને જુની સરકારની બનેલી કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવી. નવી સરકારમાં શહેનશાહને કશી સત્તા નહિ રહે, પરંતુ તે પોતાના અસલ રાજમહેલમાં રહી શકશે. પ્રમુખને પણ પેકીંગમાં રહેવાનો મહેલ મળશે. આ આજ્ઞાપત્ર છપાવી પ્રજામાં અને લશ્કરમાં વહેંચવું." આ અને આવી બીજી રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતી કેટલીક કલમો પણ તેમાં હતી.

અંગ્રેજોનો પગપેસારો

આ પ્રમાણે ચીનાઓએ પોતાના ઘરના સીતમગારોથી તો છુટકારો મેળવ્યો, પરંતુ તેમને હજુ વિદેશી કરારોની લોખંડી સાંકળોથી જકડી રાખનાર બીજી વધારે બળવાન સત્તાના સાંણસા-માંથી છૂટવાનું બાકી હતું. પોતાની આંતરિક મુક્તિ કરતાંયે એ કામ વધારે મુશ્કેલ હતું; કેમકે પરદેશી સત્તા એકલી નહોતી, તેમજ તેનાં સાધનો ચીનાઓ કરતાં વિશેષ અને ચઢીઆતાં હતાં.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને અને તેમાંયે ખાસ કરીને અંગ્રેજોને જ્યાં આંગળી મળે, ત્યાં પોંચો કરડી ખાવાની બદદાનત થયાવિના રહેતીજ નથી. જ્યાં જ્યાં તેમની નજર પડી છે, ત્યાં ત્યાંની પ્રજાની પાયમાલી નિર્માયેલીજ છે, એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે. વેપારને નામે પગપેસારો કરી કાવાદાવા, દગાફટકા અને પ્રપંચોની જાળમાં પરદેશી પ્રજાઓને સપડાવી પોતાના વાવટા તેણે ફરકત કર્યા છે. આત્મરક્ષણને નામે લશ્કરો જમાવી પરમુલકો પચાવી પાડવામાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ગમે તેવાં કાળાં કૃત્યો કરતાં તેમણે સંકોચ નથી રાખ્યો. નીતિને તો તેમણે નેવે મૂકી છે. ન્યાયનાં તો તે કેવળ નાટક ભજવે છે. ચીનમાં પણ અંગ્રેજોએ એવી રીતેજ પોતાનો પગપેસારો કર્યો હતો.

આજથી ચારસો વર્ષ પહેલાં સોળમી સદીમાં અંગ્રેજી વેપારી વહાણો ચીનના બંદરે લાંગર્યાં. ચીનાઓની દયા અને કૃપા ઉપર રહીને તેમણે પોતાના વેપાર ખેડવા માંડ્યા. બે સદીઓ એમ વીતી ગઈ. વેપારને નામે ઘેટા અને વરુના ન્યાયે પરદેશો હજમ કરવામાં નામચીન બનેલી બ્રિટિશ ઇન્ડિયા કંપનીએ અઢારમી સદીમાં કેન્ટન બંદરમાં પોતાના પાયા રોપ્યા, ત્યારથી તેણે પોતાના દાવ ખેલવા માંડ્યા. વેપારની વધુ સગવડો માગવા શહેનશાહ પાસે એલચીઓ મોકલવા માંડ્યા. ત્રણ ત્રણ પ્રયત્નો પછી પણ દાદ ન મળતાં ૧૮૩૯માં ઇંગ્લૅંડે દાદાગીરી ચલાવી અને ચીનનાં કેટલાંક બંદરો કબજે કરી કેન્ટનપર ઘેરો ઘાલ્યો. ત્રણ વર્ષના સતત યુદ્ધ પછી ચીનાઓ હારી ગયા અને ૧૮૪૨ માં ચીનાઓને નાનકીંગની નામોશીભરી શરતો સ્વીકારી, વિજેતાઓને ૨ કરોડ ૧૦ લાખ પૌંડનો ચાંલ્લો કરવો પડયો.

કોલકરારોની જંજીરો

નાનકીંગની શરતોથી કેન્ટન, એમોય, ફુચાઉ, નીંગપો અને સંઘાઈ, એમ પાંચ બંદરો પરદેશીઓમાટે ખુલ્લાં થયાં. ત્યાં તેઓ કશી પણ અટકાયતવિના પોતાનો વેપાર ખેડી શકે, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વસવાટ કરી શકે અને પોતાના વ્યવહારપર પોતેજ દેખરેખ રાખી શકે. જકાતના દર પણ તેઓજ નક્કી કરે અને તેમાં ચીનની સરકાર કશો વધારો ન કરી શકે. તે ઉપરાંત અંગ્રેજોસિવાયના જે જે પરદેશીઓને ચીનની સરકાર જે જે છટછાટો આપે, તે બધી અંગ્રેજોને પણ મળે. આમ આખી બાજી ઉલટાઇ ગઇ. હવે અંગ્રેજોએ દરેક બાબતમાં આપખુદી ચલાવવા માંડી. બે વર્ષ પછી એટલે કે ૧૮૪૪ માં અમેરિકન પ્રતિનિધિ કાળેલ કશીંગે ચીનપર નવી જાળ પાથરી અને અસાધારણ મુલકી હક્કના કોલકરારની જંજીરો ચીનના ગળામાં પહેરાવી દીધી. એ કોલકરાર પ્રમાણે તો કોઇ પરદેશી ચીનમાં ગમે તે ગુન્હો કરે, તો તેની તપાસ ચીની અદાલતમાં નહિ પણ પરદેશી અદાલતમાંજ ચાલે; એટલુંજ નહિ પણ કોઇ ચીનો એ હદમાં ગુન્હો કરે, તો તેની તપાસમાટેના પંચનો પ્રમુખ પણ પરદેશીજ બને. દિવસો જતા ગયા, તેમ તેમ પરદેશીઓએ કોલકરારોની કલમોનો મનમાન્યો અર્થ કરી પોતાના ખીલા મજબૂત ઠોકવા માંડ્યા. પછી તો ચીનની હદમાં પણ ગુન્હો કરીને કોઇ ચીનો પરદેશી હદમાં પલાયન કરી જાય, તો પરદેશી સત્તાની મંજુરીવિના ચીની અમલદાર તે ગુન્હેગારને પકડી પણ ન શકે. પરદેશી હદની મ્યુનીસીપલ ઉપજનો નેવુ ટકા હિસ્સો ચીનાઓ ભરે અને છતાં તેમનો મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં કશોયે અવાજ ન મળે. ટુંકામાં પરદેશીઓજ ચીનના ખરા માલીક બની બેઠા. ૧૯૦૦ ના બોક્ષર બળવા પછી "કાયદા અને વ્યવસ્થા" જાળવવાના બહાના નીચે પરદેશીઓએ પોતાનાં લશ્કરો અને નૌકાઓ ચીનમાં ખડકવા માંડ્યાં–ચીનની ભૂમિપર પોતાનીજ પોસ્ટ ઑફીસો અને વાયરલેસ ગોઠવવા માંડ્યા અને છેલ્લા યૂરોપીય યુદ્ધના ઇંગ્લૅંડના સંચાલક જ્યૉર્જ લૉઇડે તો સિંગાપુરમાં નૌકાથાણું નાખી ચીનના ગળાપર કાયમનો ફાંસો નાખવાનો દાવ અજમાવ્યો; પરંતુ આખો લાડવો ગળવા જતાં ખાધેલું પણ ઓકી કાઢવાનો સમય આવ્યો.

સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ

૧૯૧૧ ના વિજયી વિપ્લવ પછી અને પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના પછી ચીનને પોતાની પરાધીન દશાનું પૂરેપૂરૂં ભાન થઇ ગયું. તેને પોતાની ઉપર જડવામાં આવેલાં પોલાદી ચોકઠાં સામે

સખ્ત અણગમો ઉપજ્યો. યૂરોપીય મહાયુદ્ધ પછીની સુલેહ પરિષદ્‌માં ચીને પોતાની ઉપર જબરદસ્તીથી લદાયેલા એ બધા હડહડતા અન્યાયો સામે ફરિયાદ ઉઠાવી; પરંતુ જગતની સુલેહ અને શાંતિને નામે મહાયુદ્ધની લૂંટની વહેંચણી કરવા માટે મળેલા મદારીઓ પાસેથી ઇન્સાફની આશા ફોકટ હતી. આત્મનિર્ણયના અભિલાષી અને આઝાદીના ઉત્સાહી ચીનને હવે પરદેશીઓની દયા કે મહેરબાની નહોતાં જોઇતાં. તેને પરદેશીઓના સંહારક સરંજામોની પણ પરવા નહોતી. તે હવે માત્ર અરજીઓ અને આજીજીઓ, વિનતિઓ અને કાકલુદીઓ કરવા તૈયાર નહોતું. ઈન્સાફની પણ તે ભીખ માગતું નહોતું. હક્કથી તેને ઇન્સાફ જોઇતો હતો અને તેમ ન મળે તો પોતાનાં બાવડાંના બળે તે લેવાનો તેનો નિરધાર હતો. પરદેશીઓની મુત્સદ્દીગીરીની જાળમાં પણ તે હવે ફસાય તેમ નહોતું. તેણે પોતાના હક્કની લડતનાં આંદોલન આદર્યાં. જગતની પ્રજા સમક્ષ તેણે પોતાનો કેસ રજુ કરી દીધો. વિદ્યાર્થીઓએ પરદેશીઓના બહિષ્કારની અને તેમની સામેના ખુલ્લા તિરસ્કારની ચળવળ ઉપાડી લીધી. પરદેશી શાળા-કૉલેજોનાં બારણાંને તાળાં લાગ્યાં. પરદેશી કારખાનાં અને ગોદીઓના ચીના મજુરોએ પરદેશીઓમાટે પસીનો ઉતારવાની સાફ સાફ ના પાડી. અંગ્રેજોએ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે કાયદા અને વ્યવસ્થાને નામે ગોળીઓ ચલાવી. ચીનાઓ અને તેમની વચ્ચે ખુલ્લી ઝપાઝપીઓ ચાલી. ઘણા ચીનાઓએ માથાં ગુમાવ્યાં. અંગ્રેજો અને તેની સાથે બીજી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ પોતાની પ્રજાના અને વેપારના રક્ષણને નામે ચીનનાં બારાંઓમાં પોતાની નૌકાઓ ગોઠવી દીધી; ચીનની ભૂમિપર પોતાનાં લશ્કરો છોડી મૂક્યાં અને ચીનના એ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધને દાબી દેવા તેમનાથી બની શકે તેટલા ઉપાયો યોજ્યા. ચીનપ્રત્યે અન્ય પ્રજાની સહાનુભૂતિ ન રહે તે માટે ચીનાઓના અત્યાચારોની કપોલકલ્પિત કથાઓના તાર દેશેદેશમાં મોકલાવી, ચીનને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં કાળું ચીતરવા માંડ્યું. પ્રપંચોથી પરદેશો પડાવનાર, પોતાના વેપાર-ઉદ્યોગની ખાતર પરદેશીઓને ભૂખે મરતા કરનાર, નિઃશસ્ત્રપર ગોળીઓ ચલાવનાર કયા ઉજળા મોઢે એ ચીનાઓને કાળા ચીતરતો હશે?

ઇંગ્લૅંડના મિથ્યા પ્રલાપો

પરંતુ એ બધાં કાદવ ઉડાડવાનાં કૃત્યોપ્રત્યે ચીનાઓ બેપરવા હતા; અને ઘડીભર માની લ્યો કે, યુદ્ધના આવેશમાં થોડાઘણા અત્યાચારો થયા હોય તોપણ શું? પોતાની ભૂમિપર પરદેશીઓ ફાવે તેવા અત્યાચારો ગુજારે એ કયી પ્રજા-જો તે નિર્માલ્ય ન બની ગઇ હોય તો-નભાવી લે? લંડનમાં ચીનાઓ છૂટથી વેપાર કરી શકે; તે સ્વતંત્રપણે રહી શકે; તે કાંઇ પણ ગુન્હો કરે તો તેની અંગ્રેજી નહિ પણ ચીની અદાલતજ તપાસ લઈ શકે; કોઈ અંગ્રેજ ગુન્હો કરીને ચીની હદમાં આશરો લે, તો પછી લંડનનો પોલીસ કમીશ્નર ચીના અધિકારીની રજાવિના ગુન્હેગારને પકડી ન શકે; ચીની હદમાં રહેતા અંગ્રેજો મ્યુનીસીપલ વેરાનો મોટો હિસ્સો આપે અને છતાં તેમને મતાધિકાર ન મળે; લંડનના બારામાં ચીનનાં લડાયક જહાજો રહે; ચીનના વેપાર અને પ્રજાના રક્ષણમાટે લંડનમાં ચીની લશ્કર રહે-એ બધું કોઇપણ અંગ્રેજ એક ઘડીભર પણ સાંખી શકશે ખરો કે? તો પછી ચીનો શામાટે એ બધું સહી લે? એવી પરિસ્થિતિ સામે બંડ ઉઠાવનાર અંગ્રેજ શૂરવીર કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ પરદેશીઓ ઉપર જુલ્મો ગુજારી, તેમનાપર હત્યાકાંડ રચનારા અંગ્રેજોની બહાદૂરે સૈનિકતરીકે કદર કરવામાં આવે અને તેના કીર્તિસ્તંભો અને બાવલાંઓ ખડાં કરવામાં આવે, તો પછી પોતાના આત્મરક્ષણાર્થે લડનાર ચીનો અત્યાચારી શામાટે? અન્ય દેશોના વેપાર તોડી પાડી પોતાના વેપાર જમાવવામાટે અને એક પછી એક દેશો હોઇયાં કરી જવા માટે અંગ્રેજો બીજાં રાજ્યો સાથે મૈત્રી કરી તેની મદદ મેળવી શકે; પરંતુ ચીન જો રશિયાની મદદ લે તો અંગ્રેજોથી તે સહન ન થાય! ચીનમાં બોલ્શેવીઝમ અને કૉમ્યુનીઝમ ફેલાશે એવી તે બૂમો પાડે! ચીને પોતાના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં મદદ કરવા ઈંગ્લૅંડને આમંત્રણ કર્યું હતું, પણ ઈંગ્લૅંડને તેમ કરવામાં પોતાનો સ્વાર્થ આડો આવતો હોય, તો પછી ચીન બીજા ગમે તેની મદદ શામાટે ન લે? ડૉ. સુન-યાટ-સેને સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે, ચીન જેવડા વિશાળ દેશમાં બોલ્શેવીઝમ કે કૉમ્યુનીઝમ શક્ય નથી. દેશ એટલો કંગાલ છે કે,

ત્યાં એવી કશીયે દોલત નથી કે જે વહેંચી લેવાનો ઝગડો થાય. આમ છતાં ધારો કે ચીનમાં બોલ્શેવીઝમ કે કૉમ્યુનીઝમ આવે, તોપણ તેની ચિંતામાં ઇંગ્લૅંડ કાં દુબળું પડે? ખરી વાત તો એ છે કે, ઇંગ્લૅંડને પોતાનો વેપાર, પોતાની લૂંટ, પોતાની આપખુદ સત્તા, એ બધું જવા બેઠું છે તેની ચિંતા પેઠી છે અને તે ડૂબતાની જેમ તરફડીઆં મારી રહ્યું છે.

પરંતુ દુનિયાની કે ચીનની આંખે હવે એ પાટા બાંધવાના પ્રયત્નો મિથ્યા છે. " ચીન ચીનાઓ માટે " એ સ્વ. સુન-યાટ-સેનનો મહામંત્ર પ્રજાની રગેરગમાં રમી રહ્યો છે. એ સિવાય બીજી કોઇ શરત તેમને મંજુર નથી. યુજેન-ચેન જેવા કાબેલ કારભારી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીગીરીનો જડબાતોડ જવાબ આપી રહ્યા છે. જનરલ ચિયાંગ-કે-શેક પરદેશી બળોનો મુકાબલો કરી તેને બહાદૂરીથી પાછા હઠાવી, અસાધારણ હક્કો છોડી દેવાની ફરજ પાડી રહ્યા છે.

વિઘ્નો

કમનસીબે વુ-પે-ફુ, ચાંગ-સો-લીન, સુન-ચાંગ-ફાંગ, ચાંગ-સુંગ-ચાંગ અને ફેંગ-યુ-સિયાંગ જેવા સ્વાર્થી અને સત્તાલોલુપ ચીના સરદારો અને પ્રજાસત્તાકના પ્રયત્નોમાં પથરા નાખી રહ્યા છે અને વુ-પે-ફુ જેવા તો પરદેશીઓના હાથમાં રમી રહ્યા છે, એટલે પ્રજાસત્તાક ચીન હજુ નિશ્ચિંત નથી બન્યું; પરંતુ નવું ચીન-પ્રજાસત્તાક ચીન-આઝાદ ચીન એ બધી મુશ્કેલીઓથી પાર ઉતરવા કટિબદ્ધ છે. સ્વ. ડૉ૦ સુન-યાટ-સેનનાં પત્ની આજે ચીનનાં મહારાણી જેવાં છે. તેઓ પોતાના પતિનું અધુરૂં રહેલું કાર્ય પૂરૂં કરવા મથી રહ્યાં છે. એ દરમિયાન પરદેશીઓના પંઝામાંથી મુક્ત થવાનું મથન ચાલુ છે, એનું ભાવિ ભાખવું મુશ્કેલ છે; તોપણ જગતમાં પ્રભુના ન્યાય જેવી વસ્તુ જો કોઇ હોઈ શકે તો વિજય જરૂર ચીનનો છે. યુદ્ધ કે શાંતિના સમયમાં ચીનનું આંતર-રચનાત્મક કાર્ય ચાલુ છે અને એની રૂપરેખા-યોજના, સ્વર્ગસ્થ ડૉ. સુન-યાટ-સેન પોતાના "ઇન્ટરનેશનલ ડેવેલપમેન્ટ ઑફ ચાઇના" (ચીનની આંતરરાષ્ટ્રીય ખીલવણી) નામના પુસ્તકમાં દોરી ગયા છે. તેના મુખ્ય દશ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પ્રગતિને પંથે

૧—વહેવારનાં સાધનોની ખીલવણી

- ક-૧,૦૦,૦૦૦ માઇલની રેલ્વે બાંધવી.
- ખ-૧,૦૦,૦૦૦ માઇલના પાકા રસ્તા બાંધવા.
- ગ-ચાલુ નહેરો સુધારવી.
- ઘ-નવી નહેરો બાંધવી.
- ચ-નદીઓની સંભાળ રાખવી અને સુધારણા કરવી.
- છ-આખા દેશમાં તાર, ટેલીફોન અને વાયર્લેસ નાખવા.

૨—વેપારી બંદરો ખીલવવાં

- ક-ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણચીનમાં ન્યુયૉર્કના બંદર જેવડાં મોટાં બંદરો બાંધવાં.
- ખ-બીજાં નાનાં બંદરો બાંધવાં.
- ગ-જે નદીઓમાં સ્ટીમરો જઇ શકતી હોય, તેના કાંઠે ગોદીઓ બાંધવી.

૩-રેલ્વેમથકો અને દરિયાઇ બંદરો નજીક શહેરો બાંધવાં.

૪-પાણીમાંથી વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવું.

૫-લોખંડ, પોલાદ અને સીમેન્ટના મોટા પાયાપર કારખાનાં ખોલવાં.

૬-ખાણો ખીલવવી.

૭-ખેતીવાડી ખીલવવી.

૮-ખેતરોને પાણી પૂરૂં પાડવા માટેની નહેરો બાંધવી.

૯-મધ્ય અને ઉત્તરચીનમાં ફરી જંગલો ઉગાડવાં.

૧૦-મંચુરિયા, મોંગોલિયા, શીકિયાંગ, કોકોનોર અને થીબેટમાં વસવાટ જમાવવો.

આ બધી યોજનાઓનો કેવી રીતે અમલ કરવો, તેને માટે નાણાં અને સાધનો કેવી રીતે

મેળવવાં વગેરે સંપૂર્ણ વિગતો તેમણે એ પુસ્તકમાં આપી છે. અનુભવીઓએ તેમની યોજનાનાં વખાણ કર્યાં છે. એ યોજનાઓનો અમલ થતાં ચીન આજના કરતાં કાંઈક જૂદુંજ હશે.

અને ચીન માત્ર પોતાનાં બહારનાં બંધનો તોડીને સંતોષ માની બેઠું નથી. તેણે પોતાના દોષો અને ઉણપો પણ નિહાળી લીધી છે અને પોતાની આત્મશુદ્ધિનો યજ્ઞ પણ આરંભ્યો છે. લાંબા ચોટલાઓપર તેણે એકજ સપાટે કાતર મૂકી દીધી છે, દેશના મોટા ભાગે અફીણ છોડયું છે અને બાકી રહ્યા છે તે પણ છોડતા જાય છે. પહેરવેષમાં પણ ફેરફાર કર્યો છે. સંખ્યાબંધ યુવાનો પરદેશમાં હુન્નરકળા અને ઉદ્યોગધંધાનું શિક્ષણ લઇ રહ્યા છે. અનેક યુવાનો પરદેશમાં લશ્કરી અને નૌકાની તાલીમ લઇ રહ્યા છે. આખુંયે ચીન પ્રગતિને પંથે વળ્યું છે. પ્રભુ ચીનના એ મનોરથો પાર પાડો અને પોતાની આઝાદી ઇચ્છતી પ્રજા ચીનના આ મહાયજ્ઞમાંથી પાઠ શીખો!

("મુંબઇ સમાચાર"ના સં. ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખકઃ-રા. 'વિનોદ')

૩૨-ધાર્મિક ઘેલછા

થોડાક વખતપર બનારસ કૉલેજમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવેલા નવયુવાન રાજા પોતાની સ્ત્રી તથા મા સાથે મુસાફરી કરતા તીર્થમાં ફરતાં અયોધ્યામાં આવ્યા. મા જુના વિચારની હતી. સરયૂમાં સ્નાન કર્યા પછી માએ પુત્રને કહ્યું કે, હું તારા પિતાની સાથે અહીં આવી, ત્યારે તારા બાપે મને પંડયાને દાનમાં આપીને પછી મને ખરીદી હતી, તેથી મહાપુણ્ય ગણાય છે. શિક્ષિત બેટાને એ વાત ગળે ન ઉતરી. માતાને ઘણું સમજાવી, પણ તે શેનું માને ? હારીને પુત્રે પોતાની સ્ત્રીને શણગાર પહેરાવી પંડયાને દાન કરી દીધી. સંકલ્પવિધિ પૂરો થતાં રાજાના નોકરોએ પંડયાને તે સ્ત્રીનું મૂલ્ય પૂછ્યું. પંડયાએ રૂપિયા નહિ લઉં એમ કહી મૌન પકડયું. માના કહેવાથી નોકરોએ હજારના તોડા પંડયા પાસે મૂકયા, પણ પંડયાએ જવાબ આપ્યો કે, રૂ. નહિ લઉં અને મને દાનમાં મળેલી ચીજ હું વેચવા માગતો નથી. એ ઉપરથી રાજાને ઘણી રીસ ચઢી અને હુકમ કર્યો કે, બદમાસને ખૂટ મારો અને પાલખી લઇ કાંઇ પણ આપ્યા સિવાય સ્ત્રીને લઈ ત્યો; પરંતુ ધર્માવતાર માએ પુત્રને ઠપકો આપ્યો અને પંડયાની આજ્ઞા સિવાય પુત્રવધૂ નહિ લેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. આથી રાજા પાછા ઠંડા પડયા ને પંડયાને સમજાવવા માંડયો. વળી કિંમત પણ વધી તે એટલે સુધી કે રાણીના શરીરપરના તમામ દાગીના અને ૧૦ હજાર રૂપિયા રોકડા આપવાનું ફરમાન થયું; પરંતુ પંડયાજીના મનમાં તો રાણી વસી હતી, તેથી કોઇ રીતે સમજે નહિ. ગભરાઈ જઇ રાજા સાહેબે ફૈજાબાદના કમીશ્નરને અરજ કરી. કમીશ્નર પણ આ વાત સાંભળી ખૂબ હસ્યો; પરંતુ આખરે પંડયાને કેદ કરી જેલમાં પૂર્યો. એક રાત કોટડીવશ થતાં પંડયાજી ઠેકાણે આવી ગયા અને શરીરના દાગીના તથા રૂ. ૧૦ હજાર લેવાની હા પાડી. કમીશ્નરે કહ્યું કે હવે માલની કિંમત ઉતરી છે, તેથી હવે એટલુંએ નહિ મળે. આખરે ૩ દિવસ કેદમાં રહ્યા પછી છેવટે હજાર રૂ. લેવા હા પાડી. તે પછી કમીશ્નરે રાજા પાસેથી હજાર રૂ. અપાવી રાણીનો કબજો સોંપાવ્યો.

("ખેડાવર્તમાન" ના તા. ૨૧-૧૨-૨૭ ના અંકમાંથી)

૩૩–ભારતીય સમાજશાસ્ત્રની આધારશિલા

વર્ણવ્યવસ્થાનો શાસ્ત્રીય આદર્શ

બ્રાહ્મણોના ગુણ, કર્તવ્ય અને અધિકાર—

લોકો અધિકારની મારામારીમાં નહિ પડતાં કર્તવ્ય તરફ વિશેષ દૃષ્ટિ રાખે તો સમાજની વધારેમાં વધારે બુરાઇઓ આપોઆપજ દૂર થઇ જાય. જયારથી લોકોએ કર્તવ્યને નહિ ગણકારતાં સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઇને અધિકારો ઉપર વિશેષ દૃષ્ટિ રાખવા માંડી, ત્યારથીજ જન્મસિદ્ધ જાતિભેદની હાનિકારક પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઇ અને ત્યારથીજ આપણા દેશનું અધઃપતન ઝડપથી શરૂ થયું. આથી એ વાતનો ઇન્કાર થાય તેમ નથી કે, આપણા સઘળા ધર્મગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણનું સ્થાન સર્વોચ્ચ મનાયું છે અને એટલે સુધી કહ્યું છે કેઃ—

"सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिद् जगती गतम् ।"

સંસારમાં જે કંઇ પણ છે તેનો માલિક બ્રાહ્મણજ છે, બીજા બધા માણસો બ્રાહ્મણની દયાથીજ તેનો ઉપભોગ કરે છે વગેરે. પરંતુ તેવા બ્રાહ્મણનો જે કઠિન આદર્શ બતાવેલો છે, તેને ખ્યાલમાં નહિ રાખતાં લોકો કહી નાખે છે કે, ધર્મશાસ્ત્રકારોએ બ્રાહ્મણોનો અયોગ્ય પક્ષપાત કર્યો છે. ખરી રીતે વાત એવી નથી. મનુ૦ ૧–૯૮, ૯૯ માં બ્રાહ્મણ કોણ? એ વિષે લખ્યું છે કે, તે ધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમાન છે. તે ધર્મને ખાતરજ જન્મ્યો છે; તેથી ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાંજ તે મોક્ષ મેળવી શકશે. બ્રાહ્મણ ધર્મરૂપી ભંડારનું સંરક્ષણ કરવા માટેજ જન્મેલો છે અને તેથીજ તે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનો ઇશ્વર ગણાય છે. આ જાતના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ધર્મમૂર્તિ, મનુ મહારાજ ધર્મભંડારના રક્ષણ કરનાર પુણ્યાત્મા બ્રાહ્મણોનીજ પૂજા કરવાનો આદેશ આપે છે. નાતજાતનું મિથ્યા અભિમાન રાખનારા લાડુભટ્ટોની નહિ. મનુ. ૧૦–૩ માં બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ શામાટે ગણાય છે, તે વિષે સમજાવતાં કહ્યું છે કેઃ—

"वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥"

તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રાહ્મણમાં બીજી વર્ણો કરતાં જ્ઞાન, તપ વગેરે વિશેષ હોય છે, તેની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવમાં વધારે સાત્વિકતા હોય છે, તે વેદાધ્યયન વગેરે નિયમો તથા અગ્નિહોત્ર વગેરેનું ખાસ પાલન કરે છે અને બીજાઓને કરાવે છે, તેથીજ બ્રાહ્મણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં આ વિશેષતાઓ નથી હોતી, ત્યાં બ્રાહ્મણત્વ પણ હોઇ શકતું નથી; તેથી મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે, જે માણસ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મવા છતાં પણ વેદનો અભ્યાસ કરતો નથી અને સંધ્યાદિ નિત્યકર્મોનું નિયમપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરતો નથી, તે શૂદ્રજ છે. (જુઓ મનુ ૨,૧૬૮ અને ૨,૧૦૩) હવે મનુસ્મૃતિનેજ આધારે અમે બ્રાહ્મણોના કઠિન આદર્શનો અત્રે થોડોક ઉલ્લેખ કરીશું. મનુ૦ ૨,૬૨ માં બ્રાહ્મણવિષે લખ્યું છે કેઃ—

संमानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥

અર્થાત્–સાચા બ્રાહ્મણે પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી ઝેરની જેમ ડરવું જોઇએ અને અપ્રતિષ્ઠા અથવા તિરસ્કારનું અમૃતની પેઠે સ્વાગત કરવું જોઇએ. સાચા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું, એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; પરંતુ જેને પોતાનેજ તેની ચિંતા થતી હોય કે લોકો મારૂં સન્માન કરે તો સારૂં, તેવો બ્રાહ્મણ સાચા આદર્શથી હજુ અનેક કોશ દૂર છે, એમ માનવું જોઇએ. આજે બ્રાહ્મણત્વનું અભિમાન રાખનાર કયો માણસ આ આદર્શને પહોંચવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે? સાદાઇનો આદર્શ રજુ કરતાં મનુ મહારાજે ૪–૭ માં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કેઃ—

कुशूलधान्यको वा स्यात्कुम्भी धान्यक एव वा ।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

• અર્થાત્–બ્રાહ્મણે પોતાની પાસે ૩ વર્ષ પૂરતો સામાન રાખવો અથવા ૧૨ દિવસનો અથવા ત્રણ દિવસનો અથવા સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તો એક કાળની ભોજનસામગ્રી પણ પોતાની પાસે રાખતો નથી. ૪,૮ માં આ ચારે પ્રકારોમાંથી એકથી બીજાને ઉચ્ચ કોટિનો કહ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રાહ્મણે ધનધાન્યનો બહુ સંગ્રહ રાખવો ન જોઇએ. પોતાના જીવનનિર્વાહપૂરતુંજ પોતાની પાસે રાખવું, તેથી વધારે રાખવું જોઇએ નહિ. વેદભગવાને તો **ब्राह्मणोऽस्य मुखम्** કહીનેજ સમસ્ત આદર્શ રજુ કરી દીધો છે. મનુ ૨,૧૬૧ માં બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય બતાવતાં કહ્યું છે કે, તેણે ગમે તેટલી આપત્તિમાં પણ બીજાઓનાં દિલ દુઃખાય તેવાં અપ્રિય વચનો કહેવાં જોઇએ નહિ, તેમજ મનથી કે કર્મથી બીજાનો દ્રોહ પણ કદી કરવો જોઇએ નહિ.

બ્રાહ્મણોની જવાબદારીનો પણ આ પ્રસંગે વિચાર કરવો જોઇએ. જનસમાજમાં સત્યજ્ઞાનનો પ્રચાર કરીને શાંતિ સ્થાપવી, એ બ્રાહ્મણોનુંજ કર્તવ્ય છે. માત્ર આધ્યાત્મિકજ નહિ, પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાનભંડારનો અધ્યક્ષ–મુખ્ય માણસ પણ બ્રાહ્મણેજ થવું જોઇએ. તેથીજ મનુએ અ૦ ૧૦,૨ માં કહ્યું છે કેઃ—

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद् वृत्त्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥
योऽनधित्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वयः ॥

અર્થાત્–બ્રાહ્મણે સર્વ વર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો જાણીને તેમને બતાવવા જોઇએ અને પોતે પોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર રહેવું જોઇએ. મનુ૦ ૧–૮૮માં બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैवं ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥

આ શ્લોકથી બતાવેલાં છે. તેમાં ભણવું–ભણાવવું, શાસ્ત્રો સાંભળવાં–સંભળાવવાં, યજ્ઞ કરવા–કરાવવા, દાન દેવું અને જરૂર પડતાં થોડુંક દાન લેવું, એ છનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સમાજમાં જ્ઞાનનો નાશ અને અજ્ઞાનનો વધારો થાય, ધર્મનો નાશ અને અધર્મનો ફેલાવો થાય, તો તે બધાની જવાબદારી ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણોને માથે છે. બ્રાહ્મણોની જવાબદારી ધ્યાનમાં રાખીનેજ મનુ મહારાજે અધ્યાય ૮, શ્લો. ૩૩૭, ૩૩૮માં કહ્યું છે કે, શૂદ્રને ચોરીને માટે ૮ રૂપીઆ દંડ થાય ત્યાં વૈશ્યને ૧૬ રૂપીઆ, ક્ષત્રિયને ૩૨ રૂપીઆ અને બ્રાહ્મણને ૬૪, ૧૦૦ અથવા ૧૨૮ રૂપીઆ દંડ કરવો જોઇએ; કેમકે તેણે જ્ઞાનસંપન્ન હોવા છતાં પાપકર્મ કરેલું છે.

આ જાતના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હોવી જોઇએ. આ પ્રમાણે જ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોએ કહ્યું છે, ત્યાં તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને કઠણ તપસ્યાપૂર્ણ બતાવેલું છે અને સાથે સાથે સૌથી વધારે જવાબદારી તેમને માથે નાખી છે. તે પ્રમાણે નહિ સમજવાથી તેઓ ઉચ્ચ પદપરથી ભ્રષ્ટ થાય છે–અર્થાત્ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સૌથી વધારે પાપ અને દંડના ભાગીદાર થાય છે.

હવે બ્રાહ્મણોચિત ગુણો ઉપર અત્રે થોડું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિવેચન કરીશું. શુક્રનીતિસાર અ૦ ૧, શ્લોક ૪૦ માં–

ज्ञानकर्मोपासनाभिर्देवताराधने रतः ।
शान्तो दान्तो दयालुश्च ब्राह्मणश्च गुणैः कृतः ॥

આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાદ્વારા પરમેશ્વર અને બીજા જ્ઞાનીઓની પૂજામાં તત્પર રહે છે, જે શાંત, સંયમી અને દયાળુ છે, તે શમ–

દમ વગેરે ગુણસંપન્ન પુરુષજ બ્રાહ્મણ છે. મહાભારત શાંતિપર્વ અ૦ ૧૮૯ માં ભારદ્વાજના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ભૃગુએ કહ્યું છે કેઃ–

"सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं तथा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

અર્થાત્–સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અક્રૂરતા, યોગ્ય શરમ, કરુણા અને તપ, એ ગુણો જેનામાં દેખાઇ આવે, તે બ્રાહ્મણ છે. આગળ જતાં એ પણ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે, શૂદ્રના કુળમાં જન્મેલા કોઈ પુરુષમાં આ ગુણો જણાય તો તે શૂદ્ર નહિ પણ બ્રાહ્મણ છે અને જે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા પુરુષમાં આ ગુણોનો અભાવ હોય તે બ્રાહ્મણ નહિ પણ શૂદ્રજ છે.

મહાભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૭૯ માં પુરોહિતનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે, તે પણ આ વિષયમાં ખૂબ મનન કરવા જેવાં છે.

'आनृशंस्यं' सत्यवाक्यमहिंसा तप आर्जवम् ।
अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥
यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते स पुरोहित उच्यते ॥४॥

સત્યવાદીપણું, અહિંસા, તપ, સરળતા, ઈર્ષા અને દ્વેષનો અભાવ, નિરાભિમાનપણું, યોગ્ય શરમ, સહનશીલતા, મનોનિગ્રહ અને શાંતિ, એ ગુણો જેનામાં હોય તેને પુરોહિત કહે છે–બીજા કોઇને નહિ. હાલ જેઓ પુરોહિત ગણાય છે, તેઓમાંથી સેંકડે એક માણસમાં પણ આ લક્ષણો દેખાય છે? તેમ ન હોય તો તેમની પૂજા શાસ્ત્રાનુકૂળ શી રીતે છે, તેનો બુદ્ધિમાનોએ વિચાર કરવો જોઇએ.

શુક્રનીતિનો પુરોહિતવિષેનો લેખ આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ અને શિક્ષાપ્રદ છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઘણોજ જરૂરનો લાગે છેઃ–

मंत्रानुष्ठानसंपन्नः त्रैविधः कर्मतत्परः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ॥७८॥
षडंगवित्साङ्गधनुर्वेदविच्चार्थ धर्मवित् ।
यत्कोपभीत्या राजाऽपि धर्मनीतिरतो भवेत् ॥७९॥
नीतिशास्त्रास्त्र व्यूहादि कुशलस्तु पुरोहितः ।
सेवाचार्यः पुरोधायः शापानुग्रहयोः क्षमः ॥८०॥

આ શ્લોકોમાં પુરોહિત પૂર્ણજ્ઞાની અર્થાત્ વેદ–વેદાંગ, ધનુર્વેદ, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થ, ધર્મ, શાસ્ત્ર વગેરેનો પૂર્ણ પંડિત હોવાનું જ્યાં વિધાન છે, ત્યાં સાથોસાથજ જિતેંદ્રિયપણું અને લોભ, મોહ, ક્રોધ વગેરેથી રહિતપણું પણ જરૂરનું ગણ્યું છે અને તેનામાં એટલું આત્મબળ હોવું જોઇએ કે તેના નાખુશ થવાના ડરથી રાજા હમેશાં ધર્મ અને નીતિને માર્ગે ચાલ્યા કરે. આ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યે વર્ણન કર્યું છે. આવા મહાનુભાવોજ સમાજના આદર્શરૂપ હોવાથી તેમને સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવાં જોઇએ. શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવાનો અર્થ ૫–૧૦ હજારની માસિક નોકરીનો નથી; કેમકે જરૂર કરતાં વધારે પોતાની પાસે રાખવું તેને તો તે સાચા બ્રાહ્મણો પાપ માને છે. મતલબ એ છે કે, આવા નિઃસ્વાર્થ બ્રાહ્મણો ન્યાયાધીશ હોવાથી કદાપિ અન્યાય નહિ થાય અને પ્રજાની યોગ્ય સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ મૂકનારા નિયમો કદીપણ થશે નહિ; પરંતુ ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કરનાર રાજાને પણ ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવાની તાકાત તેમનામાં હશે.

(वैदिक धर्म–પોષ ૧૯૮૩ ના અંકમાં લેખક–પ્રો૦ સ્ના૦ ધર્મદેવ સિદ્ધાંતાલંકાર વિદ્યાવાચસ્પતિ, આચાર્ય ગુરુકુળ–મુલ્તાન એમના લેખ ઉપરથી અનૂદિત.)

૩૪—સંધ્યોપાસના અને તેનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સંબંધ

આ વિષય બહુ વિશાળ, ગહન તથા ઉપયોગી છે. સંધ્યોપાસના એ આર્યોનું સર્વશ્રેષ્ઠ મંત્રાત્મક કર્મ છે. તેના એકેકા મંત્રની ભાવના, અર્થ અને શબ્દશક્તિનો વિચાર કરવાનું કાર્ય પણ વિશાળ છે. બીજી તરફથી બ્રહ્મવિદ્યા, જેને રાજવિદ્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા ઈત્યાદિ નામોથી વ્યવહરાય છે, એ તો પ્રસિદ્ધ રીતેજ સર્વ વિદ્યાઓની માતારૂપ મહાવિદ્યા છે; એટલે એના ક્ષેત્રની વિશાળતાવિષે તો કહેવાનુંજ શું ? જે સત્કર્મ સર્વ ભાવનાઓના બીજભૂત સંસ્કારોના પ્રેરક બળતરીકે અત્યારસુધી સર્વ શિષ્ટજનોથી ઉપાસાતું આવ્યું છે અને જે ઉપનિષદ્‌ગમ્ય વિદ્યાના અભ્યાસથી ઈશ્વર, ગુરુ અને શાસ્ત્રના પ્રસાદવડે, મુમુક્ષુ જનો પરમ જ્ઞેય તત્ત્વને વિજ્ઞાત કરી પોતાના જીવનને સર્વાંશે કૃતકૃત્ય કરી લે છે, એ પુણ્યકર્મ અને મોક્ષવિદ્યાની મહાકક્ષામાં શું ન આવે? એજ પ્રશ્ન છે; તથાપિ અત્રે તો એ બન્ને વિષયોનું દિગ્દર્શન માત્ર વિહંગાવલોકન ન્યાયે કરીને તેમનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવાનો યત્કિંચિત્ પ્રયત્ન કરવાનોજ અવકાશ છે.

સંધ્યોપાસના એ ઉપનયન સંસ્કારવાળા સર્વ દ્વિજોને સારૂ આવશ્યક નિત્યકર્મ છે અને બ્રહ્મવિદ્યા એ સર્વ મુમુક્ષુ જનોને સારૂ પરમાર્થસિદ્ધિનું એકાંતિક સાધન છે; એટલે એ બન્નેની ઉપયોગિતા પણ જાણીતીજ છે.

अहरहः संध्यामुपासीत ।

એ શ્રુતિભગવતીનું પુણ્યવિધાન છે, એ અધ્યાત્મવિદ્યાને વિસરનારને ઉપનિષદ્ કૃપણતરીકે વર્ણવે છે; કેમકે એ વિદ્યા પરમ શાંતિરૂપ—પરમ પુરુષાર્થરૂપ, મોક્ષની સાધક છે, તથાપિ અંતઃકરણની નિર્મળતા સાધ્યાવિના વેદાન્તના ગ્રંથોનો અભ્યાસ માત્ર વાગ્વિલાસને અર્થે કામ આવે છે, પણ મોક્ષ કે શાંતિને સાધી શકતો નથી. સંધ્યોપાસના એ વેદમૂલક કર્મ છે; માટે સર્વ સનાતનધર્માવલંબી સંપ્રદાયોને સરખી રીતે માન્ય છે. વેદશાખાદિવડે તેની મંત્રાદિ પ્રક્રિયામાં ભેદો હોય છે, તથાપિ એ પુણ્યકર્મ તત્ત્વતઃ સર્વને સુસંમત છે.સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, દેવપૂજન, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ, એ વિપ્રનાં ષટ્કર્મોમાં સંધ્યાવંદન એ મુખ્ય છે. પ્રાતઃકાળથી પુણ્યસંસ્કારોવડે જીવનતંત્રને નિયમવાની તેમાં ભાવના છે. ઉપનયન સંસ્કારવિનાના સર્વ આર્યોને પણ એ ભાવનાને અંગે સમયે સમયે ઈશ્વરસ્મરણાદિસંબંધી વિહિત ક્રિયાઓ કરવાની છે.

વર્તમાન સમયમાં બ્રહ્મવિદ્યાપ્રત્યે કંઈક ચાહના દેખાય છે; પરંતુ સંધ્યોપાસના તરફ અનેક સ્થળે નિખાલસ બેદરકારીજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આના કારણમાં એક કારણ તો એ પણ છે કે,વેદાંતના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનું કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં બની આવે છે, તેવો પ્રસંગ કર્મકાંડના અભ્યાસને સારૂ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં પણ ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બીજું કારણ એ પણ હોવાનો સંભવ છે કે, વિદ્યા એ બુદ્ધિનો વિષય છે અને કર્મકાંડમાં ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે. જ્ઞાનનો વિશેષ સંબંધ આંતર્જગત સાથે અને ક્રિયાનો બાહ્યજગત સાથે છે. જ્ઞાન પુરુષને અને ક્રિયા પ્રકૃતિને મુખ્યતઃ અવલંબે છે. જ્ઞાન સ્વયંવેદ્ય છે અને ક્રિયા પ્રકટરૂપે દેખાઇ આવે છે. નવા શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા નવીન વાતાવરણમાં સ્વતંત્રતા તરફ મનુષ્યોનો ઝોક વધારે છે; અને તેથી આજ્ઞાપૂર્વક વિહિત કરાયેલી ક્રિયાઓ જયારે તે નિત્ય હોય અને આત્મસંયમની અપેક્ષા રાખતી હોય, ત્યારે તેના તરફ કંઇક ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવામાં આવે છે. તથાપિ આંતર અને બાહ્યજગતમાં સાક્ષીરૂપે આત્મા ઓતપ્રોત છે અને જેમ નિઃશ્રેયસ્‌ને સારૂ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે, તેમ અભ્યુદય અને લોકસંગ્રહને સારૂ સત્ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે. જ્યારે બાહ્યજગતનો ચિદ્‌વૃત્તિમાંથી લય થાય, ત્યારે ક્રિયાની અપેક્ષા નથી; પણ ત્યાંસુધી તો છે, એટલુંજ નહિ પણ સંધ્યોપાસના જેવી સાત્વિક ક્રિયાઓ તો જ્ઞાનને સારૂ અધિકારપ્રાપ્તિને અર્થે બહુજ ઉપયોગી છે અને ચિત્તશુદ્ધિવડે જીવનશુદ્ધિ સાધવામાં પણ બહુ સહાયકારક છે.

સંધિકાળ અનેક રીતે ગહન હોય છે. માનવજીવનમાં અવસ્થાની સંધિઓના સમય વિકટ હોય છે. પ્રજાજીવનમાં પણ ભિન્ન સંસ્કૃતિઓના, ભિન્ન સત્તાઓના અને ભિન્ન સમુદાયોના

સંધિપ્રસંગો ગહન હોય છે. એ સંધિના સમયની વિષમતા અને વિશિષ્ટતા એટલા માટે છે કે તે સમયે નવાં બળો પ્રગટતાં હોઇ મનુષ્યની ભાવનાઓ કયી દિશામાં જશે તે તે સમયના સંયોગોથી નિશ્ચિત થાય છે. અત્યારે આપણા દેશમાં પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓનો સંધિકાળ છે અને તેથી તે દુર્ઘટ છે. આવા દુર્ઘટ સમયમાં વિશ્વતંત્રના નિયામક પરમાત્માનું શરણ સ્વીકારી કલ્યાણનો માર્ગ સાધવાનું તત્ત્વજ્ઞો યોગ્ય ગણે છે.

સંધ્યોપાસનામાં સાવિત્રીદ્વારા સવિતા દેવતાની ઉપાસના છે. સવિતા એ ઈશ્વરની પ્રત્યક્ષ વિભૂતિ છે, ભૌતિક શક્તિનો મહાન સાગર છે, તેજના અંબારનો ભંડાર છે, ચૈતન્યશક્તિનો જાણે સ્રોતવાહી સમુચ્ચય છે અને દિવ્યતાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ છે. સંધ્યોપાસનામાં મૂર્તિવડે અમૂર્તની સૂર્યમંડળના પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે વ્યષ્ટિમાં વ્યાપક સવિતાનારાયણની-ઉપાસના સાધવાની છે.

આ ઉપાસના પ્રતિદિન કાળસંધિના સમયે સાધવાનું ઋષિમુનિઓ વિધાન કરે છે. રાત્રિ અને પૂર્વાહ્નનો, પૂર્વાહ્ન ને અપરાહ્નનો, અપરાહ્ન અને પૂર્વરાત્રિનો તથા પૂર્વરાત્રિ અને પશ્ચિમરાત્રિનો, એમ પ્રતિદિન ચાર સંધિકાળ મુખ્ય મનાય છે. એ ચાર સંધ્યાઓમાં મધ્યરાત્રિની સંધ્યા જેને નિશીથ કહે છે, તેનો યોગીઓ અને મંત્રસાધકો ઉપાસનામાં વિનિયોગ કરે છે; પણ સામાન્ય રીતે દ્વિજોને સારૂ પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંસંધ્યાની ઉપાસનાનું વિધાન છે. પ્રાતઃસંધ્યામાં રક્તવર્ણા, બાલા, બ્રહ્મદૈવત્યા, હંસારૂઢા એવી સાવિત્રીદેવીની ભાવના છે. મધ્યાહ્નસંધ્યામાં યુવતી, શ્વેતવર્ણા, વૃષભાસના, રુદ્રદૈવત્યા ગાયત્રી દેવીની ભાવના છે અને સાયંસંધ્યામાં કૃષ્ણવર્ણા, વૃદ્ધા, ગરુડવાહના, વિષ્ણુદૈવત્યા સત્યવતી દેવીની ભાવના છે. વળી એ ત્રણે સંધ્યાઓમાં અનુક્રમે ભૂર્લોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્લોક તથા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદની પણ ભાવના છે. સંધ્યાવંદનમાં કાળની સંધિઓ દેવપરાયણતાવડે સાધવાનો સંકેત છે. એ કાલસંધિઓમાં સમ્યક્ પ્રકારે સવિતાની, સાવિત્રીની, સંધ્યાની, સગુણ બ્રહ્માની કે અહંગ્રહની ઉપાસના સાધનારની સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે પુષ્ટ થાય છે; અને તેને અપૂર્વ મનોબળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષયમાં જરત્કારુ મુનિનાં શીલસૌંદર્યવતી પત્નીના ત્યાગપ્રસંગની કથા જેવી લોકોત્તર તેવીજ કમનીય છે. ઈશ્વર પોતાના ટેકીલા અને દઢ ભક્તોને સારૂ શું ન કરે એજ કહેવું કઠિન છે. સંધ્યોપાસનામાં કાળનું પ્રાધાન્ય તો છેજ, તથાપિ એ કર્મ એટલું આવશ્યક અને ઉપકારક છે કે કદાચ કાળલોપ થાય તોપણ કર્મલોપ થવા ન દેવો, એમ વેદવિદો વિધાન કરે છે.

સંધ્યોપાસના એ નિત્યકર્મ છે અને નિષ્કામતાથી પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે તેનો વિનિયોગ કરવાનો છે; એટલે તેવડે પાપનો નાશ અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ભોગપ્રાપ્તિને અર્થે તે નથી. વાસનાસરિતાના વહેવાના શુભાશુભ બે માર્ગો છે. તેમાંથી શુભ માર્ગમાં એને યોજવાનો સંધ્યાવંદનનો મુખ્ય હેતુ છે. આ પુણ્યકર્મમાં કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ, એ ત્રણેનું અદ્ભુત અને મનોહર એકીકરણ છે. આચમન, સંકલ્પ, પ્રાણાયામાદિમાં ક્રિયાનું, ન્યાસ, ઉપસ્થાન અને જપ આદિમાં ઉપાસનાનું તથા પ્રણવાદિ મંત્રોમાં જ્ઞાનનું તત્ત્વ સવિશેષતાએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સંધ્યોપાસનાને સારૂ પ્રશસ્ત સ્થાન જલાશયનો તટ ગણાય છે. આવાં સ્થાનમાં સૃષ્ટિ પોતાનાં અનેક સૌંદર્યો અને વૈભવોને વિકસાવતી જાણે સૃષ્ટિના સાન્નિધ્યમાં વિરાજે છે. એવાં ખુલ્લાં સ્થાનોમાં જઇ સૃષ્ટિસૌંદર્યનું દર્શન કરવાનું પાશ્ચાત્ય કવિઓ પણ મનુષ્યોને આહ્વાન કરે છે. સૃષ્ટિના વૈભવનો અનુભવ કરતા તથાપિ સૃષ્ટિમાં તદાકાર ન થઇ જતા મુનિઓ આવાં સ્થળોમાં ઈશ્વરને ઉપાસે છે.

જે અનેક મંત્રોનો સંધ્યોપાસનામાં વિનિયોગ છે, તેમાં પ્રણવ એ બીજભૂત છે અને ગાયત્રી એ પ્રધાન મંત્ર છે. પ્રણવ એ વેદત્રયી, લોકત્રયી અને ક્રિયાત્રયીના સારરૂપ છે તથા વેદનું સર્વવ્યાપી, સર્વસત્તાન્વિત અને સનાતન બીજ છે. ગાયત્રીમંત્રમાં ભગવાન સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગનું ધ્યાન છે અને બુદ્ધિને સન્માર્ગમાં પ્રેરવાની પ્રાર્થના છે. ભસ્મધારણ, સંકલ્પ, પ્રાણાયામ, અઘમર્ષણ ઇત્યાદિના મંત્રો પણ અર્થ તેમજ શબ્દની અપ્રમેય અને અદ્ભુત શક્તિઓનાં નિવાસસ્થાન છે. એ મંત્રો બહુધા વેદની વિભૂતિઓ છે. વેદ એ અવ્યક્ત ઈશ્વરનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

પ્રાતિભાસિક પરમાણુઓના નૃત્યનો સનાતન રાસ શ્રુતિ ભગવતીના બીજરૂપ પ્રણવના એક દેશમાત્રમાં વિલસે છે.

સંધ્યોપાસનમાં આ પ્રમાણે યોગ્ય દેશ, કાળ, ક્રિયા અને મંત્રોનો વિનિયોગ છે. એના સમ્યગ્ પ્રયોગવડે અંતઃકરણની નિર્મળતા, જીવનની વિશુદ્ધિ, ભાવનાઓની ઉચ્ચતા અને જ્ઞાનસિદ્ધિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, એ સમજાય એવુંજ છે.

હવે બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન કરીએ. આ સર્વ ચરાચર જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તત્ત્વ કે જેનાવડે આ સર્વ વિશ્વ દૃશ્યમાન થઇ રહ્યું છે, જે દેશ–કાલ–વસ્તુથી અબાધિત અને સજાતિ–વિજાતિ–સ્વગત પરિચ્છેદરહિત છે, તે પરમ આત્મતત્ત્વની વિદ્યાને યોગ્ય રીતેજ રાજવિદ્યા અથવા બ્રહ્મવિદ્યા એ નામ અપાય છે. મન–વાણી એને પહોંચી શકતી નથી, એવું અપ્રમેય એ તત્ત્વ છે; તથાપિ સાધનસંપન્ન અધિકારીને તે સુપ્રાપ્ય પણ છે.

બ્રહ્મવિદ્યા એ એક પ્રકારની વિદ્યા છે; તેની પ્રાપ્તિને અંગે અધિકારની અપેક્ષા ઉપર આપણા વિદ્વાનો હમેશાં ભાર મૂકે છે. આમાં ઘણાને કંઇક વિચિત્રતા કે શંકા જેવું જણાય છે; તથાપિ જો બરાબર વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, હૃદયસ્પર્શી, આદર્શસ્પર્શી કે ચારિત્ર્યસ્પર્શી જ્ઞાનને અંગે અંતઃકરણની પરિસ્થિતિ ઘણું પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે કેટલીક કેટલીક સમજણ અથવા જ્ઞાનગુંથણીમાં અભ્યાસના પરિપાકની વા ચારિત્ર્યના પરિપાકની આવશ્યકતા જોઇએ છીએ. ગણિતનાં મૂળતત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યાવિના 'લોગરિથમ' સમજવાનું નજ બને. રોમિયો અને જુલિયટ જેવાંની જીવનકલિકાઓની આહુતિઓ અપાયા પછી મોંટેગ ને કેપ્યુલેટોને વિદ્વેષની નિઃસારતા દેખાય. હૃદયના પરિવર્તનની સાથે જ્યાં દોષો દેખાતા હોય,ત્યાં ગુણો પ્રતીત થવા માંડે છે અને રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિપદને યોગ્ય બને છે. આત્મતત્ત્વ વસ્તુતઃ નિત્યપ્રાપ્ત છે, એટલે એની ઉપલબ્ધિ ભૂલાયેલા કંઠાભરણની પેઠે સહજ છે; પણ તે સત્કર્મવડે અંતઃકણની શુદ્ધિ અને ભક્તિવડે ચિત્તની એકાગ્રતા થયાવિના સુસાધ્ય નથી; કેમકે આ જગત–(જેને કેટલાક અવિદ્યાનું દિવાનખાનું કહે છે તે)માં પ્રભુની માયાશક્તિની વિભૂતિરૂપ અવિદ્યાથી જ્ઞાન સહેજે આવૃત થઇ રહેલું છે. માનવજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ, જ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનને સારૂ ચિત્તની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતાની આવશ્યકતા. આ શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા સાધવામાં સંધ્યોપાસના એ એક બળવાન સાધન છે. ચિત્તરૂપી વૃક્ષને બે બીજો કહ્યાં છે, પ્રાણસ્પંદન અને વાસના તે બેના વા એકના પણ નિરોધવડે વૃક્ષનો નિરોધ થાય છે, પ્રાણસ્પંદનનો વિનિમય હઠયોગમાં અને વાસનાનો વિનિમય રાજયોગમાં મુખ્ય ગણાય છે. સંધ્યોપાસનામાં પ્રાણાયામ તેમજ નિષ્કામતાનું અવલંબન હોવાથી બંને યોગોની તેમાં સંકલના છે.

સંધ્યોપાસના એ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિનું સુકર સાધન છે; એટલુંજ નહિ પણ સંધ્યા, સાવિત્રી અને બ્રહ્મવિદ્યા, એ જગદંબા ભગવતીનાં સ્વરૂપોજ છે. માર્કંડેયપુરાણમાં આવેલ સપ્તશતીમાં માર્કંડેયઋષિ એજ સત્યનું દ્યોતન કરે છેઃ–

सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी।

અર્થાત્–એ બ્રહ્મવિદ્યા મોક્ષના ઉત્તમ હેતુરૂપ અને સનાતન છે; વળી—

त्वमेव संध्या सावित्री त्वं देवी जननी परा।

અર્થાત્–સંધ્યા, સાવિત્રી અને જગદંબા પણ એજ છે. આ રીતે સંધ્યા, સાવિત્રી અને બ્રહ્મવિદ્યા આધિદૈવિક એકતા છે. વળી જેમ સંધ્યોપાસનાથી સત્વશુદ્ધિ અને શાંતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાથી દેહાભિમાન ગલિત થઇ જઇ–

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः।

એ ધન્યદશાની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. "હૃદયની ગ્રંથિ ભેદાઇ જાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઇ જાય છે અને કર્મપ્રવૃત્તિ શિથિલ થઇ જાય છે."

આ રીતે સંધ્યોપાસના અને બ્રહ્મવિદ્યોપાસના ઉભયનું પારમાર્થિક તેમજ લાક્ષણિક ઐક્ય

છે. જેમ સર્વ સિદ્ધિઓ બ્રહ્મવેત્તાની સેવા કરે છે, તેમ યથાર્થ સંધ્યોપાસકને અભ્યુદયપ્રાપ્તિ પણ અનાયાસેજ થાય છે. સંધ્યોપાસનામાં ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે અનેક શક્તિઓનો વિનિયોગ યોજાયેલો છે. માર્જન, અઘમર્ષણાદિમાં ભાવનાશક્તિ, ગાયત્રીજપ, અર્ધ્યપ્રદાનાદિમાં મંત્રશક્તિ, આચમન, ભસ્મધારણાદિમાં દ્રવ્યશક્તિ અને પ્રાણાયામાદિકમાં ક્રિયાશક્તિનો વિનિયોગ વિશેષરૂપે કરી સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની યોજના એ પુણ્યકર્મમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આ બધા આયામવડે અપૂર્વ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિત્ય નિયમથી એક પ્રકારની આત્મશ્રદ્ધા અને પ્રભુશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સમયમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ તરફ ઉપેક્ષા વા આક્ષેપો થાય છે, પ્રતિકૂળતા જણાય છે; તથાપિ ઉપનયન સંસ્કારવાળા સર્વ દ્વિજોએ શિખાસૂત્ર અને સંધ્યાનું રહસ્ય સમજી પોતાના પરમહિતમાં ઉદ્યુક્ત થવું ઘટે છે. ભારતને સારૂ આ સંધ્યાનો સમય છે. સંધ્યોપાસના એ બ્રાહ્મણનું પરમ બળ છે અને આદર્શ બ્રાહ્મણો એ દેશનું દૈવત છે. એવા બ્રાહ્મણો સ્વાભાવિક રીતેજ બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો સર્વથી પૂજાય છે; પણ એ આદર્શ મહાન છે, એમાં વિલાસપરાયણતાને, સન્માનશોધનને, અર્થલોલુપતાને અવકાશ નથી. "બ્રાહ્મણનો દેહ ક્ષુદ્ર કામનાઓને અર્થે નથી" એમ વેદવ્યાસ પોતાની સમાધિભાષામાં કહે છે અને ભગવાન મનુ તેના ઉત્તરાર્ધનોજ જાણે ઉદ્‌ઘોષ કરતા હોય તેમ કહે છેઃ-

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

આ પરમ સાધ્યને અર્થે સંધ્યોપાસના કરવી એ શું બહુ છે? અને સંધ્યાની ઉપાસના-'પ્રયોગ' કરનારને બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન કરાવશે, એવી આપ્તજનો તેમજ અનુભવ સાક્ષી તો પૂરે છે.

("ચિત્રમય જગત" ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ ના અંકમાં લેખક રા. "વસંત")

૩૫-વિજયા-દશમીની વિશેષતા શું છે?

કોઇ પણ જાતિના તહેવારો એ તેના જાતીય જીવનના પ્રદર્શક હોય છે. એ તહેવારોદ્વારા જાતીય જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે અને તેને સ્થિર કરવામાં આવે છે. જે માણસ હિંદુ-જાતીયતાની અસ્મિતા ઉપર વિશ્વાસ નથી રાખતો, તે જો હિંદુઓના જાતીય તહેવારો તરફ ધ્યાન આપે તો તરતજ તેને જણાઇ રહે કે આ તહેવારો હિંદુઓને એક જાતિતરીકે કેવી રીતે તૈયાર કરે છે.

આપણા જાતીય તહેવારોમાં વિજયાદશમીનો તહેવાર મુખ્ય મનાયો છે અને જ્યાં પણ હિંદુ-જાતિનો કોઇ પણ બચ્ચો મોજુદ છે, ત્યાં તે તે દિવસે પોતાના હૃદયમાં ઉલ્લાસ અનુભવે છે. કોઈ ખાસ સમયે સૌના હૃદયમાં એકજ ભાવ ઉત્પન્ન થવામાંજ જાતીયતાનું બીજ રહેલું છે. આપણે એ જોવાનું છે કે, આ ભાવ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું છે? એ યોગ્યજ છે કે, મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન રામચંદ્રજીના જીવનનો સમગ્ર વૃત્તાંત તે દિવસે હિંદુજાતિની સમક્ષ ખડો થઈ જાય છે. આ વૃત્તાંત ગમે તેટલો ઉચ્ચ અને આપણે માટે સાચા આદર્શની ગરજ સારનાર હોય, તોપણ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તો-કેવળ એટલાજ કારણથી આટલો બધો મહાન તહેવાર યોજી શકાય નહિ. આ તહેવારના મૂળમાં એક વિશેષ ઉંડી બાબત હાથ લાગે છે. તે એ કે, તે દિવસે ભગવાને ભારતવર્ષની હદથી આગળ વધીને લંકાના રાજાને હરાવ્યો અને લંકામાં આર્યરાજ્યની સ્થાપના કરી. ભગવાન રામચંદ્રજીના જીવનમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વની વાત એ છે કે, તેઓ આર્યજાતિના એક સર્વથી પહેલાજ રાજપુત્ર હતા, કે જેમણે ઉત્તરભારતથી ઉતરી આવી વિંધ્યાચળને ઓળંગીને દક્ષિણની જાતિઓમાં આર્ય સભ્યતાનો પ્રચાર કર્યો. તેમના લંકા-વિજયથી આર્યજાતિના હૃદયમાં જોશ અને આનંદની એવી લહેરો ઉઠી કે સમગ્ર જાતિએ તે દિવસને સદાને માટે એક વાર્ષિક તહેવાર બનાવી દીધો. લંકા-વિજયથી આર્યજાતિમાં એક એવી

શક્તિ પેદા થઇ કે જેથી તેઓ હિંદી મહાસાગરના સઘળા ટાપુઓમાં જઇને વસી શકયા. જો ભગવાને સ્વયં સમુદ્રની પાર જઇને લંકા ઉપર વિજય ન કર્યો હોત, તો સિંહલદ્વીપ, જાવા, મલાયા અને મલાક્કા વગેરે દેશોમાં આર્યધર્મ અને આર્યસભ્યતા ફેલાવી અસંભવિત હતી; તેથી વિજયાદશમીનો તહેવાર હિંદુજાતિને તેના બહાર ફેલાયલા સામ્રાજ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. આજની આપણી પતિત અવસ્થા તો જુઓ! આપણે આજે તો બસ એમજ સમજી બેઠા છીએ કે, સમુદ્રમાં થઇ વિદેશ જવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થઇ જઇએ છીએ! કારણ એજ છે કે, આપણે એટલા પતિત થઈ ગયા છીએ કે આવા મહાન જાતીય તહેવારના મહત્ત્વને પણ ભૂલી ગયા છીએ. આપણો આ તહેવાર આપણાં સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકો સૌ કોઇને માટે માત્ર રમતગમત અને ખેલ-તમાશાનુંજ સાધન બની ગયો છે. આપણા બધા ઠાઠમાઠ અને પૂજાના આડંબર આપણા હૃદયમાં સાચા જાતીય પ્રેમની લહરિઓ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. આપણે પોતે પતિત થવાની સાથે સાથે આપણા જાતીય તહેવારોને પણ પતિત બનાવી દીધા છે!

વધારે શું લખું? હું ઇશ્વર પાસે એજ વરદાન માગું છું કે, વિજયાદશમીના તહેવારને દિવસે હિંદુજાતિમાં નવેસરથી સ્વજાતિ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ; આપણે પ્રત્યેક હિંદુને ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય, તોપણ તેને આપણે આપણો ભાઇ સમજીએ અને નવેસરથી જાતીય તહેવારોના મહત્ત્વની સ્થાપના કરીએ.

('હિંદુપંચ' ના વિજયાંકમાંથી અનૂદિત. લેખક-દેવતાસ્વરૂપ ભાઇ પરમાનંદજી એમ. એ.)

૩૬-વિજયે

સ્વાગત માઁ! સ્વાગત વિજયે!!

નિજ ગંભીર-નિનાદ-વિજય સે કર દે કમ્પિત દેશ,
હો ક્રોધિત ખુલવા દે હમ સે કાયરતા કા વેશ. સ્વાગત૦
ખોયા નિજ ગૌરવ સબ હમને હો વિલાસ-આધીન,
યહ વિલાસ-પ્રિયતા વિનષ્ટ કર ભર ઉત્સાહ નવીન. સ્વાગત૦
કાયર જન કી ભાંતિ મૂક હો સહતે અત્યાચાર,
ભર દે શક્તિ માતુ! કર પાયેં દુષ્ટોં કા પ્રતિકાર. સ્વાગત૦
તવ હુંકાર કર સકે હમમેં નવ-જીવન સંચાર,
હો જાયેં સ્વદેશ-વેદીપર મરને કો તૈયાર. સ્વાગત૦

('હિંદુપંચ'ના વિજયાંકમાંથી)

૩૭-દશરા અથવા દશહરા એટલે ?

પ્રાચીનકાળમાં ચારે વર્ણોને માટે જે રીતે જૂદા જૂદા વ્યવસાયો નક્કી કરેલા હતા, જેમકે બ્રાહ્મણોને માટે પઠન-પાઠન, ક્ષત્રિયોને માટે રક્ષણ-પાલન, વૈશ્યોને માટે વેપાર અને શુદ્રોને માટે સેવા, તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ણને પોતપોતાની પ્રધાનતા દર્શાવવાનો અવસર મળે, એવા ઉદ્દેશથી વર્ષની અંદર ચાર મોટા મોટા તહેવારો નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય તેમ જણાય છે. રક્ષાબંધન (બળેવ) એ બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય તહેવાર છે; દશેરા ક્ષત્રિયોનો; દીવાળી વૈશ્યોનો અને હોળી શુદ્રોનો. તેમાંથી ત્રણ તહેવારોનાં નામોના અર્થ તો સહેજે સમજાય છે; પરંતુ ચોથા દશેરાનો અર્થ સ્પષ્ટ

ભેગા કરી દીધા હતા. તેઓ શક્તિના અદ્વિતીય પૂજારી હતા, શક્તિની હરહમેશ આરાધના કરીને તેમણે તેની પાસેથી પૂર્ણ-વરદાન પ્રાપ્ત કરી લીધાં હતાં. તેઓ આપણી પેઠે વર્ષમાં એક વાર શક્તિના પ્રતિનિધિની બાહ્યપૂજા કરીને ચૂપ થઇ જતા ન હતા. તેઓ હરહમેશ શક્તિની પૂજા કર્યા કરતા હતા અને પૂજા કરતી વખતે એ વાતને નહોતા ભૂલતા કે, આ સંસારમાં શક્તિહીન રહેવું, એના જેવું ભુંડું બીજું કોઇ પાપ નથી. તેથી પ્રત્યેક સુજ્ઞ માનવે હમેશાં શક્તિશાળી રહેવું જોઇએ. તેઓ નિમ્નલિખિત મતનું મનન અને જપ કર્યા કરતા હતા કેઃ-

शक्तिहीनं तु निंद्यं स्यात् वस्तुमात्रं-चराचरम् ।
अतः शक्तिः सदा सेव्या विद्वाद्भिः कृतनिश्चयैः ॥ (દેવી ભાગવત)

શરદ્ઋતુમાં શક્તિની પૂજા કરવાને માટે શક્તિની જે પ્રતિમા બનાવાય છે, જેમાં શક્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને આપણે શક્તિની પૂજા કરીએ છીએ; તેના હાથમાં જે અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને આયુધ આપવામાં આવે છે, તેની કલ્પનાના મૂળમાં આપણા પૂર્વજોએ એવું તો ઠાંસી ઠાંસીને શિક્ષણ ભરેલું છે કે જેમ કેળના પાને પાનની અંદર પાન ભરેલાં હોય છે; તેમ દુર્ગતિનાશિની દુર્ગાના અનેક હાથોમાં અનેક પ્રકારનાં આયુધોનો સંગ્રહ એજ વાતની ઘોષણા કર્યા કરે છે. તેના પૂજક ભક્તો પોતપોતાની વ્યક્તિગત શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ કરીને કદી પણ શત્રુઓની સામે જાય નહિ. જ્યારે પણ તેમને શત્રુઓ ઉપર હુમલો કરવો હોય અથવા હુમલો કરનારા શત્રુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરીને તેમના દાંત ખાટા કરી નાખવા હોય, ત્યારે તેઓ ભગવતી મહિષાસુરમર્દિનીની પેઠે પોતાની સઘળી શક્તિને સંઘરૂપે એકત્ર કરીને તેની સહાયતાથી આત્મરક્ષણ અને શત્રુ ઉપર વિજય મેળવ્યા કરે. આવું શિક્ષણ આપવા માટેજ આપણા પૂર્વજોએ શુંભ-નિશુંભ-મદમર્દિની ભગવતીની પૂજાનો પ્રચાર કર્યો હતો. આપણા પૂર્વજોને એજ આશા હતી કે, તેમના વારસ-આપણે-પણ, તેમણે સમજાવેલી વાતનો મર્મ સમજીને આત્મરક્ષણના ઉદ્દેશથી ભગવતી શક્તિની હરહમેશ આરાધના કરતા રહીશું; પણ હાય ! અમે તો તેમની બતાવેલી બાબતોને વિદાય આપીને અમારેજ હાથે અમારો ઘાત કર્યો છે. હજી પણ જો આપણે આપણી દુર્દશા જોઇને આપણા પૂર્વજોની ચતુરાઇને સમજી જઇએ અને આપણું કલ્યાણ કરનારી શક્તિદેવીના પૂજક બનીએ, તો હજુ પણ કંઇ બાજી છેક બગડી ગઇ નથી. આ વર્ષે ભગવતી કાળીની ષોડશોપચારથી પૂજા કરીને આપણે દૃઢ થઇને આપણા આત્મબળને સંઘનું રૂપ આપવાનો નિશ્ચય કરીને તે માટે પ્રયત્ન આદરીએ તો આપણે સંપૂર્ણ શક્તિવાન થઇને સુખી થઇ શકીએ તેમ છીએ.

('હિંદુપંચ' ના વિજયાંકમાંના પંડિત ગંગાપ્રસાદજી અગ્નિહોત્રીના લેખપરથી અનૂદિત.)

૪૦-દેવીરૂપે શક્તિ-પૂજન

સામાન્ય રીતે હિંદુઓ વર્ષમાં કેટલીયે વાર અને કેટલેય પ્રકારે શક્તિ-પૂજા તો કરે છેજ; પરંતુ વસંતઋતુમાં વાસંતી પૂજા અને શરદ્ઋતુમાં શારદીય દુર્ગાપૂજા ઘણા કાળથી ભારે ધામધૂમપૂર્વક ઉજવાય છે. કહેવાય છે કે, ભગવતી આદ્યાશક્તિને પ્રસન્ન કરવા માટે રાવણે વસંતઋતુમાં તેમની ષોડશોપચારથી પૂજા કરી હતી અને ભગવાન રામચંદ્રજીએ શરદ્ઋતુમાં શારદીય પૂજા કરી હતી; તેથી તેનું મહત્ત્વ વળી વિશેષ મનાય છે અને ભારતવર્ષમાં હાલ લગભગ બધેજ ભિન્ન ભિન્ન નામોથી દેવીનું પૂજન થાય છે. પશ્ચિમભારતમાં નવરાત્ર, ગુજરાતમાં રુદ્રાણી, દક્ષિણમાં અંબિકા, કાશ્મીરમાં અંબા, આસામ અને બંગાલમાં દુર્ગોત્સવ તથા બિહારમાં દેવી વગેરે જુદે જુદે સ્વરૂપે દેવી-પૂજન થાય છે. કયાંક કયાંક દેવીપૂજનને કલ્યાણીપૂજન પણ કહે છે. આ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકુમારીસુધી, આસામથી ભારતની પશ્ચિમ સીમાપર્યંત, સર્વત્ર આ અવસરે ભગવતી આદ્યા શક્તિની પૂજા થાય છે.

દેવી–પૂજાની પદ્ધતિ આ દેશમાં કેટલા સમયથી ચાલતી આવી છે, તે કહી શકવું અશક્ય છે. ઘણું કરીને ભારતની આદિસભ્યતાના યુગથીજ અહીં શક્તિ–પૂજાની પ્રથા ચાલી આવી છે. હાલમાં પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને માલૂમ પડયું છે કે, ભારતની અંદર તેમજ બહાર જાપાન, ચીન, કંબોડીઆ આદિ દેશોમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં દેવી–પૂજા પ્રચલિત હતી. એ દેશોના લોકો દેવીને ૭૦૦૦ બુદ્ધોની માતા માનતા હતા. કયાંક કયાંક બુદ્ધદેવની પ્રતિમાની સાથે સાથે દેવી–મૂર્તિ પણ જોવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદના દેવીસૂકત ઉપરથી માલમ પડે છે કે, કયાંક કયાંક આદ્યા શક્તિને અગ્નિસ્વરૂપા માન્યાં છે. વળી તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ દુર્ગા અને સ્તોત્રનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે, પ્રજાપતિ દક્ષે જયાં અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા, ત્યાં 'પાર્વતી–દક્ષ' નામનો યજ્ઞ પણ કર્યો હતો. ઋગ્વેદના દ્વિતીય મંડળની ૨૭ મી ઋચામાં લખ્યું છે કે, પ્રજાપતિએ 'દક્ષતનય' નામની એક વેદી બનાવી રાખી હતી. ત્યારબાદ વળી શતપથ બ્રાહ્મણમાં જોઇએ છીએ કે, તે વેદી ઉપર એક સુવર્ણમયી પીતાત્મ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા. આ પ્રતિમાને 'હવ્યવાહની'ની પ્રતિમા કહેતા હતા. આ પ્રતિમાની ચારે બાજુએ બીજા કેટલાંક નાનાં મોટાં દેવ–દેવીઓની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી. એક બળવાન દેવતા વેદીનું રક્ષણ કરતા હતા, એક ચતુર્ભુજા દેવી હોમ વગેરે ગ્રહણ કરતી હતી, એક દેવી ધનભંડારનું રક્ષણ કરતી હતી અને એક દેવી જ્ઞાનદીપક લઇને ઉભી રહેતી હતી.

હાલની દુર્ગા–પ્રતિમાની સાથે ઉપલા વર્ણનનું ઘણુંખરૂં મળતાપણું છે. સામવેદમાં દુર્ગા–પૂજાના જે મંત્રો મળી આવે છે, તેમાં દુર્ગાનું નામ પણ આવ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવતાં અનેક પ્રમાણો ઉપરથી જણાય છે કે, વેદોમાં આદ્યા શક્તિને અગ્નિસ્વરૂપ માન્યાં છે.

યજુર્વેદમાં રુદ્ર અને અંબિકાનાં નામ આવે છે અને તેઓ આહુતિ ગ્રહણ કરતાં હતાં, એ વાત પણ મળી આવે છે. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં તો વર્તમાનકાલીન દુર્ગાપ્રતિમાના બધાય ભાગો ઘણેભાગે જેમના તેમ મળી આવે છે.

આ રીતે શોધ કરતાં માલમ પડે છે કે, ભારતવર્ષમાં શક્તિ–પૂજાની પદ્ધતિ અત્યંત પ્રાચીન છે. હાલની પૂજાપદ્ધતિ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, દુર્ગાપૂજાની લગભગ બધી વિધિ વૈદિક રીતિ અનુસાર છે. હા, એ પણ બરાબર છે કે, જેમ મોટા મોટા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પણ વખતો વખત પ્રક્ષિપ્ત વિષયો ઉમેરાયા છે, તેજ પ્રમાણે દેવીની વૈદિક પૂજા–પદ્ધતિમાં પણ ઘણુંયે પ્રક્ષિપ્ત થયેલું છે; પરંતુ આદ્યા શક્તિની, મહામાયાની, પરબ્રહ્મ પરમાત્માની યોગમાયાની દેવીરૂપે પૂજા કરવાની પ્રથા અહીં ઘણા સમયથી પ્રચલિત છે.

આજે પણ જો આપણે સાચા મનથી, પૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક જગતના કારણરૂપ, સનાતની, ચિન્મયી, મહામાયા જગદંબિકાનું આવાહન કરીએ, આપણાં ભક્તિપૂર્ણ અશ્રુસંચિત જળથી અર્ઘ્ય ચઢાવવાનો સંકલ્પ કરીએ, આપણાં હૃદયરૂપી પુષ્પો માતાને ચરણે ચઢાવવાનો નિશ્ચય કરીએ અને તેમનાં ચરણતળને આપણાં હૃદયરક્તરૂપી અળતાથી સુશોભિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ, તો સર્વમંગલમયી માતા આપણી ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે.×

('હિંદુપંચ' વિજયાંકના અગ્રલેખ ઉપરથી અનૂદિત)

× બુદ્ધધર્મવાળાઓ પણ વામમાર્ગે ચઢી ગયા અને ધર્મને નામે અધર્મ પુષ્કળ વ્યાપી ગયો, ત્યારે દયાળુ પ્રભુ ભગવાન શંકરાચાર્યરૂપે પોતાનું અપૂર્વ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પ્રકટાવીને અધર્મના મુખમાં જઈ પડેલા ભારતવાસીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એ અદ્ભુત ઈશ્વરી વિભૂતિએ પરમાત્માનાં અનેક મુખ્ય સ્વરૂપોનાં સ્તુતિગાન કર્યાં છે. તેમાં એક **ભવાની–ભુજંગ–સ્તોત્ર** છે. **સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય** તરફથી હાલમાંજ **ભગવતી ભાગવત–અથવા દેવીભાગવત**ની નવી આવૃત્તિ નીકળી છે, તેના શરૂ ભાગમાં એ સ્તોત્રમાંના થોડાક શ્લોક ભાવાર્થ સાથે અપાયા છે, તે અહીં પણ આ પછી અપાયું છે.

૪૧—नमस्ते नमस्ते नमस्ते भवानि

त्वमर्कस्त्वमग्निस्त्वमिंदुस्त्वमापस्त्वमाकाशभूवायवस्त्वं चिदात्मा ॥
त्वदन्यो न कश्चित्प्रकाशोऽस्ति सर्वं सदानंदसंवित्स्वरूपं तवेदम् ॥
गुरुस्त्वं शिवस्त्वं च शक्तिस्त्वमेव त्वमेवासि माता पितासि त्वमेव ॥
त्वमेवासि विद्या त्वमेवासि बुद्धिर्गतिर्मे मतिर्देवि सर्वं त्वमेव ॥
श्रुतीनामगम्यं सुवेदागमाद्यैर्महिम्नो न जानाति पारं तवेदम् ॥
स्तुतिं कर्तुमिच्छामि ते त्वं भवानि क्षमस्वेदमेव प्रमुग्धः किलाहम् ॥
शरण्ये वरण्ये सुकारुण्यपूर्णे हिरण्योदराद्यैरगम्येऽति पुण्ये ॥
भवारण्यभीतं च मां पाहि भद्रे नमस्ते नमस्ते नमस्ते भवानि ॥

ભાવાર્થ:—હે દેવિ! સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, જળ, આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ અને ચિદાત્મારૂપે પણ તમેજ છો. આપની સત્તાસ્ફુર્તિ વિના કોઇ પણ પદાર્થ કે પ્રકાશ અસ્તિત્વમાંજ આવી શકે તેમ નથી. આથી આ સમગ્ર વિશ્વમાં જે કાંઇ પ્રાણી—પદાર્થ, વસ્તુ—સ્થિતિ કે પદ—પદાર્થ ઇત્યાદિ છે, તે આપનુંજ સદાનંદ સંવિત્ સ્વરૂપ છે.

હે દેવિ! મારા ગુરુ, મારૂં કલ્યાણ અને મારી શક્તિ પણ તમેજ છો. મારાં માતા અને પિતા પણ તમેજ છો. મારી વિદ્યા, બુદ્ધિ, મતિ અને ગતિ પણ તમેજ છો, એટલુંજ નહિ પણ હે ભવાનિ! મારૂં સર્વસ્વ પણ તમેજ છો.

હે વિશ્વેશ્વરી! શ્રુતિઓને પણ તમારો મહિમા અગમ્ય છે અને વેદશાસ્ત્રાદિ પણ તમારા મહિમાનો પાર પામી શકતાં નથી. તોપણ હે ભવાનિ! આવા અપાર મહિમાવાળાં આપની હું સ્તુતિ કરવા ઇચ્છું છું, તેને માટે આપ મને ક્ષમા કરજો. કેમકે હે અનંત ઐશ્વર્યોના અંબારસ્વરૂપ માત અંબે! આપનો જરાતરા મહિમા જાણવાથી પણ હું અત્યંત મુગ્ધ બની ગયો છું!

હે શરણાગતવત્સલ માતેશ્વરી! હે પરમ પૂજ્ય અને અત્યંત કરુણાપૂર્ણ પરમેશ્વરી! હે હિરણ્યગર્ભાદિથી પણ અગમ્ય અને અત્યંત પવિત્ર એવાં કલ્યાણિ ભવાનિ! આ સંસારરૂપી અરણ્યથી ભયભીત થયેલો એવો હું આપને શરણ છું, મુજ દીન—હીનનું આપ રક્ષણ કરો, આપને અનેકાનેક નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે.

(શ્રીમચ્છંકરાચાર્યવિરચિત ભવાની—ભુજંગ—સ્તોત્રમાંથી)

૪૨–પ્રાચીન હિંદની ગ્રામ્યરચના

જુના વખતમાં આપણા દેશમાં ગ્રામ્યજીવન માટે કંટાળો નહોતો. ત્યાંનું શુદ્ધ અને શાંત વાતાવરણ વખણાતું; અને દેશનું દરેક માણસ પોતપોતાની ફરજ સમજી ત્યાંની સુધારણાના કાર્યમાં ભાગ લેતું.

ગામડાંની રચના સુંદર હતી. કેટલાંક ગામોમાં માત્ર એકજ ધંધાનાં માણસો રહેતાં અને તેમના ધંધા ઉપરથી તે તે ગામનાં નામ પડતાં હતાં. કોઇમાં સુથારનાં હજારો ઘર તો કોઈમાં બીજા ધંધાર્થીઓનાં ઘર હતાં. જો કે સામાન્ય રીતે તો સર્વ ગામોમાં સઘળી જાતનાં માણસો રહેતાં હતાં.

ઘર તથા રસ્તા સ્વચ્છ અને મોહક હતા. ગામબહાર ઝાડની ઘટામાં પૂજાસ્થાન નક્કી કરીને ત્યાં નવરાશે ખેતરોના જૂદા જૂદા છોડવાઓના સૌંદર્ય વચ્ચે તેઓ ઘણા આનંદથી ભેગા બેસતા હતા. એક બાજુએ પશુઓ માટે ગોચરની જમીન ખાસ જૂદી રખાતી હતી. લગભગ દરેક ગામની આસપાસ કાચી અથવા પાકી વાડો થતી હતી. આથી ચોર–લૂંટારાઓનો ભય ઓછો થતો હતો.

ખેતી ઉપરાંત જૂદી જૂદી કારીગરી અને શિલ્પકળા ઉપર માણસો સ્વતંત્રતાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. કોઇ ગામમાં વસ્તી વધશે એમ જણાય કે તરતજ પાસેના જંગલનો થોડો ભાગ સાફ કરીને ત્યાં નવા ગામની વસાહત થતી હતી. આમ બહોળી જમીન મળવાથી ગરીબાઇ જેવું તો જણાતુંજ નહોતું. જો કે વચ્ચે વચ્ચે દુકાળ તથા રોગ વગેરેથી ઘણું દુઃખ પડતું, પરંતુ એવા વખતે પણ ઉત્સાહી પુરુષોની ઘણી સહાય મળતી હતી.

ગામમાં આનંદ મેળવવામાટે ઉત્સવાદિની સારી ગોઠવણ થતી. ગામનાં સર્વ માણસો તેમાં ભાગ લેતાં. જો કોઇ ખાસ કારણસિવાય એમાં ભાગ ન લે, તો તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો. આવા પ્રસંગે બપોરે કે સાંજે સર્વ ભેગા થતા અને કોઇ વાર્તાઓ કહેતા, કોઇ સાહિત્યચર્ચા કરતા તો કોઇ સંગીત તથા નૃત્ય કરી આનંદ પામતા. ગામના યુવકો પોતાનું મંડળ સ્થાપી ધાર્મિક અને પરહિતનાં કામો કરતા હતા. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તેઓ રસ્તાઓ ઉપરનો કચરો, ઇંટ, પથ્થર વગેરે હોય તે દૂર કરતા, જે ઝાડ રસ્તા ઉપર હોઇ અડચણ કરતાં હોય તેનો નાશ કરતા, ખાડા-ટેકરા હોય તે કાઢી નાખી સીધો રસ્તો બનાવતા, નાના વહેળા કે કોતરો હોય તેના ઉપર લાકડાના પૂલ બાંધતા, વળી તળાવમાંનો કચરો બહાર કાઢી નાખી પાણી સ્વચ્છ રાખતા અને જેઓ ગરીબ તથા દુઃખી હોય, તેમને દરેક પ્રકારે મદદ કરતા હતા.

પ્રાચીન શિલાલેખો જોતાં જણાય છે કે, ગામમાં જેઓ ઉચ્ચ સેવાભાવથી કામ કરતા, તેમના તરફ ગામલોકો પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જોતા હતા. સારાં કામનો સારો બદલો મળતો. કેટલીક વખત એ સેવાની યાદમાં તે માણસના નામે નવું ગામ વસાવીને તેનું નામ યાદ રાખતા, ગામની રક્ષા-માટે પોતાનો પ્રાણ આપનાર વ્યક્તિના કુટુંબનું પોષણ કરતા અને તેની યાદમાટે દેવમંદિરમાં દરેક સાંજે ધૂપ–દીપ કરવાની વ્યવસ્થા કરતા. એ ઉપરાંત ઘણી રીતે તેવા માણસનાં સ્મારક રાખવામાં આવતાં. હજુ પણ આવા વીર પુરુષોના સ્મારકતરીકે પથ્થરના પાળીઆ ઘણાં ગામોની ભાગોળે નજરે પડે છે. લોકવિચારવિરુદ્ધ કામ કરનાર અથવા દેવમંદિરનું અનિષ્ટ થાય તેવું કામ કર-નારને ધર્મદ્રોહી ગણી તેની ટીકા થતી; તેમજ તેને ઉત્સવમાં તથા દેવમંદિરમાં જવાની રજા મળતી નહિ.

ગામલોકોમાં ધર્મની સારી ભાવના હતી. પ્રતિદિન મંદિરમાં સર્વ ભેગા મળતા અને પૂજન-અર્ચન વગેરે કરતા. દેવમંદિરમાં પાસેજ એક સાર્વજનિક મકાન બાંધવામાં આવતું. તેમાં સાધુ સંન્યાસીઓ આવી ઉતરતા અને ગામલોકો તેમની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળતા. ગૌતમબુદ્ધ તથા બીજાઓનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓએ પોતાના પ્રવાસદરમિયાન આવાં ઘણાં સ્થળોમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો. કેટલાક ગામલોકો પણ દૂર જાત્રા કરવા જતા અને ત્યાં પોતે લીધેલો અનુભવ પાછા આવી સર્વને કહેતા. ગામની શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી હોશિયાર બાળકો સારાં સ્થળોમાં વધારે અભ્યાસમાટે જતા. તક્ષશીલા, નાલંદા વગેરે વિદ્યાપીઠોમાં આ

રીતે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ અર્થે આવતા.

ગામના સઘળા માણસોની એક સભા ભરાતી. તેમાં લોકહિતની ચર્ચા થતી હતી. આવી સભામાં ન્યાયનું કામ પણ થતું હતું. ચોર-લૂંટારાથી ગામનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયો પણ લેવાતા. ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવી સભાઓની પ્રશંસા કરેલી છે. દરેક ગામમાં એક માણસ નીમવામાં આવતો, જે સભાની સહાનુભૂતિથી લોકહિતનાં કામો ઉપર દેખરેખ રાખતો. આવી સભાઓમાં ગરીબ કે ધનવાનનો કાંઇ ભેદ રખાતો ન હતો.

હાલની ગ્રામ્યપંચાયતો કે જીલ્લા બોર્ડોના જેવાં બલ્કે તેથી ચઢે એવાં મંડળો સ્થપાતાં. ગ્રામ્ય-સભાની બેઠક નક્કી કરવી; ધર્મશાળા, દેવમંદિર, સદાવ્રત, બાગ ઇત્યાદિની સ્થાપના કરવી; દરિદ્ર અને અસહાય માણસોને સહાય કરવી અને કૂવા, વાવ વગેરે ખોદાવવાં-એ આવાં મંડળોનાં મુખ્ય કાર્યો હતાં. આવાં મંડળો પાસે જમીન-સંપત્તિ રહેતી, ગ્રામવાસીઓ પાસેથી અમુક કર લેવામાં આવતો; તેમજ અપરાધી પાસેથી દંડ લઈ એ બધી રકમ તે મંડળને સોંપાતી અને તે મંડળદ્વારા નક્કી કરેલાં સારાં કામોમાં તે રકમ વપરાતી.

આવાં જૂદાં જૂદાં મંડળોની દેખરેખ તે તે પ્રદેશની મહ સભાના સભ્યો રાખતા હતા. દેશના વૃદ્ધ અને અનુભવી પુરુષો એવી મહાસભામાં નિમાતા. બીજાં મંડળોના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ સાથે મળી તેઓ મહાસભાનું કામ કરતા. આ સભામાં જૂદી જૂદી નાની સમિતિઓ નીમાતી અને તેમાં દાન, તળાવ, બાગ, ન્યાય, ખેતી, ધાર્મિક કાર્યો વગેરે સંબંધી ઠરાવો થતા હતા. આવી મહાસભાના સભ્યો ચુંટી કાઢવા માટે જૂદા જૂદા વિભાગ પાડવામાં આવતા હતા. જે માણસ તે વિભાગનો વતની હોય, વિદ્વાન હોય અને જેણે પોતાની સંપત્તિ માત્ર સાધુવૃત્તિથીજ મેળવી હોય, તેવા માણસને શોધી કાઢવામાં આવતો. આવા ઘણા માણસો હોય તો દરેકના નામે ચિઠ્ઠીઓ લખીને દેવમંદિરમાં મંડળસમક્ષ એક બાળક પાસે તેમાંથી એક ઉપડાવતા અને જે પ્રથમ આવે તેને સભ્યતરીકે મોકલતા.

આવી સભાઓ અને મંડળોને પ્રજા તરફથી દ્રવ્યાદિની સારી મદદ મળતી. પોતાને પ્રિય હોય એવાં સારાં કામોમાં ખર્ચવાની શરતે મોટી રકમો લોકો આપતા. મંદિરોમાં બાળકોના ધાર્મિક અભ્યાસમાટે સારી વ્યવસ્થા હતી. આ ઉપરાંત મુસાફર, સાધુ-સંન્યાસી વગેરેના ભોજનમાટે, દેવની નિત્યપૂજામાટે તથા ઉત્સવોમાટે પણ સારી રકમ ખર્ચાતી. આમ દરેક રીતે લોકો પોતાનું જીવન ઉન્નત કરતા હતા. દેશ દેશના સાધુ-સંન્યાસીદ્વારા તેમજ જાત્રાળુઓદ્વારા તેઓ આખા હિંદની ખબરો જાણતા હતા. ગામનાં બાળકો બહાર વધારે અભ્યાસ કરી આવીને પોતાની વિદ્યાનો લાભ બીજાઓને આપતા હતા. ('જ્ઞાનપ્રચાર'ના એક અંકમાં લેખક-રા. ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ.)

૪૩-વિદ્યાર્થીને લાયક ધર્મ

મારા વહાલા વિદ્યાર્થી બંધુઓ! આપણી ભારતભૂમિના ભવિષ્યના દેવતાઓ! આપણે કેવો અને કયો ધર્મ પાળવો જોઇએ ? શું આપણે શિવધર્મ, જૈનધર્મ, બુદ્ધધર્મ, મુસલમાની કે ખ્રિસ્તીધર્મ પાળવો જોઇએ ? ના, ના. તે શબ્દોની સાથે તો ધર્મ શબ્દ શોભતો નથી. તેને તો આપણે પંથો કહી શકીએ. તે પંથો ખરેખર ઉત્તમ અને સુંદર છે, પરંતુ તે આપણને હાલની સ્થિતિમાં સ્વાર્થી બનાવે છે. તમે જોશો કે, એક પંથના બીજા પંથને વખોડતા કે ધિક્કારતા હશે; આપણે એવો વિરોધ પેદા કરવાનો નથી. ત્યારે આપણે શું કરવું ? હેં, ત્યારે આપણે કયો ધર્મ પાળવો ?

આપણે એવો ધર્મ પાળવો જોઇએ કે જે ધર્મથી આપણા હિંદુભાઇઓ, મુસલમાનભાઇઓ, પારસીભાઇઓ અને ખ્રિસ્તીભાઇઓ આપણને પોતાના ગણે-જૂદા ના ગણે, કોઇનામાં વિરોધ પેદા થાય નહિ; ટુંકામાં સર્વ એમજ સમજે કેઃ—

" હિંદુ-મુસલમીન-પારસી સર્વે ધર્મતણાં સૌ બાળ. "

ત્યારે તે ધર્મ કેવો હોવો જોઇએ? ભરતભૂમિરૂપી ઉદ્યાનનાં પ્રિય સુકોમળ સુગંધિત પુષ્પો! તમે સર્વ જાણતાજ હશો કે, ધર્મ શબ્દનો અર્થ ધૃ-ધારણ કરવું, એવો છે. સમાજને ધારણ કરે તે ધર્મ. **धारणाद्धर्ममित्याहुधर्मो धारयति प्रजाः।** આ તેનો બ્હોળો, ઉંડો અર્થ ટુંકામાં અથવા સાધારણ શબ્દમાં કહીએ તો "પડતાં ધારે જે પાપમાં ધર્મ તેનું છે નામ." આ ધર્મ શબ્દના અર્થ થયા.

હવે વચ્ચે હું એક વાત કહેવા માગું છું. કોઇને કદાચ એમ લાગશે કે, પંથોનું ભુંડું બોલાયું; પરંતુ કોઈ પણ પંથ આપણને અધર્મને માર્ગે જવા સૂચવતોજ નથી. શું બાઇબલ એમ કહે છે કે ચોરી કરો? ના. તે તો તેની દશ પ્રતિજ્ઞામાં કહે છે કે "તું ચોરી કરતો મા." ત્યારે શું કુરાન એમ કહે છે કે, જૂઠું બોલો? ના, ના. હઝરત મહમદ સાહેબ (સ૦આ૦સ૦) ખાસ ભાર દઇને કહે છે કે "તે મારો મુસલમાન નથી, પણ દુશ્મન કાફર છે કે જે અસત્ય બોલે છે ને વચનભંગ કરે છે."

આ બીજા પંથના દાખલા લીધા છે; કારણ કે તમોને તમારા પંથનું તો જ્ઞાન હોવુંજ જોઇએ.* મારો લગાર પણ એવો આશય નથી કે, તમે તમારો પોતાનો પંથ છોડી દો; પણ ઉદારચરિત બનીને મોટી નજર રાખતાં શીખો. હું સારો છું, મારો પંથજ સારો છે અને બીજું બધું ખોટું છે, એ મિથ્યાભાવ છોડી દો. "**वसुधैव कुटुंबकम्**" જગત મારૂં કુટુંબ છે, એમ અનુભવો. અસ્તુ.

તમે જોશો તો જણાશે કે, દરેક ધર્મના સ્થાપનાર પૂર્ણાત્મા હતા. તેઓએ અમુક વાત ખરેખરી ઠસાવવામાટેજ જૂદા પંથ કાઢેલા. બુદ્ધે દયાનો મંત્ર જગતને શીખવાડ્યો વગેરે. આ જૂદા પંથોની સરખામણી આપણે શાળા જોડે કરી શકીએ. ધારો કે, એક નિશાળમાં તમોને ગણિત શીખવાય છે, પણ તે બીજા વિષયો સાથેજ. આથી ખાસ તેનું જૂદું અને ઉત્તમ જ્ઞાન આપવા માટે કોઇ વિદ્વાન જૂદી શાળા ખોલે, ને ફક્ત તેમાં તેનુંજ શિક્ષણ આપી, આપણને તેટલાજ વિષયમાં પૂર્ણ બનાવે તેવાજ આ પંથો છે. આ વાત પણ સારી છે. તે જો બહુજ ઉત્તમ, દૈવી સ્થિતિમાં હોય તો પસંદ કરવા જેવી છે.—આપણું કલ્યાણ થાય તેવી છે.

પણ અત્યારે આપણે જે સ્થિતિમાં ચાલતા પંથો જોઇએ છીએ, તે બહુજ કઢંગી છે, અપૂર્ણ છે, વિષવાદ પેદા કરનારી છે; કારણ કે ધર્મ-પંથ-સંસ્થાપકોના ઘણાખરા ઉચ્ચ અને દૈવી ઉદ્દેશો તેઓની સાથેજ મરી ગયેલા હોય છે. આથી અત્યારના અમુક પંથે ચાલીએ, માનીએ, વર્તીએ અને કદાચ આપણું ભલું થાય. કદાચ શાથી કે સંશયની વાત છે. ઉચ્ચ માર્ગ જડતો હોય, પણ આપણા વહાલા બંધુઓથી જૂદું પડાતું હોય, તો તે આપણને નકામું છે. તે સત્ય પંથ કિંવા નગદ ધર્મ નથી; પણ આપણે માટે તો કોઈ રાક્ષસ-દાનવ કે સેતાનનો લોભાવવાનો માર્ગ છે, ઉધાર ધર્મ છે, એમ આપણે કહેવું જોઇએ. અત્યારે તો આ ચાલતા જમાનાને અનુ-સરી આપણે સર્વ આત્મબંધુઓએ સાથે વહન કરવાનું છે.

અરે! તમે તે કેવા માણસ છો? મોટી મોટી ડંફાસો મારો છો, પણ કંઈ કહેતા નથી. ક્યારના ધર્મ ધર્મની વાતો કરો છો, પણ અમે તેને કેવી રીતે પાળીએ, તે તો કહેતા નથી! તમે મને એમ પૂછવાને તૈયારજ થયા હશો. હવે એજ વાત આવે છે.

પ્રથમ કહ્યું તેમ સમાજને ધારણ કરે તે ધર્મ. સમાજથી જૂદા પડાય, વિષવાદ થાય, જેમાં ખોટા ઢોંગ હોય, તે ધર્મ નહિ. બીજું, તે ધર્મ આપણે ક્યારથી પાળવો? શું નાહી-ધોઇ દેવ-સેવામાં કે મંદિરમાં હોઇએ ત્યારેજ પાળવો? શું રવિવારે ખ્રિસ્તીઓ દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે, ત્યારેજ પાળવો? શુક્રવારે મસીદમાં જઇને ધર્મને સંભારવો? અરે! ના, ના, ના. તેને તો આપણે જ્યારથી સમજતા થઇએ, ત્યારથી અહર્નિશ, ચોવીસેય કલાક ભૂલવો ન જોઇએ.

ત્યારે ધર્મ એટલે શું કરવું? ધર્મ એટલે માત્ર ટીલાંટપકાંજ નથી. 'ભાઇ! અડકશો ભાઇ, તું મારા ધર્મનો નથી.' એમાં કંઇ ધર્મનો સમાવેશ થતો નથી.

ધર્મ જ્ઞાનનો છે ભંડાર, તોયે ના જાણે કો સાર;
ખોટા ઢોંગ મહી અથડાય, ટીલાંટપકાંમાં રહી જાય.

---

* હિંદુ વિદ્યાર્થીસમક્ષ બોલવાનું હોવાથી.

ભાઇ ભાઇથી સહુ અભડાય, ખોટી મોટાઇમાંજ તણાય.
શોધો શોધો સાચું યાર—સંતાનો×

ત્યારે થાય છે શેમાં ? અમદાવાદ કે વડોદરે જવાના એક કરતાં વધારે રસ્તા છે, તેમ ધર્મને પાળવાના ચાર માર્ગ છે. ધર્મના પૂરેપૂરા ચાર માર્ગપર આપણે બરાબર ચાલવુંજ જોઇએ. એ ચાર માર્ગ તે કયા ?

એમાંનો પહેલો માર્ગ તે સત્ય છે.

" सत्यमेव जयते नानृतम् ॥ " " सत्यान्नास्ति परो धर्मः ॥ "

" તે મારો મુસલમાન નથી પણ દુશ્મન કાફર છે કે જે અસત્ય બોલે છે ને વચનભંગ કરે છે. " " તું જુઠું બોલતો મા. " વગેરે વગેરે મહાન આજ્ઞાઓ આપણને ધર્મના પહેલા માર્ગનો બોધ કરે છે. ત્યારે પ્રથમ તો ધર્મ પાળતા હો તો સાચું બોલો. શું આપણે આવો ધર્મ પાળીએ છીએ ? ના, આપણે તો માળા ફેરવીએ છીએ, ને ફેરવતાં ફેરવતાં હજારોનાં ગળાં રેંસવાની-રેંસવાના વિચારની માળા પણ ફરતીજ હોય છે. વિશ્વાસે બીજાને ઠગીએ છીએ, માલમાં કપટ કરીએ છીએ; વગેરે અનેક રીતે જૂઠું બોલીએ છીએ. આ તો ખરેખર ધર્મ નથી, પણ ધતીંગ છે. જો આપણે ખરો, સત્ય, નગદ ધર્મ પાળવો હોય તો **सत्यं वद**. ત્યારે તે પ્રમાણે આપણે આજથીજ સાચું બોલવું જોઇએ. એ સત્ય ધર્મનો અંગીકાર કરવો જોઇએ. ટુંકામાં સત્ય જોતાં, બોલતાં ને સમજતાં શીખવું જોઇએ. કારણ કે વિદ્વાનો અમાસની રાત્રિ, દીવાવગરનું ઘર અને સત્યવિનાનો મનુષ્યદેહ, એ ત્રણને સરખાં ગણે છે.

બીજો માર્ગ દયા છે.

અરે ! આપણો દેશ તો દયાધર્મને માટે પ્રખ્યાત છે. " દયા ધર્મ કા મૂલ હય. " અરે તેમાં બુદ્ધદેવ દયાના ગુરુનો જન્મ થયો હતો ! પણ અત્યારે તો તે બીજાની દયા નીચે પડયો છે ! દયામણી દશા થઇ છે ! ત્યારે શું દયાને ડાકણે ખાધી ? હા, હા. એવુંજ કંઇક થયું છે. આપણે ઉંધો અર્થ કર્યો છે. દયાના ખરા પ્રકાર સમજ્યા નથી. મનુષ્યપર દયા રાખવી, ભૂખ્યાને ભોજન આપવું, શું આપણે એવું નથી કરતા ? હા, **दा**=આપવું નો બરાબર ઉપયોગ કરીએ છીએ. ગમે તે નાગો-ભૂખ્યો આવે કે વિચાર કરતા નથી. આપવું, નાખી દેવું, ગોરને લોટો આપ્યો તે મોઢું ધુવે કે ગમે તેમ કરે, એટલુંજ માત્ર સમજીએ છીએ. અરે, પણ તેવો દયાનો અર્થ નથી. દયા, માણસ કે જનાવરપરજ કરવાની નથી. બધી ચીજ ઉપર કરવાની છે. માણસમાં પાત્રતા જોઇને દયા દેખાડવી, દાન આપવું; પણ "રોટલી નાખીને ભિખારી ન રાખવો."

"તમારાં દાનનાં ઝરણો, વહે છે માર્ગ અવળે તે; કમી કરવા બદલ બીજાં નવાં દરદો ઉમેરે છે."

તેને બરાબર માર્ગમાં વાળો.

અત્યારે ચાલતી દાનની રીત બહુજ કનિષ્ટ પ્રકારની છે, ચાલુ જમાનાને મળતી નથી. અરે ! પાછલા વેદસમયને પણ મળતી નથી. ભૂખ્યાને ભોજન આપો, પણ તેની ભૂખ તપાસીને આપો. તેને શારીરિક, માનસિક કે આત્મિક ભૂખ છે તે જુઓ. પછી તેને એવું ભોજન આપો કે ફરીથી તમારે બારણે તેને માગવા આવવાની જરૂર રહે નહિ. ત્યારે શું પૈસાથીજ દાન થાય ? પૈસાથી પણ થાય અને બીજા ઘણાથી પણ થાય. પૈસાથી સ્કૂલો, બૉર્ડિંગો, દવાખાનાં, પુસ્તકાલયો વગેરે કાઢી શકાય, ધનથી જેવું બની શકે તેવું તનથી પણ બની શકે છે. તનથી કોઇને પાટો બંધાય, માર્ગ બતાવાય, બે મીઠા શબ્દો બોલી આશ્વાસન આપી શકાય અને હજાર વાનાં કરી શકાય. ટુંકામાં પોતાની જાતને અન્યના ભલામાટે ખર્ચી શકાય. તમારી પાસે જે હોય, તેને બરાબર વાપરવું જોઇએ. ડોશીની ઘંટીના પથરાનોજ હિસાબ માગવામાં આવે છે, એ યાદ રાખજો. મનથી પણ દયા કરી શકાય. સારા વિચારો કરી શકાય. વિચારોનું બળ કેવું મહાન છે, તે તમારે અન્ય પુસ્તકોમાંથી ખાસ વાંચવું જોઇએ. આમ દરેક રીતથી દયા કરાય, પણ પાત્રતા જોઇને કરવી જોઇએ.

× 'હિંદ માતાનો સંદેશ' નામે મારા કાવ્યમાંથી

બીજી વસ્તુપર દયા કેવી રીતે થાય તે તો કહો? વરાળપર દયા લાવીને એંજીન બનાવી શકાય. બુકસેલરની દુકાનમાં પડી રહેલી અત્યુત્તમ ચોપડીઓપર દયા લાવી ખરીદ કરી વાંચી શકાય–જ્ઞાન મેળવી શકાય. પડી રહેલી જમીનનો પણ તેનાપર દયા લાવી ઉપયોગ કરી શકાય! અરે, છેવટે એટલું થાય તોય બસ છે કે, બીજાના અવગુણ ના લેતાં ગુણ લેવા એ પણ દયા કરી કહેવાય.

ત્રીજો માર્ગ તપ છે.

તપ એટલે નસ્કોરૂં પકડવું, એમ નથી. પ્રથમ તો કસરત કરી તમારા શરીરને મજબૂત બનાવો, એ પણ તમારો ધર્મ છે. પ્રભુએ તમોને જે દેહ આપ્યો છે, તે આત્મા–પ્રભુને રહેવાનું મંદિર છે. તેને તમારે બરાબર સાચવવુંજ જોઇએ. **शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्** એ ખાસ યાદ રાખજો.

પછી તમારે તમારી સર્વ ઇંદ્રિયોને તાબે રાખવી જોઇએ. તેનો સારે માર્ગે ઉપયોગ કરવો જોઇએ. આંખ અયોગ્ય વસ્તુ તરફ જોતી હોય, કાન ના સુણવાનું સુણતા હોય, જીભ ના ખાવાનું ખાવાપીવા ઇચ્છતી હોય, તો તમારે તેના ઉપર કાબ મૂકવો જોઇએ. તમારા મનરૂપી ઘોડાને બુદ્ધિરૂપી લગામ પહેરાવી તમારા તનરૂપી રથને યોગ્ય રસ્તે હાંકવો જોઇએ. તમારી જ્ઞાતિનું, તમારા ગામનું, તમારા દેશનું, તમારા રાજ્યનું ભલું થતું હોય તો તેમાં તમારે ગમે તેનો ભોગ આપી તમારા જીવનનું સાર્થક કરવુંજ જોઇએ. આ તમારો ધર્મ છે.

ચોથો માર્ગ શૌચ છે.

શૌચ એટલે પવિત્રતા. યાદ રાખજો કે, પવિત્રતા તે પ્રભુતા છે. પ્રથમ તો તમારા હાથ, મ્હોં, શરીર ને કપડાં સ્વચ્છ રાખજો. ચોપડીઓ, પથારી અને ઘર પણ સ્વચ્છ રાખજો. કારણ જેમ તમારા ઘરમાં પ્રભુ વસે છે, તેમ તમારી ચોપડીમાં, કપડામાં અને સર્વ સ્થળે તે રહે છે. માટે પ્રથમ તો શરીર પૂર્ણ રીતે સ્વચ્છ રાખજો. પછી તમારી વાણીને પણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર બનાવજો. "સ્વરને સદા સુંદર દેવનો રાખજો." યાદ રાખજો કેઃ—

મીઠા શબ્દો ઘણી વખતે, જીવનમાં શાંતિ રેડે છે;
કટુ શબ્દો ઘણી વખતે, જીવનમાં ઝેર ભેળે છે.

ટુંકામાં તમારા મનને પણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવું જોઇએ. તમારે સર્વ સ્થળે પ્રભુ–પિતાને જોવો જોઇએ.

આ ખરો ધર્મ છે. આ ધર્મ તમે સર્વ પાળજો; તેથી તમે સર્વને તમારા બંધુ જોશો, સારો માર્ગ જડશે. દેવળમાં પ્રભુ છે, તેમ તમારી પાસે પણ છેજ. તમારી ચોપડીમાં ને ટુંકામાં બધેય છે, એ યાદ રાખજો. આ ખરો ધર્મ, સત્ય ધર્મ, નગદ ધર્મ ભૂલશો નહિ ને સેતાનને તાબે થશો નહિ. છેવટે બોલો ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ **विद्या धर्मेण शोभते ॥**

[એ. એમ. ઠાકોર "પ્રેમયોગી" ના એક વ્યાખ્યાનમાંથી]

૪૪–બંગાલ કી વિધવાએં

બંગાલ મેં પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પ્રથમ મહાપુરુષ થે, જીન્હોંને હિંદુ વિધવાઓં કી હૃદયવેધક દુર્દશા કી ઓર ધ્યાન દિયા ઔર ઉસે દૂર કરને કા દૃઢ સંકલ્પ કિયા. આપને અપને પ્રચંડ જ્ઞાનબલ સે ઔર વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ ઔર ઇતિહાસ કે સૈકડોં અકાટ્ય પ્રમાણોં સે સિદ્ધ કિયા કિ વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રાનુકૂલ હૈ. વિધવાવિવાહ કો ઉચિત ઠહરાનેવાલા ઇસ સમય જો ૧૮૫૬ કા એક્ટ ૧૫ હૈ વહ ભી ઇસ મહાપુરુષ કે અનવરત પરિશ્રમ ઔર ઉદ્યોગ કા ફલ હૈ; પરંતુ શોક હૈ કિ મનસ્વી કે દેહાંત કે પશ્ચાત્ કિસીને ઇસિ પવિત્ર આંદોલન કો જારી ન રખા. ઇસીકા યહ ફલ હૈ કિ આજ ઉસ બંગ–પ્રાંત મેં જીસે અપની વિદ્યા, શિક્ષા, સાહિત્ય ઔર કલા કા ઇતના અભિમાન હૈ, વિધવાઓં કી ભયાવહ દુર્દશા હૈ. મુઝે પેશાવર સે પુરીતક ઉત્તર-

ભારત કે કઇ પ્રાંતોં મેં ઇસી આંદોલન કે પ્રચાર કે સંબંધ મેં ભ્રમણ કરને કા અવસર મિલા હૈ. ઇસ સમય ભી પ્રાયઃ બંગાલ કે આંતર્ભાગ મેં ઘૂમતા રહતા હૂં. ઇસ લિયે મૈં અપને અનુભવ સે કહ સકતા હૂં કિ બંગપ્રાંત મેં વિધવાઓં કી જૈસી દુર્દશા હૈ, વૈસી ઉત્તરભારત કે અન્ય કિસી પ્રાંત મેં નહીં પાયી જાતી.

બંગાલ મેં ઇસ સમય ૨૫ લાખ સે ઉપર હિંદુ વિધવાયેં હૈં ઔર ઇનમેં સે જિનકી આયુ ૨૫ વર્ષ સે કમ હૈ, ઉનકી સંખ્યા ૨ લાખ કે લગભગ હૈ. ૧૯૨૧ કી મનુષ્યગણના કે અનુસાર ઇસ પ્રાંત કી એકસૌ સ્ત્રિયોં મેં પચીસ સે અધિક હિંદુ વિધવાયેં હૈં. યૂં તો સભી જગહ વિધવાઓં કો અપને સંબંધિયોંદ્વારા કઇ પ્રકાર કે કષ્ટ પહુંચાયે જાતે હૈં; પર ઇસ પ્રાંત મેં કંઇ પ્રથાયેં બડી વિચિત્ર હૈં. જૈસે કિ વિધવા કા સિર મુડવા દેના, ઉસે એક સમય હી ભોજન દેના, ગૃહસ્થ કા સારા ભાર ઉસી-કે સિર ડાલ દેના ઇત્યાદિ. કઇ વાર ઉન્હેં ઘર સે તીર્થયાત્રા કે બહાને બાહર લે જાકર છોડ દિયા જાતા હૈ યા વે સ્વયં ઇન અસહ્ય યાતનાઓં સે દુઃખિત હોકર, ઘરોં સે ભાગ જાતી હૈં. ઇસી લિયે બંગાલ મેં નારીનિર્યાતન ઔર નારીધર્ષણ કે લજ્જાસ્પદ મામલે હમેં પ્રતિદિન સુનને કો મિલતે હૈં. યહી કારણ હૈ કિ બંગાલ પ્રાંત કી હી વિધવાયેં જિનમેં અધિકાંશ યુવતી ઔર કઇ ઉચ્ચકુલ કી હૈં, બનારસ, વૃંદાવન, મથુરા, હરિદ્વાર ઔર ઋષિકેશ તક દીન–હીનાવસ્થા મેં ભટકતી મિલતી હૈં. જિનમેં કઇ ગુંડોં કે અડ્ડે ચઢ દુઃખ ભોગતી હૈં. યહી કારણ હૈ કિ યદ્યપિ બંગાલ મેં મુસલમાનોં કી સંખ્યા એકસૌ મેં ૫૫ ઔર હિંદુઓં કી સંખ્યા ૩૮ હૈ; પર મુસલમાનોં મેં વેશ્યાયેં ૧ હજાર સ્ત્રી પીછે ૯ હી હૈં ઔર હિંદુઓં મેં વેશ્યાયેં ૧ હજાર પીછે ૩૧ હૈં. સિર્ફ કલકત્તા મેં હી ૫૦ હજાર સે ઉપર હિંદૂ વેશ્યાયેં હૈં, જિનમેં અધિકાંશ વિધવાયેં હૈં ઔર કઇ તો ઉચ્ચકુલ કી હૈં. કલકત્તા મેં રહતે હુએ હમેં એસી ઘટનાયેં ભી સુનને કો મિલતી જહાં પર માતાપિતા વા સાસ-સસુર અપની વિધવા પુત્રિયોં વા પુત્ર–વધૂઓં સે જબર્દસ્તી વેશ્યાવૃત્તિ કરવાતે હૈં. અભી હાલ કી બાત હૈ કિ સોનાગાછી (કલકત્તા કા વહ ભારી મુહલ્લા જહાં વેશ્યાઓં કા અડ્ડા હૈ) સે એક સજ્જન વિધવાવિવાહસહાયક સભા કે કાર્યાલય મેં આયે ઔર કહને લગે કિ ઉનકે પડોસ મેં એક ઉચ્ચ કુલ કી યુવતી બંગાલી વિધવા હાલ હી મેં બાહર કે કિસી ગાંવ સે પેશા કે લિયે બિઠાઇ ગઇ હૈ; પર વહ ઇસ પાપાચાર સે ઘૃણા કરતી હૈ ઔર વિવાહ કરના ચાહતી હૈ. આપ ઉસસે મિલકર શીઘ્ર ઉચિત વ્યવસ્થા કર દેં. હમ એક ઔર વયોવૃદ્ધ સજ્જન કો સાથ લેકર સોનાગાછી–ઉસી સ્થાનપર પહુંચે ઔર ઉસ અભાગિની બહિન સે બાતચીત કી. ઉસકી આયુ ૧૩ વર્ષ સે અધિક નહીં થી. જાતિ સે કાયસ્થ. વહ ૧૦ વર્ષ કી અવસ્થા મેં વિધવા હુઇ થી ઔર ઉસકા વિવાહ ૮ વર્ષ કી આયુ મેં હુઆ થા. ઉસકે માયકે મેં કોઇ નહીં થા, ઇસ લિયે વહ તબ સે સસુરાલ મેં હી થી. કુછ દિન હુએ ઉસકી સાસ ઉસે કલકત્તા મેં યહ કહ કર લાયી કિ કિસી સંબંધી સે મિલના હૈ ઔર સ્ટેશન સે સીધા ઇસ મુહલ્લે મેં લા કર ઉસે બિઠા દિયા. ઉસને બડે હી કરુણા–જનક શબ્દોં મેં કહા કિ "મેરી સાસ ઔર મેરા સસુર જબર્દસ્તી ઇસ જઘન્ય કર્મ મેં પ્રવૃત્ત હોને કે લિયે બાધિત કર રહે હૈં. મેરી સાસ કહતી હૈ કિ હમ તુઝે ઇસી લિયે ૬ વર્ષ સે પાલ રહે થે ઔર ખિલા પિલાકર મોટા કર રહે થે, તાકિ જવાન હોકર તૂ હમારે કામ આવે. અબ તક હમને તુઝે પાલા; અબ તૂ હમેં પાલ." ઉસ દેવી કી ઇસ અસહાયાવસ્થા કો દેખકર મેરી આંખોં મેં આંસૂ આ ગયે ઔર સાથ હી ઉસ બુઢિયાપર ક્રોધ આયા, જો અપની બહૂ કો ઇસ પ્રકાર પાપમાર્ગપર ચલને કે લિયે બાધિત કર રહી થી. હમને ઉસકી સાસ કો બુલાયા. ઉસે હર પ્રકાર સે સમઝાયા ઔર કહા કિ વિદ્યાસાગર કી અનુમતિ તુમ ઇસકા પુનર્વિવાહ કર દો તો યહ તુમ્હારી બહુત સેવા કરેગી. બુઢિયા ને કહા કિ અગર યહ ઇસકા પુનર્વિવાહ કરેગી તો લોગ ઉસે જાતિ સે બાહર નિકાલ દેંગે. ઇસ લિયે વહ ઇસકા પુનર્વિવાહ કભી નહીં કરેગી. ઇસ પ્રકાર કી ઘટનાયેં પ્રાયઃ દેખને ઔર સુનને કા અવસર હમેં મિલતા રહતા હૈ; પર ઉન્હેં યહાં લિખકર હમ પાઠકોં કા અધિક સમય નહીં લેના ચાહતે, પરંતુ નિઃસંદેહ યહ હમારી સમાજ કા એક ભયંકર નમૂના હૈ.

હમારે પાઠકોં ને અખબારોં મેં ૬ માસ ઔર ૧ વર્ષ આયુ કી હિંદુ–વિધવાઓં કે વિષય મેં પઢા હૈ. કિંતુ પર અપની આંખોં સે દેખને કા અવસર બહુત કમ કો મિલા હોગા. બંગપ્રાંત મેં

ઇન શિશુ–વિધવાઓં કી સંખ્યા ભી કમ નહીં હૈ. ગત માસ મુઝે જાસોર જીલા મેં દૌરા કરતે હુયે એક ગ્રામ મેં ઐસી હી વિધવા દેખને કા અવસર મિલા જીસકી આયુ ઇસ સમય ૭ વર્ષ કી થી; ઔર જો ૬ માસ કી આયુ મેં વિધવા હુઇ થી. કુછ વર્ષ પૂર્વ ઇસ પ્રાંત મેં યહ પ્રથા થી ઔર અબ ભી ઇસકે ચિહ્ન કહીં કહીં પાયે જાતે હૈં–કિ જબ કોઇ કુલીન બ્રાહ્મણ મરણાસન્ન હોતા થા તો ઉસ ગાંવ કે અન્ય કુલીન બ્રાહ્મણ અપની ૬ માસ, ૧ વર્ષ, ૨ વર્ષ ઇત્યાદિ આયુ કી દૂધમુંહી બાલિકાઓં કો ગોદી મેં લે ઉસ મરણોન્મુખ બ્રાહ્મણ કી ચારપાઇ કે ચારોં ઓર ઘુમાકર ઔર ઉસી બ્રાહ્મણદેવતા (?) કે હાથ મેં ઉસ ગોદી કી બચ્ચી કા હાથ દેકર વિવાહ કર દેતે થે. કુછ ઘંટોં કે બાદ વે બ્રાહ્મણ મહારાજ તો પંચત્વ કો પ્રાપ્ત હો જાતે થે; પર ઉનકે પીછે દર્જનોં ગોદ મેં ખેલતી બાલિકાઓં કે મસ્તક પર કઠોર વૈધવ્ય કે ચિહ્ન લગા દિયે જાતે થે. ઔર યદિ સંયોગવશ વહ અલ્પવયસ્કા બાલિકા વહાં ઉપસ્થિત નહીં કી જા સકતી તો ઉસકે પ્રતિનિધિસ્વરૂપ કદલીદલ, તુલસીદલ વા બિલ્વપત્ર કે સાથ હી કુલીન બ્રાહ્મણ કા વિવાહ હો જાતા થા; ઔર ઉસકે મૃત્યુ પ્રાપ્ત હોતે હી વહ બેચારી અનજાન બાલિકા સારી આયુ કે લિયે વિધવા બના દી જાતી થી. ફિર ઐસી વિધવાઓં કો બ્રહ્મચારિણી બને રહને, અપરિચિત, અન-જાન ઔર કલ્પિત પતિ કે ચરણોં મેં શ્રદ્ધા રખતે હુયે સંયમપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરને, જપ–તપ ઉપવાસ–નિયમ–વ્રત ઇત્યાદિ પાલને, સિર મુંડવા દેને, ગંદે વસ્ત્ર પહિનને ઔર એક સમય ભોજન કરને કે લંબે લંબે ઉપદેશ દિયે જાતે હૈં. ઔર યદિ ઇનકે સંરક્ષકોં સે કહા જાવે કિ ઇન બાલિકાઓં કા જો વસ્તુતઃ વિધવા હૈં હી નહીં–વિવાહ કર દો, તો કહનેવાલોં કો હી અપમાનિત હોના પડતા હૈ.

એક ઓર વિધવાઓં કે સાથ ક્રૂર ઔર નૃશંસ વ્યવહાર ઔર દૂસરી ઓર વિધવાવિવાહ કા કઠોર વિરોધ ! ઈસકા પરિણામ ક્યા હો રહા હૈ ? એક શબ્દ મેં, બંગાલ કે હિંદુઓં કા ક્રમશઃ હ્રાસ. આજ સે ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વ બંગાલ મેં હિંદુઓં કી સંખ્યા ૬૦ પ્રતિ શતક ઔર મુસલમાનોં કી ૪૦ પ્રતિ શતક થી; પરંતુ આજ ગણના રિપોર્ટ કહતી હૈ કિ ઇસ સમય બંગાલ મેં મુસલમાન ૫૫ પ્રતિશતક, હિંદુ ૩૮ પ્રતિશતક ઔર ૭ પ્રતિશતક ઇસાઇ ઈત્યાદિ હૈં. સર પી૦ સી૦ રાય ઔર ડૉ૦ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ને એક વાર કહા થા કિ આજ સે ૫૦ વર્ષ પૂર્વ, બંગાલ કે વિશેષત: પૂર્વ–બંગ કે જિન ગ્રામોં કો ઉન્હોંને હિંદુઓં સે ભરપૂર દેખા થા, આજ વહાં મુસલમાન હી નજર આતે હૈં. પ્રસંગવત હમ યહાં એક ઔર ઐતિહાસિક સચાઇ કી ઓર પાઠકોં કા ધ્યાન ખીંચના ચાહતે હૈં. ભારત મેં સિર્ફ દો પ્રાંત હી ઐસે હૈં જહાંપર હિંદુઓં સે મુસલમાન અધિક હૈં. એક પંજાબ ઔર દૂસરા બંગાલ. પંજાબ મેં મુસલમાન હિંદુઓં સે કૈસે બઢ ગયે ઇસકે કારણ ઇતિહાસ મેં ઢૂંઢને સે મિલ સકતે હૈં; કયોંકિ પિછલી સદિયોં મેં ભારતપર વિદેશિયોં કે જિતને ભી આક્રમણ હુએ, સબ પંજાબ કી ઓર સે હુએ ઔર ઇસ્લામી તલવાર કા જોર ભી વિશેષતઃ પંજાબ વા પશ્ચિ-મોત્તર પ્રદેશ મેં હી રહા; પરંતુ બંગાલ મેં મુસલમાન કયોં હિંદુઓં સે અધિક હો ગયે–ઇસકા સ્પષ્ટ કારણ ઇતિહાસ મેં ઢૂંઢને સે નહીં મિલતા. બંગાલ તો ઉત્તરભારત કી સીમા પર હૈ, ઈધર તો મુસલમાન આક્રમણકારિયોં કા દૌરદૌરા અપેક્ષાકૃત કમ હી રહા; ઔરંગઝેબ, નાદિરશાહ ઔર મુહમ્મદ ગજનવી જૈસે ક્રૂર અત્યાચારિયોં કી લપેટ મેં ભી યહ પ્રાંત નહીં આયા. ફિર ભી યહાંપર આજ મુસલમાન ૫૫ ફી સદી ઔર હિંદુ ૩૮ ફી સદી હૈં. ઇસ ઐતિહાસિક સમસ્યા કો ઉત્તર દો શોચનીય સચાઇયો મેં છિપા હુઆ હૈ. એક તો યહ કે હિંદુઓં કા અપની સ્ત્રી–જાતિ ઔર વિશેષતઃ વિધવાઓં કે સાથ કઠોર અત્યાચાર, જિસકા દિગ્દર્શન હમ અભી પાઠકોં કો કરા ચૂકે હૈં. બાલવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ ઇત્યાદિ કે કારણ વિધવાઓં કા ઈસ ભાગ મેં ભારી સંખ્યા મેં હોના, ઉનકે સાથ ક્રૂર વ્યવહાર ઔર ઉનકા પુનર્વિવાહ ન કરના જીસકે ફલસ્વરૂપ ઉનમેં સે એક મહત્ત્વપૂર્ણ સંખ્યા કા હિંદુધર્મ કો તિલાંજલિ દે મુસલમાન બન ઉનકી સંખ્યા બઢાના. ઈસકા કારણ યહાં ભી ઉચ્ચ જાતિયોં કા નિમ્નશ્રેણી કે પુરુષોં કે સાથ અમાનુષિક વ્યવહાર હૈ, જીસકે કારણ વે મુસલમાન ઔર ઈસાઈ બન અપને મનુષ્યોચિત અધિકાર કો સ્વતંત્રતા કે સાથ ભોગ સકતે હૈં. ઇસ દૂસરે કારણ કા વિશેષ વર્ણન હમ કિસી ઔર અવસરપર પાઠકોં કે સંમુખ રખેંગે. આજ સે કુછ વર્ષ પૂર્વ શ્રીયુત ડૉ. મુકરજી નામક એક બંગાલી લેખક ને ઇન્હી સબ અવસ્થાઓં કો દેખકર લિખા

૪૫—દુઃખિયોં કી દિવાલી

વર્ષભર કે પશ્ચાત્ દિવાલી યા દીપાવલી પુનઃ આ ગઇ; પરંતુ હમારી દશા સુધરને કે સ્થાન મેં ઔર ભી અધિક બિગડ ગઇ. યહ દીપાવલી કા ત્યોહર વૈસે તો વૈશ્યોં કા ત્યોહાર માના જાતા હૈ; ઔર ઇસ દિન પ્રધાનતઃ વૈશ્યવૃત્તિવાલે હી ધૂમધામ કે સાથ લક્ષ્મીપૂજન ભી કરતે દેખે જાતે હૈં. કિંતુ આજ આંખ ઉઠાકર દેખિયે તો હિંદુમાત્ર દુઃખી હો રહે હૈં. યદ્યપિ યહ પ્રધાનતઃ વૈશ્યોં કા ત્યોહાર માના જાતા હૈ, પર હિંદુમાત્ર કે ઘરોં મેં આજ લક્ષ્મીપૂજન હોતા હૈ. હિંદુમાત્ર અપને ઘરોં કી સફાઈ કરતે ઔર દીપાવલી કે દ્વારા કાર્તિક કી ઇસ નિશાનાથ–શૂન્ય પરમ અંધકારપૂર્ણ નિશા કો પ્રકાશમય કર દેને કા પૂર્ણ ઉદ્યોગ કરતે હૈં. હમ લક્ષ્મીપૂજન કરતે હૈં, કિંતુ લક્ષ્મી હમસે પ્રસન્ન નહીં હૈ. હમ સર્વથા લક્ષ્મી–શૂન્ય હો ગયે હૈં; અતએવ લક્ષ્મી ભી હમસે દૂર રહના ચાહતી હૈ. લક્ષ્મી તો વિષ્ણુપ્રિયા બતાઈ જાતી હૈં; ફિર વે દરિદ્રોં કે ઘર રહના ક્યોં કર પસંદ કર સકતી હૈં? યહી કારણ હૈ કિ હમ પ્રતિવર્ષ ઇસ દિવાલી કો ધૂમધામ સે લક્ષ્મી–પૂજન કરતે દેખે જાતે હૈં, કિંતુ જીન મનોરથોં કી સિદ્ધિ કે લિયે આજ કે દિન હમ તરહ તરહ કે ઉપાય કામ મેં લાતે હૈં, વે સિદ્ધિલાભ કરતે નહીં દેખે જાતે હૈં. સચ પૂછિયે તો દરિદ્રોં કે મનોરથ તો ઉત્પન્ન હોને ઔર તુરત હી વિલીન હો જાને કે લિયે હોતે હી હૈં. ઉનકી સિદ્ધિ કૈસે હો સકતી હૈ? જબકિ સિદ્ધિ લક્ષ્મી કે હાથ મેં હૈ ઔર લક્ષ્મી વિષ્ણુપ્રિયા હોને કે કારણ હમસે કોસોં દૂર રહના ચાહતી હૈં? તભી તો કાર્તિકમાહાત્મ્ય કે બ્રાહ્મણ કે દીપાવલી–મંડિત ગૃહ મેં તો લક્ષ્મીજી જબર્દસ્તી ઘુસકર બાસ કરના ચાહતી થી ઔર ઉસ બ્રાહ્મણ કે ડંડા લે કર ખદેડને પર ભી નિકલને કો તૈયાર નહીં હુઈ થી; કિંતુ આજ હિંદુમાત્ર કે ઘરોં કો દીપશિખા સે શોભાયમાન દેખકર ભી વિષ્ણુપ્રિયા ઇન્હેં અપને ટિકને યોગ્ય નહીં સમઝતી હૈં. કહા જાતા હૈ કિ લંકેશ્વરપર વિજય પ્રાપ્ત કરને કે પશ્ચાત્ ચૌદહ વર્ષ કે વનવાસ કી અવધિ સમાપ્ત કરકે મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રી રામચંદ્રજી મહારાજ ઇસી દીપાવલી કે દિન શ્રીઅયોધ્યાપુરી કો લૌટે થે. ઇસલિયે ઉનકે રાજ્યભર મેં પ્રજાને દીપ–માલાઓં સે અપને ઘર સજાયે થે ઔર તભી સે ઉસ વિજય કે ઉપલક્ષ્ય મેં શ્રીરામ કે ભક્ત લોગ દિવાલી કો દીપક જલા આનંદોત્સવ મનાયા કરતે હૈ; કિંતુ આજ હમ દરિદ્રોં કો તો યહ વિજયોત્સવ મનાના ભી શોભા નહીં દેતા; ક્યોં કિ હમ પગ–પગપર પરાધીન પરાજિત ઔર અપમાનિત હો રહે હૈં.

હિંદુઓં કે ચાર પ્રધાન ત્યોહારોં મેં યહ દિવાલી વૈશ્યોં કા ત્યોહાર માના જાતા હૈ. શ્રાવણી બ્રાહ્મણોં કા, વિજયા–દશમી ક્ષત્રિયોં કા ઔર દિવાલી કે પીછે આનેવાલા હોલી કા ત્યોહાર શૂદ્રોં કા સમઝા જાતા હૈ. લક્ષ્મી કી વૈશ્યોં સે હી ઘનિષ્ટતા હૈ; ક્યોં કિ 'वाणिज्ये वसती लक्ष्मीः' અર્થાત્ વાણિજ્યવ્યવસાય મેં લક્ષ્મી કા વાસ હૈ ઔર વૈશ્યોં હી કે હાથ વાણિજ્યવ્યવસાય હોતા હૈ. બ્રાહ્મણજાતિ સે તો લક્ષ્મી સદા ખિન્ન રહતી હી હૈ. ઇસકે કારણ કવિ ને ઇસ શ્લોક મેં બહુત સુંદર અલંકાર બાંધ કર ગિનાયે હૈં:—

> 'पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येनरोपा-
> दाबाल्याद्विप्रवर्यैः स्ववदनविवरे धारिता वैरिणी मे ।
> गेहं मे छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं
> तस्मात्खिन्ना सदाऽहं द्विजकुलसदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥

અર્થાત્ લક્ષ્મી કહતી હૈં કિ મૈં બ્રાહ્મણોં કા ઘર ઇસ લિયે ત્યાગે રહતી હૂં કિ બ્રાહ્મણ અગસ્ત્ય ઋષિ ને ઉસ સમુદ્ર કો પી લિયા થા જીસસે મેરા જન્મ હુઆ થા. દૂસરે બ્રાહ્મણ ભૃગુને મેરે પ્રાણનાથ વિષ્ણુ કો લાત મારી થી. ફિર બ્રાહ્મણ લોગ અપને ભીતર સરસ્વતી કો ધારણ કરતે હૈ જીસસે મેરી લડાઇ હૈ. ફિર જીસ કમલ મેં મૈં વાસ કરતી હૂં, ઉસે વે હી બ્રાહ્મણ લોગ હર-રોજ શંકરપૂજા કે નિમિત્ત તોડા કરતે હૈં. ઇન્હીં કારણોં સે મૈં ખિન્નચિત્ત હો ઉનસે દૂર

થા કિ હિંદુ મરણોન્મુખ જાતિ હૈ. વસ્તુતઃ યદિ બંગાલ મેં હિંદુઓં કી યહી દશા રહી તો ૨૦૦ વર્ષોં કે બાદ યહાં ફિર એક ભી હિંદુ નજર નહીં આયગા.

બંગાલિયોં મેં ઔર કુલ હિંદુઓં મેં ભી યહ વિચાર આમતૌર સે ફૈલા હુઆ હૈ કિ બંગાલ મેં પુરુષોં કી અપેક્ષા સ્ત્રિયોં કી સંખ્યા અધિક હૈ. યહ વિચાર સર્વથા અશુદ્ધ ઔર નિરાધાર હૈ. વસ્તુતઃ અવસ્થા યહ હૈ કિ યહાંપર પુરુષ અધિક હૈં ઔર સ્ત્રિયાં કમ હૈં. ૧ હજાર હિંદુ પુરુષ પીછે બંગાલ મેં ૫૬ હિંદુ સ્ત્રી કમ હૈ. જાતિ કે અનુસાર બંગાલ મેં પ્રધાનતઃ૫૭ હિંદુજાતિ હૈં, જીનમેંસે કેવલ ૪ કો છોડકર શેષ ૫૩ જાતિયોં મેં પુરુષોં કી સંખ્યા સ્ત્રિયોં સે અધિક હૈ ઔર ઇન ૫૩ જાતિયોં મેં બ્રાહ્મણ, કાયસ્થ, વૈશ્ય ઇત્યાદિ ઉચ્ચ જાતિયાં ભી શામિલ હૈં. ઇન ઉચ્ચ જાતિયોં મેં લડકે બિકતે હૈં ઔર જો માતાપિતા અપની લડકી કે સાથ દહેજ નહીં દે સકતે, ઉન્હેં ઉચ્ચ વર સુગમતા સે નહીં મિલતે! પર ઇન જાતિયોં કે અતિરિક્ત અન્ય જાતિયોં મેં જીન્હેં "નિમ્ન શ્રેણી" કહા જાતા હૈ, જૈસે નામશૂદ્ર ઇત્યાદિ જો સંખ્યા મેં ઇન ઉચ્ચ જાતિયોં સે ભી અધિક હૈં, ઉનમેં લડકિયાં બિકતી હૈં. એક ઓર સ્ત્રિયોં કી કમી, ઉધર વિધવા-વિવાહ પર રૂકાવટ ઔર સાથ હી જાત–પાંત કા કઠોર બંધન! ઇન સબકા ફલ યહ હો રહા હૈ કિ ઇનમેંસે અધિકાંશ સબ પ્રકાર સે યોગ્ય હોતે હુયે ભી વિવાહ હી નહીં કર સકતે ઔર ઉસ પુરુષ કે મૃત્યુ કે સાથ હી ઉસ વંશ ઔર ઘરાને કા અંત હો જાતા હૈ. કઈ વિવશ હો વિવાહ કે લિયે વિધર્મી હો જાતે હૈં ઔર હિંદુનાશક સંતાન ઉત્પન્ન કરતે હૈં. દેખિયે તો કયા હૈ? એક નિમ્ન શ્રેણી કા બંગાલી હિંદુ પ્રતિવર્ષ કૌડી કૌડીકર ધન એકત્રિત કરતા હૈ. ઇસી પ્રકાર કરતે કરતે જબ ઉસકી આયુ ૩૫ યા ૪૦ વર્ષ કી હોતી હૈ તબ વહ ૩૦૦), ૪૦૦) યા ૫૦૦) ઇકઠ્ઠાકર પાતા હૈ. ઇસ ધન સે વહ એક લડકી જીસ કી આયુ ૧૩ વર્ષ સે નીચે હી હોતી હૈ, ખરીદતા હૈ; ઔર ઉસસે વિવાહ કરતા હૈ. કઇ બાર વહ કર્જ લે કર વિવાહ કર પાતા હૈ ઔર ઉસકે લડકે અપને બાપ કી શાદી કા કર્જ ઉતારતે હૈં; પરંતુ ૫ યા ૧૦ વર્ષ કે બાદ વહ તો મર જાતા હૈ ઔર અપને પીછે એક બાલ વા યુવતી વિધવા છોડ જાતા હૈ. અબ દેખિયે, કયા મજા હોતી હૈ? ઉસ વિધવા કા પુનર્વિવાહ તો હો નહીં સકતા ઔર ઇધર ઉસ જાતિ કે પુરુષોં સે ભી બિનાવિવાહ રહા નહીં જાતા. ઉસ વિધવાઓં કો જાતિ કા કોઇ આદમી વા અન્ય ભી કોઇ રખેલ કી તરહ રખ લેતા હૈ. દોનોં સ્ત્રી પુરુષ ઇસી તરહ સે આયુભર રહતે હૈં, વ્યભિચાર કરતે રહતે હૈં ઔર જો સંતાન ઉત્પન્ન હોતી હૈં ઉસે મારતે જાતે હૈં. વે ઇસ દોહરે પાપ કો સહન કર સકતે હૈં; પર વિધવાવિવાહ કી આજ્ઞા નહીં દે સકતે! ઐસી વિધવાઓં કો મુસલમાન ઉડા લે જાતે હૈં યા વે વિવાહ કે ઇચ્છુક સ્ત્રી–પુરુષ દોનોં મુસલમાન બનકર નિકાહ કર લેતે હૈં. ઇસીકા યહ ફલ હૈ કિ આજ બંગાલ મેં હિંદુ ગ્વાલે, ધોબી, નાપિત, કૈવર્ત, જુલાહા, ખલાસી, કહાર, મજદૂર ઇત્યાદિ બહુત કમ મિલતે હૈં. જીસ ગાંવ મેં આજ સે ૨૦ વર્ષ પૂર્વ ૩૦૦ ઘર જુલાહોં કે થે વહાં અબ એક યા દો હી શેષ રહ ગયે હૈં. મૈંને કઇ ગાંવોં મેં સ્વયં જાંચ પડતાલ કી હૈ ઔર ઇસ અવસ્થા કો પાયા હૈ. ઇસકા પરિણામ યહ હૈ કિ ઇસ સમય પૂર્વ બંગ મેં ૭૫ ફી સદી ઔર કઇ જીલોં મેં ૮૫ ફી સદી સે અધિક મુસલમાન પાયે જાતે હૈં. ઇસીકા યહ ફલ હૈ કિ આજ બંગાલ મેં હી દિન દહાડે સ્ત્રિયોં કો ઉડાયા જાતા હૈ ઔર ઉનપર અત્યાચાર કિયા જાતા હૈ. હાલ હી મેં એક સમાચારપત્ર મેં પ્રકાશિત હુઆ થા કિ ગત દો વર્ષોં મેં હી બંગાલ મેં ૫૧૦ સે અધિક હિંદુ વિધવાઓં કો ઉડાયા ગયા થા!!

ફિર બંગાલ કે પ્રસિદ્ધ તીર્થ નવદ્વીપ મેં માતૃમંદિરોં મેં ઔર દેવાલયોં કી આડ મેં વિધવાઓંપર જો ભયંકર અત્યાચાર હો રહે હૈં, ઉનકા વર્ણન પાઠકોં કી સેવા મેં અન્ય કિસી સમયપર પ્રગટ કિયા જાયેગા.

કયા અબ ભી હમારે હિંદુ નેતા અપને ઉજડતે ઘર કી સુધ લેંગે?

('વિશ્વમિત્ર'ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક–શ્રી. દીનાનાથ સિદ્ધાન્તાલંકાર સહાયક મંત્રી વિધવા–વિવાહ સહાયક સભા, લાહોર.)

રહતી હૂં. ઇસકા આશય યહી હૈ કિ તપ ઔર વિદ્યા-પ્રધાન બ્રાહ્મણોં કો લક્ષ્મી સે કોઇ પ્રેમ નહીં; ઇસિલિયે લક્ષ્મી ભી ઉનસે દૂર હી રહા કરતી હૈ. ઇસી તરહ ક્ષત્રિય કા કર્તવ્ય પ્રજા કી રક્ષા કરના હૈ જીસસે શરીર કો અનિત્ય સમઝ વહ નિરંતર અપને કર્તવ્ય કે પાલન મેં હી દત્તચિત્ત રહતા હૈ ઔર લક્ષ્મી યા ધન કે સંગ્રહ કી ચિંતા કરને કા ઉસે સમય હી નહીં મિલતા. અતએવ લક્ષ્મી ભી કહતી હૈ કિ, "**शूरं त्यजामि वैधव्यात्**" અર્થાત્-શૂરવીર ક્ષત્રિય કિસી ભી ક્ષણ અપના કર્તવ્યપાલન કરને મેં પ્રાણાહુતિ દે સકતા હૈ. ઇસીસે વિધવા હોને કે ભય સે મૈં ઉસે ત્યાગે રહતી હૂં. શૂદ્ર કી સેવાવૃત્તિ હોતી હૈ ઔર સેવાવૃત્તિવાલે કે યહાં લક્ષ્મી કભી નહીં બસતી.

તબ એક વૈશ્ય કો હી લક્ષ્મીજી અપના કૃપાપાત્ર સમઝતી હૈ. શાસ્ત્રોં મેં વૈશ્ય કે કર્ત્તવ્ય કર્મ '**कृषि गोरक्ष्य वाणिज्य**'-અર્થાત્ કૃષિ, ગોરક્ષા ઔર વાણિજ્ય વ્યવસાય બતાયે હૈં. ઇન્હીં તીનોં કર્ત્તવ્ય કર્મોં કો કરકે કોઇ મનુષ્ય સચ્ચા વૈશ્ય હો સકતા હૈ ઔર ઉસી પર લક્ષ્મીજી કી ભી કૃપા હુઆ કરતી હૈ. જબતક ભારત કે વૈશ્ય ઇન કર્મોં મેં દક્ષ તથા પરાયણ હોતે થે, તબતક યહ દેશ ભી સોને કા બના હુઆ થા; ઔર વિદેશોં મેં ભારત દેશ સોને કી ચિડિયા કે નામ સે પ્રસિદ્ધ ભી હો રહા થા; પરંતુ દુઃખ હૈ કિ વહી સોને કા ભારત આજ મિટ્ટી હો ગયા ઔર સોને કી ચિડિયા ઉડકર સાત સમુદ્ર પાર ઇંગ્લિસ્તાન આદિ વૈશ્ય-કર્મ-વિશિષ્ટ દેશોં મેં જા બિરાજી હૈ. ભારતીય વૈશ્યોં ને પ્રથમ કર્ત્તવ્ય કૃષિ યા ખેતી કા તો પૂર્ણરૂપ સે ત્યાગ કર રખ્ખા હૈ; યદ્યપિ લોકોક્તિ હૈ 'ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વાન'-અર્થાત ખેતી ઉત્તમ ઔર વાણિજ્ય મધ્યમ હૈ. જીસ સમુદાય કે હાથ મેં લક્ષ્મી અબ ભી અપેક્ષાકૃત અધિક પરિણામ મેં વિરાજતી હૈ ઔર વ્યવસાય તો પ્રાયઃ સબકા સબ ઉસી કે હાથ મેં હૈ. જબ ઉસીને કૃષિકર્મ કો ત્યાગ દિયા, તબ દરિદ્ર સમુદાયોં કે હાથ મેં પડનેસે વહ એકદમ ચૌપટ હો ગયા; કારણ આજકલ ધનાભાવ કે કારણ ખેતી કરનેવાલી જાતિયાં ચાહતી તો હૈં કિ ખેતી સે બેહિસાબ અન્ન પૈદા કર કે માલામાલ બન જાયેં; પર પૂંજી લગાને કો હૈ નહીં જીસસે ઇસ કાર્ય કી ઉન્નતિ ભારત મેં તો એકદમ રૂક ગઇ હૈ. ફિર કૃષિ કા સારા ભાર ઇસ દેશ મેં બૈલોં કે ઉપર હૈ ઔર દેશ કે ભીતર દુર્ભાગ્યવશ ગોભક્ષકોં કી સંખ્યા બહુત બઢ જાને સે ખેતી કે લિયે બઢિયા બૈલ રખના ભી ગરીબ કિસાનોં કે લિયે અસંભવ સા હો રહા હૈ. ગોરક્ષા ભી વૈશ્ય કા સ્વાભાવિક ધર્મ બતાયા ગયા હૈ; કિંતુ વૈશ્ય લોગોં કી ઓર સે ઇસ કાર્ય મેં ભી અત્યંત ઉપેક્ષા દિખાયી જાતી હૈ. થોડા બહુત ગોપાલન જો હોતા ભી હૈ, ઉસકા મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દૂધ-ઘી ખાને હી તક હૈ ઔર પ્રાયઃ ઐસા દેખને મેં આતા હૈ કિ બડે બડે ધની સાહુકાર ભી દૂધ દેના બંદ કર દેને પર ગૌ કો ભાર સમઝને લગતે ઔર કિસી ન કિસી તરહ ઉસે અપને યહાં સે હટાને કે ઉપાય કરને લગતે હૈં. સારાંશ યહ કિ ગોરક્ષા કરને તથા ઉસે એક પ્રકાર કા સ્વતંત્ર વ્યવસાય બનાને કી પ્રવૃત્તિ વૈશ્યજાતિ મેં આજકલ કદાચિત્ હી કહીં દેખી જાતી હો. રહા તીસરા કર્મ વાણિજ્ય. ઉસે અવશ્ય ભારતીય વૈશ્યોં ને અપના કર રખા હૈ, પર દુર્ભાગ્યવશ વાણિજ્ય-વ્યવસાય કા જો કાર્ય ઇનકે હાથોં રહ ગયા હૈ, વહ ભી બિલકુલ હી થોથા હૈ. વાસ્તવિક વ્યાપાર તો વિદેશિયોં ને અપને હાથોં મેં કર લિયા હૈ ઔર ભારતીય વૈશ્ય ઉનકે સહાયકમાત્ર રહ ગયે હૈં. ફલ યહ હોતા હૈ કિ વાણિજ્ય સે હોનેવાલા લાભ તો વિદેશી વ્યવસાયી અપને દેશોં કો ખીંચ લે જાતે હૈં ઔર ભારતીય વૈશ્યોં કે હાથ મેં ઉસકા તરુઝરન હી આતા હૈ. ઇસસે થોડે બહુત વ્યવસાયી ભલે હી કુછ લક્ષ્મીવાન બન જાયેં, કિંતુ ઉનકે કારણ દેશ કા ધન કિંચિત્ ભી નહીં બઢ સકતા હૈ. યહ ઇસ ઝૂઠે ઔર નકલી વ્યવસાય કા હી પરિણામ હૈ, કિ દેશ દિન પર દિન અધિક ગરીબ હોતા જાતા હૈ ઔર યહાં કે સારે વ્યાપાર કા લાભ ચતુર વિદેશી વ્યવસાયી ઉડાતે હૈં. જબ દિનોં દિન દરિદ્રતા બઢતી જાતી હૈ, તબ દિવાલી હી ક્યોંકર વિધિવત્ મનાઇ જા સકતી હૈ?

આજ હમારે વાણિજ્ય-પ્રધાન વૈશ્ય દિવાલી કિસ તરહ મનાતે હૈં? લક્ષ્મીપૂજા કે પશ્ચાત્ વે વર્ષભર કી ભાગ્યપરીક્ષા નાના પ્રકાર કે જુયે દ્વારા કિયા કરતે હૈં; જીસ જુયે કે પીછે ચક્રવર્ત્તી રાજા નલ કો રાજ્યપાટ ખોકર અપને બાલબચ્ચોં સમેત વિપત્તિગ્રસ્ત હોના પડા થા ઔર જીસ જુયેને ધર્મરાજ યુધિષ્ટિર કી ઐસી દુર્ગતિ કી થી. ઉસીકા આશ્રય હમારે વૈશ્ય વ્યવસાયી લે કર જબ લક્ષ્મી કો સંતુષ્ટ કરના ચાહતે હૈં તો કૌન ન કહેગા કિ ઇનકી મતિ મારી

ગઈ હૈ ? ફિર ઇસ તરહ જબ વ્યવસાય કે પ્રારંભ મેં હી બુદ્ધિ કા નાશ સ્પષ્ટ દિખાઈ દેતા હૈ, તબ ભગવાન કે શબ્દોં મેં 'बुद्धिनाशात् प्रणश्यति' અર્થાત્ બુદ્ધિ કા નાશ હોને સે મનુષ્ય નષ્ટ હો જાતા હૈ. આશ્ચર્ય તો યહ હૈ કિ જિસ ઢંગ મ હમ પ્રતિવર્ષ દિવાલી મનાતે હૈં ઉસસે લક્ષ્મી સંતુષ્ટ હોને કે સ્થાન મેં દિન પર દિન અધિકાધિક રૂઠતી જાતી હૈ; તો ભી હમારી આંખેં નહીં ખુલતી. હમ ઉસી લકીર કે ફકીર બને હુયે હૈં ઔર અપની દુર્ગતિ કી ઓર કભી હમારી દૃષ્ટિ હી નહીં જાતી હૈ. ઇસીસે હમારે લિયે લક્ષ્મી-પૂજન કા યહ ત્યોહાર ભી કોઇ વિશેષ લાભ પહુંચાનેવાલા નહીં સિદ્ધ હોતા. 'અનેકતા મેં એકતા' યહ તો હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થા કી પ્રધાન વિશેષતા હૈ. યહી કારણ હૈ કિ પ્રત્યેક ત્યોહાર ચતુર્વર્ણદ્વારા એક સમાન ઉત્સાહ સે મનાયા જાતા હૈ. ઇસીસે ઇસ દિવાલી કો કેવલ વૈશ્ય હી નહીં, અન્ય વર્ણવાલે ભી દ્યૂતકર્મ કે કારણ દુઃખી બનતે હૈં ઔર યહ જુઆ ત્યોહાર કા એક આવશ્યક અંગ હો ગયા હૈ. હમ યહ તો ઝટ કહ બૈઠતે હૈં કિ જબ ધર્મરાજ ભી જુઆ ખેલતે થે તબ યહ બુરા કૈસા, કિંતુ યહ ક્ષણભર કે લિયે ભી નહીં સોચતે કિ આખિર ઇસ જુયે ને ધર્મરાજ કી કયા ગતિ કી ઔર ઉનકે દ્યૂતપ્રેમ કે ફલસ્વરૂપ પુણ્યભૂમિ ભારત કા કૈસા નાશ હુઆ? યદિ દિવાલી કો હમ હિંદુ પુરાની લકીર પીટના છોડ દેં, જુયે જૈસે નિકૃષ્ટ કર્મ કા ત્યાગ કર દેં તથા વૈશ્યજાતિ ભગવાન કે બતાયે હુયે કૃષિ, ગોરક્ષા ઔર વાણિજ્ય કે કાર્યોં કો વિધિવત્ અંગીકાર કર લે, તો યહ દિવાલી પુનઃ દેશ કે ધનધાન્ય કી વૃદ્ધિ કા કારણ સિદ્ધ હો સકતી હૈ. અવશ્ય હી દેશ કી ઇસ પરાધીન અવસ્થા મેં પૂર્ણ વિકાસ કા સંભવ નહીં હૈ; કિંતુ યદિ હમ આત્મોદ્ધાર કે લિયે દૃઢપ્રતિજ્ઞ હો જાયેં, તો સ્વાધીન બનને મેં ભી અધિક સમય નહીં લગ સકતા હૈ. યહ દિવાલી મહારાજ શ્રીરામચંદ્રજી કે વિજયોત્સવ કે ઉપલક્ષ મેં મનાઇ જાતી હૈ. અતએવ યદિ ઇસ શુભ મુહૂર્ત્ત મેં હમ અપની આર્થિક ઔર રાજનીતિક સ્વતંત્રતા કે લિયે દૃઢ નિશ્ચય કર કે પગ બઢાવેં, તો નિસ્સંદેહ વિજય પ્રાપ્ત કર સકતે હૈં ઔર થોડે હી દિનોં મેં સચ્ચી દિવાલી મનાને યોગ્ય બન સકતે હૈં. ('વિશ્વમિત્ર'ના દીપાવલિ અંકના અગ્રલેખપરથી)

૪૬–ઈસ્લામ ઔર ગોરક્ષા

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ હૈ. કૃષિ કા સારા કાર્ય ગૌ ઔર ઉસકી સંતતિ બૈલ પર નિર્ભર હૈ; કિંતુ તો ભી યહાં પર પ્રતિવર્ષ લાખોં ગૌઓં કા વધ ઉનકે માંસ સે પાપી પેટ ભરને કે નિમિત્ત કિયા જાતા હૈ, યહ કિતને બડે આશ્ચર્ય કી બાત હૈ! કિતને હી મુસલમાનોં કા વિશ્વાસ હૈ કિ અવસરોં પર ગૌ કી કુર્બાની કરના ઉનકા ધાર્મિક કર્ત્તવ્ય હૈ. ઇસલિયે હમ ઈસિ લેખ મેં ઇસ્લામ કે હી કતિપય ધર્મગ્રંથોં ઔર પ્રસિદ્ધ પુરુષોં કી બાતોં કે આધાર પર યહ દિખાના ચાહતે હૈં કિ જો લોગ ઐસા સમઝતે હૈં વે ભૂલતે હૈં.

પૈગમ્બર મુહમ્મદ સાહબ (સ૦ આ૦.સ૦) કી જીવદયા

મિ૰ સ્ટૈનલી સેન પોલને 'ડેવિલ ટૉક ઑફ મુહમ્મદ ધી પ્રૉફેટ' નામ કી એક પુસ્તક લિખી હૈ, જિસકી ભૂમિકા મેં વે લિખતે હૈ કિ પૈગમ્બર મુહમ્મદ સાહબ કા ખાના ખજૂર ઔર પાની થા યા જૌ કી રોટી વે ખાતે થે. દૂધ ઔર શહદ હી વિલાસિતા કી વસ્તુયેં થી, જિન્હે વે પસંદ કરતે થે; કિંતુ જિનકા વે યદા કદા હી વ્યવહાર કરતે થે. રેગિસ્તાન મેં ભ્રમણ કરના હી ઉન્હેં ઉસ સમય ભી અધિક પ્રિય થા, જબ વે અરબ કે બાદશાહ હો ગયે થે." ઇસસે સ્પષ્ટ હૈ કિ પૈગમ્બર સાહબ માંસાહારી નહીં થે. ઉનકી દયાશીલતા કે પ્રમાણ મેં ઉક્ત પુસ્તક સે હી ઉનકે કથન ઉદ્ધૃત કિયે જા સકતે હૈં. એક સ્થલપર મુહમ્મદ સાહબ કહતે હૈં કિ "જાનવરોં કે બારે મેં પરમાત્મા સે ડરો. જબ વે સ્વારી કરને યોગ્ય હોં તો ઉનપર સ્વારી કરો ઔર જબ વે થક ગયે હોં તો ઉતર પડો." દૂસરે સ્થલ પર વે કહતે હૈં કિ "જો ખુદા કે બનાયે જીવોં ઔર ઉનકે બચ્ચોં સે પ્રેમ નહીં કરતા, ખુદા ભી ઉસસે પ્રેમ ન કરેગા." હઝરત કી સ્રીને કહા થા કિ

"ગોમાંસ સે બિમારિયાં પૈદા હોતી હૈં ઔર ગોદુગ્ધ દવા હૈ તથા ગોઘૃત બલકારક વસ્તુ હૈ." ઐસી હી બાત હઝરત કે ચાચા ઔર ઉનકે સમકાલીન જબીર ને કહી થી. ઈબ નમસઉદને અપની પુસ્તક 'મુસ્તાદારક' મેં હજરત કા વહ વાક્ય ઉદ્ધૃત કિયા હૈ જીસકા અર્થ યહ હૈ કિ "ચૂંકિ ગૌ તરહ તરહ કે પૌદે ઔર ઘાસેં ખાતી હૈ. ઇસ લિયે ઉસકા દૂધ સબ તરહ કે રોગોં કો દૂર રખતા હૈ." ફિર કુરાન શરીફ મેં કહા હૈ કિ "રહીમ ખુદા કે બંદે વે હૈં જો કિસી જીવ કો તકલીફ પહુંચાયે બિના પૃથ્વીપર વિચરતે હૈં ઔર જાહિલોં કો શાંતિ કા ઉપદેશ દેતે હૈં." "ખુદા ઉનસે પ્રેમ કરતા હૈ જો ઇન્સાફ સે કામ કરતે હૈં." "ખુદાને ચૌપાયોં કો બોઝ ઢોને કે લિયે ઔર શાક તથા નાજ મનુષ્ય કે ખાને કે લિયે બનાયા હૈ." "ખુદા તુમ્હારી કુર્બાનિયોં કા માંસ યા જાનવરોં કા ખૂન નહીં ચાહતા, બલ્કિ તુમ્હારી પવિત્રતા હી ચાહતા હૈ." મુહમ્મદ સાહબ કે દામાદ (જમાઇ) ઔર ખલીફા હજરત અલી કહતે હૈં કિ "તુમ અપને પેટોં કો જાનવરોં કી કબ્ર મત બનાઓ." ઇસ્લામ ધર્મ કે સૂફી ઔર પરહેજગાર લોગ માંસ નહીં ખાયા કરતે.

કુર્બાની કા અર્થ

કુર્બાની કી પ્રથા મુસલમાનોં મેં બહુત સમય સે ચલી આતી જાન પડતી હૈ. કુર્બાની કે દિન ઈદ મનાને કી આજ્ઞા હજરત ને દી હૈ. એક બાર એક આદમી ને પૈગમ્બર સે પૂછા "ઐ ખુદા કે પૈગમ્બર! અગર દૂધ દેનેવાલી ઉંટની કે સિવા મેરે પાસ ઔર કોઇ જાનવર ન હો, તો ક્યા ઉસકી કુર્બાની કરના વાજીબ હૈ?" પૈગમ્બર ને જબાબ દિયા કિ "નહીં. તુમ્હેં અપને બાલ મુંડા દેને, નાખૂન કટા દેને ઔર મૂછોં કે બાલ કૂટ કરા દેને ચાહિયે તથા નાભિ કે નીચે કે બાલ સાફ કર દેને ચાહિયે. ખુદા કી નજરોં મેં યહી તુમ્હારી પૂરી કુર્બાની હૈ." કુરાન ઔર હદીસ મેં યહ કહા હૈ કિ "હમને સભી જાતિયોં કે લિયે કુર્બાની કી વિધિ બતાયી હૈ જીસ સે વે ખાલી ખુદા કે નામ જપેં."

મુસલમાન બાદશાહોં કી ગોરક્ષા

ખલીફા અબ્દુલ્લા મલિક કે જમાને મેં ઈરાક કે હાકિમ હુજાત બિન યૂસુફ થે. ઇરાકવાલોં ને ખેતીવાડી પડી રહને કે વિષય મેં ઉનસે શિકાયત કી. હુજાજને જાંચ કી ઔર ઈસ નતીજે પર પહુંચે કિ ગોવંશ કા હ્રાસ હી જમીન બિનાબોયે પડી રહને કા કારણ હૈ; ઔર ઈસિ હ્રાસ કા કારણ યહ હૈ કિ લોગ ગોમાંસ ખાતે હૈં. ઉન્હોંને ગોવધ કે નિષેધ કા હુકમ નિકાલા, જિસપર ન તો કિસી મુસલમાન ને હી કોઈ આપત્તિ કી થી ઔર ન ઉસ સમય કે ખલીફા ને હી ઉસ હુકમ કો રદ્દ કિયા થા. ભારત મેં જબ મુસલમાન બાદશાહોં કી હુકૂમત થી, તબ હિંદુઓં કે ધાર્મિક ભાવોં કે સંમાન કે લિયે કસાઇયોં પર બહુત કડા ટૈકસ હી લગા રખા ગયા થા.

દૂધ દેનેવાલે જાનવરોં કા વધ કરને કા ભી નિષેધ થા. બાદશાહ નાસિરૂદ્દીન ખુશરૂ ને અપને રાજ્યભર મેં ગોવધ કી એકદમ મનાહી કર રખ્ખી થી. ભારત મેં મુગલ સામ્રાજ્ય કી જડ જમાનેવાલા બાબર થા. જબ વહ યહાં કા બાદશાહ હુઆ તબ ઉસે અપને થોડે હી દિનોં કે શાસનકાલ મેં માલૂમ હો ગયા કિ ગૌઓં કે પ્રતિ હિંદુઓં કે કૈસે ગહરે ભાવ હૈં ઔર ઉનકા કિતના મૂલ્ય હૈ. ઈસીસે બાબર ને બેટે હુમાયુ કો એક પત્ર લિખા થા, જીસમેં ગોવધ રોકને કા ઉસે આદેશ દિયા થા. બાબર કા વહ પત્ર ભોપાલ રાજ્ય કી લાઇબ્રેરી મેં અભી તક સુરક્ષિત હૈ. ઉસમેં ઉસને લિખા હૈ કિ, "મેરે બેટે! ભારત મેં કિતને હી મતોં કે લોગ વસતે હૈં ઔર ખુદા કા શુક્ર હૈ કિ ઉસને ઇસ મુલ્ક કી હકૂમત તુમ્હેં સૌંપી હૈ. ઇસલિયે તુમ્હારે લિયે મુનાસિબ હૈ કિ ખાસકર ગૌઓં કા વધ કરને સે બચો. ઐસા કરને સે હિંદુસ્તાન કે લોગોં કે દિલોં પર તુમ કબ્જા જમા લોગે. ઇસ તરહ તુમ ઈન લોગોં કી અપને પ્રતિ કૃતજ્ઞતા કે બંધન મેં બાંધ લોગે.

હુમાયુ બાદશાહ અપને બાપ કી ઉક્ત સલાહ પર બરાબર દૃઢ રહા, જીસસે દેશ ધનધાન્ય સે પૂર્ણ બના રહા.

અકબર બાદશાહ મુસલમાનોં મેં સબસે જ્યાદા નામી હો ગયા હૈ. અબુલ ફઝલ લિખતા હૈ કિ "બાદશાહ અકસર અપના ખાના દૂધ ઔર દહીં સે શુરૂ કરતે હૈં ઔર ખાના ખા ચૂકને

પર ખુદા કી શુક્ર કરતે હૈં.'' ઇતના હી નહીં અબુલ ફઝલ કહતા હૈ કિ, અકબર જીવોં પર દયા કરનેવાલે ભી થે. ''બાદશાહ કી માંસ સે બડી અરુચિ હૈ ઔર બરાબર કહતે હૈં કિ, ખુદા ને આદમિયોં કે લિયે તરહ તરહ કે ખાને તૈયાર કિયે હૈં, લેકિન અજ્ઞાનવશ પેટપરાયણ હોને કે કારણ વહ જીવધારિયોં કા વધ કરતા હૈ ઔર અપને શરીર કો પશુઓં કી કબ્ર બનાતા હૈ...'' યહ ઇતિહાસ કે વિદ્યાર્થીયોં કો જ્ઞાત હૈ કિ અકબર ને ગોવધ તો બિલકુલ હી બંદ કર રખ્ખા થા ઔર અન્ય જાનવરોં કે વધ કે લિયે ભી કુલ મિલાકર સાલ કે ૭ મહીને મેં નિષેધ થા. અપને જૈન ગુરુ હરિવિજય સૂરિ કે કહને સે અકબર ને કૈદિયોં ઔર પિંજડે મેં પડે પક્ષિયોં કો છોડ દિયા; શિકાર કરના છોડ દિયા; જીસકા ઉસે બડા શૌક થા ઔર મછલી મારને મેં ભી રોક ટોક કી થી. 'આઇન અકબરી' મેં અબુલ ફઝલ લિખતા હૈ–''હિંદુસ્તાન કી ખુશનુમા હુકૂમતભર મેં ગાય પવિત્ર માની જાતી ઔર ઉસકે ઉપર લોગોં કી બડી શ્રદ્ધા હૈ. હાલાં કિ સામ્રાજ્ય કે સભી ભાગોં મેં તરહ તરહ કે જાનવર હોતે હૈં, લેકિન ગુજરાત કે સબ સે બઢિયા હોતે હૈં. વે ચૌવીસ ઘંટે મેં ૮૦ કોસ ચલતે ઔર તેજ ઘોડોં કી ચાલ કો ભી મ્હાત કર દેતે હૈં....કભી કભી એક જોડા જાનવર સૌ મોહર કો બિકતે હૈં, લેકિન સાધારણતઃ દસ ઔર વીસ મોહર કો મિલતે હૈ....કોઇ કોઇ ગાય હરરોજ આધા મન સે જ્યાદા દૂધ દેતી હૈ..ગાય કા દામ શાયદ હી કભી દસ રૂપયે સે અધિક હોતા હો. શાહંશાહ કે પાસ એક જોડી બૈલોં કી હૈ જો ઉન્હોંને પાંચ હજાર રૂપયે મેં ખરીદી થી.'' અકબર કે વખ્ત મેં દૂધ કા ભાવ એક મન કે પચીસ દામ થા ઔર ઘી ૧૦૫ દામ કા એક મન બિકતા થા. ઇસકા અર્થ યહ હૈ કિ એક રૂપયે મેં ૧૦ાા સેર ઘી મિલતા થા. અકબર ને માત્ર ગોવધ કા હી નિષેધ નહીં કિયા થા; બલ્કિ અપને જન્મ-દિવસ, ગદ્દીપર બૈઠને કે દિન તથા અપને લડકોં કે જન્મદિન ભી સભી જાનવરોં કા વધ રોક રખા થા.

અકબર કે બેટે જહાંગીર બાદશાહ ને ભી અપને પિતા કે બનાયે ઉસ કાનૂન કો જારી રખા, જો ગોવધનિષેધ તથા અન્ય પશુઓં કે વધ કે વિષય મેં થા. હાં, અકબર ને જીતને દિન પશુઓં કા વધ ન કરને કે લિયે નિશ્ચિત કિયે થે, જહાંગીર ને ઉનમેં કઇ દિન ઔર જોડ દિયે થે. ઉન્હોંને યહ ભી આજ્ઞા નિકાલી થી કિ અકબર કે જન્મદિન રવિવાર ઔર અપને ગદ્દી પર બૈઠને કે દિન બૃહસ્પતિ કો ન તો કોઇ શિકાર ખેલેં ઔર ન પશુઓં કા વધ કરે.

બાદશાહ શાહઆલમ કા ફરમાન જો મૌલવી બખ્શ સાહબ ઔર બાદશાહ કે ધર્મગુરુ મૌલવી કુતુબુદ્દીન સાહબ કે કહને સે નિકાલા ગયા થા, વહ ઇસ તરહ હૈઃ–'' મૈં પૈગમ્બર કે માનનેવાલોં સે જાનના ચાહતા હૂં કિ દૂધ દેને વાલી ગાય કી કુર્બાની કે બારે મેં હદીસ શરીફ કી કયા રાય હૈ? જબાબ મેં ઉક્ત મૌલવિયોં ને કહા કિ, ''પાક હદીસ મેં ચાર બાતોં કા નિષેધ (મુમાનિયત) હૈ. ઇસલિયે શરીયત માનનેવાલોં કો ઉનકે અનુસાર કામ કરના ચાહિયે. વે યહ હૈંઃ–(૧) પેડોં (વૃક્ષોં) કા નષ્ટ કરના અર્થાત્ હરે પેડોં (લીલે વૃક્ષોં) કા કાટના (૨) આદમિયોં કા ખરીદના (૩) ગોવધ કરના (યહ બિલકુલ હી મના હૈ.) જો કોઇ ગોવધ કરેગા વહ નિશ્ચય હી દોજખ (નર્ક) મેં જાયગા. (૪) વ્યભિચાર. જો કોઇ શરહ કે વિરુદ્ધ વ્યભિચાર કરેગા, વહ નિશ્ચય હી દોજખ કો જાયગા. ઇનકે પ્રમાણ કુરાન મેં હૈં.''

ઇન પ્રમાણોં સે સ્પષ્ટ હૈ કિ મુસલમાન બાદશાહ હિંદુઓં કે ધાર્મિક ભાવોં કી કિતની પ્રતિષ્ઠા કરતે થે. ઇતના હી નહીં વે હિંદુઓં કે સુખદુઃખ મેં શામિલ હોતે ઔર હિંદુ યોગિયોં કી સેવા મેં પહુંચા કરતે થે. ઇગ્લૅંડ કે બાદશાહ પહલે જેમ્સ કે રાજદૂત કી હૈસિયત સે જો સર ટામસ રો બાદશાહ જહાંગીર કે દરબાર મેં આયે થે વે લિખતે હૈં કિ એક અવસર પર મૈંને એક કમ્બલ ઓઢે હુયે હિંદુ યોગી કો ખુલે દરબાર બાદશાહ કી બગલ મેં બૈઠે દેખા થા, જીસકે સાથ બાદશાહ બડી હી ઇજ્જત સે બાતેં કરતે થે ઔર ઉસે 'પિતા' કહ કર સંબોધન કરતે થે.

આજ–કલ કે મુસલમાન શાસક

અબ હમ યહ દેખના ચાહતે હૈં કિ વર્તમાન સમય કે મુસલમાન શાસકોં કે ભાવ ગો–રક્ષા કે સંબંધ મેં કૈસે હૈ? (૧) લાહોર કે 'જમીંદાર' ને ૧૯૧૨ મેં એક વક્તવ્ય પ્રકાશિત કિયા થા કિ તુર્કી કે સુલ્તાન ને બકરીદ કે દિન ગૌઆં કી કુર્બાની ન કરને કી સલાહ ભારતીય મુસલમાનોં કો દી

થી. (૨) ૭ મૌલવિયોં ને હદીસ કે પ્રમાણ પર એકમત હો કર લખનૌ કી એક સાર્વજનિક સભા મેં ફતવા દિયા થા કિ બકરીદ કે દિન ગૌ કી કુર્બાની ન કરની ચાહિયે. (૩) લખનૌ—ફિરંગી મહાલ કે સુપ્રસિદ્ધ મૌલાના અબ્દુલ બારી ને ગૌ કી કુર્બાની એકદમ રોક દી થી, જીસકે લિયે મહાત્મા ગાંધી ને ઉન્હેં ધન્યવાદ કા તાર ભેજા થા.

અફગાનિસ્તાન કે અમીર ને ગૌ કી કુર્બાની કે બારે મેં મૌલવિયોં કી રાય જાનની ચાહી થી. એક સૌ દસ મૌલવિયોં ને એકત્ર હો કઈ દિનોં તક ખૂબ બહસ મુબાહસા કિયા. અંત મેં વે ઇસ નિર્ણય પર પહુંચે કિ ઇસ્લામ કી ગૌરવ-રક્ષા કે લિયે ગૌ કી કુર્બાની કી બિલકુલ હી આવશ્યકતા નહીં હૈ. ઇસલિયે ઉન્હોંને ફતવા દિયા કિ ગોવધ રોકા જા સકતા હૈ. ઉસકે અનુસાર અમીર ને અપને રાજ્ય મેં ગોવધ કી મનાહી કર કે કડે કાનૂન બના દિયે હૈ. અમીર કે બાપ હબીબુલ્લા ખાં જબ ૧૯૦૭ મેં ભારત આયે થે તબ દિલ્હી મેં ઉનકે સ્વાગત મેં સૌ ગૌઓં કી કુર્બાની કરને કા વિચાર હુઆ થા; પર અમીર ને કહા, કિ "મેરી બાત અચ્છી તરહ સુનો ઔર સમઝો. મૈં ફજૂલ નહીં બક રહા હું, ઇસલિયે ધ્યાન દો. મૈં એક મિત્ર કી ભાંતિ યહાં આયા હું ઔર એક મિત્ર હી કી ભાંતિ યહાં સે જાના ભી ચાહતા હૂં. કિસકા મિત્ર? કિસી એક જાતિ કા? નહીં, મૈં સભી જાતિયોં ઔર મત કે લોગોં કા મિત્ર હૂં. ફિર કયા મેરે વિરુદ્ધ આપ દુશ્મન ખડે કરેંગે? જીનકે બીચ મૈં મેલ ચાહતા હૂં કયા ઉનસે હી મેરી શત્રુતા કરાઓગે? ખુદા ન કરે. મેરી ખાતિર તુમ સૌ ગૌએં કાટોગે! તુમ એક ગાય ભી મત કાટો. યહ યા ઔર કોઇ કામ ઐસા ન કરો જીસસે બાદશાહ એડવર્ડ કી હિંદુ પ્રજા કા જી દુઃખે......અગર એક ગાય કી ભી કુર્બાની કી ગયી તો મૈં તુમસે ઔર દિલ્હી સે સદા કે લિયે મુંહ મોડ લૂંગા અગર મૈં હુકમ દે સકતા હૂં તો ઉસકા પાલન કરો. અગર નહીં તો કમસે કમ મેરી બિનતિ કા ખ્યાલ કરો. મૈં શાંતિ સે દિલ્હી સે જાના ચાહતા હૂં. અશાંતિ કે બીચ મુઝે ન જાને દો. મેરા મતલબ સાફ-સાફ સમઝો. અલ્લા ખુદા હૈ ઔર મુહમ્મદ ઉસકે પૈગમ્બર હૈં. પાક કુરાન આપ સબકે લિયે હૈ. મૈં તુમ્હેં કોઇ નયા કાનૂન નહીં દેતા હૂં ઔર ન પુરાને કાનૂન કા અર્થ બતાતા હૂં. તુમ્હારે ધાર્મિક રિવાજ તુમ્હારે અંતઃકરણ કે વિષય હૈં. મૈં કેવલ ઇતના હી કહતા હૂં. મૈં મિહમાન હૂં ઔર મેજમાન કે ઘર મેં હૂં. મેરે મેજમાન કે સામને ગડબડ ન પૈદા કરો. મેરે રાસ્તે મેં ઝઘડા મત ખડા કરો."

ભારત કે નવાબ

હૈદ્રાબાદ કે નિઝામ ને બહુત દિન પહલે હી અપને રાજ્ય મેં બકરીદ કે દિન ગૌઓં કી કુર્બાની બંદ કર રખ્ખી હૈ. બમ્બઇ અહાતે કે રાધનપુર કે નવાબ સાહબ, કઠિયાવાડ-માગરઠી કે નવાબ સાહબ, પટોડી કે નવાબ સાહબ, ડોજના કે નવાબ સાહબ ઔર મુર્શિદાબાદ કે નવાબ સાહબને અપને ઇલાકોં મેં ગોવધ રોક દિયા હૈ. ઇતને બાદશાહોં, મૌલવિયોં ઔર નવાબોં ને નિશ્ચય હી ગોવધ કા નષેધ ન કિયા હોતા, યદિ વહ ઇસ્લામ ધર્મ કા કોઇ અંગ હોતા.

મુસલમાન નેતાઓં કે વિચાર

મૌલાના મુહમ્મદ અલીને ગોમાંસ ખાના છોડ દિયા હૈં; જબ મહાત્મા ગાંધી ને ઇક્કીસ દિન કા ઉપવાસ હિંદુઓં ઔર મુસલમાનોં મેં મેલ કરાને કે લિયે કિયા થા, તબ જીસ દિન ઉન્હોંને ઉપવાસ તોડા થા. મૌ૦ મુહમ્મદ અલી ને કસાઇખાને સે ખરીદ કર એક ગાય મહાત્માજી કો ભેંટ કી થી. સીતાપુર કે વકીલ સૈયદ નજીર અહમદ ને મૈસુરનરેશ કે પાસ કાનૂન બનાકર ગોવધ રોકને કે લિયે અભી પિછલે માર્ચ મેં અપની રાય લિખ ભેજી થી. કાશ્મીરરાજ્ય કી ૯૦ ફી સૈકડા આબાદી મુસલમાનોં કી હૈ, પર વહાં કાનૂન સે ગોવધ કા નિષેધ હૈ ઔર મુસલમાન ઉસ કાનૂન સે પરમ સંતુષ્ટ હૈં. સચ પૂછિયે તો જાનવરોં ઔર ગૌ કી કુર્બાની ઉસ ઇસ્લામ ધર્મ કા આવશ્યક અંગ હો હી નહીં સકતી, જો ઇશ્વર કો રહીમ યા દયાળુ માનતા હૈ. ઇસીસે દિલ્હી કે ખ્વાજા હસન નિઝામી જૈસે કટ્ટર મુસલમાન કા કહના કિ "કુર્બાની ઐસે ગરીબ આદમી કે લિયે આવશ્યક (વાજીબ) નહીં હૈ જીસકા ઐસા વિત્ત નહીં કી કુર્બાની કે લિયે બકરા ખરીદ સકે. ઉસકે લિયે કુર્બાની કરના જરૂરી નહીં હૈ. કયા મુસલમાન ભાઇ અબ ભી ઇસ કૃષિપ્રધાન દેશ કે ઉપર દયા કરકે ગોવધ કરને સે અપના હાથ ન ખીચેંગે? ('વિશ્વમિત્ર'ના દીપાવલિ અંકમાં લેખક-શ્રી. આત્મારામજી)

૪૭–ભારતીય યુવકો ! આગે બઢો.

મૈંને અભી યેરોપ કા દૌરા સમાપ્ત કિયા હૈ. યેરોપ કા સાહિત્ય, સભ્યતા, કલાકૌશલ, વિજ્ઞાન ઔર ઉસકે ક્રિયાત્મક ચમત્કાર હરએક આદમી કી આંખોં મેં ચકાચૌંધ પૈદા કર દેતે હૈં. લોગ કહતે હૈં કિ ગત યેરોપીયન મહાયુદ્ધ ને યેરોપ કો ચૌપટ કર દિયા; પરંતુ ઉસ કમી કો પૂર્ણ કરને કે લિયે હરએક યેરોપવાસી એક સે એક આગે બઢ કર દૌડ રહા હૈ. ઇંગ્લૅંડ ઔર ફ્રાંસ મેં અલગ તૈયારી હો રહી હૈ. ઇટાલી મેં ઔર હી ધૂમ હૈ. અમેરિકા કે વૈભવ કી ઓર તો સમસ્ત સંસાર જીભ નિકાલે બૈઠા હૈ. જર્મની અપની ઉસી કતર બ્યોંત (કાતરવું, માપવું) મેં લગા હુઆ હૈ. યથાર્થ ઉસે સામરિક આયોજન કરનેકી વર્સેલીજ સંધિ કે અનુસાર આજ્ઞા નહીં; પરંતુ તબ ભી વહ ઇતના તૈયાર હૈ કિ એક દો રાષ્ટ્રોં કો અબ ભી પછાડ સકતા હૈ. રૂસ કા બોલ્શેવિક હૌવા આજ સામ્રાજ્યવાદિયોં કે લિયે બડા ભયાનક હો રહા હૈ; ઔર સામ્રાજ્યવાદી ઉસકી ભરપેટ નિંદા ભી કર રહે હૈં ઔર ઉસે હર તરહ સે બદનામ કર રહે હૈં. પરંતુ દિનપર દિન સંસાર મેં ઉસકી નીતિ કી વિજય હોતી જાતી હૈ. એશિયા કો તો વહ નગારે બજાકર ઉઠા રહા હૈ. ચીન મેં ઉસકા બોલબાલા હૈ. ટર્કી ઔર જર્મની સે ઉસકા બંધુત્વ હૈ. ઇરાન ઔર અફગાનિસ્તાનપર ઉસકા પૂરા પ્રભાવ હૈ. ભારતપર ઉસકે દાંત લગે હુયે હૈં. લાખ છિપાને કી ચેષ્ટા કી જાય, નિકટ ભવિષ્ય મેં ગુલ ખિલ કર રહેગા. આંતર્રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ કે કારણ અંગ્રેજો કો યા તો ભારત કો સ્વરાજ્ય દેના હોગા નહીં તો ભારત સે હાથ ધોનેકો તૈયાર રહના હોગા; પરંતુ અંગ્રેજ લોગ બડે બુદ્ધિમાન હૈં. વે એકાએક ભારત કો કિસી તરહ સે ભી છોડને કો તૈયાર નહીં હોંગે. એક બૃટિશ રાજનીતિજ્ઞ ને તો યહાંતક કહા હૈ કિ હમ ભારત કો અપને અધિકાર મેં રખને કે લિયે અપને બચ્ચે બચ્ચે કો યુદ્ધ કી વેદીપર બલિદાન કર દેંગે. યહ કોરી અપની નહીં, સચ્ચી બાત હૈ. ઇસી બાત સે હમેં સોચ લેના ચાહિયે કિ હમેં કિતના સચ્ચરિત્ર, કિતના ત્યાગી ઔર કિતના દેશભક્ત હોના હોગા. હમેં સ્વાધીનતાપ્રાપ્તિ કી ભી તૈયારી કે લિયે હજારોં યુવકોં કો છાત્રવૃત્તિયાં દે કર કલા–કૌશલ ઔર કલ-કારખાને બનાને કી વિદ્યા શીખને કે લિયે વિદેશોં મેં ભેજના ચાહિયે. જાપાન, જર્મની–ફ્રાંસ–એશિયા ઔર ઇંગ્લૅંડ કે દરવાજે હમારે લિયે ખુલે હુયે હૈં. બૅરિસ્ટરી ઔર સિવિલ સર્વિસ કે પીછે ધક્કે ખાને સે વિશેષ લાભ નહીં હૈ. હમારે યે કલા–કૌશલ તથા કલ–કારખાનોં કા કામ સીખે હુયે નવયુવક બહુત કામ આવેંગે. બહુત જલ્દ ઇનકી જરૂરત પડનેવાલી હૈ. રાજનીતિક સ્વાધીનતા તભી હમારે કામ આ સકેગી, જબ હમ આર્થિક સ્વરાજ્ય ભી પ્રાપ્ત કર લેંગે; નહીં તો ઉન્નત રાષ્ટ્ર હમારી કમર તોડ દેંગે.

(" વિશ્વમિત્ર "ના એક અંકમાં લેખક–પંડિત જવાહિરલાલ નેહરૂ)

૪૮–"ઉદ્બોધન"

પથ કો અગમ અથાહ–સિંધુ લખ બીર હૃદય નહીં ઘબડાના,
યહ તો કઠિન પરીક્ષા તેરી આહ નહીં મુંહ સે લાના.
શાન્ત વાયુમંડલ મેં તુમને નાવિક બનકર ખેલા હૈ,
યહ અનંત સાગર અશાન્તમય ભીષણ જીવન–મેલા હૈ.
માયા કે બંધન મેં પ્યારે ! વિચલિત હો નહીં બંધ જાના,
યહ જીવન તો મરણ–ખેલ હૈ, અન્તિમ છટા દિખા જાના.

મધુસૂદન ઓઝા, "સ્વતંત્ર"

૪૯–વાચનનો ઉત્તમ લાભ કેવી રીતે લઈ શકાય ?

દિનપ્રતિદિન શિક્ષણના વિસ્તાર સાથે વાચનનો પણ વિસ્તાર થતો જાય છે અને વાચનની રુચિને તૃપ્ત કરનારા લેખો પણ વૃદ્ધિ પામતા જાય છે. એ વાત સંતોષ ઉપજાવનારી છે; તથાપિ આપણે અને આપણા સ્થાને આવનારાં બાળકો શું વાંચીએ છીએ, કેવી રીતે વાંચીએ છીએ, એનો વિચાર કરવાની બહુ અવશ્યકતા છે. શરીરને પુષ્ટિ આપનાર અન્નની અને ભોજનની આપણે અનેક રીતે પરીક્ષા કરીએ છીએ; પણ મન અને આત્માને પુષ્ટિ આપનાર જે વાચન, તેની યથાયોગ્ય પરીક્ષા આપણે કરતા નથી. જેમ સર્વ વાતોમાં આજકાલ બહારની ટાપટીપ અને શોભા ઉપર વિશેષ લક્ષ અપાતું થયું છે, તેમ વાચનમાં પણ થઇ ગયું છે. આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓસુધી દૃષ્ટિ કરી જોઇશું તો કોઈ એક વિષયના તલસ્પર્શપર્યંત સાંગ અ-ધ્યયનનો ક્રમ જોવામાં આવશે નહિ; સર્વ વિષયનું **પલ્લવગ્રાહી પાંડિત્ય** આપણા વિદ્યાલયમાંથી પદવી ધારણ કરીને બહાર આવતા યુવકોમાં પણ દીઠામાં આવે છે; ત્યાં અન્ય પ્રાકૃતોની તો વાતજ શી કરવી ?

શાળાઓમાં જેમ ગણિતની કુંચીઓ, ઇતિહાસાદિના સંક્ષેપ, એવાં કૃત્રિમ સાધનો પ્રયોજાવા માંડયાં છે, તેમ મનુષ્યના જીવનને પરમોપયોગી એવા અતિગહન વિષયો પણ સંક્ષેપમાં હસ્તગત કરવાની લોલુપતા સર્વ પાસથી વધેલી દીઠામાં આવે છે. મનુષ્યોના વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ થઇ છે કે મનુષ્યોની બુદ્ધિ ક્ષીણ થઇ ગઇ છે, પણ જાણે દોડતે દોડતેજ જ્ઞાનમાત્રને ઉપાડી લેવાય તો ઠીક, એવી અસાધારણ તૃષ્ણા દીઠામાં આવે છે. પુસ્તક હાથમાં લીધું, પ્રથમ પત્ર જોયું, અંત્યપત્ર જોયું, વચમાં આમતેમ ઉથામ્યું અને અમુક અભિપ્રાય તે પુસ્તકના વિષયસંબંધે ધારણ કરીને ઉંચું મૂકયું–એજ પ્રચાર પડયો છે. 'વખત નથી' એ તો એક બહુ સામાન્ય અને સાધારણ ફરિયાદ થઇ પડી છે; અને કેટલીક વાર તે ખરી હશે, તથાપિ સેંકડે પંચાણુ જનને સંબંધે તો આળસ, બેપરવા અને પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન સંતાડવાનો એ ખોટો માર્ગ છે.

આટલું છતાં એમ નથી કે, વાચનની રુચિ ઓછી થઇ છે, પ્રથમ કરતાં ઘણી વધી છે. અભણમાં અભણ માણસના ઘરમાં પણ ચાર પુસ્તકો હશે. ગાંધીની દુકાને હીંગ, મરી ને મરચાંની વાસમાં પણ નાટકનાં ગાયનો પડેલાં હશે. રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા ઘણા ખરા માણસોના હાથમાં પુસ્તક કે 'ન્યુસપેપર' હશે અને સર્વ કોઇ પોતાની શક્તિ અનુસાર કોઇ ને કોઇ 'પેપર' 'છાપું'–રાખતા હશે, અથવા રાખી નાહ શકતા હોય તો વાંચવાની જોગવાઇ કરી લેતા હશે. ઘણાક જનોને નિત્ય 'પેપર' જોયાવિના અન્ન ભાવતું નથી, એવી પણ સ્થિતિ છે. આટલી બધી વાચનની રુચિ બહુ સંતોષ ઉપજાવનારી છે, પણ એનો સાર શો છે ? જેમાં કશો ઉપદેશ નહિ એવી અથવા આડકતરી રીતે અવળો ઉપદેશ આપનારી વાતો, તેવાંજ નાટકો અને વેપાર, લડાઇ, કેસ ઇત્યાદિની ખબર–અંતરોનાં 'પેપરો' એ વિના બીજા પ્રકારનું વાચન આ બધી પ્રવૃત્તિમાં દેખાતું નથી, એ બહુ શોચનીય છે.

આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળામાં જેમ પરીક્ષા પાસ કરવા માટેજ અધ્યયન ચાલે છે, ગોખીને મોઢે રાખીને, ગમે તે રીતે પરીક્ષામાં ઉત્તર આપવા જેટલીજ તૈયારી કરવામાં અને કરાવવામાં આવે છે, તેમ આપણા વાચનમાં પણ કામ જેટલું, ખપ જેટલું, પૈસો પેદા થાય તેટલું વાંચવા ઉપર વાચકોનું લક્ષ છે. 'પાસ' અને 'નોકરી'ની ઉતાવળમાં જેમ શિક્ષણનો હેતુ–બાળકના મનનો વિકાસ કરાવી તેને વિચારતાં શીખવવું–તે ઉંધો વળ્યો છે, તેમ 'પૈસો, પૈસો' એ ઝંખનામાં વાચનનો વાસ્તવિક હેતુ–પ્રાકૃત જીવનને ઉન્નતિકારક પ્રવાહમાં ધોઇ સ્વચ્છ અને ઉન્નત કરવું–તે પણ ઉંધો વળી ગયો છે. વાચન તે જાણે વખત ગાળવાને માટેજ હોય એમ મનાવા લાગ્યું છે, વખત વાચનને માટે છે એમ મનાતું બંધ થયું છે. રેલ્વેમાં 'વખત જવા' માટે પુસ્તકો અને પેપરો સાથે રહે છે. વખત મળશે ત્યારે વિચારવાને માટે રહેતાં નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઇ પણ ગ્રંથને 'વિચારવો' એમ કહેવાતું, તેને સ્થાને હવે 'વાંચવો' એટલુંજ કહેવાય

છે, ને તે અન્વર્થ છે; કેમકે વિચાર્યાવિના વાંચી જવાય તેવાજ વાચનની આ સમયને ભૂખ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે, સર્વ કોઈ વાંચનારે તત્ત્વશાસ્ત્ર અને ગહન વિચારના ગ્રંથોજ વાંચવા અને વિચારવા; પરંતુ એવા વિષયોનેયે રેલ્વેની મુસાફરીમાં લઇ જવાને અને વખત ગાળવાને સાથે રાખેલાં વાતો તથા નાટકો કે પેપરના આર્ટિકલોની પેઠે ઉપર ઉપરથી જોઇનેજ હાથ કરી લેવાની આશા રાખવી, કે તે રીતે તે વિષયોને ચર્ચાયલા જોવાની ઇચ્છા કરવી, એ અતિશય અયોગ્ય અને હાનિકારક છે. ગહન વિષયોને એ રીતે ચર્ચી શકાતા નથી અને એ રીતે ચર્ચવાથી તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થતાં સમજનારને વિચાર કરવામાં ભૂલ થયા વિના રહેતી નથી. વાચનની જે પદ્ધતિ પડી ગઇ છે; કથા, વાર્તા, નાટક, ન્યુસપેપર એટલામાંજ વાચનનો વિસ્તાર આજકાલ આવી રહ્યો છે; તેથી ગંભીર વિષયોની ચર્ચાનો અવકાશ જતો રહ્યો છે. આટલુંજ નહિ પણ જે વિષયો રુચિકર વાચનમાં ગણાય છે, તેમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુસરીને કે તેના તલસ્પર્શને અનુભવીને કાંઈ લખાતું જણાતું નથી.

ગંભીર વિષયોની ચર્ચાને અભાવે અને ગંભીર વિષયોનું વાચન અરુચિકર થવાને લીધે, તથા જે રુચિકર વાચન છે તેમાં પણ બહુ ઉંડાઇ ન હોવાને લીધે, વાચકોના જીવનમાંથી, વિચારમાંથી, આચારમાંથી, ગાંભીર્ય અને વિવેક પ્રત્યક્ષ રીતે ન્યૂન થતાં જાય છે. આ જગતમાં અવતરીને મરવાની વચમાં જાણે ખાવાપીવા અને મોજમઝા કરવા વિના બીજું કશું કર્તવ્યજ ન હોય તેવી લઘુતા, ચંચળતા, વિકળતા આપણા વાચકોના અંગમાં વારંવાર જણાય છે; અને અભિમાન તથા સંકુચિત મને અને વિચાર સાથે સ્વચ્છંદિતા, ગમ્મત, મોજ, એજ સર્વત્ર નિયામક થઇ ગયાં હોય એવું ખેદકારક ભાન વિચારવાનને થયા વિના રહેતું નથી. જીવન અને તેના ઉપયોગ અને નિર્વાહ તથા મહત્કાર્યોમાં પ્રવેશ કરવાનાં સાહસ, સ્વાર્પણ અને આગ્રહ પોતાના ચારિત્રમાં પ્રતિક્ષણે દર્શાવવાં, એ વાતજ જાણે આપણા વાચકોના લક્ષમાં ન હોય, કાર્યસિદ્ધિનો રહસ્યમાર્ગ ગંભીર વિચાર છે એનું જાણે વિસ્મરણજ થઇ ગયું હોય, તેવું વર્તમાન સમયના વાચનની સ્થિતિથી જણાઇ આવે છે.

આપણા દેશમાંજ આમ થયું છે એમ નથી; યૂરોપ અને અમેરિકામાં પણ દેશની ઉન્નતિના સ્વરૂપને સમજનારા વિચારવાન પુરુષો આવાજ પ્રકારની ફરિયાદ કરે છે. વરાળયંત્ર, વિજળી અને ચુંબકની પાંખો ઉપર ઉડતા અને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝંખવાઇ ગયેલા આ સમયને પોતાનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિમાં પણ વરાળયંત્ર, વિજળી અને ચુંબકનાં સાધનોથી વિચારવાનો અને નિર્ણય કરવાનો પ્રકાર જોઇએ છીએ. આમ હોવાથી આજ તમને એવાં સ્ત્રીપુરુષો બહુ જડશે કે જેમણે ઘણાં શાસ્ત્રો, ઘણા ગ્રંથો, ઘણા વિચારોનાં મોટાં, પૂછડાં–ગમે તે પણ કાંઇક ને કાંઇક જાણ્યાં હોય; પરંતુ એવાં જન તો અતિ વિરલ જડશે કે જેને કોઇ એક વિષયનું તેના મૂળથી પરિપાકપર્યંત સાંગોપાંગ યથાર્થ જ્ઞાન હોય. આથી કરીને આ સમયનું જીવન કેવળ એક રમત જેવું, નકામું, હલકું અને સ્વાર્થી થઇ ગયું છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં રમતગમતની મંડળીઓ, કલબો, સોસાઇટીઓ છે; અને વિદ્યા કે જ્ઞાનના ગંભીર વિસ્તારમાટેનાં તેવાં સ્થાન અન્ય દેશોમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ દેખાય છે; તથાપિ આપણા ભરતખંડમાં તો એક પણ નથી, એ અતિશય શોકજનક દશા છે. વિદ્યાવિનોદ અને શાસ્ત્રચર્ચા, એ તો એક અનાદરનો વિષય છે. લૉનટેનિસ, બિઝિક, ક્રિકેટ, ચહાપાણી, જ્યાફતો અને વચમાં વચમાં નાટકોનાં "ગાયનો" એ આજકાલના વિદ્વાના ઉપાસકોનો શોખ છે.

પઠન–પાઠનનો જે પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો તેનો તો અંત્યત ઉચ્છેદ થયો છે, અને આજ એક શતકથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી આપણે વાંચતા અને લખતા થયા છતાં એક પણ શુદ્ધ પ્રતિભાવાળો (ઓરીજીનલ) લેખ ઉપજાવી શક્યા નથી! આપણું વાચન એજ આપણા જીવનનું ખરૂં પ્રતિબિંબ છે; માણસ કોની કોની સાથે રહે છે ને શું વાંચે છે તે કહો, એટલે તે કેવો છે એ કહી શકાશે, એમ જે જ્ઞાનીએ કહ્યું છે તેણે સત્યંજ કહ્યું છે.

(સ્વ૦ મણિલાલ ન૦ દ્વિવેદીકૃત 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માંથી)

૫૦—આત્મશુદ્ધિ કા સરળ માર્ગ

"હે મનુષ્ય! તૂ રાત્રિ કે સમય નિદ્રાદેવી કી ગોદ મેં વિશ્રામ કરને કો તૈયાર હો. પરંતુ જબતક તૂ દિનભર કે કિયે કાર્યોંપર વિચાર ન કર લે, તબતક વિશ્રામ ન કર; તૂ અપને ચિત્ત મેં ઇસ પ્રકાર સે વિચાર કર, કિ મેરી કહાં ભૂલ હુઇ હૈ? આજ મૈંને ક્યા ક્યા કાર્ય કિયે હૈં? ઔર મેરે કરને યોગ્ય ઇસકે અતિરિક્ત કૌનસા કાર્ય થા, જિસે મૈંને નહીં કિયા? યદિ તુઝકો યહ જાન પડે કિ તૂને કોઈ કાર્ય્ય ઉત્તમ ન કિયા, તો ઉસકે લિયે પશ્ચાત્તાપ કર ઔર ભવિષ્ય મેં વૈસા ન કરને કી પ્રતિજ્ઞા કર." (મ૦ સૉક્રેટિસ)

ઉપર્યુક્ત વાક્ય ઈતને ગંભીર હૈ, કિ જો મનુષ્ય ઈનપર ધ્યાનપૂર્વક મનન કરેગા, વહ ઇન વાક્યોં કા મહત્ત્વ સમઝ, અપના આચરણ સુધાર સકતા હૈ. પહલે જબ મનુષ્ય યહ જાન લેતા હૈ, કિ મેરે કરને યોગ્ય કૌનસા કાર્ય હૈ ઔર ન કરને યોગ્ય કૌનસા? તબ ઉસે ભલી ભાંતિ જ્ઞાત હો જાતા હૈ, કિ ઉસને કહાં ભૂલ કી હૈ, યા ઉસને અપને કરને યોગ્ય કૌનસા કાર્ય નહીં કિયા? જબ યહ જ્ઞાન હો જાતા હૈ, તભી હમ શુભ કાર્ય કા ગ્રહણ ઔર અશુભ કાર્ય કા ત્યાગ કર સકતે હૈં. ઇસીલિયે પ્રત્યેક આત્મશુદ્ધિ કરનેવાલે મનુષ્ય કો ઉચિત હૈ, કિ વહ રાત્રિ કે સમય સોને સે પૂર્વ હી ઉસ વિષયપર વિચાર કર લે. ઇસસે સ્મરણશક્તિ કી યથેષ્ટ ઉન્નતિ હોગી ઔર સદાચારી હોને કા વિશેષ અવસર પ્રાપ્ત હોગા.

જિસ પ્રકાર પ્રતિ દિન વ્યવસાયી અપના હિસાબ ઠીક કિયા કરતે હૈં, ઉસી પ્રકાર પ્રત્યેક મનુષ્ય કો અપને આચાર-વિચાર કા લેખા મિલા લેના ચાહિયે, હમેં અપને અંતઃકરણરૂપી ન્યાયાધીશ કી સેવા મેં પ્રત્યેક દિવસ કે કિયે હુએ કાર્યોં કા વિવરણ પ્રસ્તુત કરના ચાહિયે.

શુભ કાર્ય ક્યા હૈ ઔર અશુભ કાર્ય ક્યા હૈ-ઇસકા વિશદ વિવેચન કરના ઇસ છોટે સે લેખ મેં અસંભવ હૈ. અતઃ સંક્ષેપ મેં હમ કેવલ કઇએક બાતેં બતા દિયા ચાહતે હૈં.

૧—અખિલ વિશ્વ-બ્રહ્માંડ કે નિયંતા પરમ પિતા પરમાત્મા કે પ્રતિ ભક્તિ એવં શ્રદ્ધા કા ભાવ રખના હમારા સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય હૈ.

૨—અપને માતા-પિતા આદિ ગુરુજનોં કે પ્રતિ સન્માન કા ભાવ અપને હૃદય મેં રખે ઔર ઉનકે સાથ વૈસા હી શિષ્ટ વ્યવહાર કરે.

૩—સંગતિ કે વિષય મેં સદા સાવધાન રહના ચાહિયે, ઓછે લોગોં કી સંગતિ ભૂલ કર ભી નહીં કરની ચાહિયે.

૪—અપની ચિત્ત-વૃત્તિયોં કો સદા અચ્છી રાહ સે પરિચાલિત કરને કી ચેષ્ટા કરતે રહના ચાહિયે. શુભ ઔર સાધુ વિચારોં કો અંતઃકરણ મેં સ્થાન દેના ઔર સંસાર કી નશ્વરતા કી ઓર દૃષ્ટિ રખ, સદા પરમાર્થ કી ચિંતા કરતે રહના સ્વભાવતઃ ઉચ્છૃંખલ ઇંદ્રિયોં કો વશ મેં લાને કા સર્વોત્તમ માર્ગ હૈ.

૫—ઇંદ્રિયોં કો અપને વશ મેં રખને કા પ્રયાસ સદા કરતે રહના ચાહિયે.

૬—વાણી કા પરિમાર્જન ભી પરમ આવશ્યક હૈ. જો કુછ શબ્દ કિસીસે કહા જાયે, મુંહ સે નિકાલને કે પહલે ઉસપર ભલી ભાંતિ વિચાર કર લિયા જાયે.

સારાંશ યહ, કિ હમેં વહી કાર્ય કરના ચાહિયે, જિનસે હમારે અંદર સે દુર્ગુણ દૂર હો ઔર ઉસમેં સદ્ગુણોં કા સમાવેશ હો.

યહ વિશ્વાસ આ જાને પર કિ મનુષ્યોચિત કર્તવ્ય-કર્મ ક્યા હૈ, એક ઉત્તમ માર્ગ સ્વભાવતઃ પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ. ઉપર્યુક્ત કર્તવ્યોં કા વિચાર સોતે સમય કર કે અપને આપ યહ પ્રશ્ન કરો, કિ મેં કહાં કર્તવ્ય સે પતિત હુઆ ઔર મૈંને કૌન કૌનસે ઉચિત કર્તવ્યોં કા પાલન કિયા? ઇસકે ઉત્તર મેં યદિ તુમ્હારી અંતરાત્મા કહે, કિ આજ તુમને કિસી કર્તવ્ય કા ઉલ્લંઘન નહીં કિયા, તો તુમ આનંદિત હોગે; ઔર યદિ કહે કિ તુમને અમુક કર્તવ્ય કા પાલન નહીં

કિયા, તો ઉસકે લિયે તુમ્હેં પશ્ચાત્તાપરૂપી અગ્નિ મેં કૂદ કર અપને આપકો તપ્ત સુવર્ણ કી ભાંતિ શુદ્ધ એવં નિર્મલ કર લેના ચાહિયે. ઇસ નિર્મલતા કો પ્રાપ્ત કરને કી ચેષ્ટા આરંભ મેં બહુત અખરેગી. તુમ ઇસ ચેષ્ટા સે ભાગના ચાહોગે; પરંતુ સદિચ્છા કો પ્રબલ બનાયે રખનેપર વૈસા નહીં હોગા. કતિપય બાર અપને કર્તવ્યોં કા અન્વેષણ કિયે બિના હી તુમ્હેં નિદ્રા દબોચ લેગી; પરંતુ ઇસસે તનિક ભી વિચલિત નહીં હોના ચાહિયે.

તુમ્હેં અપને નિશ્ચયપર દૃઢ રહના ચાહિયે. કુછ હી દિનોં મેં તુમ્હારે માર્ગ કી યે રૂકાવટેં મિટ જાયેંગીં ઔર અલ્પ કાળ મેં તુમ આત્મનિરીક્ષણ કે અભ્યાસી હો કર ઇંદ્રિયોં કો અપને વશીભૂત કર લોગે. પાપોં કો હમ દો ભાગોં મેં વિભક્ત કર સકતે હૈં. પ્રથમ યહ, કિ ન કરને યોગ્ય કામોં કા કરના; દ્વિતીય યહ, કિ કરને યોગ્ય કામોં કો ન કરના. ઇસલિયે યહી દો પ્રશ્ન હમેં અપની અંતરાત્મા સે પૂછના ચાહિયે કિઃ—

"આજ મૈં કૌનસા કાર્ય, જિસકા કરના આવશ્યક થા, ભૂલ ગયા હૂં?"—યહ પ્રથમ પ્રશ્ન હૈ. દ્વિતીય પ્રશ્ન સે યહ જ્ઞાત હોતા હૈ, કિ પાપ કે દો ભાગ હૈં—એક તો ઉપકાર કરના ઔર ઉસસે વિસ્મૃત હો જાના. દ્વિતીય કિસીકા અપકાર કરના. ઈન દોનોં કે ક્ષેત્ર પૃથક્ પૃથક્ હૈં. એક પ્રવૃત્તિમાર્ગ કા ઉલ્લંઘન કરતા હૈ. ઉદાહરણ મેં શાસ્ત્રોં કી આજ્ઞા દેખિયે "માતા પિતા કી સેવા કરની ચાહિયે તથા ચોરી નહીં કરની ચાહિયે." જો મનુષ્ય અપને માતા—પિતા કી આજ્ઞા કે વિરુદ્ધ કર્મ કરતા હૈ, વહ પ્રવૃત્તિમાર્ગ કે વિપરીત ચલતા હૈ; ઔર જો ચોરી કરતા હૈ, વહ નિવૃત્તિ કે વિરુદ્ધ સિર ઉઠાતા હૈ. રાત્રિ કો આત્મ—નિરીક્ષણ કરતેં સમય કઇ બાતેં ભૂલ જાતી હૈ. ઇસલિયે યહાં એક આવશ્યક સૂચના દી જાતી હૈ, જિસકે અનુસાર ચલને સે ભૂલોં કા ન હોના સંભવ હૈ—વહ યહ, કિ ઐસા સોચને કે બદલે કિ પ્રાતઃકાલ સે અબ તક કયા—કયા કાર્ય કિયે? યહ વિચાર કરના ચાહિયે, કિ મૈંને અબસે પ્રાતઃકાલ તક કયા કયા કાર્ય કિયે હૈ? ઐસા કરનેસે ધીરે ધીરે સબ બાતેં ધ્યાન મેં આ જાયેંગી. એક ભી બાત વિસ્મરણ ન હો સકેગી; ઔર તુમ અપને અંતરાત્મારૂપી જજ્જ કે નિકટ ભલી ભાંતિ સબ બાતેં બતા સકોગે. ઇસકે અતિરિક્ત અંતરાત્મા સરીખા તુમ્હેં અન્ય જજ્જ ભી નહીં પ્રાપ્ત હો સકતા; કયોંકિ અંતરાત્મા સે કોઇ વિષય અજ્ઞાત નહીં હૈ. ઇસી પ્રકાર પ્રતિદિન વિચારપૂર્વક અંતઃકરણ કે સાથ પ્રયત્ન કરને સે અસત્કાર્યોં સે સર્વથા નિવૃત્તિ હો જાતી હૈ ઔર સત્કાર્યોં મેં ચિત્ત લગ જાતા હૈ. અતએવ યદિ તુમ્હેં ઉપર્યુક્ત વિચારોં સે લાભ ઉઠાના હૈ, તો સર્વદા નિમ્ન વિષયોંપર વિચાર કરો, ઉનસે કામ લો ઔર પરમાત્મા સે સાયંપ્રાતઃ ઘુટને ટેકકર પ્રાર્થના કરો કિઃ—

"હે પરમ દયાલુ, કૃપાલુ, ક્ષમાસિંધુ ભગવન્! ગત દિવસ મનસા, વાચા, કર્મણા યદિ મુઝસે કુછ પાપ હો ગયા હો તો આપકે સન્મુખ સચ્ચે હૃદય સે આપસે ક્ષમા માંગને કો પ્રસ્તુત હૂં. હે પ્રભો! આપ અંતર્યામી હૈ. આપસે કુછ છિપા નહીં હૈ. મુઝસે જો પાપ હુઆ હૈ, ઉસે આપ ભલી ભાંતિ જાનતે હૈં, ઉસકે લિયે મૈં ક્ષમા ચાહતા હૂં. ઔર અબ ઇચ્છા રખતા હૂં, કિ પુનરપિ મુઝસે વૈસા કામ ન હો. નિમ્નલિખિત દશ અધર્મોં મેં સે પ્રમાદ યા અજ્ઞાનતા સે યદિ કોઇ અધર્મ મુઝસે હો ગયા હો, તો ઉસકા સ્મરણ કર કે મૈં અપની આત્મા ઔર આપકો સર્વવ્યાપી સમઝ કર ઉસકો અનુચિત સમઝતા હૂં ઔર ઐસા કામ પુનઃ ન કરને કી પ્રતિજ્ઞા કરતા હૂં.

અધર્મ કે દશ લક્ષણ

તીન પ્રકાર કે માનિસક પાપ હૈઃ—(૧) દૂસરે કે ધન કો કુત્સિત વિચાર સે લેને કી ઇચ્છા કરના; (૨) કિસી જીવ કે નિમિત્ત અહિત વિચાર કરના; (૩) અસત્ય કો સત્ય મેં પરિણત કરના.

ચાર પ્રકાર કે વાચનિક પાપ હૈઃ—(૧) કટુ શબ્દ ભાષણ કરના, જિસસે કિસી કો દુઃખ પ્રાપ્ત હો; (૨) અંતઃકરણ મેં કુછ, ઔર કહના કુછ ઔર; (૩) પિશુતા (ચુગલી) ઔર નિંદા કરના; (૪) વ્યર્થ મેં બકવાદ કર કે અમૂલ્ય સમય કો નષ્ટ કરના.

તીન પ્રકાર કે શારીરિક પાપ હૈઃ—(૧) અન્યાયપૂર્વક બલાત્ કિસી કા ધન અપહરણ કરના; (૨) પરસ્ત્રી કે સાથ વ્યભિચાર કરના; (૩) સ્વાર્થવશ જીવોં કી હિંસા કરના.

હે ભગવન્! ઉપર્યુક્ત પાપોં કે ન કરને કી પ્રતિજ્ઞા જો આપકે સન્મુખ કી હૈ, ઉસે પૂર્ણતઃ પાલન કરને કી શક્તિ પ્રદાન કરો. હે પ્રભુ! મૈંને આજ જો પાપ કિયા હૈ, ઉસકે લિયે મૈં અંતઃકરણ સે દુઃખિત હૂં. મેરા ચિત્ત પવિત્ર કરો, જિસસે મુઝે પુનઃ ઉસ પાપ કે લિયે પ્રાયશ્ચિત્ત કરને કી આવશ્યકતા ન પડે. હે નાથ! મુઝે ઐસી શક્તિ પ્રદાન કરો જિસસે આત્મશુદ્ધિ કા સરલ માર્ગ નિશ્ચિત હો જાયે.

દશ પ્રકાર કે ધર્મ

(૧) ચિત્ત કો સદા સ્થિર રખના ઔર ઉસકો ભિન્ન-ભિન્ન વિષયોં કે વિચારોં મેં ભ્રમણ ન કરને દેના; (૨) સદૈવ ઇન્દ્રિયજિત બને રહના; (૩) સદૈવ સત્ય ભાષણ કરના; (૪) ક્ષમાવાન્ હોના; (૫) પરોપકાર કે લિયે મનસા, વાચા કર્મણા સદૈવ તત્પર રહના; (૬) દયા કરના. (૭) ઇશ્વરાનુરાગી હોના તથા અપને બડોં કા સન્માન કરના; (૮) મનસા, વાચા, કર્મણા કો સદૈવ શુદ્ધ રખના; (૯) જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ કે હેતુ પ્રતિદિન પ્રયત્ન કરતે રહના; (૧૦) ઔર સંસાર કે હિત કે લિયે પ્રતિદિન કમ-સે-કમ પાંચ મિનટ તક બૈઠકર ચિંતન કરતે રહના.

ઉપર્યુક્ત દશ પ્રકાર કે આચરણીય કાર્યોં મેં સે યદિ મૈં કુછ ભી કર સકૂં, તો અપને કો શ્રેષ્ઠ સમઝતા હૂં. ઇસકે લિયે પ્રસન્ન હૂં ઔર ભવિષ્ય મેં ઇન શુભ કર્મોં કો કરને કે હેતુ શક્તિ પ્રાપ્ત હોને કી પ્રબળ ઇચ્છા રખતા હૂં. ઇસ પ્રકાર હે પ્રભુ ! મેરે સબ પાપ નિવૃત્ત હોં ઔર ઉક્ત દશ પ્રકાર કે ધર્મ મુઝમેં સદૈવ વૃદ્ધિ હોતે રહેં ઔર મેરી શક્તિ સદા ઉપકારક સિદ્ધ હો.

હે ભગવન્! અંતિમ પ્રાર્થના યહ હૈ, કિ ઇસ પ્રકાર કે "આત્મ-શુદ્ધિ કા સરલ માર્ગ" ભારતવાસિયોં કો લાભદાયક હો. મેરી યહી મનોકામના હૈ.

("હિંદૂપંચ"ના એક અંકમાં લેખક-ઠાકુર રામહર્ષસિંહ)

૫૧—રામાવતાર કે કારણ ઔર કાર્ય

ધર્મ થી મિટી થી ધાક ધરણી વિકલ-સી થી, અધિક અધર્મ કા અઁધેરા વિશ્વ છાયા થા;
ક્રોધી, ક્રૂર-કર્મ, કામરૂપ, કુલ-દ્રોહિયોં કે-કપટ કુચાલ સે સમાજ ઘબરાયા થા.
સત્ય મેં અસત્ય, નીતિ-ભીતર અનીતિ, ઔર—પ્રીતિ મેં હલાહલ કા ગુણ પ્રકટાયા થા;
જબ વિપરીત સબ રીતિ હો ગયી થી તબ, ભીર ટારને કો રામ ભારત મેં આયા થા.૧

બાહુ-બલ-વીરતા સે વિશ્વ કે વિરોધિયોં કો, ધર્મ અવરોધિયોં કો માર કે ભગાયા થા;
દલિત દયા કે પાત્ર દુઃખિત દરિદ્રિયોં કો, કરુણા-નિધાન! તૂને દૌડ અપનાયા થા.
કુટિલ-અનીતિ, જગ-ભીતિ કે વિનાશ-હેતુ, અતિ વિકરાલ અગ્નિબાણ કો ચલાયા થા;
નારિ-કુલ-લાજ જો થી આકુલ ઉસે ઉબાર, સકુલ નિશાચરોં કો ધૂલ મેં મિલાયા થા.૨

(રચયિતા-કવિવર 'ત્રિદંડી.' 'હિંદૂપંચ'ના વિજયાંકમાંથી)

પર—સમઢિયાળા—ઓઢાના એકદેવતુલ્ય દરબાર

આ ગામ (કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડના ખાંભા મહાલના) અસલ તો વાળા દરબારોનું હતું. પણ પછી ગાયકવાડ સરકારે તે હાથ કર્યું છે. અહીં દ. ઓઢાવાળા અને દ. વસ્તાવાળા જેવા ભડ પુરુષો પાકયા છે. આ ગામમાં, વાઢકાપના નિષ્ણાત દાક્તરોને પણ એક નવું જોવા જાણવાનું આપે એવી એક સુંદર વસ્તુ મેં જોઈ. અહીં ગોલણવાળા કરીને એક વયોવૃદ્ધ કાઠી દરબાર છે. તેમણે કોઇ નિશાળ જોઇ નથી, તો પછી મેડીકલ કૉલેજનું નામ સરખું પણ કયાંથી સાંભળ્યું હોય? છતાં તે ગાય, ભેંસ, ગાડર, બકરાં વગેરેનું—અરે, બૈરાંનું પણ—આડું ભાગી શકે છે. જો ઢોરના પેટમાં પાડરૂ મરી ગયું જણાય અને આખે આખું નીકળી નજ શકે તેમ દેખાય, તો માત્ર હજામના દેશી સજૈયાવડે તે વાછરૂ—પાડરૂના ઢોરના પેટમાંજ કકડા કરી કાઢી લે છે. આવી રીતે તો તેમણે કેટલીયે ભેંસો ને ગૌમાતાઓ ઉગારી છે; અને દરબાર ગોલણવાળા આ કામનો શો બદલો લે છે તે દાક્તર સાહેબોને જાણવું છે? ગોલણભાઇને ત્યાં વાલેશરી સગાં આવ્યાં હોય ને કોઈ અજાણ્યો માણસ આવી બોલી નાખે કે, 'બાપુ! મારી ગાયને આડું આવ્યું છે, ગાયમાતા મરૂં મરૂં થઇ છે.' તો આ સાંભળતાંજ ભાણામાંથી મોંમાં મૂકવા ઉપાડેલો કોળિયો એમને હરામ બને છે. બસ, તરતજ હાથ ધોઇ, ઘરના ઉંટ કે ઘોડા- પર પલાણ નાખી, તે પેલાને ગામ જાય છે. ઢોરનું આડું ભાગે છે તે પછી તરતજ તે ગામનું પાણી પણ પીધા વગર પોતાને ઘેર આવી જમે છે. જે ગામ તે આવા કામે જાય, તે કામ પૂરતું તેમને અન્નજળ પણ નથી ખપતું. પછી ઢોરના માલીક પાસેથી મોટરભાડું, ટપ્પાભાડું, વીઝીટ—ફી, પટાવાળાનો વેરો, કાચો ખર્ચ વગેરે આજના દાક્તર સાહેબો તરફથી વસુલ થતી ફી લેવાનું તો કયાં રહ્યું? દરબાર ગોલણભાઇ વૃદ્ધ છે. તેઓ તેમની આ કળા કોઇને શીખવા- ડતા જાય, અગર થોડા કેળવાયેલા યુવાનો આ કળા હાથ કરવા આ ગામમાં આવી તકલીફ લે તો સારૂં; નહિતર આપણા આવા જૂના ખજાના ધરતી માતાના પેટમાંજ દટાઈ જશે—અને પછી તો એનો ફરીથી પત્તો લાગે ત્યારે ખરો! આ ગામમાં એક બીજું પણ સુંદર દૃશ્ય જોયું. આ તરફના ચીભડીયા તડના ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનું એક તાલુકા—મંડળ અહીં મળેલું. તેમાં તેઓ વિધવા બહેનોની ખાસ સંભાળ લે છે; તેમજ જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રય ને બાળલગ્નો ન થાય તેવી સાવચેતી રાખે છે, તેવું દર્શાવતાં સીધાં કાર્યો તેની કાર્યવાહીમાં દૃષ્ટિગોચર થયાં. બધા બ્રાહ્મણો અને વણિકો આવો પંથ પકડે તો કેવું સારૂં!

('સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૮—૧૦—૧૯૨૭ના અંકમાં લેખક 'પ્રવાસી')

૫૩—હિંદુ વિધવાઓનો આર્તનાદ

સમાજના નેતાઓ કાન ઉઘાડો!

(હિંદુ સમાજમાં ફરજિયાત વૈધવ્યની ઘાણીમાં કચડાતી અસંખ્ય બાળાઓને બચાવવા નવજુવાનોએ બહાર પડવાની પારાવાર જરૂર છે.

આજકાલ હિંદુજાતિમાં જેટલી કુપ્રથાઓ જડ ઘાલી ગયેલ છે, તે સર્વેમાં વિધવાવિવાહની અટકાયત એ એવી કુરીતિ છે કે જેણે ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજી સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતી હિંદુજાતિનો વિનાશ કર્યો છે. પરદેશીઓનાં શસ્ત્રબળથી, આર્ય સંસ્કૃતિને અખંડ રાખતી હિંદુજાતિને એટલું નુકસાન નથી પહોંચ્યું કે જેટલું બાળવિધવાઓને પરાણે વિધવા રાખવાની કુપ્રણાલીએ પહોંચાડયું છે. અરે! વિવાહ એ કયું જનાવર હશે? એ પાંચ વર્ષની દૂધપીતી બાળા ન જાણી શકે તેને વૈકુંઠના વારસદારો (!) કસાઈવાડે જેમ ગરીબ ગાયને મૂકી આવે, તેવી રીતે પિતાતુલ્ય સાસ—

સિત્તેર વર્ષના મરણપથારીએ પડેલ હાડપિંજર સા પવિત્ર વેદમંત્રોને અપવિત્ર બનાવી લગ્ન કરાવી આપે છે.

બાળવિધવાઓની દુર્દશા

ઓ વૃદ્ધ ભારત! સભ્ય રાષ્ટ્રોના સર્વોપરિ હિંદ! તારી મૈત્રી, ગાર્ગી અને અરૂંધતી જેવી આર્ય દેવીઓની વારસદાર ભારતીય આર્ય રમણીઓની આ દશા! પોતાનાં સગાં સહોદરના દેખતાં છતાં લાચારીથી પરવશ બની પલાયન થતી બાળવિધવાઓની દુઃખદ દશા દેખી કયું માતૃપ્રેમી હૃદય અકર્મણ્યતા સેવી શકે?

મારા પ્યારા હિંદુ નવયુવાનો! પાખંડપ્રવર્તકોનાં પાપકર્મથી વિખૂટી થયેલ આર્ય સન્નારીઓની લાજ તમારે હાથ છે. તમેજ બાળવિધવાઓની ડૂબતી નૌકાના તારણહાર સુકાની છો. યાદ રાખજો કે, ઉન્નતિને શિખરે વિરાજમાન, સંસારની સર્વ જાતિઓની મુકટમણિ, જગતને પોતાનો ઉચ્ચ આદેશ શીખવતી હિંદુજાતિ જો અધર્માચરણ સેવશે, કિંચિત્ પણ ધર્મપથપરથી વિચલિત થશે તો જાણજો કે, તેનું નામનિશાન નાબુદ થશે.

શાસ્ત્રોનો દુરૂપયોગ

મારે અત્યંત શોકથી કહેવું પડે છે કે, હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોનાં વિદ્વત્તાપૂર્વક સંભાષણો કરનારા પંડિતો પણ કન્યાવિક્રય કરવામાં સંકોચજ નથી રાખતા. જો કોઇ જગોએ વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો તો આપણા તેજ વિદ્વાન અને ધર્મના રાહદારીઓ સનાતન ધર્મની 'દુહાઇ' બોલવા મંડી પડે છે. જે સનાતન ધર્મમાં સાઠ-સિત્તેર કે પંચોતેર વર્ષના બુઢ્ઢાનાં લગ્ન મંજુર થાય છે અને જેને માટે શાસ્ત્રોની પણ જરૂર નથી, જે ધર્મમાં પુત્રી જેવડી કન્યા સાથે લગ્ન કરતાં 'બુઢ્ઢાબાપા'ને જ્ઞાતિ, શાસ્ત્ર કે પંડિત અટકાયત નથી કરતા, તે ધર્મમાં સોળ કે સત્તર વર્ષે વિધવા થતી બાઇના પુનર્વિવાહમાં જબરદસ્ત અટકાયતો થાય છે! શાસ્ત્રો કે સ્મૃતિઓને જૂઠાં પ્રમાણો બતાવી તે શુભ કાર્યમાં અન્યાય અને અત્યાચારોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જાણે કે સનાતન ધર્મની નૌકા મધ્યદરિયે ડૂબી જતી હોયની!

પ્રાચીન પૂરાવા

વિધવાવિવાહની આવશ્યકતાવિષેના પ્રાચીન પૂરાવા જેમને જોઇતા હોય, તેમને માટે પણ તે રજુ કરૂં છું.

વાલીના મરણ બાદ તેની સ્ત્રી તારાનાં લગ્ન (જેને અંગદ નામનો પુત્ર હતો) સુગ્રીવ સાથે મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામચંદ્રજીએ કરાવી આપ્યાં હતાં. મહારાજા ભીમકે નળરાજાના ગુમ થવાથી પોતાની પુત્રી દમયંતીનો સ્વયંવર બીજીવાર રચ્યો હતો. મહાભારતના ભીષ્મપર્વ અ. ૯૧ માં લખ્યું છે કે, નાગરાજ ઐરાવણે પોતાની વિધવા પુત્રીનો પુનર્વિવાહ અર્જુન સાથે કર્યો હતો. ટૉડ રાજસ્થાનમાં લખ્યું છે કે, મહારાણા ભીમસિંહે સરદાર માલદેવની વિધવા પુત્રી સાથે પોતાનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં છે કે, પરશુરામ ભાઉ પટવર્ધને રાજપંડિતોની સલાહથી પોતાની વિધવા પુત્રીનો પુનર્વિવાહ એક બ્રાહ્મણ સાથે કર્યો હતો.

ઉપરનાં ઉદાહરણો જોઇ આજના મોક્ષના માર્ગદાતાઓ અને ધર્મના ઇજારદારો ચેતી જશે તો સારૂં છે, નહિ તો તેમને વિધવાવિવાહનાં પ્રચંડ મોજાં તળે ચગદાઇ મરવાનો વખત આવશે.

હિંદુઓ! રામ અને કૃષ્ણનાં સંતાનો! ઓ ગૌપૂજકો! શું તમો ભારતની આર્ય સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા ચાહો છો? જો 'નહિ' તો તમારી રક્ષાનું એકજ સાધન અને બાળવિધવાઓના પુનર્વિવાહનો અગત્યનો સુધારો અપનાવી વિધવાવિવાહના પ્રચારમાં સહાયક બની તમારી બહેનો અને બાળાઓને અપાર કષ્ટથી બચાવો.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાં લેખક-શ્રી મોહનલાલ વિઠ્ઠલદાસ કટારીઆ)

૫૪–ધાર્મિક હિંદુઓનું હાલનું મંતવ્ય અને કર્તવ્ય

॥ अथ मंगलम् ॥

श्रीमंगलानृसिंहाख्यां नमो विघ्नप्रशान्तये ।
ततो वच्मि स्वधर्मस्य रक्षणाय हिताय च ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રી મંગલાદેવી અને શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય ભગવાનને પ્રથમ નમસ્કાર કરીને પછી હું હિંદુઓના સનાતન સ્વધર્મના રક્ષણ અને હિતમાટે બોલું છું.

સનાતન હિંદુધર્મના રક્ષણને માટે અને હિતને માટે કાંઇ બોલવાની શી જરૂર પડી? એ પ્રશ્ન સૌથી પહેલો હરેક હિંદુના મનમાં આ વિષયનું મથાળું વાંચતાં ઉદ્ભવે, એવો હાલનો જમાનો છે; કેમકે અત્યારે નામદાર અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં કોઇના ધર્મ ઉપર કોઇ બળાત્કાર જબરદસ્તીથી ગુજારી શકતું નથી. પોતપોતાના ધર્મના રક્ષણમાટે અત્યારે કોઇ હિંદુ પુરુષને પોતાનું માથું આપવું પડતું નથી; અને કોઇ હિંદુ અબળાને સતી થવું પડતું નથી. હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણોથી હાલમાં હિંદુઓની આ નિર્ભયતામાં કાંઇક ખલેલ પહોંચ્યું છે અને ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે, તોપણ જે પ્રજા પોતાનો ધર્મ પાળવા માગે તેને પરાણે કોઈ તેનો સ્વધર્મ છોડાવે તેમ નથી–એવી નિશ્ચિંતતાનો આભાસ કોઇ પણ રીતે ઓછો થયો નથી; પણ કોઇ કોઇની ધાર્મિક લાગણી ના દુખાવે અને સર્વના મૂળપુરુષો અથવા મુખ્ય પુરુષોની કોઇ નિંદા કરે નહિ–એવો નવો કાયદો હમણાંજ પસાર થયો છે. આ વગેરે અનેક કારણાભાસોથી હજુ ધર્મરક્ષણસંબંધી નિશ્ચિંતતા આપણી હિંદુજનતામાં જેવી ને તેવી છે; એટલુંજ નહિ પણ એ નિર્ભયતા ધર્મરક્ષણસંબંધી ઉપેક્ષામાં પણ પરિણમી છે. આ ઉપેક્ષાનાં બીજાં પણ એક કરતાં વધારે કારણો છે; પણ હાલ તે કારણોના વિગતવાર વિચારમાં ઉતરતાં પહેલાં હું મારા હિંદુભાઇઓને **આ લેખની આવશ્યકતાના** મુખ્ય કારણતરીકે એ ઉપેક્ષાનેજ આગળ મૂકું તો તેમાં કાંઇ ખોટું નથી;. કેમકે એ ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાએજ સનાતન ધર્મને નવ્વાણું ટકા જોખમાવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા દીધી છે.

ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો

જેમ રોગનાં કારણો અનેક હોય છે, તેમ આ ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો પણ અનેક હોવા છતાં પણ તે પૈકીનાં કેટલાંક કારણો વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. તે કારણોનો યથાશક્તિ વિચાર આપણે સાવધ થવાને માટે ઉપયોગી છે; તેથી તે કારણોની મીમાંસા કરવામાં આવે છે. પરદેશીઓના વારંવાર થયેલા હિંદ ઉપરના હુમલાઓએ ઉપજાવેલી અવ્યવસ્થા એ ધર્મ-સંબંધી ઉપેક્ષાનું પ્રથમ કારણ છે. જે વખતે પ્રજા યુદ્ધમાં રોકાયલી હોય છે, તે દરમિયાન તેને પોતાના ધર્મનું અનુષ્ઠાન ગૌણ કરવું પડે છે; અને કોઈ વાર તો ધર્મની સઘળી ક્રિયાઓને અને આચારોને લાંબા સમય લગી ટોલલે મૂકવાં પડે છે. આવી સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલે છે, તો પછી પ્રજાને એ આચારો અને ક્રિયાઓને ઉપેક્ષવાનું વલણ યુદ્ધનો સમય ગયા પછી પણ પ્રમાદને લીધે રહ્યા કરે છે. આવી દશા લાંબો સમય ચાલે છે, તો પછી તે એક ઉપેક્ષાની ટેવરૂપેજ બની જાય છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રોએ રણધર્મને ચારે વર્ણની પ્રજાના સામાન્ય ધર્મતરીકે અને ક્ષાત્રપ્રજાના વિશેષ ધર્મતરીકે આલેખેલો હોવાથી પરધર્મીઓના સેંકડો અને હજારો વર્ષલગીના સતત મલાઓમાં ગુંચાયલા રહેવા છતાં પણ તે પ્રજાની ધર્મભાવના હજુ લગી અકબંધ રહી શકી છે; તોપણ હુમલાઓ અને યુદ્ધોના સમય પછી થાક અથવા પ્રમાદથી જે ઉપેક્ષા ધર્મના સંબંધમાં ઉપજી, તે ઉપેક્ષાએ હિંદુપ્રજાને ઓછું નુકસાન કર્યું નથી. અત્યારે જેટલી અનર્થજાળમાં હિંદુ પ્રજા ફસાયલી છે, તે બધીય અનર્થજાળ સદરહુ ઉપેક્ષાનીજ-જ સંતતિ છે.

સદરહુ ઉપેક્ષાથી થયેલો પ્રથમ અનર્થ-સંસ્કૃતિની શિથિલતા છે.

મુસલમાન ચઢાઈઓની પ્રથમ અનર્થરૂપ અસર તે એજ કે, વર્ણ અને આશ્રમોના સંસ્કારોની વ્યવસ્થામાં ખામી આવી ગઈ. તે ખામીનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ એ છે કે, બ્રાહ્મણવર્ણના સંસ્કાર તો બ્રાહ્મણોએ તેમના અરણ્યવાસ અને એકાંતવાસની નિવૃત્તિમાં જાળવી રાખ્યા; પણ બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમની સંસ્થા તેઓ પૂર્વવત્ જાળવી શક્યા નહિ. વેદવ્રત અને સ્વાધ્યાયપ્રવચન જતાં રહ્યાં, તેમાં પણ વેદવ્રતનો કેવળ લોપજ થયો; અને તેથીજ તેમના સ્વાધ્યાયપ્રવચનમાંથી ચમત્કાર જતો રહ્યો. શાપાનુગ્રહ સામર્થ્યનું મીંડું વળી ગયું, હૃદ્બળ અને સંકલ્પસિદ્ધિ-ચાલ્યાં ગયાં. બ્રાહ્મણેતર વર્ણોના તો સંસ્કાર લોપ પામ્યા. બ્રાહ્મણેતર વર્ણો સંસ્કાર અને સ્વાધ્યાયરહિત બની **भवति भिक्षां देहि** ને બદલે 'વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ' થી બ્રાહ્મણતાનો આડંબર દર્શાવવા લાગ્યા. **ब्राह्मणानां ब्राह्मणत्व ब्रह्मचर्यात्प्रजायते**-અર્થાત્ બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણપણું વિધિવત્ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા શાપ કે આશીર્વાદ આપવાના સામર્થ્યવાળા બ્રાહ્મણપણાના મૂળરૂપ બ્રહ્મચર્યનો તો ઉચ્છેદજ થઈ ગયો; ત્યારે વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદની ડંફાસ ચાલી. જ્યારે શાપવરસામર્થ્યવાળું-વેદવ્રતવાળું બ્રહ્મચર્ય રખાતું, ત્યારે નમ્ર બ્રહ્મચારી વિનીતભાવે **भवति भिक्षां देहि** કહેતા, અને હવે "વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ" નો દમામ! 'ખાલી ચણો વાગે ઘણો!!'-એ કહેવતનો અમલ થયો. આથી લગ્ન અને ગર્ભાધાનના સમયસંબંધી હિંદુત્વ અને હિંદુજનતાની સંખ્યાના રક્ષણ અને વૃદ્ધિના જે સર્વોત્તમ નિયમો પાળવાજ પડતા હતા, તે નિયમો શિથિલ થઈ ગયા. પરિણામે હિંદુસમાજ બળ, સંખ્યા અને સુવ્યવસ્થામાં હીન થતો ગયો અને બીજા અનેક અનર્થો એક પછી એક ઉપસ્થિત થયા. આ એક પ્રકારના અનર્થોવિષે ટુંકામાં મેં ઉલ્લેખ કરી દીધો છે.

અનર્થોના બીજા પ્રકાર

ઉપર વર્ણવી ગયા તે પ્રમાણે હિંદુપ્રજાની આંતરસંસ્કૃતિમાં શિથિલતા થવાથી બીજા એક પ્રકારના બાહ્ય અનર્થોના સમુદાય પણ હિંદુસમાજમાં પેઠા. એ બીજો અનર્થસમુદાય વિદેશીઓના અને વિધર્મીઓના સંસર્ગોથી ઉપજેલા અનર્થોનો સમુદાય છે. આથી હિંદુઓનું સ્વાભિમાન નરમ પડયું. વિદેશીઓની તથા વિધર્મીઓની જે સૂગ હિંદુઓમાં હતી, તે નરમ પડી ગઈ. કાંઇક આના જેવીજ સૂગ ગોરા લોકોની પ્રજાઓ ને અન્ય રંગની પ્રજાઓ સામે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રજાને થોડે કે ઘણે અંશે અન્ય પ્રજા સામે છે. તેની સામે દરેક પ્રજા માંહેના શુષ્કજ્ઞાનીઓ અથવા જ્ઞાનભાસીઓ અથવા જ્ઞાનાભાસીઓ પરમતસહિષ્ણુતાનો પાઠ શીખવવાને માથાફોડ કરી રહ્યા છે, પણ તે માથાફોડ ફોકટ છે; કારણ કે એ પ્રજાઓની જે એકબીજાવિરુદ્ધ સૂગ છે, તે નૈસર્ગિક એટલે પ્રકૃતિસિદ્ધ છે. તેમાં કોઇ પણ પ્રકારે માનવજાતિનું કે વ્યક્તિઓનું અકલ્યાણ નથી. કર્મનિષ્ઠાની નિશાળ પ્રમાણે એ માનવવિકાસના વિવિધ દરજ્જા પ્રમાણે પ્રગતિજ કરાવનાર છે, સંકરતાને અટકાવનાર છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ '**प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति**' વગેરે વાક્યો ગીતામાં કહ્યાં છે, તેનો ભાવ પણ એજ સૂચવે છે; પણ મિથ્યા જ્ઞાનીઓ અને વિદેશી ચેપવાળાં મનુષ્યો સદરહુ નૈસર્ગિક સૂગને કાઢી નાખવાને જૂઠા ઉદારભાવથી નકલ કરવાનો અને કરાવવાનો ઉપદેશ ફેલાવી રહ્યા છે. આમાંજ હિંદુજાતિનાં અને હિંદુધર્મના સમૂળ ઉચ્છેદનાં બીજ વવાઇ ચૂક્યાં છે. જ્યાંસુધી એ બીજાનો નાશ કરવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી હિંદુપ્રજા પ્રલયના જડબામાં જકડાયલી છે, એ સમજવા જેટલો પણ બુદ્ધિનો પ્રકાશ મળવો અશક્યજ છે.

ઉપર જણાવેલા બે પ્રકારના અનર્થોનો કારણ-કાર્ય-ભાવ

ઉપર જણાવી ગયા તે બંને પ્રકારના અનર્થો પૈકીના પ્રથમ પ્રકારના અનર્થો તે બીજા પ્રકારના અનર્થોના કારણરૂપ છે; અને બીજા પ્રકારના સદરહુ અનર્થો તે પ્રથમ પ્રકારના ઉક્ત અનર્થોના કાર્યરૂપ અનર્થો છે. આ બીજા પ્રકારના અનર્થોએ ક્યારનીએ હિંદુપ્રજાને અને તેના પ્રજાત્વને નાબુદ કરી નાખી હોત; પણ હિંદુધર્મના સંસ્કારો અને તે સંસ્કારોની અસર

જેમાં ઓતપ્રોત થયેલી છે એવા હિંદુસમાજનાં મર્યાદાબંધન એવાં તો બલિષ્ઠ છે કે તેમના ઉપર સદરહુ બંને પ્રકારના અનર્થો હજુ લગી વિનાશકારક કાર્ય ઘણા પ્રમાણમાં ઉપજાવી શકયા નથી; તોપણ તેથી જે વિનાશકારક કાર્ય ઉપજી ચૂકયું છે, તે એવું તો ભયંકર છે કે જેઓને હજુ પોતાના સ્વત્વનું ભાન રહેલું છે એવા મર્મજ્ઞ હિંદુ બચ્ચાઓ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે કે, જો હવે પૂર્વોક્ત બંને પ્રકારના અનર્થોને મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દેવામાં નહિ આવે તો હિંદુજાતિ પોતેજ જડમૂળમાંથી ઉખડી જશે.

અનર્થોને માટે આગેવાનોજ જવાબદાર છે-જુના આગેવાનો

સદરહુ બંને પ્રકારના અનર્થોને માટે જવાબદાર કોણ છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ ખુલ્લોજ છે કે, ઉક્ત બંને પ્રકારના અનર્થોને માટે જવાબદાર તો હિદુપ્રજાના જૂના અને નવા આગેવાનો છે; કેમકે "**यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः**" ।

શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ આગેવાન મનુષ્યો વર્તે છે તેજ પ્રમાણે બીજા મનુષ્યો પણ વર્તે છે. એ શ્રી ભગવદ્ગીતાનું વચન તેમજ લોકવ્યવહાર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. હિંદુઓની પૂર્વસંસ્કૃતિમાં વિદેશી અને વિધર્મીઓના હુમલાઓ વખતે ઉપજેલી હાનિઓને દૂર કરીને હિદુપ્રજાને પોતાના અસલ સંસ્કારોપર લાવવાનું કામ સદરહુ હુમલાઓનો સમય વીત્યા પછી જૂના આગેવાનોએ જે ત્વરા અને ઉદ્યોગ તથા ખંતથી કરવું જોઇતું હતું તે પ્રમાણે ન કર્યું; પણ તેથી ઉલટુંજ કામ તેઓએ કર્યું. પ્રજાના એ જૂના આગેવાનો બ્રાહ્મણો હતા, તેમની હું નિંદા કરવા માગતો નથી. "**तेषां निंदा न कर्तव्या**" એ વાકય મને શિરસામાન્ય છે; પણ "**युगरूपा हि ब्राह्मणाः**" એ વાકય પણ ભૂતાર્થ(ફેકટ)તરીકે મારે કહેવુંજ પડે છે. યુગ તો કળિયુગજ છે અને તે યુગરૂપ બ્રાહ્મણો હાલ બન્યા છે—એ વાત તો દરેક હિંદુએ સમજી રાખવીજ જોઇએ તેવી છે. તેવા બ્રાહ્મણોની પણ નિંદા કે દ્રોહ તો કરવોજ નહિ, પણ તેમની તરફ ધર્મબુદ્ધિથી માનબુદ્ધિ રાખવી; કારણ કે બ્રાહ્મણોમાં કાંઇ બધાએ બ્રાહ્મણો કાળયુગરૂપ બની ગયા નથી અને બની જવાના નથી. હજુ પણ બ્રાહ્મણોમાં એવી ઘણી સદ્વ્યક્તિઓ છે કે જેઓ પોત ગુમાવવા બેઠેલી આ હિંદુપ્રજાની દયામણી દશાને માટે લાગણી ધરાવે છે અને દયાદ્રષ્ટ તથા ઉદારભાવથી પ્રજાના સંસ્કારનું પુનર્જીવન અને પુનઃસ્થાપન કરવાને માટે ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગને સેવે છે; અને કળિરૂપ બનેલા બ્રાહ્મણજ્ઞાતિજનોની ઇતરાજી વહોરીને પણ પ્રજાના ઉદ્ધારનું કાર્ય દુઃખ વેઠીને પણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એ સત્પુરુષ બ્રાહ્મણોનો દાનમાનથી સત્કાર કરવો અને બીજાઓનો નમસ્કારમાત્રથી કરવો તથા જેઓ કળિયુગનેજ પુષ્ટિ આપનારા હોય તેવા બ્રાહ્મણોપ્રત્યે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખવી; કેમકે શ્રી મનુ ભગવાન પણ આજ્ઞા કરે છે કે, એવાઓને તો "**वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्**" અર્થાત્ વાણીમાત્રથી પણ માન આપવું નહિ. આ પ્રમાણે વિવેક રાખીને દરેક મર્મજ્ઞ હિંદુએ હિંદુઓનો ઉદ્ધાર કરનારા બ્રાહ્મણોપ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી તથા બીજાઓને તેમ કરવાને માટે વાણી અને વર્તનથી ઉપદેશ આપવો.

નવા આગેવાનો

ઉપર વર્ણવી ગયા તેવી ઉપેક્ષાવાળી અથવા શ્રમિત અથવા તંદ્રાવસ્થા જેવી સ્થિતિમાં પ્રજા અને તેના જૂના આગેવાનો હતા. તેવામાં પ્રજામાં એક નવો આગેવાનવર્ગ ઉત્પન્ન થયો. આ નવા આગેવાનો કોણ હતા? સદરહુ ઢીલી પડી ગયેલી પ્રજાનાં સંતાનો પ્રજાના આગેવાનો થયા; પણ આગેવાનો થતાં પહેલાં તે નવા ઓળના યુવકોએ પોતાનું શિક્ષણ નવા રાજ્યકર્તાઓએ—અંગ્રેજોએ કરેલી કેળવણી ખાતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે મેળવ્યું હતું. લડાઈ—ટંટા અને લૂંટફાટના સમયો વહી ગયા હતા, નિરાંતે પગ વાળી બેસવાનો વખત પ્રભુએ અંગ્રેજી રાજ્યમાં આપ્યો હતો. સર્વ ચિંતા છોડી વિશ્રાંતિ ભોગવવા ભાગ્યનો ઉદય થયો હતો! નવા રાજ્યકર્તાઓ પણ હિંદુઓની—અરે સમગ્ર હિંદીઓની હરેક પ્રકારની ચિંતાઓને દૂર કરવા અથવા તે ચિંતાઓને પોતાનેજ માથે ઉઠાવી લેવા ખુશી તેમજ તૈયાર હતા. પોતાનાં છોકરાંને કેળવણીની ચિંતા પણ હવે સાત્વિક સ્વભાવવાળા હિંદુઓને રહી નહિ. તે ચિંતા પણ શાણી બ્રિટિશ સરકારે પોતાને માથે

ઉઠાવી લીધી અને એ પરદેશી અને પરધર્મી રાજ્યસત્તાને હાથે મળેલી કેળવણી અને ઉત્તેજનાથી તૈયાર થયેલા યુવકો તે પ્રજાના આગેવાન ધીમે ધીમે થઇ ગયા. સરકારે આ યુવકોને પોતાના સેવકો બનાવ્યા. નિશ્ચયપૂર્વક દર માસે વંખતસર મળતા પગારથી આ યુવકો બેફીકર અને બેપરવા બની ગયા. તેમાં વળી તેઓ રાજદરબારનાં વિવિધ ખાતાંઓની કચેરીઓમાં ગાદીએ-ખુરશીએ ચઢીને બેસનાર થયા હતા. કોઇને હુકમ ફરમાવવાની સત્તા તો કોઇનો તે હુકમનો અમલ કરવાની પદ્ધતિમાં કરવામાં થોડો કે ઘણો હાથ હતોજ. રાજા અને પ્રજાની વચમાં સંસારમાં અનેક કાર્યોનો સંબંધ તો છેજ; તેથી બીજા પ્રજાજનો આ સરકારી નોકરોને બુદ્ધિમાન અને કમાતા-ધમાતા ગણી તેઓ તરફ માનની નજરે જોતા. તેમની સાથે સગાઈ-સંબંધ અને દોસ્તીમાં પણ પ્રજાજનો એક પ્રકારે હુંફ અને અભિમાન ધરવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે કોર્ટમાં જઇને વાક્ચાતુર્ય અને અક્કલની આંટીઘુંટીઓના તોડ કરાવનાર વકીલો પણ તેવાજ માનપાત્ર થઈ પડ્યા. સરકારની પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાયલા ડાકટરો પણ તેવાજ પૂજાવા લાગ્યા. અરે સરકારી રીતે શરાફાં કરનાર બેન્કના નોકરો પણ બુદ્ધિના ઈજારદાર ગણાવા લાગ્યા અને જે કોઇ સરકાર સાથે દૂરનો પણ સંબંધ ધરાવે એવા ધંધા સાથે-સાળાનો સાળો દૂરનો પણ-સંબંધ ધરાવતો હોય, તે સર્વજ્ઞતરીકે તેમજ સર્વશક્તિમાનતરીકે મદદને માટે અને સર્વવ્યાપકતરીકે વ્યવહારમાં ગણાવા લાગ્યો. સરકારી નોકરો પૈકી જેઓ પેન્શનરો થતા તેઓ નાતજાતમાં પટલાઇમાં ભાગ લેનારા અને બુદ્ધિના સાગર ગણાતા. આવા બેફીકરો અને બેપરવા વર્ગમાંથી પ્રજાના આગેવાનોની પલટણ ઉભી થઇ હતી. આવા આગેવાનોનો પહેલો જમાનો કાંઇક પ્રાચીન હિંદુત્વનો સંસ્કાર વધારે ભાગે ધરાવતો હતો; પણ બીજો જમાનો હિંદુ નહિ પણ કેવળ માણસતરીકેજ ગણાવામાં અને આચારવિચારમાં રહેવામાંજ મોટાઇ સમજવામાં લાગ્યો. હિંદુત્વ એ બીજા જમાનાના આગેવાનોના મનમાં કેવળ ગૌણ થઇ ગયું હતું; અને ત્રીજો જમાનો તો મનુષ્યપણામાંથી સામાન્ય પ્રાણીત્વમાંજ ઉતરી પડવાના વેગવાળી પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો ચેલો બન્યો છે. તે પોતાને હિંદુ જનસમાજ કરતાં ઘણોજ આગળ વધેલો સમજે છે. પોતે આગળ વધેલો હોવાથી પાછળ રહેલા સઘળા હિંદુસમાજને દોરવાનો અને દોરાયો ન દોરાય તો તો તેને નાક પકડીને ઘસડવાનો પોતાને હક્કદાર માને છે. આવા વર્ગમાંથી હાલના આગેવાનો થયા છે.

નવા આગેવાનોની આગેવાનીનું ફળ

આ આગેવાનોએ હિંદુપ્રજાને એવે રસ્તે દોરી છે, કે જે રસ્તાની પૂરી માહિતી તે આગેવાનોને પોતાનેજ નથી, તે રસ્તાનો તેમને મોહમાત્ર છે. તેઓ પોતાની વિચારશક્તિની નિર્બળતા ને પ્રત્યક્ષ પરિણામો જોવા છતાં પણ સમજી શકતા નથી. એ આગેવાનો થાક અને તંદ્રામાં પરાવલંબી બની ગયેલી તોપણ સમગ્ર હિંદુજનતાની પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ શી રીતે સમજી શકે? હિંદુજનતાનો અંતરાત્મા પોતાની પ્રકૃતિ સમજે છે. ઝાંખો પણ પ્રતીતિજનક ખરો ખ્યાલ હિંદુજાતિને પોતાની પ્રકૃતિનો છે. હિંદુજાતિ પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ અને હિતકર પોતાના પ્રાચીન માર્ગને અને તેના સ્વરૂપને અસ્પષ્ટ રીતે પણ વિશ્વાસપાત્ર રીતે ઓળખે છે. આથી નવા આગેવાનો પાછળ હિંદુ જનતા કૂજતે પગે અત્યંત આનાકાની સાથે બાર માસે બે ગજની ગતિથી ચાલે છે. વખતોવખત આગેવાનોપર ગુસ્સે થાય છે, તેમનો તિરસ્કાર પણ કરે છે અને ઘણીવાર તો જનતા પોતાના શંકાગ્રસ્ત ભાવિમાટે ભય-ચિંતાથી સ્તબ્ધજ થયેલી જણાય છે. આમાં પ્રજાનો દોષ નથી, પ્રજાએ નવા આગેવાનોની નવી દોરવણીનાં ફળ નજરે જોયાં છે. એ નિશ્ચિત છે કે, એ ફળ સારાં આવ્યાં નથી. હિંદુજનતા હવે શંકાશીલ બની છે, ફરિયાદ ઉઠાવે છે અને નિરાશા દર્શાવે છે. આગેવાનો તે બધાનો દોષ હિંદુજનતા ઉપરજ નાખે છે. આગેવાનો કહે છે કે "તમે અમારી સાથે ચાલતા નથી, તેમજ અમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલતા નથી. તેથી તમોને અમારા કહેવા પ્રમાણે લાભ થતો નથી."

જનતા કહે છે કે "અમે જેટલે અંશે તમારી પાછળ ચાલ્યા અને જેટલે અંશે જે બાબતમાં તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્ત્યા, તે પ્રમાણે તેટલે અંશે તે બાબતમાં પણ અમને કાંઇ સારું ફળ જણાવું જોઇએ; તે જો જણાયું હોત, તો અમને તમારી સલાહ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર કાંઇ

ભરોસો ઉપજત. અત્યારસુધી જે જે કાંઇ અમે તમારા સૂચવ્યા પ્રમાણે કર્યું, તેમાં અમારા ધર્મ, સમાજવ્યવસ્થા, શરીરસંપત્તિ, હૃદબળ, શૌર્ય, ધૈર્ય, ઉત્સાહ, બુદ્ધિબળ અને અમારા સ્વત્વમાં લાભને બદલે હાનિ થઈ છે. તમોએ અમોને ટુંકામાં વિદેશી અને વિધર્મી બનાવવાનો ધંધો આદર્યો છે. તમો પ્રજાત્વનો કિલ્લો ચણવાને બદલે પ્રજાત્વને હણવાનો ઉદ્યમ લેઇ બેઠા છો. તમોએ પ્રજાનું વિનાશકારક રૂપાન્તર આરંભ્યું છે. તમો રામ, કૃષ્ણ, હરિશ્ચંદ્ર, નળ, યુધિષ્ઠિર વગેરે પુણ્યશ્લોક આદર્શ પુરુષોની વાતો કરો છો; તે એવા પલટાને માટે કે એ પવિત્ર નામો પણ તમારા પાતકી શ્વાસોચ્છ્વાસના સંપર્કમાં આવતાં અપવિત્ર થાય છે. પ્રતાપ, શિવાજી વગેરે વીરનરોનાં નામ, આર્ય કુળોમાં બેઠે બેઠે અનાર્યતાની પરાકાષ્ઠાએ જવાને અને પ્રજાને ઘસડી જવાને કમર કસી ઉભા થયેલા તમારા જેવાના મુખમાં શોભતાં નથી. તમે રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથોને વખાણો છો તે લોકોને ઠગવાનેજ; તમે તે ગ્રંથોની ચર્ચા કરો છો તે લોકોને ભ્રમણામાં નાખી ધર્મવિમુખતા અને સંકરતા ઉપજાવવાને માટેજ. તમારાં ધર્મશોધન, સમાજ-શોધન વગેરે ધતિંગ કેવળ ભ્રષ્ટતાના ભંડાર છે, અશુદ્ધિના આગાર છે. પ્રજાત્વનો નાશજ કરવાને તૈયાર થયેલા તથા બીજી પ્રજાઓમાં આટાલૂણ થઇ જવાની નિશાળ માંડીને તમો બેઠા છો. રાજકીય સત્તા અને હક્કો મેળવવાની જે જે વાતો તમોએ કરી, તે તે ઝેર ભેળેલા લાડુ-માટેની લોલુપતાજ હતી અને છે—એમ પ્રત્યેક દિવસ, ઘડી અને પળે પળે ઉઘાડું થતું જાય છે. તમારી રચનાત્મક કાર્યક્રમની વાતો તે હિંદુ પ્રજાત્વનાં નાશમાટે ખડાં કરાતાં ભયંકર મહા-યંત્રનાં ચક્રો છે—એમ પ્રત્યક્ષ થતું જાય છે; છતાં પણ તમે પકડેલા ખરપુચ્છને સ્વર્ગના વિમાન-નો દાંડો માનીને પકડયું છે, તેને છોડતા નથી; અને તમારા મિથ્યા હુંપદમાં 'હાજી' મિલાવ-નાર મૂર્ખ મુજાવરોની હુંફે તમારી દેવાળીયા પેઢીનો અંધાધુંધીનો વેપાર ચલાવ્યે જાઓ છો. આ ભેદની થોડે કે ઘણે અંશે હવે હિંદુ પ્રજાને ઝાંખી થઇ છે. તમારા જેવા મોહ—મદિરામત્ત મનુષ્ય પશુઓ આર્ય વંશમાં કેટલાએક પાકયા છે, તેમની મદદથી છળ-બળના પ્રયોગો કરી હિંદુ-જનતાનું નાક પકડી તેને અધર્મ અને જાતિભ્રંશના અગાધ ખાડા તરફ તમો ઘસડાવામાં આગેવાનીનું માન સમજી બેઠા છો; પરંતુ પ્રજા હવે તમને સૂકી અને રોકડી વાતો સંભળાવે છે, પણ આગેવાનીની ખુમારીમાં તમે બહેરા બન્યા છો."

પ્રજાનું અંતઃકરણ ઉપર પ્રમાણે આગેવાનોને સંબોધે છે. એની સાબીતી પણ ખુલ્લે ખુલ્લી છે કે, આગેવાનોની પાછળ હવે પ્રજા ખેંચાતી નથી. હવે જેમ બ્રિટિશ સરકાર સ્વપ્રતિષ્ઠાની ખાતર પોતાની સત્તાનો આશ્રય લે છે, તેજ પ્રમાણે આગેવાનો પ્રજાના પ્રજાત્વનો અને જાતિનો ભ્રંશ કરવામાં તેમણે માનેલી સ્વપ્રતિષ્ઠા(પ્રેસ્ટીજ)ની ખાતર વિદેશી અને વિધર્મી સરકાર—સત્તાનો તથા ભ્રષ્ટ દેશી રાજાઓનો આશ્રય લઇ વ્યામોહની ખુમારીમાં મરજી આવે તેવા કાયદાઓ, સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થાનો સુધારો નહિ પણ, તે વ્યવસ્થાના વિદેશીકરણ અને વિધર્મીકરણને માટેજ કરાવે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઇ પણ હેતુથી હિંદુ—મુખ્ય—દલથી વિશૃંખલ બનેલી વ્યક્તિઓને અને ટોળકીઓને તેમની વિશૃંખલતામાં અથવા બળવાખોરીમાં તે આગેવાનો ટેકો અને ઉત્તેજન આપે છે. આ રીતે હિંદુપ્રજા વિનાશ અને જાતિભ્રંશના ખાડામાં ઉતરતી જાય છે.

થોડાંક ઉદાહરણો

હિંદુપ્રજાનું મુખ્ય દલ ઘણું મોટું અને આગળ શરૂઆતમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે તંદ્રા અથવા પ્રમાદગ્રસ્ત તથા થાકેલું હોવાથી તેને વિનાશ્રમે રાજપ્રકરણી લાભો અને આખરે સ્વરાજ્ય મળવાની લાલચો બતાવી તેમાં વિશૃંખલતા ઉપજાવવાનું કામ ઘણું સહેલું છે! તે વિશૃંખલતાનું પ્રથમ બીજ વિદેશી અને વિધર્મીઓને હાથે આપવામાં આવતી કેળવણીથીજ રોપાઇ ચૂકયું હતું. તે કેળવણીના પ્રથમ ફાલરૂપ વિશૃંખલ વ્યક્તિઓ પાકી, તેમનો ઉપયોગ હિંદુજાતિભ્રંશથી જેમને લાભ છે એવાં અથવા જેમણે અભિનિવેશ ધારણ કરીને એવા હિંદુજાતિભ્રંશને હિંદુ પ્રજાના કલ્યાણના માર્ગરૂપે માની લીધેલો છે એવાં પાત્રોએ કરીને હિંદુજાતિને પીસી નાખવાની ઘાણીઓ જેવી સંસ્થાઓ અને હિલચાલો ઉભી કરી છે. તે

મર્મજ્ઞ સનાતનીઓ સારી પેઠે સમજે છે; છતાં પણ આ વિષયમાં અજાણ્યા હિંદુ ભાઇઓને ખ્યાલ આપવાને કેટલાંક ખાસ ઉદાહરણો આપીને લખવાની જરૂર પડે છે. જે વ્યક્તિઓ જાહેર રીતે હિંદુ-મુખ્ય-દલની સંહતિ(સંગઠિતતા)માં હાનિ કરનારી પ્રવૃત્તિઓ હાલ કરી રહી છે, તેમની જાહેરપ્રવૃત્તિ અને યોગ્યતાવિષે અમારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું પડે તો તેમાં અમારો હેતુ-અમારા મુખ્ય-હિંદુ-દલના સંરક્ષણનો-શુદ્ધ હેતુ છે, કોઇને ખોટું લગાડવાનો કે કોઇને ખોટું દેખાડવાનો અમારો હેતુ નથી.

પોતાને સુધારક માનનાર અને રાજપ્રકરણી આગેવાન ગણાવનાર ઘણાં મનુષ્યોએ અને તેમની ટોળકીઓએ તેમનું બનતું કરીને હિંદુજાતિમાં ધાર્મિક અને સામાજિક વર્ગીકરણ નહિ, પણ વૈમત્ય અને સંકરત્વ ઉપજાવવાનું કાર્ય માંડયું; પણ તેઓ તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકયાં નહિ. નવ સંસ્કારમાં સૌ કરતાં સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધેલું ટોળું તે બ્રહ્મોસમાજ છે. તેમાં હવે વસ્તીનો ઉમેરો થતો નથી. એટલે સુધારકમન્યોનો એ પ્રયોગ આટલેથીજ અટકયો. આર્યસમાજે વેદનું ઓઢું અને યજ્ઞકુંડનું કમઠાણ આગળ ધર્યું, તેથી કેટલાક મર્મ નહિ સમજનાર સનાતનીઓ તેમાં ખેંચાયા; પણ તેઓ આર્યસમાજના સિદ્ધાંતને માનનાર પૂર્ણ અંશે નથી. કેટલાકો તો આર્યસમાજથી અણબનાવ કરી પાછા તેમાંથી બહાર નીકળ્યા; તેજ પ્રમાણે આર્યસમાજમાં કેટલાક અનર્ગલ સુધારકો પણ છે. તેમને નથી વેદની સાથે લેવાદેવા કે નથી યજ્ઞનું કામ. નિરંકુશ સુધારણાને નામે સ્વચ્છંદાચારનો પ્રચાર એજ એ મનુષ્યોનો હેતુ છે, તેથી આ પ્રયોગ પણ પટેલની ઘોડી પાદર સુધીની પેઠે છે. શુદ્ધિસંગઠનથી કચરોપૂજો એકઠો કરતાં પણ કાંઇ ચુસ્ત આર્યસમાજીઓની સંખ્યા વધી નથી. આર્યસમાજમાં સમાજી અને નાતમાં "હાજી" એવાં સંખ્યાબંધ માણસો છે. વળી સુધારક નામપર જનતાને એવી તો અરુચિ છે કે તેમની વાતને એક તરંગી ભ્રષ્ટતાની વાતતરીકે ઉવેખી કાઢે છે. તેથી જનતાને એ " સુધારા પર રુચિ ઉપજાવવાને તે પક્ષના લોકો વિવિધ યુક્તિઓનો આશ્રય લે છે. હિંદુજનતામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ અને ટોળીઓ વિશૃંખલ હોય છે; તેમજ કેટલાક ભોળા પણ હોય છે. તેઓ એ યુક્તિઓમાં ફસાય છે. આવી યુક્તિઓ સનાતની આચાર્યાભાસો ખડા કરી, સનાતનીઓમાં ભંગાણ પાડવાની હોય છે. પ્રજામાં ચાલેલી અસહકારી અને ખીલાફતની સંયુક્ત હિલચાલનો લાભ લઇ ભારતીકૃષ્ણ જેવી વ્યક્તિને અનભિજ્ઞોએ અને યુક્તિબાજોએ આચાર્યાભાસતરીકે ચલાવેલ છે. શ્રી શાંત્યાનંદ સરસ્વતીને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે દ્વારકાપીઠના શંકરાચાર્ય બનાવવાની પણ એવીજ સુધારક પક્ષની યુક્તિઓ યોજેલી હતી; તેવીજ યુક્તિનું ફળ ડૉ. કૂર્ત્તકોટિ. એ હેતુવાદીઓના શંકરાચાર્ય કોલ્હાપુર રાજ્યના પેંતરાથી રાજપ્રકરણના ક્ષેત્રમાં વાજ્યા કરે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં અનભિજ્ઞ મતલબી વ્યક્તિઓ અને ટોળીઓ ભળીને અપાર હાનિ હિંદુત્વને સમાજ-સુધારાને નામે અને રાજપ્રકરણને આગળ ધરીને પહોંચાડવામાં આવે છે. મર્મજ્ઞ હિંદુઓ આ બધું સમજે છે; પણ વિશૃંખલો અને અનભિજ્ઞો, આવી પ્રવૃત્તિઓને-જો કે તેમનું કાંઈ વળતું નથી તોપણ-એક વિસંવાદી સૂરતરીકે નિભાવવા મહેનત કરે છે. મુખ્ય સનાતન હિંદુદલ આ વિસંવાદી સૂર તરફ વિરોધ કે ઉપેક્ષા દર્શાવે છે, તોપણ સુધારકમન્ય પક્ષ આ રીતે મુખ્ય-હિંદુ-દલને ક્ષોભ પમાડવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ તો મોટાં મોટાં ઉદાહરણો બતાવ્યાં, પણ આવી બીજી અનેક યોજનાઓ ધર્મ અને જાતિને નાબુદ કરવા વિરોધી પક્ષ તરફથી કરવામાં આવે છે. આમાં શેઠીઆ કે પટેલીઆ બનવાની આતુરતાવાળા ધાલમેલીઆઓ અને અર્ધદગ્ધ તાલમેલીઆ બડેખાંઓ ધર્મને અને જાતિને જોખમાવી પોતાની વિવિધ મતલબો સાધવાને મચી રહેલા છે. ટૂંકામાં સૂચવવાનું કે, આથી હિંદુધર્મને અને જાતિને અપાર જોખમનો સંભવ છે. તે જોખમના તણખા અને છમકલાં હવે નજરે પડતાં જાય છે; છતાં ધાલમેલીઆ અને તાલમેલીઆ વ્યક્તિઓ પોતાના મિથ્યાભિમાનમાં આંખો મીંચી આગળ વધ્યે જાય છે. પ્રજાએ અને પ્રજાના હિતસ્વી આગેવાનોએ શા ઉપાયો સત્વર લેવા જોઇએ, તે નમ્રપણે જણાવવાનું હવે બાકી રહે છે.

ઉપાયો

હવે પાશ્ચાત્ય અનુકરણના પ્રયોગોની હાનિકારકતાવાળા જે અનુભવો થયા છે અને થાય છે, તે ઉપરથી સમજી જઇ દેશ અને હિંદુજાતિની હયાતીની ખાતર અવનવા પ્રયોગ કરવાનું એકદમ છોડી દઇ પ્રજાને, ઘણા સમયથી ચાલી આવતી સમાજમર્યાદાની સડકે સડકે પ્રાચીન વર્ણાશ્રમધર્મને, શ્રુતિસ્મૃતિ અને સ્વસ્વજ્ઞાતિના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે આચરવા ઉપદેશ અને વ્યવસ્થા કરવા જૂના અને નવા આગેવાનોએ કામે લાગી જવું. સંસ્થાભાસો અને આચાર્યાભાસોને એકદમ તિલાંજલિ આપી દો. પ્રજાના ગુરુ અને ખરા આગેવાનોએ–બ્રાહ્મણોએ વર્ણ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા ને સંસ્કારો ચાલુ કરી ચાતુર્વર્ણ્યને સ્વસ્વધર્મકર્મપરાયણ બનાવી દેવી; અને સમાજને ધર્મટેકી અને કર્મોત્સાહી બનાવી બાહુબળ, વિદ્યાકળાબળ અને બુદ્ધિબળ તથા આધ્યાત્મબળથી યુક્ત કરવા સર્વથા પ્રયત્નશીલ રહેવું. "नान्यः पंथो विद्यतेऽयनाय." હવે બીજો રસ્તો છેજ નહિ, ઇતિ શિવમ્. ("સંદેશ" ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક શ્રી. સંઘવીજી.)

૫૫–શિક્ષણનો આદર્શ

આપણો ભારતવર્ષ જયારે પ્રાચીન સમયમાં ઉદ્યોગ, હુન્નર અને કળાકૌશલ્યમાં ઘણોજ પ્રવીણ હતો અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્ર અને અતિશૂદ્રાદિ પ્રજા પોતપોતાના ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી પોતાનાજ ધર્મમાં દૃઢ રહીને તેનું પાલન કરતી અને સદાચારથી રહેતી, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મને થતી હાનિ અને દેશના સંકટસમયે પોતાના પ્રાણ આપવાને તત્પર રહેતી; તે સમયે આપણો દેશ અત્યંત સુખી હતો. એ સમયમાં આપણને આપવામાં આવતું શિક્ષણ આપણા કુટુંબ, સમાજ અને દેશપ્રત્યેની ફરજો સમજાવનારૂં, ધર્મમાં દૃઢતા, નીતિપૂર્વક રહેવાનું અને સાદાઇ રાખી કરકસરથી રહેવાનું હતું.

ભગવાન્ રામચંદ્રજી અને કૃષ્ણ પરમાત્મા જેવા પણ પોતાના ગુરુને ત્યાં જંગલમાંની પર્ણકુટિમાં રહી શિક્ષણ લેતા અને ગુરુ તથા ગુરુપત્નીની સેવા કરતા. એ વખતનું શિક્ષણ ઉચ્ચ ચરિત્ર ઘડતું; પરંતુ હાલમાં જે શિક્ષણ આપણા યુવાનોને અને યુવતીઓને આપવામાં આવે છે, તે પાશ્ચાત્ય આદર્શો ગ્રહણ કરાવે છે, કે જે આપણા હિંદુ સંસારને ઉપયોગી નથી; કારણ કે તે મોજશોખ અને વૈભવનાં સાધનો મેળવવામાંજ રોકાયલા રાખે છે; અને પરિણામે તે આપણને દુઃખરૂપ અને હાનિકર્તા થઇ પડે છે. આપણા દેશના યુવાનો ઉચ્ચ કેળવણી લે છે તે ઘણી મોંઘી છે અને તેમનો બોજો તેમનાં માતાપિતાના ઉપર હોય છે. તેઓ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરવા પહેલાં પોતાની મોજશોખી હાજતો એટલી વધારી મૂકે છે કે પરિણામે તે પોતાનાં માતાપિતાને મુશ્કેલીમાં મૂકે છે અને ઘણી વાર તો પોતાના ગુજરાન પૂરતું કમાઇ શકતા નથી; તો જેને અધવચ પોતાના અભ્યાસ ચાલુ રાખી ન શકવાથી પોતાનો અભ્યાસ છોડી દેવાની ફરજ પડે છે, તેને તો પોતાના ગુજરાન જેટલું ભાગ્યેજ મળી શકે છે; અને કેટલીક વાર તો તેને રખડવું પડે છે. આનું ખરૂં કારણ આપણા દેશમાં અપાતા શિક્ષણ સાથે હુન્નરઉદ્યોગસંબંધીનું જ્ઞાન અપાતું નથી તે છે. આથી આપણા દેશમાં અપાતા શિક્ષણ સાથે હુન્નરઉદ્યોગમાં લાગી શકાય તેવું શીખવાડવામાં આવે તો લાભદાયક થઇ પડે. આપણે સંતોષ અને સાદાઇનો ત્યાગ કરી આપણું જીવન કમાતા થવા માંડવા પહેલાંજ મોજશોખી બની ખર્ચાળ બનવાથી સંસારવ્યવહારમાં પડતાં ગુજરાનના નિભાવમાટે અશક્ત બનીએ છીએ અને દુઃખી થઇએ છીએ. તેથી આવકના પ્રમાણમાંજ પોતાનું ખર્ચ રાખવું અને તેમાં સંતોષ માનવો એજ સુખી થવાનો માર્ગ છે. વળી શરીરની તંદુરસ્તીમાટે કસરત કરી શારીરિક બળ અને ધર્મ તથા નીતિસંબંધી જ્ઞાન મેળવવું અવશ્ય જરૂરી છે. વળી ફુરસદના સમયે નકામા રખડવાં અને ગપ્પાં મારવા કરતાં દેશમાં થયેલા મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અને ધર્મનીતિસંબંધીના સારા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવો.–

બીજું આપણા દેશમાં હાલમાં સ્કૂલો તેમજ કૉલેજોમાં યુવાનો અને યુવતીઓને ભેગા બેસાડી ભણાવવામાં આવે છે, તેના સંબંધમાં અનુભવ થવા પછી કેટલાકના લક્ષમાં એમ આવ્યું છે કે, યુવાનો અને યુવતીઓ માટેની શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ જૂદી જૂદી હોવી ઇષ્ટ છે. કારણ કે શીખવવામાં આવતા અભ્યાસના વિષયો ધંધાને માટે યુવાનોને ઉપયોગમાં આવે એમ કેટલેક અંશે હોય છે, જ્યારે યુવતીઓને સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાનું હોવાથી તેમને માટે શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ જૂદી હોય તો તે તેમને ઉપયોગી વિષયોજ શીખવવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવવાથી વધારે લાભદાયક થઇ શકે. દેશના યુવાનો અને યુવતીઓ ભવિષ્યનાં માતાપિતા છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં એક રથના બે પૈડા જેવાં હોવાથી, જેમ એક પૈડું બરોબર ન હોય તો ગમે તેવો સારો રથ હોય તોપણ તે ચાલી શકતો નથી, તેમ તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રથ-સંસારવ્યવહાર સુખરૂપ ચાલી શકતો નથી અને તેથી આખું જીવન બન્નેનું કલેશમય અને દુઃખી અવસ્થામાં જાય છે. આથી યુવતીઓને અપાતા શિક્ષણસંબંધી જણાવવું જોઇએ કે, તેમને અપાતું શિક્ષણ ઘણી મોટી ઉંમરની થવા છતાં પૂરૂં થતું નથી, અધવચ છોડી દેવું પડે છે. તેના કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા લાયક થતાં સુધીમાંજ સાધારણ રીતે સ્વભાષાનું સારૂં જ્ઞાન તથા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન, પતિવ્રતાધર્મ તથા ગૃહવ્યવસ્થાસંબંધીનું જ્ઞાન; તેમજ સાથે સંસારવ્યવહારમાં માતાપિતા, પતિ, સસરા, સાસુ તેમજ વડીલોની સાથે કેમ વર્તવું-એમના પ્રત્યેની ફરજોસંબંધીનું જ્ઞાન આપવું. વળી પિયરમાં માતાપિતા અને સાસરે સાસુ-સસરાની આજ્ઞા પ્રમાણે કેમ ચાલવું; એટલુંજ નહિ પરંતુ હાલમાં શિક્ષિત યુવતીઓ પોતાના પતિને પોતાનો વિચાર પ્રમાણે ચલાવે છે એમ ન કરતાં પતિના વિચારને અનુકૂળ રહી-આજ્ઞા માની પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ, દાંભિક મોટાઈમાં ન તણાતાં પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે સાદાઇથી રહી કરકસરથી કેમ ચલાવવો તેજ જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓને ઘણું માન આપવામાં આવે છે, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ આપણા હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીઓને ઓછું માન અપાતું નથી. તેમના સિવાય ધર્મસંબંધીની કોઈ પણ ક્રિયા ભાગ્યેજ કરી શકાય છે; તેમજ સંસારવ્યવહારમાં પણ સ્ત્રીઓનાજ વિચાર પ્રમાણે ગમે તેવા મોટા સુધરેલા પુરુષોને પણ મોટેભાગે પોતાના સુધરેલા વિચારોની વિરુદ્ધ ચાલવું પડે છે. યુવતીઓ કે જે ભવિષ્યની માતાઓ છે, તેમણે પોતાના સૌંદર્યની શોભા વસ્ત્રાલંકારો પહેરી લોકોને દેખાડવામાં ન માનતાં પોતાના ધર્મ અને નીતિસંબંધીના ઉચ્ચ ગુણો ધરાવી, કુટુંબમાં સમભાવશીલ રહી, નિયમિત આહારવિહાર કરી, શરીરની તંદુરસ્તી જાળવીને પોતાનાં સંતાનોની તંદુરસ્તી બાળપણમાં જાળવે અને ફુરસદનો વખત નકામા ગામગપાટા હાંકવાનું ન રાખતાં આપણા રામાયણ અને મહાભારત જેવા ધાર્મિક પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી ધર્મસંબંધી જ્ઞાન આપનારી, નીતિસંબંધી જ્ઞાન આપનારી તેમજ વીરતા ઉપજાવે તેવી કથાઓ, સ્વરાજ્યસંસ્થાપક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની માતા જીજાબાઇની પેઠે જાણીને પોતાનાં સંતાનોને તેમની બાલ્યાવસ્થામાં ઉચ્ચ ચારિત્ર ઘડનારૂં શિક્ષણ આપે ત્યારેજ આપણા દેશની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ થશે.

વળી નવરાત્રના દિવસોમાં તેમજ અન્ય પ્રસંગોએ ગવાતા ગરબાઓ અને રાસો ધર્મ અને નીતિસંબંધીનું ભાન કરાવે તેવા મોઢે કરાવી ગવડાવાય તો તે સમાજને ઘણોજ લાભ કરી શકે એ ચોક્કસ છે. મનુસ્મૃતિના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કેઃ--

સ્ત્રીએ સદાય અત્યંત આનંદમાં રહેવું; ઘરના કામકાજમાં ચતુરાઈ રાખવી, ઘરની સર્વ સામગ્રીઓને ઝાડી ઝુડીને સાફ રાખવી અને ઘરખર્ચમાં ખુલ્લા હાથથી રહેવું નહિ, એટલે કરકસર કરવી.

હિંદુધર્મમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ, એમ ચાર આશ્રમો કહેલા છે. તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અસંત ઉપયોગી ગણવામાં આવ્યો છે, તેથી તે સુખરૂપ અને પરોપકારી કેમ થઇ શકે, તે સંબંધીનું જ્ઞાન પણ આપણા સંસાર-વ્યવહારમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી આપણે અવશ્ય મેળવવાનું લક્ષમાં રાખવું જોઇએ.

('સંદેશના' ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી. રતિલાલ મનસુખરામ પટેલ)

૫૬—હિંદના અંધો અને સંગીતનું શિક્ષણ

૧૮૯૪ માં મારા મુરબ્બી મોટાભાઇ દા. નીલકંઠરાયને આંખે એકાએક અડચણ આવી. પરિણામે એમને અને સાથે સાથે મારે પણ બ્રેઇલ-ઇંગ્રેજી અંધ કક્કો-શીખવાની જરૂર પડી. બીજેજ દિવસે અમે, પાડોશમાંથી એક એક અંધ છોકરીને આણી. આમ, અમદાવાદમાં અમારા ઘરમાંજ પહેલી અંધશાળા ઉઘડી. એ છોકરી કંઇ ઇંગ્રેજી જાણતી નહોતી. આથી ગુજરાતી અને દેશી ભાષાને માટે 'અંધ કક્કો' બનાવવાની જરૂર તરતજ જણાઇ. મારા ભાઇની સૂચના પ્રમાણે આમ કેળવણીમાં રસ લેનારા અમે પાંચ ભાઇઓ આ કામમાં વળગ્યા. અહીં અમને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ જણાઇ. અમે હિંદની, સમજ પડી તેટલી ભાષાના કક્કાની તપાસ કરી. એ સર્વને અનુકૂળ પડે એવો 'અંધ કક્કો' અંગ્રેજી બ્રેઇલને ધોરણે બનાવાય તો, એક સામાન્ય, કક્કો ભાષાપરત્વે જોઇતા થોડાકજ ફેરફાર સાથે હિંદને માટે સર્વસામાન્ય કક્કો નીવડે, એમ અમને લાગ્યું. આમ હિંદમાં ચાલતી ભાષાઓનાં મૂળ અને કક્કાઓ તપાસી, અમે 'ધી ઈંડિયન બ્રેઇલિ' અથવા દા. નીલકંઠરાયના બ્રેઇલ કક્કાને નામે ઓળખાતો, દેશી ભાષાનો કક્કો બનાવ્યો. આ પ્રમાણે ઉભી થયેલી અમદાવાદની આ અંધશાળા આઠ વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં જામી. કાળ જતે, ખીલતી ખીલતી તે અમારા ઘરમાંથી નીકળી, સાર્વજનિક સેવાને વધારે અનુકૂળ થઇ પડે તેમ, જાહેરમાં આવતાં, હવે તે ગુ. વ. સોસાઇટીવાળા હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટના નીચેના ભાગમાં બેસવા લાગી. આ અરસામાં મર્હુમ મહારાણી વિકટોરિયાના સ્મારકમાં મુંબઇમાં, એક સારી રકમ ભેગી થઇ. એ ફંડની કમિટીની ઇચ્છાનુસાર, આઠ વર્ષ પછી, આ અમદાવાદની આખી અંધશાળા મુંબઇ આવી અને ધી વિકટોરિયા મેમોરિયલ અંધશાળા બની. અહીં દા. નીલકંઠરાયે, ૧૯૦૨ થી ૧૯૨૨ માં તેમનું અવસાન થયું ત્યાંસુધી, એકસરખું સારૂ કામ કર્યું. આમ આ અંધશાળા મુંબઇમાં દિવસે દિવસે વિકાસ પામી.

આ તમામ કાળ, મારા ભાઇને લીધે, મારે પણ અંધોના સંબંધમાં રહેવાનું થયું. આ પ્રમાણે ૩૪ વર્ષ થયાં, મને આંધળાઓને લગતા અનેક વિષયો વાંચવાનો, તેમને લગતા અનેક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો તથાં તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનો, તેમજ અંધાપો અને આંધળાઓનાં દુઃખ જોવાનો અવકાશ મળ્યો. મારા ભાઈના અવસાન પછી, તેમનું કામ કોઇ ઉપાડી લે એવું માણસ ન મળવાથી શાળામાં પડતી અડચણ દૂર કરવાને તથા મારા ભાઇએ મૂકી દીધેલું કામ ત્યાંથી આગળ ચલાવવાને માટે શાળા તરફથી મને સૂચના થઇ. શાળા તરફનો પુષ્કળ આગ્રહ, મારો અંધભાઇઓ સાથેનો પરિચય તથા મારા ભાઇએ શરૂ કરેલું કામ બગડતું અટકે તે માટે તેને ઉપાડી લઇ આગળ ચલાવવાને માટે થતી માગણી લક્ષમાં લઇ મેં તે બોજો સ્વીકાર્યો છે. આમ છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી હું અંધભાઇઓના સંબંધમાં વિશેષ આવ્યો છું. આજે હું તેમના પ્રશ્નોમાં ખાસ સ્વાર્થ ધરાવું છું. એ પ્રશ્નોને જેમ બને તેમ ચર્ચવા એ મારી ફરજ સમજું છું. આ સંજોગો ધ્યાનમાં લઇ વાચકોને નીચેની બાબતોનો વિચાર કરવા વિનવવા પ્રેરાઉં છું.

૧—આ શાળાનો એક ઉદ્દેશ આંધળાઓને શાસ્ત્રીય ધોરણે સંગીત શીખવવાનો છે. આ વિષેનો શાળાનો અનુભવ નીચે નોંધું છું:—

(અ) દશ વર્ષની અંદરના છોકરાઓ પણ, શરીર અને બુદ્ધિ સારાં હોય તો ગાવાનું, તાલ આપવાનું અને વાજીંત્ર વગાડવાનું શિક્ષણ સારી રીતે શરૂ કરી શકે છે.

(આ) સંગીત અંધને રૂચે છે.

(ઇ) સૂર મોઢે કાઢતાં તથા સા–રી–ગ–મ અને તેના પલટા શીખતાં આંધળાઓને અંધાપાને લીધે કોઇ પણ પ્રકારની ખાસ અડચણ નડતી નથી.

(ઈ) તાલ, માત્રા, સૂર વગેરે આંધળાઓ પણ દેખતા માફકજ સમજે છે.

(ઉ) વાજીંત્ર શીખવાને માટે ખાસ વખત થાય, તે પહેલાં ઘણો વખત અગાઉ, આ વિદ્યાર્થી-

એને મંજીરાની મદદથી, કાન કેળવવાની શરૂઆત કરાવવામાં આવે છે. હાથની તાળી અને મંજીરા સાથે કંઇક અભ્યાસ થયા પછી, ધીમે ધીમે તેમને દિલરૂબાદ્વારા આગળ ચલાવવાનું કાર્ય શરૂ થાય છે. પછી દિલરૂબા તેમના હાથમાં સોંપી, પોતાને હાથેજ સૂર કાઢતાં શીખવી, તે પ્રમાણે કાન અને હાથને સાથે સાથે પદ્ધતિસર કેળવી, સંગીતમાં આગળ પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે. દિલરૂબા આ કામમાં ઘણોજ બંધબેસતો જણાય છે. સીતાર પણ પડદાવાળું વાજીંત્ર છે, પરંતુ તે તેમને તેટલું રૂચતું જણાતું નથી.

(ઈ) એક વાર દિલરૂબા પર હાથ બેઠો, એટલે સારો અભ્યાસ થતે, ત્રણ ચાર વર્ષમાં, વિદ્યાર્થી દરરોજનો પાકો મહાવરો રાખે છે તો, આશરે પખવાડીઆમાં કે મહિનાના મહાવરામાં હાર્મોનિયમ, કોન્સરટીન, ફીડલ, મેંડોલીન, સારંગી, વાંસળી વગેરે ગમે તે વાજીંત્ર જાતેજ વગાડતાં શીખી શકે છે.

(ઋ) આંધળાઓ એજ પ્રમાણે સાથે સાથે તબલા પણ દેવતાઓની માફકજ શીખવ્યાથી વગાડી શકે છે. એમાં પણ કાળ જતે, કામ કરતાં કરતાં, હાથ અને કાન કેળવાય છે, તેમ તેઓ સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તાલ, માત્રા અને સૂરને સમજી તે પર ધ્યાન આપે એ સઘળું આંધળાઓ ધીમે ધીમે આપોઆપ કરી શકે છે. આ દિશામાં રસ લઇ કામ કરનારાઓનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ જણાય છે.

૨—અહીં શીખી પાર ઉતરેલા વિદ્યાર્થીઓ મુંબઇ અને કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને યુ. પી. અને હિંદના બીજા ભાગોમાં સંગીત શીખવી સારી રીતે ગુજરાન કરી શકે છે. એમાંના સારાઓ તો દેખતાઓની શાળાઓમાં પણ છોકરા, છોકરીઓ, એમ તમામને શિક્ષણ આપે છે. ખબર કાઢતાં આવા આંધળાઓની કમાઇ રૂા. ૧૫૦) થી ૨૦૦) અને ૨૫૦) લગણ થાય છે. છેક હલકી પંક્તિના અભ્યાસીઓ પણ રૂા. ૩૦–૪૦) માંથી જતા નથી, એમ જણાય છે; પણ આ સઘળી કમાઇ મોટાં શહેરોમાંજ થાય છે. ગામડામાં વસનારા આવા વિદ્યાર્થીઓને આવી તક કે લાભ મળતા નથી; પણ ગામડાંઓમાં ખર્ચ ઓછું, જીવન સ્વચ્છ, હવાપાણી સારાં; હરવા–ફરવાની હાડમારી ઓછી, એટલે સંતોષ માની રહેનારા કથાકારો, ભજન ગાનારાઓ અને કીર્તન કરનારાઓ જો ભગવાનની ભક્તિ તરફની વલણવાળા હોય છે તો તેમને તો ત્યાં સારૂં ફળે છે. મોટાં શહેરોની સહેલ–સપાટામાં મઝા માનનારા આંધળાઓ શહેરોની ગંદી જીંદગીમાં ફસાઇ જાય એવો ભય ભારે છે. નાટકશાળાઓમાં અથવા ખાનગી હલકી પંક્તિની સંગીત મંડળીઓમાં કામ કરવામાં, ખાવાપીવાનો, ચડસ લાગવાનો અને અનેક ન ઈચ્છવા જેવા સહવાસમાં રહેવાનો એટલો પ્રસંગ બને છે, ને આંખે અડચણવાળા તેમાં વહેલા ફસાઇ પડે છે. આંધળાઓને કામે લગાડનાર ભાઇબહેનોએ આ દિશામાં ખાસ લક્ષ આપવું ઘટે છે.

૩—દેશ, આંધળાઓ સંગીતમાં શું કામ કરી શકે છે તેથી તદ્દન અજાણ લાગે છે. દેશનું ધ્યાન, આંધળાઓ સંગીતમાં શું શું ચોક્કસ કરી શક્યા છે, એ તરફ લક્ષ દોરાવે તો અંધોદ્ધારની આ દિશામાં લોકો ધીમે ધીમે રસ લેતા થાય, આંધળાઓને તેમના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં કામ મળે, દેશપર તેઓ બોજારૂપ થતા અટકે અને દેશસેવાનું પહેલું કાર્ય પેટીઉં કમાઇ, સ્વતંત્ર થઇ, સમાજને પણ યથાશક્તિ ઉપયોગી થાય. આ અંગે નીચે થોડીક વિગતો ટાંકું છું:—

(અ) આ શાળાના એક વિદ્યાર્થી આજે મુંબઇની એક જાણીતી દેખતાઓની હાઇસ્કૂલમાં કેટલાંક વર્ષથી સંગીત શિક્ષકનું કામ કરે છે.

(આ) બીજા એક ભાઇ, આ શાળા છોડ્યા બાદ, મુંબઇનું પાણી માફક ન આવવાથી, અમદાવાદની એક જાણીતી કન્યાશાળામાં કન્યાઓને સંગીત શીખવવાના કામમાં, છેલ્લાં બે વર્ષથી રોકાયા છે.

(ઇ) ત્રીજા એક ભાઇ, છેલ્લાં દશ વર્ષથી, લોનાવલાની હોટેલમાં સંગીત કરે છે; અને પોતાના સારા કામથી સંતોષ આપી, માલેકની મહેરબાની તથા વિશ્વાસ મેળવી, આંખે અડચણ હોવા છતાં પણ, હોટેલની વ્યવસ્થાનું અટપટું કામ પણ હવે તે ઉપાડે છે, એમ સંભળાય છે.

(ઈ) ચોથો એક વિદ્યાર્થી યુ. પી. માં એક બોર્ડીંગ હાઉસમાં એવુંજ કામ કરે છે.

(ઉ) પાંચમા ભાઇ તો સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી નીવડ્યા છે. તેમણે શાળામાં રહી અંધ જીવનમાં શાળામાં અપાતું શિક્ષણ, સંગીત અને દરેક કામ સારી રીતે શીખી શકવાનો અભ્યાસ પૂરો કરવાના અરસામાં શાળા તરફથી તેમની આંખે નસ્તર મૂકવામાં આવ્યું. પરિણામે તે દેખતા થયા છે. વખત જતે આંખ કેળવાઇ છે ને આજે બીજા દેખતા જેવુંજ તે સારૂં દેખી શકે છે. ગામમાં હરે છે, ફરે છે અને પોતે આ શાળામાં લીધેલા શિક્ષણનો લાભ લઇ, આ શાળાના એક વખતે કામ કરનારા, પ્રૉ. દેવધરના ભેગા; તેમની ઇંડિયન એકેડેમી ઑફ મ્યુઝીકમાં જોડાઇ, સંગીતશિક્ષકતરીકે કામ કરે છે.

(ઊ) વળી બીજા ચાર પાંચ જણ, કાઠિયાવાડમાં સ્વતંત્ર સંગીત શાળાઓ કાઢી પોતાનું ગુજરાન નભાવે છે.

(ઋ) મુંબઇ તળમાં પણ આ શાળામાંથી પાર ઉતરેલા પારસી, મુસલમાન, ગુજરાતી અને દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ, એજ પ્રમાણે સંગીતમાં પણ છૂટક ટયુશનો આપી, સ્વતંત્ર જીંદગી ગુજારે છે.

(ૠ) મુંબઇની ધી વિકટોરિયા ગાર્ડન્સમાં પણ આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તેમના સંગીતના કામને અંગે, જલસા કરવાને આમંત્રણ થયેલાં છે. તેવે દરેક પ્રસંગે તેમને પણ દેખતા જેટલુંજ મહેનતાણું અપાયું છે.

૩—આવા વિદ્યાર્થીઓને પશ્ચિમમાં જે પ્રકારનું ઉત્તેજન મળે છે, તે ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો, સંગીતમાં તેઓ ઘણું કામ કરી શકે; અને કોણ જાણે, પ્રભુ કરે તો સંગીતના પ્રદેશમાં દેશસેવાનું એક સમર્થ સાધન હિંદના આંધળાઓ પણ નીવડે. ત્યાં તો આંધળાઓને જલસાઓમાં જવાને તથા જાહેર સ્થાનોમાં થતાં સંગીત વગેરેનો લાભ મફત મળે, એ ખાતર અંધશાળાઓમાં મફત ટીકીટો મોકલવાનો રિવાજ દેખાય છે. આ ઉપરાંત સારા સંગીતશાસ્ત્રીઓ અંધશાળાઓમાં આવી, શાળાના કામને તપાસી, તેમાં યોગ્ય સૂચનાઓ કરે છે; તથા અંધસંગીતને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન મળે એ દિશામાં અનેક સહાય આપે છે. સારા સારા ગવૈયાઓનો લાભ આ આંધળાઓને મળે એમ હિંદ કરે તો?

૪—અગાઉથી ગોઠવણ કરી હોય તો, આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ શુભ પ્રસંગે અથવા જાહેર કામોમાં જલસાઓ વગેરેમાં હાજરી આપી શકે, એમ વ્યવસ્થા કરી શકાય.

૫—દેશની ઇસ્પિતાલોમાં પીડાતા દરદીઓને માટે તેમજ જેલમાં સડતા, કાળથી ફારેગ થયા પછી ફરી પાછા પોતાની જૂની વૃત્તિઓના વિચારમાં ફસાતા, આપણા ભાઇઓને માટે આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અવારનવાર જઇ જલસા વગેરે કરી શકે. દરદીઓને સાજા કરવામાં મનને મજામાં રાખી, કોણ જાણે સંગીત કદાચ દવા જેટલોજ સારો ઉપાય નીવડે, ખાસ કરીને સાજા થતા દરદીઓને જેમને સહવાસની જરૂર જણાતી હોય, પણ જેમની પાસે જઇ બેસનારા માણસો, મોટા શહેરની મુશ્કેલીઓમાં ન મળે, તેવે દરેક પ્રસંગે આંધળાઓ ઘણું કામ ઉપાડી શકે. આ લાગ તેમને અપાય તો? એમાં બેવડો ફાયદો થાય.

૬—મીલે મીલે, કારખાને કારખાને, આવી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ પગારને દિવસે, અથવા રજાના વખતે આવી, સંગીત કરે, કથા વાંચે, કીર્તન કરે એવી ગોઠવણ કરી હોય તો દારૂ, વગેરે અંગે બરબાદ થતા દેશના અઢળક ધનને રોકાવામાં, મજૂરોના મગજને મઝા કરાવવામાં આરામ આપી તેમને નવું કામ કરવાને વધારે ઝડપથી તૈયાર થવામાં આવા સંગીત વગેરેની યોજના ખાસ મદદ કરે, એ બનવાજોગ છે. આ દિશામાં દેશ દૃષ્ટિ દોડાવે તો?

૭—દેખતાઓના સંગીતને માટે જેમ નોટેશન છે, તેમ આંધળાઓને માટે પણ તેમની લીપીમાં નોટેશન ઉતાર્યું છે. અંધશાળાઓમાં સારાં સારાં ગીતો, ભજનો, કીર્તનો, સંગીતો વગેરેનાં પુસ્તકો તેમના કર્તાઓ વગેરે તરફથી મોકલવામાં આવે તથા તે અંધ ભાષામાં ઉતારવાને માટે ગોઠવણ થાય તો દેશમાં અંધ એવાં શું કામ કરે છે. તે જોવાની નવીજ તક મળે.

આ દિશામાં ઘણું કામ થાય એમ છે, પણ આજે તો આ લેખ અહીંજ અટકાવીશું,

પણ તે બંધ કરતાં પહેલાં એ બાબતપર વાંચનાર ભાઇઓનું ખાસ લક્ષ્ય દોરૂં છું:—

(૧) શાળાઓમાં આંધળાઓ શું કામ કરે છે તે જાતે જુઓ. તે તમારા પાડપડોશમાં, ગામમાં, જ્યાં ત્યાં સર્વ કોઇ જાણે તેમ ગોઠવણ કરો.

(૨) આંધળા ગરીબ હોઇ મોટે ભાગે ભીખ માગે છે. તેવાં તમામ ભાઇબહેનને આ શાળામાં અથવા અન્ય ઠેકાણે મોકલી, બને તેમ, તેમને ભીખ અને તે અંગે સાથે સાથે આવતી અનેક અનીતિ અને બૂરી બદીમાંથી બચાવી, તેમનો ઉદ્ધાર કરો.

('મુંબઈ સમાચાર' ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક–રા. રા. હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઇ છત્રપતિ. બી. એ. પ્રિન્સિપાલ–ધી વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ અંધશાળા, તારદેવ, મુંબઈ.)

૫૭–મોટા લાડુભટ્ટ કોણ છે?

આપ કહેશો કે, લાડુઓ તો હિંદુઓજ ખાય છે; ત્યારે સારા જગતનો સવાલ શું કામ વચ્ચે લાવો છો? પણ વાચકો! શું લાડુભટ્ટો તે કાંઇ એકજ જાતના હોય છે? શું માત્ર હિંદુઓજ લાડવા ખાય છે? અને બીજી કોમો નથી જમતી? વાંચો તમો નીચલી વાત.

(૧) ખરૂં છે, કે બનારસમાં અને મથુરામાં બાસુદી પીનારા અને લાડવા ખાનારા એવા ભટ્ટો હોય છે, કે જે એકી વેળા પા–મણ, અર્ધો મણ, પોણો મણ કે એક મણ માલ સાફ કરી જાય છે!

(૨) કોઇ કહે છે, કે તેઓ જમવા આગમચ એક બે દિવસ ભૂખ્યા રહે છે અને જમ્યા પછી પણ એક બે દિવસ અપવાસ પાળે છે!

(૩) ભલે, તમો આ લાડુભટ્ટો ઉપર હસો; છતાં પણ તેઓ કેવળ નિર્દોષ છે!

(૪) તેઓ કાંઇ "રામનામ જપના ને પરાયા માલ અપના" કરનારા નથી! તમો જમાડો છો, તો તેઓ જમે છે; તેઓ કાંઇ લૂંટનારા કે ખેંચનારા નથી!

(૫) ત્યારે તમે કહેશો કે, સારાય જગતમાં મોટામાં મોટા લાડુભટ્ટો આ પા–મણીયા, અધમણીયા કે મણીયા લાડુ ખાનારા છે! ખરૂંને? હા–અને નહિ!.

લાડુભટ્ટો ભલા પણ હાઉદાસો નહિ!

(૧) વાચકો! આ મથુરાના પેંડા કે લાડવા ખાનારા પરવડે! પણ ઓલા ગોરાઓ, જે આપણાજ લાડવા બનાવે છે–તે નહિ પરવડે!

(૨) આટો આપણો, ખાંડ આપણી, ઘી આપણું, મહેનત આપણી; અને છતાં આપણે તો ગુલામ અને એઓ શેઠ! કહો, એ 'રૅાબ' કેમ પરવડે?

(૩) વળી આપણા લાડુભટ્ટો તો જે જે આપીએ તે જમે, અને દુવા દે! આ તો જે હોય તે બધુંજ જમી જાય! ઉપરથી દમ કરે! અને સલામ કેમ નહિ કીધી, તે સામું પૂછે! કહો, એ લાડુભટ્ટોને શું ઉપમા આપીએ?

(૪) વળી, જેઓ પ્રાંતના પ્રાંત ગળી જાય! બીજા દેશના વેપારવણજ ચાવી જાય! તેઓના હુન્નર–ઉદ્યોગ દબાવી જાય! તે લાડુભટ્ટોને શું નામ અપાય?

(૫) ઓ "બે ઘડીની મોજ" ના વાચકો! જરા ધ્યાનથી વાંચો અને વિચારો કે, આજે તમારા લાડવા કોણ ગળી જાય છે? આજે તમો અર્ધા ભૂખે કાં સુવો છો? યાદ રાખજો, કે લાડવા માટે લડવાથી લાડવો હાથમાંથી જાય છે! બીજાના પેટમાં ગરપ થાય છે!! અરે, જો શાંતિથી સમજીને તમો હિંદુમુસ્લીમો લડતા–વઢતા બંધ પડશો, તોજ લાડવો તમારા હાથમાં રહેશે–બાકી નહિ!

માટે સમજો, સજ્જનો! સમજો. કુસંપનો અંધકાર ઉડાડો! દિવ્ય દિવાળીની રોશની તમારા અંતરમાં પ્રવેશ કરો! અને નવું વેપારી વર્ષ આબાદ કરો! આમીન!

('બે ઘડી મોજ'ના દિવાળી અંકમાં લખનાર–શ્રી બરજોરજી ફરામજી ભરૂચા.)

૫૮–સોવીએટ રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર

આ શતાબ્દીના આરંભકાળમાં રશિયા શિક્ષણમાં બહુ પાછળ હતો; કારણ કે ઝારશાહીએ એ તરફ ઉદાસીનતા બતાવી હતી. એ વખતે શિક્ષણ કેવળ ઉચ્ચ વર્ગને માટેજ આવશ્યક મનાતું હતું. આથી ખેડુતો અને મજૂરોને શિક્ષણમાં ઘણાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થતાં હતાં. શિક્ષકોને પેટપૂર પગાર મળતો ન હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓપર કઠોર નિયંત્રણ રખાતું હતું. એનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, ઉગતી પ્રજા સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચારજ ન કરી શકે! કિંતુ અંતે એનેજ ઝારશાહીને–નામશેષ થવું પડ્યું.

સોવીએટ સરકાર નવી હતી, પાસે દ્રવ્યનો પણ અભાવ હતો, દેશમાં ખૂન આદિની અંધાધુંધી હતી, દુકાળથી પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહી હતી; પણ ત્રણજ વર્ષમાં સોવીએટ સરકાર એ મુશ્કેલીઓ ઓળંગી આગળ વધી. દેશની સમગ્ર પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કર્યો.પ્રથમ એણે દેવાલય અને પાઠશાળા વચ્ચેનો પરાપૂર્વ સંબંધ તોડી નાખ્યો; કારણ કે ઝારશાહીના જમાનામાં પાદરીઓએ શુદ્ધ શિક્ષણપર જે આવરણ નાખ્યું હતું, તે દૂર કરવું આવશ્યક હતું.

આજે રશિયામાં પ્રત્યેક પ્રાંત પોતાના શિક્ષણનું નિર્માણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરે છે. આખુંયે રશિયા એની સામાન્ય નીતિમાં સમતા રાખવાનો યત્ન કરે છે. ત્યાંની મધ્યવર્તી સત્તા પણ આ વિભિન્ન શિક્ષણસંસ્થાઓની સ્વાધીનતાનો નાશ કરી દે એટલી અવિચારી નથી. દરેક નાનાં નાનાં ગામો પણ પોતાનાં શાસન અને વ્યવસ્થા કરવા માટે સ્વતંત્ર છે.

શિક્ષણના ચાર ભાગોઃ—૧–બાળકોનું શિક્ષણ, ૨–પ્રાથમિક શિક્ષણ (શ્રમજીવી પાઠશાળા), ૩–ઉદ્યોગશાળા, ૪–ઉચ્ચ શિક્ષણ સસંથાઓ (કૉલેજ, યુનિવર્સિટી, ઇન્સ્ટીટયુટ)

બાળકોનું શિક્ષણ

આમાં ૩ થી ૮ વર્ષનાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે. રશિયન જનતા એને વિદ્યાલયમાં જતાં પહેલાંનો સમય (પ્રીસ્કૂલ પીરિયડ) કહે છે; કારણ રશિયન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ નાનાં બાળકના શિક્ષણને માટે યોગ્ય ધ્યાન આપી શકતા નથી. આથી આ ક્ષેત્ર વિશેષ રૂપથી વિકસિત થઇ શક્યું નથી, છતાં એવાં સમસ્ત બાળકોનાં શિક્ષણને માટે જીવતોડ યત્ન કરી રહ્યા છે.

પ્રથમ એણે કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓ ખોલી છે. એમાંની ઘણીખરી બહુ સુંદર છે; પણ એ શાળાઓ વિશેષે કરીને બાળકોને રમવાને ખુલ્લી જગા, સુંદર પોશાક અને સારી સંગતિના ઉદ્દેશ-થી ચલાવવામાં આવે છે.

રશિયન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પૂરેપૂરા બળથી નવીન બાલસાહિત્ય નિર્માણ કરવાને તત્પર થઇ ગયા છે. આપણી પેઠે રશિયામાં પણ ભૂતકાલીન દેવી–દેવતાઓ, રાજા–રાણી અને પરીઓની વાતો પ્રચલિત છે. આપણા દેશની પેઠે ત્યાં પણ અનેક રસિક રાજકુમારો અને વીર સેનાપતિઓ થઇ ગયા છે; પણ હવે એ ભૂતકાળનું સાહિત્ય શા કામનું ? દેવદેવીઓની કલ્પિત વાતો ફક્ત મનોરંજનજ કરી શકે છે. સોવીએટ સરકાર પોતાનાં બાળકો સન્મુખ નવીન દુનિયાનો આદર્શ રાખવા માગે છે. તે પણ દેવ–દેવીની માફક કલ્પિત નહિ, બલ્કે યથાર્થ અને પ્રત્યક્ષ. આથી વર્તમાન કળા અને વિજ્ઞાન બંનેને દૃષ્ટિપથમાં રાખી ત્યાં નવીન બાલસાહિત્ય નિર્માણ કરવાની તૈયારી થઇ રહી છે. આ સંપૂર્ણ પ્રયોગ જેટલો ગંભીર છે, તેટલોજ આકર્ષક પણ છે. આ વખતે તો સાચી દુનિયાજ બાળકોની સામે ખડી કરવી આવશ્યક છે અને તે પણ આધુનિક વિજ્ઞાન અને કલાની દૃષ્ટિ સામે રાખીને. આવી દશામાં શિક્ષણ લાભપ્રદ થઇ શકે છે. આવી રીતે રશિયાનાં ૩ થી ૮ વર્ષનાં બાળકોમાટે સોવીએટ સરકાર કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓદ્વારા પૌષ્ટિક ભોજન, રમતગમતનાં સ્થાન, આરામ, કલાકૌશલ્યનો પરિચય, પ્રકૃતિનું જ્ઞાન તથા વર્ત-માન સંસાર અને સામાજિક સંસ્થાઓનો પરિચય આપી ભાવી શિક્ષણનાં બીજ રોપી રહી છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

રશિયાની શ્રમજીવી શાળાઓ આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ સાથે ઘણે અંશે મળતી છે. ૮ વર્ષની ઉંમરે ફરજીઆત નિશાળે જવું પડે છે. આ શાળાઓના બે વિભાગ છે. ૮ થી ૧૨ વર્ષ સુધીનો અને ૧૨ થી ૧૬–૧૭ વર્ષ સુધીનો. પણ આમાં મતભેદ છે; કારણ કે કેટલાક ૧૫ વર્ષ અને કેટલાક ૧૭ વર્ષથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો આરંભ કરવાનું કહે છે. આથી ૧૫ થી ૧૭ વર્ષની ઉંમર સુધી આ શાળામાં રહેવું પડે છે.

આવી શાળાઓ મોટે ભાગે ગામડાંમાં છે. ૧૯૨૪ માં આવી શાળાઓ સેંકડે ૮૭ ગામડાંમાં અને શેષ ૧૩ શહેરોમાં હતી. ગામોમાં આવી શાળા ઘણી મુશ્કેલીથી ચાલે છે, કારણ કે સાધનોનો બહુધા અભાવ હોય છે. બિચારા ગામડીઆ સર્વથા અશિક્ષિત હોય છે. ઘરકામને માટે ઘણુંખરૂં પોતાનાં બાળકોને આમતેમ મોકલે છે. ખાસ કરીને ફસલ વખતે તો સ્કૂલ એકદમ ખાલી થઈ જાય છે. આવી મુશ્કેલીઓ વેઠીને પણ તરુણ રશિયા શિક્ષણપંથમાં બરાબર આગળ વધતોજ રહ્યો છે.

એક ગ્રામ્ય અધ્યાપિકા પોતાનો દશ વર્ષનો અનુભવ આ પ્રમાણે પ્રગટ કરે છેઃ–

"પ્રાચીન પદ્ધતિ સરળ હતી. હું લખતાં, વાંચતાં અને થોડું ગણિત શીખવાડતી. આખા વર્ગને ઉભો કરી કવિતા બોલાવતી. અધ્યાપકનું કામ ચોપડીમાં જોવા પૂરતુંજ હતું; પરંતુ આજે પુસ્તકોનું કામ નથી. બાળકોને માટે પોતાનું ઘર, મહોલ્લો અને ગામની વ્યવસ્થા આદિ જોવાનું કામ મુખ્ય છે. મારી શાળાનાં બાળકોએ આખા ગામની સ્વચ્છતાની તપાસ કરી; તેઓ એ નિર્ણય પર આવ્યા કે, લોકોને ગંદું પાણી પીવું પડે છે, એનો યોગ્ય ઉપાય કરવો જોઇએ. સારાંશ કે, આ સમયે શિક્ષણનો મુખ્ય આધાર અવલોકન અને તુલનાપર છે. પુસ્તકોની હવે જરૂર રહી નથી; શિક્ષકને પ્રતિદિન શિક્ષણની તૈયારી કરીનેજ શાળામાં આવવું પડે છે અને પોતાના વિષયનું સૂક્ષ્મતાપૂર્વક અધ્યયન કરવું પડે છે."

એક ગ્રામ્યશાળાપર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે, ત્યાં બાળકો પાસે પુસ્તકો નથી. બાળકોએ સપ્ટેમ્બર માસમાં શાળામાં આવવાનું શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી એમણે વૃક્ષોનાં પાંદડાં, બી, ફળ, ફૂલ વગેરે સંગ્રહ કરવાનું શરૂ કરી દીધું હોય છે. નવરાશની વેળાએ તેઓ આ વસ્તુ એકઠી કરે છે, શાળામાં ગયા પછી આ વિષયોની ચર્ચા કરે છે. આવી રીતે ઋતુઓને અનુરૂપ પક્ષીઓ વગેરે પણ માટીનાં બનાવી લે છે. આ બાળકો અહીં દાખલ થયા પહેલાં કોઈપણ કિન્ડરગાર્ટન સ્કૂલમાં ગયેલાં હોતાં નથી. એઓએ પુસ્તકોદ્વારા શિક્ષણનો આરંભ કરવાને બદલે પોતાના ગ્રામ્ય-જીવનથીજ શિક્ષણનો પ્રારંભ કરી પ્રકૃતિરૂપી પુસ્તકથી જ્ઞાન સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્યોગ કરેલો હોય છે. આવી સ્થિતિમાં કોણ અભણ રહે ?

શહેરની પ્રાથમિક શાળાઓ વિશેષ સમૃદ્ધ હોય છે, છતાં આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તો તે અપૂર્ણજ; કિંતુ વિષય, પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થી, એ ત્રણ બાબતોમાં એ શાળાઓ વિશેષ રૂપથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે.

શિક્ષણના વિષયોની ચુંટણી વિદ્યાર્થીના જીવનક્રમને જોઇને કરવામાં આવે છે. કોઈ સ્કૂલ ગામડાની સ્વચ્છતાનો વિષય ચુંટે છે, તો કોઇ આસપાસની ખાણની માહિતીનો વિષય ચુંટ્યા પછી તેની સાથે સંબંધ રાખનારા અભ્યાસક્રમને બાંધે છે.

એક શ્રમજીવી શાળાના આચાર્યના શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો—

"અમે શાળાનું કામકાજ અને નાગરિક જીવનને સંબદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. અમે ગણિત, ભૂગોળ કે એવા બીજા કોઇ ગૂઢ વિષયમાં બાળકને ગુંચવી નાખતા નથી, પણ પ્રત્યેક કક્ષામાં અમે કોઇપણ એક વસ્તુ(પ્રોબ્લેમ)નું અધ્યયન, મનન અને વિવેચન કરાવીએ છીએ. તે વસ્તુ પણ બહારની નહિ, પણ પોતાનીજ આસપાસની સામગ્રીમાંથી ચૂંટીએ છીએ."

આપણે શિક્ષણશાસ્ત્રમાં જેને "પ્રોજેક્ટ મેથડ" કહીએ છીએ, તે રીતપર એ શ્રમજીવી શાળાઓ શિક્ષણ આપે છે. શિક્ષણનો વિષય મનુષ્યના જીવનક્રમમાંથીજ પસંદ કરવામાં આવે છે. એ સંબંધે જે શિક્ષણ મળે છે, તેથી થોડોઘણો–માનસિક–વ્યાયામ પણ થાય છે.

કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે, આ "પ્રોજેક્ટ મેથડ" પ્રારંભનાં ત્રણ-ચાર વર્ષ માટેજ લાભદાયી છે; છતાં હજી કોઇ નિશ્ચિત નિર્ણયપર આવ્યા નથી. સંભવ છે કે, શીઘ્ર તેઓ કોઇ સારા પરિણામપર પહોંચી જશે.

આ શાળાની એક વિશેષતા વિદ્યાર્થીઓના સંબંધની છે. રશિયાની તમામ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીવર્ગને ઘણા સન્માન સાથે રાખવામાં આવે છે.

શહેરની એ શાળાઓમાં પ્રત્યેક કક્ષામાં ત્રણ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની એક સમિતિ બનેલી હોય છે, જેનો એક મંત્રી હોય છે. સ્કૂલની પ્રબંધસમિતિમાં આ મંત્રીની સંમતિ લેવાય છે. આખી સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ કેવળ વિદ્યાર્થીઓનાજ હાથમાં રહે છે. સ્વચ્છતા, વ્યાયામ, રમતગમત આદિ વિભાગના મંત્રી પણ એજ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી હોય છે; કિંતુ એ સૌથી અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય વિદ્યાર્થીઓના નિયમનનું છે, તે પણ એમનાજ હાથમાં છે. અધ્યાપકો એમાં જરા પણ હસ્તક્ષેપ કરતા નથી; કિંતુ એથી એમ ન સમજવું કે, એ સ્કૂલોમાં ઘણી અવ્યવસ્થા હશે, પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થી તો કક્ષા બદલતી વખતે પણ શાંતિથી કામ લે છે.

વિદ્યાર્થીગણ પોતાનો સહયોગી વ્યવહાર ચલાવી સામાજિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાર્થી મંડળની સ્વાધીનતા, અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એકમત સ્કૂલ કમિટિમાં વિદ્યાર્થીઓનું સ્થાન, નિરીક્ષણ-કર્તાઓની પાઠશાળાની સંપૂર્ણ માહિતી કરાવવાના વિષયમાં કર્મચારીઓનું ઉત્તરદાયિત્વ આદિ કારણોથી વિદ્યાર્થી શાળાને પોતાનીજ માને છે.

ઉદ્યોગશાળાઓ

શ્રમજીવી શાળામાંથી નીકળ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને કોઇ ઔદ્યોગિક શાળામાં દાખલ થવું પડે છે. તેમાં ચાર વર્ષ રહેવું પડે છે. એ શાળાઓ ત્રણ પ્રકારની છેઃ—(૧) કૃષિશાળા, (૨) શિલ્પશાળા, (૩) યંત્રકળા-વિદ્યાલય. આ સ્કૂલોમાં ચાર કલાક શિક્ષણ અને ચાર કલાક પરિશ્રમ (મજૂરી) કરવાનો નિયમ છે. રશિયાનાં વિભિન્ન વ્યાપારીમંડળ એ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાની હિતની દૃષ્ટિથી ઉત્સાહિત કરે છે. યંત્રકલા-વિદ્યાલયોમાં બે પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરે છે.

(૧) ઉમેદવાર-જેઓ આગળ વધી કોઈ કારખાનામાં કામ કરવા માગતા હોય તે.

(૨) કારીગર-કારખાનામાં કામ કરતાં કરતાં બુઢ્ઢા થયા હોય, પણ અત્યારસુધી જેમણે હસ્તકૌશલ સિવાય કોઇ વિષયનું સંસ્કારયુક્ત સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ન હોય તે.

આવી શાળાના વિષયમાં એક મુખ્ય અધ્યાપક લખે છે કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જોતાં આપણને એક ઉત્તમ અને પરિશ્રમી કારીગરની આવશ્યકતા છે. સામાજિક દૃષ્ટિથી આપણને એક ઉત્તમ નાગરિકની જરૂર છે. આથી એ બંને ઉદ્દેશોની પૂર્તિ કરી શકે, એવો અભ્યાસક્રમ આપણે આ શાળાઓમાટે બનાવવો જોઇએ.

એ શાળાથી વિદ્યાર્થીઓ કામ કરીને કમાય છે, શારીરિક શ્રમદ્વારાજ નિર્વાહ કરતાં શીખે છે. આથી વિદ્યાલયમાં શિક્ષિત થઇ નીકળતાંજ નોકરીની શોધમાં રખડવું પડતું નથી. દેશના જીવનમાં તે પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લે છે. સાથે એક ઉત્તમ નાગરિકનું કર્તવ્ય પણ બજાવે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ

સને ૧૯૨૫ માં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રદાન કરનાર સંસ્થાઓ નીચે મુજબ હતીઃ-ડાક્ટરી વિભાગની ૬૬, શિક્ષણશાસ્ત્રની ૩૩૧, કૃષિવિભાગની ૧૫૨, કળાકૌશલ્યની ૨૧૯, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રની ૫૩, સંગીત અને કળાની ૯૨.

આમાંની કંઇ સંસ્થાઓનાં ભવન અને સાધનોપર દૃષ્ટિપાત કરવાથી તેની દરિદ્રાવસ્થાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળે છે; પણ એમની પ્રયોગશાળાઓ અને પુસ્તકાલયોની અવસ્થા ઘણી સંતોષજનક છે. હજી સારી સ્થિતિમાં લાવવાના પ્રયત્ન ચાલુ છે.

ત્યાંની કૉલેજો આપણી આર્ટ કૉલેજો જેવી નથી; પણ ત્યાં એમને સ્થાને ઉચ્ચ કળાભુવન (ટેકનીકલ સ્કૂલ્સ) હોય છે. સ્ટેલીનોવમાં આવી એક કૉલેજ છે. એ કળાભુવનમાં ૨૫૦ વિદ્યાર્થી છે, એમાંથી અર્ધા તો ખાણસંબંધી કામ શીખે છે, બીજા મેકેનીકલ ઈજીનિયરીંગના

પ્રયોગ કરે છે. સંસ્થા તરફથી શિક્ષણની વ્યવસ્થા, રહેવા માટે સ્થાન ને વિદ્યાર્થીના ભોજનાદિના ખર્ચનો પણ કંઇક પ્રબંધ કરવામાં આવેલો હોય છે. એ સિવાય દર માસે વિદ્યાર્થીને ૨૫ રૂબલ (રશિયન સિક્કો) આપવામાં આવે છે. આ ભવનની ઇમારતો આલીશાન તો નથી, પણ સુંદર, સાદી, મજબૂત તથા હવા અને પ્રકાશયુક્ત છે.

કૉલેજ

આ કળાભવનમાં દાખલ થનારને કોઈ વ્યાપારી મંડળના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા પડે છે. આવી રીતે સંસ્થામાં દાખલ થતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીને કોઇએક વ્યવસાયમાં વર્ષભર કામ કરીને અનુભવ મેળવવો ફરજીયાત થઇ પડે છે; કારણ કે તે વિના સંસ્થામાં દાખલ થવાતું નથી. કળાભુવનમાં વેકેશનો-રજાઓ હોવા છતાં ઓછામાં ઓછા બે મહિના, ઇચ્છાનુસાર વ્યવસાયમાં મંડ્યા રહેવું પડે છે. આ દૃષ્ટિથી ત્યાંની કૉલેજો ઔદ્યોગિક શાળા કહી શકાય છે. સંસ્થામાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થી કેવળ યંત્રવત્ નહિ, પણ ખાસો વિચારશીલ વ્યવસાયીના રૂપમાં હોય છે.

બીજું નવા વિદ્યાર્થી કળાભવનમાં દાખલ થતાંજ 'વિદ્યાર્થી-સ્વરાજ્ય'ના સભ્યતરીકે ગણાય છે. તેને કળાભવનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બે અધ્યાપકની પાછળ એક વિદ્યાર્થીના પ્રમાણથી એમના પ્રતિનિધિત્વની ગણના થાય છે. કળાભવનની પ્રત્યેક વિભાગની વ્યવસ્થામાં એની સંમતિ સ્વીકારાય છે. આમ વિદ્યાર્થીઓ કળાભવનના અંગભૂત બને છે ને તેથી એ સંસ્થાઓને આત્મભાવથી જુએ છે.

કળાભવનના વિદ્યાર્થીઓમાં પરણેલો છાત્ર કદાચજ કોઇ હશે અથવા તો ગૃહસ્થ બનવાની ઇચ્છા પણ વિરલજ કોઇના મનમાં હશે; કારણ કે ઘણાંખરાં એ શ્રમજીવી સમાજનાં બાળકો હોય છે. આથી તેઓ વિભિન્ન વ્યવસાયોમાં નિપુણ બનવાનીજ વધારે ઉત્કંઠા રાખે છે. સારાંશ કે, આ સૌ વિદ્યાર્થીઓ આ સમયે તો રશિયાના ભૂતકાળથી વિમુખ છે અને દેશનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવાને માટે જીવતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સ્ટેલીનોવના કળાભવનમાં વિદ્યાર્થીગણ કઠિન પરિશ્રમી જીવન ગુજારે છે. ફક્ત ચટાઇપર સૂવે છે, ભોજન સાદું આડંબરરહિત જમે છે અને એશઆરામનું ત્યાં નામ નથી; છતાં વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો ઉલ્લાસયુક્ત જીવન ગુજારે છે.

આ કલાભવનનો એક ખાસ વિભાગ છે. ત્યાં વધુ ઉંમર થઇ હોય એવા કારીગર નવા જમાનાની તાલીમ મેળવે છે. એ વિભાગનું નામ 'રબફક' છે. આ વિભાગદ્વારા જ્યારે સર્વ પુરાણા કારીગરો તાલીમ મેળવી રહેશે, ત્યારે એને બંધ કરવામાં આવશે. કોઇ 'રબફક' દિવસના ચાલે છે, તો કોઇ રાત્રે પણ તાલીમ આપે છે. સાધારણતઃ જેણે કોઇ ને કોઇ વ્યવસાયમાં ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું હોય, તેને એ 'રબફક'માં દાખલ કરે છે.

વિશ્વવિદ્યાલય

ભારતની યુનિવર્સિટી કરતાં રશિયાથી યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ ભિન્ન છે; ત્યાં તો એટલે સુધી કે યુનિવર્સિટી શબ્દપર સુદ્ધાં રાગ ઉત્પન્ન થયો છે; કારણ કે પુરાણી યુનિવર્સિટી ઝારશાહીની પોષક હતી.

આ વખતે તો જે લોકો કોઇ ખાસ વ્યવસાયમાં પ્રવીણ થવા માગતા હોય, અથવા તો જે વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોનું ઉંડું અધ્યયન કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થાય છે.

ઇન્સ્ટીટ્યુટ્સ

આપણા વિશ્વવિદ્યાલયમાં જેમ 'પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વર્ક' છે, એજ શ્રેણીનું કાર્ય આ સંસ્થાઓમાં થાય છે. સોવીએટ સરકાર આ સંસ્થા ત્રણ ઉદ્દેશથી ચલાવે છેઃ-(૧) સોવીએટ સરકારની આર્થિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના નેતાઓને યથાનિયમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઇ શકે; (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણનાં કલાભવન અને વિશ્વવિદ્યાલયો માટે અધ્યાપક તૈયાર કરી શકે; (૩) મનુષ્યની મર્યાદામાં આવનારાં સમગ્ર જ્ઞાનક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત નાનાવિધ પ્રશ્નોનું પ્રયોગશાળાઓદ્વારા નિરાકરણ થઇ શકે.

તેઓ જગતના પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને પોતાના ઇન્સ્ટીટયુટ માટે આમંત્રણ કરે છે અને પ્રત્યેક ગૂઢ પ્રશ્નની અનેક પ્રકારથી ચર્ચા કરી અંતિમ નિર્ણયમાટે એમને રોકે છે.

કોઇ પણ પ્રશ્નનું અધ્યયન અને નિરાકરણ કરતી વખતે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનેજ પ્રધાનતા આપવામાં આવે છે. આથી નિર્ણય પણ સાર્વદેશીય બને છે.

('ચિત્રમય જગત'ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક–શ્રી. કરસનજી મણિભાઈ દેશાઇ)

૫૯–ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

કૉન્ફુત્સુ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન

(૧)

કૉન્ફુત્સુ"નું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ઉદાત્ત અને અભ્યસનીય છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિની સાથે તેનું પુષ્કળજ સામ્ય છે. સિવાય આજકાલ ચાલી રહેલી ઉથલપાથલને લીધે ચીન દેશ તરફ સૌ કોઇનું લક્ષ્ય લાગી રહ્યું છે, એવી વેળાએ ચીન દેશની સંસ્કૃતિસંબંધે ગુજરાતને કંઇક પિછાણ થાય તો તે તેની થોડી પણ જિજ્ઞાસાપૂર્તિ કરશે, એમ પ્રસ્તુત લેખકને લાગે છે.

કૉન્ફુત્સુનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. છટ્ઠા સૈકામાં થયો હતો. એ વખતે ચીનના સામ્રાજ્યના ટુકડે-ટુકડા થઇને પાંચ ૭ હજાર નાનાં નાનાં સંસ્થાનો અસ્તિત્વમાં આવી અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી મચી રહી હતી. ચીનના ઇતિહાસમાં આ કાળને 'અરાજકતાના કાળ' તરીકે ઓળખે છે. "શાંગ" નામક રાજવંશ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૨૫ ની સાલમાં વિનષ્ટ થયા પછી "ચાઉ" વંશ અધિકારારૂઢ થયો. આ ચાઉ વંશની સત્તા ઘણાં વર્ષ ચાલી હતી. છેવટે હિંદુસ્થાનમાં અશોકરાજાની ને ઇજીપ્તમાં 'ટાલેમિજ'ની કારકીર્દિના સમયમાં આ ચાઉ વંશને ઉતરતી કળા આવી. હુણ લોકોએ વચમાં ઘુસીને અંધાધુંધી ને અવ્યવસ્થા મચાવી ઠેકઠેકાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. સ્થાનિક માંડલિકોએ ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું અને તે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. કૉન્ફુત્સુના જન્મની વેળાએ ચીનદેશની આવા પ્રકારની સ્થિતિ હતી. બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક બુદ્ધદેવ પોતાના અવતારકાર્યની સમાપ્તિ કરી થોડુંક થયાં સ્વધામ સીધાવી ગયા હતા ને ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર થયો નહોતો. આવા સંધિકાળમાં કૉન્ફુત્સુનો જન્મ થયો હતો.

કૉન્ફુત્સુએ આગળ જતાં જે ધર્મતત્ત્વોનો પ્રસાર કર્યો, તેનું મહત્ત્વ સમજવાને તત્કાલીન પરિસ્થિતિની માહિતી હોવાનું આવશ્યક હોવાથી ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે. કૉન્ફુત્સુની નજર સામે એક વિશિષ્ટ ધ્યેય હતું. જૂનું સુરાજ્ય નષ્ટ થયું હતું, જેથી પુરાતન કાળની સારી રીતભાતો, ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ તેમજ શ્રદ્ધાને પુનરપિ સ્થાપન કરવાની હતી. એટલા સારૂ અસંખ્ય રાજાઓના દરબારમાં તે કેટલાંય વર્ષોસુધી ફરતો રહ્યો; પરંતુ તેને કોઇએ પણ આશ્રય આપ્યો નહિ. કદાચિત્ કોઈ રાજા તેને પોતાને ત્યાં રાખે, તો ત્યાં આગળ તેનો નિભાવજ ન થાય એવી સ્થિતિ હતી. આ અવધિમાં તેને પુષ્કળજ અનુયાયી મળ્યા; પરંતુ છેવટે તેનો અંત દુઃખમાં ને દારિદ્ર્યમાંજ ઇ. સ. પૂ. ૪૭૮ ની સાલમાં થયો!

કૉન્ફુત્સુ સંબંધેની પુષ્કળ માહિતી અત્યાર અગાઉ કોઈ કોઈ ઠેકાણે આવી ગઇ છે, પણ એથી તેની યથાર્થ કલ્પના કોઇનેયે વિશેષ રીતે થઇ નથી. કોઈ કોઈ તેને નૂતન ધર્મસંસ્થાપક-તરીકે ઓળખે છે, પણ તે ભૂલ છે; તથાપિ તે ચીનમાં ચિરંજીવ ને પ્રાતર્વંદ્ય થયેલો છે અને તેની યોગ્યતા પણ ખરેખર તેવીજ છે,એ બીના નીચેના વિવેચન ઉપરથી કોઇનાયે ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

કૉન્ફુત્સુ ઉચ્ચકુળમાં જન્મ્યો હતો અને તે "લૂ" રાજવંશની કારકીર્દિમાં થોડોક વખત મંત્રીપદપર હતો. વાસ્તવિક રીતે તે ન્યાયમંત્રી હતો. તત્કાલીન દુરવસ્થા તેના અંતઃકરણને દુભવતી હતી ને તે સુધારવાને તે કૃતનિશ્ચય હતો. મંત્રીપદની વેળાએ તે નાનકડા રાજ્યની માત્ર ત્રણ વર્ષમાંજ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી બતાવવાની તેણે શરૂઆતમાંજ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેની નૈતિક તેમજ શૈક્ષણિક કલ્પના નિશ્ચિત થઇ ચૂકી હતી; એનો તેને પ્રયોગ કરી જોવો હતો. પોતાનાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ બતાવીને માત્ર એકજ વર્ષની અંદર રાજ્યને જરૂર સુસ્થિતિમાં આણી

પ્રયોગ કરે છે. સંસ્થા તરફથી શિક્ષણની વ્યવસ્થા, રહેવા માટે સ્થાન ને વિદ્યાર્થીના ભોજનાદિના ખર્ચનો પણ કંઇક પ્રબંધ કરવામાં આવેલો હોય છે. એ સિવાય દર માસે વિદ્યાર્થીને ૨૫ રૂબલ (રશિયન સિક્કો) આપવામાં આવે છે. આ ભવનની ઇમારતો આલીશાન તો નથી, પણ સુંદર, સાદી, મજબૂત તથા હવા અને પ્રકાશયુક્ત છે.

કૅાલેજ

આ કળાભવનમાં દાખલ થનારને કોઈ વ્યાપારી મંડળના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા પડે છે. આવી રીતે સંસ્થામાં દાખલ થતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીને કોઈએક વ્યવસાયમાં વર્ષભર કામ કરીને અનુભવ મેળવવો ફરજીયાત થઇ પડે છે; કારણ કે તે વિના સંસ્થામાં દાખલ થવાતું નથી. કળાભુવનમાં વેકેશનો–રજાઓ હોવા છતાં ઓછામાં ઓછા બે મહિના, ઇચ્છાનુસાર વ્યવસાયમાં મંડ્યા રહેવું પડે છે. આ દૃષ્ટિથી ત્યાંની કૅાલેજો ઔદ્યોગિક શાળા કહી શકાય છે. સંસ્થામાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થી કેવળ યંત્રવત્ નહિ, પણ ખાસો વિચારશીલ વ્યવસાયીના રૂપમાં હોય છે.

બીજું નવા વિદ્યાર્થી કળાભવનમાં દાખલ થતાંજ 'વિદ્યાર્થી–સ્વરાજ્ય'ના સભ્યતરીકે ગણાય છે. તેને કળાભવનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બે અધ્યાપકની પાછળ એક વિદ્યાર્થીના પ્રમાણથી એમના પ્રતિનિધિત્વની ગણના થાય છે. કળાભવનની પ્રત્યેક વિભાગની વ્યવસ્થામાં એની સંમતિ સ્વીકારાય છે. આમ વિદ્યાર્થીઓ કળાભવનના અંગભૂત બને છે ને તેથી એ સંસ્થાઓને આત્મભાવથી જુએ છે.

કળાભવનના વિદ્યાર્થીઓમાં પરણેલો છાત્ર કદાચજ કોઇ હશે અથવા તો ગૃહસ્થ બનવાની ઇચ્છા પણ વિરલજ કોઇના મનમાં હશે; કારણ કે ઘણાંખરાં એ શ્રમજીવી સમાજનાં બાળકો હોય છે. આથી તેઓ વિભિન્ન વ્યવસાયોમાં નિપુણ બનવાનીજ વધારે ઉત્કંઠા રાખે છે. સારાંશ કે, આ સૌ વિદ્યાર્થીઓ આ સમયે તો રશિયાના ભૂતકાળથી વિમુખ છે અને દેશનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવાને માટે જીવતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સ્ટેલીનોવના કળાભવનમાં વિદ્યાર્થીગણ કઠિન પરિશ્રમી જીવન ગુજારે છે. ફક્ત ચટાઇપર સૂવે છે, ભોજન સાદું આડંબરરહિત જમે છે અને એશઆરામનું ત્યાં નામ નથી; છતાં વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો ઉલ્લાસયુક્ત જીવન ગુજારે છે.

આ કલાભવનનો એક ખાસ વિભાગ છે. ત્યાં વધુ ઉંમર થઇ હોય એવા કારીગર નવા જમાનાની તાલીમ મેળવે છે. એ વિભાગનું નામ 'રબફક' છે. આ વિભાગદ્વારા જ્યારે સર્વ પુરાણા કારીગરો તાલીમ મેળવી રહેશે, ત્યારે એને બંધ કરવામાં આવશે. કોઇ 'રબફક' દિવસના ચાલે છે, તો કોઇ રાત્રે પણ તાલીમ આપે છે. સાધારણતઃ જેણે કોઇ ને કોઇ વ્યવસાયમાં ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું હોય, તેને એ 'રબફક'માં દાખલ કરે છે.

વિશ્વવિદ્યાલય

ભારતની યુનિવર્સિટી કરતાં રશિયાથી યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ ભિન્ન છે; ત્યાં તો એટલે સુધી કે યુનિવર્સિટી શબ્દપર સુદ્ધાં રાગ ઉત્પન્ન થયો છે; કારણ કે પુરાણી યુનિવર્સિટી ઝારશાહીની પોષક હતી.

આ વખતે તો જે લોકો કોઇ ખાસ વ્યવસાયમાં પ્રવીણ થવા માગતા હોય, અથવા તો જે વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોનું ઉંડું અધ્યયન કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ઇન્સ્ટીટ્યુટ્માં દાખલ થાય છે.

ઇન્સ્ટીટ્યુટ્સ

આપણા વિશ્વવિદ્યાલયમાં જેમ 'પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વર્ક' છે, એજ શ્રેણીનું કાર્ય આ સંસ્થાઓમાં થાય છે. સોવીએટ સરકાર આ સંસ્થા ત્રણ ઉદ્દેશથી ચલાવે છેઃ–(૧) સોવીએટ સરકારની આર્થિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના નેતાઓને યથાનિયમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઇ શકે; (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણનાં કલાભવન અને વિશ્વવિદ્યાલયો માટે અધ્યાપક તૈયાર કરી શકે; (૩) મનુષ્યની માર્યાદામાં આવનારાં સમગ્ર જ્ઞાનક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત નાનાવિધ પ્રશ્નોનું પ્રયોગશાળાઓદ્વારા નિરાકરણ થઇ શકે.

તેઓ જગતના પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને પોતાના ઇન્સ્ટીટયુટ માટે આમંત્રણ કરે છે અને પ્રત્યેક ગૂઢ પ્રશ્નની અનેક પ્રકારથી ચર્ચા કરી અંતિમ નિર્ણયમાટે એમને રોકે છે.

કોઇ પણ પ્રશ્નનું અધ્યયન અને નિરાકરણ કરતી વખતે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિનેજ પ્રધાનતા આપવામાં આવે છે. આથી નિર્ણય પણ સાર્વદેશીય બને છે.

('ચિત્રમય જગત'ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક—શ્રી. કરસનજી મણિભાઈ દેશાઇ)

૫૯—ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

કૉન્ફુત્સુ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન

(૧)

કૉન્ફુત્સુ"નું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ઉદાત્ત અને અભ્યસનીય છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિની સાથે તેનું પુષ્કળજ સામ્ય છે. સિવાય આજકાલ ચાલી રહેલી ઉથલપાથલને લીધે ચીન દેશ તરફ સૌ કોઇનું લક્ષ્ય લાગી રહ્યું છે, એવી વેળાએ ચીન દેશની સંસ્કૃતિસંબંધે ગુજરાતને કંઇક પિછાણ થાય તો તે તેની થોડી પણ જિજ્ઞાસાપૂર્તિ કરશે, એમ પ્રસ્તુત લેખકને લાગે છે.

કૉન્ફુત્સુનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં થયો હતો. એ વખતે ચીનના સામ્રાજ્યના ટુકડેટુકડા થઇને પાંચ ૭ હજાર નાનાં નાનાં સંસ્થાનો અસ્તિત્વમાં આવી અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી મચી રહી હતી. ચીનના ઇતિહાસમાં આ કાળને 'અરાજકતાના કાળ' તરીકે ઓળખે છે. "શાંગ" નામક રાજવંશ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૨૫ ની સાલમાં વિનષ્ટ થયા પછી "ચાઉ" વંશ અધિકારારૂઢ થયો. આ ચાઉ વંશની સત્તા ઘણાં વર્ષ ચાલી હતી. છેવટે હિંદુસ્થાનમાં અશોકરાજાની ને ઇજીપ્તમાં 'ટોલેમિજ'ની કારકીર્દિના સમયમાં આ ચાઉ વંશને ઉતરતી કળા આવી. હુણ લોકોએ વચમાં ઘુસીને અંધાધુંધી ને અવ્યવસ્થા મચાવી ઠેકઠેકાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. સ્થાનિક માંડલિકોએ ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું અને તે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. કૉન્ફુત્સુના જન્મની વેળાએ ચીનદેશની આવા પ્રકારની સ્થિતિ હતી. બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક બુદ્ધદેવ પોતાના અવતારકાર્યની સમાપ્તિ કરી થોડુંક થયાં સ્વધામ સીધાવી ગયા હતા ને ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર થયો નહોતો. આવા સંધિકાળમાં કૉન્ફુત્સુનો જન્મ થયો હતો.

કૉન્ફુત્સુએ આગળ જતાં જે ધર્મતત્ત્વોનો પ્રસાર કર્યો, તેનું મહત્ત્વ સમજવાને તત્કાલીન પરિસ્થિતિની માહિતી હોવાનું આવશ્યક હોવાથી ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે. કૉન્ફુત્સુની નજર સામે એક વિશિષ્ટ ધ્યેય હતું. જૂનું સુરાજ્ય નષ્ટ થયું હતું, જેથી પુરાતન કાળની સારી રીતભાતો, ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ તેમજ શ્રદ્ધાને પુનરપિ સ્થાપન કરવાની હતી. એટલા સારૂ અસંખ્ય રાજાઓના દરબારમાં તે કેટલાંય વર્ષોસુધી ફરતો રહ્યો; પરંતુ તેને કોઇએ પણ આશ્રય આપ્યો નહિ. કદાચિત્ કોઈ રાજા તેને પોતાને ત્યાં રાખે, તો ત્યાં આગળ તેનો નિભાવજ ન થાય એવી સ્થિતિ હતી. આ અવધિમાં તેને પુષ્કળજ અનુયાયી મળ્યા; પરંતુ છેવટે તેનો અંત દુઃખમાં ને દારિદ્ર્યમાંજ ઇ. સ. પૂ. ૪૭૮ ની સાલમાં થયો!

કૉન્ફુત્સુ સંબંધેની પુષ્કળ માહિતી અત્યાર અગાઉ કોઈ કોઈ ઠેકાણે આવી ગઇ છે, પણ એથી તેની યથાર્થ કલ્પના કોઇનેયે વિશેષ રીતે થઇ નથી. કોઈ કોઈ તેને નૂતન ધર્મસંસ્થાપકતરીકે ઓળખે છે, પણ તે ભૂલ છે; તથાપિ તે ચીનમાં ચિરંજીવ ને પ્રાતર્વંદ્ય થયેલો છે અને તેની યોગ્યતા પણ ખરેખર તેવીજ છે, એ બીના નીચેના વિવેચન ઉપરથી કોઇનાયે ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

કૉન્ફુત્સુ ઉચ્ચકુળમાં જન્મ્યો હતો અને તે "લૂ" રાજવંશની કારકીર્દિમાં થોડોક વખત મંત્રીપદપર હતો. વાસ્તવિક રીતે તે ન્યાયમંત્રી હતો. તત્કાલીન દુરવસ્થા તેના અંતઃકરણને દુભવતી હતી ને તે સુધારવાને તે કૃતનિશ્ચય હતો. મંત્રીપદની વેળાએ તે નાનકડા રાજ્યની માત્ર ત્રણ વર્ષમાંજ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી બતાવવાની તેણે શરૂઆતમાંજ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેની નૈતિક તેમજ શૈક્ષણિક કલ્પના નિશ્ચિત થઇ ચૂકી હતી; એનો તેને પ્રયોગ કરી જોવો હતો. પોતાનાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ બતાવીને માત્ર એકજ વર્ષની અંદર રાજ્યને જરૂર સુસ્થિતિમાં આણી

મૂકીશ, એવી તેને ખાત્રી હતી; પરંતુ ત્યાર પહેલાંજ તેને ત્યાંથી વિદાયગીરી મળી. રાજ્યમાં થતો અન્યાય દૂર કરવાની તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી. કૉન્ફ્યુત્સુનું અહિત કરવાને ટાંપી રહેલા બીજા એક રાજાએ જે રાજાને ત્યાં કૉન્ફ્યુત્સુ મંત્રીપદે હતો, તે રાજાને ૮૦ સૌંદર્યવાન કળાવંતિણી નજરાણાતરીકે મોકલી. તેના મોહમાં લપટાઇને એ રાજાએ કૉન્ફ્યુત્સુને તેના અધિકારપરથી દૂર કર્યો. અહીંજ તેની સુરાજ્યવ્યવસ્થાની પ્રતિજ્ઞાની ઇતિશ્રી થઈ!

"લાઉત્સી" નામનો બીજો એક સંપ્રદાયપ્રવર્તક કૉન્ફ્યુત્સુના જેવોજ થઇ ગયો. એનું તત્ત્વ એવું હતું કે, સારાની સાથે સારા ને ખરાબની સાથે પણ સારા. ન્યાયને ન્યાય ને અન્યાયનેયે ન્યાયજ, સૌજન્યને સૌજન્ય અને દુષ્ટપણાનો પ્રતીકાર પણ સૌજન્યથીજ કરવો; પરંતુ કૉન્ફ્યુત્સુનું તેમ નથી. તેને એક વાર પૂછવામાં આવ્યું કે, "દુષ્ટપણાનો જે સારાપણાથી પ્રતીકાર કરે છે, તેની બાબતમાં આપનો શો મત છે?"

અહીં કૉન્ફ્યુત્સુએ સામો પ્રશ્ન કર્યો:-"તો પછી એવો માણસ સારાપણાનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકે? યોગ્ય રીત તો એ છે કે, માણસે જેવાની સાથે તેવા થવું. સૌજન્યનો બદલો સૌજન્ય અને દુષ્ટતાનો બદલો દુષ્ટતા." ઠોંસાને ઠોંસો ને ધક્કાને ધક્કો, એજ તત્ત્વ તેને માન્ય હતું; એમ આ ઉપરથી જણાય છે. આટલા પૂરતું તેનું રામદાસ ને લોકમાન્યની સાથે સામ્ય દેખાય છે.

કૉન્ફ્યુત્સુનામાં આત્મવિશ્વાસ બહુ હતો. વર્તમાનકાળની સુધારણા સારૂ ભૂતકાળની સ્થિતિ તરફ નજર દોડાવવી તેને ઇષ્ટ લાગતું હતું. પૂર્વજોના ઉપયુક્ત રીતરિવાજોની સ્થાપના તેને ફરીથી કરવી હતી. તેમ કર્યા સિવાય લોકો સુખી થવાના નથી, એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. કેવળ લોકકલ્યાણ એજ તેની અખંડ ચળવળનું એકમાત્ર ધ્યેય હતું. તેના વિચાર, તેના પ્રવાસ અને તેણે સહન કરેલાં દુઃખો કેવળ લોકકલ્યાણને માટે હતાં. ધાર્મિક વિધિના આચાર તરફ તેનું વલણ વિશેષ હતું ખરૂં, પણ અહીં એ સુદ્ધાં કબૂલ કરવું જોઇએ કે, જે લોકોનું સ્વાભાવિક વલણ ધાર્મિક આચાર તરફ હોય છે અને જેમને અમૂર્ત તત્ત્વ સિદ્ધાંતોની બરાબર સમજ પડતી નથી એવા લોકોને શિથિલ થયેલા ધાર્મિક વિધિ ને આચાર ફરીથી શીખવવાની સમાજશાસ્તાઓને જરૂર પડે છે. એ સિવાય શાબ્દિક ધર્મતત્ત્વોની તેમની ઉપર જરા પણ અસર થતી નથી.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે કૉન્ફ્યુત્સુ એ કોઇ ધર્મસંસ્થાપક નહોતો, પણ પુરાણજીર્ણોદ્ધારક હતો. તે એક સંપ્રદાય-પ્રવર્તક હતો. તેની ગ્રંથરચનામાં નાવીન્ય ક્વચિતજ છે. તેણે પુરાણ ગ્રંથોનુંજ ફરીથી પ્રકાશન કર્યું. પ્રથમથીજ અસ્તિત્વમાં આવેલા વિસ્ખલિત વિચારોનું તેણે સંકલન કર્યું. એ વિચાર ઇતિહાસ, કાવ્ય ને નીતિ વગેરે વિષયોપરના હતા. ચીનનાં આ જૂનાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧)—યિ-કિંગ—સ્થિસંતરવિષયક પવિત્ર ગ્રંથ, (૨) શુ-કિંગ-ઇતિહાસગ્રંથ, (૩) શિ-કિંગ-કાવ્યગ્રંથ, (૪) લિ-કિંગ-આચારબોધક ગ્રંથ.

(૧) **યિ-કિંગ:**—આ ગ્રંથમાંના મૂળ મુદ્દાઓનું ઉત્પાદકત્વ "ફૂ-હિ" નામના પુરુષને હોવાનું મનાય છે. આ પુરુષ ઇ.સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષપર થઇ ગયો. એ ગ્રંથનું અધ્યયન ખુદ કૉન્ફ્યુત્સુએ ખૂબ મન લગાડીને કર્યું હતું. તે કહેતો કે "મારૂં જો આયુષ્ય હજુ વધે તો હું બીજાં ૫૦ વર્ષ સુધી આજ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતો રહીશ."

(૨) **શુ-કિંગ:**—આ બૃહદ્ગ્રંથમાં બીજા સો નાના નાના ગ્રંથોનો સમાવેશ છે. એ પૈકી હમણાં ૫૯ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે. એમાંના જૂના ગ્રંથોનો રચનાકાળ ઇ. સ. પૂ. ૨૩ મા સૈકાનીએ પહેલાંનો છે ને બીલકુલ નજીકનો કાળ ઇ.સ. પૂ. ૮ મા સૈકા પહેલાંનો છે.

(૩) **શિ-કિંગ:**—આ કાવ્યસંગ્રહના ૩૧૧ વિભાગ છે. એમાંથી હમણાં ફક્ત ૩૦૫ જ ઉપલબ્ધ છે. એનોય રચનાકાળ ઇ. સ. પહેલાંના ૧૨ મા શતકથી ઇ. સ. પહેલાંના છઠ્ઠા શતક સુધીનો છે. "આ કાવ્યગ્રંથ જેણે વાંચ્યો ન હોય તેની સાથે બોલવું પણ યોગ્ય નથી. આ ગ્રંથ જેણે વાંચ્યો હોય, તેના મનમાં નીચ કલ્પના કદી પણ નહિ આવે" એમ કૉન્ફ્યુત્સુ કહેતો હતો.

(૪) **લિ-કિંગ:**—આમાં "ચૌ" રાજવંશની કારકીર્દિની વેળાના ધર્મવિધિનું ને આચારોનું સંકલન કરેલું છે ને કૉન્ફ્યુત્સુની કહેવતોને પણ વચમાં વચમાં તેમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે.

કૉન્ફુત્સુનો સ્વતંત્ર એવો એકજ ગ્રંથ છે. તેનું નામ "વસંતપર્જન્ય કથા" છે. ખરૂં કહીએ તો આ ગ્રંથ શુ–કિંગ નામક ઇતિહાસગ્રંથની સ્વતંત્ર એવી એક પૂરવણીજ છે. તે પોતાનાં તત્ત્વોનું માત્ર ભાષણદ્વારાજ પ્રતિપાદન કરતો હતો ને એ તત્ત્વોનું તેના શિષ્યોએ સંકલન કરી રાખ્યું છે. કૉન્ફુત્સુના આ મુખપ્રતિપાદિત તત્ત્વગ્રંથોના ત્રણ વિભાગ હોઇ આગળ જતાં તેમાં તેના વડા શિષ્ય મેનત્સુના વિચારોના એક ચોથા વિભાગનો ઉમેરો થઇને કૉન્ફુત્સુ-સંપ્રદાયના આ નવા ગ્રંથચતુષ્ટય એ સંપ્રદાયવાળાઓને વેદચતુષ્ટય પ્રમાણેજ પરમપૂજ્ય થઇ પડયા છે. આ ચાર ગ્રંથ તે આઃ–(૧) ત–હેઉય–મહાવિદ્યા, (૨) ચંગ–યંગ--મધ્યમાવસ્થા, (૩) લન–યુ–કૉન્ફુત્સુના સ્ફુટ વિચાર, (૪) માંગ–ત્સિ–મેનત્સુના ઉદાત્ત વિચાર.

નીતિશાસ્ત્રદૃષ્ટિએ કૉન્ફુત્સુના આ ગ્રંથોની કિંમત બહુ મોટી છે. કૉન્ફુત્સુના આ ગ્રંથોમાં ભૂતકાળને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હોઇ પિતૃભક્તને અસામાન્ય મહત્ત્વ આપેલું છે, તેની પાશ્ચિમાત્ય લોકોનાથી કલ્પના સુદ્ધાં થઇ શકશે નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિભિન્નતામાંનું વિશેષ છે તે આ. સિવાય એના ઉપદેશમાં ધાર્મિક વિધિના આચરણપર જે જોર આપેલું છે, તે તો પાશ્ચાત્યોને હાસ્યાસ્પદજ લાગશે. નૈતિક સદાચરણ એ તેના ઉપદેશનું બીજ છે. શુ–કિંગ ગ્રંથ તેનાજ સંપાદકપણા નીચે પ્રસિદ્ધ થયો. તેમાં એક નીચલો ઉતારો છે. આ ઉતારો મૂળનોજ હતો કે તે કૉન્ફુત્સુએ નાખ્યો એ બાબતમાં શંકા છે. ગમે તેમ હોય, પણ એ ઉપરથી ચીની નીતિમત્તાનો નમુનો આપણને જોવા મળે છે. આ રહ્યો તે ઉતારોઃ—

ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષના શુમારે સન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના પ્રધાનને 'નવ સદ્‌ગુણ કયા?' આવો પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં તેનો તેણે જવાબ આપ્યો કેઃ—

૧–બોલવામાં નરમાશ, પણ તે રૂઆબદાર.
૨–સૌમ્યપણું, પણ એમાં મક્કમતા.
૩–બોલવામાં તીક્ષ્ણતા, પણ તેમાં સુદ્ધાં આદર.
૪–સ્પષ્ટ ને સચોટપણાનો વ્યવહાર, પણ એમાં પૂજ્યભાવ.
૫–શાલાશપણું, પણ તેમાં ધીટતા.
૬–નિઃસ્પૃહતા, પણ તેમાં શાંતપણું.
૭–સાદાઇ, પણ તેમાં વિવેકનું તારતમ્ય.
૮–પ્રેમ, પણ બતાવવા પૂરતું નહિ; હૃદયથી.
૯–શૌર્ય, પણ તેમાં સુદ્ધાં ન્યાયનિષ્ટા.

ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના ચીનના આ નીતિવિચાર (હોવા છતાં અત્યારે પણ તે) ખરેખર સૌને વિચારણીયજ જણાશે.

કૉન્ફુત્સુ તત્ત્વવાદના અતિરેકે કદી પણ જતો નહિ. તેને મધ્યમાવસ્થા પસંદ હતી. તે પોતાના તત્ત્વપ્રતિપાદનમાં પણ દુરાગ્રહી નહોતો. તેણે તરુણોને પિતૃભક્તિનો ઉપદેશ ભાર મૂકીને કર્યો અને તેની સાથે પ્રૌઢ માણસોને સંતતિવિષયક–પુત્રવિષયક કર્તવ્ય શીખવવાને પણ ઓછું કામ કર્યું નહોતું. તે ન્યાયમંત્રી હતો ત્યારે એક ચમત્કારી કેસ તેની પાસે આવ્યો. એમાં બાપ ફરિયાદી અને છોકરો આરોપી હતો! કૉન્ફુત્સુએ બન્નેને કેદની સજા કરી. એણે ન્યાય આપતી વેળા જે ભાષણ કર્યું એમાં નીચેનો મજકૂર છેઃ—

"જેને 'પિતૃભક્તિ એટલે શું?' એ ઉદાહરણપૂર્વક કદીપણ શીખવવામાં આવ્યું નથી તોપણ એની પિતૃભક્તિમાં ફરક પડવા બદલ શું મારે તેનેજ શિક્ષા કરવી? પિતૃવિષયક કર્તવ્ય ચૂકનારા છોકરાના જેટલોજ પુત્રવિષયક કર્તવ્ય ચૂકનારો બાપ સુદ્ધાં દોષી નથી ઠરતો કે? માનવી સ્વભાવની અંદર ગુન્હેગારપણું એ કંઇ જન્મજાત નથી હોતું. એટલા સારૂ પુત્રે અગર પ્રજાએ પિતાવિરુદ્ધ અથવા કાયદાવિરુદ્ધ જો ગુન્હો કર્યો તો તેમને તેમનું કર્તવ્ય ન શીખવવા બદલ બાપ અને સરકારને પણ જવાબદાર માનવા જોઇએ. જનતામાં કાયદાકાનુનની યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ ન કરવા છતાં તે અજ્ઞાત કાયદાનો ભંગ કરવા બદલ પ્રજાને શિક્ષા કરનારો રાજા તે રાજા શાનો? પ્રથમ સૂચના કે તાકીદ ન આપતાં જે રાજા કર વસુલ કરે છે, તે રાજાને જુલમીજ કહેવો જોઇએ. અપરાધના સ્વરૂપસંબંધનું જ્ઞાન ન શીખવતાં પ્રજાને દેહાંત સજા આપનાર રાજા પોતેજ ગુન્હેગાર છે, એમ સમજવું જોઇએ."

આ ઉતારા ઉપરથી કૉન્ફુત્સુની રાજનીતિની પિછાણ થઈ શકે એમ છે.

માનવસ્વભાવના જન્મજાત સારાપણાની બાબતમાં કૉન્ફુત્સુની પૂર્ણ ખાત્રી હતી ને કોઇને શિખામણ આપવી તે પોતાના આચરણથી આપવી એવો તેનો મત હતો. "સદ્વર્તની મનુષ્યના સંરક્ષણ સારૂ અસદ્વર્તની મનુષ્યને ઠાર મારીએ તો આપણને કેવું લાગે?" એવો એક વાર તેને રાજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તરતજ કૉન્ફુત્સુએ તેનો જવાબ આપ્યો કે "રાજ્યકારભાર ચલાવતી વેળા દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા પણ શી છે? લોકોએ સદ્વર્તની થવું જોઇએ, એવી આપની ઈચ્છા જાહેર કરો કે લોક સદ્વર્તની બનવા લાગશે."

કૉન્ફુત્સુનો પ્રામાણિક મત એવો હતો કે, સ્વભાવતઃજ જે પ્રમાણે સોનું કઠણ ને અગ્નિ ઉષ્ણ છે, તે પ્રમાણે સ્વભાવતઃજ મનુષ્ય ઉદાર, સદ્વર્તની, સદ્વિચારી, શાણો ને નિષ્ઠાવાળો હોય છે. જગતમાં વ્યવહરતાં જેમ હમણાં ઘણેભાગે આપણને, તેવોજ ત્યારે તેને પણ તેના મતની વિરુદ્ધ અનુભવ રોજ મળતો હોવા છતાં તેણે પોતાનો આ મત કદી પણ તજ્યો નથી.

સાધારણ લોકમત એવો છે કે, તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આધ્યાત્મિકતાનો અભાવ છે, પણ એ મત ખરો જણાતો નથી; કારણ તે વારંવાર કહે છે કે, નિષ્ઠા અને વિશ્વાસ હોવા સિવાય દુનિયામાં પગલુંજ ભરી શકાતું નથી, એટલી આ ગુણની ખાતબ્બરી છે. મનુષ્યના આચરણને દૃઢ નિષ્ઠાનો પાયો જોઇએ, એ તેના ઉપદેશનું ધ્રુપદ યાને પાલુપદ છે. નદીને તરી જનારાને જેવી નૌકા તેવી સદ્વર્તનને નિષ્ઠા, એ તેનું પોતાનું નક્કી થયેલું પાલુપદ છે. મનુષ્યના સામર્થ્યની બાબતના તેના વિચાર ખરેખર મનન કરવા જેવાં છે. જે સમયમાં કૉન્ફુત્સુને આ તત્ત્વો સૂઝ્યાં, એ સમયનો વિચાર કરીએ તો આ તત્ત્વજ્ઞાનનું કૌતુક કરવાનીજ ઇચ્છા થાય છે. તે કહે છે કેઃ-

"મનુષ્ય દૈવાધીન નથી, પણ તે દૈવનેજ પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે. દૈવનેજ શું? પણ સામર્થ્યવડે તે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનીય બરોબરી કરી શકશે; ને સૃષ્ટિક્રમ ઉપર સુદ્ધાં પોતાની છાપ પાડી શકશે. મનુષ્ય નિર્દંભ વર્તનવડે આત્મોન્નતિ કરી શકે છે. પણ **આંતરિક સ્વોન્નતિ સાધી લીધા પછીજ પરોન્નતિ સાધવાનું તેને સુલભ થાય** છે. પોતાના માનવ બાંધવોની ઉન્નતિ પછી પોતાની આસપાસનાં પ્રાણી અને વસ્તુઓને પણ તે ઉન્નતાવસ્થાએ પહોંચાડી શકે છે. આટલું સાધ્ય થયા પછી તે સ્વર્ગ અને સમગ્ર પૃથ્વીના સામર્થ્યમાં ક્રાન્તિ કરીને પોતાનું સામર્થ્ય વધારી શકે છે. આટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તે પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાં એકરૂપ થઇ જઇ પોતેજ ત્રૈમૂર્ત્યાત્મક બને છે. તેમની સાથે તે સમત્વ પામે છે. આમ થવાથી આખા વિશ્વમાં પણ સુસ્થિતિ વર્તવા લાગે છે. જ્યાં ત્યાં પૂર્ણતા અને પુષ્ટતાની સત્તા જામે છે. આદર્શ માનવીનું સામર્થ્ય આવી યોગ્યતાવાળું છે. આદર્શ માનવમાં મૂળથીજ આવી સ્વર્ગીય શક્તિ હોય છે. સર્વ મનુષ્ય સારાજ હોય છે ને તેમનામાં સ્વર્ગીય એવા આદર્શ ગુણોનું વાસ્તવ્ય હોય છે."

આમાંનાં તત્ત્વોને માટે મતભેદ હોઇ શકે; પણ તે ઘણાં ઉદાર છે, એમાં તો શંકાજ નથી. જન્મતઃજ મનુષ્ય ખરાબ છે એમ માનવા કરતાં તે સારો છે, એમ માનવું; એ માનવજાતિની સુધારણાને કોઇ પણ સંયોગમાં વધુ આશાજનક છે.

મનુષ્યમાત્રમાં રહેલી ઉદાર બુદ્ધિને માટે કૉન્ફુત્સુને બહુજ વિશ્વાસ છે. આ ઉદારબુદ્ધિ ધર્મદાનમાટેજ નહિ પણ જીવનની અંદર હરેક પ્રકારે શ્રેયસ્કર છે, એવો તેનો મત છે. તેવીજ રીતે ન્યાયબુદ્ધિપર સુદ્ધાં તેનું પુષ્કળ જોર છે. આત્મોન્નતિજ જીવનના ધ્યેયસાધ્યનો મુખ્ય પાયો છે, એમ તેનું કહેવું છે.

"વૈયક્તિક ઉન્નતિ જો પ્રથમ સાધી હોય તો આપણી આસપાસનાં મનુષ્યોપર સુદ્ધાં તેની સારી અસર થાય છે ને એને પરિણામે આખા દેશની ઉન્નતિ કરવામાં કારણભૂત થઈ શકાય છે—અર્થાત્ પ્રત્યેક **મનુષ્યે સૌથી પહેલાં પોતાનુંજ જ્ઞાન ને વર્તન સુધારીને સ્વોન્નતિ કરી લેવી જોઈએ. સૌ પહેલાં પોતાનુંજ વચન અને વર્તન સૌ કોઈએ સાવધ રહીને તપાસતા રહેવું જોઇએ અને જે કંઈ અઠીક જણાય તેને પોતાના પંડમાંથી હદપાર કરીને ઉચ્ચતોને પેસવાનો યોગ્ય અવકાશ આપવો જોઇએ.** જીવનની મુસાફરીમાં મનૌદાર્ય એ વિશ્રાંતિસ્થાન, સદાચાર એ માર્ગ, દેશકાલાનુરૂપતા એ વસ્ત્ર, જ્ઞાન એ દીપક ને નિષ્ઠાને અદ્ભુત શક્તિ માનેલી હોઇ એ સાધનો સૌ કોઇએ મેળવી લેવાં જોઇએ. સુસંસ્કૃત મનુ-

ધ્યનાંમાં ભવ્યતા, આદર, નિષ્ઠા અને વિશ્વાસ, આ ગુણો હોય છે. ભવ્યતાને લીધે તેનામાં અસાધારણતા દેખાઈ આવે છે, આદરવડે તે લોકપ્રિય થાય છે, નિષ્ઠાથી તે મહાન પદે પહોંચે છે અને વિશ્વાસુપણાને લીધે તે પોતે વિશ્વાસને પાત્ર બને છે. સત્કારબુદ્ધિ એ યથાકાલોચિતતાની નજીકમાં છે. કરકસર એ દયાળુપણાની નજીક છે ને સત્યનિષ્ઠા એ તત્ત્વપ્રતીતિની નજીક છે.

યથાકાલોચિતતા અથવા વ્યવસ્થિતપણું કૉન્ફુત્સુને ખૂબ મહત્ત્વનું જણાય છે. તેના આ તત્ત્વમાં પ્રેમ અને આદરસત્કારનોએ અંતર્ભાવ થાય છે. તેનાં આ તત્ત્વોની ચીની લોકો ઉપર બહુ સારી અસર થઈ છે. કુટુંબના ને રાષ્ટ્રનાં ઘટકતરીકે ચીની લોકોમાં કર્તવ્યજાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાનું શ્રેય કૉન્ફુત્સુનાં આ તત્ત્વોને આપવું જોઇએ. કૉન્ફુત્સુનામાં બળવત્તર આત્મવિશ્વાસ હતો, છતાં તે ગર્વથી રહિત હતો; એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. દુરાગ્રહ, અહંતા અને આત્મપ્રૌઢીના દોષથી તે અલિપ્ત હતો. તે પોતાની બાબતમાં એક ઠેકાણે લખે છેઃ—

"દયાળુપણાનો ને સાધુપણાનો મેળ જેનામાં થયો છે, તેની સાથે બરોબરી કરવાને હું કેવી રીતે જાઉં? એ ગુણો મારામાં આવે એને માટે હું અહર્નિશ પ્રયત્ન કરતો રહીશ; ને મારામાં તે ઉતરશે ત્યારે બીજાઓની અંદર પણ એ ગુણો ઉતારવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. એ ઉદ્યોગમાં હું કદી પણ નિરાશ થવાનો નથી."

આ બધું કૉન્ફુત્સુ માટેનું થયું. હવે વ્યક્તિમાત્રને ઉપદેશ કરતી વખતે સુદ્ધાં તેની વાણીમાં પોતાનીજ વર્તણુકની થોડી ઘણી છટા પડેલી જણાય છે. એનો એક નમુનો જુઓઃ—

"એકાદ સદ્‌ગુણી મનુષ્યની મુલાકાત થતાં તેના ગુણ આપણામાં કેટલા છે, એ તપાસી જુઓ. તેવીજ રીતે કોઇ દુષ્ટ માણસ મળે તો તેના દુર્ગુણોનો આપણામાં પ્રવેશ થવા પામ્યો છે કે નહિ, એનું પરીક્ષણ કરો."

"માનો કે, અમે ત્રણ જણા પ્રવાસે નીકળ્યા છીએ; તો મને પોતાને બાદ કરીને બાકીના એને હું મારા ગુરુ સમજીશ. તેમાં જે સારો હશે, તેનું હું અનુકરણ કરીશ ને જે ખરાબ હશે તેને જોઇને હું આત્મશોધન કરીશ—એટલે કે તેનામાં રહેલા દુર્ગુણ મારામાં નજરે પડતાં તે દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

કૉન્ફુત્સુના નીચલા ઉદ્‌ગાર જો કે અનેક વર્ષો પૂર્વે નીકળેલા છે, તોપણ તે આજના પોતાને સુધરેલા કહેવડાવનારા લોકોએ—વિશેષતઃ યૂરોપીયનોએ—રોજ મુખોદ્‌ગત કરવા જેવા છે.

"લોકવ્યવહારમાં પોતાના વચનનું પ્રતિપાલન કરો. બોલવાનું હોય તે સત્ય ને અંતઃકરણથી બોલવું. જે કંઇ કરવાનું હોય, તે શોભવા જેવું ને આદરણીય હોવું જોઇએ. તદ્દન જંગલી ગણાતા લોકોની સાથે વ્યવહાર કરવાનો કાં ન હોય; પણ પોતાનું વર્તન લોકવ્યવહારમાં નિષ્કલંક રાખો."

"લોકોને સન્માન અને સંપત્તિ જોઇએ છે. ઠીક છે! પણ જો વિહિત માર્ગથી એ બન્ને મેળવવા શકય ન હોય તો તેનો છંદ છોડી દીધેલોજ ઠીક. ગરીબી અને અપમાન કોઇનેજ ન જોઇએ, પણ વિહિત માર્ગવડે જો એમાંથી છૂટી શકાય એવું ન હોય તો તેની પ્રાપ્તિમાં પણ સુખ માનીને રહેવાની પોતાની ફરજ છે, એમ સમજવું."

કૉન્ફુત્સુની રાજનીતિ પણ વિચારણીય છે અને તેણે રાજાલોકોને કરેલો નીચેનો ઉપદેશ લાખ રૂપિયાની કિંમતનો છેઃ—

"રાજાએ પોતાના પ્રધાનની પસંદગી કરવી તે નજર સામે પ્રજાનુંજ કલ્યાણ રાખીને ને પોતાની વિવેકબુદ્ધિને આગળ રાખીને કરવી. સર્વસાધારણ વ્યક્તિમાત્રને જેવો 'કર્તવ્યકર્મ'નો નિયમ લાગુ છે, તેવોજ રાજાને સુદ્ધાં છે. રાજાએ પોતાનું કર્તવ્ય કરતી વેળાએ સર્વથી વધારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કોઇપણ બાબત હોય તો તે 'લોકકલ્યાણ'જ છે. કેમકે લોકકલ્યાણ એ વિશ્વપ્રેમનુંજ એક અંગ છે—અર્થાત્ પોતાના દોષનું સંશોધન કરીને પોતાની પૂર્ણાવસ્થા સાધવાની બાબતમાં કર્તવ્યકર્મના નિયમની બાબતમાં તો રાજા સુદ્ધાં મુક્ત રહી શકે તેમ નથી. તેને એક વાર એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે 'મરણ એ શું છે?' જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે "જીવન એટલે શું એજ જો સમજાતું નથી તો પછી મરણ એ શું છે તે કેવી રીતે કહી શકાય?'

(૨)

આજ જન્મમાં આદર્શ જીવન કેવી રીતે બનાવી શકાય, એનો પણ વિચાર દરેક જણે જરૂર કરવો, એમ કૉન્ફુત્સુ કહે છે.

"सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतः करणप्रवृत्तयः ।"

આમ કાલિદાસ કહે છે, અને કૉન્ફુત્સુ સુદ્ધાં એમજ માને છે. સિવાય તે એમ કહે છે "વિચાર(મનન)સિવાયનું જ્ઞાનાર્જનજ નકામું છે અને જ્ઞાનાર્જનસિવાયના એકલા વિચાર તો અનર્થકારકજ છે!"

હવે પ્રશ્ન આવ્યો કે, જ્ઞાન એટલે શું? તો "એક વસ્તુનું સમ્યક્જ્ઞાન થયું હોય તોજ તે થયું છે એમ સમજવું; અને તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થયું ન હોય તો તે થયું નથી, એમ સ્પષ્ટપણે કબૂલ કરવું" એનુંજ નામ જ્ઞાન કહેવાય. માનનીયને માન આપવું; સુખદુઃખ, ક્રોધ, આનંદ ઇત્યાદિને મનની સમતા ખોવા જેટલા પ્રબળ ન થવા દેવા; આત્મદમન કરવું, ઇંદ્રિયોને તાબામાં રાખવી; ગંભીરતા, ઔદાર્ય, લાગણી, દયાળુતા વગેરે શુભ ગુણોનો વિકાસ કરવો વગેરે બાબતોપ્રત્યે મનુષ્યપ્રાણીએ લક્ષ આપવું આવશ્યક છે.

કૉન્ફુત્સુ પોતે નવધર્મપ્રવર્તક નથી, એ ઉપર એક વાર જણાવેલુંજ છે. માત્ર પહેલાંનાંજ ધર્મતત્ત્વો તેણે સમાજને વિશદ કરીને બતાવ્યાં છે. આપણે ઇશ્વરી સ્ફૂર્તિથી બોલીએ છીએ, કિંવા સ્વર્ગીય સંદેશ મર્ત્યલોકને આપીએ છીએ, એમ તો તે પોતે સુદ્ધાં કહેતો નથી. પૂર્વજોની ઉપર તેની ભક્તિ છે ને તેનુંજ દૃષ્ટાંત પોતે લે છે. તે પોતાનીજ બાબતમાં પોતે કહે છે કેઃ—

"ચિંતામુક્ત થવા જેટલો હું સદ્‌ગુણસંપન્ન નથી, દુઃખાતીત થવા જેટલો હું સુજ્ઞ નથી કે ભયાતીત થવા જેટલો હું ધીરજવાન નથી." થોડાશા લાભને માટે ગુલામગીરી સ્વીકારે એટલી હલકી બુદ્ધિનો તે નથી અથવા લોકોના મન ઉપર દાબ બેસાડવાની ભલતીજ મોટાઇમાં પડનારો પણ નથી. કૉન્ફુત્સુની વિચારસરણી "अति सर्वत्र वर्जयेत्" ના સ્વરૂપની હતી; પણ આવા તત્ત્વપ્રતિપાદકે ધૈર્યનું મહત્ત્વ વર્ણવવું એ પણ એક નવાઇજ છે. એમાંય શારીરિક ધૈર્યના કરતાં માનસિક ધૈર્યને તે મહત્ત્વનું માને છે. સદાચારી અને ઉદાર મનનો હોય તેજ ખરો ધૈર્યવાન છે. અંતઃકરણને યોગ્ય લાગે તેજ આચરણ કરવું અને વિપત્તિકાળે પણ ન ડગમગવું, એજ ધીરપુરુષનું લક્ષણ છે એમ તે માને છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ધૈર્ય હોવું જોઇએ, એમ તે કહે છે. ધૈર્યની તેણે કરેલી ચિકિત્સા અને મહત્ત્વને જોઇએ તો આપણને શ્રી સમર્થ રામદાસના ઉપદેશનું સ્મરણ થાય છે. ધૈર્યમાટેનો તેનો ઉપદેશ વાંચતાંજ કૉન્ફુત્સુ રાજકારણી તત્ત્વવેત્તા હતો, એમ માનવુંજ પડે છે. જે જે ગુણોવડે દેશનું સંરક્ષણ થાય તે તે ગુણોની ઉપાસના કરવી, એવી તેની ઉપદેશાત્મક તાકીદ છે. લોકોનામાં રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરનારા ગુણો ઉદ્‌ભવીને એ ગુણોની વૃદ્ધિ પણ થવી જોઇએ, એ બાબતપર તેની એકસરખી નજર રહેતી; ને એજ ધ્યેયને નજર સામે રાખીને તેણે માનવી કર્તવ્યોની મર્યાદા આંકેલી છે. તે નીતિપ્રવર્તક તત્ત્વવેત્તા હતો. મનુષ્યના અંગમાં ધૈર્ય કેવી રીતે દઢીભૂત થઇ જવું જોઇએ, એનાં તે કેવાં ઉદાહરણો આપે છે તે જુઓઃ—

"સમુદ્રમાં જવું ને મગરમચ્છની સાથે લડવું; જંગલમાં પ્રવેશવું અને ગેંડા તથા વાઘ વગેરેથી બે હાથ કરવા; તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો ધારણ કરનારાનો ભેટો થતાં મૃત્યુનેજ જીવન માનવું; એજ અનુક્રમે માછીઓનું, શિકારીઓનું ને સિપાઇઓનું ધૈર્ય છે; તથાપિ દારિદ્ર્ય એ ઇશ્વરી ઇચ્છાથી આવે છે ને ઉન્નતાવનતિની રેંટમાળ માનવજીવનમાં ફરતીજ રહે છે, એ સમજી લઇ તેનાથી બીવું નહિ. એ સાધુ પુરુષોનું ધૈર્ય છે.

તેની દૃષ્ટિ હમેશાં લોકકલ્યાણ ઉપરજ રહેતી. જે કંઇ કરવું તે બધું જનહિતને માટેજ કરવું, એ તેનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું. એક વાર તેને કોઇએ પૂછ્યું કેઃ—

"લોકોને માટે શું કરવું?"

"લોકોને સધન કરો." આવો તેણે ઉત્તર આપ્યો.

"વારુ, એને માટે બીજું શું કરવું?" આવો તેને ફરી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો.

"એમને શિક્ષણ આપવું" તેણે કહ્યું.

"શુ–કિંગ" નામનું જે પુસ્તક કૉન્ફુત્સુના સંપાદકપણા નીચે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં નીચેનું તત્ત્વ છે.

"લોકોના ઉપર પ્રેમ કરવો એના કરતાં બીજો કોઇ સદ્‌ગુણ નથી; અને લોકોનું હિત સાધવું એના કરતાં રાજસત્તાનું ઉચ્ચતર ઉદ્દિષ્ટ બીજું કોઈજ હોઇ શકતું નથી."

અત્યારસુધીની માહિતી ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થશે કે, કૉન્ફુત્સુ એ કોઇ પણ એક વિશિષ્ટ સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક નહોતો. એ વિચારશીલ ને જ્ઞાની હોવાથી પ્રસંગાનુસાર તે જે વાક્ય બોલતો, તેજ હવે કહેવતો બની છે, ને એ કહેવતોનેજ તેનો ઉપદેશ માનવો પડે છે. ચીની રાષ્ટ્રને ને તદ્દેશીય લોકોને ઉદ્દેશીને તે બોલ–તે વાક્ય નીકળેલાં હોવાને લીધેજ તે બધાનું એકસરખું જ વ્યાપક સ્વરૂપ નથી; પણ એમાં એવાં પણ કેટલાંય સર્વસાધારણ તત્ત્વો છે કે જે પૃથ્વીપરના કોઇ પણ રાષ્ટ્રને વિચારણીય લાગશે. આખું ચીન તેને વંદ્ય માને છે. તેના મૃત્યુ પછી તેના અનુયાયી એક રાજાએ તેના સમગ્ર ઉપદેશને સોળ સૂત્રોમાં સમાવીને તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ષોડષ સૂત્રી નીચે આપીએ છીએ.

કૉન્ફુત્સુની ષોડષ સૂત્રી

૧–સામાજિક બંધનોને દૃઢ રાખવા સારૂ માતૃપિતૃભક્તિ અને બંધુપ્રીતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે આચરણમાં આણો.

૨–એકતા અને દિલદારપણું રાખવા સારૂ સગાસ્નેહીઓની સાથે ઉદારતાથી વર્તો.

૩–ટંટાબખેડા અને ન્યાયપંચાયતો ટાળવા સારૂ આડોશીપાડોશીની સાથે વિવેક ને શાંતિથી વર્તો.

૪–અન્નવસ્ત્રને માટે ખેતી અને વાવેતરનું મહત્ત્વ ઓળખી રાખો.

૫–ઉડાઉપણાનું દુષ્પરિણામ ટાળવા સારૂ મિતવ્યય અને કરકસરને આચરણમાં આણો.

૬–વિદ્યાર્થીઓની વિદ્યાર્જનની સગવડને માટે વિદ્યાપીઠો તેમજ પાઠશાળાઓની વૃદ્ધિ ને ખીલવણી કરો.

૭–સદ્ધર્મતત્ત્વોની વૃદ્ધિને અર્થે અધર્મતત્ત્વોનો નાશ કરો.

૮–અજ્ઞાની ને દુરાગ્રહી લોકોની બરાબર સમજુત કરવા સારૂ નીતિનિયમો બરાબર ને વિશાળ કરો.

૯–આચારવિચાર ને રીતરિવાજ બરાબર પળાય એટલા સારૂ આદરસત્કાર તથા શુભાશુભ વિચારને આચરણમાં પ્રગટ કરો.

૧૦–લોકોએ પોતાનું ઉદ્દિષ્ટ ધ્યેય પોતાની નજર સામે અટલપણે રાખવા સારૂ પોતાના ધંધાની અંદર સાવચેતીથી વર્તવું.

૧૧–બાળકો અને બંધુવર્ગ કુમાર્ગથી પાછા વળે એટલા સારૂ તેમને સારૂં શિક્ષણ આપો.

૧૨–પ્રામાણિક સજ્જનોના રક્ષણમાટે તેમનાપર ખોટા આરોપ કરવાની ટેવથી દૂર રહો.

૧૩–ઘાતકી લોકોના પાપમાં ભાગીદાર થતા અટકવા સારૂ તેમને આશ્રય ન આપો.

૧૪–તમારા તરફથી મળનારા પૈ–પૈસાની સુદ્ધાં જેમાં જરૂરીઆત હોય તેની પૂર્તિ કરવા સારૂ સરકારી કર આપવાને તત્પર રહો.

૧૫–ચોરીઓને ને ધાડોને બંધ કરવા સારૂ સૌની એકતા કરો.

૧૬–વ્યક્તિમાત્રનું ને જીવિતનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા સારૂ મત્સર તથા ક્રોધનો નાશ કરવાનો અભ્યાસ કરો.

આ બધાં તત્વો ખરેખર ઉચ્ચ દરજ્જાનાં છે. એ ઉપરથી સન્માર્ગની વિશેષ પ્રવૃત્તિ થાય એજ ઉદ્દેશ દેખાય છે; અને તેથીજ કૉન્ફુત્સુના તત્ત્વજ્ઞાનની માતબ્બરી વિશેષ લાગે છે. આ ષોડષસૂત્રી તેના ઉપદેશના સારતરીકે તેના અનુયાયીઓએ યોજેલી છે; પણ તેના મુખમાંથી નીકળેલાં તત્ત્વો પણ જેવાં ને તેવાં ઉતારી લઇને સંભાળપૂર્વક રાખી મૂકવામાં આવેલાં છે. એ પૈકી અષ્ટસૂત્રી નીચે ઉતારી લેવાનો મોહ અમારાથી અટકાવી શકાતો નથી. મનુષ્યમાત્રના કૉન્ફુત્સુએ એક બે પ્રકાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માન્યા છે. એક તો ઉચ્ચ પ્રકારનો મનુષ્ય અને બીજો નીચ પ્રકારનો મનુષ્ય. તે કહે છે કેઃ–

કૉન્ફ્યુત્સુની અષ્ટસૂત્રી

૧–ઉચ્ચ પ્રતિનો મનુષ્ય જેની શોધમાં હોય છે, તે તેના પોતાનામાંજ હોય છે; નીચ મનુષ્ય જે શોધે છે તેજ બીજાની પાસે હોય છે.

૨–ઉચ્ચ પ્રકારના મનુષ્યનો દરજ્જો મોટો હોવા છતાં પણ તેને માટે તે લડાલડી કરતો નથી. તે સમાજમાં હળીમળી જનારો હોય છે, પણ પક્ષપાત કરતો નથી. કેવળ સારૂં સારૂં બોલવા ઉપરથીજ તે કોઇનોયે દરજ્જો નક્કી કરતો નથી, કિંવા કેવળ વ્યક્તિપ્રત્યે લક્ષ્ય રાખીને તેની મીઠી વાણી તરફ જાણી જોઇને દુર્લક્ષ્ય પણ કરતો નથી.

૩–ખુશામત ન કરનારા નિર્ધન લોક અને ધનમદવિનાના શ્રીમંત લોક સારા છે; તથાપિ તેમનામાં પણ જેઓ દારિદ્ર્યમાં આનંદ માનવાવાળા નિર્ધન લોકો હોય અને નીતિબંધનોને શિથિલ ન થવા દેનારા શ્રીમંત લોકો હોય તેમની બરોબરી થઇ શકશે નહિ.

૪–વિચારસિવાયનું જ્ઞાન જેમ વ્યર્થ છે તેમ જ્ઞાનસિવાયનો વિચાર અનર્થકારક છે.

૫–ભાષાસરણી એવી હોવી જોઇએ કે તેમાંથી અર્થબોધ થાય.

૬–અતિવ્યયથી મર્યાદાભંગ થાય છે અને કંજુસપણાથી હલકાપણું આવે છે, માટે મર્યાદાભંગ કરવાના કરતાં હલકાપણું સ્વીકારેલું ઠીક.

૭–મનુષ્ય પોતે પોતાના સિદ્ધાંતોને અધિકાધિક ઉચ્ચકોટિએ પહોંચાડી શકે છે. કાંઇ સિદ્ધાંતો મનુષ્યને ઉચ્ચકોટિએ લઇ જતા નથી.

૮–સાવધતાપૂર્વક વર્તનારને હાથે સહસા પ્રમાદ થતો નથી.

આવા પ્રકારની અસંખ્ય કહેવતો ચીની જનતાના મ્હોંએ વસી ગઇ છે. આ કહેવતોની તેમના આચારવિચારોપર સુદ્ધાં બહુ અસર થઇ છે. આ વચનોનો ઉપયોગ મોટા મોટા ગ્રંથોની અંદર વેદવાક્ય પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરવામાં પણ થાય છે. કેમકે આ વચનોને ચીની વિદ્વાનો પૂરેપૂરાં પ્રમાણભૂત માને છે.

ચીન દેશનો જે સમયથી ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે, તેના આરંભથીજ ચીન દેશમાં પિતૃપૂજા અને મૃતાત્માપ્રીત્યર્થ યજન કરવાની પ્રથા રૂઢ હોવાનું દેખાઇ આવે છે. આ રૂઢિના મૂળમાં કયી ધાર્મિક સમજુત રહેલી છે તે કંઇ કૉન્ફ્યુત્સુ કહેતો નથી. એવી બાબતોમાં તે મનજ ઘાલતો નથી. "ત્સે-લુ" ના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છેઃ–

"જીવિત માણસને જો તારાથી કંઇ આપી શકાતું નથી તો પછી મૃતાત્માઓને તો તું શુંજ આપવાનો હતો ?"

કેવો મઝાનો આ જવાબ છે! દૃશ્ય જગતનો પણ વિચાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ આ જવાબપરથી દેખાઈ આવે છે; પણ જીવંતપણે માતા-પિતાને કષ્ટ આપીને મૃત્યુ પછી તેમનું શ્રાદ્ધતર્પણ કરનારા કેટલાક હિંદી તરુણોની મનોભાવનાનો સુદ્ધાં ઉપલા પ્રત્યુત્તરમાં ઉપહાસ કરેલો પ્રતીત થાય છે.

એનો મત એવો જણાય છે કે, માણસને તેનાં સારાં-નરસાં કૃત્યોનું પરિણામ કદી ને કદી પણ ભોગવવુંજ પડવાનું.

× × ×

સુવર્ણવચન

"ત્સે-કુન્" નામના તેના એક અનુયાયીએ તેને પૂછ્યું કે, "જીવનકર્તવ્યનો ઉદ્બોધક અને આયુષ્યભર આચરણમાં ઉતારવા જોગ એવો એકાદ નિયમ એકજ શબ્દમાં સમાવીને આપ જણાવશો કે ?"

આ પ્રશ્ન વિકટ હતો, પણ કૉન્ફ્યુત્સુએ તાબડતોબ એક શબ્દ કહી બતાવ્યો. એ શબ્દમાં બે અક્ષરાકૃતિ હતી. એક આકૃતિનો અર્થ "અંતઃકરણ" એવો હતો; ને બીજીનો અર્થ "જેવું અંતઃકરણ" એવો હતો. "જેવું અંતઃકરણ" તેનું તેણેજ પાછળથી આવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું– **'જેવું બીજાએ તારી સાથે વર્તવું જોઇએ એમ તને લાગે છે, તેવીજ રીતે તું પણ બીજાની સાથે વર્તતો ચાલ.'**

ખ્રિસ્તે પણ આજ વાક્ય ઉપદેશેલું છે. આ વચનને ચીની વાઙ્મયમાં સુવર્ણવચન કહે છે. ખ્રિસ્તની પૂર્વે આશરે પાંચસો વર્ષ પહેલાંથી આ ઉદાત્ત તત્ત્વ કૉન્ફુત્સુએ જગતની અંદર પ્રચલિત કરેલું છે.

રાજનીતિમાં સુદ્ધાં કૉન્ફુત્સુનો ઉપદેશ અત્યંત મનનીય છે. તે કહે છે કે, ખરાબ માણસને સત્તાધારી થવા દેવો નહિ. કુલપતિની પેઠે અથવા ન્યાયાધીશની પેઠે એવો અધિકારી નીતિબંધનોના ઉલ્લંઘનને માટે શિક્ષા કરશે એ ખરૂં, પણ એવા અજ્ઞાન લોકોને પોતાના વર્તનથી ઉત્તમ ઉદાહરણ બતાવી આપવાની પાત્રતા તેનામાં નહિજ હોય. તેના આ તત્ત્વની અસર પણ ચીન દેશની સંસ્કૃતિપર બહુ મજબૂત રીતે થયેલી છે.

શાસનતત્ત્વો

એકાદ સંસ્થાનો કારભાર જો તમને સોંપ્યો હોય તો તમે શું કરશો? આવો એક પ્રશ્ન તેના શિષ્યે તેને પૂછતાં તેણે જવાબ દાખલ કહ્યું કે "તે સંસ્થાના નામને સાર્થક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ." અર્થાત્ જયારે નામ પ્રમાણે આચરણમાં ઉતરે, ત્યારેજ રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા રહી શકે. સમાજ એ ઈશ્વરે નિર્મ્યો છે અને સમાજશાસન સારૂ સમાજમાંના પાંચ પરસ્પર સંબંધ બરાબર પળાવા જોઇએ. તે પાંચ સંબંધ તે આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) રાજા અને પ્રજા વચ્ચે, (૨) પતિ અને પત્ની વચ્ચે, (૩) પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, (૪) મોટાભાઇ અને નાના ભાઇ વચ્ચે તથા (૫) મિત્ર અને મિત્ર વચ્ચે.

પહેલી ચાર જોડીમાં એક પક્ષ શાસ્તા હોય છે ને બીજો પક્ષ શાસિત હોય છે. શાસ્તાનું વર્તન ઉદારતા ને સદ્બુદ્ધિપ્રેરિત હોવું જોઇએ. શાસિતનું પણ વર્તન સદ્બુદ્ધિવાળું ને અંતઃકરણપૂર્વકનું હોવું જોઇએ. પહેલી ચાર જોડીઓનો આ પરસ્પર સંબંધ થયો, પણ છેલ્લી જોડી તેવી નથી. તેમાં શાસિત–શાસ્તા સંબંધ નથી. એમાં ઉભય પક્ષ સમાન હોય છે. તેમની પરસ્પરના સંબંધની વર્તણૂંકનું ધ્યેય સદ્ગુણસંવર્ધન હોવું જોઇએ. આ તત્ત્વો જો ન પાળવામાં આવે તો સમાજનું સ્વાસ્થ્ય ટકશે નહિ, એ કૉન્ફુત્સુનો નિશ્ચિત મત છે. "પવનની લહેર આવતાં જેમ કુમળું ઘાસ નમી જાય છે, તેમ કનિષ્ઠોએ શ્રેષ્ઠોની સામે નમવું જોઇએ." આમ તે કહેતો. પોતાની આસપાસના સમાજની અત્યંત હીનાવસ્થા જોઇને તેનું અંતઃકરણ ચીરાઇ જતું! તે કહેતો કે "કોઇ પણ એકાદ સંસ્થાનાધિપતિએ મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવું, એટલે રાજ્યયંત્ર ને સમાજતંત્ર સરળપણે ચલાવવાની જવાબદારી હું લઉં છું." પણ એવું કંઇ બન્યુંજ નહિ.

શિષ્યસમુદાય

કૉન્ફુત્સુના અનુયાયી આશરે ૩૦૦૦ હતા ને એ પૈકી ૭૦–૮૦ની ઉપર તેની વધારે મરજી હતી. તેઓ બહુ વિદ્વાન અને વ્યાસંગી હતા. તેઓ તેની સાથેજ હમેશાં રહેતા ને તેની હાલચાલનું, રીતરિવાજનું, બોલવા–ચાલવાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતા રહેતા. કૉન્ફુત્સુએ ઉચ્ચારેલો પ્રત્યેક શબ્દ તેઓ લખી રાખતા. કૉન્ફુત્સુ પણ તેમની સાથે બરોબરીના સંબંધથીજ વર્તતો હતો. ચીન દેશમાં તેને ત્રિકાલવંદ્ય માને છે, એટલી તેની યોગ્યતા છે.

વાચકોને

અહીંસુધી કૉન્ફુત્સુના તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરી છે. ચીન દેશ બહુ પ્રાચીન છે. તેની પણ એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે. તે સંસ્કૃતિની સાથે હિંદી સંસ્કૃતિની પુષ્કળ સામ્યતા છે. હિંદુસ્થાનને તે તદ્દન પાડોશનો દેશ છે. હિંદુસ્થાનમાં ઉદ્ભવેલો બૌદ્ધધર્મ ચીની રાષ્ટ્રને પ્યારો છે અને તેથીજ ચીની રાષ્ટ્ર હિંદી રાષ્ટ્રને ગુરુસ્થાને માનતું આવ્યું છે. મંગોલિયાની બાજુએ જે પુરાણ–વસ્તુસંશોધન ચાલુ છે, એમાં હિંદી દેવદેવતા ને હિંદી કલાવિશેષોનાં અવશેષ હાથ લાગે છે. પ્રાચીનકાળમાં ચીની રાષ્ટ્રે હિંદી રાષ્ટ્રની માહિતી મેળવવા સારૂ પોતાના પ્રવાસીઓ મોકલ્યા હતા. તેમના પ્રવાસવર્ણનને લીધે આપણને પણ આપણો ખરો ઇતિહાસ લખી કાઢવામાં આજ મદદ થઇ છે અને થાય છે. આ રીતે આ બન્ને રાષ્ટ્રની વચ્ચે અનેક બાબતમાં સાધર્મ્ય અને સામ્ય છે. ચીની રાષ્ટ્રે આજ પોતાની ચળવળવડે આખા જગતનું લક્ષ પોતાની તરફ ખેંચી

લીધું છે; તો એવા પ્રસંગે ચીની સંસ્કૃતિનું બની શકે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું, એ પ્રસંગોચિતજ છે અને એટલા સારૂજ કૉન્ફ્યુત્સુની તેમજ તેના તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી આટલા વિસ્તારથી આપી છે; પરંતુ ચીનની સંસ્કૃતિને એકલા કૉન્ફ્યુત્સુએજ માત્ર પૂર્ણતા આપેલી નથી. ચીન દેશમાં બૌદ્ધધર્મ તો પ્રમુખ છેજ, પણ એ સિવાય કૉન્ફ્યુત્સુની પેઠેજ "લાઉ-ત્સુ" નામનો એક બીજો મહાન ઉપદેશક થઈ ગયો છે. તેના સંપ્રદાયને "લાઉ" ધર્મ કહે છે. ચીનદેશમાં પિતૃપૂજા છે, મૃતાત્માઓનું અસ્તિત્વ મનાય છે, એ ઉપર જણાવવામાં આવ્યુંજ છે. ઉપરાંત તેમનામાં બીજી પણ કેટલીક ભોળી માન્યતાઓ છે.

("ચિત્રમય જગત"ના ઑગસ્ટ તથા સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ના અંકપરથી)

૬૦-સામુદાયિક જીવનમાં સ્વચ્છતાના વિધિનિષેધો

ઘણો મોટો સમૂહ એક પ્રકારનું જીવન ગાળી રહ્યો હોય, ત્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારનું જીવન ગાળનાર નાનકડા ભાગને એમની સાથે સામુદાયિક જીવન ગાળવું કઠણ થઈ પડે છે.

આપણા દેશમાં હવે અનેક વાર સ્વયંસેવકોદ્વારા પ્રવૃત્તિઓ કરવાના પ્રસંગો આવે છે; અને તેમાં કેટલાક એક બાજુથી નજીવા અને બીજી બાજુથી મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઉઠે છે. એમાંના કેટલાકનો અહીં વિચાર કરૂં છું. એમાંનો એક સ્વચ્છતાના ધોરણવિષેનો છે.

મર્જાદી કુટુંબોમાં ઉછરેલા સ્વયંસેવકોને એવા સંસ્કારોવિનાના સ્વયંસેવકો સાથે એકત્ર રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે એ જીવનને અપનાવતાં કેટલી મુશ્કેલી લાગે છે, તેનો મને અનુભવ છે.

સ્વયંસેવકતરીકે દાખલ થયેલા પંક્તિભેદના નિયમોનો; બ્રાહ્મણીઓ, મર્જાદી કે દૂધની બનાવેલી રસોઈનો આગ્રહ રાખે તો તેને સ્વયંસેવકતરીકે કામ કરવું અશક્ય થાય, એટલું તો જાણે સ્વયંસેવકો હવે સામાન્ય રીતે સમજતા થયા છે; અને જેઓ આવા આગ્રહો છોડી નથી શકતા, તેઓ ધીમે ધીમે સ્વયંસેવક થવા બહાર પડતાજ નથી.

પણ રહેણીના કેટલાક નિયમો રૂઢ પાપ-પુણ્યની બુદ્ધિથી નહિ, પરંતુ સ્વચ્છતાની, સુઘડતાની અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તેમનાં જીવન સાથે દૃઢ થયેલા હોય છે અને એ દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરવા સૂચવવું અયોગ્ય ગણાય; છતાં મોટો સમૂહ પોતાને ઘેર પણ એવું જીવન ગાળતો ન હોવાથી, અપવાદરૂપ સ્વયંસેવકો પોતાનું ધોરણ બીજા પાસે પળાવવા ઇચ્છે તો તે તેમને એ નકામી કટકટ જેવું લાગે છે.

મર્જાદીઓનું સ્વચ્છતાનું ધોરણ બધું સયુક્તિક છે કે એમની સૂગને સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સાથે સંબંધજ છે, એમ નહિ કહી શકાય. ઘણી વાર એ આરોગ્ય વિઘાતક, કાલ્પનિક અને તારતમ્યહીન(આઉટ ઑફ પ્રોપોર્શન) પણ હોય છે; પણ તે સાથેજ આપણા પ્રજા-સમૂહનું સ્વચ્છતાનું ધોરણ અતિશય ન્યૂન છે અને એ ઉંચું થવાની આવશ્યકતા છે, એ પણ યાદ રાખવાનું છે.

આ વિષયનો વિચાર કરતાં મને જણાયું છે કે, નીચેના નિયમો પાળવા શક્ય છે, આવશ્યક છે અને એ પાળવાની ટેવ પાડવામાં કટકટ માનવી એ પ્રમાદ છે.

૧-દિશાએ જઇ આવી હાથ-પગ સ્વચ્છ અને ચોળીને ધોઇ નાખવામાં અને લોટો અજવાળવામાં કટકટ સમજવી અયોગ્ય છે.

૨-પીવાના પાણીના માટલાંમાં બોળવા માટે જૂદું વાસણ રાખવું ઇષ્ટ છે, બોટેલું વાસણ તો નજ બોળવું જોઇએ. માટલા ઉપર પાણી પડે એવી રીતે એની પાસે ઉભા રહીને પાણી પીવું અયોગ્ય છે.

૩—જ્યાં અનેક માણસો વચ્ચે પીવાનો એકજ પ્યાલો હોય, ત્યાં પ્યાલાને મોઢે માંડવો અયોગ્ય છે. ઉંચેથી પીવાની ટેવ પાડવી ઘટે છે અને એમ ન પી શકે તેણે જૂદો પ્યાલો રાખવો આવશ્યક છે.

૪—જમી ઉઠેલી જગ્યાએ દાળ-ભાત કે બીજી ખાવાની વસ્તુઓ વેરાઇ હોય તે જગ્યાને ઘરની અંદર હોય તો ધોઇ નાખવી અને ખુલ્લામાં હોય તો સારી પેઠે વાળી નાખવી આવશ્યક છે. એમ થયા પહેલાં એ જગ્યામાં હરફર કરવી અને વેરાયેલી વસ્તુથી ખરડાયેલે પગે ધોયાવિના સ્વચ્છ ઓરડામાં જવું અયોગ્ય છે, તેમજ એવી જગ્યાએ બીજાને જમાડવો એ પણ અયોગ્ય છે.

૫—સામાન્ય રીતે કડછી કે ચમચાથીજ પીરસવું જોઇએ. શાક, દાળ કે ભાત જેવી ચીજો હાથેથી પીરસવી અયોગ્ય છે. એથીયે વધારે અયોગ્ય ખાધેલે હાથે પીરસવું એ છે. રોટલા કે પુરી જેવી કોરી ચીજો પણ ખાધેલે હાથે આપવી ન જોઇએ અને કડછીવડે પીરસવામાંયે ખાધેલો હાથ ન વાપરવો ઘટે.

૬—જમનારની થાળી કે વાડકાને પીરસવાનું વાસણ અડકે એ અયોગ્ય છે; અને અડકવાની ધાસ્તીથી પીરસવાને બદલે ભાણામાં ફેંકવું કે વેરવું એ વધારે અયોગ્ય છે.

૭—ખરડાયેલે પગે પોતાની પથારીપર પગ મૂકવો એ પણ અયોગ્ય છે; પણ અનેક માણસો જ્યાં સાથે સૂતા હોય, ત્યાં ફરહર કરનારે કોઇની પથારીને ખુંદીને ચાલવું બહુજ અયોગ્ય છે.

૮—કામ કરી આવીને હાથ ધોયાવિના ખાવાની ચીજને અડવું કે પાણીના માટલામાં હાથ બોળવો અયોગ્ય છે. પાન, તંબાકુ, બીડી વગેરેનાં વ્યસનવાળાએ એ વિષે ખાસ કાળજી રાખવી ઘટે છે. કેટલાક માણસોને શરીરે ખજવાળ આવ્યા કરતી હોય છે, કેટલાકને ગુહ્યભાગોને વારંવાર સ્પર્શ કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે,કેટલાકને વારંવાર નાક સાફ કરવું પડે છે; તેવા માણસોએ તેમજ દરેકે લઘુશંકા કરી આવીને હાથ ધોયાવિના ખાવા-પીવાની ચીજોને અડવું નજ જોઇએ.

૯—જે ડોલમાં કપડાં ધોયાં હોય તે ડોલને અજવાળીને ચીકાશ કાઢી નાખ્યા વિના કૂવા-માં નાખવી અથવા એવી ડોલથી પીવાનું કે રાંધવાનું પાણી ભરવું અયોગ્ય છે.×

૧૦—ચોકડીમાં પેશાબ માટે બેસનારે પાસે વાસણ પડયાં હોય તો તેને બાજુએ મૂકવાં જોઇએ. એને છાંટા ઉડે એમ બેસવું અયોગ્ય છે. એવીજ રીતે એમાં છાંટા પડે એવી રીતે હાથ ધોવા કે કોગળા કરવા એ પણ અયોગ્ય છે.

૧૧—પોતે પહેરેલાં કપડાં ધોયા વિના બીજાને પહેરવા આપવાં અયોગ્ય છે; અને પોતાનાં કપડાં ગેરવલ્લે પડયાં હોય ત્યારે ગમે તેનાં પહેરી લેવાં અને પછી એ માણસને ધોયા વિના એ પહેરવાનો પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી અયોગ્ય છે.

મને લાગે છે કે, આ નિયમો પાળવામાં મર્જાદીની ચટ કે કટકટ નથી. હું જેમ ફરૂં છું તેમ તેમ જોઉં છું કે, આ નિયમો બહુ ઓછી જગ્યાએ પળાય છે. એટલે આવા નિયમો પાળવા-ની ટેવ પડી ગયેલી હોય એવાં કુટુંબો હું ધારતો હતો તેના કરતાં બહુ થોડાં છે. રૂઢ સ્વચ્છતાને બાજુએ મૂકીએ તો આપણું સ્વચ્છતાનું ધોરણ એટલું બધું નીચું છે કે એને સારી પેઠે ઉંચું કરવાની મહેનત કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ઉપર જે નિયમો છે, તે કેવળ મર્યાદિત સામુદાયિક જીવનને વ્યાપનારા છે. વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને નાગરિક જીવનને અંગે જે કહેવાનું રહે છે, તેનો પ્રદેશ આથી ઘણો મોટો થાય એમ છે. એને માટે આજે વિચારવાનો અવકાશ નથી.

('મુંબઇ સમાચાર' ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક—શ્રી કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા)

× આપણી વાસણ અજવાળવાની રીતો કંઈ બહુ સારી નથી; પણ એ એક જૂદો વિષય છે. રસ્તામાંથી ગમે તેવી માટી ઉંચકી લાવી, એથી વાસણ ઘસી નાખવાં અને તળાવમાં ધોઈ નાખવાં એમાં અજવાળ્યા પછી સ્થૂળ સ્વચ્છતા જણાશે, દાક્તરી સ્વચ્છતા તો નથીજ.

૬૧-મોતીનું ભણતર

શહેરની બહાર એક ખૂણામાં વાલજી નામનો એક ભંગી રહેતો હતો. તેને મોતી નામનો એક છોકરો હતો. મોતી હતો તો જાતે ભંગી, પણ તે બહુ સારો છોકરો હતો. ખોટી-ગંદી વાતોથી તે દૂરજ રહેતો. તેને રોજ રોજ સારૂં સારૂં જાણવાની-શીખવાની ઇચ્છા થયા કરતી.

એક દિવસ મોતી શહેરમાં ફરવા ગયો. એક પંડિતજી હનુમાનજીના દહેરામાં બેઠા બેઠા રામાયણનો પાઠ કરતા હતા. મોતી રસ્તા ઉપર ઉભો રહીને રામાયણ સાંભળવા લાગ્યો. તે સાંભળીને તે અત્યંત આનંદ પામ્યો. ઘેર આવીને તેણે તેના બાપને કહ્યું કે "બાપા! આજ પંડિતજી દહેરામાં બેઠા બેઠા રામાયણ વાંચતા હતા. તે સાંભળીને મારા મનમાં તો શુંનું શું થઇ રહ્યું છે! મારી ઇચ્છા છે કે, હું વિદ્યા ભણું અને પછી રોજરોજ રામાયણનો પાઠ કર્યા કરૂં. તમે મને ભણવાનો બંદોબસ્ત કરી આપજો."

પિતાએ મોતીને કહ્યું કે "બેટા! તું ભંગીનો છોકરો છે, તને કોઇ પાસે બેસવા તો દે નહિ, ત્યાં તું વિદ્યા શી રીતે ભણવાનો? ભગવાને આપણ ભંગીઓના ભાગ્યમાં વિદ્યાનો આનંદજ નથી લખ્યોને!"

પણ મોતી હિંમત ન હાર્યો. તેણે પિતાને કહ્યું કે 'તમે જરા તપાસ તો કરજો. કદાચ કોઇ દયાળુ સજ્જન ભણાવવા ખુશી પણ હોય.'

પિતાએ નારાજ થઇને જવાબ આપ્યો કે "તું એ વાતો નથી જાણતો. જેની આગળ હું વાંચવા-લખવાની વાત કરીશ, તેજ માણસ નારાજ થશે. મફતની ગાળો શામાટે ખાવી?"

પછી મોતીએ પિતાને કંઇ પણ ન કહ્યું. બીજે દિવસે મોતી ફરીથી તેજ દહેરા આગળ ગયો. પંડિતજી રામાયણ વાંચતા હતા. મોતી રસ્તાની એક બાજુએ બેઠો બેઠો રામાયણ સાંભળવા લાગ્યો. પંડિતજી રામાયણ વાંચી રહ્યા, એટલે મોતીએ તેમને કહ્યું કે "પંડિતજી! મને પણ ભણાવો. હું પણ રામાયણનો પાઠ કરીશ." પંડિતજી હસીને બોલ્યા કે "જારે પાગલ! તું તો રામાયણને અડકી પણ ના શકે. ફરીથી જોજે કોઇ દહાડો અહીં આવ્યો તો—"

ત્યાર પછી મોતી કેટલાય માણસો પાસે ગયો. તેમને તેણે ભણાવવાની વિનતિ કરી, પણ તેને કોઇએ ભણાવ્યો નહિ. હા, કોઇએ તેને ગાળો દીધી, કોઇએ તેને ધૂતકારી કાઢ્યો ખરો. આથી પણ મોતી નિરાશ ન થયો. તેણે સાંભળ્યું કે, નિશાળના એક મહેતાજી ખૂબ દયાળુ છે. બસ, તે તો નિશાળે જવા લાગ્યો; પણ કોઇએ તેની સાથે વાત સરખી પણ ન કરી. મોતી રોજ નિશાળે જતો, કલાકોસુધી બહાર બેસી રહેતો અને રજા પડતાં ઘેર પાછો આવતો.

એક દિવસ ગુરુજીએ તેને પૂછ્યું કે "છોકરા! તું રોજ રોજ અહીં કેમ આવ્યા કરે છે? ત્યારે મોતીએ આંસુભરી આંખે પોતાની સઘળી વાત કરી. ગુરુજી બહુજ પ્રસન્ન થયા. તેમણે કહ્યું કે 'કાલથી તું સ્લેટ-પેન લેતો આવજે, હું તને ભણાવીશ.'

મોતીના આનંદનો તો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પિતાને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. પિતાએ તેને એક નાનકડી સ્લેટ આણી આપી. હવે મોતી રોજ નિશાળે જવા લાગ્યો. મહેતાજી તેને દૂર બેસાડીને રોજ થોડી વાર ભણાવતા હતા. મોતી ઉત્સાહપૂર્વક ચિત્ત દઇને પોતાના પાઠ તૈયાર કરતો હતો. થોડાજ દિવસમાં મોતી હોશિયાર થઇ ગયો. તે સારી રીતે ચોપડીઓ વાંચવા લાગ્યો. ગુરુજી તેના ઉપર બહુ ખુશ થયા, તેને તેમણે એક રામાયણ આપી અને તેને કહ્યું કે "બેટા! હવે તું આનંદથી રામાયણનો પાઠ કર્યા કર. ભગવાન કરે ને તારી પેઠે બધાય ભંગીઓ રામાયણનો પાઠ કરતા થાઓ."

હવે તો મોતી રોજ રામાયણનો પાઠ કરવા લાગ્યો. બધા ભંગીઓ તેને ત્યાં રામાયણ સાંભળવા આવવા લાગ્યા. થોડાક દિવસ પછી તેમાંના કેટલાક માણસોને રામાયણ વાંચતાં શીખવાની

ઇચ્છા થઇ. આથી મોતી બહુ ખુશી થયો. હવે મોતીએ એક નાનકડી નિશાળ ઉઘાડી છે. ત્યાં ઘણાયે ભંગી અને તેમનાં છોકરાં ભણવા આવે છે. મોતી તેમને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ભણાવે છે. બધા ભંગીઓ મોતીને ખૂબ ચાહે છે અને તેનો આદરસત્કાર કરે છે. એક વખતના મોતીઆને સૌ કોઇ 'મોતીભાઈ, ભલે પધાર્યા' એમ કહીને માન આપે છે.

(અધ્યાપક શ્રી. જહૂરબક્ષજી 'હિંદી-કોવિદ'ની વાર્તાને આધારે)

૬૨–હીરાની મોટાઈ

ગરમીના દહાડા હતા. ખૂબ તાપ પડતો હતો, ધરતી આગની પેઠે ધગધગતી હતી, હીરાના પગ દાઝતા હતા. તરસને લીધે બિચારાનું ગળું સૂકાવા લાગ્યું. તે પરસેવાથી રેબે-ઝેબ થઇ ગયો; ત્યારે ગભરાઇ જઇને રામવલ્લભ શેઠની દુકાને જઇને બેઠો. હીરો એક ગરીબ ચમારનો છોકરો હતો. તેનું ઘર ગામની બહાર હતું. બિચારો આવા બળબળતા બપોરે ગામમાં અનાજ લેવા આવ્યો હતો.

હીરો હજી સ્વસ્થ થયો ન હતો, એટલામાં તો રામવલ્લભ શેઠનો એક આઠ-દશ વર્ષનો છોકરો દુકાને આવ્યો. તેને જોઇને હીરાએ ખૂબ આતુર અવાજે કહ્યું કે "ભાઈ! તરસે મરી જાઉં છું, થોડુંક પાણી પાઓ, ખૂબ દયા થશે." બાળકે તેને જવાબ આપ્યો કે "ભાઈ! તું તો ચમારનો છોકરો, હું તને પાણી પાઉં અને પિતાજી નારાજ થાય તો હું શું કરૂં?"

રામવલ્લભ શેઠને કાને અવાજ પડયો, તેઓ એકદમ બહાર આવી પહોંચ્યા. પોતાની દુકાનમાં ચમારના છોકરાને જોઇને શેઠજીને તો પગથી તે માથા સુધી ઝાળ ઉઠી. તેઓ ઘુરકીને બોલ્યા કે "કેમ રે સાલા! સુવરના બચ્ચા! તું મારી દુકાનમાં પેઠો, આખું ઘર અપવિત્ર કર્યું; અને હવે અમારીજ પાસે પાણી માગે છે. ઠીક લેતો જા." એમ કહીને શેઠજીએ તે ગરીબને બે ત્રણ લાતો લગાવી દીધી.

હીરો આંસુભરી આંખે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

× × × × ×

વરસાદ આવ્યો. ખૂબ પાણી પડયું, નદી-નાળાં છલોછલ વહેવા લાગ્યાં. ગામની નાનકડી નદી ખૂબ ભરાઇ હતી. રામવલ્લભ શેઠનો એજ બાળક નદીએ નહાવા ગયો. તે નદીમાં ઉતર્યો, તેનો પગ લપસી ગયો. તે તરતાં તો જાણતો ન હતો, બિચારો ડૂબવા લાગ્યો. કિનારે બીજા પણ બાળકો નહાતા હતા, તેઓ શેઠજીના બાળકને ડૂબતો જોઇ બૂમો પાડવા લાગ્યા; પણ તેને બચાવવા કોઈ તૈયાર થયું નહિ.

તેજ વખતે હીરો ખેતર તરફ જતો હતો. બાળકોની બૂમનો અવાજ તેને કાને પડયો. દોડીને તે ઘાટ ઉપર આવ્યો, બાળકને ડૂબતો જોઇ હીરાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તે તરતાં સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાના પ્રાણનીયે પરવા કર્યાસિવાય તે ધબ લઇને નદીમાં કૂદી પડયો અને મહામહેનતે બાળકને બહાર કાઢી લાવ્યો; પણ બાળક બેહોશ થઇ ગયો હતો.

હીરો બાળકને પીઠ ઉપર નાખી શેઠજીના ઘર તરફ ચાલ્યો. તેની પાછળ પાછળ બાળકોનું ટોળું પણ ચાલ્યું. શેઠજી બધી વાત સાંભળીને બહુ ખુશી થયા અને હીરાને કંઇક ઇનામ આપવા લાગ્યા; પણ હીરાએ તેમને કહ્યું કે "શેઠજી! મેં કાંઇ ઇનામ મેળવવા જેવું કામ નથી કર્યું, ડૂબતાને બચાવવાનો તો મારો ધર્મજ હતો." એટલું કહીને હીરો ચાલ્યો ગયો.

શેઠજી વિચારવા લાગ્યા કે "મેં તે દિવસે હીરાને બે ઘુંટડા પાણીમાટે લાતો મારી હતી. આજ એજ હીરાએ મારા બાળકનો જાન બચાવ્યો. અરે! મેં તે દિવસે કેવું ખરાબ કામ કર્યું!" શરમનું માર્યું શેઠજીનું મસ્તક નીચું નમી ગયું.

(અધ્યાપક શ્રી જહૂરબક્ષજી-"હિંદી-કોવિદ"ની વાર્તાને આધારે)

૬૩-સ્વીડનનું રાષ્ટ્રવિધાન

યૂરોપને કિનારે વાવાઝોડાં ઉઠયાં છે; રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ, મુઠીવાદ-એવા એવા વાદોનાં એ તોફાનો ત્યાંના કાળજૂના વડપીપળાને જ્યારે જડમૂળથી ઉખેડી જમીનદોસ્ત કરી રહ્યાં છે, ત્યારે બીજી બાજુ આનંદે ઉભા છે નાના નાના નાજુક રોપાઓ. એનાં ડાળ-પાંદડાં નવપલ્લવિત બન્યે જાય છે. પવનના સૂસવાટા આવે, ત્યારે આ નાનાં વૃક્ષો ડાહ્યાં થઇને પોતાના ઝુંડને નમાવી લે છે. વંટોળીઓ વહ્યો જાય એટલે એ પોતાનું નિરવ, નીરાળું પોષણકાર્ય પાછું આરંભી મૂકે છે. યૂરોપમાં ચાહે તેવા વંટોળીઆ ચઢો; બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને જર્મનીને હચમચાવો; પણ એ સ્વીટ્ઝરલાંડ, હોલાંડ કે સ્વીડન-નોર્વેનાં શાંત રાષ્ટ્ર-વિધાનને કોઇ રોકી શકતું નથી.

એ એકાંતવાસી ડાહ્યા દેશોમાંથી આજે આપણને સ્વીડન-નોર્વેની આંતર્દશામાં ડોકિયું કરવાનો અવસર મળે છે. યૂરોપની ઓતરાતી સરહદ ઉપર અબોલ ઉભેલી એ પ્રજા ઉત્તરધ્રુવની થીજાવી નાખતી ઠંડી વચ્ચે પણ સમૃદ્ધિની ઉષ્માએ ભરપૂર પ્રાણ લઇને જીવે છે. એને નૌકા-સૈન્ય નથી. બીજી પ્રજાઓએ પોતના નૌકા-બળમાં કેટલી મનવારો ઉમેરી તે જાણવાનીયે એને જરૂર નથી. એને આકાશભેદી યુદ્ધ-વિમાનો પણ નથી; કેમકે એને અન્ય કોઇ તાબેદાર પ્રજાનાં સુંદર લોકાલયો કે હરિયાળાં ખેતરો ઉપર દારૂગોળા વરસાવીને પોતાનું ગુજરાન કરવાની વાંચ્છના નથી. પોતાની ઉપજનો પોણો ભાગ ચાવી જનાર લશ્કર પણ એ નથી રાખતું; પણ પોતાના યુગ યુગજૂના વીરત્વના ઇતિહાસને સજીવન રાખવા માટે એ પોતાના પ્રત્યેક સૈનિકને જમીનનો ટુકડો ટુકડો આપીને (સેટલ્ડ ફાર્મર) સુસ્થિર ખેડુતને સ્વરૂપે પોષી રહેલ છે. એનું નાનકડું લશ્કર સંસ્કારશીલ ખેડુઓનું બનેલું છે.

સૌરાષ્ટ્રથી બમણુંજ મોટું એ રાષ્ટ્ર, ૬૦ લાખની એની જનસંખ્યા; એની જમીનના બારમા ભાગમાં મીઠું પાણી ભર્યું છે. એના ડુંગરાની ખીણેખીણ મહાનદીઓના જળધોધ ઝીલીને નિરંતર સરોવરોરૂપ બની રહે છે. એના ઉપર ઇશ્વરની કરુણા છવાઇ રહી છે અને એ કરુણાને તેઓએ મનુષ્યોના નાશમાટે નથી યોજી. કુદરતની દીધેલી સમૃદ્ધિને ઉદ્યમશીલ બની તે પ્રજાએ સરખે હિસ્સે વહેંચી છે. આપણા ઘરના ચૂલા ઉપર શોભતાં દિવાસળીનાં ખોખાં ઉપરનું 'મેઇડ ઇન સ્વીડન' એવા લેબલ પાછળ સ્વીડનની સર્વસ્પર્શી આબાદી ઉભી છે; કારણકે સ્વીડન દેશ એનાં ગામડાંઓમાં વસે છે-નગરોમાં નહિ.

એ પ્રજાનેયે ઉજળો ભૂતકાળ છે. એણેય ચડતી-પડતીના દાવ ખેલ્યા છે. એની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ સારી ને નબળી છાપ છે. એના પુત્રો એક સમયે દરિયામાં ચાંચીઆગીરી કરતા અને ધરતીપર લૂંટો ચલાવતા. આજ પણ એ 'વાઇકીંગો'ની વીરતા તેમજ ક્રૂરતાને યૂરોપી પ્રજાઓ સંભારે છે; પરંતુ આજના નવ-દીક્ષિત સ્વીડને એ ક્રૂરતાને કારણે પોતાના ભૂતકાળની વીરતાના વારસાનેએ જતો કર્યો નથી. માટીના પોપડામાંથી એણે કંચનને તારવી કાઢ્યું છે, પૂર્વજોનાં સાહસ-શૌર્યને એ પ્રજાએ આજની એની જ્ઞાન-શોધમાં યોજી દીધું છે.

રાજસત્તા અને અમીરસત્તા સામેની સ્વીડનના આમ-લોકોની ઝપાઝપી પણ શતકો સુધી ચાલી હતી. રાજસંસ્થાના સંતાપો એણે ચાખ્યા છે. 'રાજા ઇશ્વિર-અંશી' એ વહેમને કારણે પ્રજાએ અમુલખ બલિદાન દીધાં છે. સ્વાતંત્ર્યના વિગ્રહમાં સદીઓ સુધી ઝુઝી ઝુઝીને આજે એણે ઇંગ્લૅંડની માફક નિયંત્રિત રાજસત્તા (લીમીટેડ મોનાર્કી)નાં નિશાન ચઢાવી દીધાં છે. જેમ ઇટાલીના રાજદ્રોહી મેઝિની-ગેરીબાલ્ડીને બ્રિટનના કિનારાપર રક્ષણ મળતાં, તેમ આજે આપણા હરદયાલ જેવા વિપ્લવવાદી વીરનરોને પણ સ્વીડનની પ્રજા પોતાને કિનારે વધાવે છે-વધાવે છે એટલુંજ નહિ, પણ એની પાસેથી ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ પામવા તલસે છે. એ દેશવટે રઝળતા લાલા હરદયાલ ત્યાંના સ્નેહ તથા આતિથ્યનું અતિકૃતજ્ઞતાભીનું વૃત્તાંત લખી મોકલે છે. એ વૃત્તાંતમાંથીજ સ્વીડનના રાષ્ટ્ર-વિધાનના કાર્યની થોડી રેખાઓ આપણને સાંપડે છે.

સ્વીડનને જ્ઞાનની ભૂખ લાગી છે; પણ એ જ્ઞાન તે સાધન-સંપન્ન શહેરીઓનું નહિ, મુઠ્ઠી-

ભર વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસાની વાત નહિ. એ તો સ્વીડનની સાચી ગ્રામ્ય-જનતાનો પ્રાણ વધુ ને વધુ માહીતીમાટે વલખાં મારે છે. સ્વીડનના રાજપુરુષોની બસ એકજ ચિંતા છે અને સ્વીડનનાં વર્તમાનપત્રોની એ એકજ ધૂન છે, કે લોકોને જ્ઞાન શી શી રીતે પહોંચાડવું ?

જ્ઞાનની આ પિપાસાને છીપવવા માટે સ્વીડનની પ્રજાએ જે દેશવ્યાપી યોજના કરી છે, તે યોજનાને આખું યૂરોપ આજે નમુનેદાર યોજનાતરીકે નિહાળીને અનુસરી રહ્યું છે. એ યોજના તે "જાદુઇ ફાનસ સાથેનાં વ્યાખ્યાનોની." ગામડે ગામડાના થોડા સંસ્કારી લોકો એકઠા મળીને વાર્ષિક આશરે એક રૂપીઆનું લવાજમ ઠરાવી પોતાના ગામની વ્યાખ્યાન મંડળી સ્થાપે અને પછી સરકાર એને વાર્ષિક સહાય મંજૂર કરે. આ મંડળીએ આખા વર્ષમાં બાર વ્યાખ્યાનોની વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવવાની ફરજ છે. એક પણ વ્યાખ્યાન અધુરૂં રહે તો સરકારી રકમ તે વર્ષમાટે રદ થઇ સમજવી. સ્વીડનનાં છસો ગામડાંમાં આજે આવી મંડળીઓ હસ્તી ધરાવે છે. રેલગાડીના સ્ટેશનથી પચીસ ગાઉ દૂર પડેલાં ગામોમાં પણ આ ગૌરવવંતી સભાઓ જન્મી ચૂકી છે. બિનસભાસદો દરેક વ્યાખ્યાન દીઠ બાર આના ભરીને સાંભળવા જઇ શકે. સત્યને માટે ઝંખતાં એ ગામડીઆંઓ જાદુઇ ફાનસની સમજાવટવાળાં વિધવિધ વિષયપરનાં વીણી વીણીને ગોઠવેલાં વ્યાખ્યાનોપર ફીદા થઇ પડે છે.

અને એ વ્યાખ્યાનકર્તાઓ ક્યાંથી આવે છે? આખા યૂરોપખંડમાંથી ચુનંદા વિદ્વાનોને ચૂંટી આણવા માટે એક મંડળ નીમાયું છે. વ્યાખ્યાન દેવા ઇચ્છનારો દરેક પુરુષ એ મંડળમાં સભ્ય નોંધાય છે. આખું મંડળ પ્રથમ પોતાના અધિકારીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરાવી વ્યાખ્યાનકારની પરીક્ષા લે છે. એ કસોટીમાંથી પાર થયેલાઓનાંજ નામ, તેમના વિષય સાથે પત્રકમાં નોંધાય છે ને પછી પ્રત્યેક ગ્રામ્ય સભા-મંડળી એ પત્રક પૈકીના હરકોઇ બાર પુરુષોને નિમંત્રણ આપે છે. નિમંત્રિત વ્યાખ્યાનકારને મુસાફરીભાડું, દશેક રૂપીઆ ખાધા-ખોરાકીના અને રૂા. ૩૦ પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનના મહેનતાણાના એટલું ચૂકવે છે. ૭ ૭ મહિના અગાઉથી નિમંત્રણ અપાઇ જાય છે અને મંડળીઓ કરકસર કરી શકે તેટલા માટે એના એ વ્યાખ્યાનકારને આખા જીલ્લામાં એકજ આંટે ફેરવાય છે.

અને વ્યાખ્યાનો શા શા વિષયપર ? આસ્માનથી તે પાતાળ સુધીના, તારામંડળથી તે સાબુ બનાવવાના, નગોરથી તે તુતાનખાનેમ સુધીના, ગમે તે વિષયનું શાસ્ત્રીય ને સુવ્યવસ્થિત વિવેચન સ્વીડનની પ્રજાને મન અતિમધુર લાગે છે. નવયુગના જ્ઞાન-મંડપમાં દીક્ષા પામેલી એ સૌમ્ય અને ભદ્રિક પ્રજા, હરકોઇ વસ્તુનું પિછાન લેવામાં નિઃસ્વાર્થ ને નિષ્કપટ આનંદ અનુભવે છે. ચીન, હિંદ કે આફ્રિકાવિષે વ્યાખ્યાન હોય, ત્યારે તો વ્યાખ્યાન-મંદિરમાં ઉભા રહેવાનીએ જગ્યા ન રહે. મુકરર સમયપૂર્વે એકેક કલાક સુધી એ સભા-ગૃહનાં બંધબારણાં ઉપર શ્રોતાઓની અતિશય ભીડ જામેલી હોય છે. કેટલેક સ્થળે તો એનું એ વ્યાખ્યાન, એની એજ સાંજરે ફરી વાર કરવું પડે છે. ત્યાંની લગભગ તમામ વિદ્યાપીઠોના આચાર્યો આ વ્યવસાયમાંથી થોડું થોડું રળી શકે છે. દેશનો સારોએ વિદ્વાનવર્ગ આ સેવાભાવનાથી જ્વલિત થયો છે. તેઓ પ્રજાની સુસંસ્કૃતિના પ્રચારક સાધુઓ જેવા થઇ રહ્યા છે.

અહીં તો ભાગ્યેજ કોઇને ભાન હશે કે, 'ભારતવર્ષ' શબ્દમાં સ્વીડનની પ્રજાને કેવો ચમત્કાર ભાસે છે. એ એકજ શબ્દ કોઇ નિગૂઢ મંત્રોચ્ચારની માફક એ લોકોની કલ્પનામાં કોઇ વિસ્મય-ભૂમિ કે અમર-ભૂમિના સૌંદર્ય અને રહસ્યથી ભરપૂર કોઇ સૃષ્ટિના ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરે છે. આજસુધી તો તેઓએ આ દેશવિષેનાં પોતાનાં અનુમાનો પેલા સ્વાર્થસાધુ પાદરીઓ પાસેથી આપણી મૂર્તિઓ, વિધવાઓ અને કાળી બાજુઓ સાંભળીનેજ બાંધેલાં; પણ હવે જ્યારે તેઓને કાને બુદ્ધની, પંચતત્ત્વોની, ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને સહિષ્ણુતાની, આપણા શાયરો કે કલાધરોની, આપણા તાજમહાલની ને અજન્ટાની કથાઓ સાંભળે છે; ત્યારે તેઓ ચકિત થાય છે અને દુઃખનો ઉદ્દગાર કાઢે છે કે " અરરર ! હિંદુઓ આટલા સંસ્કૃતિશીલ હશે એવી અમને ગમજ નહોતી !"

સ્વીડનવાસીઓએ રાષ્ટ્રવિધાનનું બીજું બીજારોપણ ક્યાં કર્યું ? ખેડુતોની અલાયદી શા-

ળાઓમાં. એક નાનકડી ઘટનામાંથીજ આ પ્રબળ આંદોલન પેદા થઇ ગયું. એ દેશના સૌભાગ્ય-
ની કોઇએક સુંદર ઘડીએ ડેનમાર્કના એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ સ્વીડનના એક વર્તમાનપત્રકારને
મોંએ મહેણું માર્યું કે, ખેડુતો તો બહુજ 'નિરક્ષર' અને 'નાદાન' છે ! એ બેજ શબ્દોએ પેલા દેશ-
પ્રેમી પત્રકારના પ્રાણમાં ચીનગારી મેલી દીધી. ખેડુ-શાળાઓને માટે પ્રથમ ઝુંડો ઉઠાવનાર એ
પત્રકાર ૧૮૭૪માં અવસાન પામ્યો; પણ તે પહેલાં તો એણે પેલા મહેણાનો જવાબ દેનારી ખેડુ
શાળાઓ ખોલાવી દીધી હતી. તત્કાળ પ્રજાને ગમ પડી કે, સાર્વજનિક પ્રાથમિક શાળાઓમાં
માત્ર ચારજ વર્ષ શીખીને-અને તેમાં પણ અંકગણિત અને જોડણીજ ગોખી ગોખીને ખેડુતોનાં
બચ્ચાં ઉઠી જાય, તેનું પરિણામ શૂન્યજ કહેવાય. બસ, પ્રજાએ પોતાને ખર્ચે ખેડુશાળાઓ
ખોલી દીધી. ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી ઉપરની ચાહે તેટલી ઉંમરના ખેડુતોને દાખલ કરવા માંડ્યા;
યૂરોપની મુખ્ય ભાષાઓ, ભૂગોળ, ઈતિહાસ, રસાયણ, અર્થશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવા
વિષયો શીખવવા શરૂ થયા અને તે શાળાઓને 'રેસીડેન્શિયલ સ્કુલ્સ' બનાવી દીધી. વર્ષમાં એક
સત્ર કન્યાઓ ભણે, બીજું સત્ર છોકરા ભણે. હિંદનાં ઋષિકુળોની પેઠે અહીં પણ હેડમાસ્તરને
ઘેરજ વિદ્યાર્થીઓને રહેવાનું ધોરણ ઠર્યું. માસ્તરની પત્નીજ એ સૌ બાળકોની માતા બને, સૌ
એકજ ભેળા બેસીને ખાય-પીએ અને માતા-પિતાઓથી વિચ્છિન્ન થયેલાં બાળકોને વિયોગનાં
દુઃખ વિસરાવવા માટે શિક્ષકો સંગીત ઇત્યાદિના સાંજરે જલસા ગોઠવે. ૧૬ વર્ષથી માંડીને ૪૦-૫૦
વર્ષના ડોસાઓને પણ આ શાળાઓમાં ભણવા આવતા શ્રી હરદયાલે ભાળ્યા છે. સરકાર આવી
શાળાઓને ગ્રાંટ આપે છે.

એ શાળાઓમાં પરીક્ષા નથી. ત્યાં પ્રમાણપત્રો, પદવીઓ કે ચંદ્રકો નથી અપાતાં. પોતાના
પૂર્વજોનો પવિત્ર ધંધો છોડીને કારકુની કરવા લોભાવે તેવી કશી ગોઠવણ ત્યાં નથી. ફક્ત કેળ-
વણી-જ્ઞાન એજ આ નિશાળોનો ઉદ્દેશ છે, દેશાભિમાન અને વ્યવહાર-નિપુણતા, સામાજિક જીવન-
વ્યવહારની રસ-જાગ્રતિ, સ્વતંત્ર વિચારણા અને જગત-પરિચય, એકાદ ટુકડો જ્ઞાન નહિ પણ
જ્ઞાનની સતત પિપાસા; એ આ શાળાનું નિશાન છે.

સરકારને પણ પોતાનું લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડીને શિક્ષણ ઉપર વધુ વાપરવાનો નિરધાર છે.

આ નમુનેદાર શિક્ષણશાળાઓ પાછળ સ્વીડનની સરકાર, તેનો લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડીને
પણ, જોઇએ તેટલું દ્રવ્ય ન્યોછાવર કરવા સદા તૈયાર રહે છે; પણ ખેડુતો માટેનાં એ શારદા-
મંદિરોમાં પ્રજાજનોનેજ એટલો રસ પડે છે કે તેઓ પોતેજ પોતાનાં મંડળો સ્થાપી, તેનાં સભ્ય-
પદનાં લવાજમ ઉઘરાવી, તે નાણાંમાંથી આવી રાષ્ટ્રવિધાયક નિશાળો ચલાવે છે. સ્વીડનની આવી
સંસ્થાઓ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં તો ઠેર ઠેર ઉભી ગઇ છે. આમ ખાનગી સંસ્થાઓમાંથી અનેક
ખેડુત-શાળાઓ પોષણ પામે છે અને બાકીની શાળાઓની સંભાળ સ્વીડનની શહેર સુધરાઇ
અને ગ્રામ્ય પંચાયતો લે છે. આપણાં લોકલ બોર્ડો અને તાલુકા બોર્ડો જેવી એ સ્થાનિક સ્વ-
રાજ્યની સંસ્થાઓ, તેમનું પ્રથમ કર્તવ્ય તો આવી શિક્ષણ-સંસ્થાઓને નિભાવવાનુંજ સમજે છે
અને તે ઉપરાંતની, એ વર્તુલમાં ન આવતી અન્ય સંસ્થાઓને સ્વીડન સરકારનો આશ્રય મળે છે.

શિકારને માટે સદા મોં પહોળું કરીને આસપાસ બેઠેલાં યૂરોપનાં મહારાજ્યોની વચ્ચે મૂકા-
યેલું સ્વીડન તેનું જીવન અને તેની સમૃદ્ધિ, તેની આબાદી અને તેની જાહોજલાલી કાયમ એક
અટલ સિદ્ધાંત બરાબર સમજી ગયું છે. સ્વીડન જાણે છે કે, તેની સરકાર ગમે તેટલી સબળ હોય,
સ્વીડનની પાસે ગમે તેટલા શસ્ત્રભંડારોમાં ગમે તેટલી સમૃદ્ધિ ભરી હોય, પણ એ સાચું બળ
નથી. સાચું બળ તો પ્રજાની કેળવણીમાં છે. જ્યારે સ્વીડનનો એકએક પુત્ર સુશિક્ષિત બની જાય,
જ્યારે સ્વીડનના ગરીબમાં ગરીબ ગામડે જનતાનાં સંતાનોમાં કેળવણીનાં નવાં નૂર પ્રગટાવતી
કેળવણી-સંસ્થાઓ સ્થપાઇ જાય, ત્યારેજ સ્વીડન સાચેસાચું સ્વાધીન બની શકે.

એટલેજ સ્વીડને બીજાં બધાં કાર્યો કરતાં આ શિક્ષણકાર્યને સર્વોપરિ પદ આપી, તેનાં
બધાં સાધનો અને શક્તિ શિક્ષણપ્રચારની પાછળ ખર્ચવા માંડ્યાં છે; એટલેજ, જ્યારે યૂરોપ-
ની મહાપ્રજાઓ તેમનાં પોતાનાં મહાસામ્રાજ્યો સરજવાના અભિલાષ નોતરતી, એ ધૂનમાં,

વિનાશને માર્ગે વેગબંધ ધપી રહી છે, ત્યારે નાનકડા આ સ્વીડને રાષ્ટ્રવિધાનનું શાંત રચનાકાર્ય માંડયું છે.

સ્વીડનના રચનાકાર્યનો આ સ્વલ્પ પણ પરિચય આપવાની પાછળ એકજ અભિલાષા છે. આજે ભારતવર્ષમાં લડાઈનો આતશ બુઝાઇ ગયો છે; શસ્ત્રો ધારવાની–જંગ મચાવવાની ધગશ હોલવાઇ ગઇ છે અને ઠેરઠેર રચનાકાર્ય, શાંત રાષ્ટ્રવિધાનના કાર્યની ખૂમો પડી રહી છે; પણ કોઈ દિશામાં નિશ્ચિત માર્ગ સ્વીકારી, જનસમુદાયને શિક્ષિત બનાવવાના વિધાનકાર્યનો આરંભ મંડાતો નથી દેખાતો. દેશસેવાની પ્રબળ ભાવનાથી ઉભરાતા તરુણો ધારે તો કોઇ–એક એક ગામડું સર કરી, ત્યાં થાણું નાખી, રાષ્ટ્રવિધાનનું સુંદર કાર્ય આરંભી શકે. સ્વીડનનું શિક્ષણ-પ્રચારનું કાર્ય એવા કાર્યના ઉત્સુકોને માટે માર્ગસૂચન કરે છે. એ આદર્શ દૃષ્ટાંતને દૃષ્ટિસમીપ રાખી તેને પગલે પગલે સ્વકીય જીવન ઘડવાનો લાલા હરદયાલનો હિંદને સંદેશ છે.

('સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૧૦–૪–૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

૬૪—અમેરિકામાં પણ કામદારોનીજ કુરબાની !!

વિદ્વાન અમેરિકન લેખક અપ્ટન સિંકલેરના નામથી ભાગ્યેજ કોઇ અપરિચિત હશે. અમેરિકા આજે દુનિયામાં સૌથી વધારે સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર દેશ મનાય છે; પણ સ્વતંત્રતાની એ ભૂમિમાં જે સડો અંદરખાનેથી ચાલી રહ્યો છે અને ત્યાંનો ધનિક વર્ગ ગરીબ બિચારા કામદારોને કેવી રીતે નીચોવી રહ્યો છે અથવા તેમની કુરબાની કરી રહ્યો છે તેનાં ભોપાળાં સચોટ દલીલોસહિત આ લેખકે પોતાના એક સુથાર મિત્ર જુડને લખેલા પત્રો(લેટર ટુ જુડ)દ્વારા બહાર પાડ્યાં છે. દરેકે દરેક પત્રમાં લેખકના જલતા જીગરના અંગારા ભરેલા છે. લેખકે અમેરિકન રાજતંત્ર અને અમેરિકન જીવનનો ત્રીસ વર્ષનો અઠંગ અભ્યાસ કરેલો છે અને એ અનુભવને અંતે તેમણે જે અનુમાનો અને સિદ્ધાંતો તારવી કાઢ્યાં છે, તે દુનિયાના કામદાર વર્ગોને પણ ઘણાંજ ઉપયોગી નીવડે તેવાં છે. મિ૦ અપ્ટન સિંકલેર ગરીબ કામદારોના પરમ મિત્ર અને હિતચિંતક છે. હાલના સુધરેલા જમાનામાં દુનિયાનો ધનિક વર્ગ અને સુધરેલી સરકાર કામદારોને કેવાં સાધનોથી લૂંટી અને નીચોવી રહી છે તેનો સાદી ભાષામાં લેખકે આ પત્રોમાં અચ્છો ખ્યાલ આપ્યો છે. બેન્કો, મીલો, લિમિટેડ કંપનીઓ વગેરે સાધનોવડે ગરીબ કામદારોને ચારે તરફથી લૂંટવામાં આવે છે અને આ જાળ એવી ચતુરાઇથી બિછાવવામાં આવી છે કે તેનાથી તવંગરો કામદારોની મહેનતવડે વધારે તવંગર બનતા જાય છે; જ્યારે કામ કરનાર કામદારો વધારે ને વધારે ગરીબ બનતા જાય છે. ધનિકોના આ ભયંકર અન્યાયના થોકબંધ પૂરાવા અને હૃદય હચમચાવે એવી કથા સિંકલેરના આ પત્રોમાં પાને પાને ભરી છે. તે પત્રો ઘણાજ સુંદર હોવાથી અમે તે વાચકો સમક્ષ રજુ કરતા રહીશું.

પત્ર—૧

વહાલા મિત્ર જુડ,

કેટલીક વાત એવી છે, કે જેને માટે દલીલોની જરૂર હોતી નથી; અને હું, તું કે બધાજ તે પૂરાવાવિનાજ માનીએ છીએ. દાખલાતરીકે દરેક વ્યક્તિને બની શકે તો તેના પોતાના માર્ગ મુજબ સ્વર્ગ મેળવવાનો હક્ક છે, પણ આપણે કોઈના ધર્મમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. બીજો સિદ્ધાંત આપણે એવો પણ માનીએ છીએ કે, બધાજ માણસો ન્યાયની દૃષ્ટિએ સમાન હોવા જોઇએ. આનો અર્થ એવો નથી કે, બધાનામાં સરખી શક્તિ હોવી જોઇએ; પણ દરેકને સ્વતંત્રતા, જીવન અને સુખ મેળવવાનો સરખો અધિકાર છે; તેજ પ્રમાણે જે માણસ પોતાનીજ મહેનતવડે જે કાંઇ પણ પેદા કરે છે, તે ઉપર તેનો હક્ક હોવો જોઇએ અને તેના આ પ્રાથમિક હક્કનું રક્ષણ કરવામાં પ્રમાણિક સરકારે તેને મદદ કરવી જોઇએ.

સાધારણ રીતે આપણે કહીએ છીએ કે, માણસોને એકલાજ રહેવા દઇને તેમનું ભાગ્ય ઘડવા દેવામાં આવે તો તેઓ વધારે સુખી બને. આપણે સરકારની કે તેની વધારે હકુમતની

જરૂર નથી. આપણા જેવા ગરીબોના ખિસ્સામાંથી બીજા માણસો હજારો તરકીબોથી પૈસા ઓળવી જાય છે તે જો સરકાર બંધ કરાવે તોજ બસ છે; તો પછી આપણે આપણા ઘરમાં સુખેથી બેસી શકીએ. વહાલા જુડ ! આને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે. જો કોઇ માણસ કામ ન કરે તો તેને કાંઇપણ મેળવવાનો હક્ક નથી, એ વાત આપણે કબૂલ કરી શકીએ; એટલે આપણે રખડતા લોફરો કે આળસુઓ માટે જરાએ દયા ખાવી જોઇએ નહિ; એ વાત પણ સાચી; પણ જેઓ સવારથી સાંજ સુધી લોહીનું પાણી કરીને વૈતરૂં કરે છે, તેમને પોતાની મહેનતનું ફળ મળવુંજ જોઇએ. મારા વિચારોનો એજ મૂળ પાયો છે. આ સિદ્ધાંતરૂપી કસોટીપર આજની સુધરેલી દુનિયાને ચઢાવી જુઓ. હું પૂછું છું કે, આજે કામદારો જે માલ કે વસ્તુ પોતાની મહેનતથી પેદા કરે છે તે તેમને મળે છે કે પછી તે કોઈ ત્રાહીતજ તફડાવી જાય છે ? અથવા બીજી રીતે પૂછીએ તો આપણા દેશમાં એક એવો વર્ગ છે, કે જે કાંઇ પણ ઉપયોગી કામ કરતો ન હોય છતાં બીજાની મહેનતનો પૈસો પચાવે છે. આનો અર્થ એ થયો કે, જો કોઇ માણસ પોતે પેદા કર્યા વિનાની વસ્તુનો ઉપભોગ કરતો હોય તો દેખીતી રીતેજ એ વસ્તુના પેદા કરનારને તે વસ્તુ નજ મળી હોવી જોઇએ.

વહાલા જુડ ! હું તારોજ દાખલો આપીશ. તારા ઘડપણની દોલતતરીકે તેં જે ત્રણ ઘરો તારી જાતમહેનતથીજ બાંધ્યાં છે તેને ધાર કે, કોઇ ગાડામાં ઘાલીને ઉપાડી જાય તો તને કેવું લાગે ? અથવા ધાર કે, કોઇ આવીને તારા ઘરમાં ઘુસી જઇ ઘરનો માલીક બની બેસે તો તેને તું શું કરે ? જરૂર તું તેનાં હાડકાં ખોખરાં કરે. કાયદો પણ તને તેમ કરવાની સત્તા આપે છે, એટલે તું કાયદામાં શ્રદ્ધા મૂકતો થયો છે; પણ જુડ ! તને ખબર નહિ હોય કે, દુનિયામાં કેટલાક એવા માણસો પણ છે કે જે તરકીબથી તારાં બધાંએ ઘર પચાવી પાડે છતાં કાયદો તને જરાએ રક્ષણ ન આપે. ઉલટું કાયદો તને તારાજ ઘરમાંથી હાંકી કાઢે અને પેલા ત્રાહીતને તારી મિલ્કત પચાવવામાં મદદ કરે. જુડ ! સમજ ! અહીંઆંજ તારા જેવા હજારો કામદારોને ઘણું સમજવાનું છે. આ બધી રમત કેવી રીતે રમાય છે તે હું તને સમજાવીશ. તું જે ખોરાક ખાય છે, જે કપડાં પહેરે છે તેની કિંમત વધારી મૂકવાની જેઓના હાથમાં સત્તા છે, તેઓ જો તેની કિંમત વધારી મૂકે તો પછી તારી પાસે તે ખરીદવાની શક્તિ રહે નહિ અને તેના વિના તો તને ચાલે નહિ; એટલે તું તારાં ઘરો ગીરવે મૂકે અને તેમ છતાં તું પહોંચી ન વળે તો તારાં ઘરોનું લીલામ થાય અને એ રીતે કાયદોજ તને તારા ઘરમાંથી હાંકી મૂકે. બીજી તરફ નાણાંની કિંમત ઘટાડવામાં આવે તો તારા ડોલરની કિંમત અત્યારે છે તે કરતાં અડધી થઇ જાય; તો પછી તને નથી સમજાતું કે, આવી સત્તાવાળો માણસ તારાં બધાંજ ઘર વેચાવી નાખે ! આમ આવી યુક્તિઓ હજારો રીતે વાપરી શકાય તેમ છે. હું તને ખાત્રી આપું છું કે, આવા પ્રપંચો ઘણી વાર રમાઈ ગયા છે અને હજુ ઘણીએ વાર રમાશે; ને દુનિયામાં તું અને તારા જેવા ગરીબ અને અજ્ઞાન કામદારો વસી રહ્યા છે તે દુનિયામાં એવા શાહુચોરો વસે છે કે જેઓ હજારો યુક્તિ–પ્રયુક્તિઓથી તમારાં ખિસ્સાંઓ ખાલી કરી જાય છે અને છતાં તને કે તારા બીજા ભાઇઓને આવી ચોરીની ખબર પણ પડતી નથી.

જો કોઇ માણસ તારી પાસે સોનાની ઇંટ વેચવા આવે તો તું તેને હસી કાઢે; પણ જો કોઇ કંપની કામસ્કાટકામાં સોનાની ખાણોમાટે તારી પાસે શૅરો ભરાવવા આવે અગર કોઈ તેલની કંપનીના શૅરો ભરાવે તો તું ના પાડે નહિ. તુંજ મને કહેતો હતો કે, તેં એકાદ કંપનીમાં ૧૨૦૦ ડોલરના શૅરો ખરીદ્યા પણ છે. મિત્ર જુડ ! આ બધી રમત એવી સફાઇથી રમાય છે કે તેને કોઈ લૂંટ કહી શકે નહિ; અને તેને એવી સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવે છે કે તારા જેવા હજારો મતદારો આવા માણસોને ખુશીથી મત પણ આપી આવે છે અને કદાચ તમે લોકો તેવાઓને માટે જાન પણ આપી દો. આવી બીજી યુક્તિ રક્ષણાત્મક જકાત અને બૅન્કો ની અનામત રાખવાની રીતિ છે. બેંકવાળાઓ તમને લોકને કહે છે કે, તમારા ઘરમાં પૈસા એકઠા કરી રાખવા એ જોખમભરેલું છે અને પૈસાનો વ્યય કરવા જેવું છે; અને તારા જેવા બિચારા કામદારો તે વાત ખરી માને છે; પણ ખરી વાત એવી છે કે, બેંકો આ રીતે તમારાં નાણાંથી વેપાર કરે છે અને તમને લૂંટે છે. તને કોઇ દિવસ ખબર નહિ પડી હોય કે, જેમ જેમ વસ્તુ-

એની કિંમત વધતી જાય છે, તેમ તેમ તારાં બેંકમાં રાખેલાં નાણાંની કિંમત ઘટતી જાય છે.

વહાલા મિત્ર ! હમણાં તો તું સવારે ચાર વાગે ઉઠતો હોઇશ; ચા સાથે બે ત્રણ પાઉંના ટુકડા વહેલો વહેલો ગળે ઉતારી દેતો હોઇશ; તારાં સસલાં કે મરઘાંને દાણા નાખીને તું ઝટપટ કામે દોડી જતો હોઇશ. આજે ચાળીસ વર્ષથી અઠવાડીઆના ૭ દિવસનો તારો કાર્યક્રમ આ મુજબ થઇ પડયો હશે; અને દિવસના આઠ–નવ કલાક નોકરી કરી રાતે તું થાકયો પાકયો ઘેર જતો હશે. ધ્યાન રાખ, જુઙ ! અમેરિકામાં તારા જેવી જીંદગી ગુજારનારા ચાર કરોડ કામદારો છે અને તેઓ જે મહેનતવડે અઢળક લક્ષ્મી પેદા કરે છે, તેનો ઉપભોગ તેઓ કરી શકતા નથી. જુડ ! મોટાં આલીશાન મકાનોમાં અને ઑફીસમાં ટેબલ–ખુરશીપર હાથપર મોં ટેકવી રાખતા ધોળા સજ્જનોને આ ગરીબ કામદારોના ગદ્ધાવૈતરાની જરાએ ખબર હોતી નથી. જ્યારે કામદારો સખ્ત ટાઢ કે તાપમાં વૈતરૂં કરે છે, ત્યારે આ સજ્જનોને બેસીને વિચાર કરવા સિવાય બીજું કાંઇ કામ હોતું નથી; અને આ વિચાર એકજ હોય છે કે, તમારા જેવા ગરીબ કામદારો પાસેથી વધારે નાણાં શી રીતે કમાવાં ? આ લોકો કહે છે કે, અમે ઘણાં મોટાં કામોનો ફેંસલો થોડી વારમાં કરી નાખીએ છીએ; પણ કામનો ફેંસલો કરવાને બદલે આ લોકો બિચારા કામદારોનો નિર્દય રીતે ફેંસલો કરે છે અને તેમને લૂંટવાને માટે આ લોકોએ મોટી ઇંદ્રજાળ ઉભી કરી છે, કે જેનાવડે તમારી મહેનતથી પેદા કરેલી લક્ષ્મી તેઓ ભોગવે છે અને આ પ્રમાણે માનવજાતિના ઇતિહાસમાં બની રહ્યું છે. આ ઇંદ્રજાળ કેવી રીતે રચવામાં આવી છે તે હું તને મારા બીજા પત્રમાં સમજાવીશ.

પત્ર—૨

વહાલા મિત્ર જુડ,

ગયા પત્રમાં હું તને સમજાવી ગયો કે, ધનિકોએ કેવી ઇદ્રજાળ ઉભી કરી છે કે જેના વડે તેઓ તારા જેવા હજારો બલ્કે લાખો કામદારોને નીચોવીને તાલેવંત બને છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, માણસને એકલો રોટલો મળ્યો એટલે તે સુખી થયો ગણાતો નથી. રોટલા ઉપરાંત તેને આ જમાનામાં ઘણી વસ્તુની જરૂરીઆતો રહે છે. તેને રહેવાને સુઘડ ઘર, પહેરવાને સારાં કપડાં, વાંચવાને પુસ્તકો અને કામ પછી કાંઈ રમતગમતની શાંતિની જરૂર છે. પારાવાર ગરીબાઇ જેવું બીજું એક પણ ભયંકર દુઃખ નથી, કે જે માણસનાં સુખ અને શરીરસંપત્તિનો નાશ કરનાર હોય. પોતાનાં વહાલાં બાળબચ્ચાંઓને માટે જોઇતી ચીજો ન મળે એના જેવું બીજું દારુણ દુઃખ કયું હોઇ શકે ?

દુનિયાના કેટલાક ભાગોમાં ગરીબાઇ એ કુદરતી કોપસમાન આવી પડે છે, પણ ૧૯૨૫–૨૬ ના અમેરિકામાટે તેમ નથી. આપણા દેશનો વિસ્તાર ૪૦ લાખ ઘનમાઇલ જેટલો છે. અને આપણે ત્યાં દુનિયાના કોઇ પણ દેશ કરતાં વધારે કુદરતી પદાર્થો પેદા થાય છે. હાલના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગો આપણે ત્યાં છે. આપણે ત્યાંથી જે વસ્તુઓ નીકાશ થાય છે, તેમાંની ઘણી ખરી મોજશોખની વસ્તુઓ છે. જેવી કે સંગીતનાં વાજીંત્રો, બીજી ફેશનની ચીજો વગેરે. આપણા દેશમાં તાલીમ પામેલા ચારકરોડ કામદારો છે અને સારામાં સારા પાયા ઉપર ચાલતા હુન્નરઉદ્યોગો છે. આપણે દુનિયાનું ૪૦ ટકા જેટલું લોખંડ, ૫૨ ટકા જેટલો કોલસો, ૬૦ ટકા જેટલું તાંબું, ૭૫ ટકા જેટલું અનાજ અને ૮૫ ટકા જેટલી મોટરકારો બનાવીએ છીએ.

વીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આપણી સરકારે ગણત્રી કરી, ત્યારે એવું માલમ પડયું હતું કે, હાથથી દશ હળો બનાવવાને માટે ૧૧૮૦ કલાક લાગતા હતા, તેને બદલે અત્યારે તેટલાંજ હળોને મશીનરીથી બનાવતાં ફક્ત ૩૭ કલાક લાગે છે; ૧૦૦ જોડ બુટ હાથથી બનાવતાં ૧૪૩૬ કલાક લાગતા, તેને બદલે હવે મશીનરીથી ફક્ત ૧૫૪ કલાક લાગે છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે, યંત્રને લીધે મનુષ્યની કેટલી બધી મહેનત બચી જવા પામી છે. આજે ફૉર્ડની ફેક્ટરીમાં ૧,૬૫૦૦૦ માણસો કામ કરે છે, અને દર વર્ષે ૨૫ લાખ મોટરો અને બીજી ગાડીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. શીકાગોમાં મોટી ફેક્ટરીઓ છે, જેમાં દરરોજના ૧૪,૪૦૦ પાઉં બને છે. આવી અજાયબીભરેલી વસ્તુઓ આપણે ત્યાં ઢગલાબંધ બને છે અને ઢગલાબંધ ધન દેશમાં ખડકાય છે. આ

બધું જોતાં આપણા દેશમાં પ્રજા ઘણીજ સુખી હોવી જોઇએ; અને ગરીબાઈ ૧૮૨૫ કરતાં પોણોસોગણી ઓછી હોવી જોઇએ. પણ જુઓ ! સ્થિતિ શું છે ? ગરીબાઇ તો હજુ તેટલીજ કે તેથી પણ વધારે છે. અસલના વારામાં કોઈ પણ ભૂખે મરતું નહિ. આપણા બાપદાદાઓને પેટપૂરતું ખાવાનું મળતું અને તેઓ દશ માણસોના કુટુંબનું કે કેટલીક વાર તો વીસ માણસોના કુટુંબનું સંતોષકારક રીતે ભરણપોષણ કરી શકતા. આજે આપણા મીલકામદારોમાંથી આટલા મોટા કુટુંબનું કોણ પોષણ કરી શકે એમ છે ? આરસનાં સુશોભિત મહાલયોથી શોભતા આપણા વૉશિંગ્ટન શહેરનું ચિત્ર મારા ઘરમાં છે; પણ આ ચિત્ર જરા જૂદા પ્રકારનું છે. એક ભવ્ય મહાલયની અગાશીમાંથી કામદારો જે વિભાગમાં રહે છે તે લત્તાનું આ ચિત્ર છે. ક્યાં આ મહાલયો અને ક્યાં બિચારા મહેનતુ કામદારોને રહેવાનાં જર્જરિત અને ગંદાં મકાનો ! આવાં કેટલાંએ મકાનો તને વૉશિંગ્ટનમાં મળી આવશે. અરે ન્યુયૉર્ક કે જે આપણું વિલાસ, મોજમજાહ, અઢળક દ્રવ્ય અને ફેશનનું ધામ છે, ત્યાં જઇને જોશે તો કેટલાંએ ગરીબ લોકો ગંદાં મકાનોમાં સડતા દેખાશે. ન્યુ ઇંગ્લાંડમાં તો હજારો કામદારો નરકયાતના ભોગવતા નજરે પડે છે અને કેટલીએ સ્ત્રીઓ પૈસાને ખાતર પોતાની જાતને વેચે છે. અહીં કામદારો ઘરમાં નથી રહેતા, પણ અંધારા ભોંયરામાં રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. જ્યોર્જીઆમાં બચ્ચાંઓ પાસે મીલોમાં કામ કરાવવામાં આવે છે.

આવી સ્થિતિ છતાં આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, અમેરિકામાં કામદારોની સ્થિતિ સુધરતી જાય છે અને થોડા વખતમાં કોઈ ગરીબ જોવામાં આવશે નહિ. જુઓ ! આ બધું ધતીંગ છે. હું તને કહું છું તે નોંધી લે કે, છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં અમેરિકાના કામદારોની સ્થિતિ બગડતી ગઇ છે, અને તે કેવી રીતે ? તે આપણે તપાસીએ. દેખીતી રીતે કામદારોનો પગાર વધે તે ઉપરથી તેમની સ્થિતિ સુધરી ગઇ એમ માની લેવાનું નથી. પગારનું ધોરણ માણસના જીવનનિર્વાહ અને ચીજોના ભાવ ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. એટલે જો એક માણસને રોજના ચાર ડોલરને બદલે આઠ ડોલર મળવા લાગે અને જો ચીજોનો ભાવ હોય તેથી બમણો થઈ જાય તો તેથી તેની સ્થિતિ જરાએ સુધરી કહેવાય નહિ. એ તો મુડીવાળાઓ એ રીતે દુનિયાને ઠગે છે; એટલે કામદારે તો ઉપર ઉપરથી જે સુધારો થયેલો નજરે પડે તેથી ભોળવાઇ જવાનું નથી. આ સુધારાનાં બીજાં અનેક કારણો છે. દાખલાતરીકે હવેનો કામદાર વર્ગ પૈસાનો સમજુપણે ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો છે, તંદુરસ્તી અને સુખાકારીના નિયમો શીખ્યો છે, તેની સંસ્કૃતિમાં ઘણો વધારો થતો ગયો છે; પણ તેથી કાંઈ તેના પગારમાં તેને ફાયદો થઇ ગયો છે, એમ માનવાનું નથી. બીજી તરફ જુઓ કે, કેટલા માલેતુજાર મુડીવાળાઓ ગરીબ બનવા પામ્યા છે ?

અમેરિકામાટે તો આ સવાલજ હસવા જેવો લાગે છે; કારણ કે હેન્રી ફૉર્ડ જેવા માણસો તો ૩૫ વર્ષ પહેલાંના કરતાં લાખોગણા પૈસાવાળા બન્યા છે. ૧૮૯૦ માં આપણા દેશની દોલત ૬૫ અબજ હતી, તે વધીને ૩૨૦ અબજ જેટલી ૧૯૨૨ માં થઇ છે અને આમાં કામદારોને કાંઈ મળ્યું નથી; એટલે પૈસાદાર માલેકોનીજ તીજોરીઓ ભરાવા પામી છે. ૨૫ હજારથી એક લાખ ડોલરની વચમાંની ઉપજવાળાઓની સંખ્યા ૩૭૬૬૩ થી વધીને ૫૨૧૫૮ જેટલી થવા પામી છે. આ ઉપરથીજ જોઇ શકાશે કે, તાલેવંતો વધારે ને વધારે તાલેવંત થતા જાય છે, જ્યારે ગરીબો વધારે ગરીબ બનતા જાય છે. જુઓ ! આપણાં છાપાંઓ આનો વિરોધ કરે છે; પણ સત્ય વાત તો એ છે કે, દુનિયાની સૌથી વધારે તાલેવંત પ્રજાનો કામદારવર્ગ ગરીબ બનતો જાય છે.

('હિંદુસ્થાન' તા ૪-૯-૨૬ ના અંકમાંનો અપ્ટન સિંક્લેરના પત્રોનો અનુવાદ)

૬૫–શાળામાં ધર્મશિક્ષણ

શાળામાં ધર્મશિક્ષણ હોવું જોઇએ કે નહિ, તેનો એકાન્તિક જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. એક બાજુએ વિચારતાં શિક્ષણમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય તો તે શિક્ષણ નકામું છે, એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે; અને બીજી બાજુએ 'ધર્મ' શબ્દમાં જે વિશાળ, અટપટો અને અગમ્ય અર્થ રહેલો છે, તે જોતાં શાળાની અંદર ધર્મશિક્ષણની શક્યતાનો સમાધાનકારક નીવેડો નથી આવતો; પણ શિક્ષણશાસ્ત્રને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવ્યાવિના ચાલે તેમ નથી.

માણસના જીવનમાંથી ધર્મ બાદ કરીએ તો બાકી શું રહે?

મનુષ્ય–ધર્મ=પશુ

એવું સમીકરણ બધા વિચારકોએ નક્કી કરી રાખ્યું છે. **धर्मो हि तेषाम् अधिको मतो मे** આ વચન બહુ અર્થપૂર્ણ છે. ધર્મસંસ્કારવિનાનું મનુષ્યત્વ સંભવતું નથી. 'મેન ડઝ નૉટ લીવ બાય બ્રેડ એલોન' આ વચન નિતાન્ત સત્ય છે. ધર્મવગર મનુષ્ય મનુષ્યતરીકે જીવી શકે તે કલ્પનામાં ઉતરી શકતું નથી; એટલે મનુષ્યના જીવનમાં ધર્મને અનિવાર્ય સ્થાન છે. આ વસ્તુ સર્વમાન્યતરીકે માની લઇએ તો (અને તે સર્વમાન્ય છે તેમાં બે મત હોઇજ ન શકે) શાળામાં ધર્મશિક્ષણને સ્થાન છે કે નહિ? એ વસ્તુના વિચારનો સરળ માર્ગ આપણને મળવાનો છે, માટે એ સિદ્ધાંત માન્ય રાખીનેજ આગળના વિચાર મૂકયા છે.

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ મનુષ્યના જીવનમાં ધર્મ અગ્રસ્થાને છે. તે ધર્મવિનાનું જીવન શૂન્ય છે. તે મનુષ્યજીવનજ નથી, તે પશુજીવન છે. શિક્ષણ મનુષ્યને જીવવાની કળા શીખવે છે. પછી શિક્ષણમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય તો કેમ ચાલે? ધર્મશિક્ષણ આવશ્યક છે, એટલુંજ નહિ પણ અપરિહાર્ય છે. આપણે તેને આપણા શિક્ષણક્રમમાં રાખીએ કે નહિ, બાળક તે ગમે ત્યાંથી મેળવી લેવાનુંજ છે. જેવી રીતે બાળકની આંખો જોવા માટે તલસી રહેલી હોય છે, કાન સાંભળવા માટે તલસી રહેલા હોય છે અને જીભ બોલવા માટે તલસે છે, તેવીજ રીતે બાળકનો આત્મા ધર્મમાટે તલસે છે. આપણે એને ધર્મશિક્ષણ ન આપીએ તેથી કંઇ તે ધર્મવગર રહેવાનું નથી. બાળકની બુભુક્ષિત આંખો રૂપનું સાચું–ખોટું પણ જ્ઞાન કરી લેવાની છે, તેવીજ રીતે બાળકનો આત્મા સાચા–ખોટા પણ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાનોજ છે. બાળક ખોટું જોતાં ન શીખે પણ સાચું જોતું થાય, એવી અનુકૂળતા તેને કરી આપવી, એવું વાતાવરણ તેની આસપાસ ઉભું કરવું એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. શિક્ષણની હસ્તીજ એને માટે છે; તેવીજ રીતે બાળકને સત્ય ધર્મનું જ્ઞાન થાય એવી અનુકૂળતા એને કરી આપવી, એ પણ શિક્ષણનું કાર્ય છે. એવી અનુકૂળતા શિક્ષણ ન કરી આપે તો તે શિક્ષણ વિફળ છે.

ધર્મવગર મનુષ્યનું જીવન પશુતુલ્ય છે. આ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય હોવાથી ઘણાઓએ શિક્ષણમાં ધર્મને દાખલ કરવાના અખતરા કર્યા છે, પણ તેમાંનો એકે અખતરો સાચો નથી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની સંસ્થાઓમાં બાઇબલના વર્ગો ફરજીઆત હોય છે; આર્યસમાજની સંસ્થાઓમાં વેદના મંત્રો ભણાવાય છે; આજકાલની રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં સમૂહપ્રાર્થનાનાં ભજનો ગવાય છે અને ધર્મના સમયો રખાય છે; પણ આ ત્રણે પ્રકારોમાં એકે માર્ગે સાચું ધર્મશિક્ષણ નથી મળતું. ધર્મનો અભ્યાસ, ધર્મનું અધ્યયન અને ધર્મની માહિતી એટલે કંઇ ધર્મશિક્ષણ નથી. બીજા વિષયોની માફકજ ધર્મની બાબતમાં પણ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થવાની જરૂર છે. કોઇ પણ વસ્તુ બુદ્ધિની મર્યાદા ઓળંગી હૃદયસુધી ઉંડી ઉતરે, ત્યારેજ તેનો સાક્ષાત્કાર થયો ગણાય. આજે દુનિયામાં શંકરાચાર્યના અદ્વૈતમતના પ્રતિપાદક પંડિતો ઓછા નથી. કોઇ પણ વિવાદકને પોતાની યુક્તિ–પ્રયુક્તિથી હઠાવી દેનાર તેમનું પાંડિત્ય દુનિયાને ચકિત કરે છે; પણ તેમના અદ્વૈતની શૂન્ય જેટલી પણ કિંમત નથી, તેમનું અદ્વૈત કેવળ બુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપરજ હોય છે. ઘરની અંદર જેમ તેઓ રાચરચીલાં રાખે છે, તેમજ મગજમાં તેઓ અદ્વૈતવાદનો ઘટપટાદિ ગોટાળો રાખે છે એટલુંજ. સામાન્ય લોકોમાં અને એમનામાં ફરક એટલોજ કે, સામાન્ય

આધાર રાખે છે. સાધ્ય ઉપર બતાવ્યું તે છે. તે કયે રસ્તે સાધવું તે તો દરેકે પોતાની મેળે જોઇ લેવાનું છે.

ધર્મશિક્ષણ ફરજીઆત હોય કે નહિ? આ સવાલ પણ ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે. અનેક સંસ્થાઓમાં ફરજીઆત સંધ્યા, ફરજીઆત પ્રાર્થના ઇત્યાદિ હોય છે; પણ ફરજીઆત ધર્મશિક્ષણ આ પ્રયોગજ વદતોવ્યાઘાત જેવો છે. ફરજીઆત ભોજન આપી શકાય, તોજ ફરજીઆત ધર્મશિક્ષણ કરી શકાય. અન્ન શરીરનો ખોરાક છે, તેમ ધર્મ આત્માનો ખોરાક છે. આપણે છાત્રાલયમાં ખાવાની સુંદર સગવડ કરી મૂકીએ, એટલું બસ છે. બાળકની સહજ ભૂખજ એને ખાવાની ફરજ પાડે છે. આપણે એટલુંજ જોવાનું રહ્યું કે, કોઇ પણ કારણસર બાળકની ભૂખ મંદ તો નથી થઇ? તેને અજીર્ણ તો નથી થયું? તેના શરીરમાં કંઇ વિકાર તો નથી? એવું કંઇ હોય તો તેને દવાપાણી કરી તેની ક્ષુધા જાગ્રત કરવી એ શિક્ષકની ફરજ છે. બાળકની ક્ષુધા જાગ્રત રાખવી અને તેની તૃપ્તિમાટે શુદ્ધ પૌષ્ટિક ખોરાક તૈયાર રાખવો–આ બન્નેમાંજ શિક્ષકનું કાર્ય ખતમ થાય છે. બાકીનું કાર્ય બાળક પોતાની મેળે કરી લે છે. તેવીજ સ્થિતિ ધર્મશિક્ષણની છે. કોઇ પણ કારણસર બાળકની ધર્મજિજ્ઞાસા પ્રસુપ્ત હોય તો તેને જાગ્રત કરવી અને તેની પરિતૃપ્તિમાટે ધર્મવિચારનો અખંડ પ્રવાહ ચાલુ રાખવો, એટલીજ શિક્ષકની ફરજ છે. ધર્મના શિક્ષણમાં નદીની વૃત્તિ રાખવી જોઇએ. તે તો અખંડ વહ્યેજ જાય છે. જેને ઇચ્છા હોય, જેનું ભાગ્ય હોય તે આવીને તેના પ્રવાહમાં નાહી–ધોઈ પુનિત થઇ પાછા જાય છે. તેવીજ રીતે ધર્મનો પ્રવાહ આપણે જીવતો રાખીએ. જે બાળકને આવીને તેમાં નાહી–ધોઇ પાવન થવું હોય તે ભલે થાય. જેને એમ કરવાની વૃત્તિ નથી, તેને કંઇ ફરજ પાડી તેમ કરાવી શકાય તેમ છે? **प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति।** ઓછામાં ઓછું ધર્મશિક્ષણની બાબતમાં તો ફરજનો વિચારજ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે.

અને બીજી રીતે આપણે ધર્મશિક્ષણ અનિવાર્ય જરૂર કરી શકીએ તેમ છે. વિદ્યાર્થી કુદરતને નિહાળતો થાય એવી ઇચ્છાવાળો કોઇ શિક્ષક કુદરતનું દર્શન શાળામાં ફરજીઆત કરે તો તે મૂર્ખ ગણાશે. તેની પાસે સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે, આખી નિશાળજ કુદરતના ખોળામાં વસાવવી. ઇચ્છા હોય કે ન હોય, બાળકને કુદરતનું દર્શન કર્યાવગર છૂટકોજ નહિ રહે. એક બાજુ ઉંચા ઉંચા પહાડો, બીજી બાજુએ મેદાનો, ત્રીજી બાજુએ ખીણો, ચોથી બાજુએ ઘટાદાર જંગલો વચ્ચેથી વહેતી નદીઓ અને સરોવરો; આવી રીતે જ્યાં કુદરત પોતાના સંપૂર્ણ વૈભવમાં વિકસતી હોય, ત્યાંજ શાળાનું અધિષ્ઠાન હોય તો બાળક કુદરત જોયા વગર ક્યાં જાય? તેવીજ રીતે જેને બધા વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશિક્ષણ લેતા થાય એવી ઇચ્છા હોય તેણે તો બાળકની આસપાસનું આખું વાતાવરણજ ધર્મમય કરી મૂકવું; એમ થશે તો આપોઆપજ એને ખબર પડ્યાવગરજ બાળક ધર્મશિક્ષણ લેવાનું છે.

શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તી, આર્યસમાજી કે ઇતર પંથની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અપાતા ધર્મશિક્ષણનો ઉલ્લેખ મેં કર્યો છે. આવા ધર્મશિક્ષણથી કંઇ લાભ છે કે કેમ, તે તપાસવાની જરૂર છે. ધર્મશિક્ષણનો ઉદ્દેશ માણસના આત્માનો–હૃદયનો વિકાસ સધાય એ છે. જેનાથી તે વિકાસ સધાય તેજ સાચું ધર્મશિક્ષણ. ઉપર કહેલી સંસ્થાઓમાં જે શિક્ષણ ધર્મને નામે અપાય છે, તે અધર્મનું શિક્ષણ છે. માણસ પોતાના ધર્મ ઉપર પ્રેમ કરતો થાય તે આવશ્યક છે, પણ માણસ પારકાના ધર્મનો દ્વેષ કરતો થાય તે ઘાતક છે. ખ્રિસ્તીશાળામાં જો ખ્રિસ્તીધર્મજ સાચો અને બીજા બધા ધર્મો કનિષ્ઠ અને ત્યાજ્ય એમ શીખવવામાં આવતું હોય તો તે ધર્મશિક્ષણ નથી, પણ અધર્મશિક્ષણ છે; તેમજ આર્યસમાજની શાળાઓમાં જો વેદવિષેના પ્રેમની સાથે કુરાને શરીફ કે બાઇબલવિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તો તે વેદનું અધ્યયન–અધ્યાપન અધર્મશિક્ષણ છે. એક જગ્યાએ પ્રેમ અને બીજી જગ્યાએ દ્વેષ જોનારો માણસ પ્રેમનો અર્થજ સમજ્યો નથી; અને આવી જાતનું શિક્ષણ ધર્મશિક્ષણ નથી. ધર્મશિક્ષણને નામે આ રીતે દુનિયામાં સંકુચિતતા અને કલહજ વધે છે.

ધર્મશિક્ષણ જેવા વિશાળ વિષય ઉપર જેટલો વિચાર કરીએ તેટલો ઓછો છે. ઉપરના લખાણમાં તો ધર્મશિક્ષણના સિદ્ધાંતોનું માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે. ધર્મશિક્ષણ એ તો વાઘણનું દૂધ છે. જેનામાં તે પચાવવાની તાકાત હોય તેજ તેમાં ઝંપલાવે. બીજાએ તેને અસ્પૃશ્ય ગણી તેનાથી દૂર રહેવુંજ શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે અધિકારવગર કરેલા કર્મનાં ફળ હમેશાં અનિષ્ટ આવે છે.

(કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ ના 'દક્ષિણામૂર્તિ'માં લેખક–ગોપાળરાવ રામચંદ્ર કુળકર્ણી)

× × × × × ×

વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક તાલીમ આપવામાટે કોઇ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કે શિક્ષકોનાં તે વિષયપરત્વેનાં વ્યાખ્યાનોના શ્રવણ કરતાં વિધેયાત્મક ક્રિયાઓ વધારે સુંદર, વધારે સબળ સાધન છે. આવી ક્રિયાઓમાં રમત એ બાળ મન તેમજ તરુણ મનને વધારે અનુકૂળ હોય છે. શાળાઓમાં આજે રમતોએ હવે પોતાનું સ્થાન તો ઠીક ઠીક મેળવ્યું છે, પરંતુ રમતો રમાડવાની પાછળ જે દૃષ્ટિ ઉભી થવી જોઇએ, તે હજી નથી થઇ. આજે તો રમતો મોટે ભાગે શરીરવ્યાયામ ખાતર, નિર્દોષ આનંદ ખાતર અને વિદ્યાર્થીઓને તંદુરસ્ત પ્રવૃત્તિમાં રોકી રાખવા ખાતર મોટેભાગે રમાડાય છે. આ દૃષ્ટિની સાથે સાથેજ સામાજિક તાલીમની દૃષ્ટિ ઉમેરાવાની અત્યંત જરૂર છે. મનુષ્યને સામાજિક શિષ્ટજન બનવા માટે શિસ્ત, નમ્રતા, વિવેક, બંધુભાવ અને સહકાર જેવા જે જે સદ્‌ગુણો સંપાદન કરવાની અપેક્ષા રહે છે, તે બધાય રમતો જેવી વિદ્યાર્થીના મનને આકર્ષનારી પ્રવૃત્તિમાંથી સહેજે મેળવી શકાય તેમ છે. આ દૃષ્ટિથી રમતોની યોજના કરવામાટે શિક્ષકોએ તે દૃષ્ટિ કેળવવી પડશે અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે ધરવી પડશે. તેમ થશે તો શિક્ષણની એક આવશ્યક પ્રવૃત્તિતરીકે રમતો યથાર્થ ગણાશે.

× × × × × ×

૬૬–કવિતાશિક્ષણ

ભાષાનું શિક્ષણ એટલે ગદ્ય અને પદ્યનો બાળકોને પરિચય કરાવવો. આ પરિચય જેટલો દૃઢ અને સ્પષ્ટ એટલું ભાષાનું શિક્ષણ બળવાન થવાનું. પરિચયનાં સાધનો મુખસાહિત્ય અને લિખિત સાહિત્ય છે. બાળક નાનપણથી મુખસાહિત્યના પરિચયમાં આવે છે. વાંચતુંલખતું થયા પછી તેને લિખિત સાહિત્યનો પરિચય શકય છે. મુખસાહિત્ય કે લિખિત સાહિત્યના પરિચયમાં ગદ્યાત્મક સાહિત્ય બાળક પાસે એકંદરે આજે વધારે અને વહેલેથી આવે છે, જ્યારે પદ્ય સાહિત્યનો પરિચય મોડો મોડો અને થોડો થોડો થાય છે. ઘરમાં આપણે બોલીએ છીએ તે મુખસાહિત્ય છે. ઘરમાં કે બહાર ગાનનો પરિચય વાણીના પરિચય સાથે સરખાવતાં સાવ ઓછો જણાય છે. પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પાઠો કરતાં કાવ્યનું પ્રમાણ ઘણુંજ ઓછું હોય છે.

આમ હોવાથી બાળક ગદ્યનો આનંદ વહેલી ઉંમરે વધારે લેતું થાય છે. વળી આને પરિણામે એવી ખોટી સમજણ પણ ઉભી થઇ છે કે બાળકો કાવ્યે ને વહેલી ઉંમરે સમજી શકે નહિ તેમ તેનો આનંદ પણ લઇ શકે નહિ, તેથી તેમની આગળ કાવ્યો મોડાં અને ઓછાં આવવાં જોઇએ. પરિણામ એમજ આવ્યું છે. આપણે મોટાઓ સુદ્ધાં પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં વધારે રસ લઇએ છીએ. ગદ્ય વધારે સહેલું લાગે છે, ગદ્યનો પ્રચાર ઘણો થાય છે, ગદ્યનું સર્જન પણ અધિકતર છે.

બેશક, સરખામણીથી જોતાં કાવ્ય વધારે અઘરૂં છે. ગદ્ય કરતાં પદ્ય જરા મોટી ઉંમરે વધારે આનંદ આપી શકે. મતલબ કે, કાવ્ય સ્વતઃજ જો ઉચ્ચ ભૂમિકાનું સર્જન છે, એમ લઇએ તો તેનો ઉપભોગ પણ જરા ઉચ્ચપણેજ થઇ શકે.

પરંતુ એ જવા દઇએ ને સીધો વિચાર કરીએ તો ઉપલું કથન અત્યારે તો વિચારવા જેવું છે–અર્થાત્ આપણે બાળકોને ગદ્યનો પરિચય વધારે આપીએ છીએ ને પદ્યનો ઓછો આપીએ છીએ, ને તેને લીધે આજે પદ્યમાં આપણે ઓછી મઝા લઇ શકીએ છીએ.

આ પરિસ્થિતિ દૂર કરવામાટે આપણે આજના કાવ્યશિક્ષણમાં સુધારા કરવાની જરૂર લાગે છે.

આપણો પહેલો સુધારો આપણી ખોટી સમજણ દૂર કરવાનો છે. તે એ કે, કાવ્યોને નાની ઉંમરે મૂકાય નહિ. જરા વિચારી જોઇએ તો આ સમજણ દૂર થશે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોઇએ તો ગદ્યથી પહેલાં પદ્ય છે, એમ જણાય છે. વાણીએ પહેલું સ્વરૂપ કવિતા મારફત લીધું. આપણી દુનિયાનાં લોકગીતો અને ઇલિયડ, મહાભારત, રામાયણ આદિ મહાકાવ્યો પ્રથમ પદ્યના નમુના છે. લેખનની શોધમાટે સાહિત્ય રાહ જોઇ નથી શક્યું. સાહિત્ય એટલે સર્જનાત્મક વૃત્તિનું એક વ્યક્ત સ્વરૂપ; અને આ વૃત્તિ તો મનુષ્ય બોલતો થયો તે પહેલાંની છે. વાણીની સાથે તે વાઙ્મયરૂપે દેખાઈ. જૂના પુરાણા લોકોનું વાઙ્મય એટલે પ્રથમતઃ કાવ્યનું વાઙ્મય. કાવ્ય એક કંઠેથી બીજે કંઠે સહેલાઇથી જઇ શકે. વેણુ-પદ્ધતિએ એનો અભ્યાસ કેવળ સરળ છે. કાવ્યની ગેયતાને લીધે સ્મૃતિપટે ચઢવાનું વધારે સીધું છે. કાવ્યમાં પ્રાસ અને છંદના બંધનને લીધે અથવા તેમાં રહેલા પુનરાવર્તનને લીધે તે અકબંધ રહે છે ને તેથી તે પરંપરિત વારસામાં ઉતારવાને માટે વધારે લાયક છે.

પ્રાથમિક લોકોનું સાહિત્ય-ધનભંડાર કાવ્ય હતું. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનું ડહાપણ અને અજ્ઞાન ભરતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને લઘુતા દેખાડતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનાં સ્વપ્નો અને ઇતિહાસ પ્રગટ કરતા. કાવ્યમાં તેઓ શોક, મોહ, પ્રેમ વગેરેને સંઘરતા. કાવ્ય એજ તેમનું સંગ્રહસ્થાન હતું, તેમનો ઇતિહાસકાર હતું. એ કાવ્ય લોકજીવનની જીવંત શાળામાં ઉચ્ચારાતું અને આબાલવૃદ્ધ એમાં જીવી જીવી એને જાણતા, શીખતા ને એમાંથી નવાં કાવ્યો રચવાનો પ્રાણ અને પ્રેરણા મેળવતા. આ જૂનું કાવ્ય એટલે લોકગીત-લોકકાવ્ય. મનુષ્યલોકની બાલ્યાવસ્થા કવિતાથી સાહિત્યનો પરિચય સાધતી અને આજે પણ બાલ્યાવસ્થા સાહિત્યનો પરિચય કાવ્યથી-જ માગે છે ને તે તેને મળવો જોઇએ.

જ્યાં મા હાલરડું ગાય છે ને બાળક ઉંઘી જાય છે; જ્યાં મા ગાતાં, ખાંડતાં, ભરતાં ગીતો ગાય છે ને બાળક તેની ફરતું હીંડે છે; જ્યાં પિતા પૂજા કરતાં સ્તોત્રો ગાય છે ને બાળક સામે શાંતિથી બેસે છે, ત્યાં લોકગીતનો-કાવ્યનો-બાળકને પરિચય છે, ત્યાં તેનું શિક્ષણ છે.

જેમ જેમ જૂના વખતમાં જઇએ, તેમ તેમ આવો પરિચય વધારે ને વધારે દેખાશે. આવો પરિચયજ માત્ર બાળકને રસ અને વસ્તુથી ભરતો. આજે પણ જ્યાં એ સુખસાહિત્યના જીવંત અવશેષ છે, ત્યાં બાળક તેનાથી રસાતું જાય છે; પરંતુ આજની દુનિયા બદલાતી ચાલી છે, લોકગીતો ભૂલાતાં જાય છે. આપણી જીવનસરણી બદલાતી જાય છે, તેમ લોકગીતોને રહેવાને જાણે જગા નથી રહેતી. ઘંટી આગળ લોકગીત રહેતું, તે ગિરણી આગળ નથી રહી શકતું; તે ચૂલા આગળ રહેતું, પ્રાઇમસ આગળ કેમ રહી શકે! છતાં લોકગીતોને છોડી દીધે ન ચાલે. અને કાવ્યશિક્ષણમાંથી તેને જવા દઇએ તો પાયાવિના જેમ મકાન ચણી નથી શકાતું છતાં ચણવાની કલ્પના કરીએ તેવું કવિતાશિક્ષણમાં થાય.

આથી કાવ્યશિક્ષણમાં પ્રથમ વસ્તુ લોકગીતોનો પરિચય છે. બાળમનુષ્યનાં ગીતોથીજ બાળકનું કવિતાશિક્ષણ થઇ શકે, આ વિચાર કેટલો સાચો છે તે અનુભવથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે. લોકગીતો બાળકો સામે મૂકી જોઇએ અને તેની ખાત્રી કરી લઇએ. બાલ્યાવસ્થાના કાવ્યપરિચયમાં મુખ્ય વસ્તુ કાવ્યની ગેયતા, ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુ છે. બધાં લોકગીતોમાં ગેયતા છે, બધાં કાવ્યો એકલાં ગેય છે, છતાં તેજ કારણે તે બધાં બાળકોને ન ગમે. એમજ ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુપરત્વે તફાવત પડે છે. લોકગીતોનાં પડો તપાસીશું ને શિષ્ટ કાવ્યોને જોઇશું તો તેના વિકાસનો ક્રમ જણાશે. આપણે ગેયતા, ડોલન, તાલ અને ઉચિતતાનો ક્રમ શોધવો પડશે. લોકગીતોની ગેયતાનો ક્રમ સીધા પ્રયોગસિવાય જડી નહિ શકે. લોકગીતોનું સાહિત્ય તાલીમ વગર નજ મળે. સરખી સપાટી ઉપર તરતાં બધાં લોકગીતોમાં કોઇ પહેલાંનાં તો કોઇ નવાં એમ જડી આવશે, પણ શિષ્ટ કાવ્યો કે કવિતાની બાબતમાં તો આપણે ક્રમ શોધી કાઢી શકીએ; અને જે ક્રમમાં કાવ્યનું સાહિત્ય શરૂથી-બાલ્યાવસ્થાથી વિકસતું

આવ્યું હોય તે ક્રમે બાળકો પાસે કાવ્યો મૂકતા જઇ શકીશું. આમ કરીશું એટલે મોટેભાગે બાલકાવ્યનાં ક્રમિક લક્ષણોવાળી કવિતાઓ આપણા હાથમાં સહેજે પડશે.

લોકગીતોમાંનાં બાલ–લોકગીતો કયાં કયાં છે, તે આગળ કહ્યું તેમ અનુભવથી નક્કી કરવું. તેવો અનુભવ કરનારને કેવાં લોકગીતો મૂકવાં ને કેવાં ઉપર પ્રયોગ કરવો, તે જાણવું પડશે.

ગેયતાને કારણે મોટેભાગે ગમે તે લોકગીત રસિક થશે; પણ બાળકો આગળ બીજાં કારણો સાથે હોવાથી કયું ગીત વારંવાર પ્રિય થઇ પડે છે, તે તેને સંભળાવીને જોવાનું છે ને તે ઉપરથી નિયમો તારવી કાઢવાના છે. બાળકોને પોતાની દુનિયાના સ્થૂળ તેમજ માનસિક અનુભવો વ્યક્ત કરતું લોકગીત ભાવે છે. પોતાની આસપાસનું જગત જેમાં પ્રતિબિંબિત થયું હોય છે, તેવું ગીત પણ તેને વધારે ખેંચે છે. પોતાનાં સુખ–દુઃખો સાથે જે ગીત વધારે જોડાયેલું હોય છે, તે પણ ગમે છે. હમેશના બનતા બનાવો ચીતરાયા હોય છે, તેવું ગીત પણ તેને ગમે છે. વળી પોતાની કલ્પનાઓને ઉડાડે, પોતાના તરંગોને પોષે તેવાં ગીતો પણ તે સાંભળે છે. વળી જે વાર્તા જેવું અને બનાવોની પરંપરા સાંકળતું ગીત હોય છે, તે તેને ઘણું ભાવે છે. આ બધું ગીતના વસ્તુ અને ભાવપરત્વે છે. ગીતની ભાષા એટલે તેની ઝડઝમક, તેના શબ્દો, અનુધ્વનિઓ, તેની ભાષા, રચના એ બધું પણ ગીતની પ્રિયતા–અપ્રિયતામાં સાથે રહે છે. ગીતની ગાન-સરળતા અને સ્મૃતિસરળતા પણ ગીતના પક્ષપાતમાટે ઉભાં રહે છે. આ બધું જોતાં જઇને બાલગીતોને ગીતસમૂહોમાંથી તારવી કાઢવાનાં છે.

જૂનાં ગીતો મૂકનારને માત્ર એકજ સૂચના આવશ્યક છે. જૂનાં ગીતોના સંગ્રાહકની દૃષ્ટિ સંગ્રહપૂરતી છે, પુરાતત્ત્વવેત્તાની ગીતપરત્વેની દૃષ્ટિ જૂદી હોય, જૂદા જૂદા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ–આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી–જૂદી જૂદી હોય; તેમજ શિક્ષકની દૃષ્ટિ જૂદી જોઇશે.

જૂના વખતમાં શું હતું તે લોકગીતદ્વારા આપણે બાળકોને શીખવવું નથી. જૂનાં ગીતનો એ ઉપયોગ આગળ જતાં ઇતિહાસ ભણનારમાટે હોઇ શકે. આપણે તો બાળકને નિર્દોષ આનંદ આપે તેવું બાલભોગ્ય ગીત આપવાનું છે; અને નિર્દોષનો અર્થ આપણે ખૂબ વિચારવો જોઇએ. આપણે આવતી કાલની સમાજમાં જે બધું જોવા ન ઇચ્છતા હોઇએ, તેવું બધું જે ગીતો પોષતાં હોય તેવાં ગીતોને છોડી દઇએ, છોડી દેવાંજ જોઇએ. આપણે વહેમી થવા નથી માગતા, આપણે સાસુ–વહુના કજીયાથી કંટાળ્યા છીએ, ઝેર દઇને મારી નાખવાનો શોક્યદ્વેષ આપણને નથી જોઇતો; એવું એવું જે બધું આપણને નહિ ગોઠતું છે તેવું ગીતમાં ન જોઇએ; કારણ કે ગીતની સાથે તે તે પણ બાળકને સ્પર્શે છે; ને જ્યાં ગીતનો ઝોક એવું એવું આદર્શ-તરીકે ધરવાનો હોય છે, ત્યાં તો તે વિષરૂપજ થઇ પડે છે. માટે ગીત ઉપર આપણે ચોકી-પહેરો બેસાડવો જોઇશે. ગીતમાં બાળજીવનને, મનુષ્યજીવનને ઉન્નત કરે તેવા ભાવો રહેવા દઇએ ને બાકીનાને ફેંકી દઇએ. તેમ કરતાં ગીત જાય તો જવા દઇએ. ખરી રીતે ગીતની કિંમત ગેયતા, સરળતા વગેરેમાં રહેલી છે. તેની વસ્તુની કિંમત છે, પણ તે તો ગૌણ છે. આપણે ગીતના જૂના ઢાળોમાં નવું વસ્તુ મૂકી ગીતોને નવાં કરીએ તો ઉત્તમ કાવ્યશિક્ષણની શરૂઆતનું સાહિત્ય તૈયાર કર્યું કહેવાય.

લોકગીતનો પરિચય ગાઇને આપવો. જે ગીતો ગવાય, બાળકોને જેનો રસ લાગે, તે ગીતો લખાઇને તેમની સામે આવે તો પરિચયને દઢ કરશે; પરંતુ ગીતનો પરિચય ગીતગાનથી થાય, ગીતવાચનથી ન થાય તે ભૂલવું નહિ. ગીતપરિચય માત્ર મોઢે કરવાથી કે બોલવાથી નથી થતો. એનો પરિચય ગીતના વાતાવરણમાં રહેવાથી થાય; માટે શાળામાં ગીતો છૂટથી ગવાય, એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

હવે કવિઓની કવિતાઓ બાળકો આગળ કેમ મૂકવી, તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ વિચાર તેના ક્રમનો છે. આજના કાવ્યસંગ્રહો–બાલકાવ્યસંગ્રહો સફળ નથી જણાતા. વાચનમાળામાં મૂકવામાં આવેલાં કાવ્યો ઉપર બાળકોને પ્રેમ નથી થતો. ત્યારે શું કરવું ?

આપણું કવિતાનું સાહિત્ય અમુક હદસુધી વિકસ્યું છે. એ સાહિત્યને તપાસી તેના વર્ગો પાડીએ તો કંઇક આવા પડે:–એક વર્ગ છેક જૂના કવિઓનો એટલે હિંદી કે વ્રજ ભાષાની

જેના પર અસર થઇ છે તેવાઓનો; બીજો વર્ગ પ્રાકૃત ભાષામાંથી બહાર આવતી ગુજરાતી ભાષામાં જેનાં કાવ્યો થયાં છે તેનો; ત્રીજો વર્ગ શુદ્ધ ગુજરાતીનો અને ચોથો આજના ગુજરાતીનો. આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં થઇને પછી ગુજરાતી થઇ. આપણે બાળકો પાસે ગુજરાતી કાવ્યો મૂકવાં છે અને બાળકોમાટે તે મૂકવાનાં છે; એટલે તો ગુજરાતી કાવ્યવિકાસમાં જે પ્રાથમિક કાવ્યો હોય, તે મૂકવાં જોઇએ. આ પ્રાથમિક કાવ્યો કયાં અને તેના કવિઓ કયા, તે જોવું પડે. મોટેભાગે જે બધા ભક્તકવિઓ થઇ ગયા છે, તેઓ મિશ્રભાષાના અગર તો છાયા-ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ છે. તેઓનાં કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્યસરિતાના વિકાસની બહાર લાગે છે. પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ છે; પરંતુ તેમનાં કાવ્યો ઉપર સંસ્કૃત ભાષા અને વસ્તુ બંનેનો પ્રભાવ છે. તેઓ એક રીતે ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યપ્રવાહના મૂળમાં છે તો બીજી રીતે તેઓ શુદ્ધ પ્રવાહની પેલી તરફના છે–અર્થાત્ જેમ કોઇ સપાટ પ્રદેશપરથી વહેતો જળપ્રવાહ ડુંગરપર થઇ નીચે આવે તોપણ તેની શરૂઆત તો ડુંગરથી થતા પ્રવાહથી થઈ ગણાય છે ને સપાટ સ્થળ ઉપરના પ્રવાહથી નહિ; તેમ આ કવિઓનાં કાવ્યોવિષે કહી શકાય. છતાં આ કવિઓ સંસ્કૃત પ્રભાને અને વસ્તુને ગુજરાતીમાં મૂકતાં છતાં કાવ્યનું શરીર તો નવુંજ ઘડતા હતા. તેઓ નવી ભાષામાં કાવ્ય રચતા હતા, તેથી તેમણે સંસ્કૃત કે વિકસેલી ભાષાનાં વૃત્તો ન લીધાં. તેઓએ લોકહૃદય–લોકમાનસને અનુકૂળ, સ્વાભાવિક અને સહેલાઇથી સ્પર્શી શકે એવા મારુ, વેરાડી વગેરે રાગો લીધા; અને ઢાળની દૃષ્ટિએ આ કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યની કવિતાનદીમાં મૂળ આગળ છે, એમ કહેવાય. ત્યારપછીના જે કવિઓ થયા તેઓએ ગુજરાતનું માનસ, ગુજરાતની જનકથાઓ, ગુજરાતના વહેમો, શક્તિ–અશક્તિઓ અને મહેચ્છાઓ પોતાની કવિતામાં દર્શાવ્યાં. શામળ વગેરે ને છેવટે દલપતરામને આ વર્ગમાં મૂકાય. તેમની કવિતા-ના ઢાળો સંસ્કૃત ઢાળોથી જૂદા છે.

હવે કવિતાના શરીરની દૃષ્ટિએ આપણે આ કવિતાઓનો વિચાર કરીએ. કવિતાપરિચયમાં કવિતાનું શરીર એ પહેલી વાત છે. તે શરીરમાં ઉઠતાં ભાવો અને મૂકવાનું વસ્તુ જરા ગૌણ છે. કાવ્યવિકાસની શરૂઆતમાં ગુજરાતી કાવ્યે જે ઢાળો લીધા, તે પ્રાથમિક ઢાળો, રાગો કે છંદો ગણાય. તે સરળ છે, સાદા છે, અટપટા અન્વય તેમાં આવતા નથી. લોકગીતો જેમ લોકભોગ્ય અને લોકગત છે, તેમજ આ કવિઓ શિષ્ટ કરતાં લોકનાજ ગણાય છે ને તેમનાં ઘણાં કાવ્યો તો લોકગત થતાં લોકગીતપણાને પણ પામેલાં છે. આવા પ્રાથમિક ઢાળો બાળકોને ગમે છે. સ્વ૦ નવલરામે ગરબાની ચોપડી રચી તેમાં આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે. સાધારણ લોકો–પ્રાથમિક માનસવાળા-ઓ આ જૂના ઢાળો હજી ગાયા કરે છે. તેમના કવિઓ, લેખકો જૂના ઢાળોમાં કથાવાર્તા લખે છે; માટે બાળકો પાસે કાવ્યના પ્રથમ પરિચયમાં આવા ઢાળોની કવિતાઓ મૂકવી.

જૂના કવિઓએ કે દલપતરામભાઈસુધીના મધ્યકાલના કવિઓએ–કોઇએ બાળકોમાટે કાવ્યો નથી રચ્યાં. તેમનાં કાવ્યો તે તે યુગની ભાવનાપ્રધાન કાવ્યો છે. બાળકોમાટેનાં ગીતોનો યુગ હમણાં છે, તેથી જૂના રાગોમાં નવાં ગીતો ત્રિભુવન જેવા કવિઓ સફળપણે આપે છે. ભક્તકવિ ભક્તિ ગાય છે, રસિક કવિ રસ ગાશે, શિક્ષક કવિ કે બાળકપ્રિય કવિ બાળકોને માટે કાવ્યો આપશે.

હમણાં આપણે જૂના ઢાળોવાળાં બાલમનોચિત કાવ્યો તારવી કાઢીએ ને તેને બાળકો પાસે મૂકીએ, ગાઇ બતાવીને તેમજ લખીને તેમને આપીએ. તેમ કરતાં તેમાં રહેલો ક્રમ પણ આપણને જડશે ને સાથે સાથેજ આપણે નવી વસ્તુ ભરી જૂના ઢાળોને સજીવન કરતા જઇએ.

ભાઇ ત્રિભુવન જૂના ઢાળો બાળકોમાટે વાપરવા વધારે લલચાય તો સારૂં થાય. જુગત-રામ શબરી આખ્યાન વગેરે લખે છે ત્યાં આવીજ રીતે નવું બાલકાવ્યસાહિત્ય રચે છે.

કવિતાઓની પસંદગીનું એક ધોરણ આપણે જોયું કે, તેના ઢાળો વગેરે શરીર, ગુર્જર કાવ્ય-વિકાસને ક્રમે આપણે મૂકવું. બીજી વાત એ છે કે, તેનું વસ્તુ તપાસવું. આપણે શામળ વગેરેમાંથી બાળકોને અનુકૂળ વસ્તુવાળાં ઘણાં કાવ્યો શોધી શકીએ. તેઓ વસ્તુમાં પણ વિકાસ કરતાજ

હતા, તેથી તેમનાં કાવ્યો બાળઢાળો સાથે બાલવસ્તુથી ભરેલાં છે. તેઓએ ઊંટ અને ગધેડાની અને વાંદરા વગેરેની વાતો પણ કરી છે.

અગાઉ લોકગીતના વસ્તુસંબંધે જે કહેવામાં આવ્યું, તે કાવ્યોને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ આપણે જે નથી માગતા તેની વાત ન જોઇએ. આપણો જે આદર્શ આજે નથી રહ્યો, તે પ્રેરનાર કાવ્યવસ્તુનો ત્યાગ કરીએ. બીજી બાજુ આપણા ભવ્ય અવાજ તથા ગંભીર અને પોકળ આદર્શથી કાવ્યને ભારે કરી બગાડી ન નાખીએ. આજના બાળકના સહજ જીવનને પ્રેરક, પોષક એવી વસ્તુભર્યાં કાવ્યો એ આપણાં બાળકોનાં કાવ્યો છે.

એક બીજો વિચાર પણ વિચારીએ. બાળકો બન્ને જાતનાં કાવ્યોમાં રસ લઈ શકે છે. એક વર્ણનવાળાં કે એક ભાવવાળાં અને એક કથનવાળાં એટલે કે એક વાત કે વાર્તાવાળાં. આમાંયે સાદાં વર્ણનકાવ્યો કે ભાવકાવ્યો જેટલાંજ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો બાળકોની નજરે આખ્યાયિકા કાવ્યો જણાય છે. આખ્યાયિકા કાવ્યો વાર્તારૂપ છે, તેથી વાર્તા તેમને જેટલી ગમે છે તેટલાંજ, તે ગમે છે. ઘણી વાર તો તે ખૂબ ગમે છે; માટે તેવાં કાવ્યો આપણે શોધવાં જોઇએ. જુગતરામ જેવા તેવાં કાવ્યો વધારે ને વધારે રચે તો સારૂં. પ્રાથમિક માનસને લંબાણ અને વાર્તાકથન જેવું વધારે ગમે છે. નાનાં બાળકોને તેવાંજ ગમે છે. આપણે મોટા થયા છીએ, એટલે ઉર્મિકાવ્યો આપણને વધારે ખેંચે છે; છતાં ગામડામાં મોટાં નરનારીઓ સુદ્ધાં ઓખાહરણ ને નળાખ્યાન કે મહાભારત જેવડાં મહાકાવ્યો સાંભળતાં થાકતાંજ નથી. કાવ્યો લાંબાં હોય પણ તેમાં બનાવની પરંપરા હશે તો બાળકો ઝીલશે; જ્યારે છેક નાનું કાવ્ય કેવળ ભાવપ્રધાન હશે તો નિરર્થક જશે.

આપણે બાળકોને કાવ્યપરિચય આપીને બેસી રહીશું તોપણ તેમને કાવ્યશિક્ષણમાં ઘણું શીખવ્યું કહેવાશે. ખરૂં શિક્ષણ વસ્તુમાં તરબોળ થવામાં છે અને પરિચયથી તરબોળ થવાય છે. પછી અર્થ, અન્વય વગેરે ચૂંથણાં તો સહજે સિદ્ધ થાય છે.

આપણે પરિચયની હિમાયત કરી. તે કેમ આપવો ? આગળ જરા કહી ગયા છીએ, છતાં અહીં પૂર્તિરૂપે જરા વિશેષ કહીએ. કાવ્યોનો પરિચય ગાઇને આપી શકાય. ગાવાની ઢબ, સુંદર રાગ, સરસ યોગ્ય અભિનય, છટા, તાલ વગેરે સરસ પરિચય કરાવવામાં સારી મદદ આપનારાં છે. પરિચય એટલે પરિચય. કાવ્ય ગોખાવાય નહિ, તે મોઢે કરી લેવરાવાય નહિ ને લેવાય પણ નહિ. તેનો સ્વાદ લેવાય ને તેમ કરતાં કરતાં પોતાનું કરાય.

પરિચય આપતી વખતે કાવ્યવિષે પ્રસંગોપાત કહેવાય, કાવ્યના વસ્તુવિષે જરા બે બોલ ચાલે, કાવ્યની અંદર રહેલ વાર્તાને મોઢેથી ટુંકાવીને કીધી હોય તો કાવ્યમાં ઝટ પ્રવેશ થાય ને બાળકો વધારે રસ લે. પ્રથમ ભૂમિકા રચવામાટે કાવ્યવિષે કંઇક કહેવું ઉપયોગી છે. વચ્ચે વચ્ચે પણ કોઇ શબ્દનો અર્થ કરી આવા કાવ્યની ખુબી કે અર્થ બહાર આણવાનું પણ જરૂરનું છે. વખતે વખતે કાવ્યને ગદ્યના રૂપમાં છટાથી બોલી જવું પણ કામનું છે.

જ્યારે બાળકો કાવ્ય વાંચતાં થાય, ત્યારે તો તેની સામે કાવ્યો પણ મૂકીએ તેમજ કાવ્યપાઠો પણ મૂકીએ. એટલે કે કાવ્યને પાઠના રૂપમાં ગોઠવીને તે મૂકીએ. ગીતપરત્વે ગીતપાઠ કહીએ ને કાવ્યપરત્વે કાવ્યપાઠ કહીએ. ગીત અને ગીતપાઠ સાથે વાંચતાં બાળકને કાવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થશે અને અન્વય વગેરેના આડકતરી જાણ થશે; પરંતુ આમ દરેક કાવ્યપરત્વે થવુંજ જોઇએ એમ નથી. આ તો નમુનાતરીકે આપવાનું છે.

કાવ્યશિક્ષણના વિષયમાં કાવ્યપરિચયવિષે કંઇક આમ કહી શકાય છે.

(કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ ના 'દક્ષિણામૂર્તિ'ના અંકમાં લેખક—ગિજુભાઈ.)

૬૭–નિવૃત્તશિક્ષણ

ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિની ઘટનાના સંબંધમાં આવતી વ્યક્તિઓમાં રૂસો અને વૉલ્ટેરનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. આ લેખકોની લેખનશૈલી તેજસ્વી, જીવંત અને ક્રાંતિકારક છે. આ લોકોની લેખિનીનો જેટલો ધાક તે કાળમાં લોકોને લાગતો, તેટલો બળવાન રાષ્ટ્રોના શસ્ત્રબળનો ધાક લોકોને લાગતો ન હતો. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ એ આ વ્યક્તિઓના લેખોનું મૂર્ત પરિણામ છે. આ બંને ગ્રંથકર્તાઓમાં રૂસો વધારે ભાવનાપ્રધાન હતો. લેખો લખવા ખાતર તેણે કદી ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી. એના વિચારો એટલા બધા વધી પડ્યા કે હૃદયની અંદર રહી ન શક્યા. બહાર પડવા માટે એ વિચારો વાણીને અંદરથી ખૂબ ધકેલવા લાગ્યા અને તેથી તેની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ, જવાળામુખી ફાટીને જેમ અંદરથી ધગધગતો લાવા રસ નીકળે તે પ્રમાણે–તે કરતાંએ વધારે દાહક એવા તેના વિચારો લખાણરૂપે બહાર નીકળ્યા. તેના લેખમાં તેનું હૃદય બોલતું હતું; અને તેથીજ એ લેખો બૌદ્ધિક ને તાર્કિક દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ટ ન ઠરે તોપણ તેના લેખોએ જાણે કે જીવંત અગ્નિ જેટલી અસર કરી એ વાત ઇતિહાસને કબૂલ કરવી પડે છે. મૃતજીવન કરતાં જીવંત મૃત્યુ વધારે શ્રેયસ્કર છે, એ તેના લેખનું સૂત્ર હતું. આવા પ્રભાવશાળી, પ્રતિભાવાન ગ્રંથકારના શિક્ષણવિષેના વિચારોનો વિચાર કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

રૂસોના મત પ્રમાણે શિક્ષણના ત્રણ વિભાગ પાડવા જોઇએઃ-(૧) નિસર્ગશિક્ષણ, (૨) વ્યક્તિશિક્ષણ અને (૩) વ્યવહારશિક્ષણ. શરીરનો દરેક અવયવ પૂર્ણ રીતે અને વ્યવસ્થિત રીતે વૃદ્ધિ પામે; ઇંદ્રિયો ચાલાક, ચપળ, કાર્યપટુ બને; જૂદી જૂદી મનોવૃત્તિઓનો દરેક રીતે સંપૂર્ણ વિકાસ થાય; સ્મૃતિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, ધૃતિ, તર્ક વગેરે બૌદ્ધિક શક્તિઓ પ્રગલ્ભ અને પ્રખર થાય; આ બધી નૈસર્ગિક ને પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ રૂસોના મત પ્રમાણે નિસર્ગ શિક્ષણમાં થાય છે. આથી જૂદા શબ્દોમાં બોલીએ તો મનુષ્યની અંદર ને અંદરજ થતી શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક વૃદ્ધિ–આત્મવિકાસ તેજ નિસર્ગશિક્ષણ કહી શકાય. તેજ પ્રમાણે માણસને બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપરથી જે જ્ઞાન થાય છે, વ્યવહારમાં જે અનુભવ થાય છે, એ બધા પદાર્થજ્ઞાનને અથવા ભૌતિક માહિતીને રૂસો 'વ્યવહારશિક્ષણ' એવું નામ આપે છે; અને વ્યવહારજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નિસર્ગશિક્ષણને લીધે થયેલા આત્મવિકાસનો બાહ્ય જગતમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ સંબંધે અન્ય મનુષ્યોના પ્રયત્નથી જે વાચિક, સાંપ્રદાયિક કે શાલીન (શાળામાં અપાતું) શિક્ષણ મનુષ્યને મળે છે, તેને તેણે 'વ્યક્તિશિક્ષણ' એવું નામ આપ્યું છે. એટલે તેની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિશિક્ષણ એ વ્યવહારશિક્ષણ અને નિસર્ગશિક્ષણની વચ્ચેનો અંકોડો છે. વાસ્તવિક રીતે રૂસોએ શિક્ષણના વિભાગ કેટલા પાડ્યા છે, એ બહુ મહત્ત્વનો મુદ્દો નથી. અમુક વિષયના અમુક વિભાગ પાડવાજ જોઇએ એવો કાયદો નથી. આ બધા પ્રશ્નો સગવડના છે. અર્થાત્ દૃષ્ટિભેદને કારણે વર્ગીકરણ ભિન્ન ભિન્ન જાતનું થાય, એ સ્વાભાવિક છે. રૂસોએ પાડેલ ત્રણ વિભાગ અવશ્ય પાડવાજ જોઇએ, એવું નથી; કારણ વ્યક્તિશિક્ષણ અને વ્યવહારશિક્ષણ બંનેને માણસ બહારથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ફક્ત નિસર્ગશિક્ષણજ અંદરથી મળે છે, એમ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં અંતઃશિક્ષણ અને બાહ્યશિક્ષણ એવા બે વિભાગ પાડવામાં શું અડચણ છે?

પરંતુ આથી પણ આગળ જઇને એમ પણ કહી શકાય કે, બાહ્યશિક્ષણ કેવળ અભાવાત્મક કાર્ય છે, જ્યારે અંતઃશિક્ષણજ ભાવરૂપ કાર્ય છે; તેથી અંતઃશિક્ષણ એ એકજ ખરો અને તાત્ત્વિક વિભાગ છે. આપણે જેને બાહ્યશિક્ષણ નામ આપ્યું છે, તે ફક્ત અન્ય માણસોમારફત કે શાળામારફતજ મળે છે, એવું નથી. આ અનંત વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી એ શિક્ષણ તો મળેજ છે. એમાં કદી ભંગ થતોજ નથી. શેક્સપિયરે કહ્યું છે તેમ વહેતા ઝરામાં પ્રસાદપૂર્ણ ગ્રંથો ભરેલા છે, પથ્થરમાં દર્શનો છુપાઇ રહ્યાં છે અને ચરાચરવત્ પદાર્થોમાં શિક્ષણનાં બધાં તત્ત્વો ભરેલાં છે. વૃક્ષ, વનસ્પતિ, ફૂલો, નદીઓ, પર્વતો, આકાશ, તારા–એ બધી વસ્તુઓ પોતે દરેક

મનુષ્યને શિક્ષણ આપ્યાજ કરે છે. નૈયાયિકોના અણુથી લઇને સાંખ્યોના મહત્તત્ત્વસુધી, ભૂમિતિના બિંદુથી માંડીને ભૂગોળના સિંધુસુધી બધા નાનામોટા પદાર્થો મનુષ્યના ગુરુજ છે. વિચક્ષણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓની દૂર-ચક્ષુમાં (દુરબીનમાં), વ્યવહાર-વિશારદોનાં ચર્મચક્ષુઓમાં, કલ્પનાકુશળ કવિઓનાં દિવ્યચક્ષુમાં અથવા તો તાર્કિક તત્ત્વવેત્તાઓનાં જ્ઞાનચક્ષુમાં જે જે પદાર્થ હોય કે ન પણ હોય, તે બધા પદાર્થોમાંથી આપણને નિત્યપાઠ મળતા રહે છે. આ સૃષ્ટિ એ તો આપણા અભ્યાસમાટે આપણી સમક્ષ ઈશ્વરે ઉઘાડી રાખેલો શાશ્વત, દિવ્ય, આશ્ચર્યમય, પવિત્ર ગ્રંથ છે. તેની આગળ વેદ વ્યર્થ છે, કુરાન નકામું છે, બાઇબલ નિર્બળ છે; પણ આ ગ્રંથગંગા ગમે તેટલી ગંભીર હોય, તોપણ મનુષ્ય તો તેમાંથી પોતાનાજ કળશાથી પાણી લેવાનો; અને તેથી જેનાં અને જેટલાનાં બીજે આપણી અંદર હશે તે અને તેટલુંજ શિક્ષણ આપણને બહારથી મળવાનું. આનો અનુભવ તો દરેકને છે. આપણે આટલા આટલા વિષયો શીખીએ છીએ, આટઆટલા ગ્રંથો વાંચીએ છીએ, આટઆટલા વિચારો કરીએ છીએ, આટઆટલી વસ્તુઓ જોઇએ છીએ; પણ તેમાંથી કેટલી વસ્તુઓ આપણા સ્મરણમાં રહે છે? મતલબ કે, આપણે બાહ્યજગતમાંથી જે બધું શીખીએ છીએ તે ભૂલી જઇએ છીએ અને તેની જગ્યાએ સંસ્કારોજ માત્ર બાકી રહી જાય છે. કિંબહુના, શિક્ષણ એ માહિતી મરી ગયા પછી બાકી વધેલા સંસ્કારોજ છે. આમ થવાનું કારણ ઉપર બતાવ્યું છે કે, જે આપણી **અંદર** નથી તે **બહાર**થી મળવું અશક્ય છે. બાહ્યશિક્ષણ કોઇ સ્વતંત્ર કે તાત્ત્વિક પદાર્થ નથી, પણ કેવળ અભાવાત્મક કાર્ય છે.

હવે આવી જગ્યાએ હમેશાં બેવડો પેચ મૂકવામાં આવે છે. જો બાહ્યશિક્ષણને મિથ્યા ગણીએ, તો સંસ્કારના ઘડતરમાટે કાંઇ પણ બાહ્યનિમિત્ત કે આલંબન કે આધાર હોવો જોઇએ. ઉલટું બાહ્યશિક્ષણને જો સત્ય કે ભાવરૂપ ગણીએ તો ઉપર બતાવ્યા મુજબ અંતર્વિકાસને જેટલો અંશ અનુકૂળ હોય તેટલોજ અંશ, અને તે પણ સંસ્કારરૂપે બાકી રહે છે; એટલે ઉભય પક્ષે વિપ્રતિપત્તિ સિદ્ધ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં આ બંને શિક્ષણોનો પરસ્પર સંબંધ કયો કહી શકાય? પણ આ વાત નવીન નથી, એટલે એનો નિકાલ પણ નવીન નથી. બધાં શાસ્ત્રોમાં આવી જાતના વાદ ઉભા થયા કરે છે અને તેનો સર્વત્ર ઉકેલ પણ એકજ હોય છે. વેદાંતી વાદનો દાખલો લઇએ કે "સુખનો બાહ્યપદાર્થ સાથે શું સંબંધ છે?" અહીં પણ આજ મુશ્કેલી છે. જો બાહ્યપદાર્થોમાં સુખ છે, એમ માનીએ તો હમેશાં તેનાથી સુખ મળવું જોઇએ; પણ એમ થતું નથી. મનઃસ્થિતિ જો નાદુરસ્ત હોય તો બીજા પ્રસંગોએ સુખ આપનારા પદાર્થો પણ સુખ આપી શકતા નથી. બીજે પક્ષે જો 'બાહ્યપદાર્થોમાં સુખ નથી, સુખ એ તો માનસિક ભાવના છે' એમ માનીએ તો એવો અનુભવ હમેશાં આવતો નથી. શેક્સપિયરે કહ્યા પ્રમાણે ઇચ્છા પોતેજ જો ઘોડો બનત તો દરેક મનુષ્ય ઘોડેસ્વાર થયો હોત. ત્યારે આ પ્રશ્નોને કેવી રીતે ઉકેલવા? તેવુંજ બીજું ન્યાયશાસ્ત્રનું ઉદાહરણ લ્યો. 'માટી અને માટલાનો શું સંબંધ?' એ પ્રશ્ન છે. 'માટી એટલેજ માટલું' એમ જો કહેશો, તો માટીથીજ પાણી ભરો. શામાટે માટલું જોઇએ? માટી પણ જૂદી છે અને માટલું પણ જૂદું છે, એમ જો કહેતા હો તો અમારી માટી અમને પાછી આપો અને તમારૂં માટલું લઇ જાઓ. આવી પરિસ્થિતિમાં આ બંનેનો સંબંધ શું? આ કયો સંબંધ છે? તે અમે સમજી શકતા નથી' એમ આપણે જો ગુજરાતીમાં બોલીએ તો અમરથું અજ્ઞાન દેખાય; માટે સંસ્કૃતમાં આ સંબંધને 'અનિર્વચનીય સંબંધ' એવું ભવ્ય, પ્રશસ્ત અને સંસ્કૃત નામ છે; પણ આ સંબંધમાં અનિર્વચનીય હોય તોપણ એક પક્ષે જેમ **वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्** એટલે માટી તાત્ત્વિક અને માટલું અસત્ય, એમ જેમ તારતમ્યથી ઠરાવી શકાય છે; તેમજ બીજે પક્ષે અંતઃશિક્ષણ ભાવરૂપ અને બાહ્યશિક્ષણ અભાવરૂપ કાર્ય છે, એમ કહી શકાય છે.

પણ આમ કહ્યા પછી બીજો મૂલોત્પાટી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આપણે શિક્ષણના બે ભાગ કરેલા છે. તેમાંનો અંતઃશિક્ષણ કે આત્મિકવિકાસ ભાવરૂપ હોય તોપણ તે દરેક વ્યક્તિ-

ની અંદર ને અંદરજ **થયા** કરે છે. તેને માટે આપણે કશું **કરી** શકતા નથી. તેનો કાંઇ અભ્યાસક્રમ બનાવી શકાતો નથી અને જો બનાવીએ તોપણ તેનો અમલ કરવો શકય નથી; અને બાહ્યશિક્ષણ એ સામાન્યતઃ અને વ્યક્તિશિક્ષણ એ વિશેષતઃ અભાવરૂપ છે, એવું ઠરાવ્યુંજ છે. આવી સ્થિતિમાં **न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ।** એ ન્યાયે શિક્ષણવિષયક બધી ચળવળો એ શું મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન છે? આ આક્ષેપદૃષ્ટિએ જેવો નિરુત્તર અને બીનતોડ લાગે છે, તેવો તે નથી એ કહેવું જરૂરી છે; કારણ કે આપણે જ્યારે બાહ્યશિક્ષણ એ અભાવાત્મક કાર્ય (નેગેટીવ ફન્કશન) છે એમ કહીએ છીએ, ત્યારે તે કાર્યજ નથી એમ નથી કહેતા. તે કાર્ય છે, તે ઉપયુક્ત કાર્ય છે, પણ તે અભાવાત્મક કાર્ય છે એટલુંજ કહેવાનું હોય છે. શિક્ષણથી કાંઇ સ્વતંત્ર નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરવાનું નથી. સૂતેલું, છુપાયેલું તત્ત્વ જાગૃત કરવાનું હોય છે; એટલે જે અર્થમાં લોકો શિક્ષણનો ઉપયોગ સમજે છે, તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ નથી એટલુંજ કહેવાનું છે, પણ એટલાથી શિક્ષણ નિરુપયોગી છે એમ કહી શકાય નહિ. જહાલ પક્ષના સુધારકોના 'વિધવાવિવાહોત્તેજન'ને સમાજશિક્ષક કર્વેનું 'વિધવાવિવાહ-પ્રતિબંધ-નિવારણ' જો નિરુપયોગી લાગે તોપણ તે નિરુપયોગી નથી. તેજ ખરી રીતે ઉપયોગી છે, એ વાત નાકબૂલ કરી શકાય તેવી નથી. મતલબ કે, શિક્ષણ એ ઉત્તેજક હવા નથી, પણ પ્રતિબંધ-નિવારક ઉપાય છે. રસ્કીને શિલ્પકળાની વ્યાખ્યા પણ આવીજ આપી છે. શિલ્પજ્ઞ માણસને માટીમાંથી કે પથ્થરમાંથી પૂતળું ઉત્પન્ન કરવાનું નથી; તે તો તેમાં છેજ. ફક્ત તે છુપાયેલું છે. તેને પ્રગટ કરવાનું કામ શિક્ષણનું છે. આ ઉપરથી શિક્ષણ અભાવાત્મક હોય તોપણ ઉપયુક્ત છે અને પ્રતિબંધ-નિવારણના જેટલાજ અર્થમાં પણ તેમાં થોડી ભાવાત્મકતા છે એ દેખાઇ આવશે. આજ અર્થ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર તારતમ્યથી અભાવાત્મક એવી સાવધાન ભાષા વાપરી છે. શિક્ષણ આત્મવિકાસના પ્રમાણમાં અભાવાત્મક છે એટલે કે તેનો 'ભાવ' બહુ ઓછો છે.

પણ આપણે શિક્ષણનો ભાવ પુષ્કળ વધારી દીધેલ હોવાથી આપણી અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિ અત્યંત અસ્વાભાવિક, વિપરીત અને અટ્ટહાસ કરવા યોગ્ય બની છે. બાળકની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર છે એવું જણાતાંજ તેને કોઇ પણ વસ્તુ કંઠસ્થ રાખવાનું વધારે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. પિતાને એમ લાગે છે કે, બાળકના માથામાં કેટલું ભરૂં ને કેટલું ન ભરૂં! આજ પરિસ્થિતિ પાઠશાળાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ સ્વીકારાયેલી છે. ઉલટું વિદ્યાર્થી મંદ હોય તો તેની તરફ ખાસ દુર્લક્ષજ રાખવામાં આવે છે. 'હોંશિયાર' તરીકે નામાંકિત થયેલ છોકરાઓ કૉલેજમાં પહોંચતાંસુધી તો માંડમાંડ ટકી રહે છે, પણ પછી મોટેભાગે પાછળ પડી જાય છે; અને જો કૉલેજમાં પાછળ ન પડે તો આગળ વ્યવહારમાં તો નિઃસત્વ ઠરે છે. આનું કારણ તેમની કુમળી બુદ્ધિ ઉપર વધારો પડતો પડેલો બોજોજ છે. જો ઘોડો ચપળ હોય અને રીતસર ચાલતો હોય તો તેને સતાવવો ન જોઇએ; પણ તેમ ન કરતાં ઘોડો ચપળ હોવાના કારણેજ તેને ચાબૂક મારવામાં આવે છે. આથી શું થાય? ઘોડો ભડકીને ખાડામાં પડવાનો અને ધણીને પણ પાડવાનો. આ મૂર્ખાઇભરેલો અને જંગલી પ્રકાર રાષ્ટ્રીય શાળામાં તો બંધ થવોજ જોઇએ.

વસ્તુતઃ પોતે શિક્ષણ લે છે, એવો વિદ્યાર્થીને ભાસ થાય કે શિક્ષણનું સ્વારસ્ય ગયું એમજ માનવું. નાનાં બાળકોને તો રમત એજ ઉત્તમ વ્યાયામ છે એમ કહેવામાં આવે છે, એમાં પણ આજ રહસ્ય છે. રમતમાં વ્યાયામ તો થયાજ કરે છે; પરંતુ 'હું વ્યાયામ કરૂં છું' એવી જાણ તેને નથી હોતી. રમતી વખતે તો આસપાસનું જગત અસ્તિત્વમાં છે, એ હકીકત પણ ભૂલી જવાય છે. બાળકો તદ્રૂપ બનીને અદ્વૈતનો અનુભવ લેતાં હોય છે. નથી લાગતાં તેમને તરસ કે ટાઢ-તડકો કે થાક. સારાંશ કે, રમત એ આનંદ હોય છે, તે વ્યાયામરૂપ કર્તવ્ય નથી હોતું. આજ વાત દરેક શિક્ષણને પણ લાગુ પડવી જોઇએ. શિક્ષણ કર્તવ્ય છે એવી કૃત્રિમ ભાવના કરતાં શિક્ષણ આનંદ છે એવી નૈસર્ગિક અને જોમદાર ભાવના ઉત્પન્ન થવી જોઇએ; પણ આપણાં બાળકોમાં આવી ભાવના હાલ જણાય છે? શિક્ષણ એટલે આનંદ છે એવી ભાવના તો

નથીજ; પરંતુ શિક્ષણ એ કર્તવ્ય છે એવી ભાવના પણ કાંઇ બહુ જોવામાં નથી આવતી. આજે તો વિદ્યાર્થીઓમાં એકજ ગુલામગીરીની ભાવના પ્રચલિત છે કે, શિક્ષણ એટલે શિક્ષા. છોકરામાં જરાક જેટલી પણ સ્વતંત્રતાની ચમક નજરે પડે, તેનામાં જરાક જેટલુંયે ચેતન દેખાય કે તરતજ ઘરનાં માણસો તેનાથી થાકીને 'આને હવે નિશાળમાં ઘાલવો જોઇએ' એવા ઉદ્‌ગારો કાઢવા લાગે છે. શાળા એટલે શું પૂરી રાખવાની જગા! અર્થાત્‌જ આ પવિત્ર કાર્યને ઉપાડનારા શિક્ષકો એટલે ઉપર્યુક્ત જેલ(શાળા)ના અધિકારીઓ!

પણ આમાં દોષ કોનો? આપણા શિક્ષણની બાબતના મતો અને તદનુસાર આપણે જે પદ્ધતિનો—અથવા પદ્ધતિના અભાવનો—અવલંબ કરીએ છીએ તેનો આ દોષ છે. વિદ્યાર્થીને ખબર પણ ન પડે, એવી રીતે તેને શિક્ષણ મળવું જોઇએ. નાનપણમાં બાળક માતૃભાષા જેટલી સ્વાભાવિક રીતે શીખી જાય છે, તેટલીજ સ્વાભાવિક રીતે તેને બધું શિક્ષણ મળવું જોઇએ. બાળક 'વ્યાકરણ એ શું ચીજ છે' એ નહિ જાણતું હોય, તોપણ કદી 'મા આવ્યો' એમ બોલવાનું નથી; એટલે કે તેને વ્યાકરણ સમજાઇજ ગયું છે. ફક્ત તેને 'વ્યાકરણ' શબ્દની ખબર નહિ હોય અથવા તો વ્યાકરણની પરિભાષા તે જાણતું નહિ હોય; પણ વ્યાકરણનું મુખ્ય કાર્ય તો થઈ ચૂકેલું છે. સાધ્ય-સાધનોની અદલાબદલી નહિ થવી જોઇએ. સાધ્યને માટે સાધનો હોય છે, સાધનોમાટે સાધ્ય નથી હોતું. આજ વસ્તુ તર્કમાં પણ લાગુ પડે છે. ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રો કે એરિસ્ટોટલનું તર્કશાસ્ત્ર શામાટે વાંચવાં? વ્યવસ્થિત વિચાર કરતાં આવડે, સાચાં અનુમાનો કરી શકાય એટલા ખાતર. દીવો ઝાંખો ઝાંખો થતો જાય તો 'ઘણું કરીને તેમાં તેલ નહિ હોય' એવું અનુમાન તો બાળક પણ કાઢી શકે છે. તેના ભેજામાં પણ તર્ક તો હોય છેજ. એટલું ખરૂં કે, તેને પંચાવયવી વાક્ય કે સિલૉજીઝમ માંડતાં નહિ આવડે, વિદ્યાર્થીમાં તર્કશાસ્ત્ર પ્રથમથીજ હોય છે. તેને વારંવાર ખોરાક મળ્યા કરે એવા પ્રસંગો ઉભા કરવાનું કામજ શિક્ષણનું છે. સર્વ કલા, સર્વ સદ્‌ગુણ બીજરૂપે મનુષ્યમાં સ્વયંભૂજ છે; આપણે તે બીજ જોઇ શકતા નથી, પણ એ દેખાતું નથી એટલા ખાતર એ નથીજ એમ સાબીત ન થઇ શકે.

પણ આ મત રૂસોને પસંદ નથી, એમ કેટલીક વાર દેખાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવતઃ દુર્બળ અને અનીતિમાન છે, તેને શિક્ષણથી બળવાન અને નીતિમાન બનાવવાનો છે. મૂળથી તો તે પશુ છે, શિક્ષણથી તેને માણસ બનાવવાનો છે. તેનું પૂર્વસ્વરૂપ **पापोऽहं पापकर्माऽहं पापात्मा पापसंभवः।** છે, તેનું ઉત્તરરૂપ શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થવાનું છે. આવી જાતની ભાષા તે કોઇક કોઈક વાર વાપરે છે. આની વિરુદ્ધનાં વાક્યો પણ તેના પુસ્તકમાં દેખાય છે તો ખરાંજ અને તેથીજ તેનો મત અમુકજ પ્રકારનો છે, એમ કહેવું કઠણ છે; પરંતુ જો તેનો એવોજ મત હોય તો તેમાં તેનો બહુ દોષ નથી, પણ તે સમયની પરિસ્થિતિનોજ દોષ છે, એમ કહી શકાય એમ છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળા લોકો પણ પરિસ્થિતિના ગુલામ ભલે ન હોય, તોપણ કેટલેક અંશે તે પરિસ્થિતિથીજ બનેલા હોય છે. એમાં પણ રૂસોના સમયની ફ્રાંસની સ્થિતિ કેટલી ભયંકર હતી! આજે જેમ ભારતવર્ષમાં ૩૧ કરોડ જંતુઓનો ભયંકર દેખાવ નજરે પડે છે, તેમજ ફ્રાંસની પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી. તેથી રૂસો જેવા જ્વાળામુખી અને જહાલ મનુષ્યનું ભાવનામય વિકારી હૃદય મનુષ્યજાતિના તિરસ્કારથી ભરેલું હોય તો તે ક્ષમ્ય છે. ગુલામગીરી જોતાંજ તેને ચીડ ચઢતી, તેનું લોહી ઉકળવા માંડતું, તેની વૃત્તિઓ અનાવર થતી. આવી પરિસ્થિતિમાં મનુષ્યજાતિના તિરસ્કારને લીધે માણસ એ પશુ છે અને શિક્ષણને લીધેજ કાંઇક માણસાઈમાં આવી શકે છે, એવો તેનો મત થાય તો તે સમજી શકાય તેમ છે; પરંતુ રૂસોમાટે આપણને ગમે તેટલી સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય, તોપણ આવો મત ગમે તે માણસ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પ્રતિપાદન કરે તોયે તે અયોગ્ય છે, એમાં તો શક નથી. મનુષ્ય સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે, એમ માનવામાં મનુષ્યજાતિનો ઉપમર્દ તો છેજ; પણ નિરાશાવાદની પરાકાષ્ઠા છે. જો મનુષ્ય મૂળથીજ દુષ્ટ હોય તોપછી શિક્ષણને અવકાશજ નથી. વસ્તુથી તેનો સ્વભાવ કાયમને માટે દૂર કરવો એ તર્કદૃષ્ટિથી અશક્ય છે. તેમ મનુષ્યસ્વભાવ મૂળથીજ દુષ્ટ હશે તો તેને સુધારવાના

બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઇને નિરાશાવાદનું અને તેની સાથેજ પશુવૃત્તિનું સામ્રાજ્ય શરૂ થવાનું; કારણ શિક્ષણની આશાનો નાશ થતાં શિક્ષાનું રાજ્ય સ્થાપિત થવાનુંજ. બ્રિટિશ સરકાર ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ સમૂળગો ઉઠી ગયો છે, એવું ઘણા લોકો આવેશમાં ને આવેશમાં બોલે છે. સદ્‌ભાગ્યે આ કથન આવેશનુંજ હોય છે, પણ જો તે ખરૂં હોત તો તો કોઇ પણ શાંતિમય ચળવળનો અર્થ ફક્ત નિરાશામય કર્મયોગ એટલોજ રહ્યો હોત. 'સરકાર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ચાલવાનું નથી' એમ કહેવું એ સ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ સાચું છે, પણ જો એનો અર્થ એમ હોય કે 'અમારી ખાત્રી થઇ છે કે, અંગ્રેજોને હૃદય નથી, તેમનામાં કદી પણ સુધારો થવાનો નથી' તોપછી નિઃશસ્ત્ર ચળવળ એટલે કેવળ નાઇલાજનો ઇલાજ ગણાશે. 'દરેક મનુષ્યને આત્મા છે' એ મૂળભૂત કલ્પના ઉપરજ સત્યાગ્રહ કે શિક્ષણનો આધાર છે. જેમ શત્રુને આત્મા નથી, એમ ઠરે એટલે સત્યાગ્રહ બંધ પડે, તેમજ મનુષ્ય સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે, એમ ઠરે એટલે શિક્ષણની લગભગ બધીજ આશાનો નાશજ સમજવો. પછી તો 'સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે રમઝમ' એ એકજ સૂત્ર શિક્ષણનું સાચું સૂત્ર ઠરવાનું. એટલામાટે મનુષ્યમાં પૂર્ણતાનાં બધાં તત્ત્વો બીજરૂપે સ્વતઃસિદ્ધ છે, એવો સિદ્ધાંત વિચારક તત્ત્વજ્ઞોએ અને શિક્ષણવેત્તાઓએ ઠરાવ્યો છે. આ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો અત્યારની હાસ્યાસ્પદ શિક્ષણપદ્ધતિ જેમ ખોટી ઠરે છે, તેમજ 'શિક્ષણનું કાર્ય નાગરિક બનાવવાનું છે' વગેરે આત્મસંભવિત તત્ત્વો પણ નિરાધાર ઠરે છે. આપણે શિક્ષણ આપીએ કંઇક, વિદ્યાર્થીના મન ઉપર પરિણામ થાય કશાકનું અને પછી તે પરિણામ અને આપણા શિક્ષણનું સમીકરણ બનાવીને '**अस्माकमेव अयं विजयः। अस्माकमेव अयं महिमा।**' વગેરે બોલીને રાચવા મંડી જઇએ છીએ! આવો આ માનવી મૂર્ખતાનો મહિમા છે. ઉપર કહ્યું કે, વિદ્યાર્થીને 'હું શિક્ષણ લઉં છું' એવો ભાસ પણ ન થાય એવી જાતની શિક્ષણની રચના હોવી જોઇએ. આમ થવા માટે તો 'હું શિક્ષણ આપું છું-શીખવું છું' એવી ઝાંખી ઝાંખી ભાવના પણ શિક્ષકના મનમાં હોવી ન જોઇએ. ગુરુ જાતે અનન્ય અને સહજ-શિક્ષક ન હોય તો વિદ્યાર્થીને સહજ-શિક્ષણ મળવું અશક્ય છે. જ્યારે તમને એમ કહેવામાં આવે કે 'અમે ફ્રૅબેલની, પેસ્ટૉલૉઝીની કે મોન્ટીસૉરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવીએ છીએ, ત્યારે ખુશીથી એમજ સમજવું કે, આ તો જીભને તસ્દી આપવાની છે, આ શબ્દશિક્ષણ છે, આ કોઈ પણ એક પદ્ધતિની અર્થશૂન્ય નકલ છે. આ પ્રેત છે. એમાં જીવ નથી. શિક્ષણ એ કાંઇ બીજગણિતની ફૉર્મ્યુલા નથી, કે તેનો ઉપયોગ કરતાંવેંતજ દાખલાનો જવાબ મળી રહે! જે **આપવામાં** આવે છે એ શિક્ષણ નથી. શિક્ષણ **આપવા**ની પદ્ધતિ એ પદ્ધતિ નથી. '**अंतरींचें धांवे स्वभावें बाहेरीं**' એ રીતે જે બહાર પડે તેજ શિક્ષણ. આ સહજ શિક્ષણ સદોષ હોય તોપણ ચાલી શકશે, પણ વિશિષ્ટ પદ્ધતિના ગુલામો પાસેથી મળેલું અજ્ઞાન નથી જોઇતું; કારણ શાસ્ત્ર એટલે શું? શાસ્ત્ર એટલે વ્યવસ્થિત અજ્ઞાન. આ સિવાય શાસ્ત્રનો બીજો શો અર્થ છે? શિક્ષણવેત્તા સ્પેન્સર શિક્ષણશાસ્ત્રવિષે લખતાં કહે છે કે, શિક્ષણથી અલૌકિક વ્યક્તિઓ **તૈયાર** થતી નથી. આવાં શાસ્ત્રોની શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ શું કિંમત આંકી શકાય? '**एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत**' એવી શાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઇએ. આવી પ્રતિજ્ઞા જે શાસ્ત્ર નથી કરી શકતું એ શાસ્ત્ર એટલે લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયત્નજ ગણાય. શેકસપિયરે કયા નાટ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું? અલંકારશાસ્ત્રના નિયમો ગોખીને કોઈ પ્રતિભાવાન કવિ કે કાવ્યરસિક પણ બન્યો છે ખરો? 'શાસ્ત્ર' 'પદ્ધતિ' એ બધી શબ્દસૃષ્ટિ છે, એ સિવાય એનો બીજો કશો અર્થ નથી; એ ખાલી ભ્રમ છે. '**यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि**' મહાન પુરુષોની સ્વૈરકથા એજ શાસ્ત્રો છે, એવું ભર્તૃહરિનું એક માર્મિક વચન છે, તેજ આ બાબતમાં સત્ય છે. કોઇ પણ જાતની પદ્ધતિવગર જે પદ્ધતિસરનું થાય છે, કોઇ પણ ગુરુ જે નથી આપી શકતો છતાં જે અપાય છે, એવું શિક્ષણનું અનિર્વચનીય સ્વરૂપ છે; માટેજ શિક્ષણ કેમ આપવું એ અમે જાણતા નથી-**न विजानीमः** એવા ઉદ્‌ગાર દિવ્યદૃષ્ટિ મહાત્માઓએ ઉચ્ચાર્યા છે. (કેન ઉપનિષત્) શિક્ષણપદ્ધતિ, પાઠ્યક્રમ, સમયપત્રક વગેરે બધા અર્થશૂન્ય શબ્દો છે. એમાં આત્મવંચનાસિવાય બીજું કશું નથી. જીવવા-

ની ક્રિયામાંજ શિક્ષણ મળવું જોઇએ. જીવવાની ક્રિયાની બહારની એવી શિક્ષણ નામની એક સ્વતંત્ર ક્રિયા જ્યારે બને છે, ત્યારે વિજાતીય દ્રવ્ય શરીરમાં જવાથી જે પરિણામ થાય છે એવુંજ આ શિક્ષણનું મન ઉપર વિષારી અને રોગી પરિણામ થાય છે. કર્મની કસરત કર્યા વગર જ્ઞાનની ભૂખ લાગતી નથી અને આ સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન વિજાતીયરૂપે અંદર ઘુસે છે, તે પચાવવા જેટલી પચનેંદ્રિયોની તાકાત નથી હોતી. એકલાં પુસ્તકો મગજમાં ઘુસાડવાથી જો મનુષ્ય જ્ઞાની થઇ જતો હોત, તો તો લાયબ્રેરીનાં કપાટોજ જ્ઞાની ગણાત! અકરાંતિયા થઇને ખાધેલ જ્ઞાનનું અપચન થઇને બૌદ્ધિક ડાયસેન્ટ્રી શરૂ થાય છે અને અંતે મનુષ્યનું નૈતિક મૃત્યુ થાય છે.

જે વાત વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને લાગુ પડે છે, તેજ વાત લોકશિક્ષણને કે લોકસંગ્રહને પણ લાગુ પડે છે. મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ તો આખો સમાજ એ એક નાનું બાળક છે. ભીષ્માચાર્ય આમરણ બ્રહ્મચારી રહ્યા અને 'પુત્રસિવાય સદ્‌ગતિ નથી' એવું શાસ્ત્રવચન છે, તોપછી ભીષ્માચાર્યને સદ્‌ગતિ કેમ મળશે? આવી જ્યારે શંકા ઉત્પન્ન થઇ, ત્યારે ભીષ્માચાર્ય આખા સમાજના પિતાતુલ્ય હોવાથી તમે–અમે બધાં તેનાંજ બાળકો છીએ, એવું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.અર્થાત્ લોકસંગ્રહનો પ્રશ્ન એટલે મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ નાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન કહી શકાય; પરંતુ શિક્ષણના પ્રશ્ન પ્રમાણેજ લોકસંગ્રહનો મોટો બાઉ કરીને જ્ઞાની પુરુષો ઉપર આ એક જવાબદારી છે, એમ કહેવાનો સંપ્રદાય થવા લાગ્યો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર લોકશિક્ષણ આધાર રાખતું નથી. મારા પગ ઉપરજ આખું આકાશ ટકી રહ્યું છે, એમ માનીને ટીટોડી જેમ પગ ઉંચા કરીને સૂવે છે, તેવીજ જાતનો પ્રકાર 'મારા ઉપર લોકસંગ્રહ અવલંબી રહેલ છે' એમ માનવામાં છે. '**कर्ताऽहम्**'–'હું કરું છું' એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, જ્ઞાનનું નથી. '**कर्ताऽहम्**' એવી ભાવના જ્યાં જાગૃત છે, ત્યાં ખરૂં કર્તવ્ય હોઇ શકેજ નહિ. શિક્ષણની માફકજ લોકશિક્ષણ પણ અભાવાત્મક અથવા પ્રતિબંધ–નિવારણાત્મક કાર્ય છે. એટલેજ **लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्ति–निवारणं लोकसंग्रहः**। એવું લોકસંગ્રહનું નિવર્તક સ્વરૂપ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે બતાવેલું છે. ખરો શિક્ષક જેમ શિક્ષણ **આપતો** નથી, તેની પાસેથી શિક્ષણ **મળે** છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પણ લોકસંગ્રહ કરતો નથી, તેને હાથે લોકસંગ્રહ થાય છે. સૂર્ય પ્રકાશ આપતો નથી, તેની પાસેથી સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકાશ મળી રહે છે. આ અભાવાત્મક કર્મયોગનેજ ગીતામાં સહજકર્મ કહ્યું છે. મનુભગવાને આજ સહજકર્મને 'નિવૃત્ત કર્મ' એવી સુંદર સંજ્ઞા આપી છે. 'નિવૃત્તશિક્ષણ' સંજ્ઞા પણ આજ ધોરણે બેસાડવામાં આવી છે. આવું નિવૃત્તશિક્ષણ આપનારા આચાર્યો એજ સમાજના ગુરુ છે, એજ સમાજના પિતા છે, બીજા ભાડુતી ગુરુઓ એ ગુરુ નથી અને ફક્ત જન્મહેતુ પિતા એ પિતા નથી. ગુરુના પગ પાસે બેસીને જેમને શિક્ષણ મળ્યું છે, તેજ 'માતૃમાન્, પિતૃમાન્, આચાર્યવાન્' વગેરે ગૌરવને પાત્ર છે. બીજાં બધાં માબાપ વગરનાં બાળકો છે, બધાં અશિક્ષિત છે. કેટલાના નશીબમાં આવું ઉદાર શિક્ષણ મેળવવાનું હોય છે?

('દક્ષિણામૂર્તિ'ના પુસ્તક ૪, અંક ૨ માં લેખકઃ—શ્રી વિનોબા ભાવે)

૬૮–કન્યાવિક્રય

વિદ્યાની હાનિ થાય એટલે કેટલાક દુષ્ટ રિવાજ મનુષ્યમાં સહેજે પ્રવેશ કરે છે, એમાં કાંઇ સંદેહ રાખવાનું કારણ નથી. તેને ન્યાયબુદ્ધિથી તપાસતાં મનુષ્યજાતિને તે અધોગતિને આરે મૂકનાર છે. આવા રિવાજ પૈકીમાં આ જગ્યાએ પ્રથમ કન્યાવિક્રયને મૂકીએ તો કાંઇ ખોટું નહિ કહેવાય!

આ રિવાજથી કદી ચડતી થતી હોય એમ તો સાધારણ રીતે મનાતું નથી. વળી કન્યાવિક્રયથી ઉપજેલાં નાણાંથી કોઇએ કાંઇ સત્કાર્ય કર્યું હોય, એવા દાખલા પણ મોજુદ નથી.

આવાં નાણાં હરપ્રકારે અવળે પંથે પગ કરતાં અમે ઘણી વખત સાંભળ્યાં છે. ધર્મશાસ્ત્રો-માં પણ ખાસ કરીને કન્યાવિક્રયનો બાધ મૂકવામાં આવ્યો છે; અને જે કોઇ કન્યાવિક્રયજ કરવાનું બધી રીતે કરે છે, તેને તે પાપી શબ્દથીજ નવાજે છે!

ધર્મહીન વિધવા પોતાના ગુજરાનનું સાધન પણ કન્યાવિક્રયમાંથી ગોતે છે, કોઇ બીજી પણ ઉમેદ રાખે છે; પણ છેવટ આ પાપમય કૃત્યમાંથી કોઇ સુખનો દમ ખેંચી શકશે નહિ.

કન્યાવિક્રયને નાણે વેપાર કરે તો વેપાર તેને તાણી જાય છે, નહિ તો ચોર; નહિ તો બીજી રીતે પણ એ સુખી તો નહિજ હોય. આવું આવું નજરે નિહાળ્યા છતાં કેટલાંક કુડાં માબાપો પોતાને ત્યાં કન્યાપ્રાપ્તિ માટે ધન્યભાગી માને છે અને ખુશી થાય છે અને પછી શું થાય છે? ઘરડા ડોસાઓ પોતાની નજીકમાંજ મોતના દરવાજા દેખે છે, છતાંય એ અક્કલશુટ્ટા ડોસાઓ ઉપરોક્ત માબાપોથી કુમળી વયની બાળાઓને પરણવાને નીકળે છે; અને દીકરીનાં માબાપોને તે ધરાય તેટલું ધન આપી આવી પોતાની દીકરી જેવી બાળાઓને સાટવી પરણે છે. રે! હિંદુસમાજ!

આવી આપ–લે મનુષ્ય રાખ્યા–વેશ્યા ખરેખર ન કહેવાય? આવા વરરાજાઓને જાણે મોતજ માંડયું નથી! એટલી બુદ્ધિ અવળી કરીને આ કામ કરે છે.

આવા આધેડથી માંડીને વૃદ્ધ ડોસાઓ જીવી જીવીને કેટલું જીવવાના હતા? અંતે તે બે-પાંચ કે દશ વર્ષમાં આવી નાની વયની કન્યાસમાન વિધવાને અવતારે મૂકી મારીને મરે છે. પછી શું થાય છે? આવી યુવાન વયની સ્ત્રીઓ કેટલી મુસીબતોએ આખો જન્મારો પહોંચી વળે? કોઇ બે દિ વહેલી તો કોઈ બે દિ મોડી પાપે જવાનો ભય રહે છે.

અને આવી બાળાઓમાં સંખ્યાબંધ અનાચારો થતા આજે હિંદુજાતિ નિહાળી રહી છે. કોઇ મુસલમાન થઈ જાય છે તો કોઈ ખ્રિસ્તી બને છે અને કોઇ વટલી નાસી ભાગી જાય છે. આવો રિવાજ છતાંય બંધ થતો નથી, એ હિંદુસમાજની કાંઇ ઓછા અફસોસની વાત ન કહે-વાય! એનો વાંક કોને દેવો? ખરૂં પૂછો તો એ જ્ઞાતિબંધારણનીજ ખામી એક રીતે કહી શકાય. છતી આંખે જો કૂવામાં માણસો પડતા હોય તો આમજ! આ પ્રશ્ન વિધવાવિવાહ આગમચ મૂકી શકાય તેમ છે?

કેટલીક બાળાઓ વેશ્યાઓ બને છે. કોઇ નિર્વાહને અભાવે તો કોઇ કંઇ કારણે! અને આવી આવી વાતો જયારે કોઇ સાંભળે છે, ત્યારે તેનું પથ્થર જેવું હૈયું પણ પીગળી જાય એમાં કાંઇ નવાઈ નથી; છતાંય જાણે હિંદુસમાજ કોણ જાણે કયા સુખે, આ બધું વિસ્મરણ કરી દે છે! એ ભયંકર વસ્તુસ્થિતિ નહિ તો બીજું શું?

આથી કેટલાક પુરુષોને આમ ખૂટી જતી કન્યાને કારણે વિધુર રહેવું પડે છે. આ એક કોરે મૂકતાં કાંઇ ઓછી દિલગીરી પેદા થતી નથી?

આને માટે હવે શું થવું યોગ્ય છે? મજબૂતમાં મજબૂત બંધારણ થવાની ખાસ જરૂર છે; પણ એ થવાની હવે હિંદુસમાજની હાલના ભવિષ્યમાં આશા રાખવા બહુ ભાગે નકામી જેવીજ છે; કેમકે તેનો આજદિનસુધીનો દાખલો સાક્ષી પૂરે છે, ત્યારે શું કરવું? પૈસા લેનારજ દોષિત છે એવું કશુંજ નથી. લેનાર–દેનાર એકસરખા દોષિત છે અને ખાસ કાયદો થાય તોજ આ અનાચાર બંધ પડે.

રાજ્યસત્તા લગ્નનો ખાસ કાયદો બાંધે તોજ ઠીક. કોઇ પણ રીતે કહેવાતાં કઢંગાં લગ્ન થવા ન દેવાનો ખાસ હેતુપૂરતો એ કાયદો બસ થશે; છતાંય તેમાં અમુક કારણ અને નાણાં લેવા-દેવાનો સવાલ રહેશે કે કેમ? એ સવાલ છે.

હિંદુસમાજના અગ્રણીય કહેવાતા નાતના પટેલીયાની શી વાત કરવી? ગામમાં પોતે શ્રીમંત કે પછી તે ગામની નાતનો પટેલ; પછી તે ભલે ગમે તેવા ધંધા કરતો હોય કે પછી તેનામાં સારાસારનો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ ન હોય, એ કોણ જુએ છે? સાચું પૂછો તો આમ પણ હિંદુસમાજની અધોગતિ થતી જાય છે. આવા પટેલીયા લાગવગનો લાભ દઇ–લઇ પાપકર્મો કરવા ચૂકતા નથી.

હે પ્રભુ! હવે તો હદ થાય છે, બધી વાતનો હવે છેડો આવી રહેવા લાગ્યો છે. તારી યુગેયુગ ન ચળે એવી રાહતના વિશ્વાસુ બની બેઠેલા ભારતજનની તું દાદ સાંભળ! આશ્વાસન દે! અને ભારતભૂમિ કાજે વહારે ધા! વહારે ધા!! ઇત્યોમ્.

(સં. ૧૯૮૪ ના 'નવું ચેતન'ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખકઃ—દુર્લભજી વિ૦ વિઠ્ઠલજી ફોજદાર)

૬૯—જગતજનની હીંદમાતા

ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર—જગતનાં એ પુરાણપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રો—હિંદના એ ગૂઢવાદીઓનું જ્ઞાન સમગ્ર જગતની જ્ઞાનસીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને આગળ વધ્યું અને જગતભરને એ વિદ્યાઓની પ્રસાદી દીધી. એમનાં દિવ્ય ચક્ષુઓએ આ અંધકારમય જગતનું ઉજળું ભવિષ્ય જોયું અને જગતને ઉજ્જવળ ઉષાના સંદેશ પાઠવ્યા.

અથાગ પરિશ્રમ, પરમ વિટંબણા અને અપાર દુઃખના તાપ સહન કરી અજ્ઞાનનાં અંધારાં ઉલેચનાર એ યોગીઓ, એ દ્રષ્ટાઓ સમગ્ર વિશ્વની પરમ શાંતિ, શાશ્વત સુખ, પરમ જ્ઞાનના મંત્ર ન પાઠવે તો જગતને એ સંદેશ બીજું કોણ પહોંચાડી શકે તેમ હતું ?

રક્ત અને સફેદ એ બંને ગુલાબ પુષ્પો સરખાં સુંદર છે. નયનની ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિને સુંદરતાના ભેદ કદાચ લાગે. ધર્મસિદ્ધાંતો નથી એકબીજાથી વધારે સુંદર કે નથી ખરાબ. કાળના ગર્ભમાંથી ભવિષ્ય કદાચ કોઇ એવું સુંદર તત્ત્વ લાવીને આપણને દેખાડે, કે જેનાવડે આપણે સમગ્ર જગતભરનું સૌંદર્ય અને સત્ય નવીન સ્વરૂપમાં, કંઈ નવાજ આનંદથી જોઇ શકીએ. આજ કોણ કહી શકે કે, જગતસૃષ્ટાનું એ નવું દર્શન-એ નૂતન વિશ્વધર્મ કયારે માનવતા જોવાની અને પરમ આહ્લાદથી તેને ભેટી અપનાવી લેવાની છે?'

હમણાંજ મેં ગુલાબના સૌંદર્ય ઉપર વાત કરી. કુદરતનાં ઘણાંયે તત્ત્વોએ તેના સૌંદર્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે; જમીન, બી, પાણી, તડકો, ખાતર—દરેકે તેના સૌંદર્યમાં જરા જરા પોતાના રંગ પૂરી તેને સૌંદર્યની પરમ કક્ષાએ પહોંચાડયું છે. તેવીજ રીતે જગતના એ દરેક ધર્મો વિશ્વનાં અંતિમ સત્ય-બ્રહ્મદર્શનનો પોતપોતાનો નિરાળો માર્ગ દર્શાવે છે. દરેક માનવે આ બધા ધર્મોમાંથી વિશ્વનાં સૌંદર્ય, સત્ય, પરમ શાંતિ અને અનંત આશાની પોતાની તૃષા છીપાવે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો છે.

નિષ્પક્ષપાતપણે કદાચ હું બે-ચાર શબ્દો ઉમેરૂં. એ વિશ્વધર્મનું પ્રથમ દર્શન તો જગતની સમગ્ર વિચાર-સરણીની આદ્યજનતા. માનવતાનાં સમગ્ર આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની જનની, જગતના વિચાર, આદર્શ, જ્ઞાનની પુરોગામિની, એ હિંદમાતાની પતિતપાવન ભૂમિમાંથીજ થશે, એવી મને અડગ શ્રદ્ધા છે. વિશ્વધર્મની એ જગત-જાહ્નવીનાં પૂર હિમાલયનાં ગગનચુંબિત શિખરોમાંથી નીકળી, માર્ગમાં અનેક ધર્મ-યમુનાઓને પોતાના એ વિરાટ ઉદરમાં ભેળવી સમગ્ર જગત-પરની દરેક વ્યક્તિનાં મન અને આત્માને જીતીને ફરી વળશે.

માનવતાને, પોતાની આંખોમાંથી ધર્માંધતાનાં સર્વ ગાંડપણને દૂર કરી, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય અંટશો-વૈર વગેરેનો ત્યાગ કરી, ધર્મનાં એ નવીન વિરાટસ્વરૂપ અને વિશ્વધર્મને સ્વીકારવાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે. એની વિશાળ છાયા નીચે આશ્રય લઇને સઘળા ભેદ-ભાવ ભૂલીને દરેક માનવ સુખ, શાંતિ અને આનંદમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરશે. લીલીઅન ગીશ

('ક્ષાત્રતેજ'ના તા. ૧૧-૧૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

૭૦–આ સારૂં કે તે?

આ સારૂં કે તે? એ પ્રશ્ન દરેક વ્યક્તિમાત્રને તેના હમેશના વ્યવહારમાં જરૂર ઉદ્‌ભવતો હશે, હરકોઇને તેની જીંદગીના અનેકાનેક કાર્યક્રમમાં 'આ સારૂં કે તે?' એવા સંકલ્પ–વિકલ્પ વારંવાર થાય છે.

મને પણ એક વખત તે પ્રશ્ન મારી મનોમય સૃષ્ટિના તરંગોમાં રમી રહ્યો હતો. હું મોહમયી મુમ્બાપુરી(મુંબઇ)ના ગીરગામ બેકરોડના રસ્તાપરથી તે વખતે પસાર થતો હતો. સમય રાત્રિના દશ વાગતાનો હતો. રસ્તાપર દિવસે દેખાતી ભું ભું કરતી મોટરગાડીઓ અને ટન ટન અવાજ મારતી ઘોડાગાડીઓ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. ઘૂરઘૂર કરતી ટ્રામ પણ બંધ થયેલી હતી; એટલે મારા વિચારોના તરંગોને ખલેલ થાય તેવું કાંઇ રસ્તામાં નહોતું. વિચારની ધુનમાં હું રસ્તાપરથી પસાર થતો હતો, તેટલામાં એક ઘરમાંથી હૃદયદ્રાવક અવાજ મારા કર્ણપથપર પડતાં મારા વિચારોમાં ખલેલ પડી, હું ત્યાં ઉભો રહ્યો તો નીચે મુજબ ગઝલ મારા સાંભળવામાં આવીઃ–

"કહીં તું જાય છે દોરી, દગાબાજી કરી કિસ્મત?
ભરોસે તેં લઇ શાને, આ હરરાજી કરી કિસ્મત?
ચલાવી પુષ્પ માળાપર, નીચે સર્પો ભર્યા કિસ્મત?

ગાનારનું હૃદય ઘણું દ્રવતું હતું. ગાવાનો અવાજ બંધ થયો. મને ભાસ્યું કે, દુઃખી હૃદયને તેના ભૂતકાળના બનાવોનો આઘાત ઘણોજ થતો હશે. આવા વિચારથી મારા હૃદયમાં વધારે કુતૂહલ ઉપજ્યું. ગાનાર કોણ હશે? શું દુઃખ હશે? કિસ્મતના ઘા તેને શું લાગ્યા હશે? વગેરે જાણવાની જિજ્ઞાસાનાં આંદોલનો મારા મગજમાં ચાલતાં હતાં, તેટલામાં તો ગાનારે આત્મગાન બોલવું શરૂ કર્યું, તેનો ભાગ્યો–તૂટયો ભાવાર્થ મારા સાંભળવામાં આવ્યોઃ–"હું લક્ષ્મીદાસ એક વખતનો લખપતિ કે જેની જાહોજલાલીનો સૂર્ય અસ્ત થતાં મારી બિમારીના પ્રસંગે પણ મારૂં કોઇ સગું કે મિત્ર નહિ? વાહ કિસ્મત! તારી પણ બલિહારી છે! મારી જાહોજલાલીના સમયમાં 'જી હા' કરી એકઠા થનાર મિત્રો અત્યારે જાણે મને ઓળખતાં પણ ન હોય! અહાહા! શું સમયનું પરિવર્તન!!! ખરેખર! ભાઇ ભગવાનદાસ જેવો કોઈ ભાગ્યશાળી નહિ. તે જો કે લખપતિ થયો નહિ, છતાં શું તેના માટે જનસમૂહનો ચાહ! શું તેનો સેવાધર્મ બજાવવાનો સ્વભાવ! મારો બાળસખા હોવા છતાં તેના વિચારોથી હું કદી મળતો થતો નહોતો. આજે તે સમસ્ત મુંબઇપુરીનો માનીતો મિત્ર થઈ પડયો છે. 'આ સારૂં કે તે?' એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ખરેખર હવે હું કરી શકયો છું."

આટલું લક્ષ્મીદાસ બોલી બંધ થયા. મારા કર્ણપર અવાજ આવ્યો કે "આ સારૂં કે તે?" એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ખરેખર હવે હું કરી શકયો છું, જે સાંભળતાં મારી મનોમય સૃષ્ટિના તરંગમાં જે વિચાર રમી રહ્યો હતો, તેનુંજ નિરાકરણ લક્ષ્મીદાસ કરી શકયા તે સાંભળી તેની મુલાકાત લેવાની મને ઇચ્છા તો થઇ; આથી લખપતિ લક્ષ્મીદાસ શેઠને હું નામમાત્રથી તો જાણતો હતો; પરંતુ પરિચય ન હોવાથી મેં મારી ઇચ્છાને માન ન આપતાં આગળ ચાલવા માંડયું.

આગળ આવતાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર પહોંચ્યો તો વળી એક મકાનમાંથી શાંત–મધુર અવાજ મારા કાનપર પડયો. ગાયન એટલું તો આકર્ષક હતું કે રાત્રે મોડું થતું હતું, તોપણ હું ત્યાંજ ઉભો રહ્યો ને નીચે મુજબ સાંભળ્યું.

"જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે, ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે;
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે, દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.

× × ×

સુણાવું તેમ કયાં બેસી નથી કો ઠામ રોવાનું, ભર્યું છે એકદર દુનિયાવિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું."

× × ×

રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે, જગતબાજીગરીનાં તું બધાં છલબલ જવા દેજે.

વળી થોડી વાર પછી પાછો અવાજ સંભળાયો.

"જુએ જ્ઞાની બધું મારૂં જીવે યોગી તજી મારૂં, મુવો જેણે ભજ્યું મુવો દૈધા શોધે મારૂં."

ગાનારના વિચારોનો પ્રતિઘોષ સ્પષ્ટપણે સમજાતો હતો. ગાણું એટલું તો મધુર હતું કે, હું તો મુગ્ધ થઇ ત્યાં ઉભોજ રહ્યો હતો. તેટલામાં ગાનારનું આત્મગત સંભાષણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું.

"હજારો હજાર શુક્ર છે તે પરમ માયાળુ પરમાત્માના કે તેમની માયાથી ભાઈ લક્ષ્મીદાસની સાથે હું નાનપણથી સોબતમાં હતો; છતાં મારા આત્મનિશ્ચયમાં અને મારા વિચારોમાંથી ડગ્યો નથી. ભલે મને મીલમજુરોની દોસ્તી રહી–ભલે હું દરદીઓનો સાથી રહ્યો. મને તે સેવામાં આરામ–વિરામ મળે છે. લક્ષ્મીદાસની મોટરના કરતાં તે ઘણે દરજ્જે મને વધારે પ્રિય છે. જાણે મારી આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી તોપણ મારૂં દિલ તવંગર છે, તેજ મને શાંતિ છે–તેજ મારી દોલત છે. હું મારા નિશ્ચયમાંથી ડગીશ નહિ. આ સારૂં કે તે ? એ પ્રશ્નો ભલે ભાઇ લક્ષ્મીદાસ કર્યા કરે.

બોલવાનો અવાજ બંધ થયો. અલ્પ સમય પહેલાંજ સાંભળેલી લખપતિ લક્ષ્મીદાસની વાતપરના અનુસંધાનથી મને પ્રતીત થયું કે, ઉપરના ઉદ્‌ગાર તેના મિત્ર ભગવાનદાસના હોવા જોઇએ.

આ બે મિત્રોના ઉદ્‌ગાર સાંભળી એ વિષયપરત્વે વધારે જાણવાનું મને કુતૂહલ થયું; પરંતુ રાત્રિનો સમય ઘણોજ વ્યતીત થયેલો હોવાથી હું ઘેર ગયો અને વિચારના વમળમાંજ અર્ધનિદ્રા તંદ્રિત સ્થિતિમાં રાખી પસાર કરી.

વખતના વહેવાની સાથે ઉપરોક્ત રાત્રિની ઘટનાસંબંધી વિશેષ જાણવાનું મળ્યું.

લક્ષ્મીદાસ અને ભગવાનદાસ બે બાળમિત્રો નાનપણથીજ સહાધ્યાયી હતા. એ બન્નેનાં માબાપોનાં ઘર નજીક પડોશમાં હતાં. વળી તેઓ બન્ને ગીરગામ બેકરોડપરની ગુજરાતી શાળામાં એકજ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા, એટલે બન્નેને મિત્ર થવાના સાનુકૂળ સંયોગો હતા; પરંતુ બાળપણથી બન્નેના વિચારોમાં જમીન–આસમાન જેટલું અંતર રહેતું હતું.

લક્ષ્મીદાસના વિચારો મોટરગાડીમાં ફરવાના, મુંબઇના શેરીફ, રાવબહાદુર અને જે. પી. થવાના અને કરોડાધિપતિ થઇ માત્ર શારીરિક વૈભવો ભોગવવાના હતા; જ્યારે ભગવાનદાસના વિચારો તો "वसुधैव कुटुंबकम्" એટલે સમસ્ત જગતને પોતાનું કુટુંબ માની–પોતાનાથી બનતી માનવજાતિની સેવા કરવી–ગરીબ અને દરદીઓના દુઃખમાં મદદ આપી પોતાને મળેલા માનવજીવનનું સાર્થક કરવું અને તે પ્રમાણે સેવા કર્યા બાદ–દ્વૈતની જાળને તોડી "તત્ત્વમસિ" ના પાઠને અમલમાં મૂકી આત્માનું પણ શ્રેય કરી આ જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા તેનામાં હતી.

'જેવાં બીજ તેવાં વૃક્ષ' તે મુજબ ખરેખર આ બે મિત્રોમાં બન્યું. લક્ષ્મીદાસ તો બી. એ. પાસ થયા પછી વકીલાતનો ધંધો સારો, માની લોકો પાસેથી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્તમ સાધન માની એલ. એલ. બી. નો અજમાશ કર્યો. બુદ્ધિચાતુર્ય ઉત્તમ હતું, એટલે તે પહેલે નંબરે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. ધંધો ધીકતો ચાલવા માંડયો. પૈસો પુષ્કળ એકઠો કર્યો. જે આવે તેને કહે મૂક પૈસા, નહિ તો "નો ટાઇમ" વાત કરવાનો વખત નથી. આવી રીતે લક્ષ્મીદાસે લક્ષ્મીનો સારો સમુચ્ચય કર્યો. બીજી બાજુ લક્ષ્મીદાસભાઇનો સ્વભાવ 'જી, હા!' કરવાનો ખુશામતીઓ; એટલે સરકાર–દરબારમાં, શેઠીયા–શાહુકારમાં પણ ઘણું સારૂં ફાવી ગયા. થોડા વખતમાં તેઓ "જે. પી" અને "રાવ બહાદુર" ની ઉપાધિ મેળવી શકયા અને બૅન્કના ડાયરેકટર, મીલના પ્રોપ્રાઇટર, લિમિટેડ કંપનીના સંચાલક વગેરે વગેરે લક્ષ્મીદાસને તો પૂંછડાનો પાર રહ્યો નહિ. પરોપકાર, આત્મભોગ વગેરે શબ્દો તેની નોંધપોથીમાં તો ન હતા.

પ્રિય પાઠક ! હવે આપણે ભગવાનદાસના જીવન તરફ નજર કરીએ. ભગવાનદાસે તો પ્રીવીઅસ પરીક્ષા પાસ કરી, ડૉકટરી પરીક્ષા પસાર કરી, યથાશક્તિ માનવસેવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ પણ બુદ્ધિચાતુર્યમાં કુશળ હોઈ એમ. બી. બી. એસ.ની ડૉકટરી પરીક્ષામાં પાસ થયા. પછીથી તેમ સરકારી નોકરી અને બીજી ખાનગી નોકરીની સારી સારી જગ્યાની નિમણુકના ચાન્સ મળતા હતા; છતાં તેમણે નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, પરંતુ ગરીબવર્ગની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી "પરેલ" અને "ભુલેશ્વર" દવાખાનાં ખોલ્યાં. પોતાના ઉમદા સ્વભાવથી અને લક્ષ્મીની લાલચ બીલકુલ નહિ હોવાથી ભગવાનદાસ ટુંક સમયમાં બહુજ લોકપ્રિય થઇ ગયા. પરેલના મીલમજુરોમાં તો

ભગવાનદાસ જાણે ભગવાન ન હોય, તેટલી લોકપ્રિયતા તેણે મેળવી લીધી. પોતે તટસ્થ વિચારના હોઇને જાહેર જનસમાજના કામકાજમાં પણ મક્કમ રહેતા અને સરકાર તથા પ્રજાપક્ષ બન્નેને સીધે રસ્તે દોરતા. સરકાર-દરબારમાં "જી, હા" કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી તેટલા આદરને પાત્ર ન હતા, તોપણ લોકોમાં તેનું માન ઘણું હતું. દરેક જાહેરસમાજના મેળાવડામાં ભગવાનદાસને બોલાવવાની ફરજ પડતી હતી. મીલમજુરો અને ગરીબ લોકોના "ભગવાન"ના અવાજે, જેમ શ્રી મુરલીધરની બંસીએ ગોપીઓને મુગ્ધ કરી મૂકયા હતા, તેમ મોહમયી મુમ્બાપુરીના મનુષ્યોને પણ મુગ્ધ કરી મૂકયા હતા!!! પરંતુ જયારે એક બાજુ લક્ષ્મીદાસ લખપતિ થઈ ગયા હતા, મોટર અને બે ઘોડાની ગાડીઓમાં સહેલ કરતા હતા-ત્યારે બીજી બાજુ તેનો બાળસ્નેહી ભગવાનદાસ આર્થિક સ્થિતિમાં તદ્દન ગરીબ હતો અને મજુરોની ચાલીઓમાં-ગરીબોનાં ઝુંપડાંમાં રાત્રિદિવસ ફરતો હતો.

× × × ×

આજે મીલો બંધ હતી. મજુરો મીલપર કામ કરવા જવાને બદલે સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર ભગવાનદાસના મકાનપર એકઠા થતા જતા હતા, મહેતા-મુત્સદ્દીઓ સૌ સૌની દુકાને જવાને બદલે સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર એકઠા થતા હતા; શાક મારકીટ બંધ, કાપડ મારકીટ બંધ! અરે ભાડુતી ગાડીવાળાઓ પણ બંધ! લોકોનાં ટોળાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર ઉભરાઇ નીકળ્યાં હતાં; ઑફીસો બંધ છે. ટ્રામ ચલાવનારા માણસો પણ કહે છે કે, આજે અમો કામપર નહિ આવીએ. અમારા ભગવાનદાસના પંચભૂતના શરીરનો આજે વિલય થયો છે. મુંબઇના આબાળવૃદ્ધ સૌએ ભગવાનદાસે કરેલી સેવાના બદલામાં હાજર થઇ અશ્રુપૂર્ણ નયને સદ્દગત આત્માને માન આપ્યું. એક લાખ માણસના સમુદાય વચ્ચે 'ભગવાનદાસ' નામધારી મૃતશરીરને બહાર કાઢયું. પુષ્પોની વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ઢાંકી નાખી. સૌ કોઇ કહેવા લાગ્યા કે "ધન્ય છે ભગવાનદાસને! તેનાં માતપિતાને! દ્વૈતને જીતી તેણે ખરેખર તેના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો છે!"

ભગવાનદાસે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થૂલ પંચભૂતના પિંજરથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કર્યા અને ભવિષ્યની પ્રજામાટે એક આદર્શ પુરુષતરીકે તેનું નામ ચિરસ્થાયી કરી આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો."

લખપતિ લક્ષ્મીદાસ ક્ષણિક અભ્યુદયના ઉન્નત શિખરે પહોંચ્યા તો ખરા; પરંતુ કિસ્મતની કરામત! ભાગ્યદેવીનો પ્રકોપ થતાં તેની જાહોજલાલીનો સૂર્ય અસ્ત થવા લાગ્યો. "**छिद्रेषु अनर्था बहुली भवन्ति**" તે નિયમ મુજબ એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે તેમ થવા લાગ્યું. બૅન્ક ભાંગી-આખી જીંદગીમાં સમુચ્ચય કરેલું દ્રવ્ય નાશ થયું. દ્રવ્ય જતાંની સાથે લક્ષ્મીનાં સાથી સગાં-સહોદર સૌ એક પછી એક ઓછાં થવા લાગ્યાં. શારીરિક વૈભવોનાં સાધનો ઓછાં થયાં. માનસિક શાંતિ તો જેને પહેલેથીજ હતી નહિ, બધું નાશવંત ભાસવા માંડયું! તેના બાળસખા ભગવાનદાસ યાદ આવ્યાં અને ઘણી વખત ભગવાનદાસની સાથે "આ ઐહિક વૈભવો જે સેવાધર્મ કરતાં સારા છે" તે કરેલો વાદવિવાદ યાદ આવ્યો અને "ઐહિક વૈભવો નાશવંત છે, અને તે બ્રહ્મ અજર-અમર છે." તેનું તેને ભાન થયું.

હૃદય ખિન્ન હતું, કિસ્મતે દીધેલા દગા યાદ આવતા હતા અને 'આ' સારૂં નથી; પરંતુ 'તે' ભગવાનદાસનું સારૂં છે, તે યાદ આવતાં હું બહાર ફરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે લક્ષ્મીદાસને ગાતાં સાંભળ્યા હતા.

× × × ×

ભગવાનદાસના દેહનો વિલય થયો; પરંતુ તે તેના સિદ્ધાંત અમર કરી ગયા.

હવે તો માત્ર લક્ષ્મીદાસને નહિ, પણ સૌ કોઇને મુંબઈ નગરીમાં ખબર પડી કે, લક્ષ્મીદાસના 'આ' ઐહિક વૈભવો સારા નથી, પરંતુ 'તે' ભગવાનદાસનો સેવાધર્મ સારો છે.

પ્રિય પાઠક! 'આ સારૂં કે તે?' જયારે જયારે વિચાર કરવાનું ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ત્યારે લક્ષ્મીદાસ અને ભગવાનદાસની જીવનકથામાંથી નિર્ણય શોધી લેશે તો પ્રસ્તુત ઉલ્લેખનો શ્રમ સફળ થયો ગણવાનું લેખક ભાગ્ય માનશે. ઇતિ અલમ્!

('નવુંચેતન'ના ૧૯૮૪ની દિવાળીના અંકમાં લેખકઃ-ડૉકટર પોપટલાલ અ. ભુપતકર એમ.બી.બી.એસ.)

૭૧–સોવીએટ રશીઆ

રશીઅન સાહિત્યમાં અદ્દ્ભુત પ્રગતિ

બોલ્શેવિકોની નિંદા આખી દુનિયા કરે છે; પરંતુ જ્યારથી રશીઆપર સોવીએટનો અધિકાર થયો છે, ત્યારથી દેશમાં ભારે પ્રગતિ થઈ ગઇ છે. યૂરોપમાં રશીઆને સૌથી અસભ્ય દેશ ગણવામાં આવતો હતો. ત્યાં સાક્ષરોની સંખ્યા આપણા હિંદ કરતાં પણ ઓછી હતી; પણ સોવીએટ રાજ્યે થોડાજ દિવસોમાં નિરક્ષરતાને મોટે ભાગે ઓછી કરી દીધી છે.

આ જમાનામાં રશીઅન સાહિત્યે જે ઉન્નતિ કરી છે, તેની બરાબરી કોઇ મોટામાં મોટું રાજ્ય પણ કરી શકતું નથી. એકલા મોસ્કો શહેરમાં ૪૦૦ ઉપર પ્રકાશન કાર્યાલયો છે, લેનીનગ્રેડમાં ૬૦૦ ઉપર અને સમસ્ત રાજ્યમાં ૧૦૦૦ ઉપર. આમાંનાં કેટલાંક કાર્યાલયો એવાં છે, કે જે વરસમાં હજારો પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે. ત્યાંની સ્ટેટ પબ્લિશીંગ કંપની (પુસ્તક પ્રકાશનની સરકારી કંપની) જગતમાં સૌથી મોટું કાર્યાલય છે. ૧૯૨૪માં એણે ૨ કરોડ ૧૭ લાખ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. બે વર્ષમાં લેનીનના લેખસંગ્રહની ૯૦ લાખ નકલો વેચી. કાર્લમાકર્સના સિદ્ધાંતોના ગ્રંથો ૧૯૨૪ માં દોઢ લાખ વેચ્યા. ૧૯૨૫ ના પૂર્વાર્દ્ધમાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર પુસ્તકો લખાવ્યાં. એ લેખકોનાં નામ ઉપર જનતા ત્યાં જાન આપે છે. ૧૯૨૪માં સરળ સાર્વજનિક પુસ્તકનું સરેરાશ વેચાણ ૮૩૦૦ હતું. અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનું વેચાણ સરેરાશ ૧૯ હજાર હતું. સોવીએટ રાજ્યના સિદ્ધાંતના ઉલ્લેખ કરનાર ગ્રંથોનું ૨૧ હજાર જેટલું વેચાણ હતું. આ ઉપરથી ત્યાંની જનતાની અભિરુચિ જણાઈ આવે છે. આ ઉન્નતિ એવી દશામાં થઈ કે જ્યારે સેન્સરની આજ્ઞાસિવાય એક પણ ચોપાનિયું છપાતું ન હતું ત્યારે. સાચી દેશભક્તિ ને સ્વરાજની આ ધગશ છે. આપણે ૧૫૦ વર્ષમાં પણ જેટલું ન કરી શકયા તે સોવીએટ રશીઆએ ૫–૬ વર્ષમાં કરી બતાવ્યું છે.

રશીઆમાં સંસ્કૃત

સંસ્કૃત અધ્યયનના શ્રીગણેશ ૧૮૮૦થી થયા. પ્રૉ. જે. કૌસોવિજે તથા એમનો શિષ્ય મિનયક્ર સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્વાન હતા. એ પછી જર્મનીના વિદ્વાન પ્રૉ. ઓ. વોથ લિંકનો નંબર આવે છે. એમણે "સેંટપીટર્સબર્ગ" નામનો કોષ સાત ભાગમાં ૧૮૫૫ માં રશિયાની વિદ્વત્પરિષદ્દના ખર્ચથી છપાવ્યો. આ કોષ સંસ્કૃતના બીજા કોષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી પાણિનિની બે આવૃત્તિ છપાવી; મૃચ્છકટિક તથા કેટલાંક ઉપનિષદ્દના અનુવાદ પણ કર્યા છે. રશિયાનો પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત પ્રૉ. બી. વસીલીફ હતો, જેણે બૌદ્ધમતનો એક ઇતિહાસ લખ્યો છે અને 'તારાનાથ' નામના પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે. રશીઆમાં હાલમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રૉ. ધી સ્ચેરનેટસ્કી છે. એમણે હિંદમાં બે વર્ષ રહી અધ્યયન કર્યું છે અને કેટલાક ગ્રંથો છપાવ્યા છે. ૧૯૨૫ના સપ્ટેમ્બરમાં રશીઆની વૈજ્ઞાનિક વિદ્વત્પરિષદે પોતાની અર્ધશતાબ્દી ઉજવી હતી. રશીઅનો વિજ્ઞાનમાં સંસ્કૃતના અધ્યયનને પણ સામેલ કરે છે. રશીઆએ ત્રણ પુરુષોને નિમંત્રણ કર્યું હતું:–પ્રો. સી. બી. રમન મુંબઇના પ્રૉ. મોદી તથા પ્રેસીડેન્સી કૉલેજના પ્રો. એસ. એન. દાસગુપ્તા. રૂસ સરકાર એમનો જવા–આવવાનો ખર્ચ આપવા તૈયાર હતી. પ્રૉ. દાસગુપ્તા જઇ શકયા નહિ; પરંતુ ત્યાંની વૈજ્ઞાનિક પરિષદે સંસ્કૃત જ્ઞાનનું સન્માન કરી એમને "પીટર્સબર્ગ–સંસ્કૃત–જર્મન કોષ" પારિતોષિક રૂપમાં પ્રદાન કર્યો. આ પુસ્તક હમણાં છપાતું નથી. આમ છેલ્લાં નવ વર્ષમાં રશીઆએ અદ્દ્ભુત પ્રગતિ કરી છે અને જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

('હિંદુસ્થાન'ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક–કસનજી મણિભાઈ દેસાઇ)

૭૨-શહેરી જીવનની ભ્રષ્ટતા અને ગ્રામ્યજીવનની શ્રેષ્ઠતા

(ગામડાનું જીવન કેટલું નિર્દોષ અને શહેરનું જીવન કેટલું ભ્રષ્ટ છે, તે દર્શાવનારૂં ભાવસૂચક એક કાવ્ય નજરે ચઢતાં તે અત્રે આપવામાં આવે છે.)

સ્યેરમાં[1] એલા જાજ્ઞ માં[2] માંડણ, સ્યેરમાં એલા જાજ્ઞ માં;
સ્યેરમાં જા તો ઝાઝું રોકાજ્ઞ માં[3] રે......માંડણીયા !
સ્યેરની હાંકડી[4] શેરીયું માંડણ, સ્યેરની હાંકડી શેરીયું;
ઘોલકાં જેવાં ઘર ન્યાં ખોટી થાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !

બઝારે ભૂંકણગાડીયું[5] ઘોડે, બઝારે ભૂંકણગાડીયું;
જોતો જોતો હાલજે તું [6]કસરાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !
કંગલાં[7] જેવાં માંનવી એનાં, કંગલાં જેવાં માંનવી;
હશે હડીયું[8] કાઢતાં ઇ ભટકાજ્ઞ માં[9] રે......માંડણીયા !

'સા'નાં[10] રંગેડાં[11] ઉકળે ભૂંડાં, 'સા'નાં રંગેડાં ઉકળે;
આખા મલકનાં એઠાં ઇ પીવા જાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !
રાંધ્યાં ધાન વેસાય[12] સે ન્યાં તો, રાંધ્યાં ધાન વેસાયસે;
કાસાં કોરાં[13] ખાઇ અનરવો[14] થાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !

પાણીના શીંહા[15] વેસાય સે લાગઠ[16] પાણીના શીહા વેસાય સે,
ઇ રંગેલ ભાંભળાં[17] પાણી મોંતે પાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !
સ્યેરનાં માંણહ પાંદડાં[18] સાવે, સ્યેરનાં માંણહ પાંદડાં;
તું ભુખ્યો તરજ્ઞો[19] એવા ડુસા ખાજ્ઞમાંરે......માંડણીયા !

ફેલ ફતુરનો રાફડો ફાટયો સે, ફેલફતુરનો રાફડો;
ન્યાં નાગાં નાટક શેટક જોવા જાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !
સ્યેડકઢાં[20] ન્યાં દૂધ નથી ભાઇ, સ્યેડકઢાં ન્યાં દૂધડાં;
નઇ ઠર્ય[21] મોરનાં આંહુ[22] જેવી સાજ્ઞ માં[23] રે......માંડણીયા!

પાણીયે આખાં[24] નો મળે મીઠાં, પાણીયે આખાં નો મળે;
હંસે ભાંગેલ,[25] ભૂંગળે વે'તા[26] વાહમાં[27] રે......માંડણીયા !
હંસે[28] વાળ્યો સે ઓટલો[29] દેહનો, હંસે વાળ્યો સે ઓટલો:
મોટા હંસા ભાળીને ગાંડો થાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !

ધનધૂતા નો પાર નથી ન્યાં, ધન ધૂતાનો પાર નઇ;
મોઢડે મીઠા ધૂતાથી[30] શેતરાજ્ઞ માં[31] રે માંડણીયા !
મેડીયું ઉપર મેડીયું ભાળી, મેડીયું ઉપર મેડીયું;
આ નેહના[32] હિલોળા[33] તું ભૂલી જાજ્ઞ માં રે......માંડણીયા !

("સૌરાષ્ટ્ર" તા. ૮-૮-૨૫ ના અંકમાં લખનારઃ-ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ)

---

૧ શહેરમાં, ૨ જઇશ માં, ૩ રોકાઇશ માં, ૪ સાંકડી, ૫ મોટરો, ૬ કચરાઇશ માં, ૭ સત્ત્વ-હીન, ૮ દોટો, ૯ ભટકાઇશમાં, ૧૦ ચ્હાનાં, ૧૧ દેગડાં, ૧૨ વેચાય છે, ૧૩ કાચાં-કોરાં, ૧૪ માંદો, ૧૫ સીસા, ૧૬ બધે ઠેકાણે, ૧૭ ખારાં-મોળાં, ૧૮ પાનપટ્ટી, ૧૯ તરસ્યો, ૨૦ ધારોષ્ણ, ૨૧ ઠરીશ નહિ, ૨૨ આંસુ, ૨૩ છાશમાં, ૨૪ વગર વલોવાયાં-કુદરતી, ૨૫ સંચાથી વલોવી નાખેલ, ૨૬ નળમાં વહેતાં, ૨૭ રહેઠાણમાં, ૨૮ સંચે-યંત્રોએ, ૨૯ પાયમાલી, ૩૦ ધૂતારા, ૩૧ છેતરાઇશ માં, ૩૨ નેસના, ૩૩ આનંદ-મજા.

૭૩—આજ અને કાલ

કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર રચાયેલા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અનુયાયીઓ-માટે 'આજ'ના કરતાં 'આવતી કાલ' વધારે મહત્ત્વની હોય એમાં નવાઇ નથી. 'આજ' સાધન છે, 'આવતી કાલ' સિદ્ધિ છે. 'આજ' અસ્થિર, અનિત્ય છે; 'આવતી કાલ' સનાતન, નિત્ય, આદર્શ છે. હિંદુઓ 'આજ'ને માટે ન જીવે; 'આવતી કાલ'ને ખાતર જીવે અને જરૂર પડયે 'આવતી કાલ'ને માટે મરે પણ ખરા. 'આજ'ના તમામ ધમપછાડા 'આવતી કાલ'ની લક્ષ્ય-સિદ્ધિને અર્થે હોય; 'આજ'ની બધી વિહ્વળતા 'આવતી કાલ'ની પરમ શાંતિને અર્થે અનંત ભાસતું ઘોર યુદ્ધ 'આવતી કાલ'ના ગૌરવાન્વિત વિજયને અર્થે હોય.

પ્રાચીન ભારતે 'આવતી કાલ'ના આ પ્રાણપ્રશ્નને બહુજ સરસ રીતે ઉકેલી નાખ્યો હતો. 'આજ'ના જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જીવી—જીરવી, 'આજ'ની ધાંધલમાંથી નિવૃત્ત થઇ બેઠેલા વાન-પ્રસ્થ ઋષિઓના સુંદર આશ્રમોમાં તેકાળે આપણી 'આવતી કાલ'નું ચણતર થતું હતું. 'આવતી કાલ'ના સ્વરૂપને સમજી તે પ્રમાણે તેને ઘડવાની તે ઋષિઓ પાસે શક્તિ હતી, ફુરસદ હતી અને સ્વતંત્રતા હતી. તેમની પાસે ફક્ત એકજ ધ્યેય હતું. આવતી કાલનું નિર્માણ તથા દૈહિક અને ઐહિક વિટંબનાઓવગરના એ ઋષિઓ એ નિર્માણકાર્યમાં બધી રીતે સ્વતંત્ર હતા. 'આવતી કાલ' 'આજ'ના કરતાં વધારે ઉજ્જવળ બને, સુંદર બને, નિર્મળ બને અને ભવ્ય બને એટલીજ તેમની અભિલાષા હતી. અને એ અભિલાષામાંથી ભ્રષ્ટ, ચ્યુત થવું પડે એવું કોઇ જાતનું દબાણ તેમના ઉપર ન હતું. કોઇ સરકાર—દરબારને રીઝવવા માટે એ અભિલાષા ઉપર સીધી કે આડ-કતરી રીતે અંકુશ મૂકવાની તેમને જરૂર નહોતી. તેમના જીવનનિર્વાહનો આધાર કોઇ સરકાર-દરબારોની મીઠી નજર ઉપર નહોતો. તેઓ સમાજમાન્ય હતા; સમાજ તેમને અનિવાર્ય ગણતો; સમાજને મન તેઓ ભૂતકાળની જીવંત જ્યોતિસમા હતા; સમાજ તેમને પિતૃસ્થાને ગણી "પિતૃ-દેવો ભવ" એ સૂત્રમાં શ્રદ્ધા રાખી તેમને નિભાવતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ સન્માનતો અને પૂજતોયે ખરો. અને તેઓ પણ 'સમાજકલ્યાણ' એ એકજ સૂત્રને લક્ષ્યમાં રાખી, ભૂતકાળના પાયા ઉપર વર્તમાનના સંયોગોને અનુલક્ષી 'આવતી કાલ'નું ચણતર કર્યે જતા.

પરંતુ આજના વ્યવહાર ભણી વળીએ તો આથી કાંઇ ઉલટીજ વાત નજરે પડે છે. 'આ-વતી કાલ'ના નિર્માણને માટે આજે આપણે કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ ? કેવળ સંતાનોત્પત્તિ ઉપરાંત બીજું આપણે શું કરીએ છીએ ? 'આવતી કાલ'ના વિધાયક એ સંતાનોને આપણા આદર્શો પ્રમાણે ઉછેરવા અને કેળવવામાટે આપણે દિવસનો કેટલામો ભાગ નિયત રાખીએ છીએ?

આપણે દલીલ કરીશું કે, આધુનિક યુગ શ્રમવિભાગનો યુગ છે; આધુનિક પ્રવૃત્તિની ગડમ-થલમાં એક ને એક માણસ અનેક ઠેકાણે પોતાની શક્તિઓને રોકી શકતો નથી. 'ભવિષ્યની પ્રજા' ઉત્પન્ન કરવી અને એ ઉત્પન્ન થયા પછી શાળાઓમાં જવાને યોગ્ય થાય ત્યાંસુધી એમને જેમ તેમ જીવતી રાખવી, એટલુંજ કાર્ય અત્યારે માબાપોએ કરવાનું છે; તેપછીનું બધું શાળાઓ-ની અંદર શિક્ષકો કરી લેશે. 'આવતી કાલ'ના નિર્માણનું બધું કાર્ય શાળાઓ અને કૉલેજોને-જ સોંપવામાં આવ્યું છે ! ઇત્યાદિ. અને આ દલીલ પોકળ છે, એ વાતની શાખ તો આપણી શાળા—કૉલેજોમાંથી દર વર્ષે બહાર પડતો નવો—નમાલો ફાલ સચોટરીતે પૂરે છે. આ નવી સૃષ્ટિ જૂનીના કરતાં વધારે મૂડીયાઉ, વધારે શક્તિસંપન્ન, વધારે આશાવંત તો નથીજ.

આજના આ યંત્રયુગમાં બીજી બધી બાબતોની પેઠે આ શિક્ષણમાંયે યંત્રથી કામ લેવાનું શરૂ થઇ ગયું છે; અને અનેક ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિવાળા ભિન્ન ભિન્ન સંયોગોમાં ઉછરતા બાળકોમાટે એકજ પ્રકારની કેળવણી કાયદારૂપી સંચામાંથી તૈયાર થઇને નીકળે છે. 'આવતી કાલ'ના ખરા શિક્ષકો—તે આજે સર્જકો મટી, તે કેળવણીરૂપી મશીનના જૂદા જૂદા ચક્કર ચલાવવાવાળા મજૂરો જેવા બની ગયા છે. પોતાના આદર્શાનુસાર સર્જન કરવાની તેમને છૂટ નથી; મોટા ભાગમાં તો શક્તિએ નથી, કદાચ આદર્શો જેવુંએ કશું નથી. શિક્ષકવર્ગને સમાજ નિભાવે છે—પોતાની ઇચ્છાથી નહિ

પરંતુ આડકતરી રીતે-સન્માનતો તો નથીજ. આવા મજૂર-શિક્ષકોના હાથ નીચે કેળવણીના સંચા-માંથી નીકળતા આપણા નવજુવાનોને-એમને નવજુવાનોએ શામાટે કહીએ ? એમનામાં નવીનતાયે નથી અને જુવાનીયે નથી ! એમનામાં વિવિધતાયે નથી, સ્વયં પ્રેરણાયે નથી. મજૂર-શિક્ષકો પાસેથી એકજ જાતની ભાવના મળેલી હોય છે, બીજો ગમે તે પ્રકારનો ભોગ આપીને જેટલું બની શકે તેટલું સુખી જીવન ગાળવાની. એમનામાં એકજ જાતની આવડત છે અને તે માથું અને પેટ સલામત રાખવામાટે નાક જતું કરવાની !

આટલી સ્થિતિમાં કોઇ પણ ચિંતનશીલ વ્યક્તિને 'આવતી કાલ'માટે નિરાશા અને અશ્રદ્ધા ઉપજે તેમાં નવાઇ શી ?

× × × × ×

('ક્ષાત્રતેજ' તા. ૧૧-૧૧-૨૭ નો મુખ્ય લેખમાંથી)

૭૪-દેશનો સાચો દોરવનાર-તારણહાર કેવો હોય ?

લૌકિક કીર્તિ કે અધિકાર સાચા પ્રભુપ્રેમીને ખપે નહિ.

('હંગેરીનો તારણહાર'* નું છેલ્લું પ્રકરણ-હંગેરીની પ્રજા વિજયોત્સવ ઉજવે છે.)

ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિઓસુધી આ વિજયોત્સવ ચાલુ રહ્યો. તેજસ્વી દીપમાલાએ રાત્રિદિવસ વચ્ચેનો ભેદ ભાંગી નાખ્યો. ડાન્યૂબ નદીના હરિયાળા કિનારાપર જનતાએ નૃત્ય, ગીત અને ભોજનના વિજય-કલ્લોલ પાથરી દીધા; પરંતુ આ માંગલિક અવસરમાં, આ જલસા-માં ને આ નાટારંભમાં, આ જમણમાં કે બંદગીમાં એક-એકજ મોં કયાંયે દેખાતું નથી. પ્રજાની લાખો આંખો અધીરી બનીને શોધે છે, પણ એ નરકેસરીનું ગગન-રમતું મસ્તક, ઝગારા કરતું આભ-કપાળ, ઘાટાં ભવાં ને ઝીણી આંખો કયાંયે જડતાં નથી. નાનાં બાળકો પોતાની માતાઓને પૂછે છે કે, અમને પૂલ ઉપર બેસાડી વાર્તાઓ કહેનાર ને મીઠાઇ આપનાર એ દોસ્ત કયાં હશે ? ગરીબો પોતાને હમેશાં ખેરિયત દેનાર હાથને શોધતા શોધતા પૂછે છે કે, એ દયાળુ કયાં છે ?

ડીક કયાં છે ? તારણહાર કયાં છે ?

તારણહાર નથી આવ્યો. એ પોતાની નાનીશી ઓરડીમાં બત્તી બુઝાવીને ઘુંટણીએ પડી પ્રભુની બંદગી ગુજારે છે. આવા ઉત્સવોમાં ભળવાની એને આદત નથી. શોરબકોરમાં સામેલ થવું એને ગમતું નથી. હર્ષાવેશને વશ થાય તેવી ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિ એ તારણહારની ન હોય. એ તો અંધકારમાં બેસી બંદગી કરી રહ્યો છે કે "ઓ પ્રભુ ! મારા વીર મગિયરોનો આ વિજયોત્સવ શાશ્વત બનાવજે ! આપીને પાછો લઇ ન લેતો ! મારી બહાદૂર જાતિને વિલાસમાં ન ડૂબવા દેજે ! ત્યાગ અને સંયમ શીખવજે !"

તારણહાર એવી પ્રાર્થના કરતો હતો. પ્રજાના એકેએક પક્ષે આવીને તારણહારને આજીજી કરી: "ઓ ડીક ! સર્વાનુમતે અમે તને 'રક્ષક' પદે ચૂંટી કાઢયો છે; માટે તુંજ મહારાજાને મુગટ પહેરાવ !"

પણ એ ન માન્યો. "એ મહત્તાનો હું અધિકારીજ નથી. મને ફૂલે ન ચઢાવો. મને મારા અંધારા ખૂણામાં પડયો રહેવા દો, આ કીર્તિનો તાપ મારાથી નથી સહેવાતો."

ડીકને તો ૧૮૪૮ના યુદ્ધમાં રણક્ષેત્રપર પોઢેલા પોતાના સાથીઓ સાંભરે છે. આસ્ટ્રીયન જલ્લાદની ગોળીવડે વિંધાઇ પ્રાણ છોડતી વેળાની છેલ્લી પલકે "અમર હો મારો પિતૃદેશ !" ની દુવા પુકારતો બાંધવ બેથેની-આસ્ટ્રીયન કારાગૃહોના કાળા સીતમોથી પાગલ બની જઇને "મારી માતૃભાષા !" "મારી દેશભાષા!" એવી ઝંખના ઝંખતા અને ઘેલછાના તોરમાં મીઠી માતૃ-વાણીનાં વ્યાખ્યાનો રેલાવતા જુવાન ઝેકેનીનું કરુણાર્દ્ર દશ્ય-અને છૂટકારો મળ્યા છતાં દગલબાજીના સંદેહથી યૂરોપમાં દેશવટે રઝળનારો નિરાધાર વીર કોસ્યૂથ-એ બધા એની આંખોસન્મુખ તરે છે,

* એ નામનું પુસ્તક "સૌરાષ્ટ્ર" કાર્યાલય, રાણપુર (કાઠિયાવાડ) તરફથી બહાર પડી ચૂક્યું છે. મૂલ્ય ૦ાા છે.

એનું દિલ ભરાઇ આવે છે, તારણહાર એકાંતે બંદગી કરે છે.

રાજાજી શોધે છે કે, મારો લાડીલો શત્રુ ક્યાં? જેના હાથનો પરાજય પામીને પણ હું આજે ગર્વ ધરૂં છું. એ સુભટને આજે મારી પાસે તેડી લાવો. મારે એની સાથે આજે કદી નથી મિલાવ્યા તેવી રીતે હાથ મિલાવવા છે. કોઇ ડીકને તેડી લાવો!

ડીક ન આવ્યો. એ બંદગી કરે છે.

રાજાજીનું હૃદય આજે રોકાતું નથી, એ ડીકની પાછળ દોડે છે. ડીક ઉપર એનો પ્યાર ઉભરાય છે. પ્રધાનને પૂછે છે કે "ઓ આન્ડ્રેસી! ડીકને હું કયી રીતે વિભૂષિત કરી શકું?"

પ્રધાને કહ્યું કે "મહારાજા! આપના હાથમાં લક્ષ્મી છે, પદવીઓ છે, હોદ્દાઓ છે-બધું છે. બીજા સૌ કોઇને આપ નવાજી શકશો, પણ ડીકને એ તમામ સમૃદ્ધિથી પણ નહિ નવાજી શકાય. હંગેરીનો તારણહાર તો એ બધાં પ્રલોભનોથી પર ચાલ્યો ગયો છે."

"બીજું તો કાંઇ નહિ, ખેર; પરંતુ આ મારી ને રાણીજીની એક છબી લઇ જાઓ અને ડીકને કહો કે, મારી આટલી ભેટ સ્વીકારે."

રત્નજડિત ચોકઠામાં મઢેલી એ રાજ-દંપતીની છબી રાજકર્તાના સાચા દિલનું સ્નેહ-ચિહ્ન કહેવાય; પરંતુ ડીકે તો એ પણ ન સ્વીકાર્યું.

ડીક પ્રાર્થના કરે છે; જગતપિતાની સન્મુખ ખડો છે. રાજ-ભેટ એને નથી ખપતી.

રાજાજીએ દીન શબ્દોમાં એટલુંજ પૂછાવ્યું કે "ઓ ડીક! તારા સરખા અડગ દુશ્મનપર વીરપૂજાની અને અહેશાનમંદીની મારી જે ઉર્મિઓ ઉછળે છે, એને વ્યક્ત કરવાનો કોઇક રસ્તો તું બતાવ. મને નિરાશ ન કર ભાઈ!"

ડીકે કહેવરાવ્યું કે "મહારાજ! મારા મૃત્યુ પછી બસ આટલુંજ કહેજો કે "ડીક પ્રમાણિક આદમી હતો. બસ, એથી વધુ મારે કાંઇ ન ખપે."

ત્રણજ દિવસમાં ગુલ્તાન પૂરાં કરીને આખી પ્રજા ઉદ્યમે ચઢી ગઇ. રાજતંત્રનાં ચક્રો ગોઠવાવા લાગ્યાં. સર્વાનુમતની મદદથી રાજાએ ડીકને મુખ્ય સચિવના પદપર નિમંત્ર્યો; પરંતુ ડીકે ના પાડી. પ્રધાનમંડળના સામાન્ય સચિવ બનવાની પણ એણે ના પાડી.

"ઓ ડીક! તને આ શું થયું?"

"કાંઇજ નહિ ભાઇ! હું તો હવે મારા વતન કેહીડા ગામમાં ચાલ્યો જઇશ. વાર્ષિક ત્રણસો પાઉન્ડની મારી જે આવક છે, તે મારેમાટે ઘણી છે. હું બાકીનું આયુષ્ય ગ્રામ્ય શાંતિમાં ગુજારીશ, બેઠો બેઠો જગતપિતાની બંદગી કર્યા કરીશ.મને જવા દો,હવે મારૂં કામ ખતમ થયું છે."

પણ પ્રજા આડી આવીને ઉભી રહી. ડીકનો રસ્તો એણે રોકી લીધો. માતાના વિયોગે બચ્ચાં રડતાં હોય, તેવી વેદના પામીને પ્રજા અશ્રુભીની આંખે આજીજીની દૃષ્ટિ માંડતી ઉભી રહી. જનેતાઓએ ફૂલસરખાં નાનાં બચ્ચાં લાવીને તારણહારના રસ્તા આડે સુવાડી દીધાં. લાકડીને ટેકે ડગમગુ ચાલતાં ડોસા-ડોસીઓએ આવીને ઠપકાનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં કે "તારણહાર! શું આટલો બધો નિર્દય થાય છે? ગામડામાં જઇને શું જલ્દી શાંતિ ભોગવવા બેસી જવું છે? પ્રજાને અંતરિયાળ રઝળાવવી છે કે?"

નિઃશ્વાસ નાખીને ડીક રોકાયો. તે પાર્લામેન્ટનો એક સાધારણ સભાસદ બનીને રહ્યો. નવ વર્ષસુધી એ નમ્ર સ્થાનપરજ બેઠો રહ્યો; પરંતુ સમર્થમાં સમર્થ પ્રધાન કરતાંયે એનો પ્રભાવ અધિક તાપે તપતો રહ્યો. એનું-હંગેરીના એ તારણહારનું વચન કોઇએ ઉથાપ્યું નહિ એની નિખાલસ સલાહોને સદાય સૌએ શિરપર ચઢાવ્યા કરી. એના મતના વિરોધી પક્ષો પણ એની સચ્ચાઇને વંદન કરતા રહ્યા. એ તો દેશ બધાનો આરાધ્ય દેવતાજ હતો. શ્વેત વાળથી વિભૂષિત એ સિત્તેર વર્ષનો પોલાદી દેહ પાર્લામેન્ટમાં અને સારાયે દેશમાં પોતાની પરિપક્વ વૃદ્ધાવસ્થાનો શીતળ પ્રભાવ પાથરતોજ રહ્યો. એના વિશાળ ચહેરાપરની કરચલીઓમાં પાંત્રીસ વર્ષના પ્રજાકીય ઇતિહાસની જાણે અકેક પંક્તિ લખાઇ ગઇ હોય તેમ માનીને લોકો એ રેખાઓને ઉકેલતા, પ્રેરણા પીતા, નમી પડતા. એની છત્રછાયા તળે તો પ્રજાએ આબાદીના પંથપર કંઇ કંઇ અસાધારણ ડગલાં માંડી દીધાં. યૂરોપીય પ્રજાઓની અવગણના, હાંસી તેમજ તિરસ્કારભરી

ઠોકરનું પાત્ર મટીને હંગેરી જોતજોતામાં તો વિસ્મય, વાહવાહ અને અનુકરણનું અધિકારી બની ગયું. પ્રજા-શરીરના અંગેઅંગમાં નવું રુધિર ભરાયું અને પોતાનીજ આંખે પ્રજાનો આ વિસ્મયકારી વિકાસ નિહાળીને એ વીરનર, રાજદ્વારી સંગ્રામોની અણદીઠ યુદ્ધકલાનો એ શોધક, અવિદ્વાન અને ગામડીઓ છતાં ભાવિ તકદીરના તામ્રલેખ ઉકેલનારો એ યુગાવતાર ઇ. સ. ૧૮૭૬માં તોંતેર વર્ષનું તપસ્વી આયુષ્ય ખતમ કરી પ્રભુજીના દરબારમાં શાંતિ પામવા સીધાવી ગયો.

એ દિવસે હંગેરીની દશે દિશાઓ પડી ગઇ હતી. પ્રજા કદીયે નહોતી રડી તેટલી તે દિવસે રડી-છાતીફાટ રડી. બચ્ચાંઓ ને માતાઓ, તમામ રડી પડયાં. એટલાં બધાં આંસુ ઝર્યાં, કેમકે લાખો આંખોનો એ તારો હતો. લોકો એને સાંધેસીધાં ઓળખતાં હતાં. હંગેરી માતા વિલાપ કરતી જાણે પોતાના પ્યારા બેટાના મૃતદેહ ઉપર ઝુકતી હતી.

એની પાયદસ્ત પાટનગરના માર્ગોપરથી નીકળી, ત્યારે પગથી ઉપર પ્રજાજનો ધુંટણીયે પડતાં હતાં અને હૃદયને બહુ બહુ રોકવા છતાં પણ ચોધાર રડી પડતાં હતાં. એના કૉફીન ઉપર મહારાણીજીનાં નેત્રોએ પણ સાચાં મોતી જેવાં આંસુ સાર્યાં અને એનો જીવનભરનો કટ્ટર રિપુ રાજા જોસેફ પણ અફસોસ કરીને ઉચ્ચારી ઉઠયો કે “ આજે આપણે ઉમદામાં ઉમદા ને મહત્તમ માનવી ખોવાયો છે ! ”

તારણહાર કહી ગયો હતો કે “ મારી આરામગાહ સાદામાં સાદી કરજો. હું જીંદગીભર જનતાના જેવીજ ઢબછબથી રહ્યો છું, તો મને મૃત્યુ પછી મારાં ગરીબ ભાંડુઓથી જૂદો ન પાડતા. ”

એ આખરી માગણીને માન આપી પ્રજાએ સાદી કબરમાંજ એના શબને સુવાડી દીધું.

(૧૯-૧૧-૨૭ ના ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી)

૭૫-કેટલાક ભેખધારીઓમાં ચાલતો પિશાચોનો પંથ

(ધર્મને નામે કેટકેટલા પ્રકારના દંભો અને અનાચારો ચાલે છે? ધર્મનું લાંબું તિલક તાણનારા ‘સાધુરાજો’ ગાફિલ દુનિયાને કેવી કેવી રીતે પોતાની પાપજાળમાં ખેંચે છે? આજના શિક્ષિત, સુધારક, નીતિશીલ જનસમૂહમાંથી કેટલાક આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકે તેમ છે? ગામના મધ્યચોકની વચ્ચે પ્રવર્તતા ધાર્મિક અનાચારોપરત્વે કેટલાક શિક્ષિત સજ્જનો સાચી માહિતી ધરાવે છે? આપણે ગામડે ગામડે ઉંડાં મૂળ નાખીને જામેલો માર્ગીપંથ એ આજે પ્રવર્તમાન એવા અનેક ધાર્મિક સડાઓમાંનો એક સૌથી વિશેષ વ્યાપક સડો છે, એની આપણા શિક્ષિત જનોને થોડી જાણ કરવા આજનો આ લેખ છે. × × વાચક એ વાંચે, વિચારે અને આપણા અધઃપતિત સમાજ ઉપર લાલ આંખ કરી, એ અધઃપાતનાં કારણોને નાબુદ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે.)

(તંત્રી ‘સૌરાષ્ટ્ર’)

ભારતવર્ષનું સત્યાનાશ વાળવાનું માન આપણા ધર્મધુરંધરો-વિવિધ પંથની ધીકતી દુકાન ચલાવનારાઓ-ને જાય છે; અને તેમાંય રામનામને અપવિત્ર બનાવતા, ભગવાં ને સફેદ વસ્ત્રો નીચે કાળાં કૃત્યો છુપાવતા, સેવા અને સત્કારનાં ઢીમઢીમ્ બજાવતા, પેલા માર્ગીપંથે-મોટા પંથે તો હિંદુસમાજનો ઘોર દાટ વાળ્યો છે. એણે ધર્મને નામે અનેક ભોળી ભગિનીઓને ભ્રષ્ટાચારને માર્ગે વાળી સમાજનો ભયંકર દ્રોહ કર્યો છે. એ પિશાચી માર્ગીપંથમાં ધર્મના નામે કેવાં કેવાં કાળાં કૃત્યો થાય છે-થઈ રહ્યાં છે, એ સમાજ જાણે ને આંખ ઉઘાડે. એ સેતાનોને ઓળખી એ કહેવાતા ધર્મને દફનાવે, એ કહેવાતા ધર્મના બુરખા નીચે સમાજના શ્રેયને જલાવી દેનારા રાક્ષસોને-કહેવાતા સાધુઓને ઓળખી તેનાં પગલાં ટાળે, એ માર્ગીપંથની ભયાનકતાં તાદશ્ય બતાવતા એનાં ખાસ ઉત્સવોથી જનતા પરિચિત બને.

પાટપૂજા અને શંખાઢાળ

માર્ગીસાધુઓના મોટાપંથ-વામમાર્ગમાં પાટપૂજા અને શંખાઢાળ, એ ઉત્સવો પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એ મહોત્સવોમાં એવી અધમ વિધિઓ છે કે તે સાંભળી કઠોરમાં કઠોર હૃદય પણ કંપે.

એ કૃત્યો આ લખનારે, એક મિત્રની મદદવડે નજરે નિહાળ્યાં છે.

આ 'પાટપૂજા'નો મહોત્સવ ચકલુંયે ન ફરકી શકે તેવા ગુપ્ત સ્થાનમાં કરવામાં આવે છે. એક બાજોઠ પર ચોખાથી સાથીઆ પૂરે છે, તેની મધ્યમાં સળગતી 'જ્યોત'–પિત્તળના પ્યાલા જેવા પાત્રમાં દીવેટ સળગાવી–મૂકવામાં આવે છે અને તેની આજુબાજુ એ 'મોટાપંથ'માં ભળેલાં અનુયાયીઓ–જેને 'ગત્ય' કહે છે તેઓ–બેસે છે. એ બાજોઠની નજીક 'પાટપૂજા'ની ગાદીનો 'આચાર્ય' કહેવાતો સાધુ બેસે છે. એ આચાર્યજીની આજ્ઞા પ્રમાણેજ એ આખું ટોળું વર્તે છે.

એ 'પાટપૂજા'ની નજીક કપડાના પડદા બાંધી, નાનો ઓરડો બનાવાય છે. તેને 'મોક્ષગૃહ' કહેવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો એને વેશ્યાગૃહ કે નર્કગૃહજ કહી શકાય. એ વિધિની ચોકી કરવામાટે ચાર લઠ્ઠાધારીઓને–શસ્ત્રધારીઓને–રોકવામાં આવે છે અને તેને 'કોટવાળ' કહે છે. પોતાના અનુયાયી સિવાય અન્ય કોઇ આ ગુપ્ત કાર્ય જાણી ન શકે તે માટે આટલી અગમચેતી વાપરી 'ગત્ય' પોતાની વિધિ આગળ ચલાવે છે.

ઉપલી વ્યવસ્થા થઇ રહ્યા પછી 'હરનામ'ના પોકાર થાય છે અને પછી બીજી કેટલીક વિધિઓ થયા પછી, 'આચાર્ય' કહેવાતો સાધુ હાથમાં પાણીનો લોટો લઈ, તેમાંથી પાણીનાં છાંટણાં અનુક્રમે 'ગત્ય'માં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષોને છાંટે છે. જે સ્ત્રી અને પુરુષપર એ છાંટા પડે છે, તે પેલા 'મોક્ષગૃહ'માં જઇ......પાછાં 'ગત્ય'માં આવી બેસે છે. એ રીતે 'ગત્ય'નાં તમામ નર-નારીઓ પડદા પાછળ ભ્રષ્ટાચાર સેવી આવ્યા પછી પેલા 'આચાર્ય'નો વારો આવે છે.

આ પાટપૂજાનો કોઇ ચોક્કસ નિયમ નથી. જ્યારે જ્યારે પિશાચવૃત્તિઓ જાગ્રત થાય, ત્યારે ત્યારે એ વિધિ થાય; પણ દરેક આષાઢ સુદ ૨ ને દિવસે, તમામ માર્ગી–સાધુઓએ આ 'ધર્મોત્સવ' કરવોજ જોઇએ એવી પ્રથા પડી ગઇ છે. આવોજ બીજો 'ધર્મોત્સવ' એ લોકો ઉજવે છે તે પણ જાણવા જેવો છે.

એ 'ધર્મોત્સવ'ને કહે છે 'શંખાઢાળ.' એ મરણ પાછળની ક્રિયા છે. એ પ્રસંગે પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની 'પાટપૂજા' થાય છે. માર્ગીપંથનો કોઇ સાધુ કે અનુયાયી મરી જાય, એટલે તેની પાછળ 'શંખાઢાળ' થવોજ જોઇએ અને તેમાં 'પાટપૂજા'ને નામે ભ્રષ્ટાચાર ખેલાવોજ જોઇએ, એવી પ્રથા પડી છે–એ પ્રથા ચાલુ છે.

એ 'શંખાઢાળ'નો વિધિ એવો છે કે, મરેલા માણસના નામનું અડદના લોટનું એક પૂતળું બનાવવામાં આવે છે અને તેને પેલા 'જ્યોત'ના બાજોઠ પાસે મૂકવામાં આવે છે. પછી જુવારના સાંઠાના કકડા લઇ, તેની સાત પગથીઆંની નીસરણી બનાવવામાં આવે છે. તે નીસરણી સાથે સૂતરના જાડા દોરાનો એક છેડો બાંધી, બીજો છેડો જે ઘરમાં તે પ્રયોગ થતો હોય છે તે ઘરના મોભે બાંધે છે. પછી પેલા પુતળાને ક્રમે ક્રમે પેલી નીસરણીનાં સાતે પગથીઆં ચઢાવે છે અને પછી પેલા સૂતરના તાંતણાને સળગાવે છે. જો તે તાંતણો ઠેઠ મોભારાસુધી સળગી જાય, તોજ મરનારો સદ્ગતિને પામ્યો છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. જો પ્રથમ વાર તાંતણો આખો ન સળગે તો ફરી વાર 'શંખાઢાળ' ઉજવાય. આ ઉત્સવ વખતે પણ 'પાટપૂજા'નો ખાસ વિધિ તો ખરોજ.

વિધવાની આત્મકથા

અને એ પંથના બાવાઓ અને બાવીઓ આપણી ભોળી બહેનોને કેવી ચાલાકીથી તેમની 'ગત્ય'માં ભેળવે છે, એ સમાજે જાણી લેવું જરૂરનું છે. એ ઘોર પ્રચારકાર્ય સમજાવતી, એક ઉચ્ચ કુટુંબની વિધવા બહેને સ્વમુખે કહેલી અને 'સાધુ–સર્વસ્વ' માસિકમાં પ્રકટ થયેલી એક કથાનો સારભાગ નીચે મુજબ છેઃ–

"મારા સસરા ભક્ત કહેવાતા. હું બાળવિધવા થયેલી. અમારે ત્યાં માર્ગી સાધુઓનો ઉતારો હતો. ઘેર આવેલા 'સંત'નો ચરણસ્પર્શ કરવાનો ધારો હોઇ હું તેવાઓને નમતી. સસરાજી પણ મને 'હરિ, ગુરુ, સંત'થી 'ભેદભાવ' ન રાખવાનું અવારનવાર કહેતા. એ શબ્દો મને પ્રથમ તો નિર્દોષ લાગતા. એ અભેદભાવ કેળવવાનો ઉપદેશ આજે મને સમજાયો છે. જ્યારે જ્યારે હું એ ભગવાંધારીઓને નમતી, ત્યારે એ સાધુ નામને લજવનારા 'આ નિર્વાણ ચટેલ છે ?' એવો પ્રશ્ન પૂછતા. એ પ્રશ્નાર્થ ત્યારે ન સમજાતો…સમય જતાં મને માતાજીઓ–માર્ગીપંથની કુટ્ટણીઓ-

નો સહવાસ થયો. ભજનમંડળીઓમાં જવા લાગી. ત્યાં સંતોનાં ભજનોની જમાતોનો નાદ લાગ્યો. 'મેઘ, ધારવો, તોરલ, રૂપાંદે, લખમો માળી અને માર્કંડ'ની વાણી હું બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા મંડી. 'આવ્યા અભ્યાગતને ઓળખો' 'જ્યોત્યુંને અજવાળે રે, રૂડાં દાન દીજીએ' એવાં એવાં કેટલાંય ભજનો મેં મોઢે કર્યાં.

"એક વખતે મારા ગામમાં એક 'બાપુ'ની મંડળી આવી. સૌ સ્ત્રીસમાજ સાથે હું પણ તે 'બાપુ'ના ચરણસ્પર્શ કરવા ગઇ. એ દિવસનો રંગ જૂદો હતો. 'બાપુજી' એક તોરણ-ચાકળાથી શણગારેલા નાજુક મંડપમાં ભગવાં વસ્ત્રો ધારી, પગે ચાખડી ચઢાવી, ઝુલાપર મંદમંદ હસતા ઝુલતા હતા. અમે સૌ નમ્યાં, ચરણસ્પર્શ કર્યા. 'જે જે બેટા' કહી 'બાપુજી'એ આશીર્વાદ આપ્યો. મારા સસરાનું નામ સાંભળી, મારા તરફ તો તેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું. કોઇ કોઇ ભોળી ધર્મઘેલી બ્હેનો તો તે 'બાપુજી'ની ચરણરજ માથે ધરવા લાગી. થોડા સમય પછી કથા ચાલી. મને યાદ છે કે, તેમાં જીવ, આત્મા, પુરુષ, પ્રકૃતિ એવું એવું ઘણું આવેલું. હું ત્યારે કશુંય ન સમજતી. એ કથા વંચાઇ રહ્યા બાદ હું ઘેર આવવા ઉભી થઈ ત્યાં તો 'વહુ! બેસને, હજુ ખરી મજા તો બાકી છે' એમ કહી એક બુઢ્ઢીએ મને નીચે બેસાડી અને પેલા 'બાપુજી'ના યુવાન અલમસ્ત સફેદ વસ્ત્રધારી બાવાઓએ રાસમંડળ શરૂ કર્યું. 'આશાભર્યાં અમે આવીયાં ને મારે વ્હાલે રમાડયાં રાસ રે' એવા એવા રાસ ગવાયા. એ સાંભળવામાં હું તલ્લીન હતી, ત્યાં પેલી બુઢ્ઢીએ બીજો પાસો ફેંક્યો. તે બોલી કે 'બેટા! જો તું 'ગત્ય'માં ભળશે, તો તો તને ખૂબ મજા પડશે અને 'નિજયા' ધર્મની વાતું તો સાયરપેટાંનેજ કહેવાય હો, બા! એ તો હરચંદ-તારામતીનો ધરમ છે.' એ સાંભળી મેં તે ડોશીમાને તે નવી વાતો સમજવા ખૂબ પ્રશ્નો પૂછ્યા. પ્રત્યુત્તરમાં એ 'માતાજી'એ મૂળમાં ઘા કર્યો:-બેટા! નિર્વાણ ચઢીશ ત્યારે બધું સમજાશે. તું હરિ-ગુરુ-સંત-ની થઇશ, 'આપપણું' મટાડીશ ત્યારે ધરમનો મરમ સમજાશે; અને તારી મરજી હોય, તો આજેજ વહેતી ગંગામાં નાહી લે. આજેજ ગત્ય મળવાની છે. તું કહે તો તને નિર્વાણ ચઢાવીએ.'

મારી અપકવ બુદ્ધિ,યુવાવસ્થા અને એ અધમ નરનારીઓના સહવાસના પરિણામે હું વણસમજ્યે તેમાં પડી. મને તે ડોકરી નિર્વાણના સ્થાનમાં લઈ ગઇ. ત્યાં એક પુરુષ ઉભો હતો. તેણે કંઇક સાંકેતિક શબ્દ પૂછી, પેલી ડોશી સાથે હાથોહાથ મેળવ્યો. જો કે મને એથી ખૂબ નવાઈ લાગી, પણ 'નિજયા' ધર્મમાં 'જ્યોત' આપોઆપ પ્રકટે છે, રાવળમાતા, રૂપાંદે, હરચંદ અને તારામતી અને જેસલ-તોરલ જેવાં પણ આ ગતમાં ભળ્યાં હતાં. રૂપાંએ કુંવર વરોધ્યો, માળા ને ફૂલ બતાવ્યાં, તોરલે જેસલને સજીવન કર્યો; વગેરે ચમત્કારિક વાતો તે ડોશીને મોઢેથી મેં સાંભળેલી તેથી મને નિર્વાણ સમજવાની હોંશ થઇ. એથી મેં પેલી ચેષ્ટાની દરકાર ન કરી. હું અંદર ગઇ. ત્યાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો બેઠેલાં. ત્યાં ભોંયપર પાંચ ખંડ પૂરેલા ને પાંચ ગાદીઓ નાખેલી. બાજોઠ પર એક પાત્રમાં 'જ્યોત' હતી તે પ્રકટાઇ. 'હરનામ-હરનામ-હરનામ' એવા ત્રણ અવાજ થયા. પછી 'નમણા'ની ક્રિયા થઇ. આ બધું મને પેલી ડોશી સમજાવતી. થોડા ચોખા અને એક પૈસો હાથમાં લઇ, અમુક ઢબે જ્યોત તરફ ફેરવી, નમણના મંત્ર ભણી, ત્રણ વખત 'હર-નામ' 'ગત્ય' ને બોલાવ્યું. પછી પીરગાદીને, જોગણી ગાદીને, લાખીયા ગાદીને, વીરગાદીને વગેરે અનુક્રમે 'ૐ ગુરુજી' એ શબ્દથી શરૂ થતા ને 'આખા ચઢાવું' એ શબ્દોથી પૂરા થતા મંત્રવડે તે ક્રિયા પૂરી થઇ; અને ત્યાર બાદ 'આરાધ' શરૂ થયો. એક પુરુષ પાણીના છાંટા તે ટોળામાં છાંટવા મંડ્યો. જેને છાંટા પડે તે સ્ત્રીપુરુષો ઉઠી ઉભાં થાય, 'ગત'ને 'પંજો' મેળવે (અંગુઠે અંગુઠા મેળવી ડાબો હાથ જમણા હાથ બરોબર સજજડ દાબવો તેને પંજો મેળવવો કહે છે) ને પછી પડદા પાછળ જાય...મને પણ છાંટા પડયા. મેં તે નરપિશાચોના સહવાસમાં મારૂં અમૂલ્ય શિયળ લૂંટાવ્યું. જે આર્ય લલનાઓએ પોતાના મોંઘેરા શિયળની રક્ષા કાજ દેહલતાઓને અગ્નિમાં ઝંપલાવી છે, તે જાતિની હું આ રીતે ધર્મના નામે સર્વસ્વ ગુમાવી ચૂકી.

નિર્લજ્જ વ્યભિચાર

આ વિધિ તે 'પાટપૂજા.' એ અધમ વિધિમાં કેટલાય પુરુષો પોતાની ગૃહલક્ષ્મીઓ,

બહેનો અને માતાસમ અન્ય નારીઓનાં શિયળ લૂંટાવે-લૂંટે છે. આ 'પાટપૂજા'ના પંથ-'ગત'માં ભળેલાં નીચ નરનારીઓ 'પાટપૂજા'ના પ્રસંગસિવાય પણ વ્યભિચાર આચરે છે. તે લોકોને પાપકર્મ કરવાની યાચના કરવી હોય, ત્યારે એમાં ભળેલાં અન્યોન્ય 'ખીચડી ખાવી છે' એવી સાંકેતિક યાચના કરે છે અને પરિણામે દુનિયાની નજરમાં ધૂળ છાંટી પાપકર્મ આચરે છે. એ લોકોમાં 'ચાલતી શીરામણી'-એટલે કે 'છૂટક જારકર્મ' એવો પણ એક સાંકેતિક શબ્દ વપરાય છે. આજે હું આ અધર્મ છે એમ જાણી શકું છું અને એટલેજ તે પિશાચોથી દૂર થઇ, થયેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતી જીવન ગુજારૂં છું."

એ પિશાચોના પંથની પાટપૂજા જેવીજ બીજી ભયંકર વાતો, 'ખોળાદાન' અને 'ચર્ણામૃત' હવે પછી ચીતરી, જગતને એ ભયાનક ધર્મ-રે, ધર્મને નામે ચાલતા પાપપુંજ-થી વાકેફ કરીશું.

હિંદુસમાજ ચેત! સમાજ અને રાજ્યસત્તાએએ આ પાપને દફનાવી દેવા સબળ પ્રયત્નો કરવા જોઇએ.

("સૌરાષ્ટ્ર" તા. ૧૯-૧૧-૨૭ ના અંકમાં લેખક 'વજ્રધારી')

૭૬-'એ કાંઈ સાચો માર્ગ નથી!'

રશિયાના પાટનગરમાં ફાંસીનો માંચડો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ઝાર એલેક્ઝાન્ડર ત્રીજાને ઠાર કરવાની કોશીશના ગુન્હેગાર એક જુવાન રશિયનને જીંદગીની કુરબાની કરીને તેના દેશપ્રેમની કિંમત ચૂકવતો જોવાને-ફાંસીને માંચડે ચઢતો જોવાને-રશિયનોની ઠઠ્ઠ જામી હતી. ઝારશાહીની જડ ઉખેડી નાખવાનો, જાનને જોખમે ઝારશાહીના અંગભૂતોનાં ખૂન કરવાની હિંસક પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી એ એકજ માર્ગ છે, એમ દઢતાપૂર્વક માનનારો એ જુવાન ફાંસીના માંચડા પાસે સ્મિત ફરકાવતો ઉભો હતો. 'મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ પામીને પણ હું આ ઝારશાહીનાં ઉચ્છેદનને માટેજ ઝઝુમીશ' એવો નિશ્ચય એના મુખની રેખાએ રેખા ઉપર અંકાયો હતો.

ધંટડી, વાગી, કાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા ફાંસી ફરમાવનાર અમલદારે, હમેશનો ક્રમ હોય તેમ, લાગણીવિનાના નિર્ઘૃણ અવાજે ઉચ્ચાર્યું "......પાંચ મીનીટ રહી છે. મિત્રોને, માતા-પિતાને, સ્વજનોને-જેને જેને મળવું હોય તેને મળી લ્યો."

જુવાન દોડતો દોડતો, મેદનીને મોખરે તેનો નાનો બંધવો ઉભો હતો તેની પાસે ગયો. તેના આત્મામાં ગુંજન થઈ રહ્યું હતું કે 'મારી પાછળ મારૂં જીવનકાર્ય આ મારો સહોદરજ ઉઠાવી લેવાનો છે.' એક માતાના ઉછંગમાં ખેલવાથી ભ્રાતા ભ્રાતા વચ્ચે જે અપાર્થિવ પ્રેમ ઉપજે છે, એ પ્રેમથી ઉભરાતા આ જુવાને તેના ભાઇને ભેટી, તેને એક આલિંગન દઈ, તેનો હાથ પોતાના હોઠસુધી ઉંચો લીધો અને એક ચુંબન કર્યું-અને તેની સજળ બનેલી આંખોએ છેલ્લો વિદાયસંદેશ દીધો.

પણ એ બધું છતાં, જ્યારે સમસ્ત માનવમેદનીનાં હૃદય લાગણીથી ઉછળી રહ્યાં હતાં ત્યારે પણ, એ નાનો ભાઈ ખડકસમો અડગ ઉભો રહ્યો. એના મુખ ઉપર કોઇ પ્રકારના ભાવની એક પણ રેખા નહોતી. પોતાની છેલ્લી વિદાય લેતા શહીદ-ભ્રાતાના આ ભાવ-પ્રદર્શનના જવાબ-માં, સત્તર વર્ષનો એ છોકરો માત્ર એટલુંજ બોલ્યોઃ 'ઓ! એ સાચો માર્ગ નથી.'

સત્તર વર્ષના છોકરાની આ લાગણીહીનતા જોઈ, સકળ જનસમૂહ સ્તબ્ધ થઇ ગયો.

આ વાતને બે વર્ષ થયાં. પોતાના મોટાભાઇની ફાંસી વેળા, 'ઓ! એ સાચો માર્ગ નથી' એવી અકળ વાણી ઉચ્ચારનાર એ યુવક તેના વિદ્યાલયમાંથી, તેની ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિ-ઓને કારણે બરતરફ થયો. એ અરસામાં રશિયામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડયો. પ્રજાસેવકોએ, અમલદારોની સાથે મળીને રાહત-પ્રવૃત્તિઓ આરંભી.

એ દિવસોમાં રાહત-પ્રવૃત્તિનો કાર્યક્રમ ઘડવા કાર્યકર્તાઓની એક મોટી સભા મળી હતી. એ સભાના એક ખૂણામાં આ યુવક બેઠો હતો. સૌ સેવકનાં લાગણીભર્યાં, દર્દભર્યાં, રાહત-પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાને માટે વિનવણી કરતાં ભાષણો સાંભળી લીધા પછી તે છલંગ મારીને ઉભો થઇ ગયો અને ત્રાડ પાડીને બોલવા માંડયોઃ 'ના, ના; અમારે મદદ નથી જોઇતી. એ સાચો માર્ગ નથી. દુષ્કાળની દારુણતા ઓછી કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખોટો માર્ગ છે. એનો અર્થ એ છે કે, તમે ઝારશાહીની જીવનદોરી લંબાવવા ચાહો છો. ખરી વાત તો એ છે કે, ભૂખમરો જેટલો વ્યાપક અને ઉગ્ર બનાવી શકાય તેટલો બનાવો; અને એ રીતે અસંતોષ જેટલો સળગાવી શકાય તેટલો સળગાવો. તમે જે સંસ્થાનું-ઝારશાહીનું-નિકંદન ચાહો છો, તેનું નિકંદન કાઢવાનો એ એકજ માર્ગ છે. અને ઝારશાહીના નાશવિના, આ ગુલામીનો કદીજ અંત આવવાનો નથી.' એ જુવાન એટલા આવેશથી બોલ્યો અને એટલું પ્રભાવશાળી બોલ્યો કે આખી સભા પરવશ બની તેને સાંભળી રહી; પણ જ્યારે તે બોલી રહ્યો ત્યારે સભાપતિએ તેને ગાંડો માણસ ગણીને કાઢી મૂક્યો.

× × × ×

આ પ્રસંગ પછી, એ જુવાને, બરાબર અઠ્ઠાવીસ વર્ષસુધી રશિયામાંથી દેશપારીની સજા ભોગવી અને એ અઠ્ઠાવીસ વર્ષ તેણે તેના વિચારોને અને જીવન-ફીલસુફીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા દિવસરાત કામ કર્યું-ભૂખમરો અને બીજી અનેકવિધ હાડમારીઓની વચ્ચે, પળે પળે ઝારના હત્યારાઓને હાથે જાન ગુમાવવાની ભીતિ વચ્ચે કામ કર્યું અને ૧૯૧૭ ના નવેમ્બર માસની ૭મી તારીખે તે પાછો સેન્ટ પીટર્સબર્ગ આવ્યો-હડધૂત થતા ગાંડા માણસતરીકે નહિ પણ રાષ્ટ્રદેવતરીકે-પૂજા પામતા પ્રજાના તારણહારતરીકે.

અઠ્ઠાવીસ વર્ષ પછી એ ફરી વાર પ્રજાસેવકોના સંઘ વચ્ચે, ખાસ ગોઠવેલી ઉંચી વ્યાખ્યાન-પીઠ ઉપર ચઢીને બોલવા ઉભો થયો; અને જાડા, બાંધી દડીના, ખાસ આકર્ષણ ન કરી શકે એવા શરીરવાળો, આગળ નીકળી આવેલાં ગાલનાં હાડકાંથી અને ઉપસેલાં ભવાંથી લાક્ષણિક રશિયન જેવો લાગતો, વિશાળ ભાલ અને પર્વતશૃંગસમા મસ્તકથી સૌનું ધ્યાન ખેંચતો, ઝીણી, કાળી, ચંચળ આંખ-કીકીઓથી સૌ કોઇને વશ કરી લેતો એ પુરુષ શું બોલ્યો ? તે માત્ર એટલુંજ બોલ્યો કે 'એ સાચો માર્ગ નહોતો. આ માર્ગ એ સાચો માર્ગ છે !' ઝારશાહી-નું ઉચ્છેદન કરીને સોવિયેટ-તંત્રનું ખાતમુહૂર્ત કરતી મેદનીની તાળીઓથી અને હર્ષનાદથી સભામંડપ ક્યાંય સુધી ગાજી રહ્યો !

પ્રથમ ગાંડા માણસતરીકે અને પછી પ્રજાના તારણહારતરીકે રશિયાના ઇતિહાસમાં અમર બની જનાર એ પુરુષનું નામ લેનીન.

ઝારશાહીઓસમી માનવલોહીતરસી રાજસંસ્થાઓને મીટાવવા, ઇતિહાસના તખ્ત ઉપર લેનીન સમા પુરુષવરોનુંજ આગમન થવું જોઇએ છે.×

(તા. ૩-૧૨-૧૯૨૭ ના 'સૌરાષ્ટ્રમાં'થી)

૭૭–ગામડાંનાં દુઃખદાયક દૃશ્યો

પ્રાસ્તાવિક

કાઠિયાવાડનાં નાનાંમોટાં રાજ્યોનાં ઘણાં ગામડાંની યાત્રા કરતાં જે દુઃખદાયક દૃશ્યો ખુંચી રહ્યાં છે, તેનો યત્કિંચિત ચિતાર સહૃદયી સુજ્ઞ વાચકોને આપવાનો આ પ્રયાસ છે. ગામડાંઓ હિંદુસ્તાનરૂપી વિરાટ સ્વરૂપના હાથપગો છે અને તે હાલ હાલમાં રાજાપ્રજા ઉભયનાં કમભાગ્યે સૂકાવા માંડ્યાં છે. એ કાંઇ કરુણારસપ્રધાન કાવ્ય કે નાટક નથી, પરંતુ એ તો મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ ખરો ખેલ છે. હિંદને લાગુ પડેલ આ જીવલેણ ક્ષયરોગનાં ચિહ્નો કોઇ ધન્વંતરીને વિગતે બતાવીને તેનું નિદાન કરાવવાની ભારે જરૂર છે; પણ આપણે તો બંધ આંખે આ ગામડાંઓમાં જઇએ છીએ અને એ બધું શૂન્ય હૃદયે સાંભળીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણ–સુદામાની દ્વારામતી, જાદવોનું જાદવાસ્થળ, નરસિંહ–મીરાંની પુણ્યભૂમિ, જાડેજા–જેઠવાનાં જોમ, ગોહેલોનાં ગૌરવ, રાણકદેવીનો જૂનો ગઢ, મૂળુ–માણેકનાં ધીંગાણાં, ઘોડાનાં ધમસાણ, બાપુજીનો બરડો, ગોવર્ધનભાઇનાં સુવર્ણગિરિનાં શૃંગો, રણજિતભાઇનાં લોકગીતો, કલુભાઇનાં ગોપકાવ્યો, રાયચૂરાજીની શૌર્યભીની કહાનીઓ અને કાકા કાલેલકરના ગ્રામ્યદેવતાઓ અત્યારે મરી ખૂટયાં છે. કાઠિયાવાડને એક છેડેથી બીજા છેડાસુધી ઢૂંઢી ઢૂંઢીને મરી જઇએ છતાંયે તેમાંનું કંઇ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય તેમ નથી એ ખરૂં; પણ એ તો નિર્વિવાદિતજ છે કે, જો આપણે ખુલ્લી આંખે અને સહૃદય ભાવે ગામડાંઓની યાત્રા કરીએ તો પરાર્થે નીચોવાઇને ભાંગીને ભુક્કો થઇ ગયેલી કરુણાની લાખો મૂર્તિઓમાં આપણને મહાપ્રભુજીનો સાક્ષાત્કાર જરૂર થાય.

ગામડે જતાં રસ્તામાં

શહેરોમાંથી ગામડે જતાં રસ્તામાં મળસ્કામાંજ માથે લદાયેલી લાકડાંની ભારીઓથી હાંફી રહેલી અને ઉંધું ઘાલીને પરાણે પરાણે દોડી રહેલી બાહોશ વણકર બહેનો આપણને સામી મળે છે. 'ઢેઈઢીઓ'ના નામથી ઓળખાઈ રહેલી એ આપણી બહેનોના ભાગ્યમાં કાંતવા–વણવાનો ધંધો નાશ પામ્યા પછી માત્ર ભીખ, મજુરી અને ચોરીજ રહેલી છે. લણણી વગેરેની મોસમ ટાણે રાતદિવસ એ બહેનોને ખેતરોમાં દુષ્ટ સાથીઓની સંગે કલાકોના કલાકસુધી પેટને માટે એકાંતમાં તનતોડ મજુરી કરવી પડે છે. મોસમવિનાના દિવસોમાં જંગલમાં આથડી આથડીને કે ચોરી કરીને કે જંગલખાતાના કોઇ પાપીઓના ફંદામાં ફસાઇને તેઓ આ ભારીઓ એકઠી કરે છે. શહેરોમાં તે વેચવા જતાં બદમાશો તેઓની શી વલે કરે છે તે તો એક દીનાનાથજ જાણે છે. આ સિવાય સડક ઉપર મજુરી કરીને કે છંદમાં પડીને તેઓ પોતાનું ગુજરાન મહાતોબાએ કરે છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે ખરેખર "રેંટીઓ બાળીને આપણે ભૂખ ને વ્યભિચાર વહોર્યાં છે." એ તો કહે છે કે "ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી એક પણ બહેનને ધંધો ન મળવાથી પોતાની પવિત્રતા વેચવી પડતી હોય ત્યાંસુધી તમારે ને મારે–બધાયે શરમાવું રહ્યું છે."

જરા આગળ જતાં દૂધની તાંબડીઓ લઇને રબારણો અને ઘીનાં પારીઆં લઇને ખેડુ ગરાસીઆઓ શહેરમાં વેચવા જતા માલૂમ પડે છે. દૂધના દૂધમાં અને પાણીના પાણીમાં એ કહેતીનું રહસ્ય મહીઆરીઓની મટુકી ઠીક સમજાવે છે. દૂધના લોભથી આ રબારણો બોકડાંમાત્રને જીવતાં રહેવાજ દેતી નથી. દિનપ્રતિદિન નિષ્ઠુર બની જઇ ભરવાડ લોકો આ બાપડાઓને જન્મે કે તરતજ ત્યાં ને ત્યાં વાડોમાં ફેંકી દે છે અને તે ત્યાંજ ભૂખે તરફડીયાં મારી ઝુરી ઝુરીને મરી જાય છે. આ ખેડુત ગરાસીઆ પણ પાડાઓને ધવરાવ્યાવિના સ્વધામમાં પહોંચાડી દેવાનું મહાપાતક વહોરી રહ્યા છે; નહિ તો કંઇ બધે પાડીઓનાં ખાડાં ને ખાડાં હોય અને પાડો કયાંય શોધ્યો જડે નહિ એમ બને? આ પ્રાણીઓ પ્રભુએ સરજ્યાં હશે, ત્યારે એમને સ્વપ્નુંયે નહિ હોય કે માનવજાતિને બક્ષેલી બુદ્ધિ કુદરતની કૃતિનો સ્વાર્થને ખાતર આટલી હદે ગેરઉપયોગ કરશે. દૂધ વેચવું એ તો પ્રથમ પાપ મનાતું. હાલમાં તો એ કમાણીનું સાધન થઇ પડયું છે અને તે એટલે સુધી કે પોતાનાં પેટનાં બાળબચ્ચાંને પણ ટીપુંયે દૂધ આપી શકાતું

નથી, ઘીના છાંટાનું તો નામજ કયાંથી લેવાય! દૂધાળાં જાનવરોને નીચોવાય તેટલાં નીચોવી મારીને પૈસાદારની હોજરીમાં એ ખૂન ઠલવવામાં આવે છે. શહેરોમાં જેમ જેમ વસ્તી, પૈસો, હૉટેલ-ચાની બદી વગેરે વધતાં જાય છે, તેમ તેમ ગામડાનું ગોરસ આ રીતે છડેચોક લૂંટાવા માંડયું છે. ગામડાંનું નૂર ચૂસી લઈ શહેરોમાં તેનું 'ઈન્જેકશન'-પીચકારી-દેતી મુંબઇની લોકલ ટ્રેનોની આવૃત્તિ હાલ હાલમાં કેમ જાણે સિહોર, ભાવનગર અને જેતલસર-રાજકોટ ટ્રેનમાં થતી હોય એમ જણાય છે. જયાં વ્હાડીસિવાય ઘી પીરસવામાં અવિવેક ગણાતો, ત્યાં હાલ ઘીનું પાવળું પણ ભાગ્યેજ ભરાય છે. જયાં તાંસળીઓમાં દૂધનાં દોણાં હોંશે હોંશે ઠલવાતાં હતાં ત્યાં હાલ મોરનાં આંસુ જેવી આછીપાતળી છાશનાયે સાંસા છે. અત્યારે તો બરડો આફ્રિકામાટે હુઝી રહ્યો છે અને વેરાવળનું બારૂં તો કેમ જાણે ગીરનું ગોરસ હણવા નિર્માયું હોય!

શાકભાજીના મોટલા, શેરડી-ગોળનાં ગાડાં, ખડકડબનાં ભરો, અનાજવજેના ગંજો, કપાસ-મગફળીનાં ભડાં, અધિકારીઓની લૂંટના ખજાના વગેરે એક પછી એક આપણને સામા મળ્યા-જ કરે છે. ધૂળમાંથી ધાન પેદા કરનાર ધાનમાટે વલખાં મારે અને ધાનમાંથી ધૂળ કરનારા ધાનમાં દટાઇ મરે છે એનો પૂરાવો જેઓને જોઇતો હોય તેઓએ અવશ્ય આ બધું જાતે જોઇને વિચારવું ઘટે. શહેરીઓનાં ખંજરોથી ફંવે ફંવે ભરાયેલ ગામડાંઓમાંથી લોહીની ધારાઓ વછૂટીને આ માર્ગે વહી રહી છે. આ ઘા મન, વચન અને કર્મથી રૂઝવવા કોઇ પણ ભોગે પ્રયાસ કરવો એ શું આપણા બધાનો ધર્મ નથી?

ઘણુ, વાઘ અને ટોળાંમાંથી ખાટકીઓએ કતલખાનાંમાટે ખરીદીને વિખૂટા પડાવેલ ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં વગેરે જ્યારે આપણને સામાં મળે છે, ત્યારે તો કાળમીંઢ હૈયે આંખો દાબ્યા છતાંયે આંખોમાંથી આંસુ સરી જાય છે અને અબુધ ગ્રામ્ય જનોની અપંગ દશા-માટે લાગણીહીન હૃદયમાં પણ સહેજે લાગી આવે છે. આવાં દુઃખદાયક દશ્યો જોઈ જોઇને કંઇ પણ ધાડ માર્યાવિના પ્રભુએ બક્ષેલી લાગણીઓ વિકુંઠિત કરવી તેના કરતાં તો બહેતર છે કે, શહેરોમાંજ દટાઇ મરવું. ઘરને આંગણે મૂલમજુરી નહિ મળતાં પોતાનાં બાળબચ્ચાંને ભૂખ્યે પેટે પ્રભુને ભળાવીને બહાર નીકળી પડેલ ગ્રામ્યજનો જ્યારે અશ્રુભીની આંખે આપણને સામા મળે છે, ત્યારે અનુભવાય છે કે ગામડાંનો સોથ વાળવામાં આપણે સૌએ લગીરે મણા રાખી નથી. આંને માટે આપણે રાજાપ્રજા-તમામ ઇશ્વરના દરબારમાં પૂરેપૂરા જવાબદાર છીએ અને શ્રીમંત અને સંસ્કારી વિશેષ.

(૧૯૨૫ ના "શારદા" માસિકના તંત્રીઅંકમાં લેખક—રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ)

૭૮—સુલેહરક્ષક પોલીસમેનો અને સ્વયંસેવકો કેવા જોઈયે!

જર્મનીસંબંધી આપને ઘણુંયે લખવાનું મન થાય છે. એ દેશજ મને કંઇ વિચિત્ર લાગે છે. આજે વળી બર્લિનસંબંધી થોડું લખું છું. કંટાળો તો નથી આવતો ને?

હેમ્બુર્ગથી અમે સીધાં બર્લીન ગયાં. યૂરોપના જૂદા જૂદા દેશોની ભાષાનું અમારૂં અજ્ઞાન અમને ડગલે ને પગલે નડવા લાગ્યું. જર્મનભાષા તો અમને કોઇનેયે ન આવડે! એટલે ઘણીયે વાર 'ગીતાને બદલે ઘેટાં' ની પુનરાવૃત્તિઓ થઇ. આપણા કોઇ હિંદી ભાઇ મળી આવે તો અમારો માર્ગ ઘણોજ સરળ થઇ જતો; એટલે અમે હેમ્બુર્ગથી નીકળ્યાં તે પહેલાં બર્લીનમાં વસતા એક હિંદી ભાઇને પત્ર લખેલો. બર્લીનના સ્ટેશનપર અમે તે ભાઇની ઘણીયે શોધ કરી; પરંતુ કંઇક ગલતી થઈ જવાથી તે ભાઇ સ્ટેશને ન આવી શકયા. બર્લીનની અમારી મુસાફરીમાં ખાસ નોંધ લેવા જેવી બીના તો ત્યાંની પોલીસસંબંધીની છે. અમારી પાસે પેલા હિંદી ભાઇનો ટેલીફોન નંબર હતો. અમે પોલીસના એક સિપાઇને અમારા ભાષાના અજ્ઞાનની જાણ કરી. સિપાઈ અમને જાહેર ટેલીફોનના મથક પાસે લઇ ગયો. અમે તેને નંબર કહ્યો; એટલે તેણેજ નંબર જોડીને વાત કરી લીધી. મુંગાં-બ્હેરાં વાત કરે તેમ તેણે અમને નિશાનીઓથી સમજાવી

લીધું કે, પેલા ભાઇ બહાર ગયેલા છે. અમે તે સિપાઇને પેલા ભાઇનું શિરનામું આપ્યું. તેણે એક ભાડાની મોટર બોલાવી. મોટરના હાંકનારને અમારે જવાના સ્થળની ખબર કરી. અમારો સામાન મોટરમાં ગોઠવી આપવામાં પણ તેણે મદદ કરી. તેની આટલી સુજનતા જોઇ તેને કંઇક બક્ષીસ આપી દેવાની અમારી ઇચ્છા થઈ. અમે 'બક્ષિસ' તેની સામે ધરી. તેના મ્હોં ઉપર આછું આછું હાસ્ય ફરક્યું. તેણે કંઇએ લેવાની ના પાડી. અમારી મોટર ચાલી અને તેણે નમ્રતાથી અમને સલામ કરી. મને આપણા મુંબઈના પોલીસ સિપાઇઓ યાદ આવ્યા. બન્ને વચ્ચે કેટલું અંતર !

જર્મનીની પોલીસવિષે તો મેં હેમ્બુર્ગમાં ઘણું સાંભળેલું. કોઇ ગંદકી કરે અથવા સ્વચ્છતાના નિયમોનું અતિક્રમણ કરે, તો **દંડ કરવા સુધીનો અખત્યાર પોલીસને** આપવામાં આવેલ છે. દંડસંબંધમાં કદાચ વાંધો પડે તો તેનાપર અપીલ થઇ શકે છે અને એ વાત સાચી છે; પરંતુ પોલીસને પોતાની આવી સત્તાનો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરવો પડે છે. યૂરોપના લોકો સ્વચ્છતાના નિયમોનું પરિપાલન અતિશય દૃઢતાથી અને સહૃદયથી કરે છે; એટલે મ્યુનીસીપાલીટીનો બોજો પણ ઘણોજ ઓછો થઇ રહે છે. શરીરના આરોગ્યસંબંધમાં તો અહીંનું એક છોકરૂંયે અજ્ઞાત નથી; આપણો દેશ અનેક રોગોથી પીડાઇ રહ્યો છે, તેનું કારણ આરોગ્યતાના પ્રાથમિક નિયમોનું આપણું ઘોર અજ્ઞાન ! અહીંની ગલીગુંચીઓ, ઘરો, વાડાઓ વગેરે સઘળું સ્વચ્છતાના આદર્શરૂપ છે; અને તેની જોડે આપણા મુંબઇના માળાઓ, ચાલો અને ગલીગુંચીઓ સરખાવીએ તો ?

આ સ્થળે હું અમદાવાદમાં જે ઘરમાં ઉછરેલી તે ઘર અને પોળ યાદ આવી રહે છે. પાયખાનાંઓના ખૂણા મળમૂત્રથી ભરાઇ ગયેલા અને પાણી જવાના રસ્તાઓ તો છંદાઇજ ગયેલા હોય ! જ્યાં ત્યાં પાણીના રેલાઓ અને ગંદા પાણીથી ભરેલાં ખાબોચીયાંઓ નજરે પડે ! પોળનું પાણી એકઠું કરવા સારૂ મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી કુંડાંઓ રાખવામાં આવે છે, તે પણ ભરાઇ ગયલાં. તેને ખાલી કરવા સારૂ ભંગી આવે; પરંતુ તે બિચારો કેટલું પાણી ઉલેચે ? ભંગીની એ ગંદુ પાણી ભરવાની ગાડી બે ચાર ઠેકાણેથી તો જરૂર કાણી હોય ! આવાં અનેક જાતનાં ગંદકીનાં સ્થાનોથી અમદાવાદ શહેર ભરેલું છે. અમદાવાદમાં રોગનો ઉપદ્રવ સવિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે તેનું પણ આજ કારણ છે; અને વ્યાધિગ્રસ્ત લોકોમાં આનંદ, ચેતન અને ઉત્સાહ દૃષ્ટિએ ન પડે તેમાં નવાઇ શી ?

અહીંની—જર્મનીની સ્ત્રીઓ પણ સ્વચ્છતા જાળવવામાં તો અતિકુશળ છે. તેમના ઘરમાં કચરાનું કે ગંદકીનું નામનિશાન મળે નહિ. ખાદ્ય ખોરાકીની દુકાનોમાં પણ સ્થળે સ્થળે સ્વચ્છતા મૂર્તિમંત દેખાય ! હું એક વાત કહી લઉં કે, તેમને સ્વચ્છતા જાળવવામાં દિવસે દિવસે થતી વૈજ્ઞાનિક શોધો તેમજ બીજાં અનેક સાધનો મદદગાર છે; છતાંય આપણી અસ્વચ્છતાનો તો આથી કશોય બચાવ થઇ શકતો નથી. મુંબઇની મિઠાઈવાળાઓની કે દૂધ વેચનારા ભૈયાની દુકાન અંદર જઇને જોઈ છે ? તેની અંદર સ્થળે સ્થળે રોગોત્પાદક જંતુઓના આવાસ જોઇ શકાશે. ત્યાંની મ્યુનીસીપાલીટી 'પરવાનો' આપતી વખતે ઘણીયે 'કાળજી' દાખવે છે, પરંતુ પછી......પછીનું પરિણામ તો આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષજ છે ને ! અહીંનાં ઘરોમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે કચરો નાખવાની પ્રથા નથી, પરંતુ ઘરનો કચરો એકજ ઠેકાણે એકઠો કરી રાખી મૂકવામાં આવે. સવારે મ્યુનીસીપલ કચરાગાડી આવવાના સમયે સૌ એ કચરાનાં ઠામ બારણાની બહાર મૂકી દે. કચરાની ગાડીવાળો એ સઘળાં ઠામ ગાડીમાં ઠાલવી દે.

ટ્રામગાડીઓમાં પણ અહીં બહુજ વિનય અને સંભાળ રાખવામાં આવે છે. ચઢતા—ઉતરતા માણસોની સંભાળ અતિશય પ્રમાણમાં કંડક્ટર રાખે. કોઇ બાઇ બે—ચાર છોકરાંઓને લઇને ઉતરવાની હોય તો કંડક્ટર પ્રથમ નીચે ઉતરી જાય અને પેલાં બચ્ચાંઓને તે નીચે ઉતારી આપે. તેવીજ રીતે કોઈ વૃદ્ધને નીચે ઉતરવું ચઢવું હોય તો કંડક્ટર મદદ આપવાને બંધાયલોજ હોય છે. ટ્રામ ઉભી રહેવાનાં સ્થળો પાસે જો મુસાફર ઉતરતાં કે ચઢતાં હોય તો તે બાજુથી આવતી દરેક મોટર અને ગાડીઓ આપોઆપ ઉભી થઈ રહે. આ કાનુનનો ભંગ કરનારને

તરતજ દંડ કરવામાં આવે છે. મુંબઈની ટ્રામગાડીઓની સરખામણી કરૂં? મુસાફરોપ્રત્યે-પછીથી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ-કંડક્ટરની તોછડાઇ, અવિનયનો તો પાર નહિ: બાલબચ્ચાં ઉતરતાં-ચઢતાં હોય તેની દરકાર રાખ્યા સિવાય ટ્રામ ચલાવવાને ઘંટી મારી દે! ઉતારૂઓને મદદ આપી રહેવાનું તો આપણા કંડક્ટર મહાશયો શીખ્યાજ નથી! ઉતારૂઓ ચઢતા હોય કે ઉતરતા હોય તો-પણ તે બાજુથી મોટર કે વિક્ટોરિયા તો ઉતારૂઓનાં અંગ ઉપર ધસીજ આવવાની!

પણ આ સરખામણી કરવાથી શો ફાયદો છે? આપણાં ખાતાંઓ જોકે લોકોને પૈસેટકે, તેમને સુખસગવડ આપી રહેવાને ચલાવવામાં આવે છે, તોપણ તેમાં પ્રજાનો અવાજ નથી અને તે જ્યાંસુધી નથી ત્યાંલગી તો સ્થિતિ આવીજ રહેવાની.

(તા. ૩-૧૨-૨૫ ના 'કર્મભૂમિ'માં લેખિકા-સૌ૦ બ્હેન ભાનુમતી દલપતરામ ત્રિવેદી)

૭૯-ગાંડિવ

કોઇ સંધ્યાએ આપણે સમુદ્રને કાંઠે ઉભીએ. અનંત લાગતા આસમાની વ્યોમમાં નજર ઠેરવીએ ન ઠેરવીએ ત્યાં સમુદ્રને સામે પાર સૂર્યદેવ પાતાળમાં ઉતરી જાય છે અને આખું આકાશ સૂર્યાસ્તની સુવર્ણકાન્તિથી રંગાઈ જાય છે. સાથેસાથ સમુદ્રના શાંત નીર ઉપર આકાશ-ની અદ્‌ભુત સુંદર તસ્વીર છપાય છે. એ જોતા અને મંદમંદ મધુર નાદે ગાન કરતી ચાલી આવતી શીતળ વાયુલહરિઓનો આનંદ માણતા, આપણે કોઈ અગમ્ય, અનિર્વચનીય, અજબ આનંદમાં ડૂબી જઇએ છીએ. તે ઘડીએ મનમાં કલ્પનાયે આવી શકે કે, એ મીઠી પવન-લહરિઓ પ્રલયકારી ઝંઝાવાતનું રુદ્ર રૂપ ધરી, પલકમાં તો સમુદ્રને વિનાશના દૈત્ય જેવો ભીષણ બનાવી મૂકશે? એમ બને ત્યારે માનવી મુંગી પ્રાર્થના ઉચ્ચારે કે 'નેતિ! નેતિ!'

એ વાત ચૂકી જઈ માનવીએ એક દિવસ સરજનહારના સમોવડીઆ હોવાનો ગર્વ જાહેર કર્યો. તેણે 'ટીટાનીક' નામની એક જબરી આગબોટ બનાવી અને એને લગીરે ઇજા કરવાની કોઇની તાકાત નથી એવા અહંકારથી સમુદ્રમાં તેને તરતી મૂકી. 'ટીટાનીક'ની મજબૂતી ઉપર મદાર બાંધીને તેણે સાથે પ્રાણસંરક્ષક કીસ્તીઓ પણ ન લીધી. પોર્ટસ્માઉથ બંદરેથી નીકળી આટલાંટિકનાં પાણી કાપતી, ટીટાનીક અમેરિકા ચાલી. એકાએક આટલાંટીકના ઉદરમાંથી પ્રચંડ મોજાં ઉછળવા માંડયાં. પાણી નીચે તરતા બરફના ડુંગરોએ મ્હોં ફાડ્યું. કુદરતના એ તરતા રાક્ષસોએ ટીટાનીકના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. તેનાં માણસો કાંપતાં, ધ્રૂજતાં, મરણમાંથી ઉગરવા તરફડીયાં મારવા લાગ્યાં. એ તરફડાટમાંથી સ્તુતિ ઉઠી 'નેતિ! નેતિ!'

જે શક્તિ માણસના મ્હોંમાંથી 'નેતિ! નેતિ!' બોલાવે છે, તેજ શક્તિ રાષ્ટ્રોનાં અને પ્રજાનાં ભાવિની દોરી પોતાના હાથમાં રાખી રહી છે. તેણે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમની કબર રચી; તેણે મીસર અને બાબીલોનનાં મહારાજ્યોનાં દફન કર્યાં; તેણે રશિયાની ઝારશાહી અને યૂરોપની પોપશાહીનો વિનાશ કર્યો. તેજ શક્તિ આજે મીસરને નવો અવતાર આપી રહી છે. તેજ શક્તિ આજે ભારતનું અને ચીનનું નવસર્જન કરી રહી છે.

ઓ ભારતવર્ષ! જેણે તારે આંગણે અફઘાનોનાં ધાડાં અને મોગલનાં જૂથ ઉતાર્યાં, જેણે તારી છાતીને યૂરોપીયનનોની એડી નીચે છુંદાવી, જેણે તારી જીવનકથામાં અનેક વિજયો અને અનેક પરાજયો નોંધાવ્યા, તેજ સરજનહાર તને આજસુધી જીવાડી રહ્યો છે અને એજ પરમ શક્તિ આજે તને સ્વાધીન બનવા પ્રેરે છે-તેજ મહાવિધાયક તને સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ લડવા મોકલે છે. એનું એવું શાસન છે કેઃ-

'ભારત! તારૂં યુદ્ધધનુષ્ય ગાંડિવ સુદૃઢ પકડી રાખજે અને વિજયટંકાર કરજે. ગાંડિવને શિથિલ થવા દઇશ નહિ કે તું નિરાશ થઇશ નહિ. યુદ્ધસ્વ-સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ લડો અને વિજય વરો એ મારી આજ્ઞા છે.'

એક મદ્રાસી કવિ

(તા. ૨૯-૮-૧૯૨૫ ના "સૌરાષ્ટ્ર"નું મુખપૃષ્ઠ)

૮૦–આપણે ગુમાવેલા અગત્યના ખજાના

સમયનો પ્રવાહ જગતને આટલા ત્વરિત વેગે ઘસડી જશે એવું નહોતું ધાર્યું. દહાડે દહાડે એકેક દશકાના અને દશકે દશકે એકેક યુગના પલટા અનુભવાઇ રહ્યા છે. કાળ–સાગરનાં મોજાં એક પછી એક આવીને કિનારાની પાકી પાળોનેય પોતાની થપાટોવડે પાણીમાં ડૂબાવે છે. ગઈ કાલની ઘટના આજે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ–અરે કલ્પનાની કોઈ ઝળહળતી માયાવી આકૃતિ બની જાય છે. દુનિયાના સરજનહારે મનુષ્યોની સાથે આ તે કેવી લીલા આદરી છે !

એવાયે દિવસો હતા, કે જ્યારે ધરતીનાં સાત સાત પડ વચ્ચે થઇને ચાલ્યા જતા ઝરાઓને શોધી કાઢનારાં માનવી આપણે ગામડે ગામડે વસતાં હતાં. ભોંયની સપાટી સાથે કાન માંડીને ભૂતળમાં રમતી જતી સરવાણીઓનાં કલકલ ગીતો આ ગામડીઆ પાણી–કળાઓ કાનોકાન સાંભળી શકતા. સીમનું ઝાડવે ઝાડવું આ ગેબી જળ–શોધકોને માતા વસુંધરાના હૈયામાં ઉછળતી ગુપ્ત જળ–ધારાઓની બાતમી દેતું. પ્રભાતને ઠંડે પહોરે કે કડકડતે શિયાળે પણ ખેતરોનાં અમુક સ્થળોનાં ઢેફાંમાંથી અચાનક ઉની વરાળનો સ્પર્શ અનુભવતાં વેંતજ એ શોધક બંધુના દેહનાં પરમાણુઓ પોકારી ઉઠતાં કે આંહી છે–પાણી આંહી છે. પળવારમાં એ જ્ઞાનીની લાકડી એ સંકેત–સ્થાન ઉપર એંધાણી દેતી. કોદાળી અને ત્રીકમના ઘા શરૂ થતા. બરાબર ભાખ્યા મુજબ ધરતીમાં એક પછી એક ચોક્કસ રંગના વળા દેખાતા અને આખરે આપેલા કોલ અનુસાર એ નવાણના અમુક ઉંડાણેથી જળધારાઓ છૂટતી–ધરતી માતાના થાનેલામાંથી જાણે ધાવણની શેડો ઉછળતી. દેશનાં લાખો જળાશયો આજે એ ગામડીયા ઇલ્મની સાહેદી દેતાં મોજુદ ઉભાં છે.

અમારી તેમજ અનેકની સાંભરણની આવી ઘટનાઓ હશે. એક ગામમાં નવાણ ગળાય, બહુ ઉંડાં ખોદાણ થયાં; પણ પાણીનો પત્તો નથી. બોલાવો ગામના પાણી–કળાને. એ બંધુ બેય આંખે સુરદાસ ! ખાટલીમાં બેસાડીને સુરદાસને રસીથી તળીએ ઉતાર્યા. ઉતરીને અંધ પુરુષે જાણે કે જુગજુગોની જૂની ઓળખાણ હોય તેવી મીઠાશથી પ્રત્યેક પથ્થરપર હાથ પંપાળ્યા. આંગળીઓનાં ટેરવાંવડે ભૂસ્તરવિદ્યાની ભાષા ઉકેલી, સ્થળે સ્થળે કાન માંડીને એણે કાળમીંઢ શિલાઓના પેટની વાત લીધી. ‘ આંહી ઘા કરો ’ એવી હાકલ મારીને એક પથ્થરપર આંગળી મેલી પહેલોજ ઘા, અને જાણે કે ગંગા મૈયા વછૂટયાં. સાત સાત દુકાળોએ ઉપરાઉપરી શોષ્યાં તોયે એ સાચાં નીર નથી ખૂટયાં; અને આટલા સંશોધનનું મહેનતાણું શું ? શુકનનું એક શ્રીફળ અને અઢી રૂપીઆ. ચાર ચાર કોસનાં પાણી છલકાય તો ૪૦–૫૦ ની પાઘડી. પહેલું પરિણામ ને પછી ઇનામ. પાણી–કળાની આખી ઓલાદ ચાલતી. એવાયે દિવસો હતા !

આજે એ દિવસો ઉપર દશ કરતાં વિશેષ ચોમાસાં નથી વરસ્યાં; છતાં આજે કેવો એક યુગાન્તર બની ગયો ! મેજર પોગ્સન નામનો એક અંગ્રેજ. મુંબઇની સરકારે પડો વજડાવ્યો કે, પોગ્સન સાહેબ ઇશ્વરી ચમત્કાર અજમાવીને પૃથ્વીનાં અંતર્ગત ઝરણાંને ઝાલી લ્યે છે. ચમત્કારોને તિરસ્કાર દેનારી, ઈશ્વરી સંકલ્પોને વહેમ કહેનારી અને વિજ્ઞાનવિદ્યાનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોમાંજ વિશ્વાસ કરનારી આ સરકારે પોગ્સન પયગંબરને માસિક રૂા. ૩ હજારને પગારે જળ–શોધક નીમ્યા છે.

પણ આ પયગંબર સાહેબની આજસુધીની કારકીર્દીની ભાળ લે તેવા ટીખળખોરેય હિંદમાં પડયા છે ને ! ખબર પડી છે કે, કુલ ૧૨૬ જગ્યાઓ ઉપર પોગ્સન સાહેબે ખોદાણ કરાવ્યાં. તેમાંથી ફક્ત દશ જગ્યામાંજ શારડી ઉતરી શકી ને તેમાંથીયે છજ સ્થળોનાં તળ સાચાં નીવડયાં. પોગ્સન સાહેબને પાણીનાં ઝરણાં શોધવાનો ચમત્કાર તો આવડતો હોય યા ન હોય, પરંતુ હિંદી પ્રજાનું પેટ ફોડીને તેમાંથી વાર્ષિક ૩૬ હજારની નિર્મળ–ધવલ રૂપેરી સરવણી ખેંચી કાઢવાનો ઇલ્મ તો બેશક તેમને હાથે બેસી ગયો લાગે છે.

ગામડાના ગરીબ જળશોધકો–તેઓ પોગ્સન સાહેબ જેવા કશા જળમંત્રો નહોતા જાણતા. તેઓના હૈયામાં તો યુગયુગોનાં અનુમાનોની અનુભવસિદ્ધ ઉકલત હતી. અજાણ્યે અજાણ્યે પણ

તેઓનાં મસ્તકમાં કોઇ ભૂસ્તર વિદ્યાનું પ્રકરણ ઘુમી રહ્યું હતું. પોતાની ઇંદ્રિયોને તેઓએ અથાગ સંયમ પળાવીને આખરે કુદરતના હૃદયની આ ખાનગીઓ વાંચવા જેટલી સતેજ બનાવી હશે. એ ગામડીઆઓ બાંધ્યા દરમાયા ઉપર સહીસલામત રહીને પોતાની નિષ્ફળતાઓને અટપટી બુદ્ધિના ખુલાસાવડે ઢાંકી શકે તેવું નહોતું. કાં ફતેહ, નહિ તો આબરૂનો ને ધંધાનો નાશ. એ બેજ માર્ગોપર તેઓને જવાનું હતું અને તેઓની વિદ્યાની અજાયબ સફળતા જ્યાં જુઓ ત્યાં મોજુદ ઉભી છે.

કુદરતનો આ આખો જાસુસવર્ગ અત્યારે ફના થઇ જવાની અણીપર છે. કાળનાં ઘમસાણ એને ઘસડતાં જાય છે; પરંતુ પોગ્સન–ઘેલડી સરકારને કદી ન સૂઝયું કે, એ અણમોલ અને અપરિપ્રાપ્ય વારસાને અખંડિત વહેતો રાખવામાટે ગામડાના એ શતકોજૂના જળ–શોધકોની એક સંસ્થા–એક ખાતું ખોલીએ. નજ સૂઝે! પરાધીન પ્રજાની પરાધીનતા જો કાયમ કરવી હોય તો એના ભૂતકાળને ઘસી ભૂંસી નાખો, એ વીસમી સદીના વિજેતાઓનો જીવન–મંત્ર છે. ભારતવર્ષપરત્વે તો કોઈ એકાદ લેસ્લી વિલ્સનનો નહિ પણ સમગ્ર અંગ્રેજ પ્રજાનો એ સંકલ્પ છે. ઢાકાનું મલમલ વણનારનાં કાંડાં છેદી નાખનારી શ્રીમતી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનો એ તો અખંડ વારસો છે; નહિ તો અત્યારેયે મુંબઇ ઇલાકાને ગામડે ગામડે પથરાયલા એ પાણી–કળા વર્ગમાંથી મુંબઈની સરકારને એક સો દેશી પોગ્સનો મળી રહેત.

પરંતુ આટલો સાર વલોવીને આપણું કર્તવ્ય તો આપણાં રજવાડાંની સમક્ષ ધરવાનું રહ્યું. બ્રિટિશ હિંદની ભૂલોનો ઇતિહાસ રજવાડાંઓમાં પુનરાવર્તન ન પામે તેટલીજ આપણી ચેતવણી હોય. રજવાડો આજ ગાફેલ બનીને અંગ્રેજોની નકલ કરવાને નાદે ચઢયો છે. પોતાનાં રસોડાં પણ જેઓએ વિલાયતી પાકશાસ્ત્રીઓના–બબરચીઓના હાથમા સોંપી દીધાં છે, તેવા રાજા બહાદૂરો આવા કોઇક પોગ્સનને પોતાના દ્વારમાં પધરાવતાં શી વાર લગાડવાના હતા? પરંતુ જે વાતમાં એક પરદેશી વેપારી રાજસત્તાનું જીવન છે, તેજ વાતમાં આપણાં રાજ્યોનો આપઘાત છે. પશ્ચિમનાં સુધરેલાં સાધનોના મોહમાં કેટલાંયે રાજ્યો પતંગીઆં બની ઝંપાપાત કરી રહ્યાં છે. ઉપરચોટીઆ વિદેશી જ્ઞાનનો હલ્લો આપણા ઉપર–મુખ્યત્વે આપણી ખેતીવાડીના ઉપર ચાલ્યો આવે છે. એનાં થાણાં સ્થપાવા લાગ્યાં છે. કાં તો એનું અંધ અનુકરણ આપણને બેય રીતે માર દેશે–એટલે કે, આપણી જૂની વિદ્યાને હોલવી નાખીને એ વિલાયતી ઇલ્મ આપણને નવો પ્રકાશ આપી નહિ શકે; અને કાં તો આપણે આપણી જૂની વિદ્યાને નવાં અજવાળાં સાથે સંયોગ કરાવી દેવો જોઇએ.

પરંતુ આપણાં રજવાડાં તો જૂના ખજાનાનું દફ્ન ઠંડે કલેજે નિરખી રહ્યાં છે. કોઈ પણ રાજ્યના અહેવાલમાં પોતાની હદમાં વસતા પાણી–કળાઓની ટીપ છે? ખેતીવાડીના કુશળ કણબીઓનું પત્રક છે? વંશપરંપરાથી વૈદક કરતાં આવનારાં કુટુંબોની નોંધ છે? પોતાના દેશી વહાણવટીઓની–ખારવાઓની ઓળખાણ છે? મહાસાગરને તળિયે જઇ મોતી કાઢનાર મરજીવાઓની ઓલાદવિષે કોઇ બંદરવાળાં રાજ્યોએ કશી હકીકતો સાચવી છે? ઢોરનું વૈદું કરનાર, ખડેલાં હાડકાં ચઢાવનાર, તૂટેલાં અવયવોના સાંધો મેળવનાર, એવા અજાયબ ઇલ્મીઓ પોતાને ગામડે ક્યાં કેવી હાલતમાં વસે છે તેની તપાસ રાખી છે કોઇ રાજ્યે? ગીર, બરડો અને શિહોરી ડુંગરાના માલીકોને કદી સૂઝયું છે કે, આ અણમોલ વનસ્પતિઓનો કોઇ રસીલો જાણકાર પોતાને આંગણે ક્યાં અને કેવી રીતે જીવે છે? એના અનુભવની નોંધો તપાસી છે કદી? એમની પાસેથી જંગલ ખીલવવાની સલાહો મેળવી છે કદી? એવા એવા કેટલા ખજાનાઓ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ, તેનું સવિસ્તર વિવેચન આવતા અંકમાં કરીશું. દરમિયાન એવા નિપુણ પુરુષોની ટીપ કરીને અમને મોકલવા અમે જાહેર પ્રજાને વિનવીએ છીએ.

(તા. ૨૯–૮–૨૫ ના "સૌરાષ્ટ્ર"નો અગ્રલેખ)

૮૧—કરબલાના એક મહાન ધર્મવીર—હઝરત ઈમામહુસેન

બાદશાહ યઝીદની સીતમગાર સલ્તનત કેમ ઉખડી ગઈ?

(વિશ્વવિખ્યાત ઇસ્લામધર્મે અનેક નરરત્નો નીપજાવ્યાં છે. કુફા, શામ અને અરબસ્તાનની ભૂમિ કંઈએક ઓલીઆઓના ઇતિહાસથી મઘમઘે છે. એ સૌ ધર્મવીરોમાં અજોડ એવા સત્યાગ્રહી મહારથી હજરત ઈમામ હુસેને ઈ. સ. ની સાતમી સદીમાં યઝીદની જુલ્મગાર સલ્તનતના પાયા, સત્યાગ્રહનો અવિરત જંગ ખેલીને હચમચાવી નાખ્યા, તેનો ઇતિહાસ અનેક અરબ્બી ગ્રંથોમાંથી સાંપડે છે. એ જ્વલંત ઈતિહાસની અને ધર્મ-જંગમાં હજરત ઈમામ હુસેનના સત્યને કાજે બલિદાનની સુવર્ણરેખા નીચલા લેખમાં ઝળહળે છે.)

આલમ ઉપર પાપનો બોજ દુઃસહ બને છે, ત્યારે ધરતીપરથી તેનું ભારણ વેગળું કરવા એક યુગાવતારી પુરુષ જન્મે છે. એવા પુરુષનું જીવનજ અન્યાયની પરંપરા સામે મંડાયેલા વિગ્રહનો ભવ્ય ઇતિહાસ બની રહે છે.

ઇસ્લામના પરમ ઉદ્ધારક હજરત મહમદ પયગંબર બેહીસ્તનશીન થયા પછી ચાર ખિલાફતોના અમલને અંતે જયારે ઠેઠ શામ, મીસર અને અરબસ્તાનસુધી સીતમોનો સોકરડો બોલાવનાર જુલમગાર યઝીદ દમીશ્કમાં તખ્તનશીન થયો, ત્યારે એની નૃશંસ પાપલીલા સામે સત્યનો ઝુંડો લઇને અવિરત ઝુઝનાર હજરત ઇમામ હુસેનના મોરચા મંડાઇ રહ્યા. એ સમયનો ઇતિહાસ ઇસ્લામના રક્ષણાર્થે સીતમગાર સલ્તનતના ખપ્પરમાં હોમાયલા એક અજોડ સત્યાગ્રહી નરવીરના બલિદાનનો જાજવલ્યમાન ઇતિહાસ છે. હીજરી સન ૬૧ અથવા ઈ. સ. ૬૮૦ નું એ યુગ યુગ સુધી જનતાની સ્મૃતિમાં ચિરંજીવ અંકાયલું વર્ષ ઇસ્લામના અથંગ ધર્મવીરના આત્મોત્સર્ગમાંથી ઉત્થાન પામતી બુલંદ વિજયગાથાની ન ભુંસાય તેવી તવારીખ નોંધે છે. આજે કરબલાના પુણ્યધામમાં જેના સત્યાગ્રહી જંગ અને શહાદતની અમર સાક્ષી પૂરતો વિશાળ રોજો ઉભો છે અને જેની પવિત્ર સ્મૃતિ સંઘરીને ઇસ્લામી જનતા પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે, એ મહાન ધર્મવીર હજરત ઇમામ હુસેન અંની આ પીછાન છે.

સત્યના પૂજારીઓ

દેશ દેશના મનુજો સમજતા હશે કે, સત્યાગ્રહનાં મંડાણ તો અમારા શિરોમણિએ કર્યાં છે. હિંદનો કોઈ વિભાગ સમજતો હશે કે, ખરા સત્યાગ્રહના પિતા ગાંધી છે; રશીઆ સમજે છે કે, એ અક્રૂર શસ્ત્રનો ઉત્પાદક ટૉલ્સ્ટોય છે. આ તમામ વિભ્રમ છે, ખોટા ખ્યાલો છે. યુગે યુગે, દેશે દેશે, સદીએ સદીએ, પ્રસંગે પ્રસંગે સત્યના પૂજારીઓ પ્રકટે છે. સત્યાગ્રહનો જન્મદાતા કોઈ એકજ માનવ નથી. સત્યાગ્રહ તો કીરતારની બક્ષેલી દિવ્ય જ્યોત છે. કીરતારના સાચા ભક્ત ઉપર, સત્યના અથંગ પૂજારી ઉપર તેનાં કલ્યાણદાયી અજવાળાં ઉતરે છે. હીજરી સનની પહેલી સદીમાં એવો સત્યનો જવીતનિર્વિશેષ પૂજારી ઇસ્લામી પ્રજાના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રકટયો. હજરત ઇમામ હુસેનના સ્વરૂપમાં જગતને જાજરમાને સત્યની પીછાન સોંપડી.

સીરિયાની જુલ્મી સલ્તનતનાં કરતુકો ઉપર આ ધર્મવીરનું કાળજું કકળી ઉઠતું, પ્રજાના કલ્યાણને કાજે સલ્તનત સામે જંગ જમાવવાને તેના દિલમાં પ્યાસ સળગતી; પણ સમકાલીન પ્રજા પોતાના મહાન નરને કયાં મૂલવી શકી છે? દુનિયાનો આ અળખામણો શિરસ્તો હજરત ઇમામ હુસેનના સંબંધમાં જેટલો સાચો ઠરે છે, તેટલો બીજા કોઇ મહાન પુરુષને માટે ભાગ્યેજ ઠરે છે. જ્યારથી એણે પાપની સામે બેઠો બળવો આદર્યો, ત્યારથીજ તેના રાહ ઉપર શયતાનના હજારો શાગીર્દોએ શૂળી વેરી દીધા; પણ ધ્યેયસિદ્ધિના મંદિર ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને ઇમામ હુસેને પોતાની કુચને અપ્રતિહત ધપાવ્યેજ રાખી. પ્રજાનાં રક્ત ચૂસનાર યઝીદ તખ્તનશીન થતાંજ હજરતે તેની સત્તાનો ઇનિકાર કર્યો અને પ્રજાને હાકલ દીધી કે, સત્યને પંથે તમારો સાથ અર્પો. જુલ્મના કોરડા નીચે નૂર ગુમાવી બેઠેલી પ્રજામાં એવી મર્દાનગી દાખવવાની તાકાત નહોતી. ઉલટી આ ધર્મવીરની જીંદગી ઉપર આફત તોળાઈ રહી; પણ એને તો હરકોઇ ભોગે ઇસ્લામી બાંધવોનાં વીતકો ફેડવાં હતાં. આવરણોની, આપત્તિઓની, દુઃખપરંપરાની એને કંઇ વિસાત નહોતી.

સીતમગાર સલ્તનત

સુલ્તાન યઝીદના કાસીદોએ અને હાકેમોએ કાળો કેર વર્તાવ્યો. ગામેગામ ફરીને એમણે યઝીદની સત્તા જોરજુલ્મથી મંજુર રખાવી. જેણે જેણે ઇન્કાર કર્યો, તેના હાથપગ ને જીભ વાઢયાં અગર તેને શૂળીને સ્વાધીન કર્યા. પુરુષોને હણી તેમની ઓરતોને કબજે કરી. યઝીદનો દૂત આવે કે પ્રજાને યમદૂતનો સાક્ષાત્કાર થાય. થરથરતી રૈયત એની તમામ શરતોનો સ્વીકાર કરે અને હજરત ઇમામ હુસેન જેવા ઓલિયા પુરુષ સામે અમંગળ પ્રવૃત્તિ આદરે. ઈમામ હુસેનના સાથીઓ તૂટવા લાગ્યા. આખા ઈરાક પ્રદેશમાંથી હજરતના સાથીઓ ચાર–પાંચજ નીકળ્યા. એ પણ એમના પિત્રાઇઓ કે નિકટના સંબંધીજનો. જે કુફા પ્રદેશની પ્રજા હજરતના નામપર ફીદા હોવાની જાહીરાતો પોકારતી, તે પણ યઝીદના કોરડા નીચે ફરી બેઠી. પાપી સુલ્તાન સામે પોકાર ઉઠાવનાર મહાત્માને આખરે મક્કાનો આશ્રય લેવાની વેળા આવી. એક સમયના એ મહાજાદા રંક પ્રવાસી બન્યા. એને લાગ્યું કે, જો મારી હાજરીના કારણેજ પ્રજા ઉપર યઝીદનો સીતમ ચાલતો હોય તો બહેતર છે કે, મારેજ આત્મસમર્પણ કરી વેગળા ખસી જવું; પણ શયતાનના મુરીદોએ આ ઓલિયાને મક્કામાંયે જંપ વળવા દીધો નહિ. ત્યાંયે એની સામે ભીષણ કાવતરાં ઉભાં કર્યાં. મક્કાની પ્રજાને તેના ખરા હિતેચ્છુ સામે–ઈમામ હુસેન સામે–તેમણે બહેકાવી મૂકી. યઝીદના ધનલોલુપ ગુલામોએ જાહેર કર્યું કે, હજરત ઈમામ હુસેન તો યઝીદના દાસ બની રહ્યા છે. આથી પ્રજા હજરત સામે વીફરી, પોતાના તારણહારનેજ રહેંસી નાખવા દોડી. બીજી પાસ સુલ્તાન યઝીદે તમામ ન્યાય અને રહમદિલીને નેવે ચઢાવી ઇમામ હુસેનનાં સંબંધીજનોને વીણીવીણીને રીબાવવાં શરૂ કર્યાં. એના પિત્રાઈ ભાઈના સુકુમાર બાળકોની, તેમને આશ્રય આપનારની અને હજરતના સત્યપરાયણ દોસ્તોની ક્રૂર કત્લ ચલાવી. મક્કા બેઠે બેઠે મહાત્માએ આ વીતકો સાંભળ્યાં અને સત્યને ખાતર હસતે વદને સહી લીધાં. ગમે તેટલી વિટંબનાઓ આવે પણ પાપી સુલ્તાન આગળ શિર નજ નમાવવું, એ એમની પાક મુરાદ હતી.

સત્યમાટે શહાદત

કીરતારનો અચળ ભક્ત, સત્યનો અણનમ પૂજારી સંકટોથી હારે નહિ. એ જીવન કુરબાન કરે, પણ ડગલુંયે પાછો ન હઠે. હજરત ઈમામ હુસેનને કેવળ સત્યાગ્રહના બળેજ યઝીદની સીતમગાર સલ્તનત ઉથલાવવી હતી. એમના સ્નેહીજનો ઇરાક અને કુફાના ગામેગામ ફરીને યઝીદના જુલ્મો સામે પ્રજાને જાગ્રતિની હાકલ આપવા લાગ્યા. એમ કરતાં જો એ સત્યાગ્રહીઓ પકડાતા તો યઝીદના શસ્ત્ર નીચે હર્ષભેર શહીદ બનતા, પણ સત્યના રાહપરથી ડગલુંએ ખસતા નહિ.

કુફાની પ્રજા યઝીદની વજ્રએડી નીચે પીસાઇ પીસાઇને વેદનાની ચીસો નાખતી હતી. સત્યપરાયણ માણસોનો કચ્ચરઘાણ વળતો હતો. પાપીઓ અહર્નિશ નવાજેશો પામતા અને નિર્દોષો રોજરોજ રહેંસાતા. લોહીનાં આંસુ સારતી પ્રજાએ આમંત્રણ મૂક્યું કે, ઓ સરતાજ હજરત! અમને હવે તો આ સીતમોની ચક્કીમાંથી ઉગારો. હજરત તો દયાના મહેરામણ હતા. એક વાર બેવફા નિવડેલી કુફાની પ્રજામાટે પણ એમના દિલમાં વાત્સલ્યનાં પૂર વહેવા માંડયાં. દુશ્મન ઉપર પણ પ્રેમ વર્ષાવનાર સંત શરણાગતની યાચના કેમ પાછી ઠેલે? એમણે પોતાના વ્હાલા પિત્રાઈ હજરત મુસ્લીમને એલચી બનાવી કુફા મોકલ્યા. સત્યની મૂર્તિસમા એ હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ કુફા પહોંચીને સત્ય અને આઝાદીનો પયગામ સુણાવવા લાગ્યા. દિનપ્રતિદિન એમના ધ્વજનીચે રાષ્ટ્રીય સૈન્યની ભરતી ચઢી. અઢાર હજાર, વીસ હજાર, ચાળીસ હજાર અને અંતે એંશી હજાર કુફાવાસીઓની સેના એ નેજા નીચે ઉભરાવા લાગી. જાણે કે જુલ્મગાર સલ્તનતના પાયા હમણાં જડમૂળમાંથી ઉખડી જશે! પાક દીનના અને ખુદાના કસમ લઈ લઇને એ જનતાએ મુસ્લીમ બીન અકીલને ખાત્રી આપી કે, અમે સત્યનાજ સંગાથી છીએ, હજરત ઇમામ હુસેનના આજ્ઞાનુશીલ દાસ છીએ, માટે હજરતને સત્વર તેડાવો.

પ્રજાના આવા ઉજ્જ્વલ આશાવાદ નીચે મુસ્લીમ બીન અકીલે ઈમામ હુસેનને જલ્દી કુચ કરવા આમંત્રણ પેશ કર્યું. સંદેશો કહાવ્યો કે, હવે વિનાવિલંબ ચાલ્યા આવો. પ્રજા ધર્મજંગ મચાવવા તૈયાર છે.

બેવફાઈ

સત્યનો વિજય જગતમાં એમ સહેલાઈથી નથી સાંપડતો. એને કરોડો કસોટીઓ સોંસરૂં નીકળવાનું હોય છે અને એ ચકાસણમાંથી નીકળીનેજ તે પ્રખર તેજે પ્રકાશે છે, સહજ સહજ પ્રીસમોએ ઝળકી ઉઠે છે.

હજરત ઇમામ હુસેનને કુફાની ધોધમાર તૈયારીઓની ખબર પહોંચે તે પહેલાં કુફાના ચોકમાં યઝીદનો જમદૂત ઓબયદુલ્લાહ ઝીયાદ સશસ્ત્ર સૈન્ય લઇને ખડો થયો. એણે બાજી વીફરેલી દીઠી. બેવફાઈ એ તો જાણે કુફાની પ્રજાનું કુદરતી લક્ષણ હતું! જે એંશીહજાર જનો ખુદાના કસમ ઉપર સત્યને પક્ષે શસ્ત્રો વીંઝવા તૈયાર થયા હતા, તે સૌ ઓબયદુલ્લાહના હાથ નીચે નિઃસહાય મેંઢા જેવા ગુલામો બની રહ્યા. એમાં ગણતર સત્યવાદીઓ હતા. તેમનાં ગળાંપર સમશેરો ફરી અને કોઈ કોઈ શહીદોની લાશો તો યઝીદના આ જુલ્મગાર ગવર્નરે ભરબજારમાં ઢસરડાવી પ્રજા ઉપર સીકો બેસાર્યો. આ દશા વચ્ચે હજરત ઈમામના એલચી મુસ્લીમ બીન અકીલને કોઇએ પણ સંઘરવા હામ ભીડી નહિ. જે કોઇ એને સંતાડે તેનાં શિર ધડથી જૂદાં થાય, એને આશ્રય આપનારા કેટકેટલાએ જાન ગુમાવ્યા! હાની બીન ઉવાહ, મહમ્મદ કેસીર, તેના પુત્ર-એવા કંઈક આશ્રયદાતાઓની ઘોર ખૂનરેજી ચાલી. આખરે મુસ્લીમ બીન અકીલ પણ એક જવાંમર્દની જેમ લડતા લડતા એજ સીતમમાં હોમાયા. એના બે સુકુમાર બાળકો અને એ બાળકોના આશ્રયદાતાઓ પણ કુફાના આ જલ્લાદ ગવર્નરના માણસોની સમશેરો નીચે શહીદ થયા.

રણમેદાન ઉપર

કુફાના દુર્ગને તાળાં દેવાયાં હતાં. કોની મગદૂર છે કે એક પણ કાસીદ મોકલી હજરત ઇમામ હુસેનને ખરી સ્થિતિની વાકેફગીરી આપે કે, પોતાના મિત્રોના વારવા છતાં નાનું એવું સૈન્ય લઇને આ સત્યાગ્રહી વીર તો પ્રજાને જુલ્મમાંથી તારવા નીકળી ચૂકયા હતા. એમને કયાંથી સ્વપ્નેય ખયાલ હોય કે, કુફાની પ્રજા આમ નામર્દ અને બેવફા બની જશે! ઠેઠ ઇરાકની સરહદ ઉપર આવ્યા પછીજ તેમને ખબર પડી કે, પ્રજા ફરી બેઠી છે અને સત્યના પૂજારીઓ શહીદ બન્યા છે. એમણે પોતાના સૈન્યને આ સંયોગોવચ્ચે ખુશીથી પાછા જવા રજા આપી. ફક્ત સિત્તેર ચુનંદા સત્યપૂજારીઓ સાથે તે આગળ ચાલ્યા. ડગલે ડગલે, મઝલે મઝલે એમને યઝીદ અને તેના શાગીરદોના જુલ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો ગયો. એમનો આત્મા કકળી ઉઠયો.

પરવરદિગારનું સ્મરણ કરતા સન્માર્ગના આ યાત્રીકે કરબલાની રણભૂમિ ઉપર પડાવ નાખ્યો. સામે શત્રુઓનું દળ ખડું થયું. એ દળના તરસ્યા ઘોડા જળવિના તરફડતા હતા. માણસોનો જીવ આ પ્યાસમાં શોષાતો હતો. એ દશ્ય નીરખી સત્યના પૂજારીનું દિલ કરુણાની ધારાવડે ટપકવા લાગ્યું. એણે વૈરને કોરે મૂકી શત્રુને મીઠાં જળ પાયાં. આ રહમદિલીનો કેવો બદલો? પાણી પીને તાઝગી પામેલા શત્રુઓએ હજરતના પડાવની નદી ઉપર હજારો શસ્ત્રબદ્ધ માણસોનો પહેરો બેસાડી દીધો, પાણીનું એક ટીપું પણ હજરતને ન સાંપડે એની કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરી. આમ છતાં સત્યાગ્રહી વીર હુસેનને લોહી નહોતું વહાવવું; એને તો પ્રેમથી, સંયમથી, સત્યપૂર્ણથી વિજય મેળવવો હતો. સામા પક્ષને બહુ બહુ વીનવ્યો, પણ એ તો હજરતને ઘેરીને ઉભો રહ્યો.

૭૨૦૦૦ સામે ૭૨!

આમ કરબલાના મેદાન ઉપર બે ટુકડીઓ ખડી છે. એક સત્યને કાજે જાનની આહુતિ આપવા તૈયાર થયેલી, બીજી પાપી સત્તાનો પરચો બતાવવા તલસતી. એક બાજુ ફક્ત ૭૨ માણસો બીજી બાજુ ૭૨૦૦૦! ૭૨ ફીરસ્તા સામે ૭૨ હજાર અસુરો ખડા થયા. અસુરોની લોહીતરસ અને ફીરસ્તાઓની પ્રશાન્ત ને અહિંસક સત્યાગ્રહી ધર્મભાવના! ઇષ્ટ ને અનિષ્ટ તત્ત્વો વચ્ચેનો એ જંગ હતો. ૭૨ સત્યાગ્રહી વીરો સામે વિકરાળ વરૂ સમા ૭૨૦૦૦ પાપીઓ ખાંડાં ખણખણાવવા લાગ્યા. પૈસાથી ખરીદેલા એ બેવફા કુફાવાસીઓ હતા. હજરત ઇમામ હુસેનની શાન્તિ આરોપવાની તમામ આજીજીઓ નિષ્ફળ નીવડી.

પણ સત્યાગ્રહી મરો સંહારની પહેલ ન જ કરે. એ તો પ્રેમ અને અહિંસાથી શત્રુને પાણી

સંસ્કારવા મથે. હજરત ઇમામ હુસેન સત્યાગ્રહી નરવીર હતા. એમણે પોતાના ૭૨ બાંધવોને ઉપદેશ આપ્યો–પહેલું હથિયાર મા ઉગામજો. આપણો ધર્મ સંયમ છે, આપણો સત્યાગ્રહ આપણી નાનકડી જીતમાટે નહિ પણ ઇસ્લામની અમરતા માટેજ છે.

પણ આ સંયમને કોઈ નામર્દી રખે સમજી લે. સલ્તનતના પૂજારીઓએ એવોજ અર્થ લીધો, ત્યારે હજરતે પોતાની વીરહાક સંભળાવી કે "બાંધવો! શત્રુઓની સામે તમારૂં વીરત્વ દાખવવા હવે જોઇએ તેટલું બળ વાપરજો. આપણે બળવાન છીએ, છતાં સંયમી છીએ એવી તેમને જરૂર ખાત્રી આપવી જોઇએ."

ધર્મજંગમાં આહુતિ

સત્યવીર હુસેનને હજુયે શસ્ત્રો નહોતાં ઉઠાવવાં. એમણે ફરી ફરીને સામા પક્ષ પાસે ન્યાય અને સત્યની યાચના ઉચ્ચારી. ગોઝારી સલ્તનતને સાથ ન આપવા તમામ મુસ્લીમોને સાદ દીધો; પરંતુ પશુતુલ્ય માણસોનાં કંઈ વામમાર્ગેથી વળામણાં થાય? નમાઝ-બંદગી કરતા હજરત ઉપર અને તેમના સંગાથીઓ ઉપર નાપાક દુશ્મનોએ તીર વર્ષાવ્યાં. યઝીદના સૈન્યે શસ્ત્રો ચલાવવાની પહેલ કરી. પછી તો હજરતના ૭૨ સત્યાગ્રહી વીરો ૭૨ હજાર ઉપર ત્રાટક્યા.

અસત્ય અને અન્યાય સામે સત્યનો એ સંગ્રામ હતો. કરબલાની વેરાન ભૂમિ ઉપર ઈસ્લામ-નાં મહામોલાં રત્નોનાં બલિદાન દેવાયાં. ઈસ્લામની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરાવે એવો એક એક નર લડયો, પડયો અને અણનમ રહ્યો. હજરતના ભાઇઓ, પિત્રાઇઓ, ભત્રીજાઓ, સૌની આહુતિ આ યજ્ઞમાં અપાઇ.

અને છેલ્લી ઘડીએ જ્યારે હજરત એકલા રહ્યા, ત્યારે એ પણ રણમેદાને સમશેર લઇને ખડા થયા. અંતિમ ઘડીએ પણ શાંતિ, સત્ય અને ન્યાયની યાચના કરી. એમના ઉપર અરિ-દળનાં શસ્ત્રો છૂટયાં. એમનો ૭ માસનો પુષ્પ જેવો બાળક પણ વિંધાયો. હજરતની સમશેર ચમકી. કંઇકનાં માથાં કાયા ઉપરથી ઉડયાં. આખરે તેમણે તલવાર મ્યાન કરી અને કોઇના ઉપર શસ્ત્ર ન ઉગામતાં ખુદાની બંદગી પોકારતા, સત્યાગ્રહની શીખ આપતા અને શત્રુઓનો ઘોધમાર હલ્લો એકલકાયા ઉપર સહન કરતા એ પડયા. જાણે કે સીતમગાર સલ્તનતનો નાશ હાથમાં લઇનેજ પડયા. એમનું સર વઢાયું અને ભાલાપર ચોઢાયું. ઇસ્લામના એક પરમ સત્યા-ગ્રહી ભડવીરની જીંદગી સત્યને કાજે નિઃશસ્ત્ર લડત ચલાવતાં આમ બુઝાઇ ગઇ.

મહામોલું બલિદાન

પણ નહિ! એ જીવન બૂઝાયુંજ નથી. આજ દિનસુધી ઇસ્લામનો એ ઓલિયો પ્રત્યેક સાચા ઈસ્લામીના દિલમાં હરદમ જીવી રહ્યો છે અને કંઇ કંઈ ઉન્નત ભાવનાઓ જાગ્રત કરી રહ્યો છે.

સત્યના એ પૂજારીનું મહામોલું બલિદાન વૃથા નહોતું અપાયું. હજરતનું મસ્તક કુફા અને શામમાં ભાલા ઉપર લટકતું દેખતાંની સાથે તો પ્રજાનો આત્મા વર્ષોની જડતામાંથી ઢંઢોળાઇને જાગ્યો અને જાલીમ યઝીદની પીડક સત્તા સામે એવો તો જંગી વિપ્લવ મચ્યો કે પ્રજાબળના એ ઘુઘવતા મહાસાગરમાં સીતમગાર સલ્તનતને સીર્ફ ત્રણ વર્ષમાંજ મૃત્યુસમાધિ મળી.

શાહસ્ત હુસેન, બાદશાહસ્ત હુસેન હક્કા કે બીનાએ લા એલા હસ્ત હુસેન 'સત્યમેવ જયતે' એ સૂત્રના સાક્ષાત્કારનું આ કેવું ભવ્ય, કેવું ઉન્નત, કેવું ચિરંજીવ દૃષ્ટાંત છે!

('હિંદુસ્થાન' તા. ૯–૧૨–૧૯૨૭ ના અંકમાં લખનાર–શ્રી 'આફતાબ.')

૮૨–દેવી શવરી

આજ હમેં જિન તપસ્વિની દેવી કે પુણ્ય ચરિત્ર કો ચિત્રિત કરને કા પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હુઆ હૈ, વે ભાગવતોં કી ચૂડામણિ થીં; ઔર ઉન્હોંને અપની નિઃસ્વાર્થ સેવા, તપોમયી સાધના, વિમલ ભગવદ્‌ભક્તિ એવં અનન્ય પ્રેમ સે બડે–બડે તપોધન મહર્ષિયોં, રાજર્ષિયોં ઔર દેવર્ષિયોં તક કો ચમત્કૃત એવં ચકિત કર દિયા થા. ઇસી લિય સ્વયં આદિકવિ ને 'સિદ્ધાસિદ્ધ–સમ્મતા' કહ કર ઉનકી સ્તુતિ કી થી; ઔર પુરાણ–પ્રણેતા મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ ને ઉન્હેં 'ભાગવત–શ્રેષ્ઠા' કહ કર અભિવાદન કિયા થા. સ્વયં મર્ય્યાદા–પુરુષોત્તમ ભગવાન રામચંદ્રજી ને અપને શ્રીચરણ–કમલોં કી પરમપદપ્રદાયિની રજ સે ઉનકી સાધના–કુટી કો પવિત્ર કિયા થા; ઔર ઉનકે વિમલ પ્રેમ કે વશીભૂત હોકર ઉનકે હી હાથોં સે ઉનકે ઉચ્છિષ્ટ ફલોં કો, સંકોચશૂન્ય હોકર ભક્ષણ કિયા થા. કહને કા અભિપ્રાય યહ હૈ કિ દેવી શવરી ભક્તિ–રસ કી મૂર્તિમતી મંદાકિની થીં; સેવા કી સજીવ સાધના થીં; પ્રેમ કી પ્રાણમયી પ્રતિમા થીં; પવિત્રતા કી પુણ્યમયી પ્રભા થીં ઔર આનંદ કી અભિનવશ્રી થીં. ઇસી લિયે ઉનકે અભિરામ ચરિત્ર કો આદિકવિ ને અપની દિવ્ય વાણી કા વિષય બનાયા થા; મહાભારતકાર ને ઉનકી દિવ્ય મહિમા કે શ્રીપાદ–પદ્મ મેં અપની કવિતાંજલિ અર્પણ કી થી; ગોસ્વામીજી ને આનંદ–મગ્ન હો કર ઉનકા મધુર ગુણ–ગાન કિયા થા; સૂરશ્યામ ને અપની લલિત પદાવલિ મેં ઉનકી પાવન કથા કો ગુમ્ફિત કિયા થા; ભક્તમાલ–પ્રણેતા નાભાજી ને પ્રેમ–વિભોર હો કર ભક્ત–મંડલ કો ઉનકી કલ્યાણમયી લલિત લીલા સુનાઇ થી. આજ હમ ભી ઉન્હી પુણ્ય તપસ્વિની કે પવિત્ર ચરિત્ર કો, ઉપરોક્ત મહાત્માઓં કી દિવ્ય વાણી કા અનુસરણ કર કે યહાં પર વિવૃત કરેંગે. આશા હૈ, સહૃદય પાઠક–પાઠિકાએં ઇસ દેવ–દુર્લભ દિવ્ય ચરિત્ર કો શ્રદ્ધા–ભક્તિ ઔર પ્રીતિ કે સાથ, એકાન્ત મનોયોગપૂર્વક અધ્યયન કરેંગી; ઔર ઉસકે અન્તરાલ મેં પ્રવાહિત હોનેવાલી શાંતિ, શીતલ ભક્તિ મંદાકિની મેં અપને હૃદયોં કો અવગાહન કરા કે પરમ પુણ્ય, અભિનવ–આનંદ એવં સરસ સંતોષ કી ઉપલબ્ધિ કરેંગી. વિષય–વાસનાઓં કી ઉત્તાલ તરંગ–માલાઓં સે ઉદ્વેલિત, પાપ કે પ્રબલ પ્રલોભનરૂપી ભયંકર જંતુઓં સે સમાકીર્ણ, તામસી પ્રવૃત્તિયોં કી ભીષણ વાડવાનલ સે વિક્ષુબ્ધ એવં સ્વાર્થ–મકરોં કે પરસ્પર સંઘર્ષણ સે સમાકુલ ઇસ વિશાલ વિશ્વ–વારિધિ કો ઉત્તીર્ણ કરને કે લિયે ભક્તજનોં કે પુનિત ચરિત સુદૃઢ નૌકા કે સમાન હૈં–યહ શાશ્વત સત્ય સંસાર કે સમસ્ત આચાર્યોં ઔર અવતારોં ને એકમત હોકર-એકસ્વર સે સ્વીકાર કિયા હૈ; ક્યાંકિ ભક્તોં કે ચરિત્રોં મેં લીલામય ભગવાન્ કી લીલા હી કા ચારુ–વિલાસ વિલસિત હોતા હૈ. દેવી શવરી કા **'પાવનં પાવનાનાં'** ચરિત્ર ભી ઇસી દૃષ્ટિ સે અધ્યયન, મનન ઔર અભ્યાસન કરને યોગ્ય હૈ; ઔર હમ, ઉન્હીં ભક્તચૂડામણિ ભીલ-કિશોરી શવરી કી કલ્યાણશીલા પુણ્યસ્મૃતિ કે પ્રસન્ન પાદપદ્મ મેં પ્રણામ કર કે ઇસ પુનિત કાર્ય મેં પ્રવૃત્ત હોતે હૈં.

× × × ×

ભીલોં મેં શવર નામ કી એક જાતિ હૈ. ઇસી શવરજાતિ મેં કિન્હીં સૌભાગ્યશાલી માતા–પિતા કે પુણ્યફલસ્વરૂપ શવરી કા જન્મ હુઆ થા. પુરાણકાર ને ઇનકે માતા–પિતા કા કુછ વિશેષ વર્ણન નહીં કિયા હૈ, ઇસી લિયે ઉસ સંબંધ મેં હમારે લિયે ભી કુછ લિખના સંભવ નહીં હૈ. ભક્તમાલ નામક ગ્રંથ મેં લિખા હૈ કિ શવરી પૂર્વજન્મ મેં કોઇ ઋષિ–પત્ની થીં. કિસી અપરાધ પર અપ્રસન્ન હોકર ઉનકે પતિ ને ઉન્હેં શાપ દે દિયા થા. ઉસી શાપ કે કારણ ઉનકા જન્મ ભીલ–કુલ મેં હુઆ થા; પર કુછ ભી હો, શવરી કે જન્મ સે વહ ભીલ–કુલ પવિત્ર હો ગયા–ઉસ ભીલકન્યા કે ચરણકમલોં કી રજ કો સિર પર ધારણ કરને કે લિયે દેવાંગનાએં તક લાલાયિત હો ઉઠીં !

ભીલ–જાતિ વન–વિહારિણી હોતી હૈ—વહ ગંભીર વનોં મેં, સઘન ઉપત્યકાઓં મેં રહા

કરતી હૈ. કુમારી શવરી ભી પ્રકૃતિ કી ઉસ પવિત્ર કોમલ ગોદ મેં ધીરે-ધીરે બઢને લગી. ફૂલોં સે ઉન્હોંને હંસના સીખા; કોકિલ ને ઉન્હેં સંગીત-શિક્ષા દી; ફલ-વિનમ્ર પાદપોં ને ઉન્હેં વિનય કા પાઠ પઢાયા; નિકુંજોં કી છાયા ને ઉન્હેં શાન્તિ કા પરિચય કરાયા; શાન્ત કલ્લોલિની ને ઉન્હેં સરલ ગતિ પ્રદાન કી; સુમન-સજ્જિતા લતાઓં ને ઉનકે ભાવોં મેં માધુર્ય કા સમાવેશ કિયા; અનંત વિસ્તૃત ગગન-મંડલ ને ઉનકી આત્મા મેં વિશાલતા કા વિકાસ કિયા; નિત્યપ્રતિ ઉદય હોનેવાલે સુરભિત પ્રભાત ને ઔર નિત્યપ્રતિ નિયમાનુકૂલ પશ્ચિમ-ગગન મેં લીલા કરનેવાલી સંધ્યા ને ઉન્હેં નિયમિતતા કી મહિમા બતાઇ—ઇસ પ્રકાર પ્રકૃતિ કી પાઠશાલા મેં શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતી હુઈ કિશોરી શવરી ધીરે-ધીરે અપને કૈશોર કી અંતિમ સીમા પર આ પહુંચી.

ધીરે-ધીરે ઉનકે કાન્ત-કલેવર પર યૌવન કા પ્રકાશ વિસ્તૃત હોને લગા; પર ઉસ યૌવન કે પ્રકાશ મેં વાસના કા ચાંચલ્ય નહીં થા, પ્રવૃત્તિ કી મદમત્ત લીલા નહીં થી, વિલાસ કી ઉચ્છૃંખલ આકાંક્ષા નહીં થી. વહ યૌવન માનસરોવર પર ફૈલે હુએ શારદીય સુરભિત પ્રભાત કી ભાંતિ શાન્ત થા; ઇસમેં શાન્તિ કી સમુજ્જ્વલ શોભા કા લલિત વિકાસ થા. પ્રાયઃ બાલ્યકાલ હી સે કુમારી શવરી કા હૃદય ભગવદ્‌ભક્તિ કી રસ-ધારા મેં સ્નાન કરને લગા થા. શવરી જહાં રહતી થીં, વહાં પર ઇધર-ઉધર તપોધન ઋષિયોં કે ભી આશ્રમ થે; ઇન આશ્રમોં મેં સદા હી ભક્તિ ઔર જ્ઞાન કી ચર્ચા ચલા કરતી થી. શવરી ભી કભી-કભી વહાં ચલી જાતી થીં; પૂર્વ-જન્મ કા પુણ્ય-સંસ્કાર થા; ભગવાન કી કૃપા થી; ઋષિયોં કા ઉપદેશ થા; શવરી ને યૌવન કે પ્રભાત હી મેં અપને આપકો ભગવાન કે શ્રીચરણોં મેં ઉત્સર્ગ કર દિયા. ઉન્હોંને આજન્મ બ્રહ્મચારિણી રહ કર ભગવદ્‌ભક્તિ મેં રત રહને કા સંકલ્પ ધારણ કિયા. શવરી કે પ્રફુલ્લ યૌવન-વન મેં વૈરાગ્ય ને અપની સાધના-કુટિ સંસ્થાપિત કી.

શવરી ને સુન રખ્ખા થા—'ગુરુ બિન હોય ન જ્ઞાન.' અસ્તુ. વે ભી કિસી ઋષિ કો ગુરુ બનાને કી ઇચ્છા સે અપને ઘર કો સદા કે લિયે નમસ્કાર કરકે વૈરાગ્ય-પથ પર અગ્રસર હુઇં; પર ઇસ પથ પર ઉન્હેં જો કટુ અનુભવ હુઆ, વહ યદિ કિસી ઐસે-વૈસે નિર્બલ સંકલ્પવાલે કો હોતા, તો વહ અવશ્ય ભક્તિ-પથ કો સદા કે લિયે પરિત્યાગ કરકે અપને ઘર કો લૌટ જાતા; પર શવરી કચ્ચી ધાતુ કી નહીં થી, વહ ખરા સોના થીં. પરીક્ષા કી અગ્નિ મેં વહ શુદ્ધ એવં તેજોમયી પ્રમાણિત હુઇં. વે જિસ ઋષિ કે પાસ જાતીં ઔર તત્કાલીન પ્રથા કે અનુસાર અપના નામ-ધામ એવં જાતિ કહકર શિક્ષા કે લિયે અનુરોધ કરતી, વહી ઋષિ ઉન્હેં બૂરી તરહ ફટકાર કર અપને આશ્રમ સે બાહર નિકાલ દેતા. કોઇ-કોઈ મહાત્મા તો વ્યંગ-બાણોં સે ઉનકે હૃદય કો બેધ ડાલતા—"વાહ! ત્રેતાયુગ હી મેં કલિયુગ આ ગયા! ભીલ કી લડકી ચલી હૈ તપસ્યા કરને! અબ કયા હૈ, અબ તો અંત્યજ, ચાંડાલ, શૂદ્ર-સભી તપસ્યા કરને લગે! ચલ હટ, નિકલ યહાં સે! તેરે તો દર્શન હી સે અપશકુન હોતા હૈ; તેરે શરીર કી છુઇ હુઇ વાયુ સે હી હમ અપવિત્ર હો જાયંગે! જાઓ, કિસી યુવા ભીલ સે વિવાહ કર લો ઔર જંગલો મેં જા કર પશુઓં ઔર યાત્રિયોં કી હત્યા કરો. તપ કા પથ તુમ્હારી જૈસી નીચ જાતિવાલોં કે લિયે નહીં હૈ. એક તો અંત્યજ, દૂસરે રમણી! 'એક તો કરેલા ઉસ પર નીમ ચઢા.' ચલો! જલદી નિકલો! નહીં તો શાપ દે કર ભસ્મ કર દૂંગા!" ઇસી પ્રકાર જહાં બેચારી જાતીં, વહીં સે ધૂતકારી જાતીં; પર શવરી ઇસસે નિરાશ નહીં હુઇં. ઉનકે મન મેં તો દૃઢ વિશ્વાસ સ્થાપન હો ગયા થા કિ ભગવાન જાતિ-પાંતિ કો નહીં દેખતે હૈં, વે તો પ્રેમ કે ભૂખે હૈં. ઉન્હેં પૂર્ણ ભરોસા થા કિ ઉનકી કામના સફલ હો જાયગી, કિસી ન કિસી દિન ભગવત્કૃપા સે ઉન્હેં સદ્‌ગુરુ કી પ્રાપ્તિ હોગી; ઔર વહ ભગવદ્‌ભક્તિ કે વાસ્તવિક રહસ્ય કો જાન સકેંગી.

ઇસ પ્રકાર કા પૂર્ણ વિશ્વાસ ધારણ કરકે બ્રહ્મચારિણી શવરી ને દૂસરે હી પથ કા અવલંબન કિયા, ઉન્હોંને નિઃસ્વાર્થ સેવા-ધર્મ કા પથ અંગીકાર કિયા.

સેવા સિદ્ધિ કા પ્રથમ સોપાન હૈ!

* * * *

દક્ષિણ મેં દંડકારણ્ય કે અંતર્ગત પમ્પાસર નામક એક પ્રસિદ્ધ સરોવર હૈ. આદિ-કવિ ને ઇસ સરોવર કી ઔર ઇસકે ચારોં ઓર વિસ્તૃત વન કી બહુત પ્રશંસા કી હૈ. અન્ય કવિયોં ને ભી ઇસકી અપૂર્વ માધુરી કા ગુણગાન કિયા હૈ. યહ સરોવર અબ ભી હૈ ઔર વહાં કી પ્રાકૃતિક સુષમા અબ ભી હૃદય કો હરનેવાલી હૈ; પર જિસ સમય કી બાત હમ કહ રહે હૈં, ઉસ સમય તો યેહ સરોવર માનસરોવર કી સમતા કરતા થા; ઔર ઇસકે ચતુર્દિક વિસ્તૃત વન કી માધુરી દેવતાઓં તક કો અપની ઓર આકર્ષિત કરતી થી. ઇસ સરોવર કો ચારોં ઓર સે ફલ-વિનમ્ર વૃક્ષોં ઔર ઉનકો આલિંગન કરનેવાલી સુમન-સજ્જિતા લતાઓં ને આચ્છાદિત કર રકખા થા; ઇન લતાઓં ઔર વૃક્ષોં પર ફૂલોં ઔર પલ્લવોં કે બને હુએ સુંદર નીડોં મેં બૈઠકર સુંદર પક્ષીગણ ઉષા કે સુરભિત પ્રકાશ મેં એવં સંધ્યા કી કોમલ સરસ શાંતિ મેં મનોહર સ્વર સે ગાન કિયા કરતે થે. પર્વતોં પર રહનેવાલી ભીલ-કિશોરિકાએં, આશ્રમોં મેં નિવાસ કરનેવાલી મુનિ-કન્યકાએં એવં સ્વર્ગ સે આનેવાલી દેવ-દુહિતાએં ઇસી સરોવર કે તટ પર સૂર્યોદય ઔર સૂર્યાસ્ત કે સમય આયા કરતી થી; ઔર પરસ્પર મધુરાલાપ કિયા કરતી થીં. ભીલ ઔર મુનિયોં કી કિશોરિકાએં જલ લે કર ગૃહ ઔર આશ્રમોં કો લૌટ આતી થીં; ઔર દેવતાઓં કી કુમારિકાએં ઇસકે વિમલ-શીતલ જલ મેં સ્નાન કરકે સ્વર્ગ કો ચલીજાતી થીં.. ઇસ પ્રકાર ઇસ પાવન પમ્પાસર કે પુનિત પુલિન પર સ્વર્ગ ઔર સંસાર કા સમ્મિલન હોતા થા.

ઇસી પમ્પાસર કે પશ્ચિમ પુલિન પર એક સુંદર વન થા. ઉસ વન મેં મહર્ષિવર માતંગ ઔર ઉનકે શિષ્ય તપસ્યા કિયા કરતે થે ઔર ઉન્હીં ઋષિવર કે શુભ નામપર વહ વન 'માતંગ-વન' કહલાતા થા; ઔર ભી બહુત સે ઋષિ-મુનિ વહાં પર તપસ્યા કિયા કરતે થે. મહર્ષિવર માતંગ કે તપોબલ કે પ્રભાવ સે વહાં પર ચિર-વસંત છાયા રહતા થા; લતાએં સદા ફૂલોં સે ભરી રહતી થીં; વૃક્ષ સદા ફલોં સે વિનમ્ર રહતે થે; પમ્પાસર મેં સદા કમલ ખીલે રહતે થે; સ્થાન-સ્થાન પર કંદ-મૂલ પ્રાપ્ત હોતે થે; સભી શ્વાપદ વહાં પર અપના સહજ વૈર બિસાર કર શાન્તિપૂર્વક રહા કરતે થે. વહાં કે પ્રત્યેક પલ્લવ મેં, પ્રત્યેક પુષ્પ મેં, પ્રત્યેક કુશાંકુર મેં, પ્રત્યેક ફલ મેં,પ્રત્યેક કંદમૂલ મેં, પ્રત્યેક જલ-કણ મેં ઋષિવર માતંગ કા તપોવિમલ તેજ વિલસિત હોતા થા. ઋષિ કે તેજ ઔર પ્રખર પ્રતાપ કે ભય સે પાપ ઔર અસત્ય વહાં પર પ્રવેશ હી નહીં કર સકતે થે. વહીં પર એક ગુપ્ત સ્થાન મેં અપના નિવાસ-સ્થલ બનાકર બ્રહ્મચારિણી શવરી અપને સેવાધર્મ કે પરિપાલન મેં પ્રવૃત્ત હુઇ.

ઋષિયોં કો અગ્નિહોત્ર એવં યજ્ઞાદિક કર્મોં કે લિયે સમિધાઓં કી આવશ્યકતા હોતી હૈં, ઔર ઉનકા બહુત સા સમય ઉનકે સંચય મેં વ્યતીત હોતા હૈ. કુમારી શવરી ને સમિધાઓં કા સંચય કરકે ગુપ્તરૂપ સે ઉન્હેં પ્રત્યેક તપસ્વી કી કુટી કે દ્વાર પર પહુંચાના પ્રારંભ કર દિયા. દિનભર વે ગંભીર વન કે અભ્યંતર મેં સમિધાઓં કા સંચય કરતીં ઔર રાત્રિ કી નીરવ શાંતિ મેં પ્રચ્છન્ન રૂપ સે વે એક-એક ગટ્ઠા પ્રત્યેક ઋષિ કી કુટિ કે સામને રખ આતીં. ઇસ પ્રકાર તપસ્વિયોં કા બહુત સા સમય બચને લગા ઔર ઉન્હેં અપની તપોમયી સાધના કે લિયે બહુત સમય મિલને લગા. સભી તપસ્વી આશ્ચર્ય મેં થે કિ યહ કૌન ઉપકારી વ્યક્તિ હૈ, જો ઇસ પ્રકાર ગુપ્તરૂપ સે ઉનકી સેવા કરતા હૈ. ઇધર દેવી શવરી કા યહ ક્રમ તો જારી થા હી, ઉન્હોંને દૂસરા ઔર ભી એક કામ કરના આરંભ કર દિયા. ઉન્હોંને દેખા કિ આશ્રમ સે પંપાસર તક જાનેવાલા પથ કંટકોં ઔર કંકડોં સે સમાકીર્ણ હૈ. ઉનકે મન મેં યહ ભાવના ઉત્પન્ન હુઇ કિ નંગે પાંવ રહનેવાલે ઋષિયોં ઔર તપસ્વિયોં કો ઇસ પથ-પર ચલને સે બડા કષ્ટ હોતા હોગા. બસ, ફિર ક્યા થા? દેવી શવરી છિપે-છિપે ઉસે સાફ કરને લગ ગઇં. ઉન્હોંને અપને કોમલ હાથોં સે ઉસ પથ કા એક-એક કંટક, એક-એક કંકડ બીન ડાલા. થોડે હી સમય મેં વહ પથ પૂર્ણરૂપ સે પરિષ્કૃત હો ગયા; ઔર ઉસ પર સ્નાન કરને કે લિયે જાનેવાલે તપસ્વિયોં ઔર મુનિયોં કો બડા આરામ મિલને લગા. ઇસી પ્રકાર થોડે હી સમય મેં પંપાસર કા પુલિન-પ્રાંત ભી પૂર્ણરૂપેણ પરિષ્કૃત હો ગયા. ઋષિયોં ઔર મુનિયોં કો બડા સુખ મિલને લગા; સમિધાઓં

કી ચિંતા જાતી રહી; પંપાસર કા પથ ઔર પુલિન પરિષ્કૃત હો ગયા; ઔર ઇસી પ્રકાર આશ્રમ કા પ્રત્યેક વિભાગ ભી સાફ-સુથરા હો ગયા. રાત્રિ વ્યતીત હોને પર બ્રાહ્મ-મુહૂર્ત મેં જબ ઋષિ-મંડલ સોકર ઉઠતા, તબ દેખતા કિ કોઇ ઉનકી કુટી કે સમ્મુખ-પ્રાન્ત મેં ઝાડૂ લગા ગયા હૈ; સમિધાઓં કા ગઠ્ઠા મૌજૂદ હૈ; પંપાસર કા પથ તથા પુલિન એવં આશ્રમ કા પ્રત્યેક વિભાગ ઝાડૂ દિયા હુઆ સાફ-સુથરા પડા હુઆ હૈ; ફૂલોં કે પાદપોં કો પાની દિયા જા ચૂકા હૈ ઔર ફલ-વૃક્ષોં કે આલવાલોં મેં જલ ભરા હુઆ હૈ. વે યહ દેખકર આશ્ચર્યચકિત હો જાતે; ઉસ અદૃશ્ય ઉપકારી કો વે મન હી મન ધન્યવાદ દેતે, ઔર ઉસકી કલ્યાણકામના કરતે. ઇસ પ્રકાર કુમારી શવરી ઋષિ-મંડલ કી સેવા મેં નિરંતર, કિંતુ ગુપ્તરૂપ સે રત રહતી ઔર ઉનકે આંતરિક આશીર્વાદ કો પ્રાપ્ત કરતી.

ઈસી પ્રકાર વર્ષભર સે અધિક વ્યતીત હો ગયા. ઋષિયોં કે લિયે યહ એક પ્રકાર સે નિત્ય કી ઘટના હો ગઇ ઔર અબ ઉનકે લિયે યહ સબ સ્વાભાવિક સા હો ઉઠા; પર ઉસ આશ્રમ કે અધ્યક્ષ પરમ તેજસ્વી મહર્ષિ માતંગ ઉસ અજ્ઞાત ઉપકારી કા પરિચય પ્રાપ્ત કરને કે લિયે એકાંત ઉત્સુક હો ઉઠે; ઔર એક રાત્રિ કો વૃક્ષોં કે અંતરાલ મેં પ્રચ્છન્ન રૂપ સે બૈઠકર ઉસ અજ્ઞાત ઉપકારી કે આને કી પ્રતીક્ષા કરને લગે. મધ્યરાત્રિ આ પહુંચી; પરંતુ અભી તક વહ નહીં આયા. માતંગ ઋષિ વિકલ હો ઉઠે. થોડી દેર કે ઉપરાંત ઉન્હોંને પ્રફુલ્લ જ્યોત્સ્ના કે પ્રકાશ મેં દેખા કિ એક યુવતી અપને શિર પર સમિધાઓં કે ગઠ્ઠે લિયે હુએ આશ્રમ મેં પ્રવેશ કર રહી હૈ! ઋષિવર વિસ્ફારિતલોચન હો કર ઉસકો દેખને લગે-યહ કૌન હૈ? સ્વયં વન-દેવી તો નહીં હૈ? સ્વયં સેવા હી ને તો માનવ-શરીર ધારણ નહીં કિયા હૈ? સ્વર્ગ કી કોઇ દેવ-કિશોરી તો ઇસિ અત્યુગ્ર સેવા કી સાધના મેં પ્રવૃત્ત નહીં હુઈ હૈ? અહા! કૈસી સરલ મૂર્તિ હૈ! મુખ-મંડલ પર કૈસી સંતોષ કી શોભા વિલસિત હો રહી હૈ! લલાટ પર કૈસા પ્રખર તેજ હૈ! લોચનોં મેં કૈસી શાંત માધુરી હૈ! કહીં હમારી હી તપસ્યા ને તો યહ અભિરામ સ્વરૂપ ધારણ નહીં કિયા હૈ? ઇસ પ્રકાર કી ભાવનાઓં સે મહર્ષિ કા નિત્ય નિર્વિકાર મનો-માનસ ઉદ્વેલિત હો ઉઠા. વે ધીરે-ધીરે ઉસ શાંતિ-મધુર મૂર્તિ કી ઓર અગ્રસર હુએ!

મહર્ષિ ઉનકે સમીપ પહુંચ ગએ. ઉન્હેં-ઉન પરમ તેજસ્વી પ્રશાન્ત મહર્ષિ કો-દેખતે હી કુમારી શવરી ઘબડા ઉઠી-ઉનકા રહસ્ય ખુલ ગયા. આજ પુણ્ય-પથ કા પરમ પુણ્યાત્મા ચોર પકડ લિયા ગયા. ઉસી ઘબડાટ મેં સમિધાઓં કા ગઠ્ઠા એક ઓર ગિર ગયા. દેવી શવરી ને શ્રદ્ધા ઔર ભક્તિપૂર્વક ઉન તેજસ્વી ઋષિ કો પ્રણામ કિયા. મહર્ષિ ને ઉનકો આશીર્વાદ દિયા.

મહર્ષિ ને શાંત, સરલ વાણી મેં પૂછા "તુમ કૌન હૈ? ઔર તુમને અપની ઇસ અનન્ય સેવા સે હમેં ક્યોં અપના ઋણી બના રક્ખા હૈ?"

શવરી ને વિનમ્ર ભાવ સે કહા "ભગવાન્! યહ તો દાસી કા કર્તવ્ય હૈ; મેરી સેવા આપને સ્વીકાર કી ઇસકે લિયે મૈં ઉલટી આપકી ચિર-ઋણી રહૂંગી!"

ઉનકી ઇસિ વિનમ્રતા કો દેખ કર ઋષિ કા હૃદય પુલકિત હો ઉઠા; ઉન્હોંને ફિર પૂછા-"દેવિ! તુમ્હારા પરિચય?"

શવરી ને અપની સારી કથા સંક્ષિપ્ત મેં સુના દી-ઉસકી ઉસ દૃઢનિષ્ઠા, અચલ વિશ્વાસ એવં પૂર્ણ ભગવત્પ્રેમ દેખ કર મહર્ષિ એક બાર ચમત્કૃત હો ઉઠે. ઉન્હોંને કહા—બેટી! તુમ ભીલકન્યા હો કર ભી બ્રાહ્મણકન્યા સે અધિક શ્રેષ્ઠ હો. તુમ્હારી જૈસી નિષ્ઠાવતી દેવી બડે સે બડે મહર્ષિ કે તપોમય આશ્રમ કી અધિષ્ઠાત્રી હોને કે યોગ્ય હૈ. બડે સૌભાગ્ય સે મૈંને તુમ્હેં પાયા હૈ. તુમ આજ સે મેરી પુત્રી હો ઔર મૈં તુમ્હારા પિતા. મૈં તુમ્હેં દીક્ષામંત્ર દૂંગા.

દોનોં કે લોચન સજલ હો ઉઠે-દોનોં વિશુદ્ધ આનંદ સે વિભોર હો ગએ. કુમારી શવરી કી સેવા સફલ હો ગઇ. કૃતજ્ઞતા સે ભરકર કુમારી શવરી ને ફિર મહર્ષિ માતંગ કે શ્રીપાદ-પદ્મ મેં અપના જટા-શોભી મસ્તક રખ દિયા. ઋષિને બડે સ્નેહ સે ઉન્હેં ઉઠાકર ઔર ઉનકે શિર પર હાથ રખ કર, આશીર્વાદ દિયા; ઔર ઉસી વિમલ જ્યોત્સ્નામયી રજની કે શાંત મંગલ મુહૂર્ત

મેં મહર્ષિવર માતંગ ને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી દેવી શવરી કો રામ-મંત્ર કી દીક્ષા દી. આકાશ-મંડલ મેં સ્વયં દ્વિજરાજ સુર-ગુરુ કે સાથ સાક્ષી-રૂપ મેં ઉપસ્થિત થે; ઔર મહામાયા પ્રકૃતિ-દેવી દીક્ષા-દાન કે ઉસ દિવ્ય ઉત્સવ કો ઉત્ફુલ્લ હો કર દેખ રહી થીં. રાજ-રાજેશ્વરી ભગવતી કલ્યાણ-સુંદરી કી કલ્યાણ-શીતલ આશીર્વાદ-ધારા મેં સ્નાન કરકે કુમારી શવરી કી આત્મા અનંત આનંદ કી ઉપલબ્ધિ કર રહી થી; ઔર ઠીક ઉસી સમય પુણ્યમય બ્રાહ્મ-મુહૂર્ત વિશ્વ કે રંગમંચ પર અવતીર્ણ હુઆ-પ્રાચી દિશા મેં મંગલ-પ્રભાત કા દિવ્ય સમારોહ પ્રારંભ હુઆ. શવરી કે સૌભાગ્ય-ગગન મેં ભી અરુણોદય કી પ્રથમ પ્રકાશ-રેખા પ્રતિફલિત હુઇ.

સેવા સુધા કી સુર-સરિતા હૈ !

× × × ×

મહર્ષિવર માતંગ કી પરમ અનુકંપા ઔર અપની અચલ તપોનિષ્ઠા સે શવરી શીઘ્ર હી દિવ્ય આનંદ કી ઉપલબ્ધિ કરને મેં સમર્થ હો ગઈ; પરંતુ '**श्रेयांसि बहु विघ्नानि।**' માતંગ-વન મેં રહનેવાલે તપસ્વિયોં કો યહ બાત બહુત બુરી લગી કિ એક અંત્યજકન્યા ઉન્હીં કે સમાન તપોમયી સાધના મેં પ્રવિષ્ટ હો. યદ્યપિ મહર્ષિવર માતંગ કે અતુલ તેજ કે કારણ કોઇ કુછ કહને કા સાહસ નહીં કરતા થા, પર ફિર ભી ઉનમેં ભીતર-ભીતર વિદ્રોહ કી જ્વાલા ભડક રહી થી. જહાઁ ચાર તપસ્વી-જન એકત્રિત હોતે, વહાઁ ઈસી પર ચર્ચા ચલ નીકલતી—"દેખો તો, અપને જીવન કી સંધ્યા મેં માતંગ ઋષિ કો યહ ક્યા સૂઝા ? ઉન્હોંને આશ્રમ મેં એક અંત્યજ-કન્યા કો રખ છોડા હૈ; ઔર ઉસે દીક્ષા તક દે ડાલી હૈ ! વર્ણાશ્રમ ધર્મ કા યહ કૈસા ભયંકર પતન હૈ ! સચ પૂછો તો અબ યહાઁ રહને કા ધર્મ નહીં રહ ગયા; જહાઁ બ્રાહ્મણ ઔર ચાંડાલ એકસમાન માને જાયં, વહાં સે ચલા જાના હી અચ્છા હૈ." ઈસી પ્રકાર તપસ્વીયોં મેં ઈસ વિષય કો લે કર ઘંટોં તક નિંદાવાદ ચલા કરતા. અબ તપ કી ઓર સે, સાધના કી ઓર સે ઉનકી પ્રવૃત્તિ હટ ગઈ ઔર વે ઇસ વર્ણાભિમાન કે પ્રવાહ મેં બહ ચલે !

મહર્ષિ માતંગ તક ઇન બાતોં કી સૂચના ન પહુંચતી હો, સો બાત નહીં થી; પર વે સૌમ્ય એવં શાંત ઋષિ ઇસ નિંદા ઔર વિદ્રોહ કા કેવલ કરુણામયી મુસ્કાન કે દ્વારા ઉત્તર દેતે થે. કોઈ કોઇ ભંડ તપસ્વી તો ઉન નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મણ કો વ્યભિચાર તક કા દોષ લગા દેતે થે, પર વે અત્યંત ક્ષમાશીલ થે-વે કેવલ થોડા સા હંસ કર ચૂપ હો જાતે થે; ઔર ઉનકી વહ પુણ્ય મુસ્કાન ઉસ નિંદા ઔર વિદ્રોહ કા પર્યાપ્ત રૂપ સે પ્રતીકાર કર દેતી થી. વે સદા શવરી કો ઉપદેશ દેતે રહતે થે; ઔર ઉનકે હૃદય મેં જિસસે તપસ્વિયોં કે ઈન જઘન્ય વ્યવહારોં સે ગ્લાનિ ઔર દુઃખ ન ઉત્પન્ન હો ઇસકે લિયે વે સદા સચેષ્ટ રહતે થે; પર અંત મેં એક દિન ઐસા આ હી પહુંચા, જબ ઋષિયોં કે ઉસ વિદ્રોહ ને ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર લિયા. ધૂલિ મેં છિપી હુઈ અગ્નિ-જ્વાલા સહસા પ્રજ્વલિત હો ઉઠી !

પ્રભાત-કાલ કા સમય થા; એક ક્રોધી તપસ્વી મહોદય પંપાસર સે સ્નાન કિયે હુએ ચલે આ રહે થે. કુમારી શબરી ઉસ સમય મહર્ષિ માતંગ કી કુટિ કે દ્વાર-દેશ પર ઝાડૂ લગા રહી થીં. ઉન્હોંને ઉન દેવતા કો આતે હુએ નહીં દેખા. ઉસ ધૂલિ કે કહીં દો-ચાર કણ ઉન તપસ્વી કે શરીર પર પડ ગએ. બસ, ફિર ક્યા થા; બન ગએ આપ પૂર્ણરૂપ સે અગ્નિશર્મા ! લગે આપ અગ્નિ-સ્ફુલિંગ ઉદ્‌ગિરણ કરને—"ચાંડાલિનિ ! તુઝે બડા અભિમાન હો ગયા હૈ. માતંગ કો અપને જાલ મેં ફઁસ કર તૂ બહુત કુછ અપને કો સમઝને લગી હૈ. દેખતી નહીં હૈ, મૈં નહાયે હુએ આ રહા હૂં ! સચમુચ અબ ધર્મ કા હ્રાસ હોને લગા. અબ મુઝે ફિર સ્નાન કરના હોગા. ઇચ્છા તો હોતી હૈ, અભી તુઝે ભસ્મ કર દૂં; પર.................."

કુમારી શવરી ને અશ્રુપૂર્ણ લોચનોં સે ઉનકી ઓર દેખા; પર વે તો ઉસ સમય મૂર્તિમાન અગ્નિ કા સ્વરૂપ બને હુએ થે. જલ્દી-જલ્દી પૈરોં બઢાતે હુએ વે ફિર સ્નાન કરને કો ચલે ગએ. પર યહ ક્યા ? યહ કૈસી વિલક્ષણ માયા હૈ ? જ્યોં હી ઉન તપસ્વી મહાશય ને જલ મેં પ્રવેશ કિયા, ત્યોં હી સારા કા સારા જલ રક્ત કા સ્વરૂપ બન ગયા; ઉસ મેં કીડે બિજબિજાને લગે; ઘોર દુર્ગંધી

આને લગી. અબ તો તપસ્વીજી બહુત ઘબડાએ; અપને પાપ ઔર અશૌચ કા વહ મૂર્તિમાન પરિણામ દેખકર ઉનકી આંખેં ખુલ ગઇં; પર પાપ-પંથ પર એક બાર પ્રવૃત્ત હો જાને પર પ્રત્યાવર્તન કરના એક પ્રકાર સે અસંભવ સા હો જાતા હૈ. ઉન્હોંને અપને ઉસ પાપ ઔર અપવિત્રતા કો છિપાને કે લિયે આશ્રમ કે અન્ય તપસ્વીયોં મેં જૂઠી બાત ઉડા દી; કહા—ભાઈ! અબ ઈસ આશ્રમ મેં રહને કા ધર્મ નહીં રહ ગયા હૈ. જિસ આશ્રમ કે અધ્યક્ષ અંત્યજ યુવતી કે પ્રેમ મેં ઉન્મત્ત હોં ઔર જહાઁ ધર્મ કે સ્થાન પર ઉચ્છૃંખલ વિલાસ-વાસના કી ધારા પ્રવાહિત હોતી હો, વહાઁ ક્ષણભર રહના ઉચિત નહીં હૈ. આજ કી, અભી-અભી કી બાત હૈ; મૈં નહાને ગયા થા. વહાઁ દેખતા ક્યા હૂં કિ યહીં માતંગજી કી શિષ્યા શવરી કામ-મદ મેં ઉન્મત્ત હોકર નંગી નહા રહી હૈ; પર ધર્મ ક્યા ઈતના અપમાન સહ સકતા હૈ? ઉસીકા પરિણામ યહ હુઆ કી સારા પંપાસરોવર રક્તમય હો ઉઠા, દુર્ગંધી સે દૂષિત હો ગયા ઔર સાક્ષાત્ વૈતરણી બન ગયા. મૈં તો અબ યહાઁ એક ક્ષણ ભી નહીં રહને કા.

વહાઁ પર તો પહલે સે હી વિદ્રોહ કી અગ્નિ ધધક રહી થી. બહુત સે ભંડ અભિમાની સાધુ વહાઁ સે ચલે ગએ; પર કુછ ઐસે ભી થે, જો મહર્ષિ માતંગ કે વિશુદ્ધ ચારિત્રબલ કો, અચલ તપોનિષ્ઠા કો, અખંડ બ્રહ્મચર્ય કો જાનતે થે; ઉન્હેં વિશ્વાસ નહીં હુઆ, વે યથાવત્ વહીં રહતે રહે.

ઈધર આંખોં મેં આંસૂ ભર, બ્રહ્મચારિણી શવરી ને સારી કથા ગુરુદેવ કે સામને નિવેદન કી. મહર્ષિવર માતંગ ને શાંત ગંભીર ભાવ મેં કહા-બેટી! તુમ ઈસકી કણમાત્ર ચિંતા મત કરો. તુમ અપને હૃદય કો ઈતના બલિષ્ટ બના લો કિ વિશ્વ કે સંતાપ, પાપ એવં અપમાન ઉસ-પર અણુમાત્ર પ્રભાવ ન ડાલ સકેં. તુમ અપને મન મેં રત્તિભર ગ્લાનિ મત બોધ કરો; વિશ્વ કે કોલાહલ કી ચિંતા ન કરકે તુમ અપને પથપર ચલી ચલો. તુમ અપ્રસન્ન મત હો. તુમ શુદ્ધ હૃદય સે ભગવાન સે પ્રાર્થના કરો કિ વહ ઉસ ઉદ્‌ભ્રાંત તપસ્વી કો સદ્‌બુદ્ધિ પ્રદાન કરેં. બેટી! મોક્ષ કે માર્ગ પર—પુણ્ય કે પથ પર જાતિ ઔર વર્ણ કા ભેદ વિલુપ્ત હો જાતા હૈ. યહાં પર તો જો બ્રહ્મ કો ખોજતા હૈ ઔર ઉસકે આનંદમય સ્વરૂપ કો જાનકર સ્વયં ઉસમેં તલ્લીન હો જાતા હૈ, વહી બ્રાહ્મણ-પથપર પ્રતિષ્ઠિત હોતા હૈ, શેષ સબ શૂદ્ર હૈં. તુમ જાતિ કી ભીલ સહી, પર તુમ બ્રાહ્મણ-કન્યા સે ભી શ્રેષ્ઠ હો. તુમ ક્ષમા કર દો, ઉસ ઉદ્‌ભ્રાંત તપસ્વી કો ક્ષમા કર દો. નિર્વિકાર ક્ષમા હી તપસ્વી કા પ્રધાન ભૂષણ હૈ.

ગુરુદેવ કે દિવ્ય ઉપદેશોં ને શવરી કો પરમ શાંતિ પ્રદાન કી. માયામય વિશ્વ કે સ્વરૂપ કો ઉન્હોંને જાન લિયા; ઉન્હોંને જાન લિયા કિ ભગવાન અપને ભક્તોં કી અનેક અગ્નિમયી પરીક્ષાએં લેતે હૈં; સોને કી ભાંતિ ઉસે પૂર્ણરૂપ સે દુઃખ કી જવાલા મેં તપા લેતે હૈં. ઉન્હોંને ગુરુદેવ કે શ્રીચરણોં મેં ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કિયા; ઔર ઉનકે આદેશાનુસાર પ્રસન્ન-હૃદય સે ઉસ ઉદ્‌ભ્રાંત સાધુ કો ક્ષમા કર દિયા. ઉન્હોંને ભલી-ભાંતિ જાન લિયા કિ અહંકાર ઔર અનાચાર હી મનુષ્ય કો કુમાર્ગ પર લે જાતે હૈં; ઈસી લિયે ઉન્હોંને અપને હૃદય મેં ગુરુદેવ કે ઉન શબ્દોં કો વિશ્વાસ કે અક્ષરોં મેં અંકિત કર લિયા! વે ઔર ભી ઘોર તપસ્યા ઔર સાધના મેં પ્રવૃત્ત હો ગઈ!

ક્ષમા સંતોષ કી સહોદરા હૈ!!

× × × × ×

ઈસી પ્રકાર બહુત દિન વ્યતીત હો ગએ! શવરી ને પૂર્ણરૂપ સે સચ્ચિદાનંદ કી સમુપલબ્ધિ કર લી-ઉન્હોંને બ્રહ્મ કો પહિચાન લિયા. ભગવાન કે શ્રીચરણોં મેં ઉનકા અનન્ય અનુરાગ હો ગયા; ઔર વહ ઈસ વિશ્વ કે પ્રત્યેક પરિમાણ મેં ભગવાન કી લલિત લીલા કા દિવ્ય વિલાસ દેખને લગીં. વહ આત્માનંદમયી હો ઉઠીં!

મહર્ષિવર માતંગ યોગીશ્વર થે-ઈસી લિયે અપને પાર્થિવ જીવન કી સમાપ્તિ કી બાત ઉનસે અનવગત નહીં થી. વે ઈચ્છામૃત્યુ થે-પર વે ભાગવતી વિધાન મેં બાધા ડાલના ઉચિત નહીં સમઝતે થે; ઔર ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ પરમ કલ્યાણમય જગદીશ્વર જીવન કી જો અવધિ નિર્ધારિત કર દેતા હૈ, ઉસકો અતિક્રમણ કરના ઉચિત નહીં હૈ. ઈસ લિયે જબ ઉનકી પાર્થિવ લીલા

કે કેવળ તીન દિન અવશિષ્ટ રહ ગએ, તબ ઉન્હોંને શવરી કો બડે પ્યાર સે બુલા કર અપને પાસ બૈઠાયા ઔર કહા–બેટી! અબ હમારે પાર્થિવ જીવન કી અવધિ સમાપ્ત હો રહી હૈ! અબ તુમ્હારે હી ઉપર ઇસ આશ્રમ કી વ્યવસ્થા કા ભાર દે કર મૈં પરમ–ધામ કી યાત્રા કરૂંગા. અતિથિ ઔર અભ્યાગત કી સેવા મેં કભી ત્રુટિ મત કરના ઔર એકાંત નિષ્ઠાપૂર્વક ધર્મ કે પથ પર આરૂઢ રહના. બેટી! પ્રસન્ન મન સે આજ્ઞા દો.

પર યોગ કી ચરમ સિદ્ધિ કો પ્રાપ્ત કર લેને પર ભી શવરી ઇસ સમય પ્રેમ સે અધીર હો ઉઠી; ઔર ફૂટ–ફૂટ કર રોને લગીં. જિન્હોંને ઉન્હેં આશ્રય દિયા થા, અંત્યજ હોતે હુએ ભી જિન્હોંને ઉન્હેં અપની પુત્રી કે સમાન અપને તપોવિભૂષિત હૃદય પર ધારણ કિયા થા, જો ઉનકે ગુરુ થે, જો ઉનકે પિતા થે–વે હી મહર્ષિ માતંગ ઉન્હેં છોડ કર આજ પરમધામ કો જા રહે હૈં. યહ દેખ કર શવરી કિસી ભાંતિ અપને આપકો નહીં રોક સકી. અશ્રુધારા કા પ્રબળ પ્રવાહ પ્રવાહિત હોને લગા.

યોગિવર માતંગ કે શાંત, કરુણ લોચનોં મેં ભી દો જલબિંદુ ઝલક ઉઠે; પર ઉન્હોંને શાંતિપૂર્વક કહા–બેટી! ધૈર્ય ધરો. તુમ જાનતી હો–તુમને અનુભવ કિયા હૈ–કિ આત્મા અમર હૈ, વહ કભી મૃત નહીં હો સકતી. ભાગવતી નિયમોં કે અનુસાર જિસે જિતની અવધિ તક જહાં કાર્ય કરના હૈ, વહ ઉતની હી અવધિ તક વહાં રહ કર અપના કાર્ય કરતા હૈ. તબ દુઃખ કાહે કા? બેટી! તુમ શાંતિપૂર્વક ઇસ આશ્રમ મેં રહો; ઔર વિશ્વ કો ધર્મ કા ઉપદેશ પ્રદાન કરો.

શવરી ને અપને કો શાંત કરતે હુએ કહા–તાત! મુઝે ભી સાથ હી લે ચલિયે! મૈં વહાં ભી આપકી સેવા કરૂંગી.

મહર્ષિવર હંસે; ઉન્હોંને કહા–પર બેટી! તુઝે તો મૈં એક ગુરુતર કાર્ય કા ભાર દે કર પરમધામ કી યાત્રા કરના ચાહતા હૂં. તેરે અતિરિક્ત ઐસા કૌન હૈ, જો ઉસ ભાર કે વહન કરને યોગ્ય હો? બેટી! ભગવાન કા રામાવતાર હો ચૂકા હૈ; ઔર વે તેરે ઇસિ આશ્રમ મેં શીઘ્ર હી પધારેંગે. સ્વયં જગદીશ્વર જગદાધાર તુઝે દર્શન દે કર કૃતાર્થ કરને કે લિયે યહાં આવેંગે. ઉનકી સેવા, ઉનકા સ્વાગત એવં ઉનકી સમર્ચના કરને કે લિયે તેરા યહાં રહના અત્યંત આવશ્યક હૈ. દર્શન કરકે તુમ અપના શરીર ત્યાગ કર સકતી હો.

યહ સંવાદ સુન કર શવરી કો પરમ આનંદ હુઆ! ક્ષણભર કે લિયે ગુરુદેવ કા દારુણ વિયોગ–દુઃખ શાંત હો ગયા. અબ શવરી કયા કહ સકતી થીં? સ્વયં પરમાત્મા સાકાર રૂપ મેં ઉન્હેં દર્શન દેંગે–યહ ભી તો ગુરુદેવ કે હી પરમ અનુગ્રહ કા પુણ્ય ફલ હૈ. શવરી ને યોગિવર માતંગ કે શ્રીચરણ–કમલોં મેં અપના જટા–જૂટ–શોભી મસ્તક રખ દિયા. દોનોં કી આંખોં મેં આનંદ કે આંસૂ ઉમડ પડે.

તીસરે દિન પ્રભાત કે પ્રોજ્જ્વલ પ્રકાશ મેં યોગિવર માતંગ ને યોગ–બલ સે અપને શરીર કો છોડ દિયા. ઉનકે બ્રહ્મરંધ્ર સે એક અદ્‌ભુત એવં અત્યુજ્જ્વલ તેજ નિકલ કર સૂર્યમંડલ કો ભેદતા હુઆ ચલા ગયા. શવરી ને ઉનકે શરીર કો સમાધિ પ્રદાન કી.

વાસ્તવ મેં કબીરદાસજી કા યહ કથન શાશ્વત સત્ય કી જ્યોતિ સે સમુજ્જ્વલ હૈઃ—

ગુરુ ગોવિંદ દોનોં ખડે, કિહિ કે લાગોં પાય; ધન્ય–ધન્ય ગુરુદેવ જિન, ગોવિંદ દિયે મિલાય.

વાસ્તવ મેં ગુરુ ગોવિંદ હી કા સ્વરૂપ હૈ!!

× × × × × ×

ભગવાન મેરી કુટી મેં પધારેંગે, ઇસ વિશ્વાસ કો હૃદય મેં ધારણ કર કે બ્રહ્મચારિણી શવરી પ્રેમ ઔર આનંદ સે ઉન્માદિની હો ગઇં. અબ વહ નિત્યપ્રતિ ભગવાન કે પધારને કી પ્રતીક્ષા કરતીં. નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાલ ઉઠ કર અપની કુટી, ઉસકા દ્વારદેશ ઔર આશ્રમ કો આનેવાલા પથ–સબ કો પરિષ્કૃત કરતીં; કુટી કો લીપ પોત કર સાફ રખતી; જંગલ સે મીઠે–મીઠે ફલ લાતીં ઔર સારા દિન અપને આંગન મેં બૈઠી–બૈઠી ઉનકે પધારને કી બાટ જોહતીં. ભગવાન કે અનન્ય પ્રેમ મેં ઉન્હેં અપની દેહ કા અનુસંધાન તક ન રહા–આજ કુછ ખાયા હૈ યા નહીં; આજ શીત હૈ યા ગર્મી; આજ કબ દિન ઉદય હુઆ, કબ અસ્ત હુઆ ઈત્યાદિ બાતોં કી ઉન્હેં સ્મૃતિ

હી ન રહતી. ભગવાન કે શ્રીચરણોં કે ધ્યાન મેં વહ સબ કુછ ભૂલ જાતી; ભૂલ જાતીં અપની દેહ કી સુધ-બુધ કો, અપને નિયમિત નૈમિત્તિક કર્મોં કો, અપને સ્નાન, આહાર-નિદ્રા કો! ઇસ પ્રકાર ઉનકી પ્રતીક્ષા ભી તપસ્યા હી કે રૂપ મેં પરિણુત હો ગઇ. પ્રેમ કી સાધના મેં વહ પ્રતીક્ષા પરિવર્તિત હો ગઇ.

અંત મેં ઉનકી સાધના સફલ હુઈ; ઉનકી તપસ્યા કી સિદ્ધિ હુઇ. એક દિન ઉન્હોંને દેખા કિ ઉસી કુટી કે આનેવાલે પથ પર દો દિવ્ય મૂર્તિયાં ચલી આ રહી હૈં. એક હૈં સજલ જલદ કી સી કાંતિવાલે શ્યામ દૂસરે હૈં સૂર્ય કે સમાન તેજસ્વી ગૌર! મહર્ષિવર માતંગ સે પહલે હી વહ ઉન દોનોં કા પરિચય પા ચૂકી થીં; ઇધિર સ્વયં ઉનકી આત્મા ને ઉન્હેં પરમાત્મા કા પરિચય કરા દિયા--

સરસિજ લોચન બાહુ વિશાલા, જટા મુકુટ શિર ઉર બનમાલા. શ્યામ ગૌર સુંદર દોઉ ભાઈ.....કા પુણ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરકે પરમ ભાગવત દેવી—**શવરી પરી ચરન લપટાઇ.**

અહા! વહ કૈસા પાવન સુંદર દશ્ય થા! ભકત ઔર ભગવાન કા વહ દિવ્ય મિલન કૈસા મધુર ઔર કૈસા આનંદપ્રદ થા! ભગવાન ને બડે સ્નેહ સે, બડે પ્રેમ સે કમલ-લોચનોં મેં આંસૂ ભર કર શવરી કો અપને કરકમલોં સે ઉઠાયા. શવરી ને ઉન કર-કમલોં કે સ્પર્શ મેં મુક્તિ કી પરમ શાંતિ કા-આનંદ કી સરસ શીતલતા એવં દિવ્ય સંતોષ કી મધુરતા કે સમસ્ત સાર કા અનુભવ કિયા. આત્મા ને પરમાત્મા કો પ્રાપ્ત કર લિયા; ભકત ને ભગવાન કો પા લિયા; અબ કયા શેષ રહા? શવરી ને અનંત, અસીમ કો અપને હૃદય મેં બંદ કર લિયા! ભક્તિ કી શક્તિ કા યહ કિતના વિલક્ષણ ચમત્કાર હૈ? સ્વયં શેષાવતાર લક્ષ્મણ તક ઇસ પુનિત મિલન કો દેખ કર આશ્ચર્ય ઔર આનંદ સે વિભોર હો ગએ.

ભગવાન્ શવરી કી કુટિ પર પધારે. શવરી ને એક શિલા-ખંડ પર મૃગ-ચર્મ ડાલ દિયા. જલ્દી-જલ્દી વહ જલ લે આઇ. દોનોં ભાઇયોં કે પૈરોં કો પ્રક્ષાલન કરકે ઉન્હોંને ઉસ જલ કો પાન કર લિયા. ઉસકે ઉપરાંત વહ મધુર ફલોં કી ડલિયા લે આઈ. બહુત દિનોં સે ઉન્હોંને મીઠે મીઠે ફલોં કા સંચય કિયા થા. દેહાનુસંધાન ન રહને કે કારણ ઔર પ્રેમોન્માદ હો જાને કે કારણ ઉન્હોંને સ્વયં ચખચખ કર ફલ રકખે થે. ખટ્ટે ફલોં સે કહીં ભગવાન્ કે દાંત ખટ્ટે ન હે જાયં-ઇસી લિયે ઉન્હોંને ઉન્હેં પહિલે હી ચખ કર રખ્ખા થા. વહ ભૂલ ગઈ થીં કિ ભગવાન કો કૈસે જૂઠે ફલોં કા નિવેદ્ય અર્પણ કરૂંગી; ઉન્હેં ઇસિકા જ્ઞાન હી નહીં રહા થા કિ જગદીશ્વર કો ઉચ્છિષ્ટ ફલોં કા સમર્પણ કરના એકાંત અનુચિત હૈ. સચ તો યહ હૈ—'પ્રેમ મેં નેમ કહાં?' ભગવાન શવરી કી ઉસ પ્રેમ-વિહ્વલ દશા કો દેખ કર મુસ્કરાએ; ઉન્હોંને અર્થ-ભરી દૃષ્ટિ સે શ્રીલક્ષ્મણજી કી ઓર દેખા. નિઃસંકોચ ભાવ સે ભગવાન ઉન ઉચ્છિષ્ટ બેરોં કો ખાને લગે, ઢૂંઢ ઢૂંઢ કર ઉન્હીં બેરોં કો ખાને લગે, જીન્હેં શવરી ને પહલે ચખા થા. સ્વયં પ્રેમ-સ્વરૂપ પરમાત્મા ભી આજ ભકત કે અનન્ય પ્રેમ મેં ઉન્મત્ત હો રહે હૈં. દોનોં-પરમાત્મા ઔર પ્રેમી-આજ આત્મ-વિસ્મૃત હૈ. યોગિજનોં કો જિનકા દર્શન દુર્લભ હૈ; મહર્ષિ ઔર દેવર્ષિ તક જિનકા સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરને મેં અસમર્થ સિદ્ધ હોતે હૈં; વેદ કે લિયે જો અગમ હૈ; પુરાણોં કે લિયે જિનકા પાર નહીં મિલા, વે હી જગદાધાર જગદીશ્વર આજ માંગ-માંગકર શવરી કે—ઔર અંત્યજ ભીલ-કન્યા કે ઉચ્છિષ્ટ ફલ ખા રહે હૈં-યહ વિશુદ્ધ પ્રણય કા કૈસા વિલક્ષણ શકિત-ચમત્કાર હૈ? યહાં પર હમ રસિક બિહારીજી કે એક કવિત કો ઉદ્ધૃત કરને કા લોભ સંવરણ નહીં કર સકેઃ—

બેર બેર બેર લે સરાહેં બહુ બેર બેર, 'રસિકબિહારી' દેત બંધુ કહાં ફેર ફેર.
ચાખિ ચાખિ ભાખેં યહ વાહૂતે મહાન મીઠો, લેહુ તો લખન યોં બખાનત હૈં હેર હેર.
બેર બેર દેવૈં બેર શવરી સુબેર બેર, તઉ રઘુબીર-બેર બેર તેહિ ટેર ટેર.
બેર જનિ લાઓ બેર બેર જનિ લાઓ બેર, બેર જનિ લાઓ બેર લાઓ કહૈં બેર બેર.

ઇસ પ્રકાર ભકત કા ઉચ્છિષ્ટ ખા કર ભગવાન પરમ પરિતૃપ્ત હુએ. આચમન કર કે વે ફિર

શિલા-ખંડ પર બૈઠે; ઔર તબ ઉન્હોંને પૂછા—તપોધને! કહો તુમ્હારી તપસ્યા તો ભલી ભાંતિ ચલી જાતી હૈ? તુમ્હેં કિસી પ્રકાર કા કોઈ કષ્ટ તો નહીં હૈ?

શવરી ને હાથ જોડ કર કહા—દેવ! આપકા દર્શન હી મેરી તપસ્યા કી ચરમ સિદ્ધિ હૈ. આપને આજ મુઝ અકિંચન દાસી પર દયા કી હૈ, ઉસકે લિયે મૈં કિસ પ્રકાર આપકી સ્તુતિ કરૂં. એક તો મૈં નારી, દૂસરે અંત્યજ-જાતિ મેં ઉત્પન્ન હુઈ હૂં, મૈં મહામંદમતિ હૂં.

ભગવાન ને કહા— મૈં તો જાતિ-પાઁતિ કી ચિંતા નહીં કરતા. મુઝે તો વહી પ્રિય હૈ, જો મેરા ભક્ત હૈ. વર્ણભેદ તો માયામય વિશ્વ કા આડંબર હૈ; મેરે લોક મેં ઇસકા ક્યા કામ?

શવરી કી આંખોં સે અશ્રુ-ધારા બહ ચલી! અપને બલ્કલ-વસ્ત્ર સે ઉસે પોંછ કર ભગવાન ને કહા-દેવિ! ભક્તિ કે નૌ ભેદ હૈં. પહલા ભેદ હૈ-મહાત્માઓં કા પુણ્ય સત્સંગ; દૂસરા હૈ-ભગવાન કી મંગલમયી કથા કા પ્રીતિપૂર્વક શ્રવણ; તીસરા ભેદ હૈ-અહંકાર કા પરિત્યાગ ઔર ગુરુદેવ કી સેવા; ચૌથા ભેદ હૈ-કપટ કા તિરસ્કાર ઔર ભગવાન કે ગુણાનુવાદ કા ગાન; પાઁચવાઁ હૈ—વેદ કો શબ્દ-પ્રમાણ માનના, મંત્ર કા જાપ કરના તથા પરમાત્મા કી કરુણા પર અવિચલ વિશ્વાસ રખના; છઠા હૈ-ઇંદ્રિયોં કા નિગ્રહ એવં વૈરાગ્ય કા આશ્રય-ગ્રહણ; સાતવાઁ ભેદ હૈ-વિશ્વ કો સમદષ્ટિ સે દેખના ઔર ભક્ત કો ભગવાન સે ભી શ્રેષ્ટ માનના; આઠવાં ભેદ હૈ-પૂર્ણ સંતોષ ઔર નવાં હૈ સરલ સ્વભાવ એવં શુદ્ધ અંતઃકરણ. દેવિ! ભક્તિ કે યહ નૌ ભેદ તુમમેં પૂર્ણરૂપ સે વિકસિત હુએ હૈં; તુમ તો ભક્તિ કી મૂર્તિમતી પ્રતિમા હો, ઇસીલિયે જો ગતિ યોગિજનોં કો દુર્લભ હૈ, વહ તુમ્હેં પ્રાપ્ત હોગી.

ભગવાન કે મુખ સે અપની પ્રશંસા સુન કર શવરી કો આનંદ ભી હુઆ ઔર સંકોચ ભી. ઉન્હોંને કુછ ઉત્તર ન દિયા; કેવલ એક બાર ફિર ભક્તિ-ભાવ સે ભગવાન કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ કિયા. ભગવાન ને ઉન્હેં હાથોં સે ઉઠા કર બૈઠા દિયા.

પ્રેમ કી પુણ્ય-શક્તિ કે સમ્મુખ પરમ પ્રભુ તક નતમસ્તક હો જાતે હૈં!

* * *

માતંગ-વન કે નિવાસી અન્ય તપસ્વિજન અપની-અપની કુટિયોં મેં ભગવાન કે પધારને કી બાટ દેખ રહે થે; પર ભગવાન તો રીઝે હુએ થે શવરી કે અનન્ય અનુરાગ પર; વે તો ઉઠને કા નામ હી નહીં લેતે થે. તબ તો બાધ્ય હોકર સ્વયં હી સમસ્ત ઋષિ-સમાજ કો શવરી કે પુણ્ય આશ્રમ મેં જાના પડા. ભગવાન ને સબ તપસ્વિયોં કો પ્રણામ કિયા; શવરી ને ભી સબકી રજ ઉઠા કર મસ્તક પર ધારણ કી.

ભગવાન ને સબસે કુશલ-સમાચાર પૂછા. ભગવાન ને કહા-પૂજ્યચરણ તપસ્વિજન! આપ લોગ કુશલપૂર્વક તો હૈં? આપ કો કિસી પ્રકાર કા કષ્ટ તો નહીં હૈ? આપ કી તપસ્યા મેં કિસી પ્રકાર કા વિઘ્ન તો સમુપસ્થિત નહીં હોતા હૈ?

ઋષિયોં ને કહા—પ્રભો! ઔર તો સબ કુશલ હૈ—હમેં કિસી પ્રકાર કા કષ્ટ નહીં હૈ; પર એક કષ્ટ હૈ—પંપાસર કા જલ રક્તમય એવં દુર્ગંધી-દૂષિત હો ગયા હૈ. ઉસે આપ અપને ચરણસ્પર્શ સે વિમલ એવં વિશુદ્ધ બના દીજિયે.

ભગવાન હંસે; ઉન્હોંને કહા-મેરે ચરણ-સ્પર્શ સે? મેરે ચરણ-સ્પર્શ સે પંપા-સરોવર કા જલ કૈસે શુદ્ધ એવં વિમલ હો જાયગા?

ઋષિયોં ને કહા—આપ પૂર્ણાવતાર હૈં-આપ કે ચરણ-સ્પર્શ સે પાષાણી માનવી હો ગઈ; આપ કે ચરણોં મેં મુક્તિ કા નિવાસ હૈ; આપકે પાદ-પદ્મ સે મંદાકિની કા ઉદ્ગમ હૈ. તબ આપ કે પાદ-સ્પર્શ સે પંપા-સરોવર કા દુર્ગંધી-દૂષિત રક્તમય જલ અવશ્ય શુદ્ધ એવં વિમલ બન જાયગા—ઐસા હમારા અવિચલ વિશ્વાસ હૈ.

ભગવાન ને ઉત્કંઠાપૂર્વક પૂછા-પર ઐસા હુઆ ક્યોં?

તપસ્વિયોં ને કહા—મહારાજ! યહ હમારી હી ઉદ્દંડતા એવં ઉચ્છૃંખલતા કા પરિણામ હૈ. હમમેં સે એક સાધુ ને દેવી શવરી કા અપમાન ઔર અનાદર કિયા થા. ઉસી સાધુ કે શરીર-

સ્પર્શ સે પંપાસર કા જલ રક્તમય ઔર દુર્ગંધિ-દૂષિત હો ગયા. અબ હમેં આપકા હી અવલંબ હૈ!

ભગવાન મુસ્કરાએ-ઋષિયોં તથા શવરી કો સાથ લે કર વે પંપાસર કી ઓર ચલ દિયે. વહાં પર પહુંચ કર ભગવાન અપના શંકર-સમન્ચિત, યોગિજનવંદિત-શ્રીસેવિત શ્રીચરણ-કમલ પંપા કે રક્તમય દુર્ગંધિ-દૂષિત સલિલ કે ભીતર પ્રસ્થાપિત કિયા; પર યહ ક્યા? જિન ચરણોં સે ત્રિપથગામિની મંદાકિની નિકલી હૈ, જિન્હોંને પાપિયોં કે સમૂહોં કો તાર દિયા, જો યોગિયોં કે ઈષ્ટ એવં શંકર કે આરાધ્ય હૈં, ઉન્હીં કે સ્પર્શ સે પંપા કા સલિલ ઔર ભી રક્તમય, ઔર ભી દુર્ગંધીપૂર્ણ હો ઉઠા! ભગવાન કી યહ લીલા કૈસી રહસ્યમયી હૈ? સબ ઋષિગણ આશ્ચર્યચકિત હો કર દેખને લગે. ભગવાન કે અધર પર મુસ્કાન કી એક રેખા પ્રાદુર્ભૂત હુઇ.

ભગવાન ને કહા—પંપા કા જલ તો ઔર ભી રક્તમય એવં દુર્ગંધિ-દૂષિત હો ગયા.

ઋષિયોં ને કહા—તબ પ્રભો! અબ ક્યા કરેં?

ભગવાન ને કહા—એક ઉપાય હૈ!

ઋષિયોં ને ઉત્કંઠાપૂર્વક પૂછા—આજ્ઞા કીજીએ!

ભગવાન ને ગંભીર હોકર કહા-યદિ સ્વયં શવરી દેવી અપના પુણ્ય પાદ-પદ્મ પંપા કે જલ મેં પ્રસ્થાપિત કરેં, તો કદાચિત્ યહ સલિલ શુદ્ધ હો સકતા હૈ.

ઋષિગણ ચમત્કૃત હોકર-એક-દૂસરે કી ઓર દેખને લગે. ક્યા અંત્યજ-કન્યા કા ચરણામૃત પાન કરના હોગા? પર કરતે ક્યા? સબ ને દેવી શવરી સે વૈસા કરને કી પ્રાર્થના કી! દેવી શવરી લજ્જા ઔર સંકોચ સે ગડી જાતી થીં; પર સબકે કહને પર ઉન્હોંને અપના ચરણ-કમલ જલ મેં સ્થાપિત કિયા. સ્પર્શમાત્ર સે પંપા કા જલ શુદ્ધ હો ગયા. વૈતરણી કે સ્થાનપર સ્વર્ગ-મંદાકિની પ્રવાહિત હોને લગી. ઋષિગણ જય-જયકાર કર ઉઠે!*

દેવી શવરી કા ઐસા પ્રબલ તપોમય તેજ દેખ કર સબ ઋષિયોં ને વર્ણ-ભેદ કો વિસ્મૃત કરકે ઉનકે પુણ્ય પાદ-પદ્મ મેં પ્રણામ કિયા. ઉસી સમય આકાશ-મંડલ સે દેવતાઓં ને પારિજાત-પુષ્પોં કી વર્ષા કી!

ભગવાન ને અપને ભક્ત કે અપમાન કા પ્રતીકાર કર દિયા. ભગવાન ભક્ત કે લિયે ક્યા નહીં કરતે હૈં? સારથિ બનતે હૈં; દ્વારપાલ બનતે હૈં; ચાંડાલ બનતે હૈં; નીચ સે નીચ કર્મોં તક કો કરને મેં સંકોચ નહીં કરતે. ભગવાન કી મહિમા વાસ્તવ મેં અગમ્ય હૈ.

ભક્તિ હી આદિ-રસ હૈ; ઔર ભગવાન્ હી રસ કે સાગર હૈં!

ભગવાન્ ને શવરી સે કહા-દેવિ! ઇસ પુણ્યપ્રસિદ્ધ તપોવન કો હમ દેખના ચાહતે હૈં. યહાં કી વિલક્ષણ વાતોં સે હમેં પરિચિત કરા દો.

શવરી ભગવાન કો લે કર વન મેં પ્રવિષ્ટ હુઇ-શવરી ને ઇસ પ્રકાર પ્રત્યેક પદાર્થ કો દિખા-દિખા કર કહના આરંભ કિયા-દેવ! ઇસ સજલ જલદ કાન્તિવાલે મહાવન કો દેખિયે. ઇસકા નામ માતંગ-વન હૈ. યહ દેખિયે, યહ સપ્તસાગર નામક કુંડ હૈ. વ્રતોં ઔર અનુષ્ઠાનોં કે કારણ નિર્બલ હો જાને સે હમારે ગુરુદેવ માતંગ મુનિ આશ્રમ સે બાહર નહીં જા સકતે થે, ઇસીલિયે યહાઁ પર સપ્ત સાગરોં ઔર ગંગાદિ તીર્થોં કા અપને તપોબલ સે ઉન્હોંને આવાહન કિયા થા. ઇસમેં

---

*પદ્મપુરાણ મેં યહ કથા દૂસરે પ્રકાર સે લિખી હુઈ હૈ. ઉસમેં કહા ગયા હ કિ જબ ભગવાન રામ-ચંદ્રજી શ્રીસીતાજી કો ઢુંઢતે ઢુંઢતે ગોદાવરી-તટ પર પહુંચે, તબ ઉન્હોંને ગોદાવરી સે સીતાજી કા પતા પૂછા. ગોદાવરી ને કુછ પતા ન બતાયા, વરન ચૂપ હો રહી. ભગવાન ને ઉનકી ઇસ ઉદ્દંડતા પર શાપ દે દિયા કિ "જાઓ, તુમ્હારા જલ રક્ત હો જાયગા, ગોદાવરી તબ તો બહુત ઘબડાઈ. ભગવાન કી બહુત અનુનય-વિનય કી. તબ ભગવાન ને પ્રસન્ન હોકર કહા.-

"शवर्याः स्नानमात्रेण संगता शुभवारिणा। मुक्ता भवतु मच्छापात् गंगेयं पापनाशिनी"

અર્થાત્ દેવી શવરી કે સ્નાન કરને પર તુમ્હારા જલ ફિર શુદ્ધ હો જાયગા, ઔર તુમ મેરે શાપ સે છૂટ જાઓગી. ઐસા હી હુઆ ભી ઔર વહીં પર ભગવાન ને શવરી-તીર્થ સ્થાપન કિયા. કુછ ભી હો, દોનોં કથાઓં કા મૂલસાર એક હી હૈ.

લેખક

સ્નાન કરને સે વહી પુણ્ય પ્રાપ્ત હોતા હૈ, જો સપ્તસાગરોં ઔર ગંગાદિ તીર્થોં મેં સ્નાન કરને સે હોતા હૈ. યહ દેખિયે–યહ વેદી હૈ, જો અબ ભી દેદીપ્યમાન હૈ; યહીં પર ઋષિજન યજ્ઞાદિક કર્મ કરતે થે. યહ દેખિયે વેદી પર કી યહ પુષ્પમાલાએં–ગુરુદેવ ને દેવતાઓં કો અર્પણ કી થીં; ઇનકે ફૂલ અબ તક વૈસે હી બને હુએ હૈં ઔર પરિમ્લાન નહીં હુએ હૈં. યહ દેખિયે ઇન વૃક્ષોં કી ડાલોં પર ઉન્હોંને સ્નાન કરકે જો ગીલે વસ્ત્ર રખ દિયે થે, ઉનકે ચિહ્ન અબ તક ઉસી ભાંતિ જલાર્દ્ર હૈં. યહાં કે વૃક્ષોં મેં નિત્ય ફલ લગે રહતે હૈં; મેરે પરમ યોગેશ્વર ગુરુદેવ કે અતુલ તપોબલ કે પ્રભાવ સે યહાઁ કે સમસ્ત શ્વાપદ સદા શાંતિભાવ સે વિચરતે હૈં, ઔર યહાં પંપા સરોવર કે પુલિન પર ગજ, મૃગ ઔર મૃગરાજ સબ સાથ–સાથ જલ પી કર અપની પ્યાસ બુઝાતે હૈં. હે રઘુશ્રેષ્ઠ! ઇસિ તપોવન કી ભૂમિ બડી પવિત્ર હૈ–યહાઁ પલ્લવ પલ્લવ મેં, ફૂલ–ફૂલ મેં, ફલ–ફલ મેં, અંકુર–અંકુર મેં ઋષિયોં કા તપ–પ્રભાવ પરિલક્ષિત હોતા હૈ; ઔર અબ આપ કે પુણ્ય પદાર્પણ સે તો ઇસ મહાવન કી મહિમા ઔર ભી અધિક બઢ ગઈ હૈ. યહાઁ કે પશુ–પક્ષી તક આપ કે આગમન સે ઉત્ફુલ્લ હો ઉઠે હૈં; પાદપ નૂતન ફલ ઔર નૂતન ફૂલ ધારણ કરકે આપકા સ્વાગત કર રહે હૈં; ઔર ઋષિ–સમુદાય તો આજ આપકી ચરણ–રજ કો શિર પર ધારણ કરકે અપની સમસ્ત સાધના કો સફલ સમઝ રહે હૈં. આપને હમ સબકો કૃતકૃત્ય કર દિયા હૈ.”

ઇતના કહ કર શબરી ને ભગવાન કો ફિર પ્રણામ કિયા. ભગવાન ને ઉન્હેં સદેહ સાયુજ્ય મુક્તિ પ્રદાન કી.

ભક્ત કે લિયે સબ કુછ સુલભ હૈ.

* * * *

શવરી ને કૃતાંજલિ–પુટ હો કર વિનમ્ર ભાવ મેં નિવેદન કિયા—દેવ! આપકી હી પ્રતીક્ષા મેં મૈંને અબ તક પ્રાણ પરિત્યાગ નહીં કિયે થે. ગુરુદેવ ને મુઝે આશા દી થી કિ આપકે આનેતક મૈં પ્રાણ ધારણ કરૂં. ગુરુદેવ કી પરમ અનુકંપા સે આજ આપકા પુણ્ય દર્શન પ્રાપ્ત હુઆ હૈ. અબ મુઝે આજ્ઞા દીજીએ કિ મૈં આપ કે સામને, આપ કે પાદ–પ્રાંત મેં અપની ઇસ પાર્થિવ દેહ કો પરિત્યાગ કર કે ગુરુ–લોક કો પ્રસ્થાન કરૂં.

ભગવાન ને કહા—દેવિ! જાઓ, ગુરુલોક કો પ્રસ્થાન કરો. જો ગતિ દેવર્ષિયોં ઔર યોગિ-જનોં કો દુર્લભ હૈ, વહ મૈં તુમ્હેં પ્રદાન કરતા હૂં. તુમ મેરે સમસ્ત ભક્તોં કી ચૂડામણિ કહકર વિશ્વ મેં પ્રસિદ્ધ હોઓગી.

દેવી શવરી ને ભગવાન કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ કિયા. ઉન્હોંને ઉનકી ચરણ–રજ ઉઠાકર અપને મસ્તક પર ધારણ કી. તદુપરાંત ઉન્હોંને સમસ્ત તપસ્વીસમુદાય કો ઉપદેશ દિયા. સારે ઋષિયોં ને જનનીભાવ સે ઉનકે શ્રીપાદ–પદ્મ મેં પ્રણામ કિયા. દેવી શવરી ને સબસે બિદા ગ્રહણ કી, ઔર ઉસકે ઉપરાંત વે સમાધિ–મગ્ન હો કર બૈઠ ગઈ. થોડી દેર કે ઉપરાંત ઉનકા બ્રહ્મરંધ્ર વિદીર્ણ હો ગયા ઔર ઉસમેં સે એક દિવ્ય પ્રકાશ નિકલકર આકાશ કી ઓર ચલા.

ઋષિયોં ને દેખા કિ એક વિમાન પર પારિજાત પુષ્પોં કી માલા ધારણ કિયે હુએ દેવાંગ-નાઓં સે પરિસેવિત હો કર એવં ભગવાન વિષ્ણુ કે ગણોં સે પરિવેષ્ટિત હો કર દેવી શવરી સ્વર્ગ–ધામ કો ચલી જા રહી હૈં. દેવતાઓં ઔર ઉનકી સહધર્મિણિયોં ને ઉન પર પારિજાત પુષ્પોં કી વર્ષા કી ઔર કૃતાંજલિ–પુટ હોકર ઉન્હેં પ્રણામ કિયા. ઉસ સમય દેવી શવરી કે દિવ્ય શરીર મેં અભિનવ તેજ કી કિરણેં વિકીર્ણ હો રહી થી! વહ સાક્ષાત્ સૂર્ય–કાંતિ કે સમાન પ્રતીત હો રહી થી! દેવી શવરી કી ઉસ પુણ્યમયી મૂર્તિ કી પુનિત સ્મૃતિ કે શ્રીચરણ–કમલોં મેં હમ ભી અપની શ્રદ્ધા કી સુરભિત અંજલિ સમર્પિત કરતે હૈં!!

('ચાંદ'ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ના અંકમાં લેખકઃ–સ્વ૦ શ્રી૦ ચંડીપ્રસાદજી બી.એ. "હૃદયેશ")

૮૩–મોહલ્લેભર કા ચચા જરા કાન ખોલકર પઢીએ !

(૧)

મૈં શાસ્ત્રી, મેરા બાપ શાસ્ત્રી, મેરે દાદા–પરદાદા શાસ્ત્રી ઔર મેરા સરાંડદાદા ભી શાસ્ત્રી. શાસ્ત્રી કા ટાઇટિલ હમારે ખાનદાન કી ગોયા મૌરુસી જાયદાદ હૈ. બાત યહ હૈ કી હમારે ખાનદાન મેં એક સે એક બઢ કર શાસ્ત્રી હોતે ચલે આયે હૈં. લાહૌર યુનિવર્સિટિ મેં જબ સે શાસ્ત્રી પરીક્ષા કી પ્રણાલી આરંભ હુઇ હૈ, ઉસ સે કહીં પહલે સે હમ લોગ શાસ્ત્રી હોતે ચલે આયે હૈં.

ખૈર, ઇસ સમય મેરી ઉંમર ૪૭ સાલ, ૭ માસ, ૧૧ દિન, ૧૦ ઘંટે, ૪૫ મિનટ ઔર ૨ સેકંડ કી હૈ ! લડકપન મેં લંબે શાસ્ત્રીજી કી બદૌલત અમર કોષ, કૌમુદી ઔર મહાભાષ્ય વગેરા ઘોલ કર પી ચૂકા હૂં, જિસકે કારણ મેરી ખોપડી મેં સંસ્કૃત કે ઇતને શબ્દ ભર ગયે હૈં, કિ યહી ગનીમત હૈ કિ મૈં કવિતા નહીં કરતા; નહીં તો મૈં ભવભૂતિ ઔર કાલીદાસ–વાલ્મીકિ ઔર વેદવ્યાસ કો એક તરફ બૈઠા દેતા. અપને મુંહ મિયામિઠ્ઠુ બનના જરા અચ્છા નહીં માલૂમ હોતા; પરંતુ આપ મેરી ગલી મેં યા કૂચે મેં જા કર મેરી તારીફ પૂછિયે તો બાલક સે લે કર બુઢ્ઢોં તક કી જબાન પર શયતાન કી તરહ 'શાસ્ત્રી–ચચા' કે નામ સે મશહૂર હૂં. અબ આપ હી જરા ગૌર–ફર્માઇયે કિ મૈં જબ સારે મોહલ્લેભર કા ચચા હૂં તબ સારી દુનિયા કે લિયે કિતની પ્રતિષ્ઠા કી ચીજ હૂં. ભાઈ! મૈં તો ઇસ બાત સે ફૂલ કર કુપ્પા હુઆ જાતા હૂં.

પરંતુ મનુષ્યોં કો ભગવાન કી સબ કૃપાયેં પ્રાપ્ત નહીં હોતી. બાહર મેરી કિતની ભારી ઇજ્જત ક્યોં ન હો, પરંતુ ઘર મેં મેરી ગૃહિણી–ધર્મપત્નીજી યાની મોહલ્લેવાલોં કી ચચીજી હૈં, વે ગજબ કી ફિતના હૈં. મુઝે તો વે અપને પાંવ કી ચટ્ટી કે બરાબર ભી નહીં સમઝતીં–મુઝે વે પ્રાયઃ નિખટ્ટુ કહા કરતી હૈ. બાત વાસ્તવ મેં યહ હૈ કિ સરસ્વતી ઔર લક્ષ્મી મેં કભી મેલ નહીં હુઆ. વિદ્વાન સદા ભૂખોં હી મરે હૈં–દરિદ્રતા ને કભી ઉનકા પીછા નહીં છોડા. મૈં તો અપની વિદ્વત્તા મેં મસ્ત રહતા હૂં–મગર મોહલ્લે કી ચચી શ્રીમતી શાસ્ત્રિણીજી કહતી હૈં કિ તેરી વિદ્વત્તા કો ક્યા મૈં શહદ લગા કર ચાટૂં ? મુઝે જેવર ચાહિયે, કપડે ચાહિયે ઔર ચાહિયે મહલસા મકાન; મગર ઇસે યહ માલૂમ નહીં કિ ઇસકે પતિરામ તો કોરે શાસ્ત્રી હી હૈં–કોઇ ફાટકેબાજ તો હૈં નહીં. ન વકીલ બૈરિસ્ટર યા ડાક્ટર હી હૈં, જો રોજ કહીં સે શામ કો રૂપયોં સે જેબે ભર લાતે. ચોરી કો પાપ સમઝતા હૂં ઔર સીનાજોરી કર નહીં સકતા. ઇસ લિયે બાહર તો મૈં સદા પ્રસન્ન રહતા હૂં; પરંતુ ઘર આતે હી મોહલ્લેવાલોં કી ચચી કો દેખતે હી મેરે પ્રાણ સૂખ જાતે હૈં. નાની મર જાતી હૈ.

(૨)

હિંદુ કે ઘર પૈદા હોના ભી એક આફત હી હૈ. આયે દિન એક ન એક ત્યોહાર ખોપડી પર સવાર રહતા હૈ. હોલી–દિવાલી–દશહરા સલૂનોં ઔર ન જાને ક્યા ક્યા અલા બલા. પંડિતા–નીજી વૈસે હી નાકોં દમ કિયે રહતી હૈં—હોલી–દિવાલી પર તો ઔર શામત આ જાતી હૈ. એક નન્હીંસી જાન ઔર હજાર આફતેં. એક દિન મૈં ઉધેડ બુન મેં પડા થા કી મોહલ્લે કે શરીર શયતાન લૌંડોંને આકર તંગ કરના શુરુ કિયા. વે કહને લગેઃ–ચચા! બડા હી અચ્છા સુયોગ હૈ. હમારે સ્કૂલ મેં એક સંસ્કૃત ટીચર કી જરૂરત હૈ. આપ ઇસકે લિયે દરખાસ્ત દેં, વહ જગહ આપ કો ફૌરન સે પેશ્તર મિલ જાયગી; ક્યોંકિ આપ જૈસા સંસ્કૃત કા મર્મજ્ઞ પંડિત ઇસ સંસાર મેં કોઇ નહીં હૈ. આપ ભલે હી અપને કો કુછ ન સમઝેં, મગર આપકી સી યોગ્યતા કિસમેં હૈ? મૈં ભી શોચને લગા કિ બાત તો ઠીક હૈ. માલૂમ હોતા હૈ ભગવાન અબ છત ફાડ કર ધન કી વર્ષા કરના ચાહતે હૈં. મૈંને પૂછા—ભાઇ ! વેતન કિતના મિલેગા ? વે બોલે પચાસ ! મૈંને તુરંત ડાયરેક્ટર સાહેબ કે નામ એક 'નિવેદનપત્ર' લિખ દિયા. નિવેદનપત્ર કી નકલ નીચે દેતા હું. મૈંને લિખા થાઃ—

"શ્રીમાન્–હજૂર ડાયરેક્ટર સાહેબ કૃપાલુ–દયાલુ–મિત્રપ્રવર પીર પેગંબર બહાદૂર ! શ્રીમાનઃ

કી સેવા મેં ઇસ દાસ કે લાખોં કરોડોં–અસંખ્ય નમસ્કાર પહુંચે. આશા હૈ આપને મેરા શુભ નામ જરૂર સુના હોગા; ક્યોંકિ મેરે જૈસા સંસ્કૃત કા મર્મજ્ઞ પંડિત ઇસ સમય ઇસ ધરાધામ મેં નહીં હૈ. ઈસિ લિયે આપ ફૌરન સે પેશ્તર સ્થાનીય સ્કૂલ કે સંસ્કૃત ટીચર કી જગહ મુઝે નિયુક્ત કર સ્કૂલ કી શોભા બઢાઇયે. મૈં તો ઇસ તુચ્છ પદ કે લિયે કભી પ્રાર્થી ન હોતા, પરંતુ મેરે પિતા મુઝે વિવશ કર રહે હૈં. મુઝે કૌમુદી, રઘુવંશ આદિ સબ યાદ હૈં. મૈં છાત્રોં કો ખાલી પઢાતા હી નહીં, ઘોલકર પિલાતા ભી હું. મૈં ઇતની બઢિયા સંસ્કૃત બોલતા ઔર લિખતા હૂં કિ કિસી કી તુલના નહીં કર સકતા. મુઝે પૂરી આશા હૈ કિ યા તો શ્રીમાન સ્વયં મુઝસે મિલને મેરે ઘર પધારેંગે, નહીં તો મુઝે હી અપની મોટર ભેજ કર અપને બંગલે પર બુલા લેંગે. પૈદલ આના મેરે લિયે અસંભવ હૈ.

મૈં હૂં આપકા—પં० **લંબોદર શાસ્ત્રી–વલ્દ પં० અકડફૈ શાસ્ત્રી**

(૩)

નિવેદનપત્ર કો રજીસ્ટરી કર કે ભેજે એક સપ્તાહ હો ગયા, મગર કોઇ ઉત્તર ન આયા. મૈંને ઇન આઠ દિનોં મેં–પંડિતાઇનજી પર બડા રોબ ગાંઠ રખ્ખા થા; પરંતુ જબ કઈ દિન તક કોઈ ઉત્તર ન આયા તો અબ ઉનકા પારા ગર્મ હોને લગા. ઈસી બીચ મેં નાલી મોહલ્લે કે વે હી શરીર શયતાન લૌંડે આ કર કહને લગેઃ—"શાસ્ત્રી ચચા સાહેબ સે મિલને નહીં ગયે, વે તો આપ કી પ્રતીક્ષા કરતે કરતે થક ગયે. કલ શામ કો ઉનકે હેડ ક્લર્ક સે માલૂમ હુઆ કિ સાહેબ આપકી ઇંતજાર કર રહે હૈં; ક્યોંકિ જબસે આપકી દરખ્વાસ્ત કો પઢા હૈ આપ કી વિદ્વત્તા પર વે મોહિત હો ગયે હૈં. જલ્દી જા કર મિલિયે, નહીં તો ઇસ પદ પર કિસી ઔર કી નિયુક્તિ હો જાયેગી.

યહ સુનતે હી મૈં ઘર કે ભીતર ઘુસા. કપડે પહને આંખોં મેં ડૉ० વર્મન કા કાજલ ડાલા. શર પર પિતાજી કે સમય કા એક તુર્રે કી તરહક વે પલા રખા ઔર હાથ મેં એક પંડિત કા ડંડા લે, સાહેબ સે મુલાકાત કરને ચલ દિયા; પરંતુ રાસ્તે મેં હી ઉન લૌંડોંને રોકકર કહાઃ—શાસ્ત્રી ચચા! તુર્રેં કા યુગ ચલા ગયા. અબ તો હૈટ–યુગ હૈ. યહ કહ કર ઉન્હોંને તિનકોં કા એક હૈટ મેરે શિર પર રખ દિયા. લોગ મેરે સ્વાંગ કો દેખ કર હંસને લગે, પરંતુ મૈં અપની વિદ્વત્તા કે અભિમાન મેં મસ્ત–સાહેબ સે મુલાકાત કરને ચલ દિયા.

(૪)

મૈં લંબે લંબે કદમ બઢાતા હુઆ સાહબ કે બંગલે પર પહુંચા. મેરી ભાવ ભંગી ઔર રંગ–ઢંગ કો દેખ કર સાહેબ કે ચપરાસી ને પૂછાઃ–કહાં જાયગા? મૈંને કહાઃ—સાહેબ સે મિલને જાતા હું. ચપરાસીને કહાઃ–કાર્ડ લાઓ! મૈંને કહાઃ—મૈં ક્યા પોસ્ટ ઑફિસ હૂં? ઉસને ફિર ડપટ કર કહાઃ—અરે! પોસ્ટકાર્ડ નહીં, મુલાકાતી–કાર્ડ (વિઝિટિંગ—કાર્ડ); પર મૈં કહાં સુનનેવાલા થા? અર્દલી કો અકેલ ધુકેલ કર ભીતર ઘુસ તો ગયા; પરંતુ મેરે 'હો હલ્લો' કો સુનકર ઔર ભી સાહેબ કે કઇ નૌકર આ ગયે, જીન્હોંને મુઝે માર માર કર ઉલ્લૂ બના દિયા. મેરી હાય તોબા કો સુનકર સાહેબ ભી બાહર આયે. મૈં ઉનકે ગોરે રંગ મુખ કો દેખકર જમીનપર લેટ ગયા–ઔર લગા લંબે લંબે સલામ કરને. ઉન્હોંને મુઝસે પૂછા કિ મૈં કૌન હું? તો મૈંને અપના સબ કચ્ચા ચિઠ્ઠા કહ સુનાયા ઔર કહા કિ યહ બડે આશ્ચર્ય કી બાત હૈ કિ આપ શિક્ષાવિભાગકે ડાયરેક્ટર હો કર ભી મુઝે નહીં જાનતે. ઈતને મેં હી સાહેબ ને અપને અર્દલી કો કુછ સંકેત કિયા; ઔર ઉસને અર્ધચંદ્ર દે કર મુઝે બાહર ધકેલ દિયા. નાલે મેં ગિરકર મેરે સબ કપડે કીચડ મેં પડ ગયે ઔર મૈં—હાંફતા હુઆ અપને ઘર પહુંચા. ઘરપર પંડિતાઇનજી ને મેરા હાલ–બેહાલ દેખકર મુઝે—ફટકારના શુરુ કિયા ઔર બાહર સે વે હી શયતાન લૌંડે શાસ્ત્રી ચચા—શાસ્ત્રી ચચા કહકર ચિઢાને લગે. અબ મૈં સમઝા હૂં કિ ખાનદાની શાસ્ત્રિયોં કી કિતની દુર્દશા હોતી હૈ.

('વિશ્વમિત્ર'ના એક અંકમાંથી)

૮૪—કાયર ભારતવાસી !

કયા કોઈ સન ૧૯૧૯ મેં ઇસ બાત કી કલ્પના ભી કર સકતા થા, કિ હમ ભારતવાસી જનરલ ડાયર કે હાથોં કો ગયી અપની બેઇજ્જતી કો ઇતની જલ્દી ભૂલ જાયેંગે ! કેવલ ઇસ કારણ સે કિ અમૃતસર મેં સભાબંદી કી ઇસને ઘોષણા કી થી—ઔર ઇસ પર ભી જલિયાનવાલા બાગ મેં હજારોં આદમી એકત્ર હો ગયે થે. અભિમાન કા પૂતલા ઔર બ્રિટિશ કૉમનવેલ્થ કી રક્ષા કા મતવાલા–ડાયર અપને હી ફૌજી દસ્તોં કે સાથ વહૉં પહુંચા ઔર ઇસને બિના ચેતાવની દિયે ઉન નિહત્થે નિરપરાધ લોગોં પર ગોલી ચલાને કા આર્ડર દિયા. ઇસકે યે ફૌજી દસ્તે–બેખૌફ હોકર બરાબર ભાગતે હુએ આદમિયોં પર તબ તક ગોલી ચલાતે રહે–જબ તક કિ ઉન કે પાસ એક ભી કાર્તૂસ બાકી રહા.

ખુદા ને ઇન્સાન કા શિર ઉપર કી ઓર બનાયા હૈ, મગર ઇસ અભિમાની ફૌજી અફસર ને કેવલ એક મૅમ કે પિટ જાને કે બદલે મેં જહાં યહ ઘટના ઘટિત હુઈ થી, ઉસી જગહ સે ભારતવાસીયોં કો પેટ કે બલ રીંગ કર ચલને કા હુકમ દિયા થા. મહાત્મા ગાંધી ને ઉસ સમય જો પંજાબ કી સેવા કી થી ઉસે શરીફ ઇન્સાન કભી નહીં ભૂલ સકતા, યદ્યપિ પંજાબ મેં આજ ઉનકી આમ મકબૂલિયત નહીં રહી જૈસી કિ ચંદ ઔર લીડરોં કી હૈ. તથાપિ મહાત્માજી ઇસ બાત કો અભી તક નહીં ભૂલે હૈં કિ વહાં લોગોં ને છાતી પર ગોલિયાં ન ખા કર પીઠ પર ખાયી થી; ઔર ખુદાવંદ કરીમ કી તરફ સે નિહાયત અચ્છા જિસ્મ અતા કિયા જાને પર ભી હજારોં પંજાબીઓં મેં સે કિસીને ભી જનરલ ડાયર કે એકસૌ સિપાહિયોં પર ધાવા કર કે ઇનકી બંદૂકેં છીન લેને કી કોશીષ નહીં કી થી. ઇસ બાત કો ભી કૌન ભૂલ સકતા હૈ કિ એક આદમી ને ભી અમૃતસર કી ગલી મેં જહાં ઉક્ત મૅમ પર હુમલા કિયા ગયા થા—પેટ્ કે બલ રેંગને સે ઇન્કાર ન કિયા થા.

મુઝે ઇસ બાત કી જરૂરત નહીં હૈ કિ મૈં બહાદૂર પંજાબીયોં કો જલિયાનવાલા બાગ કી ઘટના કી યાદ દિલાઉં; અગર ઇન ઉદારમના લોગોં ને જનરલ ડાયર કો ક્ષમા કર દિયા હૈ, તબ તો બાત હી કુછ નહીં–નહીં તો અગર ઉન અત્યાચારોં કો ભૂલ ગયે હૈં–તો ખુદા હી ઉન્હેં માફ કરેગા. મૈં તો કેવલ ઉસ સમય કી ગયી કાયરતા કી યાદ દિલાતા હૂં. યદ્યપિ મૈં યહ ભી નહીં સમઝતા કિ યદિ કિસી ઔર પ્રાંત મેં યહ ઘટના ઘટી હોતી તો વે ધીરતા સે ડાયર કા મુકાબલા કરતે. સંભવ હૈ વે ભી ઐસી હી નામરદી દિખાતે; પરંતુ ખુદાને ઇનકી અજમાઇશ નહીં ફર્માઇ. મેરી ખુદા સે દુઆ હૈ કિ ઇનકી યા અહલે પંજાબ કી પરીક્ષા હો તો યે ઐસી કાયરતા ઔર નામર્દી ન દિખાયેં.

આજ પંજાબ મેં સાંપ્રદાયિકતા કી આગ લગી હુઇ હૈ. હિંદુ મુસલમાનોં પર ઇલ્જામ લગા રહે હૈં ઔર મુસલમાન હિંદુઓં પર. પંજાબ કે દોનોં જાતિયોં કે સમાચારપત્ર ઇન્હીં બાતોં સે ભરે પડે હૈં. પબ્લિક પ્લેટફૉર્મોં પર ભી ઇસી બાત કી હાય–હત્યા હો રહી હૈ. મગર ઇન બહાદૂર લડાકા પંજાબિયોં કો ડાયર ઔર ઓડ્વાયર કે અત્યાચારોં કી જરા ભી યાદ નહીં રહી. ઇસ પર તુર્રાયહ કિ પંજાબ કા હરએક હિંદુ યહ સમઝતા હૈ કિ અગર મૈં ન રહૂં તો હિંદુધર્મ કી નૈય્યા ડૂબ જાયગી ઔર હર એક મુસલમાન ખ્યાલ કરતા હૈ કિ દીન ઇસ્લામ ઇસીકે કંધે પર ટિકા હુઆ હૈ–નહીં તો કભી કા ગારત હો ગયા હોતા. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ આજ દેશ મેં રાષ્ટ્રીયતા કે ભાવોં કા લોપ હો રહા હૈ; પરંતુ મેરે પંજાબી ભાઇ મુઝે ક્ષમા કરેં. પંજાબ હી આજ તંગનગરી ઔર તાસ્સુબી કર સંર–ચસ્મા બના હુઆ હૈ. બેશક પંજાબ કા 'પ્રતાપ' ઔર 'જમીન્દાર' યહ કહ સકતા હૈ કિ ઇસ સંકીર્ણતા ઔર સાંપ્રદાયિકતા કે લીડર તો ગૈર પંજાબી હી હૈં; પરંતુ યહ ભી પંજાબ મેં વિશેષતા હૈ કિ ઇસકે લીડર દૂસરે પ્રાંતોં કે આદમી હુઆ કરતે હૈં. તાત્પર્ય યહ કિ પંજાબ કી ભૂમિ સંકીર્ણતા ઔર ગુરુડમ કા બીજ વપન

કરને કે લિયે બહુત ઉર્વરા પ્રમાણિત હુઇ હૈ. ઇસકા કારણ યહ હૈ કિ પંજાબ કે અધિવાસી બહુત જલ્દી લીડરોં પર અપના ધ્યાન લે આતે હૈં ઔર અપની જિન્દાદિલી ઔર ગર્મ જોશોં કે કારણ હરએક ઐસે આદમી કે દામ ફરેબ મેં આ જાતે હૈં, જો જોરદાર તકરીર ઔર તહરીર કર સકેં. મેરી ખુદા સે દુઆ હૈ કી વહ જિન્દાદિલ પંજાબ કો ભલે બુરે સે પરખને કી ભી તમીજ અતા ફર્માયે જબ તક પંજાબ ઇન દગાબાજ ફરેબિયોં સે ન બચેગા–તબ તક વહ હમેશાં અપના ઔર સમસ્ત દેશ કા શત્રુ હી સાબિત હોગા. મેરે મિત્ર લાહોરપ્રવાસી મી૦ સંતરામ ને કહા થા કિ મૌલાના સાહેબ! આપ કયા ફર્માતે હૈં? પંજાબ મેં ઇતના જહર ભરા હુઆ હૈ, જો સારે દેશ કો હલા કર સકતા હૈ. મહાત્માજી ભી કહા કરતે હૈં કિ યે દંગે–બખેડે તો જરૂર પંજાબ સે બાહર હો રહે હૈં લેકિન ઇનકી ગંગોતરી પંજાબ મેં હૈ.

ઠીક ઇસિ સમય જબ કિ ગંગા કા રૂખ ગંગોતરી કી ઓર હો ગયા હૈ, ઔર પંજાબ મેં હી ઉસકી ફૈલાઈ હુઈ હવા ફૈલ રહી હૈ, જનરલ ડાયર ભી દમ તોડકર ઇસ જહાં સે રુખસત હો ગયા હૈ. ડાયર કી મૃત્યુ ને પંજાબ પર હુએ ઉન અત્યાચારોં કી સ્મૃતિ કો ફિર તાજા કર દિયા હૈ. કાશ કી એક બાર ફિર પંજાબિયોં ઔર હિંદુસ્થાનિયોં કો અપના વહ અપમાન યાદ આ જાતા ઔર હમ અપને ઘર મેં બહાદુરી કી ડીંગ હાંકનેવાલે કાયર એક બાર ઇસિ મતવાલે મન કો ભૂલાકર માતૃભૂમિ કો સ્વાધીન કરને કી કોશીશ કરતે; લેકિન આજ હમારી આંખોં પર પટ્ટી બાંધી હુઇ હૈ. જિસ જનરલ ડાયર કો હમારે સૈકડોં નિરપરાધોં કે કત્લ કરને પર ભી હમારે ખજાને સે અબતક પૈન્શન મિલતી રહી, ઉસકી તારીફ મેં ઉનકે દેશવાસી ઔર ભારત કા નમક ખાનેવાલા ઓડ્વાયર જિસને સમસ્ત પંજાબ કો અપમાનિત કિયા થા ઔર અંતિમ દિન જિસ બહાદૂર ને ફૌજી પહરે મેં બૈઠકર કાટે થે ઔર રાતોંરાત લાહૌર સે ભાગ કર વિલાયત કે જહાજપર સવાર હુઆ થા, ઉસે આજ પંજાબ કી અહમદિયા જમાત કે ખલીફા લંડન કી મસ્જીદ મેં અભિનંદનપત્ર દેતે હૈ ઔર સરધને કે પ્રસિદ્ધ જાસૂસ ખાનદાન કા એક કાફિર સરદાર એક વાર અલીશાહ કે નામ સે લંડન મેં બૈઠા ભારત કી સ્વાધીનતા કા વિરોધ કરતા હૈ ઔર ભારત કે નેતાઓં કી હાંસી ઉડાતા હૈ. કાયરો! અબ ભી સમઝો, સમય હૈ. તુમ ઇસ તરહ સે ન હિંદુ ધર્મ કી કુછ ખિદમત કર રહે હો, ન દીન ઇસ્લામ કી હિફાજત. ઇન મુર્ગિયોં કો લડાનેવાલી શક્તિ દૂસરી હી હૈ જો પરદે કી ઓટ મેં ખડી હોકર હમારી ઇન કાલી કર્તુતોં પર ખૂબ પ્રસન્ન હો રહી હૈ.

('વિશ્વમિત્ર' ના એક અંકમાં લેખકઃ–મૌલાના મહમદ અલી)

૮૫–નવદ્વીપ–યાત્રા

કલકત્તા સે ઉત્તર–પશ્ચિમ કી ઓર લગભગ ૬૬ મીલ દૂર યહ સ્થાન હૈ, જો ભારત કા ઔર વિશેષતઃ બંગાલ કા મુખ્ય તીર્થક્ષેત્ર હૈ. ગત માસ હમેં વહાં જાને કા અવસર મિલા. "અલંકાર" કે બહુત સે પાઠકોં કે લિયે ઇસ સ્થાન કા વૃત્તાંત કુછ નવીન હોગા; ઇસ લિયે ઉસકા કુછ સંક્ષિપ્ત વર્ણન અનુચિત ન હોગા.

પ્રાકૃતિક સ્થિતિ

જૈસા કિ "નવદ્વીપ" ઇસ નામ સે જ્ઞાત હોતા હૈ કિ યહ એક દ્વીપ હોગા જબકિ ઇસ નગર કી સ્થાપના કી ગઇ થી; પરંતુ આજકલ યહ દ્વીપ નહીં હૈ 'અપિતુ 'પ્રાયદ્વીપ' હૈ–અર્થાત્ ઇસ સમય વહ સ્થાન તીન ઓર સે ગંગાદ્વારા ઘિરા હુઆ હૈ. રેલ્વે સ્ટેશન પર ઉતરતે હી સામને એક છોટાસા નાલા નજર આતા હૈ, જો થોડી દૂર જા કર હી રહ ગયા હૈ. કિસી સમય મેં વહાં ભી ગંગા કી ધારા હોતી થી. ઔર યદિ ઉસ ક્ષીણ જલ–ધારા કો ભી માન લિયા જાવે તબ તો યહ સ્થાન વસ્તુતઃ દ્વીપ હી હૈ ઔર અગર ઉસે છોડ દિયા જાવે તબ યહ પ્રાયદ્વીપ હી હૈ. કુછ હી હો, ભાગીરથી કે તટ પર ઔર ઉસીકી ધારા તીન ઓર સે આવૃત્ત હોને કી

કારણ ઇસ સ્થાન કી પ્રાકૃતિક શોભા બડી ચિત્તાકર્ષક હૈ.

ઇસિસે પહલે કિ નવદ્વીપ યાત્રા કે વિષય મેં અન્ય કુછ લિખા જાય યહ બતલાના ઉચિત પ્રતીત હોતા હૈ કિ યહ સ્થાન તીર્થ ક્યોં કર ગિના જાતા હૈ?

ભાગીરથી-તટ પર આબાદ હોને કે કારણ તો યહ તીર્થ હૈ હી; પર ઇસકે અતિરિક્ત કુછ ઔર કારણોં સે ભી યહ મહત્ત્વપૂર્ણ સમઝા જાતા હૈ જો સંક્ષેપતઃ યે હૈઃ—

૧-પ્રાચીન ઇતિહાસ દેખને સે પ્રતીત હોતા હૈ કિ નવદ્વીપ સંસ્કૃતવિદ્યા કા બડા ભારી કેન્દ્ર થા. ઇસિ સ્થાન કા પ્રસિદ્ધ નામ-'નદિયા' હૈ; ઔર "નદિયા કે નૈય્યાયિક" "કાશી કે વૈય્યાકરણિયોં" કી તરહ સદા સે વિખ્યાત રહે હૈં. અબ ભી ન્યાયશાસ્ત્ર કા મુખ્ય કેન્દ્ર નદિયા વા "નવદ્વીપ" હી માના જાતા હૈ. કાશી કી ટક્કર કા સંસ્કૃતવિદ્યા કા અગર કોઇ અન્ય કેન્દ્ર ભારત મેં અબ ભી હૈ તો વહ નવદ્વીપ હી હૈ. ગદાધર, રઘુનાથ જૈસે પ્રસિદ્ધ નૈય્યાયિક યહીં હુએ થે.

૨-વૈષ્ણવ-મત કે સંસ્થાપક ગૌરાંગદેવ (નિમાઇ વા ચૈતન્યદેવ) કી જન્મભૂમિ ભી ઇસી સ્થાન મેં માની જાતી હૈ. ઇસ શહર કે કિસ વિશેષ ભાગ મેં ઇસિ મહાપુરુષ કા જન્મ હુઆ થા-યહ અભી તક નિશ્ચિત નહીં હો સકા હૈ, યદ્યપિ ઇસકે લિયે સરકારી ઔર ગૈર-સરકારી-સભી પ્રયત્ન હુએ હૈં. ઇસ વિષય મેં અભીતક વિદ્વાનોં કા બડા મતભેદ હૈ. કુછ ભી હો, ગૌરાંગદેવ કે જન્મસ્થાન હોને સે નવદ્વીપ વૈષ્ણવોં કા એક બડા ભારી ગઢ હૈ. હરિદ્વાર-વૃન્દાવન કી તરહ યહાં પર ભી સૈંકડોં મંદિર હૈં. પ્રતિમાસ કી પૂર્ણિમા કો મેલા હોતા હૈ, પર માઘ પૂર્ણિમા કા મેલા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હૈ. ઇન અવસરોં પર ભારત કે ઔર વિશેષતઃ બંગાલ, ઉડીસા ઔર આસામ કે યાત્રી દૂર દૂર સે આતે હૈં. ગત માઘ પૂર્ણિમા કે મેલે પર હમ નવદ્વીપ મેં હી થે. ઇન મેલોં કી વિશેષ ઉલ્લેખનીય બાત-જો ઉત્તરભારત કે અન્ય તીર્થોં પર પ્રાયઃ નહીં પાઈ જાતી-વૈષ્ણવમતાનુયાયી પુરુષોં કા ઇકઠ્ઠા-ઢોલ કી ઔર છન્નોં કી તાલ પર ઉછલ ઉછલ કર કૂદના ઔર નાચના હૈ. બહુધા, યહ ભક્તિ કે પ્રબલ વેગ મેં હી હોતા હૈ.

૩-વૈષ્ણવોં કી તરહ શાક્તોં કા ભી યહ કેન્દ્રસ્થાન હૈ. ઉનકે માઘ-પૂર્ણિમા મેલે કી તરહ ઇનકા કાર્તિકી પૂર્ણિમા કો બડા ભારી મેલા હોતા હૈ. ઉસ અવસર પર દેવી કી ૧૮ પ્રકાર પુરાણવર્ણિત ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિ કી મૂર્તિયાં ૧૫ ઔર ૨૦ ફીટ તક ઉંચી નિકાલી જાતી હૈં ઔર ગંગા મેં વિસર્જિત કી જાતી હૈં. નવદ્વીપ કે ઠીક કેન્દ્રસ્થાન મેં શાક્તોં કા એક પ્રધાન મંદિર હૈ, જિસકા નામ-"પોડામાતાલા" હૈ. યહ સ્થાન કે પંડિતોં કી અધિક સંખ્યા શાક્તમતાનુયાયી હૈ, ઇસ લિયે વે ઔર ઉનકે સબ છાત્ર ભી પ્રતિદિન પ્રાતઃ-સાયં ઇસ મંદિર મેં દેવી કી પૂજા કરતે હૈં; ઔર જબ કોઈ છાત્ર યહાં સે વિદ્યાધ્યયન સમાપ્ત કર કે ઘર કો વાપસ જાતા હૈ, તબ ઉસે દેવી કો પ્રણામ કરના અનિવાર્ય હોતા હૈ.

પહિલે શાક્તોં ઔર વૈષ્ણવોં મેં પ્રાયઃ ઝઘડે હો જાયા કરતે થે; પર આજકલ દોનોં મતોં કે અનુયાયી શાંતિ સે અપને ઉત્સવ કર લેતે હૈં. પાઠક સ્વયં સમઝ સકતે હૈં કિ ઇનિ સબ કારણોં સે ઇસ તીર્થસ્થાન કા મહત્ત્વ કિતના અધિક હૈ! ઇસી લિયે, કાશીસેવન કી તરહ બંગાલી ભદ્ર પુરુષ વૃદ્ધાવસ્થા મેં નવદ્વીપ મેં નિવાસ કરના પુણ્ય સમઝતે હૈં.

વિધવાઓં કી દુર્દશા

યૂં તો સભી તીર્થસ્થાનોં પર વિધવાઓં કી દુર્દશા હોતી હૈ, પર જૈસી કરુણાજનક અવસ્થા યહાં દેખી ગયી હૈ ઐસી હમેં ઉત્તરભારત કે અન્ય કિસી તીર્થપર દેખને કો નહીં મિલી. અગર આપ નવદ્વીપ કે બાજારોં, સડકોં, ચૌરસ્તોં ઔર ઘાટોં પર જાવેં તબ આપકો વિધવાયેં હી નજર આયેંગી, પુરુષ બહુત કમ દીખેંગે. આબાદી કી દૃષ્ટિ સે ભી યહાં પર સ્ત્રિયોં કી-ઉનમેં ભી વિધવાઓં કી સંખ્યા પુરુષોં કી અપેક્ષા અધિક હૈ; ઔર ઇસિ લિયે, અગર ઇસ સ્થાન કા નામ "નવદ્વીપ" કી જગહ "વિધવાદ્વીપ" રખ દિયા જાવે તો ઉસમેં તનિક અત્યુક્તિ નહીં હૈ. ઇસ અવસ્થા મેં દુરાચાર ઔર વ્યભિચારસંબંધી જિતને પાપ કલ્પિત કિયે જા સકતે હૈં, યહાં પર ઉન સબકા નગ્ન ચિત્ર દેખા જા સકતા હૈ. વિધવાઓં કે સુધાર કે લિયે યહાંપર નિમ્નલિખિત સંસ્થાયેં ખુલી હુઈ હૈં—

ભજન આશ્રમ—ભિવાની કે એક મારવાડી સજ્જન ને ઇસ આશ્રમ કી સ્થાપના કી હૈ. યહાં પર પ્રતિદિન ઔસતન ૩૦૦ વિધવાયેં પ્રાતઃ ૩ સે ૧૦ તક ઔર શામ કો પાંચ સે રાત કે નવ બજે તક "હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ, કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે; હરે રામ હરે રામ, રામ રામ હરે હરે." કા એક સાથ ઉચ્ચ સ્વર સે પાઠ કરતી હૈં ઔર ઇસકે ફલસ્વરૂપ ઇન્હેં દોનોં સમય ૧ પૌંવ ચાવલ, દાલ, કુછ નમક-મિર્ચ ઔર કભી કભી હરી તરકારી દી જાતી હૈ. પુરુષોં કે બૈઠને કે લિયે પૃથક્ સ્થાન બના હુઆ હૈ; પર વે ઇસ કીર્તન મેં દર્શકરૂપ સે હી ભાગ લેતે હૈ. યદ્યપિ યહ સંસ્થા પરોપકાર ભાવ સે ખુલી ગઈ હૈ, તથાપિ ઇસસે વસ્તુતઃ વિધવાઓં કા કુછ ભલા હોતા હૈ-યહ સંદિગ્ધ હૈ. રાત કો ઇન્હે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હૈ કિ વે જહાં ચાહેં રહેં. ફલતઃ દુષ્ટોં કે પંજે મેં ફંસને કા ફિર ભી બડા અવસર રહ જાતા હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત યહાં પર વાસ્તવિક હરિભજન કી અપેક્ષા આડંબર કી અધિકતા પ્રતીત હોતી હૈ.

માતૃ-મંદિર—નવદ્વીપ મેં બંગાલ, ઉડીસા ઔર આસામ કે ભિન્ન ભિન્ન જીલ્લોં સે ઐસી વિધવાયેં-કભી કભી કુમારી કન્યાયેં ભી-બહુત આતી હૈં જો ગર્ભવતી હોતી હૈં. વહાં રહનેવાલી ભી કઈ ઇસિ અવસ્થા કો પ્રાપ્ત હો જાતી હૈં. ઐસી ઘટનાઓં મેં અધિક દોષ પુરુષોં હી કા હોતા હૈ. ઇન ગર્ભવતી વિધવાઓં કી રક્ષા કે લિયે કુછ સજ્જનોં કી ઓર સે એક "માતૃમંદિર" સ્થાપિત હૈ, જીસમેં ગર્ભ-રક્ષા કી જાતી હૈ; ઔર પ્રસવકાલ કે કુછ સમય બાદ તક વિધવા કો વહાં રહના પડતા હૈ. પરંતુ ઇસ "મંદિર" મેં ૧૭ આસન હી હૈં ઔર માંગ ઇતની હૈ કિ ઉસકે મુકાબિલે મેં યે બહુત થોડે હૈં. ફલ યહ હૈ કિ યહ માતૃમંદિર તો સિર્ફ અમીરોં કે લિયે રહ ગયા હૈ ઔર બહુત સે ગુપ્ત માતૃમંદિર ખુલ ગયે હૈ. અનુમાન સે ઇનકી સંખ્યા ૫૦ કે લગભગ હૈ. ગર્ભવતી વિધવાયેં ઇનમેં રક્ખી જાતી હૈં ઔર જબ સંતાન હોતી હૈ તબ ઉસે પ્રાયઃ માર દિયા જાતા હૈ. ૯૦ ફી સદી બચ્ચે ઇસ પ્રકાર માર દિયે જાતે હૈં. બાબ બચ્ચે હુઓં મેં સે આધકાંશ કહાં જાતે હૈં યહ ભી જરા હૃદયપર પથ્થર રખકર સુન લીજીયે. ગંગા કે દૂસરે તટપર કૃષ્ણનગર બસા હુઆ હૈ. નદિયા જીલે કી કચહરિયાં ઇત્યાદિ ઇસી સ્થાનપર હૈં. યહાં પર ઇસાઇયોં કી ઓર સે એક અનાથાલય ખુલા હુઆ હૈ. ઇસ અનાથાલય કે આદમી નવદ્વીપ મેં ઘૂમતે રહતે હૈં. ઉન્હેં ઇન ગુપ્ત માતૃમંદિરોં કા ભી પતા હૈ. ફલતઃ હિંદુઓં કી અબોધ ઔર નિર્દોષ સંતાનેં ઉન ઇસાઇયોં કે હાથ ૩) યા ૪) ફી સંતાન કે હિસાબ સે બેચ દી જાતી હૈં. યહી બચ્ચે બડે હો કર ફિર ઔર હિંદુઓં કો ઇસાઈ બનાને કા કામ કરતે હૈં. નવદ્વીપ મેં હમને યહ ભી સુના થા કિ કભી કભી ઐસે બચ્ચે મુસલમાનોં કે હાથ ભી બેચ દિયે જાતે હૈં. હિંદુઓં કી ભયંકર પતિત અવસ્થા કા યહ કુત્સિત રૂપ હૈ. ક્યા ઇસિ પર ભી કુછ ટીકા-ટિપ્પણી કી આવશ્યકતા હૈ?

વિધવા આશ્રમ-યહાં પર લાલા માધોરામ રોહતકનિવાસી કી ઓર સે એક વિધવા આશ્રમ ભી ખુલા હુઆ હૈ જીસકા મુખ્ય કાર્યાલય લાહૌર મેં હૈ. ઇસ આશ્રમ કે દ્વારા વિધવા વિવાહ ભી હોતે રહતે હૈં.

અન્ય સાર્વજનિક સંસ્થાયેં

નવદ્વીપ મેં ઉપર્યુક્ત સંસ્થાઓં કે અતિરિક્ત નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખનીય સાર્વજનિક સંસ્થાયેં ભી ખુલી હુઈ હૈ.

૧-વેદ વિદ્યાલય-સંસ્કૃત પઢનેવાલે નિર્ધન છાત્રોં કે લિયે યહ એક નિવાસસ્થાન હૈ, જીસમેં આજકલ ૮ કે લગભગ વિદ્યાર્થી રહતે હૈં. મારવાડી સમાજ કી ઓર સે ૩) પ્રતિછાત્ર ઔર સરકાર કી ઓર સે ૪) પ્રતિછાત્ર માસિકવૃત્તિ મિલતી હૈ. વિદ્યાર્થિયોં સે બાતચીત કરને પર જ્ઞાત હુઆ કિ યહ છાત્રવૃત્તિ વર્તમાન સમય કે અનુસાર, સર્વથા અપર્યાપ્ત હૈ. સંસ્કૃત પઢને-વાલે નિર્ધન છાત્રોં કે લિયે ઇસકે અતિરિક્ત યહાં અન્ય કોઇ વિશેષ પ્રબંધ નહીં હૈ.

૨-સેવાશ્રમ—એક કમિટિ કી ઓર સે સ્થાપિત હૈ જીસકે મંત્રી શ્રી સદાનંદ મહાચાર્ય હૈં. મેલે વા અન્ય સમયોં પર ભી યહાં સે રોગિયોં કો મુફ્ત દવા દી જાતી હૈ ઔર વિશેષ રોગિયોં કો હસ્પતાલ મેં રક્ખે જાને કા ભી પ્રબંધ હૈ. ઇન રોગિયોં કો ભોજન ભી દિયા જાતા

હૈ. જનતા કે લિયે ઈસકે સાથ હી, ઈસ્પતાલ કે બીચ મેં એક દેવમંદિર ભી હૈ.

૩-એંગ્લો-સંસ્કૃત પુસ્તકાલય--સરકાર કી ઓર સે સંસ્કૃત-ગ્રંથોં કા યહાં એક છોટાસા પુસ્તકાલય ખુલા હુઆ હૈ. ઈસમેં બંગલા ઔર અંગ્રેજી કી ભી થોડી સી પુસ્તકેં હૈં.

વિવિધ ચર્ચા

૧-લલિતા સખી—યહ એક ઐસા દર્શનીય પદાર્થ હૈ જો પાઠકોં કો અન્ય તીર્થોં પર દેખને કો નહીં મિલેગા. યહ કોઇ મંદિર, મઠ વા સભા નહીં હૈ; અપિતુ એક દાઢી-મૂછવાલે હમ આપ જૈસે બંગાલી-બ્રાહ્મણ મહાશય હૈ, જીન્હોંને કૃષ્ણ મહારાજ કી ઉપાસના કે લિયે અપને કો પત્ની માન, સ્ત્રીરૂપ ધારણ કર લિયા હૈ. દાઢી-મૂછ સાફ, સ્ત્રિયોં કે સે હી સિર પર લંબે બાલ, કાન, નાક ઔર હાથ મેં ઇન્હોં સે આભૂષણ પહરે હુએ તથા સદા સાડી પહિને સ્ત્રીલિંગ મેં હી બાતચીત કરતે હૈં. પહિલે યે યહાં પર એક બાબાજી કે શિષ્ય થે; પર અબ સખીભાવ ધારણ કર લિયા હૈ. અંધ-બુદ્ધિ ઔર વિશ્વાસોં મેં ડૂબી હુઈ હિંદુજનતા મેં તો સભી બાતોં કે લિયે ગુંજાઈશ હૈ. ઇસ લિયે, ઈન લલિતા-સખીજી કી ખૂબ પૂજા હોતી હૈ. ઈન્હોંને કુછ હી સાલોં મેં યહાં પર બડી જાયદાદ ખડી કર લી હૈ, જીસમેં પ્રતિદિન ભાગવત પાઠ હોતા હૈ. સ્ત્રી રૂપધારી ઈન "સખી"જી કે વિષય મેં યહાં પર કઈ બાતેં સુની ગઈ જીનકા યહાં પર ઉલ્લેખ અનાવશ્યક પ્રતીત હોતા હૈ.

૨-તીર્થસ્થાન હોને સે યહાં પર મંદિરોં કી ભરમાર તો હૈ હી, પર ઇનમેં કઇ મંદિર ઐસેં ભી હૈં જીનમેં બ્રાહ્મણાતિરિક્ત જનતા સે ૦)=, ૦। ઔર મેલે કે અવસરોં પર ૦।। તક કી પુરી મિલતી હૈ. યહાં આદમી કે પ્રવેશ કી ફીસ ભી લી જાતી હૈં.

૩-યહાં પર પંડે ઔર બંદર કહીં ભી દેખને કો નહીં મિલે. અન્ય તીર્થસ્થાનોં સે યહ વિભિન્નતા હૈ.

૪-દક્ષિણ દેશ કે મંદિરાધીશોં કી તરહ યહાં કે વૈષ્ણવ મંદિરાધિકારિયોં ને ભી દેવ-દાસિયાં રકખી હુઇ હૈં જિનકી સંખ્યા ૭ સે. લેકર દસ તક ઔર કહીં કહીં ઇસસે અધિક ભી હૈ. ઇસ કા અનિવાર્ય પરિણામ વ્યભિચાર કી વૃદ્ધિ હૈ.

("અલંકાર" વર્ષ ૪; અંક ૧લામાં લેખકઃ-શ્રીયુત પં૦ દીનાનાથ જી સિદ્ધાંતાલંકાર, કલકત્તા).

૮૬-પ્રાચીન શિક્ષા-પ્રણાલી

શિક્ષા કા પ્રશ્ન બડે મહત્ત્વ કા હૈ. શિક્ષા બીજ હૈ ઔર આચાર-વ્યવહાર ઉસકે ફલ હૈં. મનુષ્ય કો જૈસી શિક્ષા દી જાયગી વૈસે હી ઉસકે આચાર-વ્યવહાર હોંગે. યહ નિયમ જાતિયોં મેં ભી લગતા હૈ, ભિન્ન ભિન્ન દેશોં કી ભિન્ન ભિન્ન જાતિયોં મેં આચાર ઔર વ્યવહાર કે ભેદ કા મૂલ કારણ, ઉન ઉન જાતિયોં કી જાતીય શિક્ષાઓં કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોં મેં દેખના ચાહીએ. અતઃ "પ્રાચીન ભારત મેં શિક્ષા કા પ્રકાર ક્યા થા?" યહ પ્રશ્ન વૈયક્તિક ઔર જાતીય દોનોં દષ્ટિયોં સે બડે મહત્ત્વ કા હૈ. ભારત કી પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી પર સંક્ષેપ સે વિચાર કરને કે લિયે હમેં 'આચાર્ય' શબ્દ કે રહસ્યાર્થ પર ગહરા વિચાર કરના ચાહીએ.

ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી મેં 'આચાર્ય' શબ્દ કા સ્થાન વિશેષ ગૌરવાન્વિત હૈ. ઇસ શબ્દ કે અર્થ મેં શિક્ષા કા સંપૂર્ણ રહસ્ય છિપા પડા હૈ. "શિષ્ય કે પ્રતિ 'આચાર્ય' કે શિક્ષા-સંબંધી ક્યા કર્તવ્ય હૈ?" ઇનકા દિગ્દર્શન 'આચાર્ય' શબ્દદ્વારા કરાયા ગયા હૈ. નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય ને આચાર્ય શબ્દ કા જો નિર્વચન કિયા હૈ, ઉસસે પ્રતીત હોતા હૈ કિ પ્રાચીન ભારત મેં શિક્ષા કે તીન વિભાગ કિયે ગયે થે. યાસ્કાચાર્ય ને 'આચાર્ય' શબ્દ કા નિર્વચન નિમ્નલિખિત શબ્દોં મેં કિયા હૈ. યથાઃ—

"आचारं ग्राहयति, आचिनोत्यर्थान्, आचिनोति बुद्धिम्"।

ઇસકા અર્થ યહ હૈ કિ આચાર્ય વહ હૈ જો કિ શિષ્ય કે આચાર કો ઠીક કરે, શિષ્ય કે

મસ્તિષ્ક મેં પદાર્થોં કા સંચય કરે તથા ઉસમેં બુદ્ધિ-શક્તિ કો જાગૃત કરે.

ઇસ નિર્વચન મેં શિક્ષા કે તીન વિભાગ દર્શાએ હૈં:-(૧) આચારશિક્ષા, (૨) અર્થશિક્ષા ઔર (૩) બુદ્ધિશક્તિ કા જાગરણ. ભારત કી વર્તમાન શિક્ષાપ્રણાલી મેં શિક્ષા કે ઇન તીન વિભાગોં મેં સે કેવલ એક વિભાગ પર હી અધિક બલ હૈ ઔર વહ હૈ "અર્થશિક્ષા". અધ્યાપક કી યહ ઇચ્છા કિ વિદ્યાર્થીયોં કે મસ્તિષ્કોં મેં સંખ્યા કી દૃષ્ટિ સે અધિક અર્થોં અર્થાત્ પદાર્થોં કા બોધ ભર દિયા જાય—"અર્થશિક્ષા" કહલાતી હૈ. વર્તમાન અંગ્રેજી ઢંગ કે ચલે હુએ ભારતીય સ્કૂલોં કી વિશેષતયા તથા કૉલિજોં કી સામાન્યતયા યહી અવસ્થા હૈ. ઇન સંસ્થાઓં મેં વિદ્યાર્થીયોં કે મસ્તિષ્કોં કો 'લંબર રૂમ' અર્થાત્ કબાડિયે કી દુકાન બનાને પર જિતના જોર દિયા જાતા હૈ ઉસકી શતાંશ જોર ભી વિદ્યાર્થીયોં કો "શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય" બનાને મેં નહીં દિયા જાતા. પરંતુ ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી કા યહ હાલ ન થા. ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી મેં શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય થા "પૂર્ણ મનુષ્યત્વ". ઇસી લિયે ભારત કે આચાર્ય, શિક્ષા કે તીન વિભાગોં કે ઉપાધ્યાય સમઝે જાતે થે, જિનમેં પહલા વિભાગ થા "આચારશિક્ષણ". આચાર કે બિના પદાર્થબોધ અતિહાનિકારક હૈ. આચાર, જીવન-પુષ્પ કા ઉત્તમ સુગંધ હૈ ઔર સૂખે દેહ-વૃક્ષ કા સુંદર પુષ્પ-શૃંગાર હૈ. વર્તમાન યુગ મેં આચાર-શિક્ષણ કે અભાવ કે સાથ જો પદાર્થ-બોધ પર જોર દિયા જાતા હૈ-ઇસકા હી યહ પરિણામ હૈ કિ સંસાર મેં અશાન્તિ કા રાજ્ય દિનોંદિન અધિક હો રહા હૈ. ચાહીએ તો યહ થા કિ વિજ્ઞાન કી ઉન્નતિ કે સાથ સાથ મનુષ્યોં કે દુઃખનિવારણ કે અધિક અન્વેષણ કિયા જાતા; પરંતુ વર્તમાન યુગ મેં ઇસસે ઉલટા હો રહા હૈ. વર્તમાન યુગ મેં વિજ્ઞાન હી દુઃખોં કા ઉગ્ર કારણ બન રહા હૈ. વિજ્ઞાન કી ઉન્નતિ કા પ્રયોગ મનુષ્યોં કે દુઃખનિવારણ કે લિયે નહીં હો રહા, અપિતુ ઇસકા પ્રયોગ ઉન દુઃખોં કે અધિક બઢાને મેં હો રહા હૈ. ઇસકા યહી કારણ હૈ કિ વર્તમાન સમય મેં "અર્થશિક્ષા" કે સાથ "આચાર-શિક્ષા" પર બલ નહીં દિયા જાતા. આચાર-શિક્ષણ કે ઇસ રહસ્ય કો જાન કર હી મનુ મહારાજ ને "બ્રહ્મચર્યાશ્રમ મેં પ્રવિષ્ટ હોતે હુએ બાલક કો પહલે ક્યા શિક્ષા દેની ચાહિએ" ઇસ સંબંધ મેં નિમ્નલિખિત એક શ્લોક લિખા હૈ:-

" उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः । आचारमग्निकाय च संध्योपासनमेव च ॥ "

ઇસિકા અર્થ યહ હ કિ શિષ્ય કા ઉપનયનસંસ્કાર કરને કે પશ્ચાત્ ગુરુ ઉસે આરંભ મેં શુદ્ધિ કા પાઠ પઢાવે. તદનંતર સદાચાર, અગ્નિહોત્ર તથા સંધ્યોપાસન કા ઉપદેશ દે.

ઇસ શ્લોક મેં "અર્થશિક્ષા" ઔર "બુદ્ધિ કે જાગરણ" કા વર્ણન નહીં કિયા. શિક્ષા કે ઇન દો પ્રકારોં કા સ્થાન શુદ્ધિ, સદાચાર, અગ્નિહોત્ર ઔર સંધ્યોપાસન કે શિક્ષણ કે પશ્ચાત્ કા હૈ.

શુદ્ધિ મેં, રહન સહન કે સ્થાન વસ્ત્રોં, શરીર ઔર ઇંદ્રિયોં કો સાફ રખના શામીલ હૈ. ઇસિ શુદ્ધિ કે ઉપદેશ કે પશ્ચાત્ સદાચારશિક્ષણ કા આરંભ હોતા હૈ. સદાચારશિક્ષણ કે ભી દો વિભાગ હૈં. એક તો "વ્યવહાર-શિક્ષણ" જિસે કિ શિષ્ટાચાર યા સભ્યતા કહતે હૈં; ઔર દૂસરા "ઇંદ્રિયનિગ્રહ" જિસમેં કિ સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, તપ આદિ યમ-નિયમ સંમિલિત હૈં. જબ યહ દેખ લિયા જાય કિ શિષ્ય અબ શુદ્ધિ કી કસૌટી પર પૂરા ઉતર આયા હૈ, તબ ઉસે સદાચાર કા ઉપદેશ દેના ચાહીએ. ઇસ સદાચાર કે શિક્ષણ મેં પ્રથમ શિષ્ટાચાર પર બલ દેના ચાહીએ ઔર તત્પશ્ચાત યમ-નિયમોં કે આચરણ પર. શુદ્ધિ ઔર સદાચાર કે શિક્ષણ કે પશ્ચાત્ અગ્નિહોત્ર કે નિયમનદ્વારા સ્થૂલ નિયમોં કા અભ્યાસ કરા કર પુનઃ-શનૈઃ શનૈઃ સંધ્યોપાસન કે સૂક્ષ્મ વિષયોં તથા અંતર્ધ્યાન કા બોધ કરાના ચાહિયે. ઇસ પ્રકાર મનુ મહારાજ કે મત કે અનુસાર શિષ્ય કે પ્રતિ શુદ્ધિ, સદાચાર, ધર્મ કે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ નિયમોં કા ઉપદેશ દેના હી આચારશિક્ષા હૈ. ઇસ આચારશિક્ષા કે પશ્ચાત્ ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી મેં "અર્થ-શિક્ષા" કા પ્રારંભ હોતા થા. ઇસ અર્થશિક્ષા મેં વ્યાકરણ, સાહિત્ય, શિલ્પ, જ્યોતિષ, ગણિત આદિ વિષયોં કા પરિજ્ઞાન કરાયા જાતા થા. આચારશિક્ષા કે દૃઢ આધાર પર ખડા કિયા ગયા અર્થશિક્ષા કા યહ પ્રાસાદ અત્યંત સુખકારી તથા હિતકારી હુઆ કરતા થા. ઇસ અર્થ-

શિક્ષણ કે સાથ સાથ ભારત કા પ્રાચીન આચાર્ય યહ ભી દેખા કરતા થા કિ યહ અર્થશિક્ષા વિદ્યાર્થી મેં સ્વતઃ પરિસ્ફૂરણ હોનેવાલી તથા ઉહાપોહ કર સકનેવાલી બુદ્ધિ કો ભી અંકુરિત કર રહી હૈ યા નહીં. અંગ્રેજી રંગ મેં રંગી હુઇ ભારત કી વર્તમાન શિક્ષા વિદ્યાર્થીયોં મેં ઇસ બુદ્ધિશક્તિ કો જાગૃત નહીં હોને દેતી. ભારત કી વર્તમાન શિક્ષા કા બી. એ. યૂરોપ કે મુકાબિલે મેં કુછ ભી નહીં હૈ. ઇસકા કારણ યહી હૈ કિ ભારત કી વર્તમાન શિક્ષાપ્રણાલી કા ઢંગ ઐસા ભદ્દા ઔર અસ્વાભાવિક હૈ કિ જિસસે બુદ્ધિશક્તિ સહજ સ્વભાવ સે પરિસ્ફુટિત હો હી નહીં સકતી. ભારત કી પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી મેં યહ બાત ન થી. ઇસ પ્રણાલી મેં બુદ્ધિ કે વિકાસ પર પર્યાપ્ત ધ્યાન દિયા જાતા થા.

ઇસ પ્રકાર આચાર્ય શબ્દ કે આધાર પર મૈંને યહ દર્શાને કી કોશીશ કી હૈ કિ પ્રાચીન ભારતવર્ષ મેં શિક્ષા કે તીન વિભાગ હુઆ કરતે થે, 'આચારશિક્ષા', 'અર્થશિક્ષા' ઔર 'બુદ્ધિ કા જાગરણ'. ઇન તીન વિભાગોં સે હી શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ હો સકતા હૈ. કેવલ કિસી એક વિભાગપર જોર દેને સે શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ નહીં હો સકતા.

("અલંકાર" વર્ષ-૪ થાના પ્રથમાંકમાં લેખક—પ્રૉ૦ વિશ્વનાથજી વિદ્યાલંકાર, ઉપાચાર્ય.)

૮૭–નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય

પ્રથમ પ્રભાત ઉદય તવ ગગને, પ્રથમ સામરવ તપોવને;
પ્રથમ પ્રચારિત તવ વન ભવને, જ્ઞાન ધર્મ કત કાવ્યકાહિની.

રવિ બાબૂ કી યહ ઉક્તિ નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય સદૃશ વિશ્વવિદ્યાલયોં કે પ્રાચીન ભારત મેં અસ્તિત્વ ને હી ચરિતાર્થ કી હૈ. ભારત કો જ્ઞાન ઔર ધર્મ કે કારણ સંસાર કા ગુરુ બનાને કા શ્રેય નાલંદા સદૃશ વિશ્વવિદ્યાલયોં કો હી હૈ. ચીન, કોરિયા, જાપાન, ઇંડોચાઇના, તુર્કસ્તાન ઔર તિબ્બત યદિ ભારત કો આજ ભી આદર કી દૃષ્ટિ સે દેખતે હૈં ઔર ભારત કો અપની ધર્મભૂમિ માનતે હૈ તથા ભારત કી યાત્રા કર અપને જન્મ કો સાર્થક કરતે હૈં તો ઇસકા શ્રેય નાલંદા, ઉદંતઃપુર ઔર વિક્રમશિલા સદૃશ બૌદ્ધકાલ મેં સ્થાપિત વિશ્વવિદ્યાલયોં કો પ્રાપ્ત હૈ. ઇન્હીં વિદ્યાલયોં સે હજારોં કી સંખ્યા મેં ભારત સે બાહર મહાત્મા બુદ્ધ કી શિક્ષાઓં ઔર ભારતીય સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિ કો લે જાનેવાલે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કા પ્રવાહ પ્રવાહિત હુઆ, જો નિરંતર મુસલમાનોં કે આક્રમણ સે પૂર્વતક જારી રહા! ઇન પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયોં મેં નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય સર્વપ્રથમ સ્થાપિત હુઆ થા. ઇસ સમય જબ કિ હમ ભારતીય સંસ્કૃતિ કે આધાર પર સ્વતંત્ર શિક્ષણાલયોં કી સ્થાપના કરને મેં પ્રયત્નશીલ હૈં ઐસે સમય નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કા સંસ્મરણ હમારે અંદર સ્ફુર્તિ ઔર હમારે આદર્શોં કે અંદર સજિવિતા ઉત્પન્ન કરેગા.

સ્થાન—નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે અવશેષ ઇસ સમય ભી નષ્ટભ્રષ્ટ અવસ્થા મેં બિહાર પ્રાંત કે બડગાંવ સે ૩૦૦ ફીટ કી દૂરી પર પાયે જાતે હૈં. 'બડગાંવ' 'રાજગિર' સે ૮ મીલ દૂર હૈ. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે અવશેષોં કે દર્શનોત્સુકોં કો બિહાર-બખ્તિયારપુર રેલ્વે સે જાના ચાહિયે ઔર બડગાંવ સ્ટેશન પર ઉતરના ચાહિયે. ઇસસે એક મીલ પર નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રાચીન ગૌરવ કી સ્મૃતિ કો ફિર સે તાજા બનાનેવાલે અવશેષ દીખ પડેંગે.

ઇતિહાસ—નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કબ સ્થાપિત હુઆ ઔર કિસને કિયા યહ અભી તક નિશ્ચયપૂર્વક નહીં કહા જા સકતા. ઇસકા પ્રારંભ એક સાધારણ બૌદ્ધ વિહાર કે રૂપ મેં હુઆ, જિસમેં કિ અનેક સ્થવિર ઔર ભિક્ષુ લોગ નિવાસ કરતે થે. પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ આચાર્ય સારિપુત્ર ઇસી સ્થાન પર નિવાસ કરતા થા. બૌદ્ધ અનુશ્રુતિ કે અનુસાર ઉસને ઇસી સ્થાન પર અપને ૮૦ હજાર શિષ્યોં ઔર અર્હતોં કે સાથ નિર્વાણપદ કો પ્રાપ્ત કિયા થા. બૌદ્ધ વિહાર ઔર સંઘારામ કે રૂપ મેં નાલંદા કી કીર્તિ ભગવાન બુદ્ધ કે કાલ સે હી પ્રારંભ હોતી હૈ. પ્રસિદ્ધ

તિબ્બતી ઐતિહાસિક તારનાથ કે અનુસાર સમ્રાટ અશોક ને યહાં પર એક વિશાલ મંદિર ઔર વિહાર કા નિર્માણ કરાયા ઔર અશોક કે પ્રયત્નોં સે હી નાલંદા એક શિક્ષાકેન્દ્ર કે રૂપ મેં પરિવર્તિત હોના પ્રારંભ હુઆ. ઇસકે બાદ ધીરે ધીરે નાલંદા કી ઉન્નતિ હોતી ગઈ. સુવિષ્ણુ નામક એક બ્રાહ્મણ ને વહાં ૧૦૮ મંદિરોં કા નિર્માણ કરાયા ઔર 'અભિધર્મ' કી શિક્ષા કે લિયે ૧૦૮ શિક્ષણાલયોં કી સ્થાપના કી. ઇસકે બાદ અનેક સદિયોં તક નાલંદા એક શિક્ષાકેન્દ્ર કે રૂપ મેં ધીરે ધીરે વિકસિત હોતા રહા. પીછે સે રાજશક્તિ કા ધ્યાન ભી ઇસ ઓર આકૃષ્ટ હુઆ ઔર સબસે પૂર્વ શક્રાદિત્ય નામ કે રાજા ને નાલંદા મેં અનેક ઇમારતોં કા નિર્માણ કરાયા. ઈસી તરહ ઉસકે પીછે બુદ્ધગુપ્તરાજ તથા ગતગુપ્તરાજ ઔર બાલાદિત્ય-રાજને નાલંદા કી ઉન્નતિ મેં બહુત સહાયતા પહુંચાઇ. બાલાદિત્યરાજ પ્રસિદ્ધ હૂણ-આક્રાન્તા મિહિરકુલ કા સમકાલીન થા ઔર છઠ્ઠી સદી મેં મગધ કા રાજા થા. ગુપ્ત સમ્રાટોંદ્વારા સહાયતા કો પ્રાપ્ત કર નાલંદા ને બડી ઉન્નતિ કી ઔર શીઘ્ર હી વિશ્વવિદિત વિશ્વવિદ્યાલય બન ગયા. અનેક ચીની તથા અન્ય વિદેશી વિદ્યાર્થિયોં કા ધ્યાન ઇસકી ઓર આકૃષ્ટ હુઆ ઔર બડી સંખ્યા મેં વિદેશી વિદ્યાર્થી યહાં પર વિદ્યાધ્યયન કે લિયે આને લગે. નાલંદા મેં શિક્ષાપ્રાપ્ત વિદેશી વિદ્યાર્થિયોં મેં કુછ કે નામ નિમ્નલિખિત હૈં:—

૧-**શર્મણ્ હૂન ચિન,**—પ્રકાશમતિ, ૭ વીં સદીમેં આયા ઔર તીન વર્ષ તક યહાં રહા.

૨-**થૌ-હો—શ્રીદેવ,** ઇસને યહાં રહ કર મહાયાન ધર્મ કા અધ્યયન કિયા.

૩-**આર્યબર્મન્**-યહ એક કોરિયન થા ઔર નાલંદા મેં હી મરા.

૪-૬૮૮ મેં એક **કોરિયન ભિક્ષુ** આયા.

૫-**સ્વી** હોંગ-૭ વીં સદી મેં આયા ઔર યહાં ૮ વર્ષ તક રહા.

૬-**ઓ હોગ-ધર્મદત્ત** યહાં તીન વર્ષ તક રહા.

૭-**ઇત્સિંગ-બુદ્ધકર્મા,** ૧૦ સાલ તક નાલિંદા મેં રહ કર શિક્ષા પાઇ.

૮-**તોફાંગ-ચંદ્રદેવ,** યહ નાલંદા કે દર્શનોં કો આયા થા.

૯-**તાંગતાંગ**-મહાયાન સંપ્રદાય કા થા. નાલંદા કે દર્શનોં કો આયા થા.

૧૦-**હૂન સાંગ**-૨ સાલ કે લગભગ યહાં રહ કર ઇસિને અધ્યયન કિયા.

૧૧-**હ્યન સન**-યહ એક કોરિયન ભિક્ષુ થા. યહ **પ્રયાણવર્મા** નામ સે જ્યાદા મશહૂર હૈ. યહ ભી નાલંદા કે દર્શનોં કો આયા થા.

૧૨-**કિંગ-ચૂ-શીલપ્રભ**-યહાં રહ કર કોષ કા અધ્યયન કિયા.

૧૩-**હૂન તાતા**-૧૦ સાલ તક યહાં રહ કર અધ્યયન કિયા.

૧૪-**વાન હોંગ-પ્રાજ્ઞ** દેવ, યહાં રહ કર કોષ કા અધ્યયન કિયા.

ઇન આગત વિદ્યાર્થીયોં કે દ્વારા હી નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે બારે મેં બહુત સી જ્ઞાતવ્ય બાતેં હમેં માલૂમ હોતી હૈં. વિશેષતઃ હ્યૂનસાંગ ઔર ઇત્સિંગ કે યાત્રાવૃત્ત વિશેષ તૌર સે ઈસ પ્રસંગ મેં સહાયક હૈં. હમ ઉન્હીં કે યાત્રાવૃત્ત કે આધાર પર સંક્ષેપ સે નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કા વર્ણન યહાં દેતે હૈં.

સંચાલન—ઇસ મહાન વિશ્વવિદ્યાલય કા સંચાલન અનેક રાજાઓંકે દ્વારા દિયે ગયે નિરંતર દાન સે હોતા થા. રાજાઓં ને ઇસકે સંચાલન કે લિયે સૈકડોં ગાંવોં કી આમદની વિશ્વવિદ્યાલય કે આધીન કર દી થી. હ્યૂનસાંગ કે સમય વિશ્વવિદ્યાલય કે પાસ ૨૦૦ ગાંવ થે. ગાંવોં સે હી આવશ્યક સામગ્રી પ્રાપ્ત હોતી થી. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી કો નિયમિત પરિમાણ મેં ભોજન મિલતા થા જો કિ ઇસ પ્રકાર થા-૧૨૦ જમ્બીર, ૨૦ પૂગા, મહાશાલી ચાવલોં કા એક પૈક. તેલ, મક્ખન ઇત્યાદિ ભી નિયમિત પરિમાણ મેં દિયા જાતા થા.

શિક્ષાક્રમ—નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય મેં કેવળ ઉંચી હી શિક્ષા દી જાતી થી. ઇસમેં પ્રવિષ્ટ હોને કે લિયે એક અધિકારી પરીક્ષા લી જાતી થી, જિસમેં ઉત્તીર્ણ હોને કે બાદ હી વિદ્યાર્થી વિશ્વવિદ્યાલય મેં પ્રવિષ્ટ હો સકતે થે. ઇસ પરીક્ષા કે લિયે નિમ્ન વિષયોં મેં ઉત્તીર્ણ હોના આવશ્યક થા:—

૧-વ્યાકરણ-ઇસકે પાઠ્ય વિષય મેં ૫ મુખ્ય ગ્રંથ થે. પ્રથમ સિદ્ધ, દૂસરા ધાતુ. ઇસ ગ્રંથ મેં એક હજાર શ્લોક થે, તીસરા સૂત્ર, ચૌથા ખિલ. ખિલ મંત્ર અષ્ટધાતુ, મંડ ઔર ઉણાદિ ઇન તીન વિભાગોંમેં વિભક્ત હોતા થા. ઇસમેં કુલ તીન હજાર શ્લોક થે. પાંચવા ગ્રંથ વૃત્તીસૂત્ર થા જો કિ પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી કે ભાષ્ય કા નામ થા.

૨-ગદ્ય ઔર પદ્ય-ઇસ પરીક્ષા મેં વિદ્યાર્થીયોં કે લિયે ધારાવાહિક રૂપ સે સંસ્કૃત મેં ગદ્ય લિખના આના આવશ્યક થા. સાથ હી પદ્યરચના કી યોગ્યતા ભી આવશ્યક થી.

૩-હેતુવિદ્યા-ઇસમેં 'ન્યાયદ્વાર તર્કશાસ્ત્ર' નામક ગ્રંથ કા અનુશીલન કર ઉસમેં ઉત્તીર્ણ હોના આવશ્યક થા.

૪-અભિધર્મ કોષ-યહ પરીક્ષા 'દ્વારપંડિત' નામક વિશ્વવિદ્યાલય કે અધિકારીદ્વારા લી જાતી થી. હ્યૂનસાંગ ને લિખા હૈ કિ યહ અધિકારી પરીક્ષા બહુત કઠોર હોતી થી. ઇસમેં અનુત્તીર્ણ વિદ્યાર્થિયોં કી સંખ્યા ૪૦ પ્રતિશતક સે કમ નહીં હોતી થી. ઇસસે પ્રતીત હોતા હૈ કિ નાલંદા વિદ્યાલય કે સંચાલકોં કો અપને વિશ્વવિદ્યાલય કા સ્ટેન્ડર્ડ ઉંચા રખને કા હમેશ ધ્યાન રહતા થા. વિશ્વવિદ્યાલય મેં કૌનસે વિષય મુખ્યતયા પઢાયે જાતે થે ઇસકા વૃત્તાંત ભી ચીની વિદ્યાર્થિયોં કે લેખોં સે મિલતા હૈ. બૌદ્ધધર્મ કા ઉંચે સે ઉંચા અધ્યયન ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કા મુખ્ય કાર્ય થા. ઇસી લિયે બૌદ્ધધર્મ કે સભી પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્ર યહાં પર પઢાયે જાતે થે. પર કેવલ બૌદ્ધધર્મ કે શાસ્ત્ર હી નહીં અપિતુ અન્ય વિદ્યાઓં કો પઢાને કા ભી યહાં સમુચિત પ્રબંધ થા.

શિક્ષાપ્રબંધ—ઇત્સિંગ કે અનુસાર ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય મેં ઇસ પ્રકાર કે શિક્ષક થે જો સબ સૂત્રોં ઔર શાસ્ત્રોં કા અધ્યાપન કરતે થે. ૫૦૦ ઐસે વિદ્વાન જો ૩૦ 'વિદ્યાસંગ્રહોં' કો પઢા સકતે થે, ઔર ૧૦ ઐસે વિદ્વાન થે જો ૫૦ "વિદ્યાસંગ્રહોં" કી વ્યાખ્યા કર સકતે થે. ઇન્હીં ૧૦ વિદ્વાનોં મેં એક કુલપતિ આચાર્ય હોતા થા. વિશ્વવિદ્યાલય મેં ઐસી ૧૦૦ વેદિયાં થી, જહાંસે શિક્ષકલોગ વ્યાખ્યાન દિયા કરતે થે. હ્યૂનસાંગ કે સમય શીલભદ્ર નામ કા આચાર્ય નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કા પ્રધાન થા. યહ શીલભદ્ર બંગાલ કા રાજકુમાર થા; પરંતુ ઇસને રાજ્ય કી આકાંક્ષા છોડ કર શિક્ષા મેં હી અપના સંપૂર્ણ જીવન લગા દિયા થા.

હ્યૂનસાંગ કે અનુસાર ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થી ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય મેં શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતે થે. નાલંદા મેં શિક્ષકોં ઔર વિદ્યાર્થિયોં કા પારસ્પારિક સંબંધ બડા ઘનિષ્ટ હોતા થા. વિદ્યાર્થી લોગ અપને ગુરુઓં કી સેવા કરતે થે ઔર ગુરુ કેવલ વિદ્યાદાન હી નહીં કરતે થે, પ્રત્યુત વિદ્યાર્થિયોં કે ચારિત્ર્ય કો ઉન્નત કરના અપના કર્તવ્ય સમઝતે થે. નાલંદા કે સ્નાતકોં કી ઉપાધિ કો રાજ્યદ્વારા સ્વીકાર કિયા ગયા થા. ઉન્હેં રાજ્ય કી ઓર સે કાર્ય મિલતા થા.

પુસ્તકાલય—ઇસ મહાન વિશ્વવિદ્યાલય કા પુસ્તકાલય ભી એક વિરાટ પુસ્તકાલય થા, જો સંસાર કે પ્રાચીન પુસ્તકાલયોં મેં એક અનુપમ થા. યહ પુસ્તકાલય ભી નાલંદા કે 'ધર્માગંજ' નામક વિભાગ મેં સ્થિત થા. યહ ભવન તીન વિભાગોં મેં વિભક્ત થા, જિનકે નામ ક્રમશઃ 'રત્નસાગર,' 'રત્નોદધિ' ઔર 'રત્નરંજ' થે. યે તીનોં ભવન બડે વિશાલ થે. ઇનકી વિશાલતા કા ઇસીસે અનુમાન કિયા જા સકતા હૈ કિ રત્નોદધિ નવમજીલા થા. ઇસમેં વિશેષતયા ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રચુર માત્રા મેં થા. મુસલમાન આક્રંતાઓં ને ઈસ પુસ્તકાલય કો ભી અછૂતા નહીં છોડા ઔર આગ કી જવાલાઓં કે યહ અર્પિત હો ગયા.

વૈભવ—ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કા વૈભવ અપાર થા. હ્યૂનસાંગ ને ઇસકે વૈભવ કે વિષય મેં લિખા હૈ કિ ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કે વિશાલ ભવનોં કે ઉંચે બુર્જ ઔર સુંદર રમણીક મીનારેં પર્વત કી ચોટિયોં કી તરહ શોભાયમાન હૈં. ઇસકી વેદશાલાયેં પ્રાતઃકાલીન બાષ્પ મેં વિલીન રહતી હૈં, ઇસકે ઉંચે ભવન બાદલોં કો છૂતે હૈં. ખિડકિયોં સે મેઘ ઔર વાયુદ્વારા નિરંતર ચિત્રિત કિયે જાતે હુયે આકાશ કો દેખા જા સકતા હૈ તથા રોશનદાન સે સૂર્ય ઔર ચંદ્રમા કે સંમેલન કા અપૂર્વ દશ્ય દિખલાઇ દેતા હૈ. નિર્મલ પારદર્શી જલાશયોં પર નીલ ઇંદીવર, લાલ કનક પુષ્પ અનુપમ શોભા ઉત્પન્ન કરતે હૈં. આમ્રકુંજોં કી સઘન છાયાદ્વારા દશ્ય ઔર ભી

અપૂર્વ તથા સુંદર હો જાતા હૈ. ઉપાધ્યાયોં કે મકાન એક હી પ્રકાર કે ચૌમંજીલે બનાયે ગયે હૈ. સીઢિયાં મોડદાર બનાઈ ગઈ હૈ. યહ વિશાલ વૈભવ કિસી ભી જાતિ કે લિયે ગર્વ કા કારણ હો સકતા હૈ.

અંત—નાલંદા કે વિશ્વવિદ્યાલય કે સમીપ હી એક ઔર વિશ્વવિદ્યાલય વિક્રમશિલા નામક વિકસિત હો રહા થા. પાલવંશી રાજાઓં કે બઢતે વૈભવ, પ્રતાપ ઔર શ્રી કે સાથ સાથ વિક્રમશિલા કા વૈભવ ઔર શ્રી તથા ગૌરવ બઢતા ગયા. પાલવંશી રાજાઓં ને નાલંદા કે સ્થાન પર વિક્રમશિલા કો રાજકીય વિશ્વવિદ્યાલય બનાયા ઔર ઉસીકો ઉન્નત કરને ઔર બઢાને મેં અપના ધ્યાન દિયા. રાજ્ય-સહાનુભૂતિ કે અંત હો જાને સે નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કી પ્રભા ભી ક્ષીણ હોને લગી. ફિર ભી બહુત સમય તક યહ વિક્રમશિલા કે સામને પ્રતિયોગિતા મેં ટિકા રહા ઔર ઉન્નતિ કરતા રહા. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કી સંમતિ મેં ૧૦ વીં ઔર ૧૧ વીં શતાબ્દી તક નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય શક્તિશાલી વિશ્વવિદ્યાલય થા, જો ન કેવલ વિક્રમ-શિલા કી પ્રતિયોગિતા મેં ખડા રહા, પર અપને પ્રાચીન ગૌરવ કો ભી કાયમ રખ સકા. મુહંમદ બિન બખ્તિયાર ખિલજી કે બિહાર ઔર બંગાલ પર આક્રમણ કે સમય મેં ભી નાલંદા વિશ્વ-વિદ્યાલય વિદ્યમાન થા. મુહંમદ બિન બખ્તિયાર ખિલજી કે આક્રમણોં ને હી ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કા અંત કિયા.

("અલંકાર" વર્ષ ચોથાના પ્રથમાંકમાં લેખક—એક ઇતિહાસપ્રેમી)

૮૮—પરવલ કી ખેતી

મનુષ્યોં કે ભોજન કે લિયે શાક-ભાજી કી કિતની આવશ્યકતા હૈ ઇસકા લિખના યહાં પર વૃથા હૈ; ક્યોંકિ વર્તમાન સમય મેં સબ કોઇ જાનતે હૈં કિ હરી તરકારી યા શાક કે ઉપયોગ સે મનુષ્યોં કા સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ રહતા હૈ, ભોજન સ્વાદિષ્ટ હોતા હૈ ઔર પચ ભી જાતા હૈ. ઉસ દયાલુ પરમેશ્વર ને શાક-સાબ્જિયોં કે લિયે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકાર કે પૃથક્-પૃથક્ ગુણવાલે શાક બનાયે હૈં. પ્રાચીનકાલ મેં જબ કિ દેશાંતર કરને કા સુભીતા નહીં થા, મનુષ્યોં કો અપને-અપને દેશ કે શાકોં સે હી સંતુષ્ટ રહના પડતા થા; પરંતુ વર્તમાન સમય મેં તો કઇ પ્રકાર કે શાક એક દેશ તથા પ્રાંત સે દૂસરે દેશ તથા પ્રાંત મેં શીઘ્રતા સે પહુંચા દિયે જાતે હૈં ઔર વહીં પૈદા ભી કિયે જા સકતે હૈં.

આલૂ, કોબી (કોલીફ્લાવર), કરમકલ્લા (કેબેજ), ગાંઠગોભી (નોલકોલ), સલગમ (ટર્નીપ્સ) ટમાટા (ટોમેટોઝ), વિલાયતી મટર (વેજીટેબલ પીઝ), ઇત્યાદિ નએ-નએ શાકોં કા પ્રચાર તો કરીબ-કરીબ સભી પ્રાંતોં મેં હૈ ઔર પૈદા ભી કિયે જાતે હૈં; પરંતુ પરવલ કી કાશ્ત પશ્ચિમીય બંગાલ, બિહાર તથા યૂ૦ પી૦ કે કુછ હિસ્સોં મેં હોતી હૈ. વૈસે થોડી બહુત કાશ્ત અન્ય કિસી પ્રાંત મેં ભી હોતી હોગી; પરંતુ બહુત હી કમ. પરવલ કે શાક કે ગુણોં કી ઓર ધ્યાન દિયા જાય તો ઇસકા પ્રત્યેક પ્રાંત મેં હોના અત્યંત હી આવશ્યક હૈ.

પરવલ કે ફલ કે શાક મેં કઈ ઉત્તમ ગુણ હૈં. યહ પાચક, હૃદય કો લાભદાયક, વીર્યવર્ધક, હલકા, અગ્નિદીપન કરનેવાલા, ચિકના ઔર ગર્મ હૈં. ખાંસી, ખૂનવિકાર ઔર બુખાર કા નાશ કરતા હૈ. પત્તે ઔર કોમલ ડંડિયોં કી તરકારી ભી બનતી હૈ. પત્તે પિત્ત-નાશક, ડંઠી કફ-નાશક, ઔર ફલ ત્રિદોષ-નાશક હૈ. પત્તોં કા શાક બુખાર મેં વિશેષ લાભદાયક હૈ. પત્તે ઔર ધનિયા કે મિશ્રણ કા કાઢા બુખાર મેં બહુત ફાયદા કરતા હૈ. જડ બહુત તેજ જુલાબ કા કામ દેતી હૈ; ઔર વિશેષતઃ જલંધર કે રોગિયોં કે લિયે બહુત લાભદાયક હૈ.

પરવલ કી તરકારી કઈ પ્રકાર સે બનાઈ જાતી હૈ, પરંતુ જો પરવલ ખરે [illegible] ઘી મેં ભૂને જાતે હૈં તથા નમક ઔર મસાલે કે સાથ ખાએ જાતે હૈં વે બહુત સ્વાદિષ્ટ હોતે હૈં.

પરવલ કે ફૂલ વ બેલ કા આકાર—પરવલ દો પ્રકાર કે હોતે હૈં. એક કે ફૂલ ૩ સે ૪ ઈંચ લંબે, પતલે ઔર ભૂરે રંગ કે હોતે હૈં. દૂસરે કે ફૂલ લંબાઈ મેં કુછ છોટે, પરંતુ કુછ મોટે ઔર હરે હોતે હૈ. ઈનકે ઉપર સફેદ લકીરેં ભી હોતી હૈં. પકને પર પરવલ કા રંગ પીલા યા નારંગિયાં હો જાતા હૈ. પરવલ કી બેલ કુંદરુ કી બેલ કે સમાન હોતી હૈ. લંબાઇ મેં ૧૫–૨૦ હાથ કે કરીબ હોતી હૈ. પત્તે ઈસકે છોટે–છોટે પાન કે આકાર કે હોતે હૈં, પરંતુ સાફ વ ચીકને ન હોં કર રેશેદાર વ ખુરદરે હોતે હૈં. ફૂલ કુંદરુ કે ફૂલ જૈસા હી સફેદ હોંતા હૈ.

યહ બેલ, જડ, ડંડી અથવા બીજ સે પૈદા કી જાતી હૈ. નર ઔર નારી પેડ પૃથક્–પૃથક્ હોતે હૈં. બહુધા ઈસકો ડંડી સે હી પૈદા કરતે હૈં; ક્યોંકિ ફલ ઉત્તમ હોતે હૈં. દૂસરા કારણ યહ હૈ કિ બીજ સે પૈદા કરને મેં યદિ સબ બેલેં નર નિકલ જાયેં તો પરિશ્રમ વૃથા હોતા હૈ. એક સાલ લગાનેસે યહ દો સાલ તક ફલ દેતા હૈ. પ્રથમ વર્ષ કી અપેક્ષા દૂસરે વર્ષ મેં ફલ અધિક આતે હૈં.

પરવલ કે યોગ્ય મિટ્ટી—બિહાર તથા બંગાલ કી (એલ્યુવીઅલ) કછાર મિટ્ટી મેં યે અચ્છે હોતે હૈં. જિસ મિટ્ટી મેં કકડી, ખરબૂજે આદિ હોતે હૈં, વહાં ભી પરવલ કી બેલ લગ સકતી હૈ. બાલૂ ઔર મિટ્ટી કે સમભાગવાલી 'લૂમી સૉઇલિ' ઇસકે લિયે ઉત્તમ હોગી.

જમીન કી તૈયારી—જિસ પ્રકાર દૂસરે શાકોં કે લિયે ખેત તૈયાર હોતે હૈં, ઉસી પ્રકાર ઈસકે લિયે ભી હોના ચાહિયે–અર્થાત્ યદિ ખેત સાફ હો તો દો બખ્ત હલ સે જોતને કે પશ્ચાત્ પઠાર (પ્લેન્કર) સે ઢેલે તોડ દિયે જાયઁ, ઔર ઇસકે બાદ દોએક જુતાઇ ઔર હો જાના કાફી હૈ.

ખાદ—ખેત કી પ્રથમ જુતાઇ કે સમય ૧૦–૧૫ ગાડી ખેડે હુએ ગોબર કી ખાદ પ્રતિ એકડ કે હિસાબ સે ડાલના ચાહીએ, તાકિ મિટ્ટી કે સાથ ઉસકા સંમિશ્રણ હો જાય. જબ પૌધે કુછ બડે હો જાયઁ તો ઉસ સમય પ્રતિ બેલ કે નિકટ એક સેર બકરી અથવા ભેડી કે ગોબર કી સડી હુઈ ખાદ દેના ચાહિયે. ઘોડે કી લીદ કી સડી હુઇ ખાદ વિશેષ લાભદાયક હૈ.

ખેતોં મેં લગાને કી રીતિ—પરવલ સાલભર મેં દો વક્ત લગાયે જાતે હૈં. પહલા તો એક દો બારિશ કે બાદ આષાઢ મેં, ઔર દૂસરા કાર્તિક મેં. યદ્યપિ આષાઢ મેં લગાઇ હુઇ બેલ જ્યાદા તંદુરસ્ત હોતી હૈ, તથાપિ મેરી સંમતિ મેં કાર્તિક મેં લગાના હી અચ્છા હૈ; ક્યોંકિ ઐસી સૂરત મેં વર્ષા–ઋતુ કી એક ફસલ ભી ઉસી ખેત સે લી જા સકતી હૈ. ઈસકે લગાને કી યહ રીતિ હૈ કિ તીન–ચાર હાથ ઉપર કી બેલ લે કર ઉસકો દો–તીન બાર ઐસી મોડ લેના ચાહિયે કિ કરીબ એક ફુટ રહ જાય વ દોનોં તરફ બેલ કા એક–એક મુંહ રહ જાય. મોડી હુઈ બેલ કે ગુચ્છે કો જમીન મેં કરીબ ૪ ઈંચ ગહરા ગાડ દેના ચાહિયે વ બીચ કે ભાગ પર મિટ્ટી ડાલકર દોનોં મુંહ ખુલે છોડ દેના ચાહિયે. જો હિસ્સા ગાડ દિયા જાતા હૈ, ઉસમેં સે જડ ઔર દોનોં મુંહ કી ઓર સે નયે કોપલ નિકલ આતે હૈં. એક લકીર મેં એક ગુચ્છા, દૂસરે ગુચ્છે સે લગભગ ૫–૬ ફીટ કી દૂરી પર લગાના ચાહિયે ઔર ઇસી તરહ સે એક લકીર સે દૂસરી લકીર ભી ૫–૬ ફીટ કી દૂરી પર હોના ચાહિયે.

પાની દેને કી રીતિ—બંગાલ તથા બિહાર મેં પાની દેને કી કોઇ આવશ્યકતા નહીં, પરંતુ સૂખે પ્રાંતોં મેં પાની અવશ્ય દેના પડતા હૈ. કાર્તિક કી લગાઇ હુઇ બેલોં કો જબ તક વે જડ ન પકડ લે, તીસરે–ચૌથે દિન પાની દેતે રહના ચાહિયે. જમ જાને કે પશ્ચાત્ આવશ્યકતાનુસાર પાની દે સકતે હૈં. બેલોં કે લગ જાને પર હલ સે લકીરોં કે બીચ મેં ડેઢ યા દો ફીટ ચૌડી નાલિયાં પાની દેને કે લિયે બનવા લેના ચાહિયે, આવશ્યકતાનુસાર નિરાઇ ભી હો જાના ચાહિયે.

ફલ ઇનમેં ચૈત્ર સે લગાયત આશ્વિન કાર્તિક તક આતે હૈં. ઈસકી કાશ્ત મેં સબસે અધિક લાભ યહ હૈ કિ બાજાર મેં જબ હરી તરકારિયોં કા અભાવ રહતા હૈ, ઉસ મૌસમ મેં યહ ફલ દેતા હૈ. પહલી ફસલ કે બાદ આસપાસ કી મિટ્ટી કો ખુદવા દેના ચાહિયે ઔર યદિ મિલ સકે, તો થોડા ખાદ ભી જડોં કે નિકટ ડલવા દેના ચાહિયે. ઇસ બાત કા સ્મરણ રખના ચાહિયે કિ ઈસકી બેલ મેં અધિક જડેં ન ફુટને પાએં ઇસકે લિયે નિરાઇ કે બખ્ત બેલોં કો ઉઠા–ઉઠાકર દેખ લેના ચાહિયે. અધિક જડોં કે નિકલ જાને સે ફલ કમ લગતે હૈં.

બિમારી વ કીડોં સે હોનેવાલી હાનિયાં—ઇસ ફસલ કો કોઇ બિમારી ભી નહીં લગતી ઔર ન કિસી પ્રકાર કે ખાસ કીડે કા હી આક્રમણ ઇસ પર હોતા હૈ.

પૈદાવાર—૨૫–૩૦ મન લગાયત ૫૦–૬૦ મન પ્રીતિ એકડ કે હિસાબ સે ફલ આતે હૈં. એન૦ જી૦ મુકર્જી ઇસકી પૈદાવાર ૧૦૦ મન તક બતલાતે હૈં. ફલ પ્રથમ વર્ષ કી અપેક્ષા દૂસરે વર્ષ મેં અધિક આંતે હૈં. ઇસકી કાસ્ત સે કિતના નફા હોતા હૈ, યહ ઠીક–ઠીક નહીં બતલાયા જા સકતા; ક્યોંકિ પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ઇસકી દર અલગ–અલગ હૈં. કઇ સ્થાનોં મેં યહ ૧) રૂ. સેર કે હિસાબ સે બિકતા હૈ તો કહીં ০ સેર ભી બિકતા હૈ.

× × × ×

("માધુરી" વર્ષ ૧; ખંડ ૬–અંક ૬ માંથી).

૮૯—મહિલા–ઉદ્યોગશાલા

'મુક્તિ–ફૌજ' નામક ઇસાઇયોં કી એક આંતર્રાષ્ટ્રીય સંસ્થા ઇસ દેશ મેં બહુત દિનોં સે કામ કર રહી હૈ. ઇસ સંસ્થા કે સદસ્ય પૂર્ણ સાહસ, ત્યાગ ઔર નિઃસ્વાર્થ ભાવ સે ઈસાઇ–ધર્મ કા પ્રચાર કર રહે હૈં. ઇસી સંસ્થા કા એક ભાગ સન ૧૯૧૫ ઈ૦ સે બર્મા–પ્રાંત કી રાજધાની રંગુન શહર મેં કાર્ય કર રહા હૈ; ઔર ઉસી બર્મા–પ્રાંતીય 'મુક્તિફૌજ' કી સંરક્ષતા મેં વિગત ૨૭ વીં અક્ટૂમ્બર કો રંગુન શહર મેં બર્મા કે તત્કાલીન ગવર્નર સર હારકૉર્ટ બટલર કે દ્વારા મહિલા ઔદ્યોગિક શાલા કા ઉદ્‌ઘાટન હુઆ.

ઉદ્‌ઘાટન સંસ્કાર કે સમય ઇસ ઔદ્યોગિક શાલા કે નિમિત્ત ગવર્નર મહોદય ને એક સહસ્ર રૂપયે દાન–સ્વરૂપ દિયે. ઇસ સંસ્થા કો બર્મા–સરકાર ને બીસ સહસ્ર ઔર રંગુન કૉર્પોરેશન ને પાંચ સહસ્ર રૂપયે દિયે. ઇસકે અતિરિક્ત ઔર ભી અન્ય દાન મિલાકર સંસ્થા કો કુલ ૫૫ સહસ્ર રૂપયે મિલે.

હમ મુક્તિ–ફૌજ કે કાર્યકર્તાઓં કો ઇસ સફલ ઉદ્યોગ કે લિયે બધાઇ દિયે બિના નહીં રહ સકતે. હમારા વિશ્વાસ હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં ઇસાઇ–મિશનોં કા ઉદ્દેશ્ય ધાર્મિક નહીં, વરન રાજનીતિક હૈ; પરંતુ ઇસ રાજનીતિક ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ કે નિમિત્ત વિદેશી મિશનેં ધાર્મિક રૂપ મેં અપના જો સંગઠિત કાર્ય કર રહી હૈ, વહ પ્રશંસનીય હૈ. અમેરિકા, ઇંગ્લૅંડ, ઇટલી તથા અન્ય દેશોં કી ઇસાઇ–મિશન મેં ઐસે કાર્યકર્તાઓં કી કમી નહીં, જો યદિ ચાહતે તો અપને દેશોં મેં હી અપને લિયે સાંસારિક ઐશ્વર્યોં કા વાયુમંડલ તૈયાર કર સકતે થે; પરંતુ ઉન્હોંને સાંસારિક વૈભવ ઔર લક્ષ્મી કો લાત માર, અપના જીવન સાર્વજનિક કાર્યોં મેં દે દિયા હૈ. ઇસ દેશ કે અધિકાંશ વિદેશી ઈસાઈ–પ્રચારક ઉંચે દર્જે કે શિક્ષિત મનુષ્ય હૈં. ઉનમેં પ્રૉફેસરોં, ડૉક્ટરોં, ઇંજિનિયરોં કી કમી નહીં. યે ઉંચી શ્રેણી કે શિક્ષિત મનુષ્ય ડોમોં, ચમારોં, ભંગિયોં, મેહતરોં તથા ઈસિ પ્રકાર કી અન્ય અછૂત જરાયમ પેશા જાતિયોં કે બીચ મેં જાતે હૈં. વહાં ઉનકી હીનતા ઔર ઉનકે અન્ય સાંસારિક, આધ્યાત્મિક એવં નૈતિક ત્રુટિયોં કી—જિસે હિંદુસમાજ ને નિર્લજ્જતા સે ઉનકે સર મઢ દિયા હૈ–પર્વાહ ન કરતે હુએ, વે ઉનમેં સુધાર કરને કે ભાવ સે, ઉન્હેં પ્રભુ ઈસા કા સંદેશ સુનાને જાતે હૈં ! આજ ઇસ અભાગે દેશ કે હિંદુઓં મેં સે હી લગભગ એક કરોડ ઐસે પ્રાણી મૌજૂદ હૈં, જિન્હોંને ઇન ત્યાગી કાર્યકર્તાઓં કે પહુંચાએ સંદેશ કો સુન, અપને આચરણ કો ઉસ સંદેશ કે અનુકૂલ બનાને કા દાયિત્વ અપને સિર પર લિયા હૈ. ઇસ દૃષ્ટિકોણ સે વિચાર કરને પર હમ ઈસાઈ–પ્રચારકોં કે ઇસ અદ્‌ભુત ઉદ્યોગ કી પ્રશંસા કરતે હૈં, ઔર હિંદુ સંસ્થાઓં કા ધ્યાન ઈસાઈ–મિશનરિયોં કે આદર્શ–ત્યાગ કી ઓર આકૃષ્ટ કરના ચાહતે હૈં. આજ તિલક, દહેજ, નાચ આદિ વ્યર્થ ખર્ચોં મેં પ્રતિવર્ષ દેશ કે કરોડોં રૂપયે નષ્ટ હોતે હૈં; પરંતુ કિસીકા ધ્યાન અપને અભાગે દેશ કી અનાથિની મહિલાઓં કી ઓર નહીં જાતા. ઇસ દેશ કે પુરુષોં ઔર વિશેષકર મહિલાઓં મેં અશિક્ષા કા કૈસા ભયંકર

અંધકાર હૈ, ઉસે દેખકર કોઈ ભી સમાજ-સેવી બિના આંસુ બહાએ નહીં રહ સકતા. હમારે પાસ નિત્ય હી ઐસી બહિનોં કે પત્ર આતે રહતે હૈં, જિન્હેં આરંભિક શિક્ષા તો જરૂર મિલ ગઈ હૈ, પર જો ઉચ્ચ શિક્ષા કે લિયે લાલાયિત રહતે હુએ ભી ઇસ લિયે નહિં પ્રાપ્ત કર સકતીં કિ ઉન્હેં સ્વાવલંબી હોને કે સાધન પ્રાપ્ત નહીં હૈં. વે કોઈ ઐસી કલા નહીં જાનતીં, જિસકે દ્વારા પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક અપની જીવિકા ઉપાર્જન કર ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરને મેં સમર્થ હોં. ઐસી સ્થિતિ મેં દેશ કે પ્રત્યેક નગર મેં ઔદ્યોગિક શાલાઓં કી કિતની અધિક આવશ્યકતા કા અનુભવ ઉસ સમય વિશેષ રૂપ સે પ્રતીત હોતા હૈ જબ હમ હિંદુસમાજ ઔર ઉસકે દ્વારા પતિત કી હુઇ નિર્વાસિતા બહિનોં કી અવસ્થા પર ધ્યાન દેતે હૈં. હમ તો યહાં તક કહને કો તૈયાર હૈં કિ યદિ દેશ કે કોને-કોને મેં મહિલાઓં કે લિયે ઔદ્યોગિક શાલાએં સ્થાપિત કી જાયઁ, તો દેશ સે પાપ એવં વ્યભિચાર કા બાજાર બહુત અંશોં મેં કમ હો સકતા હૈ. હમારે દેશવાસી આજ અપની છાતી પર હાથ રખ, નારકીય જીવન વ્યતીત કરનેવાલી લાખોં અભાગિની વેશ્યાઓં કી મનોવૃત્તિ કા અનુભવ કરેં ઔર ઇસ બાત કો ભલી ભાંતિ સમઝેં કિ ઉનકી આત્મા મેં પશ્ચાત્તાપ ઔર અસંતોષ કી ભયાનક આગ કિસ અસહ્ય ગતિ સે જલ રહી હૈ! પરંતુ ફિર ભી વે અપની વૃત્તિ ઇસલિયે નહીં છોડ સકતીં કિ ઉનકે સુધાર કે નિમિત્ત, ઉન્હેં સ્વાવલંબી બનાકર પ્રતિષ્ઠાપૂર્ણ જીવન વ્યતીત કરને કે યોગ્ય બનાનેવાલી દેશ મેં કોઇ ભી ઐસી સંસ્થા નહીં હૈ. મહિલાઓં કી કૌન કહે, જબ કિ ૩૧ કરોડ કી આબાદીવાલે દેશ મેં પુરુષોં કે નિમિત્ત સ્થાપિત કી ગઇ ઔદ્યોગિક શાલાએં હી ઉંગલિયોં પર ગિની જા સકતી હૈં. ઇસ પ્રકાર આજ જહાં એક ઓર શિક્ષા કા અંધકાર હૈ, વહાં દૂસરી ઓર કુછ અલ્પસંખ્યક પઢે હુએ લોગોં મેં ભી બેકારી બઢ રહી હૈ; પર દેશ કી ઇસ ભયંકર સ્થિતિ કા ધ્યાન ન તો જનતા કો ઔર ન સરકાર કો હી હૈ. ઇસ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય કી ઓર સે સરકાર કી ઉપેક્ષા અવશ્ય હી ક્ષંતવ્ય હૈ, ક્યોંકિ દેશ કી સરકાર સ્વદેશિયોં કી ન હો કર, વિદેશિયોં કી હૈ; પર જનતા કી ઉપેક્ષા નિશ્ચય હી એક ઐસી બાત હૈ, જિસકી લાંચ્છના ઉસકે સિર સે નહીં હટ સકતી.

આજ અધિકાંશ મંદિરોં, મઠોં મેં હિંદુસમાજ કે કરોડોં રૂપયે પાની કી તરહ વ્યર્થ બહા દિયે જાતે હૈં. ઉન મંદિરોં કી ઇસ વિશાલ આય સે હમારે અધિકાંશ પંડે-પૂજારી, સાધુ-મહંત આજ દેશ મેં વ્યભિચાર કી સૃષ્ટિ કર રહે હૈં. યદિ ઉસ આય કો ઇસ પ્રકાર કે હરામખોરોં કે પેટ-પૂજન ઔર ગાંજા-ભાંગ ફૂંકને મેં અપવ્યય ન કર અનાથિની મહિલાઓં કે લિયે ઔદ્યોગિક શાલાએં સ્થાપિત કી જાતીં, તો બહુત અંશોં મેં હમારે દેશ કા ઉદ્ધાર હો સકતા થા. અસ્તુ!

ઉક્ત ઔદ્યોગિક શાલા કે લિયે હમ મુક્તિ-ફૌજ કે આધકારિયોં કો બધાઈ દેતે હૈં, યદ્યપિ હમેં યહ બાત અવશ્ય હી ખટકતી હૈ કિ વહ ઇસાઇ-મહિલાઓં કે લિયે હી હૈ. હમ ઇસ સ્થાન પર બર્મા તથા યુક્તપ્રાંત કે ભૂતપૂર્વ બદનામ ગવર્નર સર હારકૉર્ટ બટલર મહોદય તથા ઉનકી સરકાર કો ઉન દાનોં કે લિયે બધાઈ દિયે બિના નહીં રહ સકતે, જો કિ ઉન્હોંને ઉપરોક્ત ઔદ્યોગિક શાલા મેં દિયે હૈં. પર યહાં એક પ્રશ્ન ઔર ભી ઉઠતા હૈ, ઔર વહ યહ કિ ક્યા સર બટલર મહોદય તથા બર્મા સરકાર કિસી આર્ય અથવા હિંદુ-સંસ્થાદ્વારા સ્થાપિત કિયે હુએ મહિલા-ઔદ્યોગિક શાલા કે લિયે ભી યહી ઉત્સાહ, યહી સાહસ ઔર યહી દાનવીરતા દિખલા સકતી થી?

('ચાંદ' વર્ષ ૬, ખંડ ૧ ના અંક ત્રીજામાંથી)

૯૦—ભગવાન બુદ્ધના થોડાક સદુપદેશ

૧–ધર્મનું જ્ઞાન અને પાલન, એજ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ છે.

મગધ દેશમાં ખાનુમત નામે એક બ્રાહ્મણગામ હતું. ત્યાં કૂટદંત નામે એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એણે મોટો યજ્ઞ માંડયો હતો ને તેમાં હોમવા સારૂ કંઇક પશુ એકત્ર કર્યાં હતાં. એવે સમયે ભગવાન બુદ્ધ ત્યાં મોટા ભિક્ષુસંઘ સાથે આવી પહોંચ્યા અને અંબલટ્ઠિકા આરામમાં ઉતર્યા.

બીજા બ્રાહ્મણોની સાથે કૂટદંત પણ બુદ્ધ પાસે ગયો અને ત્યાં એણે યજ્ઞની વાત કાઢી, એટલે બુદ્ધે કહ્યું—

"હે બ્રાહ્મણ! પૂર્વે એક મહાવિજિત નામે પ્રતાપી રાજા હતો. એને મહાયજ્ઞ કરવાનું મન થયું. રાજાએ તે વાત પુરોહિતને કાને નાખી તો પુરોહિતે કહ્યું.

'વાત તો ઉત્તમ છે, પણ આપણી પ્રજા નિષ્કંટક નથી, ચોર–બહારવટિયાથી પીડાયેલી છે, તેમાં વળી આપ પ્રજા ઉપર નવો કરભાર નાખો એ ઠીક નહિ. કદાચ આપના મનમાં હોય કે ચોર-લૂંટારાને પકડીને દંડું, કારાગૃહમાં નાખું, શૂળીએ ચઢાવું એટલે દેશ થાળે પડે; પણ એ ભ્રમ છે. દેશને થાળે પાડવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે, જે લોકો ખેતી તથા ગોરક્ષાનું કામ કરે એવા છે, એને આપ બીજ તથા ખાવાનું આપો. જે વેપારને યોગ્ય હોય એને મુડી આપો, જે રાજકાજમાં કુશળ હોય એને વેતન (પગાર) તથા પેટિયું આપો. આમ બધા માણસો પોતપોતાને કામે લાગી જશે, એટલે પછી કોઇ કોઇને પીડશે નહિ, રાજ્યની ઉપજ વધશે, પ્રજા નિષ્કંટક તથા પીડામુક્ત બનીને મોજ કરશે ને ઘરબાર ઉઘાડાં મૂકીને છોકરાંને નચાવતી કલ્લોલ કરશે.'

પુરોહિતનો ઉપદેશ રાજાને ગળે ઉતર્યો અને એણે તરતજ તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરવા માંડયો. આથી દેશમાં સુખશાન્તિ ફેલાયાં; એટલે એણે વળી પાછી યજ્ઞની વાત પુરોહિત આગળ કરી. પુરોહિતે કહ્યું કે 'ભલે હવે નગરમાં તથા જનપદમાં જે મોટા મોટા ક્ષત્રિયો, અમાત્યો, સભાસદો, બ્રાહ્મણો તથા વણિકપુત્રો હોય તે બધાને કહેવરાવો કે, મારે મહાયજ્ઞ કરવો છે તેની મને અનુજ્ઞા (રજા) આપો.'

રાજાએ આમ પ્રજાની સંમતિ માગી અને પ્રજાએ તે આપી, એટલે યજ્ઞનો સમારંભ થયો; પણ એમાં એક પણ પ્રાણીની હિંસા ન થઇ. યજ્ઞસ્તંભ કરવા એકે ઝાડ છેદવું ન પડયું અને આસન કરવા દર્ભ લણવાપણુંય નહોતું. કામ કરવાવાળા નોકર–ચાકર ઉપર ન દંડા ઉગામવા પડયા, ન એને ડારા દેવા પડયા, ન એને આંસુ સારવાં પડયાં. જેણે ઇચ્છયું એણે કામ કર્યું, જેણે ન ઇચ્છયું એણે ન કર્યું, જેને જે ગમ્યું તે તેણે કર્યું.ન ગમ્યું તે ન કર્યું. ઘી, તેલ, માખણ, દહીં, મધ, સાકર આદિથી યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ.

રાજા ઉપર પ્રજાનો પ્રેમ હતો, એટલે રાજાનો ઉત્સાહ જોઇને પ્રજાને શૂરાતન ચઢયું. પ્રજાના મુખીઓએ પુષ્કળ ધન ભેળું કરીને રાજાને ચરણે ધર્યું. રાજા કહે—

'સામાન્ય કરથી ઉપજેલું મારી પાસે ખર્ચ્યું ન ખૂટે એટલું ધન છે, આ ધન તમે પાછું લઈ જાઓ અને અહીંથી બીજું વધારે ધન પણ લઇ જાઓ.'

મુખીઓએ વિચાર્યું કે 'આ નોખું કાઢેલું ધન પાછું આપણા ઘરમાં તો ન ઘાલવું. રાજા યજ્ઞ કરે છે તો આપણે અનુયજ્ઞ કરીએ.'

એમ કરીને તેઓએ દાનશાળા સ્થાપીને એ ધન વાવર્યું."

કૂટદંતે પૂછયું "હે ગૌતમ! આ યજ્ઞ કરતાં ઓછો અઘરો હોય, ઓછા આરંભવાળો હોય, પરંતુ એના કરતાં વિશેષ ફળદાયક હોય એવો યજ્ઞ છે કે?"

બુદ્ધ કહે કે "હા, છે. સુશીલ તથા જ્ઞાની વિશ્વસેવક ત્યાગીને નિત્યદાન અપાય એ આ યજ્ઞ કરતાંયે ચઢી જાય."

કૂટદંત—"રાજાના યજ્ઞ કરતાં અને નિત્યદાન કરતાંય ઓછો ત્રાસદાયક તથા વિશેષ ગુણકારી યજ્ઞ છે કે?"

બુદ્ધ—'છે, એવા વિશ્વસેવકોને અર્થે વિહાર (આશ્રમ) અર્પણ કરવા એ યજ્ઞ આ એયને ટપી જાય.'

કૂટદંત—'આ ત્રણેથી ચઢે એવો કોઇ યજ્ઞ છે કે ?'

બુદ્ધ—'હા, માણસ હિંસા, ચોરી કે અનાચાર ન કરે, ખોટું ન બોલે, માદક વસ્તુ ન સેવે, ધર્મ જાણે અને પાળે એ યજ્ઞ યજ્ઞમાત્રમાં શ્રેષ્ઠ છે.'

('દીઘનિકાય ૫, કૂટદંત સુત્ત' માંથી. અનુવાદક-શ્રી. દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી)

૨–સહનશીલતાવિષે ઉપદેશ

બુદ્ધે કહ્યું—"ભિક્ષુઓ! સામો માણસ તમને કાંઇક કહે તેમાં પાંચ કોટિ છે: ૧–કાળે કહે અથવા અકાળે, ૨–સાચું કહે અથવા ખોટું, ૩–કોમળ વાણી કહે અથવા કઠોર, ૪–કામનું કહે અથવા નકામું, ૫–મિત્રભાવે કહે અથવા દ્વેષપૂર્વક. આમાંથી કોઇ પણ રીતે સામો માણસ બોલે, તોપણ તમારું ચિત્ત વકરે નહિ, તમારી જીભ કુવાક્ય ઉચ્ચારે નહિ અને તમે દ્વેષરહિત પ્રાણીમાત્રના અનુકંપાવાન હિતેચ્છુ મિત્ર થઇને વિચરો, સામા માણસને તમારા પ્રેમથી નવરાવી મૂકો અને તેનાથી આરંભીને આખા જગતને વૈરમુક્ત તથા અભયદાતા એવા તમારા વિપુલ, અપ્રમાણ (અનંત) પ્રેમના પાશથી બાંધી લો—આ તમારે શીખવાનું છે.

"એ કેના જેવું છે કે, કોઈ પુરુષ કોદાળી અને ટોપલી લઇને આવે અને કહે કે 'હું આ મહાપૃથ્વીને અપૃથ્વી કરીશ.' એમ કહીને જ્યાં ત્યાં ખોદે, માટી જ્યાં ત્યાં નાખે ને ધારે કે પૃથ્વીનો નાશ થતો જાય છે; પણ એમ પૃથ્વીનો નાશ થાય ખરો કે ?"

ભિક્ષુઓ—"ના ભગવન્! કારણ કે આ પૃથ્વી ગંભીર અને અપ્રમેય છે. માણસ ખોદી ખોદીને થાકે, કાઈ જાય, પણ પૃથ્વી અપૃથ્વી ન થાય."

બુદ્ધ—"એજ પ્રમાણે ભિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તેમ બોલે-ચાલે, તોપણ તમારે પૃથ્વી જેટલી ક્ષમા રાખવી. પૃથ્વી જેમ સર્વસહા છે, તેમ તમારે સર્વ આઘાત સહન કરવા. એટલે એનું તમારા ઉપર કાંઇ ચાલશે નહિ.

વળી એ કેના જેવું છે, કે કોઇ પુરુષ લાખ કે હળદર, ગળી કે મજીઠ લઇને આવે અને કહે કે 'હું આકાશ ઉપર ચિત્ર આળેખીશ.' પણ તે આકાશને ચીતરી શકે ખરો કે ?"

ભિક્ષુઓ—"ના ભગવન! કારણ કે માણસ થાકે, પણ આકાશ ઉપર ચિત્ર ચીતરવું શક્ય નથી."

બુદ્ધ—"એજ પ્રમાણે ભિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તે કરે, તોપણ તમારે આકાશ જેવું—શત્રુ-મિત્ર બધાય સમાઇ જાય એવું-વિશાળ હૃદય રાખવું, એટલે તમે જીત્યાજ છો.

વળી એ કેના જેવું છે કે કોઇ પુરુષ સળગતું તણખલું લઇને આવે અને કહે કે 'હું આ સળગતા તણખલાવડે ગંગા નદીને આગ લગાડીશ ને બાળી મૂકીશ.' પણ તે ગંગાને દઝાડી શકે ખરો કે ?"

ભિક્ષુઓ—"ના ભગવન્! કારણ કે માણસ કાઇ જાય પણ સાગરગંભીર ગંગાનદીને તો ઉની આંચેય ન આવે."

બુદ્ધ—"એજ પ્રમાણે ભિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તે કરે, પણ તમારે ગંગા જેવા ગંભીર બની મોટું પેટ રાખી ઘુંટડા પી જવા. પછી સામા માણસનું શું દેન છે કે તમારો વાળેય વાંકો કરે ?

બેવડા હાથાવાળા કરવતવડે, ભિક્ષુઓ! ચોરો તમારાં અંગે અંગ કાપે, છતાં પણ જો તમારા મનમાં રોષ આવે તો તમે મારા શિષ્ય નહિ. એવે પ્રસંગે પણ તમને પીડનાર ઉપર પ્રેમ રાખતાં તમારે શીખવાનું છે. આ કરવતનું દૃષ્ટાંત તમે વારંવાર વિચારજો, એમાં તમારું સનાતન હિત તથા સુખ છે."

("મજ્ઝિમનિકાય ૩-૧ કકચૂપમસુત્ત" માંથી. અનુવાદક:-શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી)

[તા. ૧-૧-૧૯૨૮ ના 'નવજીવન'માંથી]

૯૧–શુદ્ધિ સોં ઘિનાતે હૈં!

શુદ્ધિ હી કે હેત બને ભારત મેં ચાર ધામ, શુદ્ધિ હી કે હેત જપ તપ સબ ધ્યાતે હૈં;
શુદ્ધિ હી કે હેત પ્રભુ ધારત મનુજ તન, શુદ્ધિ હી કે હેત સબ તીરથ કો જાતે હૈં.
શુદ્ધિ હી કે હેત ચરણામૃત કરત પાન, શુદ્ધિ હી કો વ્રત ધારિ નર મુક્તિ પાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઇ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ઘિનાતે હૈં. ૧

* * * * *

ખાતે બેર 'રામ' જૂઠે–શવરી કિરાતિન કે, પતિત નિષાદ હૂં કો હિય સોં લગાતે હૈં;
ગણિકા, અજામિલ, બધિક, વ્યાધ, શ્વપચાદિ, ભૂલિ હૂં સો રામ કહી શુભ ગતિ પાતે હૈં.
ઋષિવર કણ્વ ગયે જો મિશ્ર દેશ માંહિ, યવન સહસ્ર દશ શુદ્ધ કરિ લાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ઘિનાતે હૈં. ૨

* * * * *

કૌન ઉચ્ચ કુલ મેં બશષ્ટિ જન્મ લીન્હોં 'રામ', વ્યાસ, સૂત, નારદ કહાં કે ગોત લાતે હૈં;
વિદુર, પરાશર કી નીચ યોનિ જાનૈં જગ, બાલમીક કરની સભી પુરાન ગાતે હૈં.
નાભા, રૈદાસ, સેન, સધન કસાઇ આદિ, શુદ્ધિ હી કે પથ ચલિ સંત પદ પાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ઘિનાતે હૈં. ૩

* * * * *

રાજ કીન્હોં ભારત મેં કછુ કાલ 'ગ્રીક' જાતિ, શાસન કે આસન મેં હિંદૂ બનિ જાતે હૈં;
આઈ 'શક' જાતિ એક રસિયા સોં માલવા મેં, જા કો વંશ શાકા શાલિવાહન કહાતે હૈં.
શુદ્ધ કલહંસ 'હૂણ' જાતિ સોં બને હૈં 'રામ', 'મિશ્ર' કે તો બ્રાહ્મણ મેં મિશ્રજી કહાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ઘિનાતે હૈં. ૪

* * * *

નાનક ગુરુ ગોવિંદ કેતેહૂ મુસલમાન કો, શુદ્ધિ કરિ આપને મેં પ્રેમ સોં મિલાતે હૈં;
સ્વામી રામાનંદ શિષ્ય અવધપુરી મેં જાય, યવનોં કી શુદ્ધિ 'રામ' મંત્ર સોં કરાતે હૈં.
કોટવા કે બાબા જગજીવન કી ગદ્દી માહિં, મુસલિમ ચેલે વહાં અધિક લખાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ઘિનાતે હૈં. ૫

* * * *

શાક્ય દ્વીપ-વાસી અહિ-પૂજક 'મગી' કી જાતિ, શુદ્ધિ હો કે આપને કો બ્રાહ્મણ બતાતે હૈં;
ગૂજર, અમીર, જાટ પતિત વિદેશી રામ, શુદ્ધ હી સોં શુદ્ધ રાજપૂત પદ પાતે હૈં.
સાધુ 'જંભ' શુદ્ધ કીન્હોં લાખ હૂં મુસલમાન કો, વોહી 'વિશનોઇ' વૈશ્ય અધિક લખાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઇ બુદ્ધિ વિપરીત હિંદુઓ કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ઘિનાતે હૈં. ૬

* * * *

('વિશ્વમિત્ર' ના દીપાવલિ અંકમાં લેખક–ઠાકુર રામદર્પસિંહ–કટાંવાં)

૯૨—યુજન સેન્ડો

ભીમસેન અને હર્ક્યુલિસ

વજ્રકાય ભીમસેને બાળવયમાં અને મહાભારત યુદ્ધમાં કરેલાં શરીરબળનાં પરાક્રમોથી જગત આજે દિંગમૂઢ થાય છે. યૂરોપવાસીઓ એમના પૌરાણિક ભીમસેન હર્ક્યુલિસના અદ્દ્ભુત બળની વાતો વાંચી અશ્રદ્ધાના ઉદ્દ્ગાર કાઢે છે કે 'માણસમાં આવું બળ ના હોય.' એક વખત લોકો એમ માનતા કે, એ મહાપરાક્રમો તો કવિની ફલદ્રૂપ કલ્પનાના તરંગ છે, અતિશયોક્તિમાત્ર છે; પણ જ્યારે વીસમી સદીમાંયે જગતને ભીમસેન અને હર્ક્યુલિસ સાંપડયા, ત્યારે માનવીઓનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. જેના વિકસેલા શરીર ઉપર, સ્નાયુ–ગઠ્ઠાના ભવ્ય સૌંદર્ય ઉપર અને વજ્રકાયાની મહાશક્તિ ઉપર સારી દુનિયા વારી જતી, એવા ગઈ કાલેજ અનંત વિરામ પામેલા યૂરોપી ભીમસેન–યુજન સેન્ડોનો પરિચય હિંદી યુવકોને પ્રેરણાદાયી થઈ પડશે.

સેન્ડોએ શરીર કેમ ખીલવ્યું ?

બરાબર ૫૬ વર્ષ પહેલાં જર્મનિના કનીગ્સબર્ગ ગામમાં કોઈ જર્મન મજુરની રશીઅન સ્ત્રીએ દુનિયાને ચરણે એક બાળક ધર્યો. એનું નામ યુજન પાડયું. સેન્ડો એ તો કુટુંબની અટક છે, માબાપની ગરીબીને ફેડવા એને દશ વરસની બાળવયથી જૂદે જૂદે ગામે વેપારીઓને ત્યાં વણેતરાં ઉઠાવવાં પડતાં. સાધારણ શરીર–સંપત્તિવાળા માબાપના એ છોકરાની કાયા છેકજ નબળી હતી. એનો બાપ તો એને 'નિર્માલ્યદાસ' નો શિરપાવ પહેરાવતો; છતાં એની વૃત્તિઓ બંડખોર ને ઉછાંછળી તો હતીજ. વેપારીઓ એની ધીંગામસ્તીથી કંટાળી દુકાનેથી કાઢી મૂકતા. ૧૧ વર્ષની ઉંમરે માબાપ સાથે કમાણીમાટે તે રોમ ગયો. રોમન કલાધરોની છીણીમાંથી ઉપજતાં સ્નાયુબદ્ધ આરસ–બાવલાં જોઇ, એને ઉમળકો આવતો કે 'હું ક્યારે આવો થાઉં ?' સતત મજુરી સાથે એણે શરીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને વ્યાયામ આદરી દીધો. ઘોડેસ્વારી, દોડ, તોફાન વગેરેથી શરીર કસીને તેણે વજન ઉઠાવવાના ખેલ શરૂ કર્યા. શાસ્ત્રીય રીતે સ્નાયુગ્રંથિઓ(મસલ્સ)ને વિકસાવી લોકોને તે બતાવવા લાગ્યો. એ સમય એવો હતો કે, જાહેરમાં સાથળ કે શરીરનું ઢાંકેલું અંગ બતાવવું એ ગુન્હો લેખાતો; છતાં યુજનના સ્નાયુ–સૌંદર્ય ઉપર તો લોકો મુગ્ધ થતા ચાલ્યા. રોમના મૂર્તિકારોએ એના વિકસેલા શરીરને મૂર્તિવિધાનનો આદર્શ બનાવ્યું. ફૂલેલા સ્નાયુવાળી એની આખી કાયાને ખુલ્લી રખાવી, ડૉકટરો વિદ્યાર્થીઓને શરીરશાસ્ત્રના પાઠ આપવા લાગ્યા. એનાં માબાપને એ ન રૂચ્યું અને જુવાન યુજન, શિષ્ય તરીકે મુંડાવા માટે પાદરીને સુપ્રત થયો. યુજને બંડ કર્યું, એટલે માબાપે ઘરમાંથી રૂખસદ આપી. શરીરને વધુ ખીલવવા એણે સરકસમાં નોકરી સ્વીકારી.

યુજનના ખિસ્સામાંથી એક વાર પૈસા ખૂટયા, તુરત યુક્તિ શોધી. સરકસનું એક લોખંડી પાંજરૂં એણે બજારમાં ઉભું કર્યું. પાંજરામાં લોકો સિક્કા નાખે તો સળીઆ તોડીને તે લઈ લેવાની યુજને શરત કરી. પાંજરામાં હજારો રૂપિયા આવી પડયા. પાંજરૂં તોડી યુજને તે રૂપિયા ખિસ્સામાં માર્યા. પોલીસે એને પ્રથમ તો ગિરફતાર કર્યો, પણ પછી છોડી દીધો.

સેમ્સનની સામે

રોમમાં યુજનને લંડનનો એક કલાકાર મળ્યો. ૨૦ વર્ષના નવજુવાનના ફુલીને ફાટફાટ થતા સ્નાયુઓ જોઇ તે મોહી પડયો અને તેને લંડન લઇ ગયો. એ વખતે ત્યાં 'સેમ્સન' નામધારી મહામલ્લ અંગ્રેજોને પોતાના શરીરબળથી છક કરતો. શનિવારનો એનો પહેલોજ ખેલ સંગીત-શાળામાં હતો. યુજન પહોંચ્યો. સેમ્સને પ્રેક્ષકોને આહ્વાન દીધું: "આ મારા શિષ્ય સાઇક્લોપ્સની સાથે બળની બરાબરી કરનારને ૧૦૦ પાઉન્ડ અને મારી સામે ઉતરનારને ૧૦૦૦ પાઉન્ડનું ઈનામ! છે કોઇની તાકાત ?" સેમ્સન ત્યારે દુનિયાનો સૌથી બલવાન પુરુષ લેખાતો.

પ્રેક્ષકોની ગેલેરી ઉપરથી એક સાધારણ કદનો શ્યામવર્ણો જુવાનીઓ મલપતી ચાલે નીચે ઉતર્યો. ભાવી વિજયની આગાહીમાં તેના હોઠ મલકતા હતા. એણે સેમ્સનના શિષ્ય સામે ઉતર-વાનું આહ્વાન ઝીલી લીધું. સંધ્યાકાળના ભૂરા પોશાક નીચે નાજુક દેખાતા એના દેહને જોઇ

પ્રેક્ષકો ખડખડાટ હસી પડયા. સેમ્સને તેને પાછા વળવા શિખામણ આપી. તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યથી યુજને કહ્યું:–'હું ઠેઠ રોમથી તમારી તાકાત માપવા આવ્યો છું.' પ્રેક્ષકો એની દયા ખાવા લાગ્યા.

સાઇકિલોપ્સની સામે રંગભૂમિ ઉપર યુજન ખડો થયો. એનાજ શબ્દોમાં હરિફાઇનું વર્ણન આ રહ્યું–'સાઇકિલોપ્સે બન્ને હાથમાં ત્રણ ત્રણ મણનું વજન ઉંચકી માથા ઉપર ફેરવ્યું. મેં પણ એ કરી બતાવ્યું. એણે સાત મણનો સળીઓ જમીન ઉપરથી ઉંચકી માથે મૂક્યો. ઘણી સહેલાઇથી હું એમાં સફળ થયો. એણે એક છેડેથી ૭ મણનું મુદ્ગળ પકડી હાથ લંબાવી રાખ્યો, પછી નીચા વળી બીજું ત્રણ મણનું લઇ બીજા હાથમાં એવીજ રીતે રાખ્યું. છેલ્લે એણે ૧૩ મણના પથ્થરના કડામાં ટચલી આંગળી ભેળવી આખો પથ્થર ચાર તસુ ઉંચો કર્યો; જ્યારે મેં તો ૭ તસુ ઉંચો કરી દીધો. ત્રણ ત્રણ વાર અમે બધા અખતરા કર્યા અને ૧૦૦ પૌંડ મારા ખિસ્સામાં પડયા."

યુજન સેન્ડોનો દિગ્વિજય

તુરતજ સેમ્સનને પોતાને યુજને આહ્વાન દીધું: "મારે તમારા હજાર પાઉંડ પણ જીતી લેવા છે." સેમ્સન ગમ ખાઇ ગયો. આવતો શનિવાર મુકરર થયો. લંડનની શેરીએ શેરીએ વાતો થતી કે 'છોકરો અદ્ભુત લાગે છે!' શનિવારે રંગભૂમિની ગેલેરીઓ પ્રેક્ષકોથી ઉભરાતી હતી. સેમ્સન યુજનને આંખથી માપતો સ્વસ્થ ઉભો હતો. વિજયની એને ખાત્રી હતી. લોકો યુજનવિષે શંકાશીલ હતા. બેન્ડ–પડઘમ વાગ્યાં ને સેમ્સને લોઢાનો જાડો સળીઓ લઈ કાંડાં, નળા ને ગરદન ઉપર બેવડો વાળી દીધો. યુજને એવોજ બીજો સળીઓ ઉઠાવ્યો, પ્રેક્ષકોના શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યા. સમસમાકાર શાંતિમાં યુજનના નળા ઉપર સળીઓ નિમિષમાત્રમાં બેવડાઇ ગયો. એવીજ રીતે કાંડા ને ગરદન ઉપર–એ પછી સેમ્સનની પેઠે યુજને છાતીના જોરથી તારનું દોરડયું તોડયું અને બાવડાના મસલને ફૂલાવી લોઢાની સાંકળ ભાગી. યુજને બીજા નવા પ્રયોગો બતાવ્યા. હાથે સાંકળો બાંધી ૩૦૦ પાઉંડનું ડમ્બબેલ ઉંચકયું અને સાથે સાથે સાંકળોના ભુક્કા ઉડાવી દીધા. યુજનનો એ દિગ્વિજય હતો. યૂરોપનો સૌથી બળવાન મલ્લ એની આગળ નીચી મુંડીએ ઉભો રહ્યો. લંડન એની પાછળ ઘેલું બન્યું, ઇંગ્લૅંડને એણે પોતાનું કાયમી વતન બનાવ્યું.

હર્ક્યુલિસની પદવી

ઇંગ્લૅંડને માનવશરીરનો મહિમા બતાવી, યુજને ખંડ ઉપર મુસાફરી આદરી. જર્મની, ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રિયા, સ્વીડન, રશીઆ, ટર્કી–બધેજ એણે વિજયનો ડંકો વગાડયો. એના મસલોને–સ્નાયુગ્રંથિઓને જોવા યૂરોપના લોકો તૂટી પડતા. વીસમી સદીનો તે હર્ક્યુલિસ કહેવાવા લાગ્યો. ૩૦ વર્ષની ઉંમરે દુનિયાના સૌથી બળવાન માણસતરીકે યુજન સેન્ડોની ખ્યાતિ દિગંતમાં પ્રસરી ગઈ.

અમેરિકામાં

અખંડ કીર્તિને વરી તે અમેરિકા ગયો. બોસ્ટન, ચિકાગો, ન્યૂયૉર્ક, ફિલાડેલ્ફીઆ–બધેજ એનાં અપૂર્વ સન્માન થયાં. એને જોવા માટે, એના મસલ્સને હાથ લગાડી દાબવા માટે અમેરિકાનાં નરનારીઓ હજારો ડોલરની કુરબાની કરવા લાગ્યાં.

સિંહ સાથે લડાઇ

પણ એનું ભવ્ય, તાજપોપી પરાક્રમ તો સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં લોકોએ દીઠું. બૂન નામના પશુપાલકે સિંહ અને રીંછની લડાઈ ગોઠવી. ઉંચા પિંજરામાં સિંહને પૂર્યો હતો. રીંછને તેમાં દાખલ કરવાની તૈયારી થઇ, પણ પોલિસે અને દયાળુ લોકોએ ક્રૂર અખતરો બંધ રાખ્યો. પ્રેક્ષકોના આશ્ચર્ય વચ્ચે સેંડોના મિત્ર ઝિગફેલ્ડે જાહેર કર્યું કે 'સેંડો સિંહ સામે પાંજરામાં ઉતરવા તૈયાર છે.'

પોલિસને સમજાવી આ અદ્ભુત યુદ્ધની અનુમતિ લેવામાં આવી. ઝિગફિલ્ડ પોતે એનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે–'માર્કેટ સ્ટ્રીટમાં અમે સર્કસનો જંગી તંબુ ઉભો કર્યો. વચ્ચોવચ્ચ ઉંચા સળીઆનું ગોળ પાંજરૂં રચ્યું, અને ગામમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે, આવતી કાલે યુજન સેંડો સિંહ સાથે કુસ્તી ખેલનાર છે. આગલી સાંજે પશુઓનો રોજીંદો તાલીમ–માસ્તર સિંહને તપાસવા પાંજરામાં ગયો તેવોજ સિંહે તેને ચીરી નાખ્યો. છાપાંઓએ વાયુવેગે આ

ખબર ફેલાવ્યા. એકસામટી ૧૫૦૦૦ ટિકીટો ખપી ગઇ. ખૂન પોતાના સિંહને લઇ અમારા તંબુ આગળ આવ્યો. સિંહને અમારા જંગી પાંજરામાં દાખલ કરતાં તે છટકી ગયો ને બજાર તરફ ત્રાડ દેતો નાઠો. હિંમતવાન માણસો લાઠી, રિવોલ્વર, તલવાર, બંદૂક લઇને આડા ફર્યા. મધ્યચોકમાં સિંહ ડણકાર કરતો ઉભો રહ્યો. સેંડો, સાંજે ફરીને મુકામે આવતો હતો. અચાનકજ તે તંબુ તરફ વળ્યો. ગભરાયેલા લોકો તરફ હાસ્ય કરતો તે ચોકમાં સિંહની સામે દોડયો. સિંહ તરાપ મારે તે પહેલાં તો તેણે એની ગળચી પકડી, બીજા હાથે પૂંછડી ખેંચી, ગાંસડીની પેઠે ઢસડીને પાંજરામાં પૂરી દીધો.

રાત્રે જાહેર પ્રજા સમક્ષ સિંહ સાથે દ્વંદ્વ થવાનું હતું. તંબુમાં મેદની માતી નહોતી. ઉંચા પાંજરામાં સિંહ ફાળ ભરતો આંટા મારતો હતો. સેંડો મક્કમ પગલે, છાતી કાઢીને પાંજરામાં દાખલ થયો. પ્રેક્ષકો ભયમાં ને આશ્ચર્યમાં જડ બની શાંત બેસી રહ્યા. સિંહ યુજન સામે તાકીને જોઇ રહ્યો, કેદ કરનારને ઓળખ્યો અને 'મીયાંની મીની' જેવો 'સોજો' થઈ, માથું નીચું નમાવી ઉભો રહ્યો—ન હાલે કે ન ઉંચું જુએ. સેન્ડોએ તેની પૂછડી પકડી અને પાછે પગે પાંજરામાં બે ચક્કર લેવરાવ્યાં.

પ્રેક્ષકોએ આનંદમાં ચીસાચીસ કરી મૂકી. કોઈ કહે કે, આ તો જાદુગીરી છે.

સેંડો જેવો પાંજરા બહાર આવ્યો તેવોજ સિંહ હુંકાર કરી ઉંચા ઉંચા કૂદકા મારવા લાગ્યો. લોકોના અવાજથી તે ઉશ્કેરાયો અને પિંજરાના સળીઆ પર રાક્ષસી જોરથી પંજા અફાળવા લાગ્યો. બધા પ્રેક્ષકો જોતજોતામાં તંબુની બહાર નાસી ગયા.'

રાષ્ટ્રવીર

ઇંગ્લૅંડમાં રહી સેન્ડોએ વ્યાયામનો એટલો ફેલાવો કર્યો કે એની ગણત્રી રાષ્ટ્રવીરમાં થવા લાગી. એક બાજુ નવા નવા હુન્નર–ઉદ્યોગોમાં માથાં મારી એણે હજારો પાઉંડ પેદા કર્યા ને બીજી બાજુએ પૈસો છૂટે હાથે શરીરકેળવણીની સંસ્થાઓમાં વેર્યો. મહાયુદ્ધને વખતે ઇંગ્લૅંડના નબળા નબળા પુરુષોને વીણી, એણે તેમને લોખંડી સૈનિકો બનાવી દીધા. વ્યાયામ ઉપર પુસ્તકો રચી એનો ઘેર ઘેર પ્રચાર કર્યો. સેંડોનું નામ અને સેંડોની કસરતો પાંચ વરસનાં બાળકોથી ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધોનો પરિચિત વિષય બન્યાં. આજે એનાં 'સ્પ્રીંગ–ગ્રીપ–ડંબેલ્સ' આખી દુનિયાનાં વ્યાયામ—શોખીન નરનારીઓ વાપરે છે, ઇંગ્લંડના રાજાથી તે રઝળતા ભિખારી સુધીની પંક્તિના માણસને એણે કસરતની લગની લગાડી. એનાજ સમયમાં યૂરોપ અને અમેરિકામાં રોલેન્ડો, માર્ક હજા, સુલિવાન, લીલિયન રસેલ, સીગ્મંડ, બ્રેકબાર્ટ જેવા સેંડોથી પણ વધુ બળવાન મલ્લ થઇ ગયા છે; છતાં એકલા સેંડોનું નામ શરીરબળના આદર્શ સાથે જોડાઇ ગયું છે. એનું એકજ કારણ એ છે કે, એણે સારી દુનિયાને એ શાસ્ત્રનો સંદેશ પહોંચાડયો અને સેંડો પોતે તો એના બળ કરતાંએ ઉપસતા સુઘટ્ટ દડા જેવા સુંદર સ્નાયુઓથીજ વખણાતો. એના શરીરનાં દર્શન કરવાં એ પણ એક લહાવો હતો. એનામાં વિનય અને ઉદારતા છલોછલ ભર્યાં હતાં. પોતાના કોઇ પણ શત્રુ ઉપર વેર લેવા એ અસિન બળનો ઉપયોગ કદીજ ન કરતો. ઇંગ્લૅંડમાં એક વાર એવો પ્રસંગ આવેલો. સેંડોની સ્ત્રી સામે હૉટલમાં એક બદમાશ નેત્રપલ્લવી કરતો બેઠો હતો. સેંડોએ એને વાર્યો, છતાં પેલો ન માન્યો, ત્યારે સેંડોએ ગરદન પકડી તેને બહાર કાઢવા મહેનત કરી. પેલો મદિરાવિહારમાં હતો, એટલે ટેબલને વળગી રહ્યો. સેંડોએ તેને ટેબલસહિત ઉંચકી નીચે શેરીમાં ફેંકી દીધો. કોઇ કોઇ વાર માણસોને રમુજ આપવા સેંડો જબ્બર ઘોડાને ઉંચકી રંગભૂમિ ઉપર પીઆનોના અવાજ સાથે નૃત્ય કરતો. જેના ઉપર એનો રોપ ઉતરતો, તેજ માણસ સાંજે એના ટેબલ ઉપર મિજમાન બનતો. એટલું તેનું હૃદય માયાળુ હતું. કોઇને માઠું લગાડયા પછી તુરતજ એને પારાવાર દિલગીરી થતી. આવા લોખંડી માણસને પણ કોઈ અકસ્માતને વખતે કીચડના ખાબોચીઆમાંથી એકલે હાથે મોટર ઉંચકતાં ધોરી નસ ઉપર ઇજા થયેલી. કેટલાંયે વર્ષો પછી ફરી એક વાર સામટા બળની અજમાયશ કરતાં એજ નસ તૂટી અને દુનિયાના વહાલા વ્યાયામ-શાસ્ત્રીનું મરણ નીપજ્યું.

અને હિંદ !

હિંદમાં પણ એ સેન્ડો, એ રસેલ, એ બ્રેટબાર્ટ અને એ ગામાને પોતાના અતુલ શરીરબળ–

થી દંગ કરી દેનાર ભીમસેન જીવતો-જાગતો છે. વિલાયતના બળવાનો આપણા અથંગ ને પડછંદ મલ્લ રામમૂર્તિનું આહ્‌વાન નહોતા ઝીલી શક્યા, છતાં એ રામમૂર્તિનું સ્થાન ક્યાં છે ? એનામાં વિદ્યા છે, પણ તેને દેશ સમસ્તની બનાવવા એનામાં ધગશ કે તમન્ના નથી. આવા વ્યાયામશાસ્ત્રીઓના અખાડા જ્યારે હિંદને ગામડે ગામડે સ્થપાશે, ત્યારે હજારો સેંડાઓ અહીં ઉભરાવા માંડશે, હિંદમાં હજુ એ છુપી શક્તિ અવ્યક્ત રહેલી પડી છે. એને ખીલવવા માટે રાષ્ટ્રભાવનાવાળો અને સાધનસંપન્ન રામમૂર્તિ જોઇએ છીએ. લક્ષ્મીનંદનો ધારે તો થોડા સ્વાર્થભોગે હિંદના નવજુવાનોને એ મહામલ્લની તાલીમ નીચે વજ્રાંગ બનાવી શકે.

("સૌરાષ્ટ્ર" તા. ૫-૧૨-૧૯૨૫ ના અંકમાંથી)

૯૩–સાચો મહાપુરુષ કેવો હોય ?

સંઘ-શક્તિ કેવી રીતે ખીલે ?

બ્રિટિશ—જાતિ ને અપની સેના કે બલ સે ભારતપર અપના આધિપત્ય વિસ્તાર કર રખ્ખા હૈ ઔર યહ કામ ઉસને ભારતવાસિયોં કી ઇચ્છા કે સર્વથા વિરુદ્ધ કિયા હૈ. હાં, યહ ઠીક હૈ; પરન્તુ ઇસસે ભી હમેં જો શિક્ષા મિલતી હૈ, ઉસે ભૂલના નહીં ચાહિયે. વહ શિક્ષા યહી હૈ કિ બ્રિટિશ—જાતિ મેં સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર કી શક્તિ પૂર્ણમાત્રા મેં વિદ્યમાન હૈ; ઔર યહી ઉસકી વિજય કા કારણ હૈ. યહ શિષ્ટાચાર બહુત અંશોં મેં એક આધ્યાત્મિક ગુણ હૈ. હમેં ભી અપની સ્વતંત્રતા કે સંગ્રામ મેં ઇસ આધ્યાત્મિક ગુણવિશેષ સે કામ લેના પડેગા. હમેં અપને પ્રતિયોગિયોં કા મુકાબિલા કરને કે લિયે ઇસ શિક્ષા કો ગ્રહણ કરના હી પડેગા. યદિ હમેં અપને કો તથા અપને દેશ કો સ્વતંત્ર કરના હૈ, તો ઇસ આધ્યાત્મિક ગુણ શક્તિ કો અપનાના હી પડેગા. તુમ અપને કો એક બહુત બડી સેના કા સૈનિક સમઝો, અપનેકો દેશ કી આધ્યાત્મિક સેના કા સૈનિક સમઝો. યાદ રખો કિ તુમ્હેં સંઘબદ્ધ હો કર કામ કરના પડેગા. યહ આધ્યાત્મિક ગુણ—યહ સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર હમેં બહુત કુછ પ્રદાન કર સકતા હૈ. ઇટલિ મેં આજ એક ઐસા હી પુરુષ પૈદા હુઆ હૈ ઔર વહ હૈ—મુસોલિની. મૈં સમઝતા હૂં કિ ઉસ મહાપુરુષ કે વિષય મેં બહુત કુછ ગલતફહમિયાં લોગોં મેં ફૈલી હુઈ હૈ. મૈં તુમ નવયુવકોં કે આગે ઇટલી કે ઉસ ભાગ્યવિધાતા કી ચર્ચા ઇસી લિયે કરતા હૂં, ક્યોંકિ વહ ભી એક નવયુવક હૈ ઔર ઉસને ઇટલી કી કાયા પલટ દી હૈ. કુછ વર્ષ પહલે ઉસને અપને સાથિયોં કે સાથ અપને દેશ કે શાસન કા સૂત્ર અપને હાથ મેં લિયા થા ઔર ઇન્હીં કઇ વર્ષોં મેં ઉસને અપને દેશવાસિયોં મેં એકદમ નવીન જીવન ભરકર આશ્ચર્યજનક પરિવર્તન કર દિયા હૈ. ઉસકી ઇસ સફલતા કા રહસ્ય વહી સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર કી શિક્ષા હૈ. મુસોલિની ને જો કાર્ય આરંભ કિયા હૈ ઉસકા એક અંગ દેશ કે ભાવી સ્તંભો યાની બચ્ચોં કે કલ્યાણ સે સંબંધ રખતા હૈ. સંતાનોત્પાદન ઔર બાલકોં કે રક્ષણાવેક્ષણ કા ભી ઉત્તમ પ્રબંધ કિયા ગયા હૈ. મુસોલિની કે કાર્ય કા દૂસરા ભાગ સર્વ—સાધારણ કે સ્વાસ્થ્ય કી ઉન્નતિ કે સંબંધ મેં હૈ. ઇટલીવાલોં કે ઘર—દ્વાર કી સફાઈ દેખને યોગ્ય હૈ. મુસોલિની કે સંગઠનકાર્ય કા તીસરા વિભાગ દેશ કે બચ્ચોં ઔર યુવકોં કો હૃષ્ટ-પુષ્ટ, બલશાલી ઔર શુદ્ધ આચરણ-યુક્ત બનાને સે સંબંધ રખતા હૈ. હમારે ભારત મેં નવજાત શિશુઓં કી ઓર બહુત હી કમ ધ્યાન દિયા જાતા હૈ ઔર ઉનકે રક્ષણાવેક્ષણ ઔર શિક્ષણ કી સર્વથા ઉપેક્ષા કી જાતી હૈ. યહાં કી બાલ-મૃત્યુ સમસ્ત સભ્ય દેશોં કી અપેક્ષા અધિક હૈ. હમ લોગ શ્રીકૃષ્ણ કે પ્રતિ—બાલક શ્રીકૃષ્ણ કે પ્રતિ કિતની શ્રદ્ધા, આદર ઔર ભક્તિ રખતે હૈં; પરંતુ અપને દેશ કે શ્રીકૃષ્ણ-સ્વરૂપ બાલકોં કી ઓર હમ આંખ ઉઠાકર ભી નહીં દેખતે. ક્યા હમારે લિયે યહ ઉચિત નહીં હૈ, કિ હમ ઇન બચ્ચોં કે કલ્યાણ કે લિયે ચેષ્ટા

કરેં-ઉનકી ઉન્નતિ કે લિયે યત્ન કરેં ? ઐસે નાટકોં ઔર બાયસ્કોપોં કા તમાશા દિખાના ઇટલી મેં નાજાયજ સમઝા જાતા હૈ ઔર ઇસકે લિયે વહાં કાનૂનન મના હી કર દી ગયી હૈ, જિનસે-બાલક એવં નવયુવક દર્શકોં કા આચરણ બિગડ સકતા હૈ. કૃષિ-સંબંધી બાતોં કી ભી ઇટલી મેં યથેષ્ટ ઉન્નતિ હુઇ ઔર હો રહી હૈ. વહાં કે નિવાસિયોં કે લિયે યે હિતકર કાર્ય કેવલ સંઘ-શક્તિ કે દ્વારા સંચાલિત હો રહે હૈં. ઇસીસે હે નવયુવકો ! મૈં તુમ્હેં સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર કી શિક્ષા ગ્રહણ કરને કે લિયે કહ રહા હૂં. મૈં તુમ્હેં બાહ્ય સંઘ-શક્તિ-યુક્ત શિષ્ટાચાર કે લિયે નહીં કહતા. મૈં ઉસ ઉચ્ચતમ સ્તર કી સંઘ-શક્તિ ઔર શિષ્ટાચાર કી બાત કહતા હૂં, જિસસે તુમ આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કર સકતે હો.

સંઘબદ્ધ હોને ઔર સંઘશક્તિ બઢાને કી જડ શિષ્ટાચાર ઔર ચરિત્ર-સુધાર મેં હૈ; અતએવ તુમ્હેં અપને ચરિત્ર કા સુધાર હી સર્વ-પ્રથમ આવશ્યક હૈ. જબ હમ અપના-અપના ચરિત્ર સુધાર લેંગે, તભી હમ ભારત કો નવીન ભારત બનાને કી શક્તિ અર્જન કરને મેં સમર્થ હોંગે.

("હિંદૂપંચ"ના એક અંકમાંથી. લેખક-સાધુ ટી. એલ. વાસ્વાની.)

૯૪-સદ્ગત સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કી અતીત સ્મૃતિયાં+

'× × × × પરંતુ મેરે વિચાર મેં મેરા નિકૃષ્ટ પતન ઉસ સમય હુઆ, જબ કિ એક બાર માનવપ્રકૃતિ કી દુર્બળતા કે કારણ કામ-પ્રવૃત્તિયોં ને મુઝે પરાજિત કર દિયા × × × ×!'

શુદ્ધ એવં પવિત્ર ભાવનાઓં કે ઇન પ્રબલ ઉદ્ગારોં સે સ્વામીજી ને એક સ્થાન પર સ્વ-રચિત 'કલ્યાણ-માર્ગ કા પથિક' નામક પુસ્તક મેં અપના ચરિત્રચિત્રણ કિયા હૈ. આત્મ-ચરિત્ર કે ઇસ નિર્ભિક, સાહસપૂર્ણ, સત્ય ઔર સ્પષ્ટ ઉલ્લેખન કો પઢતે હી હમારે હૃદય મેં યોરપ કે પ્રસિદ્ધ સામ્યવાદી રૂસો કા સ્મરણ હો આયા. રૂસો ઔર સ્વામીજી કે જીવન મેં બહુત કુછ સમાનતા હૈ. રૂસો કા જન્મ સન ૧૭૧૨ ઇ૦ મેં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ કે પ્રસિદ્ધ જેનેવા શહર મેં હુઆ થા. ઉસ સમય યોરોપીય સમાજ કા વાયુમંડલ આજ સે બહુત ભિન્ન થા. વહાં રોમન કૈથોલિઝમ ઔર પોપ કા બોલબાલા થા. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ પોપ કે પાખંડવાદ કે વિરુદ્ધ ૧૬ વીં શતાબ્દી મેં હી અપને પ્રાણોં પર ખેલનેવાલે લ્યૂથર આદિ ધર્મવીરોં ને અપની આવાજ ઉઠાઇ થી ઔર પરિણામસ્વરૂપ પ્રોટેસ્ટૈન્ટ ધર્મ કા ઉદય હો ચૂકા થા; તથાપિ યોરોપીય સમાજ કે અંધવિશ્વાસ એવં અંધભક્તિ કા અભી તક લોપ નહીં હુઆ થા. પાદરી ઔર ધની લોગ ગરીબોં કે સાથ પશુવત્ વ્યવહાર કરતે થે. સમાજ મેં અસામ્ય એવં વિશૃંખલતા કા સામ્રાજ્ય થા. ઐસે સમય મેં હી રૂસો કા જન્મ હુઆ થા. ઉસે ભી જીવનપથ કી અનેક કઠિનાઇયાં ઝેલની પડી ઔર વહ ભી સમાજ કી નિષ્ઠુરતા ઔર અત્યાચારોં કા શિકાર રહા; પરંતુ સંસાર મેં દુઃખ ભી નિષ્પ્રયોજન નહીં હોતા. ભગવાન કી અનંત સૃષ્ટિ મેં કોઇ વસ્તુ નિરર્થક ઔર અનાવશ્યક નહીં હોતી. રૂસો ને અપની કઠિનાઇયોં કે દ્વારા સમાજ કે ભયંકર અત્યાચારોં કો અગ્નિમય રૂપ મેં દેખા ઔર ઉસે દેખતે હી ઉસકી મનોવૃત્તિ મેં સામાજિક વિડંબનાઓં કે વિરોધ કી ભાવનાએં જાગ્રત હો ઉઠીં. ઇન ભાવનાઓં ને હી ઉસે દૃઢ સામ્યવાદી બના દિયા ઔર ઉસને અપના સારા જીવન સામ્યવાદ કે પ્રચાર મેં હી વ્યતીત કિયા. ઉસકે સિદ્ધાંત ઉસકે દ્વારા રચિત પુસ્તક 'ધી સોસ્યલ કૉન્ટ્રેક્ટ' મેં ગ્રંથિત હૈ. અસ્તુ.

રૂસો સામ્યવાદ કે સિદ્ધાંતો કા પિતા ઔર આધુનિક યોરપ કા નિર્માતા સમઝા જાતા હૈ. વાસ્તવ મેં ઉસમેં એક સમાજ-સુધારક કે સબ ગુણ વર્તમાન થે. વહ સાહસી થા, વીર થા, સત્ય ઔર ન્યાય કા ઉપાસક થા; પરંતુ ઇન સબ ગુણોં મેં શ્રેષ્ઠ ગુણ યહ થા કિ ઉસમેં નૈતિક

+ ગુજરાતીમાં સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણીદ્વારા એક સુંદર ચરિત્ર બહાર પડ્યું છે. જેમણે તે ન વાંચ્યું હોય તે જરૂર વાંચે. તેનું મૂલ્ય ૦ાા, મળવાનું સ્થળ **સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય મુ. રાણપુર** (કાઠિયાવાડ).

સાહસ પૂર્ણરૂપ સે વિદ્યમાન થા. ઉસને અપની પુસ્તક 'કન્ફેશન્સ' મેં અપને સારે દોષોં ઔર અપરાધોં કા આરંભ સે અંત તક વર્ણન કિયા હૈ. ઇસ સાહસ ને ઉસે યોરપ કી જનતા કી દૃષ્ટિ મેં ઔર ભી અધિક ઉંચા કર દિયા. ઉસકે ઔર સ્વામીજી કે જીવન મેં સમાનતા યહ હૈ કિ સ્વામીજી ભી ઉસકી તરહ હી એક આદર્શવાદી વ્યક્તિ થે. સ્વામીજી ઉસકી હી તરહ સાહસી ઔર વીર થે. સ્વામીજી મેં ભી ઇતના નૈતિક સાહસ થા કિ અપને જીવિતકાલ મેં હી અપને દોષોં કો જનતા કે સામને રખને મેં સમર્થ હો સકે. સ્વામીજી ભી ન્યાય ઔર સત્ય કે ઉપાસક થે ઔર જિન લોગોં ને ઉનકે જ્યોતિર્મય જીવન કા ભલી-ભાંતિ અધ્યયન કિયા હૈ, વે ઇસ બાત કો અચ્છી તરહ સમઝ સકતે હૈં કિ સ્વામીજી કા જીવન તથા ઉનકા પ્રધાન ઔર મુખ્ય ધર્મ સત્ય કી પરમ ઉપાસના હી થા. સ્વામીજી કા ભી જન્મ એક ઐસે સમય મેં હુઆ થા, જબ કિ દેશ મેં પાખંડ ઔર મિથ્યાવાદ કા અટલ સામ્રાજ્ય થા. રૂસો કી તરહ સ્વામીજી કે હૃદય મેં ભી સમાજસેવા કી પ્રવૃત્તિ એવં સમાજ કે ભિન્ન-ભિન્ન અત્યાચારોં કો નિર્મૂલ કરને કી મનોવૃત્તિયાં અપની સ્વયં અનુભૂતિ કે દ્વારા હી ઉત્પન્ન હુઇ થીં. હાં, રૂસો ઔર સ્વામીજી કે જીવન મેં કઇ વિભિન્નતાઓં કે સાથ સબસે બડી વિભિન્નતા યહ હૈ કિ જહાં રૂસો ને અપને સિદ્ધાંતોં કે પ્રચાર કે નિમિત્ત એક દેશ સે દૂસરે દેશ મેં જા-જા કર પ્રાણરક્ષા કી, વહાં સ્વામીજી ને એક અત્યંત વીર સેનાપતિ કી તરહ અપને પ્રાણ કો સત્ય કે લિયે બલિદાન કર દિયા. ઇસ કારણ સ્વામીજી એક વીર શહીદ થે ઔર રૂસો એક દૃઢ ઔર સાહસી સમાજસુધારક થા.

માનવ-જીવન એક રહસ્ય હૈ. મનુષ્ય પરમ પિતા પરમાત્મા કી રહસ્યમયી લીલાઓં કો સમઝને મેં અસમર્થ હૈ! કોઇ ઇસ બાત કો નહીં જાનતા કિ વહ અનંત ભગવાન અપની કૃપાઓં કે દ્વારા મનુષ્ય કો કિસ પ્રકાર ઔર કિસ તરહ અપને ઉદ્દેશ્યોં કા સાધન બનાતા હૈ! વાસ્તવ મેં માનવ-જીવન એક સાધના હૈ, જો કિ અપની પ્રવૃત્તિયોં સે પતન ઔર પરમાત્મા કી મહિમામયી કરુણા સે ઉત્થાન કી ઓર પ્રવૃત્ત હોતા હૈં! મનુષ્ય ભગવાન કી સર્વોત્કૃષ્ટ રચના હોતે હુએ ભી દુર્બલ, અપૂર્ણ ઔર નિરુપાય હૈ. સ્વામીજી ભી મનુષ્ય થે, ઇસ કારણ ઉનમેં ઉનકે ગુણોં કે સાથ દુર્બલતાઓં ઔર ત્રુટિયોં કા હોના એકાંત નૈસર્ગિક થા. ફિર ભી જિસ સમય હમ ઉનકે ગુણોં કી ઓર ધ્યાન દેતે હૈં, ઉસ સમય હમારી દૃષ્ટિ મેં ઉનકી ત્રુટિયોં કા કોઇ સ્થાન હી નહીં રહ જાતા. સ્વામીજી કે મહાન ત્યાગ, ઉનકી સચ્ચાઈ એવં ઉનકી અપાર ધર્મનિષ્ઠા કે સન્મુખ માનવ-જીવન કી સારી દુર્બલતાએં ત્રસ્ત ઔર નત હો જાતી હૈં; ઔર હમ ઉનકે આદર્શ જીવન કો સત્ય કી પરમ સાધના ઔર કર્તવ્ય કી ઉચ્ચતમ ઉપાસના કે રૂપ મેં હી દેખતે હૈં. સ્વામીજી કા જીવન ઔર વિશેષ કર ઉનકી બાલ્યાવસ્થા એવં ઉનકા યૌવન, ઉનકી દુર્બલતા ઔર સજીવતા, ઉદ્યોગ ઔર સાહસ, મહત્ત્વાકાંક્ષા ઔર પરાક્રમ તથા ઉનકી વિફલતાઓં ઔર સફલતાઓં કા એક આશ્ચર્યજનક મિશ્રણ હૈ; ઔર ઇસસે ભી આશ્ચર્યજનક બાત યહ હૈ કિ ઉન્હોંને 'કલ્યાણ માર્ગ કા પથિક' મેં અપની સારી ત્રુટિયોં કી વ્યોરેવાર ચર્ચા કી હૈ. સ્વામીજી કા પ્રારંભિક જીવન વાસ્તવ મેં એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય હૈ ઔર હમ ઇસકી મહત્તા કે કારણ 'ચાઁદ' કે પાઠક-પાઠિકાઓં કે સન્મુખ ઇસે ઉપસ્થિત કરના અપના કર્તવ્ય સમઝતી હૂં.

સંન્યાસ લેને કે પહિલે સ્વામીજી કા નામ મુન્શીરામ થા. મુન્શીરામ કા જન્મ સન ૧૮૫૫ ઇ૦ મેં જાલંધર જીલે કે તલબન ગ્રામ મેં હુઆ થા. યે જાતિ કે ખત્રી થે. ઉનકે પરિવાર કે લોગ સંપન્ન ઔર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ થે. ચાર ભાઇ ઔર દો બહિનોં મેં મુન્શીરામજી સબસે છોટે થે. યદ્યપિ પંજાબ ઇનકી જન્મભૂમિ થી, તથાપિ ઇન્હોંને અપની બાલ્યાવસ્થા એવં યૌવન કા કુછ કાલ સંયુક્ત પ્રાંત મેં હી વ્યતીત કિયા થા. ઇસકા કારણ યહ થા કિ ઇનકે પિતા સંયુક્ત-પ્રાંત કે પુલીસ-વિભાગ મેં એક ઉચ્ચ કર્મચારી થે. તીન વર્ષ કી આયુ મેં મુન્શીરામજી બરેલી મેં આએ ઔર તત્પશ્ચાત્ પિતા કે સાથ બનારસ, બાંદા, બદાયૂં, મિર્ઝાપુર, બલિયા ઇત્યાદિ સ્થાનોં મેં રહે. નૌકરી મેં ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનોં મેં બદલી હોને કે કારણ ઇનકે પિતા ઇનકે અધ્યયન કી ઓર પૂર્ણ રીતિ સે ધ્યાન ન દે સકે. જબ ઇનકી પઢાઇ નિયમિત રૂપ સે બલિયા મેં આરંભ હુઇ, ઉસ સમય ઇનકી અવસ્થા ૧૪ વર્ષ કી થી. ઇસકે કુછ સાલ બાદ વે બનારસ કે ક્વિન્સ

કૉલિજિયેટ સ્કૂલ મેં પઢને લગે. બનારસ મેં વે ચાર–પાંચ વર્ષ તક રહે ઔર ઇસિ અવધિ મેં અધિકાંશ સમય વે પિતા કે નિરીક્ષણ મેં ન થે; ક્યોંકિ નૌકરી કે કારણ ઉન્હેં ભિન્ન–ભિન્ન સ્થાનોં મેં જાના પડતા થા. ઇસ સ્થિતિ મેં પિતા કા પૂર્ણ દબાવ ન રહને કે કારણ બાલક મુન્શીરામ અપને આચરણ મેં કુછ સ્વેચ્છાચારી ઔર અધ્યયન મેં અનિયમિત હો ગએ. બીસ વર્ષ કી અવસ્થા મેં યે એન્ટ્રન્સ કી પરીક્ષા મેં સંમિલિત હુએ; પરંતુ ઉસ સાલ ઉન્હેં સફલતા ન મિલી. દૂસરે વર્ષ પરીક્ષા મેં પુનઃ સંમિલિત હોને પર વે ઉત્તીર્ણ હો ગએ. ઇસ સમય ઉનકી માતા કી મૃત્યુ હો ચૂકી થી. ઉન્હોંને બનારસ ઔર ઇલાહાબાદ મેં કુછ વર્ષોં તક કૉલેજ–શિક્ષા ભી પ્રાપ્ત કી; પર દો બાર એફ૦ એ૦ મેં અનુત્તીર્ણ હોને પર ઇનકે પિતા ને ઇસ બાત કો ભલી–ભાંતિ સમઝ લિયા કિ મુન્શીરામ કા મન પઢને મેં નહીં લગતા ઔર ઇસ દશા મેં ઇનકે ગ્રૅજ્યુએટ હોને કી કોઇ સંભાવના નહીં. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉનકા અધ્યયન બંદ હો ગયા.

મુન્શીરામજી કા અધ્યયન ઔર યૌવન–કાલ ભાંતિ ભાંતિ કી પ્રતિદ્વંદ્વિની શક્તિયોં કા સંગ્રામ–સ્થલ થા. ઇન શક્તિયોં કે આઘાતોં–પ્રતિઘાતોં સે ઉનકી આત્મા એક બાર હી બિખર કર નિર્મલ હો ગઇ ઔર હમ દેખતે હૈં કિ યુવક ઔર નિરંકુશ મુન્શીરામ સંસાર કી સબ બાતોં સે પરિચિત હો કર અંત મેં અનંત કી સચ્ચી સાધના મેં લગ ગએ. મુન્શીરામજી કે સંબંધ મેં હમને નિરંકુશ શબ્દ કા પ્રયોગ કિયા હૈ. વાસ્તવ મેં સ્વામીજી ભી અધિકાંશ યુવકોં કી તરહ નિરંકુશ, સ્વેચ્છાચારી, વિલાસપ્રિય ઔર વ્યસની થે. ઉન્હેં શરાબ પીને કી અત્યંત બુરી લત થી; પરંતુ ઇન સબ દોષોં કે રહતે હુએ જબ હમારા ધ્યાન ઉનકે આધ્યાત્મિક ઉત્થાન કી ઓર જાતા હૈ, ઉસ સમય ઉનકે પ્રતિ વિશેષ શ્રદ્ધા ઔર ભક્તિ ઉત્પન્ન હો જાતી હૈ. હમારે હૃદય મેં તો ઉનકા મહત્ત્વ ઉસ સમય ઔર ભી અધિક હો જાતા હૈ, જબ હમ દેખતી હૈં કિ ઇન દુર્બલતાઓં કા સામના કર તથા ઇન કુપ્રવૃત્તિયોં કો દબા કર હી ઉન્હેં અપને જીવન કો ધર્મ, દેશ ઔર સમાજ–સેવા કી તપોમયી સાધના મેં લગાના પડા. વહ સાધના નિષ્કામ, નિઃસ્પૃહ એવં સ્વાર્થરહિત થી. ઉસમેં કર્તવ્ય કા શ્રેષ્ઠતમ રૂપ ઔર સેવા કી અત્યંત પવિત્ર પ્રેરણા થી. ફિર ભી સ્વામીજી કા યૌવનકાલ ઔર વિશેષકર ઉસ અવસ્થા કા, જબ કિ ઉનકે ભીતર પ્રતિદ્વંદ્વિની શક્તિયોં કાર્ય કર રહી થીં, ઉલ્લેખ કરના અત્યંત હી આવશ્યક હૈ. વહ કાલ વિલાસ ઔર કર્તવ્ય, તમોગુણી ઔર સતોગુણી પ્રવૃત્તિયોં કે એક વિરાટ સંઘર્ષ કા સમય થા; ઔર હમ દેખતી હૈં કિ ઉસ સંઘર્ષ મેં કુપ્રવૃત્તિયોં ધીરે–ધીરે નષ્ટ હો ગઇ ઔર ઉનકે ભસ્માવશેષ પર ત્યાગ, સંયમ, નિઃસ્પૃહ સાધના ઔર પુણ્યમયી તપસ્યા કા આવિર્ભાવ હુઆ. ઇન સબ બાતોં કા ધ્યાન રખતે હુએ સ્વામીજી કા જીવન અત્યંત મનોરંજક ઔર શિક્ષાપ્રદ હૈ. અતઃ યહાં પર ઉનકી કુછ ઔર બાતોં કા વર્ણન કર દેના નિતાંત આવશ્યક પ્રતીત હોતા હૈ.

મુન્શીરામજી કે માતા–પિતા બડે ધર્મપરાયણ ઔર પુરાને વિચારવાલે કટ્ટર સનાતની હિંદુ થે. ઉનકે હૃદય મેં અસાધારણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ થી. માલૂમ હોતા હૈ કિ મુન્શીરામજી ને ભી યહ ગુણ માતા–પિતા સે હી લિયા થા. પાઠક–પાઠિકાઓં કો યહ જાનકર આશ્ચર્ય હોગા કિ આર્ય–સમાજ કે પ્રધાન સ્તંભ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી બાલ્યકાલ ઔર યૌવનાવસ્થા કે કુછ સમય તક કટ્ટર સનાતની થે; ઔર યદિ ઘટનાઓં કા પ્રવાહ ઉન્હેં ઇસ ઓર પ્રવાહિત ન કરતા તો બહુત સંભવ થા કિ સ્વામીજી કા આદર્શ ત્યાગ એવં ઉનકી અદ્‌ભુત શક્તિ આજ કિસી દૂસરે ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ કે સાધન મેં હી લગા ગઇ હોતી. જિન દિનોં મુન્શીરામજી બનારસ મેં અધ્યયન કરતે થે, ઉસ સમય નિત્ય ગંગા–સ્નાન તથા પ્રાતઃ ઔર સાયંકાલ વિશ્વનાથજી કે મંદિર મેં દર્શન કરને જાતે થે; પર એક દિન ઐસી આશ્ચર્યજનક ઘટના ઘટી, જિસને ઇનકે જીવન–પ્રવાહ કો સર્વદા કે લિયે બદલ દિયા. ઇસ સમય મુન્શીરામજી કી અવસ્થા લગભગ ૨૧ વર્ષ કી થી ઔર વે જયનારાયણ કૉલેજ મેં પઢતે થે. સંધ્યાસમય યે વિશ્વનાથજી કિ મંદિર મેં દર્શન કે નિમિત્ત ગએ થે. વે મંદિર મેં પ્રવેશ કરના હી ચાહતે થે કિ પૂજારયોં ને ઉન્હેં રોક કર કહા કિ રીવાં કી મહારાની સાહિબા દર્શન કો ગઇ હૈં. જબતક વે દર્શન

ન કર લેંગી, તબ તક આપ દર્શન નહીં કર સકતે. યદ્યપિ કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ હોતા તો ઇન બાતોં કી પરવાહ ન કરતા, પર મુન્શીરામજી કે મસ્તિષ્ક મેં ઇસ ઘટના ને એક અશાંતિ પૈદા કર દી. ઇસસે ઉનકે કોમલ હૃદય કો બહુત ચોટ લગી ઔર દુઃખ એવં ક્ષોભ કે કારણ ઉન્હોંને સારી રાત નિરાહાર ઔર જાગકર હી બિતાઇ. ઉનકે મન મેં રહ રહ કે યહી પ્રશ્ન ઉઠતા થા—'કયા ભગવાન કી ઉપાસના મેં ભી ધની ઔર નિર્ધન કા ભેદ-ભાવ રહતા હૈ?' ઇસકી મીમાંસા વે સ્વયં ન કર સકે ઔર દૂસરે દિન જબ જયનારાયણ કૉલેજ કે પ્રિન્સિપાલ રેવરંડ એસ૦ ટી૦ લૂપોલ્ડ સે મિલે, તો ઉન્હોંને અપને તર્ક કી યુક્તિ સે ઇનકે હૃદયસ્થિત પ્રતિમા-પૂજન કે ભાવોં કો નિર્મૂલ કર દિયા. ઇનકા વિશ્વાસ હિંદૂ-ધર્મ સે જાતા રહા; પરંતુ ફિર ભી ઉનકી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ને ઉનકે ભીતર એક કુહરામ મચા દિયા. ઉનકા ચિત્ત પરમ શાંતિ કી ઉપાસના કે લિયે ઉદ્વિગ્ન હો ઉઠા; પર શાંતિ કહાં થી? મુન્શીરામજી ને દૂસરે ધર્મોં કે દ્વાર ખટખટાએ. ઉન્હોંને દેખા કિ ઇસ્લામ કે ભીતર ઉનકી વાંચ્છિત વસ્તુ કા અભાવ થા; ઇસાઇ-ધર્મ કે પ્રોટેસ્ટંટ સંપ્રદાયવાલોં સે મિલને પર ભી ઉન્હેં નિરાશ હી હોના પડા. ઇસકે પશ્ચાત્ એક રોમન કૈથોલિક પાદરી સે ઉનકી મુલાકાત હુઇ. યે સજ્જન બડે હી ઉદાર, સહિષ્ણુ ઔર પવિત્ર આચરણ કે થે. ઇનકે આચરણ કા પ્રભાવ મુન્શીરામજી પર ઇતના અધિક પડા કિ વે ઇસા મસીહ કો મનુષ્ય-જાતિ કા ઉદ્ધારકર્તા સમઝને લગે ઔર ઉન્હોંને ઇસાઇ ધર્મ ગ્રહણ કરના નિશ્ચય કર લિયા. જબ કુછ ઠીક હો ગયા ઔર કેવલ યહી શેષ રહ ગયા થા કિ ઉનકે બેપ્ટિઝમ લેને કી તિથિ નિશ્ચિત કર દી જાવે. ઇસ વિચાર સે વે એક દિન સંધ્યા કો ઉક્ત પાદરી મહોદય કે સ્થાન પર ગએ. પાદરી મહોદય કો અધ્યયન કે કમરે મેં ન પા કર વે ગૃહ કે ભીતર ગએ; પરંતુ વહાં એક નવયુવક પાદરી ઔર એક ઇસાઇ પ્રચારિકા કો પ્રણય-પાશ મેં આબદ્ધ દેખકર ઉનકા હૃદય કાંપ ઉઠા! ઇસ ઘટના કા પ્રભાવ ઉનકે મસ્તિષ્ક પર ઇતના અધિક પડા કિ ઉનકા વિશ્વાસ ઇસાઈ-ધર્મ સે જાતા રહા. વે સંસાર કે સારે ધર્મોં કો પાખંડ તથા મિથ્યાપૂર્ણ સમઝને લગે ઔર નાસ્તિકવાદ ને ઉનકે હૃદય મેં અપના સ્થાન બના લિયા. મુન્શીરામજી અબ કટ્ટર નાસ્તિક હો ગએ.

ઇસિ સમય સે મુન્શીરામજી કે જીવન મેં એક વિચિત્ર પરિવર્તન હોને લગા; ઉનકી ધાર્મિકતા યૌવન કી ઉદ્દામ સ્વચ્છંદતા મેં પરિણત હો ગઇ. ઉનકા પ્રકૃત-ગુણ વ્યસન ઔર વિલાસ મેં વિલીન હો ગયા; પરંતુ ઉનકે ગુણોં કી યહ વિલીનતા અસ્થાયી થી, જિસકે ભીતર બલ, વીર્ય, ત્યાગ એવં ઉત્સાહ કા એક વિશાલ વિશ્વ છુપા થા! અસ્તુ.

હમ ઉપર કહ આઇ હૈં કિ મુન્શીરામજી કે અધ્યયનકાલ કા અધિક ભાગ સ્વચ્છંદતા સે હી વ્યતીત હુઆ. ઇસકા કારણ યહ થા કિ ઇનકે પિતા સરકારી નૌકરી મેં રહને કે કારણ સર્વદા ઇનકો અપને સાથ નહીં રખ સકતે થે; ઔર ઇસલિયે ઉનકા પૂર્ણ દબાવ ઇન પર નહીં પડ સકા. તત્પશ્ચાત્ મુન્શીરામજી કી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિયોં કે પરિવર્તન ને ભી સહસા ઇન્હેં ઔર ભી સ્વચ્છંદ કર દિયા. ઐસી પરિસ્થિતિયોં મેં મનુષ્ય પ્રાયઃ કુસંગ મેં પડ જાતા હૈ. મુન્શીરામજી ભી ઇસકે અપવાદ ન થે. ફિર કયા થા? દુર્ગુણોં ને ઇન પર અપના અધિકાર જમાના આરંભ કર દિયા ઔર કુછ હી દિનોં મેં મુન્શીરામજી ભાંતિ-ભાંતિ કે આમોદ-પ્રમોદ મેં ઉલઝ ગએ. સિગરેટ, શરાબ, જુઆ આદિ ભિન્ન-ભિન્ન વ્યસનોં ને સ્વામીજી પર અપના આધિપત્ય જમા લિયા; પરંતુ ઉનકા નિકૃષ્ટ પતન ઉસ સમય હુઆ જબ કિ એક બાર ઉન્હોંને કામપ્રવૃત્તિયોં કે સામને અપની હાર માની! સ્વામીજી ને ઇસ સમય કી ઘટના કા સાફ સાફ વર્ણન અપની 'કલ્યાણ-માર્ગ કા પથિક' નામક પુસ્તક મેં કિયા હૈ. ઇસી સમય ઇનકે વિવાહ કા પ્રબંધ હોને લગા. મુન્શીરામજી કો વિવાહ કા શુભ સમાચાર સુન કર બડી પ્રસન્નતા હુઇ; કયોંકિ ઉન્હોંને સોચા થા કિ વિવાહ કે પશ્ચાત્ વે અપની અવસ્થા સુધાર સકેંગે. ઇસ બાત સે યહ સ્પષ્ટ પ્રકટ હોતા હૈ કિ નૈતિક પતન મેં ભી ઉનકે ભીતર સુધાર કી શક્તિયોં કામ કર રહી થીં; ઔર યૌવન કી ઉદ્ધત પ્રવૃત્તિયોં ઉનમેં અસ્થાયી પતન કો ભલે હી આવિર્ભૂત કર દેં. પરંતુ પતન કી ઉસ ઉપહાસાસ્પદ લીલાઓં મેં ભી આત્મિક ઉદ્ધાર કી સહજ ઔર

નૈસર્ગિક ઉત્કંઠા વિદ્યમાન થી. અંત મેં ઉનકા વિવાહ હો ગયા; પર ઇસ વિવાહ સે ઉન્હેં બડી નિરાશા હુઇ. ક્યોંકિ ઉનકી આશા કે વિપરીત ઉનકી ધર્મપત્ની એક પૂર્ણયૌવના રમણી ન હો કર, કેવલ ૧૨ વર્ષ કી એક છોટી બાલિકા થીં. વહ સાંસારિકતા કે જ્ઞાન સે અપરિચિત ઔર દાંપત્ય-ભાવ સે પૂર્ણ અનભિજ્ઞ થીં. મુન્શીરામજી કા હૃદય દાંપત્ય જીવન કી પ્રબલ ઉત્કંઠા સે લાલાયિત થા. પત્ની કે મધુર આલિંગન કી સુખદ લાલસા સે ઉનકા ચિત્ત આકુલ થા; પરંતુ વિવાહ હોને પર જબ ઉન્હોંને યહ દેખા કિ ઉનકી બાલિકા-પત્ની ઉનકી ભિન્ન-ભિન્ન દાંપત્ય-પ્રેરણાઓં કો સંતુષ્ટ કરને મેં એકાંત અયોગ્ય તથા ઉનકે પૂર્ણ પુરુષત્વ કો, અલ્પાયુ હોને કે કારણ અપના વિકસિત સ્ત્રીત્વ નિછાવર કરને સે સર્વદા અસમર્થ થીં; તો ઉનકી સારી સંચિત આશાઓં પર પાની ફિર ગયા! ઇસકે પશ્ચાત્ દો વર્ષ કી અવધિ અર્થાત્ જબ તક કિ ઉનકી બાલિકા-પત્ની ૧૪ વર્ષ કી ન હુઇં, ઉનકે લિયે એક અસહ્ય પ્રતીક્ષા કા સમય થા. સ્વામીજી ને લિખા હૈ કિ યહ સમય મેરે જીવન કા અંધકારમય યુગ થા. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉનકે હૃદય મેં, અપની સ્ત્રી કો પઢાકર શિક્ષિતા બનાને કા વિચાર ઉત્પન્ન હુઆ; પરંતુ થોડે દિનોં કે હી સહવાસ મેં વે ઇસ બાત કો ભલીભાંતિ જાન ગએ કિ અપની ધર્મપત્ની કો શિક્ષિત કર અપને યોગ્ય બનાને કે પહિલે ઉન્હેં અપને આચરણ કો ઠીક કર સ્વયં ઉનકે યોગ્ય બનાના હોગા. એક રાત કો વે બહુત વિલંબ સે ઘર લૌટે. ઉસ સમય વે શરાબ કે નશે મેં ચૂર થે. ઉનકા નૌકર બડી કઠિનાઇ કે સાથ ઉન્હેં ઉનકે કમરે મેં લે ગયા. કમરે મેં પ્રવેશ કરતે હી વે બહુત જોર સે વમન કરને લગે. ઉનકી ધર્મપત્ની ને ઉસ સમય ઉનકે નષ્ટ કપડોં કો હટા કર ઉન્હેં અપને સહારે બિછાવન પર લિટાયા ઔર ઉનકી સેવા કરને લગીં. વે બહુત દેર તક અર્ધ-ચેતના કી અવસ્થા મેં રહે ઔર જબ ઉન્હેં ચેતના હુઇ તો દેખા કિ ઉનકી સ્ત્રી પાસ બૈઠી હુઇ ઉનકી સેવા કર રહી હૈં. પતિ કે ભોજન ન કરને કે કારણ ઉન્હોંને ભી ઉસ રાત કો અન્નગ્રહણ નહીં કિયા. મુન્શીરામજી કો અપની દશા પર લજ્જા આઇ ઔર ઉન્હોંને અપની અવસ્થા સુધારને કા નિશ્ચય કિયા. ઉનકા મ્લાન મુખ પત્ની સે ન દેખા ગયા ઔર ઉન્હોંને પતિ સે ઉદાસી કા કારણ પૂછા. મુન્શી-રામજી ને સ્પષ્ટ રૂપ સે કહ દિયા કિ શરાબવાલે કા ઋણ ચૂકાને કે લિયે ઉનકે પાસ રૂપયા નહીં હૈ. યહ સુનતે હી પત્ની ને ઝટ અપને સુનહલે કંકણોં કો ઉનકી સેવા મેં અર્પિત કર કહા કિ ઇસેં બેંચ કર રૂપયે અદા કર દીજિયે. પહિલે તો મુન્શીરામજી ઇસ બાત પર પ્રસ્તુત નહીં હુએ, પર પત્ની કે બહુત આગ્રહ સે ઉનકી બાતેં માન લીં. પત્ની કી ઇસ ભક્તિ ઔર પ્રેમ કો દેખકર ઉન્હોંને અપને સારે પૂર્વ અપરાધોં કો ઉનસે કહ દિયા ઔર અપને આચરણ કો સુધાર કર ઉનકે યોગ્ય બનાને કા પ્રણ કિયા. ઇસ પર ઉનકી ધર્મપત્ની ને એક આદર્શ હિંદુ-રમણી કી તરહ કહા કિ આપ અપની બુરાઇયોં કો સુનને કી આજ્ઞા દે કર મુઝે ક્યોં પાપી બના રહે હૈં? આપ મેરે સ્વામી હૈં. મેરા કર્તવ્ય કેવલ આપકી સેવા કરના હી હૈ. ઉસ સમય રજની કી એકાંત નિ:સ્તબ્ધતા મેં મુન્શીરામજી ને અપની પુણ્યમયી પત્ની કા સચ્ચા સ્વરૂપ દેખા! વહ વાસ્તવિક મિલન કી સુખપ્રદાયિની રાત્રિ થી! વહ મિલન કા શુભ મુહૂર્ત થા, જબ કિ ભાવ ભાવ મેં છુપ જાતે હૈં, જબ કિ કલ્પના કલ્પના મેં ડૂબ જાતી હૈ, જબ કિ વિચાર વિચાર મેં અંતર્હિત હો જાતે હૈં ઔર જબકિ પતિ-પત્ની અપને કો એકદૂસરે મેં આત્મ-વિસ્મૃત કર તન્મય હો જાતે હૈં. ઇસ તન્મયતા મેં એક અદ્‌ભુત આહ્‌લાદ ઔર વિચિત્ર પવિ-ત્રતા રહતી હૈ ઔર ઇસ પવિત્રતા મેં પુણ્ય કી પ્રોજ્જ્વલ રશ્મિયોં પાપ કી દૂષિત ભાવનાઓં કા નાશ કર દેતી હૈં! મુન્શીરામજી ને દેખા કિ ઉનકી ધર્મપત્ની કે સતીત્વ કા અનંત પુણ્ય ઉનકી પતિત આત્મા કો ઉઠાને મેં પૂર્ણરૂપેણ સમર્થ હૈ! ઉસ દિન સે ઉનકે જીવન મેં એકરૂપે વિચિત્ર પરિવર્તન હોને લગા! ઉત્કર્ષ કા બીજ ઉસ શુભ ઘડી મેં હી બોયા ગયા થા જો કિ ગત ૧૯૨૬ ઇ૦ કી ૨૩ વીં દિસંબર કો એક બૃહદ્ વૃક્ષ કે રૂપ મેં ધર્મવેદી પર બલિદાન હો ગયા! યહાં ઇસિ બાત પર ધ્યાન દેના અત્યંત આવશ્યક હૈ કિ મુન્શીરામજી કે આત્મિક સુધાર કા અધિકાંશ શ્રેય ઉનકી આદર્શ ધર્મપત્ની કો હૈ!

ઇન્હીં દિનોં બરેલી મેં ઉનકી સ્વામી દયાનંદ સે મુલાકાત હુઈ. સ્વામી દયાનંદ ઇસ

સમય બરેલી મેં વ્યાખ્યાન દેને આએ થે. મુન્શીરામજી પર ઉનકે વ્યાખ્યાન ઔર વ્યક્તિત્વ કા પ્રભાવ બહુત હી અધિક પડા; પરંતુ ફિર ભી ઉન્હેં ઈશ્વર કે અસ્તિત્વ પર વિશ્વાસ ન હુઆ. એક દિન સંધ્યાસમય ઉન્હોંને સ્વામી દયાનંદ સે ઇસ વિષય પર કઇ પ્રશ્ન કિયે, જિનકા સ્વામીજી ને ભલી-ભાંતિ ઉત્તર દિયા. ઇસ પર મુન્શીરામજી ને કહા કિ 'સ્વામીજી ! યદ્યપિ આપને મુઝે અપની અપાર વિદ્યા સે મૂક કર દિયા હૈ, તથાપિ મુઝે ઈશ્વર કે અસ્તિત્વ પર વિશ્વાસ ન હુઆ.' ઉત્તર મેં સ્વામી દયાનંદ ને મુસ્કુરાતે હુએ કહા—'તુમને જો પ્રશ્ન કિયે ઉનકે મૈંને ઉત્તર દે દિયે હૈં. મૈંને તુમ્હેં આસ્તિક બના લેને કા બચન નહીં દિયા થા. યહ તો તભી હોગા જબ કિ પરમાત્મા કી ઇચ્છા હોગી.' સ્વામી દયાનંદ તો બરેલી સે ચલે ગએ, પર મુન્શીરામજી પર અપના બહુત હી અધિક પ્રભાવ છોડ ગએ. ઇસ સમય ઉનકી અવસ્થા ૨૩ વર્ષ કી થી. ઉનકા આત્મિક સુધાર આરંભ હો ગયા, પર વે કુછ વર્ષોં કે પશ્ચાત્ આર્ય-સમાજ કે સદસ્ય હોને પર હી પૂર્ણ રીતિ સે સુધર સકે.

મુન્શીરામજી કે પિતા કી યહ ઇચ્છા થી કિ ઉન્હેં કોઇ સરકારી નૌકરી મિલ જાય. અંતઃ મેં પિતા કે પ્રયત્નોં સે ઉન્હેં બરેલી જિલે મેં તીન મહીને કે લિયે નાયબ તહસીલદારી મિલ ભી ગઈ. તહસીલદાર મહોદય ઇનકે પિતા કે મિત્ર થે, અતઃ ઇનકા સમય નૌકરી મેં સુખ સે વ્યતીત હોને લગા; પરંતુ અભી તીન મહીને કી અવધિ પૂરી ભી ન હુઇ થી કિ એક અરુચિકર ઘટના ઉપસ્થિત હો ગઈ. બરેલી સે આઠ-દસ મીલ કી દૂરી પર સે હોતી હુઇ એક અંગ્રેજી સેના કહીં જાનેવાલી થી. રાત કો નિશ્ચિત પડાવ પર રસદ આદિ કે પ્રબંધ કરને કા ભાર ઇન પર સૌંપા ગયા. યે ઉસ સ્થાન પર એક જમાદાર, ચપરાસી ઔર કુછ દુકાનદારોં કે સાથ ગએ. વહાં જાને પર એક દુકાનદાર ને ઇનસે શિકાયત કી કિ એક સૈનિક બિનામૂલ્ય દિયે હી દુકાન સે સારા અંડા ઉઠા લે ગયા હૈ. મુન્શીરામજી ને શીઘ્ર હી કર્નલ કે પાસ ઈસ બાત કી સૂચના દી ઔર કહા કિ યદિ ગરીબ દુકાનદાર કો પાઇ-પાઇ ચૂકા ન દિયા જાવેગા તો મૈં દુકાનદારોં કે સાથ લૌટ જાઉંગા. કર્નલ ને ઇસ પર ચીઢ કર કહા—'ઇસ કાર્ય સે તુમ સંકટ મેં પડોગે. તુમ્હારી ઈસ ધૃષ્ટતા કા કયા મતલબ હૈ ?'

સ્વાભિમાની મુન્શીરામજી ને કહા—'મૈં યહ અપમાન નહીં સહ સકતા. મૈં અપને આદમિયોં કે સાથ વાપસ લૌટ રહા હું. તુમ્હેં જો કુછ કરના હૈ, કરો !'

અપને કથનાનુસાર મુન્શીરામજી વહાં સે શીઘ્ર હી વાપસ લૌટ ગએ. દૂસરે દિન પ્રાતઃકાલ મુન્શીરામજી કલકટર સે જા મિલે. કર્નલ ભી વહાં ઉપસ્થિત થા. ઉસને કલકટર સે પહલે હી શિકાયત કર દી થી. કલકટર ને મુન્શીરામજી સે પૂછા કિ આપને કર્નલ કો કયોં અપમાનિત કિયા હૈ ? ઇસ પર ઉન્હોંને કલકટર કો એક સચ્ચી ઘટના કી લિખી રિપોર્ટ દી, જોકિ રાત કો ઉન્હોંને તૈયાર કી થી. સારાંશ યહ કિ મુન્શીરામજી કે વિરુદ્ધ કોઇ કાર્રવાઇ ન કી ગઇ ઔર ઉન્હોંને પ્રતિષ્ઠા કે સાથ તીન મહીને કી નૌકરી સમાપ્ત કી. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉન્હોંને કભી ભી સરકારી નૌકરી ન કરને કા નિશ્ચય કિયા; પરંતુ અભી ઉનકે પિતા કે હૃદય મેં ઉનકે લિયે બડી બડી આશાએં થી. ઉન્હોંને બોર્ડ ઑફ રેવેન્યૂ કે સીનિયર મેમ્બર કે પાસ ઇનકી નૌકરી કે લિયે પ્રયત્ન કિયા. યે સજ્જન પહિલે પુલીસ-વિભાગ કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ રહ ચૂકે થે ઔર મુન્શીરામજી કે પિતા કો બહુત ચાહતે થે. ઇન્હોંને મુન્શીરામજી કો ડિપ્ટી કલકટરી કી જગહ દેને કા વચન દિયા. મુન્શીરામજી ને સરકારી નૌકરી કે લિયે અપની અન્યમનસ્કતા પ્રકટ કી ઔર અંતિમ નિર્ણય કે લિયે દો મહીને કા સમય માંગા. સમય બીત જાને પર ઉન્હોંને અપને પિતા કી ઇચ્છા સે કાનૂન પઢ કર વકાલત કરને કા હી નિશ્ચય કિયા.

કુછ સમય તક ઘર પર રહકર સન ૧૮૮૧ ઈ૦ કે આરંભ મેં મુન્શીરામજી લાહૌર મેં વકાલત પઢને ગએ; પરંતુ વે વહાં કાનુન સે અધિક સમય અંગ્રેજી ઉપન્યાસોં ઔર કવિતાઓં મેં વ્યય કરતે થે. વે ઘર કે કાર્યોં મેં અધિક વ્યસ્ત રહને કે કારણ ક્લાસ મેં અધિક ઉપસ્થિત ભી નહીં હોતે થે. પરિણામ યહ હુઆ કિ નિશ્ચિત ઉપસ્થિતિ કમ હો જાને સે વે પ્રથમ વર્ષ પરીક્ષા મેં સંમિલિત ન હો સકે. દૂસરે વર્ષ સંમિલિત હુએ ભી તો અનુત્તીર્ણ રહે. ઇસ

સમય ઉનકે પિતા સરકારી નૌકરી સે અવસર પ્રાપ્ત કર ચૂકે થે. મુન્શીરામજી ઉનકે સાથ ઘર પર રહને લગે. દૂસરે સાલ અર્થાત્ સન્ ૧૮૮૩ ઈ૦ મેં ઉન્હોંને કેવલ મુખ્તારી પાસ કી. તત્પશ્ચાત્ ઉન્હોંને ફિલ્લૌર મેં મુખ્તારી આરંભ કર દી. આરંભ સે હી ઉન્હેં ઇસ કાર્ય મેં સફલતા મિલી ઔર વે શીઘ્ર હી જાલંધર ચલે ગએ. વકાલત કી પરીક્ષા ઉન્હોંને સન ૧૮૮૭ ઈ૦ મેં હી પાસ કર લી થી. આર્ય-સમાજ કી સેવા મેં અપના જીવન અર્પણ કરને કે પહિલે તક વે વહીં વકાલત કરતે રહે.

લાહૌર મેં વકાલત પઢને કે સમય મુન્શીરામજી કે જીવન મેં એક વિચિત્ર પરિવર્તન હો રહા થા. ઉન પર આર્ય-સમાજ ઔર બ્રહ્મ-સમાજ દોનોં હી સંપ્રદાયોં કા પ્રભાવ પડતા ગયા ઔર ઉન્હોંને ધીરે-ધીરે ઇનકી સારી ધાર્મિક પુસ્તકેં પઢ લીં. અંત મેં ઉનકી પ્રવૃત્તિ વિશેષકર આર્ય-સમાજ કી ઓર ઝુકી ઔર કુછ હી દિનોં મેં વે સમાજ કે એક ઉત્સાહી સદસ્ય હો ગએ. ઉસ સમય લાલા સાંઈદાસ આર્ય-સમાજ કે નેતા થે. વે બડે અનુભવી તથા ઉત્સાહી પુરુષ થે. ઉન્હેં માનવ-ચરિત્ર કા અચ્છા પરિચય થા. ઉન્હોંને મુન્શીરામજી કો સમાજ મેં એક વ્યાખ્યાન દેને કા આગ્રહ કિયા. મુન્શીરામજી કા વ્યાખ્યાન બડા હી પ્રભાવશાલી થા. ઉન્હોંને અપને વ્યાખ્યાન મેં કહા કિ 'આર્ય-સમાજીયોં મેં સિદ્ધાન્ત ઔર વ્યવહાર કી વિભિન્નતા નહીં હોની ચાહીએ; તથા વે હી મનુષ્ય આર્ય-સમાજ કા પ્રચાર-કાર્ય કરેં જો મન, વચન ઔર કર્મ સે આર્ય-સમાજ કે સિદ્ધાંતોં કા અનુકરણ કરતે હૈં. આર્ય-સમાજ કો ત્યાગી ઔર નિઃસ્વાર્થ પ્રચારકોં કી આવશ્યકતા હૈ, વેતન-ભોગિયોં કી નહીં. ઉનકા સંકેત ભજનોપદેશકોં સે થા. ઉસ સમય એક હી ભજનોપદેશક આર્ય-સમાજ, ધર્મ-સભા, દેવ-સમાજ આદિ ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓં સે વેતન પા કર ઉનકા પ્રચાર કરતા થા. ઉસ વ્યાખ્યાન કો સુનકર લાલા સાંઈદાસ ને કહા 'આજ આર્ય-સમાજ મેં એક નવજીવન કા સંચાર કિયા ગયા હૈ. દેખના હૈ, ઇસકા કયા પરિણામ હોગા.' જાલંધર જા કર મુન્શીરામજી વહાં કે આર્ય-સમાજ કે પ્રધાન નિર્વાચિત હુએ. આર્ય-સમાજ કે પ્રભાવ મેં ઉન્હોંને માંસ, મદિરા આદિ દુર્વ્યસનોં કો શીઘ્ર હી છોડ દિયા.

મુન્શીરામજી બડે હી દૃઢ વિચાર કે મનુષ્ય થે. વે જિસ વસ્તુ કો સત્ય ઔર યથાર્થ સમઝ કર એક વાર અપના લેતે થે, ઉસકે ગ્રહણ કરને મેં બહુત સાહસ ઔર તત્પરતા દિખલાતે થે. એક વાર ઉનકી કઠિન પરીક્ષા કા સમય આયા. વે અપને પિતાજી કે સાથ ઘર પર થે. પિતા ને ઉન્હેં એકાદશી કે દિન બ્રાહ્મણોં કો કુછ સંકલ્પ કર કે દાન દેને કો કહા. મુન્શીરામજી અપને પિતા કા હૃદય નહીં દુઃખાના ચાહતે થે, ઇસિ લિયે ઉન્હોંને ઇધિર-ઉધર કી બાતોં મેં ઉસ પરામર્શ કો ટાલના ચાહા. વૃદ્ધ પિતા ને બાત તાડ કર ઉનસે સાફ સાફ પૂછાઃ— 'આખિર બાત કયા હૈ? કયા તુમ્હેં એકાદશી ઔર બ્રાહ્મણોં મેં વિશ્વાસ નહીં હૈ? મૈં તુમસે ઇસિકા સ્પષ્ટ એવં નિઃસંકોચ ઉત્તર ચાહતા હૂં.' ઇસ પર મુન્શીરામજી ને કહાઃ—'પિતાજી! મુઝે બ્રાહ્મણોં મેં પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ, પરંતુ જિન બ્રાહ્મણોં કો આપ દાન દેને કે લિયે મુઝે આજ્ઞા દેતે હૈં, વે મેરી દૃષ્ટિ મેં સચ્ચે બ્રાહ્મણ નહીં હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત મૈં એકાદશી કો વિશેષ મહત્ત્વ નહીં દેતા.' પુત્ર કી બાતોં સે પિતા કા હૃદય બહુત હી વ્યથિત હો ઉઠા. ઉન્હોંને કહાઃ—'મુઝે તુમસે બડી આશા થી. કયા મેરા યહી યથાર્થ બદલા હૈ? બહુત અચ્છા, તુમ્હારી જૈસી મરજી! ઉસ દિન મુન્શીરામજી બહુત દુઃખી રહે. ઉનકે મસ્તિષ્ક મેં એક અનોખા સંઘર્ષ હો રહા થા. એક ઓર ધર્મ કા સત્સ સિદ્ધાંત થા ઔર દૂસરી ઓર થી પિતા કી આજ્ઞા. વે એક વિચિત્ર ઉલઝન મેં પડ ગએ. ઉનકી આત્મા મેં એક વેદના થી; પરંતુ ઇસ વેદના કા અંત યહીં તક ન હુઆ. અભી ઉનકે વ્યવહારોં સે પિતા કો ઔર ભી દુઃખી હોના બદા થા. જાલંધર જાને કે સમય વે અપને પિતા કે કમરે મેં ઉનકી આજ્ઞા ઔર આશીર્વાદ પાને કી ઇચ્છા સે ગએ. પિતા ને પુત્ર કો આશીર્વાદ દિયા, પર સાથ હી અપની હાર્દિક ઇચ્છા પ્રકટ કી કિ વે જાને કે પહિલે મંદિર મેં જા કર ભગવાન કા દર્શન કર લે. મુન્શીરામજી ને કહાઃ—'પિતાજી! આપ જાનતે હી હૈં કિ મૈં મૂર્તિ-પૂજા મેં વિશ્વાસ નહીં કરતા, ઇસ દશા મેં મૈં અપની આત્મા કે વિરુદ્ધ કોઈ કાર્ય નહીં કર

સકતા. હાઁ, સાંસારિક બાતોં મેં મૈં સર્વદા આપ કી આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરૂંગા.' પિતા કે હૃદય મેં મુન્શીરામજી કી બાતોં સે બડી ચોટ લગી. ઉન્હોંને કહાઃ—'ક્યા તુમ્હારા યહ વિશ્વાસ હૈ કિ હમારે દેવતાગણ નિરે પથ્થર કી મૂર્તિ હૈ?' ઇસ પર મુન્શીરામજી ને કહાઃ—'પિતાજી! મૈં ઇસ સંસાર મેં પરમાત્મા કે બાદ આપ કી હી પ્રતિષ્ઠા કરતા હૂં ઔર આપ જો કુછ ભી મુઝે આજ્ઞા દેંગે, મૈં ઉસે પૂરા કરને કે લિયે બાધ્ય હૂં; પર ક્યા આપ ચાહતે હૈં કિ આપકે લડકે ઝૂઠે હોં?' ઇસ પર પિતા ને કહાઃ—'કૌન અપને લડકોં કો ઝૂઠા બનાના ચાહેગા?' મુન્શીરામજી ને કહાઃ—'ફિર ઇસકા ક્યા અર્થ હૈ કિ મૈં ઉન પ્રતિમાઓં કી પૂજા કરૂં, જિન મેં મેરા વિશ્વાસ નહીં હૈ?' ઇસ પર પિતા ને એક ઠંડી સાઁસ લેકર કહાઃ—'આજ મુઝે માલૂમ હો ગયા કિ મરને પર કોઇ મેરા શ્રાદ્ધ ઔર તર્પણ ભી નહીં કરેગા!' જૈસી પરમાત્મા કી માયા..........! અચ્છા, ઈશ્વર તુમ્હારા ભલા કરે, તુમ સુખપૂર્વક જાઓ!' મુન્શીરામજી ને પિતા સે નમસ્તે કર જાલંધર કી યાત્રા કી; પર ઉનકે હૃદય પર એક ભારી બોઝ થા. ઉનકે મસ્તિષ્ક મેં શાંતિ ન થી! રાસ્તે મેં ઉન્હોંને સોચા કી યદિ મૈં પિતા કા મૃત્યુ કે બાદ ઉનકા શ્રાદ્ધ ઔર તર્પણ નહીં કર સકતા તો ઉનકી સંપત્તિ પર મેરા તનિક ભી અધિકાર નહીં. જાલંધર પહુંચતે હી ઉન્હોંને પિતા કે પાસ ઇસિ સંબંધ કા એક અત્યંત મર્મસ્પર્શી પત્ર લિખા ઔર સાથ હી ઇસ બાત કા ભી ઉલ્લેખ કર દિયા કિ પ્રત્યેક સાંસારિક બાત મેં મૈં આપકી આજ્ઞા કે અનુસાર હી અપના આચરણ કરૂંગા. પિતા કા હૃદય પુત્ર કે ઇસ પત્ર સે પીગલ ગયા; ઔર ઉન્હોંને પુત્ર કી બાતોં સે અપના પુર્ણ સંતોષ પ્રગટ કિયા. ઇસસે મુન્શીરામજી કી આત્મા કો કુછ શાંતિ મિલી; પર ઇન્હેં સબસે અધિક આનંદ ઉસ સમય હુઆ, જબ કિ ઇનકે પિતા ને સ્વયં હી મૃત્યુ કે પહિલે આર્ય સમાજ કી દીક્ષા ગ્રહણ કી. તત્પશ્ચાત્ પિતા કે જીવન મેં સહસા એક પરિવર્તન હો ગયા ઔર વે મુન્શીરામજી કે સમાજસંબંધી કાર્યોં કો શ્રદ્ધા કી દૃષ્ટિ સે દેખને લગે.

અપની મૃત્યુ કે કુછ પહિલે ઉન્હોંને એક વસિયતનામા લિખા થા, જિસમેં અપની સંપત્તિ કા અધિક ભાગ મુન્શીરામજી કે નામ લિખ દિયા. યહ દેખ કર મુન્શીરામજી ને અપને શેષ તીનોં ભાઇયોં કી ઓર પિતા કા ધ્યાન આકર્ષિત કિયા ઔર પ્રાર્થના કી કિ ઉનકા અધિકાર ઉન્હેં મિલના ચાહીએ. ઇસ પર પિતા ને ઉનસે અપની ઇચ્છા પ્રકટ કી કિ મેરી સંપત્તિ ધાર્મિક ઔર પુણ્યકાર્યોં મેં હી વ્યય કી જાય ઔર મૈં ઇસ કાર્ય કે લિયે સબ સે અધિક યોગ્ય તુમ્હેં હી સમઝ કર અપની સંપત્તિ તુમ્હેં સૌંપતા હૂં. યહાઁ ઇસિ બાત કે કહને કી આવશ્યકતા નહીં કિ મુન્શીરામજી પિતા કે ઇસ પ્રસ્તાવ પર સહમત નહીં હુએ ઔર ઉન્હોંને પિતા સે ઇસ બાત કા આગ્રહ કિયા કિ વે અપની સંપત્તિ કો બરાબર હી ચારોં પુત્રોં મેં વિભક્ત કરેં. સાથ હી ઉન્હોંને પિતા કો ઇસ બાત કા વિશ્વાસ દિલાયા કિ મૈં આપકી ઇચ્છાનુસાર અપને ભાગ કા તથા અપના ઉપાર્જિત ધન કા વ્યય કરૂંગા. ઇસ બાત કો ઉન્હોંને અંત તક નિબાહા.

પિતા કી મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ મુન્શીરામજી ને અપના અધિક સમય આર્ય-સમાજ કે કાર્યોં મેં વ્યતીત કરના આરંભ કર દિયા. ઉનકી અધ્યક્ષતા મેં જાલંધર આર્ય-સમાજ (પંજાબ) કી ગિનતી પ્રાંત કે સર્વશ્રેષ્ઠ, પ્રસિદ્ધ ઔર ઉપયોગી સંસ્થાઓં મેં હોને લગી. ઉન્હોંને અત્યંત પરિશ્રમ કે સાથ પ્રચાર-કાર્ય કિયા ઔર ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનોં મેં આર્ય-સમાજ સ્થાપિત કિયે. ઉન્હોંને ધાર્મિક સાહિત્ય પઢને કે નિમિત્ત સંસ્કૃત અધ્યયન કિયા. આવશ્યકતા પડને પર વે શાસ્ત્રાર્થ મેં ભી ભાગ લેતે થે. એક બાર ઉન્હોંને દેખા કિ કુછ સનાતની પત્રોં ને શાસ્ત્રાર્થ મેં ઉનકે દ્વારા કિયે ગએ તર્કોં કો વિપરીત ઢંગ સે પ્રકાશિત કર અર્થ કા અનર્થ કર દિયા હૈ. ઇસ દશા મેં સામાજિક એવં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોં કે પ્રચાર કે લિયે એક પત્ર કી આવશ્યકતા કા પૂર્ણ અનુભવ કરતે હુએ ઉન્હોંને 'સદ્ધર્મ-પ્રચારક' નામક એક હિંદી સાપ્તાહિક પત્ર નિકાલા. ઇસિ પત્ર કે દ્વારા સમાજ-સુધાર મેં બડી સહાયતાએં મિલીં. ઉસ સમય જાલંધર નગર મેં કેવલ એક કન્યા-પાઠશાલા થી, જિસકા સંચાલન ઇસાઇયોં કે દ્વારા હોતા થા. ઉસ પાઠશાલા મેં લડકિયોં કો ઐસી દૂષિત શિક્ષા દી જાતી થી, જિસસે ઉનકે હૃદય મેં હિંદુ-ધર્મ કે વિરુદ્ધ ઘૃણા ઔર બુરે ભાવ ઉત્પન્ન હોં. મુન્શીરામજી કે લિયે યહ બાત અસહ્ય થી. ઉન્હોંને શીઘ્ર

હી એક કન્યા-વિદ્યાલય સ્થાપિત કિયા. આજ જાલંધર કા પ્રસિદ્ધ કન્યા-મહાવિદ્યાલય ઉસી કા વિકસિત રૂપ હૈ. ઇધર ઉનકી વકાલત ભી બહુત અચ્છી તરહ જમ રહી થી ઔર આર્ય-સમાજ કી સેવા કે લિયે વકાલાત છોડને કે સમય યે જાલંધર નગર કે અત્યંત પ્રસિદ્ધ ઔર અચ્છે વકીલ થે. સન ૧૮૯૧ ઇ૦ મેં ઇનકી ધર્મપત્ની શિવાદેવીજી દો પુત્ર ઔર દો પુત્રીયોં કો છોડ કર ઇસ અસાર સંસાર સે ચલ બસી! ઇસ પારિવારિક દુર્ઘટના ને મુન્શીરામજી કો અત્યંત શોકાતુર કર દિયા. યે શિવાદેવી કો બહુત હી અધિક પ્યાર કરતે થે! યે બાતેં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કે અતીત જીવન-કી કુછ સ્મૃતિયોં હૈં. ઇસકે બાદ ઉનકા જીવન સાધારણતઃ સબ લોગ જાનતે હી હૈં. હાં, પ્રસંગવશ ઇતના કહ દેના આવશ્યક હૈ કિ મુન્શીરામજી હી ને સન ૧૯૦૨ ઇ૦ મેં ગુરુકુલ કાંગડી કો સ્થાપિત કિયા થા ઔર ઇસ સંસ્થા કો સફલીભૂત બનાને કે લિયે ઉન્હોંને અપની વકાલત છોડકર અપની સારી સેવા ઉસમેં કેન્દ્રીભૂત કર દી. સન ૧૯૧૭ ઇ૦ મેં મહાત્મા મુન્શીરામજી ને સંન્યાસ-આશ્રમ મેં પ્રવેશ કિયા ઔર સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કે નામ સે અભિહિત હુએ. તત્પશ્ચાત્ સન ૧૯૧૮ ઇ૦ મેં આર્ય-સમાજ-ભવન સંબંધી ઝગડે મેં સત્યાગ્રહ કે નિમિત્ત ધૌલપુર જાના, સન ૧૯૧૯ ઇ૦ મેં મહાત્મા ગાંધી કે સત્યાગ્રહ આંદોલન મેં સંમિલિત હોના, દિલ્હી મેં સરકારી ફૌજોં કી ઉઠી હુઇ સંગીનોં કે સમ્મુખ છાતી ખોલ કર અડ જાના, સન ૧૯૨૨ ઇ૦ મેં અકાલી સત્યાગ્રહસંબંધી વ્યાખ્યાન દેને કે કારણ કૈદ હોના આદિ બાતેં પ્રાયઃ સર્વસાધારણ કો ભલી-ભાંતિ વિદિત હૈં. સ્વામીજી કે અંતિમ દિન શુદ્ધિ-સંગઠન ઔર દલિતોદ્ધાર કે પવિત્ર કાર્યોં મેં વ્યતીત હુએ. ઇસિ કારણ અધિકાંશ મુસલમાનોં ને ઇનકે વિરુદ્ધ ઘૃણા ઔર દ્વેષ કે ભાવ ફૈલાના શુરુ કિયા. ઉનકે પાસ ઇસ આશય કી બહુત સી ગુમનામ ચિઠ્ઠિયાં આને લગીં કિ તુમ યદિ શુદ્ધિ ઔર સગંઠન કા કાર્ય ન છોડોગે તો માર ડાલે જાઓગે; પર સ્વામીજી ઇન કીડોં કી બાતોં કી પરવાહ ન કર અપને પવિત્ર કાર્ય મેં આગે બઢતે હી ગએ. અંત મેં અચાનક વે બિમાર પડ ગએ. ડૉકટરોં ને રોગ કો ન્યુમોનિયા બતલાયા. રોગ કી અવસ્થા મેં અત્યંત દુર્બલ હો કર સ્વામીજી અપને બિસ્તરે પર લેટે થે, ઇસ દશા મેં એક બદજાત ને અપની શૈતાની હરકતોં સે કિસ ભાંતિ ઉન પર કાયરતાપૂર્ણ આક્રમણ કિયા, ઇસ બાત કો લોગ જાનતે હી હૈં!

આજ સ્વામીજી કા શરીર હમારે સાથ નહીં હૈ, પરંતુ ઉનકી અત્યંત પવિત્ર આત્મા હમારી અભાગી જાતિ કી ચિર-નિદ્રા તોડને મેં નિશ્ચય હી સમર્થ હોગી! સ્વામીજી કે પ્રત્યેક રક્તબૂંદ સે એક એક લાખ શ્રદ્ધાનંદ ઉત્પન્ન હોંગે. વહ દિન દૂર નહીં હૈ કિ વિશાલ હિંદુ-જાતિ અપની બિખરી હુઇ શક્તિયોં કો એકત્રિત કર પૂર્ણ શક્તિશાલી હોગી; પરંતુ ઇસકે લિયે ત્યાગી, વીર ઔર સાહસી લોગોં કી આવશ્યકતા હૈ. આજ યદિ એક હજાર હિંદુ યુવક ઔર નવયુવતિયોં ધર્મ ઔર દેશ કે ચિર-કલ્યાણ કે નિમિત્ત શુદ્ધિ, સંગઠન ઔર અછૂતોદ્ધાર મેં લગ જાય તો નિશ્ચય હી હમારા ઉદ્ધાર હો સકતા હૈ!

('ચાંદ'ના એપ્રિલ ૧૯૨૭ના અંકમાં લેખિકા-શ્રીમતી વિદ્યાવતીજી સહગલ.)

૯૫–આ જગતમાં આપણે કયાં છીએ ?

મારવાડી વિદ્યાલયની સભાઓમાં નાનામોટા વક્તાઓ વારંવાર આપણને સમજાવવાનો તથા સંભારાવવાનો યત્ન કરે છે કે "આપણે કયાં છીએ ?" કદિક સાહિત્યવિષયક, તો કદિક સમાજ-વિષયક, તો મોટે ભાગે રાજકીયવિષયક અવસ્થામાં આપણી વર્તમાન દશા કેવી છે અને આપણી વિવિધ સંક્રાંતિઓમાં આપણે અમુક વખતે કયે સ્થળે છીએ, તેનું આપણને ભાન કરાવવાનો યત્ન થાય છે.

અત્યારે એજ પ્રશ્ન તથા એજ વિષયને વધારે ગંભીર રૂપમાં લઇએ "આપણે કયાં છીએ ?"

દરેક માણસને સામાન્યરીતે અમુક પ્રકારનો ખ્યાલ ને અમુક પ્રકારનું ભાન પોતાના સંબંધમાં હોય છેજ. જાણ્યે-અજાણ્યે તે હંમેશ તેની સાથેજ રહે છે; પરંતુ તેમાં કેટલાક ફેરફારો પણ થાય છે. કેટલીક કેટલીક વાર તો જાણે મોટી વિજળીનો ઝબકારો થયો હોય તેમ નવી સરખામણીઓ ને નવાં પ્રમાણો નજરે પડે છે. જૂની કિંમતો, જૂના ખ્યાલો એક ક્ષણમાં બદલાઇ નવાંને જન્મ આપે છે. તાજમહેલની પડોશમાં, સેંટ પીટરના મંદિરમાં, ઉંચા ગિરિવરને શિખરે કે અગાધ નિઃસીમ જણાતા મહાસાગરની ઉપર એકાએક મૂકાઇ જાય ત્યારે બહુજ થોડા એવા હશે કે જેને આ બધામાં પોતે કયાં છે તેનું નવીન ભાન થયું નહિ હોય.

તેજ પ્રમાણે અંધારી રાત્રે મેઘરહિત સ્વચ્છ તારાંકિત આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતા તમે અગાશી-માં સૂતા હો, ને જે જે જુઓ તેના અર્થનો વિચાર કરો તોપણ તેજ સવાલ તમારૂં મન પૂછશે. "આપણે આમાં કયાં છીએ ?"

પ્રો. જીન્સ નામના વિદ્વાન ખગોળશાસ્ત્રીએ કેટલીક મહત્ત્વની વાતો આપણી સમક્ષ રજુ કરી છે. કેવળ વિદ્વાનો ને વૈજ્ઞાનિકોના ખપને માટે નહિ, પણ સર્વસાધારણને માટે. તે કહે છે કે, નરી આંખ, આવી રાત્રિએ, લગભગ પાંચ હજાર તારાઓ દેખી શકે છે; એક-ઇંચી દૂરબીન લઇએ તો એક લાખ તારાઓ જોઇ શકાય છે; દસ-ઇંચી દૂરબીન લઇએ તો પચાસલાખ લગી દેખી શકીએ અને જો સો-ઇંચી દૂરબીન મેળવી શકીએ તો કદાચિત્ દસકરોડ તારાઓનાં દર્શન કરી શકીએ !

અર્વાચીન ખગોળશાસ્ત્રીની ગણના પ્રમાણે આખા વિશ્વમાં "માત્ર દોઢ અબજ જેટલા તારાઓ હશે. આપણી પૃથ્વી એ તેઓમાં એક ને તે પણ મ્હોટો નહિ એવો તારો છે." અને પૃથ્વી ઉપર આપણે

હવે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. નાના નાના તારાઓને છોડી દઇએ તો પૃથ્વીની પાસેમાં પાસે શુક્ર, ને મંગળ ગ્રહો છે. પાસેમાં પાસે એટલે માત્ર અઢી ને સાડાત્રણ કરોડ માઇલને અંતરે ! પછી બુધ, જે લગભગ પોણાપાંચ કરોડ માઇલ દૂર છે. પછી આવ્યો સૂર્ય, જે સવાનવ કરોડ માઇલ દૂર છે. પછી જરા ગાળો મૂકી પોણાત્રણ અબજ (૨૮૦ કરોડ) માઇલને છેટે નેપ્ચુનનો ગ્રહ છે. પછી કરોડો માઇલલગી કાંઇ નહિ. પછી પહેલો ઝાંખો તારો, "પ્રૉક્સિમા સેન્ટોરી" નામનો નેપ્ચુનથી આઠ હજારગણે વધારે અંતરે, એટલે ૨,૪૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે. આ પ્રમાણે ગ્રહોમાં આપણો જે પહેલો પાડોશી છે, તેના કરતાં લગભગ દશ-લાખ ગણે વધારે અંતરે પહેલો પાડોશી તારો આવે છે ! ને એનાથીય બમણે દૂર, પાંચ કરોડને દશ લાખે ગુણીએ ને જેટલા માઇલ થાય, ૫,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ જેટલે દૂર, "સિરીઅસ" નામનો તારો છે, જે આકાશના તારાઓમાં સૌથી વધારે તેજસ્વી દેખાય છે.

પછીના તારકો ને તારકવૃંદોની તો વાતજ શી કરવી ? કહે છે કે, એક તારક-વૃંદ અથવા તારક-મેઘ (કારણ કે તે મેઘ સમું દેખાય છે) સિરીઅસના કરતાં પણ પચીસહજારગણું વધારે આઘું છે, ને લગભગ પાંચકરોડને દશલાખે ગુણી, તેને ફરીથી દશ લાખે ગુણીએ તેટલું દૂર તે હશે; એટલે ૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ તેના પ્રકાશને પૃથ્વી લગી પહોંચતાં સહેજે દશ લાખ વર્ષ થયાં હશે !

એથી આગળ હજી હમણાંના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પહોંચી શકતા નથી ને કદાચિત્ આપણા

વિશ્વનો છેડો ત્યાંજ આવતો હશે, એમ માની શકાય.

પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક સેકંડમાં વીસ માઈલની ઝડપે ફરે છે ને આમ પૃથ્વી આખા વર્ષમાં લગભગ સાઠ કરોડ માઇલ જેટલી સફર કુંડાળામાંજ કરે છે. આપણી સફર પણ તેથી કમ નથી, કારણ કે પૃથ્વી ભેગા આપણે પણ ફરીએજ છીએ.

આ બધાં પરિમાણોનો જૂદી રીતે ખ્યાલ બાંધીએ. પૃથ્વીના પરિક્રમણનું આ આખું કુંડાળું જો એક ટાંકણીના માથાની સાથે સરખાવીએ અથવા તો, બીજા શબ્દોમાં, ૬૦ કરોડ માઇલના આ ચક્રને એક શતાંશ તસુની ત્રિજ્યાવાળા પૂર્ણવિરામચિહ્નતરીકે રજુ કરીએ, તો તેની અંદર પૃથ્વી પોતે એક-દશલક્ષાંશ તસુના વ્યાસવાળા રજકણ જેવી થઇ રહેશે, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી પણ દેખી નહીં શકાય; પણ માત્ર અતિસૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર(અલ્ટ્રા-માઇક્રોસ્કોપ)થીજ પામી શકાય એવડી રહેશે. તે માપ ઉપર નેપ્ચુનના પરિક્રમણનું કુંડાળું, જેમાં આખું સૂર્યમંડળ માઇ જાય છે, તેનું કદ આપણા એક રૂપિયાના સિક્કાની બરાબર થાય! "પ્રોક્સિમા-સેન્ટોરી" નો તારો પછી ૭૫ વાર (યાર્ડ) દૂર આવશે, સિરીઅસ ૧૬૦ વાર ને જે છેલ્લું તારક-મંડળ આપણે ઉપર કહ્યું તે માત્ર-આ ધોરણેય-બાર હજાર માઇલ દૂર રહેશે! અને એથી આખું વિશ્વ આપણી પૃથ્વીની લગભગ બરોબર થઇ જશે. તેમાં, તે એક-દશલક્ષાંશ તસુના વ્યાસવાળા કણ ઉપર **"આપણે ક્યાં ને કેવડા છીએ?"**

"**महतोमहीयान्**"ની ઝાંખી થવાથી માનવીના પોતાના વિષયના ખ્યાલને કેવો આઘાત પહોંચે તે આ વર્ણનની કલ્પના કરનાર સમજી શકશે; પણ તેથી ઉલટી દિશામાં જઇએ તો "**अणोरणीयान्**"નું દર્શન પણ તેટલુંજ મૂર્છા પમાડનારૂં છે.

દરજીની એક અંગુઠીમાં જેટલી હવા છે તેમાં લગભગ ચાળીસલાખ કણો છે, પણ આમાંના એક કણની અંદર આશરે કેટલાં પરમાણુઓ છે, તેનો ખ્યાલ કોઇકજ લાવે છે. રસાયનશાસ્ત્રી તથા ભૌતિક શાસ્ત્રીઓની ગણત્રી પ્રમાણે આવા એક વાયુકણની અંદર એક કરોડને દશલાખે ગુણીએ, એટલે એકડાની પાછળ તેર મીંડાં મૂકીએ, ને જે સંખ્યા આવે તેટલા પરમાણુઓ છે! ઘણા કાળસુધી આ પરમાણુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કણતરીકે માનવામાં આવતું હતું; પણ વીસમી સદીની શોધોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, એ પરમાણુ-એવડું અકલ્પ્ય ને અદૃશ્ય સૂક્ષ્મતાવાળું પરમાણુ-તો પોતાની અંદર એક સૂક્ષ્મતર વિશ્વને રમાડી રહ્યું છે. તે તેની રચના તથા પ્રમાણની સમજ લેવામાટે પાછા આપણે આકાશના સૂર્યમંડળોનુંજ શરણ લેવું પડશે!

અર્થાત્ આવા એક નાના રજકણની અંદર પરમાણુઓનું એક સૂક્ષ્મ જગત છે, ને તે પ્રત્યેક પરમાણુની અંદર વિદ્યુદણુ ઇલેક્ટ્રોનનું અતિસૂક્ષ્મ બીજું જગત છે. એ સર્વના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ તેમજ ગણના હવે જૂદે જૂદે પ્રકારે તથા વધતી ઓછી ચોકસાઇથી શકય છે.

પૃથ્વીની ગતિ એક સેકંડમાં વીસ માઇલને શુમારે છે; પણ આ વિદ્યુદણુની ગતિ એક સેકંડમાં માત્ર નેવુંહજાર (!) માઇલની છે!

આ બે સૃષ્ટિઓનું ભાન-બે બ્રહ્માંડોનું દર્શન મનુષ્યમાત્રને કેટલું બોધક છે? આટલા સાક્ષાત્કારથી કેટલું આત્મજ્ઞાન મળી શકે છે? આ બ્રહ્માંડોમાં આપણે ક્યાં છીએ તે સમજવાનો જે પ્રયત્ન વિજ્ઞાન કરે છે, તેના એક ભાગની આ જરા ઝાંખીજ છે.

(નવેમ્બર ૧૯૨૫ ના 'ચિત્રમય જગત'માં લેખક—"ગુજરાતી").

૯૬–બેંગલોર અનાથાશ્રમ

બેંગલોર ખ્રિસ્તી સેવાસમાજ તરફથી ઘરબારવિનાનાં ગરીબ લોકોને આશરો આપવાના હેતુથી એક અનાથાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

એક ચોરસએકર જમીનના વિસ્તારમાં એક પાકી ઇમારતવાળું આ આશ્રમ છે. ખુલ્લી જગ્યામાં એક મીઠા પાણીનો કૂવો છે. આશ્રમવાસીઓ માટે મલત્યાગ કરવાની ઓરડીઓ, નહાવાના ઓરડા અને સૂવા–બેસવા–ઉઠવાને એક મોટો ખંડ છે. રસોઇ કરવા માટે નાનાં નાનાં છાપરાંઓ છે. બિમાર અને અશક્ત માણસોમાટે જૂદોજ એક વિભાગ છે. માંદા અને રોગી નિરાધારોને ત્યાં આશ્રય મળે છે અને દવા–દારૂથી સારવાર કરવામાં આવે છે. આંધળાં, લૂલાં અને રોગીના પોષણમાટે એલાહીદી ગોઠવણ છે. દાણાનો એક કોઠાર છે, બીજું એક કપડાં અને જીવન–નિર્વાહ જોગી ખપ પડતી ચીજો માટે 'સ્ટોર–રૂમ' છે.

માંદા અને અશક્ત લોકોને આશ્રમ તરફથીજ ખોરાક મળે છે. સશક્ત માણસોને માત્ર આશ્રયજ મળે છે. તેઓ સવારનું નિત્યકર્મ કરી પ્રાર્થનામાં હાજર થઈ બહાર ભાખરી પેદા કરવાને નીકળી પડે છે અને સાંજના પાછા આશ્રમ તરફ વળે છે, જ્યાં તેઓ ફરીને પ્રભુપ્રાર્થનામાં ભાગ લે છે અને પોતાનાં છાપરાંમાં રસોઇ કરી જમી રાતના વિશાળ ખંડમાં બિછાનાવશ થવાનો લાભ લે છે. ગરીબ અને નિરાધાર સ્ત્રીપુરુષોનાં બાળકોને આશ્રમમાંજ સાચવવામાં આવે છે અને તેથી ગરીબ માબાપો પોતાનાં બાળકોથી બેફિકર રહી પોતાની રોટલી પેદા કરવાને શહેરમાં કામે લાગે છે.

બાળકોમાટે આશ્રમમાં રમતગમતનાં સાધનો છે અને શિક્ષણ લેવા યોગ્ય બાળકોમાટે શાળા પણ આશ્રમનાજ કંપાઉંડમાં છે.

માંદા માણસોને મોટા દવાખાનામાં લઇ જવા–લાવવા માટે વાહન રાખેલ છે અને બેકાર લોકો માટે ઉદ્યોગભવન ઉઘાડવાની પણ કોશીશ ચાલુ છે. હાલમાં ટોકરીઓ બનાવવાનું કામ બેકારોને આપવામાં આવે છે. સૂતર કાંતવા અને વણવાના કામનો બંદોબસ્ત થઇ રહ્યો છે.

આપણા દેશનાં મોટાં શહેરોમાં ઘરબારવિનાના ગરીબ મજુરો અને ભીખારીઓ શહેરના જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ખુલ્લી જમીનમાં પડી રહી રાત ગુજારે છે. મદ્રાસ–મુંબઇ જેવા શહેરમાં ગરીબો ઇંટો–ઢેખાળાના ચૂલા બનાવી રસ્તા અને ગલીઓમાં પોતાની ભાખરીઓ બનાવતા ઘણી વાર નજરે પડે છે. દેશના આવા ગરીબ વર્ગમાટે આવાં આશ્રમોની દરેક મોટા શહેરમાં જરૂર છે.

સૂર્ય અસ્ત પામ્યે પશુઓ પોતાના આરામનું સુખકારક સ્થાન મેળવી શકે છે અને પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર વિરામ પામી શકે છે; પણ મનુષ્યજાતનાં આ નિર્ભાગી પ્રાણીઓને રાતવાસો કરવાને સાડાત્રણ હાથની જમીન પણ મળતી નથી, જ્યારે એકાદ પૈસાવાળો પાંચસો વારની જમીન રોકી રાખી પોતાને અમનચેન કરતો માને છે! આ શું ખેદની વાત નથી?

આ આશ્રમના સ્થાપક અને હાલના ઑનરરી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ દયાળુ પુરુષ ડૉ. જી. બી. વેંકટેસુલુ બેંગલોરની કૉમર્શ્યલ સ્ટ્રીટમાં પોતાની ડિસ્પેન્સરી ચલાવતા. તે વખતે અઠવાડીઆમાં એક વાર ગરીબ ભિખારીઓને પોતાના વતી ખવરાવવાને ભેગા કરતા. તેઓ ભોજન આપીનેજ સંતોષ માનતા નહિ, પણ ભિખારીઓને ઉપદેશ આપતા અને સશક્ત ભિખારીઓને કામધંધે વળગવાનું કહેતા. દરદી અને માંદા ભિખારીઓની મફત દવા કરતા અને જરૂર પડે મોટાં દવાખાનાંઓમાં મોકલી આપતા. રાતના વખતમાં ડૉક્ટર વેંકટેસુલુ માંદા ભિખારીઓની તપાસમાટે નીકળતા અને ખાવાનું લેવા આવનારા ખરેખરા ઘરબારવિનાના છે કે કેમ તે તપાસતા તથા દવાખાનામાં પડેલા દરદીઓની પણ સંભાળ લેતા અને ખપ પડતાં લુગડાં અને અન્ન પહોંચાડતા.

આ પ્રમાણેનું એમનું કામ ૭ વર્ષસુધી ચાલ્યું; તેવામાં અકસ્માત્ મિસિસ. ઇ. ડી. હટન નામનાં એક અમેરિકન બાનુ બેંગલોરમાં આવી ચડયાં અને તેમણે પરોપકારી પુરુષ વેંકટેસુલુની

મુલાકાત લીધી. વાતચીત ઉપરથી તે ભલાં બાનુએ ડૉક્ટરને આ પરોપકારી કામ કોઇ ચાલુ સંસ્થારૂપે કરવાની સૂચના કરી અને તે માટેના બંદોબસ્તનું એક અંદાજપત્ર માગ્યું. ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુએ પોતાની યોજના તે ભલી બાઈ પાસે રજુ કરી અને તેમાં માત્ર એ જણાવ્યું કે, બેંગલોરના ગરીબો અને ભિખારીઓને રાતના આરામ લેવા માટેના એક છપ્પરની ઘણીજ આવશ્યકતા છે. તે બાનુએ તેઓને એવી કોઇ જગ્યા ખોળી કાઢવાને જણાવ્યું; પણ એવી જગ્યા તુરત ડૉક્ટર વેંકટેસુલુને મળી શકી નહિ. છેવટે માંડમાંડ રૂ. ૬૫ ના માસિક ભાડાનું એક કુશાદે મકાન મળી શકે એમ તેમને જણાયું. તે ભાડું તે બાઇએ આપવા કબૂલ્યું અને ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુને આશ્રમ ચાલુ કરવા જણાવ્યું. ૧૯૨૩ ના મે માસમાં ડૉ. વેન્કટેસુલુએ ગરીબો અને રસ્તામાં ભટકતા લોકોને આરામ લેવાનું સ્થાન ચાલુ કર્યું. એટલામાં તે મિસિસ ઇટનને અમેરિકા જવાનું થયું; પણ જતાં જતાં તેઓ વચન આપતાં ગયાં કે, આ કામમાટે તેઓ સારૂં એવું ભંડોળ મોકલશે.

ટુંકમુદતમાંજ એ અમેરિકન બાનુએ રૂપિયા ૧૮૦૦૦ અઢાર હજાર મોકલ્યા. ડૉ. વેંકટેસુલુએ મ્યુનિસિપાલીટી પાસેથી વાર્ષિક એક રૂપીઆના ભાડાની જમીન મેળવી અને અમેરિકાથી આવેલાં નાણાંથી તેના ઉપર આ આશ્રમનાં મકાનો બંધાવ્યાં.

પુણ્યશીલા દાનેશ્વરી ભારતવર્ષની ભૂમિમાં દાનનો પ્રવાહ ધોધબંધ ચાલ્યો જાય છે. અત્યારે એ પ્રવાહને ઉપર નિર્દિષ્ટ માર્ગોમાં વહેવડાવવાની જરૂર છે.

આ આશ્રમમાં જોકે આશ્રય દરેક હિંદુ–મુસલમાન ગરીબ અને ભિખારીને મળે છે, પણ પ્રાર્થનાઓ તો ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રમાણેની અને શિક્ષણ પણ ખ્રિસ્તીધર્મનેજ અનુસરતું હોય છે.

આ દેશનાં આ પ્રમાણે હિંદુ–મુસ્લીમ સંતાનોને પરદેશના અને પરધર્મનાં મનુષ્યો પોષી રહ્યાં છે! લાખો શ્રીમંતોની હયાતી છતાં કેટલો વિષમ જમાનો છે!!

('મલબાર સમાચાર' ના એક અંકમાથી)

૯૭–'દુઃખિયા કે આઁસૂ'

મત સમઝો મેરા ક્યા ધો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—
દો બૂઁદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ!
કહીં નિકલ કર બહતે હૈં યે કહીં પ્રભાવ દિખાતે હૈં—
નર ક્યા પરમેશ્વર કા ભી દૃઢ આસન શીઘ્ર હિલાતે હૈં?
કહીં સિંચતે ઔર કહીં પર આગ પ્રચંડ લગાતે હૈં—
કહીં સૂખતે કહીં અનેકોં ધારા બન કર આતે હૈં,
બડોં–બડોં કો જડ સે ખો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—
દો બુંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુખિઃયા કે આંસૂ. ૧
સીતાજી કે આંસૂ ને રાવણ કા બંટાઢાર કિયા—
પાંચાલી કે આંસૂ ને કૌરવ–કુલ કા સંહાર કિયા,
દુઃખિયા જનતા કે આંસૂ સે સુખિયોં કા સુખ ઊબ રહા—
વિધવાઓં કે આંસૂ મેં યહ હિંદૂ–જીવન ડૂબ રહા!
કભી 'રમેશ' ન નિષ્ફળ હો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—
દો બુંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ. ૨

('માધુરી' તુલસી સં. ૩૦૪, પોષમાસના અંકમાં લેખક શ્રી. શિવરામ શર્મા વિશારદ "રમેશ")

૯૮—એક મહાન દેશભક્તનું સ્વરાજ્ય—સ્વપ્ન

(સ્થાન—આનંદભવન. સ્વરાજ્ય કે પરમ ભક્ત મિ૦ કટહલજી સ્વરાજિસ્ટ કા અપને કમરે મેં ટહલતે વક્ત સનક મેં આ કર બકના.)

"સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્ય" હર ઘડી સ્વરાજ્ય-સ્વરાજ્ય ચિલ્લાઓ, સબ લોગ સ્વર સે સ્વર મિલાકર ચિલ્લાઓ. એકસાથ ન ચિલ્લા સકો, તો કોઈ પરવાહ નહીં, અલગ અલગ ચિલ્લાઓ. યહ ભી ન કર સકો તો ઘોડા, બૈલ, કુત્તા, ગધા, બિલ્લી, મુર્ગી કી તરહ ચિલ્લા-ચિલ્લાકર રસ્મ પૂરી કરો. અગર યહ ભી ન કર સકો તો બાબા! મેરી હી તરહ ચિલ્લાઓ (અજીબ આવાજ મેં સ્વરાજ્ય-સ્વરાજ્ય ચિલ્લાના); મગર ચિલ્લાઓ જરૂર. અબ તો ચાહે પચાસોં પંચાયતેં હોં, ચાહે સૈકડોં સિફારિસેં હોં, ચાહે હજારોં કા હર્જ હોં, ચાહે લાખોં કી લાલચ દિખાઇ જાયે; મગર અબ ન તો મૈં સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતા હૂં ઔર ન સ્વરાજ્ય મેરા. ક્યા મૈં લંડન કે કિસી લેક્ચરર સે લડ નહીં સકતા? ક્યા મેરી બુદ્ધિપર બેવકૂફી કા બુર્કા પડા હૈ? ક્યા મેરી હિંમત હિમાલય પહાડ કી હવા ખાને ચલી ગયી હૈ? ક્યા મેરા ત્યાગ તીલિયોં કા તમાશા હૈ? ફિર બાત ક્યા હૈ, જો મેરી બાતપર ઐરેગૈરે નત્થૂ-ખૈરે ચૂહોં કી તરહ નાક-ભૌં સિકોડતે હૈં? કસમ હૈ ખદ્દર કે દુપટ્ટે કી, જો મેરા એક લફજ ભી ઝૂઠ હો. મૈં તો સિર્ફ આપસે હાથ જોડકર યહી ન કહતા હૂં કિ બાબા! મેરે સાથ-સાથ ચલે ભર ચલો, ફિર દેખિયે સ્વરાજ્ય આપસે આપ મિલતા હૈ કિ નહીં? ક્યોં રે ખરબૂજા!

(ખરબૂજા નૌકર કા આના)

૧—ખર૦—હાં, હુજૂર.

૨—કટ૦—તુઝે સ્વરાજ્ય પ્યારા હૈ કિ નહીં? બોલ, જલ્દી બોલ.

ખર૦—પ્યારા તો હૈ મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—અચ્છા, યહ ભી બતા કિ તેરે સરપર સ્વરાજ્ય કા શૈતાન સવાર હુઆ કિ નહીં?

ખર૦—સવાર તો હૈ, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ—ક્યા તૂ સ્વરાજિયોં કી સી ચાલ નહીં ચલતા?

ખર૦—ચલતા તો હૂં, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરબૂજા, ઓ ખરબૂજા! દેખ, ઇધર દેખ, અબ ન તો મૈં સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતા હૂં ઔર ન સ્વરાજ્ય મેરા. બોલ, તેરા ક્યા ઇરાદા હૈ?

ખર૦—ઇરાદા તો મેરા ભી વહી હૈ, જો આપકા; મગર જરા સા ફર્ક હૈ.

કટ૦—વહ ક્યા?

ખર૦—વહ યહ, કિ આપ તો ન સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતે હૈં ઔર ન સ્વરાજ્ય આપકા; મગર મૈં (સિર ખુજલાતે હુએ) ન આપકા પિંડ છોડ સકતા હૂં ન આપ મેરા.

કટ૦—યહ કૈસે? ઇસે ભી જલ્દી બતલા.

ખર૦—બોલું ક્યા? મૈંને ઘર કો ચિટ્ઠી લિખ દી હૈ, કિ અબ મૈં ઘર ન આઉંગા ઔર અગર આઉંગા, તો જન્માષ્ટમી તક કલકત્તા હો કર આઉંગા.

કટ૦—બહુત ઠીક કિયા, બહુત ઠીક કિયા. શાબાશ, નૌકર હો તો ઐસા હો. શાબાશ ખરબૂજા! ઘબડાના નહીં. દિસમ્બર તક સ્વરાજ્ય ન મિલા, તો રામનૌમી તક તો કોઈ ધોખા નહીં. અગર કોઇ છોટા-મોટા વિઘ્ન આયગા, તો ફિર જન્માષ્ટમી તક તો કહીં નહીં ગયા. દોનોં જલસે એક સાથ મનાયેંગે.

ખર૦—ઔર અગર કિસી શૈતાન કી ખોપડીને ઈશ્વર ઔર ખુદા કા મનમોટાવ કરા દિયા તબ?

કટ૦—તબ, તબ સન્ ૧૯૨૮ મેં તો કહીં ગયા હી નહીં. સન ૨૮ કે નામ સે તો નિકમ્મે જ્યોતિષી ભી નાક દેને કે લિયે મુઝે અડાને કી ફિક્ર મેં હૈં. ક્યોં ખરબૂજા! ક્યા મૈં ઝૂઠ કહતા હૂં?

ખર૦—નહીં હુજૂર! જૂઠ બોલે સ્વરાજ્ય કે દુશ્મન. આપ તો દૂધ કે ધોયે, આંચ કે તપે; સતયુગ કે સફેદ બતાશે હૈં. ચાહે દેવી પર ચઢાવેં ચાહે દેવતા પર. દોનોં પ્રસન્ન હોંગે.

કટ૦—ફિર મેરી નીતિ પર કીચડ ઉછાલને સે લોગોં કો ક્યા લાભ? પરમાત્મા ને જબ મુઝે ઇસ બોઝ કો ઉઠાને કે યોગ્ય સમઝા, તબ હી ઇસકા ભાર સૌંપા. ક્યા તૂ યહ બોઝ ઉઠા સકતા હૈ?

ખર૦—ઉઠા સકતા હૂં, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરબૂજા! શુભ કામ મેં પીછે રહના અચ્છા નહીં. સ્વરાજ્ય તો સ્વર્ગ કા ખજાના હૈ, ખજાના. અગર કોઇ તુઝે લાખ, દો લાખ ઈનામ મેં દેના ચાહે, તો પહલે લેગા યા પીછે?

ખર૦—(સોચકર) જન્માષ્ટમી કે પહલે દેના ચાહેં, તો જરૂર લે લૂંગા.

કટ૦—નહીં તો?

ખર૦—નહીં તો આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—બેઇમાન! હરકામ મેં પીછે-પીછે. ઐસે પાજી કો મરને પર નરક મિલતા હૈ.

ખર૦—મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરબૂજા! તેરે પીછે રહને સે મુઝમેં ઇતની હિંમત આ ગયી હૈં, કિ ચાહૂં તો સ્વરાજ્ય કી ચાલ બદલ દૂં ઔર ઇસ ચાલ સે સભી ધર્મવાલે મેરી જયજયકાર મનાયેં.

ખર૦—લેકિન હુજૂર! જન્માષ્ટમી કા ત્યોહાર ન છૂટને પાયે.

કટ—નહીં, નહીં. યહ ત્યોહાર તો મેરા સ્વરાજ્ય-સ્વપ્ન હૈ. મૈં અબ ભી દેખતા હૂં, કિ જમુનાજી બઢ રહી હૈ. વસુદેવજી કાલી ભયંકર રાત્રિ-મેં કૃષ્ણજી કો લિયે ગોકુલ કી ઓર દૌડે જા રહે હૈં.

ખર૦—હુજૂર! ઔર ભી કુછ દિખાઇ પડતા હૈ?

કટ૦—હાં, મૈં દેખતા હૂં, લક્ષ્મી સોલહો સિંગાર કિયે ચમક-દમક કે સાથ મેરે ચારોં ઓર ઘૂમ રહી હૈ.

ખર૦—ઔર કુછ હુજૂર?

કટ૦—હાં, યહ ભી દિખાઇ પડતા હૈ, કિ મૈં એક જિમ્મેદાર સભાપતિ બનાયા ગયા હૂં. મૈંને નામ પૈદા કરને કી ઇચ્છા સે મનમાને ઢંગ સે હિંદૂ-મુસલમાન કા મેલ કરા દિયા હૈ.

ખર૦—ઇસકે બાદ ભી કુછ દિખાઈ પડતા હૈ?

કટ૦—હાં, કાન ખોલ કર સુન. હર જગહ ગૌએં કટ કટ રહી હૈં ઔર હિંદૂઓં કે જુલૂસ ભી રૂકે પડે હૈં.

ખર૦—તો હુજૂર! મુઝે અભી છુટ્ટી દે દીજિયે, જિસસે જન્માષ્ટમી કા ઉત્સવ તો મના લૂં!

કટ૦—લેકિન અબ તો મૈં ધિક્કાર કી ધાર મેં બહને જા રહા હૂં.

ખર૦—તો હુજૂર! જન્માષ્ટમી તક તો ઠહર જાઇયે.

કટ૦—તો અબે, જન્માષ્ટમી ગઇ જહન્નમ મેં.

ખર૦—મગર આપકે પીછે-પીછે.

(દોનોં કા પ્રસ્થાન)

('હિંદૂ-પંચ' ના એક અંકમાં લેખક—બાબા બાલ્દીદાસ)

૯૯—વડોદરામાં આર્યકુમાર આશ્રમની શૂરી પ્રવૃત્તિ

××× હું તો સીધો જઇને આર્યકુમાર આશ્રમના પ્રણેતા શ્રી. આનંદપ્રિયજીને મળ્યો. હું તેમના કંપાઉંડમાં દાખલ થયો, ત્યારથીજ મેં જોઈ લીધું કે, તેમના આશ્રમનું જૂનું મકાન તો છેલ્લી રેલને લીધે ખખડી ગયેલું હોવાથી તેમણે જરા દૂર નાની ઓરડીઓની હારમાળા બંધાવી દીધી હતી અને તેમાંજ મહામુશીબતે સર્વે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો સમાવેશ કર્યો હતો. શ્રી આનંદપ્રિયજીએ મને જણાવ્યું કે, રેલમાં તો તેમનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો, હીસાબો, કપડાં, સરસામાન—બધુંજ તણાઇ ગયું અને તેથી જાણે એકડે એકથીજ તેમને ફરી વાર શરૂઆત કરવી પડી. સદ્‌ભાગ્યે મુંબઇના સદ્‌ગૃહસ્થ શ્રી નારણલાલ મોતીરામ શિવલાલની મદદ હજી જેવી ને તેવી કાયમજ છે અને તેથીજ જરાય પણ અંતરાયવિના બધું કામ ચાલી રહેલું છે; પણ આ આશ્રમ કંઇ ત્રીસેક વિદ્યાર્થીઓનેજ રાખવાનું કામ કરતું નથી. તે આશ્રમ તો હાલ સમસ્ત ગુજરાતના અંત્યજોની કેળવણી અને ઉન્નતિનું અને તેમને સરકાર તેમજ પ્રજાના જુલમોમાંથી ઉગારવાનું મુખ્ય મથક બની ગયું છે. કોઇ ગામેથી કોઈ ચમાર આવીને કોઇ પટેલના જુલમની ફરિયાદ કરે; બીજે ઠેકાણેથી કોઇ ભંગી આવીને ત્યાંના મુસલમાનોના ત્રાસની કહાણી સંભળાવે અને વળી દૂર દૂરના કોઇ ગામડેથી કોઇ ભરવાડો આવીને તેમના પર મુખી—પટેલો તરફથી ગુજરતા જુલમની ફરિયાદ કરે. આવા માણસો આખો દિવસ આવ્યાજ કરે અને તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમને ગામે જવાની કે બીજી કાંઇ લખાપટી કરવાની વ્યવસ્થા શ્રી આનંદપ્રિયજીનેજ કરવી પડે.

વિધવાઓનો વિસામો

આ ઉપરાંત હતભાગી વિધવાઓ અને સ્ત્રીઓના દુઃખની વાતોનો પણ વરસાદ એ આશ્રમપર હાલ વરસે છે. ત્યાં છેલ્લા થોડાજ અઠવાડીઆમાં ઉપરાઉપરિ કેટલાયે વિધવાવિવાહ કરવામાં આવ્યા છે તેની વાત આખા ગુજરાતમાં ફેલાઇ છે અને તેથી ઉત્તેજન પામીને કેટલીયે વિધવાઓ અથવા કોઇ સેતાનોના હાથમાં સપડાયેલી બાળાઓ પોતાના દુઃખની હૃદયભેદક કથાઓ આશ્રમપર મોકલાવે છે. આ બધી ટપાલજ ત્યાં ખૂબ વધી પડી છે અને તે વાંચવાથી ગુજરાતના સ્ત્રીજીવન ઉપર ઓરજ ભયંકર પ્રકાશ પડે છે. આશ્રમમાંજ એક ખવાસણને મેં કામ કરતી જોઈ. તેનેવિષે વાત કરતાં તેની કરુણાજનક કથા મને શ્રી આનંદપ્રિયજીએ ટુંકામાં કહી સંભળાવી. તે કથા હવે વિગતસર અઠવાડીક 'પ્રજામિત્ર' માં પ્રગટ થઇ ચૂકી છે. શ્રી૦ આનંદપ્રિયજીનો વિચાર તો ત્યાં આગળ આવી સ્ત્રીઓના રક્ષણને માટે એક અબળાશ્રમ કાઢવાનો છે; અને તેને માટે એક મકાન બાંધવાની પણ જોગવાઇ ચાલે છે. હું અંતઃકરણપૂર્વક આશા રાખું છું કે, આ સાચા અને શૂરા સેવકની આ પ્રવૃત્તિ દિનપ્રતિદિન ખીલતીજ જશે અને આખા ગુજરાતની સ્ત્રીઓ અને અંત્યજોની અસંખ્ય આશિષો તેઓ થોડા વખતમાં મેળવશે.

વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ

વળી તેજ સાંજે હું જ્યારે છેલ્લી વાર તે આશ્રમપર ગયો, ત્યારે મેં કંઇ ઓરજ દૃશ્ય જોયું. તે વખતે આશ્રમના બધા વિદ્યાર્થીઓની કવાયત રાખવામાં આવી હતી. તેઓ બધા સ્કાઉટના વેશમાં સજ્જ થયા હતા—જો કે તેઓ સરકારી સ્કાઉટમાં નથી, પણ તેમનું ઇલાયદુંજ મંડળ છે. તેમાં નાના તેમજ મોટા છોકરાઓ—જૂદી જૂદી જ્ઞાતિના હતા, તેમ જૂદા જૂદા પ્રાંતના પણ હતા—ચમારથી તે ભંગી સુધીની બધી કોમ ત્યાં હાજર હતી અને છેક અમૃતસરથી તે નીલગિરિ સુધીના પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ પણ ત્યાં મોજુદ હતા અને તેમાં વળી એક તો ગુજરાતી પિતા અને હબસી સ્ત્રીનો પૂર્વઆફ્રિકાથી આવેલો છોકરો હતો. તેવા મિશ્ર વર્ણના છોકરાઓ પહેલાં મુસલમાનોને સોંપવામાં આવતા હતા, પણ આ મહત્ત્વાકાંક્ષી પંડિતને આ વાતની ખબર પડી તે તેમનાથી સહાય નહિ; તેથી તેમણે આ એક બાળકથી શરૂઆત કરીને ભવિષ્યમાં બીજા મેળવીને તેમને સાચા હિંદુ બનાવી શકશે, એવી તેમની ઉમેદ છે.

આ બાળકોએ લશ્કરી કવાયત કરવા માંડી અને પછી થોડીજ વારમાં તેમણે લશ્કરી છાવણીના જેવું વાતાવરણ જોતજોતામાં ફેલાવી દીધું. મોટા ઢોલની સાથે સૂરીલા પાવાઓ અને પિત્તળનાં વાજાં વાગતાં ગયાં તેમ કંઇ ઓરજ ચમકારો લાગતો ગયો. પછી મારી સૂચનાથી જાતજાતનાં લડાયક આર્યસમાજી ગાયનોના સૂર એજ બેંડમાંથી વાગતા ગયા. પછી તેની સાથે થોડું ઘણું ગાવાનું પણ શરૂ થયું. છેવટે વળી એક ઓર લહેજત મળી. નીલગિરિના છોકરાએ એક ગીત તામીલમાં અને એક પોતાની અસલ ભાષામાં ગાયું. તેના રાગ ઘણાજ મીઠા લાગ્યા અને તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ સાંભળીને અને ભારોભાર સંસ્કૃત શબ્દો આવતા જોઇને હું તો હેબતાઇજ ગયો. પછી અમૃતસરના એક વિદ્યાર્થીએ પંજાબીમાં ગીત ગાયું અને પેલા હબસી છોકરાએ આફ્રીકાની અસલ હબસી જબાનમાં એક ગીત ગાઇને અમને હેરત પમાડી મૂક્યા.

આ બધું જોઈ-સાંભળીને હું જ્યારે પાછો ફર્યો, ત્યારે મને ખરેખર આ આશ્રમ કોઇ અવનવી ધાર્મિક શુદ્ધિ અને રાષ્ટ્રીય સંગઠનના કેન્દ્રસ્થાનરૂપે તેમજ અત્યંજો અને સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારના એક પવિત્ર ધામતરીકે જણાવા લાગ્યો; અને મારી એવી ખાત્રી થઈ કે, પંડિત આનંદપ્રિય જેવા બાહોશ અને ઉદ્યમી સેવકો અને વ્યવસ્થાપકો દેશભરમાં ઠેકઠેકાણે આવા આશ્રમો જમાવે તો આપણા આર્યાવર્તના ઉદ્ધારનો દિવસ જોતજોતામાં ઉગી નીકળે.

("હિંદુસ્થાન" તા. ૨-૨-૨૮ના અંકમાં લખનાર એ પત્રના ખાસ પ્રતિનિધિ).

૧૦૦—સન્નારીનાં સાચાં ભૂષણ

(ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને........એ રાગ)

બ્હેની ! સદાય મોટું મનડું રાખીયે, કહે કોઈ કંઈ તો ના વદીયે વેણ જો !
મર્યાદા મ્હોટાંની જાળવવી સદા, ના સ્હામું મ્હોટાંની બ્હેન થવાય જો !
એમાં ભૂષણ સન્નારીનું છે રહ્યું. ૧

સાસુ—સસરાની સેવા કરીએ સદા, લઇએ ઘરડાંના શુભ આશીર્વાદ જો !
પતિ એજ પરમાત્મા પ્રમદાએ ગણી, કરવી તેની બ્હેન ! અહોનિશ સેવ જો ! એમાં૦ ૨

બેની ! સાસરીએ માથે ઠીક ઓઢીએ, મ્હોટેથી તાણી ના વદીએ વેણ જો !
વિનોદ-ગોષ્ટિ પરજનની સાથે કદી, કરીએ ના બ્હેની એમાં છે દોષ જો ! એમાં૦ ૩

'આળસ છે દળદર' બ્હેની ! એ કાઢીએ, કરવું હોંસે સઘળું ઘરનું કામ જો !
કામ થકી ના અકળાઇએ બ્હેની ! કદી, કરવી તેની બ્હેન ! અહોનિશ સેવ જો ! એમાં૦ ૪

નિંદા કુથલી અન્ય તણી કરવી નહિ, ના કે'વા કડવા કોને કદી બોલ જો !
જ્ઞાન મળે એવાં પુસ્તક નવરાશમાં, સુધારવો વાંચીને નિજ સંસાર જો ! એમાં૦ ૫

મોજશોખ મેલી રહીએ સાદાઈમાં, વસ્ત્રાભૂષણ કાજ ન દમીએ નાથ જો !
મળી ઝુંપડી ગણવી નૃપતિમહેલશી ! સૂકો રોટલો સ્વામીનો પક્વાન્ન જો ! એમાં૦ ૬

(સુરતના 'મહિલાભૂષણ'માં લેખક—રા. 'બાલ-રશ્મિ').

૧૦૧–દક્ષિણહિંદુસ્તાનનું પ્રખ્યાત જૈનતીર્થ–શ્રમણ બેળગુળ

દ્રવીડદેશમાં આર્ય લોકો અગસ્ત્ય ઋષિની સરદારી નીચે વિંધ્યાચળ પર્વત ઓળંગીને ગયા. દક્ષિણમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ફેલાયાનો એ પ્રથમ બનાવ હતો. વેદકાળ ગયા પછી યજ્ઞ-યાગનો જમાનો આવ્યો હતો અને એ જઈ ભવ્ય દેવળો બંધાયાનો યુગ આવ્યો. દક્ષિણમાં હિંદુધર્મનાં—શિવ, શક્તિ અને વિષ્ણુનાં અસંખ્ય, શહેરો જેવડાં મોટાં દેવાલયો બંધાયાં અને સનાતન હિંદુધર્મે દ્રવીડ પ્રજાઓની પૂરેપૂરી ધાર્મિક જીત કરી લીધી.

ત્યારપછી ભદ્રબાહુ નામના ઉત્તરના એક જૈન યતિને જ્ઞાન થયું કે, ઉત્તરહિંદમાં ૧૨ વર્ષનો મોટો દુષ્કાળ આવવાનો છે. તેમાંથી લોકોને બચાવવા માટે દિગંબરી જૈનોના એક મોટા સંઘને એ દક્ષિણમાં લઇ ગયા. એ દિવસથી દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો અને શ્રમણ બેળગુળ એ ભદ્રબાહુના સમયથી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષથી જૈનધર્મનાં તત્ત્વનો પ્રકાશ ફેલાવતું યાત્રાનું સુપ્રસિદ્ધ ધામ ગણાવા લાગ્યું.

જૈનધર્મનો તેજસ્વી પ્રકાશ પાડતું એ શ્રમણ બેળગુળ મ્હૈસુર રાજ્યમાં બેંગલોરની પશ્ચિમે આવેલું છે. હિંદની પ્રાચીન મહત્તા જાણવાની ઇચ્છાવાળા એકેએક હિંદીએ એ તીર્થનાં દર્શન કરવાં જોઇએ.

જૈન પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, આ સ્થળે ચંદ્રગુપ્તે જૈનધર્મ અંગીકાર કરી ભદ્રબાહુ સાથે નિવાસ કર્યો હતો અને પોતાના જીવનનો ઉત્તરકાળ ગાળ્યો હતો. જે ટેકરીપર એમણે તપશ્ચર્યા કરી અનશન વ્રતથી પોતાનો દેહ ગાળી નાખ્યો, એ ચંદ્રગિરિ નામથી ઓળખાય છે.

ચંદ્રગિરિની બરાબર દક્ષિણે બીજી ટેકરીપર ગોમતેશ્વરની ૬૦ ફીટની મૂર્તિ છે. શરીરનું પ્રમાણ યોગ્ય માપસર છે. ૧૦૦૦ વર્ષથી એ ભવ્ય મૂર્તિ પૃથ્વીનાં નિર્બળ મનુષ્યોને ઇંદ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો વીર સંદેશ આપતી ઉભી છે. એ નગ્ન છે છતાં નિર્દોષ બાળક જેવી એ નગ્નાવસ્થા તમે કોઇ પણ પ્રકારના વિકારવગર જોઇ શકો.

કથા એમ છે કે, પહેલા તીર્થંકર આદિનાથે સંસારત્યાગ કર્યા પછી એમના બે પુત્રોમાં રાજ્ય-ગાદીમાટે લડાઇ થઇ. ભરત મોટો ભાઇ હતો. ખરો ગાદીનો વારસ એ હતો. બાહુબલિ-જેમની આ મૂર્તિ છે-એ નાનો હતો. બાહુબલિએ ભરતને હરાવ્યો ને ગાદી છીનવી લીધી; પણ થોડાજ સમય પછી એમને પોતાનાં કર્મનો પશ્ચાત્તાપ થયો. મોટાભાઇને બોલાવી એમણે ક્ષમા માગી ને રાજપાટ છોડી આ સ્થળે આવી તપ આદર્યું. જૈનધર્મનાં તમામ અંગોનું એમણે જ્ઞાન મેળવ્યું, એટલે 'કેવલી' અથવા કેવળજ્ઞાની (પરમ જ્ઞાની) ગોમતેશ્વર નામથી એ પ્રસિદ્ધ થયા.

એમના અવસાન પછી ભરતે પોતે આ પર્વતની ટોચ કોતરાવી એમની સુવર્ણની મૂર્તિ (એટલે કે જેમાં પથ્થરના વજન જેટલું સુવર્ણ ખર્ચાયું હશે એવી) બનાવડાવી. આ મૂર્તિ નગ્ન છે. નથી એને ભસ્મ કે નથી લંગોટી. ઉપર આભ અને નીચે ધરતી છે. પર્વતની ટોચપરથી એ સંસારપર નજર નાખે છે. પગ પાસે વેલા ઉગી નીકળ્યા છે, પાસે સાપ ફરે છે, પણ એને પોતાના દેહની દરકારજ નથી. સંસારના જીવોપર એ પ્રેમ અને કરુણાથી જોઇ રહી છે.

કાળબળે ત્યાં જંગલ થઈ ગયું. કુક્કુટ સર્પો—એટલે કે કુકડા જેવા સાપ—ત્યાં ફરી વળ્યા; છતાં કેટકેટલા યતિઓ, રાજાઓ ને ગૃહસ્થો ત્યાં યાત્રાએ જતા. એક સમયે જીનસેન નામના એક યતિ મદુરા પાસે વિહાર કરતા હતા. ત્યાંના સેનાનાયક ચામુંડરાય જૈનધર્મી હતા. યતિએ એમનાં માતુશ્રીને શ્રમણ બેળગુળની યાત્રાનો મહિમા કહ્યો અને માતાએ દર્શન કર્યા પહેલાં દૂધ ન લેવાની બાધા રાખી. ચામુંડરાયની સ્ત્રીએ સાસુજીની બાધાની હકીકત કહી અને ચામુંડરાય લાવલશ્કર સાથે શ્રમણ બેળગુળ જવા નીકળ્યા. બહુ મહેનતે સૌ ચંદ્રગિરિપર પહોંચ્યા, પણ ગોમતેશ્વરનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

આખરે માતા અને પુત્રને એકજ જાતનું સ્વપ્ન આવ્યું અને દક્ષિણદિશાએ બાણ મારવાથી

ગોમતેશ્વર જડશે, એવી ભવિષ્યવાણી સંભળાઈ. ચામુંડરાયે સોનાના ધનુષ્યપર સોનાનું બાણ ચઢાવીને માર્યું અને ત્યાં બરાબર ગોમતેશ્વર જડયા.

પછી તો એ સ્થળનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો અને મહાપૂજા રચાઇ. લખ્ખો યાત્રાળુઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં. વાજીંત્રો, ફૂલ, ધજા, મંડપો ને ભોજનસામગ્રીઓનો પાર ન રહ્યો. પછી અભિષેક થયો. સેંકડો દેગડા દૂધથી ગોમતેશ્વર ભગવાનને નવડાવવામાં આવ્યા; પરંતુ ત્યાં એક આશ્ચર્ય બન્યું.

દૂધની ધારા ભગવાનની કેડ આગળથી નીચે પડી જાય, પણ ચરણકમળ સુધી પહોંચેજ નહિ! ચામુંડરાયે અફસોસ કરવા માંડયો ને વિદ્વાનોને તેનું કારણ પૂછ્યું. એક ગરીબ બાઇ બીલાના કાચલામાં દૂધ લઇને પૂજા કરવા આવેલી તે બિચારી દૂર ઉભી રહેલી. યતિ જીનસેને ચામુંડરાયને એ દૂધ લઇ લેવા કહ્યું અને એ બાઇ તરફથી ભગવાનને ચઢાવવાની આજ્ઞા કરી. આ દૂધ તરત ચરણકમળ સુધી પહોંચ્યું અને પછીની પૂજા નિર્વિઘ્ને પૂરી થઇ.

ચામુંડરાયનાં પડળ હવે ઉઘડી ગયાં. પૂજાના આડંબર અને ઠાઠથી એનામાં અભિમાન આવેલું હતું તે એ સમજી ગયો ને પેલી ગરીબ બાઇનું પાશેર દૂધ એના લાખ્ખો રૂપિયાની પૂજા કરતાં અધિક છે, એમ એને સમજાઇ ગયું. આ બાઇનું નામ ગુલકાયાજી પડયું. ગોમતેશ્વરની સામે એ બાઇની ખરી ભક્તતરીકેની, પૂર્ણ કદની, બીલીફળના કાચલામાં દૂધ લઇને ઉભેલી મૂર્તિ આજે પણ ત્યાં ભાવપૂર્ણ નયને જોઇએ છીએ અને આનંદ થાય છે.

પણ એ જીર્ણોદ્ધારનેયે આજ ૧૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછી દ્રવીડ અને કર્ણાટક દેશમાંથી જૈનધર્મનો ભારબોજ તો તૂટી ગયો છે, છતાં કાનડી ભાષાના ઘડતરમાં અને જૂના સાહિત્યમાં એની મદદ જેવીતેવી નથી.

આપણે સંપ્રદાયોના કુંડાળાથી પર થઇ આ સ્થાને યાત્રાળુઓના જેવા પૂર્ણ ભાવથી જઇશું તો-પણ અમૂલ્ય લાભ મેળવીશું એમાં શક નથી. મૂર્તિ પવિત્ર, ગંભીર અને પ્રેરક છે. આપણા શિલ્પીઓને માટે પણ પૂર્ણ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવી છે.

શિવાજી કે નેપોલિયનનાં બાવલાં જોઇને જે વીરતા માટે આપણે ધ્યેય ધારીએ તેના કરતાં પણ વિશેષ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો આખા જૈનધર્મનો સંદેશો આ સ્થાનેથી આપણને મળી રહે છે; અને ભોગવિલાસના આ જમાનામાં એ સંદેશાની આપણને કેટલી બધી જરૂર છે?

આ મૂર્તિનાં કવિજનોએ અને ભક્તોએ ખૂબ વખાણ કર્યાં છે. એનાં તો વખાણ જેટલાં થાય એટલાં ઓછાં છે. એક સાધુ લખે છે કે 'લિખિતંગ ગૃહસ્થ લોકોનો સાળો (એટલે સૌ ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓને બહેન ગણનારો): ગોમતેશ્વરને જુઓ! શું એમને કોઇપણ વાસના અસર કરી શકે?'

બીજા એક કવિ કહે છે કે 'ગોમતેશ્વરનાં કૃપાકટાક્ષ જેનાપર પડે છે તેના આશય શુદ્ધ થઇ જાય છે.'

(સં. ૧૯૮૪-માગશરના 'કુમાર' માં લેખક-ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ.)

૧૦૨--ભિખારી

મેરે હૃદય કે રંગ મેં, સારે જહાઁ કે અંગ કો! તૂ ને રંગાયા ઔર મૈં, ફિર ઢુંઢતા કિસ રંગ કો!!૧
મેરે હૃદય કે સાજ સે, સારી ધરા હૈ સજ રહી! મેરે હૃદય કી બાંસુરી, સારે ગગન મેં બજ રહી!!૨
મેરે હૃદય કે પ્રેમ સે, તૂ ને બનાયા હેમ કો! ફિર ભી ભિખારી કી તરહ, મૈં ઢુંઢતા કિસ હેમ કો!!૩
હૈ પ્રેમ-ગંગા બહ રહી, તેરે હૃદય કે આસપાસ! ફિર ભી સદા તૃષાર્ત્ત તૂ-ક્યોં હી બના હૈ પ્રેમદાસ?૪

(રચનાર શ્રી હરીંદ્રનાથજી ચટ્ટોપાધ્યાય)

૧૦૩–શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ–શિવપુરી

(એક આદર્શ જૈન સંસ્થા)

ગયા જાન્યુઆરી મહિનામાં હું એક મિત્રના પુત્રની જાનમાં શિવપુરી (ગ્વાલિયર) ગયો. શિવપુરી મહારાજા સિંધીઆનું નિવાસસ્થાન છે. અહીં મહારાજા સાહેબે પ્રચૂર ધનવ્યય કરીને જંગલમાં મંગલ કરી દીધું છે, એક ઘણા મોટા જંગલને રમણીય પાર્ક તરીકે પરિવર્તિત કરી દીધું છે અને કૃત્રિમ બંધોદ્વારા જલરાશીને જલાશય, ઝરણાં તથા મંદગામિની નદીના રૂપમાં પ્રવાહિત કરેલ છે. અહીં વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વહાણો, દર્શનીય સ્ટીમરો અને બોટ તથા નાવડાં દેખાય છે. બગીચાની અંદર ચારે તરફ ઘણી સુંદર સડકો છે અને ઉચિત સ્થાનો ઉપર સુસજ્જિત બંગલા અને મોટી કોઠીઓ શોભાયમાન છે.

મહારાજા સાહેબનાં માતાજીની સ્મૃતિમાં એક વિશાળ મંદિર બનાવ્યું છે, જેમાં તેમની શાંતિમયી મૂર્તિ સ્થાપિત છે. તેની દેવમૂર્તિના જેવીજ પૂજા અને માનતા થાય છે. માતાપ્રતિ પુત્રના જીવતા–જાગતા પ્રેમસમ્માનનું આ પ્રમાણ છે.

મહારાજા માધવરાવ સિંધીઆ, જેમના અકાલ મૃત્યુએ આ દિવ્ય સ્થાનને વૈધવ્યરૂપ આપી દીધું છે, તેઓ હમેશાં માતાના મંદિરમાં જઇ સવિનય અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ પૂજા કરતા હતા. આજ મંદિરની સામે તેમની સ્મૃતિમાં પણ એક વિશાળ અને દિવ્ય મંદિર બની રહ્યું છે. આની લાગત લગભગ ૧૦–૧૨ લાખ રૂપિયાની થશે. ભારતવર્ષમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારે અને કેવી રીતે ચાલી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તરાભિલાષી પુરુષ આ સ્થાનમાં આવીને સ્વયં જોઇ શકે છે.

શિવપુરીમાં રાજમહેલ પણ મોટા ઠાઠવાળો છે; અને અહીં કચેરીઓ તથા અનેક મનોવિનોદનાં સ્થાનોની ઇમારતો ઘણી શોભાયમાન છે.

શિવપુરી રેલ્વે સ્ટેશનની પાસે એક અસંત સુંદર અને દિવ્ય જૈન સંસ્થા છે, જેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ લેખનો વિષય છે.

આ સંસ્થાનું નામ શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ છે. સાત વર્ષથી આનું અસ્તિત્વ છે. આના જન્મદાતા સ્વર્ગીય શાસ્ત્રવિશારદ જૈન આચાર્ય શ્રી. વિજયધર્મસુરી છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્વાનો, ત્યાગી, સચ્ચરિત્રશાળી, ઉચ્ચાશયી તથા ધર્મપરાયણ ઉપદેશક અને સંચાલક ઉત્પન્ન કરવા, એ છે. પહેલાં આ સંસ્થા મુંબઇમાં હતી. તે પછી બનારસ ગઇ, ત્યાંથી આગ્રે અને હવે ત્રણ વર્ષથી શિવપુરીમાં છે. આ સંસ્થા જૈનસમાજની સહાયતાથી સ્થાપિત થઇ છે અને પ્રધાનતઃ જૈનોની સહાયતાથી ચાલી રહી છે. એટલામાટે આને જૈન સંસ્થાજ કહેવામાં આવે છે. અત્યારે આમાં ૪૫ વિદ્યાર્થી છે. શિક્ષણક્રમમાં ૯ કક્ષાઓ રાખવામાં આવી છે. ૬ કક્ષાઓ વિદ્યાલયની અને ૩ મહાવિદ્યાલયની. વિદ્યાલય વિભાગમાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ધાર્મિક, ગણિત, હિંદી આદિ વિષયો છે અને મહાવિદ્યાલય વિભાગમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી. શારીરિક વ્યાયામ બંને વિભાગમાં આવશ્યક છે. ચરિત્રસુધાર મુખ્ય વિષય છે. ચાર અધ્યાપકો વૈતનિક છે. બે એક આજ સંસ્થાના ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થી અને કેટલાક જૈન સાધુ–જેઓ અહીં રહે છે–આ કાર્યમાં દત્તચિત્ત થઇને સહાયતા કરે છે. જૈન સાધુઓના સાથે રહેવાથી વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર ઉપર મોટો પ્રભાવ પડે છે.

પાઠશાળાની સાથેજ બોર્ડીંગ હાઉસ પણ છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓની રહેણી–કરણી અને ખાનપાન પ્રાચીન ગુરુકુલ પદ્ધતિ પ્રમાણે હોઇને એક પ્રાચીન આદર્શનું સ્મરણ કરાવે છે. શિક્ષણમાં તથા અન્ય વિષયોમાં પણ પ્રાચીન અને નવીન આદર્શોનું મિશ્રણ છે.

વિદ્યાર્થીઓને ખાનપાન, કપડાં, પુસ્તક વગેરે આજ સંસ્થા તરફથી અપાય છે. આને માટે વાર્ષિક ખર્ચ દશ–અગિયાર હજારનું લગભગ છે. સ્થાન રમણીય છે તથા હવાપાણી ઉત્તમ છે. એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી સારી રહે છે. દેશી ખેલોદ્વારા તેઓની પાસે પૂરી કસરત કરાવવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થાને માટે વિદ્યાર્થીઓમાંથીજ ૭ નિયંતા નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં પ્રત્યેકને ૭-૭ સાત-સાત વિદ્યાર્થી સુપ્રત કરવામાં આવ્યા છે. તે વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં તથા અન્યાન્ય બાબતોનો ખ્યાલ આજ નિયંતા રાખે છે. જો કંઈ વિશેષ આવશ્યકતા હોય તો નિયંતા સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને સૂચિત કરે. વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબી બનાવવાનો અહીં પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સંસ્થાના મંદિરની સફાઈ, દેવમંદિર તથા ગુરુમંદિરની સફાઈ, શાક લાવવું વગેરે ઘણાં કામો વિદ્યાર્થીઓ જાતે કરે છે. જ્યારે રસોઇયો નથી આવતો, ત્યારે તેઓ પોતાની રસોઇ પણ બનાવી લે છે. તેઓ સ્વયંપાકના અભ્યાસી થઈ ગયા છે.

આ વિદ્યાર્થીઓને દર રવિવારે વક્તૃત્વ—કળાસંબંધી શિક્ષણ પણ આપવામાં આવે છે. આ કાર્ય પ્રસિદ્ધ વક્તા શ્રી મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ પોતાના હાથમાં લીધું છે. ૪-૫ વિદ્યાર્થી તો આ વિષયમાં સારી તરક્કી કરી ચૂક્યા છે.

આ વિદ્યાર્થીઓ ધર્મ—પતાકા નામનું એક હસ્તલિખિત માસિકપત્ર પણ કાઢે છે, જેમાં તેમના હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત આદિમાં લેખો રહે છે. આવી રીતે એમની લેખનશક્તિનો વિકાસ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ કેવળ સ્થાનિકજ નહિ, પણ ઘણા દૂર દૂરથી આવે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તો ગુજરાત પ્રાંતથી આવેલા છે.

હમણાં બે વર્ષોથી અહીંના વિદ્યાર્થીઓ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્કૃત પરીક્ષાઓ પણ આપવા જાય છે અને લગભગ બધાજ પાસ થાય છે. આ સંસ્થાની સાથે એક સારૂં પુસ્તકાલય પણ છે. અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ આનાથી સારો લાભ ઉઠાવે છે. આ ઉપરાંત સંસ્થાના કમ્પાઉન્ડમાં એક સુંદર વાટિકા છે, જે હરી-ભરી અને ફળી-ફૂલી રહે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યાન સંબંધી કળાનું શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ સંસ્થાની વ્યવસ્થા બે કમિટિઓદ્વારા થાય છે. એક કમિટિ શિવપુરીમાં છે, જેના સભ્ય થોડાક વિદ્વાન રાજ્ય ઑફિસરો છે અને થોડા નગરના ગૃહસ્થ સજ્જન. બીજી કમિટિ મુંબઇમાં એડવાઈઝરી બોર્ડ.

આ સંસ્થાને ગ્વાલિયર રાજ્ય તરફથી પણ સમયે સમયે સહાયતા મળતી રહે છે. ગયા વર્ષમાં આ સંસ્થાને રાજ્ય તરફથી ૨૦૦૦ની મદદ આપવામાં આવી હતી. સંસ્થાના બોર્ડીંગ હાઉસ-માટે જમીન પણ હમણાં આપવામાં આવી છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સંસ્થા તરફ રાજ્યની દૃષ્ટિ સારી છે.

આ સંસ્થાના સ્થાપક શ્રી વિજયધર્મસુરી હતા, કે જેઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ જૈનધર્મના પારંગત પંડિત અને પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્ય હતા. તેમનું નામ દૂર દૂર દેશોમાં વિખ્યાત છે. યૂરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનો જેમનો જૈનધર્મ સાથે પરિચય છે, તેઓ પ્રાયઃ તેમને લખ્યા કરતા હતા અને જૈનધર્મ તથા દર્શનસંબંધી પ્રશ્નોનું તેમની સહાયતાથી સમાધાન કરતા હતા. આ સ્વનામધન્ય ધર્માચાર્યજીનો સ્વર્ગવાસ શિવપુરીમાં સં. ૧૯૭૯ માં (૧૯૭૮માં) થયો. તેઓની પવિત્ર સ્મૃતિ સુરક્ષિત રાખવાને માટે જૈનોએ એક સમાધિમંદિર બનાવ્યું છે. આ મંદિરની જમીન શિવપુરી સ્ટેશનની પાસે જે ઘણી મોકાની છે, તે સિંધીયા સરકારે આપી હતી. મંદિર ઘણું સુંદર છે. એમાં ઉક્ત આચાર્ય મહારાજની દિવ્ય મૂર્તિ સ્થાપિત છે. આજ મંદિરની સાથે પૂર્વોક્ત સંસ્થાને સંબંધ છે.

શ્રી વિજયધર્મસુરીજીના સ્વર્ગવાસ પછી આચાર્યના આસન ઉપર તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસુરી વિરાજમાન થયા, જેઓ આ સંસ્થામાં રહીને અથવા ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં જઇને ધર્મોપદેશ કરે છે. તેઓ સંસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતીના સારા વિદ્વાન અને અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યથી પણ સુપરિચિત છે. તેમની સાથે મુનિ વિદ્યાવિજયજી તથા જૈન દર્શન સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન અને સુવિખ્યાત વક્તા અને અન્ય તપસ્વી સાધુ રહે છે, જેમના પવિત્ર ચારિત્રનો પ્રભાવ આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણો સારો પડે છે. મુનિ વિદ્યાવિજયજીને આ સંસ્થાના આત્મા કહી શકીએ. તેઓ રાતદિવસ પરિશ્રમ કરીને સંસ્થાની દેખરેખ રાખે

છે અને પોતાનો વિશેષ સમય વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ તથા ઉપદેશ આપવામાં રોકે છે. તેઓ કેટલાક વિષયોના પ્રખર અને પૂર્ણ વિદ્વાન તો છેજ; તે ઉપરાંત સરળતા, સચ્ચરિત્રતા અને સજ્જનતામાં પણ એક્કાજ છે. શ્રી વિજયેંદ્રસુરી મહારાજ, જેઓ અત્યારે આચાર્ય પદવીપર છે, તેઓ જૈનધર્મના એક આદર્શ સાધુ છે. આટલી ઉંચી પદવી ઉપર હોવા છતાં પણ તેમને અભિમાન અને અહંકારનો સ્પર્શ પણ નથી. એવો કયો મનુષ્ય છે, કે જે તેઓને મળીને પ્રસન્ન અને પ્રફુલ્લિત ન થઇ જાય! દર્શન કરતાંજ તેમની પવિત્ર, પ્રસન્ન અને દિવ્ય મૂર્તિનો બધા ઉપર પ્રભાવ પડે છે. તેઓ મીલનસાર પણ ઉંચા દરજ્જાના છે. કેવળ જૈનોપરજ તેમનો પ્રભાવ છે એમ નહિ, પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, ઇસાઈ આદિ દરેક ધર્મના લોકો ઉપર પણ છે. બધાં એમનું સન્માન કરે છે. તેમનું ધર્મ અને લોકસંબંધી જ્ઞાન એટલું બધું ઉન્નત છે કે તેમની સાથે કોઇપણ વિષય ઉપર વાતચીત કરતાં તમને તેજ વખતે બરાબર ઉત્તર મળશે. હું જૈન નથી, પરંતુ મને જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોને મળવાનો બહુજ અવસર મળ્યો છે. જૈન સાધુઓના સંબંધમાં હું વિનાસંકોચે કહી શકું છું કે, તેઓમાં કોઇકજ એવો સાધુ હશે, જે પોતાના પ્રાચીન-પવિત્ર આદર્શથી નીચે પડયો હશે. મેં તો જેટલા સાધુ જોયા, તેઓને મળવાથી ચિત્તમાં એજ પ્રભાવ પડયો કે તેઓ ધર્મ, ત્યાગ, અહિંસા તથા સદુપદેશની મૂર્તિ છે-તેઓને મળવાથી ઘણી પ્રસન્નતા થાય છે. જે સાધુ મહારાજાઓનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેઓ તો અસાધારણ વ્યક્તિ છે. કેવળ તપસ્વી સાધુ નહિ, બલ્કે પ્રકાંડ વિદ્વાન અને અનુભવી.

આ સંસ્થામાં એક નવી જાત જોવામાં આવી. લગભગ દોઢ વર્ષ થયાં જર્મનીથી એક વિદૂષી મહિલા અહીં આવીને રહી છે. એનું અસલી નામ ડૉ૦ શાલોટે ક્રૂઝે અને ભારતીય નામ સુભદ્રાદેવી છે. તે પી. એચ. ડી. ની ઉપાધિથી વિભૂષિત અને લીપઝિગ યુનિવર્સિટિની એસિસ્ટંટ પ્રોફેસર છે. આ બાઇ ભારતવર્ષની કેટલીયે ભાષાઓથી પરિચિત છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી પહેલવી વગેરે. યૂરોપની તો બધીયે ભાષાઓ તે જાણે છે. આ સંસ્થામાં તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન આગમ, જૂની ગુજરાતી વગેરેનો અભ્યાસ કરી રહી છે. થોડો સમય થયાં તેણીએ આચાર્યશ્રી વિજયેંદ્રસુરી મહારાજની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી છે. માંસાહારાદિનો તેણીએ સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે અને હિંદુસ્થાની જ્ઞાતિ પ્રમાણે દાળ-ભાત-રોટલી-શાક વગેરેનું ભોજન કરે છે. હિંદી સભ્યતા ઉપર તેણીનો ઘણોજ અનુરાગ છે. 'ધર્મ-ધ્વજ' નામની ગુજરાતી માસિકપત્રિકામાં તેણીના ગુજરાતી લેખો પ્રાયઃ પ્રકાશિત થતા રહે છે. આ વિદૂષી બાઈ, આ સંસ્થાના ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી પણ ભણાવે છે. તેણીએ ભાષા-વિજ્ઞાનસંબંધી સારી શોધ કરી છે. બેએક પુસ્તકો પણ તેણીનાં બહાર પડી ચૂક્યાં છે. હું આ વિદુષીને મળ્યો અને મળવાથી ચિત્ત ઘણુંજ પ્રસન્ન થયું. આ બાઇ ઘણીજ સરલ સ્વભાવવાળી, વિનયી અને શીલસંપન્ના છે. તેણીની જૈનધર્મ તથા અન્ય ભારતીય ધર્મોપર શ્રદ્ધા જોઇને મને ઘણીજ પ્રસન્નતા થઇ.

આ સંસ્થા દિન-પ્રતિદિન ઉન્નતિ કરતી રહે અને જે ઉદ્દેશ્યથી તેની સ્થાપના થઇ છે, તેની શીઘ્ર પૂર્ણરીતિથી પૂર્તિ થાઓ, એજ મારી હાર્દિક શુભાકાંક્ષા છે.

(પૌષ ૧૯૮૪ ના 'સુધા'માંના લાલા કન્નોમલજી એમ. એ. ના લેખપરથી સ્વતંત્રાનુવાદ.)

૧૦૪–વિધવાવિવાહવિષે શાસ્ત્રોના પૂરાવા

ધર્માચાર્યોના વિરોધનાં કારણો

જ્યારે આખું જગત એમ બૂમ મારી રહ્યું છે કે, વિધવાવિવાહ કરવો જોઇએ; મહાત્મા ગાંધીજી જેવા વિચારવંત પુરુષોએ પણ કહ્યું કે, યુવાનોએ વિધવાઓનો હાથ પકડવો જોઇએ; અનુભવ અને બુદ્ધિ પણ એમ સાબીત કરે છે કે, વિધવાવિવાહ આવશ્યક છે; ત્યારે કેટલાક ટુકડાખાઉ શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો જેઓને અમારે વેદીઆ ઢોર કહેવા જોઇએ, તેઓ 'વિધવા-વિવાહ શાસ્ત્રસંમત નથી' એમ સિદ્ધ કરવા નીકળી પોતાની પંડિતાઇથી વિધવાઓના પૈસા હજમ કરવા ઇચ્છતાં ધર્મને નામે અધર્મનો પ્રચાર કરી રહેલા ધર્મગુરુઓને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, એ ખરેખર ખેદ ઉપજાવનારૂં છે. વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરનારાઓને અમારે જણાવવું જોઇએ કે, ખુદ મનુ ભગવાન લખે છે કે, પાંચ આપત્તિઓમાં સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો. મહાભારતમાં પણ એ માટે પ્રમાણ છે. જ્યારે નલરાજાનો પત્તો ન લાગ્યો, ત્યારે દમયંતીએ બીજો પતિ મેળવવા સ્વયંવર કરાવ્યો હતો. અથર્વ વેદમાં પણ એ માટે જોઇએ તેટલાં પ્રમાણો મળી શકે છે.

ધર્મ એ સર્વની ઉન્નતિમાટે છે. મનુ ભગવાન કહે છે કે–'**यस्तर्केण धर्मं जानाति स तं वेत्ति नेतरः**' જે માણસ ધર્મને તર્કથી સમજવા કોશીશ કરે છે, તેજ માણસ તેને સમજી શકે છે; બીજો નહિ. એ પ્રમાણે વિધવાવિવાહથી લાભ છે કે નહિ તેના વિચારવિના એમ કહેવું કે તે યોગ્ય નથી, એ મૂર્ખાઇ નહિ તો બીજું શું છે? જે શાસ્ત્રમાં એકજ જાતિને ન્યાય મળતો હોય, તે શાસ્ત્રને કૂવામાં નાખી દેવું જોઇએ. જે શાસ્ત્ર દુઃખી વિધવાઓનો નાદ નથી સાંભળતું તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

આ વેદીઆ ઢોરો વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરે છે, તેનાં ઘણાં કારણો છે. તેમાંના કેટલાકો ધર્મગુરુઓને ખુશ કરવા માટે તેમ કરે છે. પંડિતોને અમુક પગારની લાલચ છે. આજ વિધવા-ઓને ફસાવી ધર્મગુરુઓ કામવાસનાઓ તૃપ્ત કરે છે અને તે બિચારીઓ પાસેથી લાખો રૂપિયા કઢાવી મોજ ઉડાવે છે. મંદિરોમાં ઘણીખરી ઉપજ વિધવાઓ તરફનીજ હોય છે. હવે જો એ વિધવાઓ પુર્નલગ્ન કરે તો ધર્માચાર્યોની મોજમજા નાશ પામે. આ પ્રમાણે પોતાના અંતઃકરણના અવાજની વિરુદ્ધ વેદીઆ ઢોરો પોતાનાં શિંગડાં ઉંચાં કરે છે, એમાં નવાઇ નથી.

આ વેદીઆ ઢોરોને અમારે પૂછવું જોઇએ કે, વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ નહિ મળવાથી અને તમારા તેમનાપરના અનહદ જુલમથી જ્યારે તેઓ ઈસાઈ કે મુસલમાન બનશે, ત્યારે શાસ્ત્રોને કોણ પૂછશે? તમે તમારી સ્મૃતિઓને ચાટતા રહી જશો, તમારી વહુ–બેટીઓ દુઃખની ભોગ થઈ ઈસાઇ કે મુસલમાન બની જશે, જે તમે આજ જોઇ રહ્યા છો. વિધવાવિવાહના વિરોધ-માં સમસ્ત હિંદુજાતિનો વિનાશ દેખાય છે. શું તમારી સ્મૃતિઓ એમ કહે છે કે, હિંદુજાતિનો નાશ થવા દેવો? શું તમારાં શાસ્ત્રો એમ કહે છે કે, તમારી વિધવાઓ વેશ્યાઓ બને? આજની હિંદુજાતિની અધોગતિ વિધવાવિવાહના વિરોધથીજ થઇ છે. જ્યાંસુધી વિધવાઓના દુઃખનો અગ્નિ બળ્યા કરે છે, ત્યાંસુધી બીજી સ્વરાજ જેવી બાબતોની વાત કરતાં શરમ કેમ ન આવે! માટે વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. તેમાં મોટું પુણ્ય છે. દરેક માણસે પોતાની જાતિ અને દેશની રક્ષામાટે વિધવાવિવાહનો પક્ષ લેવો જોઇએ. આ વાંચીને વેદીઆ ઢોરો સમજે તો સારૂં.

("હિંદુસ્થાન" દૈનિકના એક અંકમાં લખનાર–શ્રી વલ્લભદાસ ભગવાનજી ગણાત્રા.)

૧૦૫–સેવાધર્મનો સંન્યાસી

સંવત ૧૯૭૯નો હડહડતો દુષ્કાળ છે. મરેલાં ઢોરનાં ઠેરઠેર મુડદાંનો તો પારજ નહિ. દુષ્કાળે રાડ બોલાવી છે. દલિતોના બાપાને કાને આ અવાજ પહોંચે છે અને આજ દુષ્કાળમાં નવદીક્ષિત થયેલા, સેવાની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમા સુખદેવભાઇ સાથે ઝાલોદ તાલુકાની નિરીક્ષામાટે તેઓ સંચરે છે. ભગવાન સૂર્યનારાયણ આ પ્રદેશ ઉપર જાણે ખાસ ગુસ્સે થયા હોય તેમ, આકાશમાંથી ચોમેર અંગારા વરસાવી રહ્યા હતા. જ્યાં જુઓ ત્યાં લૂખું સૂકું વેરાન, રસકસનું ક્યાંય નામ–નિશાન નહિ. આકડા દૂધવિહોણા સૂકાઇને ઉભેલા. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉકળાટ, ઉદ્વેગ અને આક્રંદ.

આવા વિકટ દેશકાળમાં સીમલાની શીતળ ટેકરીપરથી, ત્યાંની શીતળતા આ મરુભૂમિ પર પ્રસરાવવા મુકામ આવી પહોંચેલા આ દેવ–પાર્ષદ શંકરપુરા નામના ભુંડા–ભુખ જેવા ગામને પાદરે આવી પહોંચ્યા. બપોરના ધગધગતા ઘોમમાં નરી કંગાલિયતના ઓળા સમુ કંઇક સરી જતું જોયું. એ શું હતું ? અન્નને અભાવે પેટ અને પીઠ જેનાં એક થઇ ગયાં છે, જળને અભાવે જેનું શરીર રસકસવિહોણું રૂક્ષ અને વસ્ત્રને અભાવે સાવ નગ્ન, એવું કેવળ હાડકાંઓનું એક માનવ–માળખું હતું. એ એક વૃદ્ધા હતી. ઢસડાતે પગે તે પસાર થઇ રહી હતી. બાપાનો અણધાર્યો ભેટો થયો. આ દશ્યથી બાપાની આંખે અંધારાં આવ્યાં, આંખે હાથ દીધા અને પીઠે ફરી વસ્ત્રો પાછલે હાથે ડોસી તરફ ફેંક્યાં. બાપાને પંચમહાલમાં આણી ભીલ સેવાની પ્રથમ દીક્ષા દેનારો આ પહેલો પ્રસંગ.

× × × ×

નીતર્યા બિલોર જેવું તમારી સામે એક સુંદર તળાવ કલ્પો. એની ઉપર મઝાની એક નાનકડી રામટેકરી અને એના શિખર જેવી ઉગતા સૂરજના રતુંબડા તાપમાં ખીલી નીકળતી એક સુરમ્ય ભીલશાળા. દાહોદથી ૧૬ માઇલ છેટે, અરણ્યમાં મૂડાહેડા નામના ગામડાનું આ દશ્ય. વર્ષમાં ઘણીવાર આ શાળાના નિરીક્ષણ માટે બાપા આવે, તેમ આજે પધારેલા છે. હાથેપાણી લેવા ન ટેવાયેલા ભીલ બાળકોને સુઘડ બનાવવા ભીલસેવામંડળની દરેક શાળામાં બાપાનું ફરમાન છુટેલું છે કે, શિક્ષકે જાતિદેખરેખ નીચે નિત્ય સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે આજે ભીલ વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી વૃદ્ધ બાપાને મોખરે રાખી સ્નાનમાટે ઉતરી પડી. સૌ નહાવા લાગ્યા. એવામાં સડેલ માથાવાળું ગોબરૂં ભીલ બાળક બાપાની નજરે પડ્યું. બાપાએ એ બાળકને પ્રેમપૂર્વક ચોળી ચોળી ઘણી મિનિટ સુધી નવરાવ્યું–હાથ ધોયા, પગ ધોયા, ગરદન પણ ચોળી ચોળીને સાફ કરી અને પેલું ગંધાતું માથું કશાએ સોચવિના સાફ કર્યું. બાળક તો નાહી રહ્યું. તેને પોતે નહાય ત્યાંસુધી ટાઢમાં શી રીતે ભીનું રખાય ? એટલે કિનારા ઉપર પડેલો પોતાનો સુઘડ ટુવાલ લઈ એ ભીલ બાળકનો સારોય દેહ અને પેલું માથું ઘસી ઘસીને લૂછ્યાં; અને પછી બાકી રહેલું પોતાનું અડધું કોરૂં શરીર પાણીમાં ઝબોળી, બહાર આવી જાણે કશુંજ ન બન્યું હોય તેમ તેજ ટુવાલે પોતાનું શરીર લૂછ્યું......સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીના દરિદ્ર નારાયણ સાથેનો આવો અનેરો સાક્ષાત્કાર ખરેખર દુર્લભ...ઓ સુધરેલા વાચકો ! આ અભેદ દર્શનથી તમે શી લાગણી અનુભવો છો ? એ એકાંતમાં તમારા અંતરાત્માને જરૂર પૂછી જોશો.

× × × ×

સંવત ૧૯૭૯ના આશ્વિનની વિજયાદશમી છે. ભીલસેવા મંડળનું કામ હજી શરૂઆતનું છે. ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦ મોટેરા મળી ૪૦ જણ દેવગઢ બારિયાની દશેરામાં ભાગ લેવા, જેસાવાડેથી એક દિવસના લગભગ બાવીસ માઇલની ઘોર વગડાની મુસાફરી કરી લોથપોથ થઇ, એક ઓળખીતાને મેડે પડ્યા છે. એ મેળાનું, એના 'ફેન્સી ફેર'(જુગારખાના)નું અને એ મેળાને અંગે ઠેરઠેર મંડાતી દારૂની પરબોનું વર્ણન પ્રત્યક્ષ હકીકત બાપાને વદદ દસ્તેજ, એક વખત 'સૌરાષ્ટ્ર'-માં આવી ગયું છે, એટલે એ કથા અત્ર ગૌણ.

સંધ્યા વીતી ગઇ છે. સેંકડો ભીલ દંપતીઓ, ઘુઘરમાળ બાંધી ઢોલકિના સૂર પૂરી, કલ્લોલ કરતાં, નાચતાં–કૂદતાં, સારાયે ગામમાં ઘૂમે છે. ત્યાં તો મોટી મોટી મશાલો સાથે બારિયાની 'ભીલ–બોર' દેખાઇ, સવારી આવી લાગી. તાજેતરમાંજ ભીલસેવા મંડળે છપાવેલું ભીલગીતોનું

સ્વચ્છ રહેવું, દારૂ ન પીવો વગેરે દશ શિખામણોનું એક પતાકડું છુટાછવાયા ભીલ સેવકો આ મેળામાં ખપાવી રહ્યા હતા.

અંધાધુંધીવાળી આ સવારી પૂરી થવા આવી. ચકોર દિવાન સાહેબ એમના પારદર્શક ચશ્મામાંથી ઝીણી દષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ પામી ગયા; મુસલમાન સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ, તેમજ ફોજદારો વચ્ચે 'હોમરૂલિયો' 'હોમરૂલિયો'ની ગુસપુસ થવા લાગી.

હજુ અમે સહુ ઉતારે જઇ માંડ ઠામ પડીએ છીએ, ત્યાં તો ઉપરાછાપરી તેડાં આવ્યાં. 'હોમરૂલિયેકું બુલાતે હૈ.' પૂજ્ય ઠક્કર બાપા તથા અમે સહુ ચાવડી ઉપર ગયા. ઘણો લાંબો સમય ત્યાં નીકળી ગયો. મોડા મોડા ફોજદાર સાહેબ આવ્યા અને રાતોરાત બારિયાના દરબારની હદ છોડી જવાનું ફરમાન છૂટયું. આ વખતે લગભગ રાતના અગીઆર થયા હતા. બારિયાની હદ છોડવા આઠ માઇલનું જંગલ નાનાં બાળકોને લઇ વટાવવું પડે તેમ હતું.

દિવાન સાહેબ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા હતા કે, "અમૃતલાલ નામનો એક બુઢ્ઢો ખાદીધારી 'હોમરૂલિયો' ભીલોને બ્હેકાવવા, ચાળીસેક ચળવળીઆની ફોજ લઈ બારિયાની સામ્રાજ્યનિષ્ઠાની પ્રતિષ્ઠા ખરાબ કરવા શહેરમાં દાખલ થઈ ગયેલ છે." પરિણામે રાતોરાત હદપારીનો આ મૌખિક હુકમ.

પણ બાપા ક્યાં ગાંઠે તેમ હતા ? લેખિત હુકમ માગ્યો. તે તો હતો નહિ, એટલે બાપાએ કહ્યું કે 'આ મારાં નાનાં બાળકોને લઇને આટલી રાતે જવું મારેમાટે શકય નથી. અમને ઉંચકીને તમારી હદની બહાર મૂકી આવો.' આમ કહી રજા લઈ, ઉતારે આવ્યા; તો ત્યાં મુકામ આપનાર ઉપર તવાઇ હતી. અંતે મકાન તો ખાલી કરાવ્યું અને અમે તો આટલી મોડી રાતે ભૂખ્યાં–તરસ્યાં નાનાં બાળકોને લઇ ગામના તળાવ ઉપર ઠંડીમાં જઇ પડયા. વચ્ચે બાપા અને આસપાસ મુંબાઇના શ્રીકાંત શેઠ અને રતીલાલ શેઠ; ચોતરફ બાળકોનું કુંડાળું રાત ગાળવા પડયું. જરા ઝોકું આવ્યું કે એકાદ ફોજદાર ઘોડે ચઢી આવ્યોજ હોય; 'કેમ અમૃતલાલ કાકા ! કંઇ અડચણ તો નથી ને ?' સવારે ઉઠયા, ને આકાશમાં ભળભાંખળું થતાં પથારીઓ ઉપાડી તો નીચેથી ગામલોકોએ શૌચ જઇ કરેલો બગાડ નીકળ્યો. જાહેરસેવકનાં બિછાનાં કંઇ ફૂલનાં તો થોડાંજ હોવાનાં છે ?

× × × ×

'ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે !'—યશવાટિકા આશ્રમમાં આવેલા રામજી મંદિરમાં બ્રાહ્મમુહૂર્તની આરતિ આટોપાઇ. જેસાવાડા ભીલસેવા મંડળમાં વીસ વર્ષની પ્રતિજ્ઞા લઇ, દીક્ષિત થનારા સેવકો પાસેના કૂવાપર શીત સ્નાન કરી, રંગમંડપમાં પોતપોતાને આસને ગોઠવાયા. ક્રમવાર એક એક સભાસદને ઉદ્દેશીને પૂ. બાપાએ શિખામણનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. સૌ કોઇના કર્ણોમાં એકજ ધ્વનિ સંભળાતોઃ "પવિત્ર રહેજો, જે કામ લીધું છે તેમાં ઓતપ્રોત થઇ, હાડકાં એ લોકોમાંજ પાડજો અને તમારા નિર્દિષ્ટ સ્થાને પહોંચ્યાવિના કદી પણ થાક ખાવા રોકાશો નહિ." એમના શબ્દેશબ્દ ટાંકું તો સાત સભાસદો માટેનાં સારાં સરખાં સાત પ્રકરણો થાય. વાત તો આજ કહી, પણ એટલી બધી ગંભીર રીતે કહી કે સૌ સ્તબ્ધ થઈ, શરૂ થતી સમાધિના ઘેનમાં ઘેરાવા લાગ્યા. પ્રવચનને અંતે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઇ અને પછી પૂજ્યશ્રી મામા સાહેબ ફડકેનું 'રે શિર સાટે નટવરને વરીએ' તેમજ શ્રીકાંતભાઇનું 'પ્રભુ મોરે અવગુણ ચિત્ત ન ધરો' ગવાયાં. છેલ્લે 'એકજ દે ચીનગારી મહાનલ, એકજ દે ચીનગારી' અશાવરીની લયમાં ગવાયું. પૂ. બાપા તેમજ સૌ સભાસદો તલ્લીન થઈ, અશ્રુપ્રવાહમાં ભીંજાઈ તરબોળ થઇ ગયા. સાક્ષી થવા પૂર્વમાં ધીર ગંભીર છટાથી ભગવાન ભાસ્કરનો પ્રાદુર્ભાવ ધીમે ધીમે થયો. 'ઉગે છે પ્રભાત આજે ધીમે ધીમે, ઉગે છે ઉષાનું રાજ્ય ધીમે ધીમે.'

× × × ×

પૂજ્ય બાપાના હમેશના પોશાકની યાદી—માથે ખાદીનો ફેંટો, ખાદીનો કોટ, કેડીયું ને ખાદીનુંજ ધોતીયું. હાથમાં દોહદમાં હોય ત્યારે લાકડી અને બહાર જાય ત્યારે એકાદ પુસ્તક. કપડાં હાથે ધોયેલાંજ રોડવાય, ધોબીની જરૂર નહિ.

પૂ. બાપા સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિમાં માને છેઃ મંડળ પોતે પણ સો ઉપરાંત સ્કાઉટ્સ ધરાવે છે; અને આ વખતની મુંબાઇની 'સ્કાઉટ જામ્બુરી'માં ભાગ લેવા પચાસ સ્કાઉટ્સની એક ટુકડી ગયેલી પણ ખરી.

જામ્બુરીના મેદાનમાં આજે સમસ્ત સ્કાઉટની કૂચ છે. સહુ 'રાઇટ લેફ્ટ, રાઈટ લેફ્ટ' કરતા ઝૂમી રહ્યા છે. તેમની વચ્ચે આ શું ? આ કોણ ? ખાખી 'નીકર,' ખાખી પહેરણ, કમરપટો, મોજાં, માથે ફેંટો અને સહુને ટપી જાય એવા પગમાં કાળા કાનપુરી દોરીવાળા બૂટ. મંડળના 'સ્કાઉટ ઑર્ગેનાઇઝર' પેલા વણકર બાદશાહ ભેળા કદમજોશ મીલાવતા. આ પડછંદ વીર કોણ છે ? જાણવું છે ? એજ પેલા ઠક્કર બાપા. વાંચનાર! આશ્ચર્યમાં પડીશ નહિ. ખુલાસો પૂછતાં ઠક્કર બાપાએ જવાબ આપ્યો છેઃ "જેમાં હું માનું છું, જે હીલચાલને મારો સાથ છે, તેના સઘળા કાયદા અને શિસ્ત મારે શિરસાવંદ્ય છે. શિસ્ત ફરમાવે છે કે, મારે યુનિફૉર્મમાં સજ્જ થવું અને તે મારે અનુસર્યેજ છૂટકો." હજી કાનપુરી જોડા જેમના તેમ અનામત છે, ભીલસેવા મંડળની ઑફિસમાં પડયા છે. પુણ્યસ્મરણ તરીકે અમે તો જાળવીજ રાખવાના.

× × × ×

આ તો હજી ગઈ કાલનોજ બનાવ છે. રેલસંકટને કામે બાપા વડોદરે જાય છે. પાવાગઢ, બેડીયા વગેરે માટે 'મેડીકલ એઇડ ટુર'માં સેવક પણ સાથેજ હતો. કેટલાક વખતથી પૂજ્ય બાપાનું રાત્રિભોજન ટ્રેનમાંજ થાય છે. નિયમ પ્રમાણે આજે પણ, ઑફિસના મહારાજે ભાખરી, શાક ને ગોળ બાંધી આપેલ છે. ગોધરામાં રાત પડી ગઈ. એક મહારાષ્ટ્રી મેજીસ્ટ્રેટ એમના એક ડૉકટર સગાને વિદાય દેવા આવેલા. તેમણે ડૉકટરને ઓળખાણ આપીઃ "ઠક્કર સાહેબ ચા નાવ એકટા આહે કા ? હેચ તો મી. એ. વી. ઠક્કર." એમ ઓળખાણ અપાઇ. અરસપરસ જય જય થયા. ડૉકટર સાહેબને આવા મોટા જાહેર પ્રજાસેવક સામે બેસવું પડયું. સંકોચાઇ બેઠા ને ગાડી ઉપડી. પૂ૦ બાપાએ ગોધરા સ્ટેશનના નળમાંથી એક પ્યાલામાં મારી પાસે પાણી ભરાવી રાખેલું. ગાડી વેગમાં આવ્યા બાદ, 'કાં નાસ્તો શરૂ કરીશું ને ?' એમ કહી એક ખૂણાને પાટીએ ચઢયા. આ સાદાઇ ડૉકટર સાહેબ તો જોઇજ રહ્યા.

આજે ભીલસેવા મંડળની વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પરવારી, અમે મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા. વ્યવસ્થાપક સભામાં એક ભાઇને તેના ગુન્હા બદલ માફી અપાઇ હતી. એ વિચારમાં બાપાનો આનંદ માતો નહોતો. એમનું માનસિક વાતાવરણ કેવળ ધાર્મિક કવિતામય બન્યું હતું, જાણે એમની જુવાની પાછી પાંગરતી હતી.

નાસ્તો બાંધેલું છાપાનું પડીકું છૂટયું. અંદરની વાનીમાં પોષક તત્ત્વના ૩૦ ટકા હતા, તો જુલાબના ૭૦ ટકા હતા. ખારી ખારી ભાખરી, બટાકાના અર્ધકાચા અને ફિક્કા કકડા અને થોડોક ગોળ. બટાકાનું મીઠું પણ મહારાજે ભાખરીમાં નાખ્યું લાગતું હતું. સેવક તો માંડ ધીમે ધીમે ચગળીને એક નાનકડી ભાખરી પતાવી શકયો. બિચારા ભૂખ્યા બાપા તો કલાપિની

'હા પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે; પાપી તેમાં ડૂબકી દઇને પુણ્યશાળી બને છે.'

વગેરે કવિતા માણતા હતા. ભોજનની એમને ઓછીજ પડી હતી? આજે તો એક ગુન્હેગારને માફી બક્ષી તેની મોજ મણાતી હતી. ઑફિસના મહારાજે આવાં તો કેટલાંયે વાળુ એ વૃદ્ધ સંન્યાસીને કરાવ્યાં હશે; પણ એ વિતરાગે હજીસુધી, એ બાબતમાં મહારાજને કશુંજ કહ્યું નથી. આ સ્થિતપ્રજ્ઞને તો રસાસ્વાદની કશીજ નથી પડી.

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः। निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति॥

× × × ×

૧૯૭૮નો દુષ્કાળ કંઈક શમ્યો છે. ધગશની મૂર્તિસમા શ્રી ઇન્દુલાલભાઈએ બાપા સાથે મળી ભીલોના એ કાયમી દુઃખના નિવારણાર્થે કંઈક કરવું એવો નિશ્ચય કરી દાહોદથી આઠ માઈલ છેટે ગુજરાતની રળિયામણી અગાશીસમી મીરાખેડીની ટેકરી ઉપર કોઈક શુભ ચોઘડીએ આશ્રમની ખુંટી રોપી. હવે અમારા બાપાના આશ્રમની શરૂઆત, એટલે ઉપર કંઈક છાપરાં, આસપાસ ખુલ્લું અને કહેવાતા મકાનમાં ધસી આવતા પવન અને ધૂળના ગોટાનો સત્કાર. આ વસ્તુસ્થિતિમાં બે જુવાનીઆઓ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા રસાળા ગુજરાતમાંથી આવ્યા અને મુકામ નાખ્યો. દિવસ પછી દિવસ અને મહિના પછી મહિના વીતી ગયા. બન્ને એટલા ખાનદાન નવજુવાન શોખીન અને રસીલા ગુજરાતનિવાસી, ઉપરના એકધારા અરણ્યવાસથી કંટાળ્યા અને એક દિવસ વિચાર કર્યો જમીન ખોદવાનો. દાહોદના બજારમાંથી પાવડા પંખા આવ્યા. પછી ત્રિકમ અને ખડપાનું પીરે

પણ તૈયાર થયું; પણ પેલું છેટે ધોળા ફેંટાવાળું લાંબું સરખું પ્રૌઢ સડકપર શું દેખાય છે ? વિદ્યાર્થીઓમાં ને શિક્ષકોમાં બાપા આવ્યાની ચર્ચા ઉલ્લાસભેર ચાલી. સડકથી આશ્રમ સુધીનો અડધો માઇલ વટાવી બાપા આવી પહોંચ્યા. આશ્રમમાં આવી વસ્તુસ્થિતિને પામી ગયા. કશું બોલ્યા નહિ. આમ ફર્યા તેમ ફર્યા, ત્યાં તો ભીલ બાળકોને રસોડે જમવાનો સમય થયો. ઘંટ વાગ્યો અને આસનો ગોઠવવામાં આવ્યાં. યુવાન શિક્ષકોએ જોયું કે, એ પંગતમાં બાપા પણ સામેલ છે. તેઓ બાપા પાસે આવ્યા, કાલાવાલા કર્યા. પોતાની મ્હેફીલમાં ભાગ લેવા ખૂબ સમજાવ્યા; પણ ઉંડા મૂક ગુસ્સાથી રાતાચોળ થઈ ગયેલા બાપા એકના બે ન થયા તે નજ થયા. આખરે, પપૈયાનું મનમોહન સિકંજબીન ભીલ બાળક સમસ્તમાં થોડું થોડું વહેંચાયું, ત્યારેજ બાપાએ થોડું ચાખ્યું. ભીલોમાં ભીલ જેવા-એમની માફક મકાઈની થુલી, પાનીયા રોટલા ને અડદની દાળ ખાતા. ત્રણ થીંગડાંવાળું ખાદીનું કરકરી કુમાશનું પહેરણ પહેરતા, ભીલોમાં ઓતપ્રોત થઈ જતા એમને જોવા એ તો આ સેવાયુગનું એક દર્શન છે.

× × × ×

"બાપા, જાવ નહિ હો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યો છે અને નદી-નાળાં બે કાંઠે ભરપૂર હશે ને હજી ક્યાં વરસાદ નથી આવતો!" આમ જન્મથીજ મીશનરીનું ઉપનામ મેળવનાર એક કુમળી વયના, પણ પુખ્ત હોદ્દો ધરાવનાર જાંબુઆ શાળાના આચાર્યે કાકલુદીભર્યા અવાજે બાપાને વિનવ્યા.

"મગન, ગઇ કાલે તો આખો દિવસ તેં મને રોકી રાખ્યો. આજ તો ગયેજ છૂટકો." વહેલા વહેલા ઉઠી, મીઠાનું દાતણ કરી, બોકડીનું દૂધ પી, દાહોદથી તેર માઇલ દૂર, મુંબાઇ ઇલાકાને અને માળવાને છૂટા પાડનારી બરાબર હદ ઉપર આવેલા આ રમણીય અર્ધ આશ્રમમાંથી ઝટપટ બાપાએ ચાલવા માંડયું. ઘનઘોર વાદળ, મેઘલી સવાર, ઝરમર ઝરમર વર્ષતો મેહ, સાગરશય્યામાંથી મહત્ત્વના કામમાટે દોડી આવેલા નારાયણસમા વૃદ્ધ બાપાના હાથમાંનો લાંબો દંડ અને વરસાદ ખાળવાને શેષફણા જેવી કામળીની ભીલોડી ઘુમટી અને આસપાસ વરસાદમાં ન નીકળવા આગ્રહપૂર્વક વિનવતું પણ કલ્લાગરૂં સેવકવૃંદ-આ બધું કોઈ પણ પ્રકારના દિલને પલાળવા પૂરતું હતું. કાદવમાં લદબદ થતા, પલળતા ધીમે ધીમે બાપા આગળ વધ્યા. ખરેજ, નદીની ધસ પર આવતાં જોયું તો નદી બે કાંઠે પૂરપાટ વહી જતી હતી. આ ગાંડી જંગલી નદી ભલભલાના છક્કા છોડાવી દેવા સમર્થ છે. તીરે આવેલા એક વૃક્ષ નીચે બેસી જઇ કંઇક વિચાર કર્યો અને ફરી ઉઠયા. નદીના મૂળ તરફ આગળ જતાં ક્યાંક ઉતરાશે એવી આશામાં બાપા આગળ ને આગળ ચાલવા મંડ્યા. ત્યાં તો કોઇક જમાના પહેલાંના દુષ્કાળનો એમનો પુરાણો સાથી નામે રણુજિત પોતાની ઝુંપડીની બાદશાહત માણતો એમને લાધી ગયો. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામરામ થયા. અનુકંપાની લાગણીઓથી આ નાનકડું ભીલ કુટુંબ આ મેઘલી આફતમાં વિચરી રહેલા આ મહાપુરુષ તરફ બાઘાની જેમ જોઇ રહ્યું. નદીપાર ઉતરવાના આ વૃદ્ધના દૃઢ નિશ્ચયને નમતું આપી, ચાર-પાંચ પટ્ઠા ભીલ સાથીઓને લઇ ભીલ રણુજિતે બાપાને સાથ દીધો. ઘણું ચાલ્યા બાદ, કેડ સમાણા પાણીમાં ધસમસતી ઘુઘવતી નદી વટાવી, સવારના છ વાગ્યાના નીકળેલા પાણીથી તરબોળ થઇ ગયેલે કપડે બપોરે અગીઆર વાગ્યે પાંચ કલાકે પાંચ માઇલ વટાવી, આપણા બાપા જાંબુઆથી ગરબાડા આવી પહોંચ્યા. અનેક આફતોની વિકટ નદીઓ અગર જો એમના કાર્યમાં વિઘ્ન તો નાખતી હશે, તોપણ તેને તરી જવા એ ખચિતજ શક્તિમાન છે, એ પૂરવાર કરી આપવા આટલો એકજ બનાવ પૂરતો છે. આ બનાવ પછી ઘણા દિવસ સુધી વૃદ્ધ કેડ દુઃખી છે, સારૂંયે બદન કળ્યું છે, પણ હજી કોઇ દિવસ કોઇ સાથીને ગરબાડેથી જાંબુઆ જતાં, નદીપરતું પેલું ઝાડ વચમાં આવતાં, બાપા પુલકિત ચ્હેરે "આજ તે ઝાડ" કરી નિર્દેશે છે.

('સૌરાષ્ટ્ર' તા-૨૦-૬-૨૮ ના અંકમાં લેખક શ્રી. ઈશ્વરલાલ વૈદ્ય)

૧૦૬--શાહી સીતમોની સામે ઝુઝનાર

હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલે આપેલી આહુતિ

(કરબલાનો ધર્મજંગ આખી દુનિયામાં જાણીતો છે. એ જંગની તૈયારી કરનાર હજરત ઈમામ હુસેનના સેંકડો સંગાથીઓ જુલ્મી સુલ્તાન યઝીદને હાથે રહેંસાઈ ગયા છે. એવા એક પરાક્રમી જવાંમર્દ શહીદની કથા નીચેની ઐતિહાસિક વાર્તામાં આપી છે. કથાની રચના રા. હસનઅલી જાનમહમદના 'હજરત ઈમામ હુસેનનો સત્યાગ્રહ' નામના પુસ્તકના આધારે કરેલ છે. મૂળ પુસ્તક પોણોસો અરબ્બી ગ્રંથોના દોહનરૂપ છે. મૂળ વસ્તુ માટે રા૦ હસનઅલીનું બંધુકૃત્ય સ્વીકારીએ છીએ.)

સાંજ પડવા આવી હતી. આફતાબ પોતાની રોશની સંકેલી લઇ જાણે કે દમીશ્કના જુલમગાર સુલ્તાન યઝીદનાં પાપોથી શરમાતો શરમાતો ક્ષિતિજ નીચે સંતાઇ જવા દોડતો હતો!

કુફાનગરની શેરીઓમાં ઘોડાઓના તબડાટ સંભળાતા હતા. સમશેરધારી સૈનિકો એકજ માણસની શોધ કરતા હતા. ઘરે ઘરનાં બારણાં ઉઘડાવી તેઓ બૂમ મારતા હતા કે, મુસ્લીમ બીન અકીલને બહાર કાઢો, બહાર કાઢો! લોકોના શ્વાસ ઉંચા ચઢી ગયા હતા.

આવે ટાણે કુફાના એક દૂરના ખૂણાની મસ્જીદમાં મગરીબ ઇશાની નમાઝ પઢી એક મુસાફર બહાર આવ્યો. આખા દિવસની ભૂખ અને તરસથી તેના ગળામાં ખરેડી પડતી હતી. ધીમે અને થાકેલે પગલે એ મુસાફર એક ગલીમાં દાખલ થયો. કોઇ ઘરના બારણા આગળ એક ડોસી આતુર ચહેરે ઉભી હતી. તે મનમાં બબડતી હતી કે "મારો બિલાલ ક્યારે આવશે?"

ડોસી પાસે જઇ મુસાફરે સવાલ કર્યો કે "અય અમ્મા! હું આખા દિવસનો તરસ્યો છું, મને પાણી પાશો?"

મુસાફરનું કોમળ મુખ જોતાં, એની આંખોમાંથી નિર્દોષતા ઝરતી જોઈ ડોસીએ કહ્યું—

"અય ખુદાના બંદા! આજની વેળા ઘણીજ જોખમી છે; માટે તારાં બાળબચ્ચાંની સંભાળ લેવા ઘર ભેગો થઇ જા...ચાલ તને પાણી આપું."

મુસાફર ડોસીની પાછળ પાછળ ઘરમાં ગયો અને દિલભર પાણી પીને જરા વાર બેઠો. પછી તેણે રજા લીધી. એટલામાં ડોસીને કંઇક કુતૂહલ થતાં તેણીએ પૂછ્યું.

"મુસાફર! તારૂં નામ શું?"

"અમ્મા! મારૂં નામ મુસ્લીમ બીન અકીલ છે."

"ઓહોહો!!" ડોસીના મ્હોંમાંથી આશ્ચર્યના ઉદ્‌ગાર નીકળી પડયા: "અય મારા સરતાજ! આપ આ દશામાં?! આજે તો મારે ઘેરજ રહી જાઓ, આપની સેવા કરવાની મને તક આપો."

હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલને આખા દિવસના રઝળાટથી થાક લાગ્યો હતો; એટલે હજરતે એક ઓરડીમાં ઉતારો લીધો. થોડુંઘણું અનાજ લઈ હજરત ખુદાની બંદગીમાં લાગી ગયા.

રાતના દશ વાગ્યા હતા. હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલની ઓરડીમાં ઝાંખો દીવો બળતો હતો. ઓરડીમાંથી કુરાને શરીફના કલમા સંભળાતા હતા.

બિલાલ મોડો મોડો ઘેર આવ્યો. ઓરડીમાં દીવો જોઇ તેને નવાઇ લાગી. તેણે પોતાની બુઢ્ઢી અમ્માને પૂછ્યું—

"ઓરડામાં કોણ પૂરાયું છે?"

"બેટા! એ તો આજની રાતનોજ મીજમાન છે, ગરીબ મુસાફર છે."

"પણ તેનું નામ શું?"

"બેટા! કોઇને કહીશ નહિ. એ તો હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ છે."

બિલાલ સમ મારી ગયો. કંઈ પણ બોલ્યા વિના તે પથારીમાં પડી ઉંઘી ગયો.

હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ સત્ય અને ઇન્સાફના ખરા સંગાથી હતા. સામના જાલીમ સુલ્તાન યઝીદની સામે જંગ જમાવનાર હજરત ઇમામ હુસેનના તે જીગરજાન દોસ્ત હતા. હજરત ઇમામ

હુસેન એ યઝીદની સત્તા તોડવા પોતાના ચુનંદા માણસો સાથે કુફા તરફ કૂચકદમ ચાલ્યા આવતા હતા. કુફામાં હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ એમના એલચીતરીકે પ્રજાને જુલમી સુલ્તાન સામે તૈયાર કરી રહ્યા હતા; પણ એવામાં ઓચીંતુંજ યઝીદનું લશ્કર કુફા ઉપર આવી પહોંચ્યું અને કુફા સર કરી, તમામ દરવાજા બંધ કરાવી સુલ્તાનના એ લશ્કરનો સરદાર ઓબયદુલ્લાહ મુસ્લીમ બીન અકીલની શોધ કરવા લાગ્યો હતો. કુફા સર થયું છે અને એટલેજ હજરત ઇમામ હુસેનમાટે કુફા આવવું અતિશય જોખમભરેલું છે, એવી ખબર ઇમામ હુસેનને પહોંચાડવા માટે કોઇ પણ માર્ગે નાસી છૂટવાનો લાગ શોધતા હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ છુપાતા છુપાતા ફરતા હતા. બે દિવસના ઉપવાસને અંતે આજે તેમણે આ ડોશીનો આશ્રય લીધો. એમને પકડવા માટે તો યઝીદના વિજયી સેનાપતિ ઓબયદુલ્લાહે ઇનામો કાઢ્યાં હતાં. રાત અને દિવસ તેના સિપાઇઓ ઘરઘરનાં બારણાં ઠોકી મુસ્લીમ બીન અકીલની ખોજ કરતા હતા.

પથારીમાં પડ્યો પડ્યો બિલાલ ભયંકર વિચારોમાં ગુંથાયો હતો, મુસ્લીમ બીન અકીલની એની ઘણા દિવસોથી શોધ થાય છે, એ તે જાણતો હતો. તેની તલાસ આપનારને ભારે નજરાણો મળશે, એ પણ તેને ખબર હતી. તે વિચારના ઘોડાપર ચઢ્યો.

" હવે મારૂં દારિદ્ર ફીટી જશે. બસ, સવારમાં સહુથી પહેલી ખબર પહોંચાડી દઉં. "

પરોઢીઆના ચાર વાગ્યા, કુકડાના પ્રથમ અવાજે હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ પથારીમાંથી બેઠા થયા. બેઠા થઇને એમણે પરવરદિગારની બંદગી આદરી.

બિલાલ પણ પથારીમાંથી ઉઠ્યો. તેની મા ઉંઘમાં ઘોરતી હતી; એટલે તે મુસ્લીમ બીન અકીલની ઓરડી પાસે ગયો. બારીની ચીરાડમાંથી તેણે અંદર નજર નાખી જોયું તો હજરત આંખો મીંચી બંદગી કરતા હતા. ઘડીભર બિલાલને દિલમાં ડંખ થયો, પણ તેની નજર આગળ સરદાર ઓબયદુલ્લાહની મહેરબાની નાચવા લાગી. મક્કમ પગલે તે ઘરબહાર ચાલ્યો ગયો.

હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ તો ધ્યાનમગ્ન હતા. ખુદાની સાથે તે એકતાન બન્યા હતા. હાથમાં તસ્બી ધીમે ધીમે ફરતી હતી, બહાર કુકડો સવારની છડી પોકારતો હતો.

મુસ્લીમ બીન અકીલે વઝીફે—નમાજ પછીની દોઆ શરૂ કરી; એટલામાં બહાર રસ્તાપરથી સંખ્યાબંધ ઘોડાના દબડાટનો અવાજ આવવા લાગ્યો. એ અવાજ નજદીક આવતો હતો.

ડોશી પથારીમાંથી સફાળી ઉઠી.

" સરતાજ ! નાસો, નાસો ! કોઇએ દગો કર્યો જણાય છે...અલ્યા બિલાલ, ઓ બિલાલ !"

પોતાના છોકરાને ડોસી બૂમ મારવા લાગી.

પણ બિલાલ ક્યાંથી જવાબ આપે ? ડોસીએ બિલાલની પથારી ખાલી જોઇ.

" યા ખુદા ! મારા હરામી દીકરાએ ગજબ કર્યો ! એણેજ બાતમી આપી દીધી ! !"

ડોસી કલ્પાંત કરવા લાગી.

એટલામાં તો ઘોડેસ્વારો ઘરના દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યા. નાસવાનો લગારે સમય નહોતો. અચબુચ બખ્તર પહેરી સમશેર અને ઢાલ લઇ તેઓ બહાર નીકળી પડ્યા.

એમની સામે સિત્તેર સ્વારો સમશેર ચમકાવતા ઉભા હતા. સવારના આછા અજવાળામાં એ સઘળા સિપાઇઓ ભૂતાવળ જેવા લાગતા હતા.

ખુદા તાલાહનું નામ લઇને હજરત એમના ઉપર ત્રાટક્યા. પ્રથમ ઝટકેજ પહેલા સ્વારને ઉડાવી દઇ વિજળીના વેગે તે ઘોડાપર કૂદ્યા અને પછી કોઇ હજાર હાથવાળા મહાવીરની જેમ સમશેરના ઝપાટા બોલાવવા લાગ્યા. રસ્તો સાંકડો હતો, એટલે એમને સામાવાળાઓ ઘેરી શકે તેમ નહોતા. જેમ જેમ તેમની સામે સ્વારો આવતા ગયા, તેમ તેમ તો ધડથી માથાં જૂદાં પડવા લાગ્યાં. હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ એક અથંગ લડવૈયા હતા. એમની તલવાર જેનાપર પડતી તે ભોંયભેગો થતો હતો. સ્વારો પાછા હઠવા લાગ્યા. હજરતને અજાયબ શૂરાતન ચઢ્યું. એ [illegible] જેમ શત્રુઓને વાઢવાજ માંડ્યા. દિવસ ઉગ્યો એટલી વારમાં તો તે ગલીમાં [illegible] અને લોહીની નદી વહેવા લાગી.

હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ અજબ જવાંમર્દીથી જંગ ખેલી રહ્યા હતા. એમનું ધ્યાન કેવળ સમશેર ચલાવી શીર જૂદાં કરવામાંજ હતું. એવામાં થોડા ઘોડેસ્વાર જંગમાંથી લાગ જોઇ નાસી ગયા. એમણે સેનાપતિને હજરતની કાતીલ બહાદૂરીની ખબર આપી. થોડી વાર થઇ કે તુરતજ તાજા તાજા દોઢસો ઘોડેસ્વારો તબડાટી કરતા આવી પહોંચ્યા. એમણે આવતાંવેંતજ હજરત ઉપર દૂરથી તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યો, પથરાઓનો ધોધમાર હલ્લો ચાલુ કર્યો, લડાઇના કાનુનોથી ઉલટા જઇ એમણે આમ બેવફાઇથી જંગ આદર્યો, ત્યારે હજરત શાંત બનીને ઘોડા ઉપર બેઠા રહ્યા.

“સનન્‌!” કરતો એક જંગી કાળમીંઢ પહાણો આવીને હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલના કપાળમાં ચોંટયો. તીરના સતત મારથી એમનું શરીર વિંધાઇને ચારણી જેવું થઇ ગયું. ઘોડા ઉપરથી આમ ડફ દઇને નીચે પડયા; પરંતુ ભીંતને ટેકો દઇ બેસી ગયા. ફૂટેલા કપાળમાંથી વહેતા લોહીથી તેમની સુરત લાલ ચણોઠી જેવી બની રહી.

ઓચિંતાજ એ દિવાલ આગળથી એક માણસ નીકળ્યો. એણે પોતાની સમશેર સોઇ ઝાટકી-ને મુસ્લીમ બીન અકીલને લગાવી. હજરતનો હોઠ લઇને તલવારનો એ ઘા ચાલ્યો ગયો. છેલ્લી ઘડીએ આમ ચારે કોરથી ઝટકા સહન કરતા તે દિવાલને ટેકે દઢ થઈ બેઠા રહ્યા.

ઘોડેસ્વારોએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમને મુસ્કે ટાટ બાંધી સાંઢિયા ઉપર બેસાડીને જુલ્મગાર સરદાર ઓબયદુલ્લાહ પાસે લઇ ગયા.

મુસ્લીમ બીન અકીલનો શ્વાસ રૂંધાતો હતો. એમની કાયા ઉપરના અપરંપાર ઝખ્મો ટરતા હતા. મોત એમનાથી બહુ દૂર નહોતું. એમણે ઓબયદુલ્લાહને કહ્યું—

“જાલીમોના ઓ દૂત! યાદ રાખજે કે, આખરે સત્યનોજ વિજય છે. કુફા અને શામના ખરા માલેક તો હજરત ઇમામ હુસેનજ છે. થોડા વખતમાં તારા સીતમગાર સુલ્તાનના તખ્તને-એ તારાજ કરશે.

ઓબયદુલ્લાહ લાલચોળ થયો. એણે બરાડો નાખ્યોઃ ‘નાપાક આદમી! અત્યારે મોતને આરે ઉભો છે, છતાં તારૂં ગુમાન નથી જતું. તારી લાશને તો ગીધ–ગરજાં આગળ ફેંકાવી નાખવી જોઇએ.’ એમ કહીને તેણે પોતાના માણસને હુકમ આપ્યો—

“આ બંડખોરને કોઠા ઉપર લઈ જઈ તેનું માથું વાઢી તેની લાશને નીચે ખાઇમાં ફેંકી દો.”

મુસ્લીમ બીન અકીલને તો જીંદગીની પરવાહ નહોતી; પરંતુ એમને છેલ્લી એક બે ઇચ્છા-ઓ રહી જતી હતી, એટલે એમણે કહ્યું—

“શયતાનના ઓ સાથી! હું આ જીંદગીને ચાહતો નથી, પણ મારે છેલ્લી વસિયત કરવી છે; માટે કોઇ કુરેશીને બોલાવી આપ.”

ઓબયદુલ્લાહે મુસ્લીમ બીન અકીલની આ છેલ્લી માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. કુરેશી આવ્યો. સૌને એમ થયું કે, મરતાં મરતાં પણ આ ઓલીઆને સ્વાર્થ સાંભરતો હશે, એટલે વસિયત કર-વાનું તેને સૂઝયું છે. સૌ એકધ્યાન થઇ હજરત મુસ્લીમના છેલ્લા શબ્દો સાંભળવા ઉભા રહ્યા. મુસ્લીમ બીન અકીલે ચલાવ્યું—

“અય કુરેશી! મારા ઉપર સાતસો દરહમનું કરજ છે. ખરા મુસ્લીમ બચ્ચા ઉપર દેવું ન હોય; માટે મારી આખરી ભલામણ છે કે, મારૂં આ અજોડ બખ્તર વેચી નાખી, દેવાના પૈસા ભરી આપજે, એથી મારા જીવને શાંતિ થશે.”

તુરતજ મુસ્લીમ બીન અકીલને એક ચાકર કોઠા ઉપર લઇ ગયો.

એ વખતે આફતાબ મધ્યઆકાશમાં કડક તેજે પ્રકાશતો હતો. જાણે કે સત્યના સોબતી ઉપર ગુજરતો અન્યાય દેખી એને રીસ ચડતી હોય તેમ તેની રોશની ઉગ્ર બળતી હતી. આભમાં નીચે સમડીઓ ગીધાગમારી કરી રહી હતી. હજરત મુસ્લીમના ઝખ્મોમાંથી ધખધખતું લોહી વહેતું હતું. એમણે માથું નીચું નમાવી [illegible]—

“એ પરવરદિગાર! મારા પ્યારા સરદાર હજરત ઈમામ હુસેનને તું [illegible] ફતેહ આપજે. એમના સર ઉપર [illegible] તાજ [illegible]

[illegible]

હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ પોતાની દુઆ આગળ વધારવા જતા હતા, એવામાં તો પેલા ગુલામે એમની ગરદન ઉપર જોરથી સમશેર ઝીંકી. ધડ ઉપરથી માથું ચીભડાંની જેમ જૂદું ઉડી પડયું. એજ ક્ષણે ઓબયદુલ્લાહ કોઠા ઉપર આવ્યો, એણે ફરમાવ્યું—

"મુસ્લીમ બીન અકીલનું ધડ નીચે ફેંકી દઈશ નહિ, મારે તેનું કામ છે."

"જેવી નામવરની ફરમાશ" ગુલામે ઝુકી ઝુકીને સલામ ભરી.

ઓબયદુલ્લાહને આ ઓલીઆ ઉપર આટલા સીતમો ગુજાર્યાથી પણ સંતોષ નહોતો વળ્યો; એટલે એણે તમામ માણસાઇ અને ન્યાયની લાગણી છોડી દઇને નરી હેવાનીઅત અખત્યાર કરી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાન કર્યું કે, આ બંડખોરની સરવિનાની લાશને પગે દોરી બાંધી આખા ગામમાં એ માથાવિનાના ધડને ઘસડી જાવ.

ગુલામોએ એ આજ્ઞા ઉઠાવી લીધી. શેરીએ શેરીએ સત્યના સંગાથી હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલની લાશને એ રીતે ઘસડવામાં આવી. લોકો આ અત્યાચાર જોઇને હાય પુકારવા લાગ્યા; પણ સુલ્તાન યઝદ અને સરદાર ઓબયદુલ્લાહના જાલીમ કોરડા નીચે માથું ઉંચકવાની એ નામર્દોમાં તાકાત નહોતી.

આ રીતે ઇસ્લામના એક જવાંમર્દ ઓલીઆની જીંદગીનો કરુણ છતાં ભવ્ય અંત આવ્યો. કરબલાના ધર્મજંગની તૈયારીમાં સત્યને માટે અપાયલાં અનેક બલિદાનોમાં આ એક અણમોલું બલિદાન હતું. પ્રજાની આઝાદી અને પાક ઇસ્લામની રક્ષામાટે જુલમી ચક્રમાં પીસાયેલા એ શહીદનો રોજો સત્ય અને ઇન્સાફના આખરી વિજયની આલબેલ પોકારતો આજે પણ કુફા ગામના એક વિભાગમાં ઉભો છે.

("હિંદુસ્થાન" તા. ૫-૧-૨૮ના અંકમાંથી)

૧૦૭—ગીતાજયંતિ—દિવસ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજે "ગીતારહસ્ય" માં લખ્યું છે કે "**સમસ્ત સંસારના સાહિત્યમાં ગીતાના જેવો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી.**" એ ઉપરાંત બૌદ્ધોના ત્રિપટક તથા ધમ્મપદ અને ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ સાથે પણ ગીતાની તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢયો છે કે "દુઃખી આત્માને શાંતિ આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણદશાની ઓળખાણ આપનાર અને ટુંકાણમાં ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવી દેનારો ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઇ પણ ભાષામાં નથી."

ખરેખર, ગીતાના જેવો દિવ્ય સંદેશવાહક ગ્રંથ આજ સુધી બીજો નથીજ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે કે તેટલી આજસુધી બીજા કોઈ પણ ગ્રંથના સંબંધમાં થઇ પણ નથી અને થવાનો સંભવ પણ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જો તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા તો કેટલાય ગ્રંથો તૈયાર થાય. ગીતાની ગહનતા, વિલક્ષણતા અને પૂર્ણતાને સમજવાની પ્રચંડ પિપાસા મનુષ્યને અનંતકાળથી લાગેલી છે, કે જેને શાંત કરવાને તે કેટલીયે મજલ કાપી ચૂકયો છે; તોપણ તે પોતાના લક્ષ્યને પહોંચી જઇને ક્યારે પોતાની પિપાસાને શાંત કરી શકશે તે કંઇજ કહી શકાતું નથી.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ મુગ્ધ છે; ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિજ્ઞ ગળગળો થઇ જાય છે; તેના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આફરીન છે અને તેની વીરત્વભરી વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવ આસક્ત થાય છે. કોઇ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે, તો કોઇ તેને ઉપનિષદોનું હૃદય કહે છે; અને કોઇ કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે તો કોઇ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નટવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ઝોળી અને સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ છે, કે જેના વડે માનવી જે કંઇ જોઇએ તે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. જો એમ ન હોત તો લોકોની ભિન્ન રુચિ અનુસાર

ગીતામાંથી કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર ફળો ક્યાંથી નીકળી શકત ?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાંભળતાંજ યૂરોપની જાતિઓ ભીંજાયલી બિલ્લીની પેઠે ધ્રૂજતી હતી; એક સમયે બેબીલોનિયનોના ડરથી યૂરોપીયનો થરથર કંપતા હતા; એક જમાનામાં યૂરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇજીપ્શિયનોનો દમામ ચાલતો હતો અને કોઇ સ્મૃતિગમ્ય કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યૂરોપમાં ફેલાઈ હતી; પરંતુ તે જોરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઇ અને હિંદુજાતિ–એ હિંદુજાતિ કે જે કાસ્પિયન, ગ્રીલ, બલ્ક, હિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માંની જાતિઓથી પણ ઘણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર–કુરુક્ષેત્રમાં, સુરસ શ્રુતિ–મંત્રોની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે–આજપર્યંત શી રીતે અચલ–અટલ રહી શકી છે? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનું જબરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્યજ છે; અને એ વાત પણ સત્યજ છે કે, તે સાહિત્યનું મંથન કરીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતામાં તેનું હૃદય એવી સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી કરીને સંસારમાં આર્યજાતિ યા હિંદુજાતિની પ્રતિષ્ઠા અને મહિમાનો પ્રચાર કરનાર ગીતા જેવો બીજો કોઇપણ ગ્રંથ નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરિદ્ર છે અને છિન્નભિન્ન છે. તેને ધૂર્ત જાતિઓ "કપિલા ગાય" માને છે; પરંતુ જ્યારે તેઓ ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માંડે છે, ત્યારે હિંદુજાતિને ભૂખ્યા વાઘ જેવી માને છે અને તેમનાં ગાત્ર ઢીલાંઢબ થઇ જાય છે. જ્યારે આ જાતિઓ જુએ છે કે, ફૈજીએ ફારસીમાં, આબુ સુલેહે અરબીમાં, સ્લેગને લેટિનમાં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, બર્નુફે ફ્રેંચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગેટીએ ઈટાલીમાં અને ટૉમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં અનુવાદ કરીને ઘણી ખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં સદાચાર શાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમની મારી મસ્તક નમાવે છે અને હિંદુજાતિને આદિગુરુ, આદિસભ્ય, આદિવીર, આદિનીતિજ્ઞ અને આદિશાસક માની લે છે. પછી ભલેને તે માન્યતા પેટમાંજ સંતાડી રાખીને તેઓ સ્વાર્થ-સાધનાને ખાતર મિસ મેયો જેવી સ્ત્રીઓને માયાજાળ ફેલાવવામાં છૂટે હાથે મદદ કર્યા કરે! ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખી છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે "**કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.**" અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષજ રાખતો હતો; કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાંનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ અને માનવના ચિંતનની તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાના "सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वं भूतानि चात्मनि।" એ શ્લોકને વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઇ જતું, તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો! તે પોતાના ગીતા–પુસ્તકને ઇષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો હતો અને તે પુસ્તક અદ્યાપિપર્યંત ન્યુયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર માણસ શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ ત્રણ–ચારવાર પ્રેમ–રુદન કરતો હતો! ચીનાઓએ તેનું નામ "ફિયનછુ" (કૃષ્ણછુ) પાડ્યું હતું અને આજપર્યંત ત્યાં એજ નામથી તે ઓળખાય છે અને તેનું અસલ નામ લુપ્ત થઇ ગયું છે! બાલી અને જાવા બેટની "કવિ–ભાષા"માં ગીતાના કેટલાયે ગદ્ય–પદ્ય અનુવાદ છે અને ફિલ્મોમાં ગીતાનાં બધાં દૃશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વેદો કરતાં પણ વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ જુદી છે. અહીં તો જેણે ગીતા ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ વિદ્વાન કે આચાર્યજ ગણાતો નથી. તેમનો કોઇ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય; અને એજ કારણે અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, શુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગીતા ઉપર એટલાં ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ,

વૃત્તિઓ, નિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઈ વાંચવા માગે, તો તે પાછળ કોઈપણ માણસને બે-ચાર જન્મ તો લેવા જ પડે! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતીય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચન, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. તુલસીકૃત રામાયણસિવાય ભારતવર્ષમાં કોઈપણ ભાષામાં એવો કોઈપણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્ય-પાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતોપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડ-ચેતન-માત્રમાં ગીતોપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડયા છે; પરંતુ તે અવ્યક્ત છે; વ્યક્ત નથી; સુપ્ત (સૂઇ રહેલા) છે, જાગૃત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સુપ્ત ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સજાવવા એજ હિંદુજાતિનું આજનું પરમ આવશ્યક કાર્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ; પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવાનું નથી જાણતા. આપણે "**निर्वैरः सर्व भूतेषु**" નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ઘરમાંજ વેર-ઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે "**युध्यस्व विगतज्वरः**" નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં કૂદી પડતાં ડરીએ છીએ! આપણે "**क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ**" નું પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-બ્હેનોની બે-આબરૂ થતી જોવા-જાણવા છતાંયે નપુંસકતા દર્શાવીએ છીએ. આપણે "**सुखीनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम्**" નો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચતાં ડરીએ છીએ! આપણે "**क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप**" ની બુલંદ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ હીજડાઓની પેઠે બીજાઓના માર ખાયા કરીએ છીએ. આપણે "**नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः**"ની બડાઈ હાંકીએ છીએ; પરંતુ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મબળના પ્રબળ પ્રતાપથી સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી!

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો, જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો તો તો તેનો એક શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના જગાવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ, એક એક અભય વાણીનો એવો નમુનો છે, કે જે અભય વાણીનો ભક્ત મહાકાળને પણ ધૂળ ભેગો કરી શકે છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ? હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક સ્વાભિમાનીએ આ અભય વાણીને પોતાના હૃદય-પટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઇએ. હિંદુસંગઠનના નિશામાં મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભયવાણીનું-આ ગીતોપનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થાય. જેઓ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજી શકતા નથી, તેઓ પોતાની માતૃ-ભાષામાં વાંચે અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધાએ હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઇ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને હિંદુ-જાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ ગજવશે, તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી કોઈ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉંચી કરી શકે. જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને આત્મા-ભિમાનને ખાતર વીર વ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સંસારમાં એવી તે કયી પ્રબળ શક્તિ છે કે જે ઘુંટણીએ પડીને શિર ના નમાવે? ગીતા-સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે હિંદુસંગઠન કરી લઇશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધ્રૂજી ઉઠશે અને મહાભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુ. ૧૧ (તા. ૫ મી ડિસેમ્બર)ને દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે સંસારમાં સૌથી મહાન યુદ્ધ મહાભારત શરૂ થયું હતું અને ધર્મના રક્ષણાર્થે આપણે પણ એજ દિવસથી મહા-

ભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંયે વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય છે પણ ખરો. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતા-વ્યાખ્યાનો, ગીતોપદેશસંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુમહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો. વાસ્તવમાં મંડળની આ યોજનાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ, તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઇક પણ વધુ પ્રચાર થશે અને જેટલો પ્રચાર વધુ થશે, તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તો વિચાર કરતાં મહા આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે, તેનું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સારૂ થાય છે! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઇ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર-વ્યવહારમાં ઉપયોગ થવા લાગે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન મહોત્સવનું રૂપ અપાવું જોઇએ. તે દિવસે "**तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः**" ના તુમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને ભરપૂર કરી દેવું જોઇએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી "**तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्**" ની એવી બુલંદ ગર્જના થવી જોઇએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમાં ગરમાગરમ લોહી ધસી આવે અને તે સંગઠનનો સુદૃઢ 'દુર્ગ' રચવાને બુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

('હિંદૂપંચ' તા. ૧-૧૨-૨૭ ના અગ્રલેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૦૮—હોલી ઔર ઉસપર હમારા કર્તવ્ય

ઇસમેં કોઇ સંદેહ નહીં કિ હોલી હિંદુઓં કા બહુત પુરાના ત્યૌહાર હૈ; પરંતુ ઇસકે પ્રચલિત હોનેકા પ્રધાન કારણ ઔર કાલ કૌનસા હૈ ઇસકા એકમત સે અબ તક નિર્ણય નહીં હો સકા હૈ. ઇસકે બાબત કઇ તરહ કી બાતેં સુનને મેં આતી હૈં. સંભવ હૈ, સભીકા કુછ કુછ અંશ મિલકર યહ ત્યૌહાર બના હો; પર આજકલ જિસ રૂપ મેં યહ મનાયા જાતા હૈ ઉસસે તો ધર્મ, દેશ ઔર મનુષ્યજાતિ કો બડા હી નુકસાન પહુંચ રહા હૈ. ઇસ સમય ક્યા હોતા હૈ ઔર હમેં ક્યા કરના ચાહિયે? યહ બતલાને કે પહલે, હોલી ક્યા હૈ, ઇસપર કુછ વિચાર કિયા જાતા હૈ. સંસ્કૃત મેં 'હોલકા' અધપકે અન્ન કો કહતે હૈં, વૈદ્યક કે અનુસાર 'હોલા' સ્વલ્પ બાત હૈ; ઔર મેદ, કફ તથા થકાવટ કો મિટાતા હૈ. હોલીપર જો અધપકે ચને ગન્ને યા લાકડી મેં બાંધકર જલતી હુઇ હોલી કી લપટ મેં સેંકકર ખાયે જાતે હૈં, ઉન્હેં 'હોલા' કહતે હૈં. કહીં કહીંપર અધપકે નયે જૌ કી બાલેં ભી ઇસી પ્રકાર સે કી જાતી હૈં. સંભવ હૈ વસંતઋતુ મેં શરીર કે કિસી પ્રાકૃતિક વિકાર કો દૂર કરને કે લિયે હોલી કે અવસર પર હોલા ચબાને કી ચાલ ચલી હો ઔર ઉસીકે સંબંધ મેં ઇસકા નામ હોલિકા, "હોલિકા" યા "હોલી" પડ ગયા હો.

હોલી કા એક નામ હૈ "**वसंती नवशस्येष्टि**" ઇસકા અર્થ 'વસંત મેં પૈદા હોનેવાલે નયે ધાન કા યજ્ઞ' હોતા હૈ. યહ યજ્ઞ ફાલ્ગુન શુક્લ ૧૫ કો કિયા જાતા હૈ. ઇસકા પ્રચાર ભી શાયદ ઇસી લિયે હુઆ હો કિ ઋતુપરિવર્તન કે પ્રાકૃતિક વિકાર યજ્ઞ કે ધુએં સે નષ્ટ હો કર ગાંવ ગાંવ ઔર નગર નગર મેં એકસાથ હી વાયુ કી શુદ્ધિ હો જાય. યજ્ઞ સે અનેક લાભ હોતે હૈં; પર યજ્ઞધૂમ સે વાયુ કી શુદ્ધિ હોના તો પ્રાયઃ સભી કો માન્ય હૈ અથવા નયા ધાન કિસી દેવતા કો અર્પણ કિયે બિના નહીં ખાના ચાહિયે. ઇસ ધાર્મિક હેતુ કો પ્રત્યક્ષ દિખલાને કે લિયે સારી જાતિ ને એક દિન ઐસા રખ્ખા હો જિસ દિન દેવતાઓં કે લિયે દેશભર મેં નયે ધાન સે યજ્ઞ કિયા જાય. આજકલ ભી હોલી કે દિન જિસ જગહ ડાંડ-ડંડ ગાડ કર કે ઉસમેં આગ લગાઈ જાતી હૈ, ઉસ જગહ કો પહલે સાફ કરતે ઔર પૂજતે હૈં ઔર સભી ગાંવવાલે ઉસમેં

કુછ ન કુછ હોમતે હૈં. યહ શાયદ ઉસી '**નવશસ્યેષ્ટિ**' કા બિગડા હુઆ રૂપ હો. સામુદાયિક યજ્ઞ હોને સે અબ ભી સભી લોગ ઉસકે લિયે પહલે સે હોમને કી સામગ્રી ઘર ઘર મેં બનાને ઔર આસાની સે વહાંતક લે જાને કે લિયે ઉસકી માલાએં ગૂંથકર રખતે હૈં.

ઇસકે અતિરિક્ત ઇસ ત્યૌહાર કે સાથ ઐતિહાસિક, પારમાર્થિક ઔર રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોં કા ભી સંબંધ માલૂમ હોતા હૈ. કહા જાતા હૈ કિ ભક્તરાજ પ્રહ્‌લાદ કી અગ્નિપરીક્ષા ઇસી દિન હુઇ થી. પ્રહ્‌લાદ કે પિતા દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુ ને અપની બહિન 'હોલકા' સે (જિસકો ભગવદ્‌ભક્ત કે ન સતાને તક અગ્નિ મેં ન જલને કા વરદાન મિલા હુઆ થા) પ્રહ્‌લાદ કો જલા દેને કે લિયે કહા. હોલકા રાક્ષસી ઉસે ગોદ મેં લેકર બૈઠ ગઇ, ચારોં તરફ આગ લગા દી ગઇ. પ્રહ્‌લાદ ભગવાન કે અનન્ય ભક્ત થે, વે ભગવાન કા નામ રટને લગે. ભગવત્કૃપા સે પ્રહ્‌લાદ કે લિયે અગ્નિ શીતલ હો ગઈ ઔર વરદાન કી શર્ત કે અનુસાર 'હોલકા' ઉસમેં જલ મરી ભક્તરાજ પ્રહ્‌લાદ ઇસ કઠિન પરીક્ષા મેં ઉત્તીર્ણ હુએ ઔર આ કર પિતા સે કહને લગે—

રામ નામ કે જાપક જન હૈં, તીનોં લોકો મેં નિર્ભય; મિટતે સારે તાપ નામ કી, ઔષધ સે પક્કા નિશ્ચય.
નહીં માનતે હો તો મેરે, તનકી ઓર નિહારો તાત; પાની પાની હુઈ આગ હૈ, જલા નહીં કિંચિત્ ભી ગાત.

ઇન્હીં ભક્તરાજ ઔર ઇનકી વિશુદ્ધ ભક્તિ કા સ્મારકરૂપ યહ હોલી કા ત્યૌહાર હૈ. આજ ભી 'હોલિકા–દહન' કે સમય પ્રાયઃ સબ મિલકર એક સ્વર મેં 'ભક્તવર પ્રહ્‌લાદ કી જય બોલતે હૈં. હિરણ્યકશિપુ કે રાજત્વકાલ મેં અત્યાચારિણી હોલકા કા દહન હુઆ ઔર ભક્તિ તથા ભગવન્નામ કે અટલ પ્રતાપ સે દૃઢવ્રત ભક્ત પ્રહ્‌લાદ કી રક્ષા હુએ ઔર ઉન્હેં ભગવાન કે પ્રત્યક્ષ દર્શન હુએ.

ઇસકે સિવા ઇસ દિન સભી વર્ણ કે લોગ ભેદ છોડ કર પરસ્પર મિલતે–જુલતે હૈં. શાયદ કિસી જમાને મેં ઇસી વિચાર સે યહ ત્યૌહાર બના હો કિ સાલભર કે વિધિ–નિષેધમય જીવન કો અલગ અલગ અપને કામોં મેં બિતા કર ઇસ એક દિન સબ ભાઇ પરસ્પર ગલે લગ કર પ્રેમ બઢાવેં. કભી ભૂલ સે યા કિસી કારણ સે કિસીકા મનોમાલિન્ય હો ગયા હો તો ઉસે ઇસ આનંદ કે ત્યૌહાર મેં સબ એકસાથ મિલ જુલ કર હટા દેં. અસલ મેં એક ઐસા રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ હોના ભી ચાહિયે કિ જિસમેં સભી લોગ છોટે–બડે ઔર રાજા–રંક કા ભેદ ભૂલ બિના કિસી ભી રૂકાવટ કે શામિલ હો કર પરસ્પર પ્રેમાલાપ કર સકેં. યહી હોલી કા ઐતિહાસિક, પ્રારમાર્થિક ઔર રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ હૈ.

જો કુછ ભી હો, ઇન સારી બાતોં પર વિચાર કરને સે યહી અનુમાન હોતા હૈ કિ યહ ત્યૌહાર અસલ મેં મનુષ્યજાતિ કી ભલાઇ કે લિયે હી ચલાયા ગયા થા; પરંતુ આજકલ ઇસકા રૂપ બહુત હી બિગડ ગયા હૈ. ઇસ સમય અધિકાંશ લોગ ઇસકો જિસ રૂપ મેં મનાતે હૈં ઉસસે તો સિવા પાપ બઢને ઔર અધોગતિ હોને કે ઔર કોઈ અચ્છા ફલ હોતા નહીં દીખતા.

આજકલ ક્યા હોતા હૈ?

કઈ દિન પહલે સે સ્ત્રિયાં ગંદે ગીત ગાને લગતી હૈં, પુરુષ બેશરમ હોકર ગંદે અશ્લીલ કવીત, ધમાલ, રસિયા ઔર ફાગ ગાતે હૈં. સ્ત્રિયોં કો દેખકર બૂરે બૂરે ઇશારે કરતે ઔર આવાજેં લગાતે હૈં. ડફ બજા કર બૂરી તરહ સે નાચતે ઔર બડી ગંદી ગંદી ચેષ્ટાએં કરતે હૈં. ભાંગ, ગાંજા, સુલ્ફા ઔર માંજૂ આદિ પીતે તથા ખાતે હૈં. કહીં કહીં શરાબ ઔર વેશ્યાઓં તક કી ધૂમ મચતી હૈ. ભાભી, ચાચી, સાલી, સાલે કી સ્ત્રી, મિત્ર કી સ્ત્રી, પડોસિન ઔર પત્ની આદિ કે સાથ નિર્લજ્જતા સે ફાગ ખેલતે ઔર ગંદે ગંદે શબ્દોં કી બૌછાર કરતે હૈં. રાખ, મિટ્ટી ઔર કીચડ ઉછાલે જાતે હૈં; મુંહ પર સ્યાહી, કારિખ યા નીલા રંગ પોત દિયા જાતા હૈ; ગંદે શબ્દ કપડોં પર ઔર દિવારોં પર લિખ દિયે જાતે હૈં. ટોપિયાં ઔર પગડિયાં ઉછાલ દી જાતી હૈં, કહીં કહીં પર જૂતોં કે હાર બનાકર પહને ઔર પહનાયે જાતે હૈં. લોગોં કે ઘરોં પર જા જાકર ગંદી અવાજેં લગાઇ જાતી હૈં. ફલ ક્યા હોતા હૈ? ગંદી ઔર અશ્લીલ બોલચાલ ઔર ગંદે વ્યવહાર સે બ્રહ્મચર્ય કા નાશ હો કર સ્ત્રી–પુરુષ વ્યભિચાર કે દોષ સે દોષી બનતે હૈં. શાસ્ત્ર મેં કહા હૈ—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

(૧) કિસી ભી સ્ત્રી કો કિસી અવસ્થા મેં ભી યાદ કરના; (૨) ઉસકે રૂપગુણોં કા વર્ણન કરના, સ્ત્રીસંબંધી ચર્ચા કરના યા ગીત ગાના; (૩) સ્ત્રીયોં કે સાથ તાસ, ચૌપડ, ફાગ આદિ ખેલના; (૪) સ્ત્રિયોં કો દેખના; (૫) સ્ત્રી સે એકાંત મેં બાતેં કરના; (૬) સ્ત્રી કો પાને કે લિયે મન મેં સંકલ્પ કરના; (૭) પાને કે લિયે પ્રયત્ન કરના ઔર (૮) સહવાસ કરના. યે આઠ પ્રકાર કે મૈથુન વિદ્વાનોં ને બતલાયે હૈં. કલ્યાણ ચાહનેવાલોં કો ઇન આઠોં સે બચના ચાહિયે. ઇસકે સિવા ઐસે આચરણોં સે નિર્લજ્જતા બઢતી હૈ, જબાન બિગડ જાતી હૈં, મનપર બૂરે સંસ્કાર જમ જાતે હૈં, ક્રોધ બઢતા હૈ, પરસ્પર મેં લોગ લડ પડતે હૈં, અસભ્યતા ઔર પાશવિકતા ભી બઢતી હૈ. અતએવ સભી સ્ત્રી-પુરુષોં કો ચાહિયે કિ વે ઇન ગંદે કામોં કો બિલકુલ હી ન કરેં. ઇસસે લૌકિક ઔર પારમાર્થિક દોનોં તરહ કે નુકસાન હોતે હૈં. ફિર ક્યા કરના ચાહિયે? ફાલ્ગુન સુદી ૧૧ સે ચૈત્ર સુદી ૭ તક નીચે લિખે કામ કરને ચાહિયેઃ—

(૧) ફાલ્ગુન સુદી ૧૧ કો યા ઔર કિસી દિન ભગવાન કી સવારી નિકાલની ચાહિયે, જિસમે સુંદર સુંદર ભજન ઔર નામકીર્તન હો.

(૨) સત્સંગ કા ખૂબ પ્રચાર કિયા જાય. સ્થાન સ્થાન મેં ઇસકા આયોજન હો. સત્સંગ મેં બ્રહ્મચર્ય, અક્રોધ, ક્ષમા, પ્રમાદ કે ત્યાગ, નામમાહાત્મ્ય ઔર ભક્તિ કી વિશેષ ચર્ચા હો.

(૩) ભક્તિ ઔર ભક્ત કી મહિમા કે તથા સદાચાર કે ગીત ગાયે જાયં.

(૪) ફાલ્ગુન સુદી ૧૫ કો હવન કિયા જાય.

(૫) શ્રીમદ્ ભાગવત ઔર શ્રી વિષ્ણુપુરાણ આદિ સે પ્રહ્લાદ કી કથા સુની ઔર સુનાયી જાય.

(૬) સાધકગણ એકાંત મેં ભજન-ધ્યાન કરેં.

(૭) શ્રી શ્રીચૈતન્યદેવ કી જન્મતિથિ કા ઉત્સવ મનાયા જાય. મહાપ્રભુ કા જન્મ હોલી કે દિન હી હુઆ થા. ઇસી ઉપલક્ષ્ય મેં મુહલ્લે મુહલ્લે ઘૂમ ઘૂમકર નામકીર્તન કિયા જાય. ઘર-ઘર મેં હરિનામ સુનાયા જાય.

(૮) ધુરેન્ડી કે દિન તાલ, મૃદંગ ઔર ઝાંઝ આદિ કે સાથ બડે જોર સે નગરકીર્તન નિકાલા જાય, જિસમેં સબ જાતિ ઔર સભી વર્ણોં કે લોગ બડે પ્રેમ સે શામિલ હોં.

('વિશ્વમિત્ર'ના અંકમાં લેખક—બા૦ હનુમાનપ્રસાદજી પોદ્દાર)

૧૦૯—નવયુવકોં કો આહ્વાન

જિસ જાતિ કા ધર્મ થા ત્યાગ, જિસ જાતિ કી વિદ્યા થી બ્રહ્મજ્ઞાન, જિસ જાતિ કા પરમ પુરુષાર્થ થા મુક્તિ તથા જિસ જાતિ કી શક્તિ થી આત્મ-બલ, વહ જાતિ આજ કહાં હૈ? જિસ જાતિ કે જન્મ સે મરણપર્યંત સમસ્ત સાંસારિક કાર્ય ધર્મ-ભાવ સે ઓતપ્રોત થે તથા જિસકે સમસ્ત આચરણોં, વ્યવહારોં એવં રીતિયોં કે આધ્યાત્મિકતા કે ગૂઢતમ રહસ્ય અન્તર્હિત થે, વહ જાતિ આજ કહાં હૈ? જિસ જાતિ કી ધાર્મિક રીતિયોં એવં વ્યવહારોં કી પરીક્ષા આધ્યાત્મિકતા એવં નૈતિકતા કી કઠોર-સે-કઠોર કસૌટી પર હો ચૂકી હૈ તથા જિસકે દ્વારા માનવ-સમાજ કી આધ્યાત્મિક એવં નૈતિક ઉન્નતિ કા ચૂડાન્ત વિકાસ હો ચૂકા હૈ, વહ જાતિ આજ કહાં હૈ? વિષય-ભોગ કે આમોદ સે વિલગ રહતે હુએ ભી જિસ જાતિ ને સાહિત્ય, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, કલા-કૌશલ આદિ કે નિર્માણ મેં લાલિત્ય એવં સૌંદર્ય કી અદ્ભુત સૃષ્ટિ કી થી તથા ઉનકે વિકાસ મેં આધ્યાત્મિક સૌંદર્ય કા રસાનુભવ કિયા થા, વહ જાતિ આજ કહાં હૈ? આત્મા કે અમરત્વ એવં પંચભૌતિક શરીર કે વિનાશત્વ કા જ્ઞાન રખતે હુએ તથા આત્મબલ કે પ્રાધાન્ય કો માનતે હુએ ભી જિસ જાતિ ને શારીરિક શુદ્ધિ સે સંયમ એવં સંરક્ષણ મેં આશ્ચર્યજનક

ક્ષમતા પ્રદર્શન કી થી, વહ જાતિ આજ કહાં હૈ? સ્વાર્થ-ત્યાગ કો જીવન કા લક્ષ્ય માનતે હુએ ભી, જિસ જાતિ ને અર્થોપાર્જન મેં અનુભવકુશલતા કા પરિચય દિયા થા તથા જિસને અપને ઉદ્યોગ એવં પુરુષાર્થ કે બલપર સ્વદેશ કો સંસાર કે સમૃદ્ધિશાલી દેશોં મેં અગ્રગણ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરાયા થા, વહ જાતિ આજ કહાં હૈ? બ્રહ્મજ્ઞાન, વિષયભોગ કી તુચ્છતા એવં સંસાર કે માયાવી સ્વરૂપ કા અનુભવ રખતે હુએ ભી, જિસ જાતિ ને નિષ્કામ કર્મ જૈસે ઉત્કૃષ્ટ વ્યાવહારિક સિદ્ધાંત કી ઉદ્‌ભાવના કી થી, વહ જાતિ આજ કહાં હૈ? ભક્તિ, જ્ઞાન એવં કર્મ કી ત્રિસ્રોત-ત્રિવેણી-પ્રવાહ-પરિપ્લાવિત સ્વદેશ મેં હી જિસ જાતિ ને સ્વર્ગસુખ કી સૃષ્ટિ કી થી, વહ જાતિ કહાં હૈ?

ગંગા, યમુના, સરયૂ, બ્રહ્મપુત્રા, સરસ્વતી, કૃષ્ણા, કાવેરી, ગોદાવરી આદિ પુણ્યસલિલા સરિતાયેં તો આજ ભી અપને વક્ષસ્થલ મેં પુરાતન સ્મૃતિયોં કો ધારણ કિયે હુએ અનંત કી ઓર પરિધાવિત હો રહી હૈ! અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, પ્રયાગ, ઉજ્જયિની, પુરી, રામેશ્વર, દ્વારકા આદિ તીર્થસ્થાન તો આજ ભી હમેં અપને પુરાતન વૈભવ એવં સ્વરૂપ કા પરિચય દિલા રહે હૈં. હિમાલય, વિંધ્યાચલ, નીલગિરિ આદિ પર્વત એવં ગૌરીશંકર, ધવલ-ગિરિ આદિ ગિરિશૃંગ પ્રકૃતિ કે લીલામય ક્રોડ મેં કલ્લોલ કરતે હુએ, આજ ભી હમેં અપની સુમેરુ-ઉચ્ચ સભ્યતા કા સ્મરણ દિલા રહે હૈં. હમારે વેદ, ઉપનિષદ્, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક આદિ ગ્રંથ તો ઇસિ સમય ભી હમેં અપને પૂર્વાચાર્યોં કે જ્ઞાન-રાશિ કા પરિચય દેતે હુએ, ઉસી અતીતકાલીન ગૌરવમય યુગ કા જ્ઞાન કરા રહે હૈં.

કિંતુ યહ સબ હોતે હુએ ભી આજ વહ ભારત કહાં હૈ ઔર વે ભારતવાસી આજ કહાં હૈ? આજ વે હમારી પુણ્ય-સલિલા સરિતાયેં હમારે પાપોં કા પ્રક્ષાલન કર કે હમારે મનોવિચારોં કી પૂર્તિ ક્યોં નહીં કરતી? હમારે વે તીર્થસ્થાન આજ હમારે શુષ્ક માનસ કો ધર્મરસ કે રસા-રસ્ય સે સિંચિત કર કે હમારે મનોભાવોં કો પહલે કે સમાન હી શાંત, સ્નિગ્ધ, સમુજ્જવલ ક્યોં નહીં કરતે? હમારે વે પ્રકૃતિ-પરિપાલિત લીલામય સ્થલ-પ્રદેશ આજ ભી હમેં પ્રકૃતિ કે શાંત નીરવ કુસુમ-કોમલ ક્રોડ મેં આશ્રય લેને કે લિયે ઉત્પ્રેરિત ક્યોં નહીં કરતે? હમારે વે ધર્મગ્રંથ હમેં અપને પૂર્વજોં કી પુણ્યગાથાઓં કો સુનાકર હમારે વિચારોં એવં કાર્યકલાપોં કો આધ્યાત્મિક ભાવોં સે ભરપૂર ક્યોં નહીં કરતે? ઇન પ્રશ્નોંપર મીમાંસા કરને તથા ઇનકા ઉત્તર દેને કે લિયે આજ કિતને ભારતવાસી પ્રસ્તુત હૈં? ભારત કો મહાસ્મશાન કે રૂપ મેં પરિણત કર કે ઉસકી ચતુર્દિક્-પરિવેષ્ટિત ઉસકી કોટિ-કોટિ સંતાન નરકંકાલોં કો દેખકર કિતને ભારતવાસી આજ માતા કે અશ્રુવિમોચન કે લિયે અગ્રસર હોને કો કટિબદ્ધ હૈ? શતાબ્દિયોં સે અન્યાય એવં અત્યાચાર કે નિર્દય, નિર્મમ એવં નિષ્ઠુર આઘાતોં કો સહન કરતે હુએ ભારતીય ગૃહોં મેં શાન્તિ કા સંદેશા સુનાને કે લિયે આજ કિતને માઇ કે લાલ તૈયાર હૈ? જેલોં મેં પડે હુએ દેશ-ભક્ત યુવકોં કી પુત્રવાત્સલ્યવંચિત માતાઓં કો પતિ-પ્રેમ-પરિહતા પત્નિયોં કો એવં ભ્રાતૃ-સ્નેહવર્જિતા ભગનિયોં કો સાંત્વના દે કર ઉનકે વિદગ્ધ હૃદય કો શાન્ત કરને કી કામના આજ કિતને ભારતવાસિયોં કે મન મેં ઉત્પન્ન હો રહી હૈ? બલ-વૈભવ-વિહીન, ધન-ધાન્યશૂન્ય ભારત કો સુખસમૃદ્ધિમય બનાને કી ધૂન આજ કિતને ભારતવાસિયોં કે મન મેં સમાયી હુઇ હૈ? અજ્ઞાનાંધકાર કે ગંભીર ગર્ભ મેં પતિત અસંખ્ય દેશવાસિયોં કો જ્ઞાનવર્તિકા દ્વારા પ્રદીપ પ્રજ્વ-લિત કર કે ઉન્હેં કર્તવ્યમાર્ગ પ્રદર્શિત કરાને કે લિયે આજ કિતને ભારતવાસી કર્મક્ષેત્ર મેં પદા-ર્પણ કરને કો પ્રસ્તુત હૈં? ભ્રાતૃ-દ્રોહ, ગૃહ-કલહ એવં ઇર્ષા-દ્વેષ જનિત વિષ-વિદગ્ધા, મૂર્છિતા ભારત માતા કો સ્નેહ એવં પ્રેમ કે અમૃતમય સિંચન સે સજીવિત કરને કી અટલ પ્રતિજ્ઞા આજ કિતને ભારતવાસિયોં કે હૃદય મેં વર્તમાન હૈ? વિષય-ભોગ, ઇંદ્રિય-સુખ એવં વૈભવ-વિલાસ કે બંધન સે વિમુક્ત હો કર આજ કિતને યુવક ભારતવાસી દેશ-માતા કે દુઃખોં કો દૂર કરને કા સંકલ્પ લેને કો તૈયાર હૈ? યહ સમય તો ભોગવિલાસ કા નહીં, ઇંદ્રિય-સુખાનુભવ કા નહીં હૈ, વિલાસ એવં વિભ્રમ કા નહીં હૈ. જબતક બુભુક્ષા-પીડિત સહસ્રોં દેશવાસિયોં કી ક્રંદન-ધ્વનિ

હમારે કર્ણકુહરોં કો કંપાયમાન કરતી રહેગી, જબ તક સહસ્રોં વિરહ-વિધુરા માતાઓં, પત્નિયોં એવં ભગિનિયોં કે વિપણ્ણ વદન, મ્લાન વેષ એવં ચિંતા-ગ્રસિત હૃદય હમારે હૃદયોં મેં ઉનકી અંતર્જ્વાલા કી કથા કા અનુભવ કરતે રહેંગે, જબ તક હમારે બહુસંખ્યક દેશવાસી અત્યાચાર, અન્યાય એવં સ્વેચ્છાચાર કે ચક્ર મેં નિષ્પેષિત હોતે રહેંગે, જબતક હમારે કરોડોં દેશભાઈ શિક્ષા-લાભ સે વંચિત રહકર અજ્ઞાનાંધકાર મેં પ્રકાશ કે લિયે છટપટાતે રહેંગે, જબ તક દેશ કે સમૃદ્ધિ-સાધનોં કા શોષણ એવં હરણ હોતા રહેગા, જબ તક હમારે ઉદીયમાન યુવક પોષણ એવં પ્રોત્સાહન કે અભાવ મેં પરાસ્ત હોતે રહેંગે, તબ તક હમારે દેશ કે નવયુવક વિશ્રામ એવં વિષય-સુખ કા વિચાર મન મેં કિસ પ્રકાર લા સકતે હૈં? નવયુવક હી તો દેશ કી સમસ્ત આશા-આકાંક્ષાઓં કે સ્થલ હૈ, વહી તો દેશ કે મેરુદંડ હૈં. સમસ્ત દેશવાસિયોં કી દૃષ્ટિ ભી તો ઉન્હીંપર લગી હુઇ હૈ. દેશ-માતા ભી તો ઉન્હીંકો સતૃપ્ત નયનોં સે નિહાર રહી હૈં. ફિર યદિ વહી ઇંદ્રિય-સુખ મેં સંલગ્ન હો જાયેંગે, વિલાસ-વિભ્રમ મેં વિમુગ્ધ હો જાયેંગે, કર્તવ્ય-પથ સે વિચલિત હો જાયેંગે, તો માતા કી મુક્તિ કે સાધક, દેશવાસિયોં કે કષ્ટોં કે નિવારક ભૂખોં કો અન્ન, તૃષિતોં કો જલ એવં આર્તોંકો ઔષધિ પ્રદાન કર ઉનકી પરિતૃપ્તિ કરનેવાલે ઔર દૂસરે કૌન હોંગે? માતૃ-સેવા કી બલિ-વેદી પર અપને તુચ્છ સ્વાર્થોં એવં વિષયસુખોં કી આહુતિયાં દે કર માતૃચરણોં મેં સુમનાંજલિયાં ભેંટ કરને કે લિયે યદિ નવયુવકોં કે શિશ અવનત નહીં હોંગે, તો ઔર ફિર કિસકે હોંગે? માતૃ-દ્રોહ એવં ગૃહ-કલહ કી કરાલ મૂર્તિ કો દેખ કર યદિ નવયુવકોં કે પ્રાણ-સ્પંદન નહીં હોંગે, ઉનકો હુંકાર-ધ્વનિ ઉસે વિનષ્ટ કરને કે લિયે ઉત્થિત નહીં હોગી, ઉનકે સિંહસ્વરૂપ ઉસે ગ્રસિત કરને કે લિયે દંડાયમાન નહીં હોંગે તો ફિર દાનવોં કા દલન ઔર દૂસરા કૌન કરેગા? સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટોં કા નિવારણ કરને મેં ઉનકે ઉપર હોનેવાલે અત્યાચારોં એવં અન્યાયોં કે વિરુદ્ધ આવાજ ઉઠાને મેં યદિ હમારે નવયુવક સ્વયં કષ્ટ સહન કરને મેં ભયભીત તથા અપમાન એવં તિરસ્કાર કે ભય સે સંકુચિત હોંગે તો ફિર ઇનકા પ્રતીકાર કરનેવાલા ઔર દૂસરા કૌન હોગા? સ્વદેશ-સેવા કે માર્ગ મેં સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટનિવારણ એવં ઉન્નતિસાધન મેં અન્યાય એવં અત્યાચાર કે આઘાત તો નવયુવકોં કો હી સહન કરને પડેંગે. યે અપમાન એવં તિરસ્કાર કે ભેદ સે સંકુચિત હોંગે, તો ફિર ઇનકા પ્રતીકાર કરનેવાલા ઔર દૂસરા કૌન હોગા? સ્વદેશ-સેવા કે માર્ગ મેં, સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટનિવારણ એવં ઉન્નતિસાધન મેં અન્યાયએવં અત્યાચાર કે આઘાત તો નવયુવકોં કો હી સહન કરને પડેંગે. અપમાન એવં તિરસ્કાર કા ગરલ-પાન તો ઉન્હેં હી કરના પડેગા.

હે દેશ કે ક્રિયાશીલ નવયુવકો! અપને પ્રાણ-વહ્નિ સે દીપ-વર્તિકા કો પ્રજ્વલિત કર કે ઉસે અપને હસ્ત મેં ઉત્તોલન કરતે હુએ અપના કર્તવ્ય-માર્ગ સ્વયં ઢૂંઢ નિકાલો. એક તુમ્હારે કર્તવ્ય-માર્ગપર અગ્રસર હોતે હી ઉસી દીપશિખા કે પ્રકાશ મેં તુમ્હારે દેશવાસી તુમ્હારે બતાયે હુએ માર્ગ કા અનુસરણ કરેંગે. તુમ્હારે પ્રાણોં કે અમૃતમય સ્પર્શ સે સમસ્ત દેશ જાગૃત હો ઉઠેગા. તુમ્હારે આહ્‌વાન પર સમસ્ત દેશવાસી માતા કે ચરણતલ મેં એકત્ર હો કર "વંદેમાતરમ્" કી તુમુલ-ધ્વનિ સે આકાશ તક કો પ્રતિધ્વનિત કર દેંગે ઔર ઉસ સમય માતા કી મંજુલ મૂર્તિ હમારે મનોમંદિર મેં પ્રતિષ્ઠિત હો કર હમારી સમસ્ત ક્રોધ-ભાવનાઓં એવં કલહ-કાલુષ્ય કો વિદારિત કર કે માતૃ-પ્રેમ કી સરસ-સરિતા મેં હમેં સરાબોર કર દેગી.

('હિંદૂ પંચ'ના કમલાંકમાં લેખક—શ્રીયુત પં૦ જગન્નાથપ્રસાદ મિશ્ર બી૦ એલ૦)

૧૧૦--માઁ કમલે !

પ્રત્યેક વર્ષ કી નાંઇ આજ ફિર ભી દીપાવલી આયી હૈ. હમ હિંદૂ આજ ફિર ભી સદા કી ભાંતિ અપને ઘરોં કો સહસ્ત્ર-સહસ્ત્ર દીપમાલાઓં સે સજાયે, માતા કી પૂજા કી સામગ્રી લિયે ઉનકી પ્રતીક્ષા મેં બૈઠે હૈં; પરંતુ તબ ભી માતા આતી નહીં દિખાઈ દેતી.

માઁ ! આજ હમેં ઇસ ઉત્સવ કો મનાતે હુએ સૈકડાં વર્ષ બીત ગયે, કિતને હી તેરી ઉપાસના કરતે-કરતે મૃત્યુ કી ગોદ મેં સદા કે લિયે સો ગયે; પરંતુ તૂ પ્રસન્ન ન હુઈ! માતા ! ક્યા તુમ્હેં હમારી પતિતાવસ્થાપર જરા ભી તર્સ નહીં આતી ? ક્યા હમારા કરુણ-ક્રંદન તુમ્હારે કાનોં તક નહીં પહુંચા ? આજ હમ ભારતવાસી અન્ન-વસ્ત્ર કે લિયે છટપટાતે ફિર રહે હૈં, પર તુમ ખડીખડી દેખ રહી હો ! ક્યા હમેં દુઃખી દેખ કર તુમ્હારે હૃદય મેં દયા નહીં ઉપજતી ? આજ ક્યા હમ ઐસે કપૂત હો ગયે હૈં, કિ તુમ્હારી દયા કે ભી પાત્ર નહીં રહે ? માઁ! કિસ પાપ કે કારણ હમારી ઐસી દશા હો ગયી ? કિસ અપરાધપર તુમ હમસે રૂઠી હો માઁ ? દેવિ ! ક્યા કારણ હૈ, કિ તુમ અપની સંતાન કી દુર્દશા ખડી-ખડી દેખ રહી હો ?

ક્યા કહતી હો ? હાથપર હાથ રખકર બૈઠનેવાલે કી યહી દશા સંસાર મેં હોતી હૈ ? હમ તુમ્હારે અમૂલ્ય ઉપદેશાં કી ઉપેક્ષા કર રહે હૈ. હમ ભૂલ ગએ હૈં કિ—

"उद्यमेन हि सिध्यान्ति कार्याणि न मनोरथैः। न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

હમ તુમ્હારે ઉસ ઉપદેશ કો-કિ સંસાર સમર-ક્ષેત્ર હૈ ઔર ઇસમેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે હરએક મનુષ્ય કો સૈનિક બન કર કર્મ ઔર ઉદ્યમરૂપી અસ્ત્ર-શસ્ત્રોં સે સુસજ્જિત હો લડના પડતા હૈ-એકદમ વિસ્મરણ કર દિયા હૈ. એક દિન વહ થા, જબ હમ સારે સંસાર કે ગુરુ કહલાતે થે. ઉસ સમય હમારે વ્યાપારિક-જલયાન સમુદ્ર કે વક્ષસ્થલ કો ચીરતે હુએ સુદૂર દેશાં મેં વ્યાપાર કે લિયે જાતે થે. ઉસ સમય હમ **"व्यापारे वसति लक्ष्मी"** કો અચ્છી તરહ જાનતે ઔર સમઝતે થે. ભારતભૂમિ ઉસ સમય સ્વર્ણ-ભૂમિ કહલાતી થી; પરંતુ હા ! આજ ઉસી સ્વર્ણ-ભૂમિ કી સંતાનેં ઘોર દરિદ્રતા કા અનુભવ કર રહી હૈં. આજ હમ ચાકરી કો કૃષિ ઔર વાણિજ્ય સે બઢકર સમઝ રહે હૈં ઔર દસ-દસ રૂપયે કી નૌકરી કે લિયે ગલી-ગલી મારે ફિર રહે હૈં. લક્ષ્મી કે વાસસ્થાન કો છોડકર હમ દરિદ્રતા ઔર અપમાન કા દરવાજા ખટખટાતે ફિર રહે હૈં. વિદેશ જા કર વ્યાપાર કરના તો દર કિનાર, આજ જહાજપર પૈર રખને મેં ભી ધર્મભ્રષ્ટ હો જાતા હૈ.

હમારી ઇસ અધોગતિ કા કારણ ભી સ્પષ્ટ હૈ. પ્રાચીનકાલ કી હિંદૂ-જાતિ એક ઉદ્યમશીલ અથવા કાર્યશીલ જાતિ થી. ઉસ સમય લોગાં કો સંસાર સે દિલચસ્પી થી ! પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને દેશ સર્વપ્રધાન એવં પ્રતિભાશાલી બનાના ચાહતા થા. સબકો સારે દેશ ઔર સમાજ કા ખ્યાલ થા ! ધર્મ કા રૂપ આજ કે જૈસા સંકુચિત નહીં થા. ઉસ જમાને મેં મનુષ્ય કો આજ કી તરહ પગ-પગ પર જાતિ-ભ્રષ્ટ અથવા ધર્મ-ભ્રષ્ટ હોને કા ડર નહીં થા. યહી કારણ થા, કિ ઉસ સમય કી આર્ય-જાતિ એક ધનબલયુક્ત સર્વશ્રેષ્ઠ જાતિ સમઝી જાતી થી.

પરંતુ ભગવાન બુદ્ધ કે સમય સે જમાને ને પલટા ખાયા ! ઉનકે ધર્મ કે પ્રચાર કે સાથ હો ગૌરવમયી આર્ય-જાતિ કા સત્યાનાશ શુરુ હુઆ. લોગાં કે સિર પર અહિંસા, વૈરાગ્ય તથા નિર્વાણ કા ભૂત બેતરહ સવાર હુઆ ઔર વે વસ્તુતઃ કાર્યક્ષેત્ર સે અલગ હોકર માલા સટકાને કી ફિક્ર કરને લગે ! ભગવાન બુદ્ધ કે સિદ્ધાંત કા દુરુપયોગ હુઆ ઔર હમારા દેશ આલસી સાધુઓં ઔર સંન્યાસિયોં સે ભર ગયા. જહાં યે લોગ કૃષિ, શિલ્પ ઔર વ્યાપાર કી ઉન્નતિ કરતે, વહાં યે ઇન સબકે હ્રાસ કે કારણ બન ગયે. હમ માઁ કે અમૂલ્ય આદેશાં કો ભૂલ ગયે તથા નિર્બુદ્ધિતા ઔર અવિવેક કા હાર પહન, કર્તવ્ય-વિમુખ હો મુક્તિ-લાભાર્થ ચિંતા કરને લગે. માઁ ! તુમ્હારે કુછ સુપૂતાં ને ઇસ જાતિ કો ફિર સે જગાને કે લિયે, ઇસકી લુપ્ત ગૌરવ-ગરિમા કો પુનઃ સ્થાપિત કરને કે લિયે પ્રયત્ન તો અવશ્ય કિયા; પરંતુ વે ઇસકી કુંભકર્ણી નિદ્રા કો તોડ ન સકે. વે

ઇસકે હૃદયાંકિત બૌદ્ધ ઔર જૈન સિદ્ધાંતોં કો જડ સે ખોદ કર ફેંક નહીં સકે. પ્રત્યેક-પ્રત્યેક ક્ષણ હમારી દુર્દશા બઢતી હી ગયી. ફિર મુસલમાનોં કા આક્રમણ હુઆ; પરંતુ જહાં હમેં કમરે કસ કર મુકાબલે કે લિયે તૈયાર હોના થા, વહાં હમને ક્યા કિયા? માતા! સુનોગી? હમ આધ્યાત્મિક ચિંતા કે પીછે મસ્ત રહે. નતીજા વહી હુઆ, જો હોના થા; સારા દેશ ઉનકે અધિકાર મેં અનાયાસ હી ચલા ગયા ઔર સાથ હી સાથ હમારે રહે–સહે વિભવ કી ભી સમાપ્તિ હો ગયી!

અબ તો હમ ઔર ભી આધ્યાત્મવાદ કે પીછે પડે ઔર સિર્ફ માલા ફેરને મેં હી અપને સબ કર્તવ્યોં કા ખાત્મા સમઝને લગે. હર સમય હમેં ભવસાગર પાર ઉતરને કા હી સ્વપ્ન દિખાઇ દેને લગા. ઇસકે પશ્ચાત્ ઇસ દેશ મેં ગૌરાંગ મહાપ્રભુઓં કા આગમન હુઆ ઔર સારે દેશ પર ઇનકા સામ્રાજ્ય સ્થાપિત હુઆ. ઇન્હોંને ભી હમારી અકર્મણ્યતા ઔર અસંગઠિત અવસ્થા સે લાભ ઉઠાયા ઔર હમારે રહે–સહે વ્યાપાર કો ભી છીન લિયા! માઁ! ઇન્હીંકે અત્યાચાર સે દુઃખિત હો કર હમારે પ્યારે તંતુકારોં ને અપના અપના અંગૂઠા કટવા કર ઉત્તમ વસ્ત્ર બુનને કી કલા કો ભારત સે વિદા કર દિયા. સારા વ્યાપાર, જો એક રોજ હમારા થા, આજ વિદેશિયોં કે હાથોં મેં ચલા ગયા ઔર હમ ભારત સંતાન દાને–દાને કો મુહતાજ હો ગયે. અબ ક્યા થા? અબ તો હમારા ઔર ભી પતન આરંભ હુઆ ઔર હમ સમઝ બૈઠે કિ—

“ કોઉ નૃપ હોય હમેં કા હાની, ચેરી છાંડિ ન હોઉબ રાની. ”

ઇતના હી નહીં, હમ અપની વર્તમાન અવસ્થા કો ઇશ્વિર કી દયા સમઝને લગ ગયે હૈં. ઇસિકે બારે મેં યહી કહતે હૈં કિ—

“ વિપતિ નહીં રઘુપતિ કી દાયા, કર્મ ભૂલાય છુડાવત માયા. ”

માતા! તુમ્હારી સંતાનોં કી દુર્દશા કહાં તક બતાઉં! આજ ભી હમારી કાયરતા, અકર્મણ્યતા તથા આપસ કી ફૂટ દેખ કર હમારે પડોસી મુસલમાન ભાઇ હમેં સતાતે ઔર અપમાનિત કરતે હૈં. હમારી દેવિયોં ઇનકે હાથોં લુંઠિતા ઔર ધર્મભ્રષ્ટા હો કર કરુણ આર્ત્તનાદ કર રહી હૈં. ઇનકી પુકાર તુમ્હારે સિવા દૂસરા કૌન સુનેગા માઁ?

માતા! તુમ તો સંતાનવત્સલા કહલાતી હો, ફિર આજ તુમ્હારા વહ સંતાનવાત્સલ્ય કહાં ગયા? માઁ! જગજ્જનની! અપની સંતાન કી રક્ષા કરો; નિજસ્વરૂપા નારિયોં કો ઉબારો! દેવિ! આજ તુમ્હારી હી કૃપા કે પ્રસાદ સે ઇંદ્રાદિ દેવગણ અમરાવતી મેં ઇતરા રહે હૈં. જબ દેવી–દેવતા તક તુમ્હારી શરણ લેતે હૈં, તબ હમ કહાં જાયેં માઁ?

યહ ક્યા? હમારી ઇતની દુર્દશાપર ભી તુમ્હેં દયા નહીં આતી? ક્યા કહતી હો? હમારે જૈસે અપાહિજ, હીજડે ઇસી તરહ કે દુઃખ–અપમાન કે યોગ્ય હૈં? હમ તેરી સંતાન કહલાને લાયક નહીં રહે? ઠીક હૈ માઁ! સબ અપરાધ હમારા હી હૈ, પરંતુ ફિર ભી તુમ હમારી માતા હો. તુમ્હેં ઇતની કઠોરતા નહીં સોહતી. દયા કરો માતા! એક બાર દયા કરો. હમ કુમાર્ગી હો ગયે હૈં તો હમેં સુમાર્ગપર લાઓ! તુમ્હારે અતિરિક્ત હમેં દૂસરા કૌન સુધાર સકતા હૈ? હમકો સુબુદ્ધિ દો, કિ હમ સંસાર કો દિખલા દેં, કિ હમમેં અભીતક આર્ય જાતિ કા ગરમ રક્ત વર્તમાન હૈ. બહા દો માઁ! હમ હિંદૂઓં કે જ્ઞાન કી પવિત્ર ધારા, નિકાલ દો મૈયા! હમારે હૃદય સે જાતિવૈમનસ્ય, તાકિ હમ તુમ્હારે ઇસ ઉત્સવ કે દિન માયા, મોહ, રાગ–દ્વેષ ઇત્યાદિ છોડ કર સંસાર–ક્ષેત્ર મેં ઉતર પડેં ઔર પિતાદ્વારા ગીતા મેં દિયે ગયે ઉપદેશાનુસાર ચલકર તુમ્હારા નામ સાર્થક કર દેં. આશીર્વાદ દો માઁ! કિ હમ ભારત કે ખોએ હુએ ઐશ્વર્ય–ભંડાર કો ફિર પરિપૂર્ણ કર દેં; ઇસિકે વ્યાપાર કી ઉન્નતિ કો ચરમ સીમા તક પહુંચા દેં ઔર ઉસકો પુનઃ ધન–ધાન્ય સે પૂર્ણકર સ્વર્ણ–ભૂમિ કહલાને કે યોગ્ય બના દેં. હમેં આશા હોતી હૈ માઁ! કિ હમારા રોના વ્યર્થ નહીં હોગા.

માઁ! કમલે! કમલાસિનિ! તુમ તો જયાકર ઔર કુંડનિપૂર નરેશ કે ઉપર જરા મેં પ્રસન્ન હો ગયી થીં, તબ ક્યા હમારી હી ખબર નહીં લોગી? લોગી ઔર અવસ્ય લોગી! તુમ્હેં,

હમકો ઉબારના હી હોગા. જિસ પ્રકાર તુમ આદિકાલ સે ભિન્ન–ભિન્ન નામ ઔર રૂપ ધારણ કર સંસાર કા કલ્યાણ કરતી આયી હોં ઉસી પ્રકાર હમારી ભી રક્ષા કરની હી હોગી. અન્યથા તુમ્હારી આર્યજાતિ, ઉસકી સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિ કા સંસાર સે લોપ હો જાયેગા. તુમ્હારી ભારતભૂમિ વિધર્મિયોં કા ક્રીડાસ્થલ બન જાયેગી! તુમ્હારા નામ લેના ભી ઇસ જગત મેં નહીં રહેગા ઔર તબ તુમ્હેં રોના ઔર હાથ મલ–મલકર પછતાના પડેગા.

("હિંદૂપંચ"ના કમલાંકમાં લેખક—શ્રીયુત ચમરીલાલજી)

૧૧૧—રક્ષા—બંધન

કભી વિશ્વ કી હિત–વાંચ્છા કા રખતે થે તુમ મંત્ર સજીવ!
નિર્બળ બલ પાતે થે તુમસે, પાતે થે જીવન નિર્જીવ!! ૧
જગન્મોહ સે અજ્ઞ જનોં કી–રક્ષા કા લે કર ગુરુ–ભાર!
કરતે થે નિર્વાહ ઉસીકા, બ્રાહ્મણ–ઋષિ વિદ્યા–ભંડાર!! ૨
કિન્તુ અજ્ઞતા સે નિજ રક્ષા કા કર સકતે નહીં વિધાન!
બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણઆજ નહીં હૈ, અધઃપતન કા ક્યા અનુમાન? ૩
દ્રવ્ય–લોભ સે રક્ષા–બંધન, દર્પણમેં દેખો નિજ રૂપ!
ક્યા તુમ વૈસે હી હો અબ ભી, થે તુમ ત્યૌહારોં કા ભૂપ!! ૪
આ–આકર કે શરણ રાખિયોં આજ બાંધતી થી બહનેં!
ફૂલે નહીં સમાતે થે નર–ઉન્હીં રાખિયોં કો પહને!! ૫
કરતે થે સંકલ્પ કિ ઉનકી રક્ષા મેં હો કર બલિદાન!
દેંગે હમ અપને જીવન કો, કભી નએ જીવન કા દાન!! ૬
કિન્તુ આજ કે દિન ક્યા હોતા–કહને મેં આતી હૈ લાજ!
સદા અરક્ષિત હી રહતા હૈ, અબલાઓં કા અબલ સમાજ!! ૭
રક્ષા–બંધન! તુમ આતે હો–ઔર ચલે જાતે હો હાય!
કિંતુ, હમીં બદલે હૈં, તુમ ક્યા–કરો ભલા? તુમ હો નિરૂપાય!! ૮
બહનો! ભાઇ કે હાથોં મેં–અબ રક્ષા–બંધન છોડો!
ભાઈ કે નાતે કો તોડો, નિર્બલતા સે મુખ મોડો!! ૯
ભાઈ અબ ચૂડી પહને હૈં, શસ્ત્ર તુમ્હીં ધારણ કર લો!
આતતાયિયોં સે અપને હિત, સ્વયં આપ હી રણ કર લો!! ૧૦
ભાઈ જો બનતે હૈં ઉનકી રક્ષા કા ભી લે લો ભાર!
ભાઈ બહન બને હૈં, બહનેં ભાઇ હોં, ઉલટે સંસાર!! ૧૧

(૧૯૨૭ ડીસેમ્બરના 'ચાંદ'માં લેખિકા "એક બહિન")

૧૧૨—હોલિકાનો સંદેશ

પુનર્વિધાનનો યજ્ઞ માંડી બેઠેલી પ્રજાના જીવનમાં પર્વદિન એ યુગસંદેશની, પ્રજાકલ્યાણના પવિત્ર યજ્ઞમાં પોતીકો હિસ્સો પૂરી જવાની સિંહનાદે ગર્જતી નોબત છે. ફાગણની પૂર્ણિમાએ ભારતના જાયાઓનાં અંતરમાં પ્રાણ સિંચનારી એ નોબત ફરી વાર ગડગડશે. આજથી દશહજાર વર્ષ પહેલાં, નગાધિરાજ હિમાલયનાં ગિરિ–શિખરો ઉપર, પુણ્યપ્રકોપથી સળગી રહેલા શંકરે તેમનું ત્રીજું લોચન ઉઘાડી, તેની જ્વાળાઓથી જે રાત્રે કામદેવને બાળીને ભસ્મ કર્યો; આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં, વસુદેવ અને દેવકીના સૂત કહાનકુમારે જે તિથિએ પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણ ચૂસી લીધા, એ રાત્રિએ–એ તિથિએ કામદહન કરવાનો અને પૂતનાવધ આચરવાનો સંદેશ ભારતવર્ષને ઝુંપડે ઝુંપડે અણબોલ્યો સંભળાશે. ભારતના પુનરુત્થાનના દીક્ષાધારી ભારતવાસીઓ! શંકરે કરેલા કામદહનની સંવત્સરી ઉજવવા, આવતી પૂર્ણિમાની હુતાશનીમાં તમારી તમામ નબળાઈઓને હોમી દેજો અને એ હુતાશનની રાખોડીનું તિલક કરી, કૃતનિશ્ચય મનુષ્યો બની પાછા ઘેર સંચરજો. ભારતના ઉજ્જવળ ભાવિના વિધાતાઓ! કહાનકુમારે કરેલા પૂતનાવધનું સંભારણું ધન્ય બનાવવા, આવતી પૂર્ણિમાની હોળીની સાક્ષીએ, ભારતને વિષપાન કરાવવા મથતા રાક્ષસોને ભસ્મીભૂત કરવાનો નિરધાર રચજો.

હોલિકા એ કામદહનના અને પૂતનાવધના કરવૈયાઓનું પર્વ છે; હોલિકા એ યૌવનના, ઉત્સાહના, શક્તિના પૂજારીઓનું પર્વ છે; હોલિકા એ જુવાનોની જુવાનીને દેશ કાજે સમર્પણ કરનારા જોધમલ્લોનું પર્વ છે; એટલેજ વિજયાદશમીની જેમ હોલિકોત્સવ પણ, શસ્ત્રવિદ્યાની તાલીમનો અને વીરત્વની કસોટીનો ઉત્સવ મનાયો છે. હોલિકોત્સવનો ઉજવનાર પ્રત્યેક ભારતપુત્ર ફાગણી પૂનમથી ચાળીસ દિવસ પહેલાં કેસરિયા વાધા સજે અને ચાળીસ દિવસસુધી અખાડાઓમાં શરીરને વજ્રકઠોર બનાવવાની કવાયત આદરે. પછી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ગામના ગુરુજનોને હાથે વીરોને વીરોચિત ઈનામોની લ્હાણી થાય. એ આજસુધી આદર પામતી આવેલી હોલિકોત્સવની પ્રણાલિકા છે. ગુજરાત, એ પ્રણાલિકાને સજીવન કરો, હોલિકાના પર્વને સ્વદેશના સૈનિક બનવાના શપથ લેવાનું પર્વ બનાવો. સ્વદેશના સૈનિકપદને લાયક બનવા મહાવીર મારુતીરાજ અને ભીષ્મપિતામહ જેવા બ્રહ્મચર્યધર્મની દીક્ષા લેવાનું પર્વ બનાવો. હોલિકાનો એ સંદેશ છે.

યુવકો! એ હોલિકાનો નોબતનાદ સાંભળજો અને જીવનમાં વણી દેજો.

("સૌરાષ્ટ્ર" તા. ૩–૩–૨૮નું મુખપૃષ્ઠ)

૧૧૩—સિપાઈગીરીનો સાદ

એક યુવાન અખાડામાં જતો હતો. તેનાં માતપિતા તે સામે કકળી ઉઠયાં. તેના અખાડાના મિત્રને કહે કે 'છોકરાને અખાડામાં નથી મોકલવો, તેનાં હાડકાં દુઃખવા આવે.' જવાબમાં પેલા અખાડાવાળા ભાઈએ કહ્યું કે 'અખાડામાં આવવાથી, આજ તો માત્ર બે ચાર દિવસ હાડકાંજ દુઃખશે; પણ અખાડામાં નહિ આવવાથી કાલે કોઈ મળશે તે હાડકાંના ચૂરેચૂરા કરી નાખશે અને તે અને તમે બધાં આંસુડાં સારતાં રહેશો."

આ કોઈ એક માતપિતાની મનોદશા નથી, એ તો સાર્વત્રિક મનોદશા છે. ખુદ ગરાસિયા અને રાજપૂતોનાં કુટુંબોમાં આજ માતાઓને પોતાના કુંવરોને બહાર કાઢતાં કંઈ કંઈ થઈ જાય છે. સિપાઈનો પોષાક પહેરવો, રાતદિવસ છાવણીમાં કાઢવા, ગામે ગામે કૅમ્પફાયરો કરવી, કવાયત શીખવી, કવાયતી ચાલ ચાલવી, એ વસ્તુઓ આપણી પ્રજાને નથી સમજાતી. એમાં તે શક્તિનો અપવ્યય અને શરીરની નિરર્થક હીનતા જોઈ રહી છે. આજના જુવાનની ચાલમાં સિપાઈગીરી નથી, સ્વરમાં મર્દાનગી નથી, કાર્યમાં બહાદૂરી નથી અને બહાદૂરી, હિંમત વગેરે

બધુંયે જાણે કોઈ ગત જુગની વસ્તુ હોય તેને તો પૂજાય, પણ અમલમાં મૂકી ન શકાય એવી આજે મનોદશા પ્રવર્તે છે. આપણો જુવાન આજ રામાયણ-મહાભારત સાંભળતો નથી; અર્જુન અને ભીમનાં પરાક્રમો એના કાન ઉપર પડતાં નથી; એને ભાગ્યે આજે માણભટ્ટની કથાઓ નથી; એટલેજ આજે એની રમતોમાં એ અભિમન્યુના ચક્રાવા અદશ્ય થયા છે. તીરકામઠાં એ કોઇ પ્રદર્શન જેવી ચીજ થઈ રહી છે; એટલેજ એ આજે કોઇ વૃદ્ધની ચાલે વાંકો વાંકો-માંદો માંદો ચાલે છે અને બીજા કોઇ સિપાઈની ચાલે ચાલતા હોય તેની મજાક કરવા દોડે છે.

જાણે આપણા મર્દાનગીના કિલ્લાના પહાણા ઉખડી ઉખડી પડી રહ્યા છે; જાણે આપણો આ દેશ કોઈ ઉંડી અને ઉંડી-પાછા નીકળી ન શકીએ તેવી અગાધ ખાઇમાં પડી રહ્યો છે. ડુંગરે ડુંગરાની કાંકરીએ કાંકરી સાથે દોસ્તી ધરાવનારા, જંગલોની ડાંખળીએ ડાંખળીએ બેસી એનાં પાંદડાં અને વનફળ ઉપર દિવસોના દિવસો ગાળનારા, પ્રતાપ અને શિવાજી આજે ભૂલાતા જાય છે. આપણો ક્ષત્રીસમાજ પણ તેનો ધર્મ ભૂલતો જાય છે. એ સમાજને પણ આજે સિપાઈગીરી કડવી, દરજ્જાને હાનિકારક લાગે છે. ભારતવર્ષનું ભાવી કોઈ કાળી, અતિ કાળી, અચળ પાકાશના ગુણવાળી કાળી શાહીથી લખાતું જાય છે. ભારતવર્ષમાં એનાં બૈરાં-છોકરાંની આબરૂનું મર્દની માફક રક્ષણ કરવા જેટલી તાકાત પણ આજ નથી રહી; અને એના જુવાનની તો એવી બૂરી દશા થઇ રહી છે કે એ જુવાનની સંતતિ પશુની ગુલામી કરતાંયે પણ વિશેષ ગુલામી સહન કરવા તૈયાર થશે, એવી ભીતિ ખડી થઇ છે.

આવોજ ભય ઇટલીના ભાગ્યવિધાતાઓને આજથી ૭-૮ વર્ષ પહેલાં લાગ્યો. ટ્રીપોલી તેમણે ગુમાવ્યું. યૂરોપના મહાન યુદ્ધને અંતે તેનો દરજ્જો હલકો પડયો. એ વખતે એના પુત્રોમાં સાચી ભાવના જાગી. એમણે નાટકો અને સીનેમા બંધ કર્યાં; મોજશોખનાં સાધનો તરફ અભાવ ફેલાવ્યો; સમસ્ત જનતાને લશ્કરી તાલીમ તરફ દોરી. સિપાઈનાં કપડાં પહેરવાં, સિપાઇઓની ચાલે ચાલવું, સિપાઇઓની છાવણીમાં રખડવું, એવો નવો આદેશ થયો. શ્રીમંત અને ગરીબ સૌ એ માર્ગે દોડયા, આખું ઇટલી જાણે લશ્કરી છાવણીસ્વરૂપ બની ગયું, ઇટલીની આખી જુવાની જાણે છલકાઈ ઉઠી અને આજ સાત વર્ષમાં સમસ્ત યૂરોપમાં ભય પેઠો છે કે, ઇટલી શું કરશે? ઇટાલીએ એ વસ્તુને માત્ર આદર્શ-દૂર દૂરના ભવિષ્યના દિવસે અમલમાં મૂકવાની આકરી વસ્તુ ન માની, પણ તેનો તત્કાળ અમલ કર્યો અને આખો જીવનપલટો સાધી લીધો.

આપણા દેશની મનોદશા આપણે પણ ફેરવવાની છે. અક્ષરજ્ઞાન, વિદ્વત્તા, નોકરી, કોમળતા એ બધું આજ આપણા દેશને કોઇ ભયંકર મહામારી જેવું થઇ પડયું છે, તેને ફેંકી દેવાની જરૂર છે. ભલે ઘડી વાર આપણે ભણતર ભૂલી જઇએ; ભલે ઘડી વાર હેરાન થઈ જઇએ. આપણા દેશને સ્વતંત્ર બનાવવો હોય, આપણે ગુલામ મટવું હોય, આપણે આપણી સ્વાધીનતા જમાવવી હોય, તો તેને માટે તો સર્વત્ર અરાજકતાને માટે પણ તૈયાર થવું પડશે. આપણાં ઘરબાર ભલે લૂંટાઇ જાય, આપણે બધા જગતના ચોકમાં ભલે રખડતા થઈ જઇએ, આપણા કકડાણુકલા માટે આપણે જંગલનાં ફળફૂલ ઉપર આધાર રાખવાનો છો વખત આવે; એ બધું નહિ થાય ત્યાંસુધી આ પરાશ્રયની ભ્રાંતિનો નાશ શી રીતે થવાનો હતો? જ્યારે પોલિસનું રક્ષણ ન હોય, જ્યારે આપણી બૂમ સાંભળીને મદદ કરવા દોડી આવનાર કોઇ સરકાર ન હોય, જ્યારે આપણી તિજોરી અને આપણું કુટુંબ આપણા પોતાના બાવડાના બળ ઉપરજ જીવી શકે એવો સમય આવ્યો હોય; ત્યારેજ આપણી શક્તિ-અશક્તિની સાચી પરીક્ષા થાય, ત્યારેજ આપણી આંખો ઉઘડે. આપણા દેશમાં પેઠેલા દર્દની સાચી પરીક્ષા તે દહાડેજ થવાની. આજ તો કોઇ એ દર્દની હયાતીપ્રત્યે લક્ષ આપતું નથી. પ્રભુને પ્રાર્થીએ કે, એ દર્દ સમજનાર આપણા થોડા દેશહિતૈષીઓની બૂમ સંભળાય. ઠેર ઠેર અખાડા, બોય્સ્કાઉટ્સ અને સ્કાઉટોની પ્રવૃત્તિ જોર પકડે, આપણો જુવાન એ ઘરનો ઉંદર નહિ, પણ અખાડાનો પહેલવાન, છાવણીનો સિપાઇ અને વેરાનમાં રખડનારો વીર બને, એવી ભાવના ચોતરફ ફેલાય, રાજકોટનું અનુકરણ ઠેર ઠેર થાય અને અક્ષરજ્ઞાનના ભ્રામક પડદાઓ તૂટી આપણી સ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન આપનારી નવી દુનિયા અમારા દેશને સાંપડે. પ્રભુ પાસે અમારી એ પ્રાર્થના છે, અમારાં ભાઇબહેનો પાસે અમારી એ ભિક્ષા છે.

("સૌરાષ્ટ્ર" તા. ૩-૩-૧૯૨૮ નો મુખ્ય લેખ.)

૧૧૪–એક આધુનિક મહાન સમાલોચક કી સમાલોચના

હિંદી સંસાર મેં જૈસા આતંક હમ લોગોં કા જમા હુઆ હૈ, વૈસા ન તો સંપાદકોં કા, ન પ્રકાશકોં કા, ન નિરીક્ષકોં કા ઔર ન પ્રવર્તકોં કા હી હૈ. સિદ્ધાંત યહ હૈ, કિ જિનકે નામ કે અંત મેં "ક" અક્ષર હૈ, વે સબ કિસી ન કિસી બાત મેં હમ સે કમ હી હૈ. યદિ હમારા વિશ્વાસ ન હો, તો બેચારે લેખકોં વા સરલ ચિત્તવાલે સીધે–સાદે કવિયોં સે પૂછ દેખિયે. ઉન્હેં હમારી શક્તિ કા પૂરા પતા હૈ.

હમ લોગોં કે હી ડર સે કવિ–કુલ–કુમુદ–કલાધર ગોસ્વામી તુલસીદાસજીને રામાયણ મેં છિપે શબ્દોં મેં પહલે સે હી ક્ષમા માંગ લી હૈઃ—

"જાનિ કૃપા કરિ કિંકર મોહૂ, સબ મિલિ કરહુ છાંડિ છલ છોહૂ.
નિજ બલ બુદ્ધિ ભરોસ મોહિ નાહીં, તાતે વિનય કરહું સબ પાહીં.
કવિ ન હોંઉ નહીં બચનપ્રવીના, સકલ કલા સબ વિદ્યાહીના. (ઇત્યાદિ)

હમારે હી ભય સે ભીત હો કર પુસ્તકપ્રણેતાગણ પુસ્તકોં કી ભૂમિકા મેં સદા સે લિખતે આયે હૈં—"સંભવ હૈ, ઇસ પુસ્તક મેં ગલતિયાં હોં, અસ્તુ. સહૃદય સજ્જન સુધાર કર પઢે" ઇત્યાદિ. ઇસ પ્રકાર કે શબ્દ વિશેષ કર હમ લોગોં કે હી ડર સે લિખે જાતે હૈં. હમારે હી ડર સે લોગ ખુલે દિલ સે ઔર ખુલે શબ્દોં મેં "અનુવાદક" શબ્દ કા પ્રયોગ કરને લગે હૈં. કુછ દિન પહલે ઐસી ગપડ–ચૌથ મચી હુઇ થી, કિ કિતને હી 'સાહિત્ય–સમ્રાટ્' તથા 'સાહિત્ય–મહારથી' ઉપાધિધારિયોં ને "અનુવાદક" કી જગહ અપનેકો "લેખક" હી લિખ મારા. લોગ તો યહી જાનકર બંગલા, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી પુસ્તકોં કા અનુવાદ કરતે હૈં, કિ કોઇ કયા પતા લગા સકેગા; કિંતુ યહાં દૂસરોં કી હી ચોરી ઢુંઢા કરતે હૈં ઔર પન્ને ટટોલ–ટટોલ કર પતા લગા હી લેતે હૈં, કિ "અમુક ગ્રંથ" "અમુક ગ્રંથ" કા અનુવાદ હૈ.

બસ, હમારે હી ભય સે બહુત સે સ્વનામધન્ય લિખ્ખાડોં ને "લેખક" લિખના છોડ "અનુવાદક" લિખના આરંભ કર દિયા. યહ ભી હમ લોગોં કી હી કૃપા કા ફલ હૈ. જબ હમ ઐસે રોબીલે સમાલોચક મૌજૂદ હૈં ઔર હાથ મેં કલમ હૈ તબ ફિર હમમેં કૌનસી શક્તિ બાકી હૈ? કહો તો વેદોં ઔર ઉપનિષદોં કી આલોચના કર ડાલેં, યા કહો તો અષ્ટાદશ પુરાણોં કા ખંડન–મંડન કર ડાલેં, કહો તો ભક્તશિરોમણિ સૂરદાસજી કી કવિતા કો નીરસ ઔર અશ્લીલ સિદ્ધ કર દેં, યા ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કી કવિતા મેં છંદોભંગ દિખલા દેં, યા કાલિદાસ, શ્રીહર્ષ, વાલ્મીકિ, ભવભૂતિ આદિ સંસ્કૃત કે ધુરંધર કવિયોં કી ભૂલેં આપકે સામને રખ કર અપની વિદ્વત્તા ઔર સર્વજ્ઞતા કા ઉદાહરણ દે. હિંદી સંસાર કો યહ દિખલા દેં, કિ હમ લોગોં મેં પક્ષપાત કી જરા ભી બૂ નહીં હૈ; બલ્કિ હમ સચ્ચાઈ કે અવતાર હૈં. આજ હમ વિશ્વરચયિતા બ્રહ્માજી કી આલોચના કર હિંદી–સંસાર કો અપને કલમ–કુલ્હાડે કી કારીગરી દીખલાતે હૈં.

અતએવ–" દિશિ કુંજરહુ કમઠ અહિ કોલા, ધરહુ ધરણિ મન ધીર ન ડોલા."

ઇસમેં સંદેહ નહીં, કિ વયોવૃદ્ધ બ્રહ્માજીને વિશ્વ કી રચના કરને મેં પદ–પદપર ભૂલેં કી હૈં. યે કરોડોં વર્ષોં સે વિશ્વરચના કરને મેં અપના હાથ બઢાતે રહે, કિંતુ ઇનકી ભૂલ દેખ કર યહ કહે બિના રહા નહીં જાતા, કિ યે વિશ્વરચના કરને મેં અબ તક અનભિજ્ઞ હી રહે. મનુષ્ય–શરીર–રચના મેં આપને અનેકોં ભૂલેં કી હૈં.–

(૧) કાનોં કે દોનોં તરફ, ઇન્હોંને અસ્થિચર્મમિશ્રિત દો ઐસે લોથડે લગા દિયે હૈં, જો મખ્ખી ઉડાને કે ભી કામ મેં નહીં આ સકતે.

(૨) તમામ શરીર મેં રોમ હી રોમ બના દિયે હૈં, જિનસે મનુષ્ય કા કોઈ ભી ફાયદા નહીં; અગર યે બડે બડે ભી હોતે તો ઉન્હેં કાટ બેચ કર એક દિન કી ખૂરાક કા તો કામ ચલતા યા ઠંડી કે દિનોં મેં કંબલ હી ન ખરીદના પડતા.

(૩) નાખૂનોં સે ન તો શોભા હી હૈ ન રક્ષા હી કા કામ ચલ સકતા હૈ. યદિ યે દર હપતે કટાયે ન જાયેં, તો ફિર યે ઇતને બઢ જાતે હૈં, કિ કામ મેં બાધા દેને લગ જાતે હૈં.

ક્યા હી અચ્છા હોતા અગર યે બારહ–સિંઘા કે સીંગોં કી ભાંતિ બિકતે યા ઈનકી હાથી-દાંતોં કી તરહ ઇજ્જત કી જાતી.

(૪) અંગુલિયાં એકસી હોની ચાહીયે થીં. એક જરૂરત સે જ્યાદા મોટી, તો એક જરૂરત સે જ્યાદા પતલી, એક બડી તો એક છોટી! ભલા ઈસકા ભી કુછ ઠિકાના હૈ?

(૫) યહ બાત અબતક સમઝ મેં નહીં આયી, કિ ઈન્હોંને પેટ બનાકર મનુષ્યજાતિ કી કૌનસી ભલાઈ સોચી થી ઔર ઇસ વિચિત્ર ઝોલી બનાયે બિના ઇનકી કૌનસી હાનિ થી. ફિજૂલ હી એક ઐસી ઇલ્લત લગા દી, જિસકે કારણ મનુષ્ય કો દિક્કતેં ઉઠાની પડ રહી હૈ. યદિ પેટ ન ભરો, તો આફત હૈ હી ઔર અગર ભરો, તો બૈઠે–બૈઠાયે શયતાનિયાં સૂઝને લગતી હૈં.

(૬) પલકેં ભી વ્યર્થ હી બનાયી ગયી હૈ. જબ હમ કિસી ચીજ કો બડી ઉત્સુકતા સે દેખના ચાહતે હૈં, તો યે પલકેં બારબાર ગિર કર દેખને મેં બાધા દેતી હૈ.

(૭) બ્રહ્માજી ને હાથ ચાર બનાને કી દયા કી હોતી, તો બડા હિત હોતા. કામ કરતે–કરતે જબ દો હાથ થક જાતે, તો દૂસરે દો સે કામ લિયા જાતા. જબ દૂસરે દો થક જાતે તો ફિર પહલે દો મદદ દેને લગતે.

(૮) મકડી કો તો ઇન્હોંને આઠ આંખે બના દી, પર બેચારે મનુષ્ય કો દો હી આંખેં દીં. આઠ ન સહી, દો કી જગહ ચાર આંખ તો અવશ્ય દેની ચાહિયે થીં. ઇસસે સોને મેં ભી જાગને કા આનંદ મિલ જાતા; દો આંખોં સે સોતે ઔર દોસે જાગતે ઔર રાત્રિ કી છટા ભી દેખતે રહતે.

(૯) ક્યા હી આનંદ કી બાત હોતી, અગર મનુષ્યોં કે ભી પર હોતે; જહાં ઇચ્છા હોતી ઝટ ઉડકર ચલે આતે. હાલાં કી લોગોં ને વાયુયાન રચ લિયે ઔર અબ ઉડને ભી લગે, પરંતુ યદિ બ્રહ્માજી પહલે હી ઇતની કૃપા કર દેતેં, તો ઉન્હેં ભી કુછ શ્રેય મિલ જાતા.

(૧૦) અંધેરે મેં દેખને કી શક્તિ કી હમ લોગોં કો જ્યાદા જરૂરી થી, યા ઉલ્લુકો? સૂંઘને કી જ્યાદા શક્તિ હમેં દેની થી, યા કુત્તોં કો? દૂર કી ચીજ નજદીક દેખને કી જ્યાદા આવશ્યકતા હમેં થી યા ગીધોં કો? દીર્ઘજીવી બનાયા ગયા સાંપ, જો પ્રાણિયોં કો દુઃખ દેતા હૈ ઔર મનુષ્ય કો ઇતની કમ ઉમ્ર દી ગયી, કિ શિક્ષા લેતે લેતે હી મર જાતા હૈ.

અબ પશુ–પક્ષી કી રચના મેં ભૂલોં કો દેખિયેઃ–ઇતને બડે શરીરવાલે હાથી કે ઇતની છોટી આંખે બનાયીં, કિ ન હોને કે બરાબર હી હૈ. મોર કે શરીર કી આલોચના કરને કે બાદ જબ પૈરોં કી આલોચના કરને કા સમય આતા હૈ, તો લાચાર હો કર કેવલ દાંતોં સે હોઠ દબા ચુપ રહ જાના પડતા હૈ; કોયલ કી બોલી સુન ઔર ફિર ઉસકા સ્વરૂપ દેખકર દાયાં હાથ મેજપર પટક કર હી સંતોષ રખના પડતા હૈ; ગદહેસા ગરીબ ઔર મિહનતી જાનવર શાયદ હી દૂસરા મિલેગા, કિંતુ ઉસકા કદ ઔર સુરત શકલ દેખકર હૈરાની હોતી હૈ. નીલકંઠ ઐસે દર્શનીય પક્ષી કો કીટાહારી બના દિયા. ઉસે મોતી ચુનનેવાલા બનાનો ચાહિયે થા! લક્ષ્મી–વાહન ઉલ્લૂ ઇતને મહત્ત્વ તથા કામ કે પક્ષી કો કિતના નિંદનીય બનાયા. કૌઆ ઐસે શાકુનિક પક્ષી કો તો કપૂર ચુનનેવાલા બનાતે તો ઇનકી ક્યા હાનિ થી? કુત્તા ઐસે સ્વામિ–ભક્ત કો ફલાહારી કર દેતે તો આપકી કૌનસી પૂંજી ખર્ચ હો જાતી? ઉંટ કે બનાને મેં ભી આપને બડી ચતુરાઇ દિખાઇ.

અબ જરા બ્રહ્માજી કી વનસ્પતિ–રચના–કૌશલ કે ભી ઉદાહરણ દેખિયે.

'દીને દઇ ગુલાબ કે ઈન ડારિન્ યે ફૂલ.''

બસ, ઠીક ઐસા હી હાલ કેતકી વા કેવડે કા ભી હૈ. ઉખ મેં ઇતની મિઠાસ ઔર ફિર ઉનમેં ગાંઠે!! હા, કિતની ભારી ભૂલ હૈ! ચંદન ઐસે તરુવર મેં ફૂલ તક નહીં; તાડ કે વૃક્ષસે પથિકોં કો તનિક ભી લાભ નહીં મિલ સકતા. નારિયલ કે દરખ્ત કો તો ઇતના છોટા બનાના ચાહિયે થા, કિ હાથ બઢાકર ઉસકા ફલ તોડ લિયા જા સકે. ઐસે સ્વાદિષ્ટ આમ મેં ગુઠલી બના દી. કેલે ઐસે વૃક્ષ કો તો ચિરસ્થાયી બનાના ચાહિયે થા. બરગદ, પીપલ આદિ બડે–બડે દરખ્તોં મેં પુષ્પ નહીં; તરબૂજ, ખરબૂજા, કુમ્હડા આદિ કે પતલે ડંઠલોં મેં બીસ–બીસ, તીસ–તીસ સેર તક કે ફલોં કા પૈદા હોના બ્રહ્માજી કી ભૂલ નહીં તો ક્યા હૈ? ઈમલી આદિ બડે–બડે દર-

ન્તોં કે પત્તોંપર ગૌર કરો. હરએક ફૂલ મેં ગંધ ન દેના ક્યા આપકી ભૂલ નહીં હૈ?

અબ પદાર્થ-રચના કા ભી નમૂના દેખિયે:-અગર સોને મેં સુગંધ દે દિયે હોતે, તો ઇસમેં આપકા કૌનસા નુકસાન થા? હીરે કા પહાડોં ઔર ખાનોં મેં ઉત્પન્ન કરના ક્યા ઉનકી ભૂલ નહીં હૈ? ક્યા સમુદ્ર કા જલ ખારા હોના ચાહિયે થા? અગ્નિ ઐસે તેજોમય પદાર્થ કે મુખ કો ધૂમ્ર કી કાલિમા સે કલુષિત કરના કૌનસી બુદ્ધિમાની થી? દીપક મેં કાજલ કહાં તક ન્યાયસંગત હ?

અબ આપ હી ફૈંસલા કીજીયે, પંચરાજજી! ક્યા વિધાતા-વયોવૃદ્ધ બ્રહ્મા ને ભૂલેં નહીં કીં? કીં, એક દો નહીં સેંકડોં હજારોં કીં ઔર યહ સમાલોચકોં કી હી કૃપા હૈ, કિ હમ લોગોં કી આંખોં કા પર્દા હટા સત્ય બાત આપકો જ્ઞાત કરા સકે હૈં. યદિ સંસાર મેં હમ સમાલોચકોં કા અસ્તિત્વ ન હોતા તો સારા સંસાર અજ્ઞાન કે ઘોર અંધકાર મેં હી પડા રહતા.

("હિંદૂપંચ" માં લખનાર—પં. રામનારાયણ શર્મા)

૧૧૫—ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર

એક ગામડામાં ગયો, એક ગરીબની ઝુંપડીમાં સૂપડામાં કાંઇક અનાજ પડેલું હતું. મેં એ કદી જોયેલું નહિ. મેં પૂછ્યું કે 'આ શું છે?' બે-ચાર સ્ત્રીઓ હસી પડી. હસે, એમાં શી નવાઈ? આટલુંયે હું જાણું નહિ.

એકે કહ્યું-'આ કોદારા; અમે તો આજ ખાઇએ.'

મેં પૂછ્યું-'આને કેવી રીતે રાંધો?'

'એને ખાંડીએ અને પછી તદ્દન સાફ થાય, ત્યારે આવા દાણા નીકળે.' એમ કહી સાફ કરેલા કોદરા લાવી. 'પછી એને દળીને રોટલા કરીએ.'

દાણા બહુ ઝીણા જોઇ મેં કહ્યું ' આ તો બહુ ઝીણા છે! આમાંથી છોડાં બહુ નીકળી જતાં હશે?'

'હા, મણે અધમણ દાણો આવે.'

મેં પૂછ્યું-'આનો ભાવ શો?'

'દોઢ રૂપિયે મણ.'

'આ તો ત્રણ રૂપિયે મણ પડ્યું. ત્યારે તમે એને બદલે બાજરી કેમ ન ખાઓ? એ પણ એટલીજ કિંમતની થાય ને?'

'એમ ન પાલવે; કારણ કે આ કોદરામાં તો અમે અડધાં છોડાં રહેવા દઇએ, એટલે થોડો દાણો અને બહુ છોડાંથી છોકરાંનાં પેટ જલદી ભરાઇ જાય. બાજરીમાંથી તો છોડાં નીકળેજ નહિ; અને છોકરાં કોદરાના જેટલોજ બાજરીનો રોટલો માગે, એટલે વધારે ધાન પેટમાં જાય. વળી બાજરીનો રોટલો વધારે મીઠો લાગે તેથીયે વધારે ખવાય, એટલે બાજરી મોંઘી પડે.'

આ વાત મેં બે-ચાર સાથીઓને જણાવી. એમણે ટેકો આપતાં કહ્યું કે, કેટલીક જગ્યાએ ઘઉં જુવારને ભાવે મળી શકે છે, છતાં લોકો જુવાર ખાય છે. કારણ ઘઉં સાથે ઘી જોઇએ, નહિ તો ગરમ પડે. ઘીનો ખર્ચ પાલવે નહિ, એટલે લોક જુવારજ પસંદ કરે છે. એજ કારણસર બાજરી કરતાં જુવાર મોંઘી હોય તોયે જુવારમાંથી બે-ચાર જાતની ગરીબની વાનીઓ થઇ શકતી હોવાથી અને ઘી વિના ખાઈ શકાતી હોવાથી ઘણે ઠેકાણે બાજરી કરતાં જુવારજ પસંદ કરવામાં આવે છે.

ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર આવું છે!

('નવજીવન' માં લખનાર કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા)

૧૧૬—ક્ષીરસાગર મેં લક્ષ્મીજી સે ભેંટ

દીપાવલિ કા દિન હૈ. મૈં અપને સુસજ્જિત ભવન મેં બૈઠા હુઆ, લક્ષ્મી–પૂજન કી તૈયારી મેં લગા હુઆ હૂં. સામને ફલ–ફૂલ, મિષ્ટાન્ન–પકવાન્ન, તોરણ–કલશ, અક્ષત, દધિ–દુર્વા, જલ, દુગ્ધ, ઘૃત આદિ પદાર્થ યથાસ્થાન રખે હુએ હૈં. નયી ગાદિયોંપર નયી–નયી બહિયાં, રોજનામચે, ખાતે, રોકડ વગૈરઃ લિખને કી પુસ્તકેં સુસજ્જિત હૈં. રૂપયે ભરને કે લિયે નયી–નયી થૈલિયાં સિલાઇ હૈં. દીપક કી રોશની, બિજલી કી રોશની, ગેસ કી રોશની, લેમ્પોં કી રોશની સે સારા મકાન પ્રકાશિત હો રહા હૈ. સાફ–સુથરે લિપે પોતે મકાન મેં ઇસિ પ્રકાર કી સજાવટ સે ઉસકી શોભા શતગુણ બઢ ગયી. મકાન કો ઝાડને–બુહારને, લીપને–પોતને, તસ્વીરેં, ઝાડ, ફાનુસ, હાંડી આદિ સે સજાને મેં ૧૦–૧૫ દિન લગ ગયે. મૈં ઇસ પ્રકાર કઈ દિનોં સે ભગવતી કમલા કે કમલચરણોં કી પધરાવની કે સ્વાગત કી તૈયારિયોં મેં લગા રહા ઔર અપની ઇચ્છાનુસાર તૈયારી કરને મેં સફલતા ભી પા સકા, ઇસ બાત કા મુઝે સંતોષ હૈ. દેખા તો નહીં પરંતુ સુના અવશ્ય થા, કિ ઇંદ્રદેવ કે રહને કા પ્રાસાદ અત્યંત નયનાભિરામ તથા અદ્વિતીય હૈ. મૈં કહ સકતા હૂં, કિ આજ મેરા ભવન ભી "ઇંદ્ર–સદન" સે કિસી પ્રકાર કમ નહીં કહા જા સકતા હૈ.

મુઝે નિશ્ચય થા, કિ યદિ લક્ષ્મીજી આજ ક્ષીરસાગર છોડકર મેરે નગર મેં આયીં, તો સિવા મેરે યહાં વે કહીં અન્યત્ર નહીં જાયેંગી, પરંતુ કહીં ઐસા ન હો, કિ વે મેરે મકાન કી ખુબસુરતી કા પતા ન પાકર કહીં દુસરે કે મકાન મેં હી ટ્રિક જાવેં. યહ સોચકર મૈં હાથ જોડે ધ્યાન કરને લગા.

મૈં સ્તુતિ કરને મેં ઇતના નિમગ્ન થા, કિ મુઝે કુછ ભી ખયાલ નહીં રહા, કિ મૈં કહાં હૂં. ઇસી બીચ મુઝે કિસીને હિલાકર કહા–"સાવધાન!" આંખેં ખોલી ઔર દેખા, તો મેરે પાસ હી એક પરમ તેજસ્વી પુરુષ ખડા હૈ. માલૂમ હુઆ, કિ વહ કોઈ દેવદૂત હૈ. મૈંને પ્રણામ કર કે પૂછા—"કહિયે, ક્યા આજ્ઞા હૈ? આપ કૌન પુરુષ હૈ?"

"મૈં લક્ષ્મીજી કા ભેજા હુઆ દૂત હૂં. તુમ્હેં વહાં બુલાયા હૈ." ઉસને કહા.

મૈંને બડી પ્રસન્નતા સે કહા–"અહોભાગ્ય! મુઝે શ્રીભગવતી મહાલક્ષ્મીજી ને અપની સેવા મેં બુલાયા હૈ. કહાં ચલના પડેગા?"

"ક્ષીરસાગર ચલના હોગા" વહ બોલા.

"ભાઈ! મૈંને હિંદ–મહાસાગર, અટલાન્ટિક મહાસાગર આદિ નામ તો ભૂગોલ મેં પઢે હૈં, કિન્તુ "ક્ષીરસાગર" કા નામ કહીં ભી નહીં પઢા. યહ સમુદ્ર કહાં હૈ?" મૈંને પૂછા.

ઉસને ઉત્તર દિયા–"વહ ઐસા સ્થાન હૈ, જહાં મનુષ્યજાતિ કી ગતિ નહીં."

"તો ક્યા ઉત્તરી ધ્રુવ સે ભી પરે કહીં પર હૈ? વહાં ઠંડ બહુત પડતી હોગી. કહો તો મૈં અપને ઉની કપડે ઔર દો–ચાર અચ્છે–અચ્છે કમ્બલ ભી અપને સાથ લે લૂં!"

"નહીં, ઇનિકી કોઇ આવસ્યકતા નહીં હૈ; તુમ મેરે સાથ ચલો, મૈં બિના કિસી કષ્ટ કે તુમ્હેં વહાં લે ચલૂંગા."

મૈં અપના "ટિફિન–કેરિયર" ઉઠાકર ઉસકે સાથ ચલને કો તૈયાર હુઆ ઔર પૂછા–"ક્યા સ્ટીમર પર ચલના હોગા? કિતને દિન કા રાસ્તા હૈ? યદિ અધિક દિન લગેં, તો મૈં ઘર કા ઇન્તિજામ કર ચલૂં?"

દેવદૂત ને કહા—"ભાઇ! યહ તુમને હાથ મેં ડિબ્બા સા ક્યા ઉઠા લિયા?"

મૈંને ઉત્તર દિયા—"ઇસમેં તો મેરા ખાને–પીને કા સામાન હૈ."

દેવદૂત બોલા—"ઇસકી જરૂરત નહીં, તુમ્હેં ઇસસે ભી અત્યંત સ્વાદિષ્ટ ભોજન વહાં મિલેગા."

મૈં ખુશી–ખુશી ઉસકે સાથ અપને ઘર સે બાહર નિકલા. મુઝે કુછ પતા નહીં આગે

ક્યા હુઆ ? થોડી હી દેર બાદ મૈંને દેખા, કિ ક્ષીરસાગર આ ગયા. સામને હી ભગવતી કમલા, કમલપર સુખાસીન હૈં. ઉન્હેં દેખતે હી મૈં નતમસ્તક હો હાથ જોડકર સામને ખડા હુઆ. શ્રી લક્ષ્મીજી ને મેરી ઓર કૃપા-દૃષ્ટિ સે દેખા. ઉસ સમય કા મેરી દશા કા ક્યા વર્ણન કિયા જાયે ? મુઝે હાથ સે સ્પર્શ કરતે હુએ પૂછા-" કહો વત્સ! ક્યા ઇચ્છા હૈ ?"

"માતાજી ! મૈં આપસે પહલે કુછ પ્રશ્ન કરને કી આજ્ઞા ચાહતા હૂં."

"નિર્ભયતાપૂર્વક જો ચાહો સો પ્રશ્ન કર સકતે હો." અપની અભિલાષા કી પૂર્તિ દેખકર મેરા હૃદય મારે હર્ષ કે કૂદને લગા. અપનેપર દેવી વિષ્ણુપ્રિયા કો પ્રસન્ન જાનકર, મૈં અપને કો કૃત-કૃત્ય સમઝને લગા. થોડી દેર સોચને-વિચારને કે બાદ મૈંને અત્યંત વિનીત ભાવ સે શ્રી-ઉલૂકવાહિની દેવી સે ઇસ પ્રકાર પ્રશ્ન કિયેઃ—

મૈં—"જગદંબે ! આજ સે કુછ શતાબ્દિ પૂર્વ, ભારતપર જો આપકી કૃપા થી, વહ આજ ક્યોં નહીં ? દેશ આપકે બિના બડી સંકટાવસ્થા મેં હૈ ! આજ તક ભી હમ હિંદૂ લોક આપકી ઉસી ભક્તિભાવ સે પૂજા કરતે હૈં, જિતની કિ આજ સે હજારોં વર્ષ પૂર્વ કરતે થે."

લક્ષ્મી—"પુત્ર ! તિરસ્કારપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરને કી અપેક્ષા મૃત્યુ અધિક સુખકર હૈ. અપમાનિત હો કર રહને કી અપેક્ષા વહાં નહીં રહના હી અચ્છા હૈ. આજ સે કુછ શતાબ્દિ પૂર્વ જો પ્રેમ મેરા ભારત સે થા, ઉતના આજ નહીં હૈ. આજ સે ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષ પૂર્વ જિસ પ્રેમ સે મેરી પૂજા ભારત મેં હોતી થી, વહ આજ નહીં હૈ. હાઁ, પૂજા કા પાખંડ અધિક હૈ; કિંતુ વાસ્તવ મેં પૂજા નહીં, કિંતુ મેરા અપમાન હૈ. "પૂજા" શબ્દ કા અર્થ આજકલ તુમ લોગોં ને પુષ્પ, પત્ર, ફ્લ, જલ, ગંધાક્ષત, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય કો સમઝ લિયા હૈ, કિંતુ 'પૂજા' કા અર્થ યહ તો હૈ હી નહીં. 'પૂજા' શબ્દ કા અર્થ હૈ, આદર-સત્કાર, માન-પ્રદાન-સો ભારતવાસિયોં મેં હૈ હી નહીં.

મૈં—"દેવીજી ! પહલે તો મિટ્ટી કે દીપકોં દ્વારા ધુંધુલી રોશની આપ કે સ્વાગતાર્થ હોતી થી; આજ બિજલી, ગેસ, કાર્બાઇડ આદિ આંખોં કો ચકાચૌંધ ઉત્પન્ન કરનેવાલી રોશની આપ કે સ્વાગત કે લિયે હોતી હૈ. પહલે આપકા આસન ખાદી કી મોટી ખુરદરી ગદ્દી હોતા થા, તો આજ રેશમ, મખમલ આદિ મૃદુ સ્પર્શ વસ્ત્રોં કા આસન આપકે લિયે તૈયાર કિયા જાતા હૈ. પહલે મકાનોં કો મિટ્ટી સે પોતા જાતા થા, તો આજ વાર્નિશ સે શુદ્ધ ઉત્તમ ચમકદાર રંગ હોતા હૈ. આજ સે ૧-૨ શતાબ્દિ પૂર્વ ઇતની તરહ કી આતિશબાજી કોઇ નહીં છોડતા થા, જિતની કિ આજ છોડી જાતી હૈ. માઁ ! તુમ્હારી પૂજા કે દિન પહલે ભારતવાસી ખાદી કે મોટે ઔર બેહૂદે કટિંગ કે વસ્ત્ર પહના કરતે થે, પરંતુ આજ ઉત્તમ સે ઉત્તમ મનમોહક બઢિયા કટિંગ કે વસ્ત્ર ધારણ કરતે હૈં. સારાંશ યહ, કિ પહલે જમાને કી અપેક્ષા, ઇસ સમય મેં ભારત આપકા અચ્છી તરહ સ્વાગત કરતા હૈ, કિન્તુ ફિર ભી ન જાને આપ કિસ લિયે ભારત સે રૂષ્ટ હો ગયી હૈં."

લક્ષ્મી—"બસ, યે હી બાતેં ઐસી હૈ, જો મુઝે હાર્દિક દુઃખ પહુંચાતી હૈં. મુઝે તો વહી મિટ્ટી કે દિયે ઔર મીઠે તેલ કી રોશની હી પસંદ થી. તુમ્હારે યે ગેસ ઔર બિજલી કી રોશની મુઝે નહીં ભાતી. મુઝે તુમ્હારી મખમલ ઔર મલમલ કી કોમલ ગદ્દિયાં નહીં સુહાતીં. વિદેશી વસ્ત્રોં કો પહન કર યા મેરે લિયે ઉન્હીં વસ્ત્રોં કા આસન બનાકર મુઝે ઉસપર બિઠાને કા પ્રયત્ન કરના માનોં પથ્થર પર કમલ બોના હૈ. તુમ લોગ કિતને અજ્ઞાની હો, જબ કિ તુમ્હેં યહ માલૂમ હૈ, કિ વિદેશી વસ્ત્રોં મેં ચર્બી લગી હોતી હૈ. રંગ, રક્ત સે બના હોતા હૈ. જિતને ભી બઢિયા વસ્ત્ર હોતે હૈં, ઉનમેં ગૌ ઔર ભેડ કી ચર્બી કા કલફ દિયા જાતા હૈ. તુમ સ્વયં મુઝે વિદેશ મેં ભેજને કા પ્રયત્ન કરતે હો. પ્રતિવર્ષ વિદેશી વસ્તુઓં કા આદર ઔર મેરા નિરાદર કરતે હો. જબ મૈંને અપના ઇસ પ્રકાર આદરસત્કાર નહીં દેખા, તો મુઝે ઐસે સ્થાનપર જાના પડા, જહાં મેરી માનમર્યાદા કી રક્ષા હોતી હૈ. દીપાવલિ કે દિન મેરી પૂજા કા ઢોંગ દિખાને સે મૈં પ્રસન્ન નહીં હો સકતી. પહલે તુમ લોગ ઇતની આતિશબાજી નહીં ફુંકતે થે. અબ વિવિધ પ્રકાર કી આતિશબાજી લે કર લક્ષ્મી મેં આગ લગાતે હો. લાખોં-કરોડોં મેં દો દિન મેં આગ લગા દેતે હો. દેખો, મેરા શરીર તુમ્હારી આતિશબાજિયોં સે કિસ તરહ જલ-ભુન ગયા હૈ. જહાં-તહાં ફફોલે પડ ગયે હૈં."

ઐસા કહતે હુએ શ્રી લક્ષ્મીજી ને અપના શરીર દિખાયા, જિસપર હજારોં બડે ફફોલે મૈંને દેખે. યહ દેખ કર મેરા જી ઘબરાને લગા; ચક્કર સા આને લગા. લક્ષ્મીજી ફિર કહને લગીઃ—

"તુમ લોગ હમેશાં મોટે સ્વદેશી વસ્ત્ર પહનતે હો, કિંતુ ત્યૌહારોં પર, જોકિ પવિત્ર પર્વ-દિન હોતે હૈં, વિદેશી, રક્ત-મજ્જા સે નિર્મિત વસ્ત્ર પહિન કર અપના અહોભાગ્ય સમઝતે હો! મૂર્ખો! ઈસીકા યહ પરિણામ હૈ, કિ ભારત સે, ધીરે-ધીરે સત્કાર્યોં કા લોપ હો રહા હૈ, પાપ કી વૃદ્ધિ હો રહી હૈ ઔર ભારત દુઃખ, શોક, ભય, દુર્ભિક્ષ, રોગ આદિ વ્યાધિયોં કા કેન્દ્ર બનતા જા રહા હૈ. તુમ્હારે નેતાગણ ઇન બાતોં સે રોકતે હૈં; કિંતુ તુમ લોગ ઈતને બલહીન હો ગયે હો, કિ તુમસે વિદેશી અપવિત્ર અગ્રાહ્ય વસ્ત્રોં કા લોભ નહીં છૂટતા! ઔર ફિર ઈતની નિર્લજ્જતા કિ દેવોં કા પૂજન કરતે હો ઔર ઉનકે રૂષ્ટ હોનેપર ઉન્હેં દોષ દેતે હો! ભલા જરા તો સોચો કિ મૈં ભારત મેં આ કર કયા કરૂંગી? કાર્યોં સે મેરા ખુલ્લમખુલ્લા વિરોધ કરતે હો. ઇસ "મુંહ મેં રામ ઔર બગલ મેં છુરી" વાલી બાત સે કયા તુમ મુઝે પ્રસન્ન કર સકતે હો? વિદેશી વસ્ત્રોં કે પહનનેવાલોં સે મૈં ઉસી તરહ ઘૃણા કરતી હૂં જૈસા કિ તુમ લોગ શુદ્ધ ખાદી સે ઘૃણા કરતે હો! ન પહિનો ખાદી! તુમ્હારે પાસ ચાર પૈસે હૈ, ઉન્હેં ભી તુમ વિદેશિયોં કે જેબ મેં ડાલ દેના ઉચિત સમઝતે હો-જબ યે ચાર પૈસે ભી, અર્થાત્ મેરી સહાનુભૂતિ માત્ર ભી, ભારત સે બિદા હો જાયેગી તબ તુમ ખાદી પહનોગે ઔર ઝખ માર કર પહનોગે. મૈં સારે ભારત કો એક દિન ખદ્દર પહના કર હી છોડુંગી."

મૈં—"માઁ! ક્ષમા કરો, હમારે અપરાધ ક્ષમા કરો! હમ દીન જનોંપર ઈસ પ્રકાર રૂષ્ટ ન હો."

લક્ષ્મી—"મૈં ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી ઔર પરિશ્રમી મનુષ્યોં કે સાથ રહના પસંદ કરતી હૂં. આલસી, નિરુત્સાહી, કાહિલ ઔર નિરુદ્યમિયોં સે મૈં કોસોં દૂર રહતી હૂં. જિનમેં સ્વદેશપ્રેમ હૈ, સ્વાભિમાન હૈ, સ્વતંત્રતા હૈ, જાતીયતા હૈ, જીવન હૈ, ઉન્હી મેં મૈં અપના નિવાસ કરતી હૂં. દેશ-દ્રોહિયોં મેં, સ્વાભિમાનશૂન્ય પુરુષોં મેં, ગુલામોં મેં, આપસ મેં લડનેવાલોં મેં ઔર મુરદારોં મેં મૈં રહના અપમાન સમઝતી હૂં. જિનમેં સ્વાભિમાન ન હો, જો અપની ગૃહ-લક્ષ્મી કી ભી માન-રક્ષા કરને મેં અસમર્થ હોં; ઉનકે યહાં મેરી રક્ષા કૌન કર સકતા હૈ? મૈંને લાખોં કયા કરોડોં વર્ષોં તક સ્વર્ગોપમ ભારત મેં વિહાર કિયા હૈ, જબ દ્રૌપદી કે ચીરહરણ કી ભાંતિ વિદેશીય લોગ મુઝે અપહરણ કર કે અપને-અપને દેશોં મેં લે જાને લગે. ઔર તુમ ભારતીય નપુંસકોં કી ભાંતિ બૈઠે-બૈઠે દેખતે રહે ઔર ઉનકે ચંગુલ સે મેરી રક્ષા ન કર સકે, તો મૈં કયા કર સકતી થી? આજ એક હજાર વર્ષ હોને આયે, મેરી ઇસ પ્રકાર છીના ઝપટી હો રહી હૈ. મેરા ભારત સે પ્રેમ હૈ, પરંતુ ભારતવાસિયોં કો મુઝસે પ્રેમ નહીં. ઉનમેં મેરી રક્ષા કા બલ નહીં. તુમ લોગ નપુંસક હો, કાયર હો, ડરપોક હો ઔર મુઝે જાન-બૂઝકર અપને હાથોં વિદેશ ભેજ રહે હો!"

મૈં—"સત્ય હૈ."

લક્ષ્મી—"વિદેશીય લોગ મેરે સચ્ચે ઉપાસક હૈ, જિસ તરહ હો સકતા હૈ, વે મુઝે પ્રાપ્ત કરને કા પ્રયત્ન કરતે હૈં ઔર ભર્તૃહરિ કે વચનાનુસાર મૈં ઉદ્યોગિયોં કે ઘર મેં નિવાસ કરના અપના કર્તવ્ય સમઝતી હૂં. તુમ દેખતે નહીં, ભારત મેં કલા-કૌશલ કા નાશ હો ચૂકા. મૈં ભારત મેં રહું ભી તો કિસ બલપર? જહાં કલા-કૌશલ હૈ, વહીં પર મેરા નિવાસ હૈ. ભલા સોચો તો, મુઝપર હી કયા વિદેશિયોં ને તો મેરે પિતા સમુદ્ર પર ભી અપના પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર રખા હૈ. તુમ ભારતવાસિયોં કી બુદ્ધિ ઇતની ભ્રષ્ટ હો ચૂકી હૈ, કિ મેરે પિતા કે સ્પર્શમાત્ર સે અપવિત્ર હો જાતે હો. સમુદ્ર-યાત્રા કો બૂરા સમઝનેવાલે અર્થાત્ મેરે પિતા કે સ્પર્શ સે જો લોગ પતિત હોં જાતે હો, ભલા મૈં ઉનસે ક્યોં પ્રસન્ન હોગી?"

મૈં—"દયા કરો, માઁ! દયા કરો. હમ અપરાધી હૈં."

લક્ષ્મી—"તુમ દિવાલી પર દિયે જલાતે, અપની લક્ષ્મી (પૈસા) વિદેશી વસ્ત્રોં, વિદેશી મિઠાઇયોં, વિદેશી રંગોં, વિદેશી આતિશબાજિયોં-વિદેશી રોશનિયોં મેં ખર્ચ કરતે હો. અર્થાત્ અપને હાથોં મુઝે વિદેશિયોં કે સિપુર્દ કર કે મુઝે વિદેશગમન કરાતે હો! કયા તુમ્હારી બુદ્ધિપર પથ્થર પડ ગયે? તુમ જનાને હો, નામર્દ હો, નપુંસક હો, હિજડે હો, કાયર હો, ડરપોક હો? મેરી

પૂજા કરને કે સમય તુમ લોગ વસ્ત્રાભૂષણોં સે ઇસ પ્રકાર શૃંગાર કરતે હો, જિસ પ્રકાર અપને પતિ કે પાસ જાને કી ઇચ્છા સે કોઇ પત્ની સોલહો શૃંગાર કરતી હો. તુમ મર્દ હો, નજાકતદાર કપડે ઔર કાનોં મેં, હાથોં મેં, ગલે મેં ઓરતોં કી તરહ જેવર પહિનકર મેરી પૂજા કરતે તુમ્હેં લજ્જા નહીં આતી? મૈં એસે જનાનોં ઔર હિજડોં કે દેશ સે દૂર રહતી હૂં. મૈં ઉન્હી દેશોં કે ગલે મેં જયમાલ ડાલતી હૂં જો વીર હૈ, બહાદૂર હૈ, સશક્ત હૈ, બલવાન હૈ ઔર જિનકી ભુજાઓં મેં પુરુષાર્થ હૈ."

મૈં—"સત્ય હૈ."

લક્ષ્મી—"જાઓ, પહલે ભારત કો મેરી પૂજા કરને યોગ્ય સશક્ત બનાઓ, તબ મૈં સહર્ષ ભારત મેં આ જાઉંગી. તબ દિવાલી કો મેરી પૂજા કી જરૂરત ન હોગી, ચિરાગ જલાકર રાતભર મેરે ઇન્તજાર મેં બૈઠને કી આવશ્યકતા ન પડેગી. તુમ જા કર મેરી યહ આજ્ઞા ભારતવાસિયોં પર જાહિર કર દો ઔર હો સકે તો કિસી અચ્છે સે સમાચારપત્ર મેં પ્રકાશિત કરા દો. જાઓ, અબ જાઓ."

મૈં—"માતાજી! યદિ ક્ષમા કરેં, તો મૈં એક બાત ઔર પૂછ લૂં."

લક્ષ્મી—"પૂછ સકતે હો."

મૈં—"માઁ! યહ ઉલ્લૂ પક્ષી, જિસે હમ ભારતવાસી બૂરા સમઝતે હૈ ઔર જિસકે નામ કો દૂસરે કે લિયે બોલકર ગાલી દેતે હૈં, ઉસે આપને અપને વાહન કે લિયે ક્યોં પસંદ કિયા?"

લક્ષ્મી—"અબ મૈં અધિક ન કહ કર સંક્ષિપ્ત મેં યહી કહ દેના ચાહતી હૂં, કિ મૈં પ્રાયઃ ઉલ્લૂઓં કે ઘર મેં જા કર રહના પસંદ કરતી હૂં. દેખા હોગા, વિદ્યાપ્રેમી લોગ મેરે લિયે તરસા કરતે હૈં ઔર મૂર્ખોં કો મૈં નૌનિહાલ કર દેતી હૂં. લોગ મેરી પૂજા રાત્રિ મેં ઇસ લિયે કરતે હૈં, કિ મેરા વાહન ઉલ્લૂ રાત મેં હી અચ્છી તરહ ઉડ સકતા હૈ, તુમ સમઝ ગયે હોગે!"

મૈંને હાથ જોડકર સિર ઝુકાયા. ઇતિને મેં બડે જોર સે ઘંટી બજી, આંખેં ખુલ ગયીં. ૪ બજે ઉઠને કા અલાર્મ ભરા થા. ઉઠકર અપને નિત્યકાર્ય મેં લગ ગયા.

("હિંદૂપંચ"ના એક અંકમાં લેખકઃ-શ્રીયુત પં૦ ગણેશદત્ત શર્મા ગૌડ "ઇંદ્ર")

૧૧૭—વર્તમાન યુગ ઔર ભારત કે નવયુવક

પ્રત્યેક જાતિ ઔર દેશ કે ઇતિહાસોં કો દેખને સે પતા ચલતા હૈ, કિ ઉનકા અપને નવયુવકોં કે સાથ ઘનિષ્ટ સંબંધ રહા હૈ. ઉનકે નવયુવકોં ને અપને દેશ ઔર જાતિ કે લિયે બડે-બડે ત્યાગ તથા બલિદાન કિયે હૈં. દૂસરોં કા કયા કહના; અપને હી ઇતિહાસ કે ઉપર દૃષ્ટિ ડાલને સે હમકો માલૂમ હોતા હૈ, કિ જબ-જબ જાતિ, સમાજ, દેશ એવં ધર્મ પર આફતેં આયી હૈં, તબ તબ હમારે પૂર્વજ નવયુવકોં ને ઇનકે રક્ષણાર્થ અપને જીવન તક કો હંસતે-હંસતે ઉત્સર્ગ કર દિયા હૈ.

ત્રેતાયુગ કી બાત હૈ, કિ સારા દેશ પાપિયોં કે પાપ સે, અત્યાચારી અસુરોં કે મનમાને અત્યાચાર સે પીડિત હો રહા થા. પૃથ્વી અનાચાર સે કાંપ ઉઠી થી. ધર્મ ઔર અધર્મ મેં ભારી 'ટગ-ઑફ-વૉર' હો રહા થા; નિશાચરોં કે કારણ સારે જપ-તપ, ધર્મ-કર્મ બંદ થે; ઇંદ્રાદિ દેવગણ ભી અધર્મ કે આગે નતમસ્તક હો, ઉનકી આજ્ઞા માનને કો તત્પર રહા કરતે થે; સારા વાયુમંડલ દૂષિત હો ગયા થા, જિસકે કારણ સજ્જન પુરુષોં કો સાંસ લેના ભી દુર્વાર થા. મહાપ્રતાપી અસુરરાજ રાવણ અન્યાય કી સદેહ મૂર્તિ બનકર અપને દુષ્કર્મોંદ્વારા ધરાધામ કો કંપાયમાન કર રહા થા. ઉસને યહાં તક અત્યાચાર કરના આરંભ કિયા, કિ બેચારે તપસ્વિયોં કો ભી ઉસકી આજ્ઞાપર અપના-અપના રક્ત કર-સ્વરૂપ મેં દેના પડા થા. કિસીમેં ઇતના સામર્થ્ય નહીં થા, કિ રાક્ષસોં કે આગે ચૂં તક કરે. સબ ચૂપચાપ સારે દુઃખ ઔર અપમાન કો

સહા કરતે થે; પરંતુ દેશ કી યહ દીનાવસ્થા, ધર્મ કા યહ હ્રાસ, અલ્પવયસ્યક યુવક શ્રીરામચંદ્ર સે નહીં દેખા ગયા. જાતિ, સમાજ ઔર દેશ કી ઇસિ દુરવસ્થા ને ઉનકી હૃદયતંત્રી કો હુકરા દિયા. વે ક્ષુબ્ધ હો ઉઠે ઔર દેશોદ્ધાર કે કઠોર વ્રત કી ઉન્હોંને પ્રતિજ્ઞા કી. અલ્પાયુ મેં હી ઉન્હોંને આર્ય જાતિ કે સંગઠન કા કાર્ય શુરુ કર ઉસમેં પૂર્ણ સફલતા પ્રાપ્ત કી થી. ઉન્હેં ભીલની કે જૂઠે બેર પ્રેમ સે ખાયે થે ઔર વાનરોં ઔર રાક્ષસોં તક કો આર્ય-સભ્યતા કા પાઠ પઢા, બડે સ્નેહ સે અપનાયા થા. પાપિયોં કા અંત કર સમાજ, દેશ ઔર ધર્મ કા ઉબારના હી ઉનકે જીવન કા પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય થા, જિસકો ઉન્હોં ને અક્ષરશઃ પાલન કર દિખાયા.

ઇસી તરહ કે સેંકડોં ઉદાહરણ હમારે પુરાણોં કે અંદર મૌજૂદ હૈં. દ્વાપર મેં ભી શ્રીકૃષ્ણ ને જિસ પ્રકાર જાતિ, દેશ ઔર ધર્મ કી રક્ષા કી થી, વહ હર કિસીકો માલૂમ હૈ. ઉસ સમય ભી દુષ્ટોં કી દુષ્ટતા સે આર્ય-સંસ્કૃતિ ડાવાં ડોલ હો રહી થી. કંસ, જરાસંધ, દુર્યોધન ઔર શિશુપાલ ઇત્યાદિ ધર્મ ઔર સમાજ કે દ્રોહીગણ નાના પ્રકાર કે અત્યાચારોંદ્વારા સંતોં કો દુઃખ દે રહે થે. ખુદાઇ તક કા દાવા કરનેવાલા પુંડરીક અહંકાર સે ઉન્મત્ત હો કર ઘોર અન્યાય કર રહા થા; કિંતુ ઉસ વીર યુવક શ્રીકૃષ્ણ ને દુષ્ટોં કા દલન કર, આર્યજાતિ કા મસ્તક એક બાર ફિર ઉંચા કિયા; તથા જાતિ, ધર્મ ઔર દેશ કી રક્ષા કર ઉસ યુગ મેં ભી રામ-રાજ્ય સ્થાપિત કિયા થા. ૧૬ વર્ષ કે અભિમન્યુ ને સત્ય ઔર ધર્મ કી રક્ષા કે લિયે દ્રોણનિર્મિત ચક્રવ્યૂહ કો ભેદન-કર કિસ પ્રકાર હંસતે-હંસતે અપને પ્રાણોં કી આહુતિ દી થી, વહ સબ કિસીપર વિદિત હૈ.

ઐસે ઐસે બહુત સે દૃષ્ટાંત હૈં, જિનસે પતા ચલતા હૈ, કિ પ્રાચીન કાલ મેં જાતિ ઔર દેશ કે લિયે તત્કાલીન નવયુવકોં ને બહુત કુછ કિયા હૈ; પર આજ કે નવયુવક અપને સમાજ ઔર દેશ કે લિયે ક્યા કર રહે હૈં? આજ ભી તો વૈસે હીં, બલ્કિ ઉનસે ભી બઢકર બુરે દિન આ પહુંચે હૈં. આજ ભી તો કિતને રાવણ, અહિરાવણ એવં કંસ સરીખે નરપશુઓં કે અત્યાચારોં સે સારા દેશ દુઃખિત હૈ. જાતિ ઔર ધર્મ કે ઠેકેદારોં કે વિવેકશૂન્ય કાર્યોં સે સમાજ રસાતલ કો જા રહા હૈ. જગહ-જગહ ડંડ-મુંડ સંમેલન, ખોપડી-ચૂર-કરણ તથા છુરીપેલન ઇત્યાદિ ખૌફનાક કાંડ હો રહે હૈં. ચારોં ઓર અત્યાચાર નગ્ન મૂર્તિ ધારણ કર તાંડવ-નૃત્ય કરતા દિખાઇ દે રહા હૈ.

પર, આજ રામ ઔર કૃષ્ણ કી તરહ કિતને નવયુવકોં કા હૃદય દયાર્દ્ર હુઆ હૈ? દેશ ઔર સમાજ કી વર્તમાન અધોગતિ પર કિતને નવયુવકોં કે પ્રાણ સ્પંદન કરને લગે હૈં? કૌન માઇ કા લાલ આજ ભારત કી ભાગ્યલક્ષ્મી કો સમુદ્ર પાર સે લા કર પુનઃ યહાં સ્થાપિત કરને કો વ્યગ્ર હૈ? હમમેં સે કિતને આજન્મ દેશ-સેવા કા વ્રત લેને કે લિયે ઇચ્છુક હૈ?

કારણ ઢૂંઢનેપર તો યહી માલૂમ હોતા હૈ, કિ ઇસ બીસવીં સદી મેં ભી હમારી કુંભકર્ણી નિદ્રા નહીં ભંગ હુઇ હૈ; અથવા હમ જાગે ભી હૈં, તો ફિર સોનેકા બહાના કર રહે હૈં. કિંતુ યહ હમારે લિયે ઔર ભી લજ્જા કી બાત હૈ. જિસ દેશ ઔર સમાજ કો બચાને કે લિયે હમારે પૂર્વજોં ને અપને જીવન તક કો તુચ્છ સમઝા થા, આજ હમ ઉન્હીં કે ઉત્તરાધિકારી અપને હી હાથોં ઇનકા સત્યનાશ કર રહે હૈં. દેશ કી ઉન્નતિ કે માર્ગપર અગ્રસર હોના તો દર કિનાર આજ હમ ઇસે ઉલ્ટે અવનતિ કી ઓર લિયે જા રહે હૈં. અપને પવિત્ર આચરણ, વિચાર, ભાષા તથા સભ્યતા કો ત્યાગ કર હમ દૂસરોં કે આચાર-વિચાર, ભાષા તથા સભ્યતા કી નકલ કર રહે હૈં. મઝા તો યહ, કિ હમ અપના ભી રહે હૈં તો ઉનકે દુર્ગુણોં કો, સદ્‌ગુણોં કો નહીં. ઇસકા નતીજા યહ હુઆ હૈ, કિ ઇસિ દેશ કે કરોડોં રૂપયે સિર્ફ હમારે વિલાસ કી સામગ્રી કે મૂલ્યસ્વરૂપ પ્રતિવર્ષ વિદેશોં મેં જા રહે હૈં. આજ હમારે હી કારણ કૃષિ, વાણિજ્ય એવં ગોવંશ કા ધીરે ધીરે હ્રાસ હો રહા હૈ. જહાં હમ વૈજ્ઞાનિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કર કે ઇન સબકી ઉન્નતિ કર દેશ કો ગૌરવાન્વિત કરતે, વહાં હમ કલર્કી, વકાલત ઔર બૈરિસ્ટરી કે લિયે દેશ-વિદેશ મેં ધક્કે ખા કર ભારતભૂમિ કો અપમાનિત કર રહે હૈં. હાય! હાય!! રામ ઔર કૃષ્ણ કી સંતાન તથા દેશ કે ધન કહલાનેવાલે નવયુવકોં કી કૈસી અધોગતિ હૈ! ભવિષ્યત્ ભારત કે ઉત્તરાધિકારિયોં કા કૈસા ભયાનક પતન હૈ!

ઇસ અધઃપતન કા કારણ ભી સ્પષ્ટ હૈ. હમારે પૂર્વજોં કા આદર્શ ઉચ્ચ થા. વે હમારી તરહ સંસાર સે ઉદાસીન હો કેવળ પરલોક હી કે લિયે મતવાલે નહીં બને થે. હમારી હી તરહ વે શુષ્ક તથા નપુંસક અહિંસા કા ઢોંગ કરના નહીં જાનતે થે. ઉનકો અકર્મણ્યતા નહીં ભાતી થી. વે મોક્ષ કે અલાવે કીર્તિ ઔર યશ, માન ઔર સંમાન કે ભી ઇચ્છુક થે. જીવન કે ચાર ભાગોં કે અનુસાર બંટે હુએ કર્મોં કો કરને હી મેં અપના ગૌરવ જાનતે થે. સારાંશ યહ, કિ વે કર્મવીર થે, હમારી તરહ વાક્ય-વીર નહીં!

કિંતુ જમાને કા ઢંગ કુછ ઐસા બિગડા, કિ હમ દિનોં દિન ગિરતે હી ચલે ગયે ઔર આજ સ્વાર્થ કે અંધકારમય ગાર સે સિર્ફ બાતોં કી બહાદૂરી બઘારા કરતે હૈં. હમ કુછ ઐસે કાયર, આલસી ઔર વિલાસી હો ગયે હૈં, કિ બિના ઉદ્યોગ કે હી સંસારરૂપી સમરક્ષેત્ર મેં સફલતા પ્રાપ્ત કરના ચાહતે હૈં; ઔર જબ હમેં બારંબાર હાર ખાની પડતી હૈ,તબ હમ ઉદાસીન હો કર ત્યાગ ઔર વૈરાગ્ય કા ઢોંગ કરને લગ જાતે હૈં. પર સફલતા તો કાયરોં ઔર હાથ-પર-હાથ ધરકર બૈઠનેવાલોં કી નહીં, વહ તો વીરોં ઔર કર્મિષ્ઠોં કી સંપત્તિ હૈ.

હમારી દુર્દશા કા અંત ઇતને મેં હી નહીં હૈ. આજ હમારે હી કાયર ઔર કર્તવ્યવિમુખ હોને કે કારણ જાતિ ઔર ધર્મ કે ઠેકેદાર સમાજ કે અંદર મનમાન અત્યાચાર કર રહે હૈં. અબોધ બાલિકાઓં કા બૂઢોં સે ગઠ-બંધન કર નિત્યપ્રતિ બલિદાન કિયા જા રહા હૈ, જિસકે ફલસ્વરૂપ દેશ મેં અસંખ્ય વિધવાયેં વૈધવ્ય કે દારુણ દુઃખોં કો ભોગ રહી હૈં. ઔર હમ? હમ સબ દેખતે-સુનતે હુએ ભી ચુપ્પી સાંસે બૈઠે હૈં ઔર અપની ઇસિ અધોગતિ કો પ્રારબ્ધ કા દોષ ઔર ઇશ્વર કી મર્જી બતાકર અપની અંતરાત્મા કો શાંત કર લેતે હૈં.

કિંતુ ધ્યાન રહે, ભગવાન કી મર્જી "બરાબર અપને કર્તવ્ય કા પાલન કરતે રહો" કે અતિરિક્ત ઔર કુછ નહીં હૈ; કારણ કિ વે ખુદ આલસ્ય ઔર અકર્મણ્યતા કી જીંદગી કો ભારી અપમાન સમઝ કર્તવ્યપાલન કે આદર્શ કો છોડ ગયે હૈ, ઉસીકો સામને રખકર ચલને મેં હમારા કલ્યાણ હૈ. "**उत्तिष्ठ परंतप**" વાલા સંદેશ સિર્ફ અર્જુન હી કે લિયે નહી, ભારત કે નવયુવકમાત્ર કે લિયે ઉન્હોંને દિયા થા. ઇસકે અલાવે પ્રત્યેક મનુષ્ય પર જન્મ સે હી જાતિ, સમાજ ઔર દેશ કે ઋણ કી ગઠરી લદી રહતી હૈ. ઉસકે ઇન સબ કે પ્રતિ કુછ કર્તવ્ય હોતે હૈ, જિનકે પાલન કરને મેં હી ઉદ્ધાર હૈ. અપને ઋણ કે પરિશોધ હી મેં લોક ઔર પરલોક દોનોં બનતે હૈ. અસ્તુ.

અબ ચુપ્પી સાધે રહને સે કામ નહીં ચલેગા! વિલાસિતા ઔર અકર્મણ્યતા કો ઠુકરા કર ભારત કે નવયુવકોં કો કાર્યક્ષેત્ર મેં ઉતર પડના ચાહિયે. અભી તક સમય હૈ. ઇસિ વક્ત ભી હમ અપના સંગઠન કર ભારત કી વિલુપ્ત ગૌરવ-ગરિમા કો પુનઃ સ્થાપિત કર સકતે હૈં. યદિ હમ પૂર્ણશ્રદ્ધા ઔર આત્મવિશ્વાસ સે કાર્ય શુરૂ કર દેં, તો અબ ભી સમાજ સે કુસંસ્કારોં કી જડ કો ખોદ કર ફેંક સકતે હૈં ઔર જાતીય તથા સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષોં કા અંત કર દેશ મેં ફિર રાષ્ટ્રીયતા કી લહર બહા દે સકતે હૈં! આજ ભારત ભી સબ ઓર સે નિરાશ હો કર અપને નવયુવકોં હી કી ઓર આશાપૂર્ણ નેત્રોં સે દેખ રહા હૈ, ઇન્હી પર દેશ ઔર સમાજ કી સમસ્ત આશાયેં ઝૂલ રહી હૈં, યે હી ભાવી ભારત કે ભાગ્ય-વિધાતા તથા ઉત્તરાધિકારી હૈં.

અતએવ ભારત કે નવયુવકો! બહુત સો ચૂકે. અબ ઉઠો ઔર વર્તમાન સમય મેં ઉલઝનોં કો સુલઝાને કા રાસ્તા નિકાલ કર કાર્ય આરંભ કર દો; કારણ કિ યદિ ફિર ચૂકે, તો ભવિષ્ય કે ઇતિહાસ મેં તુમ્હારા નામ કાલે અક્ષરોં મેં લિખા જાયેગા, જિસે પઢકર ભારત કી ભાવી સંતાન તુમ્હારે નામ સે ભી ઘૃણા કરેગી. ભગવાન કે યે વાક્ય યાદ રહેં—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्। संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

(ગીતા અધ્યાય ૨)

("હિંદૂપંચ"ના એક અંકમાં લેખક-શ્રી. ચમરીલાલજી.)

૧૧૮—અમીર અમાનુલ્લાખાં અફગાનિસ્તાન કે લિયે ક્યા કરતે હૈં?

બાદશાહ કા સ્વભાવ

લંડન કે 'ડેલી મેલ' પત્ર મેં ખ્યાતનામા લેક્ચરર સર પર્સિવલ ફિલિપ ને અફગાનિસ્તાન કે બાદશાહ અમીર અમાનુલ્લાખાં કા સંક્ષિપ્ત જીવન-ચરિત્ર લિખા હૈ, જિસસે ઉન્હેં બીસવીં શતાબ્દી કા 'હારુન રશીદ' બતાયા હૈ. લેખક કા યહ ભી કહના હૈ કિ અમીર ઇટાલી કે મુસોલિની સે ભી કઈ બાતોં મેં મિલતે જુલતે હૈં, ક્યોંકિ દોનોં હી સામર્થ્ય-દેવતા કે ઉપાસક હૈં, યદ્યપિ દોનોં કી જાતિયોં, ધર્મ ઔર મનોવૃત્તિયોં મેં આકાશ-પાતાલ કા સા અંતર હૈ. કાબૂલ કે બાજારોં મેં લોગ કાનાફૂસી કરતે હુએ કહતે હૈં કિ બાદશાહ અમાનુલ્લા અલ્લાહ કી ઉસ વિજલી કી તરહ હૈ, જિસકે બારે મેં કોઇ નહીં જાનતા કિ કબ ઔર કહાં ટૂટેગી. સાથ હી વે સબ સમય જાગૃત રહને કી ભી આવશ્યકતા સમઝતે હૈં, ક્યોંકિ કૌન જાનતા હૈ કિ દરવાજે પર ચિથડે પહને હુએ જો આદમી આતા હૈ વહ સ્વયં બાદશાહ હી નહીં હૈ. બાદશાહ અમાનુલ્લાહ સચમુચ હી વેષ બદલ કર પ્રજા કા હાલ જાંચા કરતે હૈં, યહ બાત દરબાર કે સર્ક્યુલરોં સે નહીં જાની જા સકતી ઔર ન કોઇ દરબારી હી બતાને કા સાહસ કર સકતા હૈ. લેકિન ઐસા હો સકતા હૈ, ક્યોંકિ અવસ્થા કા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરને એવં રાષ્ટ્ર કી ઉન્નતિ કે લિયે બાદશાહ સબ પ્રકાર સે ઉદ્યોગશીલ રહતે હૈં. મુસોલિની કી ભાંતિ હી અમીર અમાનુલ્લાખાં ભી પરિશ્રમ કરતે નહીં થકતે ઔર અફસરોં કી ઘૂસખોરી સે ઘૃણા કરતે હૈં; ઔર અપને દેશ કી ઔદ્યોગિક, વ્યાપારિક એવં કૃષિ કી ઉન્નતિ કે લિયે અત્યંત ઉદ્યોગશીલ રહતે હૈ. જિસ તરહ મુસોલિની ચાહતા હૈ કિ પ્રત્યેક વ્યક્તિ અપને હિસ્સે કા કામ કરે, વૈસી હી અમીર કી ભી અભિલાષા રહતી હૈ; ઔર દૃઢતાપૂર્વક ઇસી બાતપર દૃષ્ટિ રખતે હૈં કિ વહ અપના કામ કરતા હૈ કિ નહીં. અપરાધિયોં કો તુરંત દંડ એવં સુકૃતિયોં કો પુરસ્કાર દેને મેં દોનોં હી એકસમાન શીઘ્રતા દિખાનેવાલે હૈં. અમીર હૈ યદ્યપિ પૂર્વ કે બાદશાહ ઔર ઉનમેં બાદશાહ કી વિશેષતાયેં ભી વિદ્યમાન હૈં; કિંતુ પશ્ચિમ કે કઇ ગુણોં મેં ભી વે પૂરે હૈં, જો ઉનકે દેશવાસિયોં કો અચંભે મેં ડાલનેવાલી બાત હૈ.

અમીર કી યોગ્યતા

અમીર અમાનુલ્લા હી કાબૂલ કે એકમાત્ર પત્ર કા સંપાદન કરતે હૈં ઔર પોશાક કે બારે મેં તો અપને દેશવાસિયોં કે વે હી આદર્શ બને હુએ હૈં. વિદેશી યાત્રિયોં કે સુભીતે કે લિયે ઉન્હોંને એક હૉટેલ ખોલ રક્ખા હૈ ઔર ઉદ્યોગધંધોં એવં વ્યાપાર કે મામલોં મેં ઇતના જ્ઞાન રખતે હૈં કિ કિસી ભી વિશેષજ્ઞ સે ઇનકી વૃદ્ધિ કે સંબંધ મેં પૂરી જાનકારી સે બાતચીત કર સકતે હૈં. વે એક ઓર તો બેતાર કે તારઘર કે સંરક્ષક હૈ ઔર દૂસરી ઓર અપને દરબાર મેં વિનોદી રખતે હૈ જો હંસી-મજાક સે ઉનકા દિલ બહલાતા હૈ. અમીર ઢાઇ ઢાઇ ઘંટે તક એક સ્વર સે વ્યાખ્યાન દેતે રહતે હૈં. સડકોં કી તામીર કી કુલ બાતેં વે જાનતે હૈં; યદ્યપિ કુછ દિન પહલે તક ઉન્હોંને રેલગાડી કભી નહીં દેખી થી. પશ્ચિમી સભ્યતા ઔર રહન-સહન કે બારે મેં ઉનકા જ્ઞાન અસાધારણ હૈ, કિન્તુ યહ પ્રાપ્ત હુઆ હૈ કેવલ ચિત્રોં ઔર પશ્ચિમીયોં સે વાર્તાલાપ કરને હી કે દ્વારા. નગર બસાને, શિક્ષા ઔર બગીચે લગવાને કે વિષય મેં અમીર કે ઐસે પક્કે બિચાર હૈં જૈસે યૂરોપ મેં જીવન બીતાયે હુએ કિસી વિશેષજ્ઞ કે હો સકતે હૈં. અમીર કી ઇન્હીં અસાધારણ યોગ્યતાઓં કે કારણ બાજાર કે લોગ જહાં ઉનમેં ભક્તિ રખતે હૈં, વહાં ઉનસે ડરતે ભી બહુત હૈં. સરકારી કર્મચારી તો ઉનસે બેતરહ ડરતે રહતે હૈં. ઉનકા જ્ઞાન ઇતના અધિક હૈં જિતના કિસી દૂસરે બાદશાહ કા શાયદ હી હો.

બજેટ કી તૈયારી

બજેટ તૈયાર કરને મેં જિતની દેર પુરાની ઢંગ સે કામ કરને મેં હોતી થી, વહ અમીર કો અસહ્ય હો ગયી; ઔર ઉન્હોંને એક સીધા સા ઢંગ નિકાલા. વે જલાલાબાદ કે દૌરેપર થે. વહીં ઉન્હોંને અપને કુલ મંત્રિયોં કો કાબૂલ સે બુલા ભેજા ઔર કામપર લગા દિયા. ફલ યહ હુઆ કિ

જહાં પહલે દો દો મહીને બજેટ તૈયાર કરને મેં લગ જાતે થે, વહાં અમીર કી નિગરાની મેં એક હપ્તે સે કમ મેં હી વહ તૈયાર કર લિયા ગયા. મંત્રિયોંને બાદશાહ કો ધન્યવાદ દિયા, જિસકે ઉત્તર મેં અમીરને કહા કિ નિકટ ભવિષ્ય મેં હી જિતના કુછ મૈં કરના ચાહતા હૂં ઉસકી તુલના મેં યહ કુછ ભી નહીં હૈ. પિછલે બજેટ મેં ખર્ચ સે આમદની જ્યાદા રહી, ઇસસે બાદશાહને પ્રત્યેક મંત્રી કો ઔર અધિક વૃદ્ધિ કે લિયે ઇનામ દિયે.

દેખભાલ

અમીર અમાનુલ્લાખાં કે બારે મેં યહ બાત ખૂબ મશહૂર હૈ કિ વે સારી અવસ્થા અપની આંખોં સે દેખને કે ઇચ્છુક રહતે હૈં. ઇસ લિયે જબ વે દૌરેપર નિકલતે હૈં, તબ હાકિમ લોગ ડરતે-કાંપતે રહતે હૈં. બડે સે લે કર છોટે સે છોટે સરકારી કર્મચારી તુરંત હી અપને કામ વ્યવસ્થિત કરને મેં લગ જાતે હૈં. ગર્મી ઔર જાડે કી કુછ પરવાહ ન કર અમીર અપને દૂર કે પ્રદેશોં કે કોને કોને તક પહુંચ ચૂકે હૈં, જહાં સડકોં કે અભાવ કે કારણ જાના અત્યંત કષ્ટપ્રદ હોતા હૈ. જો અપરાધી અપને કિયેપર પશ્ચાત્તાપ કરતે હૈં ઉન્હેં ક્ષમા દેને, ફૌજી કાનૂન ઉઠાને, ઇમાનદાર કરદાતાઓં કો કર ચૂકાને કે લિયે અધિક સમય દેને મેં ઔર લોગોં કી શિકાયતેં સુનને કે લિયે પ્રતિદિન અપના સમય દેને મેં બાદશાહ અમાનુલ્લાહને બડા નામ કમા લિયા હૈ. સરકારી ગેઝેટ મેં સરકારી નૌકરોં કી વેતન-વૃદ્ધિ ઔર જુર્માને કી ફિહરિસ્તેં નિકલા કરતી હૈં. અફસર એક હી જગહપર બહુત કાલ તક નહીં રહને પાતે.

અમીર કે ભાષણ

અમીર જબ દૌરેપર હોતે હૈં તબ જો વ્યાખ્યાન દિયા કરતે હૈં ઉનમેં લોગોં કો આત્મત્યાગ કરને, દેશ કે લિયે કાર્ય કરને, ઇસ્લામ મેં ભક્તિ રખને ઔર સબસે અધિક શિક્ષા કી આવશ્યકતા બતાતે હૈં. વે અપને રાજ્યભર મેં સ્કૂલોં કી સ્થાપના કર રહે હૈં. હાલ કે હી ગેઝેટ મેં ઔર ૨૭ પ્રાઇમરી સ્કૂલ, કઇ કૃષિવિદ્યાલય ઔર તાર સિખાને કે સ્કૂલ એવં લડકિયાં પઢાને કે લિયે તીન પ્રાઇમરી સ્કૂલ ખોલે જાને કા સમાચાર પ્રકાશિત હુઆ હૈ. અવશ્ય હી પુરાને વિચારોં કે લોગોં ને સ્ત્રીશિક્ષા કા ઘોર વિરોધ કિયા હૈ, જિસસે અમીર કી લોકપ્રિયતા મેં બાધા પહુંચ સકતી હૈ.

સ્વદેશી સે પ્રેમ

અફ્ગાનિસ્તાન મેં જો ભી કારોબાર ઉન્નતિ કર સકતે હૈં અમીર કા ધ્યાન ઉનકે ચલાને કી ઓર રહતા હૈ. ધનિકોં સે કહા ગયા હૈ કિ કાગજ કી મીલેં સ્થાપિત કરને મેં વે સરકાર કો સહયોગ દેં. શહતૂત કી છાલ કાગજ બનાને કે કામ મેં લાયી ઔર બહુતાયત સે પાયી જા સકતી હૈ. અફ્ગાનોં સે અમીર જોર દે કર કહતે હૈં કિ કિંમતી વિદેશી પોશાકોં કી જગહ અફ્ગાનિસ્તાન કે બને હુએ કપડોં હી કો કામ મેં લાયેં. સભી તરહ કે રોજગાર કે લિયે યંત્રોં કી જરૂરત હૈ. સૂતી ઔર ઉની કપડે બુનને કે લિયે હેરાત મેં જર્મન મશીન સ્થાપિત ભી હો ચૂકી હૈ, જો બિજલી સે ચલતી હૈ. કાબૂલ કી ટંકશાલ મેં બિજલી કા ઔર સેના કે ડાકટરી વિભાગોં મેં એકસ રે યંત્ર કા પ્રબંધ હો ગયા હૈ. બાદશાહ કા પત્ર અફ્ગાનોં સે જોર દે કર કહતા હૈ કિ પુરાની પઘડી ઔર ઝોલઝોલ પોશાક છોડ ઐસી પોશાક પહને જિસસે બદન મેં ચુસ્તી રહે ઔર જો દેખને મેં ભી ભલી દિખે.

અંગ્રેજ સલાહકાર કા અભાવ

કાબૂલ મેં વિદ્વાનોં કે કિતને હી સલાહકાર ઔર વિશેષજ્ઞ રખે ગયે હૈં, કિંતુ ઉનમેં અંગ્રેજ એક ભી નહીં હૈ. અફ્ગાનિસ્તાન કી ઉન્નતિ મેં ભી બ્રિટિશ વ્યાપાર કો કોઇ પ્રમુખસ્થાન નહીં પ્રાપ્ત હૈ. યહ બાદશાહ કે મંત્રિયોં કે અંગ્રેજ-વિરોધી ભાવ કા પરિચાયક હૈ. અમીર કી સેના કો શિક્ષા દેનેવાલે તુર્ક ઔર બોલશેવિક રૂસ મેં શિક્ષા પ્રાપ્ત કિયે હુએ અફ્ગાન હૈં. મુલ્કી મુહકમોં મેં ફ્રેંચ ઔર જર્મન શિક્ષક એવં ઇંજિનિયર ભરે હુએ હૈં. અમીર ને પુલિસ કે ઢંગ સીખને કે લિયે કુછ અફ્ગાનોં કો લંડન ભેજા હૈ, જો કુછ હી હપ્તે પહલે ખૈબરઘાટ કી રાહ રવાના હુએ હૈં. યોગ્ય અફસરોં કો ઇનામ દેને મેં ભી બાદશાહ પ્રથમ દરજ્જે કે ઉદાર હૈં.

("વિશ્વમિત્ર" ના એક અંકમાંથી)

૧૧૯–કહાઁ ગયી વહ હિંદુઆની ?

કહો કૌન હો, ક્યોં સોયે હો, કહાં તુમ્હેં અબ હૈ જાના ?
ધારે હો કાયર લોગોં સા ક્યોંકર તુમ ઐસા બાના ?
ક્યા કહતે હો 'હિંદૂ મેં હૂ'–ગિરી અરે ક્યોં હૈ બાની ?
બોલો–બોલો કુછ તો બોલો ! કહાઁ ગયી વહ હિંદુઆની ?
જિસ ગીતા કે શ્રવણમાત્ર સે દૂર હુઈ જગ કી માયા,
અસ્ત્ર–શસ્ત્ર સબ લેકર અર્જુન લડને કો રણ મેં ધાયા;
આજ ઉસીકો સુનકર તુમને રહને કી બન મેં ઠાની,
હિંદૂ હો તુમ ઔર તુમ્હારી ક્યા હૈ યહી હિંદુઆની ?
હિંદૂ હો તુમ વહી જિન્હેં હૈ ભેદ–ભાવ હી દિખલાતા ?
છુઆ–છૂત કા ભૂત દૌડકર હરદમ જિનકો ડરવાતા;
ધર્મ–કર્મ સબ શેષ બચા હૈ જિનકા અબ હુક્કા–પાની,
ધન્ય–ધન્ય હો તુમ હિંદૂ, હૈ ધન્ય તુમ્હારી હિંદુઆની.
હિંદૂ વહી જિન્હેં નિજ ભાષા 'હિંદી' કભી નહીં ભાતી ?
રહન સહન સબ વેશ વિદેશી હી જિનકી અબ હૈ થાતી;
જિનકી ગૌ કા આર્ત્તનાદ સુન પથ્થર ભી હોતા પાની,
કૈસા હૈ યહ હિંદૂપન ઔ' કૈસી હૈ યહ હિંદુઆની ?
બાલ વૃદ્ધ બેમેલ–બ્યાહ કે ઉત્સવ રાત–દિવસ હોતે,
વનિતાઓં કા હરણ હો રહા પુરુષ નિંદ મેં હૈ સોતે;
અન્ય જાતિ આંખેં દિખલાતી કરતી હૈં સબ મન–માની,
ધન્ય તુમ્હારા હિંદૂપન હૈ ધન્ય તુમ્હારી હિંદુઆની ! !
કિસકે ફેરે મેં પડકર તુમ કાયર બનતે હો વીરો !
કર્મ–માર્ગ પકડો અકર્મ કી ટાંગોં કો ધરકર ચીરો;
દિખલા દો જગ કો અબ ભી હૈ હમમેં વહ પૂર્વજ–પાની,
આગે વિશ્વ ધ્યાન સે દેખે હિંદૂ કી અબ હિંદુઆની.
ભૂલો ભેદ–ભાવ આપસ કા શૌર્ય–વીર્ય સાહસ ધારો,
જાતિ સુધારો, પ્રેમ પ્રચારો, વીર બનો, અરિ કો મારો;
આઓ અધમ અછૂત ઉબારો બોલો વીરોચિત બાની,
હિંદૂ હૈં હમ ઔર હમારી વીરમયી હૈ હિંદુઆની.

("હિંદૂપંચ" ના કમલાંકમાં લેખક:–શ્રીરામવચન દ્વિવેદી "અરવિંદ")

૧૨૦–છાત્રોના ધર્મ

આજનું વિદ્યાર્થીજીવન જેવું હોવું જોઇએ તેવું નથી, એ અનુભવ દરેકનો છે. ચારિત્ર્યની, સારી ટેવોની અને આદર્શોને સેવવાની જે દ્દઢતા જોઇએ છે તે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી મળતી. આખા જીવનમાં એક જાતનું અસાધારણ પોચાપણું આવી ગયું છે. મુશ્કેલીઓ સામે ઝૂઝવાની શક્તિનો વિચાર કોરે મૂકીએ, પણ જમાનાની જાગૃતિને અંગે જે સગવડો, તકો અને અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો લાભ લેવાની શક્તિ કે ઉત્સાહ પણ વિદ્યાર્થીઓ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી બતાવતા. એમ તો આજના વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજસેવા કરવાની ધગશ ચોખ્ખે ચોખ્ખી દેખાય છે, જૂનાં બંધનો ફેંકી દેવાની ઉત્કંઠા પણ દેખાય છે, ઉચ્ચ આદર્શો પાછળ ખુવાર થવું પડે તો તેમ કરવાની અભિલાષા પણ નથી હોતી એમ નથી. પરિસ્થિતિ સમજવાની શક્તિ આજના વિદ્યાર્થીઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે; છતાં કાંઇક અગમ્ય શિથિલતાને લીધે અથવા પરંપરાથી વધેલા તમોગુણને લીધે કહો, કોઈ પણ જાતના સંસ્કારો દ્દઢ કરવા તરફ એમનું મન વળતું નથી. જુવાનીના ઉત્સાહમાં અનેક જાતની કાર્યકુશળતા કેળવવાની અદમ્ય ચળ હાથપગને હોવી જોઇએ. બાળક જે કંઈ જુએ તે પોતે કરવા બેસે એ પ્રાકૃતિક નિયમ છે. એ વૃત્તિ ઉચ્છૃંખળ ન થાય એટલા માટે મુરબ્બીઓ એને અંકુશમાં રાખે, લગામ ખેંચે, એજ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ ગણાય. એના બદલામાં જુવાનો શિથિલ–નિરુત્સાહી રહે, જડતા દાખવે અને મુરબ્બીઓ એમને 'ઉઠો, ઉઠો, કંઇ કામ કરો' એવી હાકલ દેતા રહે, એ સ્થિતિને શું કહી શકાય? વીર્યવાન યુવાનો લગામના અધિકારી હોય, ચાબુકના નહિ.

છાત્રાલયના વાતાવરણમાંથી બીક, લાલચ, હરિફાઈ, ઈનામો અને સજાઓ જેમ બને તેમ જલદી કાઢી નાખવાં જોઇએ. ત્યાં તો ફક્ત જિજ્ઞાસા, સેવા અને સહકારનુંજ વાતાવરણ હોય. ધાર્મિક કળા અને ઉચ્ચ રસિકતા માટે તહેવારો છેજ. દરેક જીવનસંસ્થાના વાતાવરણમાં પંચમહાયજ્ઞને સ્થાન હોવું જોઇએ. આ પાંચ યજ્ઞો માનવસંસ્કૃતિના વિકાસના દ્યોતક છે. વિદ્યાર્થી પ્રથમ જલાશયશુદ્ધિ કરી એની પૂજા કરે. નદી, તળાવ, કૂવામાંથી કાદવ કાઢી આસપાસ બધું સાફ રાખે. આ પહેલો યજ્ઞ થયો. બીજો મહાયજ્ઞ તે વૃક્ષ–વનસ્પતિની સેવા. ફળઝાડ, ફૂલઝાડ વગેરેનાં મૂળમાં જમીન પોચી કરી, ખાતર નાખી, તેને પાણી પાવું. ત્રીજો યજ્ઞ જેમની સેવા પર આપણે હમેશ નિર્ભર છીએ એવાં ગ્રામ્ય પશુઓની સેવા. કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ગાય, બળદ વગેરે પશુઓને ખવડાવીએ, તેમને ખરેરો કરી નવડાવીએ, ચાંચડ–મચ્છર સામે એમનું રક્ષણ કરીએ વગેરે વસ્તુઓ પણ એક મહાયજ્ઞ છે. ચોથો યજ્ઞ તે હાથે કાંતી કપડાં વણી લેવાં તે. સુથારીનો સમાવેશ પણ એમાંજ કરાય. તકું અને તક્ષ (ત્રાક અને ફરસી) એ આ યજ્ઞનાં સાધનો છે. પાંચમો મહાયજ્ઞ તે સ્વાધ્યાય. શુભ સંસ્કારો આપી, સંસ્કૃતિને જાગૃત રાખનાર સદ્દગ્રંથોનું વાચન અને મનન તે સ્વાધ્યાય. આ પંચમહાયજ્ઞ જ્યાં ચાલતા હોય, ત્યાં કેળવણી જરૂર તેજસ્વી થવાની. એવી કેળવણી દેશમાં દાખલ કરવાને છાત્રાલયો સાધનરૂપ થાઓ.

(છાત્રાલય સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. કાલેલકર)

૧૨૧-શ્રીએકનાથ મહારાજકા ટુંક પરિચય

ઉસ સમય કી સમાજ-સ્થિતિ

ઇસ્વી સન કી સોલહવીં ઔર સત્રહવીં શતાબ્દી મેં મહારાષ્ટ્ર મેં અનેક સાધુકવિ હો ગયે હૈં. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ કી સ્વરાજ્ય-સ્થાપના કે પહલે, ઔર ઉનકે સમય મેં ભી, ઇન સાધુઓં કે ધાર્મિક, સામાજિક ઔર રાજનૈતિક આંદોલનોં કા બહુત ભારી પ્રભાવ પડા થા. યહ કહને મેં કોઇ પ્રત્યવાય નહીં કિ છત્રપતિ મહારાજ કી સ્વરાજ્ય-સ્થાપના કા ક્ષેત્ર અધિકાંશ મેં ઇન સાધુકવિયોં ને હી તૈયાર કિયા થા. ઇન સાધુઓં ને સંસ્કૃત ભાષા કે અહંમન્ય પંડિતોં કા વિરોધ સહતે હુએ ભી અપને ગ્રંથ સર્વસાધારણ જનતા કી બોલચાલ કી ભાષા-અર્થાત્ મરાઠી ભાષા મેં લિખે; ઔર મરાઠી ભાષા મેં હી, કથાકીર્તન કે દ્વારા, ધર્મોપદેશ કર કે સમાજ મેં કર્તવ્ય-જાગૃતિ ઉત્પન્ન કી. જો ધર્મજ્ઞાન, સંસ્કૃત-ભાષા મેં હોને કે કારણ, કુછ પંડિતોં કી હી સંપત્તિ બન રહા થા, ઉસકા પ્રચાર ઇન સાધુઓં ને નીચ-ઉંચ, ગરીબ-અમીર, સાક્ષર-નિરક્ષર સબમેં બરાબર કર દિયા. સમાજ કી વિષમતા, જાતિદ્વેષ મિટ ગયા; ઔર પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને કો ઇશ્વર કા પુત્ર સમઝ કર, પરસ્પર પ્રેમ કા વ્યવહાર કરને લગા, યહાં તક કિ મહાર, માંગ ઔર મુસલમાન ઇત્યાદિ જો જાતિયોં મહારાષ્ટ્ર મેં અસ્પૃશ્ય સમઝી જાતી થીં, ઉનમેં ભી ઉન બ્રાહ્મણ સાધુઓં ને ભગવદ્ભક્તિ કા પ્રચાર કિયા. ફલતઃ ઇન જાતિયોં મેં ભી કઈ સાધુ નિકલ આયે, કુછ મુસલમાન સાધુ ભી હિંદૂ-ધર્મ કે દ્વારા ઇશ્વર-પ્રાપ્તિ કે સાધન મેં લગ ગયે.

ઉન મહારાષ્ટ્ર સાધુઓં મેં એક ઔર ભી વિશેષતા થી; વહ યહ કિ વે લોગ ઘર છોડ કર વૈરાગી બનને કા ઉપદેશ નહીં દેતે થે; કિંતુ ઘર-ગૃહસ્થી મેં સદાચાર કે સાથ રહ કર ભગવદ્ભજન કરને કા હી ઉનકા સમાજ સે વિશેષ આગ્રહ થા. તુકારામ ઔર એકનાથ કે સમાન બઢે-ચઢે પહુંચે હુએ સાધુ સ્વયં ગૃહસ્થધર્મ મેં હી રહકર જીવન્મુક્ત કી અવસ્થા તક પહુંચ ચૂકે થે. ઇસકા પરિણામ યહ હુઆ કિ ગૃહસ્થાશ્રમ કા મહત્ત્વ ખૂબ બઢા ઔર લોગોં કો વિશ્વાસ હો ગયા કિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરને કે લિયે જંગલ જંગલ ભટકને કી આવશ્યકતા નહીં હૈ, કિંતુ **'निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम्'**-જિસને આસક્તિ છોડ દી હૈ, ઉસકો ઘર હી તપોવન હૈ" યહ સિદ્ધાંત લોગોં કે ધ્યાન મેં જમ ગયા. સ્ત્રી-જાતિ કે લિયે આત્મોન્નતિ કરને કા દ્વાર ખુલ ગયા. મુક્તાબાઇ, જનાબાઈ ઇત્યાદિ અનેક સ્ત્રી-સાધુકવિ ભી સમાજ-સંશોધન ઔર ધર્મ-પ્રચાર કા કાર્ય કરને કે લિયે આગે બઢીં. વૈદિક કર્મકાંડી લોગોં ને સ્ત્રિયોં ઔર શૂદ્રોં કો બહિષ્કૃત સા કર રખ્ખા થા; પર સંતોં ને ભગવદ્ભક્તિ કા ભાવ ઉનમેં ભી ફૈલા દિયા. સબમેં યહ ભાવના ફૈલ ગઇ કિ ભગવાન એક હૈ ઔર સબ ભૂતોં મેં વહી એક વ્યાપક હૈ. ઇસી ભાગવત-ધર્મ કા પ્રચાર સંતોં ને કિયા. ઇસસે અનેક પ્રકાર કે મતોં, પંથોં ઔર સંપ્રદાયોં કા ભેદ બહુત કુછ મિટ ગયા. લોગોં મેં સહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન હો ગઇ. ધાર્મિક ઔર સાંપ્રદાયિક ઝગડે-બખેડે ભી કમ હો ગયે.

ઉપર્યુક્ત સંતોં કે આંદોલન કા એક પરિણામ યહ ભી હુઆ કિ પ્રાચીન ઢંગ કી કર્મ-ઠતા ઔર જ્ઞાન-માર્ગ કી મિથ્યા બડબડ બંદ હો ગઇ. ભગવાન કા ભજન, કીર્તન, નામસ્મરણ, સદ્ગ્રંથાવલોકન, સત્સંગતિ, શુદ્ધ ઔર પવિત્ર આચરણ, આત્મનિરીક્ષણ ઈત્યાદિ સાધનોં કે દ્વારા ભક્તિમાર્ગ કા પાલન કર કે પ્રત્યેક ઉંચ-નીચ મનુષ્ય મોક્ષ કા સાધન કરને લગા.

ઉસ સમય કે મહારાષ્ટ્ર-સમાજ કે ધાર્મિક સ્થિત્યંતર કા જો વર્ણન ઉપર કિયા ગયા, ઉસમેં હમારે ચરિત્રનાયક શ્રીએકનાથ મહારાજ કા બહુત કુછ ભાગ થા. યહ બાત પાઠકોં કો આગે ઉનકે જીવન-ચરિત્ર સે પ્રકટ હો જાયગી.

જન્મ, બાલપન ઔર શિક્ષા

શ્રીએકનાથ મહારાજ કા જન્મ બ્રાહ્મણકુલ મેં દક્ષિણ કે પ્રસિદ્ધ પૈઠન નામક ગ્રામ મેં

સન ૧૫૩૮ ઈ૰ મેં હુઆ. ઇનકે દાદા કા નામ ચક્રપાણિ, પિતા કા નામ સૂર્યાજી પંત ઔર માતા કા નામ રુકિમણીબાઇ થા. ઇનકા વંશ સદાચાર ઔર ભગવદ્‌ભક્તિ કે વિષય મેં પહલે હી સે પ્રસિદ્ધ થા. શ્રીએકનાથ કે માતા-પિતા કા દેહાંત ઉનકે બાલપન મેં હી હો ગયા. અતએવ ઉનકે વૃદ્ધ દાદા ઔર દાદી પર હી ઉનકે પાલન-પોષણ કા ભાર આ પડા. એકનાથજી બાલપન મેં બહુત શાંત ઔર ગંભીર થે; અન્ય બાલકોં કી તરહ ચંચલતા ઔર હઠ ઇનમેં નહીં થી. સહનશીલતા ઇનમેં ઇતની થી કિ સમવયસ્ક બાલકોં કે દ્વારા જબ કભી યે સતાયે જાતે તબ કભી ઇનકો ક્રોધ નહીં આતા થા ઔર ન બદલા લેને કા હી કભી યે પ્રયત્ન કરતે થે. ઇન્હીં અલૌકિક ગુણોં કે કારણ આબાલવૃદ્ધ નર-નારી સબ ઇનકો પ્યાર કરતે થે. સજ્જનતા ઔર ભોલાપન ઈનમેં ઇતના અધિક થા કિ ઇનકે દાદા ઔર દાદી સદા ઇનકે વિષય મેં ચિંતિત રહતે થે કિ કહીં કોઇ કિસી તરહ ઉનકો હાનિ ન પહુંચાવે.

સાધારણ લિખના-પઢના ઔર હિસાબ-કિતાબ કી શિક્ષા ઉનકે દાદા ચક્રપાણિ ને ઘર મેં દી. છઠે વર્ષ મેં ઇનકા યજ્ઞોપવીત-સંસ્કાર કિયા. ઇસકે બાદ વેદાધ્યયન કે લિયે ગુરુ કે પાસ રખ દિયા. એકનાથજી કી બુદ્ધિ ઔર સ્મરણશક્તિ બહુત તીવ્ર થી. કહતે હૈં કિ ઉનકે ગુરુ કો દૂસરી બાર પાઠ દેને કી નૌબત બહુત કમ આતી થી. કથા-કીર્તન સુનને ઔર ભજન-પૂજન કરને મેં બચપન સે હી ઇનકા મન બહુત લગતા થા. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, ગોરાકુમ્હાર, સાવંતા માલી ઇત્યાદિ જો ભગવદ્‌ભક્ત સાધુ ઇનસે પૂર્વ હો ચૂકે થે, ઉનકી કથાયેં સુનકર યે તલ્લીન હો જાતે થે ઔર ઇનકી ઇચ્છા હોતી થી કિ વૈસે હી હમ ભી બનેં.

મુમુક્ષા ઔર ગુરુ કી ખોજ

હમ ઉપર કહ ચૂકે હૈં કિ શ્રીએકનાથજી કો પુરાણકથા-શ્રવણ મેં બચપન હી સે બડા પ્રેમ થા. ઉનકા યહ નિત્યનિયમ થા કિ પુરાણ-શ્રવણ કરને કે બાદ ગાંવ કે બાહર એક શિવાલય મેં એકાંત મેં જા કર મનન ઔર પરમેશ્વર કા ચિંતન કિયા કરતે થે. જબ ઉનકી અવસ્થા કેવળ આઠ વર્ષ કી હી થી, ઉનકે મન મેં યે વિચાર આયા કરતે થે કિ મનુષ્ય-જીવન કી સફલતા કિસ પ્રકાર હો. પાઠકોં કો આશ્ચર્ય હોગા કિ ઈતને છોટે બાલક મેં ઐસા ધર્મ-પ્રેમ કહાં સે આયા? પર વહ સમય હી ઐસા થા. આજ-કલ કા-સા પશ્ચિમી સભ્યતા કા વિષૈલા પ્રભાવ ઉસ સમય હમારે દેશ પર નહીં પડા થા; ઔર શ્રીએકનાથજી કે પૂર્વસંસ્કાર તથા ઉનકે પૂર્વજોં કી ઈશ્વિર-ભક્તિ કા બાલપન મેં હી ઉનકે મન પર પ્રભાવ પડ ચૂકા થા. ઇસકે સિવા ઉસ સમય વર્તમાન કાલ કી ભાંતિ સ્કૂલ-કૉલેજોં કી અનિષ્ટ શિક્ષા હમારે દેશ મેં નહીં થી. કથા-કીર્તન કે દ્વારા હી આબાલવૃદ્ધ નરનારી, સમાજ કે સબ લોગ, ધાર્મિક ઔર નૈતિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કર લેતે થે. ફલતઃ બાલક એકનાથ "મનુષ્યજીવન કી સફલતા કિસમેં હૈ?" ઇસ પ્રશ્ન કો સુલઝાને કે વિચાર મેં પડા. એક દિન, જબકિ વે શિવાલય મેં વિચારનિમગ્ન બૈઠે થે, અચાનક ઉનકે અંતઃકરણ મેં યહ ધ્વનિ ઉઠી કિ સદ્‌ગુરુ કે બિના ઇસકા જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહીં હો સકતા. સાથ હી ઉનકો યહ ધ્વનિ ભી સુનાઇ દી કિ "દેવગઢ પર જનાર્દન પંત નામક મહાપુરુષ રહતે હૈં. ઉનકો તુમ ગુરુ બનાઓ, તો તુમ્હારા મનોરથ પૂર્ણ હોગા."

ઇસ આકાશવાણી કા સમાચાર ઉન્હોંને કિસી સે નહીં બતલાયા ઔર મન હી મન અપને ઘર ઔર પૈઠન ગાંવ સે ચલ દેને કા વિચાર કરને લગે. બાલક એકનાથ યહ સોચતા થા કિ મેરે ચલે જાને સે મેરે દાદા ઔર દાદી કો ઇસ વૃદ્ધાવસ્થા મેં અત્યંત દુઃખ હોગા ઔર યહ સોચકર ઉસકા કોમલ હૃદય બહુત બ્યાકુલ હોતા થા; પરંતુ મુમુક્ષા કી જાગૃતિ ઉસમેં ઇતની તીવ્ર હો ગઇ થી કિ વિવેક સે વહ અપને મન કો મોહ સે રોક લેતા થા ઔર અપની આત્મા કે ભાવી અભ્યુદય કો ધ્યાન મેં લા કર હૃદય કો ધીરજ દેતા થા. પૂર્વસંસ્કાર ઉસકો અપને સદ્‌ગુરુ કી ઓર ખીંચ રહે થે. અતએવ એક દિન સુબહ ઉઠકર હી, અપને વૃદ્ધ દાદા-દાદી કે મોહ કો છોડ કર, વહ ઘર સે નિકલ પડા. હાં, ઘર ઔર ગાંવ છોડને કે પહલે ઉસને અપના ઉદ્દેશ એક પૌરાણિક બ્રાહ્મણ કો બતલા દિયા થા, જિસસે ઉસકે દાદા ઔર દાદી વિશેષ ચિંતાતુર ન હોં; પરંતુ દૈવગતિ બડી વિચિત્ર હોતી હૈ. યહ પૌરાણિક પંડિત ભી બાલક એકનાથ કે ચલે જાને કે સાથ

હી સાથ કહીં બાહર ચલા ગયા, જિસસે એકનાથ કે વૃદ્ધ દાદા ચક્રપાણિજી ઔર ઉનકી સ્ત્રી અપને પ્રિય પૌત્ર કે અચાનક ચલે જાને પર અત્યંત ચિંતાતુર ઔર દુઃખી હુએ. ઉન વૃદ્ધ-વૃદ્ધાઓં કે લિયે "અંધે કી લકડી" ભી જબ ઇસ પ્રકાર ગાયબ હો ગઇ, તબ ઉનકે દુઃખ કી કથા ક્યા કહી જાયઁ !

ઇધર બાલક એકનાથ મંજિજલ-દર-મંજિજલ ચલતે હુએ દેવગઢ (દૌલતાબાદ) આ પહુંચા. માર્ગ ચલને કે ઉસ સમય આજ-કલ કે સે સુલભ સાધન નહીં થે. ઐસી દશા મેં પૈઠન સે દેવગઢ પહુંચને મેં ઉસ આઠ વર્ષ કે બાલક કો કૈસી કૈસી કઠિનાઇયાં પડી હોંગી, ઇસકી કલ્પના પાઠક સ્વયં કર સકતે હૈં; પરંતુ સદ્દગુરુદર્શન કી ઉત્કટ અભિલાષા કે સામને એકનાથ ને ઉન કઠિનાઇયોં કો કુછ ભી નહીં સમઝા.

ગુરુ કા પરિચય ઔર દર્શન

એકનાથ કે ગુરુ શ્રીજનાર્દન પંત એક કર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થ સાધુ થે. ચાલીસ-ગાંવ નામક ગ્રામ મેં એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ-કુલ મેં ઇનકા જન્મ હુઆ થા. પહલે તો યે અપને ગાંવ મેં "દેશપાંડે" કે છોટે પદ પર રાજ્ય કા કામ કરતે થે; પરંતુ અપની વિદ્વત્તા, સદાચાર ઔર શૂર-વીરતા કે બલ પર અબ યે દૌલતાબાદ (દેવગઢ) કે બાદશાહોં કે દિવાન બન ગયે થે. જૈસે યે રાજનીતિ-ધુરંધર થે, વૈસે હી સંગ્રામ-શૂર ભી થે; ઔર થે વૈસે હી કટ્ટર ધર્માત્મા સાધુ ! મુસલમાન બાદશાહત કી દિવાનગીરી કરતે હુએ ભી યહ મહાત્મા અપને ધર્મકર્મોં મેં કભી તિલ-ભર ભી ત્રુટિ નહીં હોને દેતા થા. યહ શાંકર મત કા પૂર્ણ અનુયાયી ઔર ગાણગાપુર કે પ્રસિદ્ધ નૃસિંહ સરસ્વતી કા પટ્ટશિષ્ય થા. ઇસને અપને તપોબલ સે ન સિર્ફ હિંદુઓં કો હી, બલ્કિ હિંદૂ-ધર્મ-દ્વેષી યવનોં કો ભી ચકિત કિયા થા. ઇનકો શ્રીગુરુ દત્તાત્રેય કા ઇષ્ટ થા ઔર બૃહસ્પતિવાર કો યે ગુરુ કી પૂજા, ધ્યાન ઔર ઉપાસના વિશેષરૂપ સે કિયા કરતે થે. ઇસ કારણ બાદશાહી દરબાર કી છુટ્ટી કા દિન ભી ગુરુવાર હી કર દિયા ગયા થા.

અસ્તુ. બાલક એકનાથ દેવગઢ પર પહુંચકર એકદમ ઉસી દિવાનખાને મેં પહુંચા, જહાં બૈઠે હુએ જનાર્દન પંત કુછ રાજકીય કાગજ-પત્ર દેખ રહે થે. એકનાથ ને દેખા કિ જનાર્દન સ્વામી કામ મેં લગે હૈં. ઇસ લિયે ક્ષણભર ચુપકે વે એક કોને મેં ખડે રહે. ઇતને મેં જ્યોંહી જનાર્દન પંત ને ઉપર કો સિર કિયા, ઉનકો આઠ વર્ષ કા એક સુંદર સૌમ્ય બાલક ખડા હુઆ દિખાઇ દિયા. મહાકવિ કાલિદાસ ને "શાકુંતલ" મેં કહા હૈ કિ કિસી રમણીય વસ્તુ કો દેખકર ઔર મનોહર શબ્દ કો સુનકર જબ સ્વાભાવિક રૂપ સે ચિત્ત કૌતૂહલવશ હોતા હૈ, તબ સમઝના ચાહીએ કિ ઇસ વસ્તુ સે પૂર્વ-જન્મ કા અવશ્ય હી કુછ ન કુછ સંબંધ હૈ. જનાર્દન પંત ને સમઝ લિયા કિ યહ બાલક કોઇ સાધારણ બાલક નહીં હૈ. ઉસકો દેખકર ઉનકે હૃદય મેં પ્રેમ ઔર આનંદ કા સંચાર હુઆ. ઉન્હોંને બાલક કો પાસ બુલાકર બૈઠાયા ઔર સમાચાર પૂછા. એકનાથ કો ભી ગુરુ કા દર્શન કર કે બહુત સંતોષ ઔર આનંદ હુઆ. ઉસને ગુરુ સે અપને આને કા ઉદ્દેશ બતલાયા. જનાર્દન પંત ને કહા "સમય આને પર ગુરુ-મંત્ર દિયા જાયગા."

ગુરુ-સેવા

યોગ્ય ગુરુ સે યોગ્ય શિષ્ય કી ભેટ હો ગઇ. જનાર્દન પંત ને એકનાથ કો કિલે પર અપને પાસ હી રખ લિયા. આજ્ઞા-પાલન, નમ્રતા, કષ્ટસહિષ્ણુતા ઇત્યાદિ સદ્દગુણોં સે એકનાથ બહુત જલ્દ અપને ગુરુ કે પૂર્ણ કૃપાપાત્ર બન ગયે, ચાહે જિતના કષ્ટ સહના પડે; પર ગુરુ કી આજ્ઞા વે કભી ન ટાલતે થે; ઔર ઉનકી સેવા મેં તિલ-માત્ર ભી અંતર ન પડને દેતે થે. જનાર્દન-સ્વામી, અપને શિષ્ય કી પરીક્ષા લેને કે લિયે સમય સમય પર બડે બડે કઠોર ઔર સાહસપૂર્ણ કાર્ય કરને કી આજ્ઞા દેતે થે. ભયંકર ઔર ઘોર જંગલ મેં દુર્ગમ પર્વતોં પર જા કર તપસ્યા કરને કે સાધન બતલાતે થે; ઔર એકનાથ બરાબર ઉનકી સબ આજ્ઞાઓં કા યાથાતથ્ય પાલન કરતે થે. વે નિત્ય અપને ગુરુ કે પાસ બૈઠકર અધ્યાત્મજ્ઞાન પર ચર્ચા કરતે થે ઔર જનાર્દન પંત ભી ઉનકો જ્ઞાનેશ્વર ઇત્યાદિ સાધુઓં કે અમૃતાનુભવ, જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા ઇત્યાદિ ગ્રંથોં કા રહસ્ય સમઝાતે રહતે થે. શિષ્ય કી સબ શંકાઓં કા વે પૂર્ણ સમાધાન કરતે થે.

જનાર્દન સ્વામી કે સત્સંગ સે એકનાથ જિસ પ્રકાર અધ્યાત્મજ્ઞાન મેં પ્રવીણ હો ગયે, ઉસી પ્રકાર સંગ્રામકૌશલ મેં ભી વે ખૂબ નિપુણ હો ગયે થે. જનાર્દન પંત સ્વયં એક બડે ભારી યોદ્ધા થે, અતએવ અપને ઇસ શિષ્ય કો ભી ઉન્હોંને રણ-કૌશલ કી પૂરી પૂરી શિક્ષા દી થી. શ્રીએકનાથજી કે ચરિત્ર મેં શ્રીમહીપતિ સ્વામી અપને "ભક્ત-લીલામૃત" નામક મરાઠી-પદ્યાત્મક ગ્રંથ મેં લિખતે હૈં કિ એક બાર દેવગઢ પર અચાનક કિસી શત્રુ ને ચઢાઇ કર દી. બાદશાહ ને અપને શૂરવીર યોદ્ધા દિવાન જનાર્દન પંત કે પાસ આજ્ઞા ભેજી કિ "શીઘ્ર હી શત્રુ કો નિવારણ કરને કે લિયે ધાવા કરો." બાદશાહ કા યહ હુક્મ જિસ સમય જનાર્દન પંત કે પાસ આયા, જનાર્દન પંત ઉસ સમય સમાધિ લગાયે ધ્યાનમગ્ન બૈઠે થે ઔર એકનાથ ઉનકે પાસ સેવા મેં ખડે થે. બાદશાહ કા હુક્મ દેખતે હી એકનાથ બડે વિચાર મેં પડે. રાજાજ્ઞા વિદિત કરતે હૈં તો ગુરુ કી સમાધિ ભંગ હોતી હૈ; ઔર નહીં વિદિત કરતે તો રાજા કી આજ્ઞા કા ભંગ હોતા હૈ ઔર ચઢાઇ મેં વિલંબ હો જાને સે ન જાને ક્યા અનર્થ હો! એકનાથ ક્ષણભર વિચાર કરતે હૈં કિ ઇતને મેં શત્રુઓં કી તોપોં કી ભયંકર આવાજ સુનાઈ દી ઔર આકાશ ચારોં ઓર ધૂમ્રાચ્છાદિત દિખાઇ દેને લગા. એકનાથ ને દેખા કિ અબ વિચાર કરને કા સમય નહીં હૈ, તુરંત હી ઉન્હોંને જનાર્દન પંત કી યુદ્ધ કી પોશાક ચઢાઇ ઔર "જનાર્દન સ્વામી કી જય" કહકર દરવાજે કે બાહર નિકલે. ફૌજ તૈયાર ખડી થી. ઉસકો ધાવા કરને કા ઇશારા કરકે વે સ્વયં ભી શત્રુઓં કે મોર્ચે સે જા ભિડે. ઉસ સમય એકનાથ કા યુદ્ધ-કૌશલ દેખકર દોનોં દલ કે વીર આશ્ચર્યચકિત હો ગયે. મહીપતિ સ્વામી લિખતે હૈં કિ એકનાથ ઉસ સમય યુદ્ધ કરતે હુએ અપને ગુરુ કી હી ભાંતિ શોભિત હો રહે થે. કોઇ નહીં કહ સકતા થા કિ યે જનાર્દન પંત નહીં હૈં. થોડી હી દેર મેં ઉન્હોંને શત્રુસેના કો માર ભગાયા ઔર વિજયી હો કર સંગ્રામ-ભૂમિ સે સીધે ગુરુ-દર્શન કે લિયે ઉનકે પાસ આયે ઔર ગુરુ કો સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર કે હાથ જોડકર નમ્રતાપૂર્વક ઉનકે સામને ખડે હો ગયે. ગુરુ ને આશીર્વાદ દે કર ઉનકી અલૌકિક શૂરતા, સમય-સૂચકતા, સ્વામિભક્તિ ઔર ધૈર્ય પર પ્રસન્નતા પ્રકટ કી. બાદશાહ કો જબ યહ સમાચાર માલૂમ હુઆ તબ ઉસને ભી એકનાથ કી બડી પ્રશંસા કી.

મંત્રોપદેશ કા પ્રસંગ

લગભગ બારહ વર્ષ તક એકનાથ ઇસી પ્રકાર ગુરુસેવા કા કઠોર વ્રત પાલન કરતે રહે. જનાર્દન સ્વામી ને ભી શિષ્ય કો પૂર્ણ યોગ્ય સમઝ કર મંત્રોપદેશ કરને કા નિશ્ચય કિયા. યહાં પર યહ બતલા દેના આવશ્યક હૈ કિ એકનાથજી જનાર્દન પંત કે સત્સંગ સે જિસ પ્રકાર બ્રહ્મજ્ઞાન ઔર યુદ્ધકલા મેં પ્રવીણ હો ગયે થે, ઉસી પ્રકાર વ્યવહાર-જ્ઞાન ઔર લિખને-પઢને મેં ભી ખૂબ દક્ષ હો ગયે થે. જનાર્દન સ્વામી અપને દફ્તર કે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યોં મેં ભી ઉનસે સહાયતા લિયા કરતે થે. એક દિન શામ કો જનાર્દન પંત ને એકનાથ સે કહા કિ "સુબહ દફ્તર કી જાંચ હોગી. સબ હિસાબ-કિતાબ ઠીક રખના." એકનાથ ને કહા "બહુત અચ્છા, મહારાજ!" ઇસકે બાદ રાત કો ચરણ-સંવાહન ઇત્યાદિ ગુરુસેવા કે બાદ એકનાથજી હિસાબ મિલાને બૈઠે. એકનાથજી લિખને-પઢને મેં કાફી ચતુર થે હી, અતએવ ઇસ લિયે બહુત જલ્દ ઉન્હોંને સારા હિસાબ-કિતાબ ઠીક કર લિયા. પરંતુ જમા-ખર્ચ કા હિસાબ મિલાને મેં એક પૈસે કા અંતર દિખાઇ દિયા. એકનાથ કે બહુત પ્રયત્ન કરને પર ભી વહ ભૂલ નહીં મિલ રહી થી. રાત બહુત બીત ગઇ. ઇતને મેં જનાર્દન પંત કી નિદ્રા અચાનક ખુલી તો દેખતે હૈં કિ એકનાથ કી કોઠરી કા દરવાજા ખુલા હુઆ હૈ ઔર વે બૈઠે હુએ કુછ ગુનગુના રહે હૈં. જનાર્દન પંત ને એકનાથ કી કોઠરી કે પાસ જા કર દેખા:-એકનાથ અપના દફ્તર ફૈલાયે જમા-ખર્ચ મિલા રહે થે. પ્યાસ કે મારે ગલા સૂખ રહા હૈ. બરાબર ઘંટોં બૈઠે રહને કે કારણ પીઠ અકડ ગઇ હૈ; ઔર જાગરણ કે કારણ આંખેં લાલ હો રહી હૈં! જનાર્દન પંત કો બહુત આશ્ચર્ય હુઆ ઔર વે એકનાથ કે પાસ જા કર ખડે હો ગયે. ઇતને મેં હસ્ત-દોષ કે કારણ જો અંક વિપરીત પડ ગયા થા, ઉસકી ભૂલ અચાનક એકનાથ કો દિખાઈ દી; ઔર એક પૈસે કી ભૂલ તુરંત મિલ

ગઇ. એકનાથ એકદમ તાલી બજાકર હંસ પડે. ઉનકો બડા આનંદ હુઆ.

ઇસ પરમાનંદ કા કારણ ક્યા હૈ, યહ પૂછને કે લિયે જનાર્દન પંત નીચે બૈઠ ગયે. ગુરુ કો સામને બૈઠા હુઆ દેખકર એકનાથ એકદમ ચૌંક પડે, જલ્દી સે ઉઠ કર હાથ જોડ કર ખડે હો ગયે ઔર અપને પરમાનંદ કા સબ કારણ બતલાયા. જનાર્દન પંત કા હૃદય ગદ્‌ગદ્ હો ગયા. ઉન્હોંને એકનાથ કા હાથ પકડ કર બડે પ્રેમ સે અપને પાસ બૈઠા લિયા; ઔર પ્રસન્નચિત્ત હોકર બોલે—

"બેટા! તુમ્હારી ગુરુનિષ્ઠા દેખકર મૈં બહુત પ્રસન્ન હુઆ હૂં; ઔર મૈં સમઝતા હૂં કિ તુમકો મંત્રોપદેશ દેને કા સબસે અચ્છા અવસર યહી હૈ. વત્સ! એક પૈસે કી ચૂક ઢૂંઢને મેં તુમ્હારા ચિત્ત ઇતના એકાગ્ર હો ગયા થા કિ બહુત દેર તક પાસ ખડે રહને પર ભી તુમકો મેરે આને કા ભાન નહીં હુઆ. ઇસી પ્રકાર માયારૂપી ચૂક ઢૂંઢને મેં યદિ તુમ અપને ચિત્ત કો એકાગ્ર કરોગે, તો ફિર બ્રહ્મ તુમસે કુછ દૂર નહીં હૈ. કિસી વસ્ત્ર કે તાગે અલગ અલગ કર દેને પર જિસ પ્રકાર ફિર ઉસકી "વસ્ત્ર" સંજ્ઞા નષ્ટ હો જાતી હૈ ઔર સિર્ફ કપાસ-માત્ર રહ જાતા હૈ, ઉસી પ્રકાર અજ્ઞાન સે ભાસમાન હોનેવાલે સંસાર કો યદિ તુમ અદ્વૈતદૃષ્ટિ સે દેખને લગોગે તો ઇસકા યહ સ્વરૂપ નષ્ટ હો જાયગા; ઔર બ્રહ્મ કો છોડ કર તુમકો ઔર કોઈ વસ્તુ દિખાઇ ન દેગી. ઇસ લિયે યહ એક પૈસે કી ભૂલ અચ્છી તરહ સે ધ્યાન મેં રખો ઔર દ્વૈતભાવ કી નષ્ટકારી ભૂલ કો હૃદય સે નિકાલ દો. ઇસસે બ્રહ્મ કે સાથ તાદાત્મ્ય કો પ્રાપ્ત હો કર તુમ બ્રહ્માનંદ મેં નિમગ્ન હોગે. ઇસકે સિવા યહ ભી ધ્યાન મેં રખો કિ પરમાર્થ કા સાધન કરને કે લિયે સંસાર કો છોડને કી આવશ્યકતા નહીં! સંસાર મેં રહ કર નિરાધાર બચ્ચોં કા પાલનપોષણ કરતે હુએ ભી પરમેશ્વર કી પ્રાપ્તિ કર સકતે હૈં. ચાર આશ્રમોં મેં સે કિસી એક આશ્રમ મેં ભી રહ કર જીવન્મુક્ત હો સકતે હૈં. ફિર ગૃહસ્થાશ્રમ તો સબ આશ્રમોં સે શ્રેષ્ઠ હૈ; ક્યોંકિ ઇસમેં રહ કર સ્વાર્થ ઔર પરમાર્થ દોનોં કા સાધન હો સકતા હૈ."

ઇતના કહ કર જનાર્દન સ્વામી ને એકનાથ કે કાન મેં બ્રહ્મવિદ્યા કા મંત્રપ્રદાન કિયા; ઔર સિર પર હાથ રખકર આશીર્વાદ દિયા. જીવન-ચરિત્રોં મેં લિખા હૈ કિ જનાર્દન સ્વામી કો પ્રત્યક્ષ દત્તાત્રય ભગવાન કા દર્શન હુઆ કરતા થા. સો ઉનકી કૃપા સે શ્રીએકનાથજી કો ભી ગુરુ દત્તદેવ કા દર્શન હુઆ. દત્ત ભગવાન ને દર્શન દે કર ઉનકો યહ આશીર્વાદ દિયા કિ "તૂ ઇસ સંસાર મેં એક અલૌકિક પુરુષ હોગા; ઔર તેરી પ્રભાવશાલિની વક્તૃતા ઔર કવિતા સે તેરા યશ અજરામર હો જાયગા. શ્રીમદ્ ભાગવત ઔર રામાયણ કી ટીકા તેરે દ્વારા બહુત ઉત્તમ હોગી."

સંસાર મેં કુછ સંત ઐસે હુએ હૈં જિનકે પુનિત ચરિત્ર કા સ્મરણ-માત્ર કર લોગ ધન્ય હો જાતે હૈં. ઉનકી ચરિત્ર-કથા હી ઉનકા અક્ષય સ્મારક હૈ. કુછ ઐસે મહાત્મા ભી હૈં જીનકે ઉપદેશામૃત સે હી લોગોં કી સદૈવ તૃપ્તિ હોતી હૈ. ઉનકી રચનાયેં અક્ષય હૈં. શ્રી એકનાથ મહારાજ કા ચરિત્ર જીસ પ્રકાર વંદ્ય હૈ, ઉસી પ્રકાર ઉનકી રચનાયેં ભી અપૂર્વ હૈં. ઉનકે શિષ્યત્વ કાલ કા વર્ણન પિછે હો ચૂકા હૈ. અબ હમ ઉનકે જીવન-કાલ કી અન્ય બાતોં કી ચર્ચા કરતે હૈં.

સંતસમાગમ ઔર ગુરુ કે યહાં સે બિદા

દત્ત-દર્શન હોને કે બાદ જનાર્દન પંત અપને સુયોગ્ય શિષ્ય એકનાથ કો સાથ લે કર નાસિક-ત્ર્યંબક કી યાત્રા કો ગયે. માર્ગ મેં ચંદ્રભટ્ટ નામક એક વિદ્વાન સે ઉનકી ભેટ હો ગઇ. યહ પંડિત ભાગવત કી કથા કહને મેં બહુત પ્રસિદ્ધ થા. નાસિક પંચવટી મેં પહુંચ કર ઉપર્યુક્ત તીનોં સાધુ કથા-પુરાણ કહતે-સુનતે ઔર સંત-સમાગમ કા આનંદ લૂટતે રહે. પંચવટી મેં રહ કર શ્રીએકનાથજી ને અપને ગુરુ કી આજ્ઞા સે ચતુઃશ્લોકી ભાગવત પર ટીકા-ગ્રંથ લિખ કર ગુરુ કી સેવા મેં અર્પણ કિયા. ઇસકે બાદ ચંદ્રભટ્ટ કે સાથ દોનોં દેવગઢ લૌટ આયે. ચંદ્રભટ્ટ ભી જનાર્દન સ્વામી કે શિષ્ય હો ગયે થે; પર કુછ હી દિનોં કે બાદ દેવગઢ પર ઉનકા દેહાંત હો ગયા. સ્વામી ને ઉનકી સમાધિ 'મજાર' કે ઢંગ કી બનવાઇ, જિસસે મુસલમાન લોગ ઉસકો નષ્ટ ન કરેં. યહ સમાધિ અબ તક બની હુઇ હૈ.

અસ્તુ. એક દિન જનાર્દન પંતને એકનાથ સે કહા કિ "ભગવાન કી કૃપા સે અબ તુમ્હારે સબ મનોરથ પૂર્ણ હો ચૂકે હૈં. ઇસલિયે અબ તુમ સંપ્રદાયાનુસાર તીર્થ-યાત્રા કરકે અપને ઘર પૈઠન કો ચલે જાઓ ઔર અપને વૃદ્ધ દાદા-દાદી કી સેવા કરો, ગૃહસ્થાશ્રમ મેં રહ કર સ્વાર્થ ઔર પરમાર્થ દોનોં કા પૂર્ણતયા સાધન કરતે હુએ અપને જીવન કો સફલ કરો."

ગુરુ કે મુખ સે યે વાક્ય સુનતે હી એકનાથ કા હૃદય ભર આયા. જીસ ગુરુ ને ઉનકા પુત્ર કી તરહ પાલન કરકે બ્રહ્મ-જ્ઞાન કા ઉપદેશ દિયા, ઉસકા વિયોગ અબ ઉનકો અસહ્ય માલૂમ હોને લગા. જનાર્દન સ્વામી કા ભી હૃદય ગદ્‌ગદ્‌ હો ગયા. કંઠ ભર આયા, ક્ષણભર દોનોં સ્તબ્ધ ખડે રહે. ફિર દોનોં ને પરસ્પર કો દૃઢ આલિંગન કિયા. જનાર્દન સ્વામી કે સમાન ગુરુ ઔર એકનાથ કે સમાન શિષ્ય ઇસ સંસાર મેં બહુત કમ હુએ હૈં. એકનાથ ને કભી ગુરુ કી આજ્ઞા નહીં ટાલી. ઉસી દિન બૈરાગી કા ભેષ ધારણ કરકે વે તીર્થયાત્રા કે લિયે દેવગઢ સે નિકલ પડે.

ગૃહાગમન ઔર પિતામહ સે ભેટ

ઇધિર વૃદ્ધ ચક્રપાણિ ઔર ઉનકી સ્ત્રી અપને પૌત્ર કે વિયોગ સે વ્યાકુલ હો રહી થીં. ઉસ વૃદ્ધ દંપતી કો અબ અપના જીવન ભાર-સા માલૂમ હો રહા થા. કઇ વર્ષ વ્યતીત હોને પર વહ પૌરાણિક પંડિત, જિસકો બાલક એકનાથ ને અપના ઉદ્દેશ બતલાયા થા, પૈઠન કો વાપસ આયા. વૃદ્ધ ચક્રપાણિ ને ઉસસે એકનાથ કા સમાચાર પૂછા; પર બહુત સમય બીત જાને કે કારણ વહ ભી કુછ ન બતલા સકા. ચક્રપાણિ નિરાશા કે કારણ મૂર્ચ્છિત હો ગયે. હોશ આને પર ઉન્હોંને એકનાથ કા વિસ્તૃત સમાચાર ઉસ પંડિત કો બતલાયા. તબ પંડિત કો એકનાથ કા સ્મરણ આયા ઔર ઉસને દેવગઢ જા કર એકનાથ કો લૌટા લાને કી પ્રતિજ્ઞા કી.

ઉક્ત પૌરાણિક શીઘ્ર હી દૌલતાબાદ ગયા ઔર જનાર્દન સ્વામી સે મિલ કર ચક્રપાણિ કા સબ વૃત્તાન્ત બતલાયા, જિસે સુનકર સ્વામી કો ભી બહુત ખેદ હુઆ. ઉન્હોંને પૌરાણિક સે કહા કિ "તુમ પૈઠન લૌટ જાઓ, એકનાથ શીઘ્ર હી ઘર પહુંચેગા." સાથ હી ઉન્હોંને એક પત્ર ભી ચક્રપાણિ કે લિયે દિયા. પૌરાણિક ને પૈઠન મેં આ કર એકનાથ કા કુશલ-સમાચાર બતલાયા; ઔર જનાર્દન સ્વામી કા પત્ર દે કર ચક્રપાણિ સે કહા—"તીર્થયાત્રા કરતે હુએ જબ એકનાથ પૈઠન આ જાય, તબ જનાર્દન સ્વામી કા યહ પત્ર ઉસકો દિખલા દેના. ઇસકો દેખકર ફિર વહ આગે તીર્થયાત્રા કો ન જા કર ઘર મેં હી રહેગા."

એકનાથ કા સમાચાર પા કર ચક્રપાણિ કો બહુત આનંદ હુઆ, જૈસે અંધે કો આંખેં મિલ ગઇ હોં. કુછ દિન બાદ એકનાથ તીર્થયાત્રા કરતે હુએ પૈઠન આયે; ઔર બસ્તી કે બાહર ઉસી શિવાલય મેં ઉતરે, જિસમેં ઉનકો ગુરુ કી ખોજ કરને કે લિયે પવિત્ર ધ્વનિ સુનાઇ દી થી. તીર્થયાત્રા કરતે સમય વે ભિક્ષા માંગકર ભોજન કિયા કરતે થે. એક દિન જબ કિ વે ભિક્ષા માંગને જા રહે થે, અચાનક ચક્રપાણિ સે ઉનકી ભેટ હો ગઈ. પિતામહ ઔર પૌત્ર દોનોં પરસ્પર પ્રેમ સે ગદ્‌ગદ્‌ હો કર મિલે. એકનાથ ને અપના સારા વૃત્તાંત અપને દાદા સે બતલાયા ઔર કહા કિ ગુરુ કી આજ્ઞા કે અનુસાર તીર્થયાત્રા કર કે શીઘ્ર હી વાપસ આઉંગા. યહ સુનકર ચક્રપાણિ ને જનાર્દન સ્વામી કી પત્રિકા એકનાથ કો દી. એકનાથ ને ગુરુ-પત્રિકા કો વંદન કર કે ઉસકો પઢા. ઉસમેં નિમ્નલિખિત સમાચાર થા—

"અનેક આશીર્વાદ. તુમ્હારે વિયોગ સે તુમ્હારે દાદા ઔર દાદી અત્યંત દુઃખી હૈં. વૃદ્ધાવસ્થા મેં અબ ઉનકે લિયે એક તુમ્હીં આધાર હો. ઉનકી સેવા કરના હી અબ તુમ્હારી તીર્થયાત્રા હૈ. ઇસિ લિયે અબ આગે ન જા કર તુમ વહીં ઠહર જાઓ ઔર અપને દાદા-દાદી કો સદૈવ સંતુષ્ટ રખ્ખો."

ગુરુ-વચનોં પર એકનાથ કી અટલ શ્રદ્ધા થી. પત્ર મેં લિખા થા કિ "આગે ન જા કર તુમ વહીં પર ઠહર જાઓ." અક્ષરશઃ ઉન્હોંને ઇસીકા પાલન કિયા. કહતે હૈં કિ પત્રિકા પઢતે સમય વહ જિસ જગહ ખડે હુએ થે, ઉસકે આગે વે તિલ-માત્ર ભી નહીં બઢે; ઔર ઉસી જગહ કુટી બનાકર વે રહને લગે. આગે ચલકર લોગોં ને ઇસ જગહ એક સુંદર ભવ્ય મંદિર બના દિયા ઔર ઉસે "નાથ-મંદિર" કહને લગે.

विवाह और गृहस्थाश्रम

અપને ગ્રામ મેં રહ કર ભગવદ્‌ભજન ઔર કથા–કીર્તન કે દ્વારા ધર્મ ઔર નીતિ કા પ્રચાર કરના હી એકનાથજી કા વ્યવસાય થા. લગભગ ચારસૌ વર્ષ પહલે. જિસ સમય કી કથા હમ લિખ રહે હૈં, હમારે દેશ કી પ્રજા કે સામને જીવન–કલહ ઈતના કઠિન નહીં થા, જિતના આજ હૈ. દેશ મેં ધન–ધાન્ય ઔર અન્ન–વસ્ત્ર કી કમી નહીં થી. ઈસ લિયે અનેક સાધુ ગૃહસ્થાશ્રમ મેં રહ કર હી ભગવદ્‌ભજન કરતે હુએ, જીવન્મુક્ત કી અવસ્થા મેં રહ કર, અપને કુટુંબ કા પાલન–પોષણ કરતે રહતે થે. ઉનકો કોઈ ચિંતા નહીં રહતી થી. વે સંસાર કી સેવા કરતે થે ઔર સંસાર ઉનકી સેવા કરતા થા. આજકલ ગૃહસ્થી કે પાલન–પોષણ કી ચિંતા મેં હી મનુષ્ય કા સારા જીવન બીત જાતા હૈ ઔર અન્ય સત્કાર્યોં કે લિયે અવકાશ હી નહીં મિલતા. સમય કી મહિમા હૈ.

અસ્તુ. એકનાથજી કી સાધુતા ઔર અલૌકિક કીર્તિ સુન કર બિજાપુર કે એક કુલીન ઔર સદાચારી ગૃહસ્થ ને અપની કન્યા કા વિવાહ ઉનકે સાથ કર દિયા. ઈસકા નામ ગિરિજાબાઈ થા. ગિરિજાબાઈ અપને પતિ કી હી તરહ સાધ્વી, નમ્ર ઔર સુશીલા થીં. ઈનકે પાતિવ્રત્ય કી કથાયેં મહારાષ્ટ્ર મેં અબતક કહી જાતી હૈં. ઇસ દંપતી કે કુલ તીન સંતાનેં હુઇ–દો કન્યાએં ઔર એક પુત્ર. પુત્ર કા નામ હરિપંડિત થા. યહ સંસ્કૃત કા ઉદ્‌ભટ વિદ્વાન થા. ઇસકો અપને સંસ્કૃત–પાંડિત્ય કા બડા અભિમાન થા. અપને પિતા પર વહ ઇસી બાત સે અપ્રસન્ન હો ગયા થા કિ વે ભાષા મેં કથા–કીર્તન કિયા કરતે થે. ઇસકે સિવા એકનાથજી કે સામાજિક વ્યવહાર સે ભી વહ અસંતુષ્ટ થા. એકનાથજી બ્રાહ્મણ, અંત્યજ, મુસલમાન ઇત્યાદિ કિસીમેં ભેદ–ભાવ નહીં રખતે થે, સબમેં એક ઈશ્વર કો દેખતે થે. યહ બાત ઉનકે પુત્ર હરિપંડિત કો પસંદ નહીં થી. અતએવ વે રુષ્ટ હો કર કાશી ચલે ગયે થે; પરંતુ પીછે સે એકનાથ ઉનકો બહુત સમઝા–બુઝા કર ઘર લે આયે.

એકનાથજી કે દો કન્યાયેં થીં. એક કા નામ લીલાબાઇ ઔર દૂસરી કા નામ ગંગાબાઇ થા. લીલાબાઇ કા પુત્ર મુક્તેશ્વર મહારાષ્ટ્ર કા બહુત બડા પ્રસિદ્ધ કવિ હો ગયા હૈ.

શ્રી એકનાથજી કા સાધુત્વ

શ્રી એકનાથજી કે સાધુત્વ કી અનેક કથાયેં ઉનકે ચરિત્ર–ગ્રંથોં મેં લિખી હૈં. ઉનમેં સે કુછ નીચે દી જાતી હૈં:—

(૧) શ્રી એકનાથજી મેં સાધુત્વ કા સબસે બડા ગુણ યહ થા કિ વે સબ પ્રાણિયોં મેં એક ઈશ્વર કા ભાવ દેખતે થે. જબ વે કથા–કીર્તન કરતે થે, તબ ઉસમેં બ્રાહ્મણ, મહાર (અંત્યજ) ઔર મુસલમાન સભી નીચ–ઉંચ જાતિ કે લોગ શામીલ હોતે થે; ઔર સબકે સાથ યે સમાન બર્તાવ કરતે થે. ઈસ કારણ કટ્ટર બ્રાહ્મણ ઇનસે સદૈવ જલા કરતે થે; પરંતુ અપને સાધુત્વ કે ચમત્કારોં સે યે ઉનકો આશ્ચર્ય–ચકિત કર કે સદૈવ ઉનકા અનુચિત અભિમાન દૂર કિયા કરતે થે. એક બાર ઉન્હોંને શ્રાદ્ધ મેં અંત્યજોં કો ભોજન–દાન દિયા. ઈસ પર બ્રાહ્મણ લોગ અપ્રસન્ન હો ગયે. અંત મેં ઇન્હોંને અપને યોગબલ સે ઉન્હીં બ્રાહ્મણોં કે પૂર્વજોં કો સ્વર્ગ સે બુલાકર શ્રાદ્ધ મેં ભોજન કરાયા.

ઇનકે શિષ્યોં મેં કઈ મુસલમાન ભી થે, જો સ્વયં બડે સાધુ થે. ઉનમેં એક કા નામ બંદેખાં થા. બંદેખાં નમાજ ઔર રોજે કા પાલન નહીં કરતા થા. ઈસ લિયે એક બાર ઉસકે સ્વજાતિયોં ને ઉસસે નમાજ પઢને કે લિયે બહુત આગ્રહ કિયા; તબ બંદેખાં ને ઇસ પ્રકાર "અભંગ" નામક મરાઠી પદ્ય મેં ઉત્તર દિયા:—

> મ્હૈજિદમ્યાને અલ્લા ખડા, ઔર કયા જગહ ખાલી પડા?
> ચાહોં બખત નિમાજ કે, ઔર કયા બખત ચોરોં કે?
> જિદર–ઉદર ભરા હૈ ધની, નિમાજ કી દરકાર નહીં બાબા!
> "એકા જનાર્દન" કા બંદા, જમીન અસ્માન ભરા હૈ ખુદા.

ઈસી ઉત્તર સે પાઠકગણ સમઝ સકતે હૈં કિ, વિજાતીયોં પર ભી એકનાથ કી શિક્ષા ઔર

ઉનકે સાધુત્વ કા કૈસા પ્રભાવ પડા થા. ઉનકે શિષ્યોં મેં "રામા" નામક એક મહાર (અંત્યજ) બહુત જ્ઞાની ઔર સાધુ થા. ઉસસે ભી જબ લોગ અસ્પૃશ્યતા કા વ્યવહાર કરને લગે, તબ એકનાથ ને કહાઃ—

રામા મહાર વૈષ્ણવ ભક્ત, શ્રીહરિ ભજની ઝાલા રત;
ષડવૈરી જિંકિલે સમસ્ત, તરી અંત્યજ યાતેં હ્મણૂં નમે. ૧
અનામિકા ચેં લક્ષણ યાહી, એક હી ન દિસે યાચે દેહીં;
ભાગવત ધર્મ બોલીલે સર્વ હી, તે યાચે ઠાયીં અસતી. ૨

અર્થાત્‌–રામા મહાર વૈષ્ણવ-ભક્ત હૈ. યહ સદૈવ ભગવદ્‌ભજન મેં રત રહતા હૈ. ઇસને કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિ છઓં વૈરિયોં કો જિત લિયા હૈ. ઇસ લિયે ઇસકો અબ અંત્યજ ન કહના ચાહીએ. અંત્યજ કા લક્ષણ અબ ઇસમેં એક ભી નહીં પાયા જાતા; બલ્કિ ભાગવતધર્મ મેં જિતની બાતેં કહી હૈં, સબ ઇસમેં મૌજૂદ હૈં.

(૨) શ્રી એકનાથજી ક્ષમા ઔર સહનશીલતા કે માનો અવતાર થે. ઇસકા એક દૃષ્ટાંત ઉનકે ચરિત્ર-ગ્રંથોં મેં લિખા હૈ. કહતે હૈં કિ એક બાર યે નદી સે સ્નાન કિયે હુએ આ રહે થે કિ એક ગુંડા મુસલમાન ને ઇનકે ઉપર થૂક દિયા. યે ઉસસે કુછ નહીં બોલે; ઔર ચૂપકે ફિર સ્નાન કરને ચલે ગયે. લૌટ કર આતે હી ફિર ઉસ મુસલમાન ને થૂક દિયા. એકનાથ ફિર નદી પર સ્નાન કરને ચલે ગયે. ઇસી પ્રકાર ગુંડાપન ઔર સહનશીલતા કા ઝગડા શામતક હોતા રહા. સૈંકડોં મનુષ્યોં કી ભીડ ઉસ સ્થાન પર જમા હો ગઈ. અંત મેં ઉસ મુસલમાન કા મુખ થૂકતે થૂકતે થક ગયા, તબ ઉસને લજ્જિત હો કર એકનાથ સે ક્ષમા માંગી.

ચોરોં ઔર બદમાશોં કે સાથ ભી યે ક્ષમા ઔર સહનશીલતા કા બર્તાવ કર કે પશ્ચાત્તાપ સે ઉનકો સદાચારી બના દેતે થે. એક બાર ઇનકે ઘર મેં ચોર ઘુસે. એકનાથ ને ઉનકો પકડ કર મારપીટ નહીં કી,બલ્કી ઔર કુછ બચા હુઆ દ્રવ્ય ભી ઉનકો દેને લગે. તબ વે લજ્જિત હોકર ઇનકે શરણ આયે. ઇસી ઘટના કો લક્ષ્ય કર કે મહારાષ્ટ્ર–કવિવર્ય મોરોપંત ને યહ આર્યા લિખી હૈઃ—

રીતિ ન કોણાચી હી, યા અતિ સરલ રીતિશી તુકલી.
સાધુ મ્હણે તસ્કર હો, ધ્યા તુમચી એક આંગઠી ચુકલી.

અર્થાત્‌–સાધુ કા જૈસા સરલ સ્વભાવ હોતા હૈ, વૈસા ઔર કિસીકા નહીં હોતા. વહ ચોર સે કહતા હૈ, "અહો ચોર, યહ તુમ્હારી એક અંગૂઠી છૂટી જાતી હૈ. ઇસકો ભી લિયે જાઓ."

(૩) શ્રી એકનાથજી મેં ભૂતદયા ઔર પરોપકાર કા બહુત ભારી ગુણ થા.વે કથા ઔર કીર્તન કે દ્વારા મનુષ્ય માત્ર કો જ્ઞાનદાન તો કરતે હી થે-ઇસકે સિવા દીન-દુઃખી ઔર પંડિતોં કો અપને ઘર મેં આશ્રય દે કર ઉનકી સેવા ભી કરતે થે. ઉનકી સારી આમદની અનાથ બુભુક્ષિત ઔર અપંગ લોગોં કો ભોજન ઔર વસ્ત્ર-દાન મેં ખર્ચ હો જાતી થી. ઉનકી સહધર્મિણી ભી ઉનકે ઇસ પવિત્ર મત મેં પૂર્ણ સહાયતા કરતી થી. દુઃખી મનુષ્ય કા દુઃખ એકનાથજી નહીં દેખ સકતે થે. સબ પ્રકાર કા કષ્ટ સહકર, જિસ પ્રકાર હો સકે, દુઃખિયોં કી સહાયતા કરને કો વે સદૈવ ઉદ્યત રહતે થે. ગોદાવરી કે મૈદાન મેં જો દીન-હીન ઔર અનાથ બાલક ઉનકો પડે હુએ મિલ જાતે થે—ફિર વે ચાહે કિસી જાતિ કે હોં—ઉનકો પ્રેમ સે ઉઠા લાતે થે; ઔર પુત્રવત્ ઉનકા પાલન કરતે થે.

અલૌકિક ચમત્કાર

ઐતિહાસિક સાધુઓં કે ચરિત્રોં કે સાથ સાથ ઉનકે અલૌકિક ચમત્કારોં કા ભી ઉલ્લેખ અવશ્ય રહતા હૈ. યહ બાત હિંદૂ-ધર્મ કે સાધુઓં મેં હી નહીં પાઇ જાતી; બલ્કિ બૌદ્ધ, ઇસાઇ ઔર મુસલમાન સાધુઓં કે ઇતિહાસ મેં ભી કરામતોં કા પ્રધાન અંગ હૈ. આજ-કલ કે અશ્રદ્ધાલુ યુગ મેં લોગોં કા ચમત્કારોં પર વિશ્વાસ નહીં હૈ. વિશ્વાસ હો, યા ન હો; પર ઇતિહાસ મેં એક ભી સંતચરિત્ર ઐસા નહીં પાયા જાતા, જિસકે સાથ ચમત્કાર ન દિયે હોં. હાં, યહ બાત જરૂર હૈ

કિ સંત લોગ જનતા મેં કેવલ અપને વ્યક્તિત્વ કી છાપ બૈઠાને, અથવા કિસી મદારી કી તરહ ખેલ કરને કે લિયે કરામતેં નહીં કિયા કરતે થે. બલ્કિ ઇનિ ચમત્કારોં કે કરને મેં ભી ઉનકા ઉદ્દેશ લોગોં કો સન્માર્ગ દિખલાના હી થા. એકનાથ મહારાજ કે ચરિત્ર મેં ભી ચરિત્રકાર મહીપતિ સ્વામીને અનેક ચમત્કાર દિયે હૈં.ઉનમેં સે સિર્ફ એક-દો ચમત્કારોં કા ઉલ્લેખ હમ યહાં પર કરેંગે.

હમ ઉપર કહ ચૂકે હૈં કિ શ્રી એકનાથ ઔર ઉનકે પુત્ર હરિપંડિત મેં બહુત મતભેદ થા. હરિપંડિત સંસ્કૃત કે મહાવિદ્વાન કટ્ટર બ્રાહ્મણ થે ઔર એકનાથ કે વિચાર આજ-કલ કે રાષ્ટ્રીય સુધારકોં કે સે થે. અછૂતોદ્ધાર તો ઉનકે જીવન કા વ્રત થા. અસ્પૃશ્યતા યા છૂતછાત વે નહીં માનતે થે. રામા નામક મહાર (અંત્યજ) સાધુ, જો ઉનકા શિષ્ય થા, ઉસકે ઘર મેં જા કર ભી વે ભોજન કરતે થે. યે સબ બાતેં હરિપંડિત કો પસંદ નહીં થી. ઇસકે સિવા હરિપંડિત સંસ્કૃત કે કટ્ટર પક્ષપાતી થે ઔર ઉનકે પિતા એકનાથ "ભાષા"(મરાઠી)મેં હી અપને ગ્રંથ લિખતે થે; ઔર ઉસીમેં કથા-પુરાણ તથા કીર્તન કર કે લોગોં મેં ધર્મનીતિ કા પ્રચાર કરતે થે. ઇસ બાત પર ભી પિતા-પુત્ર મેં ઘોર મતભેદ થા. અતએવ હરિપંડિત અપને પિતા સે રૂઠ કર કાશી ચલે ગયે થે. કાશી કે સંસ્કૃત-પંડિતોં મેં યે અગ્રગણ્ય સમઝે જાતે થે. અસ્તુ. એક બાર એકનાથ કાશી ગયે, ઔર ઇસ શર્ત પર કિ " અબ હમ ભાષા મેં પુરાણકથા ન કહેંગે; ઔર પરાન્ન કા ભોજન ન કરેંગે. " અપને પુત્ર કો સમઝા-બુઝા કર ઘર લે આયે.

પ્રસંગવશ એક બાર કિસી ભાવુક શ્રદ્ધાળુ વૃદ્ધા સ્ત્રી ને એકનાથ કો અપને ઘર ભોજન કે લિયે નિમંત્રણ દિયા; પરંતુ ઉપર્યુક્ત શર્ત કે કારણ એકનાથ નિમંત્રણ સ્વીકાર કરને મેં અસમર્થ થે. અંત મેં પિતા-પુત્ર કે મતૈક્ય સે યહ નિશ્ચિત હુઆ કિ હરિપંડિત સ્વયં અપને ઘર સે સામગ્રી લે જા કર ઉસ વૃદ્ધા કે ઘર મેં ભોજન બનાવેં ઔર પિતા-પુત્ર વહીં પર ભોજન કરેં. હરિ પંડિત ને ઐસા હી કિયા. વૃદ્ધા સ્ત્રી કો સાધુ એકનાથ પર બડી ભક્તિ થી. અતએવ ઉસને અપને ઘર મેં ઉનકે લિયે કુછ પાપડ ભૂન રખ્ખે થે. યે પાપડ લા કર ઉસને ભોજન કરતે સમય એકનાથ ઔર હરિ પંડિત કે સામને પરોસ દિયે. બસ, ફિર ક્યા થા? હરિ પંડિત એકદમ બિગડ કર "**अब्रह्मण्यं-अब्रह्मण्यं**" ચિલ્લાતે હુએ પત્તલ છોડ કર ઉઠ ખડે હુએ; ઔર અપને પિતા તથા ઉસ વૃદ્ધા સ્ત્રી દોનોં કો કટુવાક્ય કહને લગે. યહી નહીં, બલ્કી ઉન્હોંને પત્તલ-બત્તલ ભી સામને સે ઉઠા કર ફેંક દિયે; ઔર હાથ ધો કર ઘર આયે તો ચમત્કાર ક્યા હુઆ કિ ફિર વૈસે હી પત્તલ પરોસે હુએ તૈયાર! અબ હરિ પંડિતને બાર બાર પત્તલ ઉઠા કર ફેંકે ઔર દૂસરે પત્તલ ફિર ઉસી પ્રકાર પરોસે હુએ તૈયાર હોતે જાવેં. અંત મેં પંડિતજી પત્તલ ઉઠાતે ઉઠાતે થક ગએ. ઉનકી કમર દુઃખને લગી, તબ ઉનકો માલૂમ હુઆ કી ઉનકે પિતા કોઇ સાધારણ વ્યક્તિ નહીં હૈં. ઉસ દિન સે ઉનકો ભી અપને પિતા પર બડી ભક્તિ હો ગઇ, ઔર ઉન્હોંને પિતા કા વિરોધ કરના છોડ દિયા.

એકનાથજી કા એક ચમત્કાર અબ ભી ઉનકી જન્મભૂમિ પૈઠન મેં દેખા જાતા હૈ. લોગોં કા વિશ્વાસ હૈ કિ એકનાથજી કી ભગવદ્ભક્તિ સે સંતુષ્ટ હો કર સ્વયં ભગવાન "**कृष्णभट्ट**" નામક એક બ્રાહ્મણ કા રૂપ ધર કર અપને ભક્ત કી સેવા કિયા કરતે થે. યહી બ્રાહ્મણ એકનાથજી કી પૂજા કી સામગ્રી તૈયાર કરતા થા, ઉનકો ચંદન ઘિસ કર દેતા થા; ઔર બહેંગી સે ઉનકે ઘર મેં પાની ભરતા થા. ઉનકે ઘર મેં પથ્થર કા એક ભારી કુંડ થા. ઇસી મેં ભગવાન પાની ભરતે થે. યહ કુંડ અબ તક એકનાથજી કે સ્થાન પર મૌજૂદ હૈ. પ્રતિવર્ષ, ફાલ્ગુન કૃષ્ણા ષષ્ઠી કે દિન, એકનાથજી કી જયંતિ પર લાખોં આદમિયોં કા મેલા પૈઠન મેં લગતા હૈ. કહતે હૈં કિ ઉક્ત તિથિ પર વહ કુંડ આપ હી આપ પાની સે ભર જાતા હૈ. હજારોં આદમી ઉસીકા પાની તીર્થજલ કી તરહ ગ્રહણ કરતે હૈં ઔર કુંડ બરાબર ભરા હી રહતા હૈ. ઉત્સવ સમાપ્ત હો જાને પર કુંડ ફિર ખાલી હો જાતા હૈ. હમને સ્વયં ઇસકો નહીં દેખા હૈ, પર જિસ લોગોં ને દેખા હૈ, વે કહતે હૈં કિ યહ બિલકુલ સચ હૈ.

વકતૃત્વ ઔર ગ્રંથ-રચના

એકનાથજી વાગ્દેવી કે અનન્ય ઉપાસક થે. વકતૃત્વ ઔર કવિત્વ, દોનોં કે દ્વારા વે "જનતારૂપ જનાર્દન" કી સેવા કરતે થે. ઉનકા કીર્તન (સંગીતસહિત ભક્તિ-વ્યાખ્યાન) ઔર પુરાણ-કથા સુનને કે લિયે સબ જાતિ ઔર સબ ધર્મોં કે હજારોં મનુષ્ય—બચ્ચે, બુઢ્ઢે, સ્ત્રી-પુરુષ-એકત્ર હોતે થે. તત્કાલ હી કવિતા રચ કર ઉસીકો તંબૂરે પર ગાતે હુએ વે કીર્તન કરતે થે. સાથ મેં મૃદંગ, કરતાલ, ઝાંઝ ઇત્યાદિ ઔર ભી વાદ્ય રહતે થે. ઉનકી વાણી મધુર, ભાષા સરલ ઔર સુબોધ તથા વર્ણનશૈલી ચિત્તાકર્ષક હોતી થી. ઉપમા, અલંકાર, દૃષ્ટાંત ઇત્યાદિ સે અપને કીર્તન ઔર પુરાણ કો વે રોચક બનાતે થે, સચ્ચે સાધુ હોને કે કારણ ઉનકી વાણી સત્ય સે સિંચિત થી; અતએવ જનતા પર ઉનકે ઉપદેશ કા પ્રભાવ ભી ખૂબ પડતા થા. સબ જાતિ ઔર સબ ધર્મ કે લોગ સમાન હી રૂપ સે ઉનકા સત્કાર કરતે થે.

એકનાથજી કી ગ્રંથ-રચના કે દો ભાગ કિયે જા સકતે હૈં. એક ચરિત્ર-વિષયક ઔર દૂસરા અધ્યાત્મવિષયક. "ભાવાર્થ રામાયણ" ઔર "રૂકિમણી સ્વયંવર" દો ગ્રંથ ચરિત્રવિષયક હૈં; ઔર "એકનાથી ભાગવત" "સ્વાત્મસુખ" "ચતુઃશ્લોકી ભાગવત" (ટીકાગ્રંથ) "હસ્તામલક" ઔર "આનંદલહરિ" યે પાંચ ગ્રંથ આધ્યાત્મિક હૈં. ઇસકે અતિરિક્ત ફુટકર અભંગ ઔર પદ ભી બહુત સે હૈં.

ભાવાર્થ રામાયણ ઔર રુકિમણી સ્વયંવર નામક ચરિત્રવિષયક ગ્રંથ બહુત હી સુંદર ઔર સરસ હૈં. ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોં કા કવિ ને ઇતની વિદગ્ધતા સે વર્ણન કિયા હૈ કિ પઢતે સમય હર્ષ, શોક, આનંદ, આશ્ચર્ય, ભય, કરુણા, ગાંભીર્ય ઇત્યાદિ ભાવોં મેં પાઠક તલ્લીન હો જાતા હૈ; ઔર હૃદય કા વિકાસ બરાબર હોતા જાતા હૈ. અધ્યાત્મવિષય સ્વાભાવિક હી બડા ગહન હોતા હૈ; પરંતુ એકનાથ ને અપને વર્ણન-ચાતુર્ય ઔર પ્રસાદગુણ કે કારણ ઉસકો ઇતના સુગમ બના દિયા હૈ કિ બાલક ઔર સ્ત્રીયોં ભી ઉનકે ગ્રંથોં સે પૂરા પૂરા લાભ ઉઠા સકતી હૈ. ભિન્ન ભિન્ન આશ્રમ કૌનસે હૈં; ઉનકે લક્ષણ કયા હૈં; સચ્ચા સંન્યાસ કિસે કહતે હૈં; ષડ્રિપુઓં કો કૈસે જિતના ચાહીએ; શમ, દમ ઇત્યાદ દૈવિક શક્તિયોં કો કિસ પ્રકાર બઢાના ચાહીએ, ઇત્યાદિ વિષયોં કા વર્ણન એકનાથ ને પ્રાસાદિક કવિતા મેં બડી સુંદરતા સે કિયા હૈ. સારાંશ યહ હૈ કિ ઉનકે સબ ગ્રંથ ધર્મ ઔર નીતિ કે કાવ્યમયી ઉપદેશ સે ભરે હુએ હૈં.

એકનાથજી કે પહલે મરાઠી મેં સિર્ફ દો પ્રસિદ્ધ સાધુ-કવિ હુએ થે. એક મુકુંદરાજજી ઔર દૂસરે જ્ઞાનેશ્વરજી. જ્ઞાનેશ્વરજી ને ગીતા કી જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા કી હૈ. એકનાથજી ઇસ ટીકાપર ભી એક ટીકા લિખનેવાલે થે; પર કહતે હૈં કિ જ્ઞાનેશ્વરજી ને ઉનકો સ્વપ્ન મેં દર્શન દે કર વૈસા કરને સે નિષેધ કિયા. ઇસ લિયે એકનાથ ને ફિર ઉસકી ટીકા ન કર કે નવીન રૂપ સે ઉસકા સંપાદન કિયા. ઉસકે કઠિન શબ્દોં કી વ્યાખ્યા કર દી. ઇસસે જ્ઞાનેશ્વરી કા પ્રચાર ખૂબ બઢા.

જિસ પ્રકાર જ્ઞાનેશ્વર કી "જ્ઞાનેશ્વરી" હૈ, રામદાસ કા "દાસબોધ" હૈ, તુકારામ કી "અભંગ-ગાથા" હૈ, ઉસી પ્રકાર એકનાથ કા "એકનાથી ભાગવત" મહારાષ્ટ્ર મેં પરમ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હૈ. યહ ગ્રંથ શ્રીમદ્ભાગવત કે એકાદશ સ્કંધ પર ટીકારૂપ મેં લિખા ગયા હૈ, ઇસકી ભાષા બહુત સરલ ઔર ભાવ બહુત ગંભીર હૈ. જ્ઞાનેશ્વરી કે તીન હી સૌ વર્ષ બાદ ઇસ ગ્રંથ કી રચના હુઈ હૈ; પર જ્ઞાનેશ્વરી કી અપેક્ષા ઇસકી ભાષા બહુત સુગમ સમઝી જાતી હૈ. કહને કી આવશ્યકતા નહીં કિ મરાઠી મેં સુગમ ભાષા લિખને કી પરિપાટી એકનાથ ને હી પ્રચલિત કી.

કહતે હૈં કિ સંસ્કૃત કે ધર્મગ્રંથોં કો ભાષા મેં અવતીર્ણ કરને કે કારણ ઉસ સમય કે સંસ્કૃત-પંડિતોં ને એકનાથ કે ઉપર બડા પ્રકોપ કિયા થા. સ્વયં ઉનકા પુત્ર હી ઉનસે અસંતુષ્ટ રહતા થા, ઇસકા ઉલ્લેખ ઉપર હો ચૂકા હૈ. ઇસકે સિવા કાશી કે અન્ય પંડિતોં ને ભી ઉનકે વિષય મેં કુત્સિત ભાવ રખકર ઉન્હેં કાશી બુલાયા થા. કાશી મેં એકનાથી ભાગવત કે વિષય મેં બડા શાસ્ત્રાર્થ હુઆ; પરંતુ અંત મેં પંડિતોં કો એકનાથજી કી વિદ્વત્તા કા લોહા માનના પડા; ઔર ઉનકે ગ્રંથોં કી કાશી મેં બડી પ્રતિષ્ઠા કી ગઈ.

જલ-સમાધિ

લગભગ ચાલીસ વર્ષ તક અપને સાધુત્વ ઔર કવિત્વ કે દ્વારા જનતા કી સેવા કરને કે બાદ સન ૧૬૦૯ ઇ૦ મેં ફાલ્ગુન કૃષ્ણ પંચમી કે દિન મહાસાધુ એકનાથજી કી તબિયત કુછ ખરાબ હો ગઈ; ઔર ઉનકો થોડી સી મૂર્ચ્છા આ ગઇ. મૂર્ચ્છા સે સાવધાન હોને પર ઉન્હોંને અપને શિષ્યોં કો બુલાકર કહા કિ "કલ મૈં પ્રયાણ કરૂંગા. ઇસલિયે પ્રાતઃકાલ ગોદાવરી કે મૈદાન મેં હી કીર્તન કી સબ તૈયારી કી જાય. કીર્તન કરને કે બાદ દો પહર કો મૈં અપની દેહ કા વિસર્જન કરૂંગા."

યહ વાર્તા દસ-બીસ કોસ આસપાસ તુરંત ફૈલ ગઇ; ઔર દૂસરે દિન હજારોં નરનારી ઉનકે અંતિમ દર્શન કો એકત્ર હુએ. કીર્તન કે દ્વારા ભગવદ્ભજન ઔર લોગોં કો નીતિ-ધર્મ કા ઉપદેશ કરને કે બાદ સબસે આજ્ઞા લે કર એકનાથજી ગોદાવરી મેં પ્રવિષ્ટ હુએ. દર્શક લોગોં કે નેત્રોં સે આંસુઓં કી ધારા બહ રહી થી. સબકે દેખતે દેખતે એકનાથ ને "જય જનાર્દન" કી ગંભીર ધ્વનિ કે સાથ જલ-સમાધિ લે લી. એકનાથજી જીવન્મુક્ત સાધુ થે. શરીર કો રખના અથવા ઉસકા વિસર્જન કરના, ઉનકે લિયે કૌતુક-માત્ર થા.

ઇકસઠ વર્ષ કી અવસ્થા મેં ફાલ્ગુન-કૃષ્ણા ષષ્ઠી કો ઉન્હોંને શરીર કા ત્યાગ કિયા. યહ તિથિ મહારાષ્ટ્ર મેં 'નાથષષ્ઠી" કહલાતી હૈ. ઇસી દિન એકનાથજી કે જન્મસ્થાન પૈઠન મેં બડા ભારી મેલા લગતા હૈ.

એકનાથજી કી હિંદી-રચના

મહારાષ્ટ્ર કે પ્રાયઃ અધિકાંશ સંતોં ને સૈકડોં વર્ષ પહલે હિંદી(રાષ્ટ્ર-ભાષા)મેં અપને કુછ પદ રચે હૈં. સાધુવર્ય એકનાથ ને અબ સે કોઈ ચારસૌ વર્ષ પહલે જો હિંદી-રચના કી હૈ, ઉસકા નમૂના દેખિયે.

પદ-૧

બંદે હુસ્યાર રહના એ! સાહેબ રાજી રખના એ! (ટેક)
ગાંજા દારુ મત પિયો યારો! અક્કલ ગુંગ હોતી, અપને પલ્લે કા દામ ખરચ કર, મુખ મેં મખિયાં જાતીં.
જુવેંબાજી મત કરો યારો! અક્કલ ગુંગ હોતી, અપને પલ્લે કા દામ ખરચ કર, સિર પર જુતિયાં પડતીં.
રંડીબાજી મત કરો યારો! અક્કલ ગુંગ હોતી, અપને પલ્લે કા દામ ખરચ કર, હાથ મેં ચવરી આતીં.
"એકા જનાર્દન" કા બંદા અક્કલ તુજકૂં દેતા, દિલ ચાહે તો શિક લે પ્યારે! નહીં તો ખા જા ખત્તા.

(૨)

ભજન બિન ધિગ ચતુરાઇ ગ્યાન (ટેક)
પોથી પુરાન વાચત સબ હી, કામ નહીં ગુરુ-ગ્યાન;
લોક કહે હમ આતમજ્ઞાની ગ્યાન નહીં અભિમાન.
"એકા જનાર્દન" ગુરુ કા બંદા, ભક્તિ ભજન મેં પ્રાણ.

ઇત્યાદિ કઇ હિંદી-પદ એકનાથજી કે પાયે જાતે હૈં. યે અપની કવિતા મેં "એકા જનાર્દન" પદ રખતે થે. 'એકા' અપને લિયે ઔર 'જનાર્દન' અપને ગુરુ કે લિયે.

ઉપર્યુક્ત હિંદી-પદોં મેં ઉપદેશ સાધારણ હૈ; પર ઉસ સમય કે મહારાષ્ટ્ર-સંતોં કે હિંદી પ્રેમ કા અચ્છા પરિચય મિલતા હૈ. કહના નહીં હોગા કિ વર્તમાન મહારાષ્ટ્ર સજ્જનોં મેં જો રાષ્ટ્ર-ભાષા-પ્રેમ વિશેષ પાયા જાતા હૈ, વહ ઇન સંત-મહાત્માઓં કી કૃપા ઔર આશીર્વાદ કા હી ફલ હૈ. (હિંદી માસિક 'સરસ્વતી' માં લેખક-શ્રી લક્ષ્મીધર વાજપેયી)

૧૨૨—જીભ સે જો ગાઓ રાજા રામગુણ ગાઈયે!

"કમલેશ" નૈન સોં નિહારો નિત રામછબિ, કાન જો સુનૈં તો કથા રામ કી સુનાઈયે;
હાથ જો પસારો તો પસારો એક રામ આગે, ચલિબો વિચારો તો પૈ ચિત્રકૂટ જાઈયે.
દુ:ખ મેં પુકારો તો પુકારો મિત્ર રામ હી કો, નેહ જો લગાઓ બસ રામ સોં લગાઇયે;
લ્યાઇયે હિયે મેં રામ હી કે ચરણારવિંદ, જીભ સોં જો ગાઓ રાજા રામગુણ ગાઈયે.

('હિંદૂપંચ' ના એક અંકમાં લખનાર—પં૦ રામનાથ શર્મા 'કમલેશ')

૧૨૩—વિચિત્ર પરિવર્તન

ભુજંગપ્રયાતં

કભી વિશ્વ મેં પુષ્પસા જો ખિલા થા, જિસે આર્ય સમ્માન સચ્ચા મિલા થા;
પ્રભા મેં કભી સ્વર્ણ સે જો તુલા થા, જહાં દ્વાર જિજ્ઞાસુઓં કો ખુલા થા.
સુખોં કી જહાં છા રહી થીં ઘટાયેં, નહીં નામ કો થીં કહીં આપદાયેં;
જહાં સભ્યતા સંપદા છા રહી થી, જહાં સૃષ્ટિ કી રમ્યતા આ રહી થી.
જહાં કી ધરા રત્નદા, ઉર્વરા થી, શિવા, પ્રાણદા ઔર વિશ્વંભરા થી;
જહાં સ્વાર્થ કા નામ પાતે નહીં થે, દુરાચાર કે ભાવ આતે નહીં થે.
જહાં ન્યાય સે કામ લેતે સભી થે, અધર્માવલંબી ન હોતે કભી થે;
જહાં ચાહતે થે સભી કી ભલાઈ, નહીં સોચતે થે કિસીકી બુરાઈ.
ઉસી દેશ કી દુર્દશા ક્યા બતાઉં, વ્યથા સે ભરી મૈં કથા ક્યા સુનાઉં;
હુઆ દેશ કા વેષ કંગાલસા હૈ, પડા ભેદ આકાશ પાતાલસા હૈ.
ખિલા પુષ્પસા થા, જરાસા ગિરા હૈ, કહાં સંપદા આપદા સે ઘિરા હૈ;
દુરાચાર કે હાય! પાલે પડા હૈ, પરાધીનતા કે હવાલે પડા હૈ.
પિપાસા ક્ષુધા કષ્ટ સે રો રહા હૈ, પુરા—જ્ઞાન વિજ્ઞાન કો ખો રહા હૈ;
બદા પૂર્વ મેં થા, ગિરા આજ ઐસા, નહીં પાસ મેં નામ કો એક પૈસા.
પદાક્રાન્ત હો વેત્રસા કાંપતા હૈ, લજાયા હુઆ આંખ કો ઢાંપતા હૈ;
કહાં પૂર્વ કી વીરતા ધીરતા હૈ? નહીં લેશ ભી શેષ ગંભીરતા હૈ.
અકર્મણ્યતા ને દિવાલા નિકાલા, અહંકાર કામાદિ ને પીસ ડાલા;
પડા મૃત્યુ કી ગોદ મેં રો રહા હૈ, બિના તેલવાલા દિયા હો રહા હૈ.

("હિંદૂપંચ"ના એક અંકમાં લેખક—શ્રીયુત પં૦ રામલાલ પાંડેય)

૧૨૪—શક્તિ–સ્તોત્ર

सर्वाश्रयाऽखिलमिदं जगदंशभूतमव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥

(દુર્ગાસપ્તશતી)

હે દેવિ! તુમકો પરમા પ્રકૃતિ કહા હૈ. તુમ્હીં માયા ઔર શક્તિ રૂપ સે સંસાર કા સૃજન કરતી હો. તુમ્હીં કો વેદાંતી લોગ "બ્રહ્મ" કહતે હૈં—"**ब्रह्म शक्तयोरभेदोऽहं ममेतिवत्**" તુમ્હીં કો સાંખ્યવાલે પ્રકૃતિ માનતે હૈં. તુમકો હી વૈજ્ઞાનિક લોગ પ્રાકૃતિક નિયમોં કે રૂપ મેં દેખતે હૈં. તુમ સંસાર કી આદિકારણ હોને કે હેતુ સબકી અભીષ્ટ હો. તુમકો સબ વશ મેં કરના ચાહતે હૈં. સબ હી 'શક્તિ' ઔર 'પ્રભુત્વ' કે રૂપ મેં તુમ્હારી ખોજ મેં હૈં, કિંતુ વહ નહીં જાનતે, કિ તુમ્હારી પ્રાપ્તિ કિસ પ્રકાર હો સકતી હૈ.

શુંભ–નિશુંભ ઐસે બલશાલી સર્વરત્નોં કે પતિ આપ પર આધિપત્ય જમાને મેં અસમર્થ રહે! આપકો કિસને પાયા? જટા–જૂટધારી, કપાલી, બાઘંબર–ધારી મહેશને!

વહ રુદ્ર હો કર ભી શિવ–કલ્યાણરૂપ હૈં. જો સંસાર કે સંહાર કા સામર્થ્ય રખતે હુએ ભી આશુતોષ કહે જાતે હૈં, વહી આપકો ધારણ કર સકતે હૈં. જો કામ કો ભસ્મ કરને કી શક્તિ રખતે હૈં, વહી પાર્વતી–પતિ મહેશ્વર કહલાને કા ગૌરવ પાતે હૈં.

હે દેવિ! આપકે અનેક રૂપ હૈં. આપ 'સર્ગ' 'સ્થિતિ' ઔર 'લય' તીનોં કાલ મેં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ સે વર્તમાન રહતી હૈં. સબ મેં આપ હી કા કામ પડતા હૈ. સૃજનસમય આપ 'સરસ્વતી'રૂપા હૈં, રક્ષણ મેં આપ 'લક્ષ્મી'રૂપા હૈં ઔર સંહાર–કાલ મેં આપ 'ચંડિકા' રૂપા હૈં. વિદ્યા, ધન ઔર બલ આપ હી કે રૂપાન્તર હૈ. યહી તીન શક્તિયોં સંસાર કો ચલા રહી હૈં. ઇન્હીંકે સદુપયોગ મેં સંસાર કી સ્થિતિ કી આશા હૈ ઔર દુરુપયોગ મેં સંસાર કે વિધ્વંસ કી સદા આશંકા રહતી હૈ. અસાધુઓં કે સંગ સે યહ શક્તિયોં વિવાદ, મદ ઔર પર–પીડન કે કામ આતી હૈ—**विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय**–ઔર સાધુઓં કે સંગ મેં જ્ઞાન, રક્ષણ ઔર દાન કે લિયે હોતી હૈં. હે દેવિ! આપ હમકો પ્રાપ્ત હો કર અપના સદુપયોગ સિખાઇયે. આપ ભલે–બુરે લોગોં કે યહાં ઉનકે ગુણોં કે અનુકૂલ રૂપ ધારણ કર નિવાસ કરતી હૈં. યદ્યપિ મૈં સજ્જન નહીં હૂં, તથાપિ મૈં પ્રાર્થના કરતા હૂં, કિ જિસ રૂપ સે આપ સજ્જનોં કે ગૃહ મેં બસતી હૈં ઉસી રૂપ સે હમારે ઘર મેં વાસ કરકે હમારે ગૃહ ઔર હૃદય કો પવિત્ર કીજિયે.

या श्रीः स्वयं सुकृतीनां भवनेष्व लक्ष्मीः । पापात्मनां कृतधियां हृदये सुबुद्धिः ॥
श्रद्धा सतां कुलजनप्रभवस्य लज्जा । तां त्वां नतास्म परिपालय देवि ! विश्वम् ॥

("હિંદૂપંચ" ના કમલાંકમાં લેખક શ્રી. ગુપ્ત.........)

૧૨૫—હમ ક્યા હૈં?

અબલા નહીં પ્રબલ સબલા હૈં, માતા હૈં હમ વીરોં કી;
શૂરોં કી હમ શક્તિ રહી હૈં, બહિનેં હૈં રણ–ધીરોં કી.
મા દુર્ગા કી પ્રતિમા હૈં હમ, લક્ષ્મી કી હૈં જ્યોતિ–કલી;
દીપ્તિ-માન હમ અગ્નિ-શિખા હૈં, સ્નેહ-સુધા કી શુભ-સ્થલી.
હમ જાગ ઉઠીં સબ સમઝ ગઇં, અબ કર કે કુછ દિખલા દેંગી;
હાઁ, વિશ્વ–ગગન મેં ભારત કો, ફિર એક બાર ચમકા દેંગી.

(સબલ કુમારી રાઠૌડ)

૧૨૬—અનુભવેલા સાદા અને સહેલા ઉપાયો

(૧)

('સ્ત્રીચિકીત્સક'ના ઑગસ્ટ સન ૧૯૨૬ ના અંક ઉપરથી અનુવાદ)

સર્વ પ્રકારની ખાંસીની ગોળી—કાળાં મરી અને પીપર એકેક તોલો, જવક્ષાર અર્ધો તોલો અને દાડમનાં છોડાં બે તોલા, એ ચાર ચીજોને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું અને આઠ તોલા ગોળમાં ભેળવીને ચાર ચાર માસાની ગોળી બનાવવી. આ ગોળી મોંમાં રાખીને તેનો રસ ઉતરવા દેવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટી જાય છે, એમાં કંઇ પણ શક નથી.

શ્વાસરોગ માટે ગોળી—ભોરિંગણી, જીરૂં અને આંબળાં, એ ત્રણે સમભાગે લઇ તેને ખાંડીને ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ચાર ચાર માસાની ગોળી બનાવી રાખવી. આ ગોળી મોંમાં રાખીને તેનો રસ પેટમાં ઉતરવા દેવાથી ઊર્ધ્વવાયુ, ઉંચે ચઢતો શ્વાસ, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ, એ બધા રોગો જલદીથી મટી જાય છે.

શ્વાસ ચઢીને ખાંસી આવે તેની ગોળી—સૂંઠ, મોટી હરડે અને નાગરમોથ, એ ત્રણે ચીજોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ ભેળવીને ચાર ચાર માસાની ગોળી બનાવવી. આ ગોળી મોંમાં રાખી તેનો રસ ઉતરવા દેવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી અને શ્વાસરોગ થોડાજ દિવસમાં નાબુદ થાય છે.

ખાંસીનો સરળ ઉપાય—બહેડાંનું છોડું અને સિંધવની કાંકરી વારંવાર મોંમાં રાખી તેનો રસ પેટમાં ઉતારવાથી ખાંસી (ઉધરસ) દૂર થાય છે.

મરડાની ગોળી—સૂંઠના ચૂર્ણમાં ગોળ ભેળવી ચાર–ચાર માસાની ગોળી બનાવવી અને દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળી ખાવાથી મરડામાં આરામ થાય છે.

અજીર્ણની ગોળી—ગોળ અને પીપરના ચૂર્ણની ગોળીઓ બનાવી તેનું સેવન કરવાથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ગોળી—ગોળ અને વાટેલા જીરાની ગોળી બનાવી તેનું સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

હરસ ઉપર ગોળી—નાની હરડેના ચૂર્ણમાં ગોળ મેળવી ગોળી બનાવી તેનું સેવન કરવાથી હરસ નાબુદ થાય છે.

સર્વ પ્રકારના હરસ ઉપર ગોળી—સુરણને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ૩૨ તોલા લેવું. ચિત્રકનાં છોડાં ૧૬ તોલા, સૂંઠ ૪ તોલા અને કાળાં મરી બે તોલા લઇ બધાનું ચૂર્ણ કરી તેની બરોબર ગોળ મેળવી ગોળી બનાવી, તેનું નિત્ય સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના હરસ મટી જાય છે.

વહેતો ઘા, નાસુર અને ફોલ્લા ઉપર મલમ—ચંબેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાન, પરવળનાં પાન, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, જેઠીમધ, મીણ, કણજીયાં, ખસખસ, અનંતમૂળ અને મોરથુથુ, એ બધી ચીજો ૭ ૭ માસા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ચટણીની જેમ લસોટવું અને તેમાં ચારગણું ગાયનું ઘી બરાબર ભેળવીને આખો દિવસ તડકામાં રાખી મૂકવું. બીજે દિવસે ધીરે તાપે તેને ગરમ કરવું અને સઘળું પાણી બળી જાય તથા માત્ર ઘીજ બાકી રહે એટલે તે ઉતારી લઇને શીશી અથવા ડબ્બીમાં ભરી લેવું.

આ ઘી નાસુરના ઘામાં ચોપડવાથી નાસુરનું ગમે તેવું દર્દ પણ થોડાજ દિવસમાં મટી જાય છે. હરેક જાતના લીલા ગંભીર ઘા કે જેમાંથી પરૂ વહેતું હોય, ખૂબજ દુઃખ થતું હોય, તેને પણ જલદીથી આરામ થાય છે.

સર્વ પ્રકારની દાદર માટે તેલ—હળદરને પાણી સાથે ચટણીની જેમ લસોટવી. તેનાથી ચારઘણા સરસવના તેલમાં તે લસોટેલી હળદર ભેળવી દેવી. પછી તેલ કરતાં ચારગણાં આકડાનાં પાનનો રસ નાખીને તેલને ધીમે તાપે ગરમ કરી બધું બળી જઇને તેલજ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ગાળીને શીશીમાં ભરી રાખવું.

એ તેલ ચોપડવાથી દરેક પ્રકારની દાદર, ફોલ્લા, ફોલ્લી અને ચેળ વગેરે થોડાજ દિવસમાં નાબુદ થાય છે, એ નિઃસંશય વાત છે.

બહેરાપણા માટે તેલ—કુંળી કુંળી બીલીઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને ચટણી જેવું કરી તેમાં ચારગણું તેલ ભેળવવું અને તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને દૂધ જેટલું પાણી નાખીને ચૂલા ઉપર ધીમે તાપે ચઢવા દેવું; જ્યારે પાણી, દૂધ વગેરે બળી જાય અને માત્ર તેલજ રહે, ત્યારે ઉતારીને ગાળી લઈ શીશીમાં ભરી રાખવું. તે કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું દૂર થાય છે.

મોઢાનાં ચાંદાં માટે—મધના પાણીના કોગળા કરવાથી મોઢાનાં ચાંદાં તથા ઘા, મોઢું બળવું અને તરસ લાગવી વગેરે જલદી મટી જાય છે અને મોઢું સારૂં થાય છે.

દાંત હાલે તે ઉપર—તેલ અને સિંધવ ભેળવીને કોગળા કરવાથી થોડાજ દિવસોમાં હાલતા દાંત મજબૂત થાય છે, દાંતનું દુઃખવું બંધ થાય છે અને સર્વ પ્રકારે દાંત સારા થાય છે.

આંખોના રોગો ઉપર—હરડે, સિંધવ, ગેરૂ અને રસાંજન, એ ચારે વસ્તુઓ સમભાગે લઇ પાણીથી લસોટી આંખનાં પોપચાં ઉપર લેપ કરવાથી સર્વ જાતનાં આંખોનાં દર્દ નાબુદ થાય છે.

ભૂખ વધારવા માટે-વડવાનળ ચૂર્ણ—જેમની ભૂખ ઓછી થઇ જવાથી ખાધેલું અન્ન પચતું ન હોય, પેટમાં ગુડગુડ થતું હોય વગેરે દૂર કરી ભૂખ વધારવા માટે સિંધવ એક તોલો, પીપળીમૂળ બે તોલા, પીપર ત્રણ તોલા, ચવક ચાર તોલા, ચિત્રક પાંચ તોલા, સૂંઠ છ તોલા અને હરડે સાત તોલા મંગાવીને તેનું ચૂર્ણ કરી રોજ છ છ માસા બે વખત ભોજન કર્યા પછી ખાતા રહેવાથી જઠરાગ્નિ અત્યંત પ્રદીપ્ત થાય છે-અર્થાત્ પેટના અનેક વિકાર દૂર થઈ ભૂખ ખૂબ વધે છે. વૈદક શાસ્ત્રમાં આ ચૂર્ણને **વડવાનળ** ચૂર્ણ કહે છે.

બીજું ચૂર્ણ—હરડે, સૂંઠ, પીપર, કણજાં, બીલીનો ગર અને ચિત્રક, એ બધી ચીજો સમભાગે લઇ ચૂર્ણ બનાવી તેના જેટલીજ ખાંડ મેળવી ભોજન પછી બન્ને વખત છ છ માસાનું સેવન કરવાથી આ ચૂર્ણ ખૂબ જમેલું પણ જલદીથી પચાવી દે છે.

હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ—સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂ અને કાળુ જીરૂ, એ સમભાગે લઇને તે બધાના આઠમા ભાગ જેટલી હીંગ લેવી અને બધાને ખાંડી ચૂર્ણ કરી રોજ છ છ માસા બન્ને વખત ઘીમાં ભેળવી ભોજનના પહેલા કોળીઆમાં ખાવાથી ભૂખ લાગે છે અને પેટના વાયુસંબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે.

(૨)

('ચાંદ'માંના શ્રીમતી હુકમાદેવીજી છાત્રાના લેખ ઉપરથી અનુવાદ)

માકણ—ખાટલામાં માકણ પડે તો ગંધક અને કાંદાની ધૂણી આપવાથી તેમનો નાશ થશે.

ટાઢીઓ તાવ—ટાઢીઓ તાવ આવતો હોય તો એક કે બે રતીભાર હીંગ પાવલીભાર ગોળમાં ઘાલીને ખવડાવવાથી ફાયદો થશે. **બીજી દવા**—ફટકડીને દેવતા ઉપર ફુલાવી તેને ઝીણી વાટી ગળોના કવાથ(કાઢા)માં મેળવી તેની ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેને તડકે સૂકવી દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી ટાઢીઆ તાવમાં ફાયદો થશે.

ચોટ લાગવી:—કોઈ પણ જગાએ ચોટ લાગી હોય અને લોહી વહેતું હોય તો પીળા ફૂલની ખરેટીનાં પાનાંનો રસ કાઢીને ચોપડવાથી તે મટી જશે. **બીજી દવા:**—ચોટ લાગ્યા પછી ૩–૪ રતી શિલાજિત દૂધમાં મેળવીને પાવાથી અને શિલાજિતને ગાયના મૂત્રમાં મેળવીને લેપ કરવાથી બહુ ફાયદો થાય છે. ઘા લાગ્યા ઉપર આ પરમ ઔષધિ છે.

રક્તાતિસાર યાને લોહીનો મરડો:—જો રક્તાતિસાર થયો હોય તો ધાવડીનાં ફૂલ છ માસા દહીંમાં મેળવીને ખાવાથી તેમાં આરામ થશે. પથ્યતરીકે દહીં ને ભાત ખાવા આપવું.

દાદર:—કસૌંદીનાં મૂળને સીરકામાં લસોટીને તેનો લેપ કરવાથી દાદર જતી રહે છે. **બીજી દવા:**—ગરમાળાનાં પાનને કાંજીમાં વાટી લેપ કરવાથી પણ દાદર જતી રહે છે. **ત્રીજી દવા:**—અંજીરનાં પાન વાટીને ચોપડવાથી દાદરમાં ફાયદો થાય છે.

દાંતની મજબૂતી:—નાગરમોથ, હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ અને લીમડાનાં પાન સમભાગે લઇ પાણીમાં લસોટી તેની ગોળી બનાવી છાંયામાં સૂકવની. રાત્રે સૂતી વખતે એ

ગોળીઓને દાંત નીચે દબાવીને સૂઇ જવું. આથી દાંત ઘણાજ મજબૂત થાય છે.

દાંતનું હાલવું—દશમૂળના ક્વાથમાં તેલ અથવા ઘીને પકાવીને દાંત ઉપર રોજ ચોપડવાથી દાંત હાલતા બંધ થાય છે. આ તેલ દાંતને મજબૂત બનાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ ઔષધિ છે.

દંતમંજન—પીપર, સિંધવ, ધોળું જીરૂ-એ ચીજો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ દાંતોએ ઘસવાથી દાંત સાફ થાય છે.

ગુદા પાકે ત્યારે—પરવળનાં પાન, જેઠીમધ અને મહુડાંને પાણીમાં રાંધીને તે પાણીથી ગુદા ધોવાથી પાકેલી ગુદામાં ફાયદો થાય છે. **બીજી દવા**—બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર મેળવીને ગુદા ધોવાથી પણ ગુદાપાકમાં ફાયદો થાય છે.

વિંછી કરડે તેના ઉપર—અંજીરનું દૂધ ઘસવાથી ફાયદો થાય છે.

ધોળા કોઢ ઉપર—કાચાં અંજીરને વાટી કેટલાક દિવસ સુધી ચોપડવાથી ફાયદો થશે.

પથરી રોગ—તલસરાંની કુંપળોને છાયામાં સૂકવી તેની રાખ કરવી અને ત્રણ માસા (પાવલીભાર) રાખ મધમાં રોજ ખાવાથી પથરીમાં ફાયદો થશે. **બીજી દવા**—મૂળાનાં પાનનો રસ કાઢીને એક અઠવાડીઆ સુધી પીવાથી પણ પથરી તૂટી જઇને બહાર નીકળી જાય છે.

ઉન્માદરોગ—મૂર્ચ્છા અથવા ઉન્માદ (ગાંડપણ) થાય ત્યારે ચૂનો અને નવસાર સમભાગે મેળવી સુંઘાડવાથી ફાયદો થાય છે.

દમરોગ—દમમાં નવસારની ધુમાડી પાવી ફાયદાકારક છે.

જળો—સીરકામાં નવસાર મેળવી કોગળા કરાવવાથી ગળે ચોંટેલી જળો બહાર નીકળી જાય છે.

મોતીયો—નવસારનું અંજન ફાયદાકારક છે.

પેટના કરમીઆ—ઓછી પાચનશક્તિને લીધે બાળકના પેટમાં કરમીઆ થાય તો ડુંગળીનો રસ પાવો ફાયદાકારક છે.

નાકમાંથી લોહી નીકળવું—જો નાકમાંથી લોહી પડે તો અર્ધો તોલો ફટકડી એક તોલા પાણીમાં ઓગાળીને તે વડે નાક ધોવાથી અને તે પાણી સુંઘાડવાથી ફાયદો છે. **બીજી દવા**—સૂકાં આમળાં ઘીમાં શેકીને પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી પણ નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થાય છે.

૧૨૭—પીંપળાનું લાકડું, ગુંદર અને ટીશીઓનો ઉપયોગ

પીંપળાના લાકડાનો પ્યાલો બનાવી તેમાં રાત્રે પાણી ભરીને પ્રાતઃકાળમાં પીવું અથવા તેમાં થોડી વાર દૂધ ભરી રાખીને તે પીવાથી માથામાં તાજગી આવે છે અને વીર્ય દૃઢ થાય છે, તેમજ ચામડીનાં દરદો નાબુદ થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં દેવતાઓ સોમરસ પણ પિંપળાના વાસણમાં પીતા હતા.

પીંપળાના ગુંદરમાં અને તેના ફળમાં પુત્રોત્પાદક શક્તિ હોય છે. પક્ષીઓ પણ તે બહુ ખાય છે. તે ખાવાથી પક્ષીઓમાં પણ કામશક્તિ જાગૃત થાય છે. પીંપળાના ગુંદરને છાંયડામાં સૂકવી વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરી રાખવું. તે ચૂર્ણનો શીરો બનાવીને ખાવાથી શક્તિ ખૂબ વધે છે. પ્રદર-રોગમાં બહુ ફાયદાકારક છે, કમરનાં દર્દ અને મોંનાં ચાંદાં પણ મટી જાય છે; પીંપળાનાં ફળના ચૂર્ણમાં સમભાગે સાકર ભેળવી દૂધ સાથે ફાકવાથી અથવા મધની સાથે ચાટવાથી પણ શીરાના જેવો ફાયદો કરે છે. નાનાં નાનાં બાળકો અને ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને તે વધારે ફાયદો કરે છે.

પીંપળાનાં કોમળ પાન વાળી ટીશીઓને ઉકાળીને તે ઉકાળેલા પાણીમાં સાકરની ચાસણી કરી તેમાં બાફેલી ટીશીઓ નાખી તેનો મુરબ્બો કરવો. આ મુરબ્બાથી વીર્ય મજબૂત થાય છે; અને તે બંગ (કલાઇ), લોહ અને સુવર્ણભસ્મ કરતાંયે વધારે શક્તિ આપે છે.

('શ્રી ચિકીત્સક'ના એક અંકપરથી અનુવાદ)

૧૨૮–વૈદ્યકના કેટલાક અનુભવેલા પ્રયોગો

કૃમી-કરમ

૧—ખેરની છાલ, ઇંદ્રજવ, લીમડાની છાલ, વજ, નસોતર, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, એ સર્વના ક્વાથમાં જરા ગોમૂત્ર નાખી આપવાથી કૃમીરોગ મટે છે.

૨—નાગરમોથ, ઉંદરકની, ત્રિફળાં, દેવદાર, સરગવાની છાલ, તેનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપર તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કૃમી મટે છે.

૩—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અજમોદ, ઝેરકોચલાં અને પિત્તપાપડો, તેનું ચૂર્ણ મધમાં ૨ થી ૪ રતી આપવું; તેથી કોષ્ટગત કૃમિ, અરુચિ, મંદાગ્નિ અને જ્વરનો નાશ કરે છે.

૪—કપૂર તથા કેસરની ગોળી વાળી ગોળમાં દેવી.

૫—ફુદીનાના રસમાં ઇંદ્રજવ તથા હીંગ નાખી આપવાથી કૃમી નાબુદ થાય છે.

૬—શુદ્ધ પારદ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, અજમો તો. ૪, વાવડીંગ તો. ૮, ઝેરકોચલાં તો. ૧૬, ખાખરાનાં બી તો. ૩૨, એ પ્રમાણે લઈ સર્વને એકત્ર ખરલ કરી રાખવું. તેમાંથી ચાર માસાભારની માત્રા મધ સાથે સેવન કરવાથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ અને ત્રિદોષજ કૃમિરોગનો નાશ થાય છે. આના ઉપર મોથનો ક્વાથ પીવો.

નેત્રરોગ

૧—ગળોનો રસ એક તોલો, તેમાં આઠ રતી મધ અને આઠ રતી સિંધાલૂણ મેળવી ઘુંટી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી પિલ્લાર્મરોગ, તિમિર, કાચ, બિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને આંખના ધોળા અને કાળા ભાગમાં જે કાંઇ નેત્રરોગ હોય તે સઘળા દૂર થાય છે.

૨—મનશીલ એક, શંખ બે, મરી અર્ધો ભાગ, સિંધાલૂણ ૦। ભાગ લઇ બારીક ખરલ કરી અંજન કરવાથી નેત્રરોગ મટે છે; એટલે મધ સાથે અંજન કરવાથી પિચિટરોગ, તિમિર ને ફુલું મટે છે; ને દહીંના પાણી સાથે અંજન કરવાથી, આંખની અંદર પડેલી માંસની ગ્રંથિને મટાડે છે.

૩—પારો ૧ ભાગ, સીસું ૨ ભાગ, સૂરમો ૩ ભાગ અને શુદ્ધ કપૂરનું ચૂર્ણ પાંચમે ભાગે લઈ સર્વને એક પહોરસુધી ઘુંટી નેત્રાંજન કરવાથી નેત્રવિકાર મટે છે.

૪—સાકરમાં મારેલી જસતની ભસ્મ તો. ૧, ઘીના દીવા ઉપર શેકેલ ગધારો વજ તો. ૦।, ચીમેડ તો. ૦॥, ચણકબાબ વાલ ૪, એલચી વાલ ૪, ધોળાં મરી વાલ ૧, તેને ત્રણ કલાક ખરલમાં ઘુંટી સળીવતી નેત્રમાં અંજન કરવાથી આંખના તમામ નેત્રવિકાર, છાયાં, ફુલું, વેલ, ડોડા, લોહી ચઢવું, રતાંધળાપણું વગેરે મટે છે.

૫—સાટોડીનું મૂળ તથા ચણકબાબને એક પહોર સુધી ઘુંટી અંજન કરવાથી આંખે અંધારાં આવવાં, નેત્રની ખરજ, નેત્રમાં ઝરતું પાણી ઇત્યાદિ આંખના રોગ મટે છે.

સ્થાવર અને જંગમ વિષ ઉપર

૧—પારો અને ગંધકની કજલી, મોરથુથુ, હળદર અને ફૂલાવેલો ટંકણખાર, એઓને ખરલમાં વાટી કુકડવેલના રસની ખૂબ ભાવનાઓ દઇ જુવાર જેવડી ગોળી કરી રાખવી. એ ગોળી માણસના મૂત્રમાં ચોળીને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી સોમલ, અફીણ આદિ સ્થાવર ઝેર અને સર્પાદિ જંગમ ઝેર પણ અવશ્ય મટે છે.

૨—મોટી રિંગણીનો રસ તો. ૪ લઇને દૂધ સંગાથે પાવાથી અફીણનું ઝેર ઉતરે છે.

૩—સુંઠ તથા જંળભાંગરો, ઘી સાથે પીવાથી અફીણનું વિષ ઉતરે છે.

૪—કપાસનાં ફૂલ પાણીમાં ઉકાળીને પાવાથી અથવા પાણીમાં મીઠું નાખીને પાવાથી અથવા વંતાકના બીજને પાણીમાં વાટી રસ કરી ચાર તોલાભાર પાવાથી ધંતુરાનું ઝેર નાશ પામે છે.

૫—તાંદળજાનાં મૂળ અથવા ગળો પીવાથી અથવા કપાસના પંચાંગને વાટી પીવાથી ધંતુરાનું વિષ નાશ પામે છે.

૬—સાકર સંગાથે તાંદળજાનો રસ પીવાથી અથવા લીંબુ ચૂસવાથી સોમલનું ઝેર નાશ પામે છે.

૭—ગાયનું દૂધ શેર ૧॥ સાકર તોલા ૮ નાખીને પીવાથી સોમલનું ઝેર દૂર થાય છે.

૮—તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવણ સંગાથે વાટી પાવાથી સર્પવિષ દૂર થાય છે.

૯—ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ, મરી અને સિંધાલૂણ, એ સાત ઔષધોને ઝીણાં વાટી પીવાથી ક્રોધસહિત કરડેલો તક્ષક નાગ પણ તત્કાળ ઉતરે છે.

૧૦—પીંપર, સિંધાલૂણ, મોરથુથુ, મરી, લીંબોળિયોની મીજ, એ સર્વને વાટી લીંબુના રસમાં ગોળી બનાવી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

કુષ્ટ—રોગ

૧—ખેરસાર, ત્રિફળાં, લીમડાની છાલ, કડવું પટોળ, ગળો અને અરડુસાનો કવાથ આપવાથી સર્વ કોઢ, વિસ્ફોટક, મસૂરિકા એ રોગ દૂર થાય છે.

૨—ગળોના કવાથમાં વા કલ્કમાં દૂધયુક્ત ઘીને ઉકાળવું. જ્યારે સર્વ બળી જાય–ઘી માત્ર આવી રહે, ત્યારે ગાળી લઇ સેવન કરે તો વાતરક્ત અને કોઢ નાશ પામે છે. (આ અમૃત-ઘૃત કહેવાય છે.)

૩—**લેપ**—(૧)પારો, ગંધક, મનશીલ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદૂર, ફુલાવેલ મોરથુથુ, કુવાડીયાનાં બી, બાવચી, જીરૂં, કડવું જીરૂં, તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લીંબુનો રસ તથા ઘી નાખી લોઢાના કલેડામાં લોઢાના દસ્તાવડે ચાર પહોર ઘુંટવું, પછી લગાડવું; એટલે કોઢ, ચળ, પામા, વિસર્પ ઇત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે. દર મહીને જુલાબ લેવો. (૨) કુવાડીયાનાં બી, આકડાનું દૂધ, દંતીમૂળ, વાવડીંગ, આંબાહળદર, સિંધાલૂણ, દારુહળદર, રીંગણીનું મૂળ, વછનાગ, એ સર્વ ઓસડ વાટી લેપ કરવાથી સર્વ તરેહના કોઢ તથા સર્વ કુષ્ટરોગ મટે છે. (૩) મનશીલ, એલચી, સુરમો, હીરાકશી, છાપરે જામેલો ધુમાસ, નાગરમોથ, રાળ, લોધર, ગોરાચંદન, કીવ હળદર, એ સર્વને એકત્ર વાટી સરસીયા તેલમાં ઘુંટી શરીરે લેપ કરવાથી કિલાસ, કોઢ, કિટભ, દાદર, મહાકુષ્ટ, ખસ, ભગંદર, માથાની ઉંદરી અને હરસ, એ સઘળાં નાશ પામે છે. (૪) બાવચી, એળીઓ, સાજીખાર, જવખાર, સિંધાલૂણ ને વછનાગ પાણીમાં ઘુંટી શરીરે લેપ કરવાથી કોઢ નાશ પામે છે.

હાડગંભીર વા

૧—હીરાકશી, હરડાં, ફટકડી, મીણ, અડાયાં છાણાંની ભસ્મ, તેલ, ઘી, તેનો મલમ કરી ચોપડવાથી હાડગંભીર વા મટે છે. લાય બળે તો ભેંસનું છાણ ચોપડવું.

૨—અફીણના કસુંબાને ગાળ્યા વિના તેમાં રનું પુમડું પલાળવું ને હાડગંભીરનાં ધારાં ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો. ઘણા દિવસ સુધી તેમ કરવાથી હાડગંભીર વા મટે છે. ખટાશ માત્ર ખાવી નહિ.

("ભાગ્યોદય"ના એક અંકમાં લખનાર–પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યરાજ ધીરજરામ દલપતરામ)

૧૨૯–તંદુરસ્તી સાચવવાનો મોટો ઉપાય–ઉપવાસ

સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા છે કે, ઉપવાસથી માણસમાં નબળાઈ આવે છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ તેથી ઉલટા પ્રકારની છે; તેથી માણસ વધારે મજબૂત બને છે. પાચનશક્તિની ક્રિયાઓમાં લોહીનો જથો અગત્યનો ભાગ લે છે તે ખરી વાત છે. તેને માટે બેમત છેજ નહિ. લોહીના ઉમેરાથી માણસના શરીરને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ માણસના શરીરમાંથી તંદુરસ્તીને નુકસાન કરનારી વસ્તુઓ દૂર કરવામાં તે એક મોટું કામ કરે છે. આપણા લોહીનો ઉમેરો એ એક એવું હથિયાર છે, કે જેનો ઉપયોગ કુદરત (નેચર) રોગના સામે અથવા નબળાઇના સામે લડવામાં કરે છે. જો તમે તમારા લોહીને–કે જે ખોરાક પચાવવા માટે એક અગત્યની વસ્તુ છે–દૂર કરશો તો એક અમેરિકન લેખકના કહેવા પ્રમાણે યાદ રાખજો કે, જેવી રીતે લડાઈના મેદાનમાં આગલા ભાગની ખાંઇઓ ખાલી રાખવાથી, તોપો ફોડનારાઓસિવાય તોપખાનું રાખવાથી, હવાનાં લડાયક વિમાનો (એરોપ્લેનો) તેના હાંકનારાઓ સિવાય રાખવાથી હારી જવા જેવી સ્થિતિ થઈ દુશ્મનોના માટે રસ્તો ખુલ્લો કરી આપવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે તમારા શરીરની સ્થિતિ થશે. કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે, શરીરની સારી સ્થિતિ હોતી નથી ત્યારે જાનવરો ખોરાક લેતાં નથી; પરંતુ દયાજનક તો એ છે કે, માણસો કુદરતની વારંવાર અવગણના કરે છે અને શિક્ષાતરીકે રોગ ભોગવે છે. ઉપવાસનો કાળજીપૂર્વક અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે. ઉપવાસ એ રોગ મટાડવાનો ફતેહમંદ ઉપાય છે. તેના દૃષ્ટાંતતરીકે અમેરિકાના જાણીતા ગૃહસ્થ બરનાર મેકફેડનનો દાખલો લ્યો, કે જે ગૃહસ્થે રોગ અટકાવવા માટે ઉપવાસનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે વરસની અંદર નિયમિત રીતે કેટલીક વખત ત્રણથી પંદર દિવસના ઉપવાસ કરીને શરીરના સ્નાયુઓને સાફ કર્યા છે અને વધારે શક્તિમાન કર્યાં છે; એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રયોગ ઘણા લોકો ઉપર તેણે ફતેહમંદ રીતે કર્યો છે. અમેરિકાના લોકોના જાણવામાં આવ્યા પહેલાં ઘણા લાંબા વખતથી આપણા લોકોના જાણવામાં પણ આ વાત છે. આપણા સાધુ લોકો આ વાતનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે છે; સાધુ નથી એવા સામાન્ય લોકો પણ મહીનામાં એકાદ–બે દિવસ એકાદશીના નિમિત્તે પૂરેપૂરો ઉપવાસ અથવા થોડો ઉપવાસ કરે છે. અમુક ગ્રહની નડતર ટાળવા ખાતર અઠવાડીઆમાં તે ગ્રહના દિવસે ઉપવાસ કરે છે અથવા એકજ વખત જમે છે.

આપણું આયુર્વેદિક વૈદકશાસ્ત્ર પણ તાવ વગેરે પ્રકારના રોગો મટાડવા માટે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવા ભલામણ કરે છે. આપણા પોતાનાજ લોકોએ કહેલી વાત આપણે માનતા નથી, એ આપણો કુદરતી સ્વભાવ લાગે છે અથવા આપણા સ્વભાવની નબળાઈ લાગે છે. આજ વાતો દરિયાપારની બીજી પ્રજાઓ–જેવી કે અમેરિકન પ્રજા તથા યૂરોપીયન પ્રજાના લોકો–તરફથી કહેવામાં આવે છે ત્યારે આપણે ખરી માનીએ છીએ.

જગપ્રસિદ્ધ કવિ ડૉક્ટર ટાગોરે પોતાના "સાધના" નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, કેટલીક એવી ખરી વાતો છે કે જેનાં કથનો લોકો ભૂલી જાય નહિ; અને જેનો ઉપયોગ કરવાનો લોકોનો ખ્યાલ જાગ્રતિમાં રહે તેટલા માટે તે વાતો હમેશાં વારંવાર લોકોને કહેવી પડે છે તથા તેમના મન ઉપર ઠસાવવી પડે છે. આથી કરી તંદુરસ્તી સાથે સંબંધ ધરાવતી ખરી વાતો માણસોનાં મન ઉપર ઠસાવવાની જરૂર રહે છે કે જેમ કરવાથી માણસો જાગૃત રહી પોતાના શરીરના લાભો સારી રીતે સમજી જાળવી શકે. ("વ્યાયામ" માસિકના એક અંકમાંથી)

(મ૦ ગાંધીજી ઉપરના એક પત્રમાં પોલેન્ડના એક અધ્યાપકે અપવાસના લાભોવિષે જે અનુભવો અને વિચારો લખ્યા હતા, તે પણ ખાસ જાણવા–વિચારવા જેવા હોવાથી તે નવજીવનના ૧–૪–૨૮ ના અંકમાંથી આ નીચે આપ્યા છે. સંપાદક)

"મારા અનુભવ પ્રમાણે જો પેટ 'એનીમા'થી બરોબર સાફ રાખવામાં આવે તો ૧૦ દિવસ તો શું, ૧૫ દિવસ પણ ઉપવાસ કરવા એ સહેલી વાત છે, પણ આ તો હું મારી વાત કરું છું.

મારૂં સામાન્ય વજન ૧૬૦ રતલ છે, તે ઉપવાસમાં ૧૪૦ થઈ જાય છે. આપનું વજન તો, આપના ચિત્ર ઉપરથી જોતાં બહુ ઓછું જણાય છે, એટલે આપે સાત દિવસથી વધારે ઉપવાસ ન કરવા જોઇએ.

"ઉપવાસમાં હું કશુંજ ખાતો નથી, માત્ર ૫ થી ૭ રતલ વરાળનું ઠંડું પાડેલું પાણી પીઉં છું, જરૂર પડે તો સહેજ લીંબુનો રસ ઉમેરૂં. હું દરરોજ કપડાંવિનાના મારા શરીરનું વજન લઉં છું અને રોજ અર્ધો રતલ વજન ઓછું થાય છે. ૧૯૦૭થી હું ઉપવાસ કરૂં છું. શરીરની સામાન્ય સ્થિતિ અને મનને જરૂર જણાય તે પ્રમાણે, દરવર્ષે ૪ થી ૭ વાર, ૩, ૭, ૧૦ અને ૧૫ દિવસના ઉપવાસ કરૂં છું; એટલે વર્ષમાં ૪૦ થી ૬૦ દિવસના ઉપવાસ થાય છે. કેટલીક વાર ઉપવાસ કર્યા વિના ચાલતુંજ નથી અને તે સમયે કાંઇ પણ ખાવું ભાવતું નથી, એટલે છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં મેં સોએક ઉપવાસનો અનુભવ લીધો છે. ટુંકામાં ટુંકા ૩ દિવસના અને લાંબામાં લાંબા ૧૬ દિવસના. હમણાં ઉપવાસવિનાના ત્રણ મહિના પછી મારૂં વજન ૧૬૦ રતલ છે અને મને ઉપવાસ કરવાની ખૂબ ઇચ્છા થઈ છે.........સામાન્ય રીતે ભાષણો આપવાને માટે લાંબે પ્રવાસે નીકળું છું, ત્યારે હું ઉપવાસ કરૂં છું. કામ કરવાની તીવ્રતા ઉપવાસથી ઓછી થવાને બદલે વધે છે. હમણાં મને થાક લાગે છે અને ઉંઘ જણાયા કરે છે; કારણ ૧૦૦ દિવસથી વધારે પ્રવાસ થઈ ચૂક્યો છતાં ઉપવાસ નથી કરી શક્યો.........શારીરિક વ્યાયામ માટે નવરાશ નથી મળતી; એટલે ઉપવાસ ન કરૂં ત્યારે વજન વધારા પડતું વધી જવાનો ભય રહે છે. સંભવ છે કે, વ્યાયામ ઓછો મળવાને લીધે અને ખોરાક ઓછો ચવાવાને લીધે વજન વધી ગયું હશે. સ્વભાવે હું ઓછું ખાનારો નથી અને વારસો પણ મને એવોજ મળ્યો છે. ખોરાક ઓછો કરતાં મને લાંબા સમયની તાલીમની જરૂર પડી અને આજે પણ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે ખોરાક જીભને ગમે તો ખૂબ ખવાઇ જવાય છે. ....પેટ સાફ કરવાનો મારો અર્થ એ છે કે, નીચેના ભાગ વાટે પાણી લેવું, જેમાંનું કેટલુંક મૂત્રાશયમાં ભરાઇ રહે છે અને બાકીનું થોડા વખતમાં અધોદ્વારે નીકળી જાય છે. 'એનીમા' ૩ થી ૩॥ ફુટ ઉંચે રાખું છું. ખુલ્લે શરીરે 'એનીમા' લઉં છું. અમુકજ પાણી પીવું એવી ભલામણ હું ન કરૂં. રુચિ પ્રમાણે પીવાય. પહેલાં હું ૨॥ રતલ પાણી લઉં છું અને તે નીકળી જાય એટલે અનેક વાર પાંચથી સાત રતલ પાણી લઉં છું, તે એટલે સુધી કે આખરે પાણી તદ્દન સ્વચ્છ નિર્મળ નીકળે છે.........ઉપવાસના પરિણામમાં શરીરમાં વધારે સ્ફૂર્તિ આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ જો આત્મશુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરીએ તો અધ્યાત્મદૃષ્ટિ પણ ખુલે છે. મને જ્યારે હૃદય કે બુદ્ધિની ગુંચ આવે છે, ત્યારે હું ઉપવાસ કરૂં છું; કોઈ વિરોધીની સામે ઝૂઝવાનું હોય તો હું ઉપવાસ કરૂં છું. ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાથી અનેક મુંઝવણો અને વિટંબણાઓ ટળે છે."

આ દિશામાં જે પ્રયોગો કરી રહ્યા છે તેવા વાચકોને ઉપયોગી થાય એટલા હેતુથી આ કાગળ હું પ્રસિદ્ધ કરૂં છું. ઉપવાસની શરીર અને નીતિ ઉપર થતી અસર તો રોજ રોજ સ્વીકારાતી જાય છે. ઘણાંએ દર્દોમાં અનેક દવા અને ભયંકર ઇન્જેક્શનોના કરતાં વિવેકપૂર્વક કરેલા ઉપવાસ વધારે અસરકારક ઇલાજ નીવડે છે. 'ભયંકર ઇન્જેક્શનો' કહું છું તે એટલા માટે નહિ કે તેથી દુઃખ થાય છે, પણ તેથી અનેક નવી ઉપાધિઓ વધે છે. દવાઓથી કેટલું નુકસાન થાય છે તેની આપણને પૂરી ખબર પડતી નથી; પણ ઉપવાસથી નુકસાન થવાના ઘણા દાખલા ભાગ્યેજ આપી શકાશે. ઉપવાસ કરનારાઓની સ્ફૂર્તિ વધ્યાનો તો લગભગ સૌનેજ અનુભવ છે; કારણ શરીર અને મનને સાચો આરામ ઉપવાસમાંજ મળી શકે છે. કેવળ કામ કરવાનું બંધ કરવાથી ભાગ્યેજ આરામ મળે છે, કારણ ઘણા દાખલાઓમાં તો પાચનયંત્રના ઉપર ખૂબ કામનો બોજો પડેલો હોવાથી તેનેજ આરામ આપવાની જરૂર હોય છે.

ઉપવાસની નીતિ ઉપર ઘણી અસર થાય છે, પણ તે એટલીજ સહેલાઇથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી; કારણ નીતિનાં પરિણામ આણવાને માટે મનનો પણ સહકાર જોઇએ અને ઉપવાસમાં આત્મપ્રતારણાનો ભય રહે છે. ઘણા દાખલા હું જાણું છું, કે જેમાં આત્મશુદ્ધિઅર્થે વધારે પડતા ઉપવાસ કરવામાં આવ્યા હતા. અમુક હદ સુધી એ બહુ કિંમતી છે, જો ઉપવાસ કરનારને પોતાના

કૃત્યનું બરાબર ભાન હોય. રમજાન મહીનાના રોજા ઉપરાંત પેગંબર સાહેબ વધારે ઉપવાસ કરતા તેમનું અનુકરણ તેમના શિષ્યો કરતા. તેમને પેગંબર સાહેબે જે ચેતવણી આપી હતી તેમાં ઘણું વજુદ હતું. પેગંબર સાહેબ તેમને કહેતા કે 'હું તો ઉપવાસ કરૂં છું ત્યારે માલિક પૂરતો ખોરાક મારા આત્મા માટે મોકલે છે, તમને તેવો ખોરાક મળતો નથી.' શરીરના ઉપવાસ વધતા જાય, તેમ તેમ આહારને માટે લાલસા વધતી જતી હોય તો આત્મશુદ્ધિ અર્થે કરેલા ઉપવાસ શા અર્થના છે?

(યં. ઇં. માંથી) મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

૧૩૦—તંદુરસ્તી વિષે કિંમતી સૂચનાઓ

નાળિયેરની ખુબી

નાળિયેરીનું ઝાડ કુદરત તરફની કેટલી ઉત્તમ બક્ષિસ છે તે મારા થોડાજ વાંચનારાઓ જાણતા હશે. આ ઝાડના કાંઈ નહિ તો એક સો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. બીજા ઉદ્યોગોને હાલ તુરત બાજુએ મૂકી તેની એકજ ખુબીના સંબંધમાં હું આજે કાંઇક બોલવા માગું છું. નાળિયેર દરેક રીતે સંપૂર્ણ ફળ છે. તેમાં કુદરતે ખોરાક અને પાણી એ બંનેનો સમાવેશ કર્યો છે. ઓટમીલ, પપેતા, ચોખા અથવા બીજા કાર્બોહાઇડ્રેટ ખોરાકોથી થતા ઈલાજો સામે હાલની આગળ વધેલી તબીબી વિદ્યાથી જે વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવે છે, તે નાળિયેરના ફળને કદી પણ લાગુ પડી શકતા નથી. આ ફળની ખુબી એ છે કે, માણસોની તંદુરસ્તી અને સુખ-માટે જે તત્ત્વોની જરૂર છે તે સઘળાં તત્ત્વો નાળિયેરના ફળને નસીબ થયાં છે. મીઠી પીશાબના દર્દીઓને માટે આ ફળનો ખોરાક ધાસ્તીવગરનો છે. નાળિયેરનું પાણી ઉપલા દર્દીઓ માટે બહુજ ફાયદાકારક સાબીત થયું છે; તેમજ તે પીનારને ઘણી ઠંડક આપે છે. વળી તે શોષને શાંત પાડે છે. તે વાતાવરણ કરતાં ૨૫ ડીગ્રી જેટલું વધુ ઠંડું હોય છે.

નાળિયેરનું તેલ મીઠી પીશાબના ઇલાજમાટે અકસીર ગણાઇ ચૂક્યું છે. હાલમાં જ્યારે શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ઘી મળવાની મોટી મુસ્કેલી પડે છે, તેવા વખતે નાળિયેરીનું સ્વચ્છ અને ભેળ-સેળ વગરનું તેલ ઘણુંજ ઉપયોગી અને ફાયદાકારક થઇ પડે એમ છે. કેટલાક તબીબો આ તેલને કૉડલીવર ઑઇલની પંક્તિ ઉપર મૂકવા જેટલું ઉપયોગી માને છે. આ તેલ માંકડ, માથાની જૂ અને બીજાં જીવજંતુઓનો નાશ કરવા માટે પણ રામબાણ થઈ પડે છે. આગલા વખતમાં, ખાસ કરી બંગાળીઓ એજ તેલ પોતાના આખા શરીરે મસળતા હતા. આજે પણ દેશાવરોમાં આ રીત ચાલુજ છે; પણ જ્યાં જ્યાં અને જે જે કોમમાં આ અસલી રિવાજબંધ પડ્યો છે, ત્યાં ત્યાં અને તે કોમમાં દર્દો અને બિમારીએ કેટલો વધારો કર્યો છે, તે શોધી કાઢવામાં આવે તો તે રિવાજની ખુબીઓ ખુલ્લી થયા વગર રહે નહિ.

× × × × ×

બાળકોનો ઉધરભાવ–નારંગી

નારંગી, દૂધ અને અંજીરનો પૂરવણીનો ખોરાક બાળકોના ઉધરભાવ ઉપર કેટલી હદે અસર કરે છે, તેનો અનુભવ મેળવવાની અનેક કીસમની કોશીશ અમેરિકામાં કરવામાં આવે છે. ૪૭ બાળકોને એકજ કીસમનું રાખેતા મુજબનું જમણ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૩ છોકરાઓને પૂરવણીના રાતના ભોજનતરીકે અર્ધો પેંટ જેટલું દૂધ દરરોજ દરેક બાળકને આપવામાં આવ્યું હતું. તેર છોકરાંઓને વધારાના ખોરાકતરીકે એક એક મોટી નારંગી આપવામાં આવી હતી. દશને ચાર ચાર અંજીર આપવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યારે ૧૧ છોકરાંઓને વધારાનો કશો ખોરાક આપ-વામાં આવ્યો ન હતો.

આ રીતે બાળકોને ચાલુ ખોરાક કેટલીક મુદત સુધી આપવા પછી માલૂમ પડ્યું હતું કે, પહેલા નંબરે નારંગી ખાનારાં બાળકો, બીજા નંબરે અંજીર, ત્રીજા નંબરે દૂધ અને ચોથા

નંબરે પૂરવણીના ખોરાકવગર રાખવામાં આવેલાં બાળકો આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, બાળકોના ઉધરભાવ માટે નારંગી અને તે પછી દૂધ અગત્યનો ખોરાક થઇ પડે છે.

બિમારી એટલે શું?

કોઇ પણ જાતની બિમારી કે દુ:ખદર્દમાં કુદરતનો હાથ હોતો નથી, પણ આપણો પોતાનો દોષ છે. જેવું વાવવું તેવું ચાખવું, એ કુદરતનો નિયમ છે. આપણે બિમારી કે દુ:ખ-દર્દોનું કષ્ટ ચાખીએ છીએ, તે આપણે વાવેલાં કરણીનાં ફળમાત્ર છે. સરકારનો કાયદો તોડવાથી જેમ ગુન્હેગારને દંડ કે કેદની વત્તી-ઓછી સજા થાય છે, તેમ કુદરતનો કાયદો તોડનારાઓને બિમારી અને દરદોની વત્તી-ઓછી મુદતની સજા ભોગવવી પડે છે. અગર જો તમારી જીંદગીની તરેહ એવી હોય છે, કે જેથી તમારૂં શરીર મલિનતા અને નજીઆતથી ભરાઇ જાય છે, ત્યારે એક વખત એવો તો આવવાનો કે જ્યારે શારીરિક ઘર સાફ થવાની ઘણી જરૂર છે. તમારૂં શરીર બહારનાં તત્ત્વોને ચોક્કસ હદસુધી સમાવી શકે છે અને તે છતાં તે પોતાનું કૌવત ટકાવી શકીને પોતાની સાધારણ ફરજને સાચ્ચું રહે છે.

જ્યારે તમને સુસ્તી અને થાક જેવું લાગે, ત્યારે જાણવું કે, શારીરિક ઝેરની પ્રાથમિક અસરના તમે ભોગ થઇ પડયા છો. એ વખતે તમારે સમજી લેવું કે, તમારૂં લોહી તમને ઉત્સાહી, સચેતન અને તેજી બનાવવા માટેનાં તત્ત્વો ધરાવતું નથી. આ વખતે તમે મોટે ભાગે તમારી ભૂખ ખોઈ દો છો. આ વખતે જેઓ સમજણવાળા હોય છે, તેઓ તરત સમજી જાય છે. જ્યાંસુધી પોતાની ભૂખ પાછો દેખાવ દેતી નથી, ત્યાંસુધી તેઓ ખોરાકથી પરહેજ રહે છે. લોકોનો મોટો ભાગ ભૂખ નહિ લાગવાને ભયની નિશાની સમજી ડૉકટર પાસે દોડે છે અને ભૂખ લાગવાની દવા માગે છે; પણ જ્યારે તેને લગતા કાયદાઓનો તમે અમલ ન કરો, ત્યારેજ ઓછી ભૂખ ભયની નિશાની થઈ પડે છે. અગર જો ભૂખ લાગ્યા સિવાય તમે હોજરી ઉપર બોજો નાખો તો જાણવું કે, તમો આગમાં તેલ નાખી આગના ભડકાને વધારો છો. બીજા શબ્દોમાં કહું તો તમારા શરીરમાં પેવસ થયલા નજીઆતના બોજામાં વગરભૂખે હોજરીમાં ખોરાક ભરી સામો વધારો કરો છો.

એનો સબબ એ કે, તમે તમારી હોજરીની શક્તિ ઉપરાંત તેની પર ખોરાકનો બોજો નાખો છો; અથવા તમે એવો ખોરાક લો છો, કે જેમાં તમારા શરીરનું પોષણ કરનારાં તત્ત્વો ઓછાં હોય છે. તમારો હમેશનો ખોરાક ઘણો નરમ હોવાના કારણે તમે તે ચાવી ચાવીને ખાવામાં નિષ્ફળ નિવડો છો. અને શાહમૃગ યા મરઘીનાં બચ્ચાંની પેઠે તમારો ખોરાક એકદમ ગળી જવામાં ભૂલ કરો છો.

કુદરતે આપણને ખોરાક દળવાને માટે દાંત આપ્યા છે, પણ દળવાના સાંચાઓ અને બીજી રીતિઓની મોહોકાણે જાણે આપણા દાંત ઉપયોગ વગરના થઇ પડયા છે. આ કારણના સબબે દાંતની બિમારી આજકાલ જ્યાં ત્યાં વધી પડી છે. દાંતના ડૉકટરોનું કામ થોકબંધ વધતુંજ ચાલ્યું છે. તમને તેઓની ગરજ એટલાજ માટે પડે છે કે તમે નરમ નરમ ખોરાક ખાવાનો ભારે શોખ ધરાવો છો. બીજું કારણ એ છે કે, તમે એવા ખોરાકનો ઉપયોગ કરો છો, કે જે ખોરાકમાં દાંતને મજબૂત કરનાર તત્ત્વ મળતું નથી; અને હોય છે તો ઓછું હોય છે. દાંતની મજબૂતી અને સલામતીમાટે તેને ખોરાક ચાવવાની-કસરતની ઘણી મોટી જરૂર છે. દાંતને કસરત આપ્યા વગર મજબૂત કે સલામત રાખી શકાતા નથી.

ખરબચડો ખોરાક કે જે તેની કુદરતી સ્થિતિમાં મળી આવે છે, તે ખોરાક ચાવવાથી દાંતને જેટલી જોઇએ તેટલી કસરત મળી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ એથી દાંત સ્વચ્છ બને છે અને મોઢાંમાં 'એન્ટી સેપ્ટિક' (કહોવાટ અટકાવનારો) રસ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ થવાથી દાંત પણ સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત રહે છે.

તમારો સાચો સલાહકાર-હોજરી

જરા આગળ ચાલો; બિછાનું છોડતાં તમને લાગે કે, તમને ભૂખ લાગી નથી, તો નાસ્તો લઇ તમારી હોજરી ઉપર કદી પણ ખોરાકનો વધુ નુકસાનકારક ભાર કરતા નહિ. તમારી હોજરીજ

તમારો સાચો સલાહકાર છે. તમને ખોરાકની જરૂર છે કે નહિ તે તેજ જાણે છે; અને જ્યારે તે તમને એમ કહે કે, ખોરાકનો સ્વાદ સારો લાગતો નથી અને તે છતાં તમે તમારી હોજરી ઉપર અઘટિત બોજો નાખશો તો જાણજો કે, તમે તમારા સાચા દોસ્ત હોજરીનો એવો ગુન્હો કર્યો છે કે જે માટે તમારે બિમારી અને દર્દોની સખ્ત સજા ભોગવવીજ પડશે. જ્યારે સ્વાદ સારો આવે ત્યારેજ જાણવું કે તમારી હોજરીને ખોરાકની ખરેખરી જરૂર છે. જેમ ખોરાકનો સ્વાદ સારો લાગે, તેમ તમારી હોજરી તે પચાવવાને વધુ તૈયાર હોય છે. ખરી રીતે જોતાં તે ખોરાક ખાવાની મોજ ખોરાક પચવાના રસને વહેવાને કાર્યસાધક થઇ પડે છે. આ રસ હોજરી અને આંતરડાંમાં કેવી અગત્યની ફરજ બજાવે છે, તે થોડાઓજ જાણતા હશે. જ્યારે આ પ્રવાહી રસ યોગ્ય જથામાં પૂરો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે ખોરાક હજમ થવાની ક્રિયા દરેક રીતે થઇ શકે છે; પણ જો એક ફરજતરીકે અથવા તમારૂં કૌવત ટકાવી રાખવાના હેતુથી રુચિ નહિ છતાં ખોરાક હોજરીમાં ઉતારવાની કોશીશ કરશો તો જરૂર માની લેજો કે, તમે તમારી હોજરીપર નાહકનો બોજો લાદી તમારૂં જોર ઓછું કરી નાખો છો. આવી સ્થિતિમાં હોજરી ખોરાક હજમ કરવાને તૈયાર હોઇ શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં તમે ખાધેલો ખોરાક હોજરીમાં મોટા બોજા સમાન થઇ પડે છે. આ વખતે તમારા લોહીના દરેક ટીપામાં નજીઆત અને બહારનાં તત્ત્વો દાખલ થાય છે; જે શરીરના યંત્રને નડતર સમાન થઇ પડે છે. જેથી તમને સુસ્તી, થાક અને નબળાઇ જેવું લાગે છે, અને તમે પોતાને અર્ધા મુવેલા જેવા માનો છો.

જો તમે તમારી બિમારીથી દૂર રહેવા માગતા હો તો તમારે કકડીને ભૂખ લાગે ત્યાં સુધી ખોરાક માટે થોભવું જોઇએ. બિમારીનું મૂળકારણ ખોરાક કયા પ્રકારનો ખાવો તે નહિ જાણવામાં રહેલું છે. આપણે ઘણો જલ્લદ ખોરાક, સફેદ લોટની બનાવટનો ખોરાક, પૉલીશ કરેલા ચોખા વગેરેના ખોરાકનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ ખોરાકો જીવન માટે સાદા છે; પણ તે વૃક્ષમય રેષાઓની હાજરીવિનાના હોવાથી તે ઘટતી અસર કરવાને અકારત થાય છે. ખરબચડા ખોરાક ખાવાની ઘણી જરૂર છે, જેથી ખોરાકસંબંધી નહેર યા નળી સ્વચ્છ અને સાફ રાખી શકાય.

રાંધણકળામાં સ્ત્રીઓની ગંભીર ભૂલ

ઇંગ્લંડનો એક જગજાહેર તબીબ જણાવે છે કે, રાંધણકળામાં જે એક ઘણીજ ગંભીર ભૂલ કરવામાં આવે છે તે એ છે કે, જે પાણીમાં પપેતા વગેરે બીજી તરકારી બાફવામાં આવે છે, તે પાણી ફેંકી દેવામાં આવે છે. આ એક ઘણીજ ગંભીર ભૂલ છે. આ ભૂલથી તરકારી કે વનસ્પતિનો સ્વાદ ખોઈ દેવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે ખોરાકનાં પુષ્ટિકારક તત્ત્વ પાણી ચૂસી લે છે અને આ લાભકારક તત્ત્વો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ફેંકી દેવામાં આવે છે; માટે તરકારી બાફવાની ઉત્તમ રીત તે 'સૂકી' બાફવાની છે. એટલે કે, તે બાફવામાં ઘણુંજ થોડું પાણી વાપરવું એટલે કે તે પાણી એટલુંજ હોવું જોઇએ કે તે બળી જાય તે આગમચ ખોરાક બરાબર પાકી જાય.

જે ખોરાક ભુંજવામાં આવે છે અથવા વરાળથી પકાવવામાં આવે છે, તે પોતાના સ્વાદ સાથે પુષ્ટિ આપનારાં પોતાનાં તત્ત્વો પણ જાળવી રાખી શકે છે. જો કે બાફેલો ખોરાક સંતોષને પાત્ર છે, પણ તેના સંબંધમાં ઉપર કહેલી સૂચનાપર અમલ થવાની ખાસ જરૂર છે.

એક રીતે બિમારીથી શરીરમાં જમા થયેલી નજીઆતનો પોતાની મેળે ત્યારેજ અંત આવે છે, કે જ્યારે ભૂખ વગર કોઇ પણ જાતના ખોરાકથી પરહેજ રહેવામાં આવે છે. આથી બિમારી એક રીતે હોજરીપર ખોરાકથી પડતા બોજાનો અટકાવ કરે છે. આથી બિમાર માણસો જેઓ ઘણું ખાવાથી બિમારી લાવે છે તેઓને, હોજરીને આરામએશ આપવાની ફરજ પડે છે. પરિણામે શરીરમાં દાખલ થવા પામેલી નજીઆત તેમાંથી સહેલાઇથી બહાર નીકળી શકે છે, અગર જો તે બહાર નીકળવા પામી ન હોત અને તેને શરીરમાં વધવા દેવામાં આવી હોત તો પરિણામ ઘણુંજ ભયંકર-કદાચ મોતમાં પણ આવ્યું હોત!

× × × × × ×

મેલેરીઆનાં મચ્છરો માટે ઝેરી ગેસ

આ તો જાણીતી ખીના છે કે, મેલેરીઆના તાવનો ઉપદ્રવ એક જાતના મચ્છરોને આભારી છે. આ મચ્છરો જેમ ગરીબોની ઝુંપડીઓમાં તેમ રાજાઓના મહેલમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે.

આ મચ્છરોનો નાશ કરવામાટે અનેક ઇલાજો લેવામાં આવ્યા છે, પણ તે ઘણા મોટા ભાગે નિષ્ફળ નીવડયા છે, પણ આ મચ્છરોનો દોર વધુ વખત રહે એમ લાગતું નથી. કેમકે હાલમાં એક તુર્કી કેમિસ્ટે એક જાતના ઝેરી ગેસની શોધ કરી છે. જેની મદદથી મેલેરિયાના મચ્છરોનો તુરતાતુરત નાશ થવા છતાં તે માણસો, જાનવરો અને ઝાડપાનને જરા પણ નુકસાન કરી શકતો નથી.

આ ગેસની તપાસ મોટા પાયા ઉપર તુર્કી સરકાર લેવામાં રોકાઇ છે અને અગર જો આ ગેસ તેના શોધકના જણાવ્યા મુજબ ફતેહમંદ ઉતરશે, તો તે કિંમતી શોધોમાંની એક થઇ પડશે.

બાળકોનો 'રીકેટ્સ' અથવા હાથપગ દોરડી ને પેટ ગાગરડીનો રોગ

'રીકેટસ' બાળરોગ છે. એ રોગનાં લક્ષણુ એ છે કે, રોગીનું માથું શરીરના પ્રમાણમાં મોટું, બરડો વાંકો, પાંસળાં દબાઈ બેસી ગયેલાં, કદ ઠીંગણું, માંસ ઉપર કરચલી–આ જાતનાં બચ્ચાંઓને 'રીકેટી' એટલે કે રીકેટસના રોગથી પીડાતાં કહેવાય છે. બચ્ચાંઓનો આ રોગ તેમના ખોરાક અને હવાપર મોટો આધાર રાખે છે. આથી આ રોગ થતો અટકે એટલા માટે બચ્ચાંઓના ખોરાકપર લક્ષ આપવું જરૂરી છે. રીકેટસનો રોગ સારો થઇ શકે છે; પણ જ્યારે આ રોગે ઉપર મુજબના લક્ષણનું રૂપ લીધું હોય, ત્યારે જાણવું કે, એ રોગે બાળકપર ઘણીજ ગંભીર અસર કરી છે.

રીકેટસનો રોગ બાળકોથી દૂર રાખવાનો મુખ્ય ઇલાજ સારો ખોરાક અને તડકો છે. જે બાળકોનું જીવન માતાના દૂધપર હોય છે, તેઓને આ રોગ લાગુ પડતો નથી; પણ તેમને સૂર્યનો તડકો દેખાડવામાં ન આવે તો આ રોગ તેમને પણ છોડતો નથી. અગર જો બાળકોને દિવસમાં પંદરથી વીસ મિનિટ તડકામાં ઉછેરવામાં આવે તો આ રોગ તેમને લાગુ પડવાનો સંભવ રહેતો નથી; પણ જે બાળકોને માતાના દૂધની ગેરહાજરીમાં બીજા દૂધ ઉપર જીવવું પડતું હોય તેઓને રીકેટસનો રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગથી તેઓને દૂર રાખવા માટે તેઓને તડકામાં ઉછેરવાની ખાસ જરૂર છે.

જાણીતો મહાન તબીબ ડૉ૦ કેલોગ કહે છે કે "ઉત્તર આફ્રિકામાં સ્કૂલોમાં જતાં બારસો જેટલાં બાળકોને મેં તપાસ્યાં હતાં; પણ એક પણ બાળક રીકેટસના રોગથી પીડાતું મને જણાયું નહિ." આ તબીબ વધુ જાણવાજોગ પ્રકાશ પાડે છે કે "યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અર્ધા લોકો અને એ કરતાં વધુ મોટી સંખ્યામાં ગ્રેટબ્રિટન અને યૂરોપના ઉત્તરભાગોના લોકો રીકેટસના એક યા બીજી રીતે ભોગ થઇ પડેલા મારી નજરે પડ્યા છે. એટલે કે, તેઓ બચપણમાં લાગુ પડેલા આ રોગથી સાજા થયા હતા, પણ તેની અસર તેમના બેડોળપણા અને શરીરપર થયેલી ઇજા ઉપરથી માલમ પડી આવતી હતી.

અગર જો તમે તમારાં બાળકોમાટે ગાયનું દૂધ વાપરતા હો તો તે ગાયો અંધીઆર જગોમાં પડી રહેતી હોવી નહિ જોઇએ; પણ તેમને તડકો લાગતો હોવો જોઇએ. તબીબી વિદ્યાએ શોધ કરી છે કે, જે ગાયોને સૂકા ખોરાકપર રાખવામાં આવતી હોય, તે ગાયોના દૂધમાં રીકેટસનો રોગ લાગુ પડતો અટકાવવાનાં પૂરતાં તત્ત્વો હોઈ શકતાં નથી. જેમ ગાયો તડકામાં વધુ ફરહર કરી ચરે, તેમ તેનું દૂધ વધુ તંદુરસ્તીભર્યું નીવડે છે. એજ પ્રમાણે બાળકોને પણ તડકાની ઘણી મોટી જરૂર છે. એજ ઇલાજથી રીકેટસનો રોગ બાળકોથી દૂર રહી શકે છે.

× × × ×

મુસોલીની કેવા ખોરાકપર જીવે છે ?

યૂરોપનો આજનો ઇટાલિયન મહાપુરુષ મુસોલીની જેણે પોતાની તરફ આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે કેવા ખોરાકપર જીવે છે તે જાણવું તેના પોતાનાજ શબ્દોમાં વાચકને બહુ આવકારદાયક થઈ પડશે:—

"હું કૉફી અને વાઈન કદી પણ પીતો નથી. કૉફીને એક જાતના 'ડ્રગ' તરીકે જેઓ ઓળખે છે, તેઓ સાથે હું બોલેબોલ મળતો થાઉં છું. હું નાસ્તાતરીકે ફક્ત દૂધનું એક ગ્લાસ લઉં છું. હું દરરોજ ચાર ગ્લાસ દૂધ પીઉં છું. દૂધથી શરીરને મળતું પોષણ એટલું બધું તો જાણીતું છે કે તેની તારીફમાં બોલવાની હું જરૂર જોતો નથી. બાળકોથી તે બુઢ્ઢાઓ સુધીનો સલામત ખોરાક દૂધજ છે."

મુસોલીનીનું મુખ્ય જમણ બપોરે બે વાગે શરૂ થાય છે. તેનું રાતનું જમણ રાતે દશ વાગેનું છે, જે માત્ર દૂધનું એક ગ્લાસ અને ફ્રૂટનું બનેલું હોય છે. મુસોલીની કહે છે કે "દરરોજનો મારો આ ખોરાક મને ઘણોજ માફક આવ્યો છે; કેમકે એથી મારૂં મગજ સ્વચ્છ રહેવા સાથે તંદુરસ્ત રહે છે અને જોઈતા પ્રમાણમાં તેનું પોષણ થાય છે. મારા શરીર ઉપર ખોરાકના વધારાનો સહેજ પણ બોજો પડતો નથી, જેથી મારૂં મગજ વિચારોમાટે ચપળ રહે છે. વળી મારા શરીરમાં બિનજરૂરી ખોરાકનું ઉભાણ થતું નથી અને તેનું ઝેર રક્તે રક્તે ચઢી મને બિમાર પાડતું નથી. હું દરરોજ એક કલાક કસરતમાં પસાર કરૂં છું. મારો દરરોજનો ઉપલો ખોરાક અને કસરત મને એટલાં બધાં તો માફક આવ્યાં છે કે મને એ જાતના સાદા ખોરાક-નીજ જરૂર પડે છે, એથી વધુ નહિ."

× × × ×

બાળકોમાટેના દૂધવિષે સૂચના

"ઇંડિયન રેડ ક્રૉસ સોસાયટી" તરફથી "બાળકોની માવજત" ના મથાળા હેઠળ જે સૂચના-ઓ કરવામાં આવી છે, તેમાંની કેટલીક સૂચનાઓ જે આજની માતાઓ માટે આવકારદાયક થઈ પડયા સિવાય નહિ રહે તે હું નીચે રજુ કરૂં છું:—

બાળકોને ચોક્કસ વખતે ખોરાક આપવાની ખાસ સંભાળ માતાઓએ રાખવી. રડયું કે ધવરાવ્યું યા બહારનું દૂધ પાયું–માતાની આ તબેહ ગરીબ બિચારાં નિર્દોષ બાળકોમાટે બહુજ નુકસાનકારક છે. આ બુરી તબેહથી ઘણીક વાર બાળકોનાં મરણ નીપજેલાં નોંધાયાં છે. જે બાળકોને માતાના દૂધનો કુદરતી ખોરાક મળતો ન હોય, તે બાળકોના ખોરાકના સંબંધમાં માતાઓએ ખાસ કાળજી રાખવાની અવશ્ય જરૂર છે. બાળકોમાટેનું દૂધ તાજું અને મીઠું હોવું જોઇએ. તે વાસી નહિ હોવું જોઇએ. કેમકે દૂધમાં થતાં જંતુઓ તેમને પુષ્કળ નુકસાન-કારક થઇ પડે છે. બાળકોને દૂધ આપવાના વખત વચ્ચે માતાઓએ ઉકાળી ઠારેલું પાણી પાવાને ભૂલવું જોઇતું નથી. બાળકો દૂધમાટે જેટલાં રડે છે તે કરતાં પાણીમાટે વધારે રડે છે, એ દેશી માબાપો સમજતાં નથી. બાળકોમાટેનું દૂધ હમેશાં ઢાંકેલું રાખવું અને તે પણ ઠંડી જગોએ. તે આઈસ બોક્સમાં રાખવું વધુ લાભકારક થઇ પડે છે, પણ આઇસ બોક્સ ન હોય તો દૂધ બાટલીમાં યા બરણીમાં રાખવું અને તે ઠંડા પાણીમાં ઉભી મૂકવી. ખૂબ ધ્યાન રાખવું કે, આખો વખત સુધી બાળકો માટેનું દૂધ ઠંડુ રાખવું.

વળી યાદ રાખવું કે, બાળકોને દૂધ આપવા આગમચ બાટલી અને બોટણી (નીપલ) ઉકાળ-વાને ભૂલવું નહિ. એ માટેની રીત નીચે મુજબ છે.

બાળકોમાટેના દૂધની શીશી કેમ ઉકાળવી

બાળકો માટેના દૂધની શીશી અને તેની બોટણી કેમ ઉકાળવી તે બાબત ઉપર હું આવું છું.

(૧) દૂધની શીશીમાં આગલા ખોરાકનું દૂધ વધ્યું હોય તે ફેંકી દેવું.

(૨) શીશી બિલકુલ સ્વચ્છ થાય ત્યાંસુધી તેને ઠંડા પાણીથી ખૂબ વીંછળવી.

(૩) એ પછી ગરમ પાણીમાં 'બાઇકાર્બોનેટ ઑફ સોડા'ની ચમચી નાખી તે વડે શીશીને સાફ કરવી. 'બાયકાર્બોનેટ ઑફ સોડા' ન હોય તો લાકડાંની રાખ પણ ચાલી શકશે.

(૪) એવીજ રીતે બોટણીને અંદરથી અને બહારથી સાફ કરવી.

(૫) શીશી અને બોટણી એ બંનેને ઉકાળેલા પાણીના વાડકામાં મૂકો, પાણીમાં દર શેર

પાણી દીઠ એક ચમચો 'સોડા બાઈકાર્બ' નાખવો અને જ્યાંસુધી તેમની જરૂર પડે ત્યાંસુધી તેમાં બંને રાખી મૂકવાં.

(૬) આ પ્રમાણે દરરોજ એક વખત કરવું.

× × × ×

બાળકો અને એરંડીઉં તેલ

નાનાં બાળકોને ઝાડો (જુલાબ) લાવવામાટે માતાઓ મોટા ભાગે એરંડીઉ તેલ આપે છે, પણ માતાઓની આ ટેવ વખતના વહેવા સાથે બાળકોને વધુ કબજીઆત બનાવે છે; અને પરિણામે ગરીબ બિચારાં નિર્દોષ બાળકો વધુ હેરાન થાય છે. બાળકોને જુલાબ લાવવામાટે એક જાણીતો જર્મન તબીબ ભલામણ કરે છે કે, બાળકોને દૂધનો ખોરાક આપવાના વખતની વચ્ચે પાણી વધુ આપવું; તેમજ દૂધ આપ્યા પછી અર્ધા ચમચાથી એક ચમચાસુધી ઑલીવ ઑઇલ આપવું.

દર ચોવીસ કલાકમાં બાળકોને એકથી ત્રણ ઝાડા થવાની જરૂર છે. ઝાડો નરમ, સુંવાળો અને રાઇના રંગનો હોવો જોઇએ, જે લચકાના રૂપમાં હોવો જોઇએ નહિ. તેમાં બંધાયલા દૂધના ગાંગડા, મળ કે કફ હોવો જોઇએ નહિ. આવા ઝાડાઓ બાળકોની તંદુરસ્તીની નિશાની છે.

× × × ×

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓમાટે સોનેરી સૂચના

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ માટે એક જાણીતા અમેરિકન તબીબની નીચલી સૂચનાઓ દરેક બાઇએ લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છેઃ–

(૧) દરરોજ ઝાડો સાફ આવે તેમ કરવું.

(૨) ગુરદો ધોઈ સાફ રાખવા માટે બની શકે એટલું પાણી પીવું.

(૩) બની શકે એટલાં તાજાં ફ્રૂટ અને તરકારીનો ખોરાક ખાવો.

(૪) ખાસ કરી બાળકને જન્મ આપવાના મહિનાઓમાં ભારે અને ચીકાશદાર ખોરાક લેવાથી પરહેજ રહેવું.

(૫) રાતનું ભોજન ભારી ખોરાકનું લેવું નહિ.

(૬) દરરોજ તાજી ખુલ્લી હવામાં ચાલવાની કસરત લેવી. આ ઉપરાંત દરરોજનું કામકાજ કરતાં રહેવું.

(૭) ઓરડાની બારીઓ ખુલ્લી રાખીને રાતે ઉંઘ કહાડવી, જે ઓછામાં ઓછી ૮ કલાકની હોવી જોઇએ.

(૮) દરરોજ નહાવાની અને છેવટનાં અઠવાડીઆંઓમાં ગરમ પાણીમાં બેસવાની તજવીજ રાખવી.

(૯) કોઇ પણ જાતનાં ટાઇટ તતરબંધ કે વજનમાં ભારી કપડાં પહેરવાં નહિ.

(૧૦) દાંતોને પૂર તંદુરસ્તીમાં રાખવાનો મજબૂત પ્રયાસ કરવો.

(૧૧) ચોક્કસ વખતના અંતરે ડૉક્ટર પાસે પીશાબ તપાસાવવામાં ઘણો લાભ સમાયલો છે.

× × ×

મેલેરીઆનો રામબાણ ઈલાજ–સાધારણ મીઠું

જાણીતો તબીબ ડૉ૦ બૂક જેણે મેલેરિયાને મારી હટાવવાને ઘણાંક વર્ષો સુધી હંગરી, અમેરિકા વગેરે અનેક સ્થળોએ સંખ્યાબંધ અખતરાઓ કર્યા છે, તેણે મેલેરિયાના ઇલાજતરીકે સાધારણ નીમક (મીઠું) જેને તબીબી ભાષામાં 'સોડિયમ ક્લોરાઇડ'તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે રામબાણ હોવાનું જાહેર કર્યું છે. આ ઈલાજ કોઇ પણ પ્રકારના મેલેરિયાના તાવ ઉપર ફતેહમંદ પૂરવાર થવાની તે ખાત્રી આપે છે. આ તબીબ જણાવે છે કે, આ ઈલાજથી માત્ર ૪૮ કલાકમાં દર્દી સાજો થઇ શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેની ઉપર બીજી વાર તાવ હુમલો કરતો નથી. વધુમાં તે જણાવે છે કે, આ ઇલાજ દર્દી પર બે વાર જવલ્લેજ અજમાવવો પડે છે. તે કહે છે કે, આ ઇલાજથી હંગરીમાં હજારો દર્દીઓ આ તાવના ચાલુ મારાથી સદાના બચી ગયા છે. અમેરિકાના ગરમ દેશો જ્યાં આ તાવ જેણે એક વાર ભારે ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો તે

આ ઇલાજથી રફતે રફતે અલોપ થતો જાય છે. ડૉ૦ બ્રૂક આ ઇલાજ નીચે મુજબ અમલમાં મૂકવાની મજબૂત ભલામણ કરે છે.

× × × ×

મેલેરિયા ઉપર મીઠું કેમ વાપરવું ?

સ્વચ્છ 'સોડિયમ ક્લોરાઇડ' (મીઠું) એક મુઠ્ઠી ભરી લેવું અને તે ચૂલાપર તપતી કઢાઇ-(ફ્રાઈંગ-પેન)માં નાખવું. નીચેથી ગરમી આપવાનું ચાલુ રાખવાથી મીઠામાંનો પાણીનો ભાગ ઉડી જશે. જ્યાંસુધી કઢાઇમાંનું નીમક (મીઠું) ભૂરો રંગ પકડે, ત્યાંસુધી તેને ગરમી આપવાનું ચાલુ રાખવું.

ઉંમરે પહોંચેલા શખ્સોએ ઉપરની રીત મુજબ ભુંજેલા મીઠાનો 'ડોઝ' એક મોટો ચમચો ભરીને લેવો, જે વજનમાં એક ઔંસ જેટલો છે. આ મીઠું ગરમ પાણીથી ભરેલા એક ગ્લાસમાં નાખવું અને તેને ખૂબ એકરસ કરી તાવ હુમલો કરે તેની એક દિવસ અગાઉ સવારના પહોરમાં પી જવું. પછી તે ભૂખ્યા પેટે પીવાની સંભાળ રાખવી. મીઠું એક ઔંસથી વધુ નહિ તેમજ એક ઔંસથી ઓછું પણ નહિ હોવું જોઇએ. આ ઇલાજ ભૂખ્યા પેટે કરવામાં નહિ આવે, તો તેની જરા પણ અસર તાવપર થઈ શકવાની નથી, તે ખૂબ યાદ રાખવું. આ નિમક લેતાં પહેલાં ખોરાક તો શું પરંતુ પાણી પણ પીવું નહિ. મીઠાનો 'ડોઝ' લીધા પછી દર્દીને પાણીનો શોષ પડે યા ભૂખ લાગે તો તેને પાણી સિવાય બીજું કશું આપવું નહિ. દવા લીધા પછી અગર જો પાણીનો શોષ લાગે તો સહેજ ગરમ કરેલું પાણી થોડુંક પી જવું. અગર જો દર્દીને ઘણી ભૂખ લાગે તો તેને કાંજી જેવો હલકો ખોરાક આપવો, પરંતુ તે પણ ૪૮ કલાક પસાર થવા પછીજ. મીઠાનું પાણી પીધા પછી ચોવીસ કલાક પછી માત્ર થોડું પાણી પીવું અને ૪૮ કલાક પસાર થયા પછીજ હલકો ખોરાક લેવો. આ રીતે કરવામાં અગર જો સંભાળ રાખવામાં નહિ આવે તો દર્દીને આરામ થશે નહિ. વળી મીઠાનું પાણી લીધા પછી ૪૮ કલાક સુધી શરદી કે ઠંડો પવન શરીરને લાગે નહિ તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી. આવા દર્દીઓએ હમેશાં ગરમ ડગલો અને મોજા પહેરવાની ટેવ પાડવી.

ડૉ૦ બ્રૂક ખાત્રી આપે છે કે, મેલેરિયાથી વખતોવખત પટકાતા દર્દીઓ ઉપર મુજબનો ઇલાજ અજમાવશે તો તેઓ ઘણી સહેલાઇથી મેલેરિયાથી હેરાન થતા બચી જશે.

બીડીથી આંખોનો બીગાડ

મારા પ્રિય વાચક ! બીડી અને તમાકુથી થતાં નુકસાનનું ચિત્ર હું વખતોવખત તમારી જાણ માટે રજુ કરતો રહીશ. એ પહેલાં આજે બીડીથી આંખોને કેટલું નુકસાન થાય છે તે હું દાખલા-દલીલથી બતાવવા માગું છું. જેઓ એમ ધારતા હોય કે, તમાકુથી અમોને કશું નુકસાન થતું નથી, તેઓ નીચલો અખતરો અજમાવી જોશે તો તેઓને તુરત માલમ પડશે કે, શરીરની મુખ્ય ઇંદ્રિય આંખ ઉપર ચાલુ તમાકુ કેવી બુરી અસર કરી શકે છે.

મહેરબાની કરી બીડી પીનારને કહો કે "બારીની બહાર જુઓ, હવે તમારી આંખો બંધ કરો અને દિવાલની સામે જુઓ."

ઉપર મુજબનો હુકમ માન્ય કરનાર બીડી પીનાર બારીનું એક ચિત્ર જુએ છે; પણ રંગ ફેરવાયેલો જુએ છે. દાખલાતરીકે બ્લુ રંગ તરફ જોતાં તે પોતાની આંખો બંધ કરે છે, ત્યારે તે લાલ રંગ અથવા લાલ કે લીલા રંગનો શેડ જુએ છે.

હવે જુઓ કે, આંખો આગળથી આ રંગો ગુમ થઈ જતાં કેટલો વખત લાગે છે? બારીનું ચિત્ર જે તેની આંખમાં છે તે ગુમ થતાં કેટલો વખત લાગે છે ? તે ચિત્ર ફક્ત થોડીજ સેકંડમાં નાબુદ થવું જોઇએ; પણ જેઓને બીડી કે તમાકુની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે તેઓની આંખો આગળથી તે ચિત્ર દૂર થતાં કોઇ વાર પંદર મિનિટ જેટલો વખત લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે, બીડી પીનારની આંખને એવી રીતે લકવો મારી ગયેલો હોય છે કે તે ચિત્ર લાંબા વખતસુધી તેની આંખો આગળ રહે છે. સર્વથી ઓછા જથાની તંબાકુ પણ ઝેર સમાન છે.

× × × ×

તંબાકુનો કડવો અનુભવ

મી૦ એલ. ઈ. એબેન્કસ જે ફિઝિકલ કલ્ચરના વિષયમાં સ્પેશિયાલીસ્ટ ગણાય છે, તેણે તંબાકુથી થતા નુકસાનના અનેક દાખલાઓ જે તેની નજર આગળથી પસાર થયા છે તે-રજુ કર્યા છે, જે આપણા દેશી જુવાનીઆઓ માટે ધડો લેવા જેવા હોવાથી હું તેમાંના બે ત્રણ આજે જાહેરમાં મૂકવાની લાલચ દૂર કરી શકતો નથી. હું તેનાજ શબ્દોમાં જણાવવાનું વાજબી ધારૂં છું:—

"એક યુવાન ક્લાર્ક ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણમાટે મારી પાસે આવ્યો. તેની છાતીમાં એક વરસ કરતાં વધુ મુદ્દતથી દુઃખારો ચાલુ રહ્યો હતો. તે સાથે તે ખાંસીથી પણ વધુ અને વધુ પીડાતો હતો, જેથી તેના મનમાં ક્ષયના હુમલાનો મોટો ભય પેસી ગયો હતો. તે બે વરસથી સીગારેટ પીતો હતો. તેના દુઃખનું કારણ સીગારેટ હોવાનો મને પાકો શક હતો. મેં તેને સીગારેટ છોડી દેવાની તાકીદ કરી. ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણના પહેલા માસ દરમિયાન તેને પોતાની તબિયતમાં કાંઇક સુધારો થતો લાગ્યો; પણ છ અઠવાડીઆં પૂરાં થતાં તેણે પોતાને છાતીના દુઃખારા અને ખાંસીના દરદથી સમૂળગો મુક્ત થયેલો જોયો. એ વખત દરમિયાન તેણે ક્લાર્કની નોકરી છોડી બહારના કામકાજની નોકરી હાથ કરી હતી. તે 'ફિઝિકલ કલ્ચર'ના શિક્ષણની મજબૂત તારીફ કરતો હતો; પણ તે સમજી શકયો નહિ કે, બહાર ફરવાની નોકરીથી કે શારીરિક કસરતના શિક્ષણથી તેનું દરદ નાબુદ થયું હતું. કેટલાક મહીના સુધી તેની સાથે મારો મેળાપ થઇ શકયો નહિ. એક દિવસે તે ઓચિંતો મને મળ્યો અને પોતાની આગલી નોકરીપર પાછો જવાથી તેનું દરદ પાછું ઉભરી આવશે કે નહિ તે માટે મને પૂછવા લાગ્યો. મેં તેને સલાહ આપી કે, જો સીગારેટ પીવાની છોડી દેશે તો ગમે તેવી નોકરીથી તેનું અસલ દરદ પાછું ઉભરી નીકળી શકશે નહિ. હું ખરો પડયો. થોડાક વધુ મહીનાએ મજબૂત સાબીત કર્યું કે, તેની છાતીનો દુઃખારો અને ખાંસી સીગારેટની મોહોકાણ હતી.

બીજો દાખલો—હું એક કસરતબાજને ઓળખું છું, જેનો ધંધો સરકસમાં બાઇસિકલ ઉપર અદ્ભુત કાબુ દેખાડવાનો હતો. એ કસરત 'સાઇકલ-વ્હર્લ'ના નામથી જાણીતી છે, જેનો હેતુ સાઇકલને એકદમ ચક્રાવો આપવાનો છે. આ કસરત ઘણીજ જોખમભરેલી ગણાય છે અને તે માટે ઠંડાપણા અને મજ્જાતંતુના બળની ઘણી જરૂર છે. આ ધંધો તેણે પોતાની ચાળીસ વરસની વયે છોડી દીધો; કેમકે તેને લાગ્યું કે, આવી મોટી ઉંમરે આ કસરત કરતાં તેને ગભરાટ છૂટતો હતો અને તે બીકણ બનતો જતો હતો. અંતે સીગારેટ છોડી દેવાની સલાહ તેને એક ડૉક્ટરે આપી. આ સલાહ ઉપર અમલ કરતાં તેણે કદી નહિ ધારેલું એવું પરિણામ આવ્યું. તેણે પોતાની બગડેલી તંદુરસ્તી અને તનની શક્તિ એટલી બધી તો મેળવી કે તે પોતાની આગલી નોકરીમાં પાછો દાખલ થયો અને બાઇસિકલ ઉપર આગલીજ ફતેહ સાથે ઘણાં વર્ષોસુધી પોતાનો કાબુ ચાલુ રાખ્યો.

ત્રીજો દાખલો ઘણોજ જાણવા જોગ છે. કોલોરાડો ખાતે રહેતી એક અમેરિકન સ્ત્રી ખાસ ભલામણથી મારી સલાહ લેવા માટે મારી મુલાકાતે આવી. મારી પાસે મોકલનારનો હેતુ એ હતો કે, કસરતના શિક્ષણથી તેણીના હાર્ટમાં થોડોઘણો સુધારો થવા પામે. મેં તેણીને સવાલ કર્યો કે, તેણીને હાર્ટનું દરદ છે, એમ તેણીને કેમ માલમ પડયું? તેણીએ મને સમજાવ્યું કે, તે પોતાની ડાબી બાજુએ સૂઈ શકતી નથી; કેમકે સૂતાં આંખની બાજુએ કાનપટી આગળ મજબૂત ધબકારા થાય છે. મેં તેણીની હકીકતપરથી જાણ્યું કે, તેણીને સીગારેટ પીવાની બહુજ બુરી ટેવ પડી ગઇ હતી. અંતે હું તેણીની સખ્ત વેદના દૂર કરવાને ફતેહ પામ્યો; પણ ફિઝિકલ કલ્ચરની કસરતથી નહિ. અલબત્ત, કસરતે તેણીની સામાન્ય પ્રકૃતિને લાભ કર્યો હતો ખરો, પણ તેણીનું જાલમ દરદ સીગારેટ પીવાનું છોડી દેવાની મેં તેણીને પાડેલી ફરજથી સમૂળગું દૂર થયું હતું. આ દરદ સીગારેટ પીવાનું છોડયા પછી ફક્ત દશ દિવસની ટૂંક મુદતમાં ઘણેક દરજ્જે દૂર થયું હતું. પાછળથી મને માલમ પડયું કે, સીગારેટ પીવાનો તેણીનો આગલો લખ પાછો ઉભરાઇ આવવાથી તે અગાઉનાજ દુઃખનો કમનસીબ ભોગ થઇ પડી હતી.

બીજા ઘણાક દાખલાઓ રજુ કરીને મી૦ એબેન્કસ જણાવે છે કે, તંબાકુ કોઈના પર

ઓછી તો કોઇના પર ઘણી માઠી અસર કરે છે; એટલે કે તંબાકુ દરેકને ઓછું-વત્તું નુકસાન તો જરૂરજ કરે છે. તંબાકુની ટેવ છતાં ઘણાંકો પોતાનું જોર ટકાવી રાખે છે તે ઉપરથી એમ સમજવું જોઇતું નથી કે, તંબાકુ તેઓ ઉપર કદી પણ માઠી અસર કરી શકશે નહિ. આવા શખ્સો આ બુરી ટેવ છોડી દે તો તેઓ છે તે કરતાં વધુ તનમનથી આસુદા બનવા પામે. તંબાકુથી થતા નુકસાનની કસોટી કરવા માટે તંબાકુનો એક યા બીજી રીતે વિયોગ કરનારાંઓ તંબાકુ છોડી દઈ પોતાની આગલી શરીરપ્રકૃતિ સાથે સરખામણી કરશે તો તેઓને આગલી કરતાં પાછલી સ્થિતિ વધુ સુખરૂપ લાગશે.

× × × ×

ઓટના ખોરાકની ખુબી

તબીબોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, ઓટમાં માંસ વધારનારો, ગરમી આપનારો અને ખનીજનો ગુણ એટલો બધો તો સમાયલો છે, કે એકલો એજ ખોરાક બીજા ખોરાકોની ગેરહાજરીમાં જીવન ટકાવી રાખવાને પૂરતો થઇ પડે છે. ઘઉં કરતાં ઓટમાં વધુ ચરબી અને ખારનું તત્ત્વ હોવાથી તે ઘઉં કરતાં વધુ કિંમતી ખોરાક થઇ પડે છે. ઓટમાં નીચલા પ્રમાણમાં નીચલાં તત્ત્વો જોવામાં આવે છેઃ—

પાણી ૧૫.૦, નાઇટ્રોજન ૧૩.૦, કારબો હાઇડ્રેટસ ૬૩.૦, ચરબી ૬.૦, ક્ષાર ૩.૦

ઓટનું ધાન્ય પચવામાં પણ ઘણું સારૂં છે. તેમાં રેચકનો ગુણ છે. તે શરીરને પુષ્ટિ આપે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેના ચાલુ ઉપયોગથી ડૉક્ટરોનું ઘર જોવું પડતું નથી. આ ખોરાક પોરીડજ (પાણી અથવા દૂધમાં ઉકાળી બનાવવામાં આવેલી કાંજી), રોટલી, કેક વગેરેના રૂપમાં લેવાથી ઘણો ફાયદાકારક છે.

એટલું તો ખરૂં છે કે, ઓટ દરેકને એકસરખી રીતે પાચન થઇ શકતો નથી. દાખલાતરીકે પેટમાં ઉત્પન્ન થતા વાયુવાળા દરદીઓને ઓટની પોરીડજ (કાંજી) પચવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એનું કારણ પોરીડજ બરાબર એટલે કે સંપૂર્ણ રીતે નહિ પકાવવાનો છે; અગર જો તે બરાબર પકાવવામાં આવેલી હોવા છતાં પણ પચી શકતી ન હોય તો સમજવું કે, આ ખોરાક એવા બીજા ખોરાક સાથે લેવામાં આવતો હોવો જોઇએ કે જે બંનેની મેળવણી તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઇ પડતી નહિ હોય. આથી બીજા ખોરાકની ભેળ નુકસાનકારક સમજવી, નહિ તો ઓટ-મીલ પણ તેને બરાબર પકાવી તે ધીમે ધીમે ખાવામાં આવે તો તે સહેલાઇથી પચી શકે છે અને તેના સંખ્યાબંધ લાભો થઇ શકે છે.

× × × ×

બહેરાપણાનાં કારણો

કાનને બહેરાપણું લાગવાનાં ઘણાંક કારણો છે, જેમાં નીચલાં મુખ્ય છેઃ—

૧—સાધારણ શરદી જે નાક અને ગળાને લાગુ પડે છે તે કાનની ભુંગળી સુધી પહોંચવાના પરિણામે.

૨—કાનમાં મેલ થતાં તે ટાંચણી યા સોય જેવા નુકસાનકારક હથિયારવડે કાઢવાથી કાનના પડદાને નુકસાન થવાથી.

૩—ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને બીજાં દરદોની પાછલી અસરથી.

૪—ગળાના સોજા વગેરેની બિમારી દરમિયાન જંતુનો ચેપ લાગવાથી.

૫—ભેજાને લગતા અને બીજાં દરદોના પરિણામે.

× × × ×

ઉંઘનો આશીર્વાદ—તે કેમ મેળવવો ?

ખુદાએ અર્પેલી અનેક બક્ષિસોમાં તંદુરસ્ત ઉંઘનો આશીર્વાદ ઘણોજ કિંમતી છે. ભરઉંઘ શરીરને તાઝગી આપનારી, આનંદ આપનારી અને કૌવત આપનારી છે. જે માણસ બિછાને જતાંજ ખુશનુમા ઉંઘમાં પડે છે, તે આ દુનિયાનાં અનેક પ્રકારનાં સુખોમાંથી એક મુખ્ય સુખનો આશીર્વાદ મેળવે છે. સારી ઉંઘ કૌવત આપનારી એક જાતની અકસીર દવા થઇ પડે છે અને એ ઉપરથી તેની તંદુરસ્તી અને સુખાકારીનું માપ થઇ શકે છે. દરદીઓને દવા કરતાં ઉંઘ ઘણી સારી અસર કરે છે. આજકાલ ઘણાકોની ફરિયાદ થઇ પડી છે કે, તેઓ બરાબર ઉંઘી શકતાં નથી. જેઓ ઉંઘી શકતાં નથી, તેઓ ઘણાંક દર્દોનો ભય પોતાને માથે ખેંચી લે છે. તેઓ ખાસ કરી મજ્જાતંતુઓની બિમારીના ભોગ થઇ પડે છે.

ઉંઘ નહિ આવવાનું મુખ્ય કારણ આપણી પોતાની મૂર્ખાઈ છે. આ મૂર્ખાઇ કુદરતનો કાયદો તોડવાની છે. જેઓ કુદરતના કાયદાઓને તાબે થાય છે, તેઓમાંનો એકેએક ખુશનુમા ઉંઘ કાઢવાને લાયક બને છે. સ્નાયુના કામકાજના ઘસારાથી ઉત્પન્ન થયેલી અશક્તિ લોહીમાં દાખલ થાય છે ત્યારે ઉંઘ પેદા થાય છે.

× × × × ×

ખુશનુમા ઉંઘના ઇલાજો

હું આગળ ચાલતાં ઉંઘમાટેની ફરિયાદ દૂર કરવાના અનેક ઇલાજો રજુ કરતો રહીશ, પણ આ ઇલાજોના પહેલા પાઠતરીકે નીચલી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવાની હું ખાસ ભલામણ કરૂં છું.

(૧) તમોએ ઉંઘ લાવવાની ટેવની ખીલવણી કરવી જોઇએ છે. તમોને ઉંઘ આવી શકવાની નથી એ ખ્યાલ મગજ ઉપરથી તમારે દૂર કરવો જોઇએ છે. જેવા તમો બિછાને જાઓ કે તુરતજ મગજ ઉપરના વિચારોને હાંકી કાઢજો અને ઉંઘી જવાનો મજબૂત પ્રયાસ કરજો. એ માટે તમારા મગજપર મજબૂત કાબુ મેળવવાની કોશીશ કરજો.

(૨) ઉંઘ નહિ આવવાનાં અનેક કારણોમાં ચા, કૉફી અને બીજાં પીણાંઓ માટેનું અતેરૂં પણ એક છે. જ્યારે ઉંઘ વગર તમો પીડાતા હો ત્યારે ચા, કૉફી અને બીજા પીણાથી દૂર રહેવાની કોશીશ કરજો. ચા અને કૉફી મગજને ઉશ્કેરે છે અને ઉંઘને નસાડે છે. ખાસ કરીને સાંજના વખતે ઉશ્કેરનારા પીણાથી દૂર રહેજો.

(૩) સવારે યા સાંજે તમારી પ્રકૃતિના પ્રમાણમાં કસરત લેવાની ટેવ રાખજો.

(૪) ખાલી પેટે કદી પણ બિછાને જતા નહિ, તેમજ તમારી હોજરીને બીનજરૂરી ખોરાકના બોજાથી લાધી બિછાને જતા ના. વધુ ભારથી લાધેલી હોજરી તમારી ઉંઘ અને તનમનની શાંતિનો કાતિલ શત્રુ છે. પરિણામે ઘણાંક દરદોને જાણી જોઇ આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. તમારે ભારે ખોરાક અને મોડી રાતનો ખોરાક તજવો જોઇએ છે. ખાણું લીધા પછી તુરતજ બિછાને જતા નહિ.

(૫) જાણીતા તબીબોનો એવો મત છે કે, બિછાને જવાની અર્ધો કલાક આગમજ કુક્કાં (થોડું ગરમ) પાણીએ નહાવાથી ઘણો સારો લાભ થાય છે. એમ કરવાથી લોહી મગજમાંથી પગ સુધી ખેંચાઇ જાય છે, જેથી મજ્જાતંતુઓમાં લોહીનો ઘટાડો થાય છે અને ઉંઘમાં વધારો થાય છે. સારી ઉંઘમાટે કબજીયાતને પણ દૂર કરવાની જરૂર છે.

(૬) સૂવાના ઓરડાને તાજી હવાના સારા જથાની ઘણી મોટી જરૂર છે, (મચ્છર સતાવતાં હોય તો) ઢોલિયાને મચ્છરદાની હોય તો ઘણું સારૂં.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૧૩૧—શીર્ષાસન

નીચે માથું અને ઉપર પગ રાખીને ઉભા રહેવું તેને શીર્ષાસન કહે છે. શરૂઆતમાં આ આસન દિવાલ સાથે કરવાથી સહેલાઇથી થઇ શકે છે. દિવાલને અઢેલીને કરવાથી પાછળ પડી જવાની બીક રહેતી નથી. જો એક-બે મિત્રોની મદદ લઇને કરવામાં આવે તો વળી ઘણુંજ સારૂં. મદદ લઇને ફક્ત સાતજ દિવસ કરવાથી પછી પોતાની જાતેજ મદદસિવાય કરી શકાય છે.

કહેવત છે કે "ઉતાવળે આંબા પાકે નહિ" તેમ એકદમ શીર્ષાસન કરવાનું શરૂ કરો અને પહેલેજ દિવસે અડધો કલાક કરો તો તેથી ફાયદો નહિજ થાય, પણ બહુજ નુકસાન થશે. તમે નબળા હો કે બળવાન હો, તોપણ ધીરે ધીરે અને થોડો થોડો વખત આજથી શરૂ કરો. પછી જુઓ કે, તમારૂં શરીર અને ગર્દન કેવી મજબૂત બની ગઇ છે.

પહેલા બે દિવસ મિનિટ કે અડધી મિનિટ સુધી, પછીના બે દિવસ બે મિનિટ સુધી, પછીના આઠ દિવસ ત્રણજ મિનિટ સુધી, પછીના આઠ દિવસ પાંચજ મિનિટ સુધી, પછીના દશ દિવસ સાત મિનિટ સુધી અને તે પછીથી દરરોજ દશ મિનિટ કરવું. ધીરે ધીરે ૭ માસ સુધીમાં અડધા કલાક સુધી લઇ જવું. શાંતિથી અને થોડી મહેનતથી બહુજ લાભ થાય છે.

શીર્ષાસન સવારમાં કરવાથી બહુજ લાભ થાય છે. આસન શરૂ કર્યા પહેલાં અને પછી દરરોજ ચાર-પાંચ પ્રાણાયામ કરવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે. શ્વાસ શાંતિથી લેવો અને ઉચ્છ્વાસ પણ શાંતિથી કરવો. શીર્ષાસન કરતી વખતે શરીરને કોઇ પણ જાતનું સખત બંધન હોવું જોઇએ નહિ. બધી નસો અને નાડીઓમાં છૂટથી લોહી ફરી શકે માટે ફક્ત લંગોટજ પહેરવો અને તે પણ બહુ સખત પહેરવો નહિ. સવારમાં ભૂખ્યા કોઠેજ આસન કરવું.

આ આસન યથાવિધિ અને નિયમિત કરવાથી બહુજ લાભ થાય છે. જેમ શીશીમાં પાણી રેડીને ઉંધીચતી કરવાથી ધોવાઇને સાફ થાય છે, તેમ માણસનું શરીર ઉંધુંચતું થવાથી બહુજ લાભ થાય છે. આ આસન શરૂ કરતા પહેલાં તમારા પગનો રંગ જુઓ, પછીથીજ શીર્ષાસન કરવાનું શરૂ કરો. આસન કર્યા બાદ વળી પાછા તમારા પગનો રંગ જુઓ. શીર્ષાસન કર્યા પહેલાં તમારા પગનો રંગ સફેદ જણાશે. તમે જાતેજ વિચારો કે, તે શાથી સફેદ થયો ? શીર્ષાસન કરવાથી લોહી નીચે ઉતરી જાય છે. લોહીનો અભાવજ પગનો રંગ કહી આપે છે; પરંતુ જ્યારે શીર્ષાસન છોડી દેવામાં આવે છે, ત્યારે પગમાં નવા લોહીનો સંચાર થવાથી વધુ લાલાશ આપે છે. **શુદ્ધ લોહીનો સંચાર એજ આરોગ્ય.** શીર્ષાસન કરવાથી શુદ્ધ લોહીનો સંચાર થાય છે. શરીરમાં સંપૂર્ણ રીતે લોહી ફરી વળવાથી આરોગ્ય વધવાનો સંભવ છે.

માથાનું દરદ, છાતીની કમજોરી, મોંની અરુચિ, કંઠ-દોષ, ગળું પડવું તેમજ સ્વપ્નદોષ અને વીર્યદોષ વગેરે દર્દો નાશ પામે છે. મગજમાં પણ શુદ્ધ લોહી પહોંચવાથી બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ વધે છે.

લોહી માથા ઉપર ચઢાવવાથી રાત્રિદિવસ હૃદયને બહુજ કષ્ટ પડે છે, જ્યારે શીર્ષાસન કરવાથી હૃદયને આરામ મળે છે. શરીરનું સઘળું લોહી હૃદયમાં પોતાની જાતેજ આવીને એકઠું થાય છે અને શુદ્ધ થાય છે. હૃદયને આરામ મળવાથી તેની શક્તિ વધે છે અને શક્તિ વધવાથી આયુષ્ય વધે છે. એક દિવસમાં ફક્ત વધુમાં વધુ અડધો કલાકજ નિયમિત કરવું જોઇએ.

આ આસન નિયમિત અને યોગ્ય રીતિથી કરવામાં આવે તો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાંની સાથેજ આહારની ઇચ્છા થાય છે. શરીર ભૂખથી સાત્વિક ખોરાક મેળવે છે અને પુષ્ટિ મેળવે છે. ભૂખ અનુસાર ભોજન નહિ મળવાથી શરીર બગડે છે. શીર્ષાસનના અભ્યાસીઓએ ગાય કે ભેંસનું માખણ, ઘી, દૂધ વગેરે સાત્વિક પદાર્થો લેવાથી સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે.

પાંચ વર્ષથી તે સાઠ વર્ષ સુધીની ઉંમરવાળા મનુષ્યોને આ આસનથી સારૂં પરિણામ નીપજ્યું છે. આ વાત હજારો લોકોથી અનુભવસિદ્ધ છે. સાધારણ દૃષ્ટિથી જે અનુભવ છે અને જે કથ્યા છે, તે સારા વિચારવાળા ડૉક્ટરો અને શારીર-શાસ્ત્રના છે. આશા છે કે, આ આસન દરેક વ્યાયામશાળાના બંધુઓ સિદ્ધ કરશે અને તેનો લાભ ઉઠાવશે.

("વ્યાયામ"ના એક અંકમાં લેખક—રા. અંબાલાલ પટેલ, કડી.)

૧૩૨–ઘરઘરાઉ હુન્નરો

અશક્ત બાઈઓના ધાવણ-વૃદ્ધિની દવા

કેટલાંક કારણોથી સ્ત્રીઓના અંગપરના દૂધમાં ઘટાડો થાય છે. આથી છોકરૂં પીએ તો તેને પેટ ભરી દૂધ મળી શકતું નથી. તેમાં ત્રણ પ્રકારના દોષ હોય છેઃ–

(૧) સમૂળગું દૂધ ન આવવું, (૨) દૂધ થોડું આવવું, (૩) કમતી કે જારતી આવીને જલદી બંધ થાય છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે છોકરાંને દાંત આવતાંસુધી પણ તેની માતાનું દૂધ પૂરતું મળવું જોઇએ. તે ખામી દૂર કરનારી દવા ખાસ અત્રે લખી છે; તેનો લાભ શહેરની અને ગામડામાં વસતી સ્ત્રીઓ જરૂર લેશે.

શેરડીના મૂળનું ચૂર્ણ (ભૂકી) તોલા ૨૦, મેથીના ઝાડને સૂકાવીને બનાવેલું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, આસન તોલા ૨૦, કપાશીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, દિવેલીઆનાં પાતરાંનું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, ઘીમાં તળેલી કણક તોલા ૨૦.

ઉપરની ચીજો બરાબર વજનથી લેવી. તે દરેક ચીજ સાફ કરીને તેનું ચૂર્ણ (ભૂકી) ઘણું બારીક બનાવવું. તેનું એક મિશ્રણ બરાબર બનાવવું. પછી તેના એક તોલાનાં પડીકાંઓ બાંધી રાખવાં. એવાં પડીકાંઓ શહેરમાં અથવા ગામડાંઓમાં બનાવી વેચી શકાય છે.

પડીકાં વાપરવાની રીતઃ—દશ તોલા ગરમ દૂધમાં એક તોલો સાકર મેળવીને તેમાં એક પડીકું ચૂર્ણનું મેળવીને ઓછું દૂધ આવનાર બાઇને ચટાડવું. એ મુજબ દિવસમાં બે વખત બે પડીકાંઓ પીવરાવવાં. એ મુજબ પીવાથી તે બાઈના લોહીમાં સુધારો થઇને વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ તેથી દૂધ પણ પુષ્કળ આવે છે.

ઠંડો (કપડાં ધોવાનો) સોડા બનાવવો

સોડાએશ-ધોવાનો સોડા પાણીમાં નાખીને મિશ્રણ કરવાથી તે પાણી જરા ગરમ થાય છે, તેથી તેને ગરમ સોડાએશ કહેવામાં આવે છે. તેવા સોડાના પાણીથી કપડાં ધોવામાં આવે તો તે કપડાં ખરબચડાં–રફ થઇને જલદીથી ફાટી જાય છે. એવો કેટલાકનો પૂરતો અનુભવ છે. તેવા લોક કપડાં ધોવામાં ઠંડો સોડા વાપરે છે. તે બનાવવાની રીતઃ–લોખંડની કઢાઇમાં ૧૦ શેર સોડા સીલીકેટ અને ૫ શેર ઠંડુ પાણી, એમનું મિશ્રણ કરીને ઉકાળવું. ગરમ કરતી વખતે તાવેથાવડે હલાવીને બધું મિશ્રણ એકજીવ મિશ્ર કરવું–એટલે તળીએ સીલીકેટ સોડા ચોટશે નહિ.

ઉપરનું મિશ્રણ પાતળું થયા પછી તેમાં સોડાએશ ૪૦ શેર ભૂકો થોડોથોડો મેળવીને તે બધું મિશ્રણ હલાવીને બરાબર મિશ્રણ એકસરખું બનાવવું. તે મિશ્રણના તળીએ ધીમી ગરમી આપવી, જેથી તેના મોટા અથવા ઝીણા ગાંગડાઓ અને ભૂકી બનશે. ગાંગડા મોટા થયા હોય તો વાટીને અથવા લોખંડની ખાંડણીમાં કૂટીને તેની ભૂકી બનાવવી. તે ભૂકીને ઠંડો સોડાએશ કહે છે. તે ભૂકી ટીનના ડબ્બામાં એક રતલ જેટલી ભરવી, અથવા કાગળનાં પડીકાંઓમાં અર્ધાએક શેર જેટલી ભરવી. સોડાએશ કરતાં આ ઠંડો સોડાએશ મોંઘો વેચાય છે. આ ધંધો રૂપિયા ૧૫ થી ૨૦ માં સારી પેઠે કરી શકાય છે. તે ધોવાનાં પડીકાંઓનું વેચાણ કરવું.

આંખના ખીલ મટાડનારી મેશ બનાવવી

નાનાં છોકરાંની આંખમાં અસ્વચ્છતાથી ખીલ થાય છે; અને તેનું ઘર્ષણ આંખોની અંદરની બાજુઓ ઉપર થવાથી ફુલ, છારી તથા વ્રણ પેદા થાય છે. તે સર્વે દરદોનું મૂળ કારણ જે ખીલ તે મટાડનારી દવા સ્ત્રીઓને બનાવતાં આવડવી જોઇએ. તેથી તે એક સ્ત્રીઓનોજ ઉદ્યમ ગણી શકાય છે. તેવી સરસ જાતની મેશ (કાજળ) વપરાય છે, તે બનાવવાની રીતઃ–

ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી તોલા ૨, ફુલાવેલું મોરથુથુ (સલ્ફેટ ઑફ કૉપર) તોલા ૨, કપૂરની ભૂકી તોલો ૦।।, સુરોખાર સ્વચ્છ ભૂકી તોલા ૨, દીવેલના દીવા ઉપર પાડેલી મેશ તોલા ૮ અને ચોખ્ખું ઉત્તમ ગાયનું ઘી તોલા ૨૪.

૧૩૩—દાંત અને મોઢાના રક્ષણમાટે ઉપયોગી સૂચનાઓ

૧—શરીરની તંદુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર દાંત અને મોઢાની સ્વચ્છતા ઉપર રહેલો છે, માટે હમેશાં તેને સાફ રાખો.

૨—તંદુરસ્ત બાળકની ઇચ્છા રાખનાર માતાએ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન દાંત અને મોઢાને બરાબર સાફ રાખવાની જરૂર છે.

૩—ગર્ભાવસ્થામાં જો માતાઓ પોતાનું મોઢું બરાબર સાફ રાખે તો તેથી (અવતરનારા) બાળકનું મોઢું કે દાંત કદી ખરાબ થતા નથી.

૪—બાળકના જન્મથીજ તેનું મોઢું માતાએ હમેશાં સાફ રાખવું. ધવરાવ્યા પછી પણ સ્વચ્છ પાણી અને ટુવાલવડે હમેશાં તેના મોઢાને સાફ કરી નાખવું જોઇએ, જેથી તેના ભવિષ્યના દાંત સારા અને સ્વચ્છ તથા મજબૂત બનવા પામે.

૫—જ્યાંસુધી બાળક ધાવણ ધાવે છે, ત્યાંસુધી માતાએ પોતાના પણ દાંત અને મોઢું બરાબર સાફ રાખવું જોઇએ.

૬—નાનાં બાળકોને થતાં કેટલાંક દર્દોમાં તેનું કારણ ઘણે ભાગે તેની માતાના ખરાબ દાંત અને મોઢું હોય છે. એથી માતાની પાચનશક્તિ ખરાબ થઇ તેની અસર બાળકપર થાય છે. આવું ન થવા માટે હમેશાં દાંત સાફ રાખવા જોઇએ.

૭—બાળકોને ઉછેરવા માટે માતાના ધાવણ જેવો કોઈ પણ ઉત્તમ ને પોષણકારક ખોરાક નથી.

૮—બાળકને રૂડે પ્રકારે ધવરાવનારી માતાનું પોતાનું શરીર પણ સારી પેઠે ખીલે છે. ઘણા માણસો એમ માને છે કે, તેથી માતાનું શરીર ઘસાય છે. તે વાત ભૂલભરેલી સમજવી.

૯—જો માતાનું દૂધ તંદુરસ્ત હોય તો બાળકોને ઉછરતાં વાર નથી લાગતી.

૧૦—ગરીબ માણસનું બાળક કે જેને ઉછેરવાને માટે તેની માતા પોતાની છાતીનું દૂધ પ્રેમથી પાય છે, તેવા બાળકના દાંત દૂધ જેવા સફેદ, મોતીની હાર માફક ચળકતા અને મજબૂત રહે છે; જ્યારે તેજ ઉંમરનાં ધનવાનોનાં બાળક જોશો તો તેને મિઠાઈ વગેરે ચીજો આપવામાં આવતી હોવાથી તેના દાંત સડેલા તથા શરીર તંદુરસ્તીમાં ઢીલું અને રોગીષ્ઠ જણાશે.

૧૧—દાંત આવતી વખતે બાળકોને થતા દરદમાંથી બચાવવા ઇચ્છા હોય તો જન્મથીજ તમારા બાળકનું મોઢું ઘસીને સાફ રાખતા જાઓ. એથી આવનારા દાંત વગરઇજાએ ફુટી નીકળશે.

૧૨—બાળકને ઘણે ભાગે ૬ થી ૭ મે મહીને દાંત ઉગવાનું શરૂ થાય છે. પ્રથમ નીચેના દાંત શરૂ થઇ પછી તેજ જગ્યાએ ઉપરના ભાગના દાંત ઉગે છે; અને પ્રથમની જોડી, વચ્ચેથીજ ઉગે છે.

૧૩—બાળકના દૂધીઆ દાંત જો ખરાબ હશે તો ત્યારપછીના દાંત પણ ખરાબ આવવાના; માટે જો તમારે સારા દાંતની આશા રાખવી હોય તો તમે નાનપણથીજ દાંતને સુધારો.

૧૪—દાંત વહેલા કે મોડા આવવા એમાં કુદરતનો મોટો હાથ નથી, પણ તંદુરસ્તીપર આધાર છે.

૧૫—બાળકોને જેમ જેમ દાંત આવતા જાય છે, તેમ તેમ તેને કઠણ ખોરાક આપવાની ખાસ જરૂર છે; કારણ કે તેથી કસરત મળતાં દાંત મજબૂત થતા જાય છે.

૧૬—પાચનક્રિયાનાં તમામ દરદો દાંતને આભારી છે; માટે તમો દાંતને બને તેટલી કસરત આપો અને ખોરાકને બરાબર ચાવી પાણી જેવો થાય ત્યારેજ કોળીઓ ગળે ઉતારો કે જેથી તે તરતજ હજમ થઇ શકે.

૧૭—અતિશય ઠંડા કે અતિશય ગરમ પદાર્થો એક પછી એક ઉપરાઉપરી ખાવા નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી દાંતની ગરમી એકદમ કમી–જાસ્તી થવાથી દાંતમાં ચીરા પડે છે અને તેનાં મૂળ નિર્બળ થઈ જાય છે.

૧૮—હમેશાં બચપણથીજ કઠણ પદાર્થો ખાવાની ને ખાવા આપવાની ટેવ પાડો કે જેથી દાંતોને ઘટતી કસરત મળે અને દાંત સ્વચ્છ તથા મજબૂત બને.

૧૯—હોજરીને કાંઇ દાંત હોતા નથી, માટે તમારો ખોરાક તમે બરાબર હજમ કરવા ચાહતા

હો તો તેને બરાબર ચાવીને (પાણી જેવો પાતળો મોઢામાં થઇ જાય ત્યારેજ) ગળે ઉતારો.

૨૦—કંઇ પણ ખાધા પછી દાંતને બરાબર સાફ કરો. બાળકો પાસે પણ આ નિયમ ખાસ પળાવો.

૨૧—જે માણસ બરાબર ચાવીને ખાય છે, તેનેજ ખોરાકનો કુદરતી સ્વાદ જણાય છે; અને તે પોતાનું પોષણ થોડા ખોરાકથી મેળવી શકે છે.

૨૨—બાળકોના મોઢામાં ચૂસવા માટે આંગળી કે બીજું કંઈ પણ આપવું નહિ. કેમકે એથી બાળકની તંદુરસ્તી વધારે ખરાબ થવા પામે છે ને તેમનો ચહેરો પણ એથી ખરાબ થાય છે.

૨૩—બાળકના દાંતમાં કંઇ પણ ખામી જેવું જણાય તો તરતજ કોઇ સારા દાંતના ડૉકટરને બતાવીને તેનો ઉપાય કરવો જોઇએ.

૨૪—બચપણમાં દાંતની કાળજી હશે તો પાછળના આવેલા દાંત જીંદગીસુધી ટકી રહેશે. બીજી વારના દાંત ઘણે ભાગે છઠ્ઠે-સાતમે વર્ષે આવે છે. જેના દૂધીઆ દાંત ખરાબ હશે, તેને એ દાંત પણ ખરાબજ મળશે, માટે માતાએ બાળકોના દાંતનું બરાબર રક્ષણ કરવું.

૨૫—ઘણાં માબાપો પોતાનાં બાળકોને મોઢું સાફ રાખવાનું બરાબર શીખવાડતાં નથી અને તે તરફ બેદરકારી રાખે છે તે ઠીક નથી. નાનાં બાળકોને દાતણ કરતાં, મોઢું સાફ રાખતાં અને વારંવાર તેને બરાબર ધોતાં અને દાતણ કરી સાફ રાખતાં નાનપણથીજ શીખવાડવું જોઇએ.

૨૬—કહેવાય છે કે, જૂના વખતમાં માણસોને ૪૪ દાંત હતા. ત્યારપછી તંદુરસ્તી ઘટી જતાં તે ૩૨ રહ્યા. હવે તેથી પણ વધારે ખરાબ તંદુરસ્તી થઇ જતાં ૨૮ થઈ જવા આવ્યા છે. આ સર્વ ધીમે ધીમે ઘટવાનું કારણ દાંતની સંભાળ ઓછી છે.

૨૭—મોઢામાં સારા દાંત હોવાથી ખૂબસુરતી સારી રહે છે, બરાબર બોલી શકાય છે અને ખોરાકને ચાવવામાં તથા પચાવવામાં ઘણીજ મદદ મળે છે.

૨૮—સડેલા દાંત અને અસ્વચ્છ મોઢું એ ક્ષયરોગને આમંત્રણ આપનાર સ્થિતિ ગણાય છે. માંસના ખોરાકથી પણ દાંતને કોહોવાટ લાગે છે, માટે તેવો ખોરાક પણ ખાવો જોઇએ નહિ.

૨૯—સડેલા દાંતને સારા કરવા પાછળ થતા ખર્ચ કરતાં તેને સડતા અટકાવવાનો ખર્ચ ઘણોજ ઓછો આવે છે.

૩૦—જમ્યા પછી સંતરાં, લીંબુ, મોસંબી, પીચ, સફરજન, પેર વગેરે ચીજો ખાવાથી દાંત સહેલાઇથી સાફ થઇ જાય છે; માટે તમો તમારાં બાળકોને એવી ટેવ પાડો કે જેથી થોડાજ ખર્ચમાં દાંત સાફ રહી શકે.

૩૧—તમારૂં મોઢું સ્વચ્છ હશે તો તમારૂં શરીર પણ નિરોગી સમજજો.

૩૨—વાસ મારતું મોઢું કોઈને પણ ગમતું નથી. જે માણસને સ્વમાન છે, તે કદી તેમ થવાજ દેતો નથી. આવા વાસ મારતા મોઢાવાળાં માણસો મેળાવડામાં હોવાં એ એક ભયસમાન ગણાય છે; માટે તમે પણ તેમ થવાજ ન દેશો.

("નવું ચેતન"ના દીપોત્સવી અંકમાંથી. સંગ્રાહક—વૈદ્ય ગોપાલજી ઠક્કર, સંપાદકઃ 'આરોગ્યસિંધુ'—કરાંચી)

૧૩૪–શંખ અને શંખનાદની ખાસ ઉપકારકતા

વિજ્ઞાનાચાર્ય જગદીશચંદ્ર વસુ મહોદયે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, શંખનો અવાજ જેટલા પ્રદેશમાં પહોંચે છે, તેટલા પ્રદેશમાંના અનેક રોગજંતુનો નાશ થઇ જાય છે. આથી જણાય છે કે, સવાર અને સાંજ બન્ને વખત સંધિના સમયે મંદિરોમાં અને બીજી અનેક જગ્યાપર શંખ વગાડવાને માટે આ કારણથીજ પ્રથા પડેલી હોવી જોઇએ. આ વાત અત્યારે પણ જૂના વિચારના હિંદુઓમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, સંધિના સમયે શંખ વગાડવાથી રાક્ષસ દૂર થઈ જાય છે; અને રાત્રિનો સમય રાક્ષસોનો જણાવેલો છે. સંધ્યાના સમયે કંઇ એક રોગોની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે અર્ધરાત્રિપર્યંત વધતીજ રહે છે. તે પછી તેમાં ઘટાડો થાય છે. એ રોગોનું કારણ ઝીણા જંતુઓ છે, કે જે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથીજ જોઇ શકાય છે. આપણે તે રોગીષ્ટ જંતુને રાક્ષસ કહી શકીએ.

રાક્ષસ એને કહીએ છીએ, કે જેનાથી રક્ષા કરવી જોઇએ અને જેનાથી અલગ રહેવું જોઇએ. એવા અર્થમાં રોગજંતુને આપણે રાક્ષસ માનીએ છીએ. ઘણા વિદ્વાન વૈદ્યો, રાક્ષસ શબ્દનો અર્થ રોગજંતુ માને છે. સંધિના સમયમાં રોગના જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વધીને આગળ ફેલાય છે, માટે તે સમયે શંખ વગાડવાથી આરોગ્યતાને ઘણો લાભ થાય છે. ફાટી નીકળતા રોગપ્રસંગે આ પ્રયોગ જરૂર કરવો જોઇએ. આજકાલ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ જે ચીજોની શોધ કરે છે, તે જોઇને સમસ્ત ભારતવાસીઓ આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે; પરંતુ પોતે તો કાંઇ નથી કરતા. મુંગા માણસની સાથે શંખના પ્રયોગની વાત લઇએ. મારી માન્યતા પ્રમાણે મુંગા માણસને દરરોજ બે-ત્રણ કલાક શંખ વગાડવાનું કહેવું જોઇએ. આ પ્રયોગનો વધારે પ્રમાણમાં અભ્યાસ કરાવતા જઇએ અને વાત કરવાનો પણ અભ્યાસ કરાવતા જઇએ તો મુંગો માણસ બોલવા માંડશે. વળી તેની સાથે સાથે શંખમાં–૨૪ કલાક સુધી પાણી ભરી રાખીને તે પાણી તેને પીવરાવીએ તથા શંખભસ્મનો પણ પ્રયોગ કરી શકીએ તો અવશ્ય લાભ થાય છે.

પહેલાંના સમયમાં પણ નાના નાના છોકરાઓના ગળામાં પણ નાના નાના શંખમાં છિદ્ર પાડીને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો. તેથી નાનાં છોકરાં જલદી બોલતાં શીખતાં હતાં; પણ આજ તો તે રિવાજ કાઢી નાખ્યો છે. આ પ્રમાણે નાના શંખમાં છિદ્ર પાડીને મુંગા માણસને તેનો હાર પહેરાવવાથી તેને બોલવાની શક્તિ જલદી આવી જાય છે.

હોમોપોથિક ડૉક્ટર જેવી રીતે રંગીન શીશીઓમાં પાણી ભરીને પીવડાવે છે અને રોગ દૂર કરે છે, એવીજ રીતે શંખમાં પાણી ભરીને પીવડાવ્યા કરો, તો જંતુસહિત રોગનો જડમૂળથી નાશ થશે અને ગરીબ માણસને પૂરો ફાયદો પણ મળશે. શંખની ભસ્મ પણ બનાવે છે, એ વાત તો શાસ્ત્રોમાં પણ લખી છે. વિદ્વાન વૈદ-ડૉક્ટરો એને અનેક રોગ ઉપર કામમાં લે છે, અને તેથી ફાયદો પણ થાય છે. આ પ્રયોગથી ઘેલછાના રોગમાં પણ વધારે ફાયદો થાય છે. મૃગી, બધીરતા, કર્ણરોગ, બંધકોષ, મંદાગ્નિ, નેત્રરોગ વગેરેમાં તેનાથી જલદી આરામ થાય છે. તેમાં વધારે પૈસાનો વ્યય કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને અસંત લાભદાયક ચીજ છે. એના ફાયદાનો લાભ આપણે જરૂર લેવો જોઇએ.

(તા. ૧૧-૧૨-૧૯૨૭ના "આર્ય પ્રકાશ"માં લેખક શ્રી. રામકૃષ્ણ વર્મા, બી. એસ. સી.એલ. એસ.એસ.)

૧૩૫—ઉપવાસના ફાયદા

રોગના નિવારણમાટે ઉપવાસ કરવાની પ્રથા માનવજાતિના જેટલી પુરાણી છે. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મપુસ્તક બાઇબલમાં ઉપવાસનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. કેટલીયે બિમારીઓમાટે ઉપવાસ અને ઇશ્વરપ્રાર્થનાનો નુસખો તેમાં બતાવેલો છે. આપના ધાર્મિક વિચારો ભલેને ગમે તેવા હો, પણ પ્રાર્થનાથી આશાનો સંચાર થાય છે, એટલું તો આપને સ્વીકાર્યેજ છૂટકો છે. પછી ભલે એ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થાય છે કે નહિ તે પ્રશ્ન આપણે બાજુએ રાખીએ. પ્રાર્થનાદ્વારા માનસિક સ્થિતિ સુધારવાની સાથે સાથે ઉપવાસ જેવો આરોગ્યપ્રદ ઉપાય પણ અજમાવશો, તો સુવર્ણમાં સુગંધ ભળશે અને વિશેષ લાભ થશે; પણ આ લેખમાં ઉપવાસ એ રોગનિવારણનો એક ઉપાય છે તે વિષેજ માત્ર વિચાર કરેલો નથી. આમાં ઘણે ભાગે એવા મનુષ્યોની ચર્ચા છે કે જેમનું સ્વાસ્થ્ય સાધારણ છે અને જેઓ દરરોજ ત્રણ વાર ભોજન કરે છે; પછી ભલેને તેટલી વારના ભોજનની તેમને જરૂર હોય કે ન હોય.

વગરભૂખે ભોજન કરવાથી થતી હાનિ

જેઓનો એવો વિચાર હોય કે, ભૂખ ન હોવા છતાં પણ અમારે અમારી શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજન તો કરવુંજ જોઇએ; તો તે તેઓનું ગાંડપણજ છે. પરલોકમાં સીધાવેલા પેલા કરોડો આદમીઓ કે જેઓ ઠાંસી ઠાંસીને ખાવાના કારણથીજ યોગ્ય સમય પહેલાં ત્યાં પહોંચી ગયા હોય છે, તેમને પાછા બોલાવીને અહીં ખડા કરી શકીએ તો સમસ્ત સંસારની ચારે બાજુએ આઠ કતારોમાં તેમને ઉભા કરી શકાય. અત્યારે પણ લગભગ બધા માણસો ખાવાના ગાંડા સ્વભાવથીજ અકાળે શ્મશાનમાં સીધાવે છે. કદાચ એવા સ્વભાવને ગાંડપણ કહેવું અયોગ્ય હોય તો એટલું તો નક્કીજ છે કે, આપણો ભોજન કરવાનો હાલનો સ્વભાવ આપણા શારીરિક અજ્ઞાનને અને આપણી સ્વાદપ્રિયતાનેજ આભારી છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે ભોજન કરવા તરફ તો હજુ હમણાંજ કેટલાકો ધ્યાન આપવા લાગ્યા છે. અમારાં પાળેલાં જાનવરોને ખવડાવવાની બાબતમાં અમે કાંઇ પણ માહિતી અને સાવધાનતા રાખીએ ખરા, પણ અમો માનવોમાટે તો ઔષધિ ખાવાની અને જુલાબ લેવાની અવળીજ સમજણ અને આદત અમારાપર સવાર થઇ બેઠી છે; એટલુંજ નહિ પણ અનેક પેઢીઓથી ઉતરી આવેલા પેલા સુંદર સ્વાસ્થ્ય આપનારા સામાન્ય ઘરગતુ પ્રયોગો પણ અમે છેક ભૂલી બેઠા છીએ અને તેથી વાતની વાતમાં વૈદ્ય–ડૉકટરને ત્યાં દોડી જઇએ છીએ; અને એને પરિણામે વધારે અનુભવીઓ કહે છે તેમ તેમને પ્રતાપે બચે છે થોડા અને ઘણાખરા તો તેમના પ્રતાપે સ્વધામેજ સીધાવી જાય છે.

ધર્મોમાં ઉપવાસ

દુનિયામાં ચાલતા ઘણાખરા ધર્મોમાં ઉપવાસ માટે કેટલાક દિવસો નક્કી કરી રાખેલા હોય છે. હિંદુજાતિમાં એકાદશી, શ્રાવણમાસ વગેરે પ્રસંગો છે અને મુસ્લીમભાઇઓમાં રોઝા છે; તેમ આગલા સમયમાં ખ્રિસ્તીઓ પણ ઇસુના ચાલીસ દિવસોમાં પ્રતિવર્ષ ખ્રિસ્તનું અનુકરણ કરતા હતા અને ભોજનસંબંધી ઘણી સખ્ત વિધિ નક્કી કરેલી હતી. કેટલાય ધર્મોત્સાહી ખ્રિસ્તીઓ તે ચાલીસ દિવસોના પૂરા ઉપવાસ પાળતા અથવા તો માત્ર રોટી અને પાણી ઉપરજ નિર્વાહ કરતા અથવા એવુંજ કોઈ કઠિન વ્રત ધારણ કરતા હતા. પણ કેટલીયે પેઢીઓ પૂર્વે 'શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજન કરો'નો જે સિદ્ધાંત મૂર્ખ ડૉક્ટરોએ કાઢ્યો અને હિંદના વૈદ્ય–હાકેમ પણ લોકરુચિ મુજબ હાએ હા ભણવા લાગ્યા, ત્યારથીજ ઉપવાસસંબંધી ધર્મભાવના ક્ષીણ થતી ચાલી. અમો હિંદુઓમાં અને વિશેષ કરીને શહેરો તથા કસ્બાઓમાં તો એટલું બધું ઉંધાપણું ઘુસી ગયું છે કે રોજના સાધારણ ખોરાક કરતાં પણ ભારે ખોરાકથી (બરફી, પેંડા વગેરેથી) પેટ ભરવામાં આવે છે !

ભોજનની છુટ્ટી

જેમને સ્વેચ્છાનુસાર ભોજન પ્રાપ્ત થતું હોય, તેમને તો બસ શરીરને થોડા થોડા સમયને અંતરે ચાહ, કૉફી, દૂધ, ભોજન, નાસ્તો વગેરેમાંનું કાંઇ ને કાંઇ ઉડાવ્યે જવાની છુટ્ટી! આવી રીતે જેમને વારંવાર નાસ્તો અને ભોજનાદિ કરવાની ટેવ હોય છે, તેમના ઉપર રોગનો પણ થોડે થોડે આંતરે હુમલો થતોજ રહે છે. એ વખતે તેમની ભૂખ મરી જાય છે અને મનમાં ખાવાની ઇચ્છા ગમે તેટલી હોવા છતાં પણ મોઢાનો સ્વાદ બગડી જવાથી તેઓ ખાઇ શકતા નથી; અને જો તે જબરજસ્તીથી (મોઢું કડવું કરીને) પેટમાં કંઈ નાખી લે છે, તો પેટ તેને સમાવી નહિ લેતાં તરતજ ઉપકા લાવીને બહાર કાઢી નાખે છે! આવી સ્થિતિમાં તેમને ફરજિયાત ઉપવાસ કરવા પડે છે. પણ આવી સ્થિતિમાં ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડે તેની પહેલાંજ—ભૂખ જરા પણ ઓછી લાગે ત્યારેજ—સવેળાથી ઉપવાસ કરવામાં આવે, તો બિમારીજ થવા પામે નહિ, એ કેટલો બધો સરસ રસ્તો!

અઠવાડીક ઉપવાસ

જો માણસ પ્રથમથીજ સમજી લે કે, ક્યારે અને કેવી રીતે ઉપવાસ કરવાથી તે માંદગીમાંથી બચી શકે તેમ છે; તો એવા ઉપવાસ કરવા છતાં માંદગી આવે એ તો અસંભવિતજ છે. ભૂખ ઓછી હોય ત્યારે ભોજન ઓછું કરવું, એ તો જરૂરનુંજ છે; પરંતુ જો જરા પણ ભોજન ન ખવાય તો તો વળી બહુજ સારી વાત. આ લેખનો મૂળલેખક બરનાર મેકફેડન દર અઠવાડીએ એક કે બે દિવસના ઉપવાસ અવશ્ય કરે છે. તે લખે છે કેઃ—સોમવાર આવે છે એટલે હું વિચાર કરૂં છું કે, મને ઉપવાસ કરવાની જરૂર છે કે નહિ? સામાન્ય રીતે જરૂર હોય છે અને ઘણાખરા માણસોને તેની આવશ્યકતા પણ રહે છે, કેમકે રવિવાર રજાનો દિવસ હોવાથી તે દિવસે ખાધાસિવાય બીજું કોઈ ખાસ કામ અમારા લોકોને હોતું નથી; એટલે એ દિવસે અમે જરૂરીઆત કરતાં ઘણુંજ વધારે ખાઇ લઇએ છીએ.

જે માણસ હોજરીને કોઇ કોઇ વાર આરામ આપતો હોય, તે માણસ કોઇ વાર પૂરેપૂરૂં પણ યથેચ્છ ભોજન લઇ શકે છે; પણ જ્યારે આપણે વગરભૂખે કે ઓછી ભૂખેજ પેટમાં ભોજન નાખીએ છીએ, ત્યારે એનો અર્થ તો એટલોજ છે કે, એક પુરુષ માંદી સ્ત્રીમાટે સવામણ દળણું લઇ આવે, તેની પેઠે આપણે પણ હોજરીની શક્તિ અને ઇચ્છાવિનાજ મનમાં આવે તેમ પેટમાં ખોરાક ભરીએ છીએ! અને તેથી કરીને એ ખોરાક નહિ પચતાં હોજરી વધારે થાકી જવાની અને ખોરાક મોટે ભાગે જ્યાંનો ત્યાંજ પડ્યો રહીને ભયંકર વ્યાધિ પેદા કરી દે તોપણ નવાઈ નથી. તમારૂં સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે તમે જેટલું ઓછું ખાવાનું રાખશો, તેટલુંજ તમારૂં શરીર સ્ફૂર્તિવાળું રહેશે, તેટલુંજ મન પણ સ્વસ્થ રહેશે અને તેટલુંજ આયુષ્ય લંબાશે, એમાં જરા પણ શક નથી. સામાન્ય લોકો જેટલું ભોજન કરી શકે છે, તેટલું કરવાનો તેમને અભ્યાસ પડેલો હોય છે; પણ જો તે એ રીત બદલીને જેટલું પણ ઓછું ખવાય તેટલું ઓછું ખાવાની રીત પકડે તો તેથી તેમને ઘણોજ ફાયદો થાય.

ઉપવાસમાં નુકસાન ક્યારે થાય છે?

ઉપવાસ કેવી રીતે તોડવો એની બરાબર ખબર ન હોય ત્યારેજ ઉપવાસથી નુકસાન થાય છે; પણ ચાર પાંચ દિવસના કે તેથી વધુ દિવસના ઉપવાસ તોડવાના હોય, તેવા ઉપવાસને માટે તો તોડવાની રીત જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેથી ઓછા માટે નહિ. જો તમે એક અઠવાડીઆનો ઉપવાસ કર્યો હોય તો તે તમારી હોજરીને—પક્વાશયને બહુ નાનું બનાવી દે છે; અને સાધારણ કરતાં બહુજ ઓછો ખોરાક જીરવવાની શક્તિ તેનામાં (ઉપવાસ છોડતી વખતે) હોય છે. તેથી આ જાતના ઉપવાસ પછી ખાવાનું શરૂ કરવામાં આવે, ત્યારે બહુ થોડા ને હલકા તથા પ્રવાહી ખોરાકથીજ શરૂઆત કરવી જોઇએ, અને મનથી પણ વધુ ખાવાની લોલુપતા ન રાખતાં સંતોષ રાખવો જોઇએ. તમને એ વખતે ભૂખ કદાચ વધારે હોય તોપણ હોજરી ને આંતરડાં તો પહેલે દિવસે ભારે કે વધારે ખોરાક જીરવવાને અસમર્થજ હોય છે. આથી રોજ રોજ પક્વાશયની શક્તિ થોડી થોડી વધીને

થોડા દિવસોમાં પાછી મૂળ સ્થિતિ ઉપર પણ આવી જાય છે. હોજરીનો આકાર ભોજનના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. તેના ઉપર જેટલો દબાવ થશે તેટલીજ તે રબ્બરની પેઠે મોટી થશે. અપવાસ શરૂ કર્યા પછી જે પ્રશ્વાસ નીકળે છે, તે પણ વધારે દુર્ગંધવાળો હોય છે; પરંતુ એ પણ એક શરીરને શુદ્ધ કરવાનોજ માર્ગ કુદરતે યોજેલો છે. કેમકે એ રસ્તે પણ શરીરમાંનું ઝેર બહાર નીકળી જાય છે.

પાણી ખૂબ પીઓ

ઉપવાસ વખતે આ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે, પાણી ખૂબ છૂટથી પીવું જોઇએ. પાણીને દવાની પેઠે એકદમ નહિ પીતાં કલાકે કલાકે કે બબ્બે કલાકેજ તરસ છીપે એટલું અને પવાલુ પવાલુ પીતા રહેવું જોઇએ. એક પવાલુ પાણી પણ દરેક ઘુંટડો મોઢામાં જરા વાર ચાવીને તે પછીજ ગળે ઉતારવું. ઉપવાસના દિવસોમાં પણ રોજ ચાર શેરથી આઠ શેર સુધી પાણી પીવામાં કશુંજ નુકસાન નથી; કેમકે જો છૂટથી પાણી ન પીવાય તો લોહી એટલું બધું ઘટ્ટ થઇ જાય છે કે તે શરીરની સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં છૂટથી ફરી વળી શકતું નથી અને તેથી તે ઝેરી થયાનાં ચિહ્ન પણ દેખાઇ આવે છે.

અધુરા ઉપવાસ

કેટલાક પ્રકારના અધુરા ઉપવાસથી પણ ફાયદો થઇ શકે છે. કેટલાક માણસો પૂરા ઉપવાસ નહિ કરતાં રોજ બે કે ત્રણ નારંગી ખાઇને અથવા નારંગીનો રસ પીને રહે છે. બીજા પ્રકારનો અધુરો ઉપવાસ એ છે કે, દિવસમાં ત્રણ વાર મલાઈ ઉતારેલા દૂધનો એક એક પ્યાલો પીવો. આ દૂધ પક્વાશયને સાફ કરે છે અને ઉપવાસથી થતી ખરાબ અસરને ઓછી કરે છે. પાણીને બદલે શાકભાજીનો રસ પણ દિવસમાં કેટલીએ વાર લઈ શકાય છે. મધનો ઉપયોગ તો વળી ઉપવાસના દિવસોમાં અસાધારણ ફાયદો આપે છે. કેમકે પીવાનું પાણી મધ મેળવીને ગળ્યું કરી પીવાથી ભૂખ પણ મટે છે અને ઉત્સાહની પણ વૃદ્ધિ થતી જણાય છે. પછી તો વજન ઘટવા સિવાય બીજી રીતે તમને ખબર પણ નહિ પડે કે, ઉપવાસ ચાલુ છે. ઉપવાસને બદલે બીજાં પણ કેટલીએ જાતનાં ભોજનોની વ્યવસ્થા થઇ શકે છે. જો કે પ્રત્યેક સ્થિતિમાં પ્રવાહી પદાર્થ તો પૂરતા પ્રમાણમાં લેવો જોઇએ. બરાબર તંદુરસ્ત પુરુષ પ્રવાહી પદાર્થવિના પણ કેટલાય દિવસો સહેલાઇથી ગાળી શકે છે. ઇંગ્લેંડના ડૉક્ટર ટેનરે બે ચાલીસા કર્યા હતા. તેમણે કહ્યું છે કે, છેલ્લા ચાલીસ દિવસના ઉપવાસમાં શરૂનાં બે અઠવાડીઆં સુધી તો તેમણે પાણી પણ જરાએ પીધું ન હતું. પણ આ રીતે તો જેનું શરીર અસાધારણ તંદુરસ્ત હોય તેજ ચલવી શકે. બીજાઓને તો નુકસાનજ થાય. શરીરને શુદ્ધ રાખવાને માટે પાણીની જરૂર તો સાધારણ રીતે સર્વને માટે છે.

કથનનો સારાંશ

ઉપર કહેલી બાબતોનો સારાંશ એટલોજ છે કે, ભૂખ જતી રહી હોય કે ઘટી હોય, ત્યારે ઉપવાસ કરવો, એજ એક સારામાં સારી યુક્તિ અને ઔષધિ છે; અથવા અઠવાડીઆમાં કે મહીનામાં એક દિવસ એવો નક્કી કરી રાખવો કે જે દિવસે પોતાની જાતને પ્રશ્ન કરી શકાય કે, આજે આપણને ઉપવાસની જરૂર છે કે કેમ ? હું રજાના દિવસ પછીનો–સોમવારનો દિવસ આ કાર્યમાટે ઘણોજ સારો માનું છું. આપ પેટ ભરીને ખાવાના અભ્યાસી હશો તો તો એ પ્રમાણે કર્યા સિવાય તમને ભોજનમાં સ્વાદજ નહિ આવે; અને જો આપ હલકા ભોજનના અભ્યાસી હશો અને ખાસ કરીને હલકા ખોરાકની સાથે પથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરતા હશો, તો તો વર્ષોસુધી પણ ઉપવાસવિના ચલાવી શકશો.

કાંદા (ડુંગળી) તરફ ઘણાકો ઘૃણાની નજરે જુએ છે, પણ ઔષધિની દૃષ્ટિએ તો તેને "કસ્તૂરી" કહી છે, એ પણ ભૂલવાનું નથી. આપણા મહાન અનુભવી પ્રાચીન વૈદ્યો એને બુદ્ધિવર્ધક, વીર્યવર્ધક ને શોધક કહી ગયા છે તે પણ યથાર્થજ છે. કાચા કાંદામાં પક્વાશયમાંના સડાને રોકવાનો ખાસ ગુણ છે તે ભૂલવું ન જોઇએ. કાચા કાંદા સામાન્ય રીતે દુર્ગંધીવાળા હોય છે. જો બીજા ખાદ્ય પદાર્થોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થાય તો તો એની (કાંદાની) આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. જો કે કાચા અને પકાવેલા, બંને પ્રકારના કાંદામાં સડાને રોકવાનો ખાસ ગુણ છે; પરંતુ તેમાં પણ પકાવેલા કરતાં કાચામાં એ ગુણ વિશેષ છે.

જો તમે લાંબા કાળસુધી આરોગ્ય રહેવા ઇચ્છતા હો, તો તો તમારે ઉપવાસને જરૂરીજ માનવો પડશે; અને જો તમે તેમ નહિ કરો તો વર્ષના કેટલાયે દિવસો તમારે રોગી હાલતમાં ગાળવા પડશે. ખાટલે પડયા પછી તો તમને જણાશેજ કે ઉપવાસ કર્યો હોત તો આટલું દુઃખ ના વેઠવું પડત. આવા પ્રકારના કેટલાક અનુભવો થયા પછી તો આ વાત તમને પૂરેપૂરી સમજાશે કે, ભોજનની રૂચિ ઓછી જણાતાં ભોજન નહિ લેવાથી કેટલો બધો ફાયદો થાય છે. મનુષ્યના વિચારોજ તેની શારીરિક સ્થિતિના સૌથી જબરા ભોમિયા છે. તમને તમારૂં જીવન સરસ લાગતું હોય અને બહારની મોસમની દરકાર કર્યા સિવાય દિવસ સારો લાગે, તો તો તમે સારૂંજ આરોગ્ય ધરાવો છો એમ સમજજો; પણ જ્યારે તમને ઉદાસીનતા લાગે અને રોજનું કામ દુઃખદાયક અને ભારે જણાય તથા તમે તમારો ઉત્સાહ અને સ્વાદ ખોઇ બેસો, ત્યારે તો તમારે ઉપવાસનોજ વિચાર જરૂર કરવો જોઈએ. એક કે બે ટંકનું ભોજન છોડી દેવાથી તમે જરૂર પહેલાંના જેવા થઇ જશો. પણ જો તમે તેમ નહિ કરતાં વૈદ્ય-ડૉક્ટરનીજ પાસે પાચનશક્તિની દવા માટે દોડાદોડી કરશો, અથવા શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજનને જરૂરી ગણ્યા કરશો, તો તો તમે જરૂર બિમારીમાંજ ફસાઇ પડશો અને કદાચ શ્મશાનભૂમિનો પણ રસ્તો માપશો ! આ જાતનાં સંકટોમાંથી બચવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે, સારૂં આરોગ્ય હોય ત્યારે પણ અમુક સમયને અંતરે તો એકેક ઉપવાસ કર્યોજ કરવો.

(મૂળલેખક બર્નાર મેકફેડન. "વિશ્વમિત્ર"માંથી સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૩૬–ખાખરાના રસવિષે વધુ ખુલાસો

સ્વર્ગસ્થ રા. રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારે "ગુજરાતી"માં ખાખરાના રસમાંથી બનતી આંખની અકસીર દવા બાબતનો લેખ લખેલ હતો.

સને ૧૯૨૩ માં મારી પોતાની બંને આંખમાં મોતીઓ આવતો હોવાથી અને તે બાબત રાજકોટમાં સિવિલ સર્જન મે. ફરન સાહેબે સર્ટિફિકેટ આપતાં હું ગવર્નમેન્ટ સર્વિસમાંથી તે કારણસર બિમારીનું પેન્શન લઇ રિટાયર થયેલ છું; તેમજ મોતીઆ બાબત જેતપુરના મર્હુમ ડૉક્ટર રા. જીવણલાલ મોદી કે જે બાહોશ આંખના ડૉક્ટર અને એલ. એમ. એન્ડ એસ. હતા, તેમણે અંધારી કોટડીમાં બત્તીવડે તપાસ કરી મારી આંખમાં મોતીઓ હોવાની વિશેષ ખાત્રી આપી હતી. રા. પઢિયારની 'ગુજરાતી'માં છપાયેલ હકીકતની અંદર ફક્ત ઝાંખ, ખીલ, પડળ, ફુલું વગેરે દર્દો સ્પષ્ટ રીતે લખેલ હતાં; એટલે તેની અંદર મોતીઓ ચોખ્ખા શબ્દમાં લખેલ નહોતો તોપણ ઇશ્વિર ઉપર આસ્થા રાખી ખાખરાનાં મૂળ મંગાવીને રસ કાઢી તે આંજવાનું શરૂ કરેલ છે અને તેથી મને ઘણો ફાયદો થયેલ છે. આથી મોતીઓ ગળી ગયેલ હોય એમ લાગે છે. અને તે ઉપર ઑપરેશન કરાવવાની ભવિષ્યમાં પણ જરૂર પડશે નહિ, એમ લાગે છે. ઉપર મુજબ મને ફાયદો થતાં બીજાઓને તેનો લાભ મળે તેટલા ખાતર તે હકીકત મેં 'ગુજરાતી' 'કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ' વગેરેમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

તે ઉપરથી 'ગુજરાતી'માં તા. ૩૦–૮–૧૯૨૫ના પૃષ્ઠ ૧૩૫૩–૫૪ ઉપર તેથી થતા ફાયદા બાબત લખી છપાવેલ છે. તેમજ ઠા. વાલજી સુંદરજી વડગાદી સેમ્યુલ સ્ટ્રીટ. શ્રીદ્વારકાનાથજી મંદિર–મુંબઇવાળાએ પણ પોતાને મોતીઓ હોવાથી સદરહુ રસનો ઉપયોગ કરતાં પોતાને ફાયદો થયાનું તા. ૧૩–૯–૨૫ના "ગુજરાતી"માં પૃષ્ઠ ૧૪૩૦ પર છપાવેલ છે. તે ઉપરાંત એ દવા મારા તરફથી ઘણાને મફત આપતાં લોકોએ ફાયદો થવાનું જાહેર કરેલ છે. ટુંકામાં ખાખરાના રસથી આંખનાં દરદોમાં અને મોતીઆમાં પણ ફાયદો થયાના ઘણા અનુભવ આ ત્રણ વર્ષમાં થયા છે. આપ આ બાબત વિસ્તારથી આપને યોગ્ય લાગે તે મુજબ 'શુભસંગ્રહ'માં છપાવવાની તજવીજ કરશો તો જનસમાજને–ખાસ કરીને ગરીબ લોકોને–ઘણો ફાયદો થશે; અને જો ખંતથી

તે દવાનો ઉપયોગ કરશે તો ડૉક્ટરોની વાઢ-કાપમાંથી ઇશ્વરેચ્છા તો બચી જશે. તે રસ કેવી રીતે કાઢવો તેની વિગત નીચે મુજબ રજુ કરૂં છું:-

ખાખરાનાં મૂળ મંગાવી એક હાંડલાની અંદર તેના કટકા ભરવા. પછી જમીનમાં ખાડો ખોદી કલઇવાળું વાસણ અગર માટીનું વાસણ મૂકવું. પછી તે ઉપર હાંડલાને ઉંધું વાળવું અને હાંડલાની ચોતરફ છાણાં ખડકીને સળગાવવાં, એટલે ખાખરાનાં મૂળીઆંમાં રહેલો રસ નીચે વાસણમાં પડે છે; અને તેમાં જે ગરભાગ (કચરો) હોય છે તે નીચે જામી જાય છે અને પાતળો રસ ઉપર રહી જાય છે. તે પાતળા રસને ગાળી લેવો. તે રસમાં સુરમો આંજવાની સળી બોળી તે સળી આંખમાં આંજવાથી આંખની ઝાંખ મટી જાય છે. એ ખીલ, પડળ, ફુલું વગેરે આંખનાં દરદોમાં બીજી ઘણી દવાઓ કરતાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. આ દવા થોડા દહાડા આંખમાં આંજવાથી આંખનું એટલું બધું તેજ વધી જાય છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ચશ્મા ઉતરી જાય છે. × × × × × ×

આપના 'શુભસંગ્રહ'(ભાગ પહેલા)માં આંખનાં ફૂલાંનો અકસીર ઉપાય બતાવેલ છે તેમાં ખાખરાના રસથી છારી વળવી, ઝાંખ આવવી, ફૂલું પડવું એનો ખાખરા સિવાય બીજો ઉપાય બતાવેલ છે; પરંતુ તેની અંદર ખાખરાના રસથી મોતીઓ તેમજ ઝામરવાને ફાયદો થાય છે એમ લખેલ નથી, તેથી જો આપ મારી વિનતિ ધ્યાનમાં લઈ મોતીઆ બાબત અનુભવસિદ્ધ ખાખરાના રસસંબંધે છાપશો અને સાથે સાથે તે કાઢવાનો પ્રયોગ પણ બતાવશો તો લોકોને ફાયદો થશે અને યાજ્ઞિક લક્ષ્મીરામ રામજીના શુભસંગ્રહમાં થયેલ લખાણથી લોકો ગભરાશે નહિ; કારણ કે ઉપાય બહુજ સહેલો છે.

લિ૦ ભૂરાભાઈ કસલચંદ મહેતા-પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મું૦ વઢવાણ શહેર

ઉપલી બાબત એ ગૃહસ્થના તા. ૭-૯-૨૬ ના પત્રમાંથી લીધી છે. જેમને કાંઈ પણ વધુ પૂછવું હોય તેમણે મુકામ **વડીયા (કાઠિયાવાડ)** એ શિરનામે તેમને પૂછવું. અત્ર તરફથી કેટલોક ખુલાસો પૂછતાં તેમણે વિશેષમાં નીચે મુજબ લખી મોકલ્યું હતું:-

(૧) મૂળના કકડા આખા ને આખા માટલામાં ઉભા મોઢામાં થઇ રાખવા, અધકચરા કરવાની જરૂર નથી.

(૨) કકડા પાણીથી ધોવાની જરૂર નથી. ધૂળ લાગેલી હોય તો કપડાથી લૂછી નાખવી.

(૩) જે દિવસે મૂળ આવેલાં હોય તે દિવસે રસ કાઢવાથી વધારે નીકળશે. જેમ વધુ વખત જશે તેમ મૂળીઆં સૂકાવાથી રસ પણ સૂકાઇ જશે.

(૪) બશેર-ત્રણશેર મૂળનો આશરે અર્ધોશેર રસ નીકળશે; પરંતુ જે વાસણ જમીનમાં ખાડો ખોદીને રાખવાનું છે, તે વાસણની નીચે-એટલે કે ખાડામાં-પાણી છાંટવું, નહિતર થોડો રસ નીકળે તે તો અગ્નિને લીધે બળી જાય છે.

(૫) વાસણના મોઢાની અંદર મૂળીઆં નાખ્યા પછી તેના મોઢા ઉપર કપડું ઢાંકી માટીથી અગર લોટથી કાંઠે કાંઠે છાંદી લેવું અને તે ઘડો અગર માટલું નીચેના ઠામમાં ઉંધું વાળવાનું છે, તેથી તેની નીચલી બાજુએ કાણું પાડવાની જરૂર નથી.

ત્યારબાદ નીચે જે રસ પડેલો હોય, તે કપડાથી ગાળીને શીશી ભરી લેવી અને જે ગર (જાડો) ભાગ રહે છે તે પણ બહુ ઉપયોગી છે. પણ તેના અનુપાનની મને ખબર નથી. હું રોજ આંખમાં આંજવાના ઉપલા રસમાં ત્રણ સળી બોળી પાન ઉપર લગાવી ઘણું કરી દરરોજ સવારે ખાઉં છું, અને તેથી મને જઠરાગ્નિ તેજ રહે છે, ભૂખ બહુ લાગે છે. (જો કે હું અમુક રોટલીથી વધારે ખાતો નથી,) દસ્ત સાફ લાવે છે.

૧૩૭–શાક અને ફળસંબંધી ઉપયોગી હકીકત

આપણા ગુજરાતમાં ખાવા ન ખાવાની બાબતમાં વહેમ અને ઉંધી માન્યતા ઘણી છે. જે જાતનો ખોરાક ઘણા પ્રમાણમાં લેવો જોઇએ, તે લેતાં લોકો ડરે છે અને જો તે ખાય છે તો તે ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાય છે; અને જે ચીજોથી ડરતા રહેવું જોઇએ તે ચીજોને ઘણી પ્રિય ગણી તેમનું ખૂબ સેવન કરીને લોકો હેરાન થાય છે. વળી કેળાં, કેરી, ટેટી જેવાં ઉત્તમ ફળો વધારે ખાઇને તેનો ફાયદો મેળવવાને બદલે ઉલટા લોકો હેરાન થાય છે. આ સ્થળે જે વસ્તુઓ ખોરાક અને દવા બન્નેની ગરજ સારે છે અને જે ખાવાથી શરીર નિરોગી રહે છે, તેવી વસ્તુઓની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

જો આપણે ઈશ્વરની લીલા તરફ નજર કરીએ તો તેણે ઝાડનાં ફૂલોમાં તરેહ તરેહના રંગ, વાસ અને વળી કેટલાંક ફૂલોમાં તો મીઠાશ પણ મૂકી છે. તેણે જે જે બનાવ્યું છે તે સકારણ છે. તેમના રંગ, વાસ અને મીઠાશથી જીવજંતુઓ લોભાઇને તેમની પાસે જાય, તેમનાપર બેસે અને એક ફૂલની પરાગ બીજે લઈ જઈ ફળ–બંધારણ કરે એવી કુદરતની ઈચ્છા છે. તેજ પ્રમાણે માણસનું મન લલચાઇને અમુક વસ્તુઓને ખાસ ગ્રહણ કરે તેટલા સારૂ તેમનામાં તરેહ તરેહના રંગ, વાસ અને સ્વાદ મૂક્યાં છે. કોઈ વખત જ્યારે આપણે શાક અને ફળાદિના બજારમાં જઈ ઉભા રહીએ અને જો તે બરાબર ગોઠવેલ હોય તો તેને જોઈ આપણી નજર તેમનાપર ઠરી જાય છે; અને તેની વાસથી આપણા મોંમાં રસ ઝરે છે. જે ચીજોને જોઈ કુદરતી રીતે આપણું મન લલચાય, તે ચીજોનો વહેમ કે ખોટી માન્યતાને લીધે ત્યાગ કરવો કે તેનાથી ડરીને થોડીક ખાવી એ ઇષ્ટ નથી.

જે શાકભાજી તરફ માણસનું મન સ્વાભાવિક રીતે લલચાય છે તેનાં નામ રિંગણ, દુધી, મૂળા, કોબીજ, કોલી ફ્લાવર, બટાકા, કાંદા અને ભાજી છે. બટાકા લગભગ સઘળાને પ્રિય હોય છે. બટાકામાં વીસ ટકા ઉપરાંત પૌષ્ટિક તત્ત્વો છે અને તે ખાધે ઘણા સારા છે. તેમાં રહેલાં તત્ત્વોથી માણસને 'સ્કર્વી' જેવો રોગ લાગુ પડતો નથી. આ બટાકાને પાણીમાં બાફી નાખવાથી તેમાંનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ઓગળી જાય છે. જેમણે વગર બાફેલા અને બાફેલા બટાકા વચ્ચેના સ્વાદમાંનો તફાવત અનુભવ્યો હશે, તે ખાત્રીથી કહી શકશે કે, બાફ્યા વગરના બટાકામાં બાફેલા બટાકા કરતાં વધારે મીઠાશ છે. આ મીઠાશ પૌષ્ટિક તત્ત્વોની છે.

બટાકા સાથે કાંદાનો નિકટ સંબંધ છે, તે કાંદા–બટાકાનું એકત્ર શાક ખાનારા કહી શકશે; તેથી હવે તેની વાત કરૂં છું. કાંદા તો ગરીબ લોકોની કસ્તૂરી છે એમ તેને માટે લોકવાયકા છે. તેમાં ગંધકનાં તત્ત્વો ઘણા પ્રમાણમાં છે, ને તે ખાવાથી શરીર નિરોગી રહે છે. આપણા શરીરમાં ગંધકનાં તત્ત્વો છે અને તેની ખોટ કાંદા ઘણી સારી રીતે પૂરી પાડે છે. કાંદા ખાનારને દસ્ત સાફ આવે છે. સાંજે રાંધેલા પુષ્કળ કાંદા ખાધા હોય તો સવારના જાણે રેચ લીધો હોય એમ થાય છે. આવાંજ તત્ત્વો જૂદી જૂદી જાતની ભાજી વગેરેમાં પણ છે અને તે ખાવાની વૈદ્યો પણ સલાહ આપે છે. આ ઉપરાંત કાચા કાંદાનું કચુંબર ખાધાથી જઠર મજબૂત બને છે અને તે ખોરાક વધારે સારી રીતે પચાવી શકે છે. કોબીજ, વેંગણ, કોલી ફ્લાવર, મૂળા, તાંદલજો, મેથીની ભાજી અને બીજી ભાજીઓમાં ૧થી ૫ ટકાસુધી પૌષ્ટિક ખોરાક છે, ત્યારે બાકીનાં તત્ત્વો લોહી શુદ્ધ કરનાર અને રેચક છે. આ શાકો ખાનારાઓને રેચ લેવાની જરૂર નથી રહેતી.

ગાજર શક્તિવર્ધક છે. ગાડીમાં ફરનારા ઘોડાઓને ગાજર ખાસ ખવડાવવામાં આવે છે, તેનું કારણ આજ છે; પણ સમજુ માણસો પોતાની અક્કલનો દુરુપયોગ કરી તેને નાપાક બનાવી બેઠા છે; અને તે ગ્રહણ કરવાથી પાપ થાય છે, એમ પણ કેટલાક માને છે. સેંકડે એકાદ જણને તે નડતા હોય એમ લાગે છે ખરૂં, પણ તેથી કરીને તે છેક ખરાબ છે, એમ કહી શકાય નહિ. તેના રંગથી અને તેમાં રહેલી મીઠાશથી મન લલચાય છે, ને તે મના કરેલી ચીજ હોવા છતાં પણ ઘણા તે ખાય છે. જો કોઈ શાક ખાવાથી માંદા થવાય તો તે પાકું થઈ ગયેલું આરીઉં છે.

આ ખાવાથી તાવ આવવાનો સંભવ છે, માટે તે ન ખવાય તો સારું. જ્યારે વરસાદ ન હોય અને તેને લીધે થયેલી શરદી દાખવતી ન હોય, ત્યારે તે ખાવાથી બાદી થતી નથી. આ ઉપરાંત દરેક લીલી શાકભાજી; ફળ વગેરેમાં વીટામીન નામનું એક તત્ત્વ છે, જેથી શરીરને કૌવત અને સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કાચા શાકમાં તે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, જ્યારે રાંધેલા શાકમાં તે ઓછું માલમ પડે છે. આમ હોવાથી જ્યારે બને ત્યારે, કચુંબર ખાવાની ભલામણ વૈદ્ય–દાક્તરો કરે છે. આવાં કચુંબર કાકડી, કાંદા, મૂળા વગેરેનાં થઈ શકે છે.

હવે ફળની વાત કરીએ. દરેક ઋતુમાં આપણે ત્યાં કંઈક ને કંઈક ફળ તો થાય છે. આ ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોમાંથી ઘણી ઘણી જાતનાં ફળો બજારમાં આવે છે. કેરી, કેળાં, પપૈયાં, જમરૂખ, બોર, સીતાફળ, ટેટી, તડબુચ, નારંગી, સફરજન, દાડમ, લીંબુ, પીચ વગેરે અનેક ફળો બજારમાં મળે છે. આપણે આ પૈકી ઘણાંજ થોડાં ફળો ખાઇએ છીએ. જમરૂખ બંધકોશ કરનાર, સીતાફળ તાવ લાવનાર, બોર ઉધરસ કરનાર, પપૈયા ગરમ; વગેરે વગેરે કહી તેનો વપરાશ આપણે ઓછો કરી હાથે કરીને હેરાન થઇએ છીએ. આ ઉપરાંત બીજો એક મોટો દોષ આપણામાં છે. કેળાં અને કેરી જેવાં મીઠાં ફળોને ખાતી વખતે તેમાં આંવેલી કુદરતી મીઠાશ જાણે ઓછી હોય તેમ તેમાં ખાંડ ભેળવીએ છીએ અને જે પદાર્થ પચવામાં ઘણો ભારે છે, તે શરીરમાં દાખલ કરી પચાવનારા બધા અવયવોને નાહકની ઘણી તસ્દી આપીએ છીએ, તેથી હજી બીજી પણ એક અવક્રિયા થાય છે. તેમાં પુષ્કળ ઘી નાખવામાં આવે છે. ઘી નાખવાથીજ શરીરનું કાઠું બંધાય છે, એમ માનીને આમ ઘી ભેળવવામાં આવે છે. કેળાં, ઘી ને ખાંડ એકઠાં છુંદી લચકો કરેલો જેમણે જોયો હશે, તેમને મગજપર તેથી થયેલી ગંદવાડની છાપ કદી ભૂંસાશે નહિ. ક્યાં દેખાવે સુંદર અને કુદરતી સ્વાદવાળાં પાકાં કેળાં અને ક્યાં એ ચીકણો લચકો! કેરીમાં ખાંડ નાખવામાં આવે કે તરતજ તેની કુદરતી મીઠાશ જતી રહે છે; ને તેમાં ઘી નાખે એટલે તેનો કુદરતી સ્વાદ દૂર થઈ જાય છે. આવી રીતે ફળને ખાનારાઓ તેથી થતા અનેક લાભો ગુમાવીને પોતે ગેરલાભ ભોગવે છે અને દુઃખી થાય છે.

આપણા અને પરદેશી લોકોના ખોરાક વચ્ચે એક મોટો ફરક એ છે કે, તેઓ રોજ કંઇ ને કંઇ ફળ ખાય છે, ત્યારે આપણે મોસમમાં કેટલાંક ફળો ખૂબ ખાઇને હેરાન થઇએ છીએ; અને બીજી વખતે વહેમથી કે મોંઘવારીથી ડરીને ફળ તરફ નજર પણ કરી શકતા નથી. ફળવાડી એ સારામાં સારી દવાશાળા છે, તેથી અહીં થોડાં ફળોના ગુણો દર્શાવીશું.

સૌથી ઉત્તમ ફળ સફરજન છે. તેમાં ફૉસ્ફરસ ઘણા પ્રમાણમાં હોવાથી તે મગજને શક્તિ આપે છે. તેમાં રહેલા ક્ષારો વગેરેથી પિત્તાશય ચપળ થાય છે. બેઠાખાઉ થઇ ગયેલા લોકોને આથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એ કુદરતી રેચ છે. તે ખાનારની ચામડી અને ચહેરો સારાં રહે છે. સ્કૅન્ડીનેવીઆના અસલી લોકો એમ માનતા કે, દેવતાઓને જ્યારે નિર્બળતા દાખવે, ત્યારે તેઓ શારીરિક તેમજ માનસિક અશક્તિ દૂર કરવા સારૂ સફરજનનો ઉપયોગ કરતા. આ ફળનું સેવન કરનારને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિઃસંશય છે. કેળાંમાં પણ ફૉસ્ફરસ ઘણો છે અને મગજમારીનું કામ કરનારાઓને માટે તેની ભલામણ કરવામાં આવે છે. ટાઇફૉઇડ જેવા તાવવાળાઓને પણ પાછળથી સૂકવેલાં કેળાંના લોટની કાંજી આપવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. કેળાંમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણોને લીધેજ તેને આપણે પવિત્ર માની પૂજા વખતે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. રાત્રે જો કેળું ખાધું હોય તો બંધકોશ ટળે છે, એમ કેટલાંક માને છે. સ્ટ્રોબરી અને પીચમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ છે; અને જેમનું લોહી ફિક્કું પડયું હોય તેઓ જો આ ફળોનું સેવન કરે તો તેમનામાંથી ગયેલી રતાશ પાછી આવે છે.

નારંગી, દાડમ અને લીંબુ લોહીને સ્વચ્છ કરનારાં, મગજને શાંતિ આપનારાં, જઠરાગ્નિને તેજ કરનારાં તથા પૌષ્ટિક ફળો છે. દાડમમાં ઠળીઆ ખાઈ જવા ન જોઇએ. કેટલેક ઠેકાણે આ ફળોનો રસ કાઢી તેને પીવામાં આવે છે. આ રસ ઘણોજ મધુર અને શાન્તિ આપનારો છે. પાકી કેરી પૌષ્ટિક છે. તેમાં રહેલી મીઠાશ એ એકદમ પચી શકે એવી ખાંડને લીધે છે. તેમાં રહેલાં કેટલાંક

તત્ત્વોથી પિત્તાશય મજબૂત બને છે. પપૈયામાં પણ તેવાંજ તત્ત્વો છે. તે ઉપરાંત પપૈયા પેટની બાદી-ને તોડી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. દ્રાક્ષ પૌષ્ટિક છે; અને તેથી લોહી સાફ થાય છે. એ ખાવાથી માણસનું મન પ્રફુલ્લિત થાય છે અને તેનાથી સ્ફૂર્તિ આવે છે. અંજીર, દ્રાક્ષ વગેરે ઝીણાં બી-વાળાં ફળોની અંદર રહેલી મીઠાશ એમાં જલદી પચે એવી ખાંડને લીધે છે, તેથી તેવાં ફળો પૌષ્ટિક છે. તેમાં રહેલા તેજાબી પદાર્થોથી લોહી સુધરે છે; અને તેનાં બીને આપણે પેટમાંઉતારી દઈએ છીએ તે રેચક નીવડે છે. બોરમાં પણ મીઠાશ અને તેજાબી પદાર્થો છે, તેથી પણ ઘણો લાભ થાય છે. વળી તેમાં રહેલાં કેટલાંક તત્ત્વો રેચક હોવાથી બહુ ખાધાં હોય તો દસ્ત સાફ આવે છે. આપણા લોકો કેટલાંક ફળ ખાવાથી હેરાન થાય છે, તેનું કારણ ફળ નથી; પણ એક તો તેનાપર અવક્રિયા કરીએ છીએ તે છે, અને બીજું કારણ તેવાં ફળો જ્યારે ખાઇએ છીએ ત્યારે પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપણે તે ખાઇએ છીએ તે છે. જે લોકોને તંદુરસ્ત રહેવું હોય અને તેમ ર-હેવા સારૂ જેમને દાક્તરની મદદ નજ લેવી હોય તેમણે અન્નની સાથે શાક અને ફળનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો.

("ગુજરાત શાળાપત્ર"ના એક અંકમાં લેખકઃ-શ્રી. હરરાય અમુલખરાય દેસાઇ)

૧૩૮–અગત્યની થોડીક ઘરગતુ સૂચનાઓ

દીવામાં ડુંગળીનાં છોડાં નાખવાથી ફુદાં તેની પાસે આવશે નહિ.

એક શેર (૪૦ તોલા) કપડાં ધોવાના સાબુમાં સાડાસાત તોલા ટંકણખાર ભેળવીને કપડાં ધોવાથી સાબુ ઓછો વપરાશે અને કપડાં બહુ જલદી સ્વચ્છ થશે.

કાનમાં કાનખજુરો કે બીજું જીવ–જંતુ પેસી જાય તો પિલુડીના પાનનો રસ કાનમાં નાંખવાથી કીડા મરી જશે અને બહાર નીકળી આવશે.

બાળકના પેટમાં માટી ગઈ હોય તો થોડુંક પાકું કેળું મધમાં મેળવીને ખવડાવવાથી માટી બહાર નીકળી જશે.

શૌચ જતી વખતે દાંત બરાબર ભીડેલા રાખવાથી દાંતનું કંઇ પણ દર્દ થશે નહિ.

પગ ધોતા પહેલાં માથું ધોતા રહેવાથી મગજ કદી પણ નબળું નહિ પડે.

ભોજન કર્યા પછી પિશાબ કરી આવવાથી મૂત્રેન્દ્રિયસંબંધી કોઇ પણ રોગ થતો નથી.

ડુંગળી(કાંદા)ના એક તોલો રસમાં મધ મેળવીને કેટલાક દિવસ પીવાથી બળ અને વીર્ય વધે છે.

ગાયના દૂધમાં અફીણ અને જાયફળ ઘસીને નાક અને માથા ઉપર ચોપડવાથી સળેખમમાં આરામ થાય છે.

લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસીને ચાટવાથી દસ્ત સાફ આવે છે તથા પેટનો આફરો મટે છે.

મોરનાં પીંછાંમાંના વાળ બાળીને તેની એક માસા રાખમાં છ માસા મધ મેળવીને ચાટવાથી ઓડકાર અને ઉલટીમાં અવશ્ય આરામ થાય છે.

લીમડાની નવટાંક અંતરછાલ બશેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી. દોઢશેર પાણી રહે ત્યારે ઠંડુ પાડીને ગાળી લેવું. આ પાણીથી ઘા ધોવાથી તેમાં જલદી આરામ થાય છે અને તે પાકતો નથી.

ત્રણ કે ચાર માસા હીંગ પાણીમાં ઓગાળીને પાવાથી અફીણનું ઝેર ઉતરી જાય છે. અથવા ડાબલીમાં અફીણની સાથે હીંગનો નાનો કકડો રાખી મૂકવાથી અફીણની અસર રહેતી નથી.

(૧૯૨૬ ઑક્ટોબરના "ચાંદ" ઉપરથી અનુવાદિત)

૧૩૯—શરીર સંભાળવાની સૂચનાઓ

અળસીની ચા—ખાંસી અને મૂત્રદોષનો અકસીર ઈલાજ

અળસીની ચા જે અંગ્રેજીમાં 'લિન્સિડ ટી' તરીકે ઓળખાય છે અને જે જૂની ખાંસી તેમજ મૂત્રદોષનો અકસીર ઇલાજ છે, તે એ જાતના દર્દીઓને અજમાવવાની મજબૂત ભલામણ કરૂં છું. તેને બનાવવાની રીત હું નીચે રજુ કરૂં છું:—

બે ડ્રામ જેટલું જેઠીમધનું છુંદેલું મૂળિયું અને એક ઔંસ અળસી લેવી. અળસીને છુંદવી નહિ. આ બંનેને એક પેંટ જેટલા ઉકાળેલા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં નાખો. આ વાસણને ચાર કલાકસુધી દેવતા આગળ રાખી મૂકો. આ પછી આ મેળવણી મસ્લિન અથવા કેલિકોના કપડામાંથી ગાળી કાઢો અને તેને કાવા કે ઉકાળાતરીકે પીવાના ઉપયોગમાં લેશો તો તમારી ગમે તેવી જૂની ખાંસી કે બલગમ દૂર થઇ જશે; એટલુંજ નહિ પણ પેસાબને લગતા રોગો દૂર થઇ દર્દીઓને ઘણી રાહત અને આરામ મળશે.

"ડૉક્ટર! મને કાંઈ શક્તિની દવા આપો."

આવી માગણી આજકાલ દર્દીઓમાં ઘણી સાધારણ થઇ પડી છે, પણ નામાંકિત તબીબોનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, શક્તિની દવાથી મગજના તંતુઓના ક્રમને પુષ્ટિ મળી શકતી નથી. શરીરનું પુષ્ટિકારક બંધારણ શક્તિની દવાથી નહિ પણ યોગ્ય ખોરાકથીજ થઇ શકે છે. શક્તિની દવા, હયાત સ્થિતિને ખરેખરી રીતે સુધાર્યા વિના માત્ર સારી લાગણીજ પેદા કરી શકે છે. આ સિવાય શક્તિની દવા જેને 'ટૉનિક'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે, તે શરીરના બંધારણ ઉપર વધુ સારી અસર કરી શકતી નથી.

જર્મન પેથોલૉજીસ્ટો શક્તિની દવાની વિરુદ્ધ મજબૂત અભિપ્રાય રજુ કરે છે. શરીરને મળતી સર્વથી વધુ શક્તિ દવાથી નહિ પણ યોગ્ય ખોરાક, તાજી હવા, યોગ્ય કસરત અને ઠંડા પાણીવડે નહાવાથી મળી શકે છે. શરીરને સર્વથી વધુ શક્તિ ઘરની બહાર સૂવાથી મળી શકે છે. સવારના પહોરમાં ઠંડા પાણીનો 'બાથ' સર્વથી સરસ શક્તિ આપનાર સાધન છે. એનાથી વધુ શક્તિ બીજાં કોઇ પણ સાધનથી મળી શકવાની નથી. અગર જો ઠંડો 'બાથ' લઈ શકાતો ન હોય તો ઠંડી હવાનો 'બાથ' તેની જગો રાખી શકે એમ છે.

બાળકોને ખરજવું

બાળકોને ખરજવું થવું ઘણું સાધારણ છે. એનું મુખ્ય કારણ અજીર્ણ છે. બચ્ચાંઓને ખરજવું જણાતાં તેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. આવાં બચ્ચાંઓને દિવસમાં બે-ત્રણ ઝાડા થવા જોઇએ છે. જુવાન બાળકોને થતું ખરજવું ગાયના દૂધને પણ આભારી હોય છે. એવા વખતે દૂધનો ખોરાક ઓછો કરી નાખવાની ઘણી જરૂર છે. કોઇ કોઇ વખતે દૂધનો ખોરાક દિવસો-સુધી મુલતવી રાખવો પડે છે. આ વેળાએ બાળકોને તરકારીની પુરી કરી આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. વળી 'મોલ્ટ સુગર' એટલે કે ભીંજવી કોહોવડાવેલા જવની ખાંડ દરરોજ એકથી બે ઔંસ જેટલી આપવાથી ઘણો ફાયદો થતો માલમ પડી આવશે.

જ્યારે ખરજવાથી ચામડી રાતી થઇ સૂજી આવેલી માલમ પડે, તે વખતે તે ઉપર લેનોલીન ક્રીમ લગાડવાથી જરૂર ફાયદો થયા વગર રહેશે નહિ. આ ક્રીમની સમજ અને તેની બનાવટની રીત મેં નીચલી બાબતમાં સમજાવી છે, જે ઉપર વાચકોનું હું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચું છું.

ચામડી માટે પુષ્ટિકારક ખોરાક

આપણી ચામડી અનેક કીસમના દર્દોથી પીડાય છે; કેમકે ચામડીનાં દર્દો અનેક કીસમનાં હોય છે. ઘણી વેળાએ લોકો વિલાયતી બનાવટના અનેક કીસમના 'સ્કીન ફુડ' વાપરે છે કે

ચામડીમાં કાંઈક તેજી આવી શકે. આ 'સ્કીન ફુડ' મોટા ભાગે સાધારણ ઑઈન્ટમેન્ટ કે મલમ હોય છે, કે જે ડુક્કરની કે બીજી ચરબીઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને તેને ખૂબ સુગંધીદાર કરવામાં આવે છે. એટલું જરૂર યાદ રાખજો કે, ચામડી ઉપર કાંઇ પણ દવા ઘસવાથી કે લગાડવાથી તેમાં સુધારો થઈ શકવાનો નથી. ચામડી કાંઇ હોજરી નથી. ચામડી તો દમ લેનારી અને બહાર કાઢી નાખનારી ઇંદ્રિય છે. ચામડી બહાર કાઢે છે, તે જવલ્લેજ કાંઈ અંદર લે છે. તે ભીનાશ પોતામાં લે છે, પરંતુ તે પણ ઘણાજ નાના પ્રમાણમાં. ઘસારા(ફ્રીક્શન)થી ચામડીનું સર્ક્યુલેશન સુધરે છે અને આવી રીતે તે પોતે પોતાના પોષણમાં મદદ કરે છે.

જ્યારે ચામડીમાં કુદરતી તેલ અપૂર્ણ હોય છે, ત્યારે તેને કોઇક રૂપમાં દરરોજ તેલ લગાડવાની જરૂર છે. ચામડી માટેનો સર્વથી ઉત્તમ ખોરાક નીચલી મેળવણીવાળું તેલ છે, જે ન્યુર્યોર્કના ઘણાજ પ્રખ્યાત ચામડીના ખાસ તબીબની બનાવટ ઉપરથી હું નીચે રજુ કરૂં છું:-

લેનોલીન ૨ ઔંસ, બોરો-ગ્લીસરાઈડ ૧ ઔંસ અને સફેદ વેસેલીન સાથે બનાવેલી કોલ્ડ ક્રીમ ૬ ઔંસ. આ મેળવણી ચામડી માટે તદ્દન સલામત સમજવી. જ્યારે ચામડી સૂકી માલમ પડતી હોય અથવા તે તડતડતી હોય યા ફાટી ગઇ હોય, ત્યારે આ મેળવણી ચામડીને દરરોજ લગાડવાથી બિલકુલ આરામ થવાનો સંભવ રહે છે. જ્યારે ચામડી લાલ થઈ સૂજી આવી હોય, ત્યારે ઉપલી એકંદર મેળવણીના દર એક ઔંસે ૧૦ ગ્રેન કારબોલિક એસિડ અથવા મેન્થોલ ક્રીસ્ટલ્સની મેળવણી ઉપલી મેળવણીમાં ઉમેરવી. ઘણીજ ચીડ લાગતી હોય તો (૧૨૦ ડીગ્રી ફારેનહાઇટ) જેટલું ગરમ પાણી તેને લગાડવું અને તે પછી ઉપલી ? મેળવણી જે મેનોલીન ક્રીમના નામથી ઓળખાય છે, તે લગાડવાથી આરામ થઈ જશે.

હોજરીની મુખ્ય ફરજ શી છે ?

હોજરી અથવા જઠર શરીરના અન્નમાર્ગનો એક ભાગ છે. અન્નમાર્ગમાં આ ભાગ ઘણો પહોળો છે. હોજરીનો ભાગ ખોરાક અને પાણીનો 'રિઝર્વૉયર' એટલે કે હોજ કે તળાવ જેવો છે. તેનું કામ ખોરાકને છાશ જેવો બનાવવાનું છે. દાખલાતરીકે રોટલીનો એક જથો હોજરીમાં ઉતરે છે. હોજરીમાં તેના દાખલ થયા પછી થોડાજ વખતમાં તે આસપાસ હીલચાલ કરવાનું શરૂ કરે છે. આમ બનવું હોજરીની અદ્દભુત હીલચાલને આભારી છે. આ રોટલીના જથાને હોજરીના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગસુધી હડસેલી દેવામાં આવતો હોવાથી આ ખોરાકમાં ફેરફાર થવા માંડે છે અને બે કલાકના અરસામાં તે છાશને મળતા આવતા પ્રવાહીમાં બદલાઈ જાય છે. તબીબો તેને ચીમીના નામથી ઓળખે છે. એવી રીતનો ફેરફાર કરવો તે હોજરીનું મુખ્ય કામ છે.

હોજરીની શરીરના બીજા ભાગો સાથે અજબ હમદર્દી એટલે કે એકસરખી લાગણી હોય છે, પણ હોજરીને મગજ સાથે તો સર્વથી વધુ સંબંધ હોય છે. આ બાબતના સંબંધમાં હવે પછી ખુલાસાવાર લખવાનો ઇરાદો રાખું છું.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૧૪૦—મારા કરતાં સૌ સારાં

મને સવારમાં ફરવા જવાની ટેવ છે. પ્રાતઃકાળની શુદ્ધ હવા મનુષ્યોને નવજીવન આપે છે. જ્યારે જ્યારે હું ઘેર હોઉં છું, ત્યારે સવારમાં ફરવા જવાનું તો એક પ્રકારના નિયમ જેવુંજ થઈ ગયું છે. એક દિવસ સવારમાં ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે વાયુની પરમાર્થવૃત્તિ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો.

પશ્ચિમનો વાયુ વાતો હતો. મેં વિચાર્યું કે, કેટલી મહેનત પછી આ પવન અહીં આવ્યો હશે? ક્યાંથી આવ્યો, કેટલા ઉપકાર કર્યા, એનો અંદાજ કોણ કાઢી શકે? ભારતનો પશ્ચિમસાગર અહીંથી લગભગ ૬૦૦ માઈલ દૂર હશે; પણ તેની આગળ આફ્રિકાસુધી માત્ર સમુદ્રજ સમુદ્ર છે. સંભવ છે કે ત્યાંથી પશ્ચિમના પ્રદેશો, પહાડો, નદીઓ, સમુદ્રો, મનુષ્યો અને જીવજંતુઓને જીવન આપતો આપતો તે અહીં આવ્યો હશે; અને હવે અહીંના લોકોને સુખ આપીને પોતાના કર્તવ્યપાલનને માટે શાંતભાવથી પૂર્વના દેશો તરફ આગળ વધશે.

મેં વિચાર્યું કે, આ હવા આટલી બધી સેવા કરે છે, છતાં પણ વર્તમાનપત્રોમાં તેની ચર્ચા કેમ થતી નથી? હવાને મેં કહ્યું કે "હવા! તું સંસાર ઉપર આટલા બધા ઉપકાર કરે છે, પરંતુ તારી સેવાની પ્રશંસા હું વર્તમાનપત્રોમાં તો કદી પણ વાંચતો નથી. તું જે કંઈ કરે તેને મીઠું-મરચું ભભરાવીને વર્તમાનપત્રોમાં છપાવ્યા કરને." ત્યારે હવાએ કહ્યું કે "ક્યું વર્તમાનપત્ર સારૂં છે?" મેં કહ્યું—"જુદી જુદી ભાષામાં એવાં ઘણાંય વર્તમાનપત્રો છે. તેમાં તારી પ્રશંસા છપાવ્યા કર." હવાએ પૂછ્યું—"શું સૂર્યલોક અને ચંદ્રલોકમાં પણ તમારાં છાપાં જાય છે?" મેં કહ્યું—"ત્યાં તો નથી જતાં."

હવાએ મારી મૂર્ખતા ઉપર હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું કે "તમે ખરેખરા કૂપમંડૂક છો, તમારે મન થોડાજ લોકોનું બ્રહ્માંડ છે; મેં તો પ્રાણીમાત્રની સેવાનું વ્રત લીધું છે અને મારૂં વર્તમાનપત્ર તો મારા ઈશ્વરનું હૃદય છે. ત્યાં બધી ખબરો આપોઆપ પહોંચી જાય છે. સારી-ખોટી સૌ વાતો ત્યાં છપાય છે. કોઇપણ વાતનો ત્યાં પક્ષપાત હોતો નથી. કોઇના કહેવાથી ત્યાં કોઇ ખબર છપાતી નથી. સાચી ખબરો તો ત્યાં આપોઆપ છપાઈ જાય છે. હું તમારા જેવી મૂર્ખ નથી કે વિજ્ઞાપનબાજીના વાડાઓમાં ફસાઈ પડું. નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ચૂપચાપ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી, એજ મારો ધર્મ છે; અને મારા સ્વામીને પણ એજ પ્રિય છે. તમે પણ મારૂં અનુકરણ કરો તો સારી વાત."

હવાના આ સ્પષ્ટ શબ્દો મને બહુ ખરાબ લાગ્યા. હું શું હવા જેવી જડ વસ્તુનું અનુકરણ કરૂં?! મનમાં તો થયું કે, એકાદ ભાષણ ભરડી મારૂં! વર્તમાનપત્રોમાં તો તેનાં મનોહર વર્ણનો છપાશેજ; પરંતુ હવાને તો "લગન લગી પ્રભુ પાવનકી!" તેને મારૂં ભાષણ સાંભળવાની ફુરસદ ક્યાંથી મળે? તે તો "कामये दुःखतप्तानां प्राणीनामार्तिनाशनम्" એમ ગાતી ગાતી ચાલી નીકળી.

આથી પછી મેં તો મારો બધો ક્રોધ ઉંટ ઉપર ઢોળ્યો. વાત એમ છે કે, રસ્તામાં એક ઉંટ મહાશય થાક ઉતારવા માટે હાથપગ પછાડીને ધૂળ ઉછાળતા હતા. મેં તો ઉડતી ધૂળથી અકળાઈ જઇને ક્રોધપૂર્વક ઉંટને કહ્યું કે "તું ભારે ગમાર છે; પશુ તો છેજ, પણ તારામાં જરા પણ અક્કલ નથી. અમે જે રસ્તે થઇને જઇએ છીએ, ત્યાં ગરીબ મનુષ્યો પણ એક બાજુ ઉભાં રહી નમીને પ્રણામ કર્યા કરે છે. અમે જ્યારે જ્યારે ફરવા જઇએ છીએ, ત્યારે ત્યારે અમારા લઠ્ઠધારી નોકરો રસ્તામાં ચાલનારાઓનો નાકે દમ લાવી દે છે. તેં તો નમીને પ્રણામ કરવાનું તો વેગળું મૂક્યું, પણ ઉલટી ધૂળ ઉછાળવા માંડી! આથી માલમ પડે છે કે, તું ગમાર પણ છે અને ધૃષ્ટ પણ છે."

આ ઉપરથી ઉંટે પોતાનો વ્યાયામ તો બંધ કર્યો, પણ મારી વાતો ઉપર ખડખડાટ હસી પડયું. તેણે કહ્યું કે "તમે મૂર્ખ તો છોજ, પરંતુ અભિમાની પણ છો. હમણાંજ તમે પવનને ઉપદેશ આપવાની ધૃષ્ટતા કરતા હતા. પણ પવન તો આદર્શ સેવક છે અને ઈશ્વરભક્ત એટલે છે. તેણે તમને કંઇ કહ્યું નહિ. પરંતુ મારી સાથે એવી ધૃષ્ટતા નહિ કરતાં મનમાંજ

ફુલાયા કરો કે, મારા કરતાં તમે બહુજ આગળ વધેલા છો." મેં કહ્યું-"ઉંટ ! તું પશુ થઇને મનુષ્યને ઉપદેશ આપવા બેઠું છે? મને તારી બુદ્ધિ ઉપર દયા આવે છે." ઉંટનું મુખ ગંભીર થયું આંખોમાં તેજ ચમકવા લાગ્યું; પોતાનાં નસકોરાં ચઢાવીને તેણે કહ્યું કે "શું માત્ર મનુષ્યદેહ મળવાથીજ મનુષ્ય પોતાને મનુષ્ય કહેવરાવી શકે? શું ઔરંગઝેબ, નાદિરશાહ, મહમ્મદ ગીઝની, ખૂની અબ્દુલ રશીદ અને એવા એવા અનેક પાપીઓ શું પોતાને મનુષ્ય કહેવડાવી શકે? અને તેમને માનવદેહ મળી ગયો માટે શું તેઓ અમ પશુઓ કરતાં ઉંચા ગણાઇ શકે? જો તમે પણ એવુંજ માનતા હો તો તો તમારી બુદ્ધિને પણ સો વાર ધિક્કાર છે!"

હું કંઇક ઠંડો પડયો. મેં કહ્યું "ભાઇ ઉંટ ! એ પાપી મનુષ્યોની વાત જવા દે. તેઓ તો નર-રાક્ષસ હતા, હું કાંઈ એવો નથી. હું તો મારે માટે કહી શકું છું કે, મારી સમજ પ્રમાણે તારા કરતાં હું કયાંય સારો છું." ઉંટ ફરીથી હસ્યું અને કહેવા લાગ્યું—"ઠીક, જરા બતાવો તો ખરા કે, મારા કરતાં તમારામાં શું શું સારૂં છે?"

હું વિચારમાં પડયો કે, શું બતાવું? ધન સિવાય મારી પાસે બીજી શી વસ્તુ છે, કે જેનું હું અભિમાન લઈ શકું? અત્યંત સાહસ કરીને મેં દબાતે અવાજે કહ્યું "ઠીક છે, તું જાણે છે કે હું ત્યાગને કેટલો ચાહું છું, સાદાઇથી રહું છું, ખાદી પહેરૂં છું, એ શું ઓછું છે?" ઉંટે અભિમાનપૂર્વક કહ્યું "તેમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે? મને જુઓ, હું તો કંઇજ પહેરતું નથી!" મેં કહ્યું "વધારે સાંભળ, હું ભોજન પણ સાદું કરૂં છું, મસાલાવાળા અને તીખાતમતમા પદાર્થો નથી જમતો." ઉંટે કહ્યું કે "ભારે ત્યાગ કર્યો, મને તો જુઓ, હું તો માત્ર સૂકાં પાંદડાં ખાઇને રહું છું." મેં કહ્યું-"મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમનો પણ ત્યાગ કરેલો છે." ઉંટે કહ્યું-"આટલું બધું અભિમાન શા સારૂ કરો છો? મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશજ કર્યો નથી, એટલે હું તો બાલ-બ્રહ્મચારી છું." મેં કહ્યું-"મારામાં ઈર્ષા-દ્વેષ વધારે નથી, બહુજ ઓછું જૂઠું બોલું છું અને તે પણ અજાણમાં, વળી ગુસ્સો પણ ઓછો આવે છે." ઉંટે કહ્યું કે "એમાં શી મોટી વાત? મારામાંય ઈર્ષા, દ્વેષ કે ક્રોધ નથી; જૂઠું તો હું જીવનભરમાં બોલ્યુંજ નથી."

મેં કહ્યું-"મારામાં સેવાવૃત્તિ છે."

ઉંટે કહ્યું-"હા, એ તો અમે રોજ જોઇએ છીએ. કાલે એક વાછરડું આરડયા કરતું હતું ખરૂં; કેમકે તેની માતુ દૂધ તમે રોજ પી જાઓ છો અને વાછરડું ઘાસ ખાઇને ગુજારો કરે છે. સાંભળ્યું છે કે, એક દિવસ તમે એક ઘોડાને પણ દોડાવી દોડાવીને મારી નાખ્યો હતો! શહેરના સઘળા ઘોડાઓ એ વાતની ચર્ચા કરતા હતા. તેમની એક મહાસભા ભરાઈ હતી, તેમાં મરનાર-પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને તમારાપ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઠરાવો પસાર કર્યા હતા. કોણ જાણે આવી રીતે તમે કેટલાંય ઊંટ, ઘોડા અને બળદોને દુઃખ આપ્યું છે! કેટલાંય પશુઓને ખોડાં બનાવ્યાં છે! કેટલાંયને તમારી મોટરની અડફટે ચઢાવ્યાં છે! છતાં પણ તમે ઠીક ઠીક સેવાનો રોફ મારો છો!! મને જુઓ, હું તો કપડાંય પહેરતું નથી અને જીભનો સ્વાદ તો એટલોજ રાખું છું કે માત્ર સૂકું ઘાસ ખાઉં છું; છતાં પણ ડફણાં, કોરડા અને ઠોકરો ખાતું ખાતું નમ્રતા-પૂર્વક તમારા લોકોની સેવા કરૂં છું. સેવાવ્રત તો આને કહેવાય. તમારાથી સેવા થાયજ શી રીતે? પહેરવાને તમારે કિંમતી કપડાં જોઇએ, ખાવાને સ્વાદિષ્ટ ભોજન જોઇએ, તમારી ચાકરી કરવા નોકર જોઇએ, રહેવા માટે બંગલા જોઇએ, ફરવાને માટે સારૂં વાહન અથવા મોટર જોઇએ અને મુસાફરીએ નીકળો ત્યારે તો કેટલાય મણ સામાન અને સુખસામગ્રીઓ સાથમાં રાખો છો. તમારે માટે બોજો તો અમારે વહેવો પડે છે. દુષ્કાળ પડે છે તો અમે ભૂખે મરીએ છીએ, અને પીવાનું પાણી પણ મળતું નથી. પરંતુ તમારા બાગબગીચાઓ લીલાછમ રાખવામાટે ગામના કેટલાય બળદોને વૈતરૂં કરવું પડે છે! અમે તો મોટે ભાગે બ્રહ્મચારી રહીએ છીએ; પણ સાંભળ્યું છે કે, તમારો મનુષ્યસમાજ આ બાબતમાં પણ બહુ પતિત દશામાં છે. આમ હોવા છતાંય તમે તમારી જાતને અમારા કરતાં શ્રેષ્ટ માનો છો, એ તો ઘણીજ શરમની વાત કહેવાય."

ઉંટની વાત મારા અંતરમાં ઉતરી ગઈ, મને દિલગીરી થવા લાગી. અંતરાત્મા કહેવા

લાગ્યો કે "મૂર્ખા! તું તો ઉંટ વગેરે પશુઓથી પણ ખરાબ છે." એટલામાં પાસે ઉભેલા કેરડાના ઝાડે પણ ડાળીઓ હલાવીને કહ્યું કે "આ ઉંટ સાચું કહે છે." ત્યારે મેં કહ્યું–"પ્રભો! મને ઉંટના જેટલું તો આત્મબળ આપો."

એવામાં આકાશમાં એકાએક વિજળી થઈ, વાદળાં ગાજવા લાગ્યાં, તેનાદ્વારા સાંભળનારે સાંભળ્યું અને કહેનારે કહ્યું કેઃ—

"મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી, જેહિ તન દિયો તાહિ વિસરાયો;
ઐસો નિમકહરામી, મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી?"

કોઇએ કહ્યું કે, કહેનાર અને સાંભળનાર બન્નેય એક છે, કોઇએ કહ્યું કે એ તો અંતર્નાદ છે. આથી મેં પોતેજ બૂમ પાડીને કહ્યું કે "મારા કરતાં તો સૌ સારાં છે."

('ત્યાગભૂમિ' માર્ગશીર્ષ–૧૯૮૪ના અંકમાંના ઘનશ્યામદાસ બિડલાના લેખનો અનુવાદ.)

૧૪૧–માટીનો મહિમા

આરોગ્યના મારા પુસ્તકમાં મેં માટીના ઉપચારોવિષે સારી પેઠે લખેલું. તે વાંચતાં માટીના પ્રયોગો કરનાર શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ પુરુષોત્તમ લખે છે કેઃ-

" 'નવજીવન'માં તમે માટીના ઉપચારવિષે લેખ લખેલ તે મેં વાંચ્યો છે. તેમાં તમે માટી કપડામાં બાંધીને પેડુ ઉપર લગાડવાનું લખેલ છે; પણ ખરી રીતે જો માટીના ઉપચારોથી ખરેખરો ફાયદો મેળવવો હોય, તો માટીને ભીંજવી કપડા ઉપર મૂકી ત્યારબાદ પેડુ ઉપર અથવા શરીરના જે ભાગ ઉપર મૂકવી હોય ત્યાં સીધી ચામડી ઉપર મૂકવી; કપડાનો ભાગ ઉપર આવવો જોઇએ. મેં એડોલ્ફ જસ્ટના પુસ્તકનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલ છે, અને 'એપેનડાઇસીટીઝ' જેવા રોગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ કરી માત્ર ત્રણજ દિવસોમાં સંપૂર્ણ આરામ થાય છે, એમ જાતે અનુભવ્યું છે; તો આપ 'નવજીવન' મારફત ઉપર લખ્યા પ્રમાણે માટી ચોપડવા લખી જણાવશો, તો જે લોકોને માટીના પ્રયોગો કરવા હશે તેમને જરૂર ફાયદો થશે. કપડાં બગડવાની બીકથી કપડામાં માટી બાંધી પેટ ઉપર મૂકવાથી ફાયદો ઓછો થવા સંભવ છે."

" વિશેષમાં આટલું પણ જણાવવાની જરૂર છે કે, જ્યાં દુઃખાવો થતો હોય ત્યાં તો માટી લગાડવી; છતાં પણ પેટ ઉપર તો માટી લગાડતાં નજ ભૂલવું જોઇએ. કારણ કે મૂળ રોગ થવાની જગ્યા પેટ છે. એટલે દુઃખાવો થતો હોય ત્યાં તેમજ પેટ ઉપર બન્ને ઠેકાણે માટી લગાડવી જોઇએ અને ઘણા ખરા રોગો તો માત્ર પેટ ઉપરજ માટી લગાડવાથી તુરતમાં મટી જશે. મજકુર પ્રયોગો દરમિયાન અપવાસ કરવાનીયે જરૂર છે; અને જો અપવાસ ન થઇ શકે તો ફળ અથવા દૂધ ઉપર રહેવું જોઇએ."

આ ઉપરથી પોતાનો અનુભવ જણાવવા મેં લખતાં તેમણે નીચેનો પત્ર લખ્યોઃ

"પેટનો દુઃખાવો તો એટલો સખ્ત હતો કે જમણા અથવા ડાબા પડખે પણ ફરી શકાતું નહિ. ખોરાક બંધ કરેલ અને ત્રણ દિવસ અને રાત ચાલુ પેટ ઉપર માટી બાંધી રાખેલ. માટી દિવસના ભાગમાં બે બે કલાકે બદલાવતો, પણ રાતના તો સૂતી વખતે બાંધતો તે ઠેઠ સવાર સુધી તેમજ રહેવા દેતો. દુઃખાવો જે અસહ્ય હતો તે તો માત્ર બેજ કલાકમાં ઓછો થઇ ગયો, અને પડખાભર ફરવામાં પણ તકલીફ નહોતી પડતી; પણ પેટની અંદરનો રોગ તદ્દન નાબૂદ થઇ જાય તે માટે ત્રણ દિવસસુધી પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. મારા ડૉક્ટર મિત્રને મારા દુઃખાવાની વાત કરી, એટલે તેમણે તો તે 'એપેનડાઇસીટીઝ' જણાવ્યું અને તેમાં આવી રીતે માટીનો ઉપયોગ કરવા માટે થોડો ઠપકો પણ આપ્યો. તે ભાઇને મળેલા જ્ઞાન મુજબ તેમણે જે ઠપકો આપ્યો તે બદલ મેં તેમનો ઉપકાર માન્યો; પણ છેલ્લાં આઠ વર્ષોથી હું જે કુદરતી ઉપચારો કરતો આવ્યો છું અને

જે શ્રદ્ધા તેમાં બેસી ગઈ છે, તેમાં કંઇ ફેરફાર મજકુર ભાઈ ન કરાવી શક્યા. પાંચમે દિવસે થોડી થોડી છાશ અને નારંગીથી અપવાસ તોડ્યા અને આસ્તે આસ્તે ચાલુ ખોરાક ઉપર આવી ગયો. આ રોગથી મારી કેટલાક દિવસની મનની મુરાદ પાર પડી. મને અન્નનો ત્યાગ કરી ફળ, શાક, દૂધ અને છાશ ઉપર રહેવાનું કેટલાયે વખતથી થયા કરતું હતું; પણ તે બાબતમાં ચોક્કસ ઠરાવ નહિ કરેલ અને મારા આ અપવાસ પણ મારી આજ દિવસની જીંદગીમાં પહેલવહેલાજ હતા. ખોરાકમાં ફેરફાર કરવાની તક સારી મળી ગઈ, એટલે મેં તેજ દિવસથી અન્નનો ત્યાગ કર્યો છે. ખજૂર, મગફળી, બદામ, કીસમીસ, શાકભાજી, દૂધ અને છાશ ઉપર રહું છું; અને જે લાંબા વખતથી કબજિયાત રહ્યા કરતી તે હવે નથી. વખતસર દિશાએ જવું પડે છે, × × × ×"

"તાવ ઉપરઃ-બે વર્ષના છોકરાના પેટ ઉપર માટી બાંધેલ, તેના ઉપર ઉનનું કપડું બાંધેલ; ખોરાકમાં માત્ર ગરમ પાણી અને સ્વાદને ખાતર થોડું મધ. બેજ દિવસ આ ઉપચાર કરવાથી તદ્દન આરામ થઇ ગયો."

"શરદીમાં પણ માત્ર પેટ ઉપર પાટો બાંધવાથી મને પોતાને આરામ થયો છે; પણ તે દરમિયાન ખોરાક તો જરૂર બંધ રાખતો–અપવાસ કરતો."

"ખરજવુંઃ-એક ભાઇને લાંબા વખતથી મજકુર રોગ હતો. તેમના એક મિત્રે ડુંગળીનો લેપ કરવા જણાવ્યું; પણ લેપથી તો આરામ થવાને બદલે વેદના વધી. આંગળી પાકી અને વેદના તો એટલી હદ સુધી વધી પડી કે રાતના ઉંઘ પણ ન આવે. બે દિવસ બાદ તેમણે મને વેદનાની વાત કરી. મેં તેજ વખતે લેપ ખોલાવી માટી બંધાવી. માત્ર બેજ કલાકમાં ઠંડક વળી ગઈ. સંપૂર્ણ રૂઝ વળતાં ૧૫ દિવસો લાગ્યા. મજકુર ભાઈ તેલ–મરચાંનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે, એટલે નહિ જેવી અસર હજી રહી ગયેલ છે. તે જો તેઓ મૂકી દે તો રોગ જડમૂળથી જાય."

આ બન્ને પત્રોની સૂચનાનો ઉપયોગ ઘણાં દરદોમાં તો છૂટથી થઈ શકે તેમ છે. જ્યાં જખમ થયો હોય અથવા ચામડી ઉતરી ગઇ હોય ત્યાં તો માટી ખુલ્લી નજ મૂકાય, એમ મારો અભિપ્રાય છે. પેડુ ઉપર જરૂર છૂટી માટી મૂકી શકાય છે; અને કપડાંમાં મૂકેલી માટી જેને લાભ ન આપે તે છૂટી માટીનો પ્રયોગ કરી જુએ. હાલ પણ માટીના સામાન્ય પ્રયોગો હું કરૂંજ છું અને તેના ફાયદા અનુભવું છું. એ ઈલાજ એવો સહેલો, સસ્તો અને સાદો છે કે બધાએ મર્યાદામાં અજમાવવા યોગ્ય છે. પેટ ઉપર માટી મૂકવાનો પ્રયોગ ભૂખે પેટેજ થાય એ યથાર્થ છે. માટી હમેશાં ચોખ્ખી જગ્યાએથી લેવી જોઇએ, એ યાદ રાખવાની આવશ્યકતા છે. માથાના દુઃખાવામાં અને તાવમાં બરફનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યાં માટી બરફના કરતાં સામાન્ય રીતે વધારે સારો જવાબ આપે છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

(તા. ૮–૧–૧૯૨૮ ના 'નવજીવન'માંથી)

૧૪૨–ગુન્હા ઘટાડવાની રશિયાની અજબ રીત

રશિયાનાં બોલ્શેવિક કેદખાનાંઓવિષે મેં હજારો વાતો સાંભળી હતી. સામ્રાજ્યવાદી વર્તમાનપત્રોએ એ જેલોનાં કાલ્પનિક ચિત્રો દોરી સોવીએટ રશિયાને શિરે કાળો ટીલો ચઢાવ્યો હતો. બોલ્શેવિક કારાગર એટલે ભયંકર અત્યાચારોનું સ્થાન, સાક્ષાત્ મલિનતા, સીતમગાર સત્તાધારીઓનું નબળાને કચડી નાખવાનું હથિયાર, એવા એવા છાપાશાહી ખ્યાલો બાંધીને હું રશિયામાં પ્રવાસે પહોંચી, અને મારી સૌથી પહેલી ઇચ્છા આવું એકાદ કેદખાનું જોવાની હતી.

જ્યોર્જીઅન જેલ

તિફ્લિસથી થોડે દૂર એક જ્યોર્જીઅન કેદખોનું રશિયન સામ્યવાદની અબોલ છડી પોકારતું ઉભું છે. મોટરમાં બેસી હું બે–ત્રણ સખીઓ સાથે એ બાજુ રવાના થઈ. શહેરના મુસ્લીમ વિભાગમાં થઇને મોટર નીકળી ત્યારે મારા સ્મરણપ્રદેશમાં ભૂતકાળનાં ચિત્રો ઘેરાયાં. તિફ્લિસ ઉપર અનેક પ્રજાઓનાં વિકરાળ આક્રમણ થયાં હતાં. ઈરાનીઓએ, ગ્રીકોએ, આરબોએ, કઝારો અને મંગોલોએ કૉકેસસ પર્વતની તળેટીના આ પ્રદેશની ઘણીય વાર ખાનાખરાબી કરી હતી. એ સૌને અંતે આવ્યું બોલ્શેવિક આક્રમણ; પણ એણે તો આગલા સર્વ હુમલાઓને શમાવી દઈ આ પ્રદેશ ઉપર જ્ઞાન અને વિકાસનાં અજવાળાંજ પાથર્યાં છે.

રઢીઆળી સગવડો

જેલના દરવાજે અમને કારાગારનો કમાન્ડર (ઉપરિ અધિકારી) મળ્યો. તેણે અમને અંદર દાખલ કર્યાં. વિશાળ ચાલીની આસપાસ સુંદર બગીચો આવી રહ્યો હતો. નાના છોડ ઉપર પુષ્પો ઝળકી રહ્યાં હતાં. છૂટા છૂટા કયારાઓમાં માણસો ખુશમીજાજથી હરતા ફરતા હતા. સામાન્ય લેબાસમાં એક માણસ કમાન્ડર પાસે આવ્યો. મેં તેને પૂછ્યું–"તમે જેલરક્ષક–વૉર્ડર છો ?"

મારૂં અનુમાન જુદું પડયું; કારણ કે એ તો ખૂનના ગુન્હા બદલ પાંચ વરસની સજા ભોગવતો કેદી હતો !

બગીચાને બીજે ખૂણે અમે જઇ પહોંચ્યાં. ત્યાં સ્વચ્છ વિશાળ સ્નાનગૃહો હતાં. એમાં ધારાસ્નાન(શાવર બાથ)ની રઢીઆળી સગવડો હતી. સૂર્યસ્નાન માટે પણ એક ખુલ્લો ઓરડો હતો. પૂછપરછ ઉપરથી મને જણાયું કે, આ બધી ચીજો કેદીઓએ પોતાના હાથથીજ બનાવી હતી.

કેદમાં સારંગી

અમે જેલનું બરાબર નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું. એક બાજુ રસોડાઓની હાર ખડી હતી, તેની પાસેજ નાની ઓરડીઓની કતાર હતી. પહેલાંના જમાનામાં એ ખોલીઓમાં કેદીઓને ગોંધીમૂકવામાં આવતા, પણ અત્યારે તો તેમાં 'શાવર–બાથ' ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં !

નીચલો ભાગ વટાવી અમે ઉપરને માળે ગયાં. તુરતજ અમારી આસપાસ ગુન્હેગારો કુંડાળું બાંધીને ઉભા રહ્યા. અમે આગળ ચાલ્યા કે એ સૌ કેદીઓ પણ લહેરથી અમારી સાથે હીંડવા માંડયા. અંધબારણાની ઓરડીઓ, તાળાં કે ખોલીઓ જેવું ત્યાં કાંઇજ નહોતું. કેદીઓને પૂરી રાખવામાં આવતા નહિ. માત્ર મોટા મોટા સ્વચ્છ ઓરડા હતા. તેમાં કેદીઓ સૂતા–બેસતા અને વાંચતા. એમનાં બારણાં ઉપર તાળાં કોઇ દિવસ લટકાવવામાં આવતાંજ નથી. કેટલાક ઓરડાઓમાં તો સૌંદર્ય અને કળાનું વાતાવરણ દેખાતું. પુષ્પોના સુંદર પ્યાલા અને છાબડીઓને કેદીઓ પોતાના ઓરડામાં ગોઠવી રાખતા. એક ઓરડામાં વળી બે–ત્રણ અપરાધીઓ સારંગી બજાવતા હતા !

આ તે જેલ કહેવાય કે નિશાળ ?

અમારી સંગાથે જ્યોર્જીઅન સોલીસીટર જનરલ હતો. એને જોઇ એક કેદી ઉભો થયો અને ઉમળકાભેર હસ્તધૂનન કર્યું. એમની વચ્ચે બે ઘડી ધીમી ગોષ્ટિ પણ ચાલી. વાત એમ હતી કે, પેલો કેદી આ સોલીસીટર જનરલનો નિશાળનો ગોઠીઓ હતો.

તમામ કેદીઓએ એમનાં મૂળ કપડાંજ પહેર્યાં હતાં. કેદીનો દરજ્જો બતાવવામાટે બીજા દેશોમાં જેમ અમુક જાતનોજ હલકો પોશાક પહેરાવવામાં આવે છે, એવું કશું ધતીંગ આ રશિયન કેદખાનામાં હોતું નથી. બીજા દેશોની જેલોમાં જઇએ તો કેદીઓના વદન ઉપરની ગમગીન છાયા જોઇ, એમની નિરાશા કે ઝનુન જોઇ આપણુને એવીજ લાગણી થાય કે, ગરીબોને જાલીમ કાયદાએ સમાજમાંથી બહાર તગડી મૂક્યા છે; પણ અહીં બોલ્શેવિક તંત્ર નીચે ચાલતી જેલમાં તો તમામ કેદીઓ આનંદી, ઉત્સાહી અને ઉલ્લાસવંત ભાસતા હતા. પ્રાથમિક નિશાળમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકો જેવો તેમનો દેખાવ હતો. આખી જેલ સંસ્થા જોઇને મને એમજ લાગ્યું કે, "અહીં જેલખાનું નથી, પણ શિક્ષણશાળા અને ઉદ્યોગ–કારખાનાં ઉદાર વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે.

જેલમાં ફાયદો

જે કેદીઓ નિરક્ષર હોય તેઓ અહીં લખતાં–વાંચતાં શીખે છે. અભ્યાસની અનેક સગવડો અહીં પૂરી પાડવામાં આવે છે. ઉદ્યોગનું પણ સંગીન શિક્ષણ અપાય છે. જેને જે ઉદ્યોગમાટે રસ હોય તેનાજ શિક્ષણની તેને સગવડો મળે છે; અને આ સૌને શિરે સગ ચઢાવે એવી અહીંની વ્યવસ્થા તો એ છે કે, આ કેદખાનાના હુન્નરઉદ્યોગની ચીજોમાંથી જે કંઈ નફો થાય છે તેમાંથી ૫૦ ટકા કેદીઓનેજ મળે છે! એમાંનો ૨૫ ટકા નફો તો તેમને વેચાણની સાથેજ આપી દેવામાં આવે છે, કે જેથી જેલમાંજ તેઓ તેનો ઉપયોગ આનંદમાટે કરી શકે. બાકીના પચીસ ટકા તેમને મુક્ત થયા પછી મળે છે, કે જેથી તેઓ આબરૂદાર અને વ્યવસાયી જીવન શરૂ કરી શકે.

કેદમાં પણ નાટક–સીનેમા!

કામ કરવાના ઓરડામાં અમે જઇ પહોંચ્યાં. સાંજ પડેલી હોવાથી કોઇ કેદી કામ કરતો નહોતો.

મેં પૂછ્યું:–"શું બધાજ કેદીઓ હુન્નર ઉપર દરરોજ કામ કરે છે?"

"બધા તો નહિ, ઘણા ખરા. વળી અમે કામ કરવામાટે તેમને પ્રલોભન પણ આપીએ છીએ. બે દિવસ કામ કરનાર કેદીને માટે જેલનિવાસના ત્રણ દિવસ પસાર થયા ગણાય છે. આ હિસાબે તેઓ કેદમાંથી નિયત સમયથી વહેલા છૂટી શકે છે." જેલરે જવાબ આપ્યો.

જેલમાં નાટક–સીનેમાની પણ સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે છે. એક જંગી હૉલમાં રંગભૂમિ રાખી છે અને તે પર લેનીન તથા માકર્સની છબીઓ લટકે છે. રંગભૂમિપર કેટલાક કેદીઓ સીનેરી ગોઠવતા હતા. કેદખાનાની 'નાટક મંડળી'ના તેઓ સભ્યો હતા.

પુસ્તકાલય

જેલની લાયબ્રેરીમાં અમે સામ્યવાદી છાપાંઓ જોયાં. ઉપરાંત કેદીઓ પોતે પોતાનુંજ એક વર્તમાનપત્ર ચલાવતા હતા. એ પત્રના વચલા પાનામાં કેદીઓની ફરિયાદો નોંધવામાં આવી હતી. કાગળો કેમ મોડા મળે છે, વૉર્ડરો બેદરકાર છે કે પોસ્ટ ઑફીસ શિથિલ છે, એ બાબતની તેમાં મુક્ત ચર્ચા હતી.

કેદીઓમાંથી ધારાશાસ્ત્રીઓ

પુસ્તકાલયની બાજુઓમાં કેદીઓના કાયદાના સલાહકારો બેઠા હતા. એ સલાહકારો બહારથી નહોતા આવ્યા, પણ કેદીઓમાંથીજ કેદીઓએ ચુંટી કાઢેલા હતા. અઠવાડીઆમાં બે વખત કેદીઓના સંબંધીઓ જેલમાં મુલાકાતે આવી શકે છે. મુલાકાતદરમિયાન કોઇ પણ પ્રકારનો જાપ્તો રાખવામાં આવતો નથી.

જેલ–સ્વરાજ્ય

તિફ્લિસના કેદખાનામાં કેદીઓ સ્વરાજ્ય માણે છે. તેમનાપર સખ્તાઇ મૂકાતી નથી. જેલરક્ષક કહે છે કે, કેદીઓ પોતાની મેળેજ વ્યવસ્થા અને નિયમન પાળે છે. સત્તાધારીઓ એમના ઉપર અજબ વિશ્વાસ રાખે છે. રવીવારે જો કેદીઓની ઇચ્છા થાય તો તેમને પોતાનાં કુટુંબમાં મજાહ માણી આવવાની છૂટ–પરવાનગી મળે છે. આ વાત અજાયબી પમાડે તેવી છે, છતાં સાવ સાચી છે. રશીઆમાં ગુન્હા અને અપરાધને ખરાબ સંયોગો અને યોગ્ય શિક્ષણના અભાવનુંજ

પરિણામ ગણવામાં આવે છે. એ વસમા સંયોગો દૂર કરી તેમને સંગીન શિક્ષણ આપવામાં આવે તો અપરાધનો અંશ લગભગ નાબુદ થાય, એમ બોલ્શેવિકો મક્કમપણે માને છે. જો અપરાધીઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એવી યોજના થાય તો પછી ગાંડા માણસોસિવાય ગુન્હાનો અવકાશ રહેતોજ નથી. માનસશાસ્ત્રની નજરથી અપરાધીઓને કેળવવાની પ્રથા રશીઆમાં શરૂ થઇ છે. એની સફળતા ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાય છે. ગુન્હેગારોને સમાજમાંથી નકામા અને ભયંકર માણસોતરીકે કાયમના કોરડાથી હડધૂત કરવાને બદલે તેમને ઉપયોગી શહેરીઓ બનાવવાની સોવિયટ રશીઆની નેમ છે.

નિદાન

જ્યારે જેલ છોડી અમે સહુ બહાર આવ્યાં, ત્યારે મારા મનમાં એકજ વિચાર ઘોળાયા કર્યો:—

"ઇંગ્લાંડનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરો કરતાં આ કેદખાનામાં કામ ઉઠાવતા કેદીઓની સ્થિતિ કેટલી બધી સારી છે?"

ખરેખર, રશિયન જેલો તો અપરાધીઓને સંસ્કારવાનાં સુંદર સાધનો છે. બધા દેશો એને પગલે પળે તો દુનિયામાંથી ગુન્હેગારી કેટલી બધી ઓછી થઇ જાય?

(તા૦ ૧૪–૪–૨૮ ના "હિંદુસ્તાન"માંનો મીસ ફ્રેડા અટલીનો લેખ)

૧૪૩—ખાંડને બદલે ગોળ ખાઓ.

વર્તમાન યુગમાં વિજ્ઞાને જે અનેક નવી શોધો કરી છે, તેમાં સફેદ ખાંડ એ પણ આ જમાનાની શોધનું પરિણામ છે. એ પહેલાં લોકો ગોળ અને થોડા પ્રમાણમાં ઝાંખા રંગની ખાંડ વાપરતા. હજુ પણ ગામડામાં ખાંડને બદલે ગોળ વપરાય છે અને ત્યાં લોકો ખાંડ કરતાં ગોળને વધુ પૌષ્ટિક માને છે. તેઓ ખોરાક દેખાવડો કરતાં નથી. શહેરોમાં આજે તેથી ઉલટી રીત છે. શહેરવાસીઓ દેખાવને પ્રધાન પદ આપતા જણાય છે. ગોળની બનાવટ દેખાવે ખાંડ કરતાં કંઇક શ્યામ બને છે; તેથી ખાંડ પૌષ્ટિક છે કે નહિ, તેનો વિચાર કર્યાવિના સ્વચ્છ દેખાવની ખાંડ શહેરીઓ ખૂબ વાપરે છે અને પરિણામે ખાંડના વધુપડતા ઉપયોગથી પોતાની તંદુરસ્તી અમુક પ્રમાણમાં બગાડે છે.

દુનિયાના કોઇ પણ ભાગ કરતાં હિંદમાં વધારે શેરડી પાકે છે, છતાં દુનિયાની કોઇ પણ પ્રજા કરતાં આપણે ગળપણનો એટલો હદ ઉપરાંતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ કે આપણે બીજા દેશોમાંથી ઘણી ખાંડ આયાત કરીએ છીએ. પરદેશથી આવતી એ ખાંડ તદ્દન સાફ થયેલી હોવાથી તેમાંથી ઘણાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો નાબુદ થયેલાં હોય છે અને તેથી આવી ખાંડ આપણા શરીરને ઘણું નુકસાન પહોંચાડે છે. કેટલાકનું એમ માનવું હોય છે કે, ગોળ કરતાં ખાંડ વધારે સાફ થએલી હોય છે, અને તેથી ખાંડ વાપરવાથી શરીરમાં તેટલો કચરો ઓછો જાય; પણ આ મોટી ગેરસમજ છે. ગોળને ઘણો સાફ નહિ કરેલો હોવાથી તેમાં ઘણી જાતનાં તત્ત્વો—કેલ્શિયમ, લોહ અને વાઇટામિન્સ (જીવન-તત્ત્વો) રહેવા પામે છે, જ્યારે ખાંડને તદ્દન સાફ બનાવવા જતાં આ બધાં શરીરને ઉપયોગી થવાવાળાં તત્ત્વો નાશ પામે છે. સફેદ ખાંડ તેથી એક કેવળ રાસાયણિક પદાર્થ બની રહે છે અને તે ખોરાકને લાયક રહેતી નથી.

ગોળ કે ખાંડ મુખ્યત્વે શેરડીમાંથી બને, પણ નવી શોધ પ્રમાણે જર્મની અને બીજા દેશમાં 'બીટરૂટ'(ગાજર જેવું કંદ)માંથી હવે પુષ્કળ જથ્થામાં ખાંડ બને છે. આ શેરડી કે બીટરૂટ પાકને ઘણી ઉંચી જાતનું ખાતર દર વખતે જોઇએ છે. આનું કારણ એ હોય છે કે, શેરડીનો પાક જમીનમાંથી ઘણો કસ ચૂસી લે છે. આથી જો દર વર્ષે તેમાં ખાતર નાખવામાં આવે નહિ, તો જમીનની ફળદ્રૂપતા ઘટવા માંડે છે. વળી શેરડીના પાકને સૂર્યનો તડકો ખાસ જરૂરી

ગણાય છે અને બીજા પાકના પ્રમાણમાં શેરડીનો પાક લાંબા સમય સુધી ઉભો રહે છે. આથી શેરડીવાળા પ્રદેશના લોકો શેરડી ચૂસે છે અથવા કોલ ઉપર તાજો રસ પીએ છે. આથી તેમના શરીરમાં ખૂટતાં તત્ત્વો મળી રહે છે. હાડકાંને મુખ્યત્વે 'કૅલ્શિયમ' ઘણું જોઇએ; અને શેરડીના રસમાંથી તે ઘણું મળી આવે છે. ઘણી વખત માંદા માણસને શેરડીવાળા પ્રદેશમાં લઇ જઈ કોલ ઉપરથી તાજો રસ પાવામાં આવે છે. આથી ઘણી વખત આવા દરદીઓ સાજા થાય છે. તાવથી પીડાતા દરદીને હજુ પણ ગામડાંઓમાં શેરડીના કકડાઓને થોડા ગરમ કરી ચૂસવા આપવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત આ ઇલાજ ઉપયોગી થઇ પડે છે. દેશી પદ્ધતિએ શેરડીના રસમાંથી ગોળ બનાવવામાં આ બધાં તત્ત્વો કાયમ રહે છે; પણ જેમ જેમ તે રસને વધુ ને વધુ સાફ કરી બહુજ સફેદ ખાંડ બનાવવામાં આવે, તેમ તેમ આ બધાં જીવનનાં ઉપયોગી તત્ત્વો નાશ પામતાં જાય છે; એટલે તે ખોરાકને લાયક રહેતી નથી.

આપણામાં માટલીઓ ગોળ વધારે પૌષ્ટિક મનાય છે. સ્વાદમાં તે ખારો હોય છે, પણ એ બતાવી આપે છે કે, તેમાંથી જરૂરી તત્ત્વો નાશ પામ્યાં નથી. શરીર ફિક્કું પડી ગયું હોય તેમને માટે ખાંડને બદલે આવોજ ગોળ વાપરવો જોઇએ કે જેથી તેમના લોહીમાં જે લોહનો ભાગ ખૂટે છે તે પૂરો થઇ રહે અને તેમનું લોહી કંઇક સુધરે. ગરીબ માણસો આર્થિક સ્થિતિને લઇને ગોળ વાપરે છે, તેથીજ તેઓ શરીરે કંઇક નિરોગી રહેતા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શેરડીના ખેતર ઉપર કોલમાં રસ કાઢતાં જે બાકીનો ભાગ કચરાતરીકે ગણાય છે, તે ઢોરના ખોરાકતરીકે ઉપયોગમાં આવે છે; આથી તેઓ પણ રૂષ્ટપુષ્ટ બને છે.

આ ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે, આપણે ખૂબ ગોળ ખાતા થઇ જવું. શારીરિક શ્રમને લઇને લોહીમાંથી જે ખાંડ વપરાય છે તેની જગ્યા પૂરવા પૂરતાજ ગળપણની ખોરાકમાં જરૂર છે; પણ એ જરૂર (શરીરશ્રમ વધુ ન હોય તેવા માણસો માટે) ઘણી ઓછી હોય છે. એટલે આપણા ખોરાકમાં ગળપણ ઓછું હોવું જોઇએ, અને જે ગળપણ લઇએ તેમાં ખાંડને બદલે ગોળનોજ ઉપયોગ કરવો જોઇએ. જો કે ગળપણમાં સૌથી સારી વસ્તુ તો સૂકો મેવો ગણાય છે.

('નવચેતન'ના એકઅંકમાં લેખક-શ્રી. ચુનીભાઈ ધ. પટેલ)

૧૪૪—શીંગોડાં

હિંદુસ્તાનમાં દરેક ઋતુમાં કંઈ ને કંઇ ફળ થયાજ કરે છે. એ ઋતુઋતુનાં ફળ ખાવાની આપણે ટેવ રાખીએ તો ચાહ, કૉફી કે સોડાલેમન જેવાં ક્ષણિક આનંદ આપનાર પીણાં પાછળ જેટલા પૈસા બગાડીએ છીએ તેથી ઓછે મૂલ્યે આપણે વધારે પૌષ્ટિક અને સાત્વિક ખોરાક તથા કુદરતી મીઠાશનો આનંદ માણી શકીએ; અને આપણા દેશમાં કુદરતની તો એવી મહેર છે કે ગરીબો પણ ખાઇ શકે એવો સોંઘો ને પૌષ્ટિક મેવો તે પૂરો પાડે છે. શીંગોડાં પણ એમાંનોજ એક મેવો છે.

રસાયણશાસ્ત્રીઓ શીંગોડાંનાં તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે જણાવે છેઃ—પાણી ૮૪.૫૮ ટકા, ચરબી .૧૮ ટકા, સ્ટાર્ચ ૯.૧૪ ટકા, રેસા .૫૬ ટકા, પ્રોટીન્સ (શરીરબંધારણને પુષ્ટિઆપનાર તત્ત્વ) ૨.૩૭ટકા, ઓગળી જાય એવા સ્ટાર્ચ(મેંદા)ના ભાગ ૨.૨૫ ટકા, ક્ષાર .૯૨ ટકા.

૧૦૦ ગ્રામ (લગભગ પાશેર) શીંગોડાંમાં ૪૮.૩૭ ટકા કેલોરી* ગરમી આપવાનું બળ છે. એની જોડે દૂધનાં નીચેનાં તત્ત્વો સરખાવવાથી બંનેની પોષણશક્તિ સમજાશે.

પાણી ૮૭.૩૫ ટકા, ચરબી ૫.૨૭ ટકા, પ્રોટીન ૩.૩૮ ટકા ક્ષાર .૭૦ ટકા અને કાર્બોહાઇડ્રેટ ૪.૪૨ ટકા હોય છે.

* એક કેલોરી એટલે ૨ રતલ પાણીને બરફની સ્થિતિમાંથી વરાળ નીકળે એ સ્થિતિપર લઇ જાય તેટલી ગરમી.

દૂધ કરતાં શીંગોડાંમાં ૨૨ ટકા વધારે ખનીજ ક્ષારો છે અને તે પણ કેવા કેવા? પોટાશના, સોડાના, ચુનાના, લોહના તથા ફૉસ્ફરસના. લોહ અને ફૉસ્ફરસને લીધે એ તાકાત આપનાર તથા લોહી અને જ્ઞાનતંતુને બળ આપનાર ગણાય છે. આયુર્વેદમાં એને આરોગ્યવર્ધક (ઑલ્ટરેટિવ), વીર્યવર્ધક, સારક (એસ્ટ્રીન્જન્ટ) તથા રુચિપ્રદ કહ્યાં છે.

બજારમાં મળતાં બાફેલાં શીંગોડાં તાજાંતાજાં ખાવાથી બહુ ફાયદો કરે છે. સૂકાં શીંગોડાંનો લોટ પણ પચવામાં હલકો અને માંદાં માણસોને અનુકૂળ ગણાય છે. એરોરૂટ, સાબુદાણા કે ચોખા કરતાં એ વધારે પૌષ્ટિક છે અને એના લોટની ખીર દૂધમાં કરીને ખાધી હોય તો સ્વાદમાં પણ મિષ્ટ બને છે તથા બહુ સહેલાઇથી પચી જાય છે.

હિંદમાં એકલા કાશ્મીરમાંજ શીંગોડાંમાંથી એક લાખ રૂપિયાની આવક થતી જોઇ ઑસ્ટ્રેલિયાના મેલબોર્ન શહેરનો ફર્ડિનાન્ડ વૉન મુલર કલકત્તેથી એનાં બીજ લઈ ગયો છે અને આખા ઑસ્ટ્રેલિયાનાં તળાવોમાં વાવીને એ પુષ્ટિકારક ખોરાક અખૂટ જથ્થામાં પૂરો પાડવાની આશા રાખે છે.

('કુમાર'ના એક અંકમાં લેખક—ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ.)

૧૪૫—દૂધ

દૂધનો ખોરાક બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીનાં—સાજાં તેમજ માંદાં—બધાંને માટે ખાસ ઉપયોગી છે; પરંતુ એની જેટલી દરકાર રાખવી જોઇએ તેટલી આપણે રાખતા નથી. દૂધને જો બરાબર સંભાળપૂર્વક ન રખાય તો તે એકદમ બગડી જાય છે. નાનાં જંતુઓ—બેક્ટિરિયા—ની વૃદ્ધિ દૂધ ઉપર એકદમ થાય છે. જેમ માણસ માટે દૂધ ઉત્તમ ખોરાક છે, તેમ નાનાં જંતુઓ માટે પણ એ ઉત્તમ ખોરાક છે. ઢોરના આંચળમાંથી તરતનું નીકળેલું દૂધ બિલકુલ જંતુરહિત હોય છે, પરંતુ માત્ર દશ—પંદર મિનિટમાંજ તેની અંદર સેંકડો જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. સારે નસીબે આ જંતુઓ જે તરતજ વૃદ્ધિ પામે છે તે રોગનાં ન હોવાથી શરીરને બહુ નુકસાન કરતાં નથી; પરંતુ બે ત્રણ કલાક એમ ને એમ રાખવાથી તેની અંદર લાખો જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ જંતુઓમાં રોગનાં પણ અનેક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણા લોકો દૂધની અંદર જંતુનાશક રસાયણો, બોરિક એસિડ વગેરે નાખે છે; પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં આવાં રસાયણો વાપરવાની કાયદાથી મનાઇ છે. આપણે તો દૂધની વધારે સંભાળ રાખતાંજ શીખવું જોઇએ.

દૂધને સફેદ બાટલીમાં રાખવાને બદલે જો લાલ રંગની બાટલીમાં રાખવામાં આવે તો મોડું બગડે છે. જો લાલ બાટલી ન મળે તો સફેદ બાટલી ઉપર લાલ કાગળ લપેટી લેવાથી પણ કામ સરે છે. આવી રીતે લાલ બાટલીમાં રાખેલું દૂધ તડકામાં પણ એકદમ બગડતું નથી. દૂધમાં ચૂનાના પાણીની આછ (લાઇમ વૉટર) નાખવાથી પણ તે બગડતું નથી; ઉલટું એથી તેનો સ્વાદ સુધરે છે. સવાશેર દૂધની અંદર બે નાના ચમચા ભરીને ચૂનાનું પાણી પૂરતું થઇ પડે છે. મોટાં શહેરોમાં જ્યાં ઘણે દૂરથી દૂધ આવે છે ને વાપરનારને મળતાં પહેલાં પાંચસાત કલાક અગાઉનું દોહેલું હોય છે તે દૂધ તો ગરમ કરીનેજ વાપરવું જોઇએ. આવા દૂધની અંદર રોગનાં અનેક જંતુઓ હોય છે અને તે એમ ને એમ વાપરવાથી ફાયદો થવાને બદલે નુકસાનજ થાય છે. દૂધ ઉનું કરી તેના ઉપર માખી કે બીજી જીવાત ન બેસે તેટલામાટે બરાબર ઢાંકીજ રાખવું જોઇએ.

("કુમાર"ના ચૈત્ર ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક શ્રી. મૂળચંદ પારેખ)

૧૪૬—ભારતીય મલ્લશાલાયેં

સંસાર કો ભારત કી પહલવાની પર નાજ હૈ. જબ હમ ઈનિ ભારતીય વીરોં કો કુસ્તી કે લિયે એક-દૂસરે કો લલકારતે દેખતે હૈં તો હમેં ભારત કે પ્રાચીન મલ્લયુદ્ધોં કા સ્મરણ હો આતા હૈ. હમ ઇનમેં અપને પ્રાચીન ગૌરવ કી બિજલી દૌડતી હુઇ દેખતે હૈં. હમેં અભિમાન હોતા હૈ કિ યહ-યહ હૈં ભારત કે સુંદર બાલક! સચ્ચી સુંદરતા તો સ્વાસ્થ્ય હી હૈ. ભલા ભારત માઁ કો અસંખ્ય પીડાઓં મેં ભી ઈનકે લિયે 'ધન્ય મેરે લાલ' કહને પર કિતની શાન્તિ મિલ જાતી હોગી!

ભારતવર્ષ મેં બડે બડે અનોખે પહલવાન હો ચૂકે હૈં. આજ ઇસ ગયે બીતે સમય મેં ભી ગામા ઔર ગામા કે સમાન વીર પહલવાન ઉસકી ગોદ મેં ખેલ રહે હૈં. ઉફ્ ! ઉનમેં કિતની સુંદરતા હૈ, કૈસા તેજ હૈ, કૈસી શક્તિ હૈ!

ગામા પંજાબ કા સુવિખ્યાત પહલવાન હૈ. કલ્લૂ, કીકરસિંહ, ગુલામ ઔર રહીમ કી ભાંતિ વહ ભી અપને સમય કા અનોખા વીર હૈ. જિસ પ્રકાર વિશ્વવિજય કા દાવા રખનેવાલે યૂરપ-વિખ્યાત પહલવાન ટૉમ કૈનાન કો રહીમ ને ચિત કિયા થા; જિસ ભાંતિ ગુલામ યૂરપ ગયા ઔર વહાં તુર્ક તારાપતિ અહમદ મદારલી કો ધરાશાયી કર કે આયા; જિસ પ્રકાર અપને સમય કીકરસિંહ ને અપને સામને કિસી કો ઠહરને ન દિયા; ઇસી પ્રકાર ગામા ઔર ઉસકે ભાઇ ઇમામબખ્શ ને ભી કિસી બાહિરી વીર કે સામને સર નહીં ઝુકાયા.

એક બાર ગામા ઔર ઇમામબખ્શ યૂરપવિજય કે લિયે ગયે. યદ્યપિ ઉસ સમય મેં યહ ભારત કે સાધારણસે પહલવાન સમઝે જાતે થે, પરંતુ ફિર ભી યૂરપ મેં ઇનકા કોઇ સાની ન મિલા. ગામા કી પ્રસિદ્ધ અમેરિકન પહલવાન રોલો સે મુઠભેડ હુઈ. ગામા ને બીસ મીનટ કે અંદર હી ઉસે કૂલ્હે પર ધર કર દે મારા. ઇધર ગામા કે અનુજ ઇમામબખ્શ સે સ્વિટ્ઝરલૈંડ કા પહલવાન લૈમ અટક પડા. ઇમામબખ્શ ને ઉસે દશ મિનટ કે અંદર હી જમીન પર ધર પટકા.

ઇસકે બાદ યૂરપવિજયી પોલૈંડ કા પહલવાન જબિસ્કો ઉતરા. યહ જોડ સચમુચ ગામા કે યોગ્ય થી. વીર ગામા ને જબિસ્કો સે હાથ મિલાયા. જબિસ્કો ગામા સે લગભગ દૂના થા. ઉસકી લંબાઇ ચૌડાઈ દેખ કર હી ઉસે અંગ્રેજ લોગ રાક્ષસ (જાયન્ટ) કે નામ સે પુકારતે થે.

વીર જબિસ્કો ઔર ગામા અખાડે મેં ઉતરે. લગભગ પૌન ઘંટે તક રગડા-રગડી હોતી રહી. કભી યહ ઉપર આ જાતા, કભી વહ. કભી જબિસ્કો ગામા કો દાબકર બૈઠ જાતા થા તો ગામા સહજ હી મેં ઉસકે ચંગુલ સે ફિસલ કર બાહર નિકલ આતા ઔર ઉસકી છાતીપર ચઢ બૈઠતા. અંત મે તીન ઘંટે કે અંદર હી વીર જબિસ્કો કા દમ ફૂલ ગયા ઔર વહ પૃથ્વી પર લેટ ગયે. ઈસિ દિન જોડ બરાબરી કી છૂટી.

દૂસરે દિન ગામા ને ફિર જબિસ્કો કો ચૈલેંજ દિયા. જબિસ્કો ચૂપચાપ ઇંગ્લૈંડ સે બાહર ચલા ગયા. જબિસ્કો કા પંદર હજાર રૂપયા (એક હજાર પૌન્ડ) ઔર પેટી વિજયી ગામા કો ઇનામ મેં મિલ ગઇ. ઇસ મૈચ કા નામ 'ગામા-જબિસ્કો-સંઘર્ષ'-રખા ગયા થા.

ઉસ દિન દો હિંદુસ્તાની પહલવાનોં કા પારસ્પરિક સંઘર્ષ હુઆ. કોલ્હાપુર કે એક બ્રાહ્મણ પહલવાન ગંગા કા યૂરપવિજયી ગામા કે સાથ મલ્લયુદ્ધ ઠહરા. મહારાજા કોલ્હાપુર ને વિજયી કો એક ચાંદી કી ગદા પ્રદાન કરને કા બચન દિયા. દોનોં વીર અખાડે મેં ઉતરે. બહુત દેર તક ગંગા ઔર ગામા કી કુસ્તી હોતી રહી. અંત મેં વીર ગંગા ને ગામા કી પકડ પર હી ઉસે ચિત કર દિયા. મહારાજ કોલ્હાપુર ને ગંગા કો ચાંદી કી ગદા પ્રદાન કી. વિજયી ગંગા ને કંધે પર ગદા રખકર હનુમાન બૈઠક કી, ઔર નિરભિમાન ઘર ચલા ગયા. ઇસ અદ્વિતીય વિજય કે ઉલ્લાસ મેં ભી વહ અપને કુલગુરુ આદર્શવીર અંજનીકુમાર કો ન ભૂલા થા. વીર ગામા કો

ભી જનતા ને ગોદ મેં ઉઠા લિયા. જિસ સમય તક ઇનકા મલ્લયુદ્ધ સમાપ્ત નહીં હો ગયા થા, તબ તક દોનોં એક–દૂસરે કે પ્રતિ બડે ઉદાર ઔર સ્નેહપૂર્ણ વિચાર પ્રદર્શિત કર રહે થે. ઉન્હેં અભિમાન ન થા, ક્રોધ ન આતા થા. દોનોં ગૌરવ સે અકડી હુઇ ગર્દન, તેજ સે આલોકિત મુખમંડલ ઔર પરાક્રમપૂર્ણ વક્ષસ્થલ ફૈલાયે હુએ થે. જબ તક વે લડતે રહે, ઇસી પ્રકાર ગર્વશૂન્ય રહે ઔર જબ લડ ચૂકે તબ ભી એક–દૂસરે કે હૃદય મેં અનુરાગ કી રેખાએં પઢ રહા થા.

ધન્ય હૈ યહ વીરતા જો સૂર્ય કે સમાન પ્રચંડ હોને પર ભી ચંદ્રમા કે સમાન સુધાસ્રાવણ કર સકતી હૈ. જિસે દેખકર ક્યા અપના ક્યા પરાયા, પ્રત્યેક મનુષ્ય ગૌરવ કરતા ઔર હર્ષ સે ફૂલા નહીં સમાતા હૈ, વહ સમઝતા હૈ કિ ઇન્હીં વીરવરોં કે રહને તક હમ અપની પ્રાચીન શૂરવીરતા કા અનુમાન લગા સકતે હૈં. યહ હમારે અસંભવવાદ કો સંભવ કર દેતે હૈં, ઔર હમારે મનન કરને કે લિયે અચ્છે સાધન બન જાતે હૈં.

જિસ સમય વીર ગામા યૂરપ ગયા થા, ઉસ સમય ઉસકા છોટા ભાઇ ઇમામબખ્શ ઉસકે સાથ થા. અપને ભાઇ કી ભાંતિ ઇમામબખ્શ ને ભી પૈટ કોનોલી નામક એક વિખ્યાત પહલવાન કો ચિત કિયા થા.

૧૯૧૨ મેં મિસ્ટર બૈનજૈમિન થોડે સે ભારતીય પહલવાનોં કો અપને સાથ ઇંગ્લૈંડ લે ગયે; પરંતુ કિસી ભી યૂરપીય પહલવાન કો ઉનસે ભિડને કા હિયાંવ ન હુઆ. કુછ દિનોં બાદ અહમદ બખ્શ કી સ્વિટ્ઝરલૈંડ કે દો પહલવાનોં સે કુસ્તી હુઇ, પરંતુ અહમદ ચુટકી બજાતે ઉન દોનોં કો નીચે લે બીતા.

એક દૂસરા ગોબર પહલવાન નામક ભારતીય મલ્લ જો યોરપ ગયા થા બ્રિટન કે રૂસ્તમ જિમી એસન સે લડા ઔર ઉસે પરાસ્ત કર આયા. અભી હાલ હી મેં બસંતસિંહ નામક એક ભારતીય વીર યૂરપ ગયા. વહાં ઉસને અમેરિકન કુસ્તી સીખી ઔર પાશ્ચાત્ય દેશીયોં કી આંખોં મેં ચકાચૌંધ પૈદા કર દી. યહ વીર જલંધરનિવાસી ઔર ભારત કા એક બહુત સાધારણ ગૈરપેશેવર પહલવાન હૈ.

ઇસ બાર જબિસ્કો અપને છોટે ભાઇ ઔર એક તીસરે પહલવાન કે સાથ આ રહા હૈ. સુનતે હૈં જબિસ્કો ગામા સે ઔર ઉસકા ભાઇ ઇમામબખ્શ સે ઔર ઉસકા તીસરા સાથી ગોબર પહલવાન સે કુસ્તી લડેગા. ગોબર પહલવાન ઇમામ બખ્શ કી જોડ કા હૈ. દેખિયે ક્યા હોતા હૈ.

યહ ભારતવર્ષ કા દુર્ભાગ્ય હૈ કિ યહાં મલ્લશાલાએં ખોલના ભી પ્રતિષ્ઠા કે વિરુદ્ધ સમઝા જાતા હૈ. લોગ ઇસે કેવલ પેશેવરોં તક હી સીમિત સમઝતે હૈં. યહી કારણ હૈ કિ ભારતવર્ષ દિન-બદિન અશક્ત પુરુષોં ઔર પુત્રવતી બાલિકાઓં કા દેશ બનતા જાતા હૈ. ઇસમેં હમારે ધની રાજાઓં કા ભી થોડા સા ઉત્તરદાયિત્વ હૈ. યદિ વહ અપને રાજ્ય મેં પાઁચ–દશ મલ્લશાલાએં ભી ખુલવા દેં તો ઉનકે ઇસ થોડે સે પ્રયાસ સે ભી ભારતવર્ષ કા બડા કલ્યાણ હો સકતા હૈ. ઉનકી ઉદાસીનતા કે કારણ હી ભારતવર્ષ કી મલ્લશાલાઓં મેં તાલે પડતે જા રહે હૈં.

(“મહારથી”ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૭ના અંકમાં લેખકઃ–શ્રી. ગંગાદત્ત જોશી)

૧૪૭–વેદામૃત

यथा राजा तथा प्रजा।

उग्रो राजा मन्यमानो ब्राह्मणं जिघत्सति। परा तत्सिच्यते राष्ट्रं ब्राह्मणो यत्र जीयते॥ अ०५।१९।६॥

(**यः राजा**) જે રાજા પોતાને (**उग्रः**) શક્તિશાળી (**मन्यमानः**) માને છે, અને (**यत्र**) જ્યાં અભિમાની રાજા (**ब्राह्मणः**) જ્ઞાનશીલ, સત્કર્મી પુરુષોને (**जीयते**) દબાવે છે–સતાવે છે તથા જ્યાંનો રાજા (**ब्राह्मणम्**) સત્યગામી બ્રહ્મનિષ્ઠનો (**जिघत्सति**) નાશ કરવા ઇચ્છે છે (**तत् राष्ट्रम्**) તે રાજ્ય (**परासिच्यते**) બહુ નીચે પડે છે–નાશ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે દેશનો શાસનકર્તા–રાજા, અન્યાય કરનાર કારભારીઓ અને પોતાના યુદ્ધ-વિશારદ સૈન્યબળનું અભિમાન રાખે છે કે 'અમારા કારભારીઓની કૂટનીતિ અને અમારી કુશળ સેનાની સામે થનાર કોઇ નથી' અને પોતાની રાજભક્ત પ્રજા અને શાંત સ્વભાવવાળા ધર્માત્મા વિદ્વાનોને અન્યાયપૂર્વક દબાવવા અને તેમનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે, તે રાજા નાશ પામે છે.

વેદ ભગવાન આગલા મંત્રમાં એજ બાબતની પુષ્ટિ નીચે પ્રમાણે કરે છે—

" ब्राह्मणं यत्र हिन्सन्ति तद्राष्ट्रं हन्ति दुच्छुना। "

અર્થાત્ શાંતિ–પ્રિય, બ્રાહ્મણસ્વભાવવાળી પ્રજાને જે રાજાના રાજ્યમાં સતાવવામાં, લૂંટવામાં કે કતલ કરવામાં આવે છે, તે રાષ્ટ્ર આવી રીતે પીડાયલી પ્રજાના શાપથી નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ જાય છે.

નીતિનિપુણ શુક્રાચાર્ય લખે છે કેઃ—" **अन्यथा स्वप्रजातापो–नृपं दहति सान्वयम्** "।

પીડાયલી પ્રજાના દુઃખરૂપી અગ્નિમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓ રાજાને તથા તેના આખા કુળને બાળી નાખે છે. આજ પ્રમાણે મહાભારતના શાંતિપર્વમાં વ્યાસ ભગવાન કહે છે કેઃ—

"न रक्षति प्रजा सम्यक् यः स नृपस्त्वस्ति तस्करः।

જે રાજા પોતાની પ્રજાનું પુત્રની પેઠે પાલન કરતો નથી અને ચોર, વ્યભિચારી અને હત્યારાઓ વગેરે આતતાયીઓથી રક્ષણ નથી કરતો તે રાજા નથી, પણ ચોર અને લૂંટારો છે. કેમકે—

" यावत्तु धर्मशीलः स्यात् स नृपस्तावदेवहि।"

જ્યાંસુધી રાજા ધર્મપૂર્વક ન્યાયી આચાર રાખીને દુષ્ટોને દંડ આપી શ્રેષ્ઠ જનોનું પાલન કરે છે, ત્યાંસુધીજ તે રાજ્યનો અધિકારી છે, નહિ તો તે રાજધર્મશૂન્ય લૂંટારોજ છે.

કોઇ કોઇ સજ્જન વ્યભિચારાદિ અધમ કાર્યને સમયનો દોષ કાઢીને તેને માટે પ્રજાનો દોષ કાઢે છે અને તે પ્રમાણે લખી મારે છે. 'વ્યાસ ભગવાન' મહાભારતના શાંતિપર્વમાં આનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરે છે કેઃ—"**युगानां न प्रजानां न दोषः किन्तु नृपस्य हि।**"

વ્યભિચાર, ચોરી, લૂંટ અને ધર્માત્મા સંતોને દુઃખ દેવું વગેરે જેટલાં પણ અધર્મવાળાં કાર્યો જે રાજાના રાજ્યમાં થાય છે, તે કાળ યા પ્રજાના દોષથી નથી થતાં; પરંતુ એ સૌ પાપ-કૃત્ય દોષો રાજાનેજ કારણે થાય છે. જે રાષ્ટ્રનો રાજા સંયમી, ન્યાયશીલ, ધર્માત્માઓને દુઃખ ન દેનાર, દુષ્ટોને શિક્ષા કરનાર અને પ્રજાની સાથે પુત્રની પેઠે વર્તનાર હોય છે, તે રાષ્ટ્રની પ્રજા પણ એવીજ હોય છે. એ વાત નીચેનું એક ઐતિહાસિક ઉદાહરણ પણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે.

એક વખત કોઇ ઋષિ કૈકય દેશમાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમણે ત્યાંના રાજા અશ્વપતિની પાસે જઇને પ્રશ્ન કર્યો કે "હે કૈકય દેશના રાજન્! તમારૂં રાષ્ટ્ર બરાબર ઉન્નત છે ને?" ઋષિના પ્રશ્નના જવાબમાં અશ્વપતિ મહારાજ કહે છે કે " હા, મારો દેશ અત્યંત ઉન્નત અને સમૃદ્ધ છે. કેમકેઃ—

" न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः। नाना हिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः॥

હે ઋષિ! મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી, કોઇ ક્રૂર કંજુસ નથી, કોઇ નશાબાજ–દારૂ

પીનાર નથી, કોઇ પણ એવો માણસ નથી કે જે અગ્નિહોત્ર ન કરતો હોય. કોઇ મૂર્ખ નથી, કોઇ વ્યભિચારી નથી અને જ્યારે વ્યભિચારી પુરુષજ નથી તો વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તો હોઈ શકેજ નહિ. આ વાતને નીતિશાસ્ત્ર વધારે સ્પષ્ટરૂપે લખે છે કેઃ—

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठा पापे पापः समे समाः।
राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥

જે રાષ્ટ્રનો રાજા ન્યાયનિષ્ઠ અને ધર્માત્મા હોય છે, તે રાષ્ટ્રની પ્રજા પણ રાજ્યભક્ત અને ધર્મપરાયણ થાય છે; પરતું જે રાષ્ટ્રનો રાજા અન્યાયી, પ્રજાને લૂંટનાર, વ્યભિચારી, ક્રૂર અને દારૂ વગેરે કેફી અને માદક પદાર્થોનો પ્રચાર કરવાનું પાપી કાર્ય કરે છે તે રાષ્ટ્રની પ્રજામાં પણ રાજાના સંસર્ગથી છળ, કપટ, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર અને મદ્યપાન વગેરે દુર્ગુણો આવી જાય છે; અને રાજા જે પ્રમાણેનો વ્યવહાર કરે છે, તેજ પ્રમાણેના ગુણ–દોષવાળી તેની પ્રજા બની જાય છે.

વાંચનાર જો આ નીતિશાસ્ત્રનું ઉદાહરણ જોવા ઇચ્છે તો ભારતવર્ષ અને ભારત સરકાર તેની સમક્ષ મોજુદ છે. આજે આ દેશમાં દારૂ, ગાંજો, ભાંગ, ધતુરો વગેરે માદક વસ્તુઓનો ચેરવેર પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, તેનું શું કારણ છે? ભારત સરકારજ તેનું કારણ છે; કેમકે તેણે પોતેજ આ માદક વસ્તુએ ઉપર ટેકસ લગાવીને તેને ચાલુ રાખી છે અને તેને સ્થિરતા આપી છે. જો આજે રાજ્યના હુકમથી માદક વસ્તુઓની દુકાનો બંધ કરવામાં આવે અને તે પદાર્થોની આપ–લે બંધ કરવામાં આવે તો ઘણાખરા લોકો આ દુર્ગુણથી બચી જાય. આજે આ દેશમાં જુગાર, છળ-કપટ, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર અને કતલ–ખૂનરેજી વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જો સરકાર ઇચ્છે તો તેને તે સતીપ્રથાની પેઠે એકદમ અટકાવી શકે છે. હાલમાં જે લૂંટ, મારામારી, ટંટોફિસાદ, કતલ અને ખુનામરકી થાય છે, તેના પાયારૂપે સરકારની નીતિજ કામ કરી રહી છે. જો તે ઇચ્છતી હોત તો આતતાયીઓ અને તેમના સાગરીતોને સજા કરીને ઠેકાણે લાવી શકત. જો સરકાર આ પ્રમાણે કરત તો અમે આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે, જે અસંતોષ અને ક્રાંતિ ભારતવર્ષમાં હાલ ફેલાઈ રહ્યાં છે, તે કદી પણ ન થાત; પરંતુ ભારત-સરકાર નથી ઇચ્છતી કે, આ દેશના મનુષ્યો સબળ અને પરસ્પર મેળાપથી રહે. એમ થવાથી તો તેના સ્વાર્થમાં ધક્કો પહોંચે છે અને તેને નીતિમાં વાંધો આવે છે. તેથી નીતિશાસ્ત્રની '**यथा राजा तथा प्रजाः**' એ ઘોષણા અક્ષરશઃ સત્ય છે અને પ્રજામાં જે બુરાઈઓ આજે જોવામાં આવે છે, તે રાજ્યકર્તાની કૃપાનાં પરિણામ છે. અસ્તુ.

અમે પ્રાર્થના કરી છીએ કે, હે પ્રભો! ભારતવર્ષના રાજા પોતાની પ્રજાના શુભચિંતક અને કલ્યાણ ઇચ્છનાર હો, કે જેથી કરીને વર્તમાન સમયમાં દેશભરમાં ફેલાયલી ખૂનરેજી અને અશાંતિ દૂર થાય અને રાજા તથા પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે.

('શુદ્ધિસમાચાર'માંના ચિદાનંદ સંન્યાસીના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૪૮—નિઠુર સમાજ

પંડિતોં કી પોથી થોથી—કામ કી રહેગી નહીં, વેદ–ઉપનિષદોં કા નિયમ ન ભાયેગા.
શિખા-સૂત્ર-ધારિયોં કા, પાયેગા ઠિકાના કહાં, ગૌઓં કા રક્ષક યોંહી ભક્ષક કહાયેગા.
ગર્વ કરતા હૈ જિન આર્ય-પુરુષાઓંપર, ઉનકા નિશાન ભી ન ઢૂંઢને સે પાયેગા.
યદિ અપનાયેગા તૂ સત્વર અછૂતોં કો ન, નિઠુર—સમાજ! તેરા નામ મિટ જાયેગા.

(''હિંદૂપંચ''ના 'રામાંક'માં લેખકઃ—શ્રી ધરીક્ષણ સિંહ ''પંક'')

૧૪૯–આદર્શ કા અપમાન

કિસી આદર્શ પુરુષ કે ઉન્નત ચરિત્ર કે પરાક્રમ કે આગે મનુષ્યમાત્ર કા મસ્તક અવશ્યમેવ આપ હી ઝુક જાતા હૈ ઔર ઉસ પૂજ્ય મહાપુરુષ કી આપ્તતા સે માનવ–સમુદાય ઉસે અપના આદર્શ માનને લગતા હૈ. માનાહ કે ઉચિત સમ્માન કે ફલસ્વરૂપ સમાજ સમુન્નત હોતા હૈ ઔર સમાજ કે લોગોં મેં શાન્તિ ઔર સુખ કા સામ્રાજ્ય સ્થાપિત હોતા હૈ; કિંતુ સમાજ ઇસ લાભ સે તભી તક ગૌરવાન્વિત હો સકતા હૈ, જબ તક સમાજ કે લોગ બુદ્ધિ ઔર વિવેક સે કામ લે કર આદર્શ પુરુષ કે આદર્શ ચરિત્ર, વિમલ આચરણ ઔર નિષ્કપટ વ્યવહારોં કો અપનાને તથા જીવન કો સફલ બનાને કી ચેષ્ટા મેં રત રહને હૈં. અન્યથા સમાજ કી અવનતિ હોને લગતી હૈ; ઔર આદર્શ ચરિત્ર ગૌરવ–ગાથામાત્ર હી રહ જાતે હૈં–ઉનકા કુછ ભી મહત્ત્વ નહીં રહતા.

અતએવ સમાજ કો આદર્શ પુરુષોં કે જીવન કી પવિત્ર ઘટનાઓં કો અસંભવ ઔર અનર્થમૂલક બાતોં સે બચા રખના ચાહિયે. ઇનકે મિશ્રણ સે શનૈઃ શનૈઃ આદર્શ પુરુષોં કી આપ્તતા કલંકિત હોને લગતી હૈ. ભ્રાંતિપ્રચારક વિષયોં કી માત્રા સત્ય ઘટનાઓં મેં બઢને લગતી હૈ, સત્ય–સૂર્ય અસત્ય–ઘટાઓં સે છિપ જાતા હૈ, આદર્શ જીવન કે અનુસરણ મેં સમાજ કે સાધારણ લોગ અનહોની બાતોં કા સ્વપ્ન દેખને લગતે હૈં ઔર સમાજ ક્રમશઃ પતન કો પ્રાપ્ત હોતા જાતા હૈ. જિસ પ્રકાર બૂરે સિક્કોં કે ચલને સે અચ્છે સિક્કે બાજાર સે બાહર હોને લગતે હૈં ઔર ધન-રાશિપતિ કા આશ્રય લેતે હૈં, ઉસી પ્રકાર નિર્મૂલ ઔર નિસ્સાર બાતોં કે મિશ્રણ સે આદર્શ પુરુષોં કે જીવન કી સચ્ચી ઘટનાએં સર્વસાધારણ કી બુદ્ધિ સે દૂર હો કર વિચારપૂર્ણ લોગોં કે હૃદય મેં સ્થાન પાતી હૈં.

પ્રમાણસ્વરૂપ હમ સત્યનિષ્ઠ મર્યાદાપુરુષોત્તમ દશરથનંદન શ્રીરામચંદ્રજી કે આદર્શ ચરિત્ર કો લે સકતે હૈં. આપકે ચરિત્ર મેં સંસાર–વિખ્યાત મહાકવિ વાલ્મીકિ ઔર તુલસીદાસ ને સમાજ કે આદર્શ કા જો નમૂના દિખલાયા હૈ, ઉસમેં સમાજ કી સભી અવસ્થાઓં કા ચિત્ર હૈ. શ્રીરામચંદ્રજી કા આદર્શ ઔર સર્વ–સમ્માનિત ચરિત્ર ઉસ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ કા અનુમોદક ઔર અનુચર હૈ, જિસકે માનને મેં મનુષ્યકૃત કોઇ નિયમ બાધક નહીં હૈ, જિસકે માનને સે સ્વાર્થપૂર્ણ ધાર્મિક ઝગડોં કા ભેદ મિટ જાતા હૈ ઔર જિસમેં કિસી જાતિ–વિશેષ કે પક્ષપાત કા ભાવ નહીં હૈ. ઐશ્વર્યશાલી રામ કા આદર્શ જીવન સત–અસત્ કે ભેદોં કા દર્પણ ઔર ધર્માધર્મ કે વિચાર કા આધાર હૈ.

કિંતુ આર્ય વંશજ–સમાજ કી પતિત અવસ્થા મેં ઉસ આદર્શ ઔર પવિત્ર જીવન કા ભી ઉતના હી અપમાન હુઆ હૈ ઔર હો રહા હૈ, જિતના ભારત કે પ્રાચીન ઋષિયોં કે ગૌરવ, ઉપદેશ ઔર આદર્શો કા. ફલતઃ સંસાર કે માનવસમાજ કે આદર્શ મહાપુરુષ કો પરમેશ્વર કા અવતાર, સારે સુખોં કા પુંજ, મનોરથોં કા કલ્પવૃક્ષ ઔર આવાગમન કા મુક્તિદાતા માનતે હુએ ભી હિન્દૂ–નામ–ધારી આર્ય–સમાજ ઉનકે જીવન કો પવિત્ર ઔર અસત્ય બાતોં કે મેલ સે વિશુદ્ધ રખને મેં સમર્થ નહીં હો સકા. રામનામ કો જપ કર, રામાયણ કા પાઠ કર કે રામ ઔર સીતા કે ચિત્રોંપર ચંદનફૂલ ચઢા કર ઔર અપનેકો રામ કા ભક્ત ઘોષિત કર હમ ઉસ અપમાનપર તહ નહીં ડાલ સકતે, જો પ્રાતઃસ્મરણીય રામચંદ્રજી કે આદર્શ જીવન મેં નિર્મૂલ ઔર લજ્જાજનક બાતોં કો મિલાકર કુછ અવિવેકી નિર્ભય હો કર કર રહે હૈં; ઔર સમાજ કે કર્ણધાર ઔર વિચારશીલ યા તો મનમારે દેખતે રહતે હૈં યા પ્રોત્સાહન દિયા કરતે હૈં. આદર્શ કે અપમાન કા ઐસા બૂરા ફલ દૃષ્ટિગોચર હો રહા હૈ, જિસસે સમાજ કી ઉન્નતિ કદાપિ સંભવ નહીં જાન પડતી, બલ્કિ આનેવાલી સંતાન કા ભવિષ્ય અંધકારમય માલૂમ હોતા હૈ.

આદર્શ પુરુષોં કી આપ્તતા કે આગે નતમસ્તક હો, કુછ લોગોં ને ઉનકા સંમાન 'પરમેશ્વર કા અવતાર' માન કર કિયા. યહ સત્યતા કી સીમા કે ઉલ્લંઘન કી પહલી અવસ્થા થી. ફિર તો સ્વેચ્છાચારિતા ને અપના ઐસા આતંક જમાયા, કિ અવતાર કા આદર્શ ભી ભ્રષ્ટ હો ગયા; ક્યોંકિ લોગ 'અવતાર' કે સંબંધ મેં નિર્ભય હો કર અપને મન કી બાતેં ગેઢને લગે-ચાહે વે બાતેં સંભવ હો યા અસંભવ. ઉનકે આગે તો યહ વિચાર થા કિ ઈશ્વર કી સર્વશક્તિમત્તા કે લિયે કુછ ભી અસંભવ નહીં.

આજ શ્રીરામચંદ્રજી કી પૂજા, ભક્તિ ઔર શ્રદ્ધા ને દૂસરે હી રૂપ મેં જોર પકડા હૈ. ઇસ રૂપ મેં જિન શોચનીય આશ્ચર્યભરી બાતોં કા સમાવેશ હૈં, ઉનપર વિચાર કરને સે સમાજ કે પતન કા પૂરા-પૂરા પરિચય મિલતા હૈ. અવતાર મેં કૃષ્ણ ઔર રામ હિંદૂઓં કે પરમપૂજ્ય અવતાર હૈ. કૃષ્ણ કા ચરિત્ર શૃંગારરસ કા ભાંડાર હૈ, ચાહે વહ કિસી કારણ સે હુઆ હો; પરંતુ અબ તક રામભક્તોં કો યહ આનંદ નહીં મિલતા થા, શૃંગાર કી વહ ભદ્દી લહર ઉનકે જીવન કો પરિપ્લાવિત નહીં કરતી થી ઔર આનંદોત્સવ તથા સ્વેચ્છાચારિતા કા સુઅવસર ઉનકે હાથ નહીં આતા થા. શાંત ભી કબતક રહતે? જિસ શૃંગાર-રસ કા પાન કર વે વૈદિક ગૌરવ સે હાથ ધો બૈઠે થે, ઉસસે ખાલી રહ, રૂખે સ્વર સે રામ-નામ કા જાપ કબતક કરતે રહતે? વહ સમય આજ આ હી ગયા, જબ રામ કે ભક્ત ભી કૃષ્ણ-ભક્તોં કી સમાનતા મેં શૃંગાર કા ખૂબ આનંદ ઉડાને લગે.

રામ કે સાથ સીતા કા સમ્માન બઢા, સીતા-રામ 'યુગલ-સરકાર'કી ઉપાધિ સે વિભૂષિત હુએ, નરોત્તમ રામજી રામલલા બનાયે ગયે, કૃષ્ણ કી ગોપિયોં કે સમાન રામ કી મર્દાની સખિયોં ઉત્પન્ન હુઈ, રામ કોહબર મેં સુલાયે જાને લગે, સખિયોં સે કલ્લોલ કરને લગે, બીસવીં સદી મેં ભી અપને સસુર, સાસ, સાલે આદિ કે નાતે કા મોદ મનાને લગે ઔર મોક્ષ દેતે-દેતે બેટા-બેટી, પોતા-પોતી ભી દેને લગે.

ઇન બાતોં કે પ્રચાર મેં કેવલ અજ્ઞાનિયોં કા હી હાથ નહીં રહા; વિદ્યા-ખોઝ ઢોનેવાલોં ને ભી ભરપૂર સહાયતા દી. ધનિયોં ને રામજન્મ, રામ-વિવાહ, રામ-કોહબર, રામ-કલેવા આદિ મેં જી ખોલકર ધન દે, આનંદ મનાયા ઔર પુસ્તક-પ્રકાશકોં ને આંખેં બંદ કર અપને આદર્શ પુરુષ કે ચરિત્રપર કુછ ભી ધ્યાન ન દે, કિંચિત્ લાભ કી પ્રેરણા સે ઇન નિર્મૂલ ઔર અપમાન-જનક બાતોં કે પ્રચાર મેં સહાયતા પહુંચાનેવાલી પુસ્તકોં કો પ્રકાશિત કિયા. સાથ હી જિન લોગોં કો પ્રસિદ્ધિ કા ઔર કોઇ માર્ગ નહીં દિખાઇ પડતા થા, વે દૌડકર સાડી-ઘુંઘરુ પહન, રામજી કી સખિયાં બન આરતી લે, રામ-ભક્તિ મેં મસ્ત થિરકને લગે, રોને લગે, સિસકને લગે ઔર તરને લગે.

ક્યા વિચારશીલતા હૈ! જિસ દેશ કે પુરુષોં કે આચરણ સે સંસાર કે પુરુષોં કો આચાર કી શિક્ષા લેની થી, વહીં કે પુરુષ ભક્તિ મેં મસ્ત લહંગા-સાડી પહને, ભગવાન કી સખિયોં બન મટક-મટક કર ભગવાન કો રિઝા રહે હૈં. જિસ દેશ કે ઋષિયોં કે શાસ્ત્રોં કી સમાનતા કે ગ્રંથ સંસાર કે કિસી ભાગ કે વિદ્વાન ને આજતક ઉત્પન્ન નહીં કિયે, વહીં કે લોગ આજ 'રમરહબો રાજા તોરે પિછવરવા' કે આલાપ મેં મસ્ત હો રહે હૈં. જિસ દેશ કે દાર્શનિકોં ને પરમાત્મા ઔર આત્મા કે વિકટ પ્રશ્ન કો સંસાર મેં સબસે પહલે સુલઝાને કા ગૌરવ પ્રાપ્ત કિયા, વહીં કે લોગ જીવાત્મા કો ભી પૂર્ણ પરમાત્મા માન, ઉસકી મર્યાદા કો ભી નષ્ટ કર રહે હૈં. જહાં કે યોગિયોં ને પરમાત્મા કી પ્રાપ્તિ કા માર્ગ-યોગ બતલાકર વર્ષોં તપશ્ચર્યા સે ઇંદ્રિયોં કા સાધન કિયા, વહીં કે મનમાની બાતોં કે પ્રચારક મોક્ષ કે સૌદે કો સાધારણ મૂલ્ય મેં ભોગ-વિલાસ મેં લિપ્ત હોકર મોલ લે લેનેકી હેકડી ભરતે હૈં.

જો કુછ હો, અંધભક્તિ ઔર ગુણાનુરૂપ ઉપાસના, જ્ઞાન ઔર અજ્ઞાન, સત્યકર્માનુષ્ઠાન ઔર હેકડી કા ભરના, ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુએં હૈં. સમાજ કા વાસ્તવિક લાભ પ્રત્યેક દશા મેં પહલી

બાત કે માનને મેં હી હૈ. નિર્મૂલ બાતોં કા પ્રચાર કિસી આદર્શ પુરુષ કે જીવન કે સાથ કરના ઉસકે આદર્શ કો નષ્ટ કરના હૈ. યહી કારણ હૈ, કિ આદર્શ પુરુષ શ્રીરામચંદ્રજી કે ચરિત્ર કા અપમાન કર ભાઈ ભાઇ કે પ્રાણ કા ગ્રાહક બન બૈઠતા હૈ, પુત્ર પિતા કે રક્ત કા પ્યાસા રહતા હૈ, માતા ઔર પુત્ર મેં નૈસર્ગિક પ્રેમ કા અભાવ પાયા જાતા હૈ, રાજા અપને ઉત્તરદાયિત્વ કો નહીં પહચાનતા, પ્રજા અત્યાચારી રાજ્ય સે પીડિત હોતી રહતી હૈ, સમાજ મેં અધર્મ ઔર પાખંડ કા પ્રચાર જોર પકડતા જાતા હૈ ઔર હિન્દૂસમાજ અપને આર્ય-ગૌરવ કો ખો કર અપમાનિત હો રહા હૈ. સમાજ કા પુનરુદ્ધાર પાખંડ કે ત્યાગ ઔર સત્ય કે ગ્રહણ મેં હૈ, સમાજ કે લોગોં કા જીવન શુદ્ધ હોના આદર્શ પુરુષોં કે જીવન કી સચ્ચી ઘટનાઓં કે અનુસરણ સે સંભવ હૈ ઔર સમાજ કી સુખ-શાંતિ આપ્ત પુરુષોં કે અપમાનોં કો દૂર કરને મેં હૈ.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ-પાંડેય રામાવતાર શર્મા બી. એ.)

૧૫૦-ભગવાન રામચંદ્ર

ભગવાન રામચંદ્રજી કો મર્યાદા-પુરુષોત્તમ કહા હૈ. ઉનકે પવિત્ર નામ કી સુરસરિતા ને સારે મનુષ્યજીવન કો પવિત્ર કર દિયા હૈ. ભગવાન ને નરરૂપ ધારણ કર ઉસ શરીર કી દૈવી સંભાવનાઓં કો પ્રકાશિત કર ઉસકો દેવ-દુર્લભ બના દિયા. આઇયે, આજ ઉનકે જન્મ કી પુણ્ય-તિથિ મેં ઉનકે જીવન પર ક્ષણિક દૃષ્ટિપાત કર ઉનકા જન્મ-મહોત્સવ મનાયેં ઔર ઉસસે ઉપદેશ ગ્રહણ કર અપને જીવન કો સફલ બનાયેં. શ્રીરામચંદ્રજી કર્તવ્ય-પરાયણ તો થે હી, કિંતુ ઉન્હોંને કષ્ટમય જીવન વ્યતીત કર કે સંસાર કો દુઃખ કા મહત્ત્વ બતલાયા. શ્રીરામ ને અપને ઉપદેશ મેં નર-તન કી મહિમા ગા કર બતલાયા હૈ, કિ ઉસકા ઉદ્દેશ વિષય-ભોગ નહીં હૈ. દેખિયેઃ-

"બડે ભાગ માનુષ તન પાવા, સુર-દુર્લભ સબ ગ્રંથ હી ગાવા.
સાધન-ધામ મોક્ષ કર દ્વારા, પાઇન જિહિ પરલોક સંવારા.

× × × × ×

યહિ તન કર ફલ વિષય ન ભાઇ, સ્વર્ગહુ સ્વલ્પ અંત દુઃખદાઇ;
નર-તન ગાય વિષય મન દેહીં, પલટિ સુધા તે શઠ વિષ લેહીં.
તાહિ કબહુ ભલ કહૈ ન કોઈ, ગુંજા ગહૈં પરિસ મનિ સોઈ.

શ્રીરામચંદ્રજી ને ઇસ ઉપદેશ કો અપને જીવન મેં ચરિતાર્થ કર સંસાર કો બતલા દિયા, કિ માનવ-શરીર સે ક્યા-ક્યા હો સકતા હૈ. પહલી બાર હમ ઉનકી વિનયશીલતા કા પરિચય પરશુરામ-સંવાદ મેં પાતે હૈં. વે ધનુષ કો તોડને કા દુર્લભ કાર્ય કર કે ભી પરશુરામજી કે સંમુખ વિનય કા વ્યવહાર, અપની શક્તિ મેં વિશ્વાસ રખતે ઔર પરશુરામજી કી દર્પોક્તિ સુનતે હુએ જિન શબ્દોંદ્વારા કરતે હૈં વે ઉનકી વિનયશીલતા કા પૂરા પરિચય દેતે હૈં; ઔર યહ વિનય-શીલતા દેખકર હમેં શ્રદ્ધા સે નતમસ્તક હો જાના પડતા હૈ. વે કહતે હૈંઃ--

"નાથ શંભુ-ધનુભંજન હારા, હુઈ હૈ કોઉ ઇક દાસ તિહારા."

ઔર—

"રામ રમાપતિ કર ધનુ લેહૂ, ખંચહુ ચાપ મિટે સંદેહૂ."

કહકર અપની શક્તિ કા પરિચય દેતે હૈં. ઇતની શક્તિ રખતે હુએ ભી વિનય કરતે રહે. શક્તિ રખતે હુએ ક્ષમા કરને મેં મહત્ત્વ હૈ. ઐસા દુષ્કર કાર્ય કર વિવાહ કિયા, અયોધ્યા આયે, રાજ-તિલક કા સમય આયા, સારી પ્રજા ઔર મંત્રીવર્ગ ઉનકે અનુકૂલ ઔર અનુરાગી થા. રાજ્ય કે લિયે ઉનકા સ્વાભાવિક અધિકાર થા. સ્વયં મહારાજ દશરથ કી ઓર સે પ્રસ્તાવ થા. ઐસી દશા મેં બનવાસ કે આદેશ કો સરપર રખ, અપની ઉદારતા-ધીરતા કા પરિચય દિયા;

યદિ વે થોડા સા હિચકિચાતે, તો દશરથજી અપને બચન સે ફિર જાતે; કિંતુ ઉન્હોંને સત્પુત્ર કી ભાંતિ ઉનકા અપના દઢવ્રત પાલન કરને મેં સહાયતા દી; હર્ષ સે વન–ગમન કિયા; વિમાતા કૈકેયી કી કુટિલતા ઔર વ્યંગોક્તિયોંપર ધ્યાન ન દે, ઉનકો ભી કૌશલ્યા કી ભાંતિ આદર દિયા; ભરતજી કે દલ–બલ સહિત આનેપર ઉનકે પ્રતિ જરા ભી શંકા ન કી ઔર ફિર લોગોં કે સમઝાનેપર ભી અપને સંકલ્પ સે ન ફિરે. અખંડ રાજ્ય કા વાંચ્છનીય સુખ ઔર વન કે ભાવી દુઃખોં ને ઉનકે મન કો જરા ભી વિચલિત ન કિયા, વન મેં જા કર સીતા–હરણ કા દુઃખ સહના પડા. ઉન્હોંને દુઃખ પ્રકટ કર યહ બતલા દિયા, કિ દઢ–વ્રત, સત્ય–સંકલ્પ ઔર ત્યાગી હો કર ભી ઉનમેં મનુષ્ય કા સા કોમલ ભાવ વર્તમાન થા. સુગ્રીવ કી મૈત્રી કી, ઉસકા રાજ્ય ઉસકો સૌંપા, લંકાપર ચઢાઇ કી, લક્ષ્મણજી કો શક્તિ લગનેપર શોક સે વિકલ હુએ, ઇસમેં આપને ભ્રાતૃ-સ્નેહ ઔર માનવી ભાવોં કા પરિચય દિયા. બડે પરિશ્રમ સે લંકાપર વિજય–લાભ કિયા, ફિર ઉસ રાજ્ય કો ભી અપને લિયે ન રખા, શરણાગત વિભીષણ કો સૌંપ દિયા. જબ ઉન્હોંને અપને રાજ્ય કો હી તિરસ્કાર કર દિયા થા, તો દૂસરે કે રાજ્ય કે લિયે મન કૈસે વિચલિત કર સકતે થે! લંકા સે ઘર લૌટે, પ્રેમ સે પ્રજાપાલન કરને લગે, ઇતને મેં હી એક ધોબી કી બાત સુન, લોકમત કા ઇતના આદર કિયા, કિ પ્રિયતમા સીતા કો ભી, જિનકે પીછે સમુદ્રપર પૂલ બાંધને ઔર લંકા વિજય કરને કા કષ્ટ ઉઠાયા ગયા થા, વનવાસ દે દિયા. કહા જાતા હૈ, કિ સીતાજી કે સાથ અન્યાય હુઆ; કિંતુ જબ હમ ઇસપર ધ્યાન દેતે હૈં, તો દેખતે હૈં, કિ રાજા હોતે હુએ ભી ઉન્હોંને એકપત્નીવ્રત પાલન કિયા; દૂસરા વિવાહ ન કિયા. રાજસૂય–દક્ષ મેં ભી સીતાજી કી હી સ્વર્ણ–મૂર્તિ સ્થાપિત કી. ઉન્હોંને સીતાજી કો દુઃખ દિયા, તો સ્વયં ભી સુખ નહીં ઉઠાયા. ઉનકો અપની કીર્તિ કી ભી ઇતની પર્વાહ ન થી, કિંતુ વે અપને ઉજ્જવલ વંશ કી શુભ કીર્તિ પર કલંક નહીં લગાના ચાહતે થે. ઇસ લિયે ધોબી કે કથન કે કારણ અગ્નિપરીક્ષા ઔર ઉસસે બઢકર સ્વયં સીતાજી કી પર્વાહ ન કર જીવનભર દુઃખ ઉઠાયા. ઉન્હોંને સચ્ચરિત્ર ઔર કર્મ–પરાયણ હો કર ભી ઇતના દુઃખ સહા, ઇસિને મન કી કીર્તિ કો પ્રત્યેક ભારતીય આત્મા કે હૃદય–પટ પર અંકિત કર દિયા. આઓ, આજ હમ ઉનકે પવિત્ર આદર્શ કો અપને હૃદય-મંદિર મેં સ્થાપિત કર અસલી જન્મ–મહોત્સવ મનાયેં!!

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ–શ્રી૦ ગુલાબરાયજી, એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

૧૫૧–અનુરોધ

નાથ! ભારત મહુઁ આશુ પધારહુ.
આરત હૌં સબ ભારતવાસી, અબ નિજ રૂપ દિખાવહુ.
ધન અરુ જન સોં હીન ભયો હૈ, લખિ યહ દેશ સંવારહુ;
દીન-બંધુ કહલાઈ નાથ! તુમ, દીનન–કષ્ટ નસાવહુ.
પતન કિયો અરિ ધરમ હમારો, સો અવિલંબ બચાવહુ;
સત્ય કરહુ ગીતા કી વાણી, ભારત-ભાગ્ય જગાવહુ.
પુનિ-પુનિ બિનતિ 'કર્ણ' કરત હૈ, તા પૈ ધ્યાન લગાવહુ;
અબ જનિ કર અતિ દેર નાથ! તુમ, વેગિ દયા કરી ધાવહુ.

("હિંદુપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ–શ્રી દેવનારાયણ લાલ 'કર્ણ')

૧૫૨–ગુરુકુલ અને કુલપતિ કેવા હોય?

આપણી પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિ જૂદા પ્રકારની હતી. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવ્યા પછી ૭ વર્ષનો બ્રાહ્મણકુમાર તથા ૯ વર્ષનો ક્ષત્રિયકુમાર પોતાનાં માબાપ તથા ઘરનો ત્યાગ કરી ગુરુના આશ્રમમાં જઈને નિવાસ કરતો હતો, ત્યાં એક પ્રકારની નવીન સૃષ્ટિમાં તેનો પ્રવેશ થતો હતો. ગુરુનો આશ્રમ કુદરતની કોઇ કૃપાવાળા સ્થાનમાં–નદીને કિનારે કે કોઇ વન–ઉપવન-માં સાધારણ રીતે હતો. ગુરુના આશ્રમવાસી થયા પછી મન, વચન તથા કર્મથી અખંડ બ્રહ્મ-ચર્ય પાળવાની તેને પ્રતિજ્ઞા હતી તથા ગુરુની આજ્ઞામાં રહીને ૬ શાસ્ત્ર તથા ચૌદ વિદ્યાનું જ્ઞાન તે બાળકને સંપાદન કરવાનું હતું. સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ ઇત્યાદિ કર્મો કરવામાં તથા શાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તેને તમામ કાળ નિર્ગમન કરવાનો હતો. ગુરુના આશ્રમ-માં યાદવકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તથા ગરીબ બ્રાહ્મણનો દીકરો સુદામો બન્ને સરખા ગણાતા હતા. ગુરુ તથા ગુરુપત્નીની સેવા કરવી, આશ્રમમાં બાળકોમાટે ભિક્ષા માગી લાવવી, વનમાં જઈ પુષ્પ તથા યજ્ઞમાટે ઇન્ધન તેમજ કાષ્ઠ લાવવાં તથા આશ્રમનાં જળાશયો અને વાટિકાઓ સ્વચ્છ રાખવાં, એ છાત્રોનાં મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતાં. હાથે પાણી ભરી સ્વયંપાકી બનવાનું પણ બ્રહ્મચા-રીઓને શીખવવામાં આવતું હતું. આ ચિત્ર એક કવિની મનોદશામાંથી ઉભું કરેલું કલ્પનાચિત્ર નથી, પણ આપણી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સંસ્કારની પ્રણાલીનું સામાન્ય દૃષ્ટાંત છે. રાજાઓના કુમારો, મંત્રીઓ તથા સમૃદ્ધિશાળી વ્યાપારીઓના પુત્રો અને ગરીબના દીકરાઓ સૌ પોતાના ગુરુકુળ-માં–પોતાની શાળામાં સરખાપણું ભોગવતા હતા. એકજ પ્રકારનો ખોરાક, એકજ પ્રકારનું જીવન તથા એકજ પ્રકારની ધર્મભાવના સૌને માટે નિયુક્ત કરવામાં આવેલી હતી. આપણા આર્ય દેશના ગૌરવના મધ્યાહ્નકાળના આ ચિત્રમાંથી મુખ્ય બે સિદ્ધાંતો તરી આવે છે, કે જે સિદ્ધાંતો દરેક આગળ વધેલા દેશમાં અદ્યાપિસુધી સ્વીકારવામાં આવે છે. પ્રથમનો સિદ્ધાંત એ છે કે; દરેક વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષણ આપનાર પુરુષ પોતે ઉંચા ચારિત્રવાળો તથા વિશુદ્ધ ભાવનાવાળો હોવો જોઇએ; અને જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ આપનાર શખ્સ ઉંચી નૈતિક કોટીનો હોય, તેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ વધારે અસરકારક થાય છે. બીજો સિદ્ધાંત એવો છે કે, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પ્રત્યેક બાળકને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પળાવી દુનિયાદારીના ભોગવિલાસથી તેને દૂર રાખી જેટલું બની શકે તેટલું સાદું અને સરળ જીવન ગાળતાં શીખવવું. પ્રાચીન જમાનાના આ બે સિદ્ધાંતો પાળવામાં જેટલે અંશે ન્યૂનતા આવે તેટલેજ અંશે તે કેળવણીનાં પરિણામો હરકોઇ પ્રજાને ઓછાં સંતોષકારક નીવડે. તે જમાનામાં આવાં ગુરુકુલો અથવા તો ઋષિકુલો તરફ લોકોનો અસાધારણ આદરભાવ હતો અને પ્રજાની ઉદારતા તેમજ રાજ્યોની સહાયતા ઉપર આ પ્રકારની સંસ્થાઓનો નિભાવ થતો હતો. આવી સંસ્થાઓ ચલાવનારાઓ એવા પવિત્ર પુરુષો હતા કે તેઓને લક્ષ્મી, માન કે સમૃદ્ધિની પરવા ન હતી. તેઓનો જ્ઞાનભંડાર એજ તેઓનું સર્વસ્વ ધન હતું; અને તેઓનું બ્રહ્મતેજ એવું અનુપમ હતું કે ચક્રવર્તી રાજાઓના રાજમુકુટો તેઓના ચરણે અર્પણ થતા હતા. એ જમાનામાં આજની માફક સાધનોની તાણ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને પડતી ન હતી. પછીના કાળમાં ગ્રીક, સીથીઅન તથા અરબો અને ત્યારપછી પઠાણ, અફ્ઘાન તથા મોગલોના આ દેશ ઉપર હુમલાઓ ઉપરાઉપરિ થતાં આર્ય સંસ્કારો ધીમે ધીમે નષ્ટ થવા માંડ્યા.

(તા. ૧૯–૪–૧૯૨૮ ના "લોહાણા હિતેચ્છુ"માંથી)

૧૫૩–રામાયણ ઔર પ્રજાતંત્ર

રામાયણ–કાલ કા નિશ્ચય અભિતક નહીં હુઆ હૈ. કુછ વિદ્વાનોં ઔર વિશેષકર હિંદૂઓં કા વિશ્વાસ હૈ, કિ રામાયણ કી રચના ઉસી સમય હુઇ થી, જિસ સમય ભગવાન્ રામચંદ્ર અયોધ્યા મેં રાજ્ય કરતે થે. ઇસકે વિપરીત કુછ વિદ્વાન રામાયણ કા રચના–કાલ શ્રીરામ સે બહુત પીછે કા બતાતે હૈં. ઉનકે કથનાનુસાર રામાયણ કો રચે કેવલ દો હજાર વર્ષ હુએ હૈં; પરંતુ જિસ પ્રકાર હમારે પાસ હિંદૂઓં કે વિશ્વાસ કો અમાન્ય કરને કે લિયે કોઈ વિશેષ પ્રમાણ નહીં હૈ, ઉસી પ્રકાર હમારે લિયે દૂસરે વિદ્વાનોં કી કલ્પિત ઉક્તિયોં કો સ્વીકાર કરના ભી અસંભવ હૈ. ઉનકી નીંવ કેવલ અનુમાન ઔર કલ્પનાપર નિર્ધારિત હૈ; અસ્તુ અવિશ્વસનીય હૈ.

એક દૂસરા પ્રશ્ન યહ ઉઠતા હૈ, કિ કયા રામાયણ કે રચયિતા–આદિકવિ વાલ્મીકિ વહી હૈ, જિનકા વર્ણન રામાયણ મેં મિલતા હૈ? યહ પ્રશ્ન ભી વિચારણીય હૈ; કયોંકિ પ્રાચીન–કાલ મેં ઋષિયોં કે ગોત્ર ઉનકે પૂર્વજોં કે નામપર હી રખે જાતે થે, ઔર યહ પ્રથા હિંદૂઓં મેં અબતક ચલી આતી હૈ. અસ્તુ, બહુત સંભવ હૈ, કિ આદિકવિ વાલ્મીકિ રામાયણ કે વાલ્મીકિ સે ભિન્ન ઉનકે સગોત્રી હોં.

રામ–કાલચાહેં આજ સે દો લાખ વર્ષ કા હો, ચાહે કલ કા; પરંતુ ઇસમેં તનીક ભિ સંદેહ નહીં કિ રામાયણ કે રચયિતા બડે ભારી વિદ્વાન થે—ઉન્હેં રાજનીતિ, ધર્મનીતિ ઔર સમાજ–નીતિ કા પૂર્ણ જ્ઞાન થા; ઔર યદિ હમ કહેં કિ રામાયણ–કાલ મેં વહી રાજ્ય–વ્યવસ્થા થી, જો શ્રીવાલ્મીકિ ને રામાયણ મેં વર્ણન કી હૈ, તો અનુચિત ન હોગા. વેદ ભગવાન્ રાજ્ય–વ્યવસ્થા કે સંબંધ મેં કહતે હૈઃ—

"इंद्रो जयाति न पराजयाता-अधिराजो राजसु राजयातै।
चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चो पसद्यो नमस्यो भवेह ॥" (અથર્વ૦ ૬–૧૦–૯૮–૧)

અર્થાત્ "હે મનુષ્યો! જો ઇસ મનુષ્યસમુદાય મેં શત્રુ સે પરાજિત ન હો સકે, સર્વોપરિ વિરાજમાન, પ્રકાશમાન્ તથા પ્રશંસનીય ગુણ, કર્મ એવં સ્વભાવવાલા હો, ઉસીકો સભાપતિ અર્થાત્ રાજા બનાયે." સારાંશ યહ, કિ વેદ મેં પ્રજા–સત્તાત્મક શાસન–પ્રણાલી કા આદેશ દિયા ગયા હૈ.

ઇસી કી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા હમેં સ્મૃતિ આદિ ધર્મ–શાસ્ત્રોં મેં મિલતી હૈ, જિસકો સ્થાનાભાવ કે કારણ હમ પ્રદર્શિત કરને મેં અસમર્થ હૈં. હમેં ઇસ લેખ મેં રામાયણ–કાલ કી હી રાજ્ય–વ્યવસ્થાપર પ્રકાશ ડાલના હૈ. અસ્તુ. આગે હમ ઉસીકે સંબંધ મેં કહેંગે, જિસસે વર્તમાન કૌંસિલ–પરિપાટી કી પ્રશંસા કર તથા પ્રાચીન રાજ્ય–પ્રણાલી કી રાજ–સત્તા કહકર, હઁસી ઉડાનેવાલે અચ્છી તરહ સમઝ જાયેંગે કિ, તબ ઔર અબ કી રાજ્ય–વ્યવસ્થા મેં કોઇ વિશેષ અંતર નહીં થા. હમ તો યહાં તક કહને કો તૈયાર હૈં, કિ ઉસ સમય પ્રજા કે લાભાલાભ કે અતિરિક્ત રાજા અપની ગૃહસ્થી સે સંબંધ રખનેવાલી બાતોં મેં ભી પ્રજા કી આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરતે થે. કહને કા તાત્પર્ય યહ, કિ ઉસ સમય પ્રજા કો ઇસ સમય સે કહીં અધિક અધિકાર પ્રાપ્ત થે. હમ અપને ઇસ કથન કી પુષ્ટિ મેં રામાયણ કે કુછ પ્રમાણ દેતે હૈંઃ—

(૧) રાજા દશરથ બૂઢે હુએ હૈં, અબ ઉન્હેં અપને જીવન કા ભરોસા નહીં હૈ ઔર ઉનકી ઇચ્છા અપને પરમ પ્રિય પુત્ર શ્રીરામ કો રાજ્યાસન પર બિઠાને કી હૈ. રાજા મંત્રીમંડલ ઔર પ્રજા–પ્રતિનિધિયોં કી સભા કરતે હૈં. ઇતના હી નહીં વરન્ અપની પ્રજા કા મહત્ત્વ બઢાને કે લિયે અપને અધીનસ્થ રાજાઓં કો ભી ઉસ સભા મેં બુલાતે હૈં! અબ જરા રાજા દશરથ કે ઉસ ભાષણ પર ધ્યાન દીજિયે, જો ઉક્ત સભા મેં દેતે હૈં. વે કહતે હૈંઃ—

" મૈંને અપને પૂર્વજોં કે આદર્શાનુસાર અપને સમસ્ત સુખોં ઔર સ્વાર્થોં કા ત્યાગ કર કે યથાશક્તિ પ્રજા કી રક્ષા કી હૈ તથા સમસ્ત જગત્ કી શુભેચ્છા રખતે હુએ ઈસ રાજ્ય-છત્ર કી છાયા મેં ઈસ શરીર કો વૃદ્ધાવસ્થાતક પહુંચાયા હૈ. અબ મેરી ઈચ્છા હૈ, કિ ઈસ જીર્ણ શરીર કો પ્રજા-પાલન કી ચિંતા સે મુક્ત કર વિશ્રામ દૂં! અસ્તુ. મૈં આપ સબ લોગોં કી અનુમતિ સે અપને પુત્ર રામ કો પ્રજા-હિત કા કામ સૌંપના ચાહતા હૂં. યદિ આપ સબ લોગ યોગ્ય સમઝતે હોં, તો મૈં કલ હી સબેરે રામ કો યુવરાજ-પદ કા અભિષેક કર દૂં.......યદિ આપ લોગ મેરે ઇસ વિચાર કો ઉચિત સમઝતે હોં તો અપની અનુમતિ દીજિયે; ઔર યદિ આપકા વિચાર વિભિન્ન હો, તો બતાઇયે-મુઝે કયા કરના ઉચિત હૈ? મેરી ઇચ્છા રામ કો રાજ્યાભિષેક કરને કી હૈ; તો ભી આપ લોગ ઐસા વિચાર કીજીએ, જિસસે સબકા હિત હો; ક્યોંકિ રાગ-દ્વેષ-રહિત મધ્યસ્થ પુરુષોં કી સંમતિ અધિક કલ્યાણકારી હોતી હૈ."

રાજા દશરથ ઇન પ્રકાર વિનમ્રભાવ સે શ્રીરામ કો રાજ્યાભિષેક કરને કી સંમતિ માંગતે હૈં; ઔર સભા સંમતિ દે દેતી હૈ. તબ ઘોષણા કરતે હૈં.

(૨) લંકા કા રાજા—રાવણ રાક્ષસ થા. ઉસકી ઉચ્છૃંખલતા સંસાર-વિદિત હૈ, તથાપિ વિકટ સમસ્યા ઉપસ્થિત હોનેપર વહ અપને સભાસદોં કી સંમતિ લેતા થા. સીતાહરણ કે વિષય મેં, યદિ સભાસદોં ને અસમ્મતિ દે દી હોતી, તો શાયદ રામ-રાવણ યુદ્ધ ન હોતા; પરંતુ રાવણ કે દુર્દૈવ કે કારણ ઉસકી સભા મેં પ્રાયઃ સભી સદસ્ય 'જી હુજૂર' થે. કેવલ વિભીષણ ઐસા થા, જો સચ્ચી ઔર હિતકર બાત કહને મેં નહીં ચૂકતા થા; પરંતુ વિભીષણ રાવણ કા છોટા ભાઇ થા, ઇસલિયે રાવણ સમઝતા થા, કિ વહ રાજ્યપર આધિપત્ય જમાને કે લિયે ઐસી સલાહ દેતા હૈ. ઇસલિયે વહ ઉસકી સંમતિ અમાન્ય કર કે 'જી હુજૂરોં' કી સલાહ પર કાયમ રહતા થા.

(૩) પિતા કે વચનાનુસાર ચૌદહ વર્ષ કા બનવાસ ભોગકર શ્રીરામ અયોધ્યા આતે હૈં ઔર રાજ્ય કા સારા બોઝ અપને ઉપર લે લેતે હૈં. ચારોં ઓર રામરાજ્ય કી પ્રશંસા હોતી હૈ, સબ શ્રીરામ કા યશગાન કરતે હૈં; પરંતુ એક દિન શ્રીરામ ને એક રાજદૂતદ્વારા પ્રજા મેં અપની નિંદા હોતી સુની—"રાજા ને રાવણ કો સંગ્રામ મેં મારકર સીતા કો ફિર ઘર મેં રખ લિયા, સો ઠીક નહીં કિયા. ચાહે જો કુછ હો, સીતા કો રાવણ ને સ્પર્શ અવશ્ય હી કિયા હોગા. ઇસપર વિચાર તક ન કર કે સીતા કો ઘર મેં રખ લેના ઉનકે લિયે યોગ્ય નહીં હૈ. રાવણ ને જિસે બલાત્ અપની ગોદ મેં બૈઠા હરણ કિયા થા, ઉસ સીતા કા સ્પર્શ શ્રીરામ કો કૈસે સુખકર હોતા હૈ? ઐસી સીતા કે લિયે રામ કે હૃદય મેં કૈસે પ્રેમ ભરા હુઆ હૈ? હમ તો અપની પત્નિયોં કે ઐસે ચરિત્ર સહન નહીં કર સકતે."

ઇસ લોકાપવાદ ને શ્રીરામ કે હૃદય કો વ્યથિત કર દિયા. ઉન્હોંને મંત્રિયોં સે દૂત કે વચન કી સત્યતા કા પતા લગવાયા. વે ઇસ સમય વિકટ સ્થિતિ મેં થે. વે વિચારતે થે—પહલે મૈં પ્રજા કા રાજા હૂં યા સીતા કા પતિ? શ્રીરામ સ્વયં વિચારવાન થે. ઉન્હેં નિશ્ચય થા, કિ સીતા નિર્દોષ, પવિત્ર ઔર પતિભક્તા હૈ; પરંતુ વે નીતિજ્ઞ થે ઔર જાનતે થે—

" यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥"

અર્થાત્ "શ્રેષ્ઠ (બડે) પુરુષ જો કાર્ય કરતે હૈં, વહી કર્મ દૂસરે લોગ કરતે હૈં; ઔર જો પ્રમાણ વે સ્થિર કર જાતે હૈં, ઉન્હીંકા સંસાર મેં અનુકરણ હોતા હૈ." અસ્તુ.

પ્રજા કે કલ્યાણ કે લિયે શ્રીરામ ને સીતા કા પરિત્યાગ કરના હી ઉચિત સમઝા. વે લક્ષ્મણ કો બુલા કર સીતા કો બન છોડ આને કી આજ્ઞા દેતે હુએ કહતે હૈં:—" ભાઈ લક્ષ્મણ! સીતા કી પવિત્રતા કી પરીક્ષા કરને કે લિયે મૈંને ઉસે અગ્નિ મેં પ્રવેશ કરાયા થા ઔર તુમ્હારે સામને હી અગ્નિદેવ ને ઉસે પવિત્ર બતાયા થા.......મેરા અંતરાત્મા ભી જાનતા હૈ કિ સીતા શુદ્ધ સતી ઔર યશસ્વી હૈ; ઇસી લિયે મૈંને ઉસે સ્વીકાર કિયા થા ઔર ઉસે લે કર અયોધ્યા આયા થા; પરંતુ પ્રજા-હિત મુઝે ઐસા (સીતા-પરિત્યાગ) કરને કો વિવશ કરતા હૈ."

યહ હૈ આર્યજાતિકે પ્રજાતંત્ર કા આદર્શ, જિસકે આગે સારે સંસાર કો નત-મસ્તક હો જાના પડતા હૈ. હમ પૂછતે હૈં, કિ ક્યા સંસાર કી વર્તમાન પ્રજાતંત્ર-પ્રણાલી મેં ઇતના ઉચ્ચ આદર્શ હૈ? કિસ પ્રજાતંત્રકે પ્રધાન ને રાષ્ટ્રકે હિત કે લિયે અપને સ્વાર્થ કો તિલાંજલિ દી હૈ? હાં, યહ તો હુઆ હૈ; સ્વાર્થપર આક્રમણ હોનેપર પ્રધાન મહોદય ઇસ્તીફા દે કર અલગ હો ગયે હૈં. અસ્તુ.

રામ-રાજ્ય એક આદર્શ પ્રજાતંત્ર-રાજ્ય થા, ઇસમેં તનિક ભી સંદેહ નહીં હૈ. એક રામાયણ હી નહીં, પુરાણ આદિ અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથોં મેં ભી હમેં પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યપ્રણાલી કે અસ્તિત્વ કા પૂરા પતા ચલતા હૈ. યદિ કહા જાય કિ પ્રાચીન ભારત પ્રજા-તંત્ર કા હી પોષક રહા હૈ, તો અત્યુક્તિ ન હોગી. ઇશ્વર ફિર શીઘ્ર હી, ભારત મેં પ્રજાતંત્ર સ્થાપિત કરે-યહી હમારી પ્રાર્થના હૈ!! ("હિંદૂપંચ" ના 'રામાંક' માં લેખકઃ-શ્રીયુત હરિશંકર નાગર)

૧૫૪-આવાહન

અત્યાચાર અપના ભીષણ નંગા નાચ નાચ રહા થા, ન્યાય કા અન્યાય સે તુમુલ યુદ્ધ હો રહા થા, ધર્મપર અધર્મ ડંકા પીટકર ધાવા બોલ રહા થા, નારિયોં-અબલાઓં કે સતીત્વ-ધર્મ કી પાશવિક રાક્ષસોં કે દ્વારા લૂંટ હો રહી થી, ઋષિ-મુનિ એવં ભક્તગણ અત્યાચાર સે થર થર કાંપ રહે થે, પૂજાપાઠ યા ભગવદ્ભજનકી આહટ જાતે હી નૃશંસ દૈત્યગણ ધાવા બોલ, દેવ-સ્થાનોં કો નષ્ટ-ભ્રષ્ટ ઔર અપવિત્ર કર ડાલતે થે, ભક્તોં કે પ્રાણ ભી સંકટ મેં થે. પાપ-ભાર સે માતા વસુંધરા વ્યાકુલ-વિકલ હો, ત્રાહિ ત્રાહિ કર ઉઠી થી-ચારોં ઓર હાહાકાર મચા હુઆ થા. પરિસ્થિતિ બડી હી વિકટ હો રહી થી.

ઠીક, ઇસી વિકટ પરિસ્થિતિ કે અવસર પર, ઇસી મધુર મધુ માસ કી નવમી કે દિન, ઋતુ-રાજ વસંત કી નિરાલી શોભા મેં, નવપલ્લવોં સે સુશોભિત વૃક્ષ-રાશિ સે પરિપૂર્ણ સબ સુખોં કી ધામ અયોધ્યા નગરી મેં ક્ષત્રિય-કુલ-સૂર્ય ચક્રવર્તી મહારાજ દશરથ કે યહાં તુમને **'परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम्'** ઔર **"धर्म संस्थापनार्थाय"**—અવતાર લિયા થા.

તુમ્હારે પ્રકટ હોતે હી હે દશરથ-નંદન રામ! એકાએક અત્યાચાર કા હૃદય કાંપ ઉઠા, દૈત્યગણ દહલ ઉઠે, અન્યાય ઘબરા ઉઠા, અધર્મ અકુલા ઉઠા; સંત્રસ્ત દેવ, ઋષિ ઔર મુનિ સુખી હો ગયે; એવં રાક્ષસી અત્યાચારોં સે પીડિત વસુંધરા પ્રસન્ન હો ગયી. પાપ અપના અંત જાન, અપની રક્ષા કા ઉપાય સોચને લગા; અત્યાચારી, અન્યાયી, ધર્મભ્રષ્ટ એવં દેવસ્થાનોં કો નષ્ટ-ભ્રષ્ટ તથા અપવિત્ર કરનેવાલે અપના કાલ આયા જાન, કાંપ ઉઠે; અધર્મ, અત્યાચાર, અનાચાર, અવિચાર ઔર અન્યાય કી સદેહ મૂર્તિ, ધર્મ ઔર ધર્માત્માઓં કે ધ્વંસ કે લિયે ઉદ્યત લંકા કા રાજા રાવણ ભી, જિસને અપને બલ-પરાક્રમ ઔર અન્યાયપૂર્ણ અનીતિ સે સારી સાંસારિક શક્તિયોં કો જીત લિયા થા, અનાયાસ હી ચૌંક ઉઠા. ઉસકી અંતરાત્મા દેહ-પિંજર મેં તડપડા ઉઠી ઔર મૃત્યુ કી વિભીષિકા ઉસકે માનસ નેત્રોં કે આગે નૃત્ય કરને લગી.

રામ! ઐસે હી ભીષણ દુર્દિન મેં એવં અત્યાચાર કે શાસનકાલ મેં તુમને મહારાજ દશરથ કે યહાં જન્મ લિયા થા. તુમ ભૂ-ભાર હરણ કરને આયે થે, ધર્મ કી રક્ષા કરને આયે થે; દેવ-ઋષિ, સાધુ-મહાત્માઓં એવં ભક્તોં કો દૈત્યોં કે અત્યાચારોં સે બચાને કે લિયે પ્રકટ હુએ થે; જગત્ કે સહસ્રોં નહીં, લાખોં-કરોડોં પ્રાણિયોં કો દુર્દંડ પ્રચંડ અત્યાચારિયોં કે અન્યાય કી ચક્કી મેં પીસને સે બચાને કે લિયે આયે થે.

તુમને અપને પ્રણ કી રક્ષા કી. તુમને સુખ-ઐશ્વર્ય ભોગને કી અવસ્થા મેં—ભરી જવાની મેં-રાજ્યસુખ કો લાત માર, કઠિન વનવાસ કો સાદર અંગીકાર કર, માતા-પિતા કી આજ્ઞા

માન, સુપુત્ર હોને કા પ્રમાણ દે દિયા થા. વન મેં જા કર તુમને એકતા કા મૂલમંત્ર બજા કોલ-ભીલ-કિરાત—ઔર તો ઔર—બાનરોં તક કો સુસંગઠિત કર લિયા. શવરી કે જૂઠે બેર ખા, નિષાદ કો ગલે લગા ઔર દેવ-દ્રોહી રાવણ કે ભ્રાતા વિભીષણ કો અપના કર અછૂતોદ્ધાર કી પહલી શિક્ષા દી થી. તુમને સંસાર કો દિખલા દિયા થા, કિ સંસાર મેં કોઈ ભી પ્રાણી છોટા, નીચ, અછૂત યા અસ્પૃશ્ય નહીં હૈ. તુમને હર કામ મેં પલ-પલ મેં ક્ષણક્ષણ મેં આદર્શ દિખલાયા ઔર મર્યાદા કી રક્ષા કી ઔર અપને મર્યાદા-પુરુષોત્તમ નામ કો સાર્થક કિયા.

ભગવન્! આજ તુમ્હારી પવિત્ર જન્મતિથિ હૈ; આજ હમેં તુમ્હારે એક-એક ચરિત યાદ આતે હૈં; હમ અપની આજ કી દશા દેખ, વ્યાકુલ હો ઉઠતે હૈં. આજ હમ અપની દશાપર આંસુ બહાને લગતે હૈં ઔર અપને ઉદ્ધાર કે લિયે ઘબરાયે હુએ ચારોં ઓર દેખને લગતે હૈં. હમારા ઉદ્ધાર કરનેવાલા, હમેં દાસતા કી બેડિયોં સે મુક્ત કરનેવાલા, હમમેં સંગઠન કરાનેવાલા, હમારી માઁ-બહિનોં કે સતીત્વ કી રક્ષા કરનેવાલા એવં હમારે ઉપર હોનેવાલે અત્યાચાર-અન્યાયોં કા દમન કરનેવાલા આજ કોઇ નહીં દિખાઇ પડતા. પ્રભો! આજ હમ પતિત હો રહે હૈં; સંસાર કી દૃષ્ટિ મેં હમ તુચ્છાતિતુચ્છ, નીચાતિનીચ, ઉપહાસાસ્પદ ઔર નિંદિત હો રહે હૈં. હમ જૂઠે અભિમાન ઔર વ્યર્થ કે ધર્માડંબર મેં ચૂર હો રહે હૈં. હમારે પાપોં ને હમારે જ્ઞાન, વિવેક એવં બુદ્ધિપર તમસ કા પરદા ડાલ દિયા હૈ. હમ તુમ્હારે અનંત રૂપ કો ભક્ત પ્રહ્લાદ કી નાંઇ અપને પરાયે મેં, ખંડ મેં, ખંભ મેં, પૃથ્વી મેં, મિત્ર મેં, શત્રુ મેં, બ્રાહ્મણ મેં, શૂદ્ર મેં વ્યાપક નહીં દેખતે.

કિંતુ રામ! ઇતને પતિત હોને પર ભી હમ તુમ્હેં નહીં ભૂલે. જન્મ સે મરણ-પર્યંત હમ તુમ્હેં કિસી-ન-કિસી બહાને યાદ કર હી લેતે હૈં. મૃત્યુ હોને પર ભી 'રામનામ સત્ય હૈ' કી ધ્વનિ સે વાયુમંડલ ભર દિયા જાતા હૈ; પર જીવન-સમાપ્તિ કે દિન હમેં યહ જ્ઞાન હો કર હી કયા લાભ હૈ, કિ ઇસ અસાર સંસાર મેં કેવલ તુમ્હારે કાર્ય હી સત્ય હૈં ઔર સબ મિથ્યાપ્રપંચ હૈ; તુમ હી જગત્ કી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર લય કે કારણ હો—તુમ હી સબ કુછ હો! ઇસ સત્ય કી અનુભૂતિ યદિ હમેં જીવિદ્દશા મેં હો ઔર હમ તુમ્હારે ચરિત્ર કો સમઝ સકેં, તો સંભવ હૈ, કિ હમ તુમ્હારે સન્નિકટ હોને કી ચેષ્ટા કરેં. કુછ ભી હો, હે રામ! યહ હમારા હી સૌભાગ્ય હૈ, કિ તુમ હમારે દેશ મેં, હમારે હો કર ઉત્પન્ન હુએ થે ઔર સારે સંસાર કે સામને અપના ઉચ્ચાતિઉચ્ચ આદર્શ રખ ગયે થે. હમ ઉન આદર્શોં કો ભૂલ ગયે હૈં; ઇસીલિયે આજ હમારી યહ દુરવસ્થા હૈ. ભગવન્! જિસ દિન હમ અપનેકો પહચાન કર ઉઠ ખડે હોંગે, ઉસી દિન હમારે યહાં દશરથસે પિતા, કૌશલ્યાસી માતા, ભરત-લક્ષ્મણસે ભાઇ, સતીશિરોમણિ સીતાસી દેવિયાં ઔર દુર્દાન્ત અત્યાચારી રાવણ જૈસે દૈત્યોં કે અત્યાચાર સે પૃથ્વી કા ભાર હલકા કરનેવાલે તુમ્હારે સરીખે મહાપુરુષ હોંગે.

અતએવ હે પ્રભુ! એક બાર ફિર આઓ, માતા આદ્યાશક્તિ કે સાથ ભારત મેં આઓ ઔર હિન્દૂ-ધર્મ, હિન્દૂ-જાતિ, હિન્દૂ-સંસ્કૃતિ કી રક્ષા કરને આઓ, હમારા ઉદ્ધાર કરને આઓ. હમેં સંગઠન કા મૂલમંત્ર બતલાને આઓ, અપને આદર્શોં, કો એક વાર ફિર હમારે સામને રખને આઓ ઔર આઓ એકબાર ફિર રામ-રાજ્ય કી ઝલક દિખલા, સંસાર કો ચકિત કરને!

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'ના અગ્રલેખમાંથી)

૧૫૫–પુરુષોત્તમ રામ, આઓ!

હે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ કે રોમ–રોમ મેં રમણ કરનેવાલે મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ! તુમ્હારી પાવન જન્મતિથિ રામનવમી આયી ઔર ચલી ગઇ, કિંતુ તુમ નહીં આયે. મૈં નહીં સમઝ રહા થા, કિ અન્ય વર્ષોં કી ભાંતિ ઇસિ વર્ષ ભી ઉસ સુખ–શાંતિપ્રદા શુભ તિથિ કી સિર્ફ સ્મૃતિ મના કર હી સંતોષ કર લેના પડેગા. ક્યા અબતક ભી ઇસિ અભાગે દેશ કી દુર્ગતિ સીમાપર નહીં પહુંચી હૈ? નાથ! અબ ઇસિ પ્રકાર ઉપેક્ષા કી દૃષ્ટિ સે ઇસકી ઓર નહીં દેખના પડેગા. દેખો, અપને ક્રીડા–નિકેતન, જનની જન્મ–ભૂમિ કી ઓર એક બાર દૃષ્ટિપાત કર દેખો!! ઇસકી દર્દનાક દુર્ગતિ કૈસી દયનીય અવસ્થા મેં પહુંચ ગઈ હૈ. ક્યા માઁ લક્ષ્મી ભી તુમકો ઇસિકા સ્મરણ નહીં દિલાતી? હાં, વે ક્યોં ઐસા કરેંગી? વે તો સ્વયં હી રૂઠ કર યહાં સે ચલી ગઇ, ઔર અપને સાથ હી આપકો ભી અપને પિતા કે ઘર મેં લે બૈઠી; પર આપકો ઇસ તરહ મૌન નહીં હોના ચાહીએ. જિસ પવિત્ર ઋષિ–ભૂમિ ભારત કી ગોદ મેં તુમને બાલક્રીડા કી થી, આજ વહાં અનીતિ કા અખાડા આબાદ હૈ. ફૂટ ને લૂટ કર ઉસકો ઘર–ઘર કી ભિખારીન બના કર ભી સંતોષ નહીં પાયા. ઇસકે કોમલ કુસુમ–કલેવર પર ક્રાન્તિ ખુલ કર ખેલી. પ્રાણિમાત્ર અનીતિ કે પૈને પંઝે સે પરિવેષ્ટિત હો કરાહ રહે હૈ. સ્વાર્થ ને સ્વર્ણ–મંદિર સે પર્ણકુટીર તક પર અપના અટલ અધિકાર જમા કર ઇસકી મિટ્ટી પલીદ કર દી. બન–વીરાન ઔર નગર–નગર મશાન મેં પરિણત હો ગયે. સતી કે સતીત્વ લૂટે જાને લગે. લોભી–લંપટોં કી લોલ–રસના લાર ટપકાને લગી. ધર્મ કા ધરોહર ધરા–ગર્ભ મેં વિલીન હો ગયી. ગૌઓં કી ગુહાર પર પાલે પડ ગયે ઔર ન્યાયનીતિ કે દ્વારપર તાલે જડ દિયે ગયે. દ્રોહી દાનવોં કે અત્યાચાર સે જર્જરીભૂત કાયા કંપિત હો ઉઠી. ઔર અબ ઇસિકા યહ ચિરકંપન ઇસકો પતન કે અગાધ અતલ કી ઓર ખિંચને લગા. જહાં માખન–મિસરી કી વૃષ્ટિ હોતી થી, દૂધ–દહીં કી નદી ઉમડતી થી, વહાં આજ ઉસકે દર્શન ભી દુર્લભ હો રહે હૈં. જો સ્વતંત્રતા કી ચોટીપર ચઢકર અપની વિશ્વ–વિજયી ધ્વનિ સે દહાડતા થા, આજ વહ ગુલામી કી ગુફા મેં દુમ દબા કર દબકા બૈઠા હૈ. લોગ ઇસકી અધોગતિ પર હંસતે હૈ—સિર્ફ હંસતે હી નહીં, અંગુલી ઉઠાકર ઘૃણાભરી દૃષ્ટિ સે દેખતે હૈં; પર યહ અપની નપુંસકતાપર કરવટેં ભી નહીં બદલતા. જહાં કભી તુમને દેવ–દાનવોં કે સમર કો દેખ, સત્ય કી રક્ષા મેં તલવાર ઉઠાયી થી, આજ વહાં નિત્ય દાઢી–ચોટી કા ભીષણ સંગ્રામ હોતા હી રહતા હૈ, જિસકી વિભીષિકા ઉત્તરોત્તર ભયાવહ હોતી જા રહી હૈ. તુમ હી બતાઓ, કિ અબ ક્યા હોને કો બાકી રહા? જહાં પ્રેમ કા પારાવાર ઉમડતા થા, વહાં છલ કી મરુભૂમિ દિખાઈ પડતી હૈ, જિસકી જલતી હુઇ લુકી લપટ સ્વર્ગ–સોપાન કો ભી જલા કર ભસ્મીભૂત કર ચૂકી હૈ. નાથ! અબ વિલંબ કરને સે પ્રલય કા તાંડવ આરંભ હો જાયેગા. પ્રભો! શીઘ્ર એક બાર ઇસિકી ઓર આંખેં ફેરિયે, જિસસે ઇસિકે સારે સંકટ દૂર હો જાયેં ઔર ફિર યહ અપને પૂર્વગૌરવ કો પ્રાપ્ત કર સકે. ક્રાંતિ કી કાયા કટ જાયેં, શાંતિ કે સદન બસ જાયેં ઔર રામ–રાજ્ય કા સુખ સામને આ જાયેં. રાજા–પ્રજા મેં, ભાઈ–બંધુ મેં, મિત્ર–મંડલી મેં, પિતા–પુત્ર મેં, પરિજન–પડોસી મેં પ્રેમગંગા બહને લગે. નાથ! અબ વિલંબ કા સમય નહીં હૈ!!

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખક:—શ્રીયુત જગદીશ ઝા 'વિમલ')

૧૫૬—ક્યા હમ શ્રીરામ કે વંશજ હૈં ?

"અજગર કરૈ ન ચાકરી, પંછી કરૈં ન કામ; દાસ મલૂકા યોં કહે, સબકે દાતા રામ."

સો ઐસે જગતવિખ્યાત શ્રીરામચંદ્રજી ઔર આજ ઉનકી જન્મ-તિથિ, રામનવમી ! ! ભલા જબ અપને લોગ હી નહીં મનાવેંગે, તો દૂસરા કૌન મનાયેગા ? ઇસ લિયે આજ સુબહ હી સે ગહરી છાન-છૂનકર બિલકુલ તૈયાર બૈઠે રામનવમી આને કા રાસ્તા દેખ રહે હૈં.

લેકિન યહ બાત સમઝ મેં નહીં આતી કી આખિર યહ રામનવમી મનાઇ કિસ પ્રકાર સે જાયે ? મેરે હૃદય કે એક કોને મેં સે તો યહ આવાજ આતી હૈ, કિ ક્યા સચમુચ રામજી ઇસી હિંદુસ્થાન મેં પૈદા હુએ થે, ઔર અપની ઇસી હિંદૂ-જાતિ કે ભૂષણ થે ? અથવા ઇસ તરહ સમઝિયે, કિ ક્યા સચમુચ કિસી ભી અંશ મેં આજ અપની હિંદૂ-જાતિ કી નસોં મેં ભી વહી રક્ત પ્રવાહિત હો રહા હૈં જો આજ સે સહસ્ત્રોં વર્ષ પહલે અયોધ્યા કે રાજા દશરથજી કે પુત્ર શ્રીરામચંદ્રજી કી નસોં મેં બહતા થા, જીન્હોંને અકેલે ઔર નિ:સહાય હોને પર ભી અપની ધર્મપત્ની કે અપમાન કા બદલા ચૂકાને કે લિયે હજારોં મૈલ કા માર્ગ તય કર, સમુદ્રપાર સોને કી લંકા, ઔર સમસ્ત વિશ્વ કો અપને બલ સે ભયભીત કરનેવાલે ઉસ લંકા કે અધીશ્વર રાવણ કો ધૂલ મેં મિલા દિયા થા ? યહ ઠીક હૈ, કિ અયોધ્યા આજ ભી વહી હૈ, જિસમેં રામચંદ્રજી ને જન્મ લિયા થા; સરજૂ નદી ભી ઉસી પ્રકાર બહ રહી હૈ, જિસ પ્રકાર એક દિન રામજી કે સામને જબ વે નિષાદ કી નૌકા મેં બૈઠ કર સરજૂપાર હુએ થે, બહ રહી થી; પ્રયાગરાજ ઔર ત્રિવેણી ભી વહી હૈં, જિનમેં એક દિન પ્રાત:કાલ રામ, લક્ષ્મણ ઔર સીતાજીને મજ્જન કિયા થા; મિથિલા દેશ ભી વહી હૈ, જહાં એક દિન રામજી ને શિવ-ધનુ તોડ કર સીતાજી કા પાણિગ્રહણ કિયા થા; ચિત્રકૂટ આજ ભી વહીં હૈ, જહાં એક દિન રામજી જોગિયા બન ભીલ ઔર ભીલિનિયોં કે સાથ બન-બિહાર કરતે થે. કહાં તક ગિનાયેં-રામેશ્વર તક આજ વહી બના હૈ, જિસકે એક એક પથ્થરપર રામજી કે ચરણકમલોં કી છાપ લગી હુઈ હૈ. લેકિન હાય ! ઇન સબ જડ વસ્તુઓં કે ઉસી સ્થાન ઔર સ્થિતિ મેં રહતે હુએ ભી હમ આજ નીચે કી ઓર ખિસક ગયે હૈં. ઇસી લિયે અપની મોટી બુદ્ધિ તો યહી પ્રસ્તાવ પાસ કરતી હૈ, કિ યદ્યપિ આજ અપની ઇજ્જત સોલહો આના જા હી ચૂકી હૈ, ફિર ભી અપને રામજી કી ઇજ્જત અબ ઇસીમેં બચતી હૈ, કિ હમ લોગ વિશ્વ પર યહી પ્રકટ કરેં કિ રામજી હમારે હી થે.

અપને બાબા કી બઢિયા મોટર કી યાદ મેં રોને-ધોને સે રાસ્તા નહીં કટતા. જબ સિરપર આ પડી, તો રાસ્તા કંટકાકીર્ણ હોનેપર ભી અપનેકો પૈદલ હી તય કરના પડેગા. ઇસ લિયે કુછ ઉપદેશ ગ્રહણ કરને કી ગરજ સે યદિ રામજી કે ચરિત્ર પર એક સરસરી દૃષ્ટિ ડાલ દી જાયે, તો અપની છોટી સમઝ મેં યહી રામનવમી મનાના હો જાયેં.

રામજી કી કહાની કે સાથ હી યદિ હમ ઉનકે પિતા દશરથ કે વિષય મેં ભી ઇતના સ્મરણ કર લેં તો અત્યુક્ત ન હોગા, કિ ઇનકા નામ દશરથ ઇસ લિયે પડા થા, ક્યોંકિ ઇનમેં દશ મહારથિયોં કે બરાબર બલ થા. ઉનકા જીવન હી પ્રાય: યુદ્ધોં મેં હી બીતતા થા.

એક બાર જબ મહારાજ યુદ્ધ કર રહે થે, તો મહારાની કૈકેયી ભી ઇનકે સાથ થીં. વહ મુંહ પર પર્દા ડાલે ચૂપચાપ એક કોને મેં નહીં બૈઠી થીં, બલ્કિ વહ મહારાજ કા કભી રથ હાંકતી થીં ઔર કભી ઉનકે તરકસ મેં સે બાણ નિકાલ કર શત્રુ કા શિર ભી છેદતી જાતી થીં. શત્રુ કો દેખ કર અપના મુખ છિપા નહીં લેતી થીં, બલ્કિ વે પૂર્ણરૂપ સે અપને શત્રુ કો અપની સુંદરતા ઔર ગુણોં કા પરિચય દેતી થીં, ઔર શત્રુ ભી હમેશા કો સ્મરણ કરતા થા, કિ હમને ભી કોઇ ભારતીય સુંદરી દેખી થી. યુદ્ધ કરતે કરતે રથ કે ચક્ર કી એક કીલ નીકલ કર બાહર ગીર પડી, તો મહારાની ને ઝટ અપની અંગુલી કીલ કે સ્થાન મેં ડાલ દી. યુદ્ધ ઉસી પ્રકાર હોતા

રહા, ઔર ઉસસેં મહારાજને જય-લાભ કર લિયા.

ઐસે પિતા-માતા કે બડે-બડે યજ્ઞ કરને ઔર બડે-બડે બ્રાહ્મણોં કે આશીર્વાદ મિલનેપર શ્રીરામચંદ્ર જૈસે પુત્ર લક્ષ્મણ, ભારત ઔર શત્રુઘ્ન જૈસે ભાઇયોંસહિત ઇસ ભારત ભૂમિપર પ્રકટ હુએ. રાજા ને ઉન્હેં બડે પ્રેમ સે શાસ્ત્ર ઔર શસ્ત્રાદિ વિદ્યાઓં મેં પારંગત કિયા. એક દિન એક જોગી મહારાજ દશરથ સે ઉનકે ઇન ખુઢૌતી કે લડકોં કો મહાભયંકર તાડકા, સુબાહુ ઔર મારીચ જૈસે રાક્ષસોં સે યુદ્ધ કરને કે લિયે માંગને કો આ ખડે હુએ.

દશરથજી કે હૃદયપર ચાહે જો બીતી હો, કિંતુ ઉન્હોંને અંત મેં રામ ઔર લક્ષ્મણ જૈસે સુકુમાર રાજકુમારોં કો બ્રાહ્મણ કે યજ્ઞ કી રક્ષાર્થ મરને ઔર મારને કો ભયંકર જંગલોં મેં ભેજ હી દિયા. ભલા આજ કૌનસે માતા-પિતા ઇતના સાહસ ઔર આત્મત્યાગ દિખલા સકતે હૈં ? યહ બાત નહીં હૈ, કિ આજ રાક્ષસ નહીં રહે અથવા ધર્મ કી હાનિ નહીં હો રહી હૈ; અથવા વિશ્વામિત્ર જૈસે ઋષિ આજ દર-દર ધર્મ-રક્ષાર્થ વીરોં કી યાચના કરતે નહીં ફિરતે હૈં. અસલી બાત તો યહ હૈ, કિ દશરથ ઔર રામકાસા કર્તવ્ય-પ્રેમ ઔર ઉસકે લિયે આવશ્યક ત્યાગ કા ભાવ હી હમમેંસે અબ રફૂચક્કર હો ગયા હૈ.

રામજી ભી બચપન હી સે કૈસે બહાદૂર લડકે નિકલે ! ઉન્હોંને પ્રત્યક્ષ દિખલા દિયા કિ દેશ ઔર જાતિપર સર્વસ્વ નિછાવર કર કે મર મિટને કો તૈયાર હો જાનેવાલોં કો માર ડાલને-વાલોં કા તો બીજ હી જગત મેં જગદીશ્વર ને નહીં ડાલા હૈ. માર્ગ હી મેં ઉન્હોંને તાડકા ઔર અનેક યજ્ઞવિધ્વંસી નિશાચરોં કો યમલોક પહુંચા દિયા. અહિલ્યા કો અપને દર્શન દે કર કૃતાર્થ કિયા ઔર તદનંતર જનકપુરી મેં જા બડે બડે મહારથિયોં કા માન-મર્દન કર કે શિવજી કે વિશાલ પિનાક કો ખંડ-ખંડ કર કે સીતાજી જૈસી ત્રૈલોક્યસુંદરી કો અપની ધર્મપત્ની બનાયા. ભલા ફિર કૌન કહ સકતા હૈ કિ રામચંદ્રજી અવતારી પુરુષ નહીં થે ઔર ઉનમેં ઇશ્વિરપ્રદત્ત વિશેષ શક્તિયોં પૂર્ણરૂપ સે વિદ્યમાન નહીં થી ?

આજકલ કે ગુડે-ગુડિયોં કે બ્યાહ કરનેવાલે કિસ મુંહ સે રામજી કો અપના કહ સકતે હૈં ? સીતાજી ને તો સ્વયંવર મેં સ્વયં મુગ્ધ હો કર રામજી કે ગલે મેં વરમાલા ડાલી થી, ઔર યહાં અબ સીતાજી કી પુત્રિયોં કો યહ પતા ભી નહીં લગ પાતા, કિ ઉનકે રામજી કિસ ખેત કી મૂલી હૈં ! ફિર ભલા અબ કૈસે સીતા-રામ યહાં રહ સકતે હૈં ?

એક દૃષ્ટિ રામજી કે સસુર જનકજી પર ભી ડાલ લી જાયે. વે કૈસે પ્રજા-પાલક રાજા થે ! ઉનકી સભા પંડિતોં કી સભા થી ઔર વે સ્વયં ભી ઐસે જ્ઞાની થે, કિ વિદેહ કહલાતે થે. કહતે હૈં, કિ એક સાલ ઉનકે રાજ્ય મેં ભયાનક દુર્ભિક્ષ પડ ગયા. પ્રજા અન્ન કે લિયે ત્રાહિ-ત્રાહિ કરને લગી, તો મહારાજ ઔર મહારાની સ્વયં હી હલ ઔર બૈલ લે કર નિકલ પડે ઔર ખેત જોતને લગે. ઉન્હોંને થોડા હી ખેત જોત પાયા થા, કિ બતલાતે હૈં, દુર્ભિક્ષ દૂર ભાગ ગયા. પ્રજા સુખી ઔર સંપન્ન હો ગયી. ઇન સબ કથાઓં કા સાર કેવલ ઇતના હી જંચતા હૈ કિ જિસ દેશ કા રાજા સ્વયં કૃષિવિદ્યા મેં નિપુણ ઔર અવસર આનેપર કૃષિ કરને કો તૈયાર હોગા, ભલા વહાં દુર્ભિક્ષ-દેવ કિસ મુંહ સે અપના દર્શન દેને જાયેંગે ? અબ યહ બાત સમઝાઇયે ઉન વિલાયતી સૈર-સપાટોં મેં પ્રજા કે પસીનોં કી કમાઇ કો સ્વાહા કરનેવાલે આજકલ કે રાજા ઔર રઇસોં કો ઔર ઉનસે પૂછિયે, કિ ક્યા કભી ઉન્હોંને ગેહૂં કા દરખ્ત ભી દેખા હૈં અથવા ઉસ પર ચઢે હૈં ? આપકો તુરત હી પતા લગ જાયેગા, કિ અપને લોગ કૌન હૈં ઔર જનકજી કૌન થે ?

યહ બાત તો જાહિર હૈ, કિ રામચંદ્રજી પિતા કી આજ્ઞા-પાલન કરને કો જોગી-વેષ બના, સુકુમાર જીવન કો લાત માર, એક મહારાજ્ય કો પરિત્યાગ કર કે કંટકાકીર્ણ માર્ગોં મેં ઘૂમને કઠિન જીવન વ્યતીત કરને કો ચલ દિયે થે. સતીશિરોમણિ સીતા રાની ઔર ભ્રાતૃ-ભક્ત લક્ષ્મણજી ને ઉનકા સાથ દિયા થા. ઉધર ભરતજી ને ઇસ તરહ પ્રાપ્ત હોનેવાલે રાજ્યપદ કો પૈરોં સે ઠુકરા દિયા થા. ઇસિસે બઢકર ઉસ કાલ કી અનમોલ ઘટનાએં તો વહ હૈં, જબકિ સરયૂ પાર

કરતે સમય રામજી ને નિષાદ કો ગલે લગા લિયા થા; જંગલ મેં શવરી કે જૂઠે બેર ખાયે થે; બંદરોં કે રાજા સુગ્રીવ સે ભ્રાતૃ-ભાવ ઉત્પન્ન કર લિયા થા; રાક્ષસકુલોત્પન્ન વિભીષણ કો આશ્રય દિયા થા તથા અંત મેં ઈન્હીં લોગોં કી અશિક્ષિત સેના કો લે કર મહાબલી લંકેશપર વિજય કા નક્કારા બજા દિયા થા.

જરા રામચંદ્રજી કે ઉસ શૌર્યવીર્ય ઔર સાહસ કી ભી પ્રશંસા કર લીજિયે, જો ઉન્હોંને દિખલાયા થા. પંચવટી કે જંગલ મેં સૂર્પણખાદ્વારા પ્રેરિત ખર ઔર દૂષણ કી વિપુલ-વાહિની સેના ઉનપર આક્રમણ કર બૈઠી થી. રામજી સ્વયં દૈવી વિપદોં કે મારે હુએ અકેલે થે, ઔર રાક્ષસ સહસ્રોં કી સંખ્યા મેં થે. ફિર ભી ખેત રામચંદ્રજી ને હી લિયા. ભલા યહ ધૈર્ય, સાહસ ઔર વીરતા ઐસી ફૂટ-નીતિ એવં રાજનીતિ અપને લોગોં મેં અબ કહાં રહ ગયી હૈ? ફિર હમ લોગ કિસ તરહ રામજી કે વંશધર બન સકતે હૈં?

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ—શ્રીયુત 'મર્દનગુરુ')

૧૫૭–કબ લોગે અવતાર?

સીતાપતિ શ્રીરામચંદ્ર! તુમ લોગે કબ અવતાર?
કબ તક હરણ કરોગે ઈસ ભૂ-તલ કા ભાર;
અધમ ઉત્પાત મચાતે હૈં, પડે હમ નિત અકુલાતે હૈં.
અજી! આર્ય્ય-સંતાન તુમ્હારી, પાતી કષ્ટ મહાન;
પર તુમ ઐસે નિઠુર હુએ પ્રિય, દેતે તનિક ન ધ્યાન.
કહો ક્યા યહી ઉચિત તુમકો? તાકતે ભક્ત તૃષિત તુમકો!
નહીં તુમ્હારે આનેસે જો હોતા હૈ સંતાપ!
ક્યા વર્ણન કર સકેં હાય! હમ કરતે કરુણ-પ્રલાપ!
દેખ લો જરા હમેં ફિર કર, ચલે આઓ નર-તન ધર કર.
સદા હૃદય મેં 'રામ-રાજ'કા રહતા હમકો ક્ષોભ,
નહીં સંવરણ કર સકતે હમ કિંચિત્ ઉસકા લોભ!!
ક્યોંકિ વહ થા સુખમય સંસાર, હુઆ અબ તો જીવન ભી ભાર.
દૈહિક, દૈવિક, ભૌતિક તાપોં કા થા કહીં પતા-ન,
કિન્તુ આજ ઇન ત્રય-તાપોં સે છૂટકારા મિલતા-ન.
હો રહે જગત-જીવ-નિર્જીવ, કહાં હો પડે સિયા કે પીવ!
ચૈત ચાંદની છિટક રહી હૈ, નૌમી તિથિ વહ નાથ!
ભારત કી ગોદી મેં આ કર જલ્દી કરો સનાથ!
ઘડી યહ ફિર કબ પાઓગે? ન આયે તો પછતાઓગે?

("હિંદૂપંચ" ના 'રામાંક' માં લેખકઃ-'શ્રી બિપીન')

૧૫૮–શ્રીરામ કા સામ્યવાદ

હે રામ ! આપ ભગવાન્ હૈં, આપ પુરુષોત્તમ હૈં. આપકા આદર્શ ચરિત્ર હમ લોગોં કે સમક્ષ ઉપસ્થિત હૈ. મનુષ્ય કિસ તરહ મનુષ્ય બન સકતા હૈ, ઉસકા નમૂના આપને ઇસ સંસાર મેં આ કર દિખાયા હૈ. આપકા ચરિત્ર હમ લોગોં કે લિયે 'અંધે કી લાઠી' કે સમાન હૈ. હમ આપકે ચરિત્ર કા મનન એવં ઉસકા અનુસરણ કર વાસ્તવિક મનુષ્ય બન સકતે હૈં. હમ હિંદૂઓં કા પ્રાણ ધર્મ હી હૈ–હમારા ધર્મ હી હમેં પ્રાણોં સે પ્યારા હૈ.

આપને બતલાયા હૈ, કિ ધર્મ વહી હૈ, જિસસે ઇહિલોક તથા પરલોક સધે. ઇહિલોક કી સાધના પરલોક કી સાધના કે બિના અધૂરા હૈ. પરલોક કી સાધના ઇહિલોક કી સાધના કે બિના અપૂર્ણ હૈ. આપને સાંસારિક કર્તવ્ય કી નીંવપર હી પારલૌકિક કર્તવ્ય કા ભવન તૈયાર કિયા હૈ. આપ નિરાકાર હૈં. આપ અપની ઇચ્છા સે સાકાર હો કર પૃથ્વીપર અવતીર્ણ હોતે હૈ; લેકીન બતલાઇયે તો સહી, આપકા ઉદ્દેશ્ય ક્યા રહતા હૈ ? હે પરમાત્મન્ ! આપ ચાહે તો આપકી ઇચ્છા હી સે ઇસિ પૃથ્વી કા ભાર ઉતર સકતા હૈ; દુષ્ટોં કા દમન હો સકતા હૈ; અધર્મ કા નાશ તથા ધર્મ કા સ્થાપન હો સકતા હૈ; લેકિન આપ ઇસિ પાપપૂર્ણ કાજલ કી કોઠરી પૃથ્વીપર અવતાર લેને કા કષ્ટ ક્યોં ઉઠાતે હૈં ? ક્યા યોંહી ? નહીં–નહીં, પ્રભુ ! ઇસમેં અવશ્ય કોઇ રહસ્ય હૈ. મેરી સમઝ મેં તો યહ આતા હૈ, કિ આપ લોકસંગ્રહ કે લિયે આતે હૈં. આપ હમ લોગોં કો અપને કાર્યોંદ્વારા યહી બતલાતે હૈં, કિ મનુષ્યો ! ઇસી તરહ સંસાર કે કાર્ય કરો. કામ કરના હી મનુષ્ય કા ધર્મ હૈ. બિના કર્મ કિયે કુછ નહીં હોતા. દેખો, મૈં ભગવાન હૂં, તો ભી અપને ભવન ક્ષીર–સાગર મેં બૈઠે બૈઠે મૈં ઇસ પૃથ્વીપર કે બોઝ કો હલકા નહીં કર સકતા. દેખો, ત્રેતાયુગ મેં મૈં ક્ષીરસાગર હી સે બૈઠે–બૈઠે અત્યાચારી રાવણ કો ન માર સકા. ઉસકે લિયે મુઝે સ્વયં સંસાર મેં આના પડા–જન્મ લેના પડા, દશરથ કે પુત્ર બનકર રહના પડા, યુવરાજત્વ કે લિયે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરની પડી. વિશ્વામિત્ર કી યજ્ઞરક્ષા કર કાર્યદ્વારા ક્ષત્રિયત્વ સિદ્ધ કરના પડા. ત્રિભુવન–સુંદરી સીતા કે લિયે વજ્રસમાન શિવ–ધનુષ તોડ કર અપના પુરુષત્વ પ્રકટ કરના પડા. તિલકોત્સવ કે દિન વન–ગમન કરના પડા. વહાં ભી ક્ષાત્રધર્મ કા પાલન શબ્દોં કે દ્વારા નહીં, પરંતુ કાર્યોંદ્વારા કિયા.

અપની પરિસ્થિતિ કે અનુસાર મુઝે બંદર–ભાલૂ કા સંગઠન કરના પડા ઔર રાસ્તા તય કરતે હુએ મુઝે સમુદ્ર પાર કર લંકાપર ચઢાઇ કરની પડી. અપની ભુજાઓં કે બલ સે ધર્મપત્ની કે હર્તા દુષ્ટ રાવણ કા નાશ કરના પડા.

આપને હમેં ઇન કૃત્યોંદ્વારા સર્વદા કર્મ કરને કો કહા હૈ. આપને યહ બતલા દિયા, કિ સોયે હુએ સિંહ કે મુંહ મેં હરિણ આપ હી આપ નહીં ઘુસ જાતા, બલ્કિ હરિણ કે લિયે સિંહ કો સ્વતઃ કર્મ કરના પડતા હૈ.

હે પ્રભુ ! ક્યા યહી કારણ હૈ, કિ આજ બિક્કીસ કરોડ હિંદૂ આપકી સ્તુતિ–પૂજા નિત્ય કરતે હૈં, તો ભી આપ કુછ ધ્યાન નહીં દેતે ? મુઝે તો ઐસા હી માલૂમ પડતા હૈ. આપને હમેં અંધેરી કોઠરી મેં માલા જપને તથા સંસાર કે દૈનિક ઝગડોં કે લિયે ઇશ્વર સે અબલાવત્ ગુહરાને કા ઉપદેશ કભી નહીં દિયા. હમ લોગોં કી મૂર્ખતા હૈ, કિ હમ આપકી ભક્તિ શબ્દોં મેં કરતે હૈં; કર્મોંદ્વારા નહીં કરતે. હમ અકર્મણ્ય લોગ આપકો કહતે હૈં 'રક્ષા કરો–રક્ષા કરો.' જબ વિધર્મી લોગ આપકી લીલા કરને નહીં દેતે ઔર આપકી મૂર્તિ કો તોડતે હૈં, તબ હમ દાંત નિપોરકર આકાશ કી ઓર દેખતે હૈં કિ આકાશમાર્ગ સે ભગવાન આયેં, ઔર હમેં ઇન દુરાચારિયોં સે બચાયેં; પરંતુ હે ભગવન્ ! આપકી મૂર્તિ અપમાનિત હોતી હૈ, તો ભી આપ ચુપ્પી સાધ લેતે હૈં, સો ક્યા બાત હૈ ?

શાયદ આપકા યહ અભિપ્રાય તો નહીં હૈ, કિ જિસ તરહ હમારા અભિન્ન મિત્ર લોહૂ માંસ કા બના હૈ, પરંતુ હમ અપને પ્યારે મિત્ર કે ચિત્ર (ફોટો) કો જો કેવલ કાગજ હૈ, અપના

મિત્ર કહતે હૈં. યે કાગજી મિત્ર ન તો હમારે સાથ બોલ સકતા હૈ ઔર ન હમેં કિસી પ્રકાર કી સહાયતા દે સકતા હૈ. યદિ વહ ફોટો પાની મેં સડ જાયે યા આગ મેં જલ જાયે, તો હમારે મિત્ર કા સિર્ફ ચિત્ર (ફોટો) યાને કાગજ હી નષ્ટ હોગા, ન કિ હમારા મિત્ર. જિસ તરહ ઉસકા ખ્યાન અપને મન મેં ઉપજાને તથા સ્મૃતિ દિલાને અથવા ભાવ દરસાને કે લિયે હમને અપને પાસ ઉસ ફોટો કો રખા હૈ, ઉસી તરહ હમને આપકી મૂર્તિ કા સ્થાપન કિયા હૈ. આપકે અંશ તો હમ ખુદ હૈં.

હમ હિંદૂ લોગ યહી માનતે હૈં, કિ બ્રાહ્મણ કે યહાં જન્મ લેનેવાલા બ્રાહ્મણ હૈ, ક્ષત્રિય કે યહાં પૈદા હોનેવાલા ક્ષત્રી હૈ, વૈશ્ય કે યહાં જન્મ લેનેવાલા વૈશ્ય ઔર શૂદ્ર કે ઘર પૈદા હોનેવાલા શૂદ્ર હૈ; લેકિન પ્રભો! અપને અપને કાર્યોંદ્વારા સાફ-સાફ પ્રકટ કર દિયા હૈ, કિ જન્મ હી સે કિસી કો ઉત્તમ, મધ્યમ, નીચ તથા અછૂત માનના નિતાન્ત ભૂલ હૈ. નહીં તો આપ સ્વયં મર્યાદા–પુરુષોત્તમ હો કર, ગૌ–બ્રાહ્મણ કે રક્ષક કહલાકર તથા ઉનકી રક્ષા કરને કો ઇસ ભૂતલપર આ કર બ્રાહ્મણ રાવણ કો મારતે કૈસે? કહાવત હૈ, કિ 'એક લાખ પુત્ર સવા લાખ નાતી જિનકે ઘર મેં દિયા ન બાતી.' સો ઇતને બ્રાહ્મણ કુલોદ્ભવ નરોં કા નાશ અપને કિયા. હે પ્રભુ! યે લોગ તો **'ઉત્તમ કુલ પુલસ્ત્ય કર નાતી, શિવ વિરંચિ પૂજેઉ બહુ ભાંતી'** કી બ્રાહ્મણસંતાન થે. આપને બ્રાહ્મણોં કી રક્ષા કરને કે લિયે અવતાર લિયા થા; ફિર આપને ઇન બ્રાહ્મણોં કો ક્યોં મારા? ક્યા આપકા યહી મતલબ ન થા, કિ જન્મ સે કોઇ બ્રાહ્મણ યા શૂદ્ર નહીં હો સકતા, કર્મ સે હોતા હૈ? રાવણ કો હમને ઉનકે કર્મ સે શૂદ્રાતિશૂદ્ર ઔર નીચાતિનીચ નર–પિશાચ પાયા. ઉસકી સંતાન કો ભી હમને રાક્ષસ પાયા. જન્મ કી કોઈ મહત્તા નહીં, સબ કુછ કર્મ કી હૈ.

દેખિયે ન! હમને ગૌતમ–નારી બ્રાહ્મણી અહલ્યા કો ચરિત્ર–ભ્રષ્ટા હોને સે પતિતા સમઝા ઔર ઉસ શિલાસ્વરૂપા પર અપના પૈર રખ કર ઉસકા ઉદ્ધાર કિયા; નહીં તો ક્યા હમ જિન બ્રાહ્મણ–બ્રાહ્મણિયોં કે ચરણોં કી ધૂલ અપને સરપર રખતે હૈં, ઉનમેં સે કિસી એક કે ઉપર અપને પાંવ કી ધૂલ ગિરાતે?

દેખો, ઇધર તો હમને ઐસા કિયા ઔર ઉધર શબરી કો, જો જન્મ સે શૂદ્રા થી–જો અછૂત ભિલની થી, ઉસકે કર્મ કે કારણ બ્રાહ્મણી સે ભી શ્રેષ્ઠતમ પાયા. યહાં તક, કિ હમને ઉસકે જૂઠે બેર કા પ્રસાદ ખા કર અપને કો ધન્ય માના. હમારે ગુરુ વિશ્વામિત્રજી જન્મ સે ક્ષત્રી થે. હમને ક્યા, સંસાર ને ઉસે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ યા બ્રહ્મર્ષિ માના. જન્મ કે શૂદ્ર ગુહ–નિષાદ કો છાતી સે લગાકર, અસભ્ય બંદર–ભાલૂઓં કો અપને સગે ભાઇયોં કે બરાબર માનકર હમને સંસાર કો દિખા દિયા, કિ છુઆછૂત કોઈ ચીજ નહીં હૈ; છોટા–બડા, ઉંચ–નીચ આદિ આદમી અપને કાર્યોં સે કહલાતા હૈ, ન કિ જન્મ સે.

ઇસિ તરહ હમને અપને ચરિત્રદ્વારા અખંડ હિંદૂ–સામ્યવાદ કા પ્રતિપાદન કિયા હૈ, ઔર યહી કલ્યાણકારી સામ્યવાદ વાસ્તવિક હિંદૂ–ધર્મ હૈ.

હે પ્રભુ! આજકલ કે ધર્મ કે ઠેકેદાર હમ લોગોં કે રાષ્ટ્રીય ભાવોં કો કુચલ રહે હૈં. આજ હમ સનાતનધર્મી હિંદૂ કિંકર્તવ્ય–વિમૂઢસે હો રહે હૈં. હમેં વહ બુદ્ધિ દીજિયે, જિસસે હમ આપકી ભવ્ય–મૂર્તિ કી પૂજા કરતે ઔર ઉચ્ચ ભાવ ભરતે હુએ સનાતનધર્મી કહલાયેં ઔર સમસ્ત હિંદૂ–જાતિ આપસ મેં દૂધ–પાની, નૌન–સત્તૂ કે સમાન મિલ જાયે.

સ્ત્રીપર હથિયાર ચલાના ક્ષત્રિય કા ધર્મ નહીં હૈં; પરંતુ આપને તાડકા રાક્ષસી કો મારા, સો ઇસી લિયે કિ ચાહે યહ બાત ક્ષાત્રધર્મ કે વિરુદ્ધ ક્યોં ન હો; પરંતુ જિસકે ન કરને સે ભારી અનર્થ હોગા, ઉસે કર હી દેના ન્યાય–સંગત હૈ. ઉસી પ્રકાર હે શ્રીરામ! હમ હિંદુઓં કી ખોપડિયોં મેં ઇસ બાત કા ઇંજેક્શન કર દીજિયે, કિ વે રૂઢિયોં જો કાલ કી ચાલ કે અનુકૂલ નહીં હૈં, જો હમેં સંસાર કી ઘુડદૌડ સે પીછે રખનેવાલી હૈં, તોડને કે યોગ્ય હૈં. ઉનકા તોડના ધર્મ–સગંત હૈ; ક્યોંકિ યથાથ ધર્મ વહી હૈ, જિસસે ઇહલોક તથા પરલોક સધે.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ—શ્રીયુત હલાલૂરામ સોરી)

૧૫૯—રામ—ભક્તિ

આજકલ રામભક્તિ બહુત સસ્તી હો ગયી હૈ. સૈકડોં પાપ કરતે રહનેપર ભી લોગ રામભક્ત કા બહાના ધારણ કિયે ફિરતે હૈં. પૂછનેપર કહતે હૈં, કિ 'રામ' કા નામ સબ પાપોં કા નાશક હૈ. યહ મનોવૃત્તિ દેશ કા સર્વનાશ કર રહી હૈ.

મનુષ્ય કી બુદ્ધિ તો યહી બતલાતી હૈ, કિ રામ—નામ કે ભરોસે પર જાન—બૂઝકર પાપ કરતે રહનેવાલે કા કભી ઉદ્ધાર નહીં હો સકતા. હાં, મનુષ્ય કી બુદ્ધિ ઇસ સનાતન સિદ્ધાંત કો અવશ્ય સ્વીકાર કરતી હૈ, કિ જો મનુષ્ય અપને પાપોં કે લિયે આંતરિક ગ્લાનિ ઔર પશ્ચાત્તાપ કર કે શુદ્ધ હૃદય સે 'રામ' કે આગે ક્ષમાપ્રાર્થના ઔર શરણ—યાચના કરતે હુએ ભવિષ્ય મેં પાપોં સે બચે રહને કી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરતા હૈ, વહ—યદિ વાસ્તવ મેં ઉસકા પશ્ચાત્તાપ સચ્ચા હૈ, ઉસકે પાશ્ચાત્તાપ કે આંસૂ સર્વથા નિર્મલ હૈં, તો—રામકૃપા અથવા રામભક્તિ કા અધિકારી અવશ્ય હો સકતા હૈ.

બહુત સે લોગોં કી યહ ધારણા હૈ, કિ ચૌબીસ ઘંટે પાપ—કર્મોં મેં લિપ્ત રહકર યદિ એક ઘડી ભી 'રામ' કા સુમિરન કર લિયા જાયે, તો સબ પાપ કટ જાતે હૈં.

ન જાને ક્યોં, મેરી સમઝ મેં યહ બાત નહીં આતી. યદિ 'રામ'નામ ને ઇસ તરહ કે પાપિયોં કે ઉદ્ધાર કરને કા ઠેકા લે રખા હૈ, તો વાસ્તવ મેં સંસાર કા ઉસસે કુછ ભી કલ્યાણ નહીં હો સકતા. મેરી સમઝ મેં તો બાત યહ હૈ, કિ જો લોગ 'રામ'નામ કા સહારા પકડ કર કુકર્મ કરતે ચલે જાતે હૈં, ઉન્હેં વહ નરક કે ખન્દક મેં હી લે જા કર ગિરાતા હૈ; ક્યોંકિ રામભક્તિ કે દુરુપયોગ કા ઇસકે સિવાય દૂસરા ક્યા ફલ હો સકતા હૈ?

રામભક્તિ સોહન—હલવા નહીં હૈ, કિ જીભપર રખતે હી અનાયાસ હલક સે નીચે ઉતર જાયે. વહ બડી કઠિનતા સે, બડી સાધના સે, બડે સૌભાગ્ય સે ઔર રામકૃપા સે હી પ્રાપ્ત હોતી હૈ, તિલક—કંઠી સે ઔર ભક્તિ—ઉપાસના સે કોઈ વિશેષ સંબંધ નહીં હૈ. ક્યા સોહાગિન સ્ત્રી કેવલ માંગ ભરાને ઔર સિંગારપટાર કરને સે હી પતિવ્રતા હો સકતી હૈ? આભ્યંતરિક શુદ્ધિ કે બિના બાહ્યાડંબર કા કોઈ મૂલ્ય નહીં. × × × × × × × × ×

આપ હી સોચિયે. થોડી દેર અંતરાત્મા કે સાથ મિલકર બિચારિયે. અનેક લોકમાન્ય વિદ્વાનોં—દ્વારા, અસંખ્ય વાર અગણિત પ્રમાણોં સે યહ સિદ્ધ હો ચૂકા હૈ, કિ વિલાયતી કપડોં મેં ઔર ઉન્હેં તૈયાર કરનેવાલી મશીનોં મેં ગૌઓં કી ચરબી કા પ્રયોગ હોતા હૈ તથા ઉનકે તૈયાર કરનેવાલે ભી ગો—ભક્ષક હી હૈં એવં ઉનકી આય સે માલામાલ ભી ગો—ભક્ષક હી હોતે હૈં. ઐસી દશા મેં ક્યા વિલાયતી કપડે પહનને ઔર બેચનેવાલે લોગ ભી લંબા તિલક લગાકર ઔર તુલસી કી કંઠી બાંધ કર ગો—રક્ષક 'રામ' કે ભક્ત હો સકતે હૈં? કદાપિ નહીં.

ઇસી પ્રકાર—જો સ્વાર્થાંધ હો કર દૂસરોં કા ગલા રેતતા હૈ; અપને—પરાયે કા વિચાર છોડકર લોભવશ કિસી કા ધન અપહરણ કરતા હૈ, વહ ભલા કૈસે સર્વસ્વત્યાગી રામ કા ભક્ત કહલા સકતા હૈ?

આપ હી પ્રકૃતિસ્થ હો કર સોચિયે—જો છિપે—છિપે વ્યભિચાર કરતા હૈ, જો પ્રત્યક્ષ વેશ્યાગામી હૈ, વહ ભી ક્યા પહર—ભર ગોમુખી મેં હાથ ડાલે રહકર સચ્ચરિત્ર—શિરોમણિ એકપત્નીવ્રત રામ કા ભક્ત બન સકતા હૈ? જો અપના પેટ ભરને કે લિયે ગરીબોં કા રક્ત ચૂસતા હૈ, બલવાન હો કર નિર્બલોં કો સતાતા હૈ વહ ક્યા ઠાકુર—બાડી બનવા દેને સે હી અનાથ—નાથ, દીન—બંધુ રામ કા ભક્ત હો જાયેગા? જો અપને સગે ભાઇ કે સાથ સાફ બેઈમાની કરતા હૈ; દ્વેષવશ ઉસકા અહિત કરતા હૈ; સ્વાર્થવશ ઉસકા પૈતૃક ભાગ હર લેતા હૈ; વહ ક્યા તુલસી કી માલાપર રામ—નામ જપતે રહને સે હી એકાંત ભ્રાતૃવત્સલ રામ કા ભક્ત હો જા સકતા હૈ? જો અદાલતોં મેં ઝૂઠ કા જાલ બિછાતા ફિરતા હૈ, દગા—ફરેબ સે લોગોં કો ઠગતા ઔર અપના મતલબ ગાંઠતા ચલતા હૈ, વહ ક્યા દોનોં જૂન રામાયણ કા પાઠ કર કે હી સત્યસિંધુ ભગવાન્ રામ કા ભક્ત હો સકતા હૈ? ક્યા ઐસે હી

પાખંડિયોં કે લિયે મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામ ને ઇશ્વિરત્વ કો મનુષ્યત્વ મેં ઘુસેડા થા? નહીં, કદાપિ નહીં; ભગવાન્ રામચંદ્ર ને કેવલ લોકોપદેશ એવં લોક કલ્યાણ કી સદિચ્છા સે પ્રેરિત હો કર હી નર-અવતાર ધારણ કિયા થા. જો ઉનકે આચરણોં કા પ્રતિપાલન નહીં કરતા, જો ઉનકે આદર્શ ચરિત્ર કા અનુકરણ નહીં કરતા, વહ કિસી પ્રકાર રામ-ભક્ત અથવા રામ-ભક્તિ કા અધિકારી નહીં હો સકતા-યહ સહજ હી સહૃદય-સંવેદ્ય હૈ.

ભલા કહિયે તો, જિસ જગત કે વીર 'રામ' ને અપને પુરુષત્વ કે બલ સે અપની જન્મભૂમિ કો અત્યાચારી રાક્ષસોં સે મુક્ત કરને કે લિયે રાજ-સુખ-ભોગ ભૂલા દિયા થા, ચક્રવર્તીત્વ તક કો લાત માર દી થી, ઉસી પૌરુષ-પરાક્રમશાલી રામ કા ભક્ત કયા વહ મનુષ્ય કભી હો સકતા હૈ, જો લહંગાચોલી ઔર ઝુલની-ઝુમકા તથા કરધની-પૈંજની પહનકર સ્રીત્વ કા નાટય કર કે પ્રચંડ-વિજયી ધનુર્ધર રામ કો પ્રસન્ન કરના ચાહતા હૈ? ભલા રામચંદ્ર-જૈસા પ્રતાપી મહારથી પરિયોં કે ઝુંડપર આશિક હો સકતા હૈ? શિવ-ધનુ-ભંગ કર કે વીરાગ્રગણ્ય ભૃગુપતિ કા અભિમાન ચૂર્ણ કરનેવાલે અદ્વિતીય યુદ્ધવીર 'રામ' કયા વિલાસિની સખી સહેલિયોં કે સાથ એક ભી રાત કાટ સકતે હૈં? હર્ગિજ નહીં.

ઐ મનુષ્યો! રામભક્તિ કી ઓટ મેં દંભલીલા રચના છોડ દો. અપને અજ્ઞાન કી વિડંબના સે રામ-ભક્તિ કો નાહક કલુષિત-કલંકિત ન કરો. અગર ઇસ તરહ રામ કો ધોખા દોગે, તો ખુદ ધોખા ખાઓગે. અપને અંતઃકરણરૂપી વસ્ત્ર કો પાપ કે મલ મેં ગંદલા કર કે રામ કો ધોબી કા કામ મત સૌંપો. રામ કેવલ સચ્ચાઇ કે સાથી હૈં, મિથ્યા આડંબર કે નહીં. તુમ અપને ઘર મેં પિતા કા તિરસ્કાર કરતે હો; ઉન્હેં નાના પ્રકાર કે કષ્ટ પહુંચાતે હો, તો બતાઓ, હરસાલ રામનવમી મેં અયોધ્યા જા કર રામદર્શન કરને હી સે તુમ "આદર્શ માતૃપિતૃભક્ત રામ" કે ઉપાસક બન જાઓગે? તુમ વ્યાસગદ્દી પર બૈઠકર લમ્બે-ચૌડે ઉપદેશ ઝાડતે હો ઔર લુક-છિપકર ગોલમાલ ભી મચાતે હો તો બતલાઓ, રામાયણ કી પોથી પર દાહિના હાથ ઔર અપની છાતી પર બાયાં હાથ રખકર બતાઓ,-સચમુચ 'રામ' કા ઔર રામ-ચરિત્ર કા યહી ઉપદેશ-સાર હૈ? તુમ્હારે ઘર મેં વિધવા સતાયી જાતિ હૈ ઔર તુમ રામ-જન્મોત્સવ મેં રંડી નચા કર રામભક્તિ કી ઓટ મેં અપની વાસના કી પૂર્તિ કરતે હો! કયા તુમ બતા સકતે હો, કિ રામજી કે સામને વેશ્યા-નૃત્ય કરાને સે સાકેત-ધામ કા કૌનસા ખંડ દખલ હોતા હૈ? ઔર કયોં 'મન મેં રામ બગલ મેં છુરી' રખ કર દેશ કો તબાહ કર રહે હો. યારો! કતઈ છોડ દો, રામ કો ઔર કર લો, ભર-પેટ દુરાચાર અપને કુકર્મોં કે સાથ-સાથ બેચારે 'રામ' કો કયોં ઘસીટે ફિરતે હો? 'રામ' તો મંદિરોં મેં નહીં, અપને ઉજ્જવલ ચરિત્રોં મેં હી નિવાસ કરતે હૈ. જો ઉનકે પવિત્ર ચરિત્રોં કા મનન એવં અનુસરણ નહીં કરતા, વહ લાખ મંદિરોં મેં સર પટકે, કભી રામ-ભક્તિ કા પાત્ર નહીં હો સકતા.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ—શ્રીયુત બાબુ શિવપૂજન સહાય, 'હિંદીભૂષણ')

૧૬૦—ધર્મવીર તુલસીદાસ

પરધર્મ-અનુયાયી પુરુષોં ને હિંદુઓંપર, ભાલા થા ઉઠાયા તબ કિસને સંભાલા થા?
આર્ય 'અરવિંદ' ધર્મચ્યુત હો રહે થે તબ, સબકી નસોંમેં નવ-ખૂન કૌન ડાલા થા?
હિન્દી કો બચાયા ઔ, જગાયા થા સમાજ કૌન, દેખ જો ઉજાલા શત્રુ-મુખ હુઆ કાલા થા?
રામાયણ-ખડ્ગ સે અધર્મ-અંગ ભંગ કિયા, ઉસી તુલસીકા બસ, બંધુબોલબાલા થા.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ-રામબચન દ્વિવેદી 'અરવિન્દ')

૧૬૧—ભરત કી ભ્રાતૃ—ભક્તિ

રામચરિત-માનસ કે ચરિતનાયકોં મેં વીર શત્રુઘ્ન કા સ્થાન તો એકદમ ગૌણ હૈ હી; પર મહાતેજસ્વી બલશાલી ભરત કો ભી એક પ્રકાર સે ગૌણ સ્થાન હી પ્રાપ્ત હૈ. જીવન કે પ્રથમ ચરણ સે હી અનન્યતમ નિકટવર્તી હો કર રહને કે કારણ કુમાર લક્ષ્મણ ને જો કીર્તિ પ્રાપ્ત કી હૈ, ઉસે જનસાધારણ ભરત કો દેને કે લિયે પ્રસ્તુત નહીં હૈ; પર ગવેષણાપૂર્ણ અનુસંધાન સે સ્પષ્ટ પ્રકટ હો જાયેગા, કિ ભરત કી આદર્શ ભ્રાતૃ-ભક્તિ અતુલનીય ઔર અનુપમેય હૈ. જો કુછ થોડા ભી અવસર ઉન્હેં મિલા હૈ, ઉન્હોંને મર્યાદાપુરુષોત્તમ ભગવાન્ રામચંદ્ર કે પ્રતિ અપની અટલ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ઔર આજ્ઞાકારિતા કા પરિચય દિયા હૈ.

રામચંદ્ર યુવરાજ હોનેકો હૈં. અભિષેક કી સારી તૈયારીયોં હો ગઇ હૈં, દેવસમૂહ ચાલ ચલતા હૈ, મંથરા આધારભૂતા બનકર કૈકેયી કી બુદ્ધિ ફેરતી હૈ ઔર ભાવી યુવરાજ રામચંદ્ર "તાપસ વેષ વિશેષ ઉદાસી, ચૌદહ વર્ષ રામ વનવાસી." હોતે હૈ. રામચંદ્ર માતા સે આજ્ઞા લેને જાતે હૈં. ઔર બડી સરલતા કે સાથ કહતે હૈં—"પિતા દીન્હ મોહિં કાનન રાજૂ."

ઇસ સંવાદ સે સુતવત્સલા માતા કૌશલ્યા કે હૃદય મેં કિતની ભયાનક ચોટ લગી હોગી, ઉસકા અનુમાન કરના કઠિન નહીં હૈ; પર ઉસ સમય ભી ઉન્હેં ભરત કે અનન્ય પ્રેમ કા ધ્યાન સર્વોપરિ થા. વે ભલી ભાંતી જાનતી થીં, કિ રામ મેં ભરત કી અગાધ પ્રીતિ હૈ. ઇસ અશુભ સંવાદ સે ભરત કો કિતની ભયાનક પીડા હોગી, ઉસીકા ધ્યાન સબસે પહલે ઉનકે હૃદય મેં સમાયા ઔર ઉન્હોંને કહા:—"તુમ બિન ભરતહિં, ભૂપતિહિં, પ્રજહિં પ્રચંડ કલેશુ."

જિસ ભરત કી માતા કે હી કારણ ભગવાન્ રામચંદ્ર કો વનવાસ હુઆ થા, ઉસકે દુઃખ કે સામને કિસી દૂસરે કે દુઃખોં કી કોઇ ગણના નહીં કી ગયી, ઔર સો ભી એક સુતવત્સલા જનની-દ્વારા! ક્યા યહ અસાધારણ ભક્તિ કા પરિચાયક નહીં હૈ?

આગે ચલીયે! ભગવાન રામચંદ્ર વન જાતા હૈં. પુત્ર-વિયોગ મેં મહારાજ દશરથ

"રામ રામ કહી રામ કહી, રામ રામ કહી રામ;
તનુ પરિહરિ રઘુબર-બિરહ, રાઉ ગયેઉ સુરધામ."

ભરત કો બુલાને કે લિયે દૂત કૈકયનગર જાતા હૈ. ગુરુ કી બુલાહટપર ભરતજી તુરંત અયોધ્યા કે લિયે પ્રસ્થાન કરતે હૈં. અંતઃપુર મેં પ્રવેશ કરતે હી કૈકેયી સે પ્રથમ ભેંટ હોતી હૈ. ભરત માતા સે પહલા પ્રશ્ન કરતે હૈ.—"કહઁ સિયારામ લખન પ્રિય ભ્રાતા."

માનો સંસાર મેં ઇસસે પ્રિય દૂસરી બાત ઇનકે લિયે થી હી નહીં. માતા કે મુંહ સે પિતા કી મૃત્યુ કા સમાચાર "સુનત ભરત ભયે વિવશ વિષાદા." પિતા કે મરણ કા દુઃખ અવશ્ય થા—તાત કે ચરણોં કે અંતિમ દર્શન ન પાને કી વેદના અવશ્ય થી; પર સબસે અધિક દુઃખ ઇસ બાત કા થા, કિ "તાત ન રામહિં સૌંપેહુ મોહી." અર્થાત્ બિના રામ કે ભરત "અનાથ" થે. ઇસ વિષમ વિયોગ કો કિસી પ્રકાર સંભાલકર ભરત ને માતાજી સે મહારાજ દશરથ કી અચાનક મૃત્યુ કા કારણ પૂછા ઔર સરલ-હૃદયા કૈકેયી ને—

"આદિહું તે સબ આપન કરની, કુટિલ કઠોર મુદિત મન બરણી."

જબ ભરતજી ને સારી કથા સુન લી તબ—

"ભરતહિં બિસરેઉ પિતુ-મરણ, સુનત રામ બન-ગૌન."

અર્થાત્ પિતા કે મરણ કા ઉતના અધિક વિષાદ ઉન્હેં નહીં થા, જિતના રામચંદ્ર કે બન-ગમન કા વિષાદ ઉન્હેં હુઆ. યહાં તક કિ પિતા કા અભાવ ગૌણ હો ગયા. યહ વિષાદ ઇતના ભયાનક થા, કિ કૈકેયી—"બિકલ બિલોકિ સુતહીં સમુઝાવતિ."

વહ સમઝાના ઔર સાન્ત્વના દેના કયા થા માનો—"મનહુઁ જરે પર લોન લગાવતિ" કે સમાન થા. કિસી પ્રકાર ધીરજ રખકર ભરતજી ને અપની સ્વકીયા માતા કે પ્રતિ જો વચન કહા થા, વહ ભી ભરતજી કી રામ કે પ્રતિ આદર્શ ભક્તિ કા જ્વલંત ઉદાહરણ હી હૈ—

"અસ કો જીવ-જંતુ જગ માહીં, જેહિં રઘુનાથ પ્રાણ-પ્રિય નાહીં.
ભે અતિ અહિત રામ તેઉ તોહીં, કો તૂ અહસિ સત્ય કહુ મોહીં.
જોહસિ સોહસિ મુંહ મસિ લાઈ, આંખ ઓટ ઉઠિ બૈઠહુ જાઇ.

કિસી ગુરુતમ કારણ હુએ બિના પરમ પૂજનીયા જનની કે પ્રતિ ઇસ પ્રકાર કે શબ્દોં કા પ્રયોગ કિસી વિવેકી ઔર સુનીતિજ્ઞ સે નહીં હો સકતા થા. ભરત કા રામ-પ્રેમ કે સામને સબ કુછ તુચ્છ થા—ફીકા થા ઔર નિઃસાર થા.

માતા કો ભલા-બુરા સુનાકર અપને મંદ ભાગ્યપર પછતાતે ભરતજી માતા કૌશિલ્યા કે પાસ પહુંચે ઔર ઉનકી હાલત દેખકર—"પરે ચરન તન દશા બિસારી."

ઔર બોલે—

"કેકઈ કત જનમી જગ માંઝા, જૌં જનમિત ભઇ કાહે ન બાંઝા.
કુલ-કલંક જેહિ જનમેઉ મોહી, અપજસભાજન પ્રિયજન દ્રોહી."

માતા કૌશલ્યા ને ભરત કે પ્રતિ જો અનુરાગ ઔર પ્રેમ દિખલાયા હૈ, ઉસસે ભી સ્પષ્ટ હૈ, કિ વે ભી ભરતજી કી રામ-ભક્તિપર નિછાવર થીં. ઉન્હોંને કહા—

"રામ પ્રાણ તેં પ્રાણ પિયારે, તુમ રઘુપતિ હિં પ્રાણ કે પ્યારે."

ઇસકે બાદ દશરથજી કી અંતેષ્ટિક્રિયા ઔર શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ સંપન્ન કરાકર કુલગુરુ વસિષ્ઠજી ભરતજી સે આગ્રહ કરતે હૈં, કિ અબ સમય ઔર કાલ કે અનુસાર આપ રાજ્ય કા ભાર ગ્રહણ કર કે પ્રજા કા કલ્યાણ કીજિયે. ઇસીમેં આપકા હિત હૈ. ઉસકા ઉત્તર જો ભરતજી દેતે હૈં, વહ વાસ્તવ મેં રામ-ભક્ત કે યોગ્ય હી હૈ—

"હિત હમાર સિયપતિ સેવકાઈ, સો હર લીન્હ માતુ કુટિલાઈ;
મૈં અનુમાન દીખ મનમાહીં, આન ઉપાય મોર હિત નાહીં.

× × ×

"જાય જીવ બિનુ દેહ સુખાઈ, વાદિ મોર સબ બિનુ રઘુરાઇ.
જાઉં રામપહઁ આયસુ દેહૂ, એકહિં આંક મોર હિત એહૂ.
બિનુ રઘુબીર વિલોકિ અવાસૂ, રહે પ્રાણ સહિ જગ ઉપહાસૂ."

× × ×

"આપન દારુન દીનતા, કહહું સબહિ સિરનાય, દેખે બિનુ રઘુનાથપદ, જિયકી જરનિ ન જાય."

ઇતના હી નહીં. રાજ્યાભિષેક કી સારી તૈયારી કો ઉસી પ્રકાર છોડકર પ્રાતઃકાલ દલસહિત ભરતજી રામચંદ્ર કે ચરણોં કે દર્શન કે લિયે ચલ હી પડે.

"સૌંપિ નગર સુચિ સેવકન, સાદર સબહિં ચલાઇ;
સુમિરિ રામ-સિયચરણ તબ, ચલે ભરત દોઉ ભાઇ.
બન સિય રામ સમુઝિ મનમાહીં,સાનુજ ભરત પયાદેહિ જાહીં.
પય અહાર ફલ અસન ઇક, નિસિ ભોજન ઇક લોગ;
કરત રામહિત નેમવ્રત, પરિહરિ ભૂષણ ભોગ."

ઇસ પ્રકાર એક તપસ્વી કી ભાંતિ ભરતજી ભગવાન રામચંદ્ર કે દર્શનોં કે લિયે ચલે. માર્ગ મેં નિષાદપતિ ગુહ સે મુલાકાત હુઈ. રામભક્ત જાન કર બિના કિસી વિચાર કે ભરતજી ને ઉસે હૃદય સે લગા લિયા.

"લોક વેદ સબ ભાંતિ હિં નીચા, જાસુ છાંહ છુઈ લોઇય સિંચા.
તેહિ ભરિ અંક રામ-લઘુભ્રાતા, મિલત પુલકિ પરિપૂરિત ગાતા."

નિષાદપતિ સે મિલકર ભરત કો જો પ્રસન્નતા હુઇ, ઉસકા વર્ણન તો લેખિની નહીં કર સકતી. નિષાદ કો સાથ લે કર ભરતજી ઉન-ઉન ઠાંવોં કો ભક્તિ ઔર પ્રેમ કે સાથ દેખતે થે, જહાં ભગવાન રામચંદ્ર ને નિવાસ કિયા થા, વિશ્રામ લિયા થા, સ્નાન કિયા થા ઔર શયન કિયા થા. ઉન-ઉન સ્થાનોં કી રેણુકા કો અપને મસ્તકપર ચઢાકર ભરતજી અપને ભૂરિ ભાગ્ય કી સરાહના કરતે થે. ઇસ પ્રકાર ઉન પવિત્ર સ્થાનોં કા દર્શન કરતે હુએ ભરતજી ચિત્રકૂટ પર્વત-પર પહુંચે, જહાં ભગવાન રામચંદ્ર ને વિશ્રામ લિયા થા, ઔર વહાં પહુંચ કર—

"પાહિ નાથ કહી પાહિ ગોસાંઈ, ભૂતલ પરે લકુટ કી નાંઇ."

ભરતજી કો ઇસિ પ્રકાર સાષ્ટાંગ પૃથ્વીપર પડે દેખકર ભગવાન રામચંદ્રજી પ્રેમ-વિહ્વલ હોકર ઉઠે ઔર—

"બરબસ લિયે ઉઠાઇ ઉર, લાયે કૃપાનિધાન; ભરત-રામ કી મિલન લખિ, બિસરે સબહીં અપાન."

અવસર પા કર ભરતજી ને અપને આગમન કા કારણ સુનાયા. હર તરહ કી આર્જૂ મિન્નત કી, હઠ કિયા; પર ભગવાન્ રામચંદ્ર કિસી ભી પ્રકાર લૌટ જાને કે લિયે તૈયાર નહીં થે. ભરતજી ભી યહ નિશ્ચય કર કે બૈઠે થે, કિ રામચંદ્ર કે હોતે મૈં રાજગદ્દીપર નહીં બૈઠ સકતા. રાજા તો રામચંદ્ર હૈ, મૈં તો કેવલ ઉનકા સેવક-માત્ર હૂં. સમસ્યા બડી હી વિકટ થી. સબ લોગ કઠિનાઈ મેં પડ ગયે. કિસી કી સમઝ મેં નહીં આતા થા, કિ ક્યા કિયા જાયે. બડી શોચ-સમઝ કે બાદ એક યુક્તિ નિકાલી ગયી ઔર બડે હી કઠિન ધર્મ-સંકટ મેં પડ કર ભરતજી ને ઉસે સ્વીકાર કિયા. રામચંદ્રજી કી ચરણપાદુકા કો રાજાસંહાસન પર રખ દિયા. ભરત બતૌર મૈનેજર કે રાજ કરને લગે. ઉસી વેષ મેં જિસમેં રામચંદ્રજી કો ૧૪ વર્ષપર્યંત જંગલ મેં રહના થા, વે ભી રાજધાની અયોધ્યા કો છોડકર નંદિગ્રામ મેં પર્ણકુટી બનવાકર રહને લગે; ઔર દિન-રાત યહી ચિંતા કરતે થે, કિ કબ અવધિ બીતે ઔર કબ ભગવાન રામચંદ્ર અવધ લૌટેં ઔર ઉનકે ચરણોં કે દર્શન હોં.

યહ અતુલનીય ભક્તિ, યહ અગાધ પ્રેમ, યહ પ્રગાઢ શ્રદ્ધા ઔર ઇસિ પ્રકાર કે શુદ્ધ ભાવ ભરતજી કે સર્વથા યોગ્ય થે. યહી કારણ થા, કિ ભગવાન રામચંદ્રજી ભરત કે ભાવોં કી સદા સરાહના કિયા કરતે થે ઔર ઉન્હેં અનન્યતમ પ્રિય સમઝતે થે.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખક—શ્રી૦ છબીનાથ પાંડેય બી૦ એ૦)

૧૬૨—ઈશ—વિનય

દયાનિધિ ! ક્લેશ હરો હમરો;
બિનતિ કરત બહુત દિન બીતે, અબ ન વિલંબ કરો. દયા૦
સરવસ બંચિત હમ દીનન કે, ઔગુન ચિત ન ધરો;
જન આરત-હર નામ તુમ્હારો, સોઇ વિરદ સરો. દયા૦
બંધુ-ભાવ ભરી સકલ હૃદય મેં, મેટો સબ ઝગરો;
માતૃ-ભૂમિ-ઉદ્ધાર માર્ગ કે, બાધા-વિઘ્ન હરો. દયા૦
સ્વાવલમ્બ કી વેણુ બજાકર, જીવન-શક્તિ ભરો;
પ્રેમ બઢે શુચિ નિજ ભાષા મેં, નિતપ્રતિ હો ગહરો. દયા૦

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ—શ્રી કામદહરિ શ્રીવાસ્તવ)

૧૬૩—હે રામ !

આપકો વિદિત હૈ, કિ આપ ઇસ પવિત્ર ભારત-ભૂમિ પર કબ ઔર કિસલિયે આયે થે ? આપકો યહ ભી જ્ઞાત હૈ, કિ જબ-જબ આપ યહાં આયે, તબ-તબ યહાં કી દશા કૈસી થી; ધર્મ તથા આપકે શ્રદ્ધાલુ ભક્તોંપર રાક્ષસોં કા કૈસા ઘોર અત્યાચાર થા. ઉન દુર્દિનોં કો દેખકર આપસે ન રહા ગયા. આપ ચટપટ ઇસિ પવિત્ર ભૂમિપર અવતીર્ણ હો ગયે. આપને જરા-સી ભી દેર નહીં કી. આપ શીઘ્રાતિશીઘ્ર ઉનકે ઉદ્ધાર મેં લગ ગયે, ઔર ઉસમેં જરાસી ભી કોર-કસર ન રખી. જૈસા આપને સમય દેખા, વૈસી હી નીતિ કા પ્રયોગ કિયા ઔર અપને શ્રદ્ધાલુ ભકતોં કા ઉદ્ધાર કર હી છોડા.

નાથ ! જબ હમ લોગ ઉસ કાલ કે ભકતોં કી દશાપર વિચાર કરતે હૈં, તબ હમ લોગોં કો જ્ઞાત હોતા હૈ, કિ વે લોગ હમ લોગોં સે કહીં અચ્છે થે. હમ લોગોં કી સમસ્યા જૈસી વિકટ ઔર જટિલ હૈ, વૈસી ઉસ સમય નહીં થી. વે હમ લોગોં સે હર પ્રકાર બઢે-ચઢે થે. વે જ્ઞાન, ધન, જન ઔર અન્ન સે પરિપૂર્ણ થે. ઉન લોગોં કો કિસી પ્રકાર કી માનસિક બાધા નથી.

હે દયામય ! તો ભી આપસે યહ નહીં દેખા ગયા. આપ ચટપટ ઉન લોગોં કી રક્ષાર્થ દૌડ પડે. ઠીક હી કહા ગયા હૈઃ—

"જબ જબ હોય ધર્મ કી હાનિ ! બાઢહિં અસુર અધમ અભિમાની.
કરહીં અનીતિ જાય નહીં વરણી, સીદહિં વિપ્ર, ધેનુ, સુર, ધરણી.
તબ તબ પ્રભુ ધર વિવિધ શરીરા, હરહિં કૃપાનિધિ સજ્જન પીરા."

કૃપાનિધિ ! તનિક હમ લોગોં કી દશા પર વિચાર કીજીયે, અપના ધ્યાન ઇસ ઓર આકૃષ્ટ કીજીયે. ઇધર ધ્યાન આકૃષ્ટ કરતે હી માલૂમ હો જાયેગા, કિ હમ લોગોં કી દશા આપકે ઉન ભકતોં સે એકદમ હી બિગડ ગયી હૈ. આજ હમ લોગ અસહાય હૈં. આજ હમ લોગોંપર કિયે હુએ અત્યાચારોં કા ઠિકાના નહીં હૈ, હમ લોગ પરતંત્રતા કી બેડી મેં જકડે હુએ હૈં, આપકી ઇસ જન્મભૂમિ મેં હમ લોગ આપકી પૂજા-અર્ચા કરને સે ભી વંચિત કિયે જાતે હૈં. આપકી મૂર્તિયોં તોડી જાતી હૈં. આપકા નિવાસસ્થાન (મંદિર) ભી વિધર્મિયોં કો નહીં ભાતા હૈ. ગૌયેં આજ વિધર્મિયોં કા ખાદ્ય બન રહી હૈં. આજ આપકે ભકતોં કી દુર્દશા કી શુમાર નહીં હૈ. વે લોગ સબ તરહ સે અપમાનિત કિયે જાતે હૈં.

હે નાથ ! તબ આપ કયોં વિલંબ કિયે હુએ હૈં ? આપ આજકલ કી ઇસ અપવિત્ર ભૂમિ કો પવિત્ર કરને કે લિયે કયોં નહીં દૌડ પડતે ? કયા આપ હમ લોગોં સે એકદમ હી રુષ્ટ હો ગયે હૈં ? કયા અબ આપ હમ લોગોં કા ઉદ્ધાર નહીં કરેંગે ?

નહીં ! નહીં !! મૈં સમઝ ગયા. આપ હમ લોગોં કો કાહિલ, નામર્દ, ડરપોક, અશિક્ષિત, સ્વાવલંબ-વિહીન તથા પરતંત્ર દેખ, હમસે અલગ રહના ચાહતે હૈં. આપ કૌશિલ્યા-સી માતા તથા લક્ષ્મણ-સા ભ્રાતા ન પા કર હી હમ લોગોં કે બીચ નહીં આના ચાહતે!

હે દયામય ! યહ સબ ઠીક હૈ, કિ હમ લોગ સબ પ્રકાર સે અયોગ્ય હો ગયે હૈં. અબ વે માતા ઔર બહિનેં નહીં હૈ, જિનકો આપ દેખના ચાહતે હૈં. આજ કી માતાયેં ઔર બહિનેં તો અનપઢ હૈં—આજ કી માતાયેં ઔર બહિનેં તો ઉચિત શિક્ષા કે બિના અપને કર્તવ્યોં કા પાલન કે ભલી ભાંતિ નહીં કર સકતી. આજ વૈસે ભ્રાતા ભી નહીં હૈ, જિસકા આપ સુખ અનુભવ કર ચૂકે હૈં. આજ કે ભ્રાતા તો અપને ભ્રાતાઓં સે લડના-ઝગડના હી અપના કર્તવ્ય સમઝતે હૈં, ઔર સદા ઇસી ચિંતા મેં મગ્ન રહતે હૈં. યહ ભી ઠીક હૈ, કિ હમ લોગ અજ્ઞાનતા કે સમુદ્ર મેં ગોતે લગા રહે હૈં. હમ લોગ આપકી ઉપાસના કે સચ્ચે માર્ગ કો ભૂલ ગયે હૈં; પરંતુ હમ હૈં, તો આપકે દાસ ! ! નાથ ! સ્વામી કે હૃદય મેં અપને અયોગ્ય દાસ કે પ્રતિ ભી

કુછ સ્નેહ હોતા હૈ. કયા હમારે અપશબ્દોં કે કારણ આપ એકદમ હી નિર્દયી હો ગયે? નિઃ-સંદેહ હમ બડે અપરાધી હૈં. જબતક હમ લોગ આપકી આજ્ઞાઓં કે અનુસાર નહીં ચલેંગે, તબતક હમ લોગ સચ્ચે ભક્ત કહલાને કે અધિકારી નહીં હૈં.

અતઃ ઇસિ રામનવમી કે શુભ અવસર હમ સભી હિંદૂ કો રામાયણ કા પઠન-પાઠન પ્રારંભ કર, ઉસકે આદેશ કો કાર્ય-રૂપ મેં પરિણત કર દેના ચાહિયે! ઇસિકે બિના હમ લોગોં કી કલ્યાણ નહીં !! ("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખક શ્રી૦ ચંચલપ્રસાદ સિંહ)

૧૬૪-શ્રીરામ કા આદર્શ ચરિત્ર

"અખિલેશ કા અવધેશ-ગૃહ મેં, આજ હી અવતાર હૈ;
જિસસે હમારે હર્ષ કા નહીં, આજ પારાવાર હૈ."

ભક્ત-ભયહારી ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી ને આજ હી કે દિન ઇસિ મૃત્યુલોક મેં યશસ્વી મહારાજ દશરથ કે મહલોં મેં અવતાર લિયા થા. અતઃ આજ કા દિન મર્યાદાપુરુષોત્તમ કી સ્મૃતિ મેં અત્યંત પવિત્ર પર્વ માના ગયા હૈ. ભગવાન કે અવતાર લેને કે અનેક કારણ હૈં. રામાવતાર કે વિષય મેં તો ઉનકે અનન્ય ભક્ત ગુસાંઇજી ને કહા હી હૈઃ—

"વિપ્ર ધેનુ સુર સંતહિત, લિન્હ મનુજ અવતાર;
નિજ ઇચ્છા નિર્મિત તનુ, માયા ગુણ ગોપાર."

ભગવાન જગન્નાથ કી માયા કા જાન લેના તો અપની શક્તિ કે બાહર હૈ; વે તો સ્વયં અપની ઇચ્છાનુસાર દેવ, ઋષિ, ગૌ ઔર બ્રાહ્મણોં કે હિત કે લિયે પ્રકટ હોતે હૈ, લેકિન કબ?

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥"

અર્થાત્ જબ-જબ પૃથ્વી પર ધર્મ કા લોપ હો કર અનીતિ-કારી દુષ્ટોં કા પ્રાબલ્ય હો જાતા હૈ, તબ-તબ પ્રજા કે અત્યંત દુઃખી હૃદયોં સે સચ્ચી પુકાર મચાનેપર ભગવાન્ અવતાર લેતા હૈ ઔર કરતે કયા હૈં?

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्"

અર્થાત્ "અસુર મારિ ધાપહિં સુરહિં, રાખહિં નિજ શ્રુતિ વેદુ;
જગ વિસ્તારહિં વિષદ યશ, રામજન્મ કરિ હેતુ."

ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર ને અવતાર લે કર જો મર્યાદા સ્થાપિત કી હૈ, વહ અબ તક સબકો માન્ય હૈ, ઔર આગે ભી પ્રજા જબ તક ઉનકી મર્યાદા કે અનુસાર ચલતી રહેગી, ઉસે કિસી પ્રકાર કે કષ્ટ કા સામના નહીં કરના પડેગા.

રામ-રાજ્ય મેં કિસીકો કિસી પ્રકાર કા કષ્ટ નહીં થા. રામ સરીખા રાજા અબ તક દૂસરા નહીં હુઆ. ઉનકે શાસન કા હી પ્રભાવ થા, કિ લોગ અપને આપ હી કહતે થેઃ—

"વર્ણાશ્રમ નિજ નિજ ધરમ, નિરત વેદ-પથ લોગ;
ચલહિં સદા પાવહિં સુખહિં, નહીં ભય-શોક ન રોગ."

રામચંદ્રજી ને સદૈવ પ્રજા કે હિતોં કા પૂરા ધ્યાન રખા હૈ. સાધુ બ્રાહ્મણોં કે તો વે જીવન-પ્રાણ થે. વનવાસ મેં એક દિન સીતાજી ને કહા થા, કિ ભગવન્! અપના કુછ ભી નુકસાન ન કરનેવાલે ઇન રાક્ષસોં કો મારકર આપ કયોં પાપ સંગ્રહ કરતે હૈં? તબ ઉનકો ઉત્તર દેતે હુએ શ્રીરામચંદ્રજી ને યહાંતક કહ દિયા કિ—

"मुनिनामन्यथाकर्तं-सत्यमिष्टं हि मे सदा।
अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते स लक्ष्मणाम्॥"

અર્થાત્ "હે સીતે! મેં તુમ્હેં લક્ષ્મણ કો ઔર અપને પ્રાણોં કો ભી છોડ સકતા હૂં, લેકિન કી હુઇ પ્રતિજ્ઞા કો નહીં છોડ સકતા."

ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી કે સબ કામ આદર્શ ઔર અનુકરણીય હૈ. ઉનકા ચરિત્ર બડા પવિત્ર થા. ઉન્હોંને પ્રવાસ મેં ભી સમય કી ખૂબ કદર કી થી. રામાયણ મેં અનેક સ્થાનપર, સમય હો જાનેપર, દૂસરે સબ કામ છોડકર સંધ્યા કરને ચલે જાને કા વિવરણ કવિ ને બડે ગર્વ સે લિખા હૈ. શ્રી રામચંદ્રજી કી આસ્તિકતા ભી પ્રશંસનીય હૈ. વે અપને દૃઢ સંકલ્પ સે કભી ભી વિચલિત નહીં હુએ. રામચંદ્રજી ભ્રાતા એવં ભાર્યાસહિત ચિત્રકૂટ પર્વતપર વિરાજમાન થે. ભાઇ ભરત મિલને આયે થે; સાથ મેં અન્ય લોગોં કે અતિરિક્ત બ્રાહ્મણોત્તમ જાબાલિ ભી થે, જિન્હોંને કહા થા, કિ હે સાધુ રામ ! તુમ ચતુર ઔર ધર્મજ્ઞ હો, ઇસલિયે પિતા કે બચન કો માનકર વનમેં ન જા, અયોધ્યા મેં પધારિયે ઔર અપને રાજ્ય કો સંભાલિયે. ઇસકે ઉત્તર મેં શ્રીરામચંદ્રજી ને ઋષિ કો ખૂબ ફટકાર બતાયી. ઉન્હોંને સાફ કહ દિયા, કિ મૈં ને સત્ય કા પાલન કરને કી પ્રતિજ્ઞા કર લી હૈ; અતએવ મૈં લોભ–મોહ અથવા અજ્ઞતાવશ વિમુગ્ધ હો કર પિતા કે સત્યસ્વરૂપ સેતુ કો કિસી પ્રકાર નહી તોડુંગા.

" निंदाम्यहं कर्मकृतं पितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थ बुद्धिम् ।
बुद्धया न यैवं विधया चरंतं सुनास्तिकं धर्म यथादयेतम् ॥ "

અર્થાત્ " આપકે વિચાર ધર્મભ્રાન્ત સે ગિરે હુએ હૈં, ઔર નાસ્તિકોં કે સમાન હૈં–આપકે ઐસે વિચારવાલે વિષમબુદ્ધિ પુરુષ કો પિતા ને અપને યહાં ક્યોં રખ લિયા, ઇસ કારણ મૈં અપને પિતા કી ભી તારીફ નહીં કરતા."

દેખિયે, ઉનકા સત્ય–પ્રેમ ઔર દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ! શ્રીરામચંદ્રજી ને નિષાદ કો ગલે લગાકર એવં ભીલની કે બેર ખા કર યહ ભી બતા દિયા, કિ વહાં તો પ્રેમ કી આવશ્યકતા હૈ, છોટે, બડે, ઉંચે કા કોઇ વિચાર નહીં. તુલસીદાસ ને કહા ભી હૈ:—

" જાતિ-પાંતિ પૂછૈ નહીં કોઇ, હરિ કો ભજે સો હરિ કા હોઇ. "

મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી કે પવિત્ર ચરિત્રોં કા વર્ણન કર કે તો બડે બડે કવિ ભી હાર ગયે; પરંતુ તૃપ્તિ નહીં હુઈ. ઇસિ લિયે હમકો ભી વિદ્વાનોં દ્વારા બતાયી હુઈ મર્યાદા હૃદય મેં રખકર ઉત્તમ પુરુષ બનને કી ચેષ્ટા કરની ચાહિયે !! બોલો—ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી કી જય !!

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ–શ્રી કેસરીમલ્લ અગ્રવાલ)

૧૬૫–બહર–તબીલ

(રાગ માઁડ)

મેરે ભૈય્યા ! જરા કુછ ભજનકર ભલા—યે જનમ ફિર દુબારા તૂ પાવે નહીં;
યે હૈ અંતિમ જનમ, ફુંક કર રખ કદમ, કર ધરમ ઔર અધરમ કમાવે નહીં !!
મોહ-મમતા કી નિદ્રામેં સોતા હૈ ક્યા ! વ્યર્થ બકવાદ મેં વક્ત ખોતા હૈ ક્યા !!
ધર્મ–નૈયાકો અપની ડુબોતા હૈ ક્યા ! ઇસકો આલસ મેં 'વિહ્વલ' ગંવાવે નહીં !! ૧

રૂહ અપની કો ક્યોં બરમલાતા હૈ તૂ ? પારસા કો અબસ બરગલાતા હૈ તૂ !
ક્યોં કિસી કે જિગર કો જલાતા હૈ તૂ ? આગ કાબે મેં મનુઆં ! લગાવે નહીં !!
હર બશર મેં રમા-રામ હી રામ હૈ, રામ બિન ના કિસી દિલ કો આરામ હૈ !
રામ-સુમિરન વિના દેહ નિષ્કામ હૈ, બિન જિયારત જબાં કામ આવે નહીં. ૨

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખક–શ્રી બૈજનાથ મિશ્ર 'વિહ્વલ')

૧૯૬–રામનવમી ઔર હમારા કર્તવ્ય

હિંદૂ–જાતિ કે મુખ્ય ત્યોહારોં મેં રામનવમી કી ભી ગણના હોતી હૈ. ઇસી રામનવમી કે પુણ્ય–દિવસ મેં જગદીશ્વર ભગવાન્ શ્રીરામચંદ્ર ને પવિત્ર ભારત–ભૂમિપર જન્મ લિયા થા. આજ વહી રામનવમી પ્રતિવર્ષ કી તરહ હમારે સામને સમુપસ્થિત હૈ. ભગવાન રામચંદ્ર હમ ભારત-વાસિયોં કે હી નહીં, વરન્ અખિલ ભૂમંડલ કે આદર્શ દેવ થે. હમારે ઉન દેવ કા નામ આજ સારે સંસાર મેં મનુષ્ય–જાતિ કા બચ્ચા–બચ્ચા જાનતા હૈ. ઉન્હીં રઘુકુલ–શિરોમણિ શ્રીરામ કે ચરણોં મેં વારંવાર પ્રણામ કર કે યદિ હમ ઉનકી જયંતિ મનાયેં, તો ઇસમેં હમારા હી કલ્યાણ હૈ. કેવલ જયંતિ મનાને સે હી કોઈ લાભ નહીં હોગા, બલ્કિ ઉનકે દિવ્ય ગુણોંપર ગૌર કર કે દેખના હોગા, કિ વે સંસાર કે કૈસે પૂજનીય દેવતા થે.

યદિ શ્રીરામ કે એકાધ ગુણપર ભી હમ અમલ્ર કરેં, તો બસ ભગવાન્ હમપર પ્રસન્ન હો જાયેં, ઔર હમારે ભારત એવં હમારી હિંદૂજાતિ કા બેડા પાર હો જાયે. યદિ હમ સૂક્ષ્મ–દૃષ્ટિ સે દેખેંગે, તો હમેં શ્રીરામ કે જીવન મેં એક વિલક્ષણ વસ્તુ દિખલાયી પડેગી. વહ વસ્તુ ઔર કુછ નહીં, કેવલ સંગઠન હૈ. ઉસી સંગઠન કે સહારે ભગવાન્ રામ ને બંદરોં કી સેના સે દુષ્ટ આતતાયી રાવણ કો મારા થા. હમ રામનવમી તો અવશ્ય મનાયેંગે, પરંતુ હૃદય મેં દ્વેષ–ભાવ કી અગ્નિ જલતી રહેગી, તો કિસ તરહ હમ ભગવાન્ રામ કો પ્રસન્ન કર સકતે હૈં? ભગવાન ને તો હમારે સામને એક આદર્શ રખ દિયા હૈ. યદિ હમ ઉસ આદર્શ કો નહીં માનતે, તો હમારે પતન કા સમય શીઘ્ર હી નિકટ આયા સમઝ લીજિયે. વહ કયા આદર્શ હૈ, જરા દેખિયે તો સહી! વહ દિવ્ય આદર્શ 'પ્રેમ' હૈ. રામ ને મનુષ્યોં કી તો બાત હી કયા, પશુ–યોનિ મેં ઉત્પન્ન બંદરોં તક સે પ્રેમ કિયા થા—ઉનકે સાથ રહે થે; પરંતુ આજ હમમેં, ઉન્હીં ભગવાન્ રામચંદ્રજી કી ભક્ત કહાનેવાલી હિંદૂ–જાતિ મેં ફૂટ કી દાવાનલ બડે વેગ સે જલ રહી હૈ. શ્રી-રામનવમી પર હમારા કયા કર્તવ્ય હૈ? રામચંદ્રજી કી કૈસી લોક–પ્રિય નીતિ થી, ઇસિપર હમેં મિલકર ગંભીર વિવેચના કરની ચાહિયે. જબ કભી હમ શ્રીરામ કે આદર્શોં પર કુછ ગૌર કરતે હૈં ઔર કિંચિત્ તત્ત્વ દિખલાયી પડતા હૈ, તો કહ દેતે હૈં, કિ વે તો સમર્થ થે, ઉનકો હમ કયા દોષ દે સકતે હૈં, હમ ઉનકી નકલ નહીં કર સકતે. વાહ! હમ કયા હી વિચિત્ર ઉત્તર દેતે હૈં! હરરોજ જગહ જગહ રામલીલાયેં હોતી હૈં, પરંતુ જબ રામચંદ્ર કે કર્તવ્યોં કા અનુસરણ કરને કે લિયે કહા જાતા હૈ, તો ઝટ કહ દેતે હૈં, કિ હમ કયા ભગવાન્ કી નકલ કર કે ઉનકો ચિઢાયેં? પરંતુ હમકો યહ બાત યાદ રખ લેની ચાહિયે, કિ જબતક ભગવાન્ રામ કે આદર્શ–ચરિત્રોંપર હમ મનન ન કર લેંગે ઔર રામાયણ કા ગૂઢ અર્થ ન સમઝ લેંગે, તબતક રામનવમી કા રહસ્ય હમ બિલકુલ નહીં જાન સકતે ઔર બિના કિસી ચીજ કા રહસ્ય જાને હમ કભી કામયાબ નહીં હો સકતે. ઇસ લિયે હમારા ઇસ રામનવમી પર પરમકર્તવ્ય હૈ, કિ હમ ભગવાન્ રામચંદ્ર કા હૃદય સે ધ્યાન કર ઉનકે પાદપદ્મોંપર અપના મસ્તક ઝુકાયેં ઔર પ્રાર્થના કરેં, કિ હે ભગવન્! આપ હમકો ભી અપને અપાર ગુણોં ઔર ચરિત્રોં કે સમઝને કી શક્તિ દેં, સાથ–હી–સાથ ઘર ઘર રામાયણ કા પ્રચાર કિયા જાયે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કી તરહ રામાયણ કા ભી સુલભ સંસ્કરણ નિકાલા જાયે, જિસસે પ્રત્યેક હિંદૂ કે ઘર મેં યહ પવિત્ર ગ્રંથ મિલ સકે. બસ, હિંદૂ–જાતિ કા રામનવમી કે દિન યહી મુખ્ય કર્તવ્ય હૈ.

("હિંદૂપંચ" ના 'રામાંક' માં લેખકઃ–શ્રી વાસુદેવ જોશી.)

૧૬૭–રામસ્વરૂપ કી રામનવમી

મનોરમા જૈસા ચાહતી થી, ઉસે વૈસા હી પતિ મિલા. ઉસકે હૃદય કા સંદેહ હટ ગયા–ભય જાતા રહા. ઉસકા ચરિત્ર શુદ્ધ થા–આત્મા પવિત્ર થી, વહ હૃદયહીન ન થી–વિદ્ગત્તાપૂર્ણ થી, ગૃહકાર્ય મેં દક્ષ થી ઔર સમય કી કિંમત જાનતી થી. ઉસમેં એક વિશેષ ગુણ યહ થા, કિ વહ મહત્ત્વાકાંક્ષિણી થી. ઉસકે કાર્ય કરને કી શૈલી અન્ય સ્ત્રિયોં કે લિયે આદર્શ થી. પડોસકી સ્ત્રિયોં ઉસકી દૂરદર્શિતા એવં ચતુરતાપર મુગ્ધ થીં. વહ પ્રાતઃકાલ ચાર બજે ઉઠતી; ઘર મેં ઝાડૂ દેતી; બર્તન સાફ કરતી; બિછાવન ઉઠાતી; પુષ્પ તોડતી ઔર સ્નાન કર કે પૂજા કરને બૈઠ જાતી. સાત બજે તક નિત્ય-કર્મ સે નિવૃત્ત હો અન્ય કાર્ય મેં લગ જાતી.

મનોરમા કે ઘર મેં એક કૂઆ થા. ઉસને ઉસકે ચારોં ઓર એક ફૂલવાડી લગા રખી થી. પાસ હી ઉસને અપને પતિ—ગોપાલપ્રસાદ સે કહ કર એક શિવાલય બનવા લિયા થા.

ગોપાલપ્રસાદ કચહરી મેં ક્લર્કી કરતે થે. ઉનકી એક છોટી–સી બૈઠક થી. ઉસકી સજાવટ દેખ કર હૃદય ફડક ઉઠતા થા. ચિત્ર ભી એક–સે–એક બઢકર ટંગે થે. એક કોને મેં પલંગ પડા થા. દૂસરી ઓર પુસ્તકોં સે ભરી હુઇ અલમારી ખડી થી. પલંગ કે પાસ આરામ–કુર્સી રખી થી. છોટી-પટિયાપર એક ટ્રંક રખા થા ઔર ઉસકે ઉપર સ્વચ્છ કપડા પડા હુઆ થા. વહાં એક છોટા–સા ઝુલા ભી ડાલ દિયા ગયા થા. કભી–કભી મનોરમા ઔર ગોપાલપ્રસાદ ઉસમેં ઝુલા કરતે થે.

મનોરમા ગર્ભિણી થી. વહ કમરે મેં ઘૂમ–ઘૂમ કર ચિત્રોં કો દેખ કર રહી થી. ગોપાલપ્રસાદ ઝુલને મેં બૈઠ ઝુલ રહે થે. મનોરમા ને ચિત્ર દેખના બંદ કર દિયા ઔર ઝુલે કે પાસ બૈઠ ગયી. ઉસને હંસતે હુએ કહા—મુન્શીજી ! (રામજન્મ કે ચિત્ર કી ઓર ઇશારા કર કે) ક્યા ઈશ્વિર હમ લોગોં કો ભી ઇસ તરહ કા લડકા દેગા ? ક્યા કૌશિલ્યા સરીખી માતા બનને કા સુખ મુઝે ભી હોગા ?

ગોપાલપ્રસાદ ને મનોરમા કે પ્રશ્નોં કા કુછ ભી ઉત્તર ન દિયા; વે ઉસકી ઓર દેખકર મુસ્કરા દિયે !!

× × × × ×

રામસ્વરૂપ કી અવસ્થા કરીબ ચૌબીસ સાલ કી હોગી. ઉસને ઇસી અવસ્થા મેં બી. એ. કી ડિગ્રી પ્રાપ્ત કર લી હૈ. માઁ–બાપ દોનોં મર ચૂકે હૈં. મનોરમા ને અપને જીતે હી ઉસકી શાદી કર દી થી; અતએવ વહ અકેલા નહીં હૈ.

રામસ્વરૂપ કા સ્નેહ બચપન સે હી હિંદૂધર્મ કી ઓર થા. ઉસકા ઝુકાવ ઇસિ ઓર ઇતના અધિક થા, કિ ઉસને અપને ધર્મ કી પ્રત્યેક બાતેં જાનને કી કોશીશ કી. હનુમાનજી કો સિંદૂર ક્યોં લગાતે હૈં; શિવજી કો અક્ષત ક્યોં ચઢાતે હૈં; બિલ્વપત્ર ચઢાને કી ક્યા આવશ્યકતા; ઘડી–ઘંટે બજાને સે ક્યા લાભ આદિ કઈ પ્રકાર કી શંકાએં ઉસકે મન મેં ઉપસ્થિત હોતીં. વહ શંકાએં ઉઠા કર હી ન બૈઠા રહતા થા; કિંતુ વિદ્વાન્ પંડિતોં કે પાસ જા કર ઇન બાતોં કો સ્પષ્ટ કરા લેતા થા. ઉસને તુલસીકૃત રામાયણ કી એક–એક ચૌપાઈ ઔર એક–એક શબ્દપર વિચાર કિયા થા. વહ જિતને સૂક્ષ્મ વિચારોં કી ઓર બઢતા, ઉસે ઉસમેં ઉતની હી ગૂઢતા મિલતી. યહાંતક કિ બી. એ. પાસ કર લેનેપર ભી ઉસે ઉસમેં નવીનતા હી મિલતી થી.

ઇસિ તરહ રામસ્વરૂપ સબ ત્યોહારોં કો ઉત્સાહસહિત માનતા થા; કિંતુ 'રામનવમી' કે દિન વહ ઔર ભી અસાધારણ ઉત્સાહ દિખાતા થા. વહ કહતા થા, યહ દિન મેરે ઔર શ્રીરામજી કે જન્મ કા હૈ; અતએવ યહ દિન મેરે લિયે સબ દિનોં સે અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ ઔર શાન્તિપ્રદ હૈ.

જબ યહ દિન આતા, તબ ઉસે કૉલેજ કી એક–એક કર કે સબ બાતેં યાદ આ જાતીં. મિત્રોં કી તાનેં-ભરી બાતોં કા સ્મરણ હો આતા. ઉનકે વિચાર સામને નાચને લગતે. વે સબ પ્રત્યક્ષ-સરીખી જાન પડતીં. ઉન દિનોં કી સુધ રામસ્વરૂપ કો રુલા દેતી. સાથિયોં કી સુધ કિતની દુઃખપ્રદ ઔર સુખપ્રદ હોતી હૈ ! વહ ઇસકા અનુભવ કરને લગતા !!

× × × × ×

રામનવમી કા દિન થા. રામસ્વરૂપ મંદિર કી સફાઇ મેં લગા થા, કિ નૌકર ને આ કર

કહા—બાબૂજી! ટાંગે મેં કોઈ આયે હૈં ઔર બૈઠક મેં બૈઠે હૈં.

બૈઠક મેં જા કર રામસ્વરૂપ ને દેખા, કિ જગન્નાથપ્રસાદ કુર્સીપર બૈઠે હૈં. યે ઇનકે કૉલેજીય મિત્ર થે. ઇન દોનોં મેં પરસ્પર વિશેષ સ્નેહ હોતે હુએ ભી વિચારોં મેં એકમત ન થા. દોનોં ધર્મ-સંબંધી બાતોંપર ન જાને કિતની બાર વાદાનુવાદ કર ચૂકે થે ઔર ન માલૂમ કિતની બાર ઇસ પારસ્પરિક મતભેદ કે કારણ આપસ મેં મન-મુટાવ હુઆ થા. ઉસપર ભી ઉનકા સ્નેહ-બંધન ન તૂટા થા. હૃદય કી તંત્રી વૈસી હી બજ રહી થી. રામસ્વરૂપ ને કુશલ-સમાચાર પૂછા. આને કા કારણ કુછ ન જાન પડા. સિર્ફ મુલાકાત કે લિયે આયે હોંગે—યહી રામસ્વરૂપ ને સમઝા.

દસ બજ ચૂકે થે. રામસ્વરૂપ ને કહા—ભૈયા જગન્નાથ! ચલિયે, મંદિર કે દર્શન કરતે હુએ સ્નાન ભી કર આયેં.

જગન્નાથ ને કહા—મૈં ન જાઉંગા. કુએં પર હી નહા લુંગા. દર્શન-અર્શન સે કયા લાભ હૈ? ઉસસે હમેં કોઈ સંબંધ નહીં; ઝુલા દેખા હુઆ હૈ.

રામસ્વરૂપ ને કહા—ભૈયા! યહ તો આપકી ઇચ્છા હૈ. ચલિયે અથવા ન ચલિયે-યહ તો ઠીક હી હૈ; કિંતુ આપને કહા, કિ ઉસસે હમેં લાભ નહીં. યહ કહાંતક ઉપયુક્ત હૈ? સોચિયે. હાં, ઇસમેં આપકા કોઈ દોષ નહીં હૈ. યહ તો શિક્ષા કા પ્રભાવ હૈ, જો હમ લોગોં કો ઐસા બના રહી હૈ. મૈં આપકે ઉદાહરણ સે યહ નહીં કહ રહા હું, કિંતુ મૈં પ્રતિદિન યહી દેખતા હૂં. હાઇસ્કૂલ કે અધિકાંશ વિદ્યાર્થી આપ હી કે સમાન ઉત્તર દેતે હૈં. ઉનમેં નાસ્તિકતા ઇતની ભર ગયી હૈ, કિ વે ધર્મ કિસ ચિડિયા કા નામ હૈ, યહ જાનને કી કોશીશ હી નહીં કરતે, ઔર ન ઉસ ઓર ઉનકા ઝુકાવ હી હૈ. ભલા બતાઇયે, જબ હિંદૂ-બાલકોં કી ઐસી દશા હૈ, તબ હમ કહાંતક આશા કરેં, કિ હિંદૂ-જાતિ ફિરસે સુધર જાયેગી; પરંતુ ઉનકે વિચારોં કો હમ લોગ યહી કહકર ટાલ દેતે હૈં, કિ વે ઉસ પરિસ્થિતિ મેં હુએ થે, જો ઉન્હેં ઐસા બનાને મેં સહાયક થી. અબ તો જમાના ઐસા આ ગયા હૈ, કિ હમ પગ-પગપર નીચે ગિર રહે હૈં. ઉઠેં તો કૈસે ઉઠેં? કહિયે, જિનકે વિચાર એસે હૈં, ઉનસે આપ કયા આશા કર સકતે હૈં? વર્તમાન શિક્ષા ઉન્હેં ઐસે ગઢે મેં ઢકેલ રહી હૈ, કિ વે ઉસમેંસે નહીં નિકલ સકતે. યદિ દૂસરા કોઇ ઉન્હેં નિકાલને કા પ્રયત્ન કરતા હૈ, તો ઉસે નીચે ગિરે હુએ લોગ અપની ઓર ચુમ્બક-પથ્થર કી નાઈ ખીંચ લેતે હૈં. આજ કયા કરના થા ઔર લોગ કયા કર રહે હૈં. અધિકાંશ અંગ્રેજી પઢે હુએ હાઇસ્કૂલ કે વિદ્યાર્થીઓં કા વ્યવહાર અપનેસે છોટોંપર કૈસા હો રહા હૈ; ઉનકી વાચાલતા કિતની બઢ ગયી હૈ; ઉનકા હૃદય કિતના કઠોર બન ચૂકા હૈ; વે અપની વિદ્વત્તાપર કિતને ફૂલે હુએ ઘૂમતે હૈ—યહ બતલાને કી જરૂરત નહીં હૈ. ઉનસે ઉનકે ધર્મ કી બાતોં કો પૂછો, તો વે અધિકાંશ બાતેં ન બતા સકેંગે. વે છોટે-છોટે બાલકોં કો સતા કર અપની તાકત કા ઘમંડ કરતે હૈં, ન જાને ઉનકી પ્રવૃત્તિ કૈસી બદલ ગયી હૈ? ઉનકે માઁ-બાપ સમઝતે હૈં, બેટા પઢકર વિદ્વાન હો રહા હૈ; કિંતુ શિષ્ટતા કહાંતક હૈ, પતા નહીં! ઉનકે હૃદય મેં, શ્રીરામ ઐસે પવિત્ર કર્મ કરનેવાલોં કા આદર્શ કહાંતક હૈ, ઇસકા નિર્ણય આપ સ્વયં કર સકતે હૈં. જો રામ નીચ સે નીચ જાતિવાલોં કે સામને ઝુક કર ચલતે થે, ઉન્હીં કી સંતાન આજ અપને અછૂત ભાઇયોં કે ગલેપર છુરી ચલાને કે લિયે તૈયાર હૈ—વહ ખડ્ગ ઉઠા કર મારને કે લિયે ખડી હૈ. જિન્હોંને રાવણ સરીખે રાક્ષસોં કા નાશ કિયા હૈ, ઉનકી સંતાન પત્તે કે ખડકને સે ડર જાતી હૈ. ભલા બતાઇયે, ઇસસે હમ કયા અપની ઔર દેશ કી ઉન્નતિ કર સકતે હૈં?

જગન્નાથ—ભાઈ! તુમને તો થોડી દેર મેં મુઝે ખાસા એક વ્યાખ્યાન હી સુના દિયા. ચલિયે, મૈં ચલતા હું. આજસે મૈં ઇસ બાત કી પ્રતિજ્ઞા કરતા હૂં, કિ ઇન ધર્મસંબંધી બાતોં કી ખોજ કર, ઇસે ઉન્નત દશા મેં પહુંચાને કે લિયે મૈં જી-જાન સે પ્રયત્ન કરૂંગા; ઔર ઉન્હીં રામ સે પ્રાર્થના કરૂંગા, કિ તૂ મુઝ મેં સાહસ ઔર ધૈર્ય દે; તાકિ મેરા કામ નિર્વિઘ્ન પૂરા હો જાયે.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ-શ્રી૦ રૂપચંદ્ર સિંહ વર્મા 'વિદ્યાર્થી')

૧૬૮—હું મુસલમાન શામાટે થયો ?

(અમેરિકાના સીનેમાનગર હોલીવુડમાં ફિલ્મો ડાયરેક્ટ કરનાર મશહુર મિ. રેક્સ ઈન્ગ્રામે સીનેમાનું જીવન છોડી, ઇસ્લામધર્મપ્રત્યે કયી રીતે શ્રદ્ધા કેળવી અને લાખોની આવક છોડી ઈસ્લામનું શરણ કેમ શોધ્યું, તેની રસિક હકીકત આ લેખમાં શ્રી. ઈન્ગ્રામ આપે છે.)

હું ખ્રિસ્તીધર્મ છોડીને ઇસ્લામને ભેટયો છું, તેથી ઘણા મિત્રોને અજાયબી થઇ છે. આમ ઇસ્લામધર્મનો આશ્રય લેનારો હું એકજ નથી, મારા જેવા બીજા ઘણા ભાઇઓ છે. જેઓને ઇસ્લામધર્મની માહિતી છે, તેઓને ખબર છે કે, ઇસ્લામમાં ક્રાઇસ્ટને બેન મીરીઅમના નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે અને તેમને એક મહાન પયગંબરતરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

શામાટે ધર્મ બદલ્યો ?

મેં શામાટે ધર્મ બદલ્યો ? આખી દુનિયા મને પૂછે છે કે, તું મુસલમાન શામાટે થયો ? આનો જવાબ મારી પાસે એકજ છે અને તે એ કે, આખી દુનિયામાં ઇસ્લામ મને સૌથી વધારે શ્રદ્ધા અને આશ્વાસન આપી શકે છે. ભવિષ્યવાદ અને બુદ્ધિવાદનો ઈસ્લામમાં મધુર સંગમ થયો છે.

બહીસ્તનાં દર્શન

મારા નવા ધર્મની–ઇસ્લામની–ફિલ્સુફીમાં હું આ તબક્કે ઉંડો ઉતરવા માગતો નથી. હાલ તો એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, હું કંઇ એકલા ક્ષણિક આવેશ કે ઉશ્કેરણીથી ઇસ્લામને શરણે ગયો નથી. ઘણાં વર્ષોસુધી મેં આ આઝાદ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે. વર્ષોસુધી મારા આત્મા સાથે વાતો કર્યા પછી, મારા દિલમાં લાંબા સમયસુધી મંથન થયા પછીજ મેં આ ધર્માન્તરનું પગલું ભર્યું છે. અમને પવિત્ર કુરાન શીખવે છે કે, જ્યારે અમે ગુજર પામશું, ત્યારે બે ફીરસ્તાઓ અમારૂં શબ તપાસશે અને જો એ શબ વફાદાર અને ધર્મશ્રદ્ધાળુ માલૂમ પડશે તો તેના આત્માને બહીસ્તમાં દાખલ કરવામાં આવશે. જો કોઈ બિનવફાદારનું શબ માલૂમ પડશે તો તેને કયામતના દિવસ સુધી રીબાવવામાં આવશે.

સ્વર્ગમાં જ્યારે કોઇ પણ જીવ દાખલ થાય છે, ત્યારે તેના માનમાં ત્યાં દબદબાભરી મીજબાની ભરવામાં આવે છે. એ પછી તેને એક અલગ મહેલ કાઢી આપવામાં આવે છે. દરેક આત્માને તેણે દુનિયામાં કરેલી ભલાઇના પ્રમાણમાંજ ભવ્ય મહેલ મળે છે; પણ સ્વર્ગમાં પહોંચેલા નીચા દરજ્જાના રૂહને પણ ઓછામાં ઓછા ૮૦,૦૦૦ ગુલામો અને ૭૨ ઓરતો તો અવશ્ય મળે છેજ. આ હુરીઓ અતિશય ખૂબસુરત હોય છે. જીંદગીમાં જે ઓરત હોય છે તે ઉપરાંત આપણને આ સુંદરીઓનો સંગ સાંપડે છે. વળી પાક કુરાને એક મુસલમાનને ચાર સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી આપી છે.*

ઓરતો માટે ઈસ્લામને નથી ભેટ્યો

અહીં મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે, બહુ બૈરીઓ મેળવવાની હોંશથી હું મુસલમાન થયો નથી. હું પોતે તો ઘણી ઓરતો સાથે વિહાર કરવાના મતનો પણ નથી. મને તો ઇસ્લામનું બીજી જાતનું આકર્ષણ છે. આ દુનિયામાં આજે પૈસા, મદિરા–દારૂ, કેફ, નાચ, ગાન, અયશઆરામ અને હવસી આનંદો ચાલી રહ્યા છે, તેનાથી દૂર રહેવા માટે અને આત્માની શાંતિ મેળવવા માટે-

* હિંદુઓનાં પુરાણોમાંથી પણ આવા પ્રકારની વાતો મળી આવશે, પણ જેમ જનસમાજમાં ત્રણ પ્રકારના શ્રોતાઓ (પામર, વિષયી, જિજ્ઞાસુ) કહ્યા છે; તેમ તેમના ભલા માટે ઉપદેશવચનો પણ ત્રણ પ્રકારનાં (ભયાનક, રોચક, યથાર્થ) કહેવાની જરૂર સમજવામાં આવે છે. હેતુ એમાં પલાને નીચે ઉતારવાનો નહિ, પણ નીચલી કોટીવાળાને ઉપર ચઢાવવાનો હોય છે. નાના બાળકને ઉંઘાડવા માટે ભયાનક વચન કહેવાય તે સાંભળીને બાળકજ બ્હીએ છે. યુવાન કે વૃદ્ધ બ્હીતો નથી. તેમ આવાં વચનોથી ઉચ્ચકક્ષ આત્માને નુકસાન નહિ અને બાળજીવાત્માને લાભજ થાય છે. ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

જ મેં ઇસ્લામનો આશ્રય શોધ્યો છે. બહુ મોડું થઇ જાય તે પહેલાં આત્માનું કલ્યાણ સાધી લેવા માટે મને ઇસ્લામધર્મ જરૂરી લાગ્યો છે.

હોલીવુડથી તોબાહ પોકારી ગયો

અમેરિકાના સીનેમાનગર હોલીવુડમાં મેં ખૂબ વૈભવો ભોગવ્યા છે. ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં મેં ખૂબ ભાગ ભજવ્યો છે. આજે દુનિયાની ધાંધલ અને ધમાલોથી દૂર રહીને મારા સહધર્મીઓ અને આરબ બિરાદરોની વચ્ચે હું આત્મિક સુખ અનુભવું છું. પરવરદિગાર અલ્લાએ મને દર્શન દીધાં છે અને ઇનશાઅલ્લા ! એમના શુપાક હાથનો મારી આંખોપર સ્પર્શ થયો છે. ખુદાએ મારા દેહમાંથી હલકી હવસને, પાપવાસનાઓને, મારી લોભવૃત્તિને અને પૈસાની ભૂખને દૂર કરી છે. હોલીવુડના સીનેમાનગરમાં લક્ષ્મી અને તાલેવરી માટે જે નાપાક પ્રયાસો અને કારસ્તાનો ચાલી રહ્યાં છે, ત્યાં આગળ ખરી કળાનું, ધર્મનું અને નીતિનું ઉઘાડે છોગે ખૂન થાય છે. માત્ર પૈસા રળવાને ખાતર ત્યાં આ બધી નાપાક અને અધર્મી બાજીઓ ખેલવામાં આવે છે. હોલીવુડનાં હવસપૂર્ણ ઘરોમાં અલ્લાહને કે પરમેશ્વરને સ્થાન નથી. ત્યાં તો શયતાનનું સામ્રાજ્ય જામ્યું છે. ધર્મને ત્યાં હાંસીપાત્ર ગણવામાં આવે છે.

હું આ બધી નાપાક બાજીઓથી તોબાહ પોકારી ગયો હતો, એટલામાં મારી ફિલ્મમાં એક આરબને કામ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. એ આરબ મીનારા ઉપરથી મુઅઝનની બાંગ પોકારતો હતો અને કેમેરાનાં ચક્રો ફર્યે જતાં હતાં. મેં એ આરબનો અવાજ સાંભળ્યો. મારા દિલને એણે આરપાર ભેદી નાખ્યું. જ્યારે મેં સીનો 'શુટ' કરવા પૂરા કર્યાં, ત્યાર પછી મેં આરબને મારી કેબીનમાં બોલાવ્યો. અમારે ઇસ્લામધર્મવિષે વાતો થઇ. વાતો દરમિયાન આરબના ચહેરા ઉપર ધાર્મિક નૂર ઝળકી રહ્યું. એ જોઇને મને થયું કે, ખરેખર ! મારે જે વસ્તુની જરૂર છે, તે આ ઇસ્લામધર્મમાંથીજ મળી શકશે. એ દિવસથી ઇસ્લામ ઉપર મારી શ્રદ્ધા જામવા લાગી. મેં દારૂનો ત્યાગ કર્યો. આથી મારા મિત્રોને અજાયબી થઈ. એ પછી તો મેં નાચ–પાર્ટીઓમાં પણ જવાનું બંધ કર્યું, અને તે આરબની સાથે હું કુરાનનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. પછી મેં દિવસમાં પાંચ વખત નમાજ પઢવી શરૂ કરી.

આત્માનો પડકાર

છેવટે એક સમય એવો આવ્યો, કે જયારે આ ફિલ્મને લગતું કામ મારા આત્માને ખુંચવા લાગ્યું. મારી ધાર્મિક વૃત્તિઓ સાથે ફિલ્મના ધાંધલીઆ કામનો કોઇ રીતે બંધ બેઠો નહિ. બેમાંથી કયું છોડવું ? મનમાં ઘમસાણો મચ્યાં. રાતોની રાતોસુધી વિચારોમાં ઉજાગરા થયા. એક બાજુ સિનેમાની જંગી આવક મને ખેંચતી હતી, તો બીજી બાજુ અલ્લાહનો–દીનનો–પડકાર સંભળાતો હતો. આખરે અલ્લાહનું સ્પષ્ટ ફરમાન મને સંભળાયું અને મેં ફિલ્મનું કામ છોડી દીધું. હોલીવુડનાં પ્રલોભનોને તલ્લાક આપી દઇને મેં ખુદાની મીઠી ગોદ સ્વીકારી.

ઇસ્લામનો બાળક

આજે હું ઇસ્લામનો બચ્ચો બની રહ્યો છું. હજરત મહમદ પયગંબર (સલ.)ને ચરણે મેં મારી જીંદગી અર્પણ કરી છે. આખી જીંદગીમાં હવે હું સૌથી સુખી થયો છું. કદાચ હું કાયમને માટે અમેરિકા અને હોલીવુડ છોડી મુસ્લીમ મિત્રોની સંગાથે આફ્રિકા તરફ ચાલ્યો જઇશ. એક વખત પૂર્વમાં જઇ, ઇસ્લામધર્મી બંધુઓની સાથે મળી ગયા પછી હું પાછો ફરીશજ નહિ, એવી મારી મુરાદ છે.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૧૬૯–ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કે ભરત

ગોસ્વામીજી કા ચરિત્ર–ચિત્રણ આદર્શ હૈ. ઉન્હોંને પ્રત્યેક પાત્ર કે પ્રધાન ગુણ કો સર્વોચ્ચ સીમાપર પહુંચા દિયા હૈ. રામાયણ કે નાયક–ભગવાન્ રામચંદ્ર પ્રત્યેક માનવી ગુણ કે સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ હૈ. ઇસી કારણ હમ ઉન્હેં આદર્શ પુરુષ યા મર્યાદા–પુરુષોત્તમ કહતે હૈં. ઈસી પ્રકાર ઉન્હોંને શ્રીસીતા દ્વારા સતી કે સમસ્ત ગુણ, ભરત ઔર લક્ષ્મણ દ્વારા આદર્શ ભ્રાતૃ–પ્રેમ, દશરથ દ્વારા કર્તવ્ય–પાલન, હનુમાન દ્વારા આદર્શ સેવા ઔર રાવણ દ્વારા અત્યાચાર આદિ કે વાસ્તવિક સ્વરૂપ હમારે સંમુખ રખ દિયે હૈં. અન્ય પાત્રોં મેં ભી કિસી ન કિસી ગુણ કા જ્વલંત ઉદાહરણ મિલતા હૈ. યહાં તક, કિ મંથરા જૈસી દુષ્ટા કે કાર્યોં કો, અપની સ્વામિની કી ભલાઈ કે ભાવોં સે પરિપૂર્ણ દિખલા કર, ગોસ્વામીજી ને એક સ્વામિભક્ત કી સેવા કા રૂપ દે દિયા હૈ.

હમ ઉપર કહ આયે હૈં, કિ ભરત ઔર લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર મેં હમેં ભ્રાતૃ–પ્રેમ કા સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ મિલતા હૈ. દોનોં હી પાત્રોં મેં યહ ગુણ ઇતને ચાતુર્ય એવં ઉત્તમતા સે પરિસ્ફુટિત કિયા ગયા હૈ, કિ હમેં યહ નિશ્ચય કરના કઠિન હો જાતા હૈ, કિ દોનોં મેં કૌન શ્રેષ્ઠ હૈ. એક ઓર હમારે સંમુખ ચૌદહ વર્ષતક બન મેં ભાઇ કી ભૃત્ય સે ભી અધિક સેવા કરનેવાલે મન–ક્રમ–બચન ચરણરત લક્ષ્મણ કી ત્યાગમૂર્તિ હૈ, તો દૂસરી ઓર 'જટાજૂટ શિર મુનિ–પટ–ધારી' નંદિગ્રામ–વાસી ઉન ભરત કા ચિત્ર, જિન્હોંને ભ્રાતૃ–સ્નેહ મેં 'પિતુ–આજ્ઞા' ઠુકરા દી ઔર જો રામચંદ્ર કી ખડાઉં સિંહાસનાસીન કર ચૌદહ વર્ષ રાજકાજ ચલાતે હુએ ભી બલ્કલધારી તપસ્વી બને રહે. હમ યહ નિશ્ચય કરને મેં અસમર્થ હો કર, કિ કૌન અધિક આદરણીય હૈ, બારંબાર દોનોં કી ઓર દેખતે હૈં. હમારે અંતર્પટ મેં એક ઓર બનવાસી, વીરાસની, ધનુશાયક–ધારી, રામ–જાનકી–સેવા–નિરત લક્ષ્મણ અંકિત હૈ, ઔર દૂસરી ઓર મુનિ–વેષધારી, રામ વિયોગાગ્નિ–તપિત, સતત રામચરિત–ચિંતન કરનેવાલે ભરત શોભિત હૈ! હમ એક કો પ્રશંસા કી દૃષ્ટિ સે દેખતે હૈં, તો દૂસરે કો શ્રદ્ધા સે સિર ઝુકાતે હૈં.

રામાયણ મેં હમેં સ્થાન–સ્થાનપર લક્ષ્મણ કા ચરિત્ર પઢને કો મિલતા હૈ. અધિકાંશ મેં હમ ઉસમેં ઉનકી વીરતા કા, જિસકા મૂલ રામ કે પ્રતિ પ્રગાઢ ભક્તિ હૈ, દર્શન કરતે હૈં. યદિ હમ લક્ષ્મણ કી પ્રશંસા કરતે હૈં; યદિ હમારે હૃદય મેં લક્ષ્મણ કે પ્રતિ આદર–ભાવ જાગૃત હોતા હૈ, તો કેવલ ઇસિ લિયે કિ વે ભ્રાતૃસ્નેહ કી જાજ્વલ્યમાન પ્રતિમા હૈં. લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર સે યદિ ભ્રાતૃ–પ્રેમ નિકાલ દિયા જાયે, તો હમારે લિયે વહ એક ઉદાસીન ચરિત્ર હો જાયેગા. ઉનકે પ્રતિ હમારા જો સ્વાભાવિક અનુરાગ હૈ, વહ ચલા જાયેગા. ઉનકી વીરતા ઔર બ્રહ્મચર્ય હમેં કુછ અધિક આકર્ષિત ન કર સકેંગે; પરંતુ ભરત કે સંબધ મેં યહ બાત નહીં હૈ. યદ્યપિ ભરત કે ચરિત્ર મેં ગોસ્વામીજી ને ભ્રાતૃ–પ્રેમ કી–ઐસે ભ્રાતૃ–પ્રેમ કી જો લક્ષ્મણ કે પ્રેમ સે કિસી પ્રકાર કમ નહીં હૈ–મહત્તા દિખાઇ હૈ; ફિર ભી ઉન્હોંને ઉનમેં કુછ ઐસે અન્ય ગુણોં કા પ્રદર્શન ભી કર દિયા હૈ, કિ યદિ ઉનકે ચરિત્ર સે ભ્રાતૃ–પ્રેમ નિકાલ દિયા જાયે, તબ ભી વે આદરણીય બને રહેંગે. લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર સે ભ્રાતૃ–સ્નેહ નિકલ જાને પર કેવલ ક્રોધ ઔર ચિડ–ચિડાપન રહ જાતા હૈ; પરંતુ ભરત મેં ફિર ભી ઐસે ગુણ રહ જાતે હૈ, જો ઉનકો એક આદર્શ–ચરિત્ર બના રખતે હૈ–વે ગુણ હૈં કરુણા, નિરભિમાન ઔર સરલતા. અસ્તુ—

યદ્યપિ દોનોં કા ભ્રાતૃ–પ્રેમ એક–સા આદરણીય તથા અનુકરણીય હૈ; ફિર ભી જબ હમ દોનોં કે અન્ય ગુણોં કી તુલના કરતે હૈં, તો લક્ષ્મણ પીછે રહ જાતે હૈ; ઔર હમેં ભરત કી મહત્તા સ્વીકાર કરની પડતી હૈ. કહના પડતા હૈ, કિ સબ દૃષ્ટિકોણોં સે વિચાર કરને પર હમ ઇસ નતીજેપર પહુંચે હૈં, કિ લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર સે ભરત કા ચરિત્ર કહીં અધિક શ્રેષ્ટ હૈ.

ગોસ્વામીજી ને જિસ પ્રકાર લક્ષ્મણ કા ચરિત્ર વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કિયા હૈ, ઉસ પ્રકાર ભરત

કા નહીં કિયા. ઉન્હોંને ભરત કા ચરિત્ર અયોધ્યાકાંડ કે ઉત્તરાર્દ્ધ મેં હી ચિત્રિત કર કે સમાપ્ત સા કર દિયા હૈ. હાં, બાલ, લંકા ઔર ઉત્તરકાંડોં મેં ભી એકાધ સ્થલપર પ્રસંગ-વશ ઉનકા વર્ણન આ ગયા હૈ. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ ભરત કે ચરિત્ર કા વિસ્તૃત રૂપ સે નિદર્શન અયોધ્યા કાંડ મેં હી હુઆ હૈ; પરંતુ વહાં ભી ગોસ્વામીજી કા ઉદ્દેશ્ય ઉનકે ભ્રાતૃ-પ્રેમ કા નિદર્શન કરના હી થા. અતએવ ઐસે સ્થલ બહુત કમ હૈ; જિનસે ઉનકે અન્ય ગુણોં કા સરલતા-પૂર્વક પતા લગતા હો; તથાપિ જો કુછ ભી ઉન્હોંને લિખા હૈ, વહ ઉનકે ચરિત્ર પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ ડાલતા હૈ, ઔર હમ ઉનકે ચરિત્ર કી મહત્તા સમઝને મેં સમર્થ હો જાતે હૈં.

ઉપર કહ ચૂકે હૈં, કિ જો ગુણ ભરત કો લક્ષ્મણ સે બઢા દેતે હૈં, વે હૈં-કરુણા, નિરભિમાનતા, સરલતા. અબ હમ દૃષ્ટાંતોં દ્વાર દિખાયેંગે કિ ગોસ્વામીજી ને કિસ ચતુરતા સે સ્થલ-સ્થલ પર ઉનકા નિદર્શન-ભર કર દિયા હૈઃ—

(૧) ભરત કી કરુણા—અપની નનિહાલ સે લૌટકર ભરત કૈકેયી સે મિલે. ઉન્હેં જ્ઞાત હુઆ, કિ રામચંદ્ર બન ગયે ઔર સો ભી ઉન્હીં કે કારણ. તબ તો વે કૈકેયી કી ભર્ત્સના કરને લગે. ઇસી સમય અભાગ્ય કી મારી મંથરા ભી આ પહુંચી. ઉસે દેખ શત્રુઘ્ન બહુત ક્રોધિત હુએ ઔર ઉસકા "ઝોંટા" પકડ કર ખીંચને લગે. ભરત કી કરુણા ઉમડ આઇ. કહાં તો વે માઁ પર નારાજ હો રહે થે, કહાં એક સ્ત્રી કો ઇસ પ્રકાર ઘસીટે જાતે દેખ, ઉન્હેં દયા આ ગઇ ઔર ઉસે છુડા દિયા !!

યદ્યપિ ગોસ્વામીજી ને ભરત કી દયા કો સિર્ફ એક ચરણ મેં દિખાયા હૈ, પરંતુ-

"ભરત દયાનિધિ દીન્હ છુડાઇ"

હી મેં ઉન્હોંને ભરત કે કરુણ-સ્વભાવ કા જ્વલંત દિગ્દર્શન કરા દિયા હૈ.

(૨) ઉનકી સરલતા—માઁ સે મિલકર ભરત કૌશિલ્યા કે પાસ ગયે. વહાં વે જિન શબ્દોં મેં કૈકેયી કે ઇસ ષડયંત્ર સે અપની અનભિજ્ઞતા કા પરિચય દેતે હૈ, વે ઉનકી સરલતા-ભોલેપન કે મૂર્તિમાન પ્રમાણ હૈ. વે કહતે હૈઃ—

ચો૦ " જે અઘ માતુ પિતા ગુરુ મારે, ગાઇ ગોઠ મહિસુર પુર જારે;
જે અઘ તિય બાલક બધ કીન્હે, મીત મહિપત માહુર દીન્હે.
જે પાતક ઉપપાતક અહહીં, કર્મ—બચન-મન ભવ-કવિ કહહીં;
તે પાતક મોહિં હોઉ વિધાતા, જો યહ હોઇ મોર મતિ માતા.
દોહા-જે પરિહરિ હરિહર ચરણ, ભજહિં ભૂતગણ ઘોર;
તિન કી ગતિ મોહિં દેઉ વિધિ, જો જનની મતિ મોર. "

દેખિયે હૃદય કી સરલના ઔર સ્વચ્છતા શબ્દ શબ્દ સે ઝલકી પડતી હૈ !!

(૩) દૂસરોં કે સુખ-દુઃખ કા ધ્યાન—ભરત રામચંદ્ર સે મિલને જા રહે હૈં. રામજી કો બન મેં પૈદલ હી ચલના પડતા હોગા, યહ સોચ કર વે ભી પૈદલ ચલને લગે. ઉન્હેં દેખકર ઉન કે સાથિયોં કો ભી પૈદલ ચલના પડા, ઇસપર કૌશિલ્યા બોલીઃ—

" તાત ચઢહુ રથ બલિ મહતારી, હોઇહિં પ્રિય પરિવાર દુખારી;
તુમ્હરે ચલત ચલહિં સબ લોગૂ, સકલ શોક-કૃશ નહીં મગ-યોગૂ. "

યહ સુનતે હી, કિ ઉનકે કારણ ઔરોં કો ભી કષ્ટ મિલ રહા હૈ, વે રથપર ચઢ ગયે.

(૪) ઉનકી નિરભિમાનતા—જબ ભરત કે દલ-બલ સહિત આનેપર લક્ષ્મણ ક્રોધિત હુએ, તબ રામચંદ્ર ને લક્ષ્મણ કો સમઝાયા. વે ભરત કે સ્વભાવ કા વર્ણન ઇસિ પ્રકાર કરતે હૈં—

" ભરતહિં હોઇ ન રાજમદ, વિધિ હર હરિ પદ પાઇ;
કબહું કિ કાંજી સીકરનિ, ક્ષીર સિંધુ બિનસાઇ.
મશક ફૂંક વરુ મેરુ ઉડાઇ, હોઇ ન નૃપમદ ભરતહિં ભાઇ. "

ઇન ગુણોં કે અલાવા પરિસ્થિતિ કે અનુસાર ચલના ભી ઉનકી એક વિશેષતા થી. પહલે તો વે કિસ અનુનય-વિનય કે સાથ રામ સે લૌટને કા અનુરોધ કરતે હૈં, પરંતુ જબ રામચંદ્ર ઉન્હેં અપની સ્થિતિ સમઝા દેતે હૈં, તો વે કહતે હૈં—

"અબ કૃપાલુ જસ આયસુ હોઇ, કરૌં સીસ ધર સાદર સોઇ."

ઔર રામચંદ્ર કી ખડાઉઁપર હી સંતોષ કર લેતે હૈં.

સાથ હી ઉનમેં ક્ષત્રિયોચિત વીરતા કા ભી અભાવ નહીં થા. યહ બાત સંજીવની લે કર લૌટતે હુએ હનુમાન સે વીર "એક બિનુ કર સાયક" સે ભૂમિપર ગિરા દેને ઔર ફિર કહીં રામ તક પહુંચને મેં વિલંબ ન હો, યહ સોચકર બાણપર ચઢકર્ જાને કો કહને સે પ્રકટ હોતી હૈ.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ-શ્રી. રામકૃષ્ણ બલદુવા)

૧૭૦—દશરથ-નંદન

આજ શ્રીરામનવમી હૈ. આજ કે હી દિન દશરથ-નંદન શ્રીરામચંદ્ર ને ભૂ-ભાર હરણ કરને કે લિયે અવતાર લિયા થા. અતએવ આજ કા દિન હમ ભારતવાસિયોં કે લિયે મહાન ગૌરવ કા દિન હૈ ! !

આજ સારા ભારતવર્ષ હર્ષોલ્લાસ મેં મગ્ન હૈ, કારણ કિ આજ ઉસ મહાન્ પુરુષ, આદર્શ રાજા એવં ઉસ પાપવિમોચન ભક્ત-ભયહારી ભગવાન કા જન્મ હુઆ થા, જિસકી કીર્તિ કી વિમલ પતાકા આજતક સારે સંસાર મેં ફહરા રહી હૈ; જિસકે ગુણોં કા ગાન સૃષ્ટિ-ભર મેં હો રહા હૈ; જિસ અલૌકિક કાર્યોં સે આજ ભી ભારત કા મસ્તક ઉંચા હૈ તથા જિસકે આદર્શ ચરિત્રોં કા અનુકરણ કર આજ ભી મનુષ્ય અપના લોક-પરલોક—દોનોં સુધાર સકતા હૈ.

શ્રીરામચંદ્ર કે નિર્મલ ચરિત્રોં કા કહૉંતક વર્ણન કિયા જાયે? જિનકે નામ કી મહિમા વર્ણન કરતે-કરતે બડે-બડે ઋષિમુનિ તક હાર ગયે; જિનકે ચરિત્ર કા વર્ણન કરને મેં વાલ્મીકિ સરીખે ઋષિવર્ય ને રામ-ચરિત કા હી એક આદર્શ ગ્રંથ તૈયાર કર ડાલા; જિનકે ગુણોં કા ગાન કરતે-કરતે ગોસ્વામી તુલસીદાસ રામચરિતમાનસ લિખ કર અમર હો ગયે, ઉનકે અપાર ગુણોં કા ગાન મૈં અલ્પબુદ્ધિ કહાંતક કર સકતી હૂં ?

આજ ઘર-ઘર આનંદોત્સવ મનાયા જા રહા હૈ; ઘર-ઘર રામ ચર્ચા હો રહી હૈ; દેવસ્થાનોં-મંદિરોં મે શ્રીરામજન્મોત્સવ મનાયા જા રહા હૈ; પર ક્યા ઇતને સે હી હમારા કર્તવ્ય શેષ હો જાતા હૈ? ક્યા એક દિન રામ-ગુણ-ગાન કર લેને અથવા ઉત્સવ મનાને સે હમારી ભક્તિ પ્રકટ હો ગયી?

આવશ્યકતા તો ઇસ બાત કી હૈ, કિ આજ કે દિન હમ પ્રતિજ્ઞા કરેં, કિ હમ શ્રીરામ કે આદર્શોં કા સચ્ચા અનુકરણ કરેંગે; હમ ઘર-ઘર મેં પ્રેમ કી ગંગા બહાયેંગે; હમ ઘર-ઘર મેં ભ્રાતૃ-પ્રેમ કા આદર્શ સ્થાપિત કર આપસકી કલહ કો દૂર કરેંગે; હમ સીતા મહારાની કા ચરિત્ર સમ્મુખ રખ અપની માઁ-બહિનોં કો સતીત્વ કા પાઠ પઢા પઢા આદર્શ બનાયેંગે; હમ વિભીષણ, સુગ્રીવ ઔર હનુમાન કી નાઁઇ સચ્ચે રામ-ભક્ત બનેંગે; હમ દેશ સે અત્યાચાર ઔર અનાચાર કી ઉદ્દંડતા કિ ઇતિશ્રી કર દેંગે તથા અપહરણ કી હુઇ નારિયોં કે રક્ષાર્થ, જટાયુ કી નાઁઇ અપને પ્રાણોં-તક કા મોહ ન કરેંગે. જબ હમ કોરી લકીર ન પીટ કર રામચરિત-માનસ કા અધ્યયન કર ઉસસે કુછ શિક્ષા ગ્રહણ કરેં ઔર ઉસે નિત્ય કે વ્યવહાર મેં લાયેં, તભી હમારા રામ-જન્મોત્સવ મનાના સાર્થક હો સકતા હૈ; તભી હમ રામચંદ્રજી કે ભક્ત હોને કા દાવા કર સકતે હૈં ઔર તભી હમ શ્રીરામ કો અપના ઇષ્ટદેવ કહને કે અધિકારી હૈ!!

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખિકાઃ—શ્રીમતી વિમલાદેવી)

૧૭૧–ગુજરાતનો એક જ્યોતિર્ધર

દેશભક્તિનું મુખ્ય અંગ દેશના સદ્‌ગત મહાત્માઓનું દર્શન છે. આ મહાત્માઓએ દેશને ભજવા યોગ્ય બનાવ્યો; એમની જ્યોતિથી આપણો સંસ્કારાગ્નિ પ્રગટાવ્યો અને એમનાં દર્શનથીજ આપણે દેશની ભૂત મહત્તા જોઇ શકીએ છીએ અને ભાવિ વિકાસ સાધી શકીએ છીએ; પણ એ દર્શન તે કૃત્રિમ નહિ, કાલ્પનિક નહિ, ધાર્મિક કે રાજકીય ઝનુનથી રંગેલું નહિ–પણ આબેહુબ અને નિષ્પક્ષપાત દર્શન; અને એ દર્શન તે દેવરૂપનું નહિ, દાનવરૂપનું નહિ પણ મનુષ્યરૂપનું–તેના હતા તેવા રૂપનું–સદ્‌ગુણ ને દુર્ગુણ, શક્તિ ને અશક્તિના સંભારરૂપ માનવરૂપનું.

પ્રણાલિકા એવી છે કે, સદ્‌ગતો અને ખાસ કરીને સદ્‌ગત મહાત્માઓને દેવ જેવા પ્રતાપી અને ઈશ્વર જેવા અપૂર્વ માનવા. આ મૂર્ખાઈભરી પ્રણાલિકાથી સદ્‌ગત મહાત્માઓનું ખરૂં દર્શન થતું નથી–ન સમજાય એવું, ન ઉપયોગમાં આવે એવું, ન પ્રેરે એવું, ફટકી ગયેલા ચિત્ર જેવું દર્શન થાય છે; અને પરિણામે મનુષ્યતરીકે તે કેવો હતો, કેમ જીવ્યો, કેટલું કરી ગયો, કોની સાથે આથડયો તે ખરેખરૂં સમજાતું નથી; અને ભૂતકાળ કે ભૂત મહત્તાનું ખરૂં રહસ્ય પરખાયા વિના રહી જાય છે. આ પ્રણાલિકા જૂનાં પુરાણો અને પ્રબંધોનો વારસો છે. અજ્ઞાન, શ્રદ્ધા, ધાર્મિક આડંબરના જમાનામાં રચાયેલું આ સાહિત્ય દંતકથાને ઇતિહાસ લેખે છે, ઇતિહાસને ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પ્રચારવાનું સાધન બનાવે છે; અને સદ્‌ગત મહાત્માઓની દૈવી શક્તિ ને પરાક્રમના અધિકારી બનાવવાના ઉત્સાહમાં તેની ખરી મહત્તાનું દર્શન કરવા દેતા નથી. પણ આપણે ખરેખરો માનવી જોવો છે; કાલ્પનિક દેવ જોવો નથી.

શ્રીકૃષ્ણને દેવાંશીતરીકે ગમે તેવા ગણીએ, પણ એક સ્વાભાવિક માદીજાયા તરીકે તેને ગણીએ તો તેનાં પરાક્રમ કેવાં મહાન લાગે છે! આત્મબળ ને શૌર્ય ને મુત્સદ્દીપણાથી એક ગોવાળનો છોકરો વાસુદેવ બને છે, સામ્રાજ્યો સાચવે છે ને ઉથલાવે છે, ગીતા ઉચ્ચારે છે, આર્યાવર્તનો અર્ધ્યાર્હ બને છે. દેવ જન્મી દેવત્વ દર્શાવવા કરતાં ખરી મહત્તા મનુષ્ય જન્મી દૈવી પરાક્રમો કરવામાં છે. તેવીજ રીતે બધા મહાત્માઓનાં દર્શન કરવામાંજ તેમની મહત્તાની ખરી પીછાણ પડે છે.

તેજ પ્રમાણે ચાચીગના પુત્ર ચાંગાનું માહાત્મ્ય પારખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેને દેવાંશી માનીએ તો તેની કિંમત ઘટે છે અને ગુજરાતની મહત્તા પણ ઘટે છે; પણ તેનું માનવીતરીકે દર્શન કરીએ તોજ ગર્વપ્રદ ચિત્ર ખડું થાય છે.

અંધાધુંધીનો અંધકારગ્રસ્ત મધ્યયુગ પ્રવર્તતો હતો. તે સમયનું ધંધુકા; તેનો એક અવિદ્વાન વાણીઓ; તેનો એક પુત્ર–અજ્ઞાન જનતાના સાગરનું એક બિંદુ તે–ચાંગો. કુમળી વયે દેવચંદ્રસૂરિ તેને દીક્ષા આપે છે, ચાંગો સોમચંદ્ર બને છે.

તેની તેજસ્વી કારકીર્દિમાં તે અનેક નામ ધારે છે, અનેક બીરૂદો પામે છે; જૈન સાહિત્યમાં તે ભલે 'કલિ-કાલ-સર્વજ્ઞ' હોય, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે ભલે હેમચંદ્ર હોય; પણ એ મહત્તાના તેજમાં ધંધુકાનો શેરીમાં રમતો પાહિણીનો પુત્ર ચાંગો ગુજરાતના પ્રતાપના સ્ફુલિંગરૂપ મારી નજર આગળ તરે છે.

સોમચંદ્ર હવે વણિક નથી; પણ જૈન સાધુ છે. તે સમયનો જૈન સાધુનો સંઘ એટલે જ્ઞાન અને વિવાદકલાના ઇજારદારોનો સમુદાય, વિશાળદૃષ્ટિ બ્રાહ્મણોના ઇજારાની સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છા રાખનાર બંડખોર સૈન્ય. આ સૈન્યમાં રહી સોમચંદ્ર માત્ર જૈન સાધુ નથી રહેતા, પણ સારસ્વત મંત્રની સિદ્ધિ મેળવે છે. ધંધુકાના અનેક ચાંગાઓ એકવીસ વર્ષે દુકાને બેસવાની શક્તિ મેળવતા હતા, પણ આ ચાંગો જ્યોતિર્ધર થવા સર્જાયો હતો. એકવીસ વર્ષે વિદ્વાન સાધુઓ તેના જ્ઞાન અને શક્તિની કિંમત આંકે છે. સંવત ૧૧૬૬ માં તે આચાર્યપદ લે છે. ધંધુકાનો આ નાકડો ચાંગો આત્મબળથી વિદ્વત્પરંપરાનું પરમ લક્ષ્ય એવું પદ લે છે. હેમચંદ્રસૂરિ એવું બીરૂદ ધારી તે

જિનશાસનનો નેતા બને છે, સૈનિક સેનાપતિ બને છે. નેપોલિયનની ધૂમકેતુસમ કારકીર્દિનું સ્મરણ થાય છે. કલ્પના તેની શક્તિનો ખ્યાલ કરતાં કરતાં કાંપે છે.

તે સમયમાં મહત્તાનું મૂલ રાજસત્તા હતી. જેને કીર્તિ જોઇતી હોય, તેણે રાજદરબારે શોભવું જોઇએ; જેને માન જોઇતું હોય તેણે રાજા પાસે તે મેળવવું જોઇએ; જેને આધિપત્ય જોઇતું હોય તેણે રાજાને હાથમાં રમાડવો જોઇએ; જેને પોતાના ધર્મનો વિજય જોઇતો હોય તેણે રાજા પાસે તે સ્વીકારાવવો જોઇએ. આ કારણોથી વિદ્વાનો રાજાના દરબારમાં બુદ્ધિની મલ્લકુસ્તી–વિવાદો કરતા; રાજાને પોતાના હાથમાં લેવા મથતા; રાજાને પોતાના ધર્મના અનુયાયી કરવા સતત પ્રયાસો કર્યા કરતા. પહેલા બ્રાહ્મણો ને બૌદ્ધોએ, પછી બ્રાહ્મણો ને જૈનોએ સદીઓસુધી આ સિદ્ધાંતો સ્વીકારી સ્પર્ધા કરી છે.

જિનશાસનની સ્થિતિ તે વખતે કફોડી હતી. ગુજરાતસિવાય હિંદમાં બીજે તેનું પ્રાબલ્ય નહોતું અને અહીંઆં પણ તેમનું બળ નિરંકુશ સત્તા અપાવે એવું જબરૂં નહોતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ ઉસ્તાદ હતો, બધાને શિરપાવ આપતો; પણ તે માનતો શૈવ સંપ્રદાય ને નમતો સોલંકીઓના ઇષ્ટદેવ સોમેશ્વર ભગવાનને. તેના રાજ્યકાલમાં જિનશાસને તેને પોતાનો કરવા પ્રયત્નો કર્યા ખરા, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તે છતાં તે બધા સંપ્રદાય તરફ ઔદાર્ય રાખતો અને નેમિનાથ ભગવાનને ભજતાં તેને વાંધો નહોતો.

આચાર્યપદ પામી હેમચંદ્રસૂરિએ જિનશાસનનો વિજય સાધવો શરૂ કર્યો; સંવત ૧૧૮૧માં* જયસિંહદેવ સમક્ષ શ્વેતાંબરી દેવસૂરિ કુમુદચંદ્ર જોડે વિવાદ કરે છે અને ઉછરતો જુવાન હેમચંદ્રસૂરિ દેવસૂરિની પડખે ઉભો રહી તેને વિજય અપાવે છે. હેમચંદ્રનું વર્ણન મોહક છે. **किंचिद् व्यतिक्रान्तशैशवः** અને તે પ્રખર ને વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનોના દ્વંદ્વયુદ્ધમાં નામ કાઢે છે. ધંધુકાનો બાળક પાટણના ચક્રવર્તી પરમ ભટ્ટાર્કની ધ્યાનમાં આવવા માંડે છે.

આ સમયે શ્રાવકશ્રેષ્ઠ ઉદા મહેતા ખંભાત બેઠા બેઠા જિનશાસનના સૂત્રધારનો ભાગ ભજવતા હતા. તેનું ધન, તેની શક્તિ, તેની સત્તા બાલસૂરિને હિંમત આપી રહ્યાં હતાં.

હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહને મુગ્ધ કરવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી રહ્યા. એને માત્ર કીર્તિ નહોતી મેળવવી, વિવાદો નહોતા જીતવા; પણ પાટણને જિનશાસનનું પાટનગર કરવું હતું અને એના પ્રભાવ સામું કોણ ટકી શકે? કયી કલા ને કયી વિદ્યા એને નહોતી આવડતી?

શાકટાયનાદિ વ્યાકરણોને આધારે તેણે 'સિદ્ધ હેમચંદ્ર' લખ્યું; આગળ વૃદ્ધ સિદ્ધરાજ રીઝે એવી પ્રશસ્તિ લખી; આખરે ગુજરાત કાશ્મીરમાં શોભે એવું કાંઇ લખ્યું. પાટણ એ પુસ્તકપર મુગ્ધ થયું. રાજાએ તેની ત્રણસો પ્રત કરાવી આખા આર્યાવર્તમાં મોકલી. કાયસ્થ કકલ વૈયાકરણે તેને પાટણમાં શીખવવા માંડ્યું.

મહાન હેમચંદ્રે વિજયપ્રયાણ શરૂ કર્યું હતું. પ્રશંસા મેળવ્યા પછી વિજય મેળવવા વચ્ચે થોડોજ અંતર હોય છે. એ અંતર કેમ કાપવો, એ તેને આવડતું હતું. પછી તેણે 'દ્વયાશ્રય' લખ્યો; અને વ્યાકરણદ્વારા સિદ્ધરાજની કીર્તિ અમર કરી.

કુમારપાલ–રાજ્યનો વારસ, સિદ્ધરાજના ભયંકર ક્રોધથી ત્રાસતો નાસતો ફરતો હતો. હેમચંદ્ર અને ઉદા મહેતાએ તેને મદદ કરી પોતાનો કર્યો અને જ્યારે સંવત ૧૧૯૯ માં સિદ્ધરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે જિનશાસનનો સૂર્ય આકાશે ચઢ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરતો કુમારપાલ આખરે ગાદીએ આવ્યો. એ સૌભાગ્યના કારણભૂત હેમચંદ્રસૂરિ હોય કે ન હોય, પણ ઉદા મહેતા તો હતાજ. કુમારપાલના મુખ્ય મદદગાર ઉદા, તેના પ્રિય મિત્રો તે ઉદાના પુત્રો વાગ્ભટ્ટ અને આમ્રભટ્ટ; પછી હેમચંદ્ર જેવા પ્રખર મુત્સદ્દીને બીજા કેવા શુભ સંયોગ જોઇએ? તેણે કુમારપાલને જૈન કરવાનો પ્રયત્ન આદરવા માંડ્યો.

કુમારપાલ સોમનાથ ગયો ત્યારે પણ સૂરિ સાથે ગયા અને આજના કેટલાક ચુસ્ત જૈનો–જે જૈનો હિંદુઓથી જૂદા છે એમ કહે છે અને મનાવે છે–તેમને ન રૂચે એવું કાર્ય કર્યું.

---

* પ્રભાવક ચરિત્ર ૨૧. ૧૯૫ મેરુતુંગ આ પ્રસંગ ૧૧૯૨ માં મૂકે છે.

શિવને પ્રણિપાત કરી પ્રાર્થ્યા. મહાદેવે આકાશવાણીવડે હેમચંદ્રની વિદ્વત્તા વખાણી. કેવી રીતે તે કોયડો મધ્યકાલના મુત્સદ્દીઓ ઉકેલી શકે? પરિણામે કુમારપાલે માંસ-મદિરા ત્યાગ્યાં. સૂરિએ જૈન અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ઝાઝો ભેદ માન્યો હોય એમ લાગતું નથી.

હેમચંદ્રની સત્તા વૃદ્ધ રાજાપર વધતી ગઈ; વૃદ્ધ રાજા સૂરિનાં પ્રવચન સાંભળી રહ્યો. સંવત ૧૨૧૩ માં તે પરમ શ્રાવક થયો. સંવત ૧૨૧૬ ના અરસામાં-લગભગ ૬૫ વર્ષે-કુમારપાલ જૈન થયો. યશઃપાલ મંત્રીએ એ પ્રસંગને અમર કરવા 'મોહરાજ પરાજય'નું નાટક લખ્યું, જેમાં કુમારપાલને કાલ્પનિક 'કૃપાસુંદરી' જોડે પરણાવ્યો છે.

આ સમયે સૂરિની વિદ્વત્તા પણ પૂરેપૂરી પ્રકાશી રહી હતી. 'અલંકારચૂડામણિ' 'છંદોનુશાસન' 'દેશી નામમાલા' 'યોગશાસ્ત્ર' વગેરે કૃતિઓ આ સમયની તેની પ્રવૃત્તિના ફળરૂપ ગણી શકાય.

સૂરિના હાથમાં ધીમે ધીમે બધી રાજ્યસત્તા આવી; અને ગુજરાતમાં જિનશાસન પ્રસારી જીવનનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતને ધાર્મિક વ્યક્તિત્વ આપવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. રાજ્ય કરવાનો અધિકાર મળવો સહેલ છે, પણ પોતાની ભાવના પ્રમાણેજ રાજ્યની રચના કરવાનો લહાવો કોઈકનેજ મળે છે. કુમારપાળના સમયમાં આ લહાવો હેમચંદ્રને મળ્યો.

હિંદની શ્રમણભાવનાનું એક પ્રબલ સાધન તે જિનશાસન અને તેનો પરમ મંત્ર તે અહિંસા. અજ્ઞાન ને તોફાનના જમાનામાં-જ્યારે મુસલમાનો ઉત્તરમાં હિંદુરાજ્યો જોડે આથડતા હતા ત્યારે-શ્રમણ ભાવનાના અવતારરૂપ બનેલા હેમચંદ્રે ગુજરાતને અહિંસા ભૂમિ કરવા માંડી. માંસ અને મદિરાનો ઉપયોગ બંધ થયો; યજ્ઞમાં માંસને બદલે ધાન્ય નખાતું થયું; પાંડુરંગ બ્રાહ્મણોને શ્રાવકોની માફક રહેવાની આજ્ઞા થઈ; શિકાર બંધ થયો; જૂ મારનારના ધનવડે યૂકાવિહાર બંધાયો; લોડાશ્રોક ચૈત્ય આગળ કાચું માંસ મૂકનારને દેહાંતદંડ થયો; ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો ને વિહારો બંધાવા લાગ્યા; અર્હતોની રથયાત્રા કરવાનો શ્રાવકોને હક મળ્યો, લશ્કર વીખેરી નાખવામાં આવ્યું; અમારી ઘોષણા થઈ; બલજોરીથી અહિંસાનું સામ્રાજ્ય જામ્યું.

કુમારપાલે શૈવધર્મ તજ્યો નહિ. તેણે શિવાલયો પણ બંધાવ્યાં; તે સમયના બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ભાવ બૃહસ્પતિનો સત્કાર સદાય કર્યા કર્યો અને 'માહેશ્વર નૃપાગ્રણિ' નું બીરૂદ પામ્યો; પણ તે વૃદ્ધ હતો. સબળ અને પ્રભાવશાળી પુરુષોને ખુશ રાખી શાંત રીતે જીવન વીતાવવાનો પ્રયોગ તેણે આરંભ્યો લાગે છે. એક પ્રસંગે આખું રાજ્ય પણ ગુરુને ચરણે તેણે ધર્યું. તપસ્વી ગુરુએ તે લીધું નહિ, પણ રાજાને આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર સ્વીકાર્યો.

સૂરિ સરસ્વતીને સેવ્યાજ ગયા. 'ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ' 'અભિધાન ચિંતામણિ' 'અનેકાર્થ કોષ' વગેરે કૃતિઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેમની કીર્તિ વધારી રહ્યાં. ગુજરાતી મોઢ વાણીઆની પ્રતાપી મેધાના ચમકારા ચારે તરફ પ્રસર્યા-વ્યાકરણ ને અલંકારના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતના આ વિદ્વાનોના શિરોમણિને આખા આર્યાવર્તે સન્માનવા માંડયા.

કુમારપાલે 'પરમાર્હત' ને 'પરમશ્રાવક' ના બિરૂદો શોધવા જતાં-ગુજરાતને અહિંસાભૂમિ કરવા જતાં બધું ખોયું. ભયંકર સિદ્ધરાજનું વિશાળ સામ્રાજ્ય વૃદ્ધ ને 'મોહરાજ પરાજય' કરવામાં મશગુલ રાજાના રાજ્યમાં ટકી શકે એમ નહોતું. તે તુટયું. પાટણ નિર્બળ થયું. વિજયપ્રયાણનું સ્થાન રથયાત્રાઓએ લીધું. ગુજરાતનું ગૌરવ પરવારી ગયું. હેમચંદ્રે જીવનભર સેવેલા સ્વપ્નાની સિદ્ધિ અને ગુજરાતની મહત્તાનો અસ્ત એ સાથેલગાં થયાં.

એક ચોમાસુ આવ્યું અને રાજાએ ગુરુની આજ્ઞાથી વ્રત લીધું—પાટણ નહીં છોડવાનું. મુસલમાન સૈન્ય ચઢી આવ્યું. દેશ બચાવવા કાંઈ વ્રત ભંગાય? શિષ્ય ગુરુ પાસે ગયો અને મદદ માંગી. ગુરુની મંત્રસિદ્ધિથી મુસલમાન રાજાની પાલખી ઉડતી ઉડતી ત્યાં આવી, અનાર્ય રાજા જાગ્યો ને ગુરુને પ્રણિપાત કર્યા; પોતાના રાજ્યમાં છ મહિના જીવહિંસા ન કરવા દેવાનું વચન આપ્યું; ને કેમે કરતાં છૂટયો. ગુજરાતની મહત્તાનો પૂજક અને વાસ્તવિક ઇતિહાસનો સંશોધક આ દંતકથામાં રહેલું રહસ્ય જોઇ આંસુ સારે તો શી નવાઈ?

સૂરિ સંવત ૧૨૨૯ સુધી ચોર્યાસી વર્ષ જીવ્યા અને કુમારપાલ ગુજરી ગયા તેના ચોર ાક મહિના પહેલાં કાળ કર્યો.

ગુજરાતને માટે થોડાજ મહાપુરુષો લખાયા છે. એમાંના આ એક છે. ધંધુકાનો એક ગુજરાતી આત્મબળે વિદ્વત્તા સંપાદન કરી 'કલિ–કાલ–સર્વજ્ઞ' બને છે. ગુજરાત વિદ્વત્તામાં, રસમાં, સર્જકતામાં સદાય આર્યાવર્તની બહાર ગણાતું તે–ઇતિહાસમાં પહેલી વાર અને હજી સુધી છેલ્લી વાર–પોતાની વિદ્વત્તાનો પડકાર આખા વિશ્વમાં અનંતકાળ સુધી સંભળાય એમ એ 'કલિ–કાલ–સર્વજ્ઞ'ની કૃતિઓ દ્વારા કર્યે જાય છે. આર્યાવર્તના સરસ્વતી મંદિરમાં ભગવાન પતંજલિ, પાણિનિ ને મમ્મટ આદિના સમૂહમાં એક ગુજરાતી પહેલી વાર આવે છે.

તે ઉપરાંત આ દેશમાં સદીઓ થયાં શ્રમણભાવના ચાલી આવે છે. એ ભાવના એક સૂત્રમાં સમાઇ શકે છેઃ—'**वीतरागभयक्रोधः**' એ ભાવનાવિષે વાત કરવી સહેલી છે, એને સિદ્ધ કરતાં માનવતાની ખરી કસોટી થાય છે. મધ્યકાલના અંધકારમાં આ ગુજરાતીએ એ ભાવના સાથે તાદાત્મ્ય મેળવવા પ્રયાસો કર્યા, એટલુંજ નહિ પણ એ ભાવનાથી રાજ્યકારભાર પ્રેર્યો. જિનશાસન સમસ્ત ગુજરાત પર ઇતિહાસમાં પહેલી ને છેલ્લીવાર પ્રવર્તાવ્યું. એક દેશને અહિંસાભૂમિની ભાવનામય ભૂમિકાએ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રયત્નજ માનવીને નશીબે છે. સિદ્ધિ તેના હાથમાં નથી.

આ પ્રયત્ન કરનાર ધંધુકાના ચાંગાનું સ્થાન ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોમાં અમર નથી, એમ કોણ કહેશે? ("મુંબઇ સમાચાર"ના સં. ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેઃ–શ્રી. ક. મા. મુનશી)

૧૭૨–શ્રીરામ

સાલ–ભર કે બાદ શ્રીરામનવમી નર–શ્રેષ્ઠ અવધપતિ મહારાજા દશરથ કે લાડકે કિશોર કી નિરુપમ કાર્યાવલિયોં સ્મૃતિ–પટ પર અંકિત કરાને, હમારી સોઇ હુઇ શક્તિયોં કો સંસાર કે અદ્વિતીય આદર્શવાદી કે પાવન ચરિત્ર કો સુના કર જાગૃત કરાને ઔર માતા–પિતા, બંધુ–ભાઇ, સમાજ, સાધુ–સંત, પુરુષ–સ્ત્રી આદિ કે પ્રતિ ઉચિત કર્તવ્ય કી શિક્ષા દેને આતી હૈ. આજ કે હી દિન પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી કા જન્મ હુઆ થા, જિનકી જોડ કા કોઈ વ્યક્તિ આજતક સંસાર કે કિસી સમાજ, કિસી રાષ્ટ્ર તથા કિસી ધર્મ–ગ્રંથ કે અંદર નહીં પાયા ગયા. ઉનકે આદર્શ–ચરિત્ર જો જ્વલંત ઉદાહરણ હમારે સમ્મુખ રખે ગયે હૈ, વે ચિરકાલ તક હિંદૂઓં કે મુખ કી લાલી બનાયે રખેંગે. ભગવાન્ રામ ધર્મનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ, ગો–બ્રાહ્મણ–પ્રતિપાલક, ગુરુજન–સેવક, પિતૃ–ભક્ત, ભક્ત-વત્સલ, દુષ્ટહર્તા, બલશ્રેષ્ઠ, સાધુસંતહિતૈષી ઔર અંત્યજોં કો અપનાનેવાલે થે. વૈભવ, વિભૂતિ ઔર ધાન્ય સે પરિપૂર્ણ રાજ્ય કે આધિપત્ય કો તૃણવત્ પૈરોં સે ઠુકરાતે હુએ પિતા કા આદેશ–પાલન કરને કે લિયે ગિરિ, બન–કન્દરાઓ મેં નાના પ્રકાર કે કષ્ટોં કો સાનંદ સહન કરના તથા પ્રજા કો પ્રસન્ન કરને કે લિયે કેવલ જરા–સી બાતપર અપની સ્નેહમયી ભાર્યા કો હંસતે–હંસતે તિલાંજલિ દે દેના ઉન્હી મહાન આત્મા કા કામ થા. ઉનકી જીતની કારવાઇયોં હૈ, સબ અનૂઠાપન લિયે હુએ હૈં. બાલ્યાવસ્થા મેં હી ઉન્હોંને બડે બડે અનર્થકારી અસુરોં કા નાશ કિયા. સમગ્ર દેશ કે બલવાન રાજાઓં સે ભી ન નમનેવાલે શિવજી કે ધનુષ કો બાત–કી–બાત મેં ખંડ–ખંડ કર દિયા. ભીલની શબરી કે જૂઠે બૈર ખાયે ઔર નિકૃષ્ટ નિષાદ કો ભી ગલે લગાયા–યહી ઉનકે આદર્શ, ગૌરવ ઔર હૃદય કી સચ્ચી જ્યોતિ હૈ; પરંતુ સબ કુછ હોતે ભી હમ આજ ઉસકે આદર્શ કો ભૂલ ગયે હૈં–આજ ઉનકે આદર્શ કેવલ કાલ્પનિક એવં કથન–માત્ર કો રહ ગયા હૈ. આજ અજ્ઞાનતા કે અંધકાર મેં હમ ઇસ તરહ બેહોશ હો કર પડે હૈં, કિ હમમેં ધર્માધર્મ, સત્યાસત્ય, ન્યાયાન્યાય–બુદ્ધિ હિ નહીં રહી. ઇતના હોતે હુએ ભી હમ અપનેકો રામ કા અનુયાયી માનતે હૈં ઔર સમઝતે હૈં, કિ સિર્ફ ઉસકા નામ લેને સે તથા ઝાંઝ–ઢોલક પર 'રામા–હો–રામા' ગાને સે હી હમારે કર્તવ્ય કિ ઇતિશ્રી હો જાતી હૈ. યહ હમારી ભ્રાંતિ હૈ—વહ તો તભી પ્રસન્ન હોંગે, જબ હમ ઉનકે આદર્શોં કા પ્રતિપાલન કરેંગે!!

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ—શ્રી૦ દેવકીનંદન શ્રીવાસ્તવ 'ગૌર')

૧૭૩–રામનવમી

"નવમી ! તૂ જાનતી હૈ, તેરા ઇતના મહત્ત્વ ક્યોં હૈ ? તૂ ક્યોં પવિત્ર માની જાતી હૈ ? હિંદૂ ક્યોં તેરી પૂજા–અર્ચા કરતે હૈં ? તૂ રામ–જન્મદાયિની નવમી હૈ ! સમઝી ! ઇસી લિયે તૂ ઇતની મહત્ત્વપૂર્ણ સમઝી જાતી હૈ, ઈસી લિયે તૂ પવિત્ર તિથિ માની ગઇ હૈ. યહી કારણ તેરે મંગલ–કારિણી હોને કા હૈ. ઇસી લિયે તુઝે "રામ–નવમી" કહા જાતા હૈ.

× × × × ×

રામનવમી ! તૂ મહારાજ દશરથ કી પ્યારી ઔર કૌશલ્યા કી ચહિતી હૈ. સમસ્ત તિથિયોં મેં તેરા બડા માન હૈ ! ક્યોં ન હો ? તૂ રામ–વાલી હૈ ન ? તૂ રામ સે સંબંધિત નવમી હૈ, તુઝમેં બડી શક્તિ હૈ. રામ જૈસે માતૃ–પિતૃભક્ત, મહાપરાક્રમી ઔર ધર્માત્મા કે ઉત્પન્ન કરને કી સામર્થ્ય તુઝ હી મેં હૈ ! !

× × × × ×

રામનવમી ! તૂ વીર–પ્રસવિની હૈ. આજ કરોડોં હિંદૂ તેરા સ્મરણ કર રહે હૈં. હમ દેખતે હૈં કિ પ્રતિવર્ષ તેરા ઉત્સવ મનાયા જાતા હૈ; પર તૂ લોગોં કી–ઉત્સવ મનાનેવાલોં કી પ્રાર્થના નહીં સુનતી ! સચ બતાના, તૂ વંધ્યા તો નહીં હો ગઇ હૈ ? વંધ્યા નહીં હુઇ તો માલૂમ હોતી, ક્યોંકિ હમ દેખતે હૈં, કિ એક દો નહીં, સેંકડોં–હજારોં બાલક તૂ આજ કે દિન જન્મ દેતી હૈ, ઐસી દશા મેં તુઝે કૈસે વંધ્યા કહા જાયે ? પર આશ્ચર્ય યહ હૈ કિ આજ તૂ જિન બાલકોં કો જન્મ દેતી હૈ, ઉનમેં રામ નહીં દિખાઈ પડતા ! !

× × × × ×

આર્ય–જાતિ કી પ્રિયા નવમી ! તો ક્યા હમ સમઝ લેં કિ અબ તેરી પહલે જૈસી શક્તિ જાતી રહી ? ક્યા તુઝમેં એક બાર હી જન્મ દેને કી શક્તિ થી ? અબ ક્યા તૂ ફિર કભી રામ કો જન્મ નહીં દે સકતી ? સુખદાયિની નવમી ! માના કિ આજકલ લંકા મેં કુંભકર્ણ કા ભાઇ વહ રાવણ નહીં હૈ, પર અબ તો યહાં એક નહીં અનેક રાવણ મૌજૂદ હૈ. ફિર ક્યા તેરી દૃષ્ટિ મેં અબ ભી રામ–જન્મ કી આવશ્યકતા નહીં હૈ ?

× × × × ×

પ્યારી નવમી ! હમેં માલૂમ હૈ, કિ રાવણ તો તબ બધ હોતા હૈ, જબ વહ રામ કી પ્યારી સતી સીતા કો ઉડા લે જાયે. ક્યા તુઝે યહ ભી નહીં માલૂમ કિ ભારત કી સીતા સાત સમુદ્ર પાર પહુંચા દી ગઇ ? આશાદાયિની નવમી ! એક નહીં, અનેક હનુમાનોં કે દ્વારા પતા ભી લગ ગયા હૈ, કિ સીતા લંકા કે કિસ કોને મેં છિપાકર રખી ગયી હૈ ! !

× × × × ×

રામનવમી ! આજ ઋષ્યમૂક પર્વત ખાલી હૈ. વહાં મિત્ર સુગ્રીવ કે સાથ રામ નહીં હૈ. સીતા કી ખોજ લગા કર જો મહાવીર આયે હૈં, વે અપના સમાચાર કિસે સુનાયેં ? ઇસ પર્વત પર તો રામ કે દર્શન હોતે નહીં, નવમી ! તૂ હી બતા, રામ કહાં હૈં ?

× × × × ×

નવમી ! હજારોં વર્ષ સે લોગ તુઝે પ્રતિવર્ષ યાદ કરતે હૈં. બડી ભક્તિ સે રામ કો પુકારતે હૈં, ઉનકો બુલાતે હૈં. પ્રતિવર્ષ તેરા મહોત્સવ મનાયા જાતા હૈ, પ્રાર્થના ભી કી જાતી હૈ, કિ રામ આયેં ઔર અપની પ્યારી સીતા કા પતા લગા કર ઉસે ફિર અપની જન્મભૂમિ મેં લાયેં; પર કુછ ભી નહીં હોતા, આશા નિરાશા મેં પરિણત હો જાતી હૈ ! !

× × × × ×

હમારી આશા–ભરી નવમી ! તૂ સચ કહતી હૈ–તેરી બાત માનને યોગ્ય હૈ. તૂ ઠીક કહતી હૈ, કિ ભારત મેં કૌશલ્યા જૈસી વીર–પ્રસવિની માતાઓં કી આવશ્યકતા હૈ. જબ ઇસ દેશ કી

૧૭૫–વીર બનો

લગભગ ઈ. સ. ૧૬૮૦ ની વાત છે. એક દિવસ એક અંગ્રેજ બાળક વાઈટદ્વીપના ઑાન ચર્ચ નગરની એક દરજીની દુકાને બેઠો બેઠો કામ કરતો હતો. દુકાનનો માલિક ક્યાંક બહાર ગયો હતો. એ બાળક તો ત્યાં હતોજ. સોય–દોરો છોડીને તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક પોતાની સામે દૂર દૂર સુધી લહેરાતા સમુદ્રના આસમાની જળની શોભા નિહાળવા લાગ્યો.

તે માતાપિતારહિત એક કંગાલ અનાથ બાળક હતો. પાદરીઓએ તેને પાળી–પોષીને એક દરજીની દુકાને શિવણકામ શીખવા મૂક્યો હતો; પરંતુ સોય–દોરા સાથે માથું ફોડવાનું તેને પસંદ ન હતું.

આસમાની સમુદ્રમાં પ્રથમ તો તેને શઢ દેખાયા. ત્યારબાદ જહાજોનું એક ઝુંડ સમુદ્રનાં મોજાં વિંધતું, મસ્તાની ચાલથી ચાલતું તેને દૃષ્ટિગોચર થયું.

બાળક દુકાનેથી ઉઠીને નાઠો, દોડતો દોડતો સમુદ્રતીરે આવ્યો. ત્યાં એક નાનકડી હોડી હતી, તેના ઉપર કૂદકો મારીને તે ચઢી બેઠો. નાનકડા પરંતુ દૃઢપ્રતિજ્ઞ બાહુઓથી ચાલતી હોડી મોજાંને વિંધતી, તીરની પેઠે ચાલી નીકળી. બાળક જળ–સેનાપતિ પાસે હાજર થયો.

તે સમયે લડાયક જહાજોમાં રહેવું એ બહુ જોખમભર્યું ગણાતું હતું. તેમાં કોઇ એકદમ ભરતી થવા ઇચ્છતું નહિ. બાળકને તેનો ભરતી થવાનો વારંવાર આગ્રહ જોઇને કોઇ 'ના' કહી શક્યું નહિ.

બીજેજ દિવસે તેની પરીક્ષાનો સમય આવ્યો. તે વખતે ફ્રાંસ અને ઇગ્લેંડ વચ્ચે ભારે દુશ્મનાવટ હતી. સૂર્યોદય થતાંજ ફ્રાન્સનાં લડાયક જહાજો સાથે આ જહાજોનો ભેટો થઈ ગયો. જોકે બાળક જહાજમાં નવો નવોજ આવ્યો હતો અને આ પહેલાં તેણે લડાઈની ભયંકરતા કદી પણ જોઈ ન હતી, તોપણ તે જરા પણ ગભરાયો નહિ. પોતાના અમલદારના હુકમ પ્રમાણે તે દોડી દોડીને પોતાનું કામ કરતો હતો. ઉત્તેજનાને સમયે પણ તે જરા પણ ચલિત થતો નહિ.

ઘણી વાર સુધી લડાઇ ચાલી. બાળકે કંટાળી જઇને એક ખલાસી સાથીને પૂછ્યું કે "આપણને શી રીતે ખબર પડે કે, આપણા દુશ્મનો હવે હારી ગયા ?"

ખલાસીએ ફ્રેન્ચ સેનાપતિના જહાજના શઢની ટોચે ઉડતી ધજા તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું કે "જો, જ્યારે પેલી ધજા નીચે ઉતારી લેશે ત્યારે અમે માનીશું કે, દુશ્મનો હારી ગયા અને અમારી જીત થઇ."

'બસ એટલાથીજ?' એમ કહીને બાળક ત્યાંથી જલદીથી નીકળી ચાલ્યો.

તે જમાનામાં બન્ને પક્ષનાં જહાજો બહુ પાસે પાસે રહીને લડતાં હતાં. એક પક્ષનાં જહાજ બીજા પક્ષનાં જહાજો ઉપર ચક્કર લઇને ગોળા–ગોળી વરસાવતાં હતાં; અને એકના સૈનિક બીજા જહાજ ઉપર જબર્દસ્તીથી ચઢીને કબજો લેવાની કોશીશ કરતા હતા.

ફ્રેન્ચ સેનાપતિનું જહાજ બાળકવાળા જહાજની પાસેજ હતું. બાળક બેધડક કૂદીને તેના ઉપર ચઢી ગયો. પછી છાનોમાનો બન્ને તરફની ગોળીઓની પરવા કર્યા સિવાય દોરડાની સીડી ઉપર થઇને શઢની ટોચ ઉપર જઇ પહોંચ્યો, કાળજીપૂર્વક ધજા ઉતારી લીધી અને બિલ્લીની પેઠે સંતાતો છુપાતો પોતાના જહાજમાં આવી પહોંચ્યો. બન્ને સેનાઓમાંથી કોઇએ પણ તેને જતો આવતો ન દેખ્યો!

ઓહો ! કેટલી ભારે વીરતા ! બન્ને બાજુથી સણસણાટ કરતી ગોળીઓ છૂટે છે, તોપો અગ્નિ વરસાવી રહી છે, એક પક્ષવાળા બીજા પક્ષવાળાને દેખતાંજ મારી નાખવામાં તો રાક્ષસોને પણ ભૂલવી દે છે. જો એક પણ ગોળી, ભલેને ગમે તે પક્ષની (કેમકે તે દુશ્મનના જહાજપર હતો અને અજાણે પોતાનાજ માણસની ગોળી તેને લાગવાનો સંભવ હતો.) તેને વાગત યા તો સામા પક્ષવાળા તેને માત્ર દેખતજ, તો શું તેના ટુકડાનોય પત્તો લાગત ?

અંગ્રેજ સૈનિકોએ ફ્રેન્ચ જહાજ પર ધજા ન દીઠી. તેઓ ફૂલ્યા ન સમાયા, તેમણે માન્યું કે દુશ્મનોએ હાર કબૂલ કરી છે. એકજ વાર ઉત્સાહ અને ઉમંગમાં આવી જઇને તેઓ ફ્રેન્ચ જહાજો ઉપર કૂદી પડ્યા. તેમના આ અચાનક હુમલાથી ફ્રેન્ચ સેના બહાવરી બની ગઇ. તેમના તોપવાળાઓ તોપો છોડીને ઉભી પૂછડીએ નાઠા. ક્ષણભરમાં ફ્રેન્ચ જહાજો ઉપર અંગ્રેજોનો કબજો થયો.

અમે જીત્યા-એમ જાણીને આનંદથી ફુલાતો તે બાળક આગળ આવ્યો. તેના હાથમાં ફ્રાંસીસી ધજા હતી. સૌ લોકો એ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા!

આ ઘટનાના સમાચાર અંગ્રેજ સેનાપતિને મળ્યા. તેણે બાળકને બોલાવ્યો-આખીએ કહાણી સાંભળી. ખુશી થઇને તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો, તેની પીઠ થાબડી, કેટલુંયે ઇનામ આપ્યું અને તેને ઉંચી પદવી આપી. સાહસ અને વીરતાના કારણે તેની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહી અને તે એટલે સુધી કે તે એક દિવસ અંગ્રેજી નૌકાસૈન્યનો સૌથી મોટો અધિકારી થયો.

અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં તેનું નામ "જળસેનાપતિ હૉપ્સન" તરીકે સુવર્ણાક્ષરે લખાયલું છે!

ભારતના પ્રિય બાળકો! આજે જે અંગ્રેજ જાતિને તમે આટલી બળવાન જુઓ છો, તેનું ખાસ કારણ હૉપ્સન જેવા અનેક સબળ, વીર અને સાહસિક બાળકો છે. ભારતવર્ષને પણ આ સમયે વીર બાળકોની જરૂર છે. વીર બનો!

("માધુરી" વર્ષ ૬, ખંડ ૧, સંખ્યા ૪ના શ્રીરામ વૃક્ષ શર્મા વેણીપુરીના લેખપરથી અનૂદિત)

૧૭૬—શ્રીરામ—જન્મ—રહસ્ય

પૌરાણિક સમય કી કથા હૈ, ઉસ સમય આર્યાવર્ત મેં સ્વયંભુવ મનુ નામક એક મહા-પ્રતાપી એવં ધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતે થે. ઉનકી રાની કા નામ શતરૂપા થા. ઇનકે દો પુત્ર-રત્ન ઔર તીન કન્યાએં થીં. પુત્રોં કે નામ ઉત્તાનપાદ ઔર પ્રિયવ્રત થે તથા કન્યાઓં કે નામ દેવહૂતિ, પ્રસૂતિ ઔર આકુતી થે. મહારાજ મનુ કે પુત્રોં મેં ઉત્તાનપાદ ઔર પુત્રિયોં મેં દેવહૂતિ બડી હી યોગ્ય સંતાન હુઇ હૈં. ઉત્તાનપાદ કે ભક્તરાજ ધ્રુવ ઔર દેવહૂતિ કે સાંખ્ય-શાસ્ત્ર કે નિર્માતા કપિલમુનિ નામક સંસાર-પ્રસિદ્ધ પુત્રરત્ન હુએ, જિનકી કીર્તિ આજ ભી દિગ-દિગંત મેં વ્યાપ રહી હૈ.

વૃદ્ધાવસ્થા મેં અચાનક મહારાજ મનુ કે હૃદય મેં રાજ-પાટ સે વિરક્તિ હો ગયી. ઉનકા દિલ એક બાર હી ઇશ્વિરારાધન કી ઓર ઝુક ગયા. ઉન્હોંને તુરંત હી અપને લડકે ઉત્તાનપાદ કો રાજ્ય કા સંપૂર્ણ ભાર દે, ઇશ્વિર-ભજન-હેતુ રાનીસહિત જંગલ કી રાહ લી.

ગોમતી નદી કે તટ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રપર, જહાં અસંખ્ય ઋષિ-મુનિ તપસ્યા કિયા કરતે થે, મહારાજ ભી યોગાભ્યાસ કી શિક્ષા લે કર તપસ્યા કરને લગે. મહારાજ ઔર મહારાની કી અટલ તપસ્યા સે આસપાસ કે મુનિ દંગ રહ ગયે. વે અન્ન-જલ ત્યાગ કર તપસ્યા મેં ઇતને તલ્લીન હુએ, કિ ઉનકે શરીર મેં હડ્ડી-માત્ર હી શેષ રહ ગયીં. નાના પ્રકાર કે કષ્ટ સહે, કિંતુ ઇનકી લૌ સદા ઇશ્વિર કી ઓર હી લગી રહી.

અંત કો મહારાજ ઔર મહારાની કી પ્રચંડ તપસ્યા સે ક્ષીર-સાગર મેં શેષ-શય્યાપર શયન કરનેવાલે ચક્રધર વિષ્ણુ-ભગવાન કા આસન કંપાયમાન હો ઉઠા. ભક્ત કી ઐસી કઠિન તપસ્યા-પર ચતુર્ભુજ કો નંગે પૈર આના પડા!!

ભક્ત કે સંમુખ ભક્ત-વત્સલ ને પ્રકટ હો કર કહા—"વત્સ! મૈં તુમ્હારી તપસ્યા સે અત્યંત હી પ્રસન્ન હૂં. માંગો, ક્યા વરદાન માંગતે હો?"

અપને સમ્મુખ શંખ, ચક્ર, ગદા ઔર પદ્મધારી સ્વયં વિષ્ણુ-ભગવાન કો દેખ કર દંપતી ને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર કહા—"પ્રભો! આપકા દર્શન કર મેરા રોમ-રોમ ધન્ય હો ગયા. કિંતુ અભી મેરે હૃદય મેં એક લાલસા ઔર બાકી હૈ. વહ હૈ—આપ જૈસે પુત્ર-રત્ન કી પ્રાપ્તિ! નાથ! હૈ તો સમસ્યા કઠિન; કિંતુ યદિ આપ ચાહેંગે, તો સહજ હી સંપન્ન હો સકતી હૈ."

ચતુર્ભુજ ભગવાન ને તત્ક્ષણ હી મુસ્કરાતે હુએ કહા—"તથાસ્તુ. મૈં અવશ્ય હી તુમ્હારે ઘર મેં અપને સમસ્ત અંશોં કે સાથ જન્મ લે કર તુમ્હારી મનોકામના પૂર્ણ કરૂંગા."

ઇતના કહ કર વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્ધ્યાન હો ગયે.

યહી રાજા સ્વયંભુવ-મનુ દૂસરે જન્મ મેં શ્રીદશરથ હુએ ઔર રાની શતરૂપા ઉનકી જ્યેષ્ટ રાની કૌશિલ્યા હુઇ!! ("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખક-શ્રી. વિશ્વનાથ પ્રસાદ ગુપ્ત.)

૧૭૭–પોલૈંડ કી વીર માતાએં

કૈસર વિલિયમ દ્વિતીય ને ૧૮૯૪ ઈ૦ મેં એક વક્તૃતા દેતે હુએ કહા થા કિ યદિ પોલૈંડી લોગ બિલકુલ જર્મન બન જાય તો ફિર ઉનકી રક્ષા કી જાયગી. ઈસકે બાદ જર્મન સરકાર ને પોલૈંડી મદ્રસોં મેં જર્મન ભાષા કી શિક્ષા જબરન શુરૂ કર દી. ૧૯૦૨ ઈ૦ મેં કૈસર વિલિયમ ને એક વ્યાખ્યાન દેતે હુએ સારે જર્મનોં કો યહ સલાહ દી કિ વે પોલૈંડી જાતીયતા કો મિટાને કે લિયે ભરસક ઉદ્યોગ કરેં. ઈસ તરહ જર્મન સરકાર ઇન દુઃખિયોં પર ન કેવલ અત્યાચાર હી કરતી થી બલ્કિ ઉનકા નામ-નિશાન તક મિટા ડાલને કે લિયે તત્પર થી.

પોલૈંડી બચ્ચોં કો જર્મન જાતીયતા કે રંગ મેં રંગને કે લિયે પોલૈંડ કી પાઠશાલાઓં મેં સારે વિષય જર્મન ભાષા મેં પઢાયે જાને લગે. કેવલ ધાર્મિક શિક્ષા પોલૈંડી ભાષા મેં દેને કી આજ્ઞા થી; પરંતુ ૧૯૦૧ ઈ૦ મેં યહ રિયાયત ભી દૂર કર દી ગઈ ઔર પોલૈંડી બચ્ચોં કો જર્મન ભાષા મેં પ્રાર્થના પઢને ઔર ભજન ગાને પર લાચાર કિયા ગયા. યે બચ્ચે ઘર મેં તો અપની માતૃભાષા બોલતે થે, પરંતુ મદ્રસોં મેં–પાઠશાલાઓં મેં બોર્ડ પર વિદ્યાર્થિયોં સે યહ પ્રતિજ્ઞા કરાતે થે કિ 'આજ હમ એક-દૂસરે સે કેવલ જર્મન ભાષા બોલેંગે. જો ઐસા ન કરે ઉસે દંડ મિલના ચાહીએ.' ઇસ પ્રકાર ઇન નન્હીં આત્માઓં પર અત્યાચાર કિયા જાતા થા.

એક ગ્યારહ બરસ કે લડકે ને અપને ઘર મેં કુછ દૂસરે લડકોં કો પોલૈંડી ભાષા પઢાઈ. ઉસકે પિતા પર મુકદ્દમા ચલાયા ગયા, ક્યોંકિ ઉસ લડકે ને અપને ઘર મેં એક પાઠશાલા જારી કરને કા પાપ કિયા થા. બેચારે પિતા કો જુર્માના અદા કરના પડા. એક સ્ત્રી કો ડેઢ સાલ કી કૈદ કા દંડ દિયા ગયા, ક્યોંકિ ઉસને બ્રેટન કે મામલે મેં શાસકોં કા વિરોધ કિયા થા; પરંતુ વહ ભાગકર શહર કંબર્ગ ચલી ગઇ. યહ શહર જર્મન ઇલાકે સે બાહર થા, યહ મહિલા જ્યોં ત્યોં કિસી ન કિસી તરહ અપને ગરીબી કે દિન બિતાતી રહી.

જર્મની કે પ્રધાન મંત્રી ને ઈન શબ્દોં મેં અપની રાજનીતિ કો પ્રકટ કિયાઃ–જર્મની કા રાજ્ય એક જર્મન સંસ્થા હૈ ઔર હમારા કર્તવ્ય હૈ, કિ ઇસ રાજ્ય કે પ્રત્યેક ભાગ મેં એક માત્ર જર્મન ભાષા કા પ્રચાર કરેં; હમ દૂસરી ભાષાઓં કા સંરક્ષણ નહીં કરેંગે. ઉનકો જર્મન જામા પહિનાને કી કોશિશ કી ગઈ. અંતતઃ ઇસ બાતપર પોલૈંડી જાતિ ને સત્યાગ્રહ આરંભ કર દિયા. વિદ્યાર્થિયોં ને જર્મન ભાષા મેં પ્રાર્થના કરને સે ઇનકાર કિયા; ઔર પ્રશ્નોં કા ઉત્તર દેને કી જગહ ચુપ્પી સાધ લી. **એક લાખ બચ્ચે ઈસ સત્યાગ્રહ કે આન્દોલન મેં શરીક થે. જર્મન સરકાર ને ઈન બચ્ચોં કો દંડ દિયા. ઉનકો બેત લગવાયે.** વિશેષતઃ શહર બ્રેટન મેં ઇસ સંબંધ મેં બડા અત્યાચાર કિયા ગયા. વહાં બચ્ચોં કો અસભ્યોચિત દંડ દિયે ગયે; પરંતુ ઉનકી માતાએં મદ્રસોં મેં ઘુસ આઇ ઔર અપને લાલોં કી રક્ષા કરને લગીં. ઇન સ્ત્રિયોં કો ભી પુલિસ ને ગિરફ્તાર કર લિયા ઔર ઉનકો જેલ કા દંડ દિયા ગયા. કુછ સ્ત્રિયોં કો ઢાઈ સાલ કી કડી કૈદ કા હુકમ સુનાયા ગયા. જર્મની કે પ્રધાન મંત્રી બ્યોલો ને રાજસભા મેં કહ દિયા કિ બ્રેટન કી ઘટનાઓં સે હમારે શાસન કે નામ પર કોઇ ધબ્બા નહીં લગા હૈ. ખૂબ ! જો આંખોં કે અંધે હૈં ઉન્હેં ધબ્બા ક્યોં કર દિખાઇ દે સકતા થા !

('સત્યવાદી'માંના શ્રીયુત હરદયાલજીના એક લેખનો સાર)

૧૭૮–રામ ! આઓ !

ભગવાન્! આજ એક વર્ષ કે પશ્ચાત્ તુમ્હારે જન્મ કી શુભ તિથિ કા આગમન હમ ભારતીયોં કે હૃદય મેં એક અપૂર્વ આનંદ કા સમાવેશ કર રહા હૈ. યોં તો પ્રાયઃ પ્રત્યેક હિંદૂ પ્રતિદિવસ તુમ્હારા સ્મરણ કરતા ઔર મંદિરાદિ મેં જા તુમ્હારી પૂજા કર અપનેકો ધન્ય માનતા હૈ; પરંતુ આજ કે દિન તો કોઇ અભાગા હી ઐસા રહતા હોગા, જો તુમ્હેં સ્મરણ ન કરતા હો. તુમ્હારી પિતૃ–ભક્તિ, ભ્રાતૃ–ભક્તિ, માતૃ–ભક્તિ, પત્ની–ભક્તિ તથા પ્રજા–ભક્તિ આજ ભી સંસાર કી સભી જાતિયોં કે લિયે આદર્શ હૈં.

કૌશલ્યાનંદન! સંસાર કે મહાપુરુષોં કી સૂચિ મેં તુમ્હારા નામ સર્વોચ્ચ સ્થાનપર લિખા જાતા હૈ. સંસાર કા કોઇ ભી શુભ ગુણ તુમસે નહીં છૂટા. દુર્ગુણોં કી ઓર તુમને દૃષ્ટિપાત તક નહીં કિયા. તુમને દૂસરોં કે કષ્ટોં કે નિવારણ કરને મેં અપને પ્રાણોં તક કી પર્વાહ ન કી. પ્રજા કી તુષ્ટિ કે લિયે તુમને પ્રાણોં સે ભી પ્રિય પત્ની જાનકી કો બન મેં ભેજને મેં તનિક ભી સંકોચ ન કિયા. અપને જીવન કે અંતિમ ભાગ મેં અપને સુખ–દુઃખ કે સાથી પ્રાણોપમ છોટે ભાઇ લક્ષ્મણ કો ત્યાગને મેં તનિક ભી ખેદ પ્રકાશ નહીં કિયા. અપને અંતકાલ મેં ભી અપની માતૃ–ભૂમિ અયોધ્યા કે સભી નર–નારિયોં કો ઐસા સ્થાન દિયા, જો બડે–બડે મુનિયોં કો ભી સહજ હી નહીં મિલતા. તુમને સંસાર કે સભી દેશોં મેં ભારત કો ઉત્તમ સમઝા થા, અતએવ આવશ્યકતા પડનેપર તુમને ઇસી દેશ મેં અવતીર્ણ હો અપના કાર્ય–સંપાદન કિયા. યોગ્ય પિતા કે યોગ્ય પુત્ર હો તુમને જો કુછ કિયા મનુષ્યોં કે લિયે આદર્શ હો કર કિયા. તુમને કોઇ ભી કાર્ય ઐસા નહીં કિયા, જિસસે અભિમાન, ઇશ્વિરત્વ યા ગુરુતા પ્રકટ હો. કિસી વિશેષ સમય યા દેશ કે લિયે પરિમિત ન હો કર તુમ્હારે કાર્ય સભી સમય, સભી દેશોં મેં આદર્શ હોને કે યોગ્ય હૈ. યહ નિશ્ચય હૈ, કિ યદિ ભારત આજતક તુમ્હારે આદર્શપર ચલતા હોતા, તો ક્રમશઃ ઉન્નત હોતા જાતા ઔર આજ કોઈ ભી દેશ ઇસકી સમતા કા ન દીખ પડતા; પરંતુ પ્રભો! આજ તુમ્હારી જન્મ–ભૂમિ, ક્રીડા–સ્થલી ભારત–ભૂમિ કી ઐસી શોચનીય દશા હો ગયી હૈ, જિસકે સ્મરણમાત્ર સે ભી હૃદય પ્રકંપિત હો ઉઠતા હૈ, લેખિની રુદ્ધ હો જાતી હૈ તથા નેત્રોં સે આંસુઓં કી અવિરલ ધારા બહ કર સંસાર કો શરાબોર કર દેતી હૈ. અન્ય દેશવાલે ઇસે અહર્નિશ પૈરોં સે ઠુકરાતે જા રહે હૈં, ઇસકા ક્યા કારણ હૈ? ઇસકા એકમાત્ર કારણ યહ હૈ, કિ ભારતિયોં ને તુમ્હારે આદર્શ કો વિસ્મરણ કર દિયા હૈ. યદિ તુમ્હેં આદર્શ માન કર અપના કાર્ય કરતે હોતે, તો પ્રતિશત એક વ્યક્તિ ભી કષ્ટ પાતા દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા. ફિર ઇસકી યહ દશા ક્યોં ન હો?

નાથ! તુમ્હેં લોગ સંસારાધિપતિ, અખિલ–બ્રહ્માંડ–નાયક, સર્વાંતર્યામી, ઘટ–ઘટ–વ્યાપક કહતે હૈં. તુમ્હારી સ્વર્ણ, રૌપ્ય તથા પ્રસ્તર કી સુગઠિત પ્રતિમા બના ઉસકી ષોડશોપચાર સે પૂજા કરતે હૈં, પુષ્પોં કી વર્ષા કરતે હૈં, તુમ્હારે જયઘોષ સે વિશાલ આકાશ કો પરિપૂર્ણ કર દેતે હૈં; પરંતુ ક્યા ઇસિસે તુમ્હારી તુષ્ટિ હોતી હૈ? આજ સારે દેશ મેં પિતા–પુત્ર મેં દ્વેષ, પતિ–પત્ની મેં દ્વેષ, ભાઈ–ભાઇ મેં દ્વેષ તથા રાજા–પ્રજા મેં દ્વેષ યા ઇસ ભાંતિ સારે સંસાર મેં દ્વેષ હી દૃષ્ટિગોચર હોતા હૈ. ફિર ભી લોગ તુમ્હારી કૃપા ચાહતે હૈં.

પ્રભો! યદિ તુમ ચાહતે હો કિ ભારત, તુમ્હારા પ્યારા ભારત અવનતિ કે કૂપ મેં ગિરને સે બચે, તો ઇન્હેં શીઘ્ર હી સુબુદ્ધિ પ્રદાન કરો, જિસસે યે પુનઃ પૂર્વોન્નતિ કો પ્રાપ્ત હોં, અન્યથા ભવિષ્ય મેં તુમ્હારી પૂજા કરનેવાલા ભી કોઇ ન મિલેગા.

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં લેખકઃ–શ્રી. કાલીચરણજી)

૧૭૯—ઉદ્ધાર કૈસે હો?

પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર કે વિષય મેં બાતચીત કરતે કરતે લોગ પ્રાયઃ યહ કહ બૈઠતે હૈં કિ શ્રીરામ તો ઈશ્વર કે અવતાર થે, ઇસિલિયે ઉનકા આચરણ ઇતના ઉચ્ચ ઔર કાર્ય-પ્રણાલી અતિપ્રશંસનીય થી. હમ તો સાધારણ જન હૈં, ઉનકે સમાન વ્યવહાર કરના, હમારે લિયે કેવલ કઠિન હી નહીં, અસંભવ હૈ.

જિસ સમય આર્યોં કી યહ પવિત્ર ભૂમિ દુરાચારિયોં કે અત્યાચાર સે પીડિત હો રહી થી; ઋષિ-મુનિ સ્વચ્છંદતાપૂર્વક ઈશ્વિરોપાસના ઔર યજ્ઞ નહીં કર પાતે થે; સજ્જન ગણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક અપને ધાર્મિક કૃત્ય કા સંપાદન નહીં કર પાતે થે ઔર સ્ત્રિયોં કા સતીત્વ ખતરે મેં થા, ઉસ સમય શ્રીરામ ને અવતાર લિયા થા. લોગ કહતે હૈં, કિ નર-પિશાચોં કે કુકૃત્યોં કે ભાર સે દબી હુઇ માતા વસુન્ધરા કા બોઝ ઉતારને કે લિયે શ્રીરામ ને અવતાર લિયા થા. હમ કહતે હૈં કિ નહીં; શ્રીરામ કેવલ પૃથ્વી કા ભાર ઉતારને કે લિયે હી નહીં આયે થે, બલ્કિ માનવી કાર્યોં દ્વારા મનુષ્ય-માત્ર કે સમ્મુખ એક આદર્શ રખને આયે થે, જિસસે ઇસ ભૂ-મંડલ કે મનુષ્ય ઉનકે બતાયે હુએ માર્ગોંપર ચલ કર આર્ય-ધર્મ કી રક્ષા કર સકેં.

ઉનકે દ્વારા જિતને કાર્ય હુએ હૈં, સબ શિક્ષા સે પરિપૂર્ણ હૈં. બાલ્યકાલ સે લે કર ઉનકે જીવનપર્યંત કે કાર્ય કી આલોચના કીજીએ. પિતૃ-ભક્તિ, ભ્રાતૃ-પ્રેમ, ગુરુ-જનોં કી આજ્ઞા કા પાલન, આતતાયિયોં કે સાથ બર્તાવ, સ્ત્રિયોં કે સતીત્વ કી રક્ષા ઔર પ્રજાપાલન આદિ જિતને કાર્ય ઉનકે દ્વારા સંપાદિત હુએ, સબકે સબ શિક્ષાપ્રદ હૈં. યદિ ઉનકે જન્મ લેને કા અભિપ્રાય કેવલ પૃથ્વી કા ભાર હલકા કરના હી હોતા, તો વે કેવલ અપની ઇચ્છામાત્ર સે કર સકતે થે, ક્યોંકિ વે ઈશ્વર કે અવતાર થે ઔર ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન હૈ.

હિંદૂ-રાષ્ટ્ર કિસી સમય સબ રાષ્ટ્રોં કા જગત-પિતા થા ઔર સંસાર કે રાષ્ટ્રોં કા શિર-મૌર થા; કિંતુ આજ ઉસકી વહ હાલત ન રહી; કારણ હમ ઔર આપ ઉનકે બતાયે હુએ માર્ગોં કા અનુસરણ ન કર સકે. હમ તો આજ ભી દાવે કે સાથ કહતે હૈં, કિ સમસ્ત હિંદૂ-જનતા શ્રીરામ કે બતાયે હુએ માર્ગોં કા અવલંબન કરે, તો આજ ભી કિસી જાતિ અથવા રાષ્ટ્ર મેં ઇતની શક્તિ નહીં હૈ, કિ હિંદૂ-જાતિ કો નીચા દિખા સકે અથવા ઉસકે કંધોંપર પરતંત્રતા કા જુઆ રખ સકે. આજ હમ ભાઈ-ભાઈ પરસ્પર એક-દૂસરે કી ગર્દન કાટને કે લિયે તૈયાર રહતે હૈં; લોગોં મેં અબલાઓં કી રક્ષા કરને કી ક્ષમતા નહીં; માતા-પિતા ઔર ગુરુજનોં કી સેવા કરના તો દૂર રહા, ઉનકે સાથ અચ્છા બર્તાવ ભી નહીં કિયા જાતા; લોગ અપને હી સહધર્મિયોં સે ઘૃણા કરને લગે હૈં, તો ફિર હમ કિસ પ્રકાર સાંસારિક સુખોં કે ભાગી હો સકતે હૈં? હમારી તો યહ ધારણા હૈ, કિ જબતક શ્રીરામ કે બતાયે હુએ માર્ગોંપર હમ નહીં ચલેંગે, તબતક હમારા ઉદ્ધાર હોના અસંભવ હૈ.

આજ રામનવમી હૈ, પર ઇસ રામનવમી કા ઉત્સવ મનાના તભી સાર્થક હોગા, જબ હમ શ્રીરામચંદ્ર કે ચરિત્રોં કા ગુણ-ગાન કરતે હુએ ઉનકા અનુસરણ કર અપના જીવન સાર્થક કરેંગે!!

("હિંદૂપંચ"ના 'રામાંક'માં. લેખક—શ્રી૦ ગૌરીલાલ યાદવ)

૧૮૦–કેટલાક વૈદ્યકીય પ્રયોગો

(સ્વામી શ્રી સેવારામજી, અમૃતસરવાલી કૃષ્ણાબાઈની ધર્મશાળામાં મુરદાઘાટ ઋષિકેશ. તેઓશ્રીએ સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત કરીને તથા અનુભવી મહાત્માઓ પાસેથી જાણી–અજમાવીને લોકકલ્યાણને ખાતર લખાવેલા અનુભૂત પ્રયોગો આ સંબંધી વધુ પૂછપરછ સ્વામીજી સાથેજ કરવા વિનતી છે.)

સંગ્રહણી:—મરી, રૂમી મસ્તકી, દાડમનાં ફૂલ, કેરીની ગોટલી, વંશલોચન, માયાં, જાયફળ, લવંગ, લોધર, માઈ ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ (કડ છાલ), બીલાનો ગર્ભ અને બાવળનાં ફૂલ, એ ચૌદ ચીજો એક એક તોલો લેવી. સર્વ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. ભૂરા કોળાનાં બી ત્રણ તોલા બારીક ખાંડીને તેમાં ભેળવી દેવાં. અફીણ તોલા ત્રણ, જો વાયુથી સંગ્રહણી હોય તો કસ્તૂરી બે વાલ, વાયુ ન હોય તો કસ્તુરી ન નાખવી. પ્રથમ અફીણનું પાણી કરી તેમાં બધી વસ્તુઓ ભેળવી દઈ ચણોઠી જેવી ગોળીઓ કરી છાંયામાં સૂકવવી. દેવાની વિધિ:—૩ થી ૨૫ વરસની સંગ્રહણી હોય અને નવટાંક દૂધ પણ ન પચતું હોય તેને ત્રણ ત્રણ ગોળી કાચા ચોખાના ધોવણમાં સવાર, બપોર ને સાંજ, એમ દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી. પંદર દિવસ સુધી દિવસની ૯ લેખે ગોળીઓ આપવી. ત્યારબાદ બબ્બે ગોળી આઠ દિવસ સુધી દર ટંકે આપવી. તે પછી બે સવારે ને બે સાંજે એમ એક માસ સુધી આપવી. અનુપાન—દૂધ અને ચોખા સિવાય પંદર દિવસ સુધી કંઈ પણ ખાવું નહિ. પંદર દિવસ પછી સહેજ બાજરી કે ઘઉંની રોટલી લઇ શકાય. આરામ થયા પછી પણ શેરડી કે ગોળ, મિષ્ટાન્નાદિ ભારે ચીજ કંઇ ન ખાવી. આ પ્રયોગ ખાસ અનુભવેલો છે અને બરાબર અકસીર છે.

લોહીનો મરડો હોય તો ચોખાના ધોવણમાં બબ્બે કલાકે બબ્બે ગોળી આપવી. તેનાથી થોડાજ દિવસમાં આરામ થશે. ખોરાક દૂધ–ભાતનો રાખવો.

કમળો અથવા પીળીઓ:—ફોડયા વગરના પાકેલા કળી ચૂનાનો ભૂકો કરી મજબૂત બુચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી ૩ રતીભાર ગાયના અર્ધા તોલા માખણમાં ખાડો પાડી તેમાં મૂકી ગોળી કરી ગળાવી દેવી. ત્રણ દિવસમાં રોગ જશે, છતાં સાત દિવસ આપવી.

દમ અને ક્ષય માટે:—(૧) ૭ મહીનાની અંદરનો ક્ષય પણ મટશે. વડની વડવાઇનો અગ્રભાગ લાલ રંગવાળો હોય છે તે એક શેર, નસોતરની છાલ એક શેર, આકડાનાં પાકાં પીળાં પાન એક શેર, ઓછામાં ઓછો પંદર વરસનો અસેળીઆવાળો જૂનો ગોળ શેર, એવો ગોળ ન મળે તો જૂનો સાદો ગોળ પણ ચાલે. ઉપરની ચીજોને ખૂબ ઝીણી ખાંડવી, તેને ગોળમાં ભેળવવી અને તેનો ગોળો કરવો. ગોળો ન થાય તો બીજો ગોળ ભેળવવો. તેના ઉપર એક હજાર ઘણ મારવા. પછી એ ગોળાને મટ્ટી–કપડના બે ત્રણ આંટા દઇને ઉપર પાતળી માટી ચોપડી છાંયડે સૂકવવું. પછી તેને બકરાની લીંડીનાં છાણાંની ગજપુટ આગ દેવી. આગ ઠંડી થઈ જાય ત્યારે એ ગોળો કાઢી લેવો. તેમાંથી જે રાખ નીકળે તે એક શીશીમાં ભરવી. જો કફ વધારે હોય તો ત્રણ ત્રણ રતી પાનમાં ત્રણ વાર આપવી અને કફ ન હોય તો મધ સાથે આપવી. દિવસમાં ત્રણ વખત એ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ આપવી. તેલ, મરચાં, ખટાઇ, દૂધ, ઘીની એક મહીના સુધી પરહેજી પાળવી. આરામ થયા પછી ૭ માસ પછી ફરી એક વાર ખાઈ લેવી અને ક્ષય રોગવાળાને લાગુ દોઢ માસ સુધી આપવી. ૭ માસ ઉપરના ક્ષયના દરદીને આ દવા ન આપવી.

દમ અને ખાંસી:—સિંધવ પાંચ તોલા, રાતી ફટકડી પાંચ તોલા, નવસાર અઢી તોલા, આકડાનું દૂધ ૬૦ તોલા; ઉપરની ચીજો આકડાના દૂધમાં નાખી વાસણનું મોઢું કપડમટ્ટી કરવું અને ભટ્ટી અથવા ગજપુટ આગ દેવી. તેની રાખ ચારથી પાંચ તોલા નીકળે તો ઠીક થઇ સમજવી; વધુ હોય તો ફરીથી આગ દેવી. ખોરાકમાં ઉપર પ્રમાણે પરહેજી પાળવી તેમજ લેવાની વિધિ પણ ઉપર પ્રમાણેજ સમજવી.

વાઇ અથવા મૃગી:—શંખના કીડા અર્ધો તોલો, છીંકણી અર્ધો તોલો, નાગદોણ લકડી અર્ધો તોલો અને સોડા (ધોયેલો) અર્ધો તોલો; એ બધી ચીજો ઝીણી વાટી ચાર રૂપીઆભાર તાજા તલના તેલમાં નાખી ચાર કલાકસુધી ખૂબ ઘુંટી શીશીમાં ભરી લેવી. દરદીને ૪૧ દિવસ સૂર્યસામે બેસાડી સવારમાં પાંચથી સાત વખત સુંઘાડવી. એકતાલીસ દિવસ સુધીમાં એક દિવસે ગંદુ પાણી નીકળી જશે; જો તેમ ન થાય તો દવા વધારે દિવસ સુંઘાડ્યા કરવી. મૃગીવાળાનો જોડો તેને સુંઘાડવો, તેથી તેને તુરત હોશ આવે તો મૃગી છે એમ જાણવું, નહિ તો વા વગેરે જાણવું અને ઉપલી દવા તેવા માણસને ન આપવી.

ચાંદીની દવા:—રસકપૂર માસા પાંચ, લવિંગ એકવીસ, મરી માસા બે, એ ત્રણે ચીજોને જૂદી જૂદી ખરલ કર્યા પછી એકત્ર કરીને તેની સારસાપરીલાના પાણીમાં સાત ગોળી કરવી. પહેલાં દરદીને જુલાબ આપી પછી દવા શરૂ કરવી. એક ગોળી પાવલીભાર સારસાપરીલામાં આપવી. ગાયનું દૂધ, ઘી અને ઘઉંની રોટી સિવાય કોઈ પણ ખોરાક લેવો નહિ; નહિ તો ફૂટી નીકળશે. આ દવા ઘણાઓ ઉપર અજમાવેલી છે.

ચાંદીરોગમાં ચોપડવાની દવા:—મુડદાશીંગી, રાળ અને લીલા રંગનું થાય ત્યાંસુધી ધોયેલું ઘી (ઘીને બદલે ગાયનું માખણ મળે તો વધારે સારૂં; તેને પણ લીલું થતાં સુધી ધોવું) ઉપરની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં મેળવી તે ચોપડવું. આની ઉપર જે દવા જણાવી છે તેનાથી અંદરનો રોગ નાબુદ થશે અને તેના પછી લખેલી આ દવા ઉપરના ઘા રૂઝવવા માટે છે.

ધોળા કોઢની દવા:—ગંધક, ગેરૂ, બાવચી અને દાડમનાં ફૂલ રોગના પ્રમાણમાં સરખા વજને લેવાં. તેના ચણાના દાણા જેવડા કડકા કરી કાચ અથવા માટીના વાસણમાં રાત્રે પલાળવાં. તેમાંથી એક તોલો પાણી સવારમાં ધીરેથી નીતારીને પી જવું. બાકીના પાણીમાં ખરલ કરવું. તેનું પાણી જરાય ફેંકી દેવું ન પડે તેટલું પહેલેથી નાખવું. તે દવા પોચે પોચે હાથે કોઢવાળા ભાગપર બે કલાકસુધી મસળ્યા કરવી. પંદર દિવસમાં ચામડીનો રંગ બદલાઈ જશે. આ દવા ચાળીસ વર્ષની અંદરનાં માણસોએ કરવી, એથી વધુ ઉંમરવાળાને આરામ થતો નથી. દવા રોજ જોઇએ તેટલી તાજી બનાવવી અને રોજ પાણી પણ નીતારીને પીવું. પરહેજી કંઈ પણ નથી. આ થોડા કોઢને માટે છે. આખા શરીરે અથવા ઘણી જગ્યાએ કોઢ હોય તેણે નીચે પ્રમાણે દવા કરવી.

આખે શરીરે કોઢ ધોળા હોય તે માટે:—બાવચી તોલો ૧, વરકી હડતાલ તોલો ૦।, કુવાડીયાનાં બી તોલો ૧, લોઢાનો કાટ તોલો ૧, મનસીલ તોલો ૦।, ગંધક તોલો ૦।, ભાંગરાનો રસ તોલો ૧, રસવંતી (રસૌત) તોલો ૦।, હીરાકશી તોલો ૦।, એ બધી ચીજોને રોગના પ્રમાણમાં વધારે અથવા ઓછી લઇને ગાયના મૂત્રમાં ઝીણી લસોટીને તેને લોખંડના વાસણમાં ત્રણ દિવસ રાખી મૂકવી. પછી તેને ઉપર પ્રમાણે ચોપડવી. આ દવા ૭ માસ સુધી કરવી.

ગર્ભ ન રહેતો હોય તેના ઉપાયો:—સ્ત્રી અને પુરુષની પહેલાં પરીક્ષા કરવી. થોડે થોડે અંતરે જમીનના બે નાના ખાડા કરી તેમાં તોલો બબ્બે તોલા જવ વાવવા, તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષે રોજ સવારસાંજ પોતપોતાના ખાડામાં પીશાબ કરવો. જેના પીશાબથી જવ ન ઉગે તેનામાં દોષ છે એમ જાણવું. જો સ્ત્રીમાં દોષ હોય તો તેને પ્રથમ નીચે પ્રમાણે જુલાબ આપવો. જો સ્ત્રીનું શરીર નબળું હોય તો દવા શરૂ કરતાં પહેલાં ૭ માસથી પુરુષે તેનો સંગ ન કરવો અને દવા ત્યાર બાદજ શરૂ કરવી. સૂંઠ તોલો ૧, મીંઢીઆવળ તોલો ૧, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા ૨, જેઠીમધનાં મૂળ તોલો ૧, પોયણી ફૂલ તોલો ૧, નાની હરડે તોલો ૧॥, ત્રબી તોલો ૧ (પીળી હોય છે), મોટી દ્રાક્ષ તોલા ૨, બદામની મીંજ તોલા ૨, એ સર્વે ચીજો વાટી તેની ત્રણ પડીકી કરવી. સવાશેર પાણીમાં એક પડી નાખી ઉકાળવું. અર્ધું પાણી રહે એટલે પાંચ તોલા સાકર નાખવી. ઉતારીને ઠંડુ થયા પછી તે પીવું. એક પડીકાથી દશ દસ્ત થાય તો પછી બીજા પડીકાનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ઓછા થાય તો કરવો, સ્ત્રીને ઋતુકાળથી દશ દિવસ પહેલાં જુલાબ આપવો. આથી અંદરનો કોઠો શુદ્ધ થશે. હવે **ઋતુશોધન માટે:**—જાવંત્રી, કાંટાળુ

માયું, ફુલવેલી ફટકડી, ધાવડીનાં ફૂલ, એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ ભેગી બારીક પીસી ૭ આંગળ પહોળા અને દોઢ વેંત લાંબા મલમલના કકડા ઉપર તે દવા પાથરવી. પછી દવા અંદર રહે તેવી રીતે તેની વાટ કરવી. તે વાટને એક છેડે મજબૂત દોરો બાંધવો અને તે દોરાને કેડે બાંધી રાખવો. ઋતુ આવી હોય તે દિવસની સાંજે તે વાટ કરીને રાત્રિએ સૂતી વખતે યોનિમાં રાખીને સૂવું. સવારે સ્નાન વખતે તેને કાઢી નાખવી. વચમાં પીશાબ વખતે કાઢી લઈ તેજ જગાએ પાછી રાખવી. સારબાદ ત્રણ દિવસ પૂરા થાય ત્યારે ચોથે દિવસે નીચેની દવા સાંજે સ્ત્રીને આપવી.

સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાની દવા:—શિવલિંગી તોલો ૦ાા, ભગલિંગી તોલો ૦ાા, પીપળાની વડવાઇ માસા ૪, પારસપીપળાનાં બી માસા ૪, શંખાવળી (શંખપુષ્પી અથવા ધોળફૂલી) પાવલીભાર, સોનાગેરૂ ૩ રતી, સાચાં મોતી બે આનીભાર (મોતીને કુલડીમાં ૭ તોલા દૂધમાં રાંધવાં ત્યાર પછી વાટવાં). ઉપરની સઘળી ચીજો જૂદી જૂદી વાટી ખૂબ ઝીણી કરી તેને એકઠી કરી તેની એકવીસ ગોળી કરવી. તેમાંથી એકેક ગોળી દૂધની સાથે સવારે આપવી, તે સાત દિવસ સુધી ચાલુ રાખવી. ખોરાકમાં દૂધ (ગાયનું), ઘી, ચોખા, સાકર લેવું. આ સિવાય કંઈ પણ ખાવું નહિ. તે તે દિવસોમાં પુરુષે સ્ત્રી પાસે જવું. જો ફરીથી ઋતુ આવે તો ઉપર પ્રમાણે ફરી સાત દિવસ સુધી તે દવા આપવી. ત્રણ વખતમાંજ ઘણેભાગે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. સેંકડે પંચાણુ ટકાને ફાયદો થયેલો છે.

પુરુષપરીક્ષા:—પુરુષના પીશાબથી જવ ઉગે અને પાછા કરમાઈ જાય અથવા બળી જાય અથવા નજ ઉગે તો તેનો સવારમાં ઉઠતી વખતનો પીશાબ લઇ લેવો. તેમાં તોલાભાર તેજાબ નાખવો. તેજાબ નાખવાથી પીશાબ ચોખ્ખા પાણી જેવો થઇ જાય તો જાણવું કે તેનું વીર્ય શુદ્ધ છે. જો પિશાબમાં ફોદાફોદા જણાય અથવા દોરા જેવા રેસા જણાય તો તેને ધાતુ-સ્ત્રાવ થાય છે, માટે તેને ધાતુપુષ્ટિની દવા નીચે મુજબની આપવી; અને તેમાં દહીં જેવી ગાંઠો થાય તો તેનું વીર્ય કાચું છે, એમ જાણવું. તેના અંડકોશની એક ગોળી અથવા બન્ને નબળી હોય તો તે અસાધ્ય રોગ છે.

ધાતુપુષ્ટિના ઉપાયો:—(૧) શિરોડીનો ચુનો તોલા ૫ અને આકડાનું દૂધ ૪૦ તોલા, તેને ગજપુટ આગ દેવી. તેની ભસ્મ એકથી બે રતી નાગરવેલના પાનમાં અથવા મધમાં રોજ સવારે આપવી. તેલ, મરચું, ખટાઇ વગેરે ન ખાવું, સ્ત્રીસંગ ન કરવો, અગ્નિ પાસે બેસવું નહિ, ગરમા-ગરમ પીણાં પીવાં નહિ તેમજ ગરમ કે કોઇ અતિ ટંડી ચીજ ખાવી નહિ. દવા પંદર દિવસ ખાવી અને ઘી-દૂધ પચી જાય તેટલું ખાવું. (૨) પાણી જેવું વીર્ય થઇ ગયું હોય તેને માટે અફીણ દશઆની ભાર, વછનાગ શોધેલો દશઆની ભાર, ધોળી કરેણનું મૂળીઉં બાળી તેની રાખ દશઆની ભાર, ચણીઉં દશઆની ભાર; ઉપરની ચીજો વાટી ભેળવીને તેને રાસ્નાની સાત ભાવના આપવી. પછી અક્કલકરો દશઆની ભાર, ભાંગનાં બી દશઆની ભાર, ભાંગરો ધોળો દશઆની ભાર, ગોળ દશઆની ભાર, કરંજ બી દશઆની ભાર, શોધેલાં ઝેરકચોલાં દશઆની ભાર, ધતુરા-નાં બી દશઆની ભાર અને સમુદ્રશોષ દશઆની ભાર, તે બધી દવાઓને વાટી ઉપરની દવામાં ભેળવી દેવી. પછી આદુના રસની સાત ભાવના આપવી. પછી નાગકેસર દશઆની ભાર, તજ દશઆની ભાર, તમાલપત્ર દશઆની ભાર, અજમોદ દશઆની ભાર અને જાયફળ દશઆની ભાર, એ બધી ચીજો વાટીને ઉપરની દવામાં ભેળવવી. પછી ખસખસનાં ડોડવાંના પાણીની સાત ભાવના આપવી. પછી મધ સાથે મેળવી તે બધાની ચણી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેને સોના-ના વરખવાળી થાળીમાં ફેરવી તેના ઉપર વરખ ચઢાવી છાંયડે સૂકવી દેવી. પછી તે એક ગોળી ગાયના દૂધ સાથે સવારમાં આપવી. આ દવા એકવીસ દિવસ ચાલુ રાખવી. દૂધ ગરમ કરી પીવા જેવું ટંડુ કર્યા પછીજ વાપરવું. પરહેજી ઉપર પ્રમાણે પાળવી.

ઊર્ધ્વવાયુ યાને ઉલટીમાં ઝાડો આવે તે ઉપર:—પારો (પારી નહિ પણ પારોજ) તોલા

૮૦, તેને જાડા લુગડામાં સાત વાર ગાળવો અને તે દરદીને જાજરૂમાં બેસાડી પાઇ દેવો. તરતજ અધોવાયુ થશે, અને તે માણસને આરામ થઇ જશે. આથી કોઈપણ નુકસાન નથી તે અજમાવેલું છે.

ઉંચેથી પડવાથી છાતી અથવા પડખામાં લોહી મરી જવાથી શૂળ થતું હોય તથા શ્વાસ પણ ન લેવાતો હોય તેને માટે ઉપાય:—મોરની અધાર અથવા તે ન મળે તો કબુતરની અધાર શેર બે, તેને ગોમૂત્રમાં માટીના વાસણમાં ખદખદાવવી. કળીચૂનાના જાડા પાણીમાં લઠ્ઠાના લુગડાને બોળી સૂકવી દેવું અને એક શેર રૂનો પીંજારા પાસે પોલ કરાવવો. પહેલાં ઉપરની દવાવડે રોગીને કમરથી બગલ સુધી ચારે બાજુ જાડો લેપ કરવો અને તેના ઉપર રૂનો પોલ ચોટાડવો. તેના ઉપર ચૂનાવાળું કપડું સહેજ ભીનું હોય તેના ચાર આંટા બરાબર મજબૂતીથી તે જગાએ વિંટી લેવા. દવા કોઇ પણ જગાએ ખુલ્લી રહેવી ન જોઇએ. ઇંટ અથવા માટીના વાસણમાં છાણાંની આગ ભરીને શેક કરવો. જ્યારે તેને દસ્ત અથવા ઉલટીદ્વારા મરેલું લોહી બહાર નીકળવા માંડે કે તરત શેક બંધ કરવો અને દવા પણ ઉખાડી નાખી લૂછી નાખવું, પાણીથી ધોવું નહિં. જ્યાં ફોલ્લો પડચો હોય ત્યાં તથા બીજી જગાએ કોપરેલ ચોપડવું. આથી દરદીને જલદી આરામ થશે.

પડખામાં શૂળ માટે અથવા બેન માટે:—આકડાના દૂધમાં ત્રણ વર્ષની જૂની જારને વાટી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી એક ગોળી દરદીને પાણીમાં આપવી; પણ એજ ગોળી દીવેલ સાથે આપવાથી ઉદરવૃદ્ધિનો નાશ થાય છે. આ ગોળી દૂધ સાથે આપવાથી ૭ માસનું જૂનું શૂળ પણ જાય છે.

અતિશૂળ માટે:—ઘોડાની લાદમાં ગરમ પાણી છાંટી તેને કપડામાં ગાળી તેમાં શેકેલી હીંગ નાખીને પાવાથી આરામ થાય છે.

કબજીઆત માટે ફાકી:—હરડે મોટી ૧ શેર અને મીંઢીઆવળ અર્ધો શેર, તેને અઢી તોલા દીવેલથી મોહી નાખી તેને ગરમ રાખ ઉપર શેકી લેવી; અને પછી સિંધવ ૦। શેર લઇ એ ત્રણે ચીજોને ખાંડી ઝીણી ચાળણીએ ચાળી ડબ્બીમાં ભરી રાખવી. રાત્રે સૂતી વખતે પાવલીથી ૭ આની ભાર ગરમ પાણી અથવા દૂધ સાથે લેવી. હરડેને દીવેલથી મોવી નહિ પણ એકલી મીંઢીઆવળનેજ મોવી.

તાવની દવા-ક્વાથ:—નાગરમોથા, ધાણા, લાલ સુખડ, પદ્મક, અરડુસીનાં પાન, સુગંધી વાળો, ઇન્દ્રજવ, ગળો (લીમડાની), ગરમાળાનો ગોળ, કાળી પાટનાં મૂળ, સૂંઠ, કડુ, કરિયાતુ, એ બધી ચીજ બબ્બે તોલા લેવી. બધી ચીજો ભેળવી તેના ત્રણ ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગમાં આઠગણું પાણી નાખી તેને માટીના વાસણમાં ખુલ્લે મોઢે ઉકાળવું. પાંચ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ ક્વાથથી સર્વ પ્રકારના તાવ મટી જાય છે. ક્વાથ સાંજ ઉપર પલાળી રાખી સવારમાં ઉકાળીને પીવો.

લોહીના હરસની દવા:—રસવંતી સોળ ભાગ, લીંબોળીનાં મીજ એક ભાગ, કાથો એક ભાગ, લોધર, ગાજરનાં બી, મૂળાનાં બી એક એક ભાગ, ચાસુ ચાર ભાગ; એ બધી ચીજોમાંથી રસવંતી સિવાયની બધીને બારીક ખાંડવી અને રસવંતીમાં ચારગણું પાણી નાખી પથ્થર અથવા કાચના વાસણમાં (રાત ઉપર) ઘોળી રાખવી. સવારે ધીમેથી પાણી નીતારી લેવું. નીતારેલા પાણીમાં ઉપલી ચીજો નાખવી. પછી તેને કલાઇવાળા વાસણમાં ધીમી આંચે પકવવી. તે ગોળીઓ વળે એવું થાય એટલે ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી લેવી. સાંજ-સવાર એક એક ગોળી પાણી સાથે લેવી. ગરમ વસ્તુ, ખટાશ, શેરડી તેમજ તડબુચાદિ ઠંડાં ફળ ખાવાં નહિ.

મસાવાળા હરસ:—કાંટાળુ માયું તોલો ૧, ફટકડી ૧॥ માસો, કાથો ૩ માસો, હીરાકશી દોઢ માસો, અફીણ ૩ માસો, કપૂર ૧॥ માસો, એ બધી ચીજો સો વાર ધોયેલા ગાયના માખણમાં મેળવીને મસા ઉપર ચોપડવાથી તે મસા નાશ પામે છે.

કાનના સણકાની દવા:—હીંગ અર્ધી રતી, લસણની બે કળી; આદુનો રસ ૧ તોલો, અફીણ અર્ધી રતી, સરસીઉં ૫ તોલા; ઉપલી ચીજો આ તેલમાં નાખી પાણીનો ભાગ બળી ગયા પછી

ગાળીને શીશીમાં ભરી લેવું. તેનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાં. બહુ દરદ હોય તો ગરમ ટીપાં નાખવાં.

હૃદયમાં સોજાની દવા:—પાંચથી દશ કાળાં મરી ચવરાવી ઉપર તાજું ગોમૂત્ર એક તોલો પાંચથી છ દિવસ સુધી પાવાથી આરામ થશે.

જૂની કફવાળી ખાંસી તેમજ વાયુના ગોળાની દવા:—મુસબ્બર, ટંકણખાર, રેવતીની, એ ત્રણે સરખા વજને લઇ અને ઝીણી વાટી વરિયાળીના અર્કમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. સાંજસવાર એકથી બબ્બે ગોળી લેવી.

ચેળ, જૂનાં ગુમડાં, ખરજવું વગેરેનો મલમ:—કાથો તોલો ૧, મેંદીનાં પાન તોલા ૪, કબીલાં (રોહણનાં ફળ) બે તોલા, મોરથુથુ ૧ તોલો, ફુલાવેલી ફટકડી ૧ તોલો, બધાને બારીક વાટી તેલમાં ઘુંટી ચોપડવું. આથી આ દર્દોમાં ફાયદો થશે.

જુની ખાંસી કફવાળી વૃદ્ધાવસ્થામાં હોય તેની દવા:—અરડુશીનાં પાનની રાખ, કેળનાં પાનની રાખ, પરવાળાંની ભસ્મ, સાફ કરેલ શકતગાર, એ ચીજો સમભાગે લઇ ખરલ કરી મધની સાથે ચાર રતી આપવી. દૂધનું સેવન વધારે કરવું અને દવા સવારે અથવા સાંજે આપવી.

મરડાની દવા:—સમુદ્રફીણ એક માસો દહીંમાં મેળવીને ખવડાવવાથી મરડો મટી જાય છે.

પ્રમેહની દવા:—નીચે લખેલી ચીજોનો ઇંદ્રિયજુલાબ આપવો. શરદચીની માસા ૩ અને સુરોખાર માસા ૫, એ બંને ચીજો પાણીમાં વાટી બશેર પાણી તથા એક શેર દૂધ નાખી તે બે ચાર વખતે થઇને પાઇ દેવું. પિશાબમાં બળતરા થાય તો બાવળનાં કુણાં પાન તોલા ૨, ઝીણાં માખણ જેવાં વાટી તેની પોટલી કરી ગાયના શેરેક દૂધમાં ગાળી લઇ કુચો ફેંકી દેવો. તેમાં ત્રણથી પાંચ તોલા સાકર નાખી સવારે પી જવું. ગરમ પ્રકૃતિવાળાએ સાત દિવસ અને વાયુ પ્રકૃતિવાળાએ પાંચ દિવસ પીવું. તેલ, મરચું, ખટાઇ ન ખાવી.

પીશાબમાં બળતરા ન હોય પણ પરૂ કે પીશાબમાં પહેલાં કે પછી કે વચ્ચે ધાતુ જતી હોય, તેણે લીમડાની અંતરછાલ, તાલમખાના, બાવળનો ગુંદર, એ ત્રણે અર્ધો શેર લેવું. બાવળના ગુંદરને ઘીમાં તળવો. બીજી ચીજોને ઝીણી ખાંડી નાખવી. તેની અર્ધા તોલાની પડીકીઓ કરવી. તે પડીકી પાણી સાથે સવારમાં એકતાળીસ દિવસ સુધી લેવી. પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તો ચણાનાં છોડાં પાંચ તોલા ભીંજવી તેના પાણી સાથે લેવી. આ દવાથી પ્રમેહ નિર્મૂળ જાય છે.

ટાઢા ધનુર્વા ઉપર:—ટાઢો ધનુર્વા ઉપડયો હોય તેને કાંટાશેરીઆનાં મૂળ તોલા પા થી અર્ધો સુધી ને જુવારના દાણા જેટલું અફીણ તેને આપવું. તેનાથી ધનુર્વા બેસી જાય છે અને ચમક ઉપડી હોય તથા રાડીયો ધનુર્વા (બૂમો પાડે તે) હોય તો ખાજવણીનાં મૂળ અર્ધો તોલો અને ચણાભાર અફીણ મેળવીને પાઇ દેવાથી આરામ થાય છે.

છોકરૂં ભરાઈ ગયું હોય તો:—હરણનાં શીંગડાંના ગાભાને બાળીને પાવલીભાર રાખ તેની માતાના ધાવણમાં પાવાથી આરામ થાય છે.

મરણ વખત શ્વાસ ઉપડયો હોય તો:—ઉપલી રાખ અર્ધાથી રૂપીઆભાર પાણી સાથે આપવાથી બેસી જાય છે.

મુંઝારાની દવા:—(જેમાં ઉધરસ સાથે લોહી પડતું હોય તેની) આસોંદરા(આશેતરીનાં)નાં મૂળ અર્ધો તોલો, સાબરશીંગાનો ભૂકો, ગધેડાનું લીંડુ, એ બધાની પોટલી બાંધી તેને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવી. ઉપરની ચીજો અર્ધા તોલાથી બે તોલા થાય ત્યાંસુધી વાંધો નહિ. પાણી એક તોલો રહે એટલે ઉતારીને પાવું. આથી દરદીને તરત આરામ થાય છે. ઘણા દર્દીઓ ઉપર આ અજમાવેલો છે.

આંખના રોગ ઉપર:—કાળો સુરમો ૧ તોલો, લીલું ખાપરીયું ૧ તોલો, તુળસીના પાનનો રસ અર્ધો તોલો, ભીમસેની (બરાસ) કપૂર અર્ધો તોલો, મોતીનો દૂધમાં પકાવેલો ભૂકો બેઆની ભાર તથા મોચરસ, ટંકણખાર, ધોળાં મરી, શંખની નાભી, બીલીનો રસ, કોઠાનાં બીયાં, ઉનના ડુચામાં રાખી ફુલવેલી ફટકડી, મનશીલ, પરવાળાં, એ બધી ચીજો પા પા તોલો લઇ એ સર્વે

માતાના ઉદરમાં વાયુ છે. છોકરી જીવે પણ છોકરો ન જીવે તેમને માટે પણ આ દવા ઉપયોગી છે.) આસંધ, પીંપર, જીરૂ, ઇંદ્રજવ, અજમોદ, રતાંધળી, મરી, ઓથમી જીરૂ, કડાછાલ, સિંધવ, સાંઢના લીંડાની રાખ, સૂંઠ, દારૂહળદર, ભેંસો ગુગળ, અજમો, હરડાં, બેડાં, આમળાં અને ગળીનાં પાન, એ દરેક સવા સવા તોલો લઇ તે બધાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને ગર્ભાવસ્થા પહેલાં એક મહીના સુધી મધ સાથે રોજ સવારમાં આપવું. ખાટું, તીખું, તેલ, હીંગ, ગોળ અને શેરડી તથા અતિ ગરમ અને અતિ ઠંડી એવી ચીજો ખાવી નહિ. પથ્ય પાળીને દવાનું સેવન કરનારનાં બાળકો ઇશ્વરકૃપાથી જીવતાં રહે છે.

સ્ત્રીઓના પ્રદરની દવાઃ—ઉંદરની લીંડીઓ ૦ાા તોલો વાટીને મધની સાથે સાત દિવસ સુધી ચટાડવી. તેલ, મરચું, ખટાઇ ન ખાવી.

વિંછીની દવાઃ—(૧) પીપળાની પોપડી (ગોળ ફળ-સૂકાં કે લીલાં) ચલમમાં ભરીને એ દમ મારવાથી વિંછી ઉતરી જાય છે. (૨) ખોડી અઘાડીનાં પાન હાથમાં ચોળીને રસ કાઢી જ્યાં સુધી ચઢ્યો હોય ત્યાંસુધી ઉપર લીટા કાઢવા, એટલે તે ઉતરવા માંડશે. છેવટે ડંખ ઉપર રસ ચોળવો. (૩) ગરમાળાની શીંગનું બી ઘસીને ડંખ ઉપર ચોઢી દેવું, એટલે ઝેર ચૂસી લીધા પછીજ તે ઉખડી પડશે.

દિવસે ઓછું સૂઝતું હોય અને રાતે બીલકુલ સૂઝે નહિ તેને માટે દવાઃ—હળદર, દાંત હળદર, ચમેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાંચે અંગ (પાન, ફૂલ, છાલ, ફળ અને મૂળ) સમાન વજને લેવાં. ગાયના છાણના રસમાં તેને બારીક સૂરમાની પેઠે ખરલ કરી તેની પાણીમાં ગોળી કરવી. રાત્રે સૂતી વખતે તે ગોળી ઘસીને આંખમાં આંજવી.

ગરોળીનો ગલ ખાધામાં આવે તોઃ—એક એક તોલો ઘોડીનો પિશાબ મટતાં સુધી પીધા કરવો.

બળદને ખાંધ પડી હોય તોઃ—આકડાના અંગારાને તેલથી ઓલવી નાખી તેનો મલમ કરી ખાંધ ઉપર રાત્રે ચોપડવો; તેમજ ગાય અથવા ભેંસના આંચળના જખમ ઉપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

ઢોર બંધાઈ ગયું હોય અથવા તેને આફરો ચઢ્યો હોયઃ—ઢોરના સળેખમ ઉપર કોથળાને બાળીને તેનો ધુમાડો આપવાથી નાકમાંથી પાણી નીકળી મટી જાય છે. આફરો ચઢ્યો હોય તો બે મૂઠી રાફડાની માટી લઈ તેને ઢોરનાં ગલોફાંમાં અંદર ઘસવાથી તેનો આફરો ઉતરી જાય છે.

શીળસ (ચામડી ઉપર જાડું દગડું બંધાય છે તે ઉપરઃ—ગુલાબનું તેલ (તેલમાં એકતાળીસ દિવસ ગુલાબનાં ફૂલ નાખી હલાવતા રહેવાથી થાય છે.) અને સીરકો ચોપડવાથી મટી જાય છે.

સફેદ કોઢ માટેઃ—માલકાંકણી શેર એક ગોમૂત્રમાં ચાળીસ દિવસ ભીંજવવી. ત્યાર બાદ તેને બહાર કાઢી સૂકવીને તેની ફાકી તોલો તોલો ચાળીસ દિવસ લેવાથી આરામ થાય છે.

માથાની તાલ ઉપરઃ—જૂના લાકડા ઉપરના બિલાડીના ટોપને બાળી તેલમાં મલમ કરીને ચોપડવાથી તાલ જાય છે.

છોકરો થવાની દવાઃ—મોરપીંછના સાત ચાંદલાને ઝીણા કાતરીને કચરી જૂના ગોળ સાથે મેળવી સાત ગોળી વાળવી. ગર્ભ રહ્યા પછી એકવીસ દિવસ બાદ સાત દિવસ સુધી સવારમાં ખાવાથી છોકરોજ થશે.

ગરમી પ્રમેહ-પ્રદર ઉપરઃ—નાના પાનની દૂધી અર્ધો તોલો અને પાંચ-સાત કાળાં મરી, ચણાનાં ફોતરાંના કસવાળા નવટાંક પાણીમાં વાટીને ખાંડ નાખી સાત દિવસ શરદાઈ પીવડાવવી, અને ઠંડો પ્રમેહ હોય તો ઉના પાણીમાં મધ નાખીને પાવાથી આરામ થાય છે.

વા ઉપર, મંદાગ્નિ ઉપર, કબજીયાત તથા તાવ ઉપરઃ—કાળા ધતુરાનાં બી એક

તોલો, રેવંચી ાા તોલો, સૂંઠ ૧/૪ તોલો, બાવળનો ગુંદર બેઆનીભાર, કુંવારપાઠાનો ગર્ભ દશ તોલા, એ બધાને ખરલ કરવું. જ્યારે ગોળી વળે એમ થાય ત્યારે મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. રોજ બે ગોળી આપવી.

ચોથીઆ તાવની દવા:—જાયફળ અને કાચી ફટકડી, એ બેઉને બાળી ખરલ કરી શીશીમાં રાખવી. તાવ આવ્યા પહેલાં બે કલાકે સાકરની વચ્ચે વાલભાર દવા નાખી ફાકી જવી.

મરડા ઉપર:—ઉમરડાના ફળને વાટી દહીં સાથે આપવાથી મરડો મટે. ઉમરડો ન મળે તો રાળને વાટી વાલભાર દહીં સાથે ત્રણ દિવસ આપવાથી મરડો મટે.

કાનમાં પરૂ વહેતું હોય તો:—કોડીની રાખ તથા સમુદ્રફીણનો ભૂકો બેમાંથી ગમે તે નાખવાથી વહેતું પરૂ તથા ગુમડું વગેરે બંધ થાય છે.

વાના સણકા:—કાનમાં આવતા હોય તો બ્રાન્ડી દારૂનાં ટીપાં નાખવાથી બંધ થાય છે.

ખસની દવા:—ઘી ગરમ કરીને અંદર ગંધક નાખી તેનાથી ચોથા ભાગનો બરાસકપૂર નાખી મલમ કરીને ખસ ઉપર ચોળવાથી મટી જાય છે.

ધાતુનું પાતળા પડવું અને ધાતુક્ષય ઉપર:—ધોળી મુસળી, મુગલાઇ દાણા અને બહુફળી, એ ત્રણે વસ્તુ સમાન વજને લઇ ચૂર્ણ કરી આઠ દિવસ દૂધમાં પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તેલ, મરચું ને ખટાઇ ન ખાવું.

૧૮૧—અપસ્માર રોગનો અનુભવેલ ઉપાય

આવા પવિત્ર અને પાવનકારી ઘી ઉપર કદી પણ અવિશ્વાસ કરવો જોઇએ નહિ. રાજા કે પ્રજા, વૃદ્ધ કે જુવાન, સ્ત્રી કે પુરુષ દરેકને માટે તેનો ઉપયોગ ફાયદાકારક છે. મેં જોયું છે કે, જેમને કોઢની શરૂઆત થતી હતી, જેમના માથાના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા, તેમનામાં નવજીવન આવ્યું અને તેમનું શરીરજ બદલાઇ ગયું. આ અસત્ય વાત ન માનતા, સાચેજ તે પ્રત્યક્ષ ફળદાયક છે. એક વખત હું ખંડવા પ્રાંતના એક ગામમાં ગયો હતો. ત્યાં એક દર્દીએ મને બોલાવવાથી હું તેની પાસે ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં હું ટ્રેનના જે ડબામાં બેઠો હતો ત્યાંજ પહેલાંથી એક સંન્યાસી બેઠા બેઠા અન્ય સજ્જનો સાથે વાદવિવાદ કરતા હતા. હું તો એક બાજુ બેસીને તેમની વાતો સાંભળવા લાગ્યો. તે વાતો કોઇ રોગ મટાડવાવિષેની ચાલતી હતી. સ્વામીજીએ કહ્યું:–'હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, આ ઔષધિથી માનસિક અને શારીરિક સઘળા વ્યાધિ દૂર કરીને માણસ જીવનમાં અપૂર્વ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.' આ ઔષધિ શી હતી, તે મને ખબર ન હતી. તેનું નામ મારા આવ્યા પહેલાં દેવાઇ ગયું હતું; પણ આ ઔષધિ જાણી લેવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. હવે હું પણ ધીમે ધીમે મહારાજની પાસે ગયો અને જણાવ્યું કે, ગુરુજી! જેનાથી શારીરિક અને માનસિક યાતનાઓ નાશ પામે છે એવી એ કયી દિવ્ય ઔષધિ છે? સાધુ પરમદયાળુ, શ્રદ્ધાળુ, ચતુર અને ઇશ્વરભક્ત હતા. વળી વેદને જાણનારા વ્યાકરણી હતા. તેમણે કહ્યું કે, તમે તેને પૂછીને શું કરશો? એટલે મેં હાથ જોડીને તેમને વૈદ્યકસંબંધીનો મારો પણ કંઇક પરિચય જણાવીને કહ્યું કે, મહારાજ! હું એ ઔષધિને લોકોના સદુપયોગમાટે ફેલાવીશ. કોણ જાણે શાથીયે હું તેમનો પ્રેમપાત્ર બન્યો. વૃત્તાંત લાંબું છે, તેમણે પેલા સજ્જનો આગળ કહી બતાવેલી ઔષધિ મને વિસ્તારપૂર્વક કહી હતી. તેજ શબ્દેશબ્દ નીચે રજુ:કરૂં છું:—

ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર (૨૦ તોલા), ગાયનું મૂત્ર ૫ તોલા, ગાયના છાણનો રસ ૨ાા તોલા, ગાયનું સારૂં દહીં ૧૧ તોલો, ગાયનું ઘી ૧૦ માસા અને મધ ૪ માસા, એ બધાને મેળવીને કાચના કે માટીના વાસણમાં ઘુંટીને એકરસ કરી લેવું. ત્યાર પછી સૂર્યોદયસમયે સ્નાનાદિથી પરવારી સ્વચ્છ થઇને સૂર્યનારાયણ તરફ મુખ રાખીને ભગવાનનું ધ્યાન કરીને પી જવું. એમ

હમેશાં નિયમસર કરતા રહેવાથી મનુષ્યના રોગમાત્ર છૂમંતર થઇ જાય છે. જ્યાંસુધી માણસ આ પ્રયોગ, કરે, ત્યાંસુધી તેણે થોડી ઘણી પરહેજી પાળતા રહેવું. અસ્તુ. મહારાજે મને એમ પણ કહેલું કે, તેમાં બ્રાહ્મીનો રસ પણ મેળવી શકાય છે અને મોતીની ભસ્મનુ પણ તેની સાથે સેવન કરવાથી અપૂર્વ ફાયદો થાય છે. આનું સેવન કરનાર માણસ ઈશ્વરભક્ત, દયાવાન અને સત્યવાદી હોવા છતાં પણ તે જ્વરથી પીડાતો હોય, વિનાશકારક રોગોથી ગ્રસ્ત હોય અને જીવનથી નિરાશ થઇ ચૂકયો હોય તો તેણે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને આ ઔષધિનું ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં સેવન કરવું. જો આનું પાચન ન થાય તો પછી આ પ્રયોગ કરવો નકામો છે. વગેરે વગેરે. વૈદ્યકવિષે મહારાજશ્રી સાથે બીજી અનેક વાતો થઇ. અંતે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, મેં જે પ્રયોગ તમને બતાવ્યો છે તે અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર પણ અચૂક પરિણામદાયક છે. મંદ અને ભ્રષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને તો તે નિર્મળ જ્ઞાન દેનાર છે. હું બીજી પણ એક વાત સાંભળીને આનંદ પામ્યો. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, આની વડે ઘી :પણ તૈયાર કરી શકાય છે. તે ઘણું કલ્યાણકારક છે. તે વિષે તમે 'વૈદ્યક'માં જોજો. બસ માત્ર આટલી ચર્ચા થઇને સમાપ્ત થઇ; કેમકે એટલી વાતોમાં તો મારૂં ગામ આવી પહોંચ્યું. હું મહારાજની આ અદ્દ્ભુત યોજનાઓમાં એટલો બધો મસ્ત થઈ ગયો હતો કે મને મહારાજનું નામ દામ પૂછવાનું પણ ભાન ન રહ્યું. તેઓ કયાંથી આવ્યા ને કયાં જાય છે, તે પણ કશું પૂછવાનું યાદ ન રહ્યું. ન તો મારૂં સરનામું કહેવાનો પણ ખ્યાલ રહ્યો અને વિચારમાં ને વિચારમાં બહાર નીકળ્યો. ગાડી ઉપડી ગયા પછી યાદ આવ્યું એટલે ખેદ કરતો કરતો ઘેર આવી ગૃહકાર્યમાં સામેલ થઇ ગયો. પણ મેં મહારાજના બતાવેલા ઉપાયો એક પુસ્તક ઉપર લખી લીધા હતા. આજ કેટલાંક વર્ષ (દશ વર્ષ) પછી જયારે હું આ વિષય ઉપર લેખ લખવા બેઠો, ત્યારે અચાનક મહારાજે બતાવેલા પ્રયોગનો ખ્યાલ આવ્યો; એટલે મેં તે જેમનો તેમ આપ સૌની સમક્ષ રજુ કરવાની હિંમત કરી છે. મેં આજપર્યંત આનો અનુભવ નથી કર્યો, મને તે ખ્યાલમાં પણ રહ્યું ન હતું. આશા છે કે, જે મહાશયો આ પ્રયોગ કરે અને જે પરિણામ આવે તે મને જણાવશે તો ઘણોજ ઉપકાર થશે. આ પ્રસંગમાં મેં ઘણીખરી વાતો લખી નાખી છે, કયાંક કયાંક મહાકઠણ ઔષધિઓ પણ લખી છે. નિવેદન એટલુંજ છે કે, જો કોઇ મહાશય આ પ્રયોગ જાતે ન કરી શકે તો કોઇ વૈદ્ય પાસે તૈયાર કરાવે. સંસારમાં અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ છે, પણ જે જે મળી આવે છે અથવા માલમ પડે છે, તેનો માણસ વિશેષ ઉપયોગ કરી શકે છે. આમાં ઘણી ઔષધિઓ વંશપરંપરાગત અનુભવાતી આવેલી પણ લખેલી છે. મેં પણ મારા અનુભવની ઔષધિઓ લખી છે અને ભગવાનને આદરપૂર્વક સાનંદ પ્રાર્થના કરૂં છું કે, હે દયામય કરુણાનિધાન! આ ઔષધિઓથી લોકોનું જરૂર કલ્યાણ થજો. મારો લખેલો કોઇ પણ ઉપાય કોઇ પણ માનવના ઉપયોગમાં આવશે તો મારૂં જીવન સફળ સમજીશ.

('કૈલાસ'ના તા-૨૧-૩-૨૭ના અંકમાંથી અનૂદિત લેખકઃ-પં૦ મુરલીધર પરસાઈ વૈદ્ય)

૧૮૨—ભોજન

ભોજનસંબંધી અજ્ઞાન અને ઋતુ તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી પેટમાં અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી દસ્ત સાફ આવતો નથી અને બંધકોશ અથવા કબજીઆત થાય છે. સર્વ કોઇ જાણે છે કે, દસ્ત સાફ ન આવવાથી અને પેટના વિકારોને લીધેજ માણસને અનેક જાતના સાધારણ તેમજ ભયંકર રોગો થાય છે. ડૉક્ટર કે વૈદ્યની પાસે જઇએ છીએ તો તે પ્રથમ એમજ પૂછે છે કે, દસ્ત સાફ આવે છે કે નહિ.

દસ્ત સાફ આવતો હોય તો રોગજ ક્યાંથી થાય? પ્રથમ તે દસ્ત ઉતારવાનીજ દવા આપે છે, અથવા જે રોગની દવા આપે છે તેના ભેગી દસ્તની દવા ભેળવી આપે છે. દસ્ત સાફ આવવાથી રોગ પણ શાંત થાય છે. જો રોગ વધારે થાય છે, તો તેને મારી હઠાવવો વૈદ્ય કે ડૉક્ટરને પણ ભારે થઇ પડે છે. કોઇ પણ રોગ પેટના વિકારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

કબજીઆત રહેવાથી આંતરડાં બરાબર કામ કરતાં નથી અને આંતરડાં બરાબર કામ કરતાં નહિ હોવાથી પાચનક્રિયા સારી થતી નથી, તેનાથી લોહી અને વીર્ય સારૂં થતું નથી; લોહીમાં બગાડ થવાથી ફોલ્લા, ખસ વગેરે દર્દ, પાંસળીમાં શૂળ થવું, હાડકાંમાં પીડા થવી, કૉલેરા વગેરે જેટલા રોગો છે, તે બધા પેટના વિકારથી થાય છે; પરંતુ માણસ અજ્ઞાનતાને લીધે તે તરફ કંઇ પણ ધ્યાન આપતો નથી; અને તેને સાધારણ સમજીને મહાન રોગોમાં સપડાઇ દુઃખ ભોગવે છે.

કબજીઆત એ બહુજ ભારે દર્દ છે, તેથી તેનાથી હરઘડીએ બચવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. આપણા દેશમાં કોઇ પણ ઘર આ રોગવિનાનું રહ્યું નથી. દરેક ઘેર કોઇ ને કોઇ માણસને આ રોગની ફરિયાદ હોય છેજ; તેથી આ રોગને સાધારણ નહિ સમજતાં તેના ઉપાય સર્વેએ કરવાજ જોઇએ.

માણસે નિરોગી અને દીર્ઘાયુ થવાનો આ એકજ સરળ ઉપાય છે કે રોજનો આહાર–વિહાર વિચારપૂર્વકજ કરવો અને ઋતુ તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે ભોજન કરવું.

ઉપરની રીતે ભોજન નહિ કરવાથી મનમાં ગ્લાનિ પેદા થાય છે, અપ્રસન્નતા રહે છે, શરીરમાં સુસ્તી, બેચેની, કોઇ પણ કામમાં મન ન લાગવું, માથું દુઃખવું, નિર્બળતા, મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ–વિકલ્પ થવા, ખરાબ વ્યસનો તરફ મનનું જવું વગેરે અનેક પીડાઓ થાય છે; પણ માણસ જાણતો નથી કે, આનું કારણ શું છે?

યકૃત અને પ્લીહા, હૃદય તથા ફેફસાં ઉપર કબજીઆતની ખરાબ અસર થાય છે, વીર્યમાં પણ અનેક વિકારો પેદા થાય છે. પ્રમેહ, સ્વપ્નદોષ, હરસ વગેરે સામાન્ય તેમજ ભયંકર રોગો પણ આજ કારણે થાય છે. રોજ દસ્ત સાફ ન આવવાથી પેટમાં મળ એકઠો થાય છે, તેથી દુર્ગંધવાળો વાયુ લોહીમાં મળી આખા શરીરમાં ફેલાઇને શરીરને રોગી બનાવે છે; આ રીતે કબજીઆતથીજ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, વૃદ્ધ, એ બધાંને પેટનાજ વિકારથી રોગ થાય છે; પરંતુ જ્યાંસુધી તે રોગ શરીર ઉપર પૂરેપૂરો જામી જતો નથી, ત્યાંસુધી લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે તેની પરવા પણ કરતાં નથી; તેથી દસ્ત હમેશાં સાફ આવે એ અત્યંત જરૂરનું છે. હમેશાં બરાબર પચી જાય તેવું ભોજન કરવું જોઇએ. કેમકે—

ભોજનના અજ્ઞાનથીજ કબજીઆત થાય છે. જરૂર કરતાં વધારે ભોજન કદાપિ કરો નહિ. ભૂખ્યા રહેવા જેટલું બહુજ ઓછું ભોજન પણ કરો નહિ. જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ કદી ખાઓ નહિ.

શરીર તંદુરસ્ત હોય તો તેથી પણ વધારે બળવાન થવા માટે ભૂલે ચૂકે પણ નકામી દવાઓ

કે પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ખાતા નહિ. જે પદાર્થો પુષ્ટિ આપનારા છે, તેમાંના ઘણા ખરા કબજીઆત કરનારા હોય છે. વધારે મસાલા ખાવા તે પણ હિતકારક નથી.

શરીરના પોષણમાટે જેટલા ખોરાકની જરૂર હોય છે, તે પચાવવા માટે રોજ પાંચ જાતના રસ પેદા થાય છે; અને તે ખોરાકને પચાવી તેનું લોહી વગેરે બનાવી શરીરને પોષણ આપે છે. પરંતુ અનેક પ્રકારના મસાલાવાળું સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોવાથી માણસ ખૂબ ખાય છે, ત્યારે તે પચાવવા માટે રસ ઓછો પડવાથી બરાબર પચી શકતું નથી; કેમકે પાચક રસ ઉત્પન્ન કરનાર પેટ વધારે ભરાવાથી તે પોતાનું કામ બરાબર કરી શકતું નથી. તેથી પાચક રસ ઓછો થવાથી તેમજ પચવામાં વાર થવાથી મળ સૂકાઇને આંતરડાંમાં જામી જાય છે; એટલે તે બહાર નીકળવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેથી દસ્ત સાફ નહિ ઉતરતાં તે સૂકાયેલો મળ આંતરડાંમાં એકઠો થઇ તેમને કમજોર બનાવે છે. આ રીતેજ કબજીઆતમાંથી વધીને બીજા રોગો પેદા થાય છે.

નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી અથવા શરીરના પોષણપૂરતા ખોરાક કરતાં ઓછો લેવાથી પણ શરીરનાં યંત્રો તેમનું કામ સારી રીતે નથી કરતાં, તેથી પણ મળ સૂકાઇને એજ દશા થાય છે. જરૂરવિનાના પુષ્ટિકારક ખોરાકો લેવાથી પણ આંતરડાં તે પચાવવાને અશક્ત થાય છે અને તેથી કબજીઆત થાય છે.

તેથીજ કુદરતે શરીરને નિરોગી રાખી પોષણ કરનારા પદાર્થો સારી રીતે પચે તેટલા માટે તેની સાથે બીનજરૂરી પદાર્થો પણ ભેળવી દીધેલા છે.

જેમકેઃ-ઘઉં અને તેની ઉપરનાં છોડાં. સર્વ કોઈ જાણે છે કે, ઘઉંનો લોટ જેટલો જાડો તેટલો જલદી પચે છે. ઘઉંનો મેદો જેટલો વધારે બારીક તેટલોજ વધારે સમય તેમાંથી બનાવેલી ચીજો પચવામાં લાગશે. માંદા માણસોને જલદી પચે તેટલા માટે ઘઉંનાં ફાડીયાંજ ખવડાવે છે. ઘઉંના લોટ કરતાં મેદો પચવામાં વધારે ભારે છે; તેજ પ્રમાણે મગ, અડદ અને મસુરની છોડાં વિનાની દાળ પચતાં વધારે વાર લાગે છે; અને છોડાંવાળી જલદી પચી જાય છે. કુદરતે કોઇ પણ પદાર્થ અને તેનો કોઇ પણ ભાગ નકામો બનાવ્યો નથી. તેથી બને ત્યાંસુધી કબજીઆત કરનારા પદાર્થોનું સેવન નહિ કરવું જોઇએ.

કોઇ કહેશે કે, સઘળા પદાર્થ ખાવા માટેજ બનાવેલા છે તો શામાટે ન ખાવા? માણસ કુદરતના નિયમો પ્રમાણે ઋતુ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને હમેશાં તેનું સેવન કરે તો કંઇ નુકસાન નથી; પરંતુ વાત એવી છે કે, લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે જે ભાવ્યું તે ખાધાંજ કરે છે. તેમને નથી હોતું ઋતુનું ભાન કે નથી થતો પ્રકૃતિનો વિચાર કે અમુક વસ્તુ નુકસાન કરશે. અનેક દર્દીઓ વધવાનું બસ આ એકજ કારણ છે.

કેટલાક તમાકુ, સીગારેટ, બીડી વગેરે પીએ છે અને કહે છે કે, તેનાથી દસ્ત સાફ આવે છે. તમાકુ ખાઇને દસ્ત સાફ ઉતરવાની આશાએ તેઓ જાજરૂ જાય છે, પણ તેઓ જાણી જોઇને પોતાને હાથેજ પોતાના પગમાં કુહાડી મારી રહ્યા છે. ભવિષ્યમાં તેમને તેથી ખૂબજ નુકસાન થવાનું છે, કેમકે આ બીનજરૂરી વસ્તુઓથી પણ કબજીઆત થાય છે; પરંતુ તેની તેમને કંઇ ખબરજ નથી.

વીર્યની નબળાઇથી તેમજ વધારે વિષયસેવનથી પણ પાચનશક્તિ ઓછી થાય છે. તેમને પણ કબજીઆત અને અજીર્ણ થાય છે; તેથી ઉપર લખેલી કબજીઆત કરનારી ખોટી આદતોને છોડી દેવી જોઇએ.

કબજીઆત દૂર કરવાના સરળ ઉપાય

અનેક પ્રકારના ભારે પદાર્થો જમવાથી કબજીઆત થઇ હોય તો મસાલા અને ભારે પદાર્થો ખાવાના છોડવા જોઇએ. બને ત્યાંસુધી સાદું ભોજન અને ફળનું સેવન કરવું જોઇએ, શાકભાજી જરૂર ખાવી અને ભોજન હમેશાં સારી પેઠે ચાવીને કરવું જોઇએ.

નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી તથા ઓછું ખાઇ ભૂખ્યા રહેવાથી કબજીઆત થઈ હોય તો

આંતરડાંમાં એકદમ દાખલ થાય તેવું બહુજ હલકું ભોજન જેવું કે-ખીચડી, દાળ, જૂના ચોખાનો ભાત, ખીર, દૂધ વગેરે લેવું જોઇએ.

નિયમસર ભોજન ન મળવાથી આંતરડાં ખાલી હોઇને સંકોચાઇ જાય છે અને ભૂખથી વાયુ કુપિત થઇને આંતરડાંના મળને સૂકવી દે છે; તેથી આંતરડાંમાં ફેલાઇને સૂકાયેલા મળને કાઢી નાખે એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું લાભકારક છે. વધારે પૌષ્ટિક વસ્તુઓ તથા ઔષધિઓ ખાવાથી કબજીઆત થઇ હોય તો ઘઉંનાં ફાડીઆં, છોડાં સાથે મગની દાળ, ચોળાફળી, પાલખ, બથવો (ચીલ), મેથી વગેરેનું શાક, લીંબું અને તાજાં ફળ ખાવાં જોઇએ.

વધારે પાન ખાનારા, તમાકુ ખાનારા-પીનારા તથા સીગારેટ-બીડી પીનારાઓને કબજીઆત થાય તો તેમણે તેનું સેવન ઓછું કરવું જોઇએ. વીર્યની નબળાઈથી મંદાગ્નિ થાય છે અને ભયંકર કબજીઆત થાય છે-અર્થાત્ કબજીઆતથી બીજા પણ અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેને માટે વિષયનો ત્યાગ કરીને વિષયવિકાર દૂર કરવો અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનારા તથા પુષ્ટિ આપનારા પદાર્થોનું સેવન કરવું જોઇએ; પરંતુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે, જેઓ પારો વગેરે એકદમ બળદાયક વસ્તુઓનું સેવન કરે છે, તેઓ પહેલા તો એટલા બધા વિષયાસક્ત થયેલા હોય છે કે આગળ પાછળની કંઈ ખબરજ નથી રાખતા. જ્યારે વીર્ય ઓછું થવાથી અગ્નિ મંદ થઇ જાય છે અને અનેક રોગ થવા માંડે છે, ત્યારેજ તેઓ એકદમ બળવાન બનાવે એવી દવાઓ ખોળે છે.

આ લાલચમાં ફસાઇને તે અજ્ઞાનીઓ શરીરમાં હાથી અને વાઘ સાથે લડવા જેવું બળ પેદા કરવા માટે તે જાતની જાહેર ઔષધિઓનું સેવન કરીને વધારે નુકસાન ભોગવે છે.

એકદમ પારા વગેરેનું સેવન કરવાથી તેમની સ્થિતિ વળી વધારે ખરાબ થાય છે. વળી યાદ રાખવું જોઇએ કે, બળદાયક દવાઓ પચાવવામાટે પણ બળની જરૂર છે, તેથી પ્રથમ તે બળદાયક દવાઓ પચાવવા માટે શરીરમાં બળ પેદા કરવું જોઇએ; અને ત્યારેજ તે દવાઓ ફાયદો કરશે.

આને માટે કુદરતી પદાર્થો(ખોરાક)જ પૂરતા છે. વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારા, વીર્યને પુષ્ટ કરનારા અને વધારનારા ખોરાક લેવા જોઇએ.

જરૂરની સૂચના

કબજીઆત થતાં લોકો આઠમે દશમે દિવસે કે મહીને બે મહીને જુલાબ લીધા કરે છે. કેટલાક તો આઠમે દિવસે જુલાબ લીધાજ કરે છે. આ તેમની જબરી ભૂલ છે. વારંવાર જુલાબ લેવાથી વળી વધારે કબજીઆત થાય છે, ઓછી નથી થતી; અને આંતરડાં દિનપ્રતિદિન નિર્બળ થતાં જાય છે. કોઈ કોઈ તો દસ્ત સાફ લાવવાની દવા રોજ લે છે, નહિ તો તેમને દસ્ત પણ ન ઉતરે.

આવી ટેવ પાડવી એ તંદુરસ્તી માટે અત્યંત હાનિકારક છે. કેટલા બધા દુઃખની વાત છે કે, વૈદકશાસ્ત્રનું કંઇ પણ જ્ઞાન ન હોવાથી મનુષ્ય પોતાને હાથેજ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જુલાબની સઘળી દવાઓ જલદ હોય છે. પ્રથમ તો તે તેની ગરમીથી મળને કાઢી નાખે છે; પરંતુ પાછળથી તંદુરસ્તીને ખૂબ નુકસાન કરે છે.

વારંવાર જુલાબ લેવાથી શરીરના આંતરિક અવયવો નિર્બળ થઇ જાય છે, તથા તેને લીધે આગળ જતાં અનેક રોગ શરીરમાં ઘર ઘાલીને બેસે છે; અને શરીર છૂટે છે ત્યારેજ તેમનો નાશ થાય છે.

("સ્ત્રીચિકીત્સક"ના ઑગષ્ટ ૧૯૨૬ના અંક ઉપરથી અનુવાદ)

૧૮૩–ગુરુ ગોવિંદના પુત્રોનું બલિદાન યાને આર્યસંસ્કૃતિનું ભાન!

ઇતિહાસ પોકાર કરી રહ્યો છે કે, જુલમથી કદી કોઈ જાતિ દબાઈ જતી નથી, ઉલટું એવા પ્રસંગે મરેલી પ્રજામાં પ્રાણનો સંચાર થાય છે. શીખોના દશમા ગુરુ ગોવિંદસિંહે મોગલ બાદશાહના જુલમથી દબાઈ જવાને બદલે શીખ પ્રજાને એક લડાયક કોમ બનાવી દીધી. ગુરુ પોતાનાં આદર્શ ચરિત્ર અને અનુપમ વ્યક્તિત્વના લીધે શીખોમાં ધર્મનું બીજારોપણ કરવા માટે યોગ્ય બની ગયા હતા. તેમણે ધર્મને માટે સર્વસ્વનું બલિદાન કરી દેવાથી અનેક લોકો તેમના અનુયાયી બની ગયા. આ કારણથી મોગલ બાદશાહ ભય પામવા લાગ્યો અને કોઇ પણ પ્રકારે ગુરુ-ગોવિંદનો નાશ થાય, તેવા ઉપાયો વિચારવા લાગ્યો.

ગુરુ આનંદપુર નામના ગામમાં રહેતા હતા. તે ગામને એક દિવસ મોગલસેનાએ ઘેરી લીધું. એકાએક આ હુમલો આવી પડવાથી વીર શીખો ગભરાઇ ગયા, ગુરુ પોતે પણ વિચારમાં પડી ગયા અને થોડા સમયમાટે મુંઝવણમાં પડી ગયા. આટલા ગણ્યાગાંઠયા શીખો લઇને મોગલ-સેના સામે થવામાં આગમાં કૂદીને ભસ્મ થઇ જવા બરાબર હતું; તેમજ પોતાનું સર્વસ્વ દુશ્મનોને આપી દેવા કરતાં મૃત્યુ પસંદ કરવા જેવું હતું. આ બેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તેના વિચારમાં ગુરુ હતા, તેવામાં મોગલો તરફથી સંદેશો મળ્યો કે "જો આ સમયે તમે આનંદપુર છોડીને ચાલ્યા જશો તો તમને કોઇ પણ જાતની હરકત કરવામાં નહિ આવે." ગુરુ ગોવિંદ-સિંહને આ સંદેશા ઉપર વિશ્વાસ બેઠો નહિ, પરંતુ તેમ કર્યા સિવાય અન્ય માર્ગ હતોજ નહિ. બીજે દિવસે સવારે ગુરુએ આનંદપુરમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા માંડયું; પરંતુ મુસલમાનો કદી વચનની કિંમત સમજતાજ નથી. તેમણે વચનનો ભંગ કરી મુઠ્ઠીભર શીખો ઉપર માર્ગમાં હુમલો કર્યો અને તેઓને ઘેરી લીધા. શીખો મોગલો તરફથી આવી આશા રાખતાજ નહોતા, તેઓ એકાએક આ હુમલાથી ગભરાઇ ગયા અને જેને જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. અનેક મોગલોના હાથે કતલ થઇ ગયા. કેટલાકે સતલજ નદીમાં કૂદી પડી પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા. ગુરુ પોતે કેટલાક વિશ્વાસુ સાથીઓ સાથે રૂપનગર તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેમની ધર્મપત્ની કેટલાક સાહસી શિખોને લઇ દિલ્હી રવાના થઇ ગઈ! તેમની માતા ફતેસિંહ તથા જોરાવરસિંહ નામના પોતાના બે પૌત્રોને (ગુરુના પુત્રોને) લઇને પોતાના બ્રાહ્મણ રસોઇયા સાથે તેને ઘેર ગયાં; પરંતુ અહીં તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણે વિશ્વાસઘાત કરીને ઉક્ત બાળક–રત્નોને મોગલ સુબા વજીરખાનના હાથમાં સોંપી દીધા. તેમનાં ઘરેણાંની પેટી પોતાના ઘરમાં રાખી લીધી. વજીરખાનને ગુરુ ઉપર પ્રથમથીજ દ્વેષ હતો. તેને ગુરુના પુત્રો પોતાના હાથમાં આવવાથી બદલો લેવાનો ઉત્તમ અવસર મળ્યો! તેણે વિચાર્યું કે, આ બાળકોનો વધ કરવા કરતાં તેમને મુસલમાન બનાવી દેવાથી ગુરુની આબરૂ-ને વધારે ધક્કો પહોંચશે અને શરમથી ગુરુ ઉંચું મુખ કરી શકશે નહિ."

આવા વિચારથી એક દિવસ તેણે ઉક્ત બંને બાળકોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. યવનોના હાથમાં સપડાયાથી આ બંને ધર્મવીર બાળકોએ કેટલાક દિવસથી ખાધું નહોતું. આથી તેમનાં ગુલાબ જેવાં તેજસ્વી મુખ ચીમળાઇ ગયાં હતાં. જ્યારે તેઓ દરબારમાં આવ્યા, ત્યારે એક મુસલમાન સિપાઇએ વજીરખાનને સલામ કરવાની તેમને સૂચના કરી. જોરાવરસિંહે જવાબ આપ્યો કે "અમે એકમાત્ર અકાલપુરુષ સિવાય કોઇને માથું નમાવતા નથી." એમ કહી અક્કડ ઉભા રહ્યા.

વજીરખાને તે બન્ને બાળકોને કહ્યું કે "તમારા પિતાનો અપરાધ અક્ષમ્ય છે, પરંતુ તમે નિર્દોષ બાળક છો. તમારાં ઉપર મને દયા આવે છે. જો તમે ઇસ્લામધર્મને સ્વીકારી લ્યો, તો તમને છોડી દેવામાં આવશે અને મોટા થશો, ત્યારે મોટી જાગીર બક્ષીસ આપી મોટા હોદ્દાઓ આપવામાં આવશે. વજીરખાન સમજતો હતો કે, જીવનદાન મળવાથી તેમજ મોટા હોદ્દાની લાલચથી બંને બાળકો ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરશે. તેને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો કે, આ બાળકોની

નાડીઓમાં કેવળ ધર્મનું રુધિર વહે છે, ધર્મમાટેજ તેઓ જીવે છે. બંને બાળકો વઝીરખાનની વાત સાંભળી કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ, તેથી તે ગુસ્સે થઇ ગયો અને જવાબમાં બોલ્યો કે "જો તમે જીવવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો જલદી મુસલમાન બની જાઓ, નહિ તો દિવાલની અંદર તમને બંનેને જીવતા ચણી લેવામાં આવશે."

મહાત્મા તેગબહાદૂરના પૌત્રો સામે ધર્મત્યાગ કરવા જેવી અસંભવ વાત! બંને વીરબાળકોના ચહેરા ધર્મઝનુનથી લાલચોળ જેવા બની ગયા. તેઓ થોડી વાર તો કંઈ બોલ્યા નહિ. છેવટે મોટા બાળકે કહ્યું "સુબા સાહેબ! શું તમે જાણતા નથી કે, અમે ગુરુ નાનકદેવના વંશજ છીએ? શું તમે એમ સમજો છો કે, અમે ધર્મ વેચીને જીવનારા તુચ્છ પ્રાણીઓ છીએ? શું ગુરુ ગોવિંદસિંહની હયાતીમાંજ તેનાં બાળકો જ્યારે ત્યારે પણ નાશ પામનારા આ તુચ્છ દેહમાટે પોતાના મોંઘા ધર્મને વેચી દઈ શકે? કદી નહિ. મહાશય! આપની ઈચ્છામાં આવે તેમ કરો! ગમે તો મસ્તક ઉતારી લ્યો! ચાહે અમારા એક એક અંગના ટુકડેટુકડા કરી નાખો, પરંતુ ધર્મત્યાગ કરવાની આશા સ્વપ્નમાં પણ રાખશો નહિ. અમારી માતાના દૂધનું પાન કર્યું ત્યારથીજ મૃત્યુનો ભય અમારા અંતઃકરણમાંથી વિદાય થઇ ગયો છે!"

આટલા નાના બાળકોની આવી નિર્ભય વાણી સાંભળીને વઝીરખાન ક્રોધથી સળગી ઉઠયો. તેણે આ બંને બાળકોને દિવાલમાં ચણી લેવા માટે ઘાતકને હુકમ કર્યો. ઘાતકે એક દિવાલમાંથી થોડી ઈંટો પડાવી નાખી. ત્યાં બંને ભાઇઓને ઉભા કરવામાં આવ્યા, કડીઆને બોલાવી તેમની આસપાસ ઈંટોને ગોઠવવા માંડી. ઇતિહાસમાં આટલાં નાનાં બાળકોએ ધર્મમાટે આવો મહાન ભોગ આપ્યાના દાખલા ભાગ્યેજ મળશે. દિવાલમાં નિર્ભયતાની મૂર્તિસમા આ બંને બાળકો ઉભા રહ્યા! દેવતાને પણ દર્શન કરવાની ઈચ્છા થાય, એવું દિવ્ય દશ્ય બની ગયું! કમર સુધી ઈંટો ચણાઈ ગઈ. મુસલમાન હાકેમ સામે ઉભો ઉભો જોયા કરે છે. તેણે કહ્યું "હે અભાગી બાળકો! હજી વિચાર કરો, તમારી સામે એક બાજુ મોટી જાગીર અને ધન-દોલત છે, અને બીજી બાજુ મૃત્યુ છે! આ બન્નેમાંથી તમને શું પસંદ છે? ઇસ્લામ સ્વીકારો તો નિર્ભય બનીને સુખ-ચેનમાં જીવન ગુજારી શકશો; માટે હજી પણ સમજી જાઓ." જવાબમાં બંને બાળકો હસે છે.

હંમેશાં હુકમ કરવા અને પળાવવાના સ્વભાવવાળો હાકેમ પોતાની વાતનો અનાદર થવાથી વધારે કોપ્યો અને તેઓને જલદી આ દુનિયામાંથી ગુમ કરી દેવા માટે કડીઆને હુકમ કર્યો. કડીઆએ ગર્દન સુધી ઈંટો ગોઠવી દીધી! ગુરુ ગોવિંદનાં આ ગભરૂ બાળકોને આમ નિર્દય રીતે ચોળી નંખાતાં જોઈ દિશાઓ ધ્રૂજી ઉઠી અને આસપાસ ઉડતાં પંખીઓ પણ કકળી ઉઠયાં! પરંતુ યવન હાકેમનું પાષાણ હૃદય પીગળે તેમ નહોતું! જો આ સમયે નેપોલીઅન, સિઝર કે સિકંદર જેવો કોઈ દુશ્મન હોત, તો તે આ ધર્મવીર બાળકોની આવી અપૂર્વ વીરતા અને ધર્મપ્રેમ જોઇ મુગ્ધ બની જાત અને છોડી મૂકત! અરે તેમને અપાય તેટલું માન આપીને પૂજત. પ્રભુની સૃષ્ટિનાં આવાં અણમોલ રત્નોને ધૂળમાં રોળી નાખત નહિ; પરંતુ અહીં તો હતી અરબ રણમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને ક્રૂર અને આત્મવિહોણી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ! તેને આ બાળકોમાં રહેલી અલૌકિક ધર્મભાવના જોવાને આંખોજ હતી નહિ! હાકેમ તેમને જલદી ખતમ કરી નાખવા માટે કડીઆને ઉપરાઉપરી હુકમ આપવા લાગ્યો! કડીઆએ નાના પુત્રના પવિત્ર દેહને ઈંટો અને માટીથી ઢાંકી દીધો! મોટાભાઇનું મસ્તક બહાર હતું, તેની આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુઓ પડવા લાગ્યાં! મુસલમાન હાકેમ સમજ્યો કે, બાળક મૃત્યુથી ડરે છે. તેણે કહ્યું "ભાઈ! રડે છે શા માટે? જો હજી પણ ઈસ્લામ સ્વીકારવાને કબૂલ થાય, તો છોડી મૂકવામાં આવશે."

યવનની આ ઉદારતા(!)નો બાળકે શો ઉત્તર આપ્યો? ઓ આજકાલના ધર્મભીરૂઓ! ઓ પાંચ-પચીસના પગાર માટે વારંવાર જાન જાતનાં ટીલાં-ટપકાં કરીને કપાળ બગાડનારા ભવાઈઆઓ! તમે ધર્મ વેચીને પ્રાપ્ત કરેલા પૈસાવડે ચળકતાં બૂટ-કૉલર પહેરીને આ ધરતી માતાને ક્ષણવાર કચડવાનું છોડી દો. આ વીર બાળકની પવિત્ર વાણી સાંભળો! અને તમારા અંતરનો થોડો ઘણો મેલ ઓછો થવા દો!

યવન હાકેમની વાત સાંભળી બાળકનાં આંસુ એકદમ અદૃશ્ય થઇ ગયાં અને તેની આંખોમાં ધર્મતેજ ભભુકવા લાગ્યું ! તે બોલ્યો કે "અરે મૂર્ખ સુબા ! તું હજી આર્ય સંસ્કૃતિને ઓળખતો નથી. મૃત્યુના ભયથી ડરતો નથી; પણ તેનું કારણ બીજુંજ છે. શું તે કારણ સાંભળવાને અને સમજવાને તારી પાસે કાન અને હૃદય છે? જો હોય તો સાંભળ. અમે બે ભાઇઓમાં હું મોટો છું. ધર્મને માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ પ્રથમ મોટાએ આપવી જોઇએ, અને પછી નાનાએ; પરંતુ મારા પહેલાં મારા નાનાભાઇનો ભોગ લઇને તેં મને એ દિવ્ય યશ લેવા દીધો નહિ ! **મારા પહેલાં મારો નાનો ભાઈ એ મહાપુણ્ય કમાઈ ગયો! મારા એ કમનસીબમાટે મને રડવું આવે છે."**

યવન હાકેમ આકાશવાણી થતી હોય તેમ આ ધર્મવીર બાળકની વાત કાષ્ઠના પૂતળાની માફક સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહ્યો ! કડીઆએ છેલ્લી ઇંટ મૂકીને તે દિવ્ય બાળકનો જીવનદીપક બૂઝાવી દીધો !

જે ધર્મવૃક્ષના મૂળમાં આવાં નિર્દોષ અને પવિત્ર રુધિરનું સિંચન થયું છે. એવા મહાન ધર્મવૃક્ષનું એક પણ પાંદડું તોડવાની ઇચ્છા રાખનારા વિધર્મી ભાઇઓ ! તમે નાહક જખ શામાટે મારો છો ?

("આર્યપ્રકાશ"ના જ્ઞાનઅંકમાં લેખકઃ–શ્રી. હરિશંકર વિદ્યાર્થી)

૧૮૪–મર્યાદા–પુરુષોત્તમ

યહ એક પ્રાકૃતિક નિયમ હૈ, કિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિયોં કે ચરિત્ર, ઉનકા જીવન ઔર જીવન કી પ્રભાવશાલિની ગતિ, જનસાધારણ કે હૃદયપર અંકિત હુએ બિના નહીં રહે. વિશિષ્ટ વ્યક્તિયોં કા મહત્ત્વ ભિન્ન–ભિન્ન દૃષ્ટિ સે ભિન્ન–ભિન્ન વિશેષતાઓં સે સમઝા જાતા હૈ. જિન મહાપુરુષોં કા ચરિત્ર, જિતના હી ન્યાય–પૂર્ણ, સુધારક, નિષ્કપટ એવં છલ–છદ્મશૂન્ય હોતા હૈ, વહ ઉતને હી અધિક સમય તક માનવ–હૃદય પર અંકિત રહેગા. સંસાર કી પ્રત્યેક સભ્ય જાતિ અપની જાતિ કે મહાપુરુષોં કા અનુકરણ કરતી હૈ ઔર કરેંગી. યહ ભિન્ન બાત હૈ, કિ વહ ઉસ મહાપુરુષ કે જીવનોદ્દેશ્ય કા લક્ષ્ય ભૂલ સે કુછ ઔર બના લે, યા વહી રખે.

યહ એક સંદેહહીન બાત હૈ, કિ હમારી જાતિ કે મહાપુરુષોં મેં મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન્ રામ કા જીવન જિતના ધર્મ, સુધાર, કર્તવ્ય, જિતેન્દ્રિયતા આદિ અસાધારણ ગુણોં સે વિભૂષિત હૈ–ઉતના શાયદ હી કિસી દૂસરે કા હો.

'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥'

અર્થાત્ મહાપુરુષ જો કાર્ય કરતે હૈં, સાધારણ–જન ભી ઉન્હીંકો કરને કા પ્રયત્ન કરતે હૈં. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા કા યહ વચન અક્ષરશઃ શ્રીરામપર ઘટિત હોતા હૈ. ઇસ ક્ષુદ્ર લેખ મેં હમ યહ દિખાને કા પ્રયત્ન કરેંગે, કિ ભગવાન્ શ્રીરામ ને મર્યાદા કા કિતની ઉત્તમતા સે ઔર કિતના ગંભીર હો કર પાલન કિયા હૈ.

'મર્યાદા' શબ્દ કા અર્થ હૈ ન્યાય–પથ–સ્થિતિ. ભગવાન્ રામ ને ઇસી ન્યાય–પથ–સ્થિતિ કા સૈંકડોં કષ્ટ સહ કર ભી નિર્વાહ કિયા. ઉનકે પ્રારંભ કે જીવન સે લે કર અંત તક હમેં ઉનકા કોઈ ભી કાર્ય ઐસા નહીં દેખ પડતા, જિસમેં અન્યાય કા થોડા સા ભી આભાસ હો. કહીં કહીં તો ઉનકા ચરિત્ર અત્યંત સુંદર તથા ચમત્કારપૂર્ણ હૈ. જરા ધ્યાન દેને કી બાત હૈ, કિ રાજ્ય–ભર મેં ઉનકે સિંહાસનારૂઢ હોને કે લિયે આનંદ મંગલ હો રહે હૈં. લોગ ફૂલે નહીં સમાતે હૈં, મહારાજ આજ અપના જીવન સફલ સમઝ રહે હૈં. ઐસે સમય મેં સૌતેલી માતા કૈકેયી ને અપને સ્વાર્થ કી વશવર્તિની હો કર ઉનકે સુખ કી લતાપર એકદમ કુઠારાઘાત કર દિયા. ફિર ભી રામ ઉન્હેં અપની પ્રિય માતા કૌશલ્યા જૈસા હી આદર કરતે હૈં. અહા ! આજ ભી ઉનકે વે અક્ષર–અક્ષર હમારી હૃદયભિત્તિપર અંકિત હૈ, જો ઉન્હોંને વન જાતે સમય કૈકેયી કો કહે થે કિ "હે માતા !

ક્યા આપકા મુઝપર વિશ્વાસ નહીં થા, જો પિતાજી કો કહને બૈઠીં ? આપ મુઝસે હી વન જાને કે લિયે કહ સકતી થીં. મૈં આપકો પરમ પૂજ્યા સમઝતા હૂં." ઔર યહ કહ કર વે પિતા કી ચરણવંદના કર કે કૈકેયી કા ભી પદસ્પર્શ કરતે હૈં. યહ હૈ માતૃ-પિતૃ-ભક્તિ કા જ્વલંત આદર્શ !!

અનેક કષ્ટોં કો સહતે હુએ ભી ભગવાન રામ કે હૃદય મેં ક્રોધ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ ઔર ઉન્હોંને સ્વાર્થ કો નહીં અપનાયા. યદિ વે ચાહતે, તો ઉસ સમય, જબ ભરત સેનાસહિત ચિત્રકૂટપર મિલને ગયે થે, લક્ષ્મણ કી સહાયતા સે યુદ્ધ મેં જય-લાભ કર, રાજ્ય કર સકતે થે. પરંતુ ઉન્હોંને ઉસ સમય ક્રુદ્ધ લક્ષ્મણ કો જો ઉપદેશ દિયે હૈં, વે સુવર્ણાક્ષરોં સે લિખને યોગ્ય હૈં. કહાં ઉનકા ભરત કે હી કારણ વનવાસ ઔર કહાં દોનોં ભાઇયોં કા ગલે-ગલે મિલ, ફૂટ-ફૂટ કર રોના ! ઇસે કહતે હૈં ભ્રાતૃ-પ્રેમ !!

ઇતના હી નહીં, ભરત ઉનસે લૌટને કે લિયે અનેક પ્રાર્થનાએં કરતે હૈં. સભી પુરવાસી ઉનકે સ્વર કે સાથ સ્વર મિલા રહે હૈં, ઔર ફિર ભી વે અપની પ્રતિજ્ઞાપર અડે હુએ હૈં. પ્રતિજ્ઞાપાલન કા કિતના ઉચ્ચ આદર્શ હૈ !!

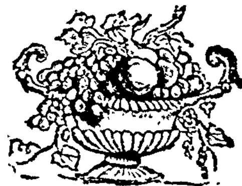
સુગ્રીવ ને રામ કી કૃપા સે રાજ્ય પાયા, સ્ત્રી પાયી; પર ઉસી નશે મેં વહ રામ સે કી હુઈ પ્રતિજ્ઞા કો ભૂલ ગયા-અર્થાત્ સીતાન્વેષણ કે લિયે ઉસને કોઈ પ્રયત્ન નહીં કિયા. અબ ઇસ અવસ્થા મેં શ્રીરામ ને કેવલ લક્ષ્મણ કો ભેજ કર ઉસે ઉસકી પ્રતિજ્ઞા કી યાદ દિલાયા. ઇસપર સુગ્રીવ ને જબ ક્ષમા માંગી, તો આપ કહતે હૈં કિ " મેરે આપપર જૈસે ભાવ પહલે થે, વૈસે હી અબ ભી હૈ." યહ થા ઉનકા સૌહાર્દ !!

અબ તનિક ઉનકા શત્રુઓં કે સાથ ભી વ્યવહાર દેખિયે. સભી જાનતે હૈં કિ ઉન્હોંને રાવણ કે અનુચર શુક-સારણ કે સાથ, જો રામ કી સેના કે ગુપ્ત ભેદ લેને આયે થે, કૈસા સદ્વ્યવહાર કિયા થા ! ઉન્હોંને વિભીષણ કો અપને પરમ શત્રુ રાવણ કા ભાઇ જાન કર ભી અપને હૃદય મેં સ્થાન દે દિયા, જરા ભી અવિશ્વાસ નહીં કિયા. યહ થા શરણાગતરક્ષા કા વ્રત!!

ભગવાન રામ કે ચરિત્ર મેં કહીં કહીં કોઇ કોઇ કૂટ-તાર્કિક ધર્મ સે પતન કા મિથ્યા આભાસ ભી દેખ પાતે હૈં, પર તનિક વિચાર કરને સે ઉનકે કાર્યોં કા વાસ્તવિક તથ્ય સમઝ મેં આ જાતા હૈ; ઔર પ્રતીત હોતા હૈ, કિ વહ ભી ઉચ્ચકોટિ કી ન્યાય-પથ-સ્થિતિ હી હૈ.

હમારા દૃઢ વિશ્વાસ હૈ, કિ ઐસા વ્યક્તિ અભી સંસારભર કી કિસી જાતિ મેં નહીં હુઆ; ઔર હમ યહ ભી કહ સકતે હૈં, કિ યદિ ઉનકે ચરિત્ર કા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ સે વિવેચન કિયા જાયે, તો દેશ કો ઉન્નત બનાને કી સંપૂર્ણ આધુનિક વિવાદપૂર્ણ સમસ્યાએં હલ હો સકતી હૈં.

(''હિંદૂપંચ''ના 'રામાંક'માં લેખકઃ-શ્રી. નૃસિંહદેવ સારસ્વત શાસ્ત્રી)

૧૮૫–ભગવાન રામચંદ્રની પ્રતિજ્ઞા–એકાંકી નાટક

(પ્રથમ દશ્ય)

સ્થાન–શ્રીરામનું વિશ્રામભવન (શ્રીરામ એકલા, ચિંતામગ્ન થઇને થોડી વાર બેસે છે અને વળી પાછા ઉભા થઇને ટહેલવા લાગે છે.)

રામઃ—"રાજાનું જીવન ચિંતા, આપદા અને ક્લેશની ધગધગતી ભઠ્ઠી છે, કે જેમાં કર્તવ્યનો દેવતા સુખ અને સૌભાગ્યની આહુતિ આપે છે. રાજાનું જીવન એ એક વિશાળ પર્વત છે, જેની દૂરથી ઉંચાઇ જોઇને પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઇર્ષ્યા કરે છે; પરંતુ પાસે જઇને એ કોઈ નથી જોતા કે, તે પર્વત કેવી દશામાં દિવસ વીતાવે છે. જેઠ–અષાઢમાં અગ્નિસ્વરૂપ સૂર્યનો તાપ સહે છે, શ્રાવણ–ભાદરવામાં વાવાઝોડાં અને વરસાદ સાથે ભયંકર યુદ્ધ ખેલે છે, પોષ અને માઘ માસમાં મડદાની પેઠે બરફની ચાદર ઓઢી રહે છે. આટલાં દુઃખ ઉપરાંત જ્યારે કોઇ વાર તેના એકાન્તમય સૂનસાન હૃદયમાંથી 'હાહાકાર' નીકળે છે, ત્યારે દુનિયા તેને ધરતીકંપ માનીને તેનાથી ડરે છે અને તેની ઘૃણા કરે છે. રાજ્યભાર! તને નીતિ અનુસારે વહન કરવો એ એક કઠિન વ્યાપાર છે! જો વિધાતાએ મને ભરત, લક્ષ્મણ યા તો શત્રુઘ્નજ બનાવ્યો હોત તો આજે મારે આવી દુઃખદ વેદના ન સહેવી પડત—

> " सीने में जब दिल न रहा, तब राज्य फिर किस काम का ?
> सीता विना जीवन निकम्मा, है जहाँ में राम का ॥
> मैंने प्रजा के चरण में, कर दी समर्पण जानकी।
> बस कर विधाता! दे चुका हूं, भेट अपनी जानकी॥ "

શત્રુઘ્ન—(પ્રવેશ કરીને) "નહિ, નહિ–ભાઇ! એવી નિષ્ઠુરતા ના ઘટે."

રામ—"પ્રિય શત્રુઘ્ન! કેમ? શું થયું?"

શત્રુઘ્ન—"કેમ તો શું આ બધી ફોગટ ચર્ચા છે?"

રામ—"ફોગટ ચર્ચા નથી, સાચી છે."

શત્રુઘ્ન—"શું કહ્યું! સાચી છે?"

ભરત—(પ્રવેશ કરીને) "શું સાચી છે?"

રામ—"ભાઈ ભરત! પ્રિય શત્રુઘ્ન! સૌ વાત સાચી છે."

ભરત—"રઘુનાથ અને આવો વજ્રપાત! મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ અને પ્રેમનું આવું ભીષણ પરિણામ! બન્ને હોઇજ ના શકે."

રામ—"નહિ, એ તો થઇ ચૂકયું અને કયારનુંયે થઇ ચૂકયું. શું કરૂં, ભાઇ! તમે બધા જાણો છો. અયોધ્યાની પ્રજા મારી પાસે સીતાને માગે છે અને આજે પણ માગી રહી છે."

ભરત—"રઘુકુલતિલક! તો શું પ્રજા જે કંઇ માગશે તે આપવું પડશે?"

રામ—"અવશ્ય."

ભરત—"અને જો તે નીતિવિરુદ્ધ હોય તો?"

રામ—"તોપણ આપવુંજ જોઇશે."

ભરત—"આપવું પડશે? જો અયોધ્યાની પ્રજા રાજદ્રોહી થઇને રાજ્યલક્ષ્મી લૂંટવા ઇચ્છે, જો તે ભારતવર્ષનાં બધાં દેવાલયો તોડી પાડવા ઇચ્છે, જો તે દેવતાઓનું અપમાન કરવા ઇચ્છે, જો તે બ્રહ્મહત્યાને ધર્મનું અંગ બનાવવા ઇચ્છે, તોપણ શિર ઝુકાવી માનવું પડશે?"

રામ—"નિઃસંદેહ—"

ભરત—"કારણ?"

રામ—"કારણ એજ કે, **રાજા પ્રજાનો સેવક છેઃ—**

" धन्य है वह भूपति, जिसको प्रजासे प्यार है।
जो न हो राजा प्रजा का, उसको सौ धिक्कार है॥
तुच्छ है सीता-सती, प्रजा-प्रेम के सामने।
कह दिया बस आजसे, सीता को छोडा रामने॥ "

ભરત—" હેં હેં, ભાઇ! આપે એ શું કહ્યું ? ક્યાં એ પવિત્રતાની મૂર્તિ, સતીત્વની ખાણ, દેવી સીતા; અને ક્યાં અયોધ્યાની ગલીઓમાં ભટકનારાં એ કુતરાં ?:—

" आपकी सुनते नहीं, यह शब्द है अपमान के।
जानकी माता सभी की, योग्य है सम्मान के॥ "

રામ—" योग्य है सम्मान के, सचमुच ही सीता राम की।
पर जो न भायी हो प्रजा को, वह मेरे किस काम की॥
हो खुशी जिसमें प्रजा की, उसमें सुख है, क्षेम है।
मैं हूँ चातक स्वाति-जल, मेरा-प्रजा का प्रेम है॥ "

ભરત—" પરંતુ જેમ આપ પ્રજા-પ્રેમનું પાલન કરો છો, તેમ આપે નારી-પ્રેમનું પણ પાલન કરવું જોઇએ—

" कारण कि नारी-प्रेम से ही, गृहस्थ का कल्याण है।
जिस घर में हो नारी दुःखी, वह घर नहीं, श्मशान है॥
नारी न हो दुनियाँ में तो, दुनियाँ है फिर किस काम की?
है जानकी दुनियाँ में तो, दुनियाँ है सारी राम की॥ "

રામ—" ભરત! ભરત!! આ બધી મિથ્યા ચર્ચા છે. રામે જે નિશ્ચય કર્યો છે, તે અચળ છે."

ભરત—" ભાઇ! ભાઇ!! એ આપ શું કહો છો?"

રામ—" ભરત! રામ નથી કહેતો, સમય કહી રહ્યો છેઃ—

(ગાય છે.)

" सब दिन होत न एक समान।
दुःख सुख जीवन भोग हि मानो, दो दिन की गुजरान॥ सब दिन०
इक दिन राजा हरिश्चंद्र की, संपत्ति मेरुसमान। सब दिन०
इक दिन जाय डोम घर सेवत, अंबर हरत मसान॥ सब दिन०
इक दिन ध्रुव की माता शुचिने, कीन बडा अपमान। सब दिन०
इक दिन ध्रुव का दर्शन करने, आये श्री भगवान॥ सब दिन०
इक दिन सीता रुदन करती थी, महा विकट उद्यान। सब दिन०
इक दिन राम सिया दोऊ मिल, विहरत पुष्प-विमान॥ सब दिन०
प्रकट है पूरव की करनी ही, तज मन सोच अजान। सब दिन०
तुलसीदास गुण कहँ लग वरणूं, विधि के अंक प्रमान॥ " सब दिन०

લક્ષ્મણ—(જલદીથી પ્રવેશ કરીને) "દુર્મુખ પાગલ છે. અવશ્ય કોઇ રાજ્યદ્રોહીનું આ ભીષણ કાવત્રું છે."

રામ—" કાવત્રું નહિ, લક્ષ્મણ! અયોધ્યાની પ્રજા એકેઅવાજે કહી રહી છે."

લક્ષ્મણ—" ભાઇ! ક્ષમા કરજો; શું કહી રેહી છે?"

રામ—" એજ કે સીતા અ-સતી છે."

લક્ષ્મણ—" અ-સતી છે—સીતા અસતી છે! આહ! આ 'અ' અક્ષરે જાણે ચંદ્રમાની પૂર્ણ કળાને રાહુ થઇને ગ્રસી લીધી. આ 'અ' અક્ષરે જાણે કાળા નાગનું રૂપ લઇને મારા અંતઃકરણને દંશ દીધો. સૂર્યનાં ઉજ્જવળ પ્રકાશમય કિરણોથી ખીલેલી કુમુદિની સમાન નિર્મળ, નક્ષત્ર-સમાન પવિત્ર અને રાત્રિદિવસ પતિ નામની માળા જપનારી સીતા અ-સતી છે? ભાઇ! ભાઇ!!

શું એક જુઠ્ઠાબોલા, નિંદક અને ધોબીના રૂપમાં આવેલા કાળા ઝેરી નાગની વાતને મનરૂપી મણિમય સિંહાસન ઉપર બેસાડીને સાચા સતી-રત્નને ફોગટ કાદવ-કીચડમાં ફેંકી દેવા ઇચ્છો છો ? જો સતીશિરોમણિ સીતાની સાથે સ્વયં મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામજ આવું વર્તન કરશે, તો પછી પતિવ્રતા સીતાનું સરળ હૃદય એ પુરુષના વિલાસની સામગ્રીજ ગણાશે. સૌનો હાર્દિક પ્રેમ પુરુષના ઉપહાસનું રમકડુંજ બની જશે. ભારતીય રમણીઓની પતિભક્તિનો ભારતવર્ષમાંથી લોપ થઇ જશેઃ—

" फिर तो नारी-धर्म का, होना न होना एक है।
जब कि जनता के लिये, पित्तल व सोना एक है॥
इस लिये मानो मेरी भैया! न त्यागो जानकी।
जानकी संसार की, शोभा है जीवन-प्राण की ॥ "

રામઃ—" जानकी शोभा नहीं, बिजली है वह अपमान की।
डर के मारे त्याग दी, जीवन में मैंने जानकी॥
कह दिया परित्याग तो, परित्याग टल सकता नहीं।
मेरी प्रतिज्ञा विश्व में, कोई बदल सकता नहीं॥ "

લક્ષ્મણ—(રામને ચરણે પડીને) "આહ ! ભાઈ ! ભાઈ!!:—

" भैया! ऐसे न कठोर बनो, माँ सीता परम पुनीता है।
सीता भी वह सीता जिसने, पति-सेवा का धन जीता है।
श्रीराम! प्रतिज्ञा की दृढता का, त्याग करो, वह सीता है।
सीता भारत की पुण्यमयी, गंगा-गायत्री-गीता है॥ "

રામ—" લક્ષ્મણ ! લક્ષ્મણ !! તો શું રામને ભૂલી ગયો ?

" चिह्न बाकी हैं रघुकुल के, अभी तक भालपर।
क्योंकी बेटा हूँ मैं दशरथ का, पितामह थे सगर॥
इस लिये मुझको लखन! अपने वचन से प्रीति है।
प्राण जाये पर न जाये, धर्म कुल की रीति है॥ "

લક્ષ્મણ—" એ સત્ય છે, ભાઈ! પરંતુ સીતા-અ-સતી "

રામ—(ધ્રુરકીને) "લક્ષ્મણ !"

લક્ષ્મણ—(ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં) "ભાઇ !"

રામ—" हरि इच्छा भावि बलवाना। तुम कहँ तात सदा कल्याना॥
यह मम वचन पाल लघु भाई। प्रात जानकी जाओ लिवाई॥
आज्ञा मोरि जो टारहु ताता! रहे न प्राण तात मम गाता॥ "

(श्री तुलसीकृत-रामायण)

(શ્રીરામ છાતીમાં છરી મારવા જાય છે, લક્ષ્મણ રોકે છે.)

લક્ષ્મણ—"શાન્ત થાઓ, ભાઇ ! શાન્ત થાઓ !! રામ-પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે-" (જાય છે)

(રામનું મૂર્ચ્છિત થઇ પડી જવું.)

કૌશલ્યા—(પ્રવેશ કરીને) "હેં હેં બેટા ! આ શું અનર્થ કરવા બેઠો છે ? શું સર્વસ્વ નાશ કરવા ઇચ્છે છે ?"

રામ—(ભાન આવતાં) "લક્ષ્મણ ! ગયો ?-માતા ! તું અહીં ?"

કૌશલ્યા—"બેટા ! શું હું અહીં ન આવું ? તું જડમૂળથી કપાયલા વૃક્ષની પેઠે ભૂમિ ઉપર બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હોય અને હું ન આવું ? મારા પેટનું રત્ન, રઘુકુલનો દીપક અને ભારતનો સમ્રાટ્ આત્મહત્યા કરે અને હું ન આવું ?"

રામ—"આવો માતા ! આવો ઓ જનની ! આવો ઓ માતેશ્વરી ! આવો ! રામને આપની

ચરણરજ આપો, કે જેને આ શૂન્ય લલાટે લગાવીને મારી કર્મ-રેખાઓને છુપાવું, આપને વૃથા કલ્પાંત ન કરાવું."

કૌશલ્યા—"હું બધુંયે જાણું છું, બેટા! હું બધુંયે જાણું છું. એજ ને કે, તું મારી રાજરાણી વહુ, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા સીતાનો ત્યાગ કરશે; પણ રામ! શું એ સત્ય વાત છે?"

રામ—"જો ઉદય અને અસ્ત સત્ય છે, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સત્ય છે, તો આ પણ સત્ય છે, માતા!"

કૌશલ્યા—"શું હું પણ એ સત્ય ઉપર વિશ્વાસ કરૂં?"

રામ—"અવશ્ય! આપના વિશ્વાસથી તો પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે."

કૌશલ્યા—"રામ! હું જાણું છું, કે રાજકાર્યસંબંધી "આ કેમ થયું? આ શાથી થયું?" એમ કહીને દખલ કરવાનો સ્ત્રીજાતિનો ધર્મ નથી-તેથી હું તને આજ્ઞા નથી કરતી, માત્ર વિનય..."

રામ—"નહિ-નહિ, માતા! એ મારાથી નહિ બને."

કૌશલ્યા—"નહિ બને! શું કહ્યું? નહિ બને?"

રામ—"જનની! ઓ જનની!! ઇશ્વરને ખાતર અટકાવ ન કરો."

કૌશલ્યા—"તો શું હું મારી ભાગ્યલક્ષ્મીને જતી કરૂં? મારા કુળની આબરૂને ઉકરડે ફેંકી દઉં? મારી વંશવૃદ્ધિની અમર વેલીને વનમાં મોકલી દઉં? નહિ બને, રામ! મારા જીવતાં છતાં તો એવું નહિ બનવા દઉં—"

રામ—"માતા! હું પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું."

કૌશલ્યા—"પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છે? જો પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો હોય તો પછી બતાવ કે, તને પ્રતિજ્ઞા નિભાવવાની શક્તિ કોણે આપી? મેં-મારા દૂધે-રામ! આજ એજ દૂધ પોતાની શક્તિ પાછી લઇ લેવા ઇચ્છે છે. હું તારી પાસેથી તે પાછી લઇશ, અવશ્ય પાછી લઇશ રામ! ઇશ્વર-ને ખાતર સીતાનો ત્યાગ ન કર. જો, જો, આજ તારી માતા-રામની માતા-મર્યાદાપુરુષોત્તમ પુત્રની સમક્ષ હાથ લંબાવીને ભિક્ષામાં સીતા માગે છે! શું તું નહિ આપે? સીતા નહિ આપે? રામ! રામ!! બોલ, બોલ!"

રામ—"જનની! ઓ જનની!! આવું હૃદયવિદારક દૃશ્ય! આહ! મારૂં ભાવિ! જે ચરણ-રજના પ્રતાપે મારા પૂર્વજ ભગીરથ હિમાદ્રિણી ગંગાને દેવલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવ્યા, જે ચરણરજના પ્રતાપે વ્યાસપુત્ર શુકદેવ જન્મ લેતાંજ આત્મજ્ઞાની કહેવાયા, જે ચરણરજના પ્રતાપે ભગવાન પરશુરામે ૨૧ વાર ક્ષત્રિયવંશનો સંહાર કર્યો, જે ચરણરજના પ્રતાપે મેં લંકાપતિ રાવણ ઉપર વિજય મેળવ્યો, આજ તેજ ચરણરજની સ્વામિની મારી માતા, અશ્રુધારાભરી આંખે, દીન અધીન ભાવે ઘુંટણીએ પડીને, મારી પાસે ભિક્ષા માગી રહી છે અને હું 'નહિ આપું' 'નહિ આપું' એમ કહીને માતાનો તિરસ્કાર કરૂં? નહિ, નહિ, કદી નહિ. ન્યાય-મર્યાદા નાશ પામે, રામને માનસિક દુઃખ થાય અને સંસારમાં રામ પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ થાય, તોપણ હું એમ કહીશ, આકાશના નક્ષત્રોને સુણાવીને એમજ કહીશ, કે માતા! ઉઠો, ઓ જનની! ઉઠો-તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ."

કૌશલ્યા—"ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ?-શું કહ્યું બેટા? મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ?"

કર્મ—(પ્રવેશ કરીને) "ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ."

"मनुष्य-इच्छा पूर्ण हो सकती है श्रीरघुवीर से।
पर कर्म का लिक्खा नहीं टलता किसी तदवीर से॥"

રામ—"કોણ, કર્મ? જનની! સાંભળ્યું?"

કૌશલ્યા—"હા સાંભળ્યું."

રામ—"મા! હું વિવશ છું-પરાધીન છું."

કૌશલ્યા—"બેટા! બેટા!! આહ! કર્મ-ગતિ! આહ! સીતા સતી-(મૂર્ચ્છા આવે છે.)

રામ—"આહ! સીતા! સીતા!! સીતા!!!"

('હિંદૂપંચ'ના વિજયાંક ઉપરથી અનૂદિત. લેખક-નાટ્યાચાર્ય પંડિત 'શૈદા')

૧૮૬–વિજયાદશમી કોની છે?

વિજયાદશમી કોની છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રત્યેક શિખાસૂત્રધારી એમજ કહેશે કે 'વિજયાદશમી' અમારી છે; પણ હું કહીશ કે, ઓ કાયર, નામર્દ, ડરપોક, અશિક્ષિત, સ્વાવલંબનહીન, પરતંત્ર હિંદુજાતિ! હરગીજ આ વિજયાદશમી તારી નથી. વિજયાદશમી તો તેજ વીરજાતિની છે કે જેની વીરતાનો વિજયડંકો સમસ્ત સંસારમાં વાગી ચૂક્યો હોય, જેની વિજયવૈજયંતી દશે દિશામાં ફરફરતી અને જેની યશઃપતાકા ગગનચુંબી હિમાચળસમા પર્વતોનાં શિખરો ઉપર લહેરાતી હોય!

હિંદુજાતિ! વિજયાદશમી ઉજવતાં પહેલાં શું તારૂં મસ્તક નીચે નથી નમી પડતું? શું તારી જાતને પરતંત્રતાની બેડીમાં જકડાયલી જોવા છતાં પણ તારાં નેત્રોમાંથી પ્રબળ અશ્રુધારાઓ નથી વહેતી? શું તારા શુષ્ક કલેવરમાં તારા પૂર્વગૌરવનું જરા પણ ભાન નથી રહ્યું? શું હાડમાંસનાં આ સુકેલકડી પૂતળાંની નસોમાં તેમના વીર, પવિત્ર, સ્વનામધન્ય, કર્તવ્યપરાયણ પૂર્વજોના લોહીનું એક બુંદ પણ નથી રહ્યું? શું ભૂલેચૂકે સ્વપ્નમાં પણ તને ભૂતકાળના વીર ભારતવર્ષનું સ્મરણ પણ નથી થતું?

શું વિજયાદશમી ઉજવવા પહેલાં તને તેનું મહત્ત્વ યાદ નથી આવતું? હા હિંદુજાતિ! તારી નિદ્રાવસ્થા ઉપર તો એમ થઈ જાય છે કે, પોકેપોક મૂકીને રડું! પણ હા! આજ એટલું પણ સાહસ નથી રહ્યું. આજે અમે અમારા ભારતવર્ષમાં નથી તો રડી શકતા કે નથી હસી શકતા! કેમ? કેમકે હિમગિરિનાં શિખર ઉપર ઉડનારા ભગવા ઝુંડા ઉપર હવે ભગવાન સહસ્રરશ્મિનો પુણ્ય–પ્રતાપ નથી રહ્યો, પણ માત્ર વાંકી ચૂકી રેખાઓનાં નિશાનજ રહ્યાં છે.

હિંદુજાતિના રહ્યા સહ્યા નવજુવાનો! "વિજયાદશમી"નો વિજય–મહોત્સવ ઉજવવા પહેલાં એક વાર જરા વિચારી લો કે, તમને આ વિજયાદશમી ઉપર વિજયોલ્લાસનો મહોત્સવ ઉજવવાનો અધિકાર છે? શું કહ્યું? "અમારો તહેવાર છે?" દૂર રહો! તહેવાર ઉજવનારાઓ દૂર રહો! શી વીરતા ઉપર તહેવાર ઉજવવા નીકળ્યા છો? તમારાં ઘરોની સીતાઓને આજે ગુંડાઓ ઉઠાવી તમારી નજરસમક્ષજ જાય છે અને તમે હસતા હસતા તહેવાર ઉજવવા નીકળ્યા છો! જ્ઞાનવિહીન, નિષ્પ્રાણ હિંદુજાતિ! ગુંડાઓ–રાક્ષસોના હાથમાં તારાં ગૃહોની કુલલક્ષ્મીસ્વરૂપા, સતી સાધ્વી સીતાસમી કુલલલનાઓનાં નગ્ન શરીર જોઇને તારી આંખો શું નથી ફાટી પડતી? આત્મા કલેવરનો કેમ ત્યાગ નથી કરતો? પ્રાણ કેમ નીકળી જતા નથી? શરીર કેમ ફાટી પડતું નથી? પણ ફાટીયે શી રીતે પડે? કાયર, માન–અપમાનરહિત, રક્ત–વીર્યશૂન્ય, પરતંત્ર અને શક્તિહીન જાતિ સંસારમાં કોઇ પણ હોય તો તે આ હિંદુજાતિજ છે; નહિ તો એક ગોરી ચામડીવાળી ચારિત્રહીન, ધર્મવિહીન અને વારાંગનાને 'ભારતીય નારીઓ ભ્રષ્ટ ચારિત્રવાળી અને વેશ્યાઓ જેવી છે' એવું લખવાનું સાહસ ક્યાંથી થાત? જો તું તારા માન–અપમાન ઉપર મરી ફીટતાં જાણતી હોત તો પછી કોની ગુંજાશ હતી કે અમારી દેવીઓ ઉપર દૃષ્ટિપાત પણ કરે? દુર્યોધને દ્રૌપદીને જાંઘ દેખાડી હતી, પણ સાચા હિંદુ દ્રૌપદીપતિ ભીમે તેનો બદલો દુર્યોધનની જાંઘ તોડી નાખીનેજ લીધો હતો! છે તમારામાં પણ એવું જોશ? જેઓ તમારી લલનાઓને પોતાની જાંઘ ઉપર બેસાડવા ઇચ્છે છે, તે દુષ્ટોની જાંઘ તોડી નાખવાની છે એવી તાકાત! જે દુષ્ટો તમારી બહેન–દીકરીઓને ભેટવાનાં સ્વપ્નો જોઇ રહ્યા છે, તેમની ગળચી દબાવવા જેટલી છે તાકાત? ફોડી શકો તેમ છો એ નરપિશાચોની આંખો કે જેઓ તમારી મા–બહેનો ઉપર કુદૃષ્ટિ કરે છે? પી શકો તેમ છો એ દુઃશાસન જેવા દૈત્યોનાં કલેજાંનાં ગરમાગરમ લોહી અને બાંધી શકો છો તેમના લોહીથી તમારી કુલલક્ષ્મીની વીખરાયલી વેણી? છે એ રાવણ જેવા રાક્ષસ પ્રકૃતિના દુષ્ટોનો નાશ કરવાની તાકાત, કે જેઓ તમારી સીતાસરખી સતી–સાધ્વી,

દેવીસ્વરૂપા ધર્મપત્નીને ઉડાવી જાય છે ? નથી ? તો પછી વિજયાદશમી શી રીતે ઉજવવા નીકળ્યા છો ?

કેવળ રામલીલા ભજવવાથી વિજયાદશમી તમારી નહિ બની શકે. સાચી લીલા કરો. હરહમેશ સીતા–હરણ થયેજ જાય છે; અને લીલા કરવાનીજ ઇચ્છા હોય તો રામ બનીને–રામની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, તેમની પેઠે સુખશાંતિની સ્થાપના કરીને, તેમની પેઠે અદમનીય પ્રતાપ વિસ્તારીને–વિજયાદશમી ઉજવો તોજ તેની સાર્થકતા છે. જો તમારામાંથી એક પણ રામની પેઠે સર્વ સુલક્ષણયુક્ત થઇ શકે, તો તે વખતે હું કહીશ અને હિંદુજાતિ પણ અભિમાન લેશે કે, આજે વિજયાદશમી છે! તે સમયે વિજયાદશમી ઉજવજો, સારી પેઠે ઉજવજો, ખુલ્લે હૃદયે ઉજવજો, નાચી કૂદીને ઉજવજો; કેમકે તે વખતે તો તમારોજ વિજયધ્વજ ફરફરતો હશે. કિંતુ પ્રિય હિંદુજાતિ! ત્યાંસુધીને માટે તું વિજયાદશમી ઉજવવી–મારી પ્રાર્થનાને ખાતર નહિ, પણ તારી મા–બહેનો અને પત્નીઓની દુર્દશા અને ઘૃણાજનક પરિસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીને–છોડી દે. આ વિજયાદશમી ઉપર ઓ હિંદુજાતિ! તું હાસ્ય ન કર! કૂદ નહિ!! ખેલ નહિ!!! આ વિજયાદશમીના રામલીલાના ચોગાનમાં એકત્ર થઇને એ અભિનય કર, કે જે અરણ્યકાંડમાં થયો હતો–અર્થાત્ વાનરોમાં પણ સંગઠનનું બ્યુગલ બજાવ. વિજયાદશમી ઉપર આ વખતે સીતા-હરણનો શોક પાળ, એકાગ્રચિત્તે વિચાર કર કે તારી સતી સાધ્વી, સીતા સમી અપહરણ કરાયલી મા–બહેનોનો શી રીતે ઉદ્ધાર થઇ શકે? રામે કેવળ સુગ્રીવનામધારી વાનરની સલાહ લીધી હતી. તું હજારો, લાખો અને કરોડોની સંખ્યામાં એકત્ર થઇ સીતા–ઉદ્ધારનો ઉપાય વિચાર. એકજવાર એ પ્રમાણે કરવાથી ઓ હિંદુજાતિ! તારી સીતાનો અવશ્ય ઉદ્ધાર થશે!

('હિંદૂપંચ'ના વિજયાંકમાંથી અનૂદિત. લેખકઃ–શ્રીયુત હરદ્વારપ્રસાદ જાલાન)

૧૮૭–મહાન નરોને કેમ જન્મ આપશો ?

મરજી પ્રમાણેનાં ખૂબસુરત અને બુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા કરવાની વિદ્યા

× × × "ભાષણો માટે દુનિયાની ફરતી મુસાફરી વખતે યૂરોપ–અમેરિકામાં સ્ત્રીમંડળો આગળ ઘણાંક ભાષણો આપવાની મને તક મળી હતી. એક વખતે ન્યુયૉર્ક શહેરના "ઓએસીસ" નામના સ્ત્રીમંડળમાં તા૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૪ના રોજ 'પૂર્વમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો' એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. તે વખતે જણાવ્યું હતું કે, હિંદી સ્ત્રીઓ જેવી વફાદાર અને પવિત્ર જીંદગી ગુજારનાર સ્ત્રીઓ દુનિયામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે માલમ પડતી નથી; ત્યારે અમેરિકાની સ્ત્રીઓને ખીજવાટ લાગ્યો અને ભાષણ ઉપર બળવા લાગી. આ સ્ત્રીઓને વળતો જવાબ આપતાં મેં જણાવ્યું કે, હિંદી સ્ત્રીઓ એટલી તો વફાદાર છે કે પોતાના ધણીને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ માને છે અને જ્યારે ધણી મરણ પામે ત્યારે અસલના વખતમાં તો હજારો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણી સાથે જીવતી ચેહમાં બળી મરતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાના સતીત્વના બળથી પોતેજ દેવતાઇ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી બળી મરતી. આવી ધણી તરફની વફાદારીના દાખલા દુનિયાની કોઇ પણ સ્ત્રીઓની તવારીખમાં માલમ પડતા નથી. તમો પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ જરા પણ વાંધો પડતાં છૂટાછેડા કરવા તૈયાર થાઓ, જ્યારે હિંદી સ્ત્રીઓ કદી છુટાછેડા કરતી નથી, પણ પોતાના ધણીને હંમેશાં વફાદાર રહે છે અને તેની સાથે બળી મરવા પણ તૈયાર થાય છે, અને કોઈ પણ પરપુરુષ સાથે છૂટ લેતી નથી; જ્યારે તમો પરપુરુષો સાથે નાચતાં પણ શરમાતાં નથી. પેલી અમેરિકાની બાનુ મીસ મેયોએ હિંદી સ્ત્રીઓની નિંદા કીધી છે, તેણીને આ ટૂંક જવાબ પૂરતો છે. આવી વફાદાર અને પવિત્ર હિંદી બહેનોની સેવામાં આજે હાજર રહેવાને મને ઘણી ખુશાલી ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રીનું માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય

સ્ત્રી માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય કરવા સરજાઇ છે, જે માટે તમામ જગત તેમને નમન કરે છે. હિંદ માતા, સ્ત્રી માતા, અન્નની માતા, ધરતી માતાને સર્વે જગતનું નમન છે.

સ્ત્રી માતાતરીકેની પોતાની ફરજો બજાવવા જે જે કષ્ટ ખમે છે, જે જે ભોગો આપે છે તેવો ભોગ બીજું કોઇ આપતું નથી. નવ મહીનાસુધી બાળકને પેટમાં રાખવા કેટલી વેદના તેણી ખમે છે, વળી બાળકને જન્મ આપતી વખતે કેટલું કષ્ટ ખમે છે! ઘણીક સ્ત્રીઓ જન્મ આપતાં પોતાના જીવનો ભોગ આપે છે–મરણ પામે છે. એક સિપાઇ બચ્ચો લડાઈના મેદાનમાં જે જખમો ખમે છે અને જીવનો ભોગ આપે છે, તે કરતાં વધુ કષ્ટ અને ભોગ એક માતાનો છે; એટલુંજ નહિ પણ બાળકના જન્મ્યા પછી તેની માવજત કરવા જે જે કાળજી તેણી દેખાડે છે, તેવી સેવા કોણ કરી શકશે? પરમાર્થી આદમીઓ ભૂખ્યાંને અન્ન આપે છે, પણ કોઇ એવું આદમી છે કે ભૂખ્યાને પોતાના લોહીમાંથી ખોરાક બનાવી આપે? માતા પોતાના લોહીમાંથી દૂધ બનાવી બાળકને ખોરાક આપે છે. આ કેવો ભોગ છે! વળી બાળકની માવજત કરવા ન પોતે સૂવે કે ન આશાયશ લે. વળી બાળકને બોલતાં, ચાલતાં, કેળવણી આપવા અને છેવટે સંસારમાં નાખવા શી રીતની એક માતા કાળજી દેખાડે છે અને કષ્ટ ખમે છે? ખરેજ, માતાનો આભાર આપણે કેમ વાળી આપીશું? માતાને ઇશ્વિરના સ્વરૂપતરીકે ભજવી જોઇએ. સ્ત્રીઓને પવિત્ર માતાતરીકે માન આપવું જોઇએ અને પવિત્ર લાગણી હંમેશાં દેખાડવી જોઇએ.

આટલી કાળજી–આટલું કષ્ટ ખમવા છતાં ઉત્તમ બાળકો પેદા થતાં નથી તેનું કારણ શું? કારણ એજ કે, એ બાબતનું જ્ઞાન માબાપોને આપવામાં આવતું નથી.

માણસજાતનું સ્વરૂપ ફેરવનાર શોધ

ડૉકટર ફાઉલર જણાવે છે કે "માણસને માબાપ કેમ થવું તે પહેલાં શીખવો, પછી કેળવણી આપો; જેથી આખી દુનિયામાં ફેરફાર થઈ જશે." આજે તમારી સન્મુખ જે શોધો રજુ કરવામાં આવશે તેથી માણસજાતનું સ્વરૂપ ફરી જશે, હિંદમાં મહાન નરો પેદા થશે, હિંદને સ્વરાજ અપાવશે અને હિંદ માતાની ઉન્નતિ થશે; માટે પ્રિય બહેનો! આ શોધો ઉપર દિલોજાનીથી અમલ કરજો.

બેબી–વીક

હાલમાં "બેબી–વીક"ની હીલચાલ ચાલી રહી છે, જે ઘણી સ્તુતિપાત્ર છે. એક બાળક કદરૂપું જન્મે ને "ઈડીયટ" યાને દિવાનું જન્મે, અથવા અવયવની ખોડખાંપણવાળું જન્મે, તો તે બાળકને ગમે તેવી કેળવણી કે જતનથી તે ખૂબસુરત કે બુદ્ધિશાળી કે તંદુરસ્ત બનતું નથી, માટે માબાપને ઉત્તમ બાળક પેદા કરવા, તે જન્મે તે અગાઉની, ગર્ભ રહ્યા પછીની બાબતોનું જ્ઞાન આપવાની ખાસ જરૂર છે અને એ બાબતની પહેલી હીલચાલ થવી જોઇએ; તોજ "બેબી–વીક"ની હીલચાલનું ઉત્તમ પરિણામ આવે, અને હિંદની ઓલાદ ખૂબસુરત અને બુદ્ધિશાળી થાય.

ઓલાદથી ઉતરતા ગુણો

ડૉકટર ગ્રેગરી જણાવે છે કે, માબાપો પોતાનાં છોકરાંમાં પાછી જીંદગી ગુજારે છે; કારણ છોકરાંઓ માબાપને આબેહુબ મળતાં આવે છે. ફક્ત ચહેરામાં અને શરીરના બંધારણમાં એટલુંજ નહિ પણ મનની સાધારણ વલણો અને સદ્‌ગુણો અને દુર્ગુણોમાં પણ આપણે સાધારણ રીતે તપાસ્યું છે કે, કેટલાંક માને મળતાં આવે છે, કેટલાંક બાપને મળતાં આવે છે; એટલે સુધી કે કેટલાક દાખલામાં જો માબાપને મોં ઉપર ડાઘ અથવા ખાડો હોય છે તો છોકરાંને પણ તેમજ હોય છે.

કેટલીક વખતે એવું બને છે કે, શરીર અને ચહેરાનું ચોક્કસ મળતાપણું અથવા તો મનની વલણો પાંચમી અથવા છઠ્ઠી પેઢી પછી એકદમ પ્રગટી નીકળે છે; જેને અંગ્રેજીમાં "રિવર્ઝન" કહેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી અમુક માણસ, જાનવર અથવા ઝાડપાનની પહેલી ઓલાદ કેવી હતી તે માલમ પડે છે.

એક સફેદ માબાપને ત્યાં શામળું બાળક જન્મ્યું, જેથી પેલા ભરથારને પોતાની સ્ત્રીની

પવિત્રતા ઉપર શક ઉત્પન્ન થયો. સ્ત્રીએ પોતાની નિર્દોષતા માટે સોગંદ ખાધા, જેથી તેણીનો ભરથાર ફ્રાન્સમાં પોતાના બાપદાદાના મકાનમાં ખબર કાઢવા ગયો, તો માલૂમ પડયું કે, તેનો પાંચમી પેઢીનો વડવો એક આફ્રિકન સીધી હતો; જેની અસરથી તેનું પાંચમી પેઢીનું બાળક સીધી જેવું કાળું અવતર્યું.

આવા ઘણાક દાખલા–દલીલોથી માલમ પડે છે કે, માબાપની જેવી મનોવૃત્તિ હોય તેવા ગુણો ઓલાદમાં ઉતરે છે; તેથી જો માબાપને બાળકની ઉત્પત્તિ વખતેની ચોક્કસ મનોવૃત્તિ રાખવાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો બાળકો પણ તેવીજ મનોવૃત્તિ ધરાવતાં પેદા થાય; જે દલીલ આપણે હવે દાખલાઓથી પૂરવાર કરી શકીશું.

પ્રેમથી ખૂબસુરત ઉત્તમ સ્વભાવનાં બાળક પેદા થાય છે.

ડૉક્ટર ફાઉલર એક વખતે પોતાની પત્ની સાથે ફરતા હતા. તે વખતે તેમણે બે બાળકો ઘણાં ખૂબસુરત અને ઉમદા સ્વભાવનાં નિહાળ્યાં. તુરત એ બાળકોનાં માબાપ કેવાં હશે તેની તપાસ કરવા તેઓનું ઠેકાણું પૂછી લઇ તેઓને ત્યાં તપાસ કરવા ગયા તો માલૂમ પડયું કે, એ બાળકોનાં માબાપ કાંઈ ઘણાં ખૂબસુરત નહોતાં, પણ તેઓ એકબીજા તરફ ઘણો પ્રેમ દેખાડતાં હતાં; અને જણાવતાં હતાં કે, તેઓએ આખી પરણેલી જીંદગીમાં એક પણ સખત અને કુસંપ ઉત્પન્ન કરે એવો શબ્દ કે કાર્ય કર્યું નહોતું. જો ખૂબસુરત, ઉમદા અને શાંત સ્વભાવનાં બાળકો જોઇતાં હોય તો પતિ અને પત્નીએ એકબીજા તરફ પ્રેમ અને ભક્તિ દેખાડવી જોઇએ અને જરા પણ કુસંપ કે કજીયો–કંકાસ થાય એવા શબ્દો કે કાર્ય કરવાં જોઇએ નહિ. આવા ઉત્તમ સદ્‌ગુણના ફળતરીકે તમને ઘણાં ખૂબસુરત અને ઉમદા સ્વભાવનાં બાળકો પેદા થશે.

જો વિચાર કરશો તો માલૂમ પડશે કે, પરસ્પર પ્રેમ અને ભક્તિભાવવાળાં પતિ–પત્ની જ્યારે એકબીજાના પ્રેમમાં લીન થાય છે, તે વખતે તેઓના ચહેરા ઉપર કેવી ખૂબસુરતી અને શાંતિ પ્રગટી નીકળે છે, તેઓનાં શરીરનાં જ્ઞાનતંતુ કેવાં આનંદી થાય છે ! આવી સ્થિતિમાં બાળકનું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે તો તેમાંથી ખૂબસુરત અને ઉમદા બાળક પેદા થાય છે: જો પતિ–પત્નીની સંગત હવસી જુસ્સાથી, ગુસ્સાથી કે વઢવાડથી થાય છે, તેઓનાં બાળકો કદરૂપાં, ગુસ્સાવાળાં, ઝનુની કે ખૂની લડાયક પેદા થાય છે.

કદ્રૂપા માબાપ છતાં ખૂબસુરત બાળકો કેમ પેદા થાય ?

અમેરિકાનો જાણીતો તબીબ ડૉક્ટર કેલોગ એક દાખલો પોતાની ચોપડીમાં નીચે મુજબ આપે છેઃ—

રોમશહેરનો ન્યાયાધીશ નાના કદનો, કદરૂપો અને ખુંધો હતો. તેને ત્યાં એક બાળક જન્મ્યું. તે તેના જેવુંજ કદ્રૂપું અને ઇસોપના પુતળા જેવું આબેહુબ હતું. આ ધાસ્તી ઉપજાવે તેવા નાના રાક્ષસના દેખાવથી તે બાપને ભય ઉત્પન્ન થયો કે, તેની આખી ઓલાદ આ પ્રમાણે કદરૂપી જન્મશે તેથી તે એક બહુજ વખણાયલા ડૉક્ટર ગેલનની સલાહ લેવા ગયો. ડૉક્ટરે સલાહ આપી કે, બિછાનાની આસપાસ તારે ત્રણ નાનાં ખૂબસુરત પૂતળાં રાખવાં. એક પગ આગળ, એક જમણા હાથ તરફ અને બીજું ડાબા હાથ તરફ, કે જેથી તારી સ્ત્રી જ્યાં પણ નજર ફેરે ત્યાં આ ખૂબસુરત પૂતળાં તેની નજરે પડે. પેલા કદ્રૂપા ન્યાયાધીશે ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે બરાબર અમલ કર્યો અને જે બચ્ચું જન્મ્યું તેનાથી સાબીત થયું કે, તે ધારણાથી પણ વધારે ખૂબસુરત હતું.

ચિત્રોની અસરથી ખૂબસુરત બાળકો

એક જુવાન મહેરદાર અને તેના ભરથારે એક ઘણાજ ખૂબસુરત બાળકનું ચિત્ર ખરીદવા આખા બોસ્ટન શહેરમાં મુસાફરી કરી. આખરે એવુંજ ચિત્ર ખરીદી પોતાની પત્નીની આંખો તે ચિત્રપર પડયા કરે તેમ દિવાલપર ટાંગ્યું, કે જેથી કરીને તે ખૂબસુરત બચ્ચાના ચહેરાનો ખ્યાલ કરે અને પોતાના ભવિષ્યના બાળકના ચહેરાની તેવી ખૂબસુરતી બનાવે. થોડા વખતમાં તેઓને

ત્યાં બાળક જન્મ્યું. તે આબેહુબ પેલા ચિત્રમાં દર્શાવેલા ચહેરા જેવુંજ ખૂબસુરતીમાં અને સ્વભાવમાં હતું; એટલે સુધી કે તેઓને ત્યાં આવનારા પરોણાઓ પેલું ચિત્ર જોતા ત્યારે પેલા બચ્ચાનુંજ ચિત્ર છે, એમ માનતા હતા.

આવીજ રીતે માબાપનાં મનપર કદ્રૂપા દેખાવો પડે છે, ત્યારે કદ્રૂપાં બચ્ચાં જન્મે છે, જેના પણ ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે.

સુથાર–લુહારને ત્યાં મહાન નરો કેમ પેદા થાય છે?

હવે સુથાર, લુહાર કે ખેડુતને ત્યાં મહાન નરો કેવી રીતે પેદા થયા હતા તેના દાખલા તપાસીએ. ફીલાડેલ્ફિયાના એક લુહારને ત્યાં એક ઘણીજ બુદ્ધિમાન અને હુશિયાર છોકરી પેદા થઇ હતી. તેણીનો બાપ આ છોકરી પેદા કરવાના કાર્ય વખતે મનની કેવી સ્થિતિમાં હતો તે આ પ્રમાણે જણાવે છેઃ–

"આ છોકરીના જન્મની એક વર્ષ અગાઉ વરાળથી ચાલતું એક વહાણ બનાવવાને તે ખંતથી રોકાયો હતો. આ વહાણની યોજના રચવા અને બનાવવાને મગજને એટલું બધું ઉશ્કેરવું પડતું હતું કે કપાળ અને લમણું (ટેમ્પલ) જ્યાં મસ્તકરેખાની વિદ્યા પ્રમાણે યોજનાઓ અને કારણ શોધવાની શક્તિઓનું રહેઠાણ આવેલું છે તે ભાગો એટલા તો ગરમ થઇ જતા કે તેઓને ઠંડા કરવા એ ભાગોપર વારંવાર પાણી લગાડવું પડતું હતું. મનઃશક્તિ આ પ્રમાણે ઉશ્કેરાયલી હતી તે વખતે પેલા બાપે પોતાની પત્નીની સંગતથી આ બાળકનું બીજ પેદા કીધું. આ છોકરી ઉંમરે પહોંચી ત્યારે તેણીનું માથું ૨૩) ઇંચ જેટલું મોટું હતું; અને કપાળ તથા લમણા(ટેમ્પલ)નો ભાગ જે પેલા બાપે મનઃશક્તિ ખૂબ વાપરવાથી ગરમ થયાં હતાં, તેજ ભાગો આ છોકરીમાં વધારે ખીલેલા માલમ પડતા હતા. આવા દાખલા ઉપરથી માલમ પડે છે કે, કેટલીક વખતે સુથાર–લુહારને નવા દાગીના બનાવવાને માટે યોજના કરવાની, કારણ શોધવાની, અવલોકન કરવાની, સંપૂર્ણ અને સુંદર બનાવવાની વગેરે શક્તિ ખૂબ વાપરવી પડે છે. આવી રીતે જ્યારે મનઃશક્તિઓ ઘણીજ ઉશ્કેરાયલી હોય, તે વખતે બાળકનું બીજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તો તે બીજમાંથી મહાન નર પેદા થાય છે. આવીજ રીતે આપણા ઘણાક મહાન નરો સુથાર–લુહારને ત્યાં જન્મ્યા હતા.

મહાન નરો માતાને આભારી છે

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું કહેવું છે કે, આપણા મહાન નરો મોટેભાગે પોતાની માતાની હમેલના વખતની ઉચ્ચ મનની સ્થિતિને આભારી છે. જોસફ કુક નામનો વિદ્વાન એ બાબતમાં લખે છે કે "જ્યારે બાળક પેટમાં હોય છે, ત્યારે માતાની ઉપર નસીબવંત અથવા કમનસીબ બનાવો અસર કરે છે, તો તે સારા અથવા માઠા પરિણામતરીકે બાળકની જીંદગીમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે."

પ્રૉફેસર નાઇટના પ્રયોગો

આ વિદ્વાને રૉયલ સોસાયટીમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો તેમાં એ વિદ્વાન જણાવે છે કે, તેણે કેટલાંક જાનવરોપર હમેલની વખતે પ્રયોગો કર્યા હતા. ગર્ભવાળાં જાનવરો પાસે ચોક્કસ કાર્યો કરાવવામાં આવ્યાં અને તેઓને ચોક્કસ કળાઓ શીખવવામાં આવી તો માલૂમ પડયું કે, તેઓનાં બચ્ચાં વગરશીખવ્યે પોતાની માતાના જેવાં કાર્યો અને કળા વાપરવા લાગ્યાં.

આપણા કેટલાક મહાન નરો પોતાની માતાના હમેલના વખતની ઉચ્ચ સ્થિતિને આભારી હતા, એમ આપણે દાખલાથી તપાસીશું.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

મહાન લડવૈયો નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જેણે દુનિયાને જીતવાની કોશીશ કરી હતી, તે કેમ પેદા થયો હતો?

જોસફ કુક લખે છે કે, નેપોલિયનની માતા હમેલદાર હતી, તે વખતે યૂનાન દેશના પ્રખ્યાત વિદ્વાન પ્લુટાર્ક જેણે નામાંકિત માણસોની જીંદગીના બોધદાયક હેવાલો લખ્યા છે, તેની ચોપડી

અને બહાદૂરીભરેલાં કાર્યોનું સાહિત્ય હમેલની વખતે વાંચતી હતી, જેની અસરથી નેપોલિયન મહાબુદ્ધિશાળી અને દુનિયા જીતનાર લડવૈયો થયો હતો.

અદ્ભુત અંકગણિતશાસ્ત્રી ઝેરાહ કોલબર્ન

આ ઝેરાહ કોલબર્ન અંકગણિતમાં અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતો હતો અને પોતાની આ અદ્ભુત શકિતથી સઘળાં ભણેલાં માણસોને તેણે છક કરી નાખ્યાં હતાં. તેણે મોઢેથી ગણિત કરવાની નવી રીત શોધી કાઢી હતી. આ અદ્ભુત મનઃશકિત તેણે પોતાની માતા તરફથી વારસામાં કેવી રીતે મેળવી તે આપણે તપાસીએ.

ઝેરાહ કોલબર્નની માતાને કાપડપર જૂદી જૂદી આકૃતિ વણવાને ઘણીજ બારીકીથી ગણત્રી કરવી પડતી હતી. તેણી વારંવાર નવી નવી આકૃતિ પોતાના મનમાંથી ઉપજાવી કાઢતી હતી; અને પોતાના મનમાંથી ઉપજાવી કાઢેલી આકૃતિ વણવા માટે તેણીને તાંતણાઓની ઘણી બારીક ગણત્રી કરવી પડતી હતી. એક નવી આકૃતિ વણવા માટેની ગણત્રી કરવા દિવસોના દિવસોસુધી તેણીએ કોશીશ કીધી, પણ સઘળી ફોકટ ગઈ. એક દિવસે તે આખી રાત આ આકૃતિ વણવાને માટે ગણત્રી કરી નિરાશ થઇ અને વણવાનું છોડી દેવાની અણીપર હતી, તેવામાં તેણીના મનમાં એક નવી ગણત્રી એકદમ આવી કે, જો અમુક દોરા આવી રીતે વણવામાં આવે તો આ આકૃતિ વણી શકાય. સવારે તેણીએ આ ગણત્રી પ્રમાણે વણવાથી મહેનતવગર પેલી આકૃતિ વણી શકી; અને આ આકૃતિ પાછળ આટલી ખંતથી જૂદી જૂદી ગણત્રી જ્યાંસુધી નિરાશ થઇ ગઇ ત્યાંસુધી કર્યા કરી. ગણત્રીની મનઃશક્તિને આટલી બધી ઉશ્કેરેલી હતી તે વખતે તેણીને હમેલ હતા. પેલો ઝેરાહ તેણીના પેટમાં હતો. આ ઝેરાહ કોલબર્ન નવી ગણત્રીના શાસ્ત્રનો શોધક અને અદ્ભુત મનઃશક્તિ ધરાવતો હતો, તેનું કારણ એટલુંજ કે, જ્યારે તે પેટમાં હતો ત્યારે તેની માતાએ ગણત્રીની ચોક્કસ આકૃતિ વણવા હદબહાર મનઃશક્તિ વાપરી હતી. આ અંકગણિતશાસ્ત્રી જ્યારે ફક્ત ત્રણ વરસનો હતો, ત્યારે ઉભો ઉભો પોતાના મનથી બબડતો હતો કે " આમાંના આટલા લઇએ અને પેલામાંના આટલા લઇએ તો આટલા બીજા થાય. " જે પ્રમાણે તેની માતા પેલી આકૃતિ વણવા દોરાની ગણત્રી કરતી હતી, તેજ પ્રમાણે આ છોકરો નાની વયમાં ગણત્રી કરતો હતો.

ચાર્લ્સ કિંગ્સ્લી

ચાર્લ્સ કિંગ્સ્લીની જીંદગીના હેવાલપરથી માલમ પડે છે કે, તે પોતાની માતાના પેટમાં હતો, ત્યારે તેની માતાએ વિચાર કર્યો કે, મારે દુનિયાની લાલચોથી દૂર રહી પરહેજગારી રાખવી, કે જેથી મારા પેટમાંના બાળકપર પવિત્ર અસર થાય. આવા વિચારથી તેણી શહેરમાંથી જતી રહી, ડેવનશાયર નામના ગામડામાં રહેવા ગઇ અને ત્યાં આખો વખત કુદરતની ખૂબસુરતી ઉપર લક્ષ આપી સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરનાં કાર્ય અને કરામતનાં વખાણ કરવા લાગી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેણીને છોકરો જન્મ્યો તે મોટો થયો ત્યારે તેણે કુદરતની ખૂબસુરતીની પીછાણવિષે નામાંકિત પુસ્તક લખ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તે એક માન પામેલો ધર્મગુરુ થયો.

મરજી પ્રમાણેનાં ૪ બાળકો—એક માતાના પ્રયોગો

હમેલવાળી સ્ત્રી પોતાની મનઃશક્તિથી મરજી પ્રમાણેનાં બાળકો કેમ પેદા કરી શકે, તેનું જ્ઞાન મેળવી, પ્રયોગો કરી પોતે ફતેહમંદ નીવડી તેનો હેવાલ નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ—

પહેલા બાળકની વખતે જ્યારે તેણી હમેલદાર હતી તે વખતે તેણીએ વિચાર કર્યો કે, તેણીના બાળકને એક છટાદાર બોલનાર બનાવવો, જેથી તેણી એ વખતે સર્વે છટાદાર વક્તાઓનાં ભાષણોમાં જતી. બીજા છોકરાની વખતે હમેલ હતા ત્યારે તે છોકરાને એક નામીચો ચીતારો બનાવવાના વિચારથી તેણી યૂરોપના દરેક સ્ટુડિયોમાં જઇ ત્યાં ઉમદા ચિત્રોનો અભ્યાસ કરતી હતી, જેથી એ છોકરો એક નામીચો ચીતારો થયો હતો અને પહેલો છોકરો છટાદાર બોલનાર થયો હતો. પ્રોફેસર ફાઉલર જણાવે છે કે, આ સ્ત્રીના છોકરાઓ તેણીએ હમેલની વખતે જે રીતની મરજી દેખાડી અને કોશીશ કીધી તેવા થયા હતા.

આ દાખલાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, મહાન નરો પોતાની માતાને આભારી છે. માતાઓ ચાહે તો હમેલની વખતે જેવી ઈચ્છા ધરાવે અને મનઃશક્તિ વાપરે તેવાં બાળકો પેદા કરી શકે.

ડૉકટર ફાઉલરની એક અગત્યની શોધ

ડૉકટર ફાઉલરે ઘણાક દાખલાઓની તપાસ કરી એક ઘણી અગત્યની શોધ કરી છે, તે એ કે, હમેલ રહ્યા પછી પહેલા ૭ મહીના સુધી બાળકના શરીરનું બંધારણ થાય છે અને ફક્ત પાછલા ત્રણ મહીનામાં જૂદી જૂદી મનઃશક્તિ જેવી કે ધાર્મિક, ભક્તિભાવની, સદ્‌ગુણની, કારણ શોધવાની વગેરે શક્તિવાળા ભેજાના ભાગનું બંધારણ થાય છે; માટે દરેક હમેલદાર સ્ત્રીએ હમેલના ૭ મહીના પછી યાને છેલ્લા ત્રણ મહીના તો ખાસ કરી ઉમદા સદ્‌ગુણોમાં, ભક્તિ-ભાવમાં અને પરમાર્થી કાર્યોમાં મનને વારંવાર રોકવું જોઇએ, કે જેથી ઉત્તમ મનઃશક્તિનાં બુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા થશે.

એજ પ્રમાણે મી૦ બનાજીએ કેટલાક દાખલાઓ આપી જણાવ્યું કે, હમેલવાળી સ્ત્રી જો ગમગીન રહે છે તો બાળકના માથામાં પાણી ભરાય છે. જો તે ધાસ્તી અથવા ફાળ ખાય છે તો બાળકો લૂલાં, લંગડાં, પાંગળાં, ભેજાવગરનાં, બેવકુફ જન્મે છે. જો માતા એ વખતે વઢવાડ અથવા ગુસ્સો કરે છે, તો તે બાળક ઘણું ચીઢીયું, ઝનુની અને ખૂની જેવું પેદા થાય છે. માટે ઉમદા બાળકનો જન્મ આપવા હમેલવાલી સ્ત્રીએ શાંત, સદ્‌ગુણી અને ભક્તિભાવથી જીંદગી ગુજારવી જોઇએ.

સ્ત્રીઓ ! હિંદની ઉન્નતિ માટે મહાન નરો પેદા કરો.

સ્ત્રીઓએ મહાન નરો પેદા કરવાનો કુદરતનો ભેદ હવે જાણ્યો છે. આ ભેદની ચાવી તમને હવે મળી છે. હવે સ્ત્રીઓએ એ ચાવીનો એ ઉમદા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ખૂબસુરત અને સદ્‌ગુણી-બાળકો પેદા કરી હિંદની ઓલાદને ઉત્તમ બનાવવી જોઇએ. હિંદની ઉન્નતિ માટે, હિંદમાતાના કલ્યાણ માટે હવે દરેક સ્ત્રીની ફરજ છે કે, તેમણે મહાન નરો પેદા કરવાની ફરજ સમજવી જોઇએ. એક હિંદી કવિ કહે છે તેમ—

જનની જણ તો ત્રણ જણે, ભક્ત, દાતાર કે શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવતી નૂર.

(મી. બેહમન સો. બનાજીનું ભાષણ "હિંદુસ્થાન" ના ૨૮-૪-૨૮ ના અંકમાંથી.)

૧૮૮—પગ પીછે નહીં હટાયેંગી.

હમ વીર હૈં ક્ષત્રાણી હૈં, પગ પીછે નહીં હટાયેંગી;
પ્રતિજ્ઞા કરકે વેદી પર, વાલન્ટિયરોં મેં નામ લિખાયેંગી.
ઝંડા લે કર ઓરૂમ્ કા હમ, સ્વામી કા ઋણ ચુકાયેંગી;
શસ્ત્ર લે કર શુદ્ધિ કા હમ, બલયુત મૈદાન મેં આયેંગી.
બિછુડ રહી જો બહિનેં હમસે, અબ ઉનકો ગલે લગાયેંગી;
પ્રકાશ દિખાકર વેદોં કા, ઇસ અંધકાર કો હટાયેંગી.

('હિંદૂપંચ'ના એક અંકમાં લેખિકા શ્રીમતી કૌશલ્યાદેવી, અધ્યાપિકા-બિજનૌર.)

૧૮૯-રામાયણમાંની બે વીર જનની-આર્યમાતાઓ

આજ વિજયદશમી કા ત્યૌહાર હૈ, કઈ બહિનેં ઔર માતાએં આજ અપને અપને શહરોં મેં રામલીલા કા ખેલ મેં રામ ઔર સીતા કે દર્શન કરને કે લિયે જા રહી હોંગી. ઇસ રામલીલા ને ભારત માતા કી જગ મેં હંસી કરાઇ હૈ. હમ આજ કે દિન ઇસ શુભ અવસર પર વાલ્મીકિ રામાયણ મેં સે માતા કૌશલ્યા ઔર માતા સુમિત્રા કે પવિત્ર ચરિત્ર કા પાઠ, પાઠિકાઓં કે સામને રખતે હૈં. આશા કરતે હૈં કિ વહ ઇન ચરિત્રોં કો પઢ કર, ફિર સે ભારત મેં ઉન પવિત્ર દેવિયોં કી આત્મા કો નિમંત્રિત કરેંગી.

માતા કૌશલ્યા

રાજા રામચંદ્ર જનકપુરી સે વિવાહિત હો કર અયોધ્યા મેં આતે હૈં. પ્રજાજન કી અભિલાષા કે કારણ ઉન્હેં યુવરાજ બનાયા જાતા હૈ. વહ ઇસ સંદેશ કો સુન કર માતા કે પાસ જાતે હૈં. માતા કૌશલ્યા કો યહ સમાચાર સુમિત્રા તથા લક્ષ્મણ દ્વારા પહલે માલૂમ હો ગયા થા. જબ રામચંદ્ર માતા કે મહલોં મેં પહુંચતે હૈં તો ક્યા દેખતે હૈં:—

तस्मिन्कालेऽपि कौशल्या, तस्थावामीलितेक्षणा। सुमित्रया त्वास्यमाना, सीतया लक्ष्मणेन च।
श्रुत्वा पुण्ये च पुत्रस्य यौवराज्येऽभिषेचनम्। प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम्॥

કૌશલ્યા ઇસિ આનંદસમાચાર કો સુન કર સુમિત્રા, સીતા ઔર લક્ષ્મણ કે સાથ બૈઠી હુઇ પ્રાણાયામપૂર્વક પરમાત્મા કા ધ્યાન કર રહી થી. થોડીસી સંપત્તિ વ ઐશ્વર્ય કે મિલ જાને પર સાધારણ સ્ત્રિયોં આનંદ મેં નિમગ્ન હો અપને આપકો ભૂલ જાતી હૈં, ઔર નિત્યનિયમ કો છોડ બૈઠતી હૈં; પરંતુ કૌશલ્યા પુત્ર કો યુવરાજ બનતે હુએ દેખ કર ભી, ધાર્મિક નિયમોં તથા ઈશ્વરારાધન કો કરતી હુઈ, અપની શુદ્ધ મનોવૃત્તિ કા પરિચય દેતી હૈ. એક તરફ યહ અવસ્થા હૈ. ઇસકે બાદ જબ કઇ કારણોં સે રામચંદ્ર કો વન મેં જાના પડતા હૈ, ઉસ સમય ભી કૌશલ્યા ને જો ધૈર્ય દિખાયા હૈ વહ અલૌકિક હૈ. કવિ વાલ્મીકિ લિખતે હૈં:—

उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी। वाङ्मात्रेण नभावन वाचा संसज्जमानया।
आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी। अवदत्पुत्रमिष्टार्थो गच्छ राम! यथासुखम्॥

બનવાસ જાને કી બાત સુન કર વહ દુઃખિત હુઇ; પરંતુ અપને આપકો રોક કર, પુત્ર કા સિર ચૂમ કર રામચંદ્ર કો કહાઃ-હે પુત્ર! જાઓ, સુખપૂર્વક બન મેં રહો, અપને વચન તથા કર્તવ્ય કા પાલન કરો. કવિ લિખતા હૈ કિ યહ આશીર્વાદ દેતે સમય કૌશલ્યા પ્રસન્ન થી. વહ અપને પુત્ર કો ધર્મ પર દૃઢ દેખ કર, ખુશ થી. ઇસિ લિયે ઉસને દુઃખભરી આવાજ હોનેપર ભી પ્રસન્ન હૃદય સે રામ કો વિદાઇ દી. આજ દેશ મેં કિતની માતાએં હૈં જો અપને પુત્રોં કો ધર્મક્ષેત્ર મેં પ્રસન્નતા કે સાથ સુખ-દુઃખ મેં સમ રહતી હુઇ વિદા કર સકતી હૈં? સુખ ઔર દુઃખ મેં સમ રહનેવાલી માતા હી રામ જૈસે ધીર પુત્ર કો જન્મ દે સકી. જિસ પ્રકાર યુવરાજ બનતે સમય તથા બનવાસ જાતે સમય રામ કે ચેહરે પર શિકન (ખેદ) નહીં આયા, ઉસી પ્રકાર કૌશલ્યા ને ભી દોનોં સમય, ધ્યાન ઔર જ્ઞાનબલ કે આધાર પર પુત્ર કો સન્માર્ગ મેં પ્રેરિત કિયા. ઐસી માતાએં તથા ઐસે પુત્ર ધન્ય હૈં. ઇનકે કારણ હી હમારી ભારત માતા ધન્ય હૈ.

માતા સુમિત્રા

જિસ સમય રામચંદ્ર બન કો જાતે હૈં લક્ષ્મણ ભી અપની માતા સુમિત્રા સે રામ કે સાથ બન જાને કી આજ્ઞા લેને કે લિયે જાતે હૈં. ઉસ સમય સુમિત્રા અપને દુઃખ કો ન દેખતી હુઈ લક્ષ્મણ કો કહતી હૈં:—

सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने। रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र! भ्रातरिगच्छति॥
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्। अयोध्यामटवीं विद्धि याहि वत्स यथासुखम्॥

હે પુત્ર! અપને પ્રિય મિત્ર કે સ્નેહ કો નિભાને કે લિયે તુમ રામ કે સાથ બન જાઓ. ઈસ બાત મેં દેર મત કરો. રામ કો પિતાતુલ્ય સમઝો, સીતા કો માતા સમઝો, જંગલ કો અયોધ્યા સમઝો, આનંદપૂર્વક રામ કે સાથ બન જાઓ. આજ કિતની માતાએં હૈં જો નિષ્કામ ભાવ સે અપને પુત્રાં કો ધર્મ કે લિયે ભેજ સકતી હૈં? સૌતેલી (ઓરમાન) માતાઓં તથા સૌતેલે ભાઇઓં કે લિયે કૌશલ્યા, સુમિત્રા, રામ ઔર લક્ષ્મણ કે ઉદાહરણ અનુકરણીય હૈં.

("સત્યવાદી" ના આશ્વિન ૧૯૮૨ ના અંકમાંથી)

૧૯૦—અમેરિકા કો કિસને ખોજા?

મેક્સિકો મધ્ય અમેરિકા ઔર યૂકેટન પ્રાંતોં મેં આજકલ જો અનુસંધાન હો રહે હૈં ઉનસે યહ પક્કા વિશ્વાસ હો રહા હૈ કિ કોલંબસ કો અમેરિકા કો ઢુંઢને કે કમ સે કમ એક હજાર વર્ષ પહલે એશિયાવાસિયોં કો ઉસકા પતા લગ ગયા થા. વહાં ઐસે શિલાલેખ આદિ મિલે હૈં જિનસે પતા લગતા હૈ કિ કાબૂલનિવાસી બૌદ્ધ ધર્મ કે પ્રચારક હુઇશેન આજ દિન કે કયૂરાહલ ઔર એકયૂટિયન દ્વીપસમૂહોં કે માર્ગ સે હોતે હુએ અપને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચારક દલ કે સાથ-પહુંચે થે. વૈસે કયૂરાઈલ ઔર એલૂટિયન દ્વિપવાલોં કા ઉત્તર અમેરિકા સે હી બરાબર સંબંધ થા. ઈન્હીં લોગોં સે બૌદ્ધોં કો અમેરિકા પ્રદેશ કી ખબર મિલતી થીં. મૈક્સિકો તથા અન્ય સ્થાનો મેં ઐસે શિલાલેખ તથા પ્રાચીન સમય કે ઐતિહાસિક લેખ મિલે હૈં. ઈન્હીંસે સંબંધ રખનેવાલે બહુત સી ઐતિહાસિક કિંવદંતિયૉં ઔર કહાનિયૉં પ્રચલિત હૈં, જિનમેં ચીન સે છ હજાર મીલ પૂર્વ કી તર્ફ મહોદધિ કે ઉસપાર મહાદેશ કે હોને કી બાત હૈં ઔર યહ મહાદેશ અમેરિકા હી હો સકતા હૈ. ઉસ જમાને કે ચીની લોગ ઉસ મહાદેશ કો ફુઅંગ કહા કરતે થે. હુઇશેન ને ચીન કે સમ્રાટ યુંગન કે સમય મેં ૪૯૯ ઇ૦ મેં મેક્સિકો કી યાત્રા કી થી. વે સન્ ૫૦૩ મેં મૈક્સિકો સે કઇ પ્રકાર કે આઇને, કપડે, સૂત, લે કર ચીન લૌટે. હુઇશેન ને અપની રિપોર્ટ મેં લિખા હૈ કિ કાબૂલ કે ચાર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં ને સન ૪૩૫ ઈ૦ મેં હી ઇસ નયે મહાદેશ કા પતા લગાકર બૌદ્ધ ધર્મ કી પુસ્તકોં, સિદ્ધાંતોં ઔર મૂર્તિયોં કા પ્રચાર કિયા તથા વહાં કે લોગોં કો સુધારા થા. ઉનકે લેખોં સે પતા ચલતા હૈ કિ ઉન દિનોં અમેરિકા કે દેશોં મેં તાંબા બહુત થા; પર લોહા ન થા. સોને-ચાંદી કા કોઈ મૂલ્ય નહીં થા. શહર, કિલે આદિ નહીં થે.

મૈક્સિકો મેં હુઇશેન કે જાને કે પ્રમાણ મૌજૂદ હૈં. વહાં યહ કિંવદંતિ પ્રચલિત હૈ કિ "એક શ્વેતરંગ કા ઢીઠા વસ્ત્ર ઔર ચદ્દરધારી અસાધારણ વ્યક્તિ આયા, જિસને લોગોં કો બુરાઇ સે બચને ઔર શાંત ધાર્મિક જીવન બિતાનેં કો કહા. ઉસે બડી યંત્રણાયેં દી ગયીં. જબ યંત્રણાયેં અસહ્ય હો ગયી તો વહ એકાએક ગાયબ હો ગયા. પીછે ઉસકે પદચિન્હ એક ચટ્ટાન મેં (જો દક્ષિણ કેલિફોર્નિયા કે ભગદલેના સ્થાન કે પાસ હૈ) વહાં ઉસકી મૂર્તિ સ્થાપિત કી ગયી. મિલે-જલ કોટલ નામક એક અન્ય ધર્મગુરુ અપને સાથિયોં સહિત ઉત્તર સે પતુ કો હોતે હુએ મેક્સિકો ગયે થે. અભી ભી મેક્સિકો મેં "ગૌતમ" "શાકય" કે નામ સુને જાતે હૈં. કઇ નગરોં, ગાંવોં કે નામ મેં યે શબ્દ પાયે જાતે હૈં. પલેનોર સ્થાન કે પાસ એક બૌદ્ધ મૂર્તિ પાઇ ગયી હૈ. ઉસપર "શાકમોલ" (સાકય યૂનિ) શબ્દ અંકિત હૈ. કંપીચે સ્થાન મેં બુદ્ધ કી એક ઠીક ઔર બડી મૂર્તિ મિલી હૈ. પલેકે મેં દો શેરોંપર પલથી મારકર બૈઠે હુએ પ્રચારક કી મૂર્તિ મિલી હૈ. બહુત સે મંદિરોં કી-દિવાલોં કે પથ્થરોં મેં ઐસે ચિત્રાદિ ખુદે હૈં, જો એશિયા કે દેશોં કે પ્રાચીન સભ્યતા કે યુગ કી કલા સે મિલતે જુલતે હૈં.

('વિશ્વમિત્ર'ના એક અંકમાંથી)

૧૯૧—એક દિવાનાનો બડબડાટ

ધર્મીના ઢોંગ અને સુધારકના સોંગ લેનારાઓને નમસ્કાર સાથે અર્પણ

("મુંબઈ સમાચાર"ની અઠવાડીક આવૃત્તિમાં લખનાર એક મૂર્ખ–અભણ)

૧—તા. ૧૩–૫–૨૮ ના અંકમાંથી

જેઓ ધર્મનાં ફરમાનો ખાલી વાંચી જઇનેજ અભ્યાસ ને અનુભવવગર સમજાવ્યા જાય છે, તેઓ પોતાની અક્કલનો ઘોડો આગળ દોડાવે છે ને પોતાની અક્કલને મહાન પેગંબરોની બરાબર એકજ પંક્તિપર હોય એમ દેખાડે છે; ને પોતેજ પેગંબર હોય તેમ ખરા પેગંબરોને ઢાંકી દઈ જાણે કંઈ નવું દેખાડતા હોય ને ખુદાને પહોંચી ગયા હોય, તેમ તે પૂરા પહોંચી ચૂકેલા પેગંબરોનાં લખાણોપર સુધારા–વધારા ને ટીકા કરે છે. આવુંજ માન જેઓના દિલમાં પોતાના પેગંબરોવિષે હોય, તેઓ પોતે કેવા ધર્મી ને કેટલા ભણેલા હશે, તેનો વિચાર તેઓને કેમ નથી સૂઝતો ? આ તે શું ધર્મ ને પેગંબરની સેવા કરવાની રીત ? આ શું તમારા શીખેલા, ભણેલા ને શાણાંમાં ખપતાઓની વિદ્યાનો ભંડોળ ? ધર્મીઓ! એમાં તમે શોભા માનો છો ? આપણા મનમાં વિચારો શા આધારપર ઉભા થયા તે આપણેજ જાણી શકીએ; તેમ પેગંબરોનાં ફરમાનો શા આધારપર રચાયાં તે તમો કેમ કરી જાણી શકો ? જે કોઇ તે વખતે હાજર હોય તે થોડુંઘણું કલ્પી શકે; પણ અમારી ને પેગમ્બરોની વચ્ચે હજારો વર્ષોનો ફરક પડી ગયો તો હવે કલ્પના પણ ચાલી શકવાની નથી. જો તમારી ને પેગંબરોની અક્કલ ને બુદ્ધિ એકજ સરખી માનો છો, તો તો તમારે પણ કંઇ નવોજ ધર્મ સ્થાપવો હતો; પણ તેમ થતું નથી એજ દેખાડે છે કે, તમારામાં તેટલી અક્કલ ને બુદ્ધિ નથી, તેથીજ જૂનાને હાથ લગાડો છો. 'નીમ હકીમ ઔર ખતરે જાન, નીમ મુલ્લાં ઔર ખતરે ઇમાન' તેમ આવા ધર્મઝનુનીઓ જેટલો ધર્મને જગતમાં વગોવે છે ને તેનો નાશ કરે છે, તેટલો જેઓ સાધુસંતોને નમસ્કાર કરે છે યા તો પોતાના ધર્મમાંથી ન સમજાતું હોય તો કોઇ બીજા ધર્મમાંથી સમજી લે છે, તેઓ તો ખુલ્લા દિલે કબૂલ કરે છે કે, ધર્મ સમજાતો નથી. આવા તેઓ ભોળાભાળા ને બચ્ચા જેવા નિર્દોષ હોય છે; પણ જેઓ સમજતા નથી, છતાં સમજતા હોય તેવું દેખાડે છે ને પોતાનો ધર્મ સૌથી સારો છે, એમ બીજાઓના મતો પ્રમાણે કહી સંભળાવશે, પણ કયાં ને કેવી કરણી કરવી ને શું ફરમાનો છે, તે વાતના અખાડા કરવામાંજ શોભા ને માન સમજે છે ને પરધર્મો તરફ તિરસ્કાર દેખાડે છે; એવા ધર્મીઓ કેટલું ખોટું બોલે છે ને કેવી પાપી કરણી કરે છે, તેનો કંઇ ખ્યાલ તેઓ કરે છે કે ? પોતે તો ખોટાં કામો કરી રહ્યા હોય છે; પણ જેઓ ખુદાને રસ્તે જતા હોય તેઓને ધાકધમકી આપીને ઉંધે રસ્તે દોરવવા માગે છે. પોતે જે લોભ–લાલચોમાં ફસેલા છે–પોતે જે ખોટી કરણી કરી રહ્યા છે તેઓ, જેઓ ખુદાને ભજીને લોભ–લાલચથી મન મારવા માગે છે, પાપી ખોટી કરણીથી દૂર રહેવાની કોશીષ કરે છે, તેઓને ખોટું સમજાવી–લલચાવીને–ફસાવીને, પોતે જે કરણી કરી રહ્યા છે તેજ ખરૂં છે ને સૌ કોઇએ પણ એવીજ રીતે ચાલવું એમ સમજાવી રહ્યા છે ! આ તો પેલી કહેવત પ્રમાણે 'શાણો દુશ્મન ભલો, પણ મૂર્ખ દોસ્ત પરવડે નહિ' તેમ નામમાત્રના ધર્મીઓ કરતાં તો જેઓ સાધુસંતોને નમસ્કાર કરે છે, પરધર્મમાંથી પણ ખુદાને સમજે છે અને સ્વધર્મને અનામત રહેવા દે છે, તેની સાથે ધર્મીઓની માફક ખોટી આસનાઇ કરતા નથી યા તો ચુંથી–પીંખી નાખીને તેનો નાશ કરતા નથી. જેઓ ધર્મનો નાશ કરે તેઓ ધર્મી કહેવાયંજ કેમ ? એક કુટુંબનાં સર્વ માણસો એકજ શહેર યા ગામમાં રહીને કમાતાં નથી. તેમાંનો કોઇ પરદેશ જઇને પણ કુટુંબનું ગુજરાન કરે છે ને જૂદો પડે છે, તેથી તે કુટુંબપરનો તેનો હક્ક ગયો યા તો તે કુટુંબનું નામ જતું રહ્યું કે ? જ્યાં પણ હોય ત્યાં તે તેજ કુટુંબનો રહે છે. તેમ આપણા ધર્મમાં રહીને પારકા ધર્મના સાધુસંતોને નમસ્કાર કર્યાથી કાંઈ આપણા ધર્મપરનો હક્ક જતો રહેતો નથી. કોઇ કપુત કુટુંબમાંજ રહીને–માબાપનું ખાઇ તેઓનેજ મારફાડ કરી ગાળ–ગલોચ આપીને દુઃખ તથા સંતાપ આપે છે, તેવાજ આ કહેવાતા ધર્મીઓ પણ ધર્મના

મેળવવા ઈચ્છ્યું તેઓને ખુદાઇ સુખ નથી મળ્યું, પણ જેઓએ બીજે રસ્તે જઇને ખુદાઈ સુખ મેળવી લીધું હોય તેને બન્ને-દુનિયા તથા ખુદાનું ઘર મળી રહે છે. ખાલી બળાપો કરીને બેસી રહેવામાં સાર નથી કે, આપણા ધર્મના લોકો પરધર્મની ક્રિયાને રીતરિવાજો શા માટે પાળે છે! પણ જે રસ્તા આપણા ધર્મમાંથી ભૂલાઇને નિરુપયોગી થઈ પડયા છે, તે ખોલવા સારૂ મહેનત ને કોશીષ કરો ને હરકત ને અટકાવ નાંખવાની ખોટી કરણી બંધ કરો. પછી ખુદાની ઇચ્છા હશે તો તમારી મહેનતનું ફળ તમોજ નહિ પણ તમારા બીજા જાતિધર્માનાઓને પણ મળી રહેશે. અને તે ભૂલાઈ ગયેલો રસ્તો જાહેરના ઉપયોગને માટે ખુલ્લો કરી શકશો. જે એવું કરે છે તેજ ખરો ધર્મી. બાકી આજના યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ ને સરકારી માનપાનનાં પૂછડાં વળગાડવા-વાળા અને નવાં પૂછડાંઓની શોધમાં ફરનારા તથા પોતાને ભણેલા ને દરેક બાબત(સંસાર, વહેવાર કે ધર્મ)માં હુશિયાર સમજનારા પણ હમેશાં છબરડો ને ગોટાળોજ કરતા આવ્યા છે. આવા શાણા ને ભણેલા પણ ગણેલા નહિ એવાઓની અજ્ઞાનતાથી ધર્મનું કોઇ પણ રીતે સાર્થક ને ભલું થતું પણ નથી ને થવાનું પણ નહિ. કારણ તેઓને પોતાના ભંડોળ, પંડિતપણા ને વિદ્વત્તાનું અભિમાન છેની! ધર્મ સમજવા માટે અભિમાનની જરૂર નથી, ને જ્યાં અભિમાન છે ત્યાં ખરો ધર્મ નથી. જ્યાં "હુંપણુ" આવ્યું ત્યાં પોતાનીજ અક્કલનું અભિમાન રહે છે ને પેગંબરોના કહેવાને અભરાઈપર મૂકાય છે. જ્યારે આપણી એ અક્કલને અભરાઇપર બાજુએ મૂકાય છે, ત્યારેજ ધર્મની સાચી સમજ પડે છે. કંઈ નવું ઉભું કરવાનું હોય તોજ આપણી અક્કલની જરૂર પડે; પણ આ તો સર્વ તૈયાર મસાલો છે ને જેમ તેઓએ કરણી કીધી તેમ કરણી કરી લઇને અનુભવ મેળવવાનીજ ખોટી છે. સરસામાન ને મસાલો પણ તૈયાર છે ને બાંધેલું ઘર પણ તૈયાર છે. હવે આપના ફાળે તે બાંધવાની મહેનત કરવાનુંજ બાકી છે યા કરણી કરી લેવાની છે ને જેવું તે તૈયાર ઘર છે તેવુંજ જોઇને યાને તેની નકલ કરીને આપણે સારૂ બાંધી લઇને સુખથી રહેવાનું છે. નથી કંઇ લેવા-મૂકવાનું કે લાવવાનું. નથી કંઈ પ્લાન ઘડવાનો, સર્વ તૈયાર છે; તો હવે અક્કલ દોડાવવાની જરૂર શી? છતાં પણ જેઓ ધર્મમાં પોતાની અક્કલ (ક્રોઢહાપણ) દોડાવવા માગે છે, તેઓ મૂર્ખા ને અજ્ઞાન હોવા જોઇએ.

૨—તા. ૨૦-૫-૨૮ ના અંકમાંથી

વાર્તાઓની ચોપડીઓ (ઘણીખરી તો માત્ર) વખત પસાર કરવા સારૂજ વાંચવાની હોય છે, અને તેમાં અભ્યાસ જેવું કંઈજ હોતું નથી. રસાયણની ચોપડી (કેમીસ્ટ્રી) વાંચીને તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરી જોઇએ તોજ તેમાં જણાવ્યા મુજબનુંજ પરિણામ આવે છે-કંઈ જૂદું આવતું નથી; તેમ ધર્મની ચોપડીઓ પણ કંઈ વાર્તાની ચોપડીઓ નથી, પણ પ્રયોગો યાને કરણી કરી જોવા સારૂજ હોય છે; કેમકે એ પ્રમાણે કરીએ તોજ તેનું ખરૂં પરિણામ આવે ને ખુદાને પહોંચીએ. નાટકનો એક્ટર જે ભાગ ભજવી બતાવવાનો હોય છે તે ભાગ કાંઇ માત્ર તે વાંચી જતો નથી, પણ તે પ્રમાણેની કરણી યાને 'એક્ટીંગ' પણ સાથે સાથે કરે છે; તેમ આ જગતના તખ્તાપર માણસોએ ધર્મોની ચોપડીઓ વાંચીને બેસી નથી રહેવાનું, પણ તે પ્રમાણેનો ભાગ ભજવવો જોઇએ, યાને તેવીજ 'એક્ટીંગ' યા કરણી કરવી જોઇએ. જે નાટક લખાયું હોય તેમાં એક્ટર પોતાની મરજીનું યા અક્કલનું કંઇ પણ વચ્ચે મૂકી શકતો નથી, ને તેને અક્કલ દોડાવવાની જરૂર પણ નથી. જેમ દેખાડયું તેમ તેને માત્ર કરી રહેવાનું છે-ફેરફાર કરવાનું કામ તેનું નથી, તે તો માત્ર એક્ટરજ છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મમાં પણ પેગંબરો લખી ગયા તેજ પ્રમાણે કરી રહેવાનું છે. ફેરફાર કરવાનું યા ભળતો અર્થ કરવાનું આપણું કામ નથી. અક્કલ દોડાવવાની પણ જરૂર નથી. જેમ લખાયું છે તે પ્રમાણે બસ કરવાનું છે. જેણે આખું નાટક રચ્યું તેણે દરેક ભાગો ધ્યાનમાં લઇને જૂદા જૂદા એક્ટરોને તેઓને લાયકનુંજ ને બંધબેસ્તુંજ પ્રસંગોપાત લખ્યું છે. જેણે નાટક લખ્યું તેના ધ્યાનમાં એક છૂટો ભાગ નથી રમી રહ્યો, પણ આખું નાટક રમી રહ્યું છે; તેથી તેજ સારૂં, ખરાબ યા ભૂલભાલ જોઇને જાણી શકે. એક્ટર તો માત્ર પોતાનોજ પાર્ટ આખા નાટકથી છૂટો પાડીને જોતો હોવાથી

તેને ફેરફાર યા સૂચના કરવાનું મન થાય છે, પણ તે ફેરફાર આખા નાટકને બંધબેસ્તો થઈ પડતો નથી ને નાટકની મઝામાં ભંગ પડે છે. જેઓ નાટકપર ટીકા કરે છે, તેઓ દરેક ભાગ છૂટો છૂટો તપાસતા હોવાથી તેઓને ભૂલ જેવું યા ખોટું માલૂમ પડે છે, પણ જો સામટો યા આખો નાટક એકસામટો સમજી લે તો તેવી ટીકા કરવાની જગાજ રહે નહિ. ધર્મનું પણ એમજ સમજવું. જે પેગંબરો ધર્મો લખી ગયા તે કંઇ એકજ માણસને કામ લાગે તેવા લખ્યા નથી, પણ સર્વને કામ લાગે તેવા લખ્યા છે. તેમાંથી જેઓ છૂટાં છૂટાં વાક્યો તપાસવા તથા અર્થ કરવા બેસે છે, તેઓને તેમાં સુધારા ને ફેરફાર કરવાનું સૂઝે છે ને ભૂલો હોય તેમ માલૂમ પડે છે, પણ તે ભૂલો નથી. ભૂલ આપણા તરફની છે કે આખો ધર્મ તપાસતા નથી ને એક ભાગ લઇને તેને છૂટો તપાસીએ છીએ; માટે જેઓ ધર્મોપર ટીકા કરે છે, તેઓ પૂરો ધર્મ જાણતાજ નથી, એવું તેઓ પોતેજ પૂરવાર કરી આપે છે; તો એવા અધુરાઓના ટીકા યા ફેરફાર યા સુધારાઓને કેટલું વજન આપવું તે તમોજ નક્કી કરી લેજો. જેઓ ધર્મોપર ટીકા લખે છે, તેઓને મન ધર્મમાં અધુરાપણું હોવું જોઇએ. અને તેથી તે ધર્મના પેગંબરો પણ તેમને મન અધુરાજ ઠર્યા ને તેથી તેઓ પોતાને પેગંબરો કરતાં ચઢતા દરજ્જાપર મૂકવાની કોશીષ કરે છે, એવોજ સાર નીકળે છે. આ તેઓનું ધર્મીપણું ને તેઓની પેગંબરો તરફની જાનફેશાની ને માન-મહોબત જોઇ લ્યો. જેઓ વિદ્વત્તા ને પંડિતપણામાં આગળ વધે છે, તેઓ ધર્મમાં ઉલટા પાછળ પડે છે ને ખુદાથી દૂર જાય છે. વિદ્યામાં જોર મેળવે છે, તેઓ પછી બીજાઓને વિદ્વત્તા દેખાડવાની લોભ-લાલચ થોભાવી શકતા નથી. કેમકે પોપટીયા વિદ્યા એ માયા યાને ખોટી બનાવટજ છે ને માયામાંજ લોભ-લાલચની શક્તિ છે. તેથી વિદ્વાનો ને પંડિતો પોતાના વિદ્યાના જોરે ધર્મોપર ટીકા કરે છે ને પોતાની વિદ્યા બીજાઓને દેખાડી શકે છે. સાચા જ્ઞાનીની પાસે ગોખણીયા વિદ્યા હોતી નથી (ને હોય છે તો દેખાડવા ઇચ્છતો નથી) તેથી તે દેખાડી શકતો નથી, ને જ્ઞાન નિરાકાર હોવાથી દીસી શકતું નથી; તેથી આવા જ્ઞાનીઓ, આપણા પંડિતો ને વિદ્વાનોને તદ્દન સાધારણ માણસ યા તો અક્કલવગરના હોય યા તો મૂર્ખ હોય તેવા દેખાય છે ને તેઓનું પોતાનું પણ માનવું તેવુંજ હોય છે. દુનિયાઈ વિદ્યા જોઇ શકાય એવી વસ્તુ છે અને ઈશ્વિરી સાચું જ્ઞાન જોઈ શકાતું નથી. વિદ્વાનો પાસે એવું સાચું જ્ઞાન હોતું નથી પણ દેખાડવાની વિદ્યાજ હોય છે; તેથી તે વિદ્યા અજ્ઞાનતામાંથી બહાર કાઢતી નથી, પણ વધુ ઉંડા અંધકાર તરફ જવાનો રસ્તો કરી આપે છે. ધર્મ અંધકારમાંથી નીકળવાનો રસ્તો છે, તેથી વિદ્યા ને ધર્મ ઉલટા-સુલટા છે; તો વિદ્યાથી ધર્મ કેમ સમજી શકવાના ને તેનો ખરો અર્થ પણ કેમ નીકળી શકવાનો? તેથી જેટલી દુનિયાઇ વિદ્યા વધુ લઇએ તેટલો ધર્મ વધુ છૂટે છે. એવી વિદ્યાએ વિશ્વાસ જાય છે ને તર્ક-કુતર્ક યાને તકરાર, અવિશ્વાસ, શંકા ને મન ડામાડોલ થાય છે. આ એમ કહે છે ને પેલો એમ કહે છે; આનો મત ને આનો મત એક નથી; પેલો શું કહેતો હતો ને આ તો કંઇ ઉલટુંજ બોલે છે-એમ હજારો વિચારો ઉભા થાય છે ને નક્કી છેવટપર અવાતું નથી. આથી એવી વિદ્યા જેમ ઓછી હોય છે. તેમ મન વધારે સ્થિર કરી શકાય છે અને અવિશ્વાસ આવવાનું કારણ રહેતું નથી. એવી વિદ્યા અવિશ્વાસનું કારણ છે, અને ધર્મની વિરુદ્ધ છે, એવી વિદ્યાથી અભિમાન વધે છે, અભિમાન એ પાપનું મૂળ એટલે પોપટીયા વિદ્યાપણું પાપનું મૂળ છે. જેમ જેમ વિદ્યા આગળ વધે છે, તેમ તેમ આપણે દુર્ગુણો ને પાપો જગતમાં વધી રહેલાં જોઇ રહ્યા છીએ. આગળ લોક એટલા શીખેલા-ભણેલા નહિ હતા, પણ ભોળાભાળા, સદ્‌ગુણી ને સદાચરણી હતા. હાલના શીખેલા ને સુધરેલાઓના જમાનામાં નજર કરો તો દુર્ગુણ ને પાપો નજરે પડશે, ને માણસો દહાડે દહાડે વધારે દુર્ગુણી ને દુરાચરણી બનતાજ જાય છે. હાલમાં કૉર્ટે ચઢતા ઝઘડા, છૂટાછેડાની ફરિયાદીઓ, કુટુંબકલેશો, ચોરી-લૂંટફાટ, હુલ્લડ ને લડાઇની સંખ્યા તપાસો; અને તે આગળ કેટલી કમી હતી તે ધ્યાનપર લ્યો તો ફરક માલમ પડશે. એ સર્વ વિદ્યાનાં ફળ, એ સર્વ પાપજ છે. જેમ જેમ ભંડોળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ આપણી વિદ્યાનું માપ મોટું મપાય છે ને અભિમાની વધુ થતા જઇએ છીએ; ને પાપો વધુ તેથી ખુદાથી વધુ દૂર જઇ રહીએ છીએ. જેમ એવી વિદ્યા કમતી

તેટલું અભિમાન પણ કમી; ને પાપ ઓછું તેથી ખુદા સાથ સહેલાઇથી મળી જઇ શકાય છે. એક પાઉડરમાં બીજો પાઉડર મેળવવાનો હોય ને તે થોડોજ હોય તો જલદી મેળવણી કરી શકાય છે, પણ તેનું માપથી પ્રમાણ વધુ હોય તો તે જલદીથી મળી શકતો નથી; તેમ (હાલની અવિદ્યા જેવી) વિદ્યા કમી હોય તેમ સહેલાઇથી ખુદા સાથ મળી જવાય છે, અને એવી વિદ્યાનું પ્રમાણ મોટું હોય તેટલું સહેલાઈથી મળી શકાતું નથી, કામ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. જેમ જેમ (લોભ-લાલચમાં નાખનારી) વિદ્યાના પાસામાં વધુ જઇએ છીએ, તેમ તેમ તે આપણને પોતાના તાબામાં લઈ લેવાની વેતરણમાંજ રહે છે. પછી તે પોતાનું જોર ને શક્તિ ધર્મ ઉપર ને અવતાર તથા પેગંબરપર અજમાવીને તેઓને ઉથલાવી પાડવાની તે વિદ્વાનો મારફતે કોશીષો કરાવે છે ને ત્યાં ફતેહ મળી કે પછી તે વિદ્વાન મારફતે ખુદા સાથે હાથ અજમાવે છે ને તમોને ખુદા જેવું કંઇ છે કે નહિ તેની શંકામાં નાખીને નાસ્તિકપણાને રસ્તે ઉતારે છે. જેટલા નાસ્તિકો છે એટલા સર્વ વિદ્વાનોજ છે. તેઓ વિદ્યાના ભોગ થઈ પડ્યા છે. અભણોમાંથી કોઇ નાસ્તિક થતું નથી; કારણ કે તકરાર કરવા જેટલું તેઓમાં પોપટીયા વિદ્યાનું જોર નથી, ને વિદ્યા નથી તેથી અવિ-શ્વાસુ પણ બનતા નથી. જેમ જાદુગર દોરીની મદદથી માટીનાં પૂતળાં ગમે તેમ નચાવી શકે છે, તેમ આ વિદ્યા આ માણસનાં પૂતળાં યાને વિદ્વાનોને પોતાના જોરથી ગમે તેમ નચાવે છે ને શંકાશીલ તથા અવિશ્વાસુ બનાવી મૂકીને નાસ્તિક કરી મૂકે છે. વિદ્યા દુનિયાનું યાને ખોટું સુખ મેળવવાનું સાધન છે ને ધર્મ ખુદાનું યાને ખરૂં સુખ મેળવવાનું સાધન છે; તો ખુદાનું સુખ જેને જોઇતુંજ હોય તેને એવી વિદ્યાની જરૂર શી છે? જે પેલે પાર ઉતરે છે તેજ તે મુલકનું તેમજ દરિયાની સફર કરીને દરિયાનું પણ સુખ મેળવે છે; પણ જે પેલે પાર જતો નથી ને ખાલી દરિયા-માંજ યાને ભવસાગરમાંજ ફર્યા કરે છે, તે તો માત્ર દરિયાનુંજ સુખ ભોગવે છે; પણ પેલે પારના મુલકનું સુખ શું છે ને કેવું છે તેનું ભાન યા કલ્પના પણ કરી શકતો નથી. દુનિયાઇ વિદ્યાને હદ રહે છે, તેનું માપ થઈ શકે છે; તેથી તે જોઇ–જાણી શકાય છે ને શીખાય છે. પણ ખુદાઇ જ્ઞાનને હદ નથી, તેનું માપ છેજ નહિ. તે બે–માપ ને બે–હદ છે, તે અનંત છે તેથી તે નજરે જોઇ શકાતું નથી. તેથી આવા વિદ્વાનો પોતાનું માપ યા કિંમત કરી શકે છે ને આવા જ્ઞાનીઓની કિંમત કરી શકતા નથી. સાચા સાધુ–સંતો પાસે (અમલી) જ્ઞાન છે; (મોઢાની) વિદ્યા નથી તેથી તેમને પોતાને માટે અભિમાન નથી, કિંમત નથી તેથી માન–અપમાન નથી, સુખદુઃખ નથી. જ્યાં (ગોખણીયા) વિદ્યા છે તેવા વિદ્વાનો અભિમાનની કિંમત કરતા હોવાથી તેઓને માન–અપમાન ને સુખ–દુઃખ છે, માટે કોઇપણ (દુનિયાઇ ચીજની) કિંમત કરવી નહિ, અભિ-માન લેવું નહિ, વિદ્વાન થવું નહિ; તોજ આ ઉલટસુલટ યાને એકથી વિરુદ્ધ જે બીજું જોઈ રહ્યા છીએ તે સર્વ દેખાતું બંધ પડશે. ન સારૂં કે ન ખરાબ, ન સુખ કે દુઃખ, ન મોટાઇ કે હલકાઇ એવું કંઇપણ રહેનાર નથી. કિંમત મૂકવી એજ પાપ થઈ પડે છે. દુનિયાના સુખ સારૂ વિદ્યાપર કિંમત મૂકી, શરીરપર કિંમત મૂકી એટલેજ સ્વાર્થમાં ને જન્મ–મરણના ચક્રમાં સપ-ડાઈ જવું. દુનિયાનાં સુખ કે શરીર યા જગતની સર્વ પેદાશ કિંમતવગરનીજ ગણી, એટલેજ પરમાર્થનો રસ્તો પામ્યા ને જન્મ–મરણમાંથી મુક્ત થવાના. અંતકાળે યા મરતી વેળાએ પણ માણસ આનું એમ કરજો, પેલાનું તેમ કરજો, એવી કિંમત મૂકવા ચૂકતો નથી તેથી તેને પાછું જગતમાં આવવુંજ પડે છે. કેમકે તેનો જગતનો હિસાબ તેણે બાકી રાખ્યો છે, એટલે ચૂકતે કરવા આવવુંજ પડવાનું; પણ જેનો હિસાબ ચૂકતે થઇ ગયો, જેણે કિંમત જેવું કંઈ રાખ્યુંજ નહિ તેજ જીવનમુક્ત છે અને તેનો હિસાબ રહ્યોજ નથી, તો પછી તેને પાછું જગતમાં આવવાનું પણ રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે એણે ફરી જન્મનું કંઈ પણ સાધન રાખ્યુંજ નથી; જેથી તેને મરણ પણ ક્યાંથી હોય? જેણે ફરી જન્મવાનું સાધન તૈયાર કરી રાખ્યું હોય, તેનેજ મરણ રહે છે; કારણ કે મરણ એકલું રહી શકતું નથી. મરણ સાથે જન્મ રહેલો છે, તેથી જે પાછો જન્મ-વાનો હોય તેનેજ મરણ આવે છે. જે પાછો જન્મવાનો નહિ હોય તેને માટે મરણ પણ નથી. તેથી સાચા સાધુ–સંતોને તમો જોશો તો કોઇ પણ ચીજ કિંમતી નથી, સર્વ કિંમતવગરની

છે; તેથીજ તેઓ નાગા, ઘરબારવગરના; સોનું ને પથ્થર, હીરા ને કાચ એકસરખાંજ જાણે છે ને ગણે છે; પણ જે તેઓના જેવા થશે તેજ તેઓની હાલત સમજી શકશે. અહીં (પોપટીયા) વિદ્યાનું કામ નથી, અનુભવનું કામ છે. સાધુ–સંતોનો ઉપદેશ હમેશાં સ્વાર્થ છોડીને પરમાર્થને માર્ગે લગાડવા સારૂ રહે છે. તેઓનું બોલવું આટલુંજ છે કે, નિરભિમાની થાઓ, હલકાપણું છોડો; એટલે કિંમત જેવું કંઇ રહેનાર નથી. વસ્તુપર કિંમત મૂકીને તેની સાથે બંધાઇ જાઓ છો, તે પર કિંમત નહિ મૂકો તોજ તે વસ્તુથી અલગ રહેતાં શીખશો, ને એજ પરમાર્થ સાધવાનો રસ્તો છે. હવે ધર્મીઓ ને સુધારકો, ચર્ચાપત્રીઓ ને અધિપતિઓ જેઓ એકબીજાને સલામ કે નમસ્કાર કરે છે, તેઓ પણ તેમના આગળ પોતાનું હલકાપણું સ્વીકારે છે. અને પોતાનું અભિમાન કમી કરે છે; તો પછી પરમાર્થને રસ્તે ચાલનારા અધર્મી કેવી રીતે થયા ? ત્યારે હવે હલકાપણામાં શરમ જેવું કંઈ નથી કે લજવાવું પડે; પણ જેમ ધર્મના અર્થનો અનર્થ કરો છો; તેમ ભાષાના શબ્દોનો પણ અનર્થ કરી રહ્યા છો. હલકાપણાથીજ સ્વાર્થ તજી શકીને યાને કિંમત નહિ મૂકતાં શીખીને પરમાર્થનો રસ્તો મળી રહે છે અને ખુદા પોતે પણ મળી રહે છે. કિંમત મૂકવી એટલે હદ બાંધવી. જેમ જેમ માણસ પોતાની કિંમત કરવાનું છોડતો જાય છે, તેમ તેમ તેનાં તાબાનું સર્વ કમતી થતું જાય છે; એટલે તેમને દશ્ય આંખોનો ઉપયોગ પણ કમતી કરવો પડે ને જ્યારે જ્યારે દેખતી આંખોને અંધાપો આવે છે, ત્યારે અદશ્ય આંખ ફૂટી નીકળે છે ને તે અદશ્ય યાને નિરાકાર ને બેહદ–અપાર–અનંત–રૂપે જોઈ રહે છે. તે અદશ્ય આંખ તે પોતેજ જોઇ શકે છે, પણ બીજા જોઈ શકતા નથી. જેનું તેનેજ કામ આવે છે. જે પોતે જોઇ રહ્યો છે તેવું બીજા આ દેખતી આંખોથી જોવા માગે છે તે કેમ દેખાવાનું ? તેથીજ સાધુ–સંતો ને પેગંબરો વાંચવા કરતાં કરણીપર વધારે ભાર મૂકી ગયા છે. જેઓ આવી કરણી કરી રહ્યા છે, જેઓ વસ્તુની કિંમત છોડતા જાય છે, તેઓને તે આંખ–અદશ્ય આંખ મળી રહેશે, ત્યારેજ તે સાધુ–સંતો ને પેગંબરો જે બોલી રહ્યા હતા તે ખરૂં હતું, એમ અનુભવ થઈ રહેશે. તેથી જે વિદ્વાનો કરણી વગર માત્ર ચોપડીઓમાંથીજ વિદ્યા મેળવીને થયા હોય છે, તેઓનેજ સાધુ–સંતો ને પેગંબરોનું બોલવું ભેદી યા તો ખોટું લાગે છે. જેવી કેળવણી માબાપોએ મેળવી, તેવીજ કેળવણી આપણને આપી ને જન્મોજન્મના આપણા સંસ્કાર પણ તેવાજ છે. તેથીજ નાનપણથી આપણે વસ્તુની કિંમત કરવા લાગીએ છીએ. તેથીજ બે–હદનો ખુદા અવળી કરણી કરનારાઓને દેખાતો નથી ને દેખાવાનો પણ નહિ. ધર્મની સમજ પડતી નથી ને સમજવાના પણ નહિ. પાણી શાંત હોય છે ત્યારેજ નિર્મળ ને સ્વચ્છ રહે છે; પણ જ્યારે આપણે યા કોઈ બીજો, કોઈ પણ રીતની ખટપટ કરીને તેની સ્થિરતાનો ભંગ કરીને પાણી હલાવી મૂકીએ છીએ, ત્યારેજ તે ગદલુ ને ગંદીલું થાય છે. તેમ માણસ બચપણમાં શાંત ને ચૂપ અભણ હાલતમાં હોય છે, ત્યાંસુધીજ તેનું મન સ્વચ્છ ને નિર્મળ રહે છે. નિર્દોષ બચ્ચું જ્યારે ખટપટ કરીને વિદ્યા મેળવે છે, ત્યારેજ તેનું મન ગંદુ થવા લાગે છે, અભિમાન આવી જાય છે ને પવિત્રતા ગુમ થઇ જાય છે ને જેવો બાલ્યાવસ્થામાં નિર્મળ, સ્વચ્છ યાને નિર્દોષ હતો તેવો તે વિદ્યા મેળવીને રહેતો નથી. તેથીજ બચપણની સાત વર્ષની ઉંમર ઠરાવીને તેઓની નિર્દોષ હાલત છે તેથી તેઓને ધર્મ નહિ, ત્યારપછીજ તેઓને ધર્મમાં દાખલ કરીને ધર્મના કાયદા ને ફરમાનો લાગુ પડે છે. કારણ કે હવે તેનું મન તેટલુંજ સ્વચ્છ ને પવિત્ર રહેનાર નથી ને રહેતું પણ નથી.

૧૯૨–ભગવાન આદિશંકરાચાર્યની પુનઃ વેદધર્મ સ્થાપના

અને હાલના સંન્યાસીઓનું માયાવીપણું

અંધારૂં એટલું શું ? અંધારૂં એ કોઇ પદાર્થ નથી, પણ પ્રકાશની ગેરહાજરી હોય તેને આપણે અંધારૂં કહીએ છીએ. એક મોટો ઓરડો આખું વરસ બંધ રાખ્યો હોય તો તેમાં આખુંયે વર્ષ અંધારૂં છે, એમ કહેવાય; અને એ આખા વર્ષનું અંધારૂં ફક્ત એકજ દીવાસળી

પેટાવ્યાથી દૂર ભાગશે. ખરૂં પૂછો તો અંધારૂં ઓરડામાંથી નાસીને દૂર જતું નથી; પરંતુ અજવાળું થાય, એટલે અંધારૂં નજ રહે. માટે અંજવાળું એ પદાર્થ છે અને અંધારૂં એ પદાર્થની ગેરહાજરી છે. જૂના કાળમાં, વેદના મહાજ્ઞાનને સમજનારા જ્યારે હિંદમાં ઓછા થઇ ગયા, ત્યારે વંશપરંપરાના ઉંચપણાનો ઇજારો લઇ બેસનારા લેભાગુ બ્રાહ્મણોએ પશુને હોમવાના યજ્ઞો વગેરે કરી કરાવીને લોકોને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા હતા. ખુદ "વેદ" જેવા મહાગ્રંથના નામથી પણ લોકો કંટાળી ગયેલા. તેઓને એમ થતું હતું કે, વેદમાં તે બધો આવોજ ગડબડ ગોટાળો ભેગો થયો હશે?

એવા કઢંગા સમયમાં લોકસમાજ ઉપર પ્રભુને દયા આવી અને ભગવાન બુદ્ધ તથા ભગવાન મહાવીર સ્વામીના અવતાર થયા; અને વેદને બાજુએ મૂકીને એ દયાળુ મહાપુરુષોએ સ્વતંત્ર શાસ્ત્રો રચીને જનસમાજનું સાચું કલ્યાણ સાધ્યું. હળવે હળવે એ બે ધર્મોનો ડંકો આખા હિંદમાં વાગ્યો અને ત્યાર બાદ, ચઢતી-પડતીના નિયમ પ્રમાણે એ ધર્મોમાં પણ ધતીંગો પેસવા માંડ્યાં ને તેનાથી લોકસમાજને ત્રાસ પેદા થયો. એને પરિણામે ભગવાન શંકરસ્વામીનો અવતાર થયો. એમણે પોતાની અલૌકિક શક્તિવડે 'વેદ'ના લુપ્ત થયેલા સત્યને યથાવત્ પારખી લીધું અને પોતાની મહાસમર્થ ભાષામાં એનું વિવેચન ચોતરફ પ્રગટ કર્યું. એમણે વેદધર્મને નવેસરથી સ્થાપન કર્યો ખરો, પણ તે કાંઇ એના જૂનાખખ સ્વરૂપમાં નહિ, પરંતુ પોતાના જમાનાને અનુકૂળ પડે એવા તાજા સ્વરૂપમાં સ્થાપન કર્યો અને આખા ભરતખંડમાં વેદમાર્ગનો પાછો ડંકો વગડાવ્યો. આ બીના અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ.

શંકરસ્વામીના સંપ્રદાયને "અદ્વૈત" સંપ્રદાય કહે છે. અદ્વૈત એટલે કે જ્યાં બીજું કાંઈ છેજ નહિ, પરમાત્મા એકલોજ છે. એ પરમાત્મા એટલે કે ઘટઘટ વ્યાપી રહેલું પ્રભુચૈતન્ય અથવા 'ફોર્સ' આપણે આપણી પામર આંખથી દેખી શકતાં નથી. એ ચૈતન્ય દીવા જેવું સ્વયંપ્રકાશિત છે; પરંતુ જ્યાંસુધી આપણે ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા એ દીવાને દેખી નથી શકતા, ત્યાંસુધી આપણને માત્ર અંધારૂંજ જણાયા કરે છે. આ કારણથી આઠે પહોર આ ફાની દુનિયામાં આપણે મૂઢની પેઠે ઘસડાયા કરીએ છીએ; એટલે કે આપણે અંધારામાં ફાંફાં માર્યા કરીએ છીએ. અંધારામાં ફાંફાં મારનારને અથડાવાનો ભય હોય, પડી જવાનો ભય હોય, વીંછીસર્પ વગેરેનો ભય હોય, વળી ખરેખરા વીંછી ને સર્પ અંધારા ઓરડામાં જોકે હમેશાં નથી હોતા, તોપણ આપણને એના ભયની કલ્પના તો થયાજ કરે છે. એજ પ્રમાણે આ સંસારના અંધારામાં અથડાયા કરનારા જે આપણા મૂઢ બંધુઓ-તેઓને અનેક પ્રકારના સાચા-ખોટા માયાના ભયમાં ભટકવું પડે છે. જો જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રગટે તો સંસારનો ભય એની મેળેજ દૂર ભાગે. સંસારના એવા અટપટા ભયને શંકરસ્વામી "માયા" કહે છે. માયા એ કલ્પિત ચીજ છે. દીવાની ગેરહાજરીમાં અંધારા જેવા કલ્પિત પદાર્થને જેમ આપણે સાચો માનીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે સત્ય-જ્ઞાનની ગેરહાજરીમાં આ સંસારની માયાને આપણે સાચી માની બેઠા છીએ; અને તેને પરિણામે ભૂલભૂલામણીમાં ભટકી ભટકીને આપણું આ કઠોર જીવતર પૂરૂં કરીએ છીએ. માટે હે સજ્જનો! જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રગટાવો, એટલે માયા ઉભીજ નહિ રહે, એમ ભગવાન શંકરસ્વામી પોકારી પોકારીને કહે છે. શંકરસ્વામીના પહેલાં ઘણાં વર્ષો ઉપર ભાગવત શાસ્ત્ર રચાયેલું હતું. એ સુંદર અને અનુપમ ભાગવત શાસ્ત્રમાં મંગળાચરણના સૌથી પહેલા શ્લોકમાં એવીજ વાત કહેલી છે કે, હે સજ્જનો! આવો, આપણે પરમપદાર્થ જે "સત્ય" નામે ઓળખાય છે તેનું ધ્યાન ધરીએ. એ સત્ય સ્વયંપ્રકાશિત છે. એ સત્યને ઓળખાવવા માટે બીજો દીવો કરવાની જરૂર નથી. વળી એ સત્ય પોતાના પ્રકાશવડે આ ફાની માયાની દગબાજીને-માયાના ગડબડ ગોટાળાને હડસેલી કાઢે છે. મતલબ કે, આપણે સર્વવ્યાપી પરમાત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપનું-જ્ઞાનસ્વરૂપનું જો રક્ષણ કર્યા કરીશું તો આ બિચારી કલ્પિત માયા આપણી સામું પણ જોવાની હિંમત નહિ કરે. યજ્ઞ કરવા, પશુ મારવાં, નાના-મોટા રાજાઓને નમાવવા, એવા રાજાઓં-

ની પ્રજાને વગરવાંકે લૂંટવી અને એ લૂંટનાં નાણાંવડે ઇંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓને રીઝવવા, એ બધી ચોખ્ખી માયાજાળ છે. હમણાંના કેટલાક દેશી રાજાઓ એજ રીતે પોતાની રાંકડી પ્રજાને લૂંટીને વિલાયત દેશમાં જઇને એ લૂંટનાં નાણાં યૂરોપી દેવતાઓના મુખમાં હોમી દે છે. એવા કામમાં કલ્યાણ કેમ હોઇ શકે? મુંબઈના મોટા વેપારીઓ પણ એવીજ જાતનો યજ્ઞ કરે છે. આખા હિંદનાં તમામ ગામડાંને ચૂસીચૂસીને તેઓ મુંબઇમાં પૈસો ઘસડી લાવે છે. અને ન્યુયૉર્ક શ્રીચરનો સટ્ટો ખેડીને યૂરોપ-અમેરિકાવાળાનાં મોઢાંમાં સામટું નાણું હોમી દે છે; અથવા તકલાદી રમકડાં આપણા દેશનાં ગરીબ ગામડાંમાં દાખલ કરીને ગરીબોના પૈસા ઠેઠ જર્મની સુધી પહોંચાડે છે. શંકરાચાર્યે પોતાના જમાનાની રૂઢિ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રનો અર્થ કરી દેખાડ્યો. આપણે પણ આપણા જમાનાની દૃષ્ટિએજ વેદશાસ્ત્રનો અર્થ કરવાનો છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, 'વેદ' એ કલ્પતરુ છે અને તેમાંથી જેવી જાતના શુભ અર્થ ઉપજાવવા હોય તેવા ઉપજાવી શકાય. માત્ર દગબાજીભરેલા સ્વાર્થી અર્થો કરવાથી અને એવા સ્વાર્થી અર્થો ઉપર ધ્યાન આપવામાંથી સજ્જનોએ વેગળા રહેવું ઘટે.

માયા જડ છે-નાશવંત છે, એનામાં નવાં નવાં રૂપ લેવાની તાકાત છેજ નહિ. પરંતુ પ્રભુનું ચૈતન્ય કે જે તમામ ઠેકાણે ફેલાયેલું છે, તેની હયાતીને લીધેજ માયા નવું નવું રૂપ ધારણ કરીને આપણને ફસાવી શકે છે. પ્રભુનું ચૈતન્ય એજ એક સત્ય પદાર્થ છે; માટે એ ચૈતન્યનુંજ નિરંતર રટણ કરવું. એ ચૈતન્ય અનેક અવતાર ધારણ કરે છે, તેમાં દશ અવતાર મુખ્ય છે; એ વાત આપણે અગાઉ જોઇ ગયા. આ સૃષ્ટિ દિવસે દિવસે આગળ વધે છે, એમ યૂરોપીયન વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે અને ભાગવતમાં પણ પ્રભુના પહેલા અવતાર કરતાં બીજો અવતાર અને બીજા કરતાં ત્રીજો અવતાર વધારે ચઢીઆતો છે, એમ બતાવ્યું છે. દશ અવતારમાંથી આઠ અવતારનું વર્ણન ભાગવતમાં આવે છે. એ આઠમો અવતાર શ્રીકૃષ્ણનો છે અને આઠેય અવતારોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન ભાગવતમાં કરેલ છે.

શ્રી પરમાત્મા એક એક અણુમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા હોવાથી તેમને વિષ્ણુ કહેવામાં આવે છે. વળી વિષ્ણુ ભગવાન જળમાં શયન કરીને રહેલા છે, એમ પણ મનાય છે. જળનું બીજું નામ "નારા" છે. એ નારાને વિષે જેનું રહેઠાણ છે તે પ્રભુને નારાયણ પણ કહે છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય અને તેમની ગાદી ઉપર થયેલા શિષ્યો તથા એ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓને આપણે પ્રણામ કરવા હોય તો "ૐ-નમો-નારાયણાય" બોલવું પડે છે અને તેના ઉત્તરમાં એ સ્વામી મહારાજ "નારાયણ" એમ બોલીને આપણા પ્રણામ સ્વીકારે છે. માટે શંકરાચાર્યનો સંપ્રદાય શિવ અથવા મહાદેવનો સંપ્રદાય નથી, પણ વિષ્ણુનો સંપ્રદાય છે, એમ જાણવું. પણ ઘણી વાર સમજફેરથી લોકો એ સંપ્રદાયને શિવજીનો સંપ્રદાય ધારી બેઠા છે. શિવનું બીજું નામ શંકર છે અને આ સંપ્રદાયના પ્રથમ આચાર્યનું નામ શંકરસ્વામી છે, એ કારણથી સમજફેર ઉત્પન્ન થાય છે. તેની ખાત્રીને માટે શંકરસ્વામીનાં રચેલાં વિષ્ણુ અને કૃષ્ણનાં ભાવપૂર્ણ સંસ્કૃત પદ્યો વાંચી લેવાં.

પરંતુ કાળની બલિહારી છે. કાળે કરીને મોટી મોટી ઉથલપાથલ થઇ જાય છે. શંકરસ્વામી મહાસમર્થ ત્યાગી હતા અને સંન્યાસીનો આશ્રમ પણ તેમણેજ નવેસરથી સ્થાપન કર્યો. સંન્યાસીઓ કોઇપણ ચીજની માલકી ધરાવી ન શકે, એમ તેઓએ ફરમાન કાઢ્યું; જગતની માયામાં સંસારીઓએ પણ લપટાવું નહિ, એમ પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપવાને સંન્યાસીઓને ઠેરઠેર ફરીને ઉપદેશ દેવાની યોજના થઈ; પરંતુ આ પાપી કળિયુગમાં તેઓની ગાદી ઉપર બિરાજવાને વલખાં મારનારા અનેક ધૂતારા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. તેઓ ગાદી જેવી એક ફાની વસ્તુ માટે આપસઆપસમાં વઢે છે. વકીલો તથા સોલીસીટરોને ત્યાં ધક્કા ખાય છે અને સાચાં ખોટાં કરવાને લલચાય છે. એ ગાદી ઉપર બિરાજનારા મહાપુરુષો "રાજરાજેશ્વર"નો ઇલ્કાબ ધરાવે છે, છતાં રાજા તો શું પણ તેના એકાદ ન્યાયાધીશ કે માજીસ્ટ્રેટ ઉપર કંગાલ અરજીઓ લખવામાં તેઓ નીચું માનતા નથી! વળી તેઓ "જગદ્‌ગુરુ" કહેવાય છે, છતાં જગતને તેઓ કાંઇ પણ

સારૂં કામ શીખવી શકતા નથી; પણ ઉલટા પોતે આ જગતનાં પામરમાં પામર પ્રાણીને પોતાના ગુરુ બનાવી તેઓની પાસે વઢવાડ કરવાની ભુંડી રૂઢિઓ શીખી લે છે. મારા એક મહાવિદ્વાન બાળમિત્ર પણ સંન્યસ્ત લઇને આગળ જતાં એવી કઢંગી લાલચમાં લપટાઈ બેઠા છે અને તેઓને મફતીયા વકીલ તથા સોલીસીટરો પણ મળી રહે છે! એ બધી કાળની બલિહારી છે. જે ધર્મના ગુરુઓ મૂળથીજ સંસારી હોય અને તેને લીધે સંસારની માયામાં રચ્યાપચ્યા રહે, તેઓને પણ આપણે પસંદ નથી કરતા, તો સંન્યાસ ધર્મના ગુરુઓને કૉર્ટમાં ધકેલા ખાતા આપણે કેમ પસંદ કરીશું? માટે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, આપણા કૃપાળુ ભગવાન આદિશંકરાચાર્ય આપણા દિલમાં આવીને વસે અને ઠગારી માયાને આપણાથી દૂર રાખીને તેઓ આપણને આપણા જન્મનું સાર્થક કરી લેવામાં તત્પર બનાવે. તથાસ્તુ.

(તા૦ ૨૩–૫–૧૯૨૮ ના "મુંબઇસમાચાર" માં લેખકઃ–રા. નરોત્તમ જેઠાભાઇ નરમણિ)

૧૯૩–પુસ્તકોનો વૃથા સંગ્રહ કરી રાખનારાઓને સલાહ

આપણે મધ્યમ વર્ગના માણસો, આપણા ઘરમાં જે પુસ્તકો પડ્યાં છે તેને જોઇ જઇશું તો જણાશે કે, તેમાંનાં કેટલાંએકને આપણે કદી વાંચ્યાંજ નથી. તેઓ પહેલેથી ઘરમાં પડ્યાં છે ને પડ્યાં રહેતાં આવ્યાં છે, તેમને ઉપાડીને જોવાની કે વાંચવાની આપણને ફુરસદજ મળી નથી, તેમને વારંવાર સાચવીને રાખવાની આપણી રીતિ ચાલુજ રહી છે. કેટલાંએક પુસ્તકો એક વાર આપણે આપણા માટે ખરીદેલાં હતાં તે એક જગાએ પડેલાં દેખાશે. તેનો ઉપયોગ વર્ષો પહેલાં હતો, હવે તે નકામાં છે. તેથી આપણે તેને હાથ ઝાલતા નથી–અર્થાત્ વાપરતા નથી; પણ તેને પણ સંભાળ્યા કરીએ છીએ. કેટલાંએક પુસ્તકો આપણે સારાં જાણી મંગાવેલાં છે, પરંતુ માલવિનાનાં હોવાથી આપણે તેને કોરે મૂકેલાં છે. કેટલાંએક એવાં પણ છે, કે જે ભયંકર અથવા ઉત્તેજક સાહિત્યના વિભાગમાં પડે અને તેને આપણે જોઇ ગયા પછી તેમાંથી લાભ–અલાભ લીધા પછી છુપાવીને કાળજીથી વેંઢાર્યાં કરીએ છીએ. કેટલાંએક આપણા ધંધાને લગતાં છે, પરંતુ અદ્યતન નથી તેથી નકામાં છે, કેટલાંએક ભેટતરીકે આવેલાં અગર લેખકોએ વળગાડેલાં છે, કે જેની આપણને પરવા સરખી નથી. કેટલાંએક કામનાં છે એમ લાગે છે ને દીકરાઓ મોટા થશે ત્યારે વાપરશે, એવી બુદ્ધિથી રખાએલાં છે.

આપણે જરા મનથી વિચારીએ તો લાગવું જોઇએ કે, આ બધાંને ઘરમાં શામાટે રાખવાં? એક તો તેઓ જગા રોકે છે, સંભાળ માગે છે ને છતાં કેવળ ભારરૂપ કે ખોટી શોભારૂપ છે. આ આપણી અયોગ્ય પરિગ્રહવૃત્તિનું ફળ છે. ઘરડાંઓને જોઇશું તો દેખાશે કે, તેઓ જે આવ્યું તે ભેગું કરવામાં સમજે છે. મેડા ઉપર કે કાતરીઆમાં તે નજરે ચઢે તે ફેંકતા જાય છે. તે બધું ઉતારીને જોઇએ તો ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી ન વપરાયેલી, કાટ ખાઇ ગયેલી ને ન વાપરી શકાય તેવી ચીજો તેમાંથી મળે. તે નાખી દીધાના બરનીજ હોય. નાખી દીધેલીજ છે, પરંતુ અવિવેકી પરિગ્રહવૃત્તિ તેને બહાર નાખી દેવાની ના પાડે છે ને મમત્વનો ખોટો સંતોષ લે છે. પુસ્તકો રાખી મૂકવાની બાબતમાં પણ એમજ છે. જે પુસ્તકો સાથે હવે કશું લેવાદેવા નથી, તેવાં પુસ્તકો અભરાઇ કે કબાટમાં રાખી આપણે આપણી બુદ્ધિ અને વિવેકનું અંધારું બતાવીએ છીએ. સાપ પોતાની કાંચળી જૂની થતાં ઉતારી દે છે, જૂના નકામા જોડા ને વસ્ત્રોનો ત્યાગજ કરીએ છીએ; એમજ આપણા પૂરતાં જે પુસ્તકો જૂનાં, ઘરડાં, નકામાં થઇ ગયાં છે, તેને આપણે આપણી છાતીપર રાખી તેનો ભાર ન વેઢવો જોઇએ. એ કેવળ નકામી ઉપાધિ છે. આપણને પુસ્તકાલયનો શોખ હોય તે ખરૂં, પણ ઘણાં પુસ્તકો રાખવા કરતાં ઉપયોગી પુસ્તકો રાખવાં તે સાચો શોખ છે. આપણી તે મિલ્કત છે, માટે તેને છોડી દેવાનું મન ન થાય તે ખરૂં; પણ પુસ્તકમાં જે મિલ્કત છે તે તેમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની ઉપયોગિતાપૂરતી છે ને હોવી જોઇએ. પુસ્તકના સ્થૂળ-

ની ખરી કિંમત નથી. માત્ર સ્થૂળ પુસ્તક ખરૂં ધન નથી. આપણે આપણાં બાલબચ્ચાં માટે પુસ્તકો રાખવા માગતા હોઇએ તે સંભવિત છે, પરંતુ તેમ રખાયેલાં પુસ્તકો આખરે નવી પ્રજાને જૂનાં પડે તેમ હોય તો તે નકામાં છે. પ્રગતિ સાથે નવું સાહિત્ય થયે જાય છે ને ખરી ઉપયોગિતા તેની છે. આમ વિચારી આપણે આપણા ઘરમાંથી કાઢી નાખવા જેવાં પુસ્તકોને નોખાં કાઢવાં જોઇએ. આપણે તે પુસ્તકો રાખીએ, કે જે કાયમના ઉપયોગનાં હોય, જે આપણને આપણી જાત જેટલાં પ્રિય હોય ને તેથી તેને અળગાં નજ કરી શકતા હોઇએ; કારણ કે તેના વાચન-મનનથી આપણને પ્રાણ, ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ મળે છે. તે પુસ્તકો ન નાખી દઇએ કે જે સ્મૃતિ-રૂપ હોય, જે વડીલની પૂજારૂપ હોય, જે આપણા જીવનનાં શકવર્તી હોય, જે નિરંતરનું જીવન રેડી શકતાં હોય, જે સનાતન સત્યનાં હોય; પણ બાકીનાં આપણે બહાર કાઢી તેને મોકલી આપીએ. તેની જગાએ નવાં નવાં પુસ્તકો મૂકીએ ને હમેશ નવું એટલે પ્રગતિવાળું પુસ્તકાલય રાખીએ.

પણ કાઢી નાખેલાં પુસ્તકો ક્યાં નાખવાં? અમસ્તાં એ પુસ્તકો નકામાં ઘરમાં પડયાં હતાં, પણ છતાં તેને વેચીને પૈસા ઉપજાવવાનું મન થશે. ખરી રીતે તો આપણે નકામી વસ્તુમાંથી છુટયા એજ મોટો લાભ છે. પૈસા મેળવવા જઈશું તો બુકસેલરો અર્ધી કિંમત પણ નહિ આપે; માટે એ બધાં પુસ્તકોને આપણે આપણા ગામના કે શહેરના પુસ્તકાલયને આપી દઈ શકીએ. ત્યાં બધી જાતનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ છે, ત્યાં વિવિધ જાતના વાચકો છે. આપણે જેનો ઉપયોગ નથી, તેનો ઉપયોગ કરવાવાળા ત્યાં આવી ચઢે છે. વળી ગામનું એક પુસ્તકાલય આપણાં જૂનાં પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ થતું રહે તો તેને માટેના પૈસા નવાં પુસ્તકો વધારે પ્રમાણમાં ખરીદવામાં મળે. આથી પુસ્તકાલય બમણું સમૃદ્ધ થાય. આમ ન કરીએ તો આપણાં પુસ્તકો જેને ઉપયોગ લાગે તેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ, સગાંસંબંધીઓને આપીએ; પણ વિશાળ ઉપયોગ તો પુસ્તકાલયમાં મોકલવાથી છે; માટે આપણને જે ખરેખર ભારરૂપ છે, તેને વેંઢારવાનો મોહ છોડી દઇને આપણે બીજાઓને ઉપયોગી થઇએ. ("પુસ્તકાલય" માસિકમાં લેખક–શ્રી. ગિજુભાઈ)

૧૯૪–આરોગ્યવિષે કિંમતી સૂચનાઓ

૧–એરંડિયું અથવા કેસ્ટર ઑઈલના ગેરફાયદા

આપણા દેશીઓ જરા જરામાં બાળકોને જુલાબ લાવવા માટે એરંડીયાનો ઢીંચારો ઢીંચાડે છે. આ તએહ ઘણી નુકસાનકારક છે. તે જેમ બાળકોમાટે તેમ મોટી વયના માણસો-માટે પણ નુકસાનકારક થઇ પડે છે. એરંડીયું લેવાની ટેવ પડી જવાથી પરિણામ એ આવે છે કે, કબજીઆતનો રોગ જાથુકનો થઈ પડે છે. એજ પ્રમાણે જુલાબ લાવનારી બીજી દવાઓમાટે પણ સમજવું. માટે બાળકોને કે પોતાને કદી પણ એરંડીયું લેવાની તએહ પાડવી નહિ.

પેરેફીન ઑઇલ અથવા કોઇક રૂપમાં પેરેફીન લેવાની અથવા થુલાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાની રીત તંદુરસ્તીમાટે ઘણીજ સલામતીભરી છે. આથી એરંડીયું કે જુલાબ લાવનારી બીજી દવાઓનો ઉપયોગ કરવાની કદી પણ જરૂર પડશે નહિ.

૨–થુલું–એ એક ઘણોજ કિંમતી ખોરાક છે.

હાલની તબીબી વિદ્યાએ થુલાના ખોરાકને ઘણો કિંમતી ગણવાથી તે તરફ આપણા દેશી-ઓનું પણ ઘણું સારૂં લક્ષ ખેંચાવા લાગ્યું છે. તબીબો કહે છે કે, ખોરાકની ખરી ખુબી જોવી હોય તો તે થુલામાં મળી આવે છે. એ ખોરાકમાંથી ચૂનો, લોખંડ અને વીટામીનોનો કુદરતી જથો મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ જરપત થઇ શકે એટલા જથામાં સ્ટાર્ચ અને પ્રોટેન પણ થુલાના ખોરાકથી શરીરને મળે છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડી આવે છે કે, થુલાનો ખોરાક શરીરને માટે ઘણી પુષ્ટિ આપનારો થઈ પડે છે. તબીબો તરફથી ખોરાકતરીકે થુલું છૂટથી વાપરવાની મજબૂત ભલામણ કરવામાં આવે છે. દરેક વખતના ખાણા વેળાએ એક મોટો ચમચો

ભરી થુલું લેવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એક તબીબ તો આગળ વધીને કહે છે કે, કોઈક રૂપમાં પેરેફીન ઑઈલ સાથે તેનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરને કોઇ પણ ચીજ કરતાં વધુ તાકાત આપે છે. ભીનું થુલું વધુ નરમ અને સુંવાળું લાગે છે.

વળી થુલાની એક વધુ ખુબી જુલાબ લાવવા માટેની છે. ગમે તેટલી લાંબી મુદત સુધી તેનો ઉપયોગ કરવાથી તંદુરસ્તીને તેનાથી સહેજ પણ નુકસાન થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તેમાં જુલાબ લાવવાનો ગુણ એટલા માટે છે કે તેમાં જોઇતો સેલુલાસનો જથો કુદરતે સમાવેલો છે.

એક તબીબ ઘણો ભાર મૂકી જણાવે છે કે, થુલાના વધતા ઉપયોગથી સહેજ પણ ગભરાવું નહિ. એથી મોઢાને, હોજરીને કે આંતરડાંના કોઈ પણ ભાગને સહેજ પણ અસવલ આવતી નથી. થુલું જે મોટી ખુબી ધરાવે છે તે એ છે કે, તંદુરસ્તી માટે જેટલો ચુનો, લોખંડ વગેરેની જરૂર છે તેટલો જથો તે ધરાવે છે. ઘઉંમાંના આવા પુષ્ટિકારક ભાગને આપણે રદ્દી ચીજતરીકે ફેંકી દેતા હતા.

× × × × ×

૩–હૃદય બંધ પડી જવાનાં કારણો

આજકાલ હાર્ટ ડીઝીઝ અને હાર્ટ ફેલ્યોર એટલે કે હૃદય બંધ થઇ જવાની બીમારી ઘણી વધી પડવાની ફરિયાદ લગભગ દરેક કોમ કે દેશમાં થતી રહી છે; પણ હૃદય બંધ પડવાનાં કારણોથી થોડાઓજ જાણીતા હશે. એક જાણીતો અમેરિકન તબીબ જે આજે મોટી સત્તાસમાન ગણાય છે, તેણે હૃદય બંધ થઇ જવાનાં કારણોમાં નીચલાંને ઘણાં અગત્યનાં હોવાનું જાહેર કર્યું છેઃ—

(૧) તમાકુમાં રહેલું નીકોટીન, (૨) દારૂમાં રહેલું આલકોહોલ, (૩) ચા અને કૉફી, (૪) માંસનો ખોરાક, (૫) ઝાડાની કબજીઆત.

ઉપલી ચીજો શરીરમાં જવાથી લોહીમાં ઝેરની મેળવણી થાય છે, જેથી ધોરી નસો કમજોર થાય છે; અને હૃદય બંધ થવાનું આ મુખ્ય કારણ છે.

૪–એક તબીબની ઉપયોગી સૂચનાઓ

(૧) રાતના વખતે મોઢું અને જીભ સૂકાઇ જવાનો સબબ મોઢું ઉઘાડું રાખી સૂવાનો છે.

(૨) મીઠી પીસાબના રોગનું મુખ્ય કારણ શેરડીમાંથી બનેલી ખાંડ અને માંસનો ખોરાક છે.

(૩) તંબાકુના ચાલુ ઉપયોગથી ફેફસાંમાં ક્ષયરોગનો પાયો નંખાય છે.

(૪) બાળકને તેના દરેક રતલ વજન દીઠ દરરોજ અઢી આઉંસ પ્રવાહી ખોરાકની જરૂર છે.

(૫) ૭ મહીનાની વય પછી બાળકને પાકેલા ફળનો રસ ફાયદાકારક થઇ પડે છે.

(૬) ધાવતાં બાળકોને દાંત આવવાનું શરૂ થતું હોય તે વખતે તેઓને માતાના દૂધ કરતાં વધુ લાભકારક બીજો એકે ખોરાક નથી.

(૭) બાળકો માટે ધાવણ મૂકાવવાનો અનુકૂળ વખત ૯ થી ૧૦ મહીનાની ઉંમરનો વખત છે.

(૮) બાળકોને અંગુઠો ચૂસવાની ટેવ પાડવાથી દાંત બેડોળ ઉગે છે અને મોઢાનું જડબું પણ કદરૂપું બને છે. બનતાંસુધી બાળકોને આ તએહથી દૂરજ રાખવાની કોશીશ કરવી.

(૯) આપણાં શરીરને પ્રોટેનની ઘણી ઓછી જરૂર પડતી હોવાથી પ્રોટેનવાળો ખોરાક જેમ બને તેમ ઓછો લેવો.

(૧૦) માંસનો કે બીજો ભારે ખોરાક વધુ લેવાય છે, તેમ ગુરદા ઉપર કામનો વધુ બોજો પડે છે.

("હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર"માં લેખકઃ–એફ. ડી.)

૧૯૫–ચા અને કૉફીના ઉપયોગથી થતી દુનિયાની બરબાદી

ટેનીનની માઠી અસર

હા દુનિયાનું એક એવું જબરદસ્ત પીણું થયું છે કે તેને આપણે છોડી શકીશું કે કેમ, તે મુશ્કેલીભરેલો પ્રશ્ન માલૂમ પડે છે. ચા અને કૉફી બેઉમાં જે કાંટો અગર તેજી લાવનારૂં સત્વ છે તે કેફીન છે. આ કેફીન સૂકાં પાંદડાંમાં ૨ થી ૩ ટકા હોય છે. ચાનાં પાંદડાં ૫ ગ્રામમાંથી

બનાવેલી ચાહ, અગર ૧૫ થી ૧૭ ગ્રામમાંથી બનાવેલી કૉફી ૧ ગ્રામ જેટલું કેફીન ધરાવે છે. આ ઉપરાંત બીજાં તત્ત્વો પણ બેઉ પીણાંમાં હોય છે. કૉફીમાં ચરબી અને ક્લોરોજીનિક એસીડ રહેલું હોય છે, જ્યારે ચાહમાં ટેનીન અને થીઓબ્રોનીન હોય છે.

ચાહમાં કેફીન અને ટેનીન મોટા અંશમાં હોય છે. ચાહનો ઉપયોગ કોઈ પણ રીતે ખોરાક-તરીકે ગણી શકાયજ નહિ. હલકી ચાહમાં જેટલા પ્રમાણમાં ટેનીન હોય છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં ટેનીન ઉંચી ચામાં હોય છે. ચાહ બનાવવાની રીતમાંજ ટેનીન કેફીન કેટલું અંદર આવે છે તેનો આધાર રહે છે. જેમ લાંબો વખત ચા ગરમ પાણીમાં વધુ ઉકળે કે રહે, તેમ ટેનીન વધારે અંદર દાખલ થાય; અને થોડા વખતમાં થોડુંક કેફીન ભળે છે. એમાંથીજ બીજો પ્યાલો કાઢવાથી પણ કેફીન મેળવાય છે તે ખોટી હકીકત છે; કારણ કે કેફીન પહેલા પ્યાલામાં પૂરેપૂરા પ્રમાણમાં ચાલ્યું જાય છે, પછી બીજામાં ટેનીન મોટા અંશમાં આવે છે.

કેફીન તેજી લાવનારૂં તત્વ છે અને તેથીજ હૃદયના દરદીઓનું મરણપ્રમાણ વધે છે; કેમકે કેફીનની અસર હૃદય ઉપર તાત્કાલિક થાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, વિચારની ગતિ ઝડપી અને શુદ્ધ હોય છે અને સુસ્તી ઉડી જાય છે, થાક દૂર થાય છે અને કેફીનથી બધી જ્ઞાનેંદ્રિયો તીવ્ર અને તેજી બને છે. આથી અજીર્ણના પ્રતીકારરૂપે કેફીન ઘણે ભાગે વપરાય છે. કેફીન લીધા પછી નબળાઇ કેટલી આવે છે, માણસની તાકાત કેટલી નાશ પામે છે તેનો અખતરો મી૦ હોલિંગવર્થે કર્યો છે. તાજી ચા પીવાથી ટાઇપ કરવાનું કામ, આંકડા ગણવાનું કામ, કાગળ લખવાનું, છાપવાનું વગેરે ઝડપથી બનતું હતું; કારણ કે કેફીનનો અંશ મોટો હતો. આ બધી અસર મગજમાંથી—મનની ઇંદ્રિયોની તેને માલૂમ પડી હતી. કેફીનની અસર સ્નાયુ ઉપર થાય છે અને તેમને તે વેગ આપે છે.

કેફીનની માઠી અસર શરીરના બીજા એકે વિભાગ ઉપર થતી નથી; પરંતુ હૃદય ઉપર થાય છે, લોહીના દબાણમાં ઉછાળો આવે છે. કેફીન સારી રીતે એટલે કે ઔષધતરીકે ફીડનીના રોગમાં અસર કરે છે; અને થોડા પ્રમાણમાં લેવાથી, અંદરની નળીઓને તાકાત આપે છે. ડાયરેટીન રસાયણની દૃષ્ટિએ કેફીન સાથે જોડાયેલું સત્વ માલૂમ પડે છે, અને તેમાં સોડિયમ સીલીકેટનો ઉમેરો થાય છે. આવી રીતે ડાયરેટિક અસર મેળવવામાટે કેફીન ઘણું અગત્યનું ઔષધ થાય છે, જેથી આંતરડાંના રોગોમાં ચા ગુણકારી માલમ પડે છે અને ચામાંથીજ કેફીન મેળવી શકાય છે. ચાનો દુરૂપયોગ અને નુકસાન ચા બનાવવાની ખરાબ રીતથી થાય છે. કેફીન મોટા પ્રમાણમાં જો લેવામાં આવે તો તેથી ગભરાટ, મુંઝારો છૂટે છે. માથામાં આંચકા આવે છે, નિદ્રારહિત થવું પડે છે અને તેથી મગજને મોટો ક્ષોભ થાય છે. દરરોજ જો કોઇ માણસ પાંચ પ્યાલા ચા પીએ તો કેફીન મોટા પ્રમાણમાં શરીરમાં નાખી, બાદીઓ પેદા કરે છે.

ટેનીન થોડી પણ વધારે લાંબી વખત લેવાથી ખરાબ અસર કરે છે. આ ટેનીનથી બદહજમીનો રોગ ચાલુ થાય છે. કુશની નામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પૂરવાર કર્યું છે કે, પાચન કરનારા તંતુઓ ચાહથી ઓછી રીતે પાચન કરે છે અને જાણીતી નાચનારી નટી પાવ લોવાએ પણ આથી ચાહ છોડી દીધી છે. ચામાં દૂધ વધારે લેવાથી ટેનીનની અસર ઓછી થાય છે. ભૂખે પેટે ચાહ પીવાથી શરીરનાં આંતરડાંની શક્તિ ચૂસી લે છે, ડાયરીઆ(ઝાડા)ના રોગમાં આથી ટેનીનને ઔષધતરીકે વાપરવામાં આવે છે. ચા અને કેટલીક જાતના દારૂઓ, બંધકોશમાટે ઉપયોગી છે, એ કહેવું અયોગ્ય છે; પરંતુ ઝાડાના રોગમાં કૉફી ઉપચારતરીકે ઘણે ઠેકાણે વપરાય છે.

જો કે ચા અને કૉફી હિંદમાં હવે ઘરે ઘરે વપરાય છે, પરંતુ હૉટેલોમાં અને ઘરોમાં દરેક માણસ ચાનાં પાંદડાં ઉકાળી ટેનીનનો મોટો ભાગ શરીરમાં નાખી શરીરનો ક્ષય કરે છે. ચાની બનાવટમાંજ કેફીન કેવી રીતે લેવું એ જણાઈ આવે છે. જો કેફીન લેવાની ઇચ્છા હોય તો એકજ પ્યાલામાં ઇન્દયુઝનથી ચા બનાવી પીવી કે જેથી કેફીન બરાબર લઇ શકાય; અને ટેનીનનો ભાગ ઓછો આવે, નહિ તો ટેનીન શરીરમાં અનેક રોગો પેદા કરશે.

(૩૧–મે ૧૯૨૮ ના દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)